

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПОГЛЯД З ХХІ СТ.

Історичні нариси

У двох книгах

Редакційна колегія:

В. А. Смолій (голова колегії), **Г. В. Боряк**, **Ю. А. Левенець**,
В. М. Литвин, **О. Є. Лисенко** (відповідальний редактор),
О. С. Онищенко, **О. П. Реєнт**, **П. Т. Тронько**

КИЇВ 2011

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПОГЛЯД З ХХІ СТ.

Історичні нариси

Книга друга

НАУКОВА ДУМКА

УДК 94(477)“1939/1945”
ББК 63.3(4УКП)52
У45

Автори другої книги:

О. Бровар, О. Буцько, Д. Веденєєв, І. Ветров, Т. Вронська, С. Гальчак, С. Гальченко, Г. Голиш, Л. Голиш, І. Дерейко, М. Дубик, Т. Заболотна, А. Іржавська, С. Кот, В. Левикін, Л. Легасова, О. Лисенко, М. Лобода, І. Мазило, М. Михайлуца, В. Нахманович, Ю. Николаєць, Т. Пастушенко, І. Патриляк, І. Перехрест, О. Перехрест, Т. Першина, І. Поїздник, О. Потильчак, В. Трофимович, М. Тяглий, Л. Хойнацька, М. Шевченко, Н. Шевченко

У виданні висвітлюється широке коло концептуальних питань одного з найбільш драматичних періодів історії України — періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

На основі критичного аналізу вже опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу, подається сучасне бачення мобілізаційних і режимних заходів радянського керівництва, стратегічних і фронтових операцій на території України, політики німецької та румунської окупаційної влади, повсякденного життя цивільного населення в умовах нацистського режиму, боротьби партизанів та підпільників у тилу нацистських окупантів, діяльності самостійницьких інституцій, становища військовополонених, суспільно-політичних та соціокультурних процесів воєнної доби, стану радянської економіки в роки війни та у відбудовний період, з'ясовуються долі жертв нацистських переслідувань, демографічні втрати українського народу в роки війни.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться минулим України.

Рецензенти:

*О.С. Рубльов, д. і. н., проф.,
В.Ф. Шевченко, д. і. н., проф.*

*Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 28 вересня 2010 р.)*

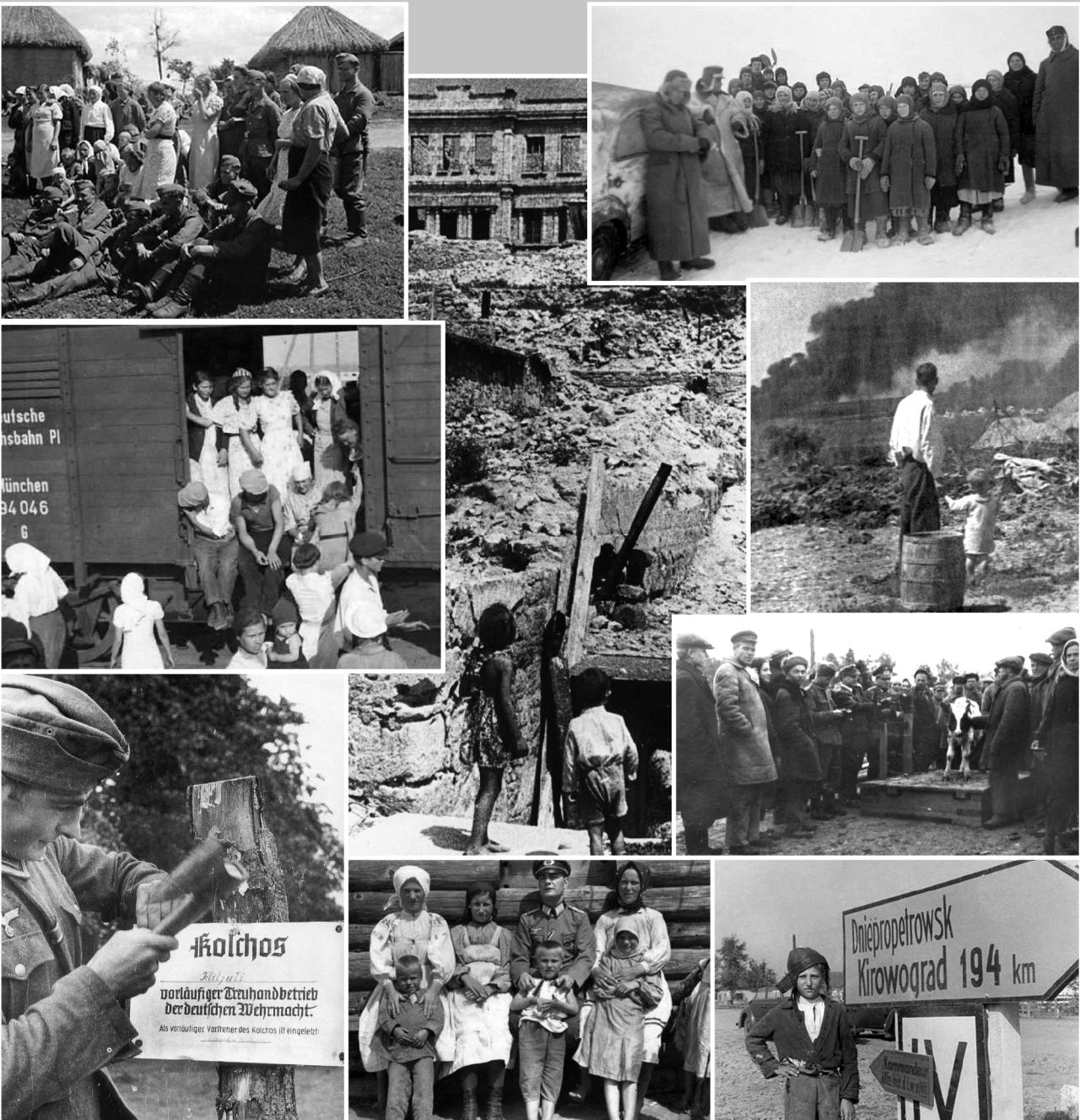
**Випущено на замовлення Державного комітету телебачення
і радіомовлення за програмою “Українська книга” 2011 року**

ISBN 978-966-00-1162-5

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Автори статей, 2011
© НВП “Видавництво «Наукова думка»
НАН України”, дизайн, 2011

Розділ 4

Повсякденне життя населення в роки окупації

**Повсякденне життя населення
в роки окупації**

Т. ЗАБОЛОТНА

**Життя та побут міського населення
напередодні та в роки окупації
(1941–1944 рр.)**

Війна порушила звичайний ритм повсякденного життя городян і надовго увійшла до нього, заповнивши всі його куточки, не залишивши місця безтурботності. Наприкінці червня 1941 р. з'явилися певні прояви паніки. Люди почали скуповувати продовольство. Хоча протягом перших тижнів у магазинах були продукти і особливих черг не спостерігалось, та напруження висіло в повітрі: а раптом не буде хліба? Оперативніше на це відреагували спекулянти. “Олії до вогню” додало оголошення про евакуацію, що здійснювалася відповідно до Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна”¹. Вже в перших числах липня з місць свого колишнього проживання зрушило чимало людей. Виїхати з великих міст було дуже важко. Квитки на потяги діставали через знайомих, переплачуючи в декілька десятків, а іноді й у сотні разів. Так, 2 липня квиток на потяг з Києва до Москви коштував 500 руб., потім тисяча, а вже на вечір наступного дня — 5000 руб. (ціна зросла у десять разів)². 3 липня 1941 р. по радіо прозвучала відома промова Й. Сталіна, в якій, зокрема, лунали заклики до організації опору, знищення майна; наголошувалося, що не слід “залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати супротивнику ні кілограма хліба, ні літра пального”³.

До “першої хвилі” евакуації потрапили великі промислові об'єкти військового значення, члени родин партійної та адміністративної номенклатури тощо. Всього з України було вивезено понад півтисячі великих підприємств разом з інженерно-технічним персоналом. Евакуації підлягали наукові, культурно-освітні установи, урядові, партійні та профспілкові органи. Найбільше людей було вивезено з великих міст, де концентрувалися підприємства оборонного значення, зокрема з Києва — 335 тис. осіб, з Донбасу — майже півмільйона. Всього з України виїхало до 3,5 млн осіб⁴. Професор філології Київського університету М. Грунський, пригадуючи ситуацію напередодні евакуації, наголошував: “Перед окупацією настрої у мене, як і в інших, був, якщо можна так висловитися, хворого, і я дійсно хворів в той час. Мені пропонували виїхати, але за станом здоров'я я не міг. Тоді мені обіцяли дати санітарну карету, навіть обіцяли дати літак з Академії, але прислали тоді, коли важко було вибратися”⁵.

Пріоритетом евакуації було вивезення матеріальних цінностей, техніки, обладнання, людина залишалась на другому плані. До того ж лише “вершки” радянського суспільства змогли вчасно вивезти свої сім'ї та навіть май-

но. Процес розпочався ще за кілька днів до офіційного оголошення евакуації. В той час, коли звичайні міські мешканці з маленькими клуночками намагалися потрапити до загальних вагонів, набивалися у вантажні машини, деякі функціонери, кидаючи свої посади, самовільно відходили в глибокий тил, при цьому не забуваючи прихопити найцінніше⁶.

Певна увага приділялася евакуації кваліфікованих трудових ресурсів, які мали змонтувати промислові підприємства на Уралі, в Середній Азії та налагодити виробництво належним чином, забезпечуючи випуск важливої для фронту продукції. В ті ж регіони вивозилися й освітні, наукові установи, мистецькі організації. У м. Київ евакуація цивільного населення почалася 3 липня. Того дня з міста від'їхав поїзд з академіками, письменниками (зокрема, М. Рильським, Ю. Яновським, О. Копиленком, П. Панчем, П. Тичиною), артистами опери (І. Паторжинським, М. Литвиненко-Вольгельмут, З. Гайдай тощо). Офіційно казали, що вивозять на кілька тижнів десь до м. Дніпропетровськ, пропонували брати небагато речей, запевняли, що таким чином намагаються зберегти від бомбардувань⁷.

Показовими є спогади співробітника одного з наукових закладів столиці про підготовку його установи до вивезення: «Слово «евакуація» ніколи не було виголошено воно було секретне, як і все інше. Спочатку це було сказано в такій формі обережній і невиразній: «Ваше наукове майно найбільш цінне, одберіть і перенесіть з горішних поверхів вниз. На випадок бомбардування». За день чи два це сформульовано так: «найбільш цінне майно скидати у скрині... Перевезіть їх у двір Академії Наук, Короленка, 5. І далі... Спаліть усе наукове майно, що не ввійшло до скринь, щоб нічого не лишилось»⁸. Як видно, радянське керівництво поспішало вивезти все що можна якомога швидше. Те, що не вдавалося спакувати у виділені транспортні засоби, — знищити. Таке ставлення було не лише до майна наукових установ, а взагалі до будь-чого, навіть до продуктів харчування. Нікого не турбувало, що в містах залишається сила-силенна народу, якому з часом потрібно буде якось виживати у складних умовах.

Люди в багатьох випадках виїжджали разом з установами, де працювали останнім часом. Співробітники отримували повний розрахунок, посадковий квиток на евакуацію й мусили їхати зі своїм колективом. Часто, не бажаючи залишати місто, городяни переховувалися, втікали дорогою з потягів, кидаючи майно. Пізніше дехто жалкував, що вчинив саме так. Але змінити щось було вже практично неможливо, оскільки лише в початковий період евакуації транспорт функціонував більш-менш ефективно й ритмічно, а з часом і його парк зменшився, істотно постраждав внаслідок бойових дій і можливість міських мешканців скористатися ним фактично зникла.

Чимало городян перебували в розгубленості. Турбувала їх невизначеність майбутнього, не хотілося їхати невідомо куди, залишати роками нажите майно, квартиру. Ще більше занепокоєння викликав прихід окупантів. «Не хочеться їхати з України, більше смерті. Це ж може бути так, що вже України не побачиш, а тут саме почнеться справжнє життя»⁹, — так розмірковували окремі мешканці. По-іншому думали ті, хто знав, що напевно постраждає

від займанців, зокрема, партійно-радянська номенклатура, тому робили все можливе для виїзду.

Слід зазначити, що при організації евакуаційних заходів мали місце недисциплінованість, недбалість, прояви боягузтва. Така ситуація живила ґрунт для різноманітних зловживань з боку керівництва. Цими діями представники управлінських структур розчаровували людей, змушували сумніватися у доцільності переїзду, провокували до виступів проти влади. Гнітюче враження на городян справляло те, що майже всі установи та організації, які ще готувалися до евакуації, знищували документи, архіви.

Мешканці міст ще задовго до окупації відчули деякі особливості життя в умовах воєнного стану. Переважна більшість установ уже не функціонувала. Багато пересічних городян шукали хоч яку-небудь роботу, оскільки грошей могло в кращому випадку вистачити на місяць-два.

Наприкінці липня — на початку серпня у великих містах ускладнилася ситуація з постачанням продуктів харчування. Люди вистоювали довжелезні черги, скуповували хліб, сушили сухарі на гірші часи. Киянка І. Хорошунова згадувала: “Зрідка в магазинах з’являються продукти. Городяни бродять з ранку до вечора порожніми магазинами в пошуках чого-небудь їстівного. Місто доїдає запаси, що залишилися. Нових продуктів не привозять. Чотири предмети радують погляди людей, які заходять до магазинів: цигарки і краби, китайські фісташки і радянське шампанське”¹⁰. Через місяць вона написала: “... Продовольче питання в місті ускладнюється. У магазинах немає нічого. Порожні прилавки, і немає навіть продавців. До кінця дня в магазинах на Хрещатику з’являється ковбаса, іноді холодні й сирі котлети. Тоді там смертовбивство. У чергах стоять по 3—4 години і часто йдуть ні з чим... Голоду немає. Але наближення його страшною примарою постає перед нами. Врятувати від нього нас може тільки те, що Київ залишатиметься радянським. Тоді буде і хліб”^{11–13}.

Складна ситуація із забезпеченням мешканців міст продуктами харчування породжувала значні зловживання з боку осіб, які мали доступ до їх розподілу. Такі посадовці розкрадали й перепродували продовольство та матеріальні цінності зазвичай через посередників на базарах за завищеними цінами. Офіційно торгівля на міських ринках заборонялася. Складалася парадоксальна ситуація: влада не могла забезпечити міське населення необхідною кількістю продуктів харчування й протидіяла їх вільному продажу. Проблеми виникали не лише у сфері постачання хліба, а й у всій системі торгівлі продуктами та промисловими товарами. Таким чином, негативні тенденції в постачанні товарами повсякденного вжитку, що сформувалися на початку війни, значною мірою позначилися на тогочасному житті міських мешканців у наступні роки окупації. В умовах погіршення ситуації на фронті, міські чиновники в більшості випадків не переймалися долею пересічних людей, прирікаючи їх на голод у майбутньому. Поглибило кризу в цій царині знищення продовольства відступаючими частинами радянської армії, що спалювали на полях чи топили в річках різні продукти (борошно, ковбасу, цукор, спирт тощо).

Бойові дії обох воюючих сторін призвели до руйнувань підприємств комунального господарства, часткового знищення житлового фонду та міської інфраструктури, що значно ускладнювало становище мешканців міст. Прихід гітлерівців і встановлення окупаційної влади поставили український соціум перед новим випробуванням. Пересічні городяни, крім негараздів матеріально-побутового характеру відчували серйозний морально-психологічний тиск, невизначеність майбутнього спонукала до пошуку власного “шляху” в поведженні з ворогом.

За декларованим антуражем “нового порядку” проглядалася його справжня сутність, яка характеризувалася цілковитою байдужістю до повсякденних потреб людей, презирливим ставленням до місцевого населення, ігноруванням місцевих традицій, звичаїв. Окупанти налагоджували роботу лише у тих сферах життєдіяльності міст, в яких вбачали свій інтерес, сподіваючись забезпечити собі комфортне існування на окупованих територіях України.

Першочерговими заходами, до яких нацисти вдавалися в захоплених українських містах, було “замиріння” території шляхом поступового знищення всіх, хто становив загрозу для окупаційної влади. Наступні дії окупантів були пов’язані з налагодженням примітивного промислового виробництва, передбаченого планами нацистських економічних установ. Але після провалу “бліцкригу” гітлерівці змушені були відкоригувати свої плани щодо місцевого населення, хоч якось упорядкувати повсякденне життя захоплених територій. Усіх городян окупаційна влада прагнула поставити на службу інтересам Райху, “вичавити” з населення, що залишилося у місті, максимальну користь для воюючої Німеччини. Гітлерівці педантично поставилися до виконання поставлених цілей, а їхнє втілення вимагало термінового проведення обліку та реєстрації населення захоплених міст. Всі офіційні документи, що регулювали внутрішнє життя окупованих територій, мали основним завданням поставити життя громадян у суворі режимні рамки, що перешкоджали б їм чинити будь-який опір окупантам. Нові правителі й не думали втрачати “віжки” контролю, які міцно тримала їхня попередниця — радянська влада. Тотальний нагляд і тут проникав у всі сфери життя городян.

Документування населення сприяло виявленню “небезпечних та неблагонадійних” для нацистського режиму осіб: комуністів, комсомольців, посадовців радянської влади. Пошук їх здійснювався за допомогою заздалегідь складених “Особової книги для СРСР”, “Німецької розшукової книги” та інших джерел офіційної та неофіційної інформації. До категорії ворогів режиму потрапили й євреї. Історія Холокосту євреїв під час Другої світової війни вже добре вивчена як українськими, так і зарубіжними дослідниками, тому це питання спеціально розглядати недоцільно.

Не можна заперечувати й того, що проведення реєстрації населення сприяло встановленню кількості мешканців у містах, що надалі дозволяло окупаційній владі визначитися з певними соціальними намірами (забезпечення мінімуму продовольства, надання медичної допомоги) і з обсягами використання працездатного населення.

Правила реєстрації, паспортизації, надання довідок змінювалися впродовж перебування нацистів у містах, трансформувалися під впливом заходів, запроваджуваних на певній території та змінювалися залежно від ситуації на фронті та в тилу.

Реєстрація мешканців проводилася співробітниками житлових районних управ. Їм допомагали двірники, кербуди, вчителі та інші “довірені особи”, які ходили по квартирах й переписували особисті дані мешканців. Для реєстрації кожен мав надати паспорт та військовий квиток (для чоловіків), після чого вже міг отримати посвідчення. Особи, які не пройшли реєстрацію до визначеного терміну, затримувалися поліцією та притягувалися до адміністративної відповідальності.

У листопаді 1941 р. і в січні 1942 р. у Києві було проведено перереєстрацію всього населення міста. Відмітка про її проходження заносилася в паспорт радянського зразка. Після прописки в управі, що коштувала 3 крб., в ньому ставили квадратну печатку. Якщо ж такого документа не було, городяни заповнювали українською мовою анкету на спеціально видрукуваному в типографії папері. Анкета містила такі запитання: прізвище, ім'я і по батькові, національність, на чиєму утриманні перебував (для непрацюючих), місце роботи (для працюючих), партійна приналежність, з якого часу проживав за цією адресою, попереднє місце проживання, спеціальність. Міські мешканці, які не мали паспортів, заповнювали анкету, приводили двох поручителів, що засвідчували їхню благонадійність, й потім отримували посвідчення особи.

У багатьох містах наприкінці 1941 р. окупанти приступили до видачі різноманітних сурогатних документів замість радянських паспортів. Так, мешканці Корсунської округи (Київщина) були видані нові паспорти, дійсні протягом одного місяця. Цей “паспорт” становив піваркуша звичайного білого паперу, складеного вдвоє. З одного боку містилися особисті дані, написані згори українською, а нижче німецькою мовами; з другого боку, вказувалися особисті прикмети власника паспорта¹⁴.

У Харкові в грудні 1941 р. на радянському паспорті ставився штамп, німецька печатка і підпис бургомістра району, де відбувалася ця процедура. З 1942 р. у цьому місті видавали паспорти німецького зразка, де налічувалося 18 анкетних питань, вказувалися прикмети власника паспорта, навіть містилися відбитки великих пальців рук. З 1943 р. всі харків'яни при появі на вулиці мали носити на руках пов'язки¹⁵.

У квітні 1942 р. на Кіровоградщині, Вінниччині, Житомирщині та Київщині, а також в деяких районах Полтавщини почався обмін радянських паспортів на німецькі після попередньо проведеної перереєстрації населення. Там німецький паспорт виглядав інакше, ніж у Харкові. Окрім особистих даних, у ньому було передбачене відповідне вільне місце для продовження терміну паспорта. Такий документ слугував для внутрішнього використання і засвідчував особу. Видача документа забезпечувала облік населення, оскільки кожні 3 місяці його власник мав з'являтися до відповідних установ для отримання відмітки¹⁶.

У деяких районах Запоріжжя і Дніпропетровщини були запроваджені додатки до радянських паспортів. Додані сторінки друкувалися типографським способом німецькою та українською мовами. Вони були дійсні, як і німецькі паспорти, видані в інших областях, протягом 3 місяців. Особам, які втратили радянський паспорт, видавалися лише вкладиші.

Війна для Вермахту набула зтяжнього характеру, тому німці змушені були залучати до роботи різні категорії місцевих мешканців, ретельно переверивши їх. Ще однією новацією нацистських окупантів у сфері документування населення великих міст було введення спеціальної посвідки з місця роботи городян. Для тих, кому вдалося влаштуватися на роботу, діяла особлива система забезпечення документами. Їм видавали “професійні” посвідчення, які підтверджували, що певна особа дійсно працює в зазначеній у документі організації, установі, на підприємстві.

Таким чином, видані нові документи чи перереєстровані старі (радянського зразка) дали змогу окупаційній владі з'ясувати як кількісний, соціальний, так і національний склад населення певної територіальної одиниці та скоригувати свої плани щодо експлуатації наявних там трудових ресурсів й виявити осіб, які своєю присутністю непокоїли гітлерівців. А нетривалий час легітимності паспортів та їх заміників дозволяв здійснювати постійний контроль не лише за чисельністю населення міста, а й за його пересуванням у межах цієї територіальної одиниці, району і навіть області.

Окупаційна влада велике значення надавала раціональному використанню наявної робочої сили. Це питання дуже ретельно розроблялося в німецьких органах управління захопленими територіями функціонерами військово-господарчого апарату. Накази, що регламентували залучення працездатного населення до роботи на користь Райху, з'явилися ще тоді, коли були захоплені перші області України. Так, 5 серпня 1941 р. райхміністр А. Розенберг запровадив обов'язкову трудову повинність для населення східних областей¹⁷. 19 грудня 1941 р. трудова повинність, згідно з його ж розпорядженням, поширилася на всіх осіб віком від 18 до 45 років. Райхскомісари також отримали право розширювати межі вікових груп залученої робочої сили¹⁸. Ці директиви стали визначальними для працевикористання городян не лише в місцях їхнього постійного мешкання, а й у Німеччині.

На місцях потік робочої сили контролювали біржі праці. Перерозподіл працездатного населення вони здійснювали через запровадження трудових карток. Усі мешканці міст, зайняті на роботах, зобов'язувалися мати такий документ. Підприємства та організації повинні були негайно подати списки своїх робітників і службовців із зазначенням їхніх даних: прізвища, ім'я та по батькові, дати та місця народження, віку, місця проживання, сімейного стану, посади, з якого часу працював, кількості утриманців, домашньої адреси та біржових атрибутів. На звороті картки німецькою, українською та російською мовами зазначалося, що картка є посвідченням для всіх установ і тому в поліції такий документ сприймали як паспорт¹⁹. Направляючи на роботу, співробітники бірж праці рідко зважали на бажання і можливості конкретних осіб. Неявка по повістках біржі праці упродовж 7 днів вважалася сабота-

жем, за що передбачалося притягнення до відповідальності та конфіскація майна²⁰. Для тих, хто ухилявся від реєстрації на біржі праці, створювалися “трудова табора”, до яких потрапляли саботажники та порушники, й де вони відбували трудову повинність у примусовій формі²¹.

З березня 1943 р. трудова повинність запроваджувалася для чоловіків від 15 до 65 років, а для жінок — від 15 до 45 років. Ті, хто не дотримувався цих наказів, підлягали найсуворішим покаранням аж до смертної кари. Так, за ухилення від реєстрації в Дніпропетровську 16 квітня 1943 р. місцева влада оголосила про покарання каторжними роботами дев’яти мешканців міста²². У зв’язку з погіршенням ситуації на німецько-радянському фронті, знищенням значної кількості працездатного населення роботодавці не дотримувалися трудового законодавства і широко залучали до роботи дітей та підлітків, учнів народних шкіл. У 1942 р. понад 90 учнів з 3—4-х класів київської школи № 28 працювали на консервному заводі; понад 70 школярів три тижні працювали на кагатах²³.

Особам, які працювали на підприємствах, видавали своєрідні перепустки для проходу на місце роботи. У Запоріжжі, наприклад, працівники підприємств носили на руці вище ліктя нашитий білий трикутник, основою вниз. З цим значком на вулицях не затримували, та при цьому потрібен був документ, який підтверджував, що особа дійсно працювала²⁴.

Відомо, що однією з ознак окупаційного режиму була сувора заборона для городян виїжджати з міст, що в подальшому мало для міських мешканців трагічні наслідки та позбавило їх щонайменшої можливості добувати в навколишніх селах продукти харчування. У Києві такий наказ діяв з квітня 1942 р. Такий порядок гітлерівці встановили в більшості великих міст райхс-комісаріату “Україна”, в той час як у невеликих містечках ця проблема не стояла так гостро через близьке розташування сіл та існування в багатьох мешканців присадибних ділянок, городів, що дозволяло забезпечити свої сім’ї мінімумом продуктів харчування. Та все ж окремим громадянам за їхніми клопотаннями, в порядку, передбаченому відповідними нормативними актами окупаційної влади для вкрай необхідних виїздів за межі міста, вдавалося отримувати “проїзну перепустку”. Видавала її міська управа. Для отримання цього документа прохачі заповнювали бланк, що містив низку запитань, а також записували дані паспорта, додаючи підписи двох свідків з їхніми адресами. Документ підписував офіцер або чиновник у чині офіцера. Його видавали лише городянам, які мали посвідку особи. Термін дії перепустки був нетривалим. Видача таких перепусток чітко фіксувалася, а відповідні списки надавалися до комендатури²⁵. Складна система отримання перепусток обмежила можливості пересування населення і одночасно сприяла поширенню хабарництва. Наприклад, громадянин Фатєєв терміново потребує перепустки для виїзду на Люботин, змушений був дати бургомістру 3-го району м. Харків 1000 крб.²⁶.

Отже, аналіз архівних матеріалів та документів дозволяє стверджувати, що нацисти в окупованих містах України встановили жорстку і сувору систему режимних заходів та обліку населення, переслідуючи кілька основних

цілей. По-перше, облік населення забезпечував доволі об'єктивну демографічну картину, що дозволило німцям вільно орієнтуватися в ситуації при складанні й реалізації своїх перспективних соціально-політичних та економічних планів, зокрема в розрізі політики використання економічного потенціалу міст райхскомісаріату “Україна” на користь Третього Райху. По-друге, встановлені режимом обмеження, а також здійснені облік, реєстрація та документування сприяли виявленню небезпечних для окупаційного режиму осіб для їхньої подальшої “нейтралізації”.

Експлуатація місцевого населення залишалася пріоритетом у діяльності нацистів, відповідно до цього вони вибудовували заходи у сфері працевикористання. Режим праці на підприємствах та у відновлених німцями за сприяння міських управ організаціях був важким. Тривалість робочого дня, запроваджена офіційно, становила 11 годин у літній час і 10 годин — в зимовий, але фактично робочий день тривав 12—14 годин. Мешканцям міст часто доводилося працювати у вихідні дні. Але при цьому заробітна плата була в декілька разів нижчою, ніж у німців. У березні 1942 р. було опубліковано тверді тарифні ставки для погодинників за розрядами з відповідною диференціацією для робітників різних національностей — німців, українців, росіян, поляків і окремо — для євреїв. У основу цієї системи було покладено довоєнну радянську тарифну сітку (в карбованцях). У ставках враховувалися вік та сімейне становище. Для осіб вікової групи до 16 років ставка (за годину) становила 5 пфенігів (50 коп.), а для 7-го розряду, погодинно, за наявності двох утриманців, відповідно 37 пфенігів, тобто 3 крб. 70 коп. Зазначалося, що для німця дана розцінка збільшувалася з коефіцієнтом 1,5, для єврея — зменшувалася з коефіцієнтом 0,8²⁷.

Про те, що можна було придбати на такі гроші свідчать тогочасні ціни на основні продукти харчування у співвідношенні із зарплатами. Так, десяток картоплин на базарі коштував 10 крб., склянка солі — 40 крб., 1 кг хліба 120—170 крб., 1 кг сала — 800 крб.²⁸ Отже, за умов отримання городянами навіть такої середньої зарплати, вони фактично змушені були виживати, час-то голодуючи.

Дуже складним було становище міської інтелігенції, особливо взимку 1941—1942 рр. Зарплата вчителів і лікарів була набагато нижчою, ніж у кваліфікованих робітників на виробництві. Скажімо, прибиральниця в залізничній адміністрації отримувала грошей мало, проте щоденно обідала на роботі за рахунок підприємства (просяний суп та вівсянка), що дозволяло певним чином підтримати фізіологічні потреби організму. Інколи не маючи грошей для виплати зарплати, підприємства платили робітникам своєю продукцією. Наприклад, організація, що займалася обробкою лікарських трав, частково оплачувала роботу своїх працівників гарбузовим насінням і забезпечувала для них щоденні обіди у вигляді ягід, сушених грибів, вівсяної чи просяної каші з вишнями²⁹. У той самий час існували певні категорії, представники яких отримували зарплату за пільговим тарифом. Так, спеціаліст-українець у Київській кіностудії отримував 2 тис. крб. і визначену норму продуктів, а звичайний німецький технік у тій самій установі в 11 разів більше —

22 тис. крб., більшу норму продуктів, серед яких — сигарети та тютюн, а також можливість харчуватись у німецьких їдальнях³⁰. У Львівському університеті зарплата професора становила 650 крб. на місяць, а друкарки-німкені — 1400³¹. Отже, отримання зарплати ще не гарантувало можливості вирішення продовольчого питання. Мешканці міст могли придбати продукти харчування переважно на базарах, інколи за картками в магазинах, підпорядкованих міським управам.

Створені нацистами в окупованих містах умови життя (тотальне пограбування, голод, безробіття, різке зниження життєвого рівня, масове знищення населення) підштовхували городян до пошуку стратегій виживання. За таких умов посилено починала діяти німецька пропаганда, яка змальовувала всі “переваги” роботи у Третньому Райху. До Німеччини стали виїжджати окремі добровольці. Та вже перші листи з неволі розкрили справжні умови праці “остарбайтерів”, отже, бажаючих їхати до Німеччини більше не було. Але норма набору робочої сили дедалі збільшувалася. На нараді у керівника Імперського бюро для використання робочої сили Ф. Заукеля (3 вересня 1942 р.) зазначалося, що необхідно притягти 400—500 тис. українських жінок для роботи в сільському господарстві³². Через втрату пропагандистськими засобами свого впливу на мешканців окупованих міст, гітлерівці вдалися до відкритого терору. Вони влаштовували облави у громадських місцях (на базарах, у кінотеатрах і церквах). Апогею “вербувальна” кампанія досягла у 1943 р., коли зросла потреба в дешевій робочій силі, особлива ставка робилася на молодь. Була визначена щоденна норма набору для райхскомісаріату “Україна”, що становила 6 тис. осіб. Проте всі зусилля гітлерівців зводилися нанівець. Люди вже знали, що їх чекає на роботі в Німеччині, а тому уникали цієї участі різноманітними способами.

З початку грудня 1941 р. у більшості великих міст загострилася проблема продовольчого постачання. “Якщо ми зможемо вичавити з країни все, що нам необхідно, то, зрозуміло, десятки мільйонів людей будуть приречені на голод”, — ці слова прозвучали від одного з доповідачів на нараді 1941 р. в Економічному штабі “Схід”³³. А в листі інспектора з озброєння в Україні до начальника відділу озброєння ОКВ від інфантерії серед іншого зазначалося, що для зведення споживання в Україні продовольства до мінімуму, слід знищувати зайвих їдців (євреїв); а населення великих українських міст, таких, як Київ, взагалі не одержуватиме продовольства³⁴.

В перші дні окупації міське населення свої потреби в продуктах забезпечувало з власних запасів, що залишилися від радянських часів та за рахунок того, що вони накопичили в часи безвладдя.

Міська управа намагалася застосувати заходи, спрямовані на більш раціональний розподіл продуктів. До них належали: жорстка централізація обліку і розподілу продовольства та встановлення відповідних лімітів добових витрат для місцевого населення з відокремленням відповідно німецьких підданих, фольксдойче, неєврейського населення, єврейського населення та врахуванням місця роботи і посади отримувача.

У більшості окупованих міст з початком діяльності місцевих органів влади запроваджувалося нормоване забезпечення населення продуктами, й у першу чергу хлібом. Норми, передбачені за картками для працюючих на підприємствах, з того часу збільшувалися або ж зменшувалися залежно від можливостей щодо заготівлі та поставки борошна до міста й випікання хліба. Але резерви міських органів влади були обмежені та й наміри окремих посадовців задовольняти потреби населення йшли врозріз з головними німецькими настановами, за якими вимагалось скорочення кількості їдців, зменшення продовольчої норми українців, які мешкали в містах тощо.

Питання продовольчого постачання піднімалося 3 жовтня 1941 р. на нараді в головному управлінні райхскомісаріату “Україна”. Зазначалося, що будь-який мешканець України за один тиждень не повинен споживати більше ніж 1 кг хліба і 10—50 г м’яса³⁵. А вже в лютому 1942 р. були визначені норми продуктів для різних категорій населення. Так, для тих, хто працював у організаціях, що становили інтерес для гітлерівців — військових установах, на підприємствах харчової промисловості та з виробництва споживчих товарів, комунального господарства — щотижнева норма становила 2 кг хліба, 2,5 кг картоплі, 200 г м’яса, 0,5 кг інших продуктів. Працівники, умови роботи яких підпадали під категорію важких чи шкідливих, мали отримувати на тиждень 2,5 кг хліба, 3,5 кг картоплі, 300 г м’яса, 250 г цукру, 0,5 кг інших продуктів. Для членів сімей працюючих, дітей передбачалося 1,5 кг хліба, 2 кг картоплі, 100 г м’яса на тиждень. Проте це були найвищі норми, вони ж могли коригуватися залежно від перебігу подій на німецько-радянському фронті та — меншою мірою — від місцевих запасів³⁶.

Взагалі, запроваджені норми за картками лише підтримували мінімальні фізіологічні потреби організму і ніяк не могли слугувати надійним захистом від голоду. До того ж передбачені в продабонементах норми не завжди видавалися. Так, у листі заступника міського голови Києва Рев’юка до уповноваженого міста обербургмістра Рогауша зазначалося, що в січні 1942 р. кияни замість встановлених за нормою 1600 г хліба на місяць через проблеми з транспортом отримали лише по 400 г. Тільки в лютому вдалося виправити цю ситуацію. Для розв’язання означеного завдання залучалися різні види транспорту: залізниця, гужовий та вантажний. І вже на кінець лютого з’явилася можливість збільшити норму хліба до 85,7 г на день³⁷. Населення міст Луцьк та Ровно отримувало по 214 г хліба на день. У Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила 300 г. Найскрутнішим же було становище міського населення у Харкові, де протягом окупації харків’яни отримували навіть меншу норму хліба, ніж у Києві, внаслідок чого в місті від голоду померло 120 тис. мешканців³⁸.

Основною умовою видачі карток була прописка громадян в подвірних книгах. За постановами міських управ картки видавалися: “а) працюючим чоловікам, які надавали про це довідку з місця роботи; б) безробітним чоловікам, які були зареєстровані на біржі праці та мали про це позначку в картці; в) утриманцям — жінкам та хлопчикам до 16 років згаданих вище осіб; г) інвалідам та пенсіонерам; г) учням та студентам, які на час видачі карток

навчалися; д) жінкам-домогосподаркам та жінкам-утриманкам незалежно від віку; е) родинам осіб, репресованих або вивезених більшовиками з міст (жінкам — незалежно від віку, хлопчикам — до 16 років); є) жінкам та дітям військовополонених — за тим самим принципом; ж) ремісникам, приватним торговцям, які на час реєстрації мали патенти; з) особам вільної професії (лікарям, адвокатам та іншим, якщо вони мали документи, що стверджували дозвіл на зайняття вільною професією); и) робітникам та службовцям, які працювали поза межами міст або ж прибували до населених пунктів у від'їзді, або у відпустку більше ніж на 2 тижні; і) родинам хворих осіб, які перебували на стаціонарному лікуванні; ї) особам, евакуйованим з інших місцевостей, термін перебування в місті для яких визначено більше ніж 2 тижні; й) дітям, які постійно перебували в дитбудинках³⁹.

Отже, особи, які переховувалися від гітлерівської влади й уникали будь-яких контактів з місцевою владою, могли залишитися без продовольчого забезпечення.

Норми постачання по картках були диференційованими і встановлювалися для 4 категорій. До I категорії належали непрацюючі (з поважних причин), інваліди, пенсіонери, приватні торговці, особи вільних професій; до II — утриманці працюючих осіб та родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини; до III — працюючі всіх підприємств та установ; до IV — фольксдойче та робітники, які працювали на важких роботах. Норми по зазначених категоріях значно відрізнялися. Наприклад, на вересень 1942 р., коли постачання в Києві було більш-менш організованим, у картці IV категорії передбачалося 36 талонів, з них на хліб — 20 талонів по 500 г, по 4 талони на картоплю, крупи по 500 г, цукор по 250 г та м'ясо по 300 г⁴⁰. Отже, за умови повного їх забезпечення, особи, які прирівнювалися до IV категорії, отримували на місяць 10 кг хліба, 2 кг круп, 1 кг цукру, 1,2 кг м'яса і картоплю (для цього продукту норми в картці не позначалися). Але якщо все це розділити на 30 днів, то видається зовсім мало. До того ж, слід пам'ятати, що за картками IV категорії отримували найбільшу кількість продуктів. Для порівняння: в одній картці II категорії, розрахованій на місяць, було 24 талони: 12 — на хліб по 500 г, по 4 — на картоплю та м'ясо (100 г), 4 талони без позначення продуктів, які можна по них отримати, крупи та цукор не передбачалися зовсім⁴¹. Отже, особи, які належали до II категорії, отримували на місяць 6 кг хліба, 400 г м'яса та картоплю, тобто набагато менше порівняно з IV категорією.

Працівники київського медичного відділу відзначали низьку калорійність тогочасного гарантованого набору продуктів харчування. Так, замість визначених нормою 1500—2500 ккал на день, пересічні кияни в переважній більшості споживали 150—180 ккал, тобто у 10 разів менше, а інколи навіть 80 ккал на день, що аж ніяк не дозволяло забезпечити мінімальні фізіологічні потреби людського організму⁴². Навіть особи, віднесені до IV категорії, які отримували найбільшу кількість продуктів, не одержували необхідної для нормального функціонування людського організму кількості харчових продуктів.

Та й самі німці визнавали, що тогочасне постачання продовольством місцевого населення було мізерним. Так, генерал-комісар Києва у своєму звіті за 2,5 року господарювання в місті зазначав, що на картку українець міг отримати хліб, сіль і трохи перлової крупи. Призначене йому м'ясо він одержував нерегулярно, лише тоді, коли воно було наявне в достатній кількості. Жири за карткою взагалі не передбачалися. Такий пайок, що становив від 1/3 до 1/2 фізіологічної потреби людського організму, отримували тільки ті городяни, які перебували на службі у німців. Їхні родичі мали вдовольнятися значно меншими нормами споживання продуктів харчування⁴³.

У функціонуванні системи нормованого постачання на окупованій ворогом території виникали проблеми, пов'язані з так званим людським фактором. Типовими були зловживання на нижчій ланці розподілу продовольчих карток — на рівні домовласників та кербудів. Останні за хабарі включали до списків на видачу продуктових абонементів працюючих та їхніх утриманців з метою одержання карток двічі — за місцем проживання й за місцем роботи, або ж вносили до реєстрів “мертві душі”. Враховуючи усі ці особливості функціонування карткової системи досить актуальними залишалися питання щодо можливості отримання картки пересічним киянином, забезпечення гарантованим набором продуктів та шансів вижити за рахунок цих нормованих обсягів.

Отже, карткова система, запроваджена окупаційною владою, не могла належним чином розв'язати проблему забезпечення продуктами харчування міського населення України. Хоча органи місцевого управління в деяких великих містах (Києві, Львові та інших) намагалися зробити це бодай для найбільш малозабезпечених верств городян (дітей, пенсіонерів, інвалідів, непрацевдатних) у гарантованих розмірах, продовольча проблема залишалася гострою упродовж всього окупаційного періоду, адже низький рівень фінансування та чітко визначена позиція гітлерівців у цій сфері не дозволяли управлінцям істотно вплинути на налагодження забезпечення киян продуктами.

Треба враховувати й той факт, що нормоване постачання населення значно обмежувало права людей при здійсненні процесу купівлі продуктів. Картка не гарантувала особі, що вона зможе придбати визначену для неї на місяць кількість товару. Якщо людина не встигала отоварити відповідну картку, то наступного місяця використати її вже було неможливо, оскільки цей документ анулювався. Часто в містах не вистачало необхідної кількості продуктів, зазначених у картках. Тоді покупцеві пропонувалися товари-замінники, які були гіршої якості та за харчовими показниками поступалися оригіналу. Систематичні затримки з видачею продкарток призводили до крадіжок та розбазарювання продуктів, призначених для розподілу за абонементами.

На жаль, більшість архівних документів не дають вичерпної інформації з досліджуваної проблеми. Цікавими в цьому відношенні є спогади безпосередніх учасників тих подій. Люди, які пережили ті часи, досить детально пригадують життя окупованих міст. Серед них і киянка Валерія Комендантова, якій у 1942 р. виповнилося 14 років. Дівчинка залишилася в окупованому гітлерівцями місті разом з хворою бабусею. Жити, а швидше виживати, було

дуже складно. До зими вдалося підготувати деякі продуктові запаси — мішок мерзлої картоплі, яку Валерія збирала на колгоспному полі, та пару вінків цибулі, якими з бабусею розраховалися за пошиті нею спідниці. Картоплю тушкували в глиняному горщику (шар картоплі та шар цибулі, трохи солі), оскільки цибуля забивала запах мерзлої картоплі. Як пригадує жінка, від такої їжі паморочилася голова, а перед очима часто мерехтіли зелені кільця. 300 г хліба видавали за картками. На 70 % він складався з кукурудзяних качанів з невеликою кількістю ячмінного борошна, посипаного просяною лускою. На смак такий хліб був гіркий і навіть голодному його важко було їсти. Спочатку хліб трохи підсмажували чи підсушували й тоді він здавався смачнішим. Взимку 1941—1942 рр. Комендантову врятувало від голоду мило та машинне масло, знайдені в колишній артілі. Мило розважували по 400 г, завертали в листки зі шкільних зошитів і Валерія йшла на базар торгувати. На отримані гроші можна було купити навіть маленький шматочок сала і засмажувати ним суп. Машинне масло використовували для освітлення. Воно непогано горіло в саморобних каганцях, які дівчинка досить швидко навчилася робити сама з консервних бляшанок і маленьких пляшечок⁴⁴.

Спосіб життя, про який згадує Вітвицька, був типовим для більшості городян. Залежно від рівня продовольчого забезпечення, людей, які жили в окупованих містах, можна умовно розподілити на такі категорії: 1) голодуючі; 2) ті, хто вів напівголодне існування; 3) особи, які добре пристосувалися до життя при гітлерівцях.

Від голоду вмирало багато мешканців українських міст, особливо взимку 1941 р. та навесні 1942 р. Про це читаємо страшні рядки у спогадах киян: "...ви думаєте, мало в Києві умирають з голоду? Ті всі старі, інваліди, що були на пенсії, вони цієї зими не витримають. В мене під боком сусідка живе. Прибігла оце з плачем: намочила в склянці останній горох, щоб зварити, а паралізований син підглядів, підповз, поїв. І більш нічого в хаті нема"⁴⁵; "...на базарі помер якийсь старий. Думали, з голоду. А розтин тіла показав, що в нього всі стінки шлунку були обкладені остюками й просяною лускою"⁴⁶; "...навколо вже багато розпухлих голодних. Дивлячись на них, не можеш їсти, шматок зупиняється в горлі. А допомогти нічим. І думки про голод витісняють всі інші. І ще страшно, що голод позбавляє нас людського вигляду. Здається, що за тарілку юшки, за шматочок хліба готовий віддати усе"⁴⁷. Люди помирили, не маючи можливості працювати, не знаходячи щось на продаж, не маючи ані грошей, ані продуктів; на допомогу від когось вони сподіватися не могли.

Досліджуючи проблему забезпечення городян продуктами харчування, не можна обійти увагою і той факт, що порівняно з іншими містами, наприклад Харковом (найбільшим містом "військової зони"), Київ все ж перебував у кращому становищі. Зрозуміти логіку таких диференційованих підходів цивільної та військової адміністрації до великих урбанізованих центрів сьогодні складно.

Так, звертаючись до подій в окупованому Харкові, А. Скоробогатов писав, що "вже в грудні 1941 р. розпочався небувалий в історії міста голод...

Люди, аби вижити, їли все — макуху, висівки, мерзлі кормові буряки, лушпиння картоплі, домашніх тварин, навіть казеїновий клей, проте ніщо не рятувало... Люди стали опухати, ледь волочили ноги, набули масового характеру голодні смерті. Звичайною для міста була картина: згорблені фігури харків'ян, запряжені у дитячі санчата, на яких вони перевозили померлих рідних людей... Харків був, власне кажучи, мертвим містом”⁴⁸. Отже, масштаби голоду та, як наслідок цього, значна кількість смертей харків'ян переконують, що ситуація з продовольством у цьому місті було набагато гіршою, ніж у столиці, але це, звичайно, не применшує трагізму життя інших підокупційних міст.

Друга група населення, до якої входили люди, які не мали постійної роботи, перебивалися підробітками, обробляли присадибні ділянки, городи, або ж ходили до навколишніх сіл для обміну продуктів, також голодувала. Належні до неї особи виживали за рахунок певного мінімуму продуктів.

Городяни шукали вихід зі складної продовольчої ситуації по-різному. Як пригадує киянин В. Саболдир, підлітки, аби позбутися страшного відчуття голоду, бралися за будь-яку роботу. Разом з хлопцями зі свого двору він розпилював дрова для мешканців їхнього будинку. За кубометр розпиляних, поколотих і знесених до будинку дров отримували буханець хліба або 10 марок. Працювати доводилося по 6—7 годин, тому підлітки дуже втомлювалися. Навесні 1942 р. його батьки отримали ділянки землі під город, батько — 15 соток на Солом'янці, мати — 5 соток на Оболоні. Землю виорали кіньми в організованому порядку (ймовірно, зусиллями районних управ), посадили картоплю, помідори, огірки, посіяли редиску. Враховуючи тогочасну ситуацію з транспортом, відстань до городів була досить великою, оскільки родина мешкала на вул. Чкалова (нині — вул. О. Гончара), 45. Та хлопець не падав духом і активно доглядав за городиною. Восени придбав возика і перевіз урожай додому, частину його продавши на базарі.

Д. Малаков згадує, що серед ровесників його брата поширеним був візницький промисел. На базарах біля воріт вони чатували, перехоплюючи один в одного клієнтів. Чергували й на вокзалі, пропонуючи приїжджим німцям свої послуги⁴⁹.

Підростаюче покоління певною мірою сприймало війну як небезпечну гру, а тому вигадувало різноманітні способи, щоб вийти зі складного становища з продовольством. Киянин В. Терно у своїх спогадах розповідав про стратегію виживання, яку він обрав для себе в роки окупації. Разом зі своїм другом він віднайшов у приміщенні Політехнічного інституту велику кількість довоєнних газет. Хлопці потроху виносили їх і збували перекупникам на ринку. “Торговки” використовували газети як пакувальний папір, оскільки останнього в той час бракувало. Підлітки отримували гроші й купували на них їжу⁵⁰.

Отже, ситуація з продуктами харчування в роки окупації була настільки важкою, що дорослі в законний спосіб, своєю працею не були спроможні вирішити її належним чином. Їм на допомогу приходили діти та підлітки, які своєю винахідливістю рятували від голоду не лише себе, а й всю свою родину.

Задля справедливості треба зазначити, що під час окупації траплялося й таке, коли городянам вдавалося облаштувати своє життя й харчування на досить пристойному (як для воєнного часу) рівні. Так, киянка Ніна Донець, якій на початок загарбання міста гітлерівцями виповнилося 15 років, пригадує, як “під час окупації, вже в 1941 р. був запроваджений продовольчий паїнок. В місяць на працюючу особу видавали пляшку (близько 0,6—0,7 л) олії (на початку окупації — соняшникову, пізніше — реп’яхову, з рапсу, рижію), шматок мила (господарче, дьогтарне), сірники. В 1941 р. давали крупи (рис, гречку, пшоно, а в 1942—1943 рр. — перловку, вівсянку). Кожного дня по 250 г хліба передбачалося по картках”. Ніна з матір’ю накопичували картки за 4 дні, а потім йшли в магазин, де отримували цілу хлібину. Несли її на базар і обмінювали на сало, м’ясо. “Коли можна було влаштуватися на роботу і якщо до особи не було претензій від окупаційної влади, то вона могла якось прожити”, — пригадує Н. Донець. До того ж, вже в 1942 р. Ніні через знайомих вдалося отримати роботу на кондитерській фабриці у картонно-пакувальному цеху. Дівчина часто домовлялася з охороною та виносила яйця й масло між шматочками хліба, а також інші продукти⁵¹.

Трохи кращим було харчування працівників міських управ, фольксдойче та інших категорій міського соціуму. В Запоріжжі діяли їдальні для працівників місцевих органів влади, де вони за спеціальними посвідченнями отримували продукти, так само як і члени їхніх родин⁵².

Таким чином, ті, хто працював, мали можливість на більш-менш пристойному рівні підтримувати свій раціон, а вже ті, хто з різних міркувань не пішов на роботу, або не міг влаштуватися працювати, знаходилися на межі виживання, намагаючись задовольнити свої потреби з інших джерел. Серед них — базари, “мінки”, спеціалізована торгівля, заклади громадського харчування.

Особливо активно ринки функціонували на початку окупації, коли до міст приїжджали продавці з навколишніх сіл, які мали певний запас продуктів. В’їзд до міст тоді ще не був чітко регламентований, обмежень окупаційна влада не встигла запровадити. Діяв натуральний обмін. На ринках городяни купували за спекулятивними цінами продукти, вимінюючи їх на речі особистого чи домашнього вжитку. З часом кількість продуктів на селі значно зменшилася та й доставка ускладнилася. Це спричинило спекуляцію та дорожнечу. Порівняємо (див. таблицю) рівень цін (у крб.) у двох найбільших містах України на початок окупації⁵³.

Як видно з наведених даних, рівень цін у Харкові був значно вищим, особливо на жири тваринного походження. При цьому середня зарплата в Києві становила 477 крб., у Харкові — 500—600 крб⁵⁴. Таким чином, звичайна людина на свою зарплату упродовж місяця могла придбати 400 г сала і один буханець, з’їсти їх за декілька днів, а далі голодувати, або ж купувати кожен день по картоплині та по 300 г

Назва продукту	Ціна за 1 кг у м. Київ	Ціна за 1 кг у м. Харків
Масло тваринне	700—1000	2400
Олія	800	1200
Сало	1000	2000
Молоко	30—40	50—70
Хліб	120—150	120—170
Картопля	15	100

хліба за середньою ціною. Звичайно, на такі гроші людина не могла задовольнити навіть своїх мінімальних потреб у їжі.

Рух товарів залишався нестабільним, а отже, не гарантував постійного надходження в торгівлю найпоширеніших продуктів харчування (картоплі, хліба, молока). Асортимент товарів, які пропонувалися на базарі для купівлі, залежав від сезону. На стихійному ринку переважали не товарно-грошові, а бартерні відносини. Речі, одяг обмінювалися на продукти. Звичайно, найбільшим попитом користувався хліб. Так, за хлібину можна було виторгувати ватну ковдру, зношене пальто тощо⁵⁵. Але з часом можливості городян для натурального обміну вичерпалися, позаяк вони поступово втрачали одне з найважливіших джерел отримання продовольства — базари. Через різноманітні обмеження з боку окупантів поступово відбулося згортання базарної торгівлі. Наприклад, у Ніжині 1 травня 1942 р. польовий комендант встановив номенклатуру дозволених і заборонених для торгівлі на базарі продуктів харчування. До списку заборонених потрапили: будь-яке м'ясо, крім кролячого, жири, картопля, крупи, збіжжя, молоко, масло, вершки, сир, яйця⁵⁶. Посилилися ревізії та конфіскації з боку гітлерівців. Останні забирали у продавців усе, що їм підходило, звичайно, безкоштовно. До того ж, стало важче провезти (або пронести) до міста продукти, оскільки на в'їздах до них стояли пости поліцаїв, що забирали продукти на свій розсуд. Це мало визначальне значення для базарної торгівлі, оскільки головна частина продуктів доставлялася до міст саме з навколишніх сіл. Цим скористалися спекулянти, й отже, ціни швидко поповзли вгору. Таким чином, окупаційна влада штучно піднімала ціни на продукти, ускладнюючи й без того напружене становище з харчуванням городян.

З 1942 р. люди з пересторогою відвідували базари, оскільки поліція влаштовувала облави. Метою таких “заходів” було затримання якомога більшої кількості працездатного населення. Городян, які потрапляли до рук “людоловів”, садовили на вантажівки й відвозили переважно на пересильні пункти, або ж одразу на вокзал, на потяг, що прямував до Німеччини.

Проте, які б обмежувальні заходи не вживала міська влада з метою згортання базарної торгівлі, як би не склалися обставини з доставкою продовольства з сільської місцевості, ринки та базари залишалися головним джерелом у забезпеченні городян продуктами харчування впродовж усього періоду гітлерівської окупації.

Інтенсивного розвитку за часів окупації в українських містах набула і приватна торгівля. Так, спецагент “Гайовий”^{*} у своєму повідомленні про становище в окупованому Києві, зокрема щодо торгівлі, зауважив, що “після того, як німці дозволили приватну торгівлю, то майже кожен п'ятий киянин взяв патент на відкриття крамнички, ресторанчика..., чи наймоднішого в той

^{*} “Гайовий” — псевдонім одного зі спеціальних агентів НКДБ СРСР, що був засланий на окуповану гітлерівцями територію з метою отримання оперативних даних про становище в захоплених німцями містах і селах.

час комісійного магазину”⁵⁷. Це підтверджують й архівні матеріали. Так, аналізуючи один з архівних документів складається враження, що Київ перетворився на суцільний заклад торгівлі. Найбільш показовою в цьому відношенні була вул. Велика Васильківська (згодом після визволення — Червоноармійська). Вона нараховувала 170 будівель. З них у 58 були торговельні заклади та установи громадського харчування, причому в 28 будинках містилося по декілька різних торгових організацій. Наприклад, за адресою В. Васильківська, 2 розміщувалися приватні магазини комісійних речей та меблів, скупний пункт та магазин з продажу фарби. Всі ці чотири заклади мали різних власників. В інших будівлях склалася подібна ситуація, коли в одному будинку можна було придбати продукти харчування, промислові товари, а також здати своє майно скупнику, отримавши за нього певну кількість грошей⁵⁸. Як зазначає А. Скоробогатов, приватна торгівля виявилася прибутковою справою у піднімецькому Харкові, тому кількість приватних магазинів швидко зростала. “Якщо на 1 січня 1942 р. нараховувалося 59 приватних крамниць та кіосків, то на початку 1943 р. — 2125, у 36 разів більше! На приватні торговельні об’єкти припадало у 1943 р. 92 % усієї роздрібною мережі Харкова...”⁵⁹. Комерційна мережа магазинів відзначалася ширшим асортиментом товарів, ніж державні магазини. Проте й ціни у приватних крамницях були досить високими порівняно з іншими торговими закладами. Тому основними покупцями цих магазинів були німецькі солдати та офіцери, заможні городяни.

Обвальні інфляційні процеси, товарний дефіцит, відсутність соціально орієнтованої системи постачання й розподілу, брак робочих місць звели до мінімуму можливість нормального забезпечення міських мешканців найнеобхіднішими товарами. Щоб хоч якось поліпшити становище з харчуванням, кияни спрямували свої погляди на село. “На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3—4 шеренги. Усі йшли на село, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках...”⁶⁰. Киянка О. Горева пригадувала, що її мати часто ходила до сіл, “міняла все, що було дома — скатертини, нитки, білизну, картини. Залишала лише найнеобхідніше. З села вона приносила сир, масло, молоко, сало і тут в місті продавала для того, щоб за отримані гроші придбати хліб, олію, картоплю — найпростішу їжу для сім’ї”⁶¹. Інколи, якщо в місті ніхто не очікував на “обмінника”, останній залишався в селі, сподіваючись поліпшити своє існування за рахунок урізноманітнення раціону. Та більшість поспішала додому, де чекали голодні діти, немічні, старенькі батьки. Не завжди такі походи закінчувалися вдало. Часто поблизу міст на них вже чекав патруль гітлерівців або ж поліцаїв, які відбирали майже все, що з такими труднощами вдалося виміняти. Люди намагалися якось приховати від окупантів свої “надбання”: укривали шматки жиру під пахву, в коси на голові, жінки — під поділ сукні. Той, хто йшов з міста, попереджав людей, які направлялися в зворотній бік, як і куди йти, де німці грабують та як можна обминути заста-

ви⁶². Головною метою таких походів було обміняти домашні речі, яких бракувало в сільській місцевості, на продовольство. Спочатку обмін був досить вдалим. За свідченням багатьох учасників “походів”, на селі спочатку добре міняли. Так, відома актриса Л. Гурченко, яка в дитинстві мешкала в окупованому Харкові, згадувала, що її мати обміняла на селі за макінтош та швейотове пальто мішок борошна, сало та бідончик меду⁶³. Але з часом мешканці навколишніх сіл задовольнили свій попит у промислових товарах, а запас продуктів невдовзі після початку окупації вичерпався, тому городянам доводилося значно розширювати свої маршрути, інколи прямувати до інших областей. Так, кияни доходили до Білої Церкви, Миронівки, Богуслава. Немало харків'ян прямувало в Полтавську область. Наприклад, Г. Бордюг, якому було під 60 років і який мав на руках дружину, доньку-підлітка, невістку з хлопчиком-немовлям, досягав навіть Кременчука⁶⁴. Особливо складно було ходити людям на далеку відстань взимку, коли дошкуляли сніги та морози. З часом окупаційна влада усунула й цю можливість, про що вже йшлося вище. Вже у серпні 1942 р. з'явилося повідомлення, згідно з яким від поліції вимагалось вилучати всі продукти понад денну норму харчування на всіх шляхах, що вели до міст⁶⁵.

Упродовж війни особливого значення для виживання міського населення набувало громадське харчування, налагодження якого зумовлювалося дефіцитом продуктів, труднощами з отриманням палива для домашнього приготування їжі, великою кількістю дітей-сиріт, залученням до виробництва населення з приміських зон та іншими чинниками. Ці фактори вимагали відновлення такої кількості закладів, яка могла б задовольнити наявний попит з боку міського населення, а також формували відповідні вимоги до їхнього функціонування. Звичайно, переважна більшість їдалень за радянських часів перебувала в державній власності. Оскільки окупанти не збиралися налагоджувати діяльності всієї мережі цих установ, провідного значення набували заклади харчування, що належали приватним особам.

У містах відкривалися приватні кафе, паштетні, закусочні, бутербродні з вивісками українською та німецькою мовами. Ціни там були дуже високі. Так, у київських кафе тарілка пісного супу коштувала 19 крб., одне яйце — 8,50 крб., м'ясна котлета — 85 крб., 1 кг хліба — 100 крб.⁶⁶. Поряд із цими закладами для городян також діяли їдальні. Як і інші будівлі міста, вони були здебільшого напівзруйновані. Лише окремі установи мали незначні пошкодження (побиті вікна і двері, зіпсовані плити та інші дрібні недоліки). І зовсім незначна їх частина збереглася повністю. Саме на базі останніх відроджувалася мережа громадського харчування. Нестача коштів стала головною проблемою, що виникла перед працівниками сфери громадського харчування.

З початком окупації особливо ускладнилося життя найменш захищених категорій населення: дітей, людей похилого віку, хворих, інвалідів, осіб, яким не вдалося влаштуватися на роботу. У спектрі різноманітних проблем найбільш гострою було забезпечення продуктами харчування. Частково її вирішенням займався Червоний Хрест. Один з його секторів визначив собі за

завдання допомогти городянам, які самостійно не могли вирішити складні питання побутового характеру. Допомога надавалася згідно із заявою прохача у вигляді грошей, продуктів чи талонів на харчування у їдальнях, створених при цій установі. Оскільки організація існувала за рахунок дуже скромних пожертв окремих городян та коштів, одноразово наданих в різних установах міського, районного підпорядкування, її підтримка була незначною. Наприклад, у Києві зусиллями Червоного Хреста до березня 1942 р. відкрилося 27 їдалень, що обслуговували працівників різних заводів та організацій і 11 загальнодоступних, 31 їдальня — для дітей та 13 — для непрацездатних, загалом 82 їдальні⁶⁷. Ця цифра викликає певні сумніви, оскільки йшлося про окуповане місто. Якщо навіть припустити, що в кожному з 11 районів Києва функціонувало по одній їдальні для кожної з визначених категорій городян, то й у такому випадку налічувалося б лише 44 заклади. Найбільше застереження викликає наведена кількість дитячих їдалень, адже гітлерівська адміністрація не переймалася турботами про підростаюче покоління. Справжню кількість установ громадського харчування встановити неможливо, оскільки звіти міської та районних управ часто хибують перебільшеннями та неточностями, а спогади очевидців містять деякі відомості лише про окремі їдальні.

Певний інтерес становить раціон, який пропонували їдальні та розцінки на основні страви. Так, перші страви особливим розмаїттям не відрізнялися — готували борщ, суп; на друге у робітничих їдальнях пропонували кашу, картоплю, млинці, смажене м'ясо чи рибу, в їдальнях для дітей та пенсіонерів — лише кашу, а в комерційних — різноманітний набір м'ясних, молочних страв та виробів з борошна, зрідка — буфетну продукцію та напої. Отже, найбільшим асортиментом, поза сумнівом, відзначалися останні, але при цьому слід пам'ятати, що більшість міських мешканців не могли собі дозволити харчуватися в цих закладах, оскільки ціни там були дуже високими. Так, якщо в київській робітничій їдальні вартість однієї страви була 2—3 крб., в їдальні для непрацездатних — 1,7 крб., в дитячій їдальні — 1,1 крб., то в комерційній — від 3,50 до 18 крб.⁶⁸, тобто дорожче в середньому в 6—10 разів. У середині лютого 1942 р. у їдальні 1-ї харківської райуправи пропонували обіди з двох страв ціною 4 крб. М'ясні обіди їдальні споживчого товариства "Відродження" коштували 7 крб. А приватна їдальня В. Махлицького реалізовувала обіди за ціною 25—35 крб. На кінець 1942 р. середня вартість одного обіду в Харкові становила: в їдальнях установ — 5 крб. 69 коп.; споживчих кооперативів — 6 крб. 76 коп.; приватних власників — 22 крб. 73 коп. Отже, різниця сягала 400 %! Ще вищим був рівень цін на обіди та закуски у впорядкованих приватних їдальнях і кафе⁶⁹.

На прикладі функціонування однієї з їдалень існує можливість скласти враження про діяльність аналогічних установ. Розташовувалася вона в Києві, по вул. Олександрійській (нині — Грушевського)⁷⁰. Відчинялась о 13.00 і працювала лише до 15.00. А мешканці столиці, намагаючись отримати обід, займали чергу з 7-ми годин ранку. Супу, який часто нагадував звичайну теплу воду, вистачало тільки на 50—70 осіб. Коштував він 2 крб.

33 коп. Хліба не давали взагалі. Такі заклади громадського харчування, звичайно, не могли забезпечити потреби населення міста й не спромоглися помітно поліпшити становище з харчуванням городян, оскільки в їх роботі існувала низка недоліків. Останні зумовлювалися головним чином незадовільною організацією праці персоналу в цих установах, великими чергами, відсутністю необхідної кількості продуктів, обмеженим асортиментом страв та їх поганою якістю, а також незручним графіком роботи.

Таким чином, як нормоване постачання, так і інші засоби отримання харчів, не могли належним чином розв'язати проблему харчування населення окупованої України. Городяни, як зазначалося, змушені були самостійно шукати вихід зі складної продовольчої ситуації, звертаючись до базарів, магазинів, закладів громадського харчування, обміну продуктів у сільській місцевості. Втім, жодне з джерел постачання і самозабезпечення киян продовольством у часи окупації не відзначалося стабільністю чи надійністю. Лише окремі верстви населення могли харчуватися на належному рівні, решта прирікалася на напівголодне існування. Засади гітлерівської політики у сфері продовольчого постачання населення міст впроваджувалися в життя послідовно і безапеляційно, оскільки диктувалися стратегічними цілями Берліна і ситуацією на німецько-радянському фронті.

Упродовж всієї окупації окрім суто фізіологічної потреби в їжі існувала не менш важлива потреба в одязі та взутті. Треба наголосити, що й до війни в радянських містах існував дефіцит промислових товарів, зокрема одягу та взуття. Під час окупації ця проблема особливо загострилася. Багато людей втратили свої речі під час бомбардувань чи пожеж. Поповнити свій гардероб чи відновити пошкоджений одяг було справою нелегкою. На вимогу нацистської влади товари, що виготовлялися на окупованій території, в основному передбачалися для постачання загарбників. У той же час за директивами, викладеними в "Коричневій течії", постачання промисловими товарами місцевого населення мало бути "обмежене найсуворішим чином" і покладалося на місцеві установи⁷¹.

У зв'язку зі складною ситуацією з продовольством значну частину одягу, особливо найкращого, нового, городяни змушені були обміняти на продукти. Інколи в теплу пору року мешканці міст продавали свої зимові речі, хоча коштували вони набагато дешевше, ніж у холодний сезон, оскільки панувала думка, що "до зими ще треба дожити, а їсти хочеться зараз"⁷².

У зимовий період окупаційна влада створила спеціальні комісії, що займалися вилученням шляхом реквізицій якісних, теплих речей городян для німецької армії. Їх представники ходили по квартирах, забирали кожушки, валянки, рукавиці тощо. В той самий час німці могли серед вулиці роздягнути людину і забрати одяг, який їм сподобався⁷³. Під час окупації навіть ті, в кого були гарні речі, вважали, що слід вдягатися скромніше, щоб зайвий раз не привертати до себе уваги німців.

Реквізиції окупантів значно вплинули на склад гардеробу пересічних киян. Якщо брак літнього одягу ще можна було більш-менш безболісно компенсувати, то втрата теплих осінніх чи зимових речей загрожувала здо-

ров'ю та життю городян. Власне окупанти й самі констатували дефіцит промислових речей серед городян: панчіх та шкарпеток, костюмів та суконь, верхнього одягу, калош тощо⁷⁴.

Складною була і ситуація з предметами хатнього вжитку. Сірники, гас, запальнички можна було придбати на базарі у німецьких чи угорських солдатів, які під час окупації стали активними спекулянтами. Крім того, підвищеним попитом користувалися мило, голки, нитки та інший крам⁷⁵.

Джерелом отримання промислових речей для городян стали базари. А ті, хто мав певні статки чи доходи, могли придбати речі першої необхідності, виготовлені в Німеччині та завезені в Україну чи запропоновані місцевими виробниками у закладах торгівлі.

Дефіцит промислових речей був вигідний німецькому керівництву, адже Україна мала стати ринком збуту німецьких товарів. З цією метою на початку 1942 р. під егідою спеціальної імперської торговельної групи була створена фірма "Textil Vertrieb Ukraine" (Текстильзбут Україна). Через неї берлінська компанія "Отто і Ко" поставляла службовцям райхскомісаріату "Україна" тканини з Кенігсберга через Білосток. Найбільшим попитом користувалися тканини: для костюмів (1-го, 2-го та 3-го ґатунку), коричневого та оливкового кольору для мундирів, утеплені для пальто, вельвет, плюш для меблів тощо. Саме на них надходила велика кількість замовлень. Отримане розподіляли для трьох категорій споживачів: німців, фольксдойче та українців, які працювали на окупантів⁷⁶.

У січні 1942 р. райхсміністр А. Розенберг зазначав, що німецькі підприємства не спроможні ліквідувати дефіцит промислових товарів у східних окупованих територіях лише шляхом постачання товарів власне з Німеччини. Тому він вбачав вихід з такої ситуації в розвитку ремісництва на місцях⁷⁷. 7 березня 1942 р. з'явилися три розпорядження райхскомісара щодо обліку ремісників, створення ремісничих підприємств (артілей) й робітничо-ремісничих промислових підприємств⁷⁸. Проте кустарі, як і державні, кооперативні чи приватні підприємства, зіткнулися з низкою проблем, що перешкоджали розвитку виробництва, найгостріша з яких була пов'язана з браком сировини та матеріалів. Швидше змогли налагодити пошив та ремонт одягу і взуття майстри, які працювали за радянської влади, мали своє місце, запас матеріалів і навіть постійних клієнтів. Але кількість таких ремісників була незначною.

Легше було вижити в складних умовах окупації особам, які вміли шити чи плести. Городянки-швачки за гроші чи продукти харчування перешивали речі, надаючи їм нового вигляду. Широкого розповсюдження в той час набули різноманітні курси крою та шиття, де дівчата та жінки здобували необхідні навички з шиття одягу, переважно елементарного (спідниці, сорочки, плаття, брюки, дитячі речі тощо).

Державні та кооперативні підприємства з пошиття одягу та взуття не відзначалися високою якістю виконання робіт. Пояснювалося це як недбалістю ставленням до виконання своїх обов'язків працівниками зазначених організацій, так і незадовільними умовами праці та низькою заробітною платою.

Значна частина підприємств розташовувалась у тісних і непристосованих для роботи приміщеннях, чимало майстерень не мали спеціального обладнання, інвентаря та відповідних меблів.

Загалом слід зазначити, що зовнішній вигляд міського мешканця в роки окупації визначався статусом, який він тоді мав. Городяни, які змогли прилаштуватися при “новій” владі, отримували зарплату, могли придбати собі речі на базарі чи в магазині. Представники деяких професій (залізничники, будівельники, службовці німецьких фірм та інші) мали спеціальний формений одяг чи одяг з нашивками, емблемами, що вирізняло їх серед інших. Міські інтелігенти, за звичкою, намагалися вдягатися пристойно, якщо не обмінювали свої речі на продукти. Більшість городян, перебуваючи на межі виживання, не переймалася своїм виглядом, а піклувалася про те, як “звести кінці з кінцями” у складних воєнних умовах.

Показовими є спогади сучасників про зовнішній вигляд киян в роки окупації. У щоденнику одного з оунівців, які перебували в Києві, зазначалося, що столичні мешканці не відзначалися різноманітністю в одязі й мало відрізнялися від селян. Вони ходили у грубих суконних чоботах, простих степових куртках, хутряних шапках або хустках на голові⁷⁹. З інших джерел дізнаємося, що чоловіки здебільшого носили потерті сорочки та штани, двобортні жакети, чорні черевики, старі капелюхи або картузи з тканини чи взагалі без головного убору. Взимку поширеними були куфайки та шапки-вушанки. Жінки носили мішкоподібні плаття, перешиті пальто з шарфами на шиї, чорні, грубі панчохи, зношені черевики, часто чоловічого фасону. Деякі вдягали пожовклі солом'яні капелюхи, але більшість — маленькі берети, в'язані шалі, звичайні білі хустини. Назагал городяни західних регіонів України вирізнялися більш вишуканим одягом, взуттям, а жінки — ще й зачісками⁸⁰.

Починаючи з 1942 р. широкого розповсюдження серед цивільного населення набув військовий одяг. Мешканці міст зривали розпізнавальні знаки з нього і використовували як щоденне вбрання. Угорський археолог та мистецтвознавець Н. Феттіх зазначав, що навіть для угорських офіцерів у цивільному одязі абсолютно неможливим було пересуватися містом. “Залізницею в цивільному ми теж не могли б приїхати. А німецька офіцерська форма відчиняє перед нами будь-які двері”⁸¹.

Найскладнішою була ситуація з дитячим взуттям та одягом. Пояснювалось це тим, що діти швидко виростили зі своїх речей, а батьки не мали коштів для купівлі нового одягу. З цієї ж причини досить високим був відсоток пропусків школярами навчальних занять. Інколи одяг так зношувався, що діти соромилися свого зовнішнього вигляду, не бажаючи показуватися на люди.

Під час окупації окремі городяни прагнули наслідувати моду чи хоча б змінити свій зовнішній вигляд. Притаманна ця особливість була, звичайно, лише заможним людям. Вже згадуваний Н. Феттіх наголошував, що за сталінських часів усі прагнули бути схожими на “пролетарів”, а в “нових умовах” і чоловіки, й жінки намагалися виглядати по-буржуазному. За “совєтів”

порваний і зношений одяг носили як “празникове вбрання”, “за німців” усе змінилося: кожен хотів виглядати пристойно^{*82}.

Прагнучи прикрасити ситуацію в окупованих міста, згадуваний вище оунівець у своєму щоденнику описав киян, яких він зустрів на вулицях міста навесні 1942 р.: “Чоловіки і жінки носять біле вбрання. Часто можна побачити вишивані блузки в жінок і такі самі сорочки у чоловіків. Навіть у духовних осіб виглядають вишивані комірці з-під фелонів та риз. Зокрема, зі смаком, хоч скромно, вбираються киянки, про красу яких світами шириться добра слава. На вулиці не стрінете жінки без панчіх. Якщо нема довгих шовкових, носять короткі фільдекосові”^{**83}. Власне кияни дуже рідко згадують про наявність такого одягу в їхньому гардеробі.

Те саме джерело фіксує складну ситуацію зі взуттям: “Відчувається великий брак шкіри і тому взуття навіть у чепурних буває різного фасону й різного матеріалу. А все ж голосних дерев’яників^{***} на вулицях Києва не видно й не чути”⁸⁴. Киянин Д. Малаков з цього приводу свідчив: після того, як окупанти зажадали від населення негайного здавання для потреб німецької армії всього хутряного одягу і валяного взуття, почалося масове виготовлення ерзац-валянків. Їх шили на швейних машинах “Зінгер”, перевірених ще в до-революційний час. Годилась будь-яка тканина і вата. Останню діставали з радянських протигазів. Калосі виготовляли з автокамерної гуми⁸⁵, яку розрізали на смужки. Останні зшивали грубими нитками. Таке взуття рятувало від води в дощову погоду.

Уявлення про зовнішній вигляд інтелігентів дозволяють скласти й описи тогочасних модниць, серед них і колишньої моделі, відомої поетеси О. Теліги. Більшість її знайомих відзначали, що вона стежила за модою та мала гарний смак, вміло вдягалася й підбирала аксесуари. “Це ж польки, які не оцінять моїх добрих душевних чи розумових якостей, але побачать, що я маю лише дві, та й то не модних, сукні, Міша ходить у латаних черевиках, і ми не маємо шикарного сервізу”⁸⁶ — жалкувала вона. Український письменник У. Самчук у своїх “Записках не політика” так описував подорож з О. Телігою з Кракова до Києва: “Купили туфлі Олені. Сам вдягаю спортивну куртку, туфлі і солом’яний капелюх. Пан Михайло допомагає Олені складати сумку: легенькі сукні, небагато білизни, целюлозний дощовик, парасолька... 14 липня, перед переходом вона одягнена в легку смугасту блузу, приталене сіре плаття, нові туфлі з короткими носочками і солом’яний капелюшок «про усякий випадок»”⁸⁷.

Була категорія громадян, яка вирізнялася своїми речами та викликала певну підозру в місцевих мешканців. Вони були добре одягнені: залежно від

* Автор щоденника не міг взяти до уваги, що від 1935 р., коли він побував у Києві, до початку війни 1941 р. добробут міського населення помітно поліпшився. “За німців” люди вдягали те, що було, а все “зайве” міняли на харчі.

** Фільдекос — (від франц. fil d’Ecosse — шотландська нитка) — туго скручена бавовняна нитка з кращих сортів бавовника, що має шовковистий блиск; трикотажне полотно із цієї нитки використовується для виготовлення панчіх, рукавичок.

*** Мається на увазі сабо.

сезону — в дорогому хутрянному пальті або шкірянці, з таким же дорогим коміром, хутровій шапці або в теплому кашкеті радянського зразка, обов'язково з тієї ж тканини, що й пальто. На руках — гарні рукавички, на ногах — нове гарне взуття, в руках дорогий портфель “наркомівського” стибу. Окрім одягу та взуття вирізняв їх з-поміж інших самовдоволені та презирливий погляд⁸⁸. Дехто, за довоєнною звичкою, вбачав у них “комуністів, які перебували зі спеціальними завданнями в окупованій столиці України”. Насправді ж це були люди, які краще за інших пристосувалися до життя в “нових умовах”.

Доволі складним було становище інтелігенції, представники якої не знаходили застосування своїм знанням та вмінням, не могли влаштуватись на роботу. Відповідно вони не мали й постійного джерела доходів, а більшість речей обмінювали на продукти харчування. “З-поміж приблизно 150 професорів університетів та академіків... не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника”⁸⁹, — такими були враження одного з німецьких функціонерів про зовнішній вигляд української інтелектуальної еліти.

Отже, протягом окупації більшість городян не могли повною мірою задовольнити свої потреби в предметах першої необхідності. Щодо одягу та взуття, то більш забезпечені міські мешканці купували речі в магазинах, на базарах і навіть замовляли у кравця. Упродовж окупації одяг та взуття, що залишилися в українців з радянських часів, дуже обносилися, потребували спеціальної реставрації та ремонту. Взагалі вдягалися мешканці міст одноманітно, переважали темні кольори. Люди намагалися у такий спосіб не привертати уваги окупантів. Українські виробничі та ремісничі підприємства через труднощі в роботі не могли істотно вплинути на забезпечення городян товарами першої необхідності.

Серед безальтернативних потреб мешканців міст актуальним і вкрай важливим залишалося питання забезпечення житлом. Війна внесла корективи і в цю сферу повсякденного побуту. Багато міських жителів залишилися без даху й змушені були невідкладно вирішувати це питання.

Значно ускладнювали побутове життя городян проблеми в комунальній сфері окупованих міст. Мобілізовані на фронт та евакуйовані на схід країни городяни залишали своє житло і більшість речей. Руйнація будівель, спричинена бойовими діями та пожежами, призвела до різкого скорочення житлового фонду. До того ж, окупанти підшуковуючи собі житло, обирали для цього найкращі й найзатишніші куточки в центрі міст, виселяючи все цивільне населення за винятком швейцарів і двірників. Наприклад, у Києві німці майже повністю заселили вулиці: Катерининську (нині — Липська), Левашівську (нині — Шовковична), Банкову, Виноградну, а вулиці Енгельса (нині — Лютеранська), Круглоуніверситетську, Жовтневої Революції (нині — Інститутська), Кірова (нині — Грушевського) та Урбановича (нині — Суворова) — частково. Всі вцілілі готелі міста були заповнені високопоставленими німецькими військовими чинами⁹⁰. У Дніпропетровську із центральних кварталів міста за вказівками поліції за чотири тижні переселили 13 тис. осіб, ок-

рім фольксдойче⁹¹. В Одесі була створена так звана урядова зона, де мешкали службовці губернаторства “Трансністрія”, а всіх інших осіб виселили. Проте в оголошенні міської управи стверджувалося, що в цій зоні створювалися місця компактного проживання для інтелігенції⁹², але, звичайно, не української, а німецької чи румунської.

Хоча в багатьох городян їхні помешкання залишилися майже неушкодженими, проте жити в них стало важче через побутові незручності. У багатьох будинках вибуховою хвилею з вікон повибивало скло, не було світла, води. Інколи воду доводилося носити з криниці, розташованої за декілька кілометрів від будинку, часто однієї на весь район. Люди вишикувалися в черги, стояли по 2—3 години, намагаючись набрати води і донести її без втрат. Наприклад, у Харкові справжньою подією для міста стало відкриття влітку 1942 р. артезіанської криниці⁹³.

Великих руйнувань зазнало енергетичне господарство міст. Пересічним городянам користування електрикою заборонялося, за порушення наказу загрожував розстріл. Ті, хто мав кошти, купували на базарі пляшку бензину та влаштовували маленькі каганці, яких вистачало на цілу ніч.

Киянка І. Хорошунова, яка пережила всі жахи окупації, згадувала про побутові й житлові проблеми того часу: “...убоге освітлення — гасова лампа, але ми не маємо права скаржитися, в інших тільки каганці. У багатьох же немає і таких. Темно, холодно. Увесь час хочеться спати”⁹⁴. А вже 13 січня 1942 р. вона записала у свій нотатник, що світло відключили навіть у тих поодиноких квартирах, де воно було за спеціальними протекціями та дозволами. З листопада того ж року постала нова проблема: опалювальна система вже не діяла зовсім. У квартирах було так холодно, що стіни вкривалися памороззю. Люди грілися, чим могли. Дехто сам складав у квартирі опалювальні груби, ставив “буржуйки”, виводячи трубу-димохід у вікно чи прямо в стіну. Тривалий час городяни використовували замість дров меблі, книги, папери тощо. Втім і це кардинально становища не змінювало.

Непридатність для проживання житла доповнювалась, як свідчать численні документи, низкою побутових незручностей у приміщеннях — відсутністю ліжок, постільної білизни, матраців, меблів тощо.

Побутових негараздів окупанти намагалися не помічати, але вони не забули про стягнення з населення квартплати за проживання у напівзруйнованих, неопалюваних квартирах. У Києві міська влада запровадила твердий тариф у розмірі 1 крб. 32 коп. за м² і 4 крб. з кожного члена сім’ї за комунальні послуги. Квартплата вносилася радянськими грошима до банків⁹⁵. До тих, хто не сплачував належної суми, застосовувалися каральні заходи. Окрім того система оподаткування, запроваджена новою владою, поряд з іншими податками та зборами передбачала стягнення з власників будинків податок з будівель у розмірі 1 % страхової оцінки. Решта громадян сплачувала житловий податок залежно від категорії житла, що визначалася з урахуванням його якості та місця розташування.

Міська влада обмежувала самовільне переселення, забороняючи залишати свої квартири та займати інші без відповідного дозволу. Особи, які на-

важилися порушити таку заборону, наприклад, у Запоріжжі карались арештом та грошовим штрафом у розмірі 10 тис. крб.⁹⁶ Райжитловідділам наказувалося подбати про те, щоб квартири та окремі приміщення в них надавалися виключно тим, “хто мав у них гостру потребу”. Щоб визначити цю потребу, працівники установи повинні були обстежити житлові умови прохача й скласти про це відповідний акт⁹⁷. Кербудам заборонялося самовільно переселяти мешканців у своєму будинку з однієї квартири до іншої⁹⁸. Проте спроби окупаційної влади хоч якось визначити обсяги вільної житлової площі та ліквідувати повсюдні явища самочинного захоплення помешкань тривалий час залишалися декларованими на папері й не знаходили свого практичного втілення. Тому це на певний час дало змогу міським мешканцям знайти для себе хоч якесь житло; часто ці помешкання вдавалося відстояти до кінця окупації.

Аналізуючи політику окупаційної влади в питаннях обліку та розподілу житла, варто підкреслити, що окремі категорії цивільних осіб та фахівці певного профілю користувалися перевагами в отриманні квартир. Так, кращі квартири надавалися функціонерам окупаційної адміністрації, або бронювалися місцевою владою для спеціалістів чи посадових осіб. Окремо розглядалося питання про надання житла лікарям, на послуги яких був особливий попит під час війни. Так, у розпорядженні київського міського голови Л. Форостівського за № 236 від 31 серпня 1942 р. зазначалося, що слід уникнути неконтрольованого переселення лікарів з міста чи в межах районів міста, а тому за згодою генерального комісаріату за відділом охорони здоров'я закріплювався будинок 17/2 на розі вулиць Житомирської та Стрілецької. Керівництву відділу охорони здоров'я надавалося право виселяти з цього будинку осіб, які змінювали місце роботи і не працювали в медичних установах, підпорядкованих міській управі⁹⁹.

Спеціалістам, запрошеним окупаційною владою для роботи в місті, пропонували квартири в елітних будинках центральної частини міст з усіма вигодами, які було можливо забезпечити в умовах воєнного часу. Так, відомий письменник А. Любченко, який на початку окупації мешкав у Харкові, а в 1942 р. переїхав до Києва на запрошення газети “Нове українське слово”, отримав охайну та затишну 2-кімнатну квартиру в Шевченківському районі¹⁰⁰. Особлива перевага надавалася інженерам та іншим працівникам технічного профілю, в яких міська влада була зацікавлена, оскільки їх можна було залучити до відбудови виробничих підприємств міста та з їхньою допомогою налагодити функціонування промислових організацій.

Неухильне виконання наказів німецької влади та міської управи у сфері житлового господарства, ретельний облік населення, що мешкало в певних будинках, покладалося на кербудів та двірників, які в дні окупації українських міст були в переважній більшості надійними помічниками режиму. Вони, до речі, відіграли не останню роль у складанні списків єврейського населення та виявленні родичів осіб, що становили небезпеку для окупантів.

У цілому ж питаннями контролю за житловим фондом та іншими не менш важливими супутніми аспектами його функціонування займалися спе-

ціально створені при управах житлові відділи. Одним із першочергових завдань цього структурного підрозділу було здійснення обліку житлового фонду та всіх вільних квартир. Поряд з вирішенням різноманітних проблем житлово-комунального характеру ця організація виконувала й інші функції, зокрема здійснювала прописку та реєстрацію населення, встановлювала порядок розподілу житла й відповідальність за його порушення. За погодженням з німецьким комісаріатом і головою міста житловий відділ визначав політику у справі надання житла, встановлював тарифи за комунальні послуги, а його підрозділи на місцях впроваджували зазначені положення на районному рівні. Часто-густо співробітники житлових відділів, користуючись своїми повноваженнями й за допомогою двірників та кербудів, вдавалися до зловживань, особливо стосовно бездоглядних квартир. Посадові особи, які займалися розподілом житла, привласнювали собі чужі квартири в кращих будинках, забирали з інших помешкань коштовні меблі, надавали квартири родичам або й незнайомим людям за хабар.

У цілому ж аналіз роботи міських житлових відділів упродовж окупації надає змогу переконатися, що всі вони будували свою роботу за визначеними в міських управах принципами й підпорядковували всі свої дії розпорядженням та наказам гітлерівських посадовців. Політика ж останніх щодо забезпечення городян як житлом, так і іншими складовими повсякденного життя та побуту залишалася незмінною практично від першого дня окупації. Вона орієнтувалася виключно на обслуговування інтересів загарбників та здійснення запланованих задумів у сфері промисловості, місцевого господарства, а також на реквізицію матеріальних цінностей.

Повсякденне життя міських мешканців у часи окупації не обмежувалося забезпеченням своїх елементарних потреб у їжі, одязі та житлі. Необхідність підтримання належного санітарно-епідеміологічного стану міського господарства, медичне обслуговування були серед нагальних проблем тогочасного буття.

У результаті бойових дій санітарно-епідемічний стан міст катастрофічно погіршився. Медична сфера зазнала значних змін внаслідок здійсненої радянським урядом евакуації лікувальних установ та їх персоналу. Була вивезена значна кількість інструментарію та м'якого інвентаря. Почасті організовано виїхали на Схід висококваліфіковані фахівці, професори медицини, лікарі. З початком бойових дій будівлі лікарень, поліклінік, мережа санаторно-лікувальних установ, розміщених в передмісті, зазнали руйнації.

Перебої з водопостачанням, пошкодження каналізаційної мережі, нагромадження сміття на вулицях міста сприяли поширенню інфекційних захворювань серед городян.

Рівень здоров'я мешканців міст у період війни підпав під негативний вплив низки факторів: психологічні навантаження, незадовільні умови проживання, низька якість і мізерна кількість продуктів харчування. З'явилися хвороби, які не були характерні за часів мирного життя. Істотне зростання захворюваності населення обумовлювалося збільшенням у складі населення частки осіб похилого віку та дітей, оскільки більшість киян молодшого та середнього віку виїхали зі столиці.

В окупованих містах відновленням закладів медичної сфери займалися німецька цивільна адміністрація та міські управи й створені при них відділи охорони здоров'я.

Важливим чинником у сфері надання медичних послуг цивільному населенню у період окупації стало розмежування управління лікарськими установами. Низка закладів призначалася переважно для окупантів та задовольняла їхні потреби. Саме ці організації за рахунок інших лікарень були забезпечені всім необхідним — обладнанням, ліками, транспортом тощо. Установи, які підпорядковувалися місцевим органами влади, надавали медичні послуги городянам, використовуючи мінімум ліків і вимагаючи за це оплату. Важливою для порятунку городян стала діяльність медичних закладів, підпорядкованих Українському комітету допомоги (Червоний Хрест)¹⁰¹. Хоча комітет не мав постійного джерела фінансування і будував свою роботу переважно на кошти від благодійних акцій та пожертви, але, зважаючи на складні умови воєнного часу, й ці зусилля стали в нагоді пересічним городянам.

Під час окупації гостро постало питання фінансування медичних закладів. Міські посадовці вбачали вихід зі складної ситуації в запровадженні платної медицини¹⁰². Більшість закладів охорони здоров'я пішли на такий крок і ввели фіксовану плату за надані медичні послуги. Для міських мешканців останні стали практично недоступними, оскільки ціни на них були зависокі: запис до лікаря коштував 5 крб., виконання процедур — від 2 до 200 крб. (в залежності від складності операції); виклик лікаря додому — 25 крб. Найдорожчим задоволенням було стаціонарне лікування: у звичайному медичному закладі слід було заплатити 20 крб. на добу (без харчування), готівка за яке вносилася додатково, в інститутах медичного профілю — від 2000 крб. (в клініці рентгенінституту) до 7228 крб. (в клініці медінституту)¹⁰³.

Слід зазначити, що окремі категорії городян за розпорядженням міського відділу охорони здоров'я отримували медичну допомогу безкоштовно. Зокрема, це стосувалося осіб, хворих на венеричні та інфекційні шкіряні захворювання, оскільки німці дуже боялися їх розповсюдження; а також тих, хто потребував акушерської та невідкладної допомоги; хворих, які перебували на амбулаторному та стаціонарному лікуванні, у випадку, коли вони не мали змоги платити за лікування, підтверджуючи це відповідними довідками¹⁰⁴.

Працівники лікарень постійно скаржилися на незадовільні умови перебування цивільного населення в міських лікарнях на стаціонарному лікуванні. Не було бинтів, білизни, інструментів тощо. Годували так, що вздовж огорожі лікарень стояли шеренги людей з протягненими руками, й просили у перехожих щось поїсти. Розраховувати на одужання могли тільки ті хворі, які мали родичів, що приносили їм продукти. Холод, морок у зимові місяці ставали обтяжуючими факторами. Через відсутність палива навіть у такій лікувальній установі, як київська клінічна медінституту, були встановлені залізні ґрубки, що через недосконалу конструкцію страшенно диміли. Хворі зазвичай сильно страждали від холоду. Дві-три додаткові ковдри, що іноді видавали в деяких лікарнях, не полегшували становище пацієнтів¹⁰⁵.

Ось що згадував лікар А. Зюков, який працював під час окупації в Жовтневій (нині — Олександрівській) лікарні Києва: “Роботу розпочали у холодних приміщеннях з вибитим склом, без медикаментів, перев’язочних матеріалів, інструментарію. До лікарні сотнями звозили хворих і поранених військовополонених. Всі вони були дуже виснажені, пухлі від голоду. Босі, роздягнені, голодні, часто з обмороженими ногами... Хворих вкладали по троє на один матрац на підлогу і накривали ганчір’ям чи другим матрацом. Температура в приміщенні не перевищувала 0°. Коли зверталися за допомогою до німецьких керівників охорони здоров’я, отримували відповідь: “тепер війна — у вас є гаряча вода, можете напоїти своїх хворих — цього буде досить”. Таке лікування призводило до того, що на ранок з відділень виносили десятки трупів”¹⁰⁶.

Харчування хворих за енергетичними якостями не перевищувало 1000—1200 калорій на добу, тому навіть температура тіла в хворих осіб була нижчою від норми¹⁰⁷. Поряд з цивільним населенням у Жовтневій лікарні перебували військовополонені, лікування та харчування яких здійснювалося тільки за рахунок коштів, виділених міською управою та Комітетом допомоги. Тому їх становище було гіршим, ніж пересічних киян. До цієї лікарні потрапив й дідусь А. Кузнєцова, відвідування якого стало для хлопчика справжнім випробуванням, бо “виснажені, голодні, скелетоподібні полонені супроводжували його мовчазними напівбожевільними поглядами й лише інколи простягали до нього сірі долоні, прохаючи їжі”¹⁰⁸.

Складна ситуація у медичній сфері була добре відома керівнику відділу охорони здоров’я. У своєму звіті про стан лікувальних установ та епідемічні захворювання від 24 березня 1942 р. він зазначав, що постачання медичних установ продовольством абсолютно незадовільне. Лікарні в основному одержували хліб та пшоно. Поширеним було приховування медичними працівниками грошей, медикаментів, продуктів харчування. За визначеними нормативами, на 1 хворого необхідно було витратити 6 крб., при цьому лікарні використовували лише 2 крб. 40 коп.¹⁰⁹. У зв’язку з таким становищем городяни надавали перевагу лікуванню в домашніх умовах, зверталися за медичною допомогою рідко, займалися самолікуванням, що при складних захворюваннях призводило навіть до летальних випадків.

Значної популярності в той час набули послуги приватних лікарів, знахарів, гомеопатів, “бабок”, які добре знали на народній медицині, використовували трави та інші доступні засоби для лікування найпідступніших хвороб. Звичайно, не всі ці “лікарі” були справжніми. Інколи під них маскувалися шарлатани, які, обдурюючи людей, забирали в них останні гроші, при цьому зовсім не лікуючи, а навпаки, завдаючи шкоди й так підірваному здоров’ю городян.

Киянка З. Петрова розповідала, що в її мами були хворі ноги, до того ж недуга прогресувала. До поліклініки вона не зверталася, оскільки не мала необхідних коштів. Батько знайшов бабусю-лікарку і брав у неї збори трав, настої, які використовувала його дружина. З часом їй стало краще¹¹⁰.

Проте у справі лікування інфекційних хвороб медики-аматори були безсилі, в той час як окупанти наголошували на складності епідеміологічної си-

туації в містах, спрямовуючи кошти, призначені для фінансування медичної галузі, саме на боротьбу із цими захворюваннями, ігноруючи інші потреби лікувальної справи.

На відміну від усіх інших городян, фольксдойче та німці у сфері медичного обслуговування посідали особливе, привілейоване місце. Для них створювалися спеціальні лікувальні заклади. Такі медичні заклади “вражали своїм багатством, інструментарієм, комфортом і різними додатковими примхами. Там було все — різні продукти, світло, тропічна температура, чиста білизна і гарний догляд, навіть у випадку смерті безкоштовний похорон за рахунок міської управи”, — зазначав проф. Шепелєвський¹¹¹.

Голод та погіршення санітарно-епідеміологічного стану міст викликали загрозливе поширення інфекційних захворювань, окремі з яких набували розмаху епідемій. Під час окупації складною була ситуація з лікуванням паразитарних тифів, холери, дизентерії, малярії, менінгіту. Наприклад, за перших два місяці 1942 р. у м. Києві було зареєстровано 2307 випадків захворювання на грип, 61 випадок черевного тифу, 42 — скарлатини, 40 — дизентерії, 26 — дифтерії, 9 — коклюшу, 2 — кору. Пильної уваги потребувала ситуація з висипним тифом. У січні 1942 р. було виявлено 175 випадків цього захворювання, в лютому — вже 422, за перші 23 дні березня — 94 випадки, отже всього з початку року — 691 випадок. За аналогічний період у 1941 р. було зафіксовано лише 86 випадків висипного тифу, тобто у 8 разів менше¹¹². Завідуючий київським міським відділом охорони здоров'я значне поширення інфекції пояснював поганою роботою лазень, відсутністю миючих засобів, нестачею білизни, холодом у приміщеннях, незадовільним харчуванням тощо. Цей самий посадовець прогнозував зростання кишкових захворювань, серед них черевного тифу та дизентерії, в першу чергу через загрозливий санітарний стан у Києві¹¹³.

У квітні 1942 р. працівники відділу охорони здоров'я зафіксували спалах висипного тифу. Серед цивільного населення було виявлено 104 випадки проти 80 — у березні того ж року. У два рази зросла кількість хворих на дифтерію¹¹⁴.

Звіти районних відділів охорони здоров'я переконують в тому, що досить поширеними були захворювання на туберкульоз. Така ситуація пояснювалася фізичним виснаженням, поганими соціально-побутовими умовами проживання та харчування людей.

Для зниження рівня інфекційних хвороб міські відділи охорони здоров'я розробляли спеціальні заходи. Серед них провідна роль відводилася щепленням. Так, наприкінці 1941 — на початку 1942 р. у Києві ще зберігалися залишки вакцини з радянських часів, але з часом і вони вичерпалися. Надходження цих медичних препаратів було незначним і не могло забезпечити проведення необхідної кількості вакцинацій. Серед інших заходів у боротьбі з інфекційними захворюваннями передбачалося проведення патронажу хворих, їхня госпіталізація, відкриття карантинних установ. Загалом у містах протиепідемічні заходи здійснювалися частково, характеризувалися несистемністю, а отже, досить часто не гарантували виявлення джерел

інфекцій, локалізації захворювання та повного одужання хворих. Через брак медикаментів та обладнання часто траплялися летальні випадки.

Аналізуючи рівень охорони здоров'я городян, санітарно-епідеміологічну ситуацію в містах, слід наголосити, що протягом окупації виникло складне становище із забезпечення медичних установ ліками, що зменшувало можливості людей убезпечити себе від ускладнень під час лікування.

На початку окупації існували запаси медичних препаратів та перев'язочних матеріалів з радянських часів. Та більшість аптек були пограбовані, а ліки з них перепродувалися на ринках у декілька разів дорожче. Взагалі про розкрадання фармацевтичного майна знали в міських відділах охорони здоров'я, розглядали зазначене питання на пленумах міських управ, вимагали від працівників аптек усунути недбале ставлення до виконання своїх обов'язків, проте рішучих заходів вчасно не було вжито. Інколи траплялися зовсім прикрі випадки. Так, у грудні 1941 р. на Деміївці (м. Київ) сталася пожежа — згоріла одна з найбільших аптек міста разом з 10 шафами цінних ліків та майном. Загоряння сталося від необережного поводження з вогнем сторожа аптеки¹¹⁵. В результаті цього лиха місто втратило велику кількість лікарських засобів, таких необхідних для киян.

Звичайні медичні препарати поступово зникали з тих аптек, що ще функціонували в містах під час окупації. Спочатку відсутність цих засобів компенсувалася за рахунок надходжень від спекулянтів. Але німці полювали за такими продавцями і, затримуючи їх, відбирали товари. Постачання лікарень через аптекоуправління було незадовільним, а перев'язочні засоби не надходили зовсім. Настав момент, коли не можна вже було знайти навіть найпоширеніших препаратів (касторки, валеріанки, аспірину тощо). Через знайомих городяни могли придбати ліки лише в аптеках, де обслуговувалися німці та фольксдойче¹¹⁶.

Нестача медикаментів призводила до збільшення кількості летальних випадків серед цивільного населення. Саме так сталося, коли захворіла киянка Варвара Ковальова. Тікаючи від окупантів, які в лютому 1942 р. здійснювали облави на молодь для вивезення до Німеччини, 19-річна дівчина вночі, в сорочці вискочила через вікно й побігла до родичів, які мешкали за кілька кварталів від її будинку, після чого серйозно занедужала. Їй поставили діагноз — запалення легенів. Коштів для придбання необхідних ліків родичі не знайшли, та й відшукати медикаменти в міських аптеках практично було неможливо. Дівчину не вдалось врятувати. Поховали її вночі, й до цього часу її близькі не можуть віднайти могилу своєї Варі¹¹⁷.

На стан здоров'я городян негативно впливала неритмічна робота комунальних служб міст. Як свідчать документи, вивезення сміття здійснювалося незадовільно через брак транспортних засобів. Київська міська управа, зокрема, намагалася зарадити ситуації, залучивши до цих робіт трамвайні платформи. Проте їх незначна кількість та незадовільне використання не сприяли вирішенню цієї складної проблеми. У 1942 р. становище з очищенням міст погіршилося. Сміттєві скрині часто стояли переповнені, надвірні вбиральні утримувалися в брудності, не хлорувалися. Внутрішня сантехніка

була справною лише частково. Дворові крани працювали тільки в окремих будинках, значна частина потребувала капітального ремонту, на який не вис-тачало коштів.

Погіршувала епідеміологічний стан у містах незадовільна робота водо-каналу та водопостачальних служб. Городяни пригадували, що протягом окупації вода була поганої якості, а санстанції фіксували в ній наявність збудників численних інфекційних хвороб. Наприклад, в одному із централь-них районів м. Києва — Ярославському (нині — Подільський) — існувала 81 водозбірна колонка, 4 з них були зруйновані повністю, 20 потребували ремонту, решта більш-менш працювали. Також у районі нараховувалося 75 криниць, 30 з них були відремонтовані. Інспектори районного санітарного відділу, перевіривши воду на бактерії та бацили, визнали її непридатною для споживання в 21 криниці¹¹⁸.

Серйозною проблемою було стихійне поховання в непристосованих для цього місцях самотніх людей. Адаже міські чи районні управи не бажали брати цей фінансовий тягар на себе, а тому типовим явищем на той час були непоховані мерці, які лежали вдома, просто на вулиці чи на цвинтарі впродовж багатьох днів і навіть тижнів. За таких умов санітарно-епідемічний стан міст неухильно ускладнювався, зростала загроза виникнення епідемії інфекційних захворювань.

Працівники відділів охорони здоров'я міської управи, певною мірою пе-реймаючись долею городян, у можливий для того часу спосіб намагалися налагодити медичне забезпечення хоча б на мінімальному рівні. Німці також начебто не бажали пускати ситуацію в цій галузі на самотплив, оскільки, по-перше, місцеве населення було головним джерелом робочої сили, по-друге, як вже наголошувалося, вони панічно боялися розповсюдження інфекційних хвороб, які могли зачепити їх також. Гітлерівці спрямували ро-боту відділів охорони здоров'я так, щоб знати про становище з рівнем за-хворюваності в містах та контролювати його. Але це зовсім не було виявом турботи про городян. Окупанти переймалися своїм здоров'ям і лише стежи-ли за тим, щоб міські мешканці не стали для них джерелом небезпеки.

Отже, функціонування медичних установ окупованих міст у сфері ліку-вання пересічних городян визначалося, м'яко кажучи, легковажним ставлен-ням загарбників до місцевих мешканців, життя яких нічого не значило для гітлерівців. Діяльність медичних закладів підпорядковувалася потребам оку-пантів. Міські відділи охорони здоров'я, що намагалися налагодити функціо-нування підпорядкованих їм організацій, знизити рівень захворюваності се-ред городян, ліквідувати серйозні проблеми в санітарно-епідеміологічній сфері, не могли упоратися з поставленими завданнями, оскільки цьому пе-решкоджали руйнування медичної системи, низький рівень фінансування, постійне втручання німецької окупаційної влади у стан справ відділу, відсут-ність ліків, інструментарію тощо. Звітуючи про свої здобутки, вони час-то-густо фальсифікували дані, зокрема й у сфері роботи лікувальних уста-нов та щодо кількості пацієнтів.

Таким чином, окупаційна адміністрація своїми цілеспрямованими заходами спричинила різке погіршення здоров'я городян, що мало довготривалі наслідки.

Досить складними були транспортні проблеми в містах. Так, дорогою на роботу людям доводилось долати значні відстані. Наприклад, кияни спочатку окупації з цією метою користувалися трамваями, що відновили свою роботу 11 жовтня 1941 р. Але вже в 1942 р. міська влада позбавила їх цієї можливості. Трамваї працювали й в інших українських містах: Вінниці, Житомирі, Миколаєві, а з 1943 р. — і в Дніпропетровську, Запоріжжі, Кам'янці¹¹⁹. Інколи можна було під'їхати на роботу вантажівкою, але лише незаконно та заплативши водію гроші. Найпоширенішим же транспортним засобом була кінна підвода. Хоча слід визнати, що значна кількість коней була ревізована ще на початку війни для потреб радянської армії, до того ж й "новій владі" потрібні були гужові засоби, які часто просто вилучали в господарів без жодного відшкодування.

Ці та інші складові життя та побуту міського населення як у передвоєнний час, так і протягом окупаційного періоду, звичайно, не вичерпують всього кола складних проблем, з якими довелося зіткнутися людям в добу воєнного лихоліття.

Політика гітлерівців щодо міського населення будувалася на безжальному знищенні ворогів "нової влади", на примусі городян до виснажливої, погано оплачуваної праці. Мешканці міського соціуму в складних умовах окупації мали сподіватися лише на себе при вирішенні всіх нагальних повсякденних проблем. Комусь вдавалось це зробити краще, комусь гірше, а хтось зовсім не мав змоги забезпечити собі хоча б мінімум необхідного. Проте окупанти не зважали на це і будували своє ставлення до мешканців захоплених територій, як до меншовартісних, неповноцінних людей, яких можна було використовувати як дешеву робочу силу. Деяко змінювалося їхнє ставлення після поразок на фронті, коли Червона армія впевнено переходила до наступу, тоді "нова влада" намагалася знайти серед городян однодумців і за їхньої підтримки реалізовувати свої цілі та наміри. Повсякденне життя міст та їх мешканців багато в чому залежало від діяльності міських управ, що власними силами намагалася вирішити найбільш складні проблеми. Від уміння налагодити стосунки з новими господарями, від наполегливості та сміливості працівників міської управи часто залежало життя городян. Але неодноразово всі зусилля управців зводились нанівець єдиним розчерком пера німецьких комісарів міст. Ускладнювали ситуацію й інші фактори, зокрема низький рівень фінансування або його повна відсутність, руйнування багатьох сфер міського господарства, а також численні перешкоди з боку гітлерівців.

Та попри всі ці негаразди, городяни продовжували жити, а швидше — виживати, одружувалися, народжували дітей, відвідували культурні та освітні заклади, чекали на зміни, сподівалися на краще життя, хто з думкою про швидке визволення, хто ж й досі мав намір влаштуватись за "нової влади".

Втім більшість переконалася на власному досвіді, чим насправді виявився німецький нацизм, яке горе несе він пересічним городянам, тому очікувала повернення Червоної армії.

¹ Бушин М.І., Перехрест І.В. Евакуація матеріальних ресурсів та населення України на початку Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 263—266.

² Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки. 4 июля 1941 г. // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg93.htm>

³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы: В 3 т. — Т. 1. — К., 1985. — С. 27.

⁴ Політична історія України ХХ ст. — К., 2004. — Т. 4. — С. 143, 144.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 243. — Арк. 2.

⁶ Хорошунова І. Назв. праця. — 4 июля 1941 г.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 18. — Арк. 13.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 18. — Арк. 25 зв. — 26 зв.

⁹ Гуменна Д. Хрещатий Яр. Роман-хроніка. — Нью-Йорк, 1956. — С. 8.

¹⁰ Хорошунова І. Назв. праця. — 6 августа 1941 г. // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg95.htm>

^{11–13} Там само. 7 сентября 1941 г. // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg96.htm>

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 60. — Спр. 83512. — Арк. 50.

¹⁵ Там само. — Арк. 51.

¹⁶ Там само. — Арк. 53.

¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг. : В 3-х т. — Т. 3. — К., 1975. — С. 15.

¹⁸ Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941—1944. — К., 1985. — С. 105.

¹⁹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2356. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 35.

²⁰ Нове українське слово. — 1942. — 10 трав.

²¹ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 3.

²² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941—1944 рр.): Зб. док. і матер. — К., 1963. — С. 210.

²³ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 6. — Спр. 86. — Арк. 127.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 60. — Спр. 83512. — Арк. 19.

²⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. Науково-документальне видання. — Київ; Львів, 2003. — С. 248.

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 60. — Спр. 83512. — Арк. 20.

²⁷ Київ у дні нацистської навали. — С. 334.

²⁸ Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939—1945 рр.: Монографія. — К., 2004. — С. 355.

²⁹ Berkhoff R. Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. — Cambridge, Massachusetts and London, 2004. — P. 148; На зов Києва. — С. 150.

- ³⁰ Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI-41 р. — 21/II-45 р. — Львів; Нью-Йорк, 1999. — С. 72.
- ³¹ Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 21.
- ³² Німецько-фашистський окупаційний режим. 1941—1944. — К., 1951. — С. 257.
- ³³ Цит. за: Анисков В. Т. Крестьянство против фашизма. 1941—1945. История и психология подвига. — М., 2003. — С. 254.
- ³⁴ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов.: В 7 т. — Т. 1. — М., 1952. — С. 714.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 5. — Спр. 15. — Арк. 157.
- ³⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 17—18зв.
- ³⁷ Підраховано за ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 124. — Арк. 30.
- ³⁸ Гальчак С. “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — С. 65.
- ³⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 109. — Арк. 1—2.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. Р-2356. — Оп. 5. — Спр. 13. — Арк. 62.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 63.
- ⁴² Там само. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 23.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 334.
- ⁴⁴ Спогади В. Вітвіцької. Рукопис. — 2005.
- ⁴⁵ Гуменна Д. Хрещатий Яр. Роман-хроніка. — С. 254, 255.
- ⁴⁶ Там само. — С. 455.
- ⁴⁷ Хорошуніва І. Назв. праця. 8 ноября 1941 г. // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg99.htm>
- ⁴⁸ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х., 2004. — С. 277—279.
- ⁴⁹ Малаков Д. Оті два роки... .. У Києві при німцях. — К., 2002. — С. 168.
- ⁵⁰ Терно В. Растрепанные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — С. 167—170.
- ⁵¹ Спогади Донець Н. Д. Рукопис. — 2005.
- ⁵² На зов Києва. — С. 162.
- ⁵³ Таблиця складена за виданнями: Київ у дні нацистської навали. — С. 236; Хорошуніва І. Назв. праця. 15 января 1942 г. // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg910.htm>; Скоробогатов А. В. Назв. праця. — С. 280.
- ⁵⁴ Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос-Айрес, 1952. — С. 48.
- ⁵⁵ Спогади Донець Н. Рукопис. — 2005.
- ⁵⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. — К., 1951. — С. 160.
- ⁵⁷ Київ у дні нацистської навали. — С. 315.
- ⁵⁸ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 23зв., 25зв., 29зв., 33.
- ⁵⁹ Скоробогатов А. В. Назв. праця. — С. 284.
- ⁶⁰ Цит. за: Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945) // Україна крізь віки: В 15 т. — К., 1999. — Т. 12. — 336. — С. 227—228.
- ⁶¹ Спогади Горевої О. Г. Рукопис. — 2004.
- ⁶² Київ у дні нацистської навали. — С. 282.
- ⁶³ Скоробогатов А. В. Назв. праця. — С. 280.

- ⁶⁴ Там само. — С. 281.
- ⁶⁴ Нове українське слово. — 1942. — 2 серпня.
- ⁶⁶ Київ у дні нацистської навали. — С. 261.
- ⁶⁷ Там само. — Ф. Р-2356. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 81—84.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 251. — Арк. 23 зв.
- ⁶⁹ *Скоробогатов А.В.* Назв. праця. — С. 286.
- ⁷⁰ Київ у дні нацистської навали. — С. 284.
- ⁷¹ Цит. за: *Ветров І.* Економічна експансія третього рейху в Україні. — К., 2000. — С. 35.
- ⁷² Київ. 1941—1943. Фотоальбом / Упорядник, автор коментарів Д.В. Малаков. — К., 2000. — С. 329.
- ⁷³ Київ у дні нацистської навали. — С. 289.
- ⁷⁴ *Дубина К.* 778 трагічних днів Києва. — К., 1945. — С. 32.
- ⁷⁵ Київ 1941—1945 рр.: Фотоальбом. — С. 331.
- ⁷⁶ Мода военных лет // http://fashionwar.sela.ru/publ/project_1.doc
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 86, 86.
- ⁷⁸ *Ветров І.* Назв. праця. — С. 35.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 59.
- ⁸⁰ *Berkhoff R.* Назв. праця. — Р. 148; На зов Києва. — С. 161.
- ⁸¹ *Фетмих Н.* Київський щоденник. 3.XII.1941—19.1.1942. — К., 2004. — С. 85, 86.
- ⁸² Там само. — С. 32.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 36 зв.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ *Малаков Д.* Оті два роки... ..У Києві при німцях. — К., 2002. — С. 147, 148, 180.
- ⁸⁶ *Миронець Н.* І злитись знову зі своїм народом. Біографічний нарис // Олена Теліга. О краю мій... — К., 1999. — С. 358.
- ⁸⁷ *Самчук У.* Побачимось у Києві (З “Записок не політика”) // Олена Теліга. Збірник. — Детройт; Нью-Йорк; Париж, 1977. — С. 346—348.
- ⁸⁸ ДАКО. — Ф.Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 211. — Арк. 18.
- ⁸⁹ *Коваль М.В.* Українська культура // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С.17.
- ⁹⁰ Київ у дні нацистської навали. — С. 32.
- ⁹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. — К., 1951. — С. 102.
- ⁹² Там само. — С. 114.
- ⁹³ *Скоробогатов А.В.* Назв. праця.— С. 297.
- ⁹⁴ *Хорошунова І.* Назв. праця // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg99.htm>
- ⁹⁵ Київ у дні нацистської навали. — С. 218.
- ⁹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. — С. 66, 67.
- ⁹⁷ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 20.
- ⁹⁸ Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 2. — Спр. 71^е. — Арк. 35.
- ⁹⁹ Там само. — Арк. 309.
- ¹⁰⁰ Щоденник А. Любченка. 2/XI-41 — 21/II-45 р. — С. 38.
- ¹⁰¹ Про основні події в місті // <http://pk.kiev.ua/history/2006/03/22/08552.html>
- ¹⁰² ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 42.

- ¹⁰³ Київ у дні нацистської навали. — С. 261; Нове українське слово. — 1942. — № 47(62). — 1 березня. — С. 4.
- ¹⁰⁴ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 20—21.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243^a. — Арк. 55, 56.
- ¹⁰⁶ Там само. — Арк. 70, 71.
- ¹⁰⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. — К., 1951. — С. 308, 310.
- ¹⁰⁸ Кузнєцов А. Назв. праця.— С. 166, 167.
- ¹⁰⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 32.
- ¹¹⁰ Спогади З. Петрової. Рукопис. — 2005.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243^a. — Арк. 55, 56.
- ¹¹² ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 29.
- ¹¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим. 1941—1944 рр. — К., 1951. — С. 325, 326.
- ¹¹⁴ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 29.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр. 40. — Арк. 51.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243^a. — Арк. 55, 56.
- ¹¹⁷ Спогади М. Ковальової. Рукопис. — 2006.
- ¹¹⁸ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 84. — Арк. 13 зв.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 17, 20, 36—37.

С. ГАЛЬЧАК, Т. ПАСТУШЕНКО, М. ШЕВЧЕНКО

Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація

Упродовж Другої світової війни на території нацистської Німеччини та на окупованих Райхом землях працювало приблизно 13,5 млн чоловіків, жінок та дітей із 26 країн Європи¹. З них понад 4,5 млн були військово-полоненими і майже 8,5 млн становили цивільні робітники та в'язні концентраційних таборів². За визнанням автора фундаментального дослідження історії примусової праці в Третьому Райхові Ульріха Герберта, націонал-соціалістичне “використання іноземців” 1939—1945 рр. стало найбільшим в історії, з часів рабства, масовим застосуванням закордонних трудових ресурсів в економіці окремої держави³. Жителі окупованих територій Радянського Союзу становили в Райхові найбільшу групу завезених робітників. Так, у серпні 1944 р. в німецькій економіці працювало понад 7,8 млн цивільних примусових робітників та військовополонених, з яких майже 3 млн були доставлені з СРСР⁴. Якщо врахувати, що 50 % цих радянських робітників⁵ були вивезені з території, яку обіймає сучасна Україна (за різними оцінками від 1,7⁶ до 2,4⁷ млн осіб), то українці становили одну з найчисельніших груп іноземців, що працювали в Райхові. Майже кожна українська родина зазнала лиха трудових депортацій, кожен із 40 жителів України німецьким цивільним або військовим управлінням був депортований до Райху (до серпня 1943 р.)⁸. Німецька політика щодо примусового вербування робітників відіграла важливу роль у формуванні ставлення місцевого населення до окупаційного режиму⁹. Примусова праця в нацистській Німеччині та повоєнна радянська політика щодо колишніх репатріантів трагічно позначилися на долі мільйонів жителів України, радикально змінивши їхній життєвий шлях.

Заходи нацистської окупаційної адміністрації для вербування робочої сили в Україні

Напередодні Другої світової війни й під час стрімкого просування Вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво не планувало використовувати у промисловості Німеччини робочу силу з окупованих територій Радянського Союзу (у тому числі з України). Навпаки, розроблялися плани масового винищення мільйонів місцевих жителів (генеральний план “Ост”), щоб розчистити територію для розселення німецьких колоністів. Дана концепція домінувала до осені 1941 р., доки не змінилася воєнна ситуація, й короткочасна військова кампанія не переросла у позиційну війну на витривалість. Залучення військовополонених і цивільних із Польщі та західноєвропейських

країн (Франція, Голландія, Данія тощо) не вирішило проблему трудових ресурсів в економіці Третього Райху. Завозити ж робітників із Радянського Союзу до Німеччини суперечило ідеологічним поглядам нацистів, загрожувало національній безпеці та “чистоті німецької крові”. Тільки наприкінці осені 1941 р. тиск, що виник в середовищі промисловців країни, передусім власників вугільних шахт Рурського басейну, змусив нацистське керівництво піти на поступки. Рішення було ухвалене після тривалої суперечки, і в жовтні та листопаді 1941 р. затверджене А. Гітлером та Г. Герингом в основному комплексі першочергових заходів¹⁰. Директива Г. Геринга від 7 листопада 1941 р. в загальних рисах визначила правовий статус цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу, який мало чим відрізнявся від становища полонених червоноармійців. Коротко суть цього документа можна виразити такими словами: використанню росіян* — “так”, але максимальна експлуатація, найгірше харчування та ставлення. За незначні порушення — смертна кара¹¹.

Надії нацистські функціонери покладали насамперед на більш ніж мільйонну армію радянських військовополонених. Проте виявилось, що наприкінці осені 1941 р. у військових таборах залишилося небагато працездатних. Голод та епідемії викликали масову смертність радянських полонених: і до кінця 1941 р. з 3350 тис. радянських військових, що опинилися в полоні, 60 % пішли із життя (1,4 млн з них — вже на початку вересня 1941 р.). Загалом із 5,7 млн радянських військовополонених майже 3,3 млн померли в німецькому полоні¹². Тому на захоплених територіях СРСР, на відміну від польського досвіду, основна робота зосереджувалася на вербуванні цивільних робітників, що спричинило не лише організаційні затрати, а й викликало значні ідеологічні проблеми.

Територія України в роки війни перебувала під окупацією нацистської Німеччини та її союзників — Румунії, Угорщини, Словаччини й, відповідно, в зоні різних окупаційних адміністрацій. У кожній зоні використання праці місцевих жителів, а також вивезення робочої сили до Райху мали деякі особливості. У даній роботі буде зосереджено увагу на політиці німецьких окупаційних адміністрацій у дистрикті “Галичина”, райхскомісаріаті “Україна” (РКУ), в зоні військової адміністрації.

Режим, установлений у генеральному-губернаторстві (а відповідно, і в Галичині), на думку багатьох очевидців та дослідників, був ліберальнішим, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету (УКК) у Львові К. Паньківський, те, що Галичина не так уже й давно була частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у трактуванні німцями Галичини й галицьких українців. Окрім цього, генерал-губернаторство (до якого відійшов дистрикт “Галичина” у серпні 1941 р.) розглядалося не як окупована територія, а як складова частина усього німецького Райху. Це стало одним із най-

* Так тоді у Німеччині іменували всіх жителів окупованих регіонів СРСР.

важливіших факторів, які визначили своєрідний статус дистрикту серед інших окупованих земель України¹³.

Даний “особливий статус” означав, що значна територія західноукраїнських земель відразу після окупації підпадала під дію трудового законодавства, вже впровадженого для населення Польщі. Створювалися спеціальні органи влади — арбайтсамти (Arbeitsamt), в Галичині вони стали називатися урядами праці, котрі проводили облік та розподіл робітників відповідно до їх кваліфікації. Частина працездатного населення залучалася до різноманітних робіт безпосередньо на окупованій території. Так, населення у віці від 17 до 35 років несло обов’язкову трудову повинність у так званих “будівельних службах”, яку організувала і контролювала німецька адміністрація. З ініціативи УКК для українців існували табори праці, які називалися “Українська служба батьківщині”. Пізніше, з 1 січня 1942 р., у Галичині набуло чинності розпорядження генерал-губернатора про обов’язкову реєстрацію осіб 15-річного віку в урядах праці.

Але основне завдання відділів урядів праці полягало в тому, що вони займалися вербуванням працездатної молоді з дистрикту “Галичина” на роботи до Райху. Використовуючи традицію трудової еміграції галичан до Західної Європи, вже з серпня 1941 р. із Західної України окупаційна влада розпочала відправку добровольців на роботу до Німеччини та Польщі¹⁴. Бажаючих виявилось багато. Навіть газета “Львівські вісті” наприкінці 1941 — на початку 1942 р. публікувала попередження, щоб галичани самотужки не виїжджали на роботу до Райху. “В останніх днях задержано на якийсь час транспорти робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому переконанні, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспорти теж здержані (правдоподібно до 10 або 15 січня 1942 року), і ті, що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть наладані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова”¹⁵. За даними відділу праці генерал-губернаторства, з дистрикту “Галичина” до кінця грудня 1941 р. було відправлено 62,1 тис. робітників¹⁶.

Проте перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р., а з вересня 1939 р. Частина галичан, які були призвані до польського війська і незадовго стали військовополоненими німецько-польської війни, з часом були переведені у стан цивільних робітників Німеччини. Як зазначалось у “Краківських вістях”, “велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті. З першими поїздами “добровольців” на працю — це були українці, здебільшого втікачі західноукраїнських земель — почалася справжня, як її називає німецька преса, “промислова мандрівка народів”¹⁷. Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни у становище, подібне до становища іноземних ро-

бітників, були втікачі з Галичини й Волині, які перебиралися спочатку до генерал-губернаторства, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини¹⁸.

Для інших окупованих українських територій у цей час, 5 серпня 1941 р., райхсміністр А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для громадян віком від 18 до 45 років¹⁹. Розгорталася робота по організації обліку місцевого населення. Для ефективного використання робочої сили установи окупаційної адміністрації потребували достовірних даних про працездатне населення. У великих містах, адміністративних центрах створювалися, так само, як і в дистрикті "Галичина", арбайтсамти або, як їх стали називати, — біржі праці, що взяли на облік усе працездатне населення. На 13 листопада 1941 р. в райхскомісаріаті "Україна" та територіях, підконтрольних армійській групі "Південь," було відкрито 25 арбайтсамтів*: Приміром, у Києві, у другій половині жовтня 1941 р. розпочалася активна кампанія реєстрації безробітних, центром якої стала біржа праці, розташована в приміщенні Художнього інституту на Вознесенському узвозі, 20. До кінця місяця тут перебувало на обліку 55 тисяч безробітних (65 % — жінки), з яких близько 6 тис. отримали роботу²⁰. У Запоріжжі в цей час було зареєстровано 6,4 тис. безробітних робітників-металургів, у Харкові — понад 100 тис., у Сталіно (нині Донецьк) — майже 80 тис. безробітних. Загалом, у містах Донбасу із близько 144 тис. зареєстрованих гірників тільки 30 % мали роботу²¹. Уже восени 1941 р., щоб поставити на облік місцеву робочу силу, окупаційні установи почали застосовувати різні примусові засоби. "Прохання вжити негайних заходів, щоб зареєструвати на біржі праці всіх безробітних чоловіків, особливо всіх фахових робітників — звертався на початку грудня 1941 р. до голови Київської міської управи комендант Ебергард. — Всі незареєстровані повинні бути приставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку"²². Через нестачу персоналу у початковий період окупації реєстрація безробітних обмежилася переважно містами, натомість облік працездатних у сільській місцевості тривав аж до 1943 р.²³ Окрім реєстрації безробітних, для отримання достовірних даних про працездатне населення в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення.

Перші спроби вербування добровольців на роботу в Райх зі Східної України німецькі установи здійснили ще восени 1941 р., до прийняття офіційного рішення про використання робочої сили в Німеччині з Радянського Союзу. Ініціативу Імперського міністерства праці, яке вже з вересня 1941 р. клопотало перед Г. Герингом про дозвіл на вербування робітників для Німеччини з української гірничодобувної промислової зони у Кривому Розі, У. Герберт назвав "прецедентом Кривого Рогу". Планувалося завербувати 10—12 тис. українських гірників для німецької промисловості: працюю-

* Арбайтсамти розташовувалися: у Бердичеві, Брест-Литовську, Дубно, Кам'янець-Подільську, Києві, Коростені, Ковелі, Луцьку, Пінську, Проскурові, Рівному, Житомирі, Шепетівці, Старокостянтинові, Умані, Вінниці, Херсоні, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кіровограді, Кременчуку, Кривому Розі, Миколаєві, Нікополі, Вознесенську (Bundesarchiv / Militärarchiv, RW 31/138).

вати їм дозволялося лише в окремих бригадах (закритих колонах), жити — у спеціальних таборах, ізольовано від інших робітників, замість заробітної плати отримувати копійки на кишенькові витрати. Іншими словами, становище цивільних робітників з України не повинно було занадто відрізнятись від становища радянських військовополонених. Процес вербування у Кривому Розі виявився досить показовим для всієї подальшої політики щодо українських трудових ресурсів. Загалом, на початок 1942 р. вдалося вивезти лише 760 гірників²⁴, отже, надії на відносно добровільний набір робочої сили не виправдалися. З іншого боку, запропоновані для гірників умови проживання та праці в Німеччині, які не задовольняли мінімальні потреби нормального існування людини, стали загальними для всіх цивільних робітників зі “Східних окупованих територій”. Тож відправка криворізьких гірників істотно не розвантажила ринок робочої сили у Рурському басейні, але сприяла посиленню невдоволення та опору населення в цьому регіоні.

Масштабну кампанію вербування робочої сили на Сході німецькі установи розпочали на початку 1942 р. До цього вже з листопада 1941 р. в райхс-комісаріаті “Україна” діяло 10 вербувальних комісій (у Ковелі, Рівному, Житомирі, Проскурові (нині Хмельницький), Вінниці, Києві, Умані, Кременчуку, Кривому Розі, Дніпропетровську), які спочатку набирали військовополонених для підприємств Райху. Починаючи від 1942 р., в центрі уваги вербувальників стало цивільне населення. Першочергове значення надавалося великим українським містам — Харкову, Києву, Сталіно, Дніпропетровську. Під тягарем безробіття, голоду й невлаштованості населення великих промислових центрів ставало бажаною здобиччю вербувальників.

3 січня 1942 р. до Харкова прибула комісія з вербування, яка розпочала роботу 5 січня, та вже через 2 дні завербувала майже 500 кваліфікованих робітників. Перший ешелон із 1117 завербованими робітниками-спеціалістами вирушив із Харкова до Кельна 18 січня 1942 р.²⁵, другий із 1142 робітниками — 21 січня 1942 р. відправився до Бранденбурга. Всього в ешелоні було 1142 особи, з них — 1078 металургів, 57 столярів, 21 будівельник і 18 представників інших професій²⁶.

У розпал голоду на сторінках київської газети “Нове українське слово” за 11 січня 1942 р. з’явилося звернення генерал-комісара Києва Квітцрау: “Українські чоловіки й жінки. Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи. В січні 1942 р. перший транспорт поїзда вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете одержувати добре постачання, крім того, в Києві, Здолбунові і Перемишлі — гарячу їжу. В Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині”²⁷. Не дивно, що знайшлося чимало невлаштованих городян, змучених голодом і безпросвітним існуванням в окупованому місті, котрі повірили обіцянкам німецьких вербувальників. 22 січня 1942 р.²⁸ з Києва відправився перший транспорт з 1,5 тисячами робітників²⁹. 24 лютого відправився перший потяг з робітниками із Донецька. 30 січня 1942 р. вирушив вже третій транспорт з

Харкова з 1167 особами³⁰. Особливістю цих перших наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями, перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельника, металурга, гірника тощо.

Але до весни 1942 р. постачанню робочої сили для німецьких підприємств в окупаційних адміністраціях не надавали першочергового значення. Так, в оперативному зведенні відділу праці райхскомісаріату “Україна” від 31 січня 1942 р. основна увага доповідача була зосереджена на організації будівництва мосту через Дніпро в Києві, відновленні Миколаївських суднобудівних верфей, криворізьких копалень³¹. Про відправку ж 1500 добровольців з Києва, 1400 військовополонених з Рівного, 760 гірників з Кривого Рогу звітували як про надзвичайні заходи, що заслуговують всілякої винагороди.

Після запровадження у березні 1942 р. посади Головного уповноваженого з використання робочої сили і призначення на неї Фріца Заукеля масштаби роботи вербувальних комісій значно збільшилися. У своїй телеграмі від 31.03.1942 р. до райхскомісарів східних окупованих областей він писав: “Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих”³². Розпочалась широка вербувальна акція німецьких установ у зайнятих районах, до якої активно залучалися і місцеві органи управління. У наказі київського міського голови від 01.04.1942 р. головам райуправ йшлося про наступне: “...Міськуправі доручено організувати добровільний виїзд на роботу до Німеччини мешканців м. Києва віком від 16 до 55 років в кількості не менше 20 тис. осіб, причому такий виїзд належить організувати щоденно (також і в свята) не менше 50 чоловік з кожного району, починаючи з 7-го квітня...”³³ 5 квітня 1942 р. було свято Воскресіння Господнього (Великдень), яке, як згадували очевидці, пройшло зі сльозами та жахливим хвилюванням. Атмосфера безнадії і паніки охопила місто. Ось коротка цитата зі щоденникових записів киянки Ніни Володимирівної Герасимової за 01.05.1942 р.: “Весь город охвачен волнением, только и говорят об отправлении в Германию. После врачебного осмотра отправляют под конвоем, сажают в товарные вагоны и в Германию. Не давали времени на домашние дела. Все бросалось, без всякого разбора разбивались семьи, а в паспорте писали, что данный человек добровольно едет в Германию. Сколько волнений, сколько слез! Только немного успокоились, как новое распоряжение: забирают в Германию детей от 14 лет. Это еще страшнее. На вокзале творится что-то страшное. Массовые похороны, слезы, истерики, вопли и обмороки. И все это заглушает духовой оркестр. Когда поезд тронулся, то стоял стон от воплей и криков разъезжающихся детей и родителей. Горе людское невозможно описать. Ложь прессы и нахальство неопишемое. Все, что писали о немцах раньше, бледнеет перед действительностью”.

Навесні докотилася хвиля вербування в Райх і до сільської місцевості. “Так прийшла весна 1942 року. Прийшов наказ набирати робочу силу до Німеччини, — розповідає очевидець із с. Глибоке Бориспільського р-ну

Київської обл., — старості, коменданту та його прибічникам ніколи, треба знайти ворогів, щоб не залишити нікого в селі. Були складені списки і розіслані повідомлення, в яких говорилося: “Ви повинні виїхати до Німеччини на побудову нової Європи”. На село ніби хмара насунула. Великий жах найшов на людей... Втечеш ти — сім’я постражда. Та ось почали бігати поліцаї і силоміць загонити до старостату. Плачучи, ішли дівчата, хлопці. Тужили ніби за мертвих матері, сестри, рідні”³⁴. Окупаційна влада мала небагато економічних важелів впливу на селян (на відміну від мешканців міст), тому система заручництва, колективної відповідальності застосовувалася тут від самого початку вивезення на роботу. “...Мені сказали їхати в Німеччину, але я втік. Наступної ночі у нашу хату увірвався сільський староста Подоляк, німецький активіст Білик і німець. Вони ввіймали мене на горіщі і сильно побили. Крім того, побили батька і сестру. Закривавленого, вони доставили мене у Вінницю, звідти відправили в Німеччину”³⁵. Інший приклад характеризує дії представників сільської влади, які швидко “зорієнтувалися” у ситуації, що склалася. “В травні староста нашого села Безіменне Дрозюк Г.С. наказав мені принести відро горілки. Інакше першим же поїздом відправить туди і мене. Роздобути горілки я не змогла. Дрозюк Григорій прислав двох поліцаїв... Вони мене арештували і відправили в Комсомольську райуправу, звідки я була вивезена в Німеччину”³⁶.

У більшості випадків очевидці у своїх розповідях роблять акцент на ролі безпосередніх виконавців вербувальних акцій: службовців місцевих поліцейних підрозділів, старост, управляючих будинків. Говорячи, що їх не цікавили ні біль, ні подальша доля своїх односельчан, сусідів, врешті, людське життя як таке, оповідачі тим самими підкреслювали драматизм і трагедію обставин вивезення до Райху. За словами подолянина М.П. Карнауха, під час окупації “багато наших же земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи...”³⁷

Весняно-літня кампанія депортації робітників до Німеччини була настільки успішною, що вже 24 липня 1942 р. Ф. Заукель рапортував про доставку в Райх 1,6 млн іноземних робітників, з яких 108 тис. було з Галичини, і мало не мільйон з інших окупованих територій Радянського Союзу³⁸. Діяльність головного “вербувальника” отримала високу оцінку на нараді, яка відбулася 6 серпня 1942 р. в ставці Г. Геринга в Черепашинецькому лісі Калинівського району на Вінниччині. “Я не хочу хвалити гауляйтера Заукеля, він сам цього не потребує. Але те, що він зробив за короткий час для того, щоб швидко зібрати робітників зі всієї Європи і доставити їх на наші підприємства, — є єдиним у своєму роді досягненням. Я повинен сказати всім, що якщо кожен у своїй сфері приклав би лише десяту частину тієї енергії, яку проявив гауляйтер Заукель, тоді дійсно були б легко виконані завдання, котрі покладені на вас”³⁹.

При цьому Україна була і продовжувала залишатися найбільшим постачальником робочої сили до Німеччини. Так, у червні 1942 р. фактично припинили свою роботу вербувальні комісії в північних та центральних районах

Росії і Білорусії через виснаження резервів робочої сили й загрозу партизанського руху, зосередивши свою діяльність у вузькій прифронтовій зоні. З України ж продовжували надходити транспорти з цивільними робітниками та військовополоненими.

На початку 1942 р., за повідомленням преси, кількість галичан, які бажали виїхати на працю до Німеччини, перевищувала кількість робочих місць. Газета “Львівські вісті” інформувала, що 13 березня 1942 р. з Перемишля урочисто було відправлено черговий транспорт з робітниками-українцями до Німеччини. Стотисячним робітником став О. Полчак з Гуменця (Галичина). “Двом робітникам і одній жінці, які закінчували цифру 100 тис. у зголошених на виїзд, дали нагороду. Мужчини одержали золоті годинники, а жінка — золоту брансолету”⁴⁰. 9 липня 1942 р. у Чернігові відбулися показові урочистості на честь відправки 350-тисячного робітника до Німеччини з Оперативної зони групи армій “Південь”⁴¹.

У серпні 1942 р. Ф. Заукель вдруге побував в Україні, відвідав Вінницю, Київ, Харків, Сталіно, Сімферополь, Ялту, Севастополь. Під час поїздки були врегульовані питання трудових ресурсів Донбасу, оглянуті нові установи праці, проведені зустрічі з особами, відповідальними за вербування, і нацистський посадовець виніс глибоке переконання у невичерпності робочої сили в Україні. 19 серпня він був уже в ставці Гітлера “Вервольф” під Вінницею на нараді з питань військової економіки. Тому головний уповноважений по використанню робочої сили пообіцяв відправити в Райх ще мільйон робочих рук⁴². Восени почала діяти нова, друга “програма Ф. Заукеля”, в якій, зокрема, планувалося доставити в Райх 200 тис. українських жінок віком від 15—35 років для роботи у домашньому господарстві. Восени 1942 р. почалося полювання на нову потенційну робочу силу — учнів і студентів. 24 жовтня вийшло розпорядження райхскомісара України Е. Коха генералкомісарам. “Незважаючи на мої чіткі політичні вказівки і передусім незважаючи на мій наказ від 31.08. 1942 р., — говорилося в документі, — мені довелося дізнатися, що в генеральних округах, крім 4-класних народних шкіл, ще існує певна кількість інших шкіл, на які я не давав дозволу. Подібно до цього мені довелося встановити, що, наприклад, в Києві і Вінниці інститути набули характеру, подібного до університетського, і що, крім цього, функціонує ще ряд інститутів іншого роду.

В такий час, коли навіть у Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і навіть суттєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно немає значення, буде чи не буде на Україні підвищуватись освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років. А тому я вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи й інститути, в яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів відправити на роботи до Німеччини...”⁴³

Під час осінніх акцій мобілізацій жінок та студентів зріс відсоток “відбракованих” робітників. За даними Київської біржі праці, більше половини осіб, доставлених восени 1942 р., були визнані медичною комісією непридатними до роботи.

Архівні документи не дають можливість достеменно встановити підсумки “жнив” німецької вербувальної кампанії в Україні за 1942 р. (переважно тому, що територія підпорядковувалася різним окупаційним адміністраціям). За даними Економічного штабу “Схід”, із зони, підпорядкованої оперативному командуванню айнзацгрупи “Південь”, за цей рік було відправлено 636 603 робітники⁴⁴. У Києві за 1942 р. на вербувальний пункт було притягнуто близько 39 тис. чоловік, фактично ж виїхало 29 тис.⁴⁵ За даними Харківської міської управи, за 11 місяців 1942 р. до Німеччини було вивезено 43 262 міських жителів⁴⁶. На 31 серпня 1942 р. з дистрикту “Галичина” відправили до Німеччини 254 600 робітників. Впродовж осінньої акції 1942 р., яка тривала з вересня 1942 р. до січня 1943 р., було мобілізовано ще 53 860 осіб. Запроваджена система із обіцянок, соціального тиску і бруталного терору дала змогу німцям, за даними того Заукеля, в 1942 р. депортувати з СРСР понад мільйон цивільних робітників⁴⁷.

1943 р. позначився для жителів України новою акцією, тепер вже мобілізації працездатних 1923–1925 років народження⁴⁸. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов’язок. “Українці! Тотальна війна проти більшовиків вимагає мобілізації всіх сил. ...Німецький солдат не щадить свого життя. Але він вимагає від української молоді, щоб вона зайняла безтурботне, цілком спокійне робоче місце, яке залишив німецький солдат в Німеччині”⁴⁹. Суть цього документа яскраво демонструє приписка олівцем на звороті розпорядження Хорольської райуправи старості села Павлівка: “Мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти”⁵⁰. У 1943 р. німецькі чиновники винайшли зручну форму постачання невільників до Райху — це робітники з неповнолітніми дітьми. Такі працівники, зв’язані турботою про дитину, нікуди не втечуть, будуть робити все, що накажуть. Окрім того, у звітній документації значно збільшується число доставленої робочої сили. У червні 1943 р. в донесенні німецького офіцера про транспортування цивільних із Києва до Баварії повідомляється, що в ешелоні було 2063 робітники, з яких понад 1400 — жінки з дітьми⁵¹. Тоді як на початку 1942 р. кількість людей в ешелоні рідко перевищувала тисячу осіб, і переважно складалася з чоловіків робітничих професій. Це донесення непрямо підтверджує факт того, що люди були зібрані під час облав, котрі на той час стали буденним явищем. “Десь в кінці червня 1943 р. німці і поліцаї влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що таке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліцаї пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-ті роки, але брали всіх... Машинами нас вивезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас в товарні вагони. Хто пробував щось сказати, того били...”⁵²

За даними дослідження Т. Лапан, у 1943 р. почали застосовувати різного роду примусові заходи для відправки до Німеччини запланованої кількості осіб й на Галичині, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рід-

ше. Проте у квітні 1943 р. урочисто випроводжували 300-тисячного робітника з дистрикту “Галичина”⁵³, а в червні 1944 р. в Німеччині вже працювало 325 тис. галичан.

Масова “евакуація” жителів Східної України із зони бойових дій, починаючи з осені 1943 р., також набула характеру повального постачання робочої сили до Німеччини. За даними звіту господарського штабу “Ост”, з 16 серпня до 15 вересня 1943 р. з України тільки з оперативної зони дій Вермахту було вивезено понад 30 тис. осіб⁵⁴. Тут “полювання за черепами” від звичного вербування відрізнялось ще більшим розмахом, агресивністю.

Ще 8 липня 1943 р. вийшла директива за підписом райхсфюрера СС Г. Гімлера, в якій говорилось:

“1. Фюрер ухвалив рішення очистити райони України від усякого населення.

2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головуповноваженого по працевикористанню на правах військовополонених.

3. Жіноче населення визначене Головуповноваженим по працевикористанню для роботи в Райху”⁵⁵.

Називалось все це “тотальною мобілізацією” і зводилось, у принципі, до того, щоб не залишити радянській стороні взагалі жодного працездатного. Першочерговій евакуації підлягало все цивільне населення 20-кілометрової прифронтової смуги.

7 вересня 1943 р. Г. Гімлер видав наказ про перехід до “тотальної війни”, складовою частиною якої і стала “тотальна мобілізація”. Райхсфюрер вимагав, щоб “при відході з України не залишилось жодної людини, жодної худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки...”⁵⁶

Здійснюючи масову евакуацію населення, окупанти керувалися також директивою Гітлера, яка вимагала від військ “брати з собою все цивільне населення і використовувати його як робочу силу”⁵⁷. Тому зовсім не випадково у переддень визволення до максимуму зростала активність спеціальних загонів, тилкових частин Вермахту, які чи не в кожному прифронтовому населеному пункті намагалися упіймати якомога більше людей.

Відмінності щодо вивезення робочої сили в Німеччину існували на територіях, підконтрольних румунській адміністрації. Як відомо, румунським сателітам довелось задовольнитись окупованими Молдавією і південно-західними українськими землями, де за згодою Берліна було створено три окупаційні зони: губернаторства “Бессарабія”, “Буковина” та “Трансністрія”. Причому якщо перші двоє увійшли до Румунського королівства, то останнє належало Румунії номінально — відповідно до угоди, укладеної 30 серпня 1941 р. в м. Тігіні (Бандерах) представниками німецького та румунського командування, — вона отримала мандат лише на тимчасову адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром і Південним Бугом. Зважаючи на цю тимчасовість свого перебування на українських землях, румунська влада прагнула максимально скористатися їхнім багатством, у т.ч. робочою силою, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси, особливо з Північної “Трансністрії”, працездатного населення у Німеччину, розглядаючи

його як своїх громадян. У Державному архіві Вінницької обл. зберігся документ, датований 11 квітня 1942 р., що підтверджує це, — розпорядження префекта Могилівського повіту “не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили”⁵⁸.

Робітники з Північної “Трансністрії” не вивозилися навіть у Румунію. Усе місцеве робоче населення румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. Ті ж особи, які все-таки потрапили на примусові роботи в Німеччину, були вивезені в основному після 29 січня 1944 р., коли цивільна адміністрація “Трансністрії” була замінена військовою на чолі з генералом Потоп’яну, фактично повністю контрольованою гітлерівцями, які вже відступали.

Порівняно невелику кількість цивільного населення вивезено в Німеччину з території Бессарабії. Винятком стало губернаторство “Буковина”, звідки депортовано 68 232 особи⁵⁹, в т.ч. в Румунію.

Способи спротиву примусовій депортації в Райх

Прямопропорційно зростаючим завданням депортації робочої сили з України посилювався й опір населення. Вже влітку 1942 р. у столиці України завдання вербування виконувалося тільки шляхом “планомірного полювання на людей”, коли сотні городян затримувалися під час облав на вулицях, базарах, кінотеатрах та пляжах⁶⁰. У цей час збільшився спротив і сільського населення. В доповідях поліції безпеки і СД повідомлялося, що населення генеральної округи Київ “навіть після погроз конфіскації худоби та розстрілу... не виконувало розпорядження старост та німецької поліції”⁶¹. Можливості уникнути депортації були різними. Найперший — це скористатися суперечкою між вимогами постачання нової робочої сили в Німеччину й потребами окупаційних властей щодо підйому промисловості та сільського господарства в захоплених землях, тобто влаштуватися працювати на підприємство чи в установу окупаційної влади. Вже в червні 1942 р. було опубліковане розпорядження РКУ про виключення певних груп виробництв та професій, робітники яких не підлягають вербуванню в Німеччину: залізниця, поштові та телеграфні служби, німецькомовні спеціалісти, фольксдойче й будівельники організації ТОДТа⁶². Під час зустрічі з Ф. Заукелем керівники цивільної адміністрації Києва намагалися пояснити йому, що вивезення робочої сили у визначених обсягах завдасть шкоди економіці окупованих територій і власне виробництво доведеться призупинити⁶³. Звичайно, окупаційна влада на місцях не переймалася долею вивезених українців, але необхідність мати робочу силу давала шанс багатьом українцям уникнути долі невільника на чужині. На підтвердження цього можна навести масу задокументованих прикладів і свідчень очевидців. Учасниця відомої підпільної організації “Молода гвардія” у м. Краснодон Лідія Андросова (1924 р.н.) у своєму щоденнику записала: “Нас, комсомольцев, заставляють кожен день ходити отмечаться в полицию. Так как наши девочки, а так же и я, все рабо-

тають на шахте, то нас не посылают на бесплатные работы. А какая нам плата: 350 гр. хлеба и 5 руб. 60 коп. упряжка. Я бы ни за что не работала, но работа меня спасла. Меня не забрали в Германию, хотя и были повестки”⁶⁴. Робота кваліфікованим столяром у Головних трамвайних майстернях служби ремонту пересувного складу врятувала від вивезення в Німеччину з Києва колишнього військовополоненого Богдана Туровського (1920 р.н.)⁶⁵. Посвідчення учениці палітурника друкарні управління Німецької залізниці в Києві врятувало Тамару Коваленко (1923 р.н.) від неминучої депортації до Райху⁶⁶. Ще одна киянка, Маргарита Амбросимова (1925 р.н.) в 1941 р. почала навчатися в 1-й Київській ремісничій школі крою та шиття. Адміністрація школи виклопотала трирічну відстрочку від примусової праці для учнів школи, мотивуючи це тим, що готує кваліфіковану робочу силу для Німеччини⁶⁷.

Потреба в робочій силі рятувала від депортації й жителів сільських районів. Ось свідчення очевидців с. Rogoziv Бориспільського р-ну Київської обл.: “...Відправили на каторгу лише 27 осіб, така незначна кількість порівнюючи з іншими селами пояснюється тим, що в Rogoziv щоденно відправляли на роботу по будівництву вузькоколійки до 200 осіб і на відбудову грейдера теж 100 душ, ці 300 душ молоді були закріплені до цієї роботи на увесь час будування. Від роботи на грейдері звільнялись жінки і рідні поліцаїв”⁶⁸. Із с. Старе Бориспільського р-ну з населенням близько 3,5 тис. до Німеччини відправили тільки 26 осіб, оскільки “потрібні були робітники для цукрового заводу, торфорозробки та лісорозробки. Бо німцям, як висловлювався староста, потрібен був цукор”⁶⁹. Не менш важливими, ніж промислові об’єкти, були й сільськогосподарські підприємства. Необхідність зібрати вирощений врожай змусила окупаційну адміністрацію селища Велике Половецьке (нині Білоцерківський р-н) скасувати мобілізаційну кампанію влітку 1943 р.⁷⁰

Ще одним “легальним” способом уникнути вивезення до Німеччини було отримати медичну довідку про непридатність до праці. Люди вдавалися до витончених вигадок, аби тільки бути “невиліковно” хворими, іноді завдавали собі справді непоправних каліцтв. Усе йшло в хід, тільки б не їхати. Цілий арсенал різних способів травмування випробувала на собі жителька Херсона Євгенія Стрельцова (Чабанова), перш ніж потрапити під виглядом “евакуації” в Райх: “Потом началась организованная вербовка по годам. И когда объявляли повестками (мой 1926 год) мы с подружкой (по чьему-то совету) делали крепкую настойку из махорки и пили перед комиссией. И это помогало. Давали отсрочку на 10 дней. Но потом опять повестка. Что же делать? Упросили соседку фельдшера Сабину и она нам сделала укол с бензином. Мне в ногу, подружке в плечо. Получалась флегмона. Это была невыносимая боль! Мучения были нетерпимые, кричали от боли. Но результат был, опять на 10 дней отсрочки. Освобождения всегда давали только на 10 дней”⁷¹.

Підкуп дрібного посадовця окупаційної адміністрації: поліцей, старости, керуючого будинком, працівника біржі праці тощо — також був дієвим способом уникнути вивезення в Німеччину для тих, хто мав таку можливість.

Продажність серед місцевої влади була звичним явищем: “Українські поліцаї-охоронці скрізь беруть хабарі. Дружини місцевих шуцполіцаїв звільняються від вербування — результат: численні прохання про реєстрацію шлюбу”⁷². Але відкуп був лише тимчасовим порятунком від насильницької депортації. “Староста села... три рази визначав мене в Німеччину, однак батько мене викупляв, не знаю, чи то в лікарів, чи то в поліцаїв. У четвертий раз мене староста визначив. Батько вже був не в силах викупити...”⁷³

Здебільшого населення мусило застосовувати досить ризиковані й небезпечні способи уникнення депортації — саботажі і втечі. В областях з великими лісовими масивами до цього способу вдавалися цілі села. Пропонуємо деякі висловлювання гебітскомісарів генеральної області Луцьк і Волинь під час наради 29—30 травня 1943 р. в Луцьку з приводу поставки робочої сили до Німеччини. “З досвіду — всі рятуються втечею, облава скрізь проводиться на кшталт нападу. Молодь спить вночі й без того виключно за межами сіл, оскільки такий метод вербування [облави] до цього часу вже досить добре відомий. Загальна тенденція серед українського населення: ніхто не з’являється добровільно”. Гебітскомісар Горохова був більш лаконічним: “У мене все населення в лісі”⁷⁴.

У тих районах, де не було лісових масивів, де не було можливості сховатися, можна побачити приклади дивовижної винахідливості людей. Житель Дніпродзержинська П.Т. Грабенко розповідав, що його батьки побудували спеціальний підземний “схрон”, вхід до якого був лише з вигрібною ями туалету. Там майже рік переховували старшого брата Євгена та двох його друзів-сусідів, через спеціальний люк подавали їм їжу⁷⁵.

Принагідно зазначимо, що втечі були пов’язані зі смертельною небезпечкою не тільки для самого втікача, а й для його рідних. Але люди ризикували. Значна частина очевидців, з якими доводилося спілкуватися, потрапляла до Німеччини після двох чи трьох втеч. Тікали на вербувальних пунктах, по дорозі на залізничну станцію, під час перевезення залізницею, в пересильних таборах. Навіть з’явився такий вірш:

Здравствуй Київ.
Торбу виїв,
Ковбасу получу
І додому утечу.

Про масштаби втеч під час транспортування завербованих свідчать дані у звіті керівника охоронної команди потягу №32119, який перевозив з Києва до Байтиггайма 2063 осіб. “Під час всієї подорожі разом із 6 хворими зникло 48 чоловіків та жінок”⁷⁶. І це за обставин, що було публічно розстріляно четверо ні в чому невинних людей, після першої вдалої втечі чоловіка та жінки через декілька годин подорожі.

Таким чином, зі збільшенням масштабів депортації робочої сили з України до Німеччини посилювався й опір місцевого населення, який набував організованого колективного характеру (як у випадку із сільським населенням), або індивідуальних форм. Нерідко способи уникнення вивезення до Німеччини були подібні до самогубства.

Транспортування

Важливим етапом доставки робочої сили з окупованих територій в Райх було транспортування. Як правило, із невеликих населених пунктів групу за-вербованих під охороною місцевих поліцаїв та жандармів супроводжували до районного центру або найближчої залізничної станції. Нерідко люди йшли пішки кілька десятків кілометрів. Вигляд цієї скорботної валки наводив сум та жах на кожного, хто це бачив. Галина Касіч, жителька с. Вигурівщина Київської обл., дуже влучно назвала це дійство похороном: “Проважали нас... Це було не то, що якесь... Це був похорон [...] Нас забрали і нас гнали (коротка пауза) через ліс (пауза). Поліція їхала на конях, німців я шось і не пам’ятаю... Так нас гнали, а за нами йшли наші батьки. Рядом ішли, от рядом зо мною. Моя мама падала на землю, за землю хваталась і кричала! ...”⁷⁷

Умови проїзду потягом були відповідними до методів набору робочої сили. “Техніка відправки” робітників до Німеччини навесні 1942 р. стала темою наради районних інспекторів-інформаторів при управі м. Києва. Один з них повідомляв таке: “11 травня мені довелося бути на вокзалі. По вагонах висловлювали незадоволення технікою відправки. Вагони без нар, без соломи. Доводиться сідати на підлогу, а до того ж вагони не було вичищено. Таким чином доводилося людям мусувати свій одяг, а були такі пані та пани, які прийшли до відправки як на свято в кращому своєму одязі”⁷⁸. Тобто умови поїздки в Райх, які були організовані на самому ранньому етапі вербування, не обіцяли нічого доброго робітникам і були красномовною антирекламою всіх агітаційних заходів. Приблизно такими умови перевезення робітників залишали весь час, з тієї тільки різницею, що пізніше в кожному вагоні був охоронець, і “більш ефективно” стали використовувати рухомий склад — збільшилася кількість пасажирів у вагоні.

Із уже цитованої доповідної записки старшого лейтенанта охоронної поліції Кюппера про супроводження потягу № 32119 з цивільними робітниками можемо дізнатися про наступне. Потяг пройшов шлях від Києва до Байтінгайма (Баварія) за 6 днів: від 16 до 22 червня 1943 р. На своєму шляху транспорт робив зупинки у Фастові, Козятині, Жмеринці, Перемишлі, Кенігцайті, Дрездені, Заальфельді, Нюрнберзі. На станціях Жмеринка, у пересильному таборі в Перемишлі та Кенігцайті пасажирам видавали гаряче харчування — “достатнє і якісне”, як зазначив доповідач. Воєнізована охорона складалася частково з військовослужбовців охоронної поліції та Вермахту: 8 офіцерів, один з яких — керівник транспорту, та 125 унтер-офіцерів і рядових, частина яких поверталася з фронту у відпустку. Ще до обслуговуючого персоналу входили 8 санітарів і двоє українських лікарів. “Рядовий склад розташувався у вагонах по двоє і більше чоловік, залежно від величини вагону. Решта солдатів утворювали резерв, який розташовувався в останньому вагоні і мав доручення попереджати спроби втечі за будь-яких обставин”. Після пересильного табору в Перемишлі, де потяг стояв півтори доби, а пасажири проходили дезінфекцію, особовий склад воєнізованої охорони скоротився на одного офіцера та 47 рядових. Серед спостережень та зауважень старшого

лейтенанта охоронної поліції Кюппера щодо транспортування робітників варто звернути на такі його пропозиції, які досить красномовно характеризують умови транспортування українських робітників у Райх. “Щоб скоротити до мінімуму втечі робітників в межах України та Генерального губернаторства, необхідно безумовно закрити люки в вагонах. Надалі у вагони необхідно надати відра з водою, так як українські робітники на кожній зупинці від великої нестачі води з будь-якою посудиною біжать до водопроводів. Так само необхідно обладнати в кожному вагоні отвори для справляння природних потреб, оскільки зали вокзалів в неймовірний спосіб забруднюються робітниками”⁷⁹.

Українські примусові робітники в Райху: скільки їх було?

Як зазначалося, переважна більшість українських громадян була доставлена в Райх з окупованої території України впродовж 1942—1944 рр. внаслідок жорстокого примусу. Проте перші українці опинилися на примусовій праці в Німеччині ще влітку 1939 р. Це були насамперед жителі Закарпаття, яких вивозили на примусову працю до Австрії⁸⁰. Наступними на початку вересня 1939 р. потрапили до Райху галичани — військовослужбовці польської армії, які опинилися у німецькому полоні, а з часом були переведені у стан цивільних робітників. Архівні документи також свідчать, що з вересня 1940 р. українці прибували працювати до Райху в числі військовополонених та цивільних робітників з Франції⁸¹, яка була центром міжвоєнної трудової імміграції і сюди в пошуках роботи стікалися переселенці з Польщі, зокрема із Західної України⁸². За даними, наведеними у дослідженні С. Качараби, із Західної України з 1926 по 1938 рр. до Франції емігрувало понад 54 тис. українців⁸³. Перші цивільні робітники з сучасної території України почали прибувати до Німеччини ще влітку 1941 р. — це жителі областей, що увійшли до дистрикту “Галичина”⁸⁴.

Питання про кількість громадян України, які залучалися у роки війни до примусової праці в Райху, належить до найбільш проблемних. Ми маємо два корпуси джерел, у яких є інформація щодо вивезеного населення до Німеччини — це німецькі джерела (відомості імперських міністерств та інших установ, які займалися працевикористанням іноземців у Райху; окупаційних установ в Україні; органів місцевого управління, котрі безпосередньо проводили вербування цивільного населення), та джерела радянських органів влади, що займалися підрахунками збитків, заподіяних Україні нацистською окупацією.

Німецькі документи, які ми маємо, не дають можливості підрахувати загалом кількість депортованих робітників з України за весь період окупації. По-перше, територія України, як зазначалося, була поділена між різними окупаційними адміністраціями, кожна з яких звітувалася окремо. По-друге, впродовж війни територія цих адміністрацій постійно змінювалася й охоплювали не тільки суто українські області. Звіти й донесення німецьких окупаційних органів містять в основному проміжну інформацію: про відправку ок-

ремих транспортів з робітниками, або підсумкові дані про вивезення робітників за певні періоди. Підрахунки кількості іноземних робітників, які провадили центральні установи Райху, також не можуть дати відповіді на наше питання, бо суверенної держави “Україна” на той час не існувало, й українці належали до різних категорій іноземних робітників. Так, у відомостях про чисельність іноземних робітників на території Райху на кінець вересня 1944 р., які подавало відомство Генерального уповноваженого з використання робочої сили, немає робітників такої національності, як українці⁸⁵. Депортовані жителі з України значилися в цьому документі серед робітників із території Польщі (1 701 412) та цивільних робітників та військовополонених із Радянського Союзу (2 174 644). Німецькомовна історіографія традиційно також не виділяла українців з-поміж примусових робітників з території Радянського Союзу. Тільки в нещодавньому дослідженні М. Шперера (2001 р.) подаються відомості, що до Німеччини було депортовано впродовж 1941—1944 рр. понад 1,7 млн українців⁸⁶.

Радянські підрахунки вивезеного населення з України здійснювалися на основі розслідувань Надзвичайної Державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, проведених у 1943—1945 рр. При кожному виконкомі обласних і районних рад депутатів трудящих діяли спеціальні комісії “по виявленню й обліку фактів злочинів, збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками державним, кооперативним організаціям, установам та громадянам СРСР”. Крім того, у багатьох областях України впродовж 1944—1947 рр. на вимогу відділу Держархівів УНКВС кожна сільська та міська ради повинні були надати “Хронологічну довідку про тимчасову фашистську окупацію даного населеного пункту та його звільнення Червоною армією (1941—1944 рр.)”, в якій повідомити точні дати окупації і визволення населеного пункту; інформацію про кількість розстріляних, повішених та арештованих окупантами громадян; факти діяльності підпільних груп, партизанських загонів й з’єднань та участь у них місцевих жителів; кількість вивезених громадян “на каторжні роботи до Німеччини”, перебіг бойових дій на території населеного пункту, допомогу місцевих жителів Червоній армії тощо. Наприклад, у Полтавській, Вінницькій, Київській областях є такі довідки по кожному населеному пунктові, а Хронологічні довідки по Чернігівській та Ізмаїльській областях опубліковані окремим виданням. На основі зібраного таким чином матеріалу на 20 травня 1945 р. встановили, що з України в Німеччину були вивезено 2 143 581 осіб⁸⁷. Впродовж наступних кількох років ці дані перевірялися й уточнювалися, відтак на початку 1947 р. кількість депортованого населення з України визначалась у 2 033 639 осіб⁸⁸.

У 1963—1965 рр. на запит Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС всі обласні партійні архіви при обкомах КП України надавали довідки про діяльність радянського підпілля, партизанських загонів, про знищене та вивезене до Німеччини місцеве населення, які були підготовлені на основі зібраного ще в 1944—1947 рр. матеріалу. Опубліковані дані про кількість вивезеного до Німеччини насе-

лення з кожної області України у третьому томі видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр.”, яке готував Інститут історії партії ЦК КП України, вірогідно і є результатом опрацювання довідок обласних партархівів 1963—1965 рр.

Підрахунок цих даних дає результат у 2 400 342 особи, які були депортовані з території України в сучасних кордонах до нацистської Німеччини⁸⁹ (див. таблицю 1). До цього часу ця цифра сприймалася більшістю істориків як незаперечна істина й не піддавалася серйозній перевірці. Перегляд надісланих у 1963—1965 рр. довідок обласних архівів до Інституту історії партії ЦК КП України викликає чимало запитань щодо того, на основі яких підрахунків були взяті ці відомості та певні застереження до даних по деяких областях. Так, до числа депортованого населення з Київської області не увійшли дані про вивезене населення з міста Києва, а це, за різними оцінками, від 50 тис. до 100 тис. мешканців. Перерахунок даних “Хронологічних довідок про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною армією (1941—1944 рр.)”⁹⁰ дав результат у 174 153 депортованих, що майже на 5 тис. більше офіційного. Так само дані по Харківській області критикує А. Скоробагатов, як такі, що не були добуті в результаті серйозних обрахувань⁹¹. Певні зауваження висловлює щодо відомостей про вивезене до Німеччини населення з Вінницької області С. Гальчак у своєму дослідженні “«Східні робітники» з Поділля...”⁹², який доводить, що загалом із Вінниччини було вивезено 78 650 осіб. Вкрай важливо провести нові регіональні дослідження для більш достовірного визначення загальної кількості примусових робітників з України, вивезених до Німеччини. Певну допомогу в цьому можуть надати фільтраційні справи репатріантів-остарбайтерів, які були передані із відомства СБУ до державних обласних архівів у середині 90-х років. Проте серед них трапляються і справи військовополонених, або вихідців з інших областей. Отже, глибоке статистичне опрацювання матеріалу по депортованому в Райх населенню ще попереду, і не завжди варто очікувати, що результати будуть змінюватися у бік збільшення чисельних показників.

Якщо прийняти, з висловленими застереженнями, офіційні відомості вивезеного з України населення на примусову працю до Німеччини і оглянути загальну картину, то побачимо, що найбільше було депортовано населення зі Сталінської, Полтавської, Київської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської, Тернопільської та Львівської областей. Порівнявши кількість примусових робітників з даними про населення, яке проживало в областях до війни, стає очевидним, що не завжди кількість депортованого населення прямо пропорційна кількості жителів області. Якщо вирахувати відсоткове співвідношення депортованого населення до загальної кількості жителів, то найбільш постраждалими виявляться Запорізька, Тернопільська області й Крим. При цьому зрозуміло, цей відсоток насправді є ще більшим, адже у загальних даних про населення на початок 1941 р. не враховані мобілізації в армію, евакуація, виселення етнічного німецького населення та знищення на початку війни єврейського населення областей. Відсоткові показники чітко

Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація

Т а б л и ц я 1

Область	Кількість населення на 01.01.1941	Кількість депортованого населення	%
Київська	3 694 000	169 979**	4,6
Чернігівська	2 716 360*	41 578	6,25
	1 784 000	(60 765)***	2,3
Житомирська	1 725 000	59 975	3,47
Вінницька	2 390 000	64 167	2,6
Кам'янець-Подільська	1 770 000	117 020	6,6
Сумська	1 717 000	78 083	4,54
Полтавська	2 226 000	175 117	7,8
Харківська	2 618 000	164 045	6,26
Ворошиловградська	2 018 000	71 956	3,5
Сталінська	3 324 000	252 239	7,58
Дніпропетровська	2 312 000	176 303	7,6
Запорізька	1 443 000	174 416	12,08
Кіровоградська	1 190 000	52 000	4,36
Миколаївська	793 000	25 884	3,2
Одеська	1 804 000	56 101 + Ізмаїльська	2,25
Ізмаїльська	684 000		
Херсонська	762 000	40 407	5,3
Львівська	1 435 000	170 370 + Дрогобицька	6,69
Дрогобицька	1 111 000		
Станіславська	1 462 000	68 361	4,67
Тернопільська	1 576 000	164 046	10,4
Ровенська	1 223 000	22 272	1,8
Волинська	1 031 000	30 000	2,9
Чернівецька	875 000	69 726	7,96
Кримська		85 447	12,9

вказують на результати діяльності національно-визвольного та радянського партизанського руху в Рівненській, Волинській, Житомирській і Чернігівській областях, на специфіку політики у сфері трудових ресурсів Румунії в Одеській, Ізмаїльській, Миколаївській, Чернівецькій областях, частині Вінницької. Загалом, така нерівномірність є результатом впливу на вивезення робочої сили з України багатьох факторів: від специфіки політики та економічної діяльності окупаційних органів до географічних і природно-кліматичних особливостей певної місцевості.

* Без чисельності населення м. Києва.

** Без чисельності депортованого населення з м. Києва.

*** Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною армією (1941—1943 рр.) — Чернігів: Деснян. правда, 1947. — С. 319.

Отже, вивезення робочої сили з України до Німеччини — це була щоденна методична робота окупантів, що тривала впродовж двох років. Розпочавши з агітації добровольців, згодом гітлерівці перейшли до примусової мобілізації всього працездатного населення. Під кінець свого панування окупанти вивозили всіх підряд: і старих, і малих. Постачання робочої сили для економіки III Райху виявилось найбільш масовим і дошкульним заходом окупаційної влади, котрий торкнувся кожної родини, кожного десятого мешканця України, незалежно від віку.

Система примусової праці в III Райху для робітників зі Сходу

З моменту прибуття на територію III Райху українські робітники потрапляли у лещата великої карально-наглядкової системи, яка здійснювала розподіл новоприбулих за місцями праці, їх фільтрацію, а в подальшому — контроль над їхньою працею, пересуванням, дозвіллям і навіть ... статевим життям. До цієї системи входили табори праці, служба охорони на підприємствах, виправно-трудова та штрафні табори для порушників, спеціальні відділи у гестапо для розшуку втікачів тощо. Крім того, діяльність цих органів регламентувалась низкою інструкцій, наказів, розпоряджень, у яких були розписані всі аспекти життя іноземної цивільної робочої сили.

Жителі України у нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних примусових робітників і відповідно їхні умови життя та праці дещо відрізнялися. Галичани з колишніх земель Австрійської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, мали офіційний статус українців, що, в свою чергу, давало можливість: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальні знаки на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу суспільних організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання й харчування, навіть можливість відпусток. Українці ж з територій, що входили до РКУ чи військової зони окупації, не залежно від того, поїхали вони добровільно чи примусово, розділили долю мільйонів “остарбайтерів”, як офіційно в нацистській Німеччині називали цивільних робітників з Радянського Союзу. На кінець листопада 1942 р., за даними німецьких дослідників, на сто нерадянських іноземних робітників у Райху — 53 робітники були з СРСР, на сто німецьких робітників — 8 радянських⁹³. “Східні робітники” становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників у Райху і водночас найбільш безправну. Умови життя та праці остарбайтерів до найдрібніших деталей регулювалися широким комплексом указів.

Правовий статус остарбайтерів

Перші положення щодо “використання праці росіян” у Німеччині були сформульовані в директиві Г. Геринга від 7 листопада 1941 р.⁹⁴ Наступні законодавчі документи були підготовлені Головним управлінням безпеки Рай-

ху (РСГА)*, яке мало розробити необхідні організаційні заходи для уникнення “загрози правопорядку” після початку використання “російських” робітників. На початку грудня 1941 р. РСГА організувала координаційну установу, яка повинна була забезпечувати інформаційні потоки та домовленості між різними державними органами — учасниками в питаннях безпеки використання іноземців — це відділ іноземців РСГА (“Ausländer-Arbeitskreis beim RSHA”). Через два тижні після установчого засідання відділу іноземців РСГА Баатц подав головні напрями накресленої ним програми щодо працевикористання радянських цивільних робітників, у якій, зокрема, було запропоновано варіант розпізнавального знаку для цієї категорії робітників — прямокутник, на блакитному фоні якого білі літери “ОСТ” — що означало “росіянин”, котрий до початку війни жив у Радянському Союзі, в тому числі жителі дистриктів “Галичина” та Білостоку й України. Згодом радянських цивільних робітників за знаком “ОСТ” стали називати остарбайтери (“східні робітники”), а весь комплекс указів отримав назву “розпорядження про остарбайтерів”⁹⁵.

20 лютого 1942 р. Гайдріх підписав підготовлений РСГА всеосяжний указ про східних робітників, який складався власне із трьох документів: загальні положення, укази, що регулюють технічні питання утримання й нагляду за східними робітниками, а також дії райхсполіції⁹⁶.

Згідно з ними, остарбайтерів належало ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників та земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винятково у складі робочих груп, а в сільському господарстві — тільки на великих підприємствах. Утримувати ж “східних робітників” належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося тільки у виробничих потребах, решта часу — перебування в таборі, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської ділянки). Обов’язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку “ОСТ”. Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків тощо. Заборонялося задоволення духовних потреб.

Дискримінація простежувалася й щодо оплати праці. Ще в директиві Г. Геринга передбачалося цивільним робітникам із СРСР платити суто символічні (“кишенькові”) гроші. 20 січня 1942 р. було запроваджено податок на “східних робітників” (Ostarbeitersteuer), який вираховувався із зарплати самого остарбайтера. Указ від 9 лютого 1942 р. врегулював основні питання оплати праці — передбачалося вираховувати із зарплати робітника ще й 1,5 райхсмарки на день за харчування та проживання, існували й періодичні відрахування за одяг, взуття, ба навіть за транспортування на роботу. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. були визначені й умови страхування: підприємець зобов’язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райх-

* РСГА (нім.: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) — Головне управління безпеки Райху, з 1939 р. — вищий керівний орган спецслужб Німеччини, що включав розвідку та контррозвідку СД, поліцію безпеки (гестапо й кріпо), з 1944 р. — військове управління.

смарки щомісяця за кожного робітника⁹⁷. У підсумку середньостатистичному остарбайтерові, за підрахунками П. Поляна, залишалося від 1—2 до 3—5 райхсмарок щотижня. Ті ж робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

За умовами життя остарбайтери (низька заробітна платня, утримання в бараках під охороною) наближалися до становища радянських військовополонених. Основною ж рисою “розпоряджень про остарбайтерів” від 20 лютого 1942 р. був постійний нагляд та контроль за “східними робітниками”. Обов’язок контролювати остарбайтерів покладался не лише на спеціальні органи, як-от поліція, служба безпеки. До нагляду за іноземними робітниками були активно включені й члени націонал-соціалістичної партії. Наприкінці серпня 1942 р. Борман видав розпорядження, згідно з яким члени партії повинні були організувати спеціальну службу контролю. Завданням цієї “Партійної охоронної служби” було “допомагати запобігати статевим стосункам або іншим стосункам між німцями та іноземцями, які гіпотетично можуть привести до статевих”, при цьому вона (партійна охоронна служба) видає спеціальні посвідчення партії — “повинна з’ясовувати ставлення іноземних та своїх, німецьких співвітчизників до цієї безпосередньої мети”, повинна попереджати про враження у кожному випадку і персонально.

Упродовж війни деякі положення правового статусу “східних робітників” під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. до наказу від 20 лютого 1942 р. були внесені зміни, що послаблювали режим утримування остарбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання “східних робітників” у сільському господарстві. Проте жорсткішими стали покарання — аж до смертної кари за досить незначні провини⁹⁸.

Поштовий зв’язок остарбайтерів із рідними був дозволений лише з липня 1942 р.⁹⁹, а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування¹⁰⁰. Кожному робітникові дозволялося писати по 2 послання щомісяця винятково на поштових картках, а отримувати листи й посилки з дому можна було без обмежень. Остарбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й відправляти кореспонденцію — це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція остарбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й інші східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування (Auslandsbriefprüfstelle). Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції — табірним начальством, а в селах і містах відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці (Arbeitsamt). Треба зазначити, що такі суворі правила листування стосувалися лише робітників із окупованих територій СРСР (на українців із дистрикту “Галичина”, як уже зазначалося, подібні обмеження не поширювалися)¹⁰¹.

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо “східних робітників” після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА* від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід оstarбайтерів за межі табору, з дозволу керівництва¹⁰². Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалися¹⁰³. Останні зміни в умовах працевикористання оstarбайтерів внесені у березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх формально прирівняли до інших іноземних робітників¹⁰⁴.

Сфери використання та оплата праці

Шанси на виживання залежали в значній мірі від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці й побуту були найважчі, чи до сільського господаря, де було легше прохарчуватися. Приблизно третина радянських цивільних робітників та військовополонених, за даними ГБА на серпень 1944 р. (період, коли була зафіксована найбільша кількість іноземних робітників у Райху), працювала в сільському господарстві, 45 % — у промисловості, 4 % — у видобувній промисловості, ще 4 % — на будівництві, близько 12 % — у сфері обслуговування¹⁰⁵. Іноземні робітники використовувалися не лише на великому виробництві: вони були скрізь — від сільської родини до невеликої слюсарної майстерні. У сім'ях німецьких городян також масово працювали оstarбайтери, оскільки служниця з України чи Росії значно дешевше обходилася родинному бюджетові. Якщо порівняти ці дані із загальною статистикою використання праці іноземців у Райху, то чітко простежується специфіка працевикористання саме “східних робітників”. Восени 1944 р. приблизно 33 % зайнятих у німецькій економіці службовців та робітників були іноземцями, військовополоненими та в'язнями концтаборів. У певних галузях частка іноземних робітників була ще більшою: 46 % — у сільському господарстві, 36 % — у видобувній, а на деяких підприємствах іноземці становили до 80 %¹⁰⁶. За національним складом картина залучення іноземних робітників виглядала так: близько 40 % сільськогосподарських робітників були поляками, оstarбайтери становили 30 %, французи — 14 %. Зате у видобувній промисловості майже дві третини іноземних робітників були з СРСР, причому 36 % становили радянські військовополонені, а не цивільні. Загалом, “росіяни”, поляки та італійці становили понад 80 % усіх іноземців у копальнях і шахтах. Так само оstarбайтерів було найбільше серед іноземних робітників у металургійній (52 % проти 21 % французів та 13 % італійців), хімічній (36 %), будівельній (23 %) промисловості й на транспорті (52 %)¹⁰⁷.

Безпосереднє становище наших співвітчизників, які працювали на різних промислових об'єктах Німеччини, залежало певною мірою й від фаху. Якщо поглянути на поділ іноземних робітників за кваліфікацією, то оstar-

* ГБА — від нім. GBA (der Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) — Генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф. Заукель.

байтери перебували на найнижчому щаблі. За даними про рівень професійної підготовки іноземних робітників на підприємстві Г. Круппа “Густавверке” в Ессені на листопад 1942 р., які наводить У. Герберт¹⁰⁸, кваліфікованих робітників серед французів було 39,5 %, італійців та голландців — 23 %, а серед остарбайтерів — лише 5 %. Тому й не дивно, що понад 60 % остарбайтерів-чоловіків та 50 % жінок із СРСР працювали на підручних роботах, близько 40 % проходили курси виробничого навчання, перш ніж почати працювати. Подібну тенденцію підтверджують і документи вітчизняних архівів. Анкети українців, які отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбург у 1944 р., дають можливість провести невеликий порівняльний аналіз українців-остарбайтерів та українців з генерал-губернаторства й Франції¹⁰⁹. Із 108 анкет, представлених у справі, 42 належали українцям із Франції, 35 — із Галичини, та 30 із “окупованих східних територій”. Із першого погляду, впадає в очі надзвичайно юний вік українців-остарбайтерів (переважно 1922—1927 рр. н.); половину з яких становили жінки, що працювали підсобниками (Hilfsarbeiter), тобто використовувались переважно на важких некваліфікованих роботах. Галичани працювали як кваліфікованими робітниками на промислових підприємствах, так і підсобниками¹¹⁰. Українці з Франції були виключно 30—40-річними кваліфікованими промисловими робітниками, які в Бранденбурзі працювали на фірмі Адама Опеля.

Такий низький рівень кваліфікації східних робітників можна пояснити концентрацією більшості трудових ресурсів в аграрному секторі економіки СРСР, а також ще однією характерною відмінністю остарбайтерів від інших іноземних робітників — їхнім юним віком, який у середньому був 20—24 роки, третину східних робітників становили особи молодші 20 років, є також чимало свідчень про численних дітей 13—14 років, яких позначали у списках робітників як “працездатних”¹¹¹. Зрозуміло, що в такому віці людина не завжди може мати досвід професійної діяльності. Серед остарбайтерів спостерігався й найбільший відсоток жінок — 51 %, що було зумовлено цілеспрямованою расистською політикою нацистських посадовців щодо робочої сили з СРСР*.

Радянські робітники використовувались переважно як підручна робоча сила на металургійних підприємствах, на фізично важкій та брудній роботі й на підприємствах переробної та машинобудівної промисловості. На думку У. Герберта, суть використання остарбайтерів у німецькій економіці полягає в значно більшому значенні їх для випуску оборонної продукції, ніж західних робітників. За спостереженнями німецького дослідника, типовим робочим місцем остарбайтера був токарний чи фрезерувальний станок, де він працював один або під наглядом німецького робітника, чи інша робота, яка потребувала багато ручної праці.

* Середній відсоток жінок загалом серед усіх цивільних іноземних робітників у Райху (на серпень 1944 р.) становив 33 %, майже 87 % робітниць були депортовані зі Східної Європи (*Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 315, 316).

Тривалість робочого дня остарбайтера залежала від режиму роботи підприємства: у середньому від 8 до 12 год. на добу або від 48 до 60 год. на тиждень. Часто такий же режим був і в німецьких та інших іноземних робітників, особливо якщо робоче місце не було автономним, а входило до загального технологічного процесу підприємства.

Ефективність праці остарбайтерів була предметом спеціальних досліджень, які проводили різні державні й громадські інституції нацистської Німеччини. На підприємствах Г. Круппа регулярно здійснювалися перевірки продуктивності праці робітників різних груп іноземних робітників, оскільки концерн проводив активну вербувальну політику на окупованих Німеччиною територіях. За даними на листопад 1942 р., найвища продуктивність була в німецьких, французьких та італійських робітників, а також жінок-остарбайтерок. Продуктивність праці чоловіків-остарбайтерів була неоднаковою на різних підприємствах і коливалася в межах 46—84 %¹¹². У травні 1943 р., за підрахунками Інституту дослідження проблем праці ДАФ*, продуктивність праці остарбайтерів через рік після прибуття до Німеччини в робочій групі з часово-підрядною оплатою праці становила 80 %, а індивідуальною — близько 70 % порівняно з продуктивністю німецького робітника¹¹³. Такі ж дослідження Імперської економічної палати навесні 1944 р. показали для остарбайтерів такі показники продуктивності порівняно з німецьким робітником: 60—80 % у чоловіків, та до 90—100 % у жінок¹¹⁴.

Причина такого високого показника продуктивності остарбайтерок полягає в тому, що підрахунки проводилися відносно продуктивності праці німецьких робітниць, а вона набагато нижча за продуктивність робітників-німців. Використання праці німкеней на виробництві відповідно до німецького соціального законодавства та націонал-соціалістичної ідеології мало значні обмеження. Приміром, існувала заборона на роботу німецьких жінок у нічну зміну, відрядну систему оплати праці, використання їхньої праці на шкідливих виробництвах (із підвищеним рівнем шуму, пилу тощо). Для остарбайтерок цих заборон не існувало, тому промисловці охоче заміняли німкеней-робітниць на дівчат із Радянського Союзу.

Від професії робітника (на одному й тому ж підприємстві) залежали умови, в яких він працював, тривалість його робочого дня і нарахування заробітної плати. Різниця між зарплатою кваліфікованого робітника та підсобника була очевидною навіть у випадку з остарбайтером. У. Герберт наводить у своєму дослідженні приклади нарахування зарплати для робітників одного з підприємств Г. Круппа на початку 1943 р.¹¹⁵ Радянському кваліфікованому робітникові Серякову нарахували за місяць 118,20 RM, підсобному робітникові Дехтіярову — тільки 66,10 RM; бруто-зарплата німецького кваліфікованого робітника становила 378,40 RM, а німецького підсобного робітника — 181,80 RM. Середньостатистичні зарплати на підприємствах Г. Круппа за місяць становили: для німецького робітника — 180 RM, для за-

* ДАФ (нім. Deutsche Arbeitsfront, DAF) — Німецький трудовий фронт: загальнонімецька спілка підприємців та службовців.

хідного робітника 165,25 RM (91 %), для оstarбайтера — 73,25 RM (41 %), а для оstarбайтерки зарплата була ще меншою — 66,75 RM (37 %). Така величезна різниця, як уже говорилося, була визначена й законодавчо закріплена керівництвом Райху ще до початку працевикористання робітників із СРСР. Скасування дискримінаційного податку на оstarбайтерів у червні 1942 р. було врівноважене прив'язкою нарахування зарплати радянським робітникам до їхньої продуктивності праці. “Ostarбайтеру нараховується зарплата відповідно до спеціальності на виробничій дільниці підприємства, де він працює. У випадку, якщо продуктивність оstarбайтера нижча за продуктивність німецького робітника, слід робити відповідні зменшення. Наприклад: зарплата за годину одного німецького робітника становить 71,5 пфенігів, за тиждень з 48 годинами робочого часу — 34,32 RM. Продуктивність оstarбайтерів по відношенню до німецького робітника становить лише 50 %, отже, заробіток оstarбайтера за тиждень — 50 % від 34,32 — 17,16 RM”¹¹⁶. Але реально наші співвітчизники отримували на руки ще менше грошей. Ostarбайтерка з підприємства Г. Круппа зі своїх 66,75 RM мусила платити ще 45 RM за харчування та житло, за придбання робочого одягу, за транспортні витрати, так що в підсумку вона отримувала лише 10 RM на місяць¹¹⁷.

Організація працевикористання іноземних робітників у сільському господарстві мала свої особливості, пов'язані передусім зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Переважно — це була інтенсивна й важка фізична праця, яка не мала чітких обмежень тривалості робочого дня й коливалася від сезону. Як правило, німецькі робітники отримували свою зарплату натурою. Існувала також складна система перерахунків, яка приблизно відповідала таблицям заробітної плати у промисловості¹¹⁸. Тому повідомлень про зарплату оstarбайтерам-сільськогосподарським робітникам не знаходимо, вважалося, що вони за свою працю отримують харчі та житло. Правда, згодом господарі стали видавати своїм робітникам кишенькові гроші, розмір яких кожен визначав сам. Харчування й матеріальне забезпечення наймитів повністю покладалося на господаря. У невеликих фермерських господарствах оstarбайтер їв те, що й господарі. У великих землевласників для робітників готували окремо. Не існувало такого чіткого поділу між умовами праці німецького, французького робітника чи оstarбайтера, часто траплялися свідчення очевидців, що господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем (якщо господарство невелике). Вільний час, як правило, надавався раз у тиждень, у неділю, від 3 до 6 год. У перших розпорядженнях про оstarбайтерів на початку 1942 р. радянських робітників дозволялося використовувати тільки у великих сільськогосподарських маєтках і невеликими групами до 20 осіб, селити їх рекомендували в окремих таборах. Із квітня 1942 р. під тиском загальноекономічних обставин було дозволено використовувати оstarбайтерів індивідуально в родинних німецьких фермерів¹¹⁹. З цього часу законотворчість нацистських керівників у галузі сільського господарства зосереджувалася на регулюванні й контролі взаємовідносин між господарем-німцем та наймитом-оstarбайтером. Бли-

зький контакт із працедавцем давав можливість або зав'язати більш дружні стосунки, що також позитивно впливало на умови праці, утримання й загальну атмосферу проживання остарбайтера, або зазнавати більш жорсткого персоналізованого визиску.

Окрему групу становили остарбайтерки, які працювали прислугою у німецьких приватних будинках. Переважно вони почали прибувати в німецькі родини навесні 1943 р. і до серпня 1944 р. їх кількість сягнула приблизно 33 тис.¹²⁰ У рекомендаціях керівникам вербувальних комісій в Україні щодо набору робітниць до Німеччини говорилося, що вони повинні бути бути міцними, віком від 15 до 35 років та зовнішньо подібними до німців. Домашню робітницю-остарбайтерку могли надати німецькій родині, якщо вона мала багато дітей і була політично благонадійною. Робота радянських робітниць, по можливості, мала зводитися до виконання найбільш важких, неprestижних функцій і вони ні в якому разі не повинні були долучатися до виховання дітей. Остарбайтерки отримували, як правило, таке харчування, як і німці, їхня праця повинна була оплачуватися. Офіційний робочий день тривав із 6-ї до 21-ї години; раз на тиждень вони могли мати спочатку три, пізніше — 6 год. вільного часу й виходити за межі будинку. Традиційно вважається, що більшість хатніх робітниць, вступаючи в контакт із німецькою родиною, мали можливість знайти там співчуття й допомогу, розвинути цілком дружні стосунки. З іншого боку, доводилося часто чути в бесідах з очевидцями, що становище служниці видавалося їм більш морально й фізично тяжким, ніж необхідність зносити безособовий визиск на великому виробництві.

Отже, остарбайтери в III Райхові використовувались переважно на виробництвах, котрі потребували великої кількості важкої некваліфікованої праці. Можна з упевненістю припустити, що кваліфікаційні навички конкретного радянського робітника, фізичні можливості, зумовлені його віком та статтю, не завжди враховувалися. При цьому умови праці остарбайтера були найгіршими, а його заробітна плата — найменшою порівняно з іншими іноземними цивільними робітниками й такою, що робітники не могли самостійно забезпечити собі елементарні умови проживання в Німеччині.

Умови проживання, харчування, охорона праці та здоров'я примусових робітників

Відповідальність за утримання й харчування остарбайтерів-сільськогосподарських робітників та хатніх робітниць покладалася безпосередньо на їхніх господарів, а здійснювали нагляд за дотриманням роботодавцями встановлених правил через арбайтсамти німецька організація "Державна установа харчування" або Міністерство харчування, де існували відділи для представників кожної нації. Оскільки, як правило, цивільні робітники жили в родині свого господаря й харчувалися разом з ним, детально зупинятися на розмаїтті ситуацій, в які вони потрапляли (від каторжних до цілком прийнятних), у даному разі немає змоги. Натомість зосередимо увагу на умовах, у яких перебували невірники підприємств.

Організація утримання цих іноземних промислових робітників покладалася на ДАФ. До його компетенції входили питання організації утримання, забезпечення санітарно-гігієнічних норм, харчування, проведення вільного часу, листування остарбайтерів та вирішення різних поточних нагальних проблем. Охорона й покарання цивільних робітників належали до компетенції поліції та служби безпеки.

Основним місцем проживання цих робітників став табір. Саме з масовим прибуттям остарбайтерів у 1942 р. М. Шперер пов'язує появу розгалуженої системи трудових таборів у Райху¹²¹, оскільки до цього французькі й бельгійські робітники мешкали на квартирах та в гуртожитках, а польські робітники працювали переважно в сільському господарстві. За влучним висловом У. Герберта, по всій Німеччині постав справжній табірний космос: у кожній місцевості у великому місті чи в селі був табір для іноземців. Тільки в Берліні дислокувалося приблизно 400 трудових таборів, а по всій Німеччині їх нараховувалось 30 тис.¹²²

Проживання у таборах під охороною вважалося головною умовою працевикористання остарбайтерів, ухваленою вищим керівництвом Райху. Табір для остарбайтерів мав вигляд огороженої, часто колючим дротом, території, на якій були розташовані тимчасові житла-бараки (baracken), а також різні допоміжні приміщення: кухня, вахта, лазарет, їдальня, приміщення для вмивання, туалети тощо. Бараками слугували здебільшого великі одноповерхові приміщення, побудовані, як правило, з дерева і поділені на кімнати¹²³.

Організація проживання робітників у таборах підлягала суворому контролю та регламентації. За інструкціями, розробленими ДАФ для керівника табору остарбайтерів¹²⁴, спробуємо реконструювати загальну картину табірної життя для українських робітників. Основні організаційні заходи керівництва й дотримання табірної режиму поклалися на керівника табору, який здійснював їх через табірний персонал (заступники, секретар, лікар, кухар тощо), охорону, перекладачів і старших по табору, бараку й кімнати. Старші по табору, бараку та кімнати призначалися начальником табору з числа примусових робітників (перевага надавалася німецькомовним). Одним із засобів управління табору вважалося неухильне дотримання табірної розпорядку, який, судячи з інструкції, централізовано друкувався як єдиний зразок для всіх таборів у видавництві ДАФ трьома мовами (німецькою, українською та російською). У розпорядку чітко визначалися години вмивання, видачі їжі, палива, пошти, відходу до сну. Відбій у літній час встановлювався не пізніше ніж о 22.30, а в зимовий — не пізніше 21.30. Надрукований табірний розпорядок повинен бути в кожній кімнаті та на дошці оголошень табору. Саме через загальні щоденні зібрання всіх мешканців табору (апелі) та повідомлення на дошці оголошень керівникові табору рекомендувалося інформувати про нові розпорядження, вирішувати різні організаційні моменти тощо. В інструкції визначалася й мета діяльності керівника табору остарбайтерів — це “підтримання в них здатності та бажання продуктивно працювати”. Одним із засобів досягнення цієї мети вважалося “встановлення абсолютної дисципліни та виконання робітниками трудового обов'язку”¹²⁵. Зак-

лики, розміщені в наступних числах інструкцій, про те, що “побиття та інші тілесні покарання потрібно облишити”¹²⁶, свідчать про стиль керівництва таборами й поширені методи підтримання в остарбайтерах “здатності та бажання продуктивно працювати”. В інструкціях також містилося декілька абзаців, які стосувалися прав східних робітників. Їм дозволялося через перекладача, старших по табору і старших бараків та кімнат висловлювати побажання чи скарги, які “безумовно мусять бути обґрунтованими і в рамках можливого задоволені”¹²⁷. Знову ж таки, подальші роз’яснення керівникові табору для остарбайтерів засвідчують, яким чином найчастіше задовольнялися ці скарги. “Претензії, які висувають остарбайтери щодо харчування, житла, зарплати тощо, потрібно вирішувати не через покарання”¹²⁸.

Поряд з дотриманням дисципліни основні завдання керівника табору остарбайтерів полягали у: забезпеченні робітників продуктами харчування, одягом, турботі про охорону їхнього здоров’я, організації вільного часу й поштового листування.

“Остарбайтери надзвичайно багато їдять”¹²⁹, — так однозначно пояснювали чиновники ДАФ проблеми з постачанням необхідних продуктів харчування для остарбайтерів. “Харчування остарбайтерів здійснюється на основі встановлених норм постачання для цієї категорії робітників”, тому обов’язком керівника табору було стежити за раціональним використанням продуктів харчування, дотриманням норм видачі продуктів, організацією приготування їжі на кухні, підбором допоміжних працівників з-поміж мешканців табору. У остарбайтерів та радянських військовополонених був найменший продуктовий раціон порівняно з іншими іноземними робітниками. Згідно з нормою, затвердженою в грудні 1941 р., вони на день повинні отримувати харчування на 2 540 калорій. У квітні 1942 р. ця норма знизилася до 2 070 калорій на день, але навіть коли на початку жовтня вона піднялася до 2 283 калорій (для робітників видобувної промисловості ця норма була вищою), то все ж залишалася найнижчою серед інших категорій іноземців. Лише влітку 1944 р. офіційно були прирівняні харчові норми західних і східних робітників, а в жовтні їх підняли до норм харчування німецького населення¹³⁰. Тижневий раціон остарбайтера, наприклад у 1943 р., повинен був складатися з 200 г м’яса, 130 г жирів (маргарину) та 2750 г хліба¹³¹. Якщо виходити не з абстрактних калорій та грамів, а реальних продуктів і страв, які отримували робітники, то картина буде ще більш драматичною. На практиці раціон остарбайтерів був дуже скупий і одноманітний майже впродовж усього часу перебування в Німеччині. За численними джерелами та спогадами очевидців щоденне меню для східних робітників приблизно складалося: з ерзац-кави та шматка хліба від 250 г до 400 г (ранком, іноді ще й ввечері) та літри “баланди з брюкви”, яку навіть дуже голодній людині важко було їсти. До цього раціону раз на тиждень додавався шматочок маргарину (10—20 г), ковбаси (до 100 г), цукру або сахарину (50—75 г)¹³². Як бачимо, з такими харчами дуже складно було підтримувати в остарбайтерів “здатність та бажання продуктивно працювати”. Мізерна заробітна плата, обмеження особистої свободи остарбайтерів, заборона відвідувати кафе й магазини, карткова система майже на всі продукти харчування зовсім при-

рікали східних робітників на голодування, особливо на початку 1942 р. Крім того, пізніше навіть цілком легальні спроби робітників поповнити свій мізерний раціон також каралися як незаконні дії. Серед документації берлінського табору Фалькензеє зберігається повідомлення кримінальної поліції від серпня 1943 р. про затримання українських робітників за те, що один з них виміняв у німця за тютюн буханку хліба, а другий купив хліб за 20 марок у французького робітника¹³³. У травні 1944 р. семеро робітників були оштрафовані за те, що у вихідний день поїхали в Берлін і купили продукти харчування¹³⁴. Навіть такий поширений серед постійно голодних та нужденних наших співвітчизників підробіток у вихідний день у німецьких громадян також кваліфікувався адміністрацією цього табору як незаконний¹³⁵. В інструкціях ДАФ¹³⁶ керівникам таборів для остарбайтерів серед заходів вирішення проблеми харчування рекомендувалося займатися пошуком додаткових продуктів із місцевих фондів, заготовляти овочі на зиму, стежити за їх зберіганням, посилювати контроль за споживанням продуктів харчування та приготуванням їжі. У великих таборах керівники підприємств організували спеціальні крамниці, де робітники могли купити лимонад, пиво, соєвий шоколад, овочі, іноді хліб тощо. Але проблема голоду залишалася актуальною для остарбайтерів до кінця війни.

Поряд із постійним голодом і незручностями табірної життя ще одним джерелом додаткових страждань остарбайтерів стала нестача одягу та взуття. У роки війни в Німеччині існувала карткова система на придбання текстильних товарів. Іноземці із західноєвропейських країн, які працювали в Райху, отримували картки на одяг (Reichkleidekarte) такі ж, як і німці. Етнічним полякам видавали спеціальні “картки для поляків” (Spinnstoffkarte für Polen). Забезпечувати одягом робітників з СРСР в Німеччині не передбачалося, тому з початком масового прибуття до Райху остарбайтерів вже з квітня 1942 р. надзвичайно гостро постала проблема забезпечення сотень тисяч нових робітників, у першу чергу, спецодягом. Наприкінці 1942 р. підприємства текстильної промисловості розпочали випускати робочий одяг спеціально для остарбайтерів, але проблема була настільки великою, що до кінця війни так і не вдалося ліквідувати цей дефіцит. У вербувальних оголошеннях звичайно рекомендувалося робітникам брати з собою в Німеччину змінний одяг, взуття, зимовий одяг. Але, по-перше, вербувальні комісії більше турбувалися про набір встановленої кількості робітників, а не такими “дрібницями”, як спорядження робітника, по-друге, рівень життя більшості населення України не давав можливості належним чином спорядити всім необхідним робітника. А головне, обставини, за яких була доставлена значна частина остарбайтерів — під час облав, у супроводі поліції, — зовсім виключали можливість елементарно зібрати речі в дорогу. Тому робітники з окупованих територій СРСР прибували на місце часто без будь-яких речей. Більшість остарбайтерів мали єдиний комплект одягу, у якому ходили і на роботу й у вільний час, що прискорювало його зношуваність. Вигляд нужденних і обідраних остарбайтерів став звичним явищем на вулицях німецьких міст. “Це нам було дуже добре, що ми ходили на роботу і з роботи темно, бо ніхто не бачив, у чому одіті і взуті. А зараз ідемо з роботи, то видно, що ми старці, порівнюючи з німцями”, — так оцінювала своє становище Ганна Грищенко у листі додому¹³⁷.

Ще скрутніше було із взуттям. Найбільшого поширення набули гольцшуги (Holzschuhe), чи “колодки”, “дерев’яшки”, “кломпи”, як їх ще називали остарбайтери. Це взуття або повністю виготовлялося з дерева, або лише підошва була дерев’яною. Така підошва зовсім не гнулася, що робило взуття дуже незручним. Більшість остарбайтерів гольцшугами просто травмували собі ноги, коли їм доводилося здійснювати великі кількakilометрові переходи — на завод і назад у табір, завдавали шкоди своєму здоров’ю.

Нестача одягу, дефіцит предметів індивідуальної гігієни (рушники, мило), відсутність у багатьох таборах постільної білизни — все це в комплексі призводило до того, що більшість остарбайтерів та радянських військовополонених були дуже виснаженими, занедбанними й обідраними. Весь їхній вигляд ніби підтверджував наклепи нацистської пропаганди про радянських робітників й так чи інакше спонукав німецьке населення до відповідного ставлення. “Російська свиня” — один із багатьох німецьких висловів, які остарбайтери й сьогодні добре пам’ятають.

Погані умови проживання, недостатнє харчування, важка праця, катастрофічний санітарно-гігієнічний стан у таборах, розповсюдження різноманітних паразитів і шкідників призводили до того, що серед остарбайтерів зафіксований найбільший відсоток (порівняно з іншими іноземцями) травматизму й смертності від інфекційних хвороб та виснаження.

За даними статистики, середньомісячна смертність серед остарбайтерів у 1943 р. сягала 1210 осіб за місяць¹³⁸. П. Полян припускає, що це був найбільш спокійний стосовно цього рік, оскільки в 1942 р. та 1944—1945 рр. смертність мала бути вищою — через епідемії і погане харчування у 1942 р. та через бомбардування у 1944—1945 рр. Найбільше остарбайтерів помирало від туберкульозу (від 23 до 40 % всіх померлих у 1943 р.). Наступною причиною смерті була загальна серцево-судинна недостатність і виснаження (31 % у березні 1943 р.). Від 6 до 12 % остарбайтерів помирало від сухот, від 4 до 7 % — гинуло від виробничих травм, від 2 до 4 % — через захворювання на тиф¹³⁹.

Усі іноземні цивільні робітники в Райху мали право на обов’язкове соціальне страхування і формально користувалися послугами лікарняної каси. Остарбайтери були виключені з цього положення про загальноімперське страхування і могли розраховувати лише на медичну допомогу у випадку хвороби. Таких гарантій, як страхування на випадок нещасного випадку, по інвалідності, оплачуваної відпустки тощо вони не мали¹⁴⁰. Тільки у квітні 1944 р. радянські робітники отримали право на обов’язкове соціальне страхування, а в березні 1945 р. їх формально зрівняли у правах з іншими цивільними іноземними робітниками. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через оплату послуг лікарняною касою. Згідно з інструкцією міністерства праці від 4 березня 1942 р., щомісячні внески до лікарняної каси вираховували із зарплати робітника в розмірі 4 RM¹⁴¹. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (в тому числі допомоги зубного лікаря, допомога вузького спеціаліста-лікаря, допомога найпростішими лікарськими препаратами, такими як зеленка, бинти тощо); допомога

в лікарні (стаціонарний курс лікування). Наприклад, з повідомлення лікарні передмістя Берліна — Шпандау (1944 р.) — для подружжя остарбайтерів Косяченко Григорія та Катерини, які працювали на машинобудівному заводі “Демаг”, про вартість лікування їх дитини, можна дізнатися, як функціонувала лікарняна каса в конкретному випадку¹⁴². Курс лікування їхнього сина коштував 5.20 RM за добу і тривав 81 день. Лікарняна каса заплатила по 3.50 RM за день лікування, а решту — 1.70 RM, тобто 137.70 RM, мали виварувати із зарплати цих остарбайтерів упродовж 3—4 місяців.

Особливість медичного обслуговування для остарбайтерів полягала в тому, що керівник табору вирішував, чи потрібна робітникові медична допомога. “Згідно з повідомленнями про хворих, які робить старший по кімнаті, начальник табору вирішує, чи відправити на роботу, чи до лікарні, чи направити до лікаря. Згідно з рекомендацією лікаря, направляється в лікарняний барак або лікарню, яка належить підприємству”¹⁴³. Така обставина пояснює статистичні дані, які наводить У. Герберт, коли на підприємстві Г. Круппа послугами лікарняної каси користувалося вдвічі менше остарбайтерів, ніж німецьких робітників чи інших іноземців¹⁴⁴. Крім того, для рішення лікаря чи працівника лікарняної каси про надання медичної допомоги вирішальним було питання, коли приблизно хворий повернеться на своє робоче місце. 3 жовтня 1941 р. вважалося, що лікування може тривати близько трьох тижнів. У лютому 1944 р. цей термін подовжено до восьми тижнів¹⁴⁵.

Зазвичай, лікарську допомогу остарбайтери, як і інші цивільні іноземні робітники, отримували в місцевих лікарнях, там, де лікувалося й німецьке населення. При великих таборах, на підприємствах, у крупних промислових центрах та містах створювалися також окремі бараки, лікарні й спеціальні табори для хворих остарбайтерів, які підпорядковувалися установам праці (арбайтсамтам) земель. Так, у Берліні табір для хворих остарбайтерів називався “Малов”¹⁴⁶, подібний табір поблизу Ерфурта (Тюрінгія) розташовувався у містечку Вута, куди звозили хворих з навколишніх містечок¹⁴⁷. Подібні табори фактично могли надати лише приміщення та голодний пайок, удвічі менший, ніж для здорових робітників, засоби гігієни і догляд, які там були, не піддавалися жодному описові. Зазвичай, лікарі та обслуговуючий персонал у таборах-лазаретах були з числа радянських військовополонених та остарбайтерів. Як правило, хворі самі доглядали один одного. Часто у подібні ізольовані табори направляли лікуватися, а фактично помирати, хворих на туберкульоз. Навесні 1945 р., незадовго до визволення, померла від туберкульозу Віра Третьак. До війни жила на Київщині, в с. Ульяновки Ржищівського району, після закінчення школи мріяла стати вчителькою. У 1942 р. її вивезли до Німеччини, працювала на фабриці м. Ліпштадт різноробочою. На початку 1945 р. починає швидко прогресувати туберкульоз. За місяці хвороби Віра робила записи для своїх рідних про перебування в Німеччині, про свої думки та тугу за домівкою. Важко читати слова двадцятирічної дівчини, яка прощалася зі своїми найближчими людьми: “Ні, я не можу вірити, що я умру, що я не обміну дорогого татуса, мамусю й одиначка братіка. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережите мною у Німеччині”¹⁴⁸.

Після декількох місяців роботи на вугільній шахті захворів на туберкульоз Іван Коломієць, житель Полтавської обл. У своєму листі із лікарні в листопаді 1944 р. він писав до двоюрідної сестри Ганни Коломієць: “Жизнь моя проходить бистро, марно, і до чого дійде, я й сам не маю сказати, потому що оце 2 дні то я і не вставав, так боліло у спині, але, слава Богу, пустило, ходжу і нічого не чую, мов уже і не хворий. Ну був уже скілко раз на просвіті, то говорила сестра, що є трохи темного із правого боку на льогких, а проте й не знаю, бо вони, чорти, правди нікому ни говорять”¹⁴⁹. Не дивно, що у спогадах багатьох остарбайтерів, здавалося б, звичайна процедура направлення до лікувальних закладів асоціюється з відправкою на вірну погибель. Хоча, треба зазначити, є й чимало прикладів, коли остарбайтери отримували кваліфіковану медичну допомогу і належний догляд у лікувальних закладах нацистської Німеччини.

Якщо лікування остарбайтера потребувало багато коштів, або у разі вагітності робітниці, то таких остарбайтерів (принаймні до початку 1943 р.) рекомендувалося відправити назад до Радянського Союзу^{150–152}. Загалом, за 1942—1943 рр., за дуже приблизними підрахунками, в СРСР вернулося майже 150 тис. непрацездатних або доведених до стану непрацездатних людей¹⁵³. Зі зміною воєнно-політичної ситуації відправка додому непрацездатних остарбайтерів стала неможливою. На початку 1944 р. Ф. Заукель своєю постановою визначив 25 закладів (місця догляду та богодільні) для утримування невиліковно хворих та інвалідів з числа іноземних цивільних робітників. У цій постанові відкритим текстом говорилося про евтаназію¹⁵⁴. Вже наприкінці липня 1944 р. до одного з таких закладів у Гадамарі прибув перший транспорт з туберкульозними хворими: поляками та остарбайтерами. Невідомо, скільки непрацездатних примусових робітників стали жертвою евтаназії, якщо їхня кількість у згаданому закладі в грудні 1944 р. становила 41 тис.¹⁵⁵ Згодом було вирішено вбивати тільки “небезпечних” хворих, — решта, в тому числі діти, направлялися до окремих таборів для хворих, де вони могли розраховувати тільки на виснаження та постійне очікування смерті.

Отже, соціальне становище остарбайтерів у нацистській Німеччині можна охарактеризувати як надзвичайно скрутне. Погані умови проживання, низький харчовий раціон, який явно прирікав робітників з СРСР на голодування, відсутність належного санітарно-гігієнічного та медичного обслуговування були спричинені не тільки складним воєнним становищем у Німеччині, а стали результатом планомірної дискримінаційної політики нацистських лідерів стосовно “расовонеповноцінного” населення окупованих східних територій.

Форми спротиву остарбайтерів

Безумовно нестерпні умови існування, погане харчування, важка праця викликали протест у примусових робітників з України. Він знаходив вияв не тільки у різноманітних формах “трудової халатності”, частково навіть по домовленості з німецькими колегами по роботі, дрібних порушеннях правил поведінки, а навіть у стихійних виступах, відмовах працювати, а найчастіше — у втечах.

Німецькі чиновники зазначали велику кількість втеч ще під час перевезення цивільних робітників з України. За даними німецького дослідника У. Герберта, починаючи від 1943 р., з Німеччини щомісяця втікало майже 45 тис. іноземних робітників, тобто 500 тис. щороку, більшу половину яких становили “остарбайтери”¹⁵⁶. Матеріали управління поліції безпеки та СД райхскомісаріату “Україна” містять велику кількість заявок про втечу українських робітників з підприємств Ганновера, Магдебурга¹⁵⁷. Більшість втікачів була спіймана. Документи відділення при головному вокзалі Лейпцизької кримінальної поліції свідчать, за яких обставин потрапили до органів правопорядку наші співвітчизники. Групу киян — трьох робітників заводу в Сілезії, найстаршому було 20 років, наймолодшому виповнилося тільки 17, — затримав 21 травня 1942 р. службовець семафора. “Вони стояли на підніжжі швидкого потягу, який вирушав з головного вокзалу Лейпціга до Дрездена, коли поїзд зупинився біля семафора 21, й було затримано обвинувачених. Затримані не тікали... було встановлено, що вони 7 травня без всякої причини залишили місце праці й хотіли швидким поїздом повернутися до Києва”¹⁵⁸. Хлопців, звісно, заарештували й доправили у в’язницю. Подальша доля їх — строк ув’язнення у концтаборі Бухенвальд.

Втечі — це здебільшого індивідуальні й спонтанні реакції на нестерпні умови роботи та життя. Багатьом втікачам якщо і не вдавалося вернутися на батьківщину, то в такий спосіб поміняти табір, підприємство або місто було цілком реально.

Діяльності значних підпільних політичних організацій серед остарбайтерів перешкоджав потужний репресивний апарат нацистської держави та переважно вороже ставлення місцевого населення. Хоча про існування невеликих патріотичних груп, які займалися в основному розповсюдженням рукописних листівок, таємно слухали й передавали новини з фронту, організували саботажі та невеликі диверсії на виробництві, присвятили свої дослідження як радянські¹⁵⁹, так і німецькі історики¹⁶⁰, а також свідчать у своїх спогадах колишні українські невільники¹⁶¹.

У доповіді гестапо про діяльність груп опору іноземних робітників та військовополонених за період з березня по вересень 1944 р., яку наводить у своїй праці У. Герберт, значиться 38 підпільних організацій, що нараховували 2700 активних членів. Вони були створені переважно радянськими військовополоненими й остарбайтерами, але до їх складу входили також французькі, словацькі, чеські та німецькі антифашисти. Найбільш відомою організацією з цього списку був “Братський союз військовополонених” (БСВ)¹⁶² — найкраще організована й найчисельніша (до 600 членів) політична організація іноземців за весь час війни, яку гестапо розкрило. Починаючи з невеликої групи, яку створили радянські військовополонені-офіцери у Мюнхені, до травня 1943 р. БСВ поширився на територію всієї південної Німеччини, зав’язавши контакти в багатьох таборах радянських військовополонених та цивільних робітників. Проте гестапо виявило центральну організаційну структуру і до червня 1944 р. ліквідувало всю організацію.

Більшість “політичних” антифашистських організацій були розрізнені на дрібними групами робітників, які були інтегровані в неформальні суб-

структури іноземців. Особливо масово такі групи почали створюватися з 1944 р. і їхня кількість невпинно зростала. У згадуваній вже доповіді гестапо існування подібних груп (переважно серед радянських робітників) було зафіксовано майже в усіх крупних містах Німеччини.

Проте маємо всі підстави стверджувати, що дані, наведені у доповіді гестапо, далеко неповні. Специфіка існування підпільних організацій, яка передбачала конспіративність, анонімність її членів, не давала можливості створити достатній джерельний матеріал. Доступні для даного дослідження документи підтверджують припущення, що найбільш відомі на сьогодні ті організації, які були викриті гестапо і про них збереглися документи розслідування. Ті ж групи, які не були розкриті, а їхнім членам вдалося залишитися живими, пройшли довгий шлях доведення свого існування в радянських партійних органах, і найчастіше так і не були визнані. Прикладом може слугувати історія підпільної організації “Іскра”, яку створили влітку 1942 р. шестеро остарбайтерів та колишніх радянських військовополонених в м. Вурцен, поблизу Лейпціга¹⁶³. До кінця 1944 р. до цієї організації, яка вже нараховувала кілька сотень членів, входили польські та французькі цивільні робітники, а також громадяни Німеччини, що мешкали в навколишніх селах і містечках, та примусові робітники Лейпціга. Члени “Іскри” проводили переважно пропагандистську діяльність серед іноземних примусових робітників, таємно слухали радіо, розповсюджували інформацію про ситуацію на фронтах, збирали одяг і продукти харчування для радянських військовополонених. Взимку 1945 р. члени організації здійснили збройний напад на німецького офіцера в Лейпцігу, після чого найбільш активні її учасники змушені були тікати з міста, переховуватися в загонах чеських партизанів. У повоєнний час всі зусилля одного з керівників цієї організації — Володимира Гурченка впродовж 1947—1964 рр. домогтися юридичного визнання “Іскри” так і не дали позитивних результатів.

Суть діяльності подібних антифашистських груп полягала в першу чергу в моральній підтримці примусових робітників, допомозі та організації втеч, постачання нелегальними документами, продуктами харчування, що не завжди вписувалося в стандарти підпільної боротьби радянського зразка. Найбільш активно підпільні групи робітників створювалися поблизу кордонів Німеччини з Бельгією, Францією, Польщею та Чехословаччиною, Італією або на території окупованих європейських держав, де було більш прихильне ставлення населення до іноземних примусових робітників та існувала реальна можливість потрапити до збройних загонів руху Опору.

Ефективність діяльності підпільних патріотичних груп примусових робітників, якщо виходити не з програмних цілей масового повстання, а з реальних можливостей їх діяльності, У. Герберт оцінює як досить високу. Можна стверджувати про значне зростання й поширення опору радянських робітників в останній рік війни, насамперед там, де він розвивався як протест проти особливо важких умов праці й проживання (великі виробництва, видобувна промисловість).

Загалом, саме серед радянських робітників в останній рік війни постав найбільш активний потенціал опору проти націонал-соціалістичного пануван-

ня у Німеччині. Для німецьких органів правопорядку ці групи представляли особливу загрозу, адже при такій масі іноземних цивільних робітників та військовополонених вони цілком могли розраховувати на симпатію чи підтримку у значно більшій мірі, ніж було у випадку широкої ізоляції від німецького населення німецьких комуністичних груп опору. З іншого боку, стихійний протестний потенціал гноблених іноземних робітників наприкінці війни (особливо під час переходу влади) знайшов вияв і у створенні різноманітних озброєних банд, які займалися розбоєм та грабунками німецького населення, і в даному випадку грань між помстою та злочином була майже непомітною.

Повернення на Батьківщину

На заключному етапі війни багато примусових робітників було мобілізовано на спорудження оборонних укріплень. За різних обставин вони опинилися в самому епіцентрі бойових дій, ризикували власним життям під час бомбардувань, артобстрілів, наступальних атак військ. Для інших невольників найтяжчим випробуванням став період “безвладдя”, коли оstarбайтери були покинуті господарями в зруйнованих таборах, без будь-яких засобів до існування. Нерідко, зустріч зі своїми співвітчизниками-визволителями підтверджувала найгірші очікування колишніх східних робітниць: “Зрадники! Німецькі проститутки!” — були найбільш м’якими висловами радянських солдатів на їхню адресу. Багато оstarбайтерок стали в цей час свідками згвалтування німецьких жінок солдатами, або й самі ставали жертвами свавільної поведінки своїх співвітчизників. Про те, що подібне ставлення до жінок, як до військового трофею, було нормою серед воїнів і не викликало особливих застережень, свідчать щоденникові записи, зроблені в Угорщині 29 березня 1945 р., відомим українським письменником Олесем Гончарем: “Ночью молодые малярки не могут найти себе места... Из домов бегут в бункера, из бункеров с визгом выскакивают — там тоже нет покоя. Удивляет их, с каким рвением Иваны заботятся об распространении русской расы. И смех, и горе”¹⁶⁴.

Закінчення війни принесло східним робітникам довгоочікуване визволення від нацистського рабства, але не дало свободи й волі. На відміну від громадян інших європейських держав для колишніх радянських громадян повернення (репатріація) до СРСР була *обов’язковою*. Такі вимоги закріплені в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції — Радянським Союзом, США та Великобританією, ухвалені на Кримській конференції у лютому 1945 р.

Ще далеко до завершення війни в серпні 1944 р. уряд Радянського Союзу ухвалив рішення про повернення радянських громадян з Німеччини та окупованих нею країн й розпочалася підготовка для організації прийому та розподілу репатріантів*. Керував цим процесом спеціально створений апарат

* Рішення ДКО № 6457-сс від 24.08.1944 “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезеними німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею” і постановою РНК СРСР № 30-12с від 06.01.1945 “Про організацію прийому і облаштування репатрійованих радянських громадян”.

уповноваженого Раднаркому СРСР (згодом Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірко-но-фільтраційних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. До роботи з репатріантами було задіяно понад 37 тис. радянських військовослужбовців¹⁶⁵. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ в Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками було організовано дев'ять прийомно-передавальних пунктів (ППП)¹⁶⁶. Другим тиловим "ешелоном" репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріатові оборони¹⁶⁷. Від кінця 1944 р. почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді УРСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з М. Зозуленком, а від січня 1945 р. подібні відділи почали створювати у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які мали забезпечити прийом, розташування, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти по прийому й розподілу репатріантів (ПРП)¹⁶⁸. До завдань репатріаційних таборів та пунктів, незалежно від їх підпорядкування й призначення, входило тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчуванням, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм і матеріальної допомоги продовольством, грошми і конкретними речами (найбільша потреба була у взутті й одязі), проводилася "політико-виховна" робота. Проте пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були все ж політична перевірка, статистичний облік і нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони і перевірко-но-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки. Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися також із "фільтраційних справ" — своєрідного дос'є на остарбайтерів, які тривалий час були в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а 1993 р. передані до державних обласних архівів України.

Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію воюючих з СРСР держав або окуповану Німеччиною країну. Спрямованість опитування комісіями проступала в запитаннях, які ставили репатріантові: "Чи служив в арміях країн, що воюва-

ли з СРСР, або інших військових антирадянських формуваннях?”, “Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком чи в групі)?” і “з ким з’явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?”¹⁶⁹ Отож, з цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали якщо не в якості “зрадників Батьківщини”, то принаймні, як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на нацистів¹⁷⁰. У процесі перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання, з позначкою “видом на жительство служить не может”.

Нагадаємо, що репатріанти поверталися у тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районних містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи й паспортний режим. Суть цього паспортного режиму полягала в тому, що паспорт оголошувався єдиним документом, що засвідчував особу і давав право проживати в даній місцевості. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до запровадження паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант з подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт (які були безстрокові, п’ятирічні та тимчасові), йому потрібно було знову, після приїзду додому, йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документа. Найчастіше репатріантові видавали тимчасове посвідчення, наявність якого змушувала дану особу проходити перевірку кожен місяць чи кожен рік.

Тут важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов’язана з пропискою і видачею продуктових карток, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності безпосередньо залежали розміри забезпечення населення продуктивними та промисловими товарами (і не тільки в зазначений період)*. У разі відсутності дозволу на проживання у певній режимній місцевості (переважно великих містах) особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох репатріантів, які мешкали у Києві, перепорою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30—12с від 06.01.1945 “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією та військами союзних держав”, який забороняв репатріантам повертатися до міст Москви, Ленінграда та Києва¹⁷¹. Контроль за виконанням постанови покладалася на центральні та місцеві органи влади, НКВС й ті самі органи репатріації.

Таким чином, незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, що вер-

* Більш детально див.: *Вронська Т. В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 125—143.

талася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця — ті самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, заведення спеціальної “справи”, обов’язок реєстрації в міліції, заборона проживання в столичних містах.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для 40 % колишніх остарбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення в свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок використовували без будь-якої оплати на демонтажі й вивезенні з Німеччини обладнання та матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх повернення додому — у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, вони розцінювали як покарання за їх працю у Німеччині.

На практиці навіть ті репатріанти, яким дозволили після перевірки безперешкодно вернутися додому, зіткнулися в дорозі з великою кількістю труднощів: нестача продовольства, відсутність транспортних засобів, належних умов проживання в пересильних таборах, де нерідко доводилося жити місяцями. Особливо катастрофічна ситуація склалася восени—взимку 1945—1946 рр., коли потік репатріантів досяг найвищої позначки. Наприклад, в Україну за цей короткий період прибуло майже 700 тис. осіб¹⁷². Лист Ольги Крюкової з Володимир-Волинського ПРП, який був виділений серед інших кореспонденцій, перлюстрованих військовою цензурою НКДБ УРСР, мабуть, найбільш яскраво зображає ступінь відчаю і скрути репатріантів, які чекали в таборах повернення на батьківщину:

“...Сегодня — уже 1 ноября, а я все еще во Владимир-Волынске. Ты не можешь себе представить, сколько здесь уже людей, землянок не хватает, двора не хватает, люди находятся за проволокой и по всему полю. У нас в землянке около двухсот человек. Света нет. По воду приходится идти больше километра. Чтобы ты не положил, все украдут. Белье постирать негде, вымыться негде, вообще лагерь не приспособлен для содержания людей, абсолютно никаких жизненных удобств нет. Получаем продукты сухим пайком, а сварить негде. Степа, ты извини меня, но поверь, что даже уборной нет...”¹⁷³

Така ситуація особливо дошкуляла найбільш знедоленим репатріантам: жінкам з дітьми та людям похилого віку, хворим. “...Мы приехали в Ковель, где находимся уже пятое сутки. Живем под открытым небом, спим на земле. [...] Если бы ты мог видеть, сколько здесь скопилось народа и детей. Жаль только мне этих маленьких крошек, невинных малюток, которые так мучаются на холоде под открытым небом...” — писала у своєму листі із Ковельського ПРП інша репатріантка Є. Ф. Погребняк¹⁷⁴.

Зрештою, всі організаційні проблеми і негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів можна зрозуміти, адже країна після спустошли-

вої війни лежала в руїнах, більшість населення жило в нестатках і бідності. Але важко було пояснити підозру й недовіру, зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади. Численні заяви та доповідні самих посадовців, які займалися репатріацією, свідчать про безліч ганебних випадків у ставленні до колишніх оstarбайтерів. У телефонограмі з Волинського обкому КП(б)У зокрема повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО “поводить себе грубо з репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну з репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріантки скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери й начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають їхні особисті речі”¹⁷⁵. Начальник Гребінківського ППП В. Шкварець повідомляла до відділу в справах репатріації при РНК УРСР про дії залізничної міліції: “Відношення ж.д. міліції при ст. Гребінки Полтавської обл. до репатріантів, що повертаються на Батьківщину з Германії, зовсім негативне: 21.05.1945 року ввечері та 22.05.1945 року ранком одних і тих же людей по три рази зазивають в своє приміщення з вимогами до них “що ви везете з Германії” та тормозять у відправці таких по ж.д. транспорту, докоряючи тим, “що ви робили на німців, тому можете пішки ходити”¹⁷⁶. Знову, у наведених прикладах, об’єктом насильницьких дій з боку посадовців ставали насамперед жінки, які зазнавали вербального приниження, сексуальних домагань, відвертих грабунків. Переслідування й приниження колишні оstarбайтери переживали й після повернення додому.

Тут доречно зазначити, що життя у повоєнній Україні було тяжким для кожного громадянина. Після кривавої руйнівної війни, що двічі прокотилася по всій території України, запанувала розруха. На 1 січня 1946 р. майже 10 млн людей залишалися без даху над головою, майже 62 тис. сімей в Україні проживало в землянках, а зовсім не мали ніякого житла чи тулилися у малопристосованих приміщеннях майже 118 тис. родин¹⁷⁷. У 1946—1947 рр. в Україні знову був голод, від якого найбільше постраждали насамперед жителі сільської місцевості. В економіці залишилося зовсім мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах, затяглася демобілізація з армії. Основною (на 80 %) робочою силою в сільському господарстві були жінки, широко використовувалася праця підлітків віком з 12 років¹⁷⁸. У промисловості також був високий відсоток жіночої праці на фізично важких виробництвах, відбудовних роботах. На деяких шахтах Донбасу частка жінок становила 30 %, причому 20 % жінок працювали під землею забійницями¹⁷⁹.

У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень та рішень. Повсякденне життя радянських громадян було важким і безрадісним. Праця на підприємствах, особливо в колгоспах, відповідним чином не оплачувалася,

що зумовлювало важкі матеріально-побутові умови існування. Безправ'я, страх перед можливими репресіями паралізували волю, нівелювали індивідуальність, породжували байдужість і непевність у своєму майбутньому, подвійну лінію поведінки, мораль і свідомість.

Для громадян, які в роки війни “працювали на ворога”, ці обставини ще більше посилювалися. Із спеціального повідомлення “Про настрої репатрійованих із Німеччини громадян Кіровоградської та Дніпропетровської областей”, яке було створене на основі перевірки військовою цензурою НКДБ УРСР поштової кореспонденції у вересні 1945 р., можемо навести кілька задокументованих і найбільш типових прикладів. Жителька хутора Соколова Кіровоградської обл. Т. Мишакова так розповідала про життя після повернення додому своїй подрузі, яка, ймовірно, також перебувала на примусовій праці в Німеччині: “...Очень обидно, сколько мы там мучились, даже страшно вспомнить, как стремились на Родину, а здесь такой холодный прием. Так уж хочется стать человеком полноправным, иметь доверие и уважение...”¹⁸⁰

На адресу репатріаційних органів до кінця 1946 р. надійшло понад 18 тис. скарг від колишніх репатріантів. Зі змісту цих документів можна визначити основні проблеми, з якими стикалися колишні репатріанти. Майже 20 % заяв стосувалася працевлаштування та отримання освіти, ще третина — містила прохання про матеріальну допомогу, виділення коштів на лікування, 26 % скарг стосувалися проблем проживання в Києві: повернення житла, прописки й видачі паспортів¹⁸¹. Серед найбільш характерних випадків можна навести такі приклади: “Громадянка Галузинська — в 17 років була вигнана до Німеччини, повернулася в сім'ю до матері у квітні 1945 р., закінчила на відмінно 10 класів, зараз студентка 1-го курсу Інституту. У 1946 р. під час паспортної перевірки їй запропонували виїхати з Києва як репатріантці, яка не має права проживати в столиці України¹⁸².”

Інший випадок стався з професором Шарільманом, який був звільнений з викладацької посади в Київському лісогосподарському інституті через те, що перебував у Німеччині¹⁸³.

Можна впевнено припустити, що отримані репатріаційними органами скарги — це лише незначна частина свідчень тих принижень і образ, яких зазнали колишні острабайтери й мусили мовчки їх терпіти, навіть не підозрюючи, що вони мають право кудись звертатися по допомогу. Варто зазначити, що колишні репатріанти постійно відчували свою меншовартість у повоєнному суспільстві Радянського Союзу, оскільки переслідувалися не лише бюрократами чи державними чиновниками, а постійно чули образи від пересічних громадян — своїх сусідів, односельчан, колег і навіть родичів. Образи на побутовому рівні, можливо, завдавали найбільшого болю. Про це писала у листі жителька с. Сурсько-Михайлівське Дніпропетровської обл. Терентєва: “Я привезла кое-что из одежды, когда мы уходили домой, то можно было брать, что угодно. [...] Если Густя нуждается платьем, я могу выслать. Нам здесь ничего не дают одеть, говорят: “Оделись в немецкую шкуру!” Не подумали того, что я 3 года работала, и в гестапо сидела...”¹⁸⁴

Усі ці обставини змушували колишніх оstarбайтерів намагатися приховати своє невільницьке минуле від своїх колег по роботі, навіть від найближчих родичів. Колишня оstarбайтерка Валерія Комендантова (Вітвіцька) так про це написала у спогадах: “Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що”¹⁸⁵.

Після 1953 р., коли офіційно припинили свою діяльність репатріаційні органи в СРСР, майже неможливо знайти архівні документи, які б давали змогу простежити повоєнну долю оstarбайтерів і оstarбайтерок. Російський дослідник П. Полян, який провів аналіз 103 відповідей колишніх примусових робітників на анкети, підготовлені московським історико-просвітницьким товариством “Меморіал”, стверджує, що головним диференційним принципом виявився той факт: в селі чи в місті проживала до війни людина¹⁸⁶. Опитування 70 колишніх оstarбайтерів з України, які були проведені для цього дослідження у 2002—2009 рр.¹⁸⁷, також підтверджують припущення П. Поляна. Сільські мешканці, які після війни продовжили працювати в рідному колгоспі, мало згадують про якісь утиски чи перешкоди у своєму житті. Більшість міських жителів мали проблеми з влаштуванням на роботу, отриманням освіти, кар’єрним просуванням, можливістю поїхати за кордон, навіть трапляються випадки, коли чоловіки відмовлялися одружуватися на колишніх оstarбайтерках. Особливо від перебування в Німеччині постраждали кияни, яких взагалі позбавили права вертатися в рідне місто, не кажучи вже про повернення житла, майна, роботи й становища в суспільстві. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх примусових робітників у повоєнному радянському суспільстві їхня служба в армії або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі місця проживання (в тому числі повернення до Києва, в разі наявності житла), виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Найменше позначилася примусова праця в Райху на кар’єрах тих амбітних респондентів, які під час війни були ще дітьми або підлітками.

Загалом, опитані очевидці визначають як найбільш тяжкий період до 1953 р., коли особливо допікала матеріальна скрута, та доводилося приховувати факт своєї праці в Німеччині. На довгі роки мільйони українських громадян, які зазнали тяжкої долі в роки війни, практично випали із поля зору науковців, були витіснені з колективної пам’яті про Другу світову війну. Радикальні зрушення відбулися лише наприкінці 1980-х років, коли послабився тиск тоталітарної держави, в пресі почали з’являтися публікації про колишніх оstarбайтерів, в’язнів нацистських концтаборів, згодом були створе-

ні громадські організації жертв нацистських переслідувань. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграли гуманітарні виплати уряду ФРН колишнім оstarбайтерам та пов'язана з ними громадська дискусія в суспільстві України. Процес оформлення правового й соціального статусу колишніх примусових робітників завершився після прийняття Верховною Радою України у 2000 р. закону “Про жертви нацистських переслідувань”, де визначені правові, економічні й організаційні засади державної політики щодо цієї категорії громадян, гарантовано їхній захист та збереження пам'яті про них.

¹ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939—1945. — Stuttgart, München. — S. 253.

² *Ebenda.* — S. 221, 222.

³ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer—Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999. — S. 7.

⁴ *Ibid.* — S. 315.

⁵ За обчисленнями (станом на 01.03.1946) “Цивільної комісії обліку жертв злодіянь німців на території СРСР” з України було вивезено 2 023 112 осіб, загалом із республік СРСР — 3 998 796 робітників (*Полян П.* Жертви двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 735—738.

⁶ *Spoerer M.* — *Op. cit.* — S. 83.

⁷ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) — К., 1999. — С. 183.

⁸ *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. — Cambridge; London, 2004. — P. 273.

⁹ *Айкель М.* “Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941—1944 рр. // УІЖ. — 2005. — № 6. — С. 140.

¹⁰ *Herbert U.* *Op. cit.* — S. 161.

¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 50—52.

¹² *Streit Chr.* Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945/ Christian Streit. — Neuausg. — Bonn: Dietz, 1991. — S. 136.

¹³ Цит. за: *Лапан Т.Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі (1939—1945): Дис. ... канд. істор. наук. — Львів, 2005. — С. 56.

¹⁴ Львівські вісті. — 1941. — 8 листоп.

¹⁵ Там само. — 1942. — № 122.

¹⁶ *Müller R.-D.* Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft // U. Heibert (Hg.). Europa und der “Reicheinsatz”. Auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefallgene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 — 1945. — Essen, 1991. — S. 235.

¹⁷ Краківські вісті. — 1939. — № 214.

¹⁸ *Лапан Т.Д.* Цит. праця. — С. 63.

¹⁹ Цит. за: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — К., 1963. — С. 27—29.

²⁰ Українське слово. — К., 1941. — 23 жовт.

- ²¹ Müller R.-D. Op. cit. — S. 236.
- ²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3206, оп. 2, спр. 193, арк. 33.
- ²³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2539, оп.1, спр. 25: “Відомості про наявність працездатних по селах Переяславського району”.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 78: Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р. — Арк. 3.
- ²⁵ Грінченко Г.Г. Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. стаття Г.Г. Грінченка; упоряд., коментар І.С. Реброва. — Х., 2008. — С. 10.
- ²⁶ Полян П. Цит. праця. — С. 157.
- ²⁷ Нове Українське слово. — К., 1942. — 11 січ. — С. 4. У збірникові документів “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні” (1963 р.) це оголошення опубліковане з купюрами. — С. 146.
- ²⁸ Там само. — 20 січ.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 78: Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р. — Арк. 3.
- ³⁰ Грінченко Г. Цит. праця. — С. 10.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 78: Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р. — Арк. 3—4.
- ³² Там само. — Спр. 6: “Телеграми уповноважених по вербуванню робочої сили до Німеччини про транспортування людей з України”. — Арк. 1—3.
- ³³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 100, 101.
- ³⁴ ДАКО. — Ф.Р.-4758, оп. 2, спр. 6, арк. 21, 22.
- ³⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф.Р-6023, оп.1, спр. 24 498, арк. 2 (Із фільтраційної справи І.А. Коваля, с. Сербинівці Жмеринського р-ну).
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Молодь України. — 1990. — 9 трав.
- ³⁸ Полян П. Цит. праця. — С. 169.
- ³⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43, 44.
- ⁴⁰ Львівські вісті. — 1942. — № 58.
- ⁴¹ Полян П. Цит. праця. — С. 168.
- ⁴² Там само. — С. 171.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3—4 (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 168, 169).
- ⁴⁴ Müller R.-D. Op. cit. — S. 235.
- ⁴⁵ ДАКО. — Ф. Р.-2356, оп. 2, спр. 40, арк. 1.
- ⁴⁶ Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х.: Прапор, 2004. — С. 119.
- ⁴⁷ Herbert U. Op. cit. — S. 186.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 185, арк. 4: Наказ райхскомісара України Е. Коха про мобілізацію на роботу до Райху осіб 1923—1925 років народження від 20.03.1943 р.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 7, арк. 9.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 133, арк. 44 зв.

- ⁵¹ Там само. — Спр. 185, арк. 7.
- ⁵² ДАВО. — Ф.Р.-6023, оп. 1, спр.69 063, арк. 6 (Із фільтраційної справи Л.П. Шевчук, с. Гранів Гайсинського р-ну Вінницької обл.).
- ⁵³ Львівські вісті. — 1943. — № 83.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 6, спр. 243, арк. 26.
- ⁵⁵ Цит. за: *Dallin A. J. German rule in Russia, 1941—1945: a study of occupation policies.* — New York: St. Martins Press, 1957. — P. 447.
- ⁵⁶ *Полян П.* Цит. праця. — С. 197.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.
- ⁵⁸ ДАВО. — Ф.Р.-2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110.
- ⁵⁹ *Холодницький В.* Реконструкція: З історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // Міжнар. конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17—18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії України НАНУ, Кам’янець-Подільський державний університет. — Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2007. — Т. 4. — С. 414.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 260: Донесення KdS Kiew за 15.09.1942 р.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 208: Донесення KdS Kiew за червень 1942 р.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 1, спр. 66: Центральний вісник РКУ від 11.07.1942 р. — С. 191.
- ⁶³ *Айкель М.* “Через брак людей”... // УІЖ. — 2005. — № 6. — С. 149.
- ⁶⁴ Оригінал документа: фонди музею “Молода гвардія”, м. Краснодар, КП-2, Д-1, копія документа: Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років (Далі НМІВВВ). — Науково-допоміжний фонд.
- ⁶⁵ Фонди НМІВВВ, довідкова картотека.
- ⁶⁶ Фонди НМІВВВ, КВ-196096, Д-29300.
- ⁶⁷ Фонди НМІВВВ, довідкова картотека.
- ⁶⁸ ДАКО. — Ф.Р.-4758, оп. 2, спр. 6, арк. 70 зв.: Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Рогозова Бориспільського р-ну Київської обл.
- ⁶⁹ ДАКО. — Ф.Р.-4758, оп. 2, спр. 6, арк. 105, 106: Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Старе Бориспільського р-ну Київської обл.
- ⁷⁰ ДАКО. — Ф.Р.-4758, оп. 2, спр. 12, арк. 5: Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Велике Половецьке Великополовецького р-ну Київської обл.
- ⁷¹ Спогади *Чабанової Є.А.* // “То була неволя...” Спогади і листи оstarбайтерів. — К., 2006. — С. 331.
- ⁷² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 17.
- ⁷³ ДАВО. — Ф.Р.-6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3 (Із фільтраційної справи М. Устименко, с. Прубінці Хмільницького р-ну Вінницької обл.).
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 17, 18.
- ⁷⁵ У 1944 р. Євген Грабенко, мол. сержант, розвідник загинув під с. Софіївкою Дніпропетровської обл.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 185, арк. 7.
- ⁷⁷ Архів Т.В. Пастушенко : Інтерв’ю з Г.В. Касіч, травень, 2003 р. Аудіозапис, касета 1, сторона А.

- ⁷⁸ ДАКО. — Ф. Р.-2356, оп. 3, спр. 2, арк. 2—11.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 185, арк. 7.
- ⁸⁰ Спогади В.М. Лендел та О.М. Химич у: Пам'ять заради майбутнього: Спогади. — К., 2001. — С. 285, 412.
- ⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 127 (Анкету на лиц, уроженцев України, работавших в 1943—1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбург).
- ⁸² Качараба С. Трудова еміграція із Західної України у Францію (1919—1939 рр.) // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2002. — Вип. 8. — С. 95—107.
- ⁸³ Там само. — С. 104.
- ⁸⁴ Львівські вісті. — 1941. — 8 листоп.
- ⁸⁵ Herbert U. Fremdarbeiter... — S. 316.
- ⁸⁶ Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... — S. 80.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 23, спр. 1478: “Справка о приеме и трудоустройстве советских граждан, возвращающихся на родину из немецкого рабства”.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 3—51.
- ⁸⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. / Ред. коллегия: И. Д. Назаренко (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. — Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944—1945 гг.) — К., 1975. — С. 153.
- ⁹⁰ ДАКО. — Ф. Р.-4758, оп. 2, спр. 1—55.
- ⁹¹ Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х.: Прапор, 2004. — С. 119.
- ⁹² Гальчак С.Д. “Східні робітники” з Поділля у Третьому Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — 344 с.; іл.
- ⁹³ Herbert U. Fremdarbeiter... — S.185.
- ⁹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 50—52.
- ⁹⁵ Див. про це: Herbert U. Op. cit. — S. 181.
- ⁹⁶ Ebenda. — S. 181.
- ⁹⁷ Див. про це: Полян П.М. Цит. праця. — С. 93.
- ⁹⁸ Herbert U. Op. cit. — S.194.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. — Арк. 131.
- ¹⁰⁰ Вербицкий Г.Г. Почта оstarбайтеров Второй мировой войны: Документы и переписка. — S.L., 1996. — С. 23.
- ¹⁰¹ Про пошту оstarбайтерів див.: Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти // Укр. філателіст. вісник. — 1998. — № 2, 3; Могильний В. Великодні листівки для “оstarбайтерів” // Укр. філателіст. вісник. — 1997. — № 2(42). — С. 25—27; Могильний В. Деяко нового за позначки на посилках “оstarбайтерів” // Укр. філателіст. вісник. — 2000. — № 1(56). — С. 8—17; Могильний В. Листування “оstarбайтерів”: заадресування // Укр. філателіст. вісник. — 1997. — № 3(43). — С. 43—50; Могильний В. Листування “оstarбайтерів” по втраті німцями України // Укр. філателіст. вісник. — 1999. — № 5(55). — С. 87—91; Могильний В. Пошта “оstarбайтерів” (робітників зі Сходу) // Укр. філателіст. вісник. — 1994. — № 2(29). — С. 17—20; Могильний В. Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинних листів // Укр. філателіст. вісник. — 1998. — № 5(50). — С. 89—98.
- ¹⁰² ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 336—343.

- ¹⁰³ Там само. — Арк. 343, 343 зв.
- ¹⁰⁴ *Полян П.М.* Цит. праця. — С. 99.
- ¹⁰⁵ *Spoerer M.* Op. cit. — 223 s.
- ¹⁰⁶ *Herbert U.* Op. cit. — S. 314.
- ¹⁰⁷ *Ebenda.* — S. 314, 315.
- ¹⁰⁸ *Ibid.* — S. 239.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4., спр. 127: Анкети на осіб, уродженців України, що працювали в 1943—1945 рр. в Німеччині й отримали трудові книжки на біржі праці у м. Бранденбург. 1943—1945. — 173 арк.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 125—127.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 107. Матеріали гестапо м. Лейпціг за 1941—1945 рр., які містять списки радянських громадян, вигнаних до Німеччини або тих, що потрапили до полону. 1942—1944. — Арк. 570; *Herbert U. (Hg.).* Europa und der “Reichseinsatz”: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945. — Essen: Klartext-Verl, 1991. — S. 7.
- ¹¹² *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 240, 241.
- ¹¹³ *Ebenda.* — S. 306.
- ¹¹⁴ *Полян П.* Цит. праця. — С. 283.
- ¹¹⁵ *Herbert U.* Op. cit. — S. 241.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 95—96. “Справа з документами фірми “Хюттенверке Кайзер А.Г.” (листування з різноманітними адміністративними органами у Берліні стосовно радянських громадян, жителів СРСР, що працювали в 1942—1944 рр. на цій фірмі)”. 1942—1944.
- ¹¹⁷ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 242.
- ¹¹⁸ *Ebenda.* — S. 202.
- ¹¹⁹ *Lehmann J. Zwangsarbeiter in der deutschen Landwirtschaft 1939 bis 1945 // Europa und der “Reichseinsatz” : ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945 / U. Herbert (Hg.).* — Essen, 1991. — S.126—138.
- ¹²⁰ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz.* — S.120.
- ¹²¹ *Ebenda.* — S. 116.
- ¹²² *Europa und der “Reichseinsatz” : ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945.* — S. 12.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311.
- ¹²⁴ Там само. — Спр. 311. — Арк. 130—136. “Anweise Nr. 1,2,3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”. Для аналізу ми маємо три інструкції за 1942 р.
- ¹²⁵ Там само. — Арк. 134. “Anweise Nr.1/ 1942...”
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 132. “Anweise Nr. 3/1942...”
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 134. “Anweise Nr.1/ 1942...”
- ¹²⁸ Там само. — Арк. 132. “Anweise Nr.3/ 1942...”
- ¹²⁹ Там само. — Арк. 134. “Anweise Nr.1/ 1942...”
- ¹³⁰ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 199; *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz.* — S. 125, 126; *Полян П.* Цит. праця. — С. 250.
- ¹³¹ *Spoerer M.* Op. cit. — S. 125.
- ¹³² *Полян П.* Цит. праця. — С. 251.
- ¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 43.
- ¹³⁴ Там само. — Спр. 107. — Арк. 356.

¹³⁵ У персональній справі остарбайтера Івана Гнускіна міститься такий запис: “Як вже неодноразово впродовж останнього часу повідомлялося, остарбайтери таємно працюють у вихідний день у приватних німців. І знову стався новий випадок цього. В остарбайтера № 471 Гнускіна Івана була записка, яка свідчила про його роботу. “Гнускін Іван, остарбайтер, сьогодні для мене працював з 7.30 до 4.30 годин. Марта Альберг” (ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 110. — Арк. 36).

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 130—136. “Anweise Nr.1,2,3/ 1942 für...”.

¹³⁷ Фонди НМІВВ. — Кв. — 10723/88, Л. — 537/88.

¹³⁸ Полян П. Цит. праця. — С. 258.

¹³⁹ Там само. — С. 257.

¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 128, 129.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 57.

¹⁴² Там само. — Спр. 78, арк. 60.

¹⁴³ Там само. — Спр. 311. — Арк. 134 зв. “Anweise Nr.1,2,3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

¹⁴⁴ Herbert U. Op. cit. — S. 243.

¹⁴⁵ Spoerer M. Op. cit. — S. 138.

¹⁴⁶ Смерека В. У німецькій неволі. 1942—1944. — Ужгород, 1998.

¹⁴⁷ Спогади Є.А. Чабанової // “То була неволя...”: Спогади і листи остарбайтерів. — К., 2006. — С. 340, 341.

¹⁴⁸ Фонди НМІВВВ. — Кв.-206087, Д. — 32 894.

¹⁴⁹ Фонди НМІВВВ. — Кв.-213055, Д. — 35 123.

^{150—152} ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 134 зв. “Anweise Nr.1,2,3/ 1942...”

¹⁵³ Полян П. Цит. праця. — С. 258.

¹⁵⁴ Spoerer M. Op. cit. — S. 141, 142.

¹⁵⁵ Ebenda. — S. 142.

¹⁵⁶ Herbert U. Op. cit. — S. 360.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 309. — Арк. 25, 50.

¹⁵⁸ Там само. — Спр. 107. — Арк. 21.

¹⁵⁹ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979. — С. 109—132; Клоков В., Кудрицкий А., Бричек І. Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки). — К., 1968; Бродский Е.А. Во имя победы над фашизмом: Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941—1945 гг.) — М., 1970; Семиряга М.И. Советские люди в европейском Сопротивлении. — М., 1970.

¹⁶⁰ Herbert U. Op. cit. — S. 364—378.

¹⁶¹ Спогади П.О. Бокатенка, О.О. Вахович // OST — тавро неволі / Автор-упорядник В. Бондар. — Кіровоград, 2000. — 196 с.; Інтерв'ю В.П. Володька 4 лютого 2006 р. // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

¹⁶² Бродский Е.А. Во имя победы над фашизмом: Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941—1945 гг.) — М., 1970.

¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 295. — Арк. 1—105. “Отчет и статьи члена штаба Гурченко В.А., справки, списки и воспоминания участников о деятельности интернациональной антифашистской организации “Искра”, действовавшей в период Великой Отечественной войны на территории фашистской Германии. Стенограмма беседы

(на польском языке и русский перевод) Эдварда Хойняка “Об организации “Искры”, организованной русскими, украинцами, французами, поляками и др., саботаже и помощи советским военнопленным во время оккупации 1942—1945 гг. в окрестностях Липска”.

¹⁶⁴ Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943—1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д. Гончар. — К., 2002. — С. 81.

¹⁶⁵ Полян П. М. Цит. праця. — С. 362.

¹⁶⁶ Там само. — С. 363.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 за № 69 “Про організацію обласних пересильних пунктів”.

¹⁶⁹ Полян П. Цит. праця. — С. 819—822.

¹⁷⁰ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКДБ, КДБ. — № 1/2. — С. 68.

¹⁷¹ Полян П. Цит. праця. — С. 359.

¹⁷² ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 23, спр. 2614, арк. 107.

¹⁷³ Там само. — Спр. 1480, арк. 257.

¹⁷⁴ Там само. — Спр. 1480, арк. 258.

¹⁷⁵ Там само. — Арк. 91.

¹⁷⁶ Державний архів Полтавської області. — Ф.Р.-4085, оп. 9, спр. 13, арк. 14.

¹⁷⁷ Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. — К., 1965. — С. 151.

¹⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 582, оп. 4, спр. 439, арк. 3.

¹⁷⁹ Дані на 01.02.1947 р. по підприємству Комбінат Донбасантрацит, трест Краснолучвугілля, шахта №16 ім. Кагановича // Держ. архів Луган. обл. — Ф.Р.-64, оп. 2, спр. 72, арк. 42.

¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 24.

¹⁸¹ Там само. — Спр. 4351, арк. 25.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само. — Арк. 26.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ “...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. — С. 194.

¹⁸⁶ Полян П. Цит. праця. — С. 557, 558.

¹⁸⁷ Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942—1953). — К., 2009. — 282 с.

О. ПОТИЛЬЧАК

Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації

Запровадження загальної трудової повинності та формування системи примусової праці в Україні

Розпочинаючи війну проти СРСР, німецький фашизм ставив за мету не лише ліквідацію існуючого в Радянському Союзі суспільного ладу, викорінення комуністичної ідеології, винищення, депортацію та поневолення мільйонів людей, а й перетворення окупованих східних територій на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили. Місцеve населення мало стати об'єктом інтенсивної трудової експлуатації. Чільне місце у цих планах належало саме Україні, котра, маючи значний промисловий, сировинний і, що істотно, — людський потенціал, виявилася надважливою ланкою в нацистській політиці економічної експансії на Сході Європи.

Ще наприкінці 1940 р. в управлінні військової економіки і спорядження було розпочато попередні розробки економічних заходів плану “Барбароса”. План нападу на СРСР отримав економічний розділ — “Ольденбург”. Саме тут викладалися основні цілі й напрями використання у військово-економічних інтересах Німеччини народногосподарського потенціалу та людських ресурсів окупованих територій. Україна посіла в цьому переліку одну з провідних позицій¹.

Незадовго до нападу на СРСР керівництво фашистської Німеччини, використовуючи відомі положення плану “Ольденбург”, розробило директиви щодо використання економіки територій СРСР, які мали бути захоплені (“Зелена тека Геринга”)². У документі поряд з інструкціями загальноекономічного спрямування розкривалися основні завдання й принципи використання трудових ресурсів окупованих регіонів. Згідно з директивами створювався Східний штаб економічного керівництва на чолі з Г. Кернером. Загальний контроль за діяльністю цього органу економічної експансії на Сході здійснював Г. Геринг. У районах, передбачених до окупації, планувалося утворити підрозділи цього штабу. Питаннями організації й використання трудових ресурсів на окупованих територіях відав безпосередньо начальник економічного штабу “Схід”. Йому підпорядковувалися “господарські інспекції” тилових районів груп армій, які, в свою чергу, були керівними інстанціями для “господарських команд”, що утворювалися в розташуванні кожної з тилових охоронних дивізій. На місцях розподілом і використанням трудових ресурсів опікувалися “господарські групи” при польових комендатурах³. Діяльність цих органів передбачалася директивами лише на період бойових дій, а в подальшому питаннями використання людського потенціалу окупа-

ваних територій мала керувати окупаційна влада. У документі були визначені як загальні напрями та форми використання трудових ресурсів, так і конкретні питання залучення населення окупованих територій, передусім для того, щоб швидко налагодити роботу важливих для окупантів сільськогосподарських і промислових підприємств. При цьому наголошувалося на силових методах вирішення подібних завдань.

Подальший розподіл робочої сили планувалося регулювати залежно від поточних військово-економічних завдань. Окрім цього, директиви Г. Геринга передбачали використання безробітних, військовополонених і працездатного цивільного населення для здійснення особливо важливих ремонтно-будівельних робіт, а також залучення колишніх радянських керівних господарників до співробітництва з новою владою. Водночас, по можливості, планувалося зберегти трудові колективи важливих для ведення війни підприємств⁴. Хоч в основі усіх цих заходів мав знаходитися примус до праці, проте нацисти розраховували і на добровільну співпрацю частини економічно активного населення окупованих територій, особливо технічних спеціалістів і керівників. “...Ми повинні орієнтуватися на співробітництво місцевих керівних господарників”, — говорилося з цього приводу в директивах⁵. Для створення умов такої співпраці документом передбачалося збереження певних соціальних гарантій заробітної плати та продовольчого забезпечення. Згодом положення “Зеленої теки” були деталізовані з урахуванням реалій цивільного управління в окупованих “Східних областях”. Результатом такої “деталізації” стала поява чергових директивних вказівок, відомих під назвою “Коричнева тека А. Розенберга”. Друга частина підготовленого під керівництвом райхсміністра окупованих Східних територій документа була цілком присвячена Україні⁶.

Примусове у своїй основі використання праці цивільного населення України почало застосовуватися військовими інстанціями окупантів вже з перших днів війни. Наприклад, радник у справах будівництва 14-ї армії Вермахту 29 липня 1941 р. повідомляв: “Через брак сил для будівництва шляхів сполучення, підвозу та евакуації, важливих військових шляхів, повинно бути залучене (до роботи. — *Авт.*) рішуче все місцеве населення...”⁷ Міністр озброєння і боєприпасів райху Ф. Тодт 28 липня 1941 р. видав наказ про використання громадян захоплених радянських територій у військово-будівельних організаціях, що мали облаштовувати шляхи сполучення, інфраструктуру й комунікації. В наказі особливо наголошувалося, що експлуатація робочих рук мала здійснюватися, головним чином, “в порядку трудової та гужової повинності без винагороди”⁸.

Питання використання трудових ресурсів окупованих територій розглядали учасники таємної наради в Берліні 7 листопада 1941 р. Райхсмаршал Г. Геринг вимагав від своїх підлеглих застосовувати наявну робочу силу переважно в шляховому будівництві, на відновленні залізниць, для розмінування та облаштування летовищ⁹. Пропонувалося навіть розформувати будівельні батальйони Вермахту та замінити їх працею цивільного населення і військовополонених¹⁰. Спеціальним циркуляром Східного господарського

штабу від 4 грудня 1941 р. сферою прикладання робочих рук населення окупованих територій визначалися найбільш некваліфіковані й трудомісткі види робіт у гірничій справі, шляховому будівництві, лісозаготівлі, будівництві оборонних споруд¹¹.

За розпорядженням Г. Геринга, в оперативному тилу військ були організовані так звані “трудова колони”. На них, у примусовому порядку, покладалося знешкодження мінних полів, будівництво рокадних залізниць тощо¹². Використання місцевого населення для особливо небезпечних робіт передбачалося і спеціальними інструкціями військового керівництва. В одному з наказів по 76-й німецькій піхотній дивізії, датованим жовтнем 1941 р., вказувалося: “Необхідно залучити для виконання небезпечних для життя робіт полонених та окремих осіб із місцевого населення”¹³.

Із перших днів існування утвореного декретом А. Гітлера від 20 серпня 1941 р. “Райхскомісаріату Україна” (РКУ), поряд із вирішенням інших завдань економічної експлуатації регіону, керована Е. Кохом цивільна окупаційна адміністрація вирішувала питання залучення місцевого населення до праці відповідно до наявних у неї директив. Із цією метою створили розгалужений апарат. Нацистське керівництво розглядало територію України як величезний резервуар дешевої робочої сили, котра була вкрай необхідна для обслуговування німецької військової економіки й армії.

Відомі своїм вкрай зневажливим ставленням до українців А. Гітлер, Е. Кох та інші розраховували лише на примусові, силові методи залучення місцевого населення до праці на користь Німеччини. В одній із численних, розтиражованих для цивільної окупаційної адміністрації, інструкцій прямо вказувалося: “Українець уникає праці... Щоб зробити з нього продуктивну людину, його потрібно примушувати працювати. Сподіватися на його добровільне бажання немає жодного сенсу”¹⁴.

Водночас у нацистських урядових колах була поширена й інша (так звана — “ліберальна”) точка зору на питання використання трудових ресурсів цивільного населення України. Причиною подібного “лібералізму”, без сумніву, було намагання домогтися від українців добровільної співпраці на ґрунті “спільної боротьби з більшовицьким режимом Кремля”. Найвпливовішим серед тих, хто на початку війни з СРСР лобював саме цю точку зору, був міністр окупованих східних територій А. Розенберг. Безпосередньо перед початком війни цей нацист-прагматик, родом із прибалтійських німців, який добре знав російську мову та історію Російської імперії, заявляв: “Необхідно зробити все можливе, щоб розбудити нарешті українську національну самосвідомість. При цьому треба діяти з великим піклуванням і увагою”¹⁵. Про “недопустимість необґрунтованої суворості” щодо українців говорилося й у директивах з питань цивільного управління в окупованих “Східних областях” (“Коричнева тека”)¹⁶.

Принагідно зазначимо, що вся подальша “українська” політика нацистського райху формувалася у протиставленні цих двох тенденцій одна одній. Проте це не було антагоністичне протиставлення. Тактичні незгоди А. Гітлера та А. Розенберга цілком компенсувалися стратегічно єдиним курсом,

спрямованим на викачування з України необхідних для ведення війни (і не тільки) сировинних, продовольчих, промислових та трудових ресурсів. Водночас, навіть коли А. Розенберг восени 1941 р. відмовився від пропагованої ним ідеї надання Україні обмеженої державності, у питаннях політичних пріоритетів щодо форм і методів використання трудових ресурсів України райхсміністр окупованих Східних територій залишався прибічником зваженої політики. Залишалася незмінною і її мета — повернення українства до добровільної праці на користь району.

Визначальним етапом у формуванні системи примусової праці на окупованій території України стало запровадження загальної трудової повинності. Відповідний наказ райхсміністра окупованих Східних територій з'явився 5 серпня 1941 р. Формальною підставою такого кроку став відомий наказ А. Гітлера "Про управління у зайнятих східних областях" від 17 липня 1941 р. Відповідно до нормативного припису, підписаного А. Розенбергом, усі мешканці окупованих східних областей віком від 18 до 45 років (залежно від їхньої працездатності) підлягали загальному обов'язку праці¹⁷. Райхс-комісарам України та "Остланду" надавалося право змінювати віковий ценз трудової повинності на свій розсуд. Скориставшись цим правом, Е. Кох згодом запровадив обов'язок праці на території РКУ в межах від 15 до 60 років. Будь-яка протидія наказові про трудову повинність каралася ув'язненням і каторжними роботами¹⁸.

Найжорстокішій трудовій експлуатації, що межувала з фізичним знищенням, було піддане єврейське населення України. 16 серпня 1941 р. А. Розенберг затвердив розпорядження про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих Східних територій. Віковий ценз останньої було встановлено в межах від 14 до 60 років¹⁹. 1 листопада 1941 р. Е. Кох направив підлеглим інстанціям наказ, який остаточно поширював дію розпорядження про обов'язкову трудову повинність на всій території РКУ²⁰. Віковий ценз зобов'язаних працювати залишався поки що незмінним. Водночас наказ Е. Коха в загальних рисах визначав області господарства, де окупаційні органи мали застосовувати трудову повинність: сільське господарство, будівництво, обслуговування суходільних і водних шляхів тощо. Фахівці призначалися виключно на роботу за спеціальністю, а ті, що не мали професії, — на некваліфіковані, допоміжні роботи. Залучення непрацюючого населення до праці за програмою трудової повинності покладалося на місцеві органи — відділи та управління праці. Ці установи в кожному конкретному випадкові визначали й термін трудової повинності²¹.

Для забезпечення виконання розпоряджень про трудову повинність у структурі місцевої української допоміжної адміністрації створювалися біржі праці. Ці установи, поряд із добровільним працевлаштуванням усіх бажаючих, здійснювали й примусову трудову мобілізацію. Всі чоловіки і жінки віком від 15 до 60 років підлягали обов'язковій реєстрації на біржах праці²². Так, уже в перший місяць окупації Києва — у жовтні 1941 р. — було обліковано всіх безробітних віком від 14 до 50 років²³. Далеко не всі ті, що потребували роботи чи призначалися на неї примусово, працювали за фахом.

Наприклад, київська біржа праці заздалегідь сповіщала населення про те, що роботу за спеціальністю всім бажаючим надати неможливо, а тому "...безробітні зобов'язані виконувати роботу не за фахом..."²⁴ Із середини листопада 1941 р. для всіх зареєстрованих безробітних було встановлено обов'язкову контрольну явку, про що робилися відмітки в спеціальних картках²⁵. Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою і відмовитися від неї безробітний не міг. Невиконання розпоряджень окупаційних властей про реєстрацію в органах трудової повинності загрожувало громадянам великими штрафами, ув'язненням до "трудоих таборів" і навіть смертною карою, як за саботаж. Подібні накази з переліком різноманітних покарань друкувалися у місцевій пресі, ними були обліплені стіни будинків й паркани міст і сіл України. Ці погрози переслідували єдину мету: залякати місцеве населення і примусити працювати в інтересах окупаційної влади.

Проте, незважаючи на залякування й терор, ухилення від реєстрації на біржах праці набуло масового характеру. Щоб якось виправити становище, окупаційна влада, знову ж таки руками української допоміжної адміністрації, застосувала примусову реєстрацію безробітних. У випадках, коли ці заходи не допомагали, окупанти вдавалися до шантажу голодом — методу, ефективність якого була випробувана тоталітарними режимами різного ґатунку. Виконуючи директиви окупантів, міський голова Києва в наказі від 9 грудня 1941 р., писав: "...Хлібні та продуктові картки на наступний місяць безробітним чоловікам і їх родинам видавати лише на підставі картки біржі праці з відповідними відмітками про явку у встановлений термін"²⁶. Відтак, позбавлені й без того мізерного продуктового пайка кияни, шукаючи будь-яких засобів для існування, були вимушені реєструватися на біржі праці.

Застосовуючи погрози й шантаж, окупаційна влада залучила через біржі праці до трудової повинності переважну більшість місцевого населення. Проте з часом почала виявлятися неефективність бірж праці як контрольно-мобілізуєчого органу. Значна частина цивільного населення, особливо молодь, і надалі продовжувала уникати обліку в органах трудової повинності. Окупаційна адміністрація відреагувала новими, ще більш дискримінаційними заходами. Відтепер реєстрація почала проводитися за місцем проживання: у будинкових управліннях і житлових конторах. Призначалися відповідальні особи, які, за спеціальною формою, здійснювали перепис мешканців працездатного віку, виявляючи при цьому непрацюючих осіб. Інколи подібні заходи окупаційної влади були й ефективними. Та після проведення подібної реєстрації у Житомирі, на все велике місто нарахували лише... 68 непрацюючих громадян працездатного віку²⁷. Проте таке становище з реєстрацією на біржах праці було далеко не скрізь. У великих індустріальних містах півдня України населення в масовому порядку продовжувало уникати реєстрації. Так, після провалу реєстраційної акції "за будинковими списками" у Дніпропетровську місцевий генерал-комісар ініціював запровадження спеціальних "поіменних розпізнавальних карток". Така картка була єдиним документом на право перебування у місті й видавалася лише особам, які працювали в установах окупантів, місцевій українській адміністрації

та на підприємствах. Людей, затриманих без таких карток, негайно мобілізували на примусові роботи²⁸. Подібна реєстрація “за списками”, цього разу непрацюючого чоловічого населення віком до 60 років, проводилися у грудні 1941 р. і за розпорядженням Київської міської управи²⁹. Окупаційна влада здійснювала облік і підлітків. Наприклад, керівник однієї з місцевих військових комендатур Полтавщини повідомляв: “...Відбувається перепис та залучення молоді до добровільної праці — на збиранні урожаю та розчисних роботах у містах”³⁰.

Реєстрація працездатного населення відбувалася й на селі. Для обліку трудових ресурсів у сільському господарстві окупанти складали списки мешканців сіл і працюючих колгоспників. Цей облік проводився неодноразово і централізовано. Інформація за встановленою формою надсилалася кожною сільською управою у відповідний гебітскомісаріат, а той пересилав її по інстанціях аж до Рівного — адміністративного центру РКУ³¹. У серпні 1942 р. Е. Кох розпорядився провести повторну реєстрацію працездатного сільського населення станом на 1 вересня 1942 р. Для цього було застосовано спеціальні анкети, які складалися сільськогосподарськими керівниками районів. Зібрані під час анкетування відомості про кількість сільськогосподарських підприємств, сіл, сімей, загальну кількість мешканців, їхній вік і стать мали допомогти окупантам у плануванні посівної кампанії 1943 р. Анкетні відомості складалися також на осіб, залучених до роботи в установах Вермахту, шляховому будівництві й на допоміжних роботах³².

Для контролю за використанням наявної робочої сили окупаційні власті застосовували і спеціальні робочі картки. На території РКУ останні були запроваджені указом Е. Коха від 1 березня 1942 р. На місцях (у деяких генерал-комісаріатах) робочі картки увійшли в практику ще раніше — в середині лютого 1942 р.³³ У таку картку щотижня занотовувалися відомості про роботу її власника. Подекуди органи трудової повинності запровадили так звані “явочні картки” — за призначенням аналогічні попереднім. У разі звільнення з роботи безробітний був зобов’язаний негайно повідомити про це біржу праці. Реєстраційна картка одночасно слугувала посвідченням особи власника³⁴.

Для посилення контролю за здійсненням загальної трудової повинності на теренах РКУ Е. Кох 4 березня 1942 р. підписав розпорядження “Про обмеження зміни місця праці”³⁵. Відтепер усі без винятку установи та підприємства, приймаючи на роботу українське населення, мали отримати на те дозвіл біржі праці. Ця умова була обов’язковою в тому разі, коли угода трудового найму укладалася терміном понад 4 тижні. Звільнений із попереднього місця роботи громадянин не пізніше наступного дня мав звернутися в органи трудової повинності для повторного працевлаштування³⁶.

Окупаційною адміністрацією повсюдно встановлювалися суворі правила обмеження міграції населення. У кожному населеному пункті бургомістр чи староста за дорученням окупаційних органів складав два списки мешканців. До першого вносилися особи, які прибули до села, селища чи міста вже після початку війни, до іншого — постійні мешканці. Накази військової окупаційної адміністрації обмежували переміщення місцевих жителів, щоб утри-

мувати сталий контингент робочих рук. Наприклад, у серпні 1941 р. командуючий групи армій “Південь” своїм наказом заборонив будь-яке вільне пересування цивільного населення³⁷. Для попередження неконтрольованого переміщення робітників із важливих підприємств у сільську місцевість окупаційні органи на селі мали повідомляти біржі праці про кожен випадок, коли міський житель влаштувався на роботу в громадське господарство. Для запобігання несанкціонованої міграції кваліфікованої робочої сили з міста на село окупаційна влада на різних рівнях неодноразово ухвалювала укази, постанови, розпорядження “Про порядок зміни робочих місць”³⁸.

Запровадження загальної трудової повинності та формування системи примусової праці в окупованій нацистами Україні відбувалися відповідно до настанов вищого керівництва Райху й постійно контролювалися. У міністерстві окупованих Східних територій регулярно відбувалися наради з цього приводу. На одній з них, 10 березня 1942 р., йшлося про те, що “особлива увага мала бути звернута на плинність робочої сили з одного підприємства на інше та міграцію робочої сили з однієї області в іншу, а також зміні професії і перекваліфікації на робочому місці”³⁹. Райхскомісар України постійно звітувався перед А. Розенбергом про хід впровадження обов’язку праці. Так, у черговому звіті, надісланому з Рівного до Берліна 23 листопада 1941 р., нацистський намісник повідомляв про організацію біржі праці в Берестейському, Житомирському та Київському генеральних округах, про укомплектованість їх кадрами (зокрема місцевими), кількісний і фаховий склад апарату тощо⁴⁰.

Комплексне вивчення архівної документальної бази — звітів, доповідних, інформаційних повідомлень, телеграм і ділового листування військової та цивільної окупаційної влади в Україні дає підстави зробити висновок про те, що до весни 1942 р. реєстрація всього працездатного населення на території України була в основному завершена. Водночас окупанти здійснили низку заходів, спрямованих на впровадження загальної трудової повинності. Політика повного й цільового використання трудових ресурсів України була спланована задовго до початку німецько-радянської війни, як складова частина економічної експлуатації окупованих територій. При цьому ключовим принципом трудового визискування “тубільців” був примус до праці.

Початок формуванню системи примусової праці було покладено у перші дні війни, коли численні військові інстанції Вермахту почали масово включати цивільне українське населення для виконання своїх потреб. Наступним етапом формування системи підневільної праці стало запровадження загальної трудової повинності для всього працездатного населення України, що тривало з серпня по листопад 1941 р. Центральною ланкою, яка здійснювала практичну реалізацію “робочої політики” окупантів, були органи трудової повинності — відділи, управління й біржі праці. Біржі праці формально мали подвійне підпорядкування, входячи в структуру місцевих управ, проте реально були підзвітні лише органам окупантів. Для забезпечення виконання поставлених завдань і залучення робочої сили через органи трудової повинності окупаційна влада застосувала заходи, спрямовані на облік та реєстра-

цію працездатного населення, обмеження міграції і плинності кадрів, заборону вільної зміни робочого місця тощо.

Подібні дії свідчили, що окупанти остаточно взяли курс на силове вирішення питання покриття дефіциту робочої сили. В своїй сукупності такі заходи нацистської влади склали основу системи примусової праці, що діяла у сфері використання трудових ресурсів впродовж усієї окупації України військами гітлерівського Райху, остаточно поховавши надії деякої частини місцевого населення на формування нормального ринку робочої сили.

Експлуатація трудового потенціалу українців в економічних інтересах III Райху

До війни на території Української РСР знаходився один із найбільших у Радянському Союзі контингентів трудових ресурсів. На 1940 р. населення УРСР становило 40,1 млн осіб, із них 13 млн селян і 27,1 млн міських жителів. Більша частина населення працювала в сільському господарстві. За офіційними даними, на 1940 р. лише колгоспників нараховувалося 14 млн осіб, з них на території західних областей України — 8 млн. Водночас чисельність робітників і службовців складала 6,6 млн. Відсоток сільськогосподарських спеціалістів був набагато меншим. Так, у колгоспах східних областей УРСР працювало 28,2 тис. спеціалістів — агрономів, агротехніків, зоотехніків, ветфельдшерів⁴¹. Механізаторів та механіків МТС тодішня статистика зараховувала до робітничого класу.

Із початком німецько-радянської війни на схід вдалося евакуювати лише невелику кількість кваліфікованих робітників, інженерно-технічних працівників, сільськогосподарських спеціалістів та їхні родини — загалом близько 3,5 млн осіб⁴². Це складало менше 9 % населення Української РСР. Принагідно зазначимо, що офіційна радянська статистика завищувала кількість евакуйованих з України трудових ресурсів принаймні у 4—5 разів⁴³. Не зважаючи на евакуацію та військовий призов, на окупованій території України залишався значний контингент кваліфікованих трудових ресурсів. Ці люди разом із рештою працездатного населення і становили для фашистської Німеччини той бажаний резервуар робочих рук, що вона планувала їх використати у власних військово-економічних цілях. За даними окупантів, станом на 1 лютого 1943 р. тільки на території РКУ мешкало 16,9 млн осіб⁴⁴.

Із початком війни економічна політика фашистської Німеччини в окупованій Україні зводилася до того, що, після планованого швидкого розгрому Радянського Союзу, територія республіки мала стати джерелом промислової сировини й сільськогосподарської продукції. Відтак наявні людські ресурси планувалося використовувати лише в сільському господарстві та добувних галузях промисловості. Про це однозначно говорилося у вже згаданих директивах Г. Геринга⁴⁵. Тут також визначалися й перспективи щодо зміни існуючої структури трудових ресурсів міста і села. Зокрема, передбачалося скорочення промислового виробництва та переселення робітників на село. Безробітні мешканці міст мали використовуватися “на важливих вій-

ськових роботах”⁴⁶. Ідею деіндустріалізації України широко пропагував і підтримував райхскомісар Е. Кох. На зустрічі у А. Гітлера 19 вересня 1941 р. він відверто заявив, що його метою є “зруйнування української промисловості, щоб змусити пролетаріат вернутися на село”⁴⁷.

Провал плану блискавичної війни поставив гітлерівське керівництво перед необхідністю перегляду власних військово-економічних планів. Йшлося, зокрема, й про використання промислово-сировинного потенціалу України та місцевих трудових ресурсів. Незаплановані великі втрати в ході війни проти СРСР показали фашистському керівництву, що військових зусиль у даному разі недостатньо, відтак виникла гостра потреба у використанні трудових ресурсів окупованих територій уже в ході війни, що набувала затяжного характеру⁴⁸.

Восени 1941 р. окупаційна влада в Україні розпочала відновлення не тільки видобувних підприємств, а й промислових об’єктів замкненого виробничого циклу, тому однією з перших постала проблема кадрів. Якщо раніше планувалося забезпечити нечисленні потрібні німцям виробництва робочою силою з Райху та європейських країн, то тепер наголос робився на використанні місцевих кадрів. Із цього приводу в директивах А. Розенберга недвозначно підкреслювалося: “...Призначення на роботу німецьких робітників допускається лише у виняткових випадках і лише в провідних закладах, що передбачають велику кількість робочої сили”⁴⁹.

Окупаційна адміністрація робила все можливе, щоб зберегти і відновити довоєнні штати підприємств і господарських установ. Майже повністю було збережено й структуру останніх. Під загрозою покарання людей примушували вертатися на попередні робочі місця. Спочатку нацисти намагалися відновити роботу відділів кадрів підприємств, а вже згодом, повернувши на місця спеціалістів, відновити виробництво⁵⁰. Господарські окупаційні установи провели “реорганізацію” підприємств та трудових колективів. Навесні 1942 р. розпорядженням А. Розенберга заборонили діяльність профспілок, а їхнє майно оголосили власністю Райху. Водночас було змінено організаційну структуру трудових колективів⁵¹. Всі працюючі об’єднувалися в єдиний трудовий колектив, керівник якого призначався німецькими господарськими інстанціями. Як правило, це були колишні радянські керівні господарники та спеціалісти, що працювали на цих підприємствах до війни⁵². Функції профспілок передавалися керівникові підприємства, особисто відповідальному в усіх питаннях перед господарськими установами окупантів. Подібна “реорганізація” спрямовувалася передусім на “дебільшовизацію” підприємств і посилення експлуатації робітників.

Проте, не зважаючи на всі потуги й намагання нацистів забезпечити відновлені підприємства робочою силою, кількість працюючих на них значно поступалася довоєнній. Про цю тенденцію згадує, зокрема, в одному з інформаційних повідомлень секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У О. Федоров⁵³. Красномовним підтвердженням кадрового дефіциту на промислових підприємствах Києва є такі факти. На 9 великих підприємствах окупованої столиці України в серпні 1943 р. працювало лише близько

8000 робітників і технічних спеціалістів. У цьому списку були такі промислові гіганти, як “Більшовик”, “Ленінська кузня”, суднобудівний завод⁵⁴. Зараховуючи на роботу цивільне населення, окупанти понад усе ставили його політичну благонадійність. Наприклад, у наказі керівника заводу “Більшовик” від 5 жовтня 1941 р. оголошувалося: “На роботу приймаються лише політично бездоганні люди, тобто ті, які не вели ніякої активної політичної пропаганди, а також не посідали жодних керівних політичних посад”. Одночасно німці проводили широку агітацію серед місцевих технічних спеціалістів, обіцяючи їм швидке поліпшення матеріально-побутових умов. Наприклад, проводячи набір робочої сили на заводи Дніпропетровська, окупанти запевняли людей в тому, що підприємства будуть відновлені в місячний термін, а всі працюючі — забезпечені хлібом і одягом⁵⁵.

Проте були й такі галузі господарства, де окупанти взагалі не довіряли місцевому населенню. Так, усі роботи по відбудові залізничних колій, як правило, виконувалися інженерними підрозділами Вермахту. Місцеві ж залізничники, у кращому разі, використовувалися як допоміжні робітники. Більшість машиністів та помічників машиністів паровозів були також німцями, і лиш деякі залізничники старшого віку працювали кочегарами та помічниками машиністів⁵⁶. На великих стратегічно важливих підприємствах на керівних та інженерно-технічних посадах також працювали тільки німці чи фольксдойчі⁵⁷. Водночас у великих індустріальних містах України серед працездатного цивільного населення був досить значним відсоток кваліфікованих спеціалістів різних рівнів і фахів. Так, лише у Харкові (за статистикою міської управи) нараховувалося 17 800 інженерно-технічних працівників та 160 300 кваліфікованих робітників різних спеціальностей. Проте окупанти з недовірою ставилися до них, а на відповідальних роботах намагалися використовувати фахівців, завербованих із західноєвропейських країн⁵⁸. Місцеві ж робочі кадри використовувалися на допоміжних виробничих процесах, а також при відновленні харківських заводів. Основним методом трудових наборів і в цьому виявилась примусова мобілізація. Наприклад, для відбудови харківського авіаційного заводу провели спеціальну мобілізацію робітників із навколишніх приміських сіл⁵⁹.

Щоб примусити робітників працювати, окупаційна влада запровадила на підприємствах систему посиленої трудової експлуатації працівників. Суворе ставлення до робітників мало на меті стимулювати продуктивність праці. Е. Кох вважав, що підвищення продуктивності праці українців можливе тільки за допомогою суворого примусу. “...Необхідно домогтися шляхом суворого ставлення до робітників більшого виробничого піднесення”, — писав гауляйтер України в одному з директивних листів⁶⁰. За невихід чи запізнення на роботу, порушення трудової дисципліни, непокору начальству, саботаж було передбачено низку покарань — від зауваження та штрафу аж до смертної кари. Звичним явищем на підприємствах стали прилюдні побиття. Подекуди місцева влада створювала карцери й табори для непокірних⁶¹. На заводі “Запоріжсталь” майстри, на знак покарання, практикували відбирати у робітників хлібні картки, а за 3-хвилинне запізнення робітника чекали 2 години

безкоштовної праці після зміни. Невихід на роботу без поважних причин загрожував арештом на 8 діб і побиттям. Всюди діяла кругова відповідальність — за “провину” одного страждав увесь колектив⁶². У серпні 1943 р. в Запоріжжі нацисти влаштували показовий судовий процес та ув’язнили “за ухилення від роботи” чотирьох робітників⁶³. Місяцем по тому троє робітників були повішені за те, що самовільно залишили роботу⁶⁴.

Попри всі спроби окупантів повною мірою забезпечити відновлювані виробництва робочою силою й підвищити продуктивність праці так і не вдалося. Постійним явищем на підприємствах був брак кваліфікованих кадрів, а ефективність праці робітників залишалася стабільно низькою. Особливо це стосується промислово розвинутих регіонів сходу і півдня України. Наприклад, за даними міської управи Харкова, на березень 1942 р. у місті діяло 51 підприємство, де працювали 1300 робітників (по 20—25 осіб на підприємстві)⁶⁵. У травні 1942 р. в місті нараховувалося вже 75 діючих підприємств із загальною кількістю працюючих — 5000 осіб⁶⁶. На “Запоріжсталі” влітку 1943 р. працювало 3500 робітників, а саме підприємство виробляло за добу всього... 70 гарматних набоїв⁶⁷. У тому ж таки Запоріжжі, на заводі “Ковкий чавун”, працювало 400 робітників, а виробничі норми виконували ...троє з них⁶⁸.

Реалії війни змусили окупантів внести певні корективи в політику і практику використання робочої сили місцевого населення. Покладаючи великі надії на розробку залізної руди Криворіжжя та вугілля Донбасу, нацисти мали потурбуватися про забезпечення цих виробництв відповідною робочою силою, адже кількість працюючих тут гірничих спеціалістів була явно недостатньою для здійснення широкомасштабних військово-економічних програм. Так, за даними господарських окупаційних органів, у жовтні 1942 р. на гірничорудних підприємствах Дніпропетровщини працювало лише 13 500 робітників, серед яких гірників було всього 1200 осіб. Зокрема, на залізрудних копальнях Криворіжжя на підземних роботах працювали 4300 гірників, а на поверхні — 192 особи. За повідомленнями господарських органів генерал-комісаріату Дніпропетровськ, такої кількості працюючих було недостатньо навіть для здійснення підготовчих та очисних робіт на шахтах⁶⁹. Фактичні ж потреби робочих рук були набагато більшими. Окупаційна влада планувала під кінець 1944 р. мобілізувати на гірничі підприємства півдня України близько 48 000 робітників, 17 000 з них мали становити військовополонені.

Гостра нестача робочих рук відчувалася на підприємствах Донецького вугільного басейну. В одному із звітів відділення економічного штабу “Схід” у листопаді 1942 р. повідомлялося: “Залучення необхідної робочої сили створює надзвичайні труднощі”⁷⁰. Наприклад, у штаті Дирекції № 3 гірничо-металургійного товариства “Схід” у травні 1943 р. перебувало лише 166 гірників, тоді як мінімальна потреба в робочих руках становила 350 осіб⁷¹. Загалом у регіоні, при потребі не менше 90 000 цивільних робітників, на відновленні шахт та вугледобуванні працювало лише 12 000 осіб. За таких умов нацистські плани відновлення вугледобування в Донбасі постійно зривалися, а роботу більшості шахт так і не було відновлено.

Не вистачало робочих рук й на частково відновлених нацистами машинобудівних підприємствах України. У квітні 1942 р. на подібних заводах у генеральному окрузі Дніпропетровськ потреба в фахівцях металообробних спеціальностей становила 3,5 тис. осіб. Особливо необхідними були автослюсарі й механіки. Генерал-комісар Волині та Поділля повідомляв до Рівного про “тяжкий стан”, що склався з використанням робочої сили та брак фахівців металообробних спеціальностей. “Збільшенням кількості некваліфікованих робітників ми мало чого досягнемо”, — зауважив чиновник Е. Коха⁷².

Намагаючись компенсувати відсутність робочих рук на важливих виробництвах, окупанти застосовували відверто екстенсивні методи силового порядку. Одним із таких стало повсюдне збільшення робочого часу. Із початку окупації його тривалість на деяких підприємствах не була сталою, а змінювалася залежно від виробничих потреб у межах від 8 до 16 годин на день. У Донбасі, наприклад, робітника примушували працювати навіть у шахті по 16 годин на добу, а робочий день гірників, які не виконували норми виробітку, продовжувався автоматично⁷³. На початку окупації більшість підприємств, що відновлювали роботу, встановлювали 8-ми годинний робочий день. Проте, намагаючись компенсувати нестачу робочих рук і посилити рівень експлуатації трудових ресурсів, дуже скоро місцеві окупаційні органи почали збільшувати робочий час. У травні 1942 р. генерал-комісар Миколаєва повідомляв Е. Кохові: “Моє розпорядження стосовно збільшення робочого дня до 9—10 годин, із метою вивільнення робітників для виконання окремих робіт, виявилось доцільним”⁷⁴. На більшості ж промислових об’єктів Вінниччини тривалість робочого дня восени 1942 р. становила 12 годин на добу⁷⁵.

Німецька окупаційна влада залучала цивільне населення України для проведення будівельних робіт, відновлення промислових об’єктів, шляхів сполучення, очищення доріг від снігу, влаштування водозливних і водовідвідних каналів, а в прифронтовій зоні — для виконання робіт по будівництву укріплень. Особливим попитом у окупантів користувалися фахівці будівельних спеціальностей — муляри, теслярі, столяри та ін. Потреба в них відчувалася постійно, а нестачу останніх влада намагалася компенсувати за рахунок некваліфікованої робочої сили, як це було в генеральному окрузі Дніпропетровськ⁷⁶. У 1942 р. нацисти планували розгорнути на півдні України будівництво мережі польових залізниць. Для цього в райони будівництва зганяли маси робітників і селян⁷⁷. Значні обсяги шляхобудівельних робіт потребували великої кількості робочих рук. Лише з одного генерального округу Дніпропетровськ для будівництва шосейної магістралі Кривий Ріг — Дніпропетровськ у квітні 1942 р. передбачалося залучити 15 000 місцевих жителів. Проте реальна кількість завербованих склала лише 6800 осіб⁷⁸.

У прифронтовій зоні оперативного тилу Вермахту армійське командування широко залучало місцеве українське населення для будівництва оборонних споруд і копання окопів. Особливо ця мобілізація посилилася в період відступу німецьких військ. Тоді для прикриття Кримського півострова було споруджено так званий “Готський вал”. Для будівництва укріплень іншого, за задумом нацистів неприступного, рубежу оборони — “Східного ва-

лу” лише з Харкова примусово мобілізували 120 000 громадян⁷⁹. На будівництві оборонних споруд широко використовувалися робочі руки вимушених мігрантів — громадян, які, рятуючись від голоду чи терору окупантів, тікали з рідних місць. Начальник військової комендатури м. Ясиновата 21 травня 1943 р. видав наказ, яким зобов’язав підлеглі йому військові інстанції Вермахту затримувати таких мігрантів і надсилати їх на будівництво укріплень⁸⁰.

Цілком безоплатно місцевим населенням виконувалися роботи по обслуговуванню шляхів сполучення, мостів, влаштуванню водозливів. Так, лише впродовж одного дня у березні 1942 р. на ділянці дороги Запоріжжя—Маріуполь працювало 2500 цивільних осіб⁸¹. Окупаційна влада переклала догляд за шляхами на спеціально створену для цього Українську шляхову службу, що проводила мобілізацію населення для виконання таких робіт. Найчастіше це було очищення доріг, мостів і русел річок поблизу них від снігу⁸². Подібні роботи вважалися роботами військового значення та були обов’язковими для виконання.

Окупанти широко використовували таку форму трудової експлуатації населення, як “виховно-трудова табори”. До них кидали людей за найменшу провину, непокору, невиконання зобов’язань перед владою. Це підтверджували й самі німецькі чиновники. Так, під час інспекційної перевірки у трудовому таборі Кам’янця-Подільського було встановлено, що з десяти відібраних для перевірки в’язнів принаймні троє утримувалися за зовсім незначні провини: невихід на роботу, ухилення дітей від відправки до Німеччини, за прохання про перевід на легшу роботу тощо⁸³. В’язні виправно-трудова таборів зазвичай використовувалися для виконання найважчих робіт.

На початок 1943 р. різке збільшення чисельності Вермахту призвело до скорочення резервів робочої сили в самій Німеччині. Відповідного посилення зазнало визискування праці населення окупованої України. Відтепер працездобов’язаними оголошувалися всі жінки віком від 15 до 55 років. Дівчат і молодих жінок офіційно було рекомендовано використовувати на важких роботах, наявність неповнолітніх дітей та інших непрацездатних у родині не вважалася причиною для звільнення з роботи⁸⁴.

Ще однією, широко застосовуваною в період окупації, формою трудової експлуатації цивільного населення України стало використання праці громадян евакуйованих нацистами із зон бойових дій. Починаючи від осені 1943 р., при відступі Вермахту, великі маси населення прифронтових районів під загрозою покарання депортувалися у німецький тил. Частина евакуйованих таким чином громадян використовувалися в якості робочої сили безпосередньо в Україні, а частина етапом доправлялися до Райху. За даними економічного штабу “Схід”, на середину жовтня 1943 р. кількість біженців та евакуйованих із Лівобережжя Дніпра становила близько 400 000 осіб — 5 % тодішнього населення цього регіону України⁸⁵. Водночас слід мати на увазі, що в цей період депортація населення під виглядом евакуації зі східних регіонів України ще не набула найбільших масштабів. Для транзиту біженців нацисти створювали мережу пересильних таборів. Лише через

один такий табір, розташований на Дніпропетровщині, за перше півріччя 1943 р. пройшло близько 14 000 громадян⁸⁶.

Поряд із всеохоплюючим і планомірним визискуванням трудових ресурсів міста окупаційна влада широко експлуатувала працю українських селян. Трудова експлуатація селянства була частиною аграрної політики нацистів, спрямованої на перетворення України на продовольчу базу Німеччини⁸⁷. Звичним явищем були фізичні покарання за зволікання чи зупинку в роботі. Ось що згадується з цього приводу в одному з розвідувальних повідомлень УШПР: “Б’ють не лише колгоспників та колгоспниць, але і сільських старост, особливо керівників «громадських господарств». Були випадки, коли через зупинку молотилки ... німці заарештували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася, — знову били”⁸⁸. Для контролю за роботою селян гітлерівці регламентували робочий час у громадських господарствах. Наприклад, наказом генерал-комісара округу Миколаїв встановлювалися перерви: на сніданок — півгодини, обід — година та післяобідня перерва — 15 хв.⁸⁹ Решту часу від сходу до заходу сонця селянин зобов’язаний був працювати.

Сільськогосподарська окупаційна влада встановила навіть норми розподілу робочих рук на гектар орної землі. Останні були різними й залежали від характеру ґрунтів та наявності вільних робочих рук. Наприклад, у Кам’янському р-ні Дніпропетровщини для обробітку 100 га орної землі планувалося залучити 20 селян, а для Криворізького р-ну цей показник становив 23 особи. Проте нестача робочих рук відчувалася гостро. У тому ж таки Кам’янському гебіті, після відправки робочої сили до Райху, на кожні 100 га орної землі припадало лише по 13—17 осіб, враховуючи дітей⁹⁰.

Щоб якось зменшити дефіцит робочих рук у сільському господарстві півдня України, окупанти виношували плани примусового переселення в ці регіони 380 000 селян із північних областей РКУ. Однак ці плани, за свідченням самих же чиновників окупаційної влади, виявилися нереальними. Сільськогосподарський фюрер райхскомісаріату Г. Кернер у доповіді про становище в сільському господарстві від 10 квітня 1942 р. визнавав: “Ми ніколи і не розраховували, що вдасться перекинути в інші райони цей теоретичний надлишок робочої сили. У дійсності ми розраховували на переміщення 150—200 000 сільськогосподарських робітників”⁹¹.

Для покриття дефіциту трудових ресурсів у сільському господарстві влада широко використовувала працю міських жителів, біженців та евакуйованих із зони боїв. Е. Кох ще 22 січня 1942 р. наказав для проведення весняних польових робіт мобілізувати населення міст. Лише у Києві було мобілізовано 50 000 мешканців. Встановлювалася денна норма для кожного — перекопати вручну 100 м² землі. Таким чином, передбачалося впродовж 10 днів підготувати під посіви 5000 га орних земель, а за наступні 10 днів — ще 5000 га⁹². Взагалі, ручний обробіток землі був повсюдним на окупованій території.

Працювали на селі й так звані “біженці” — особи, депортовані з прифронтової смуги. Очільник оперативного тилу групи армій “Південь” 16 берез-

ня 1942 р. повідомляв: “Із метою усунення нестачі робочої сили на сільсько-господарських роботах господарська інспекція “Південь” почала вербувати у Харкові біженців, формувати з них загони по 150 осіб і доправляти їх пішки в Ногайські степи для використання на роботах під час весняної посівної кампанії”⁹³.

Проте, попри на всі потуги окупантів, на кінець весни 1942 р. майже 60 % орних земель в Україні так і не було засіяно. Селянин неохоче йшов працювати на землі так званих “громадських” і “державних” господарств. У більшості випадків виробнича активність на польових роботах забезпечувалася погрозами й примусом окупантів. Наприклад, за допомогою подібних насильницьких методів окупанти навесні 1942 р. примусили селян Вінниччини розорати та засіяти майже всі вільні площі й навіть землі, відведені під пар⁹⁴.

У районах, де справи в сільському господарстві йшли не так добре, як хотілося нацистам, дуже скоро була застосована справжня рабська система примусової праці. Існували накази про те, що кожні 10 хат зобов’язувалися сіяти для Вермахту своїм зерном 2,5 га ярини. Коли робочої худоби не було, то окупанти примушували впрягатися в плуг по 8—10 селян, а також застосовували дитячу працю⁹⁵. Подібні випадки зафіксовано в районах Запорізької, Херсонської та Харківської обл.⁹⁶

Робочі руки селян використовувалися не лише в полі, а й на роботах, зовсім не пов’язаних із сільським господарством. Селяни працювали на будівництві і розчисних роботах, виконували різноманітні повинності, запроваджені місцевою владою, перевозили власними кіньми вантажі, очищали від снігу залізничні колії, шосейні дороги й мости. Така праця була безоплатною і виконувалася на основі трудової мобілізації⁹⁷. Характерним у цьому контексті є розпорядження голови Решетилівської районної управи Полтавщини: “У першому кварталі 1943 р. все працездатне населення району від 17 до 50 років ... зобов’язане працювати протягом 10 діб (по дев’ять із половиною годин на добу) на користь держави безкоштовно”⁹⁸.

Господарські органи окупантів застосовували найрізноманітніші форми примусу селян до праці — залякували, штрафували, відбирали присадибні ділянки та худобу, ув’язнювали в трудові табори, брали заручників, депортували на примусові роботи до Німеччини, вішали і розстрілювали непокірних. Наприклад, у господарствах Полтавщини штраф за невихід на роботу складав від 100 до 200 крб.⁹⁹ У травні 1943 р. за ухилення від роботи в полі у всіх селян громадського господарства № 51 Оржицького р-ну Полтавської обл. відібрали городи, а самих людей примусили працювати під охороною з 5-ї ранку до 22-ї години вечора. В листопаді 1941 р. фашисти стратили двох селян с. Сухонівки Чорнухинського р-ну Полтавщини за те, що ті не вийшли на роботу. Щоб примусити селян працювати, місцева влада застосовувала випробуваний спосіб — захоплення заручників. Зокрема, на Полтавщині весною 1943 р. окупанти в усіх районах затверджували списки потенційних заручників із числа місцевого населення, які мали бути заарештовані та страчені в разі незадовільної роботи решти селян. Щоб примусити людей працювати в неділю, окупанти навіть зачиняли церкви¹⁰⁰.

Інтенсивна трудова експлуатація селян та пограбування господарства України дали змогу нацистській Німеччині забезпечити у 1942—1943 рр. значні продовольчі поставки до Райху. На початок 1943 р. з України загарбники вивезли близько 2,8 млн т продовольства — 94,5 % всього продовольства, вивезеного з окупованих територій СРСР¹⁰¹. Так чи інакше, але окупанти все ж спромоглися використати в своїх цілях працю мільйонів українських селян, нещадно грабуючи сільське господарство України.

Отже, система примусової праці, створена нацистами на окупованій території України, була однією з основ “нового порядку” та колоніальної експлуатації. Її підґрунтям стали політичні настанови фашистського керівництва на повне і цільове використання наявних трудових ресурсів регіону. Ця політика була спланована задовго до початку війни як складова програми економічної експансії на Сході. Відповідно до планів нацистів, використання робочої сили мало відбуватися переважно на основі обов’язку праці. Водночас передбачалася можливість налагодження добровільного господарського співробітництва з місцевим населенням. У реальній практиці використання трудових ресурсів місцевого населення відбувалося як на основі добровільного найму, так і примусовим шляхом. Система примусової праці, яка склалася в окупованій Україні у 1941—1942 рр., включала низку заходів мобілізаційного й організаційного характеру, спрямованих на впровадження загального обов’язку праці, облік та реєстрацію трудових ресурсів, обмеження міграції і плинності кадрів тощо.

Окупанти розглядали місцеве населення України як резервуар дешевої і достатньо кваліфікованої робочої сили. З самого початку війни Вермахт та окупаційна адміністрація використовували українське цивільне населення на відновлювально-розчисних роботах, у будівництві, на відбудові зруйнованих підприємств, для обслуговування транспортної інфраструктури, у комунальному й сільському господарстві. Поряд із вільним працевлаштуванням широко застосовувалася трудова мобілізація.

На окупованих територіях України гостро відчувалася потреба в кваліфікованих фахівцях усіх рівнів, а це неминуче вело до посилення експлуатації трудових ресурсів. При цьому ефективність та продуктивність праці повсюдно залишалася низькою, а відсутність потрібних спеціалістів окупаційна влада намагалася компенсувати збільшенням кількості некваліфікованих трудових ресурсів. Однією з головних причин низької продуктивності праці, ми схильні вважати, був вкрай низький життєвий рівень працюючого населення. Продуктовий пайок та заробітна плата не могли забезпечити достатній рівень соціальної захищеності населення як у місті, так і на селі.

Вагоме місце в нацистській політиці експлуатації трудових ресурсів окупованих територій України відводилося методам психологічного тиску та соціального маневрування. Соціальна політика окупантів мала на меті стимулювання виробничої активності працюючого населення. Заходи соціального заохочення не досягли в повній мірі бажаного для окупантів ефекту саме через те, що проводилися вкрай непослідовно та в реальній практиці зводилися до силових методів використання трудових ресурсів.

Аналіз наявних джерел дає підставу стверджувати, що німецько-фашистські окупанти, застосовуючи терор і методи соціального заохочення, все ж дещо спромоглися використати в своїх військово-економічних цілях потенціал трудових ресурсів цивільного населення України. Розрізненість документальної бази й відсутність узагальнених статистичних даних не дають можливості точно, в цифровому вигляді, визначити кількість цивільного населення України, яке працювало на потреби німецької військової економіки в період окупації, однак таких було явно багато.

Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період нацистської окупації: теоретичні настанови і практика агресора

Напередодні Другої світової війни Українська РСР мала розгалужену систему підготовки професійних кадрів. Їх готували в 173 вузах, де навчалося 196 800 студентів, 693-х технікумах, середніх спеціальних школах, ремісничих та фабрично-заводських училищах, у котрих набували кваліфікації понад 326 000 юнаків і дівчат¹⁰². В останній передвоєнний рік лише в середніх спеціальних навчальних закладах республіки здобували майбутній фах 196 200 осіб¹⁰³.

Захопивши територію України, нацисти ліквідували сформовану за радянської влади систему професійної підготовки кадрів. У війні проти СРСР Німеччина робила ставку на блискавичну перемогу, тому її лідери, передбачаючи повну, інтенсивну і вичерпну експлуатацію економічних та людських ресурсів України, як зазначалося, вважали за можливе обійтися на окупованих територіях наявними власними висококваліфікованими трудовими ресурсами. Відтак збереження фахового навчання місцевого населення не передбачалося, а заклади професійної освіти відновленню не підлягали.

Наприкінці 1941 р. стало зрозумілим, що війна набуває затяжного характеру. Це вимагало від фашистського керівництва вжиття негайних заходів з метою пристосування економіки окупованої України для тривалого задоволення потреб Райху та фронту. На додаток до цього навесні 1942 р. в Україні почала відчуватися гостра нестача кваліфікованої робочої сили, спричинена масовими депортаціями населення на роботи до Німеччини, ухиланням значної частини працездатних громадян від економічної співпраці з окупантами, жахливою смертністю серед військовополонених тощо. В одній з доповідей про організацію військового управління в Україні повідомлялося про потребу у фахівцях в інтересах Вермахту¹⁰⁴.

Принагідно зазначимо, що на перших порах окупації (осінь 1941 — весна 1942 р.) єдиним дозволеним нацистами в Україні типом навчальних закладів були чотирикласні початкові т. зв. “народні школи”¹⁰⁵. Звісно, ніяка професійно орієнтована підготовка їхніх учнів не передбачалася. Існуюча школа не в змозі була забезпечити відповідний рівень освіти, на що неодноразово звертали увагу самі окупанти. Очільник прифронтового району “Б” групи армій “Південь” доповідав у серпні 1942 р.: “Рівень підготовки учня, який закінчив чотирикласну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для ро-

боти ремісником чи конторським службовцем”¹⁰⁶. Таким чином, кількісний, а головне — якісний брак кваліфікованих фахівців на окупованій території України відчувався дедалі більше. Це не могло не вплинути на перегляд нацистським керівництвом заборони професійного навчання в Україні.

Ще 19 листопада 1941 р. А. Розенберг направив Е. Кохові документ, у якому звертав увагу на необхідність дозволити обмежену професійну освіту в спеціальних школах, що мали готувати учнів для роботи в сільському господарстві та ремісничих майстернях¹⁰⁷. Ці вказівки стали санкцією для дуже обмеженого часткового відновлення нижчої ланки професійної освіти на окупованих територіях України. Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, окупанти виходили виключно з інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні. Генерал-комісар Києва дещо пізніше писав: “Запроваджені.... трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення”¹⁰⁸.

Ідея дозволити обмежене професійне навчання для місцевого населення мала серед представників фашистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий своїм вкрай ворожим ставленням до всього українського, не зважав навіть на директиви свого безпосереднього шефа — А. Розенберга. Він відкрито саботував виконання рішень, що передбачали певні послаблення у сфері професійної освіти в Україні¹⁰⁹. Позиція Е. Коха знайшла підтримку у багатьох місцевих керівників окупаційної влади. Наприклад, генерал-комісар Дніпропетровська К. Зельцнер був переконаний, що окупаційна адміністрація в Україні цілком може задовольнитися німецькими професійними кадрами, а українці “мають бути перетворені на хліборобів і виселені з міст”¹¹⁰.

Архівні матеріали зберегли й свідчення іншого ставлення деяких німецьких чиновників до перспективи професійної освіти місцевого населення України. Так, один з керівників зондерштабу “Наука” в Україні Браун у листі до райхсміністра Сходу наголошував: “Я не вважаю, що Німеччина має надто великі людські ресурси, щоб посісти німецькими спеціалістами всі пости середньої та вищої ланки. Я схильний бачити в забороні вищої освіти більше негативних, ніж позитивних наслідків”¹¹¹.

З початку 1942 р. питання про організацію професійної підготовки місцевого населення увійшло в практичну площину. 10 березня 1942 р. в райхсміністерстві А. Розенберга відбулася нарада, на якій обговорювалася чимала низка проблем, пов’язаних з використанням робочої сили та підготовкою спеціалістів в РКУ, організацією ремісничих майстерень і підготовкою кадрів для них¹¹².

Необхідність відновлення професійної освіти розуміло й військове окупаційне командування. У березні 1942 р. начальник оперативного тилу групи армій “Південь” повідомляв у Берлін: “Українці виявляють велику цікавість до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що

найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках”¹¹³. Військова адміністрація виявилася більш оперативною і в питаннях організації професійного навчання у підконтрольних їй областях України. Тут уже в січні 1942 р. районним адміністраціям було дозволено створювати заклади професійної освіти нижчого й середнього рівнів.

Ініціатива у створенні професійних шкіл зазвичай виходила від місцевої української допоміжної адміністрації. Вже наприкінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямів. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в конкретні питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль і жорстку ідеологічну цензуру. Педагогічні працівники, навчальні плани, програми, посібники та підручники підлягали обов’язковому затвердженню в окупаційних органах і ретельній перевірці в СД.

У лютому—березні 1942 р. за згодою німецьких окупаційних властей або на основі їхніх безпосередніх розпоряджень місцева українська технічна та педагогічна інтелігенція взялася за справу організації початкових професійних шкіл різних напрямів. Про розмах цієї роботи свідчать архівні документи. Так, лише на території одного гебітскомісаріату Полтавщини в 1942 р. було відкрито 22 професійні школи для підготовки спеціалістів у різних галузях господарства¹¹⁴. В Житомирському генеральному окрузі окупанти планували відкрити 26 сільськогосподарських шкіл нижчого рівня. У містах організовували ремісничі школи з дворічним терміном навчання. Професійні школи, як правило, використовували матеріальну базу та приміщення подібних навчальних закладів, що функціонували за радянської влади, а також корпуси зачинених загальноосвітніх шкіл¹¹⁵. У сільській місцевості для навчання часто використовувалися випадкові придатні приміщення.

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхово-будівельні, лісомеліоративні школи, школи садівництва й овочівництва, ремісничі підготовчі школи. Окрім згаданих навчальних закладів, підготовка робітничих кадрів була організована на деяких підприємствах, у навчальних майстернях і на різноманітних вузькопрофільних професійних курсах.

Навесні 1942 р. було затверджено навчальні програми й відкрито порівняно велику кількість дворічних підготовчих шкіл. Базовою освітою, що давала право вступу до професійної школи, була чотирикласна народна школа. За два роки навчання у професійній школі учні засвоювали визначені навчальними планами загальноосвітні та спеціальні дисципліни. Наприклад, навчальна програма торгової підготовчої школи включала 9 загальноосвітніх та 5 спеціальних дисциплін. Серед загальноосвітніх предметів головна увага приділялася українській і німецькій мовам, історії України, географії, арифметиці, алгебрі та геометрії. Навчальним планом школи було передбачено вивчення природознавства, фізики й хімії. Цикл фахових дисциплін

включав основи торгівлі, товарознавство, державний облік і доставку й зберігання товарів. Загальна кількість навчального часу становила 30—32 години на тиждень. Навчальним планом було передбачено також щотижневі практичні заняття у магазинах¹¹⁶.

Окупаційна адміністрація ретельно стежила за тим, щоб зміст навчальних курсів не був надто глибоким, а забезпечував лише елементарні знання, необхідні вузькофаховому спеціалістові. Відтак отримувани учнями знання мали винятково прикладний характер. Пояснювальна записка до навчального плану однієї з сільськогосподарських підготовчих шкіл чітко визначала: “При вивченні арифметики вивчаються чотири арифметичні дії з простими та десятковими числами, пропорції. Вивчаючи геометрію, головну увагу учнів звернути на вимірювання об’ємів, площ та геодезію. Заняття з фізики й хімії повинні дати учням розуміння явищ цього роду в природі, а робота з деревом і металом повинна навчити учнів здійснювати нескладне лагодження та самим виготовляти прості інструменти”¹¹⁷. Навчальні плани ремісничих професій, навіть у теоретичній частині, спрямовувались на отримання учнями суто виробничих навичок, і зовсім не передбачали широкої загальної освіти¹¹⁸. В результаті учні, котрі закінчували подібні ремісничі школи, отримували обмежені, практичні вузькопрофесійні знання. Такий підхід не міг, а за задумом окупантів і не повинен був, забезпечити підготовку висококваліфікованого робітника. Проте перед випускниками початкових професійних шкіл відкривалися задекларовані нацистами перспективи вступу до середніх професійних навчальних закладів¹¹⁹.

Далеко не всі підготовчі школи забезпечували оволодіння навчальним компонентом у межах неповної середньої школи. В програмах багатьох із них були відсутні такі загальноосвітні навчальні предмети, як історія України, українська література, географія та ін. Це й зрозуміло, адже в умовах ворожої окупації годі було сподіватися на прихильність нових господарів до освіти підкореного ними народу. Зацікавленість окупаційної влади у відродженні професійної освіти в Україні не йшла далі бажання отримати якомога більше досить кваліфікованої і водночас дешевої робочої сили.

Тривалі строки підготовки спеціалістів, особливо з огляду на всезростаючий дефіцит робочої сили, не влаштовували нових господарів України. Райхсміністерство окупованих Східних територій радило Е. Кохові розширити підготовку молодих робітників і ремісників у навчальних майстернях зі значно коротшим терміном підготовки фахівців. Ясна річ, що у цьому разі будь-які елементи загальної освіти виключалися, а передбачалася лише вузькофахова підготовка. 30 вересня 1942 р. райхскомісар України підписав указ “Про навчальні майстерні на промислових підприємствах”¹²⁰. Згідно з цим приписом, на діючих промислових підприємствах і в ремонтних майстернях відкривалися навчальні курси та майстерні по підготовці молодих робітників. Термін навчання становив від 18 місяців до двох років. Повна відповідальність за належний рівень професійних знань учня цілком покладалася на викладача¹²¹. Виявляючи бажання отримати ремісничу спеціальність у навчальній майстерні, юнак по закінченні 6-тижневого випробувального терміну укладав із своїм

наставником навчальну угоду. Оволодіваючи фахом, учні складали два проміжних іспити, а по закінченні навчання — фаховий іспит на підмайстра. У разі невдалого складання іспиту термін навчання автоматично подовжувався на півроку. Після цього учень складав повторний іспит, а коли і його було провалено, — такий ремісник отримував посвідчення т. зв. “некваліфікованого робітника”. Навчаючись і працюючи у майстерні, учень отримував заробітну плату відповідно до тарифу¹²². У випадку хвороби учня чи порушення ним навчальної дисципліни термін фахової підготовки автоматично подовжувався. Якщо юнак у процесі навчання не виявив жодних здібностей до професії, то наставник мав право розірвати угоду¹²³.

Навчальний процес перебував під постійним контролем окупаційної влади. Так, у спеціальних нотатках для викладачів згадувалося: “Їх (дітей. — *Авт.*) розвиток повинен особливо ретельно керуватися. На кожного учня має бути заведений персональний лист, у якому потрібно занотовувати хід його розвитку, успіхи у вивченні спеціальності, результати періодичних і випускних іспитів, а також відомості про деякі високоякісні спеціальні знання учня”¹²⁴. Після укладання навчальної угоди учні реєструвалися на біржі праці та забезпечувалися роботою одразу ж по закінченню навчання.

Питаннями професійної підготовки молоді займалася й Українська служба праці, до компетенції якої входило створення мережі фахових курсів. Навчання на них тривало від одного до трьох років. Спостерігалася закономірна як для війни тенденція. Що більше нацисти потребували фахівців певної спеціальності, тим коротшим був термін їх підготовки¹²⁵. Подібним чином окупанти намагалися швидше і повніше задовольнити потребу в професійних кадрах. Наприклад, у Вінниці в жовтні 1942 р. діяли навчальні майстерні по підготовці слюсарів, ливарників, токарів, електриків, столярів. Майстерні мали 8 навчальних залів, а підготовкою фахівців по кожній спеціальності керував інструктор. На кінець 1942 р. тут навчалосся 182 учні. Здобуваючи фах, юнаки водночас виконували виробничі замовлення на виготовлення інструменту та окремих деталей для промислового виробництва. Підготовка ремісничих кадрів проводилася у Вінниці також на консервній фабриці, де готували механіків і ковалів, та у бондарській майстерні. Готували учнів різноманітних робітничих професій і на підприємствах промислового комбінату міста. Всього у Вінниці в жовтні 1942 р. професійну підготовку проходило близько 700 юнаків і дівчат¹²⁶.

Підготовка промислових робітників і ремісників здійснювалася й у дворічних ремісничих училищах. Одне з таких було відкрито навесні 1942 р. в селищі Царичанка на Полтавщині. Проект навчального плану цього училища передбачав вивчення 11 дисциплін, серед яких 9 загальноосвітніх та 2 спеціальних. Учні опановували основи обробляння деревини, ковальську й слюсарну справи. Значна частина навчального часу відводилася на практичні заняття¹²⁷. Все ж рівень професійної підготовки, отриманий у подібному училищі, був недостатнім. Він забезпечував набуття лише початкових навичок роботи з деревом та металом. Закінчивши навчання, молодий робітник не міг виконувати складні виробничі завдання і потребував додаткової підготовки.

Фахову підготовку спеціалістів сільського господарства здійснювали машинно-тракторні станції. Кожній з них було дозволено взяти на навчання 1—2-х юнаків, які за три роки повинні були засвоїти всі ремонтні роботи сільськогосподарської техніки. Учням встановлювалося грошове утримання — у перший рік навчання по 50 крб. щомісячно, на другий та третій роки відповідно 100—150 крб.¹²⁸

Відкриваючи професійні школи, місцева українська адміністрація намагалася певною мірою компенсувати відсутність загальноосвітніх середніх і семирічних шкіл. Молодь охоче йшла вчитися до професійних навчальних закладів ще й тому, що таким чином отримувала шанс уникнути депортації на роботу до Німеччини. “... Великий відсоток юнаків та дівчат, — зауважував гебітскомісар Полтави у звіті про відвідування сільськогосподарських шкіл Дніпропетровщини, — прийшли сюди з міста Кривий Ріг і ніколи не мали справу з сільським господарством. У мене одразу ж виникла підозра, що ця школа створена спеціально для того, щоб уберегти молодь від відправки до Німеччини. Набір у ці школи проводиться Україною, очевидно, з певними політичними цілями”¹²⁹. Щоб перешкодити неконтрольованій міграції молоді, фашистські окупанти запровадили такий порядок прийому учнів до сільськогосподарських шкіл, коли кожна заява абітурієнта проходила перевірку у сільськогосподарського керівника району¹³⁰. Поступово, можливість вступу міської молоді до сільськогосподарських професійних шкіл була майже виключена.

Окрім підготовки спеціалістів, через мережу підготовчих професійних шкіл, ремісничих майстерень і професійних курсів, окупаційна влада відкривала досить велику кількість короткотермінових вузькофахових курсів для перенавчання чималої низки спеціалістів середньої ланки, котрі отримали освіту ще до війни. Потреба в такій перепідготовці виникла через брак спеціалістів з агрономії, бухгалтерів, обліковців тощо. Подібні фахівці були потрібні окупантам передусім для налагодження системи економічного пограбування України. Е. Кох 21 січня 1942 р. видав розпорядження про організацію на всій території РКУ мережі курсів для перепідготовки бухгалтерів із місцевого населення. Це було викликано планами окупантів, починаючи від 1 липня 1942 р., запровадити в Україні нову, подібну до німецької, систему сільськогосподарського обліку¹³¹. Кох вимагав направити на навчання всіх наявних бухгалтерів. У кожному райцентрі готувалися відповідні приміщення й організовувалися курси. Кількість бухгалтерів, які мали пройти перенавчання, цілком залежала від потреб окупантів у спеціалістах цього профілю. Наприклад, у генеральному окрузі Миколаїв курси перепідготовки бухгалтерів були організовані в п’яти населених пунктах, а в серпні 1942 р. тут було підготовлено 112 бухгалтерів і ревізорів¹³². За вимогами влади, кількість слухачів одного навчального потоку не мала перевищувати 50—60 осіб. На кожен адміністративний район виділявся викладач, а кожен з них повинен був провести навчання трьох наборів слухачів курсів. Для перенавчання українських бухгалтерів загалом на весь райхскомісаріат було виділено 36 викладачів¹³³. Окупаційна влада планувала повністю закінчити перенавчання всіх місцевих бухгалтерів-українців вже у листопаді—грудні 1942 р.

Відділи продовольства та сільського господарства в округах райхскомісаріату впродовж весни—літа 1942 р. організували на місцях курси для підготовки управлінських кадрів середньої ланки для села. Наприклад, з 5 до 12 червня 1942 р. у генеральному окрузі Миколаїв проводилися курси по підготовці уповноважених із сівби. Кожен район направляв на них трьох агрономів, які раніше працювали у цій місцевості¹³⁴. Ця посада була запроваджена фашистською сільськогосподарською адміністрацією для здійснення контролю за ходом сівби зернових у громадських господарствах, у державних маєтках.

Поряд із підготовкою робітничих кадрів і спеціалістів сільського господарства окупаційна влада відкривала численні короткотермінові курси по перепідготовці фахівців із середньою спеціальною освітою. Таким чином нацисти всіляко намагалися залучити наявні трудові резерви місцевого населення України для налагодження економічного пограбування окупованих і колонізованих територій. Дозволивши професійне навчання місцевого українського населення, окупанти сподівалися певною мірою задовольнити свою потребу в кваліфікованих спеціалістах нижчої ланки промисловості та сільського господарства. Однак ці плани в значній мірі так і залишилися планами, а запроваджена система професійної підготовки істотно не вплинула на забезпеченість господарства окупованої України кваліфікованими робітничими кадрами. Водночас відчувалася гостра потреба в спеціалістах середньої та вищої кваліфікації — лікарях, інженерах, техніках, агрономах, зоотехніках, ветеринарах тощо.

Захопивши територію України, німецько-фашистські окупанти заборонили всі середні професійні училища, технікуми й вищі навчальні заклади. Однак уже в грудні 1941 р., зважаючи на всезростаючу потребу висококваліфікованих спеціалістів із місцевого населення, окупаційні органи почали відновлювати навчання у деяких із них, а також відкривати нові.

Перші середні професійні навчальні заклади почали виникати вже взимку 1941 р. У грудні 1941 р. Ніжинська польова комендатура Чернігівської обл. дозволила відкрити в місті фельдшерсько-акушерську школу. Програма цього середнього спеціального навчального закладу передбачала підготовку за три роки медичних працівників із середньою спеціальною освітою¹³⁵. Процес організації середніх спеціальних навчальних закладів прискорився навесні 1942 р. На початку лютого 1942 р. київська газета “Нове Українське слово” повідомляла: “За вказівкою німецьких властей проводиться робота щодо впорядкування навчально-виробничої бази та організації навчання в середніх фахових школах”¹³⁶. Станом на червень 1943 р. у Києві діяло 6 середніх професійних шкіл, що готували металістів, будівельників і ремісників¹³⁷. Планом організації фахової сільськогосподарської освіти в Житомирському генерал-комісаріаті передбачалося у 1942 р. відкрити 8 середніх сільськогосподарських шкіл та 1 агрономічну. У серпні—вересні 1942 р. у Вінниці окупаційна влада санкціонувала відкриття будівельного технікуму й дев’яти середніх професійних шкіл — будівельної, фармацевтичної, ремісничо-технічної, музичної тощо¹³⁸. Подібні навчальні заклади відкривалися тоді по всій окупованій території України.

До відкриття фахових середніх шкіл і технікумів, а згодом — відновлення роботи вузів окупанти поставилися більше ніж насторожено. Відтак їх функціонування дозволялося лише у галузях, що відчували гострий дефіцит кадрів, — у медицині, на транспорті, в промисловості, сільському господарстві. Так, щоб забезпечити сільське господарство необхідними фахівцями, окупаційна влада санкціонувала відкриття агрономічних шкіл у Києві, Мелітополі, Умані, Житомирі, Херсоні, а також низки сільськогосподарських технікумів і середніх професійних училищ.

Одним із регіонів України, де окупаційна влада спершу досить бурхливо почала організацію спеціалізованих професійних середніх шкіл і технікумів, була Полтавщина. Так, лише у Ново-Санжарському р-ні в лютому 1942 р. було відкрито 4 середніх училища для підготовки спеціалістів з торгівлі, сільського господарства, лісомеліоративної справи, тваринництва, садівництва й овочівництва. Тоді ж у сусідньому Козельщинському р-ні відкрили школу рільників і тваринників¹³⁹. За прямої вказівки окупантів або з ініціати-ви місцевої української адміністрації у першій половині 1942 р. на території України було відкрито чимало середніх професійних шкіл і технікумів, однак за якістю підготовки спеціалістів ці навчальні заклади значно поступалися, а подекуди не йшли у жодне порівняння з тими, що існували в радянський час. Окупанти зробили все, аби обмежити середню фахову освіту населення як кількісно, так і якісно.

Правом вступу до середніх професійних шкіл користувалися молоді люди, які закінчили повний курс дворічної підготовчої професійної школи відповідного профілю. Відтак юнак чи дівчина, котрі закінчили сільськогосподарську підготовчу школу, могли продовжити навчання лише в сільськогосподарському технікумі чи відповідній середній професійній школі, а не, скажімо, в торгівельній, ремісничій чи фельдшерсько-акушерській. Обмеження свободи вибору професії було передбачено окупантами з метою забезпечення контрольованого поповнення ринку робочої сили залежно від потреб військової економіки.

Середні професійні школи й технікуми відкривалися, як правило, на місцях, що існували ще до війни і, по можливості, використовували їхню навчально-матеріальну базу. Проте траплялося, коли технікуми чи школи відкривалися в районах, де до війни їх не існувало. Так, у звіті про діяльність адміністрації Котовського р-ну Одещини за травень 1942 р. повідомлялося: “У районі раніше не було технікумів. Зроблено розпорядження про їх заснування...”¹⁴⁰

Аналіз навчальних планів і програм відкритих середніх спеціальних навчальних закладів дає можливість розглянути особливості організації навчального процесу та його зміст в умовах ворожої окупації. Схвалені окупаційною владою програми й навчальні плани були основою для організації навчального процесу. Наприклад, навчальним планом Решетилівського залізничного технікуму (Полтавська обл.) передбачалася трирічна підготовка спеціаліста. Зокрема, загальний обсяг навчальних годин механічного відділення технікуму становив 4160. Більшість із них було виділено на вивчення спеціальних дисциплін і виробничу практику¹⁴¹. Серед загальноосвітніх

предметів — математика, фізика, економічна географія, хімія. Гуманітарні дисципліни не вивчалися зовсім. Натомість особлива увага надавалася вивченню загально-технічних і фахових дисциплін: технічної механіки, креслення, оброблення металів, електротехніки, теплопарової техніки тощо. Ці дані показують, що основна частина навчального часу була відведена на вивчення теоретичного матеріалу. Спеціальні дисципліни займали найбільшу частку навчального часу, а вивчення загальноосвітніх предметів звели до мінімуму. У перспективі передбачалася підготовка досить кваліфікованих й обізнаних із тонкощами професії техніків-залізничників, які, закінчивши навчання, могли самостійно працювати на залізниці. Однак, учні були позбавлені можливості підвищити свій загальноосвітній рівень.

Для порівняння розглянемо навчальний план середнього спеціального навчального закладу сільськогосподарського профілю. Проект організації цього навчального закладу теж передбачав підготовку фахівця впродовж трьох років. У технікумі могли бути зараховані юнаки та дівчата віком 16—17 років, котрі мали неповну середню освіту, або закінчили дворічну підготовчу сільськогосподарську школу. Абітурієнти складали вступні іспити з української та німецької мов, математики, природознавства і фізики в обсязі семирічної школи. На другий курс одразу ж зараховували випускників підготовчих сільськогосподарських шкіл, що склали іспити по предметах першого курсу. По закінченні чергового курсу учні складали перевідні іспити. За навчання у технікумі було передбачено невелику плату — 240 крб. на рік. Учні забезпечувалися харчуванням і гуртожитком. Проект передбачав створення трьох навчальних груп, що структурно відповідали курсам: перша група — 100 учнів, друга й третя — по 30—35. Теоретичне навчання тривало 9 місяців із 5-ти годинним щоденним навантаженням, а виробничу практику учні проходили влітку. На вивчення дисциплін загальноосвітнього циклу навчальним планом впродовж трьох років відводилося 1394 год. Вивчалися українська і німецька мови, географія, математика, природознавство, метрологія. На спеціальні предмети відводилося 1800 навчальних годин. Учні опанували фізіологію, анатомію, агротехніку, сільськогосподарське машинознавство, гігієну й профілактику тварин, загальну та спеціальну зоологію, акушерство тощо¹⁴².

Подібний до технікумів статус мали і фельдшерсько-акушерські школи, фармацевтичні та стоматологічні училища. У квітні 1942 р. фармацевтичне й стоматологічне училища були відкриті у Житомирі¹⁴³. 18 вересня 1942 р. радіостанція Братислави повідомляла про відкриття у Вінниці фармацевтичного училища¹⁴⁴. Програма вже згаданої фельдшерсько-акушерської школи в Ніжині (організованої у грудні 1941 р.) передбачала вивчення низки вузько-фахових дисциплін, оволодіння якими забезпечувало прийнятний рівень підготовки середнього медичного персоналу. Перелік із 19-ти спеціальних предметів, що викладалися в училищі, за повнотою не поступався навчальним планам радянських медичних технікумів довоєнного часу.

Підготовка спеціалістів середньої ланки відбувалося й у трирічних середніх професійних училищах, що їх почали відкривати водночас із техніку-

мами. За обсягом навчальних курсів подібні училища поступалися технікумам, проте, за задумом організаторів, усе ж мали забезпечити достатню фахову підготовку спеціалістів середньої ланки. У тому ж таки Ново-Санжарському р-ні Полтавської обл. окупаційна влада дозволила відкрити два училища такого типу — шляхово-будівельне та лісомеліоративне. Навчальна програма першого передбачала підготовку техніків-будівельників для шляхово-будівельної служби. До училища зараховували випускників дворічної підготовчої шляхово-будівельної школи, що функціонувала в цьому ж районі, або молодих людей із семирічною освітою. За три роки навчання учні опановували 8 загальноосвітніх і 9 спеціальних дисциплін. Обсяг тижневого навантаження складав 30—32 год. Виробничу й геодезичну практики учні проходили влітку¹⁴⁵. Лісомеліоративне училище готувало техніків-меліораторів. Умови вступу, рівень завантаженості учнів, обсяг навчальних курсів в цьому училищі був подібний до першого — різниця полягала лише у спеціальності¹⁴⁶. У цьому ж районі відкрили й середнє торгівельне училище для підготовки товарознавців кооперативної торгівлі. Умовою для вступу до училища було закінчення кооперативної підготовчої школи або наявність середньої освіти, а віковий ценз вступників становив 16—17 років¹⁴⁷.

Підготовка спеціалістів із середньою спеціальною освітою була розрахована на досить тривалий час, а її рівень був все-таки ж досить високим. Це не влаштовувало окупантів, для яких поповнення прошарку високоосвічених людей серед місцевого населення було явищем небажаним і політично небезпечним. В одному з листів до А. Розенберга, надісланому у квітні 1944 р., читаємо: “Слід за будь-яку ціну не допустити утворення української інтелігенції. Із цих міркувань ... у майбутньому передбачити лише початкові школи та професійні училища, які мали б готувати необхідну робочу зміну для сільського господарства та кустарних промислів”¹⁴⁸.

Наприкінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території Райху, а молодь в Україні будь-якими шляхами намагалася уникнути депортації. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким заборонив навчання молодим людям віком від 15 років. Усі юнаки та дівчата, починаючи з цього віку, підлягали загальному обов’язку праці та могли бути відправлені до Німеччини¹⁴⁹. Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Так, лише у Рівному, за особистим наказом Коха, було зачинено 5 професійних шкіл, у яких навчалося близько тисячі учнів¹⁵⁰. Фельдшерсько-акушерську школу у Києві було ліквідовано ще 1 серпня 1942 р. Частина студентів, що вже закінчили навчання, відправили до Німеччини, а решту перевели до медичного інституту¹⁵¹. Доповідаючи А. Розенбергові про причини закриття навчальних закладів, райхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль “вищих курсів” для молоді із середньою освітою й “відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини”¹⁵². На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом навіть виник конфлікт. Проте він не був принциповим, йшлося лише про різне бачення шефом та його підлеглим

шляхів і методів колоніальної експансії в Україні. У листі до Коха 22 грудня 1942 р. Розенберг писав: “Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ (про заборону професійного навчання. — *Авт.*) є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів із точки зору потреб фронту і батьківщини є найпершою політичною необхідністю”¹⁵³. Хоча райхсміністр своїм указом у відповідь скасував розпорядження Коха, це рішення остаточно позбавило українське населення будь-яких ілюзій щодо щирості намірів німців в Україні.

Із початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми та окремі факультети технічних вузів відновили свою роботу. Більше того, 23 лютого 1943 р. А. Розенберг видав директиву про організацію на окупованих територіях трирічних середніх шкіл з професійним ухилом. У ці школи відбиралася молодь із початковою освітою. Відповідно до директиви, кількість таких шкіл мала визначатися конкретною потребою фахівців у окремих галузях¹⁵⁴.

Німці не були послідовними в своєму ставленні до професійної освіти українців. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а щодо технікумів та інших спеціальних закладів з трирічним терміном навчання, то вони взагалі не здійснили жодного випуску спеціалістів. Навчання в них змогли закінчити лише учні та студенти, які вступили до однотипних навчальних закладів ще до війни. До того ж, фактор часу працював не на користь окупантів. На початок 1944 р. Вермахт був змушений залишити більшу частину території України під ударами Радянської армії.

У роки війни система вищої спеціальної освіти, що склалася в Українській РСР, була майже повністю зруйнована. Різко скоротилася мережа вузів та їх контингент. Значна частина професорсько-викладацького і студентського складу залишила навчальні заклади через призов до Червоної армії. До жовтня 1941 р. у східні регіони СРСР з України вдалося евакуювати 28 із 40 технічних вузів¹⁵⁵. Більшість вищих навчальних закладів потерпіли від бойових дій 1941—1942 та 1943—1944 рр. Наприклад, повністю спалено й розграбовано було Київський політехнічний, Донецький індустріальний, Дніпропетровський гірничий, Одеський медичний інститути. В Харкові з 34-х приміщень вузів було повністю зруйновано 17 — решта стали непридатними для навчання¹⁵⁶. Всього по республіці на руїни було перетворено 116 навчальних корпусів вузів загальною площею 644 000 м². На три чверті розграбовано й знищено їхні бібліотеки, майстерні, лабораторії¹⁵⁷.

Після захоплення території України гітлерівці зустріли тут в значній мірі демонтовану та зруйновану систему вищої професійної освіти. Вузи, що уцілили й могли продовжувати підготовку спеціалістів, окупаційна влада закривала, а їхні приміщення використовувалися для потреб військ та окупаційної адміністрації. Наприклад, у Дніпропетровському гірничому інституті в період окупації розміщувалися по черзі СС, поліція та генерал-комісаріат. У будинку політехнічного інституту розташовувалися німецькі й італійські військові інстанції та служби т. зв. “Організації Тодта”¹⁵⁸. Приміщення Білоцер-

ківського сільськогосподарського інституту впродовж усієї окупації використовували під військовий шпиталь¹⁵⁹.

У перспективі окупанти не передбачали відновлення мережі вищих навчальних закладів для підготовки кваліфікованих спеціалістів з місцевого населення. Серед представників окупаційної влади на місцях, а з самого початку війни — і серед чиновників райхсміністерства А. Розенберга переважала думка, що на території України підготовка фахівців з вищою освітою проводитися не буде, бо всі ланки керівництва охоплять німці, і спеціалістів з Райху вистачить для підпорядкування економічного потенціалу України військовим інтересам Німеччини. Широко було відоме висловлювання Гітлера про те, що вища освіта в Україні повинна бути заборонена¹⁶⁰. Користуючись цими настановами, військова й цивільна окупаційні адміністрації на місцях видали в межах своєї компетенції розпорядження, які забороняли вищу освіту для місцевого населення. Так, постанова командування оперативного тилу Вермахту в Україні від 29 грудня 1941 р. забороняла “високі навчальні заклади” на всій території оперативного тилового району¹⁶¹.

Військово-політичні та соціально-економічні реалії, як уже нами згадувалося, досить скоро змусили окупантів частково переглянути власну політику щодо вищої технічної освіти в Україні. Зважаючи на гостру потребу спеціалістів із вищою освітою для медицини, промисловості та сільського господарства, А. Розенберг вже 21 січня 1942 р. надіслав підлеглим інстанціям розпорядження “Про політику щодо вищої школи в райхскомісаріаті «Україна»”. Цей документ, подібно до інших, також вимагав закриття усіх вузів, проте, водночас, було дозволено продовжити роботу по підготовці спеціалістів медичним, ветеринарним, сільськогосподарським і природничим факультетам ліквідованих вузів. Це було зроблено для того, щоб студенти старших курсів змогли завершити навчання на цих спеціальностях. Ці окремі факультети передбачалося реорганізувати в самостійні інститути¹⁶². Зрозуміло, що продовжити навчання мали змогу лише студенти, які виявили “прихильність” до “нового порядку” та поводитися, з точки зору окупантів, зразково. Викладацький склад збережених факультетів обов’язково мав пройти політичну перевірку. Було встановлено постійний контроль за викладацькою та науково-дослідною діяльністю допущених до роботи місцевих педагогічних працівників вищої кваліфікації.

Окупаційна влада поступово почала відновлювати роботу окремих факультетів і вузів. Так, із 1 вересня 1942 р. відновили підготовку студентів медичні інститути у Вінниці та Києві¹⁶³. У Дніпропетровську частково почали працювати деякі факультети сільськогосподарського, політехнічного й транспортно-інститутів. Було відкрито кооперативний інститут та відновлено роботу деяких факультетів місцевого університету¹⁶⁴. В окремих вузах кількість студентів, як для того часу, була досить значною. Наприклад, у Київському медінституті на момент його закриття 13 листопада 1942 р. навчалось 3000 студентів¹⁶⁵.

Із самого початку окупації вищі навчальні заклади в Україні разом із іншими науковими установами підпали під юрисдикцію робочої групи “Східна

Україна” зондерштабу “Наука” райхсміністерства А. Розенберга. Чиновники цієї установи здійснювали облік і реєстрацію наукового та навчального інвентарю, всіх матеріальних цінностей вузів. Особлива увага окупантів зверталася на можливість використання наукової й навчальної бази існуючих вищих навчальних закладів в інтересах німецької військової економіки. Передбачався особливий контроль за збереженими в інтересах Німеччини вузами та науковими установами¹⁶⁶.

Переважна більшість чиновників окупаційної адміністрації виявила вкрай негативне ставлення до відновлення вищої спеціальної освіти навіть у такому урізаному вигляді. Типовою щодо цього є думка генерал-комісара Дніпропетровська К. Зельцнера, який повністю заперечував доцільність вищої технічної освіти для українців, посиляючись на достатність німецьких кадрів¹⁶⁷. Представники зондерштабу “Наука” більш реалістично оцінювали ситуацію з дефіцитом спеціалістів середньої та вищої ланки. В одному з листів до А. Розенберга його керівник в Україні Браун писав про те, що він не бачить ніякої можливості охопити всі посади керівників середньої та вищої ланки, а тому відновлення вищої професійної освіти є необхідністю¹⁶⁸. Браун переконував керівництво в тому, що більш високий рівень освіти українців не повинен нести у собі небезпеки для Німеччини, якщо забезпечено “достатньо сильний вплив на вищу школу”¹⁶⁹.

Проте усі розмови навколо відновлення вищої професійної освіти в Україні так і залишилися розмовами. Нацистське керівництво бачило в Україні передусім невичерпний продовольчо-сировинний та промисловий резерв, а також джерело дешевої робочої сили для Райху. Пізніше, в умовах стратегічного наступу Червоної армії по всьому фронту, окупанти взагалі відмовилися від планів підготовки спеціалістів вищої кваліфікації з українців. Щойно відкриті вузи і факультети, як правило, дуже швидко зачиняли, а студентів мобілізували на роботу в Україні або відправляли до Німеччини. Абсолютна більшість відновлених вузів і факультетів так і не змогли здійснити жодного випуску спеціалістів.

Як бачимо, часткове відновлення системи середньої професійної освіти й деяких вищих навчальних закладів в окупованій Україні здійснювалося фашистською Німеччиною тільки з метою задоволення потреби у фахівцях технічних та сільськогосподарських спеціальностей. Якщо середні професійні училища і технікуми подекуди все ж працювали й продовжували підготовку спеціалістів, то реорганізовані факультети і відновлені вузи часто існували лише на папері, у звітах окупаційних органів та пропагандистських публікаціях преси. Тим навчальним закладам, які все ж були збережені, бракувало кваліфікованих викладачів, матеріальної і навчальної бази, а головне — політичної волі окупантів, щоб реально розпочати підготовку спеціалістів. Зрештою, чимале значення відігравав і фактор часу. Планам нацистів не судилося здійснитися, бо, починаючи з літа 1943 р., перед лицем наступаючих радянських військ, їм годі було й думати про розширення мережі професійної освіти “тубільців”.

Впродовж 1942—1944 рр. німецько-фашистські окупанти з метою поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів відкрили в Україні мережу професійних навчальних закладів. Цими діями, на наш погляд, було започатковано утворення певної системи фахового навчання. Її склали навчальні заклади нижчого та середнього рівнів професійної підготовки. Утворилася двоступенева система професійного навчання, первинний щабель якої формували ремісничі й професійні курси, фахові дворічні підготовчі школи, ремісничі училища та навчальні майстерні. Навчаючись у них, учні здобували початкову загальну освіту та отримували професійну підготовку. Наступний рівень професійної освіти, за задумом організаторів, мали скласти середні професійні школи, училища й технікуми, правом вступу до яких користувалися особи, які отримали фахову підготовку нижчого рівня. Цим мав забезпечуватися принцип наступності у професійній підготовці фахівця. Знання, отримані учнями в подібних навчальних закладах, мали, як правило, вузькоспеціалізований прикладний характер, достатній для фахової підготовки. При цьому водночас свідомо занижувався рівень загальної освіти учнів.

Одночасно з організацією мережі професійних шкіл, училищ, технікумів окупанти відкривали досить велику кількість різноманітних вузькофахових курсів для перепідготовки спеціалістів, які отримали освіту ще до війни. В царині підготовки спеціалістів вищої ланки справа не рушила далі розмов й пропагандистської метушні, яку окупанти час від часу здійснювали навколо часткового відновлення навчання та підготовки спеціалістів на окремих факультетах і вузах.

У справі організації професійної освіти окупаційна влада спиралася на місцеві українські органи самоуправління, кадри фахівців середньої та вищої професійної освіти, що залишилися на окупованій території, частину національно свідомої інтелігенції, які, беручи участь у відродженні професійного навчання, намагалися хоч якось покращити жахливе становище у сфері освіти. Водночас нацисти здійснювали повний контроль за змістом навчання, жорстку ідеологічну цензуру навчальних програм та відбір педагогічних кадрів за принципом лояльності режимові.

Визначити рівень і якість отриманих учнями й студентами фахових знань і професійних навичок можна лише опосередковано, бо основним критерієм цього мала б стати практична робота готового спеціаліста, однак у більшості випадків до цього не дійшло. Безсумнівне одне — якість підготовки фахівців залежала від конкретних умов організації навчального процесу, змісту навчальних планів і програм, кваліфікації викладачів. Неабияк налагодження якісної підготовки спеціалістів залежало від ставлення керівників окупаційної влади на місцях до самої ідеї відновлення професійного навчання місцевого українського населення, а, як показала практика, це було далеко не одностороннім.

Загалом, заходи німецької окупаційної влади, спрямовані на поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів шляхом професійної підготовки української молоді, хоч і були проведені, однак не мали бажаних

для нацистів результатів. Вони були вкрай непослідовними й мали обмежений характер. Відновлення професійної освіти істотно не вплинуло на поповнення важливих галузей військової економіки кваліфікованими кадрами.

¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плану “Ольденбург”: (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). — 3-е изд., доп. — М.: Экономика, 1987. — С. 48.

² ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 143, арк. 1—45.

³ Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях (“Зеленая папка”) // Военно-истор. журнал. — 1991. — № 4. — С. 9—17; № 5. — С. 24—33.

⁴ Там само. — С. 25—27.

⁵ *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К.: УДПУ ім. М. Драгоманова, 1997. — С. 19.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 31—122.

⁷ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 392, арк. 45.

⁸ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. — М., 1968. — С. 189—191.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29, 30.

¹⁰ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 7 т. — М., 1957—1961. — Т. 4. — С. 493.

¹¹ *Коваль М.В.* Боротьба робітників за зрив фашистських планів використання промисловості України: До 35-річчя визволення території України від фашистських загарбників // Укр. істор. журнал. — 1979. — № 6. — С. 45.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 6.

¹³ Цит. за: *Земсков В.Н.* Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941—1945 гг.). — М., 1986. — С. 25.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 147, арк. 14, 15.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 171, арк. 113.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 73.

¹⁷ Сборник документов и материалов. — Донецк, 1969. — С. 28, 29.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 37.

¹⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 523.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 193, арк. 9.

²¹ Там само.

²² Українське слово. — 1941. — 30 верес.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 193, арк. 1.

²⁴ Нове Українське слово. — 1941. — 26 жовт.

²⁵ Державний архів Житомирської області (ДАЖО, м. Житомир). — Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1—1, зв.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 193, арк. 36, 37.

²⁷ ДАЖО. — Ф. Р.-1152, оп. 1, спр. 2, арк. 36—38.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 51.

- ²⁹ Там само. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 193, арк. 36.
- ³⁰ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 156, 157.
- ³¹ ДАЖО. — Ф. Р.-1426, оп. 1, спр. 61, арк. 9.
- ³² ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8, оп.1, спр. 297, арк. 14—16.
- ³³ Там само. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 40; Там само. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 193, арк. 1.
- ³⁴ ДАЖО. — Ф. Р.-2375, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 41.
- ³⁶ Там само. — Ф. 3206, оп. 1, спр. 37, арк. 6.
- ³⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944 гг.: У 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 130, 131.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 40, 41.
- ³⁹ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 36.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 3206, оп. 4, спр. 6, арк. 5—10.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 2, арк. 17.
- ⁴² Коваль М.В. Україна 1941—1945 рр. // Укр. істор. журнал. — 1991. — С. 10.
- ⁴³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг.: В 6 т. — М., 1970—1975. — Т. 1—6. — Т. 4. — С. 239; Земсков В.Н. Цит. праця. — С. 4.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 11; Волинь. — 1943. — 22 берез.
- ⁴⁵ Военно-исторический журнал. — 1991. — № 5. — С. 26.
- ⁴⁶ Там само. — № 4. — С. 11.
- ⁴⁷ Косик В. Цит. праця. — С. 533.
- ⁴⁸ Кондратенко Л.В. До питання економічних втрат України в 1941—1945 роках // Друга світ. війна і Україна: Матеріали наук. конференції (27, 28 квітня 1995 р.). — К., 1996. — С. 199.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 32—33.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 284, арк. 32; Радянська Олевщина. — 1943. — 19 листоп.
- ⁵¹ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 180, арк. 154.
- ⁵² ЦДАГО України. — Ф. КМФ-8, оп. 22, спр. 10, арк. 154.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. — Оп. 22, спр. 320, арк. 31.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 23, ч. 1, спр. 124, арк. 81.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 82, 84.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 56.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 44, 45.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 124, арк. 53.
- ⁶⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 292.
- ⁶¹ Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 3. — С. 45—56.
- ⁶² Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Цит. праця. — С. 179.
- ⁶³ Золотоноські вісті. — 1943. — 9 серп.
- ⁶⁴ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Цит. праця. — С. 161; Земсков В.Н. Цит. праця. — С. 28, 29.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 531, арк. 17 зв.

- ⁶⁶ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Цит. праця. — С. 241.
- ⁶⁷ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. — С. 299, 300.
- ⁶⁸ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Цит. праця. — С. 231.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 59, 60.
- ⁷⁰ История СССР. — 1982. — № 2. — С. 108.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 25.
- ⁷³ *Коваль М.В.* Україна 1941—1945 рр. // Укр. істор. журнал. — 1991. — С. 45.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 84.
- ⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 124, арк. 19.
- ⁷⁶ Там само. — Оп. 22, спр. 79, арк. 63, 64.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 297, арк. 5.
- ⁷⁸ Там само. — Спр. 6, арк. 40.
- ⁷⁹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Цит. праця. — С. 177.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 342, арк. 93, 94.
- ⁸¹ Там само. — Оп. 1, спр. 12, арк. 110, 111.
- ⁸² ДАЖО. — Ф. Р.-1426, оп. 1, спр. 61, арк. 20.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 182, арк. 13, 14.
- ⁸⁴ Там само. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 262, арк. 10.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 85, арк. 5.
- ⁸⁶ Там само. — Спр. 6, арк. 381.
- ⁸⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944 гг.: У 2 кн. — Кн. 1. — С. 292; *Косик В.* Цит. праця. — С. 529.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 54.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 297, арк. 166.
- ⁹⁰ Там само. — Спр. 6, арк. 386.
- ⁹¹ Там само. — Спр. 38, арк. 25, 26.
- ⁹² Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941—1944. — К., 1965. — С. 113.
- ⁹³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 109.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 10; Звіти, інформації, доповідні про німецько-фашистський режим на окупованих територіях. — Арк. 8.
- ⁹⁵ *Панченко П.П., Бондаренко Н.М., Падалка С.С.* Цит. праця. — С. 142.
- ⁹⁶ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Цит. праця. — С. 279.
- ⁹⁷ ДАЖО. — Ф. Р.-1426, оп. 1, спр. 61, арк. 20; ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 132, арк. 3.
- ⁹⁸ ЦДАВО України — Ф. 4620, оп. 3, спр. 297, арк. 35.
- ⁹⁹ Там само. — Спр. 240, арк. 10.
- ¹⁰⁰ Там само. — Спр. 297, арк. 10—14.
- ¹⁰¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.: В 6 т. — Т. 3. — М., 1963. — С. 463.
- ¹⁰² *Чернега П.М., Балан Д.М.* Економіка України в роки Великої Вітчизняної війни // Матеріали міжнар. наук. конференції “50-ти річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4—5 травня 1995 р. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 93.

- ¹⁰³ Бутівщенко С.В. Середні спеціальні навчальні заклади в Україні в роки Другої світової війни // Там само. — С. 96.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 74.
- ¹⁰⁵ Ленська В.В. Фашистська шкільна політика // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 10. — С. 81—86.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 204.
- ¹⁰⁷ Там само. — Спр. 38, арк. 89.
- ¹⁰⁸ Там само. — Спр. 6, арк. 333.
- ¹⁰⁹ Там само. — Арк. 444, 445.
- ¹¹⁰ Там само. — Спр. 274, арк. 5.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 425.
- ¹¹² Там само. — Спр. 38, арк. 39—42.
- ¹¹³ Там само. — Спр. 12, арк. 112.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 13.
- ¹¹⁵ ДАЖО. — Ф. Р.-1151, оп. 1, спр. 153, арк. 11; Державний архів м. Києва (*дали* — ДАМК). — Ф. Р.-13, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 1, 72.
- ¹¹⁷ Там само. — Арк. 67.
- ¹¹⁸ Там само. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 3, арк. 221—227.
- ¹¹⁹ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 67.
- ¹²⁰ Там само. — Оп. 1, спр. 6, арк. 293.
- ¹²¹ Там само. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 3, арк. 230.
- ¹²² Там само. — Арк. 229.
- ¹²³ Там само. — Арк. 230.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Золотоноські вісті. — 1943. — 25 лип.; ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 133.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 294.
- ¹²⁷ Там само. — Оп. 2, спр. 157, арк. 1, 157.
- ¹²⁸ Там само. — Оп. 1, спр. 297, арк. 130.
- ¹²⁹ Там само. — Спр. 12, арк. 16, 17.
- ¹³⁰ Там само. — Арк. 17.
- ¹³¹ Там само. — Спр. 297, арк. 8.
- ¹³² Там само. — Арк. 59.
- ¹³³ Там само. — Арк. 10.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 134.
- ¹³⁵ Там само. — Оп. 2, спр. 156, арк. 62, 63.
- ¹³⁶ Нове Українське слово. — 1942. — 4 лют.
- ¹³⁷ Там само. — 27 черв.
- ¹³⁸ ДАЖО. — Ф. Р.-1151, оп. 1, спр. 153, арк. 11; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 121, арк. 23.
- ¹³⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157. — Донесення місцевих тилових комендатур (листопад 1941 — червень 1942 рр.), арк. 68, 70.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 143.
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 1, 63, 64.
- ¹⁴² Там само. — Арк. 1, 113, 114.

- ¹⁴³ Там само. — Оп. 1, спр. 64, арк. 4.
- ¹⁴⁴ Там само. — Ф.1, оп. 23, ч. 1, спр. 121, арк. 3.
- ¹⁴⁵ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 1, 75.
- ¹⁴⁶ Там само. — Арк. 1, 76.
- ¹⁴⁷ Там само. — Арк. 1, 73.
- ¹⁴⁸ Там само. — Спр. 101, арк. 167.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 118, арк. 2, 3.
- ¹⁵⁰ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 19.
- ¹⁵¹ Там само. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 24.
- ¹⁵² Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 20.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 12.
- ¹⁵⁴ Там само. — Арк. 1, 2.
- ¹⁵⁵ *Оврас А.А.* Підготовка кадрів технічної інтелігенції вузами України (1941—1945 рр.) // Матеріали міжнар. наук. конференції “50-ти річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4—5 травня 1995 р. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 89.
- ¹⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 531, арк. 35.
- ¹⁵⁷ *Цимбал Л.М.* Про підготовку кадрів у вузах України в завершальний період Великої Вітчизняної війни // Укр. істор. журнал. — 1974. — № 11. — С. 51.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 274, арк. 6.
- ¹⁵⁹ ДАМК. — Ф. Р.-1265, оп. 1, спр. 23, арк. 23 а.
- ¹⁶⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1942—1944 гг.: В 2-х кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 182.
- ¹⁶¹ *Косик В.* Цит. праця. — С. 549, 550.
- ¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 180, арк. 173.
- ¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 124, арк. 23; ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 24.
- ¹⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 124, арк. 94, 95.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 28—32.
- ¹⁶⁶ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 264, арк. 3—6.
- ¹⁶⁷ Там само. — Спр. 274, арк. 6.
- ¹⁶⁸ Там само. — Арк. 8, 9.
- ¹⁶⁹ Там само. — Арк. 10.

Г. ГОЛИШ, Л. ГОЛИШ

Трагедія знівченого дитинства

Специфічними характеристиками й неповторно-трагічною палітрою наділений дитячий вимір подій німецько-радянської війни. Неадаптованість неповнолітніх громадян до особливих обставин воєнної пори, несформованість їхньої екзистенційно-психологічної сфери та відсутність життєвого досвіду цілком логічно визначили найтрагічніше місце цієї найбільш вразливої частини українського соціуму серед небачених за всю попередню історію народних страждань. Майже повна відсутність спеціальних праць з окресленої проблеми, її гносеологічна та концептуальна цінність з огляду на відродження традицій антропоцентризму і гуманізму, велике значення для громадянського виховання сучасного підростаючого покоління — все це переконливо вмотивовує нагальну потребу комплексного й системного аналізу становища неповнолітніх українців у воєнну добу.

На початковому етапі трагедії

Характерне для юних громадян романтичне сприйняття війни вже з перших її днів витіснялося жорстокими реаліями, усвідомленням глибокого трагізму цієї суспільної метаморфози. Налаштовані радянською ідеологією на переконаність у непереможності Червоної армії, діти та підлітки були шоковані її тяжкими поразками вже в перші дні війни. Юні українці переживали біль розлуки з батьками та старшими братами, які йшли на фронт, усвідомлюючи страшну перспективу їх безповоротної втрати. Не менш болісними були в неповнолітньому середовищі й думки про загублене дитинство, а також про втрачене на невизначений час мирне і передбачуване прийдешнє життя. Все це викликало великі морально-психологічні трансформації серед неповнолітньої частини українського соціуму, спричиняло соціальну акселерацію юних українців.

Уже на початковому етапі війни у прифронтових районах та зоні воєнних дій обірвалося життя тисяч неповнолітніх громадян. Так, газета “Красная армия” повідомляла, що 22 червня 1941 р. у результаті нальоту німецьких літаків загинуло більш як десять дітей, які гралися на одній з вулиць с. Жуляни (неподалік м. Києва). “Я, мати шістьох вбитих радянських громадян, — писала воїнам однієї з військових частин жителя цього села А. Миртвяченко, — прошу вас відомстити за моїх дітей і жорстоко покарати фашистських варварів”¹.

Як засвідчують спогади учасників подій, досить часто юні громадяни гинули як під час періодичних масованих нальотів німецької авіації на прифронтові райони, так і в результаті бомбардувань та обстрілів колон біженців. У піонерській періодиці того часу з'явилися рубрики, матеріали яких вчили дітей, як треба поводитися під час повітряного нальоту чи хімічного нападу². Проте далі рекомендацій справа, по суті, не пішла, бо достатньою мірою засобами індивідуального та, місцями, колективного захисту діти й підлітки забезпечені не були.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна” поряд з кваліфікованими робітниками і спеціалістами, людьми похилого віку, жінками першочерговій евакуації підлягали й неповнолітні громадяни. Так, у жовтні 1941 р. з м. Ворошиловграда до м. Самарканда (Узбекистан) було відправлено ешелон з 450 сім'ями, у складі яких було понад 1000 дітей³. Спеціальною постановою № 389 Харківського облвиконкому від 18 вересня 1941 р. передбачалася евакуація з м. Харкова близько 100 тис. жінок і дітей, в т. ч. у Сталінградську область Російської Федерації 20 тис., у Саратовську — 30 тис., у Казахстан — 50 тис.⁴

Було організовано й евакуацію вихованців дитячих установ. Так, впродовж липня—серпня 1941 р. до м. Харкова і області прибуло 810 дітей віком від 2 до 14 років, здебільшого вихованців дитбудинків та будинків дитини Київської і Кіровоградської обл. З дитбудинків Полтавської обл. до м. Охтирки (Сумщина) було евакуйовано близько 1000 дітей⁵. З наближенням фронту маленьких евакуантів відправляли вглиб СРСР.

Проте далеко не всім вихованцям дитустанов пощастило евакуюватися у східні райони, що було пов'язано з труднощами початкового періоду війни та нерозпорядливістю на місцях. Так, у евакопотягах не знайшлося місця неповнолітнім інвалідам Харківського спецдитбудинку. Ці нещасні діти, по суті, були залишені як живий трофей окупантам і прирікалися на смерть⁶. Такі факти були не поодинокими і вони служать одним із аргументів для розвінчування міфу про послідовну “гуманність” радянської системи щодо неповнолітніх.

Подібна ситуація склалася й з евакуацією учнів шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), залізничних (ЗУ) і ремісничих (РУ) училищ. Так, з Київської обл. належало евакуювати 7720 юних трудрезервників, а фактично ж через нестачу рухомого складу було відправлено на Схід лише 4342 (56,2 %), Кіровоградської — 72,2 %, Полтавської — 12,3 %, Дніпропетровської — 59 %, Запорізької — 20,3 %, Сумської — 28,2 %, Сталінської — 8,8 %, Харківської — 24,2 %, Ворошиловградської — 14,3 %⁷.

Шлях дітей та підлітків, що евакуйовувалися на Схід, був тривалим, надзвичайно виснажливим, тяжким і небезпечним. Евакопотяги часто ставали об'єктами бомбардувань та обстрілів німецької авіації, неповнолітні потерпали в дорозі від голоду, спраги й хвороб. Хоча керівництво залізниць було зобов'язане організувати пункти гарячого харчування, санітарну та медичну допомогу, видачу продуктів, насправді ж для забезпечення побуту евакуйованих дітей у дорозі було зроблено дуже мало. Через відсутність належних

санітарно-профілактичних заходів досить типовими стали спалахи інфекційних захворювань серед юних евакуйованих.

Розташування евакуйованих дитячих закладів у східних районах також було далеко не безпроблемним. Про це засвідчують численні телеграми органів влади Росії, Киргизії, Казахстану, Узбекистану та інших республік на адресу РНК УРСР у серпні 1941 р. Зокрема, в одній з них повідомлялося: “У Краснодарському краї знаходиться 5000 евакуйованих дітей дитбудинків України, які абсолютно не забезпечені ні продуктами харчування, ні одягом. З огляду на вищевказане, виконком Краснодарської обласної ради настійно просить український уряд терміново врегулювати питання нормального фінансування дитбудинків республіки”. Про певне реагування РНК УРСР на такі телеграми можна судити, наприклад, з її розпорядження про телеграфний грошовий переказ в сумі 471 тис. крб. для утримання евакуйованих українських дітей у Пензенській обл.⁸ Утім, ці факти були швидше винятком, аніж правилом, тому евакуйовані з України діти терпіли велику скруту і тільки пізніше були вишукані певні кошти на їхнє утримання. Принагідно зазначимо, що твердження радянської історіографії про неодмінно теплий прийом евакуйованих українських дітей у східних районах СРСР підтверджувалося не завжди і не повсюдно.

Уже в перший період війни з’явилось чимало бездоглядних і безпритульних дітей, які або втратили батьків під час боїв, бомбардувань і обстрілів, чи просто загубилися за евакуації. Вони кочували від одного міста до іншого, перебиваючись випадковими життєвими засобами і страждаючи від голоду й холоду. Представників цієї категорії неповнолітніх громадян працівники органів НКВС знімали з потягів, відловлювали на вокзалах, міських вулицях і звозили на евакопункти. Так, лише на Харківський евакопункт у липні — серпні 1941 р. було доставлено 190 бездоглядних дітей віком 2—5 років, їх було знято з потягів або виявлено на залізничних вокзалах⁹.

Реальні кроки влади з організації допомоги дітям, позбавленим батьківського піклування, абсолютно не відповідали масштабам цього соціального лиха, тому проблема сирітства й дитячої бездоглядності у початковий період війни залишалася дуже гострою і болючою: як правило, тоді ця категорія неповнолітніх була полишена сама на себе.

Воєнна пора внесла істотні корективи в організацію навчально-виховного процесу неповнолітніх. З об’єктивних причин школи працювали неритмічно, типовим стало припинення занять чи дострокове завершення навчальних чвертей. З наближенням фронту навчальні заклади, зазвичай, припиняли роботу. Наркомат освіти УРСР зазначав у своєму звіті Раднаркомові, що діючі школи починали заняття з великим запізненням, їм бракувало найнеобхіднішого, а перерва у навчальному процесі багатьох із них сягала 3—4 місяців¹⁰. У вересні 1941 р. навчальні заняття розпочалися лише на Донбасі, Харківщині, а також у деяких школах Чернігівської і Сумської областей. Поширилася практика проведення занять у приватних помешканнях громадян, оскільки чимало шкільних приміщень були або зруйновані в ході війни, або зайняті військовими частинами¹¹.

На кінець 1941/42 навчального року у Ворошиловградській обл. та вільних від німецької окупації районах Сталінської і Харківської обл. працювало сумарно 1352 школи з контингентами 154 429 учнів¹². Проте чимало дітей у цьому регіоні школу не відвідувало, цей факт визнавався й офіційно. Так, у постанові РНК УРСР від 3 червня 1942 р. вказувалося, що лише по Ворошиловському районі 2174 дитини не було охоплено навчанням¹³.

Відбувалися певні зміни в навчальних планах шкіл, зокрема, велику увагу приділяли фізичній та військовій підготовці учнів. У дитячій газеті “На зміну” було вміщено добірку матеріалів для юних громадян під рубриками: “Мускул гартуй, спорт”, “Тіло загартуй до боїв”¹⁴. Водночас зазначимо, що мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян активно здійснювалася через систему шкіл та гуртків ТСОАВІАХІМ і в довоєнний період, а у зв’язку з реаліями й викликами воєнного часу цей процес було значною мірою інтенсифіковано. У навчальній роботі на перший план поряд із загальнофізичною підготовкою висувалося вивчення матеріальної частини й бойових характеристик гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, опанування правилами протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО) і санітарної оборони. Згідно з постановою РНК СРСР від 2 липня 1941 р., учні всіх шкіл, починаючи від 8-річного віку, на спеціальних заняттях мали здобувати навички користування індивідуальними й колективними засобами протиповітряної оборони¹⁵.

Війна ускладнила ситуацію із забезпеченням населення товарами найпершої необхідності, а тому було запроваджено нормоване постачання. Щоденна норма хліба за продовольчими картками дітей та підлітків становила 400 г, а місячна норма круп і макаронів обмежувалася для них 1,2 кг. Рибою, м’ясом, жирами та іншими калорійними продуктами продовольчі картки, по суті, не отоварювалися. Постійне недоїдання, незбалансованість харчування викликали в неповнолітньому середовищі масові захворювання уже в початковий період війни.

В умовах воєнного часу істотно погіршилося медичне обслуговування дітей та підлітків. Багато дитячих лікувально-профілактичних закладів припинило свою роботу через нецільове використання їхніх приміщень, катастрофічно не вистачало відповідних медичних кадрів. Профілактичні щеплення юних громадян проводилися з відхиленнями від встановленої періодичності, а частина їх взагалі опинилася поза вакцинацією. Про незадовільний стан медичного обслуговування дітей з тривогою говорилось у спеціальній постанові РНК УРСР від 29 травня 1942 р. Цим документом передбачалися конкретні заходи з метою усунення вказаних недоліків, затверджувався план розгортання лікувально-профілактичних закладів для дітей на 1942 р.¹⁶ Однак з об’єктивних причин все це залишалось лише декларацією намірів.

Водночас зазначимо, що в умовах воєнного часу дедалі відчутнішим ставав тоталітарний прес радянської системи. Так, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1941 р. “Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. “Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх”, значно розширився перелік правопорушень, за які юні громадяни могли бути притягнуті до повної кримінальної відповіді-

льності. Тому чимало підлітків уже в початковий період війни опинилися у таборах “за порушення законів воєнного часу”, наприклад, за залишення роботи на підприємствах чи дрібні крадіжки¹⁷.

Таким чином, уже початок німецько-радянської війни спричинив необхідні негативні трансформації в житті наймолодшої частини українського соціуму, спричинивши великі страждання юних громадян.

Жертви нацистського етноциду

Діти й підлітки України стали жертвами нацистського етноциду, який за цинізмом задуму і масштабами реалізації не мав аналогів у світовій історії. Поряд із масовими розстрілами для економії набоїв нацисти систематично вдавалися до “безкровного умертвіння” неповнолітніх: їх вбивали прикладами гвинтівок чи камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо. Документи й спогади очевидців засвідчують, що гітлерівці досить широко практикували отруєння дітей шляхом змащування їхніх уст отрутою або задушення газами у пристосованих для цього автомашинах (“Gasenwagen”). Так, під час масових розправ над цивільним населенням м. Полтави окупанти змащували губи юних жителів отруйною речовиною, від якої вони відразу ж вмирили¹⁸. Досить поширеною була практика “пригощання” дітей цукерками, в які заздалегідь впорскувалася отрута.

Надзвичайна комісія дослідила в м. Кременчуці трупи загиблих під час окупації 26 підлітків та 11 дітей і дійшла висновку, що, з огляду на відсутність у них уражень травматичного характеру, цих нещасних скинули в могили живими, попередньо оглушивши їх тупими предметами¹⁹. Такий же варварський спосіб знищення неповнолітніх застосували окупанти й 30 жовтня 1941 р. під час масових розстрілів цивільного населення у приміській зоні м. Кіровограда: малюків били гумовими палицями по голові, а потім засипали землею²⁰. У м. Кам’янці-Подільському гітлерівці живцем закопали в ями-могили на місцевому цвинтарі майже 500 дітей віком до 8 років²¹. А в ході акцій зі знищення цивільного населення м. Кривого Рогу в жовтні 1941 р. окупанти скинули в шурфи шахт декілька сотень дітей²².

Характерно, що німці після розправи над цивільним населенням ледь присипали трупи землею, і тому вони часом ставали здобиччю диких тварин і бродячих собак. Так, громадянка м. Лубни Є. Смурова свідчила: “Я сама бачила, як собаки тягали по землі голови маленьких дітей”²³.

Розправи над неповнолітніми часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Так, під час терористичної акції в с. Велика Березівка на Сумщині (червень 1942 р.) окупанти обрізали юним жертвам носи, виколювали очі, втикали багнети в роти, кидали у вогонь²⁴. Окупанти часто втішалися й тим, що напідпитку вривалися в пологові будинки чи акушерські пункти, відбирали новонароджених і розбивали їм голівки на очах у їхніх матерів. А в с. Криві Луки Краснолиманського району (Донбас) німецький капрал викинув у вікно немовля місцевої жительки Симонової лише за

те, що дитина своїм плачем розбудила його²⁵. Подібні нелюдські дії вчиняли окупанти й у м. Львові. Вони відбирали у породіль їхніх немовлят і викидали на бруківку з верхніх поверхів²⁶.

Численними жертвами нацистського антисемітизму ставали діти єврейської національності. Особливо багато їх було знищено в урочищі Бабин Яр неподалік від Києва. Про ті страхоття свідок Н. Горбачова розповідала так: “Я особисто бачила, як німці кидали немовлят у яр. У яру знаходилися не тільки розстріляні, а й поранені, а також живі діти. Все ж німці проводили закопування яру...”²⁷ Тотальному знищенню підлягали й циганські діти.

Вбивства неповнолітніх часом ставали цілеспрямованими акціями і розглядалися нацистами як один з ефективних засобів упокорення населення окупованих областей та здійснення своїх людоїдських програм. Так, у м. Мелітополі за період окупації було знищено близько 3000 дітей та підлітків²⁸, а у м. Козятині (Вінниччина) — 147²⁹. Жахлива трагедія розігралася в с. Цибулеві Монастирищенського р-ну цієї ж області. Тут 20 травня 1942 р. окупанти відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх знищили. Частину нещасних возили по селу в клітках, мов звірят, а потім закопали живцем³⁰. З декількох сотень малолітніх в'язнів Білоцерківського гетто випадково вціліло лише кілька³¹.

Місцем масових розправ над неповнолітніми стало м. Львів. Тут лише в Янівському таборі було вбито майже 8 тис. дітей і підлітків. 24 березня 1943 р. гестапівці вигнали жінок з Львівського гетто на роботи, після чого посадили їхніх дітей на шість вантажних автомобілів, вивезли в урочище Пісковня і всіх їх знищили. Комендант Янівського табору Вільгауз аби розважити свою 9-річну доньку, часто наказував підкидати в повітря немовлят і розстрілював їх під її захоплені вигуки. Комісар гестапо Вепке побився об заклад, що він може одним ударом сокири розрубати людину навпіл. Кат продемонстрував свої страшні вміння на 10-річному хлопчикові, якого впіймав на одній із львівських вулиць³².

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, реалізуючи свої окупаційні програми, нацисти методично знищували вихованців багатьох дитустанов. Свідченням цього є, зокрема, розправа над 70-ма вихованцями дитбудинку на хуторі Домниця (Чернігівщина). Частину дітей окупанти заморили голодом, а 32 розстріляли і скинули трупи в яму з нечистотами³³. Було також знищено всіх вихованців дитбудинків у м. Новгород-Сіверському та м. Кобеляки³⁴.

Ще більшими масштабами характеризується злочин, який вчинили окупанти на початку березня 1942 р. в с. Михайлівка (Дніпропетровщина). За розпорядженням коменданта Томаківського гарнізону Кайзера 128 вихованців місцевого дитбудинку віком від 2,5 до 10 років доставили на підводах до протитанкового рову за селом і всіх їх розстріляли³⁵.

Саме безпритульні та вихованці дитбудинків ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жахливих медичних експе-

* Врятувався лише один учасник “томаківської трагедії” — підліток Дмитро Козуб, якому вдалося втекти по дорозі до місця розправи.

риментів та об'єктами забору донорської крові для німецьких вояків*. Так, у м. Харкові спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4—7-річного віку, доставляли їх у дитячий притулок, розташований у районі парку “Сокольники” і перетворювали на донорів**. Їхня кров доставлялася в Лубенський військовий шпиталь³⁶. Знекровлення і виснаження дітей призводило до разючої смертності: у деякі місяці 1942 р. у притулку щодня вмирало майже по 100 дітей. Часто вкрай виснажені, але ще живі діти спали впереміш з уже померлими³⁷. В утриманців сиротинця м. Дніпропетровська брали не лише донорську кров, а й їхню шкіру та кістковий мозок для порятунку гітлерівських вояків. Більшість маленьких донорів загинула через знекровлення та крайнє виснаження³⁸.

Щоб не втратити контроль над окупованими областями, гітлерівці посилювали терор проти населення як засіб боротьби з партизанами і підпільниками. Одними з перших жертвами помсти за дії партизанів стали жителі с. Велика Обухівка (Полтавщина). Тут у листопаді 1941 р. було знищено 269 жителів села, з них 108 дітей і підлітків, лише за те, що місцеві партизани вбили 20 коней і поранили кількох карателів³⁹. У звіті 1-ї моторизованої бригади СС про каральну акцію “Нюрнберг”, проведenu в районі Південної Прип'яті від 14 до 21 листопада 1941 р., зі страхітливою ґрунтовністю повідомлялося, що серед 5397 убитих — 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчинки⁴⁰.

Груднева директива В. Кейтеля “Про боротьбу з бандитами” (1942 р.) рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати “будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей***”, якщо це буде сприяти успіхові”⁴¹. Відтоді каральні акції стали масштабнішими і набували щораз жорстокішого характеру.

Сотні дітей та підлітків у результаті терористичних дій карателів були знищені в м. Глухів. У своїх спогадах Ф. Пігідо-Правобережний писав про глухівську трагедію таке: “Напівголі, босі, закривавлені діти і дорослі, яких було лише поранено, борсались у своїй крові, перемішаній з снігом. У смертельнім жаху закривавленими рученятами хапались діти за ноги тих, що розстрілювали, але ці потвори ударом чобіт в обличчя або груди відкидали їх назад”⁴².

Трагічна доля білоруського села Хатині спіткала сотні населених пунктів окупованих територій України. Так, у ході каральної акції проти жителів с. Кортеліси (Волинь) сотні дітей було утоплено в колодязях і закопано живцем. У с. Опалин цієї ж області карателі знищили 277 дітей та підлітків⁴³. Вчиняючи розправу над жителями с. Копище Олевського р-ну (Житомирщина), карателі затоптали кіньми 200 малолітніх дітей на очах у їхніх батьків⁴⁴.

* З огляду на беззахисність саме дітей, які були позбавлені батьківського піклування, нацисти вважали найблагодатнішим і найбезпечнішим донорським “матеріалом”.

** Німецькі лікарі вважали, що кров малолітніх дітей сприяє швидшому одужанню поранених і, до того ж, гадали нацисти, дає омолоджуючий ефект. З метою забезпечення військових шпиталів цією “особливо цінною” донорською кров'ю створювалися навіть спеціальні групи дітей-донорів — “Pflaume”.

*** Дітей партизанів нацисти кваліфікували як “Bandenkinder” (діти бандитів).

На Київському судовому процесі орсткомісар м. Бородянки О. Валлізер зізнався, що саме ним було організовано цілковите знищення с. Раски через підозру у сприянні його жителів діям партизанів. Упродовж цієї нелюдської акції було вбито й 120 дітей. Оригінальну “мотивацію” масового дітовбивства сформулював колишній командир польової жандармерії м. Артемівки Е. Йогшот, який у ході того ж таки Київського процесу цинічно прорік: “Для чого ж залишати живою сирітку, якщо мати вбита?”⁴⁵

Часто для боротьби з партизанськими загонами карателі використовували як живий заслін жінок і дітей, женучи їх поперед себе під час наступу. Про застосування такої жахливої тактики у одному з районів Чернігівщини повідомлялося, зокрема, у зведенні Радінформбюро від 3 травня 1943 р.⁴⁶

Особливо великих масштабів набуло знищення цивільного населення під час відступу німецьких військ під ударами Червоної армії у 1943—1944 рр. Так, з 19 по 23 вересня 1943 р. есесівці поряд із дорослими розстріляли й спалили 125 дітей у с. Великі Липняги на Полтавщині⁴⁷. 9 квітня 1944 р. окупанти вчинили терористичні дії щодо мирних жителів сіл Усатове і Куяльник (Одещина), в ході яких було знищено десятки дітей. Зокрема, в Усатовому гітлерівці розстріляли 28 дітей віком від одного місяця до одного року, а в с. Холодна Балка цієї ж області — 13 дітей різного віку⁴⁸.

Неповнолітні часто ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгої низки подібних звірств. Наприклад, у с. Боярка Київської обл. гітлерівці зачинили в приміщенні місцевої школи 15 дівчаток-підлітків, зґвалтували їх, а потім повісили на телеграфних стовпах⁴⁹. Єфрейтор 1-ї роти 540-го штрафного батальйону К. Войке повідомив, що 10 солдатів його батальйону схопили 15-річну дівчинку, позбиткувалися над нею і вже напівмертву вкинули до ставу. На хуторі Лиховидівка (Харківщина) гітлерівці зґвалтували, а потім вбили 14-річних Д. Кобзарьову та Н. Ігнатенко⁵⁰. 7 німецьких танкістів буквально розтерзали 15-річну львів'янку, а її знівечений труп кинули на смітник. Десятки львівських дівчаток, за свідченням очевидців, стали жертвами сексуальних насильств у міському парку ім. Т. Костюшка⁵¹. У с. Красний Оскол (Харківщина) карателі зґвалтували 6 неповнолітніх дівчат на очах у їхніх матерів⁵². Звертає увагу той факт, що командування Вермахту та військова й цивільна влада на місцях не вживали жодних запобіжних заходів проти насильників, вважаючи їхні дії цілком природною поведінкою щодо представниць “раси рабів” та “висівок народів Європи”.

Геноцид голодом та хворобами

Тисячі дітей і підлітків стали жертвами голоду, який розглядався гітлерівцями як ефективний засіб знищення населення поневолених територій. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що “про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови ...”⁵³

Наслідки такої продовольчої політики окупантів були жахливими. Уже 6 грудня 1941 р. цивільна влада м. Києва доповідала, що “населення одер-

жує лише 200 г хліба на тиждень, а такі продукти, як жири, м'ясо, цукор взагалі не надходять. Випадки опухання від голоду та тяжких форм дитячої дистрофії стали типовим явищем”⁵⁴.

“Пасивний” (через голод) спосіб масового знищення населення набув особливо жахливих форм і вражаючого розмаху в Харкові, за оцінками сучасників — “місті смерті”. Називаючи окупантів основними винуватцями справді катастрофічного продовольчого становища міста, доречно нагадати і той факт, що під час відступу Червоної армії з Харкова за наказом радянського командування були знищені майже всі запаси продовольства, що поставило тамтешнє населення за межу виживання. Доведені до відчаю голодними мордуваннями, жінки масово йшли до магістратури з вимогою виділити хоч якесь продовольство для їхніх дітей. Учасниками цих “голодних походів” у грудні 1941 р. стали й неповнолітні⁵⁵. В одному зі звітів Харківської міської управи визнавалося, що “становище в дитбудинках та інвалідних будинках виключно важке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду”. Особливо трагічною була доля вихованців дитбудинку № 1 по вулиці Артема. Лише за 1942 рік жертвами голодної смерті в цій дитустанові стали 1175 дітей⁵⁶.

Диявольські акції “голодного” геноциду спрямовувалися насамперед проти вихованців дитустанов, утримання яких нацисти здебільшого вважали недоцільним. Так, на хуторі Крипаки Слов'янського району (Луганщина) окупанти відразу після свого приходу розграбували продовольчі запаси й знищили посіви на ділянці місцевого дитбудинку. В результаті 80 інвалідів віком від 8 до 16 років були приречені на голодну смерть. Виснажених голодом підопічних, в тому числі 18 тяжкохворих, кинули в підвал, де вони вмирили повільною смертю і їх ще живими пожирали черви. Врятувалося зовсім небагато: понад 50 дітей загинуло від голоду⁵⁷.

Аби врятуватися від голодної смерті, діти-сироти навесні вживали в їжу цибулини пролісків, молодий очерет, влітку — рогіз, листя, липовий цвіт, плоди пасльону, глоду, бузини, восени — кислиці та груші з дичок, а взимку порпалися у смітниках, надіючись знайти щось їстівне. Колишній утриманець Харківського дитпритулку В. Архаров згадував, що найбільшим “делікатесом” для дітей-сиріт були запечені на стінках “буржуйок” картопляні лушпайки⁵⁸.

Ослаблення імунної системи наймолодших українців через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів з причин тотального знищення дитячих медустанов — ці та інші чинники викликали істотне погіршення санітарно-епідеміологічної обстановки й породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф, малярія, дизентерія, дифтерія, кір, скарлатина, коклюш*. У Сумській обл. на дифтерію хворіла

* У 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним часом зросла в 75 разів, черевним — у 12, дифтерією — у 18. Оскільки в деяких регіонах епідеміологічна ситуація набувала загрозливих масштабів, окупаційною владою було проведено так звану “дезінфекцію” населення, яка в більшості випадків зводилася до масового знищення вражених інфекційними хворобами людей.

кожна третя дитина. У Охтирському, Роменському та Лебединському р-нах цієї ж області смертність від інфекційних хвороб становила від 55 до 70 %⁵⁹. Загалом смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережжі порівняно з довоєнним часом на 51 %, а від малярії — у 5,9 разів⁶⁰. Така ж картина спостерігалася і в інших областях України.

У 1942 р. епідемія дифтерії серед дітей спалахнула в Дніпропетровську, смертність від цієї хвороби сягнула тут майже 36 %. Навесні 1943 р. лише у Васильківському р-ні Київської обл. померло від дифтерії понад 400 дітей.

Великого розповсюдження серед юних українців набув туберкульоз. Так, восени 1943 р. 36,5 % дітей 5-річного віку м. Києва були інфіковані туберкульозом, з них 27,7 — активною формою, 6—7 років — 45,5 % (33 % — активна форма), 8—15 років відповідно 42,1 % і 28,7 %. Виявилися тубінфікованими і 30 % дітей, обстежених у м. Дніпропетровську⁶¹.

Дуже високою була смертність дітей віком до шести місяців і до одного року: по Києву летальність серед малюків по цих вікових категоріях становила відповідно 70 і 42 % немовлят. Загалом же в єдиній, що функціонувала в Києві за окупації, дитячій лікарні за період з січня по листопад 1943 р. від різних хвороб загинуло 338 дітей віком до 8-ми років (32 % пацієнтів). Висока смертність від захворювань мала місце ще й тому, що не всі батьки могли користуватися послугами навіть такої урізаної окупантами системи медичного обслуговування: адже за разове амбулаторне відвідування треба було платити щонайменше 10 крб., а вартість антидифтерійної сироватки доходила до 400 крб.⁶²

Расовій теорії нацистів цілковито відповідала й окупаційна політика вслякого обмеження природного приросту населення України. Один із провідників “східної” стратегії Райху Е. Ветцель 27 квітня 1942 р. радив окупаційній владі забезпечувати “скорочення населення”, в тому числі шляхом переконування людей у тому, що “шкідливо мати багато дітей”⁶³.

Поряд з цим керівництво відділу колонізації “Східного міністерства” рекомендувало окупаційній владі “заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати боротьби за зниження смертності малюків, усіяко перешкоджати заходам з профілактики дитячих захворювань, не подавати ніякої підтримки багатодітним сім’ям і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам”⁶⁴. З метою обмеження народжуваності гестапівці відправляли вагітних жінок на розстріл. Саме цими нелюдськими акціями став відомий Сирецький концтабір м. Києва, де було знищено десятки вагітних жінок⁶⁵.

Істотне погіршення демографічної ситуації, як наслідок щойно згаданих окупаційних заходів, можна простежити на прикладі м. Києва. У грудні 1941 р. тут народилось 334 дітей, а померло 338, у січні відповідно 243 і 773, в лютому — 643 і 1120. На весну ж 1942 р. народжуваність у Києві вдвічі поступалася смертності⁶⁶. Такі демографічні показники були типовими для всіх окупованих територій України.

* Порівняно з довоєнним часом ціни на медикаменти через відсутність їх регулювання зросли в аптеках на 200—2000 %.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх у період окупації. У книзі “Памяти павших” чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб⁶⁷. Відносність і неповнота названої цифри очевидна. Адже лише в Полтавській області за роки окупації загинуло 11 566 дітей і підлітків⁶⁸. На Чернігівщині, за неповними даними, нацистами було знищено 4633 дитини, що становило 25 % усіх жертв “нового порядку” в цій області⁶⁹. Як бачимо, нашій вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення дитячої смертності в період окупації, враховуючи увесь спектр причин трагедії.

Неповнолітні “білі раби”

Одним із напрямів окупаційної політики нацистів стало масове залучення неповнолітніх українців до примусової праці. Подібна лінія цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілому від фізичного знищення населенню окупованих територій України роль “білих рабів”. Важливе місце належало й економічним чинникам, адже система примусової праці неповнолітніх мала вирішувати проблему трудових ресурсів на окупованих територіях як одну з основ політики господарського пограбування України.

Уже 5 серпня 1941 р. райхміністр А. Розенберг підписав розпорядження про введення для всіх жителів окупованих східних областей загальної трудової повинності, якій підлягали й неповнолітні громадяни⁷⁰. Щодо нижнього вікового порогу дітей і підлітків, які залучалися до примусової праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин, і в міру ускладнення військово-економічного становища гітлерівської Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об’єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12—15 років⁷¹, то пізніше, як засвідчує, зокрема, постанова № 122 голови міської управи м. Києва від 6 червня 1942 р., вік залучених до праці знижувався до 11 років⁷².

Зростання дефіциту робочої сили у завершальний період німецької окупації спричинило масове використання дитячої праці, починаючи з 10-ти і навіть 9-річного віку. Характерним у цьому плані є розпорядження шефа Узинського р-ну (Київщина), датоване 10 березня 1943 р., про створення дитячих бригад на сільгоспроботах, де містилась така рекомендація: “Якщо з’явиться потреба в робочій силі віком від 9 до 11 років для термінової роботи..., то можна використовувати і цих учнів”⁷³. Префектура Одеського району поширила загальну трудову повинність навіть на 7—8-річних дітей⁷⁴. А у вересні 1943 р. надійшов таємний наказ по військах СС, який зобов’язував надавати всіляку підтримку діяльності комісії з відбору робочої сили серед різних вікових категорій населення і у зв’язку з цим радив, що “дітей не треба більше розстрілювати”⁷⁵.

Трудові мобілізації цивільного населення спиралися на чітко організовану окупаційною владою систему обліку і реєстрації, при цьому до списків осіб, що залучалися до примусової праці, неодмінно включалися й неповно-

літні. Скажімо, спеціальною інструкцією цивільної влади Києва у всіх 11 районах міста створювалися реєстраційні пункти, обліку в яких поряд з дорослими підлягали для подальшого використання на різноманітних роботах і підлітки, починаючи від 12-річного віку ⁷⁶.

Ще суворішим був обліковий режим у військовій зоні. Так, за розпорядженням німецької комендатури м. Новий Донбас Сніжнянського р-ну кожному мешканцеві, починаючи від 10-річного віку, необхідно було носити пов'язку із встановленим реєстраційним номером, причому невиконання цього наказу було підставою для розстрілу.

Директиви та розпорядження окупантів встановлювали щонайсуровішу відповідальність за ухилення від праці чи реєстрації. Неявка за оповідками біржі праці чи самовільний виїзд за межі населеного пункту розглядалися окупаційною владою як саботаж. Відповідальність за неповнолітніх, які допускали такі порушення, несли батьки: їх піддавали штрафуванню, залучали до надурочних робіт, інколи навіть конфісковували належне їм майно. Скажімо, постанова Сумської міської управи передбачала стягнення штрафу з таких батьків у розмірі до 500 крб. Самих дітей за ухилення від примусової праці позбавляли продовольчих карток, що в умовах хронічної нестачі продуктів, особливо в містах, прирікало їх на голодування ⁷⁷.

Основними сферами дитячого працевикористання були, як правило, сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів та лікарських рослин, участь у будівництві шляхів і фортифікаційних споруд. Рідше працю неповнолітніх застосовували у промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично важка, непосильна для них праця.

Діти та підлітки особливо широко залучалися до сільськогосподарських робіт. Наприклад, за наказом Лубенського (Полтавщина) інспектора сільського господарства Мюллера місцева влада мала забезпечити влітку 1942 р. щоденну працю дітей 10—14-ти років по догляду за сільгоспкультурами ⁷⁸. Згідно з розпорядженням Бориспільської районної управи, всі діти, починаючи від 10-річного віку, переключалися на весняні польові роботи. Вони закидали окопи й вирви, звільняли поля від бур'янів і пожнивних залишків, готували сільгоспінвентар до сівби ⁷⁹. А в березні 1943 р. майже всі гебітско-місари видали розпорядження про те, що з дітей 9—14-ти років мають бути створені спеціальні бригади саме для проведення сільгоспробіт ⁸⁰. До праці на полях і фермах створених окупаційною владою "громадських дворів" та держгоспів залучалося мало чи не все дитяче населення сіл, а в розпал сільгоспробіт — і значна частина підлітків з міст. Так, у серпні 1943 р. лише в Таращанській окрузі (Київщина) у літніх польових роботах було задіяно 10 311 дітей віком до 15-ти років, які сумарно відпрацювали 209 202 днів (у середньому — 20,3 дні на кожного) ⁸¹.

Неповнолітні мешканці міст залучались до різноманітних робіт з благоустрою вулиць, упорядкування парків та скверів, ремонту доріг, житлових і громадських споруд, заготівлі палива. Скажімо, в м. Києві станом на літо 1942 р. до примусової праці щодня пересічно притягувалося, за неповними даними, близько 900 дітей та підлітків ⁸².

Окупаційна влада зобов'язувала дітей і підлітків збирати й здавати кольоровий металобрухт, який розглядався як стратегічна сировина для виробництва гільз патронів і снарядів. Так, у спеціальному зверненні голови м. Києва Форостовського містився заклик до населення допомогти німецькій “армії визволителів”, збираючи кольорові метали. При цьому встановлювались обсяги обов'язкових поставок та визначались суворі санкції за їх невиконання⁸³.

Широко залучалися неповнолітні й до збору лікарських рослин для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичної промисловості. В одному з аналітичних документів ОУН за 1942 р. зазначається, що “останнім часом цих босих, обідраних і голодних дітей заставляють відбувати тяжку для них дорогу за місто, бродити по полях та шукати потрібних рослин. На кожну школу положено норму-контингент”⁸⁴. Лише в Таращанській окрузі за весняно-літній період учнями “народних” шкіл було зібрано близько 13 894 кг лікарських рослин: валеріани, деревію, кульбаби, зубрівки, конвалії, коров'яку, липового цвіту, полину, м'яти, шавлії тощо⁸⁵. У серпні 1942 р. до Яхницького дитбудинку (Полтавщина) надійшло розпорядження окупаційної влади, яким вихованці зобов'язувалися зібрати визначену кількість лікарських рослин, лісових горіхів та ягід⁸⁶.

Юні українці досить часто залучалися до фізично важких, невідповідних їхньому вікові, а то й до небезпечних робіт. Це визнавала й сама окупаційна влада. Так, в акті інспекції відділу культури й освіти магістрату м. Києва зазначалося, що неповнолітніх віком 11—14-ти років широко використовують на переносуванні каміння, очищенні русел забруднених річок, встановленні залізної огорожі тощо⁸⁷.

Мелітопольський гебітскомісар Хейніш восени 1942 р. розпорядився закрити всі школи в місті, а 120 учнів, починаючи від 10-річного віку, було відправлено в район р. Молочної для участі у спорудженні оборонного валу. Частина дітей та підлітків від непосильної праці, голоду й холоду загинула, інші тяжко захворіли. Обґрунтовуючи цю немилосердну акцію, Хейніш цинічно заявив: “...В Німеччині вся молодь була залучена до воєнних справ... Так чому молодь не повинна працювати тут?”⁸⁸.

На особливо брудних і небезпечних роботах нацисти використали колишніх вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина), яких не встигли евакуювати на схід. Окупанти примусили цих дітей у червні 1942 р. неподалік лінії фронту закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися⁸⁹. А дітей Будківського дитбудинку нацисти використовували на полюванні замість ... гончих собак⁹⁰. Такі випадки приниження гідності неповнолітніх з боку окупантів та нелюдського знущання над ними були не поодинокими.

Ще більш злочинні дії нацисти вчинили щодо неповнолітніх у м. Попасна (Луганщина). 12 квітня 1943 р. окупанти під приводом колективної прогулянки зібрали 71 учня віком 12—15 років, привели в Рубашанський ліс і наказали шукати там міни. Результатом цього нелюдського експерименту стала загибель 13 і каліцтво 58 дітей⁹¹.

Окупаційна влада з німецькою педантичністю здійснювала ретельний облік дитячої праці. Для цього в більшості районів при відділах освіти і культури було створено спеціальні диспетчерські пункти, які подавали щоденні й періодичні звіти про характер і результати праці неповнолітніх. При цьому встановлювалися норми виробітку на кожного юного працівника, невиконання яких тягло за собою суворе покарання.

З розпоряджень гебітскомісарів випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4—6 годинами за день. Однак фактично його тривалість сягала 8—12, а то й 14 год. Так, у повідомленні сектора інформації Київської міської управи від 7 липня 1942 р. зазначалося, що "... в держгоспі (Совки. — *Авт.*) учні працюють 10 год. щодня. При цьому вони виконують ті самі роботи, що й дорослі" ⁹².

Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, особливо коли роботи проводилися у військовій зоні чи вимагали особливого контролю й терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих. В опублікованому на сторінках газети "Зірка" матеріалі підліток М. Марченко згадує, що німець-наглядач під час таких робіт жорстоко побив його друга Григорія, а потім нацькував на нього собаку-вівчарку ⁹³.

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників не було організоване. Лише подекуди їх "пригощали" юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом із 150 г ерзац-хліба. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх "білих рабів" мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів.

Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати. Щоправда, гауляйтер Е. Кох видав відповідне розпорядження про встановлення учням половинного розміру зарплати дорослих, проте окупаційна влада не переймалася відшукуванням для цього необхідних коштів, а тому праця неповнолітніх здебільшого залишалася дармовою. Оплата праці дітей та підлітків була, як правило, відсутня на всіх окупованих територіях. Не виконувалися й обіцянки владних окупаційних структур щодо виплати компенсацій за здачу брухту кольорових металів. У відповідному зверненні голови м. Києва досить туманно говорилося, що обіцяні суми можна буде одержати "пізніше" і лише "частково", при цьому, як правило, продуктами ⁹⁴.

Малолітні "остарбайтери" і в'язні нацистських катівень

Яскравим виявом антигуманної сутності окупаційного режиму стало масове, переважно насильницьке, вивезення цивільного населення до Німеччини з метою поповнення її трудових ресурсів та підризу генетичного потенціалу України. Об'єктом цього насильства з боку окупантів стали й неповнолітні українці.

Позаяк надії окупаційної влади на масовий добровільний виїзд української молоді до Німеччини не виправдалися, уже з весни 1942 р. акценти в мобілізації робочої сили для Райху були зміщені в бік застосування примусово-репре-

сивних методів. Відомство Ф. Заукеля створило спеціальну програму, якою передбачалася насильницька мобілізація цивільного населення обох статей, починаючи від 15-річного віку⁹⁵. Спочатку заукелівські емісари намагалися відбирати для роботи в Німеччині лише фізично найбільш здорових і витривалих підлітків та юнаків, не молодших 15-ти років. Проте в міру загострення проблеми трудових ресурсів у Райху стає типовим насильницьке вербування й набагато менших віком неповнолітніх обох статей. В останні ж місяці нацистської окупації України, які збіглися з “тотальною мобілізацією” у Райху, вік малолітніх українських невільників знижується до 12, а часом і до 10-ти років⁹⁶.

Насильницька мобілізація неповнолітніх була здебільшого цілеспрямованою. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений Гітлером, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40—50 тис. дітей та підлітків віком від 10 до 14-ти років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання їхньої праці у промисловості. На думку творців даного проекту, “ця акція має на меті...скоротити його (Радянського Союзу. — *Авт.*) біологічний потенціал у майбутньому”⁹⁷.

Наскільки далеко зайшли злочинні дії нацистів на окупованих територіях, переконливо підтверджує проведена в 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами спеціальна операція під кодовою назвою “Neu action” (операція “Сіно”), яка й передбачала виконання щойно означених планів. У ході акції до Райху відправлено десятки тисяч юних українців віком 10—14-ти років, і лише обставини воєнно-стратегічного порядку — звитязна самопожертвенна боротьба радянських людей — завадили повній реалізації передбачених заходів⁹⁸.

Як засвідчують спогади, нацисти комплектували у деяких дитбудинках групи малоліток для їх відправки до Райху. Так, у 1942—1943 рр. з дитпритулку “Сокольники” (м. Харків) було відправлено до Німеччини 18 дітей 1933—1938 р. народження, а з дитбудинку № 1 м. Краснограда — 37 дітей 1931—1941 р. н. Формально цих дітей мали усиновити німецькі родини, а насправді їх відразу чи через деякий час чекала принизлива роль домашньої прислуги⁹⁹.

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. з м. Кривий Ріг та прилеглих сіл окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця швидкоплинна й жорстока акція була однією з ланок тих заходів, які проводилися нацистами на виконання директиви Г. Гімлера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німців^{*100}.

Насильницька мобілізація неповнолітніх здійснювалася досить підступними методами. Окупанти часто йшли на обман, збираючи підлітків під приводом організації розваг чи роздачі подарунків, а потім хапали всіх без розбору

* Керівництво Райху намагалося за рахунок невільниць зі Сходу вирішити не лише економічні, а й деякі соціальні проблеми. Бажаючи продемонструвати турботу нацистської держави про долю німецької жінки, відомство Ф. Заукеля, згідно з настановами А. Гітлера і Г. Гімлера, організувало широкомасштабне вербування юних українок, на плечі яких мала перекинутися рутинна й виснажлива домашня праця у німецьких, насамперед багатодітних, сім'ях.

і вантажили в спеціальні автомобілі, які доставляли їх на збірні пункти. Поширеним явищем стала організація окупантами облав з метою відлову “білих рабів”. Зокрема, в м. Кременчуці новоявленими людоловами була проведена облава, в ході якої до Німеччини було відправлено 450 осіб, серед них чимало 14—15-річних підлітків¹⁰¹. У Дергачівському р-ні (Харківщина) місцева поліція влаштовувала нічні облави для насильницької мобілізації підлітків, які супроводжувалися побиттям їхніх батьків за спроби переховування¹⁰².

За ухиляння неповнолітніх від мобілізації до Німеччини нацисти здебільшого застосовували покарання, базовані на принципі так званої “родинної відповідальності”, коли репресіям піддавалися їхні батьки. Характерним у цьому плані стало розпорядження шефа Васильківської районної управи (Київщина) про відправку до концтабору тих батьків, діти яких переховувалися, рятуючись у такий спосіб від насильницького відправлення до Німеччини¹⁰³. А в м. Кривий Ріг окупаційна влада змушувала підлітків підписувати такі заяви: “Якщо я добровільно не зголошусь, так маєте право арештувати моїх батьків, а майно їх конфіскувати”. Лише в цьому місті було заарештовано 300 батьків тих неповнолітніх, які на вимогу окупаційної влади не з’явилися на мобілізаційні пункти¹⁰⁴.

Аби врятуватись від перспективи відправлення в німецький “рай”, юні українці (часто з ініціативи чи за згодою їх батьків) вдавалися до різноманітних, іноді відчайдушних, дій: вони переховувалися на горищах, у льохах і хлівах, втікали до лісу, свідомо калічили себе, ошпарюючи окропом ноги чи спотворюючи обличчя, добровільно заражалися всілякими інфекційними хворобами тощо. З цих причин непоодинокими були навіть смертельні випадки серед дітей та підлітків.

Документи центральних і обласних архівів підтверджують чисельні факти вивезення українців на чужину цілими родинами, особливо значних масштабів такі депортації досягли в 1943 р. Так, сім’я Дмитра і Параски Акіємонів була вивезена до Німеччини разом із чотирма малолітніми дітьми — Павлом, Віктором, Володимиром, Миколою¹⁰⁵. Власне, чимало малолітніх українців опинилося у гітлерівському Райхові разом зі своїми батьками, але переважна більшість їх була відірвана від своїх родин.

Сотні тисяч дітей та підлітків стали жертвами примусової евакуації цивільного населення під час відступу німецьких військ з українських земель у 1943—1944 рр. У результаті цих жорстоких депортаційних акцій вони, як правило, розділили долю “остарбайтерів”.

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву “Lebensborn”^{*} і відобразила спотворене захоплення гітлерів-

^{*} Lebensborn (букв. переклад — “життєве джерело”) — створена 12 грудня 1935 р. з ініціативи Г. Гімлера спілка, яка була покликана проводити в життя ідеї нордизму (пангерманізму) на основі всебічного зміцнення сил нації, очищеної від “шкідливих” і “брудних” расових домішок. З 1936 р. спілка входила як управління “L” в особистий штаб райхсфюрера СС, її адміністративним директором був штандартенфюрер СС М. Зольман. На окупованих територіях ця структура займалася відшукуванням морфологічно адекватних “арійському” типові дітей та вивезенням їх до Німеччини.

ців філогенезом. Цей далекосяжний проект був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів Райху, в тому числі за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки й мали виховуватися в “стерильній націонал-соціалістичній атмосфері”. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців (“volksdeutsche”), проте насправді в їх число потрапило чимало юних українців, що були зовнішньо подібні до представників “арійської раси”. Хоча вказана програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були забрані у їхніх батьків і, по суті, назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об’єктом денационалізації й онімечення, готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я. Вільчура, із загальної кількості дітей, які були вигнані до Райху з метою їх асиміляції, на батьківщину повернулося не більше 40 % ¹⁰⁶.

На жаль, авторам не вдалося виявити джерела, які б містили окремі списки малолітніх остарбайтерів, тому досить важко вийти на узагальнюючі цифри за цією категорією цивільного населення. Проте навіть фрагментарні дані в розрізі регіонів й окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. Так, з Ворошировградської обл. до Райху було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з м. Макіївки — 700 ¹⁰⁷. Нелегку долю “східних робітників” розділили й 1470 дітей та підлітків Вінниччини ¹⁰⁸. На основі опрацювання 4319 анкет “остарбайтерів” Томаківського р-ну (Дніпропетровщина) авторами встановлено, що 242 з них належали до категорії неповнолітніх громадян, це становить 5,6 % спискового складу відправлених на роботи до Німеччини ¹⁰⁹.

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх “остарбайтерів,” їх везли до Німеччини у вщент заповнених, неопалюваних вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те що прилягти, а інколи й присісти. Води і їжі майже не видавали, тому багато дітей гинули від голоду й спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні, це породжувало страшену антисанітарію і, як наслідок, — спалахи інфекційних захворювань.

Ешелони з “живим товаром” посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі приборкувалися найжорстокішими методами. Так, під час спроби втечі з невільничого вагону в серпні 1943 р. неподалік Кривого Рогу була тяжко поранена конвоїрами і невдовзі померла неповнолітня В. Лазеба ¹¹⁰.

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх “остарбайтерів”, часу й місця їх перебування на чужині, характеру праці авторами було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в м. Золотоноші (нині Черкаська обл.). У результаті цього соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7 %) належать до жіночої статі, 33 народилися у 1928 р., це становить 86,8 %, три (7,8 %) — у 1929, по одному (3,8 %) — 1930 і 1931 років народження. Переважна більшість опитаних — 25 осіб (65,8 %) були вивезені безпосередньо до Німеччини, 8 (21,1 %) — до Австрії, а 5 (13,1 %) — до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2 %, чотири — 3 роки

(10,5 %) і 2 — півтора року (5,3 %). Показово, що малолітні “остарбайтери” Золотоноші здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3 %). Лише 5 (13,2 %) були промисловими робітниками, 4 (10,5 %) відбували трудову повинність у домашньому господарстві німецьких родин¹¹¹. Зрозуміло, даний цифровий матеріал аж ніяк не претендує на повноту узагальнень, проте дає змогу окреслити певні характеристики цієї категорії жертв нацизму.

На території нацистської Німеччини юні українці стали об’єктами нещадного визиску й нелюдських знущань. Досить часто діти віком до 14-ти років працювали більш як 10 год. на добу, виконували важкі і шкідливі для їхнього здоров’я роботи. Денний харчовий раціон юних “східних робітників” складався з рідкої овочевої юшки та шматочка ерзац-хліба, спали вони, як правило, в бараках чи хлівах. Неповнолітні “остарбайтери” піддавалися жорстоким побоям і приниженням, а це поряд з іншим викликало невротичні розлади та вияви депресивного синдрому. З означених причин вони часом вдавалися до суїциду. Про це, зокрема, засвідчує передсмертний лист 15-річної К. Сусаніної (1943 р.): “Добрий день, татусю. Пишу я тобі листа з німецької неволі. Коли ти, татусю, будеш читати цього листа, мене в живих не буде... Мені сьогодні виповнилось 15 років, і якщо б зараз ти зустрів мене, то не впізнав би свою доню. Я стала дуже худенькою, мої очі запали, коси мені постригли наголо, руки висохли, схожі на граблі. Коли я кашляю, з рота йде кров — відбили легені... Я рабиня німецького барона, працюю... прачкою, перу білизну, мию підлогу. Працюю дуже багато, а їм два рази на день в кориті з «Розою» і «Карлою» — так звать свиней. Так наказав барон. «Рус була і буде свинею», — сказав він. Живу я у сараї..., в кімнату мені заходити не можна. Два рази я втікала від господарів, але мене знаходив їхній двірник. Тоді сам барон зривав з мене плаття і бив ногами, я втрачала свідомість. Потім на мене виливали відро води і кидали в підвал. Тільки смерть врятує мене... Не хочу більше мучитись рабинею у проклятих, жорстоких німців..., йду помирати. Твоя доня, Катя Сусаніна”¹¹².

У особливо жахливому становищі опинилися немовлята, депортовані до Німеччини разом зі своїми матерями, це визнавали й самі нацисти. Зокрема, в одному з листів Г. Гімлеру повідомлялося, що грудним дітям “східних робітниць” щоденно відпускається лише 0,5 г незбираного молока і 1,5 шматочка цукру. Зрозуміло, при такому раціоні більшість малюків гинуло¹¹³. Не краща доля чекала й тих дітей, які були народжені “остовками” безпосередньо на території Райху, їх називали “Ostkinder” (“східні діти”). Згідно з наказом Г. Гімлера, морфологічно адекватних новонароджених відбирали в матерів з метою наступного онімечування у спецдитбудинках Націонал-соціалістичного народного союзу або в установах “Lebensborn”. Незрідка дітей з таких установ передавали в бездітні німецькі сім’ї.

Усіх інших, тобто расово непридатних “осткіндерів”, збирали в інших закладах, які з повними на це підставами називали “дитбудинками смерті” або “таборами для знищення дітей”. Так, у дитбудинку такого типу Рюен неподалік Вольфсбургу від голоду та хвороб померло 400 дітей “східних ро-

бітниць”, які працювали на заводі “Фольксваген”. Із 110 малоліток табору с. Вельпке під Хельмштедтом на травень 1944 р. померло 96. Від 30 до 90 % немовлят померло в різних спецустановах Саксонії та Вюртенбергу ¹¹⁴.

З різних причин юні українці ставали в'язнями нацистських таборів і сповна відчували жахи цих страхітливих репресивних установ. Дітей, які належали до категорії “Bandenkinder” (партизанські діти), якщо вони дивом залишалися живими після розправ, направляли в “табори смерті”, насамперед у Освенцім. Це, зокрема, передбачалося наказом Г. Гімmlера від 6 січня 1943 р.: “При здійсненні операцій проти банд (партизанів і підпільників. — *Авт.*) затримувати підозрюваних у співучасті в злочинах чоловіків, жінок, дітей. Відправляти їх у складі збірних транспортів до Люблінського концтабору Аушвіц...” ¹¹⁵ Загалом, за спостереженнями польської дослідниці Я. Костюшкової, малолітніх в'язнів Освенціму можна умовно поділити на 4 групи. До першої належали діти, страждання яких закінчувалися відразу з прибуттям до табору: їх без зволікань направляли в газову камеру. Другу становили ненароджені, які вбивалися в утробі матері або відразу після їх народження. Адже щодо вагітних у таборі навіть придумали таку словесну формулу: жінка-в'язень має право народжувати, проте народжена нею дитина не має права на життя. Третя група — діти так званого “нордичного типу”, вони вміщувалися в окремих бараках з перспективою онімечування або відбору для донорських цілей та медичних експериментів. І нарешті, до останньої належали діти-в'язні, вони масово з'являються в таборі з 1943 р. ¹¹⁶

Як засвідчують спогади колишнього в'язня Освенціму В. Яцкевича, юні невилічки утримувалися у спеціальному дитячому баракові. Умови були жахливими: діти спали на нарах по троє-четверо, приміщення кишіли гризунами та паразитами, лютували скарлатина, дифтерія, туберкульоз. Мізерний харчовий раціон юних мучеників спричиняв у них анемію і дистрофію та майже не залишав ніяких шансів для їхнього виживання, а щоденна виснажлива й непосильна праця забирала в них останні сили. Воля дітей була паралізованою, їхню свідомість сковував страх. Вони перебували у постійній нервовій напрузі, усвідомлюючи цілком реальну й недалеку в часі перспективу смерті. Тому кожний вцілілий в концтаборі юний в'язень здійснював справжній подвиг — подвиг виживання. Проте таких обранців долі було небагато, адже, за підрахунками дослідників, “коефіцієнт виживання” малолітніх в'язнів концтаборів був вражаюче низьким: живими залишалось лише 1 з 10 (!) ¹¹⁷.

Поряд з Освенцімом юні українці ставали в'язнями й інших “таборів смерті”, зокрема Бухенвальда, Дахау, Майданека, Заксенгаузена, Маутгаузена, Потуліце, Костянтинув-Тухінген та ін. Умови утримання неповнолітніх в'язнів у цих таборах майже нічим не відрізнялися від Освенціму, а перспективи виживання були такими ж примарними. Так, у день прибуття дітей у концтабір Потуліце його комендант В. Теннштаєдт заявив, що він не збирається перетворювати табір на шпиталь і власноруч відібрав і втопив у басейні усіх ослаблених і хворих дітей. Подібні “селекції” проводилися тут систематично. З цих та інших, типових для катівень причин, смертність серед юних в'язнів цього табору була досить високою: лише в листопаді — грудні

1943 р. тут загинуло 33 дітей 1933—1941 рр. народження, а в січні — червні 1944 р. — 35¹¹⁸.

У нацистських “таборах смерті” діти й підлітки піддавалися злочинним медичним експериментам: наприклад, їх свідомо заражали хвороботворними бактеріями (газової гангренни, правця, вірусного гепатиту, висипного тифу), обробляли живу тканину іпритом та фосфором, видаляли кістки і трансплантували іншим “пацієнтам”, інтенсивно опромінювали рентгенівським промінням, апробували на них дію нових ліків тощо. Багатьох юних в’язнів концтаборів було стерилізовано й кастровано.

Об’єкти деінтелектуалізації та зомбіювання

Важливою складовою частиною окупаційних заходів нацистської Німеччини в Україні стала система освіти і виховання дітей та підлітків, яка характеризувалась цинічною налаштованістю на духовне нищення українського генофонду. Освітня політика окупантів базувалась на людиноненавистницькій расовій теорії і знайшла своє “обґрунтування” в різноманітних “теоретизуваннях” й директивах верховодів нацистського Райху. Так, А. Гітлер неодноразово наголошував: “...Загальна освіта є розтлінною отрутою... Широким масам рабів буде надано благодіяння залишатися неписьменними”¹¹⁹.

Найбільш послідовно такі підходи реалізовувалися на території райхскомісаріату “Україна”, який очолював переконаний українофоб Е. Кох. 12 січня 1942 р. надійшла директива цього райхскомісара, за якою дозволялося розпочати заняття з лютого 1942 р. лише в початкових 4-річних школах, що мали охоплювати дітей віком до 11 років. Необхідно зазначити, що й надалі у директивних документах окупаційної влади неодноразово наголошувалося на необхідності обмежувати освіту лише початковою ланкою і давати учням винятково примітивний мінімум знань¹²⁰.

Наголосимо також на тому, що у військовій зоні проводилась ліберальніша освітня лінія, ніж на території райхскомісаріату. Це пояснювалось насамперед тим, що чимало військових поділяли думку А. Розенберга про необхідність більш гнучкої окупаційної політики в Україні. У розпорядженні № 34 від 29 грудня 1941 р., яке врегульовувало освітні питання у військовій зоні, виразно простежуються саме такі підходи. Лояльнішою була освітня політика окупаційної влади і в районах індустріального Півдня, який гостро потребував кваліфікованої робочої сили. Проте, за наполяганнями А. Гітлера, ця політика була скоригована і згодом у цілому мало чим відрізнялася від освітніх заходів у райхскомісаріаті. Подібні тенденції простежувалися й на територіях Трансністрії та дистрикту “Галичина”.

Розгортання навіть такої урізаної системи “народної” освіти розглядалося окупантами як завдання, не надто важливе. Протягом усього періоду окупації відчувався брак шкільних приміщень через їх руйнування в ході воєнних дій, а особливо з причин нецільового їх використання окупаційними військами. Так, у м. Києві 77 шкіл були перетворені на військові казарми, у 9-ти знаходилися майстерні, у 2-х — штаби німецьких військ, 8 стали ко-

нюшнями. На виконання доволі сумнівних специфічних функцій було “перепрофільовано” й Маріупольський палац піонерів: тут улаштували будинок розпусти для німецьких військовослужбовців.

Розгорнута окупаційною владою освітня мережа мала справді жалюгідний вигляд. Скажімо, у м. Києві до війни функціонувало 157 шкіл різного типу з контингентами 97 тис. учнів, а в окупаційний період діяло лише 40 “народних” шкіл, у яких навчалось 6470 учнів, що становило всього 6,6 % від їх довоєнної чисельності. В окупованому Харкові працювали 24 початкові школи з контингентами 11 тис. учнів, у Полтаві — 2 (150 учнів), у Лохвиці Полтавської обл. — 1 (10 учнів)¹²¹. Досить обмеженою була мережа семирічних шкіл, їх відкривали здебільшого лише у великих населених пунктах.

“Народні” школи працювали не ритмічно і часто закривалися, особливо в зимовий період, коли не вистачало палива. З цієї причини взимку 1941—1942 рр. навчання майже ніде не проводилося і було поновлене лише навесні, а то й восени 1942 р. Мотивуючи такі кроки окупаційної влади, колабораційна газета “Дзвін” (Біла Церква) лицемірно заявляла, що “райхскомісар Україна закрав школи... з міркувань народного здоров’я” та через відсутність “придатного для виховання молоді учбового матеріалу”. Насамкінець газета резюмувала, що “шкільна справа — менш важливе завдання, ніж встановлення “нового порядку”¹²².

Верховоди нацистського Райху вимагали від окупаційної влади обмежувати навчання юних українців лише елементарними знаннями. А. Гітлер наголошував на неприпустимості того, щоб “вони (слов’яни. — *Авт.*) знали більше, ніж значення шляхових знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Райху — Берлін”. Математика і все інше подібне зовсім не потрібні”¹²³. Вказівки фюрера конкретизував Г. Гімлер: “Початкова школа має ставити за свою мету навчання учнів тільки рахунок максимум до 500 і вмінню розписатися”¹²⁴.

Згідно з окупаційними директивами, навчання в “народних” школах мало обмежуватися читанням, письмом, лічбою, фізкультурою, музикою, іграми, виробничою та ручною працею. Проте навіть така, по суті символічна, освіта здавалася окупантам завеликою для представників “неповноцінної раси”. У серпні 1942 р. райхскомісар Е. Кох заявив, що “освіта, яку може дати 4-х класна школа, є надто широкою для українців, оскільки загальний рівень їх знань треба знижувати”¹²⁵. Окупанти занадто затято проводили політику “деінтелектуалізації”. Зрештою, вони самі змушені були визнати, що “сьогоднішній стан системи освіти є невтішним і викликає зневіру в українців”¹²⁶.

Українська незадовільною була матеріальна й навчально-методична база “народних” шкіл. Так, у розпорядженні 12-ї початкової школи м. Полтави була лише 41 парта, 4 столи, 8 стільців, 3 класних дошки, 2 тумбочки, 4 вішалки. Діти навіть не мали змоги випити води через відсутність питного бачка¹²⁷. У Ставищанському р-ні Таращанського “гебіту” у червні 1942 р. на одного учня 1—2 класів припадало лише 4 зошити¹²⁸.

Українські діти з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу — більшовицького — потрапили під інший, нацистський. Крізь увесь навчальний про-

цес “народних” шкіл проходили ідеологічні настанови гітлерівської влади, які мали сформувати альтернативну комуністичній системі ціннісних орієнтирів. “Визвольна місія Великонімеччини”, “Гітлер — визволитель народів Європи”, “праця на благо Райху — обов’язок українця”, “Німеччина — є країною робітників, селян і вояків”, “хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі”, — ці та інші ідеологічні штампи наполегливо і постійно нав’язували підростаючому поколінню окупованих територій¹²⁹. Таке єзуїтськи-планове і цинічне маніпулювання свідомістю юних громадян викликало у їхній психологічній сфері негативні трансформації.

Система виховання у школах цілком узгоджувалася із нацистською доктриною формування в неповнолітніх українців почуття рабської покірливості та готовності до співпраці з німецькою владою. “Ми хочемо лише зробити їх (юних українців. — *Авт.*) знаряддям у наших руках”, — така лінія визначалася т. зв. “12-ма заповідями поведінки німців на Сході”¹³⁰. Г. Гімmlер вважав, що головною метою “народних” шкіл має бути засвоєння їхніми вихованцями беззастережного правила: “Покірність німцям, старанність і слухняність є Божою заповіддю”¹³¹.

Нова педагогічна система передбачала поряд з моральними засобами впливу на учнів застосування і тілесних покарань. У “Педагогічному інформаційному бюлетені” * серед інших містилися й такі рекомендації: “Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосовує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінкою”¹³².

Окупанти не змогли створити на місці понищеної належну мережу дошкільного виховання. Лише 1942 р. у деяких містах було відкрито дитячі садки і ясла, щомісячна батьківська плата за одну дитину становила в них близько 50 крб. Дошкільні установи мали вкрай незадовільну матеріальну базу. Як правило, м’який інвентар та меблі мали купувати на свої кошти батьки вихованців. Поганим було й харчування дітей у цих установах. Так, згідно з даними відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи, вихованці дитясел за встановленою харчовою нормою мали одержувати щодня 1077 калорій, тоді як до війни вони споживали 1905 кал., а вихованці дитсадків — відповідно 1250 і 1953. Фактично ж і цих, явно занижених норм, у дошкільних установах не дотримувалися¹³³.

Трагічною була доля дітей-сиріт, чисельність яких за жорстокої воєнної доби зросла в астрономічних вимірах. Самі окупанти визнавали, що “діти-сироти лише частково або випадково розташовані в дитячих будинках, фактично вони залишились самі по собі”¹³⁴. Так, у м. Дніпропетровську в роки окупації працювало лише 5 дитпритулків з контингентом 241 дитина¹³⁵.

Поодинокі дитбудинки не зводили кінці з кінцями, бо окупаційна влада їх фактично не фінансувала. І. Харламов, вихованець дитбудинку № 1 м. Прилук, свідчив, що діти жили надголодь, спали на залізних ліжках без

* Методичний часопис, який видавався у м. Полтаві під час окупації.

матраців і були об'єктом жорстоких знущань з боку окупантів¹³⁶. Незадовільне становище установ для дітей-сиріт визнавала й окупаційна влада. Після обстеження стану дитпритулку № 2 м. Полтави спеціальна комісія магістрату констатувала, що діти зовсім “не забезпечені одягом та білизною” і взагалі “дитячі установи вкрай погано фінансуються”¹³⁷. Обстеження стану місцевого дитбудинку дало підстави комісії соцзабезпечення Дніпропетровської міської управи зробити такий категоричний висновок: “З усього видно, що діти залишені напризволяще”. Справді, на 55 вихованців цього дитбудинку за 4 дні видано всього 18 кг круп, 55 кг хліба та 2 кг масла. Через нестачу обслуговуючого персоналу дітям самотужки довелося готувати собі їжу та ще й на відкритому вогні. Одягнені вони були у завошивлене лахміття, не милися по кілька тижнів, мила не одержували. Десятки вихованців дитбудинку вешталися по місту, жебракували та крали, серед них було виявлено чимало хворих¹³⁸.

Доля дітей-сиріт цілком залежала від гуманності персоналу дитбудинків, допомоги населення. Так, перейнявшись долею осиротілих дітей, київська вчителька Трохименко створила власний дитбудинок, прийнявши у напівзруйноване приміщення 90 сиріт і утримуючи їх за рахунок особистих коштів та людських пожертв. Проте взимку 1943 р. окупанти вигнали дітей на вулицю і закрили дитбудинок¹³⁹.

Київський дитбудинок, що був розташований на вул. Керосинній, фактично не фінансувався окупаційною владою, проте ніхто з його вихованців не загинув від голоду, бо персонал віддавав останнє для утримання знедолених дітей. Серед вихованців були і єврейські діти, звичайно, цей факт приховали від окупантів, тому діти уникали неминучої смерті. Справжній подвиг здійснила й завідувачка дитсадка м. Бахмача Г. Жованник. За підтримки жителів міста у тяжких умовах окупації вона взяла під опіку і зберегла життя 32 безпритульних дітей¹⁴⁰. А жителька с. Домонтів Золотоніського району (Полтавщина) Г. Черес надала притулок у власній оселі 29 дітям-сиротам^{*141}.

У цілому ж утримання знедолених дітей у дитбудинках і притулках та взяття їх під опіку окремими громадянами було явищем швидше винятковим, аніж типовим. Адже переважна більшість осиротілих дітей залишилася безпритульною й була приречена на голодне і холодне поневіряння, а часто й на смерть.

У лавах учасників антинацистського руху Опору

Виховані суворими реаліями воєнної доби, юні українці зробили свій гідний внесок у наближення перемоги над ворогом насамперед своєю безпосередньою участю і сприянню антинацистській боротьбі, демонструючи високі патріотичні почуття, мужність і здатність до самопожертви. З довоєн-

* Г.Ф. Черес доглядала дітей як своїх рідних до досягнення ними повноліття. Материнський подвиг “домонтівської чайки” в 1971 р. було відзначено Почесною Грамотою Верховної Ради Української РСР.

них років мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян здійснювалася на прикладах бойової слави “героїв” громадянської війни, революціонерів, а провідне ж місце у цій виховній системі займали образи-символи безстрашних дітей-героїв — “червоних бісенят”, “чапая”, “орлят” тощо. Участь неповнолітніх у роботі розгалуженої мережі клубів та гуртків ТСОАВІАХІМу викликала в них природне прагнення перевірити здобуті воєнні навички в реальних умовах екстремального часу.

На думку авторів, можна окреслити такі мотиви вступу неповнолітніх на героїчний і разом з тим смертельно небезпечний шлях боротьби з нацизмом: 1) особисті — прагнення відомстити окупантам за втрату рідних і близьких, за перерване мирне життя; 2) ситуативні — пов’язані з конкретними обставинами життя під окупацією; 3) психологічні — дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 4) громадянські — зумовлені почуттям радянського патріотизму та самоіндефікацією з соціалістичним ладом, що було прищеплено радянською системою освіти і виховання; 5) організаційні — майже поголовне членство юних громадян у дитячих і юнацьких комуністичних організаціях, які розглядалися як помічник і резерв комуністичної партії; 6) вікові — прагнення піднести свій соціальний статус через допомогу старшим; 7) екзистенційні — як “усутнення” себе в “бутті на межі” тощо.

Партійно-державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл цивільного населення окупованих областей у спротиві нацистам, це положення лейтмотивом проходило через відповідні директивні документи, які закликали “створити нестерпні умови для ворога, вчиняючи акти саботажу, здійснюючи диверсії, організовуючи широкомасштабну партизанську та підпільну боротьбу”¹⁴².

А в січні 1942 р. з’явилася комсомольська листівка “До радянських юнаків, дівчат і підлітків”, у якій містився настійний заклик до юних громадян “збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам...”¹⁴³ 15 вересня 1942 р. бюро ЦК ВЛКСМ постановою “Про великі недоліки у роботі піонерської організації і заходи по виправленню цих недоліків” зобов’язало комсомольські організації очолити “патріотичне піднесення дітей”, виховувати в них “дисципліну, стійкість... і безстрашність” та забезпечити їхню активну участь у боротьбі із загарбниками¹⁴⁴. Зрозуміло, натхненники подібних дитячих мобілізацій не могли не усвідомлювати їхні можливі трагічні наслідки, проте домінантою того немилосердного часу з його особливими моральними вимірами та ще в умовах панування тоталітарного режиму стало гасло: “Перемога будь-якою ціною”, в тому числі ціною життя юних.

Історичні документи й спогади містять багато достовірних свідчень про активну участь неповнолітніх у партизанському русі. Так, бійцями Сумського партизанського з’єднання С. Ковпака уже в перший період його діяльності стали підлітки М. Биков, М. Бохан, Ю. Власенко О. Дудкін, Є. Єфимович, В. Коновальчук, Р. Руднєв, В. Миконогонович, М. Семенистий, М. Турков, І. Черняков, Л. Чечоткін, М. Шубін та багато ін. За мужність і бездоганне виконання бойових завдань 12-річний Р. Руднєв був нагороджений орденом

Червоної Зірки, його ровесник М. Семенистий — орденом Червоного Прапора (обидва загинули під час карпатського рейду), а 14-річний М. Турков — медаллю “За відвагу”¹⁴⁵.

15-річну В. Медвідь, жительку с. Малий Самбур Сумської обл. привели до партизанського загону жорстокі обставини, викликані війною. Її батько був бійцем місцевого партизанського загону, загинув у бою, а сім'я стала об'єктом нелюдської розправи: карателі розстріляли маму Валентини, сестру і 2-х маленьких братів. В. Медвідь врятували партизани, і вона була захована до особового складу загону. Дівчина виконувала доручення командування, брала участь у боях, зокрема, підносила боєприпаси, перев'язувала поранених¹⁴⁶.

У партизанському з'єднанні майора Іванова воювали неповнолітні В. Мароко і М. Фандиков. Перший служив у підрозділі розвідки, за бойові заслуги був нагороджений орденом Червоної Зірки. На бойовому рахунку М. Фандикова — 5 пущених під укіс ворожих ешелонів та кілька підірваних складів. Він був відзначений високими нагородами — орденами Вітчизняної війни II ст. і Червоної Зірки¹⁴⁷.

Далеко линула слава про мужність В. Коробка — юного підричника Чернігівсько-Волинського з'єднання О. Федорова. У віці 15 років за бойові заслуги його було нагороджено орденом Червоного Прапора, а пізніше — орденом Леніна (посмертно: загинув у бою). Орденами Леніна за мужність і велику результативність бойової роботи відзначено і юних мінерів М. Глазка й В. Казначєєва, а бійця кінзагону М. Хавдея — орденом Червоної Зірки¹⁴⁸.

На плечах переважно неповнолітніх бійців лежала рутинна, але вкрай необхідна робота з облаштування партизанського побуту. Вони забезпечували партизанські табори дровами, допомагали на кухні, були санітарами партизанських лазаретів, лагодили одяг і взуття, збирали ягоди й гриби, доставляли продукти харчування, доглядали коней тощо. У “партизанських університетах” та “лісових академіях” проходила своєрідна освітня підготовка дітей та підлітків: під керівництвом старших товаришів вони опановували такі масові партизанські спеціальності, як зв'язківець, радист, кулеметник, мінер-підричник та ін.

Чимало неповнолітніх учасників партизанської боротьби гинули в боях, під час виконання бойових завдань чи облав карателів. Для ілюстрації трагедії воєнного часу наведемо лише кілька фактів. 14-річним пішов у безсмертя юний партизан з Хмельниччини В. Котик. По війні мужнього хлопчика було посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Під час виконання бойового завдання потрапили до рук карателів і були закатовані юні розвідники Ірпінського партизанського загону ім. Леніна (Київщина) В. Козир і А. Хлистунов. Посмертно юних героїв було нагороджено медалями “За відвагу”¹⁴⁹. Після жорстоких тортур у жовтні 1943 р. окупанти розстріляли 14-річних месників Ф. Шепеля і Я. Матвієнка (загін ім. Ворошилова, Луганщина)¹⁵⁰. Масова загибель юних учасників партизанського руху була спричинена відсутністю в них необхідного життєвого і бойового досвіду, притаманним їхньому віку нехтуванням небезпекою та, зрозуміло, й жорстокістю

дорослих, які посилали дітей на виконання небезпечних завдань, часом без особливої на те потреби.

Досі вітчизняній науці не вдалося вийти на бодай приблизні цифри участі неповнолітніх громадян у партизанському русі. На думку М.В. Ковалю, у партизанських формуваннях України налічувалося близько 150 бійців віком до 15-ти років¹⁵¹. Український воєнний історик А. Чайковський¹⁵², а слідом за ним і фундаментальне видання “Безсмертя. Книга Пам’яті України”, використовуючи як базове архівне джерело звіт члена спеціальної комісії О. Бабишкіна, оперують ще меншими цифрами малолітніх учасників партизанської боротьби — 103 підлітки^{*153}. Дозволимо собі висловити сумнів щодо правильності поданих цифрових даних і припустити, що кількість неповнолітніх партизанів була незмірно більшою. Зокрема, на основі опрацювання спискового складу найбільших партизанських формувань лише однієї Київщини авторам вдалося виявити 38 неповнолітніх партизанів підліткового віку. Із статистичних даних по основних партизанських з’єднаннях України випливає, що в їхньому особовому складі налічувалося щонайменше 1811 учнів (7 %) ¹⁵⁴. Цифра переконлива, хоча, звісно, треба враховувати постійну схильність партійно-комсомольських органів до перебільшення таких ідеологічно “виграшних” звітних даних. До того ж, серед облікованих учнів-партизан були і юнаки 16—17 років, тому важко виділити з цієї категорії власне дітей та підлітків. Словом, питання про кількість юних учасників партизанської боротьби залишається невивченим і потребує активізації наукового пошуку із застосуванням методів сучасної кліометрії.

За різних обставин воєнного часу та особистих мотивів неповнолітні брали участь у діяльності підпільних організацій і груп. Так, активними членами комсомольсько-молодіжної організації Києво-Святошинського району (керівник А. Смирнов) стали 13-річний Ф. Маращак, 14-річна Г. Наконечна, 15-річні В. Калінін і Б. Матешко¹⁵⁵. За активну участь у роботі міфологізованої радянською історіографією підпільної комсомольської організації “Молода гвардія” (м. Краснодар) 14-річного Р. Юркіна і 15-річну В. Борц було представлено до нагородження орденами Червоної Зірки, а полеглих підлітків В. Куликова, В. Лук’янченка, А. Мащенко — орденами Вітчизняної війни I ст. (посмертно)¹⁵⁶.

Подекуди створювалися й суто дитячі — піонерські підпільні організації. Підтвердженням цього може бути діяльність з 1942 по 1943 р. в с. Покровському Артемівського р-ну Сталінської обл. так званої “Каровської спілки піонерів” (“КСП”). Керівником цього підпільного піонерського осередку став місцевий школяр, 14-річний В. Носаков, його членами — 12 неповнолітніх: 7 хлопчиків і 5 дівчаток, зокрема В. Лагер, А. Погребняк, В. Ковальова (1927 р. н.), В. Моруженко, А. Циганенко (1928 р. н.), Н. Гордієнко, Н. Погребняк, О. Циганова (1929 р. н.), О. Нікуліна (1930 р. н.). Юні підпільники по-

* У звіті О. Бабишкіна обліковано неповнолітніх партизанів 1930 р. н. і молодших, при цьому не враховано підлітків 1927—1929 р. н., яких також треба зарахувати до малолітньої категорії учасників антинацистської боротьби.

ширювали листівки, допомагали радянським військовополоненим переходити лінію фронту, збирали для місцевого партизанського загону цінну інформацію. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1946 р. всіх 12 колишніх членів “КСП” було відзначено медалями “Партизану Вітчизняної війни” I ст. ^{*157} Зрозуміло, діяльність таких організацій була швидше винятком, аніж типовим явищем. Адже переважна більшість юних громадян залучалася до участі в роботі нелегальних осередків дорослими підпільниками і діяла під їхнім керівництвом.

Війна брала свою криваву данину: не одне юне життя обірвалося і в ході підпільної боротьби. Документи подають досить багато свідчень жорстоких розправ окупантів над неповнолітніми підпільниками. Так, у вересні 1943 р. після жорстоких тортур гітлерівці стратили всіх членів підпільної молодіжної організації “Спартак”, яка діяла в с. Красногірка Голованівського р-ну (Кіровоградщина). Серед жертв були й підлітки: Б. Форостяний, Г. і О. Волощуки, Д. Дубова, Н. Черевична, М. Титов, М. Войтенко, М. і С. Самчишини, О. Бойко та ін. ¹⁵⁸

У липні 1943 р. під час облави потрапив до рук карателів 14-річний Л. Стратієвський, член Монастирищенської підпільної організації (Вінниччина). Намагаючися здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив’язували до хвоста галопуючого коня. Проте Леонід не видав своїх старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть ¹⁵⁹. Така ж трагічна доля спіткала і юного підпільника з с. Близнюки (Харківщина) Ю. Старостіна. Даючи пізніше свідчення про мученицьку смерть хлопчика, його мати писала: “9 лютого 1943 р. біля Саксаганівського хутора знайшли труп Юри, його ледве можна було впізнати. Все тіло посічене, мабуть шомполами. Нігті на руках зірвані, руки викручені з суглобів” ¹⁶⁰.

Наведені тільки деякі факти участі неповнолітніх у підпільній боротьбі засвідчують не тільки мужність і героїзм підлітків, а й трагічні випадки їх загибелі, що стали результатом не завжди вмотивованого використання юних у реалізації завдань, поставлених дорослими підпільниками.

Досить поширеним явищем була участь дітей та підлітків у спонтанних формах руху Опору. Вони переховували червоноармійців, які втекли з нацистської неволі, організовували диверсії, виводили з ладу ворожу техніку, знищували майно окупантів, допомагали радянським воїнам-визволителям. Так, учениця із с. Покровського (Дніпропетровщина) Г. Критіна переховувала двох поранених радянських бійців. Дівчинку схопили карателі, піддали тортурам і восени 1942 р. розстріляли ¹⁶¹. Окупанти стратили і юну жительку с. Куцо-Ганебне Сахновського р-ну Харківської обл. Г. Доценко, яка переховувала кількох радянських бійців ¹⁶².

* Після визволення Донбасу А. Лагер, В. Моруженко, В. Носаков, А. Погребняк і А. Циганенко стали бійцями 94-го стрілецького полку 21-ї стрілецької дивізії Червоної армії і всі загинули під час розвідки у січні 1945 р. біля м. Секетфехервар (Угорщина).

Справді резонансну славу здобув вчинок київського підлітка К. Кравчука, який у роки окупації зберіг прапори 968 і 970 стрілецьких полків, які були йому передані пораненими бійцями у вересні 1941 р., а потім повернув їх командуванню Червоної армії. За цей подвиг хлопчика нагородили орденом Червоного Прапора¹⁶³. Оскільки такий вчинок цілком відповідав моделі радянських образів-символів, він був широко розтиражований тогочасною комсомольсько-піонерською періодикою.

Юні робітники А. Буценко, Б. Гайдай та І. Сацький вчинили диверсію в Лубенському депо (Полтавщина), внаслідок чого воно на тривалий час було виведене з ладу. Після жорстоких катувань окупанти розстріляли хлопців, про що було повідомлено в місцевій газеті¹⁶⁴. Проте зазначимо, що радянська історіографія зробила ці лубенські події об'єктом значної міфотворчості, і всіх трьох юних патріотів було зараховано до статусу піонерів-героїв, які діяли начебто в рамках підпільної дитячої організації. Нелогічність останнього твердження є очевидною, оскільки акція юних лубенчан була типовим виявом спонтанного руху опору: вивчення архівних документів дає підстави називати піонером-героєм лише 14-річного Гайдая, адже іншим учасникам диверсії — Буценку та Сацькому — виповнилося на час події відповідно 18 і 17 років¹⁶⁵.

Діти й підлітки в різний спосіб допомагали радянським військам під час визволення їх рідного краю у 1943—1944 рр. Так, О. Білан із с. Полствин (Канівщина) став провідником великої групи радянських парашутистів. Не одну групу десантників вивели восени 1943 р. до місць розташування партизанських загонів юні мешканці цього ж села М. Щербина, М. Ткаченко, І. Приліпко, І. Панасенко, М. Романенко, П. Бойко та ін.¹⁶⁶

Не обійшлося без жертв серед юних учасників руху Опору і на завершальному етапі боротьби з окупантами. Так, юний мешканець с. Мартова Чугуївського району Харківської обл. П. Піддубний попередив радянських розвідників про ворожу засідку, але був схоплений нацистами і розстріляний¹⁶⁷. За подібних обставин загинули неподалік м. Мелітополя троє 12-річних місцевих хлопчиків — Г. Кобецький, С. Бабенко і С. Паєвський¹⁶⁸.

Фактичні дані свідчать про досить великі втрати серед неповнолітніх учасників боротьби з окупантами як в абсолютних, так і у відносних вимірах. Так, на основі вибіркового аналізу анкет учасників підпільного руху та неорганізованих форм боротьби на Київщині вдалося встановити, що понад 20 жертвам антинацистської боротьби не виповнилося й 16 років, втрати серед цієї вікової категорії становили 38 %. Та участь неповнолітніх громадян у антинацистській боротьбі була неминучою, вона продемонструвала їхні високі патріотичні почуття і сприяла громадянському змузненню.

Юні бійці "трудового фронту"

У період великих випробувань юні українці допомагали своїм батькам й старшим братам та сестрам, які своєю самовідданою працею в тилу наближали перемогу над ворогом. Не заперечуючи превалювання патріотичних мотивів участі неповнолітніх громадян у трудовій діяльності й акціях цивільного населення з допомоги фронту, треба визнати й помітне місце мо-

білізаційних заходів влади, що, втім, значною мірою виправдовувалося суворими реаліями воєнної доби.

Уже на початковому етапі війни з огляду на велике стратегічне значення оперативного збору врожаю, хронічну нестачу робочих рук владні структури санкціонували широке залучення дітей та підлітків до польових робіт. Так, 26 червня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР видали директивне розпорядження “Про виняткову організованість у підготовці і проведенні збору врожаю 1941 р.”, де місцевим органам рекомендувалося широко залучати до збиральних робіт неповнолітніх громадян. Ця рекомендація конкретизувалася спеціальним розпорядженням РНК УРСР від 8 липня 1941 р. “Про залучення учнів 7—10 класів до участі в сільськогосподарських роботах у воєнний час”¹⁶⁹. Набагато категоричнішу тональність мала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29. 04. 1942 р. № 68 “Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільської місцевості Ворошиловградської, Харківської, Сталінської областей”, якою передбачалось залучати до сільгоспробіт всіх учнів віком 7—10 років, а осіб, які “ухиляються від мобілізації на сільськогосподарські роботи, або самовільно їх залишили, притягувати до кримінальної відповідальності і засудження до примусових робіт до 6 місяців та утримання 25 % зарплати”¹⁷⁰. Чимало директивних документів такого характеру ухвалювалося й у відбудовний період. Так, постановою Харківського облвиконкому від 5 червня 1944 р. передбачалася мобілізація учнів міських і сільських шкіл на сільгоспроботи, тривалість робочого дня в канікулярний час обмежувалася 6—8 годинами. При цьому будь-які вияви недисциплінованості розглядалися як кримінально карне діяння¹⁷¹.

Нормативні документи установ системи Наркомату охорони здоров’я визначили досить обмежений перелік протипоказань для мобілізації дітей на сільгоспроботи: відкрита форма туберкульозу, ревматизм у гострому періоді, вади серця з явищем субкомпенсації, хвороба нирок, а вже пізніше до цього було додано “фізичні вади, які не дозволяють виконання сільськогосподарських робіт”¹⁷². Як бачимо, у переліку протипоказань відсутні такі типові для того часу дитячі захворювання, як дистрофія, анемія, посттравматичний синдром, кишково-шлункові розлади, хвороби верхніх дихальних шляхів тощо. Це котрий раз свідчить про жорстокі канони того непересічного часу.

Уже в нелегкій літній збиральній кампанії 1941 р. було задіяно сотні тисяч неповнолітніх українців, зокрема, у Ворошиловградській, Сталінській і Полтавській — по 50 тис. дітей та підлітків¹⁷³. Справді по-фронтовому працювали на полях влітку — восени 1943 р. 45 тис. учнів Ворошиловградської і Харківської обл. Школярі Ворошиловградщини виробили тоді сумарно 675 тис. трудовнів¹⁷⁴. У літніх польових роботах 1944 р. взяли участь 960 тис. школярів звільнених від ворога областей, які записали у свій актив 26 155 тис. трудовнів¹⁷⁵. Питома вага дітей і підлітків на зборі врожаю тоді становила 17,8 %. Це, у свою чергу, зменшило навантаження на одного дорослого працездатного колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебула в обробітку¹⁷⁶.

З огляду на специфіку відбудовних робіт у промисловості та на транспорті, їхню складність і непосильність для дітей праця неповнолітніх використовувалася тут меншою мірою, ніж у інших галузях господарства. Проте тогочасні документи містять численні приклади участі неповнолітніх громадян у відродженні промислових об'єктів. Так, юні жителі м. Харкова зробили гідний внесок у відновлення роботи тракторного заводу. Вони приходили на завод після шкільних занять і до пізнього вечора розчищали цехи від завалів, сміття, брухту, складали у штабелі цеглу тощо¹⁷⁷. Допоміжними робітниками на відновлювальних будівельних роботах заводу “Донмашбуд” працювали учні СШ № 14 м. Краматорська. 11 недільників з очищення цехів місцевих підприємств провели неповнолітні жителі м. Макіївки¹⁷⁸.

Чимало підлітків працювало в шахтах Донбасу. Так, у Микитівській шахті “Комсомолец” було задіяно 25 неповнолітніх, БІС — 19/20 — 35, а БІС — 4/5 — 50. Перевірками органами саннагляду об'єднання “Артемвугілля” були встановлені непоодинокі факти використання 14—15-річних підлітків на понаднормових роботах, при цьому вони досить часто працювали під землею по 11 годин на добу. Констатовалося також вкрай погане забезпечення неповнолітніх спецодягом, несвоєчасність їх медичного обстеження тощо¹⁷⁹.

Про чисельність підлітків, зайнятих на постійних роботах у промисловості, можна мати уявлення на основі статистичних даних по м. Харкову. Зокрема, в ІІ кварталі 1945 р. на заводі “Світло Шахтаря” працювало 25 підлітків, на електромеханічному — 29, на заводі № 135—158, на велозаводі — 6, на заводі “Серп і молот” — 1. Найбільше неповнолітніх налічувалося в робітничому колективі тракторного заводу — 386 осіб¹⁸⁰.

Загалом же в чорній металургії України на початковому етапі відбудовного періоду працювало 1725 підлітків, а на шахтах та підприємствах Донбасу — 11 тис.¹⁸¹ Умови їх праці були надзвичайно важкими, а порушення норм охорони праці та правил виробничої санітарії на підприємствах стали типовим явищем. Це спричиняло виробничі травми й професійні захворювання неповнолітніх робітників.

Неповнолітні взяли діяльну участь в облаштуванні вулиць міста та відновленні житлового фонду. Так, лише впродовж 1943/44 навчального року учні Ворошиловграда зробили 2500 виходів для розчищення вулиць міста, учні Києва відпрацювали на вулиці Хрещатик 15 тис. людино-днів, а учні Дніпропетровська на облаштуванні центральних кварталів міста — 21 757 людино-днів. Загалом же школярами Дніпропетровщини було звільнено від бур'янів та сміття території населених пунктів площею 3800 га¹⁸².

Діти й підлітки брали щонайактивнішу участь у відновленні роботи освітньо-виховних закладів, насамперед шкіл. Так, у вересні—грудні 1943 р. на Харківщині було проведено 1800 недільників з ремонту шкільних приміщень, у яких взяло участь понад 80 тис. учнів¹⁸³. Власними силами відбудували навчальний корпус учні залізничної СШ № 21 м. Полтави¹⁸⁴. А учні шкіл № 8 та № 9 м. Знам'янки Кіровоградської обл. виготовили в шкільних майстернях у 1944 р. 270 столів і лавок для навчальних занять¹⁸⁵.

Діти й підлітки стали активними учасниками відродження зелених насаджень населених пунктів. Так, навесні 1944 р. чернігівські школярі посадили в місті 10 тис. декоративних дерев і кущів, відновили сквер на площі Куйбишева¹⁸⁶. Навесні 1945 р. учні 25-ї чоловічої середньої школи м. Києва взяли шефство над парковою зоною Володимирської гірки, впорядковували її і провели підсадку дерев. Вони звернулися до школярів України із закликом взяти під своє піклування парки й сквери, що мало серед дитячого загалу неабиякий резонанс¹⁸⁷.

Неповнолітні мешканці прифронтових районів брали активну участь у зборі стріляних гарматних й гвинтівочних гільз, що передбачалося спеціальною постановою ДКО від 12 травня 1942 р. та відповідними розпорядженнями на місцях¹⁸⁸. Принагідно зауважимо, що директивні документи не передбачали виконання на місцях заходів щодо уникнення нещасних випадків серед дітей під час проведення цієї роботи. Тому, зрозуміло, випадки дитячих каліцтв і навіть смертей з цієї причини були непоодинокими.

Діти й підлітки стали провідною силою у справі збору вкрай необхідного для промисловості брухту чорних і кольорових металів. Так, лише за 1943/44 навчальний рік українські школярі зібрали понад 46 945 т металобрухту¹⁸⁹. У цій справі особливо відзначились школярі Сталінської обл.

Неповнолітні громадяни здійснювали шефство над військовими шпиталами. Наприклад, у Ворошиловградській обл. ними було зібрано й передано до місцевих шпиталів 1265 ліжок, 18 т овочів та 8661 подарунків для поранених червоноармійців¹⁹⁰. 574 ліжка, 500 одиниць посуду, 1579 книг подарували у 1943/44 навчальному році пораненим військовикам школярі Ленінського району м. Харкова¹⁹¹. “Наше перебування в госпіталі, — писала група поранених бійців ученицям 77-ї школи м. Харкова, — постійно скрашувала майже щоденна присутність піонерок 5, 6, 7 класів, які піклувались про нас, як рідні сестри”¹⁹².

Істотний внесок у зміцнення лікувальної бази військової медицини зробили діти й підлітки, збираючи лікарські рослини. Активно включившись у цю патріотичну справу, учні 16 областей України здали лише 1944 р. в аптеки республіки 92 т лікарських рослин¹⁹³.

Попри відсутність власних доходів неповнолітні не стояли осторонь від такої важливої патріотичної справи, як формування фонду оборони. Школярі республіки перераховували до цього фонду гроші, які були виручені за виконання різноманітних робіт: за допомогу сільгосппідприємствам, зібраний металобрухт, гільзи, лікарські рослини, гриби, ягоди тощо. Поширеним був збір коштів на будівництво танків, літаків та іншого озброєння для Червоної армії. Так, учні Краснокутської середньої школи (Харківщина) виступили з ініціативою спорудження танка “Піонер Краснокутчини” і внесли для цього 20 тис. крб.¹⁹⁴ Учнями Ворошиловградщини було перераховано 363 985 крб. на побудову танкових колон “Комсомол” і “Піонер”¹⁹⁵. Понад 4 млн крб. на будівництво танкової колони і ескадрильї літаків “Комсомол Донбасу” зібрали піонери Сталінської обл.¹⁹⁶

Школярів було втягнуто і в передплату облігацій Третьої державної позики. Так, учні шкіл Ленінського району м. Харкова передплатили у 1943/44 навчальному році облігацій цієї позики на суму 44 845 крб.¹⁹⁷, а учні 123-ї Київської школи — на 11 850 крб.¹⁹⁸ З явно агітаційною метою у піонерській газеті “Юный ленинец” був вміщений лист учениці 1-го класу 135-ї школи м. Києва Г. Негоди, в якому, зокрема, говорилося: “Мій тато... уже давно на фронті і дуже добре б’є фашистів. Щоб тато швидше повернувся додому, я вирішила також допомогти фронту і купила облігацію воєнної позики на 50 крб. Хай у бойовому літаку, який полетить на фронт, буде і мій гвинтик”¹⁹⁹.

Уже з перших днів війни розгорнувся суто дитячий за складом і формами організації патріотичний рух юних громадян, відомий в історії як тимурівський*. Уже в липні 1941 р. на Сумщині було організовано 346 тимурівських команд, зокрема, в м. Суми — 112, у Синівському районі — 45, у Хотенському — 35²⁰⁰. Лідерство ж у тимурівському русі на початковому етапі війни належало київським школярам. Тогочасна преса буквально рясніла повідомленнями про справи тимурівців, і тут, зрозуміло, не обійшлося без певної міфотворчості.

На вищий рівень піднявся тимурівський рух у постокупаційний період. Так, 1230 школярів Дніпропетровщини, об’єднаних у 193 тимурівські команди, опікувалися 2200 сім’ями військовослужбовців та інвалідів-фронтовиків. Тимурівці Сталінської обл. здійснювали шефство над 2376 родинами військовиків²⁰¹. Тимурівський рух при всій його заорганізованості з боку піонерсько-комсомольських структур та значній заідеологізованості став яскравим виявом дитячого патріотизму, багато в чому унікальною формою практичної діяльності юних громадян у суворі воєнні роки.

Трагедія сирітства

Одним із найтяжчих наслідків німецько-радянської війни стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Масштаби цього аномального соціального явища були вражаючими, а його джерелами і чинниками стали різні обставини воєнної доби. Звичайно ж, діти ставали сиротами і напівсиротами насамперед через загибель їхніх батьків на фронті, під час бомбардувань та артилерійських обстрілів, у період окупації, смерті від голоду чи хвороб тощо. Поряд з фізичними сиротами незмірно зросла чисельність соціальних. Адже чимало безпритульних були позбавлені родинного затишку через матеріальну скруту батьків, які не мали змоги утримувати своїх

* Цей рух названий за іменем героя повісті А. Гайдара “Тимур і його команда”. Тимурівська гра сподобалась дітям своєю подібністю до діяльності дорослих, можливістю задовольнити своє природне прагнення стати корисними суспільству, наявністю практичних результатів, романтичним характером виконуваних справ, широким полем для ініціативи й винахідливості. Головну увагу у своїй діяльності вони приділяли піклуванню про сім’ї фронтовиків та інвалідів: обробляли присадибні ділянки, допомагали збирати врожай, ремонтували житло, доглядали малят.

дітей. Серед них переважали матері-одиначки, які у воєнні роки стали досить численною соціальною категорією. Значна частина дітей втратила зв'язок із своїми батьками через те, що просто загубилися в евакопотягах, колонах біженців. Статус бездоглядних чи безпритульних мали й діти “остарбайтерів” та евакуйованих, проте він мав, як правило, тимчасовий характер. Батьківського піклування на певний час були позбавлені й ті неповнолітні, батьки яких перебували на фронті, в партизанських загонах тощо.

До збільшення кількості дітей, позбавлених родинного затишку, долучалася й радянська репресивна система. Адже чимало неповнолітніх громадян ставали безпритульними з причин незаконних арештів і ув'язнення чи заслання їхніх батьків як “ворогів народу”. Про це, зокрема, писала у 1989 р. жителька м. Запоріжжя П. Мірошниченко, яка в роки війни була незаконно репресована разом зі своїм чоловіком: “Я втратила своїх дітей у роки сталінських репресій. 22 червня 1944 р., коли нашим дітям Ліді і Віктору було 8 і 6 років, у нас їх забрали... У подальшому вони виховувалися в дитбудинках. Всі ці роки намагаємося з чоловіком їх знайти”²⁰². Не зайве у цьому контексті згадати й сумнозвісний сталінський наказ № 270, виконання якого також обернулося сирітством тисяч дітей*.

Для ілюстрації багатоманіття категорії дітей, які підпадали під означення “сироти”, звернемося до конкретної сумної статистики. Так, із 620 вихованців дитбудинків Харківщини станом на 1943 р. лише 266 були круглими сиротами, батьки ж 245 дітей перебували на фронті, 12 — у Німеччині як “остарбайтери”, 22 — в окупованих районах, 55 — відбували покарання у радянських таборах, а місце перебування батьків 16 дітей взагалі не було встановлене²⁰³. Серед виявлених у м. Краматорську на 1945 р. безпритульних немовлят лише 10 фізично осиротіли, інші ж потрапили до цієї категорії через перебування їхніх батьків на фронті (29), у місцях позбавлення волі (17), з причин матеріальної скрути родин чи відсутності одного з батьків (30)²⁰⁴.

Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей і підлітків, які не мали ніякого догляду й навіть даху над головою. Так, у Дніпропетровській обл. на березень 1944 р. на облік було взято 3187 сиріт віком від 2 до 15 р.²⁰⁵ У Полтавській обл. з 1 квітня по 20 грудня 1944 р. було доставлено в дитприймальники-розподільники 1676 неповнолітніх, з них 1537 — безпритульних і 139 — бездоглядних²⁰⁶.

За далеко не повною статистикою в першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було взято на облік 67 тис. сиріт (з них 10,2 тис. безпритульних), а в грудні 1944 р. — уже 125 тис., причому, 21 тис. таких дітей і підлітків не мали притулку²⁰⁷.

Основні напрями партійно-державної політики у сфері допомоги дітям, що втратили батьків, були визначені постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи

* Згідно із сталінським наказом № 270 (16 серпня 1941 р.) червоноармійці, які здавалися противникові в полон, повинні були знищуватися “всіма засобами, як наземними, так і повітряними”.

замучені й розстріляні фашистськими загарбниками”, ухваленою 27 березня 1943 р. Цей директивний документ зобов’язував облвиконкоми рад депутатів трудящих і обкоми партії забезпечити виявлення й облік дітей-сиріт, створити пункти і кімнати прийому та розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), якнайшвидше розгорнути мережу дитбудинків та будинків дитини, а також проводити роботу з патронування цієї категорії неповнолітніх, влаштування під опіку, піклування й усиновлення*. Для керівництва цією роботою указаною постановою створювалася спеціальна комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР М. Бажаном²⁰⁸. Питання допомоги найзнедоленішій категорії неповнолітніх громадян і в подальший період владні структури тримали під постійним контролем. Однак реалізація передбачених урядовими документами заходів з об’єктивних причин повною мірою забезпечена не була.

Створена згідно з численними партійно-урядовими директивами мережа спеціальних дитустанов (на 1944 р. — 107 дитбудинків з контингентами 9310 вихованців)²⁰⁹ була абсолютно невідповідною кількості безпритульних дітей, тому спостерігалася їх надзвичайна переповненість. Про це свідчать дані по дитбудинках Харківської обл. станом на 1945 р. Так, у розрахованому на утримання 75 дітей Дергачівському дитбудинку фактично перебувало 100, у Красноградському ці показники становили відповідно 75 і 125, у Куп’янському — 200 і 300, Харківському 152 і 170. Таке ж становище було і в дитбудинках інших областей УРСР²¹⁰.

Переважно з об’єктивних причин адміністрація дитустанов не дотримувалася нормативних вимог “Інструкції про санітарний режим дитячих будинків” щодо забезпечення необхідною житловою площею вихованців, а в зимовий період вони, як правило, істотно скорочувалися з метою економії палива.

Досить часто спостерігалось нецільове використання приміщень чи їх сполучення. Через нестачу робочих кімнат та достатніх площ їдалень вихованці дитустанов виконували домашні завдання та споживали їжу в спальних приміщеннях, що створювало значні ризики для погіршення медико-санітарної ситуації²¹¹. З причин великої скупченості дітей, обмеженості площ спалень і браку ліжок у більшості дитбудинків вихованці спали по двоє-троє на одному ліжку чи навіть на підлозі.

Бракувало також приміщень ізоляторів, санпропусків, а в будинках дитини — т. зв. “горщиків”. У документах за результатами перевірок зазначалося, що в кімнатах багатьох дитустанов відсутні віконні квартирки. З цієї причини можливості провітрювати приміщення фактично не було, чим грубо порушувалися нормативні вимоги²¹².

Через труднощі воєнного часу поточні ремонти дитустанов проводилися не регулярно й не якісно. Обстеження 19 будинків дитини у 1944 р. виявило,

* Патронат — взяття на виховання дітей-сиріт у сім’ю за певну плату згідно з договором з органом опіки; опіка — засіб захисту прав та інтересів сиріт віком до 13 р., піклування — з 14 р.; усиновлення — прийняття усиновлювачем у свою сім’ю особи на правах сина чи доньки, здійснене на підставі рішення суду.

що лише 8 із них були хоч якось відремонтовані. Через нестачу скла багато вікон у дитустановах не були засклені, тому в холодну пору року вони на 40—50 % закладалися цеглою чи забивалися фанерою. Це різко знижувало світловий коефіцієнт спальних та робочих приміщень, чим негативно впливало на зір вихованців²¹³. Освітлення більшості установ, особливо у сільській місцевості, в темний час доби проводилося гасовими лампами, що не забезпечувало належного його ступеня і створювало неабиякі ризики. До того ж, гасників постійно не вистачало, вони виділялися за спеціальною рознарядкою, яка не відповідала потребам дитустанів.

Проблеми установ для дітей-сиріт значною мірою загострювалися із приходом зими, адже підготовка їхніх приміщень до зимового періоду була незадовільною. Зокрема, герметизація кімнат через нестачу матеріалів проводилася абияк, запаси палива були мізерними. Так, на початок паливного сезону 1944—1945 рр. по дитбудинках Харківської обл. ще не було завезено 3689 скл. м дров (нестача — 69,6 % до потреби), Ворошиловградської — 1330 т вугілля (81,3 %), Сталінської — 3876 т (88,8 %)²¹⁴. З вказаних причин приміщення дитустанів були надзвичайно холодними і діти спали навіть одягненими.

Досить напруженою була ситуація із забезпеченням дитустанів меблями. Так, у жовтні 1944 р. дефіцит ліжок по дитбудинках Сталінської обл. становив 1108 одиниць (24,8 % до потреби), столів — 879 (78,8 %), стільців — 3676 (89 %) ²¹⁵. У дитустановах Запорізької обл. на 1945 р. не вистачало 1384 ліжка, зокрема, в Мелітопольському дитбудинку, розрахованому на 40 вихованців, було лише 18 ліжок, а в Білозерському, де утримувалося 150 дітей, ліжок не було взагалі. Особливо незадовільною була ситуація із забезпеченням стільцями і столами. З цієї причини вихованці змушені були готувати уроки чи гратися, сидячи на ліжку або навстоячки. Украй мало в розпорядженні дитбудинків було шаф і тумбочок, тому свої особисті речі вихованці зберігали під матрацами, одяг вішали на бильця ліжок²¹⁶.

Не набагато кращим було забезпечення дітей м'яким інвентарем: на 20 жовтня 1944 р. забезпеченість дитбудинків областей Наддніпрянської і Східної України матрацами становила 43,3, ковдрами — 35, наволочками — 34,3, простирадлами — 32,7 % ²¹⁷. Особливо невтішно виглядала картина із забезпеченням м'яким інвентарем у дитустановах Київської, Дніпропетровської та Сталінської областей. Не були забезпечені вихованці дитустанів й елементарними засобами особистої гігієни. Так, у дитячому будинку № 3 м. Слов'янська Сталінської обл., по суті, зовсім не було рушників, серветок, носових хустинок, мила. У всіх будинках дитини не вистачало пелюшок²¹⁸. Хронічна нестача постільної білизни спричиняла порушення термінів її зміни. За спостереження органів санітарного нагляду, в деяких дитячих будинках білизна у вихованців мінялася один раз у три тижні, тоді як за нормативними вимогами це мало робитися через кожні 10 днів²¹⁹.

Через невпорядкованість та відсутність засобів дератизації приміщення дитячих установ буквально кишіли мишами та пацюками. Як засвідчують спогади колишніх вихованців дошкільних дитбудинків та будинків дитини, досить частими були випадки, коли в нічний час пацюки травмували мале-

ньких дітей, обгризаючи їм вуха, носи, пальці рук і ніг. У харчоблоках та спальних приміщеннях було багато тарганів і клопів, засобів боротьби з якими хронічно не вистачало ²²⁰.

Вихованці дитустанов не повністю були забезпечені одягом, взуттям, особливо за зимової пори, тому взимку діти або взагалі не гуляли, або ж носили одяг по черзі. Станом на кінець 1944 р. 47 % вихованців дитбудинків УРСР не мали теплої верхнього одягу, а 48 % — взуття ²²¹. Вихованці дитбудинків Сталінської обл. були забезпечені пальтами лише на 40,5 до потреби, костюмами — 50,2, натільною білизною — 27,8, взуттям — 42,8 % ²²². Часто-густо одяг і взуття не відповідали розмірам дітей.

На харчування одного вихованця спеціального дитбудинку, згідно з нормативними документами, виділялося 7 крб. на день, фактично ж використовувалося лише 2—3 крб., а на вихованця дитустанови звичайного типу призначалося щоденно 4,46 крб., проте насправді пересічно витрачалося в межах 1,20—2,20 крб. ²²³ Уже з поданих цифрових даних ми можемо зробити висновок, що харчове забезпечення вихованців дитбудинків було недостатнім, але для його обґрунтування звернемося до конкретних фактів. У раціоні вихованців багатьох дитбудинків м'ясо, молоко, жири були майже повністю відсутніми. Час був досить скрутним, тому торговельні підприємства не змогли повністю отоварювати фонди харчових продуктів для дитячих будинків. Так, Краснодарський спецдитбудинок у першому кварталі 1944 р. недоодержав 173 кг крупи, 220 кг м'яса, 40 кг цукру. До дитбудинків Полтавської обл. до 15 лютого зовсім не надходило цукру. 5-й Київський дитбудинок замість затребуваних 350 кг хліба насправді одержав лише 174 кг ²²⁴.

Досить поширеною була практика, коли спецдитустановам надходили альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла — рослинна олія, м'яса — яєчний порошок, цукру — печиво, круп — картопля, замість рису та манної крупи — пшоно і бобові тощо ²²⁵. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитустанов включалися соя, дріжджі, рибне борошно, мальтоза. Для харчування вихованців Смілянського будинку дитини у 1945 р. широко використовували лісові ягоди, жолуді та каштани ²²⁶.

З означених причин меню харчування вихованців дитустанов було вкрай малокалорійним, одноманітним, страви були несмачними і, як правило, заправлялися лише олією. Для посилення тези про незадовільне харчування вихованців дитустанов наведемо приклад типового денного меню Сергівського дитбудинку (Полтавщина): сніданок — кисла капуста з цибулею і чай; обід — щі вегетаріанські і каша пшоняна з олією; вечеря — суп з квасолею ²²⁷.

Досить важливим було питання забезпечення малят грудного віку материнським молоком. Для цього в штати будинків дитини вводилися годувальниці, кожна з яких обслуговувала двох немовлят ²²⁸. У зв'язку з нестачею цих специфічних співробітниць для створення необхідної бази харчування грудних дітей використовувалося донорське материнське молоко, яке надходило з пологових будинків, дитячих консультативних поліклінік і від населення. Так, у серпні 1945 р. при Харківському будинку дитини був організо-

ваний донорський пункт материнського молока, що складався з 10 ліжок. Лише за один квартал тут було одержано 250 л донорського молока²²⁹. Однак у цілому забезпечення немовлят з контингентів будинку дитини материнським молоком було недостатнім. Це мало негативні наслідки для фізичного розвитку та здоров'я малюків.

Подекуди мало місце застосування антипедагогічних засобів впливу до вихованців. У документах можна знайти чимало фактів такого роду, але наведемо лише кілька. Так, вихователька Ворошиловградського дитбудинку № 2 за незначні провини позбавляла вихованців їжі, директор Рокитнянського дитбудинку (Київщина) змушував винних на колінах у присутності всіх дітей просити вибачення²³⁰. Ще далі у своїх антипедагогічних діях зайшов завпед Миколайпільського дитбудинку Ратушний, який застосовував до вихованців засоби фізичного впливу та роздягненими замикав на цілу ніч у коморі²³¹. Витончені методи знущання над дітьми за їхні найменші провини масово застосовували й вихователі Київського № 13²³² та Григорівського (Запорізької обл.) дитбудинків. Директор Путивльського дитбудинку перетворив одну з вихованок у свою дівчацьку, а очільник Київської дитустанови № 5 займався розтлінням своїх вихованок²³³. На щастя, вказані факти не набули системного характеру.

Тяжкі наслідки війни

Війна мала для нашого народу надзвичайно тяжкі соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки. Особливо відчутно вони зачепили наймолодшу частину українського соціуму — неповнолітніх громадян.

Катастрофічно погіршилися демографічні показники в Україні: це було цілком природним страхітливим супутником війни. Спостерігалось різке падіння рівня народжуваності, що спричинювалося, насамперед, масовою загибеллю дітородного населення, руйнацією пологових будинків, відсутністю елементарних побутових умов.

В Україні за 1944 р. народилося 580 тис. дітей — це становило всього 53 % до показника народжуваності передвоєнного 1940 р.²³⁴ У першому півріччі 1945 р. на території однієї з найбільших в Україні Харківській обл. народилося лише 12 993 дітей²³⁵. У 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності і смертності) становив по республіці 1,89, та у воєнному 1944 р. він знизився до 1,25²³⁶. Отже, генофонд України був істотно підірваний.

Ситуацію ускладнювала й катастрофічна нестача пологових будинків. У 1944 р. стаціонарними пологовими установами було охоплено лише 58 % породіль міста і 21 % — села, до війни ж ці показники становили відповідно 88 % і 58 % (на кінець війни в селах УРСР функціонувало лише 717 пологових будинків — 23,7 % їхньої довоєнної чисельності)²³⁷. Усе це мало вкрай негативні наслідки для новонароджених, спричиняючи їх масові захворювання й високий рівень смертності. Так, 4906 породіль Харківщини, або 35,4 %, у 1945 р. народили без будь-якої допомоги чи нагляду медичних працівників, що створило ситуацію великого ризику для новонароджених. Багато дітей виявились недоношеними, 28,4 % з них — померло²³⁸.

Діти й підлітки стали учасниками міграційних процесів, потерпали від негараздів переселенського життя, переживали значний психологічний дискомфорт, пов'язаний з відірваністю від їхньої маленької батьківщини і труднощами адаптації до нового місця проживання. Так, згідно з Люблінською угодою між урядом УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р., відбувалося взаємне переселення українців і поляків відповідно в Україну та Польщу. Перші переселені з польської території родини з'явилися в областях Східної України у листопаді 1944 р., а станом на 1 лютого 1945 р. сюди прибула вже 13 301 сім'я (46 023 особи). Шлях мігрантів на Схід супроводжувався неймовірними труднощами, від яких найбільше потерпали неповнолітні. Лише в одному з переселенських потягів, що прямував з Волині на Наддніпрянщину у грудні 1944 р., від голоду й холоду загинуло 8 немовлят. Прибувши на визначене місце, переселенці залишалися, по суті, наодинці зі своїми нелегкими проблемами, відчуваючи гострий дефіцит буквально всіх засобів життєзабезпечення: житла, їжі, одягу, взуття, палива тощо. З причин відсутності одягу і взуття на Дніпропетровщині у Синельниківському районі не відвідувало школу 50 дітей-переселенців, а в Перещепинському — 59²³⁹.

У 1944—1945 рр. на Україну зі східних областей СРСР та німецького Райху поверталися реєвакуйовані діти. Упродовж кількох років вони знаходилися далеко від рідної землі, де були здебільшого відірвані від своїх родин. Особливо виснаженими, дистрофічними, а часто й знекровленими, фізично та психічно травмованими прибували діти й підлітки з німецьких концтаборів. Так, у березні 1945 р. 250 таких дітей доставили до м. Києва. На руках більшості з них були виколоті табірні номери, а в багатьох дітей можна було бачити численні сліди від уколів та ... хірургічних операцій²⁴⁰.

Воєнна пора негативно вплинула й на шкільне навчання дітей та підлітків. Одним з її наслідків була різновікова структура шкільних класів, велика кількість у них так званих учнів-переростків. Для прикладу приведемо дані про віковий склад учнів 1—7 класів шкіл Сталінської обл. на кінець 1944/45 навчального року, які засвідчують, що переважна більшість учнів шкіл цієї області була набагато старшою нормативного віку, встановленого для конкретного класу. Так, у 1-х класах навчалось 49 814 учнів-переростків із 79 506 за списковим складом (63 %), у 2-х — відповідно 40 541 з 49 249 (82 %), у 3-х — 32 548 з 37 863 (86 %), у 4-х — 27 357 з 29 888 (91,5 %), у 5-х 27 360 з 23 501 (96 %), у 6-х 20 033 з 21 066 (95 %), у 7-х 10 833 з 11 188 (97 %)²⁴¹. Звертає на себе увагу закономірність, що відсоток учнів-переростків послідовно зростає в кожному наступному класі. Подібна картина спостерігалася в усіх школах УРСР.

Шкільні приміщення були надзвичайно холодними, тому зимової пори учням доводилось навчатися у пальтах і шапках. Взимку 1944/45 навчального року через відсутність палива повністю припинили свою роботу чимало шкіл Сталінської і Ворошиловградської обл.²⁴² З цих причин призупинявся навчальний процес і в загальноосвітніх закладах інших регіонів.

Незважаючи на досить широкомасштабні заходи владних структур, спрямовані на впровадження загальної обов'язкової освіти, по суті забезпечити її в силу низки об'єктивних причин не вдалося. Для ілюстрації зверне-

мося до зведених даних про навчання неповнолітніх громадян по 16-ти областях України та м. Києву на 1945 р. Тоді понад 243 980 дітей і підлітків шкільного віку не були охоплені навчанням, це становило 9,15 %. При цьому у містах не навчалось 6,5 % шкільного віку, то на селі ця невтішна цифра сягнула за 10 %. Особливо незадовільними були ці показники серед 12—15-річних підлітків: 123 635 (13,5 %) з них не навчалось²⁴³. Досить значним був відсів учнів зі школи, цей показник становив 101 210 учнів. Лише в Дніпропетровській обл. у 1944/45 навчальному році поза школою опинилося 21 тис. дітей і підлітків, які підлягали навчанням²⁴⁴.

Найтяжчим наслідком війни стало справді катастрофічне погіршення стану здоров'я й фізичного розвитку дітей та підлітків. Головними чинниками такої ситуації треба визначити поранення й каліцтва неповнолітніх у зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування й хронічне голодування, побутову невлаштованість внаслідок істотного зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства в містах, фактичну відсутність медико-профілактичних заходів з причин майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів, катастрофічну нестачу коштів тощо. Дослідженнями Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР, що проводилися, зокрема, у містах Києві та Харкові, було встановлено, що 15-річні підлітки 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками 1940 р. втратили у зрості 5 %. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив порівняно з довоєнним часом 10,4—15 %. Відставали у фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і неповнолітні громадяни молодшого віку²⁴⁵.

До масових захворювань дітей, особливо немовлят, належали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт. Усе це було наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомату охорони здоров'я встановила, що всі 60 дітей віком до одного року страждають гіпотрофією I, II і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1—2 років було виявлено 118 гіпотрофіків (15 %) ²⁴⁶.

Великого поширення набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську обл. вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. Тоді як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків захворювань, то в березні 1944 р. — вже 3149 випадків ²⁴⁷. Станом на липень 1944 р. в УРСР 2213 дітей хворіли на дифтерію, 24 561 — коклюш, 41 969 — кір, 933 — скарлатину, 250 — дизентерію, 1331 — токсичну диспепсію. Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкіряних і навіть венеричних захворювань. Так, серед вихованців дитбудинку № 2 м. Києва було виявлено 22 хворих на гонорею ²⁴⁸. Багато дітей були вражені педикульозом. Зокрема, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Ворошиловградської обл. виявлено 8472 педикульозних дітей і підлітків ²⁴⁹. Завошивленість серед учнів шкіл ФЗН і ремісничих училищ м. Києва сягнула на кінець 1944 р. 30 % ²⁵⁰.

Ситуація воєнного часу спричинила поширення захворювань на туберкульоз: на кінець 1943 р. по м. Києву серед неповнолітніх 9—15 років тубінфікованих було 42,1 %, в тому числі активною формою — 28,7 % ²⁵¹.

Про загальний стан здоров'я українських дітей можна деякою мірою судити на основі даних обстеження комісією Наркомздоров'я вихованців 296 дитбудинків. З 14 980 обстежених дітей у 566 виявлена короста чи піодермія, 1548 хворіли на кір, 251 — на коклюш, 426 — на грип, 22 — на дизентерію, 19 — на дифтерію, 14 — на скарлатину, 30 — на висипний тиф і 11 — черевний. 1036 вихованців дитбудинків були визнані ослабленими, а у 266 було виявлено захворювання на різні форми туберкульозу²⁵².

При цьому зазначимо, що статистичні дані не завжди адекватно відображали справжній рівень дитячої захворюваності. Адже у центрі й на місцях мали місце перекручування фактів і традиційні для радянської звітності приписки. Для прикладу, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як “коліт”²⁵³.

Досить високою була смертність неповнолітніх громадян від захворювань. Так, з 459 дітей, які лікувалися у дитячій лікарні м. Дніпродзержинська в 1945 р., померло 52, — це 11,3 %. Найбільша летальність зафіксована від токсичної диспепсії, туберкульозу, пневмонії та нефриту²⁵⁴. По Україні смертність від дитячих інфекцій на 51 % перевищила довоєнний рівень²⁵⁵.

Війна ще довго продовжувала спричиняти дитяче каліцтво і навіть смертність, оскільки визволені території були буквально начинені вибухівкою (свідомо й ситуативно). Цілком зрозумілий для юних громадян жвавий інтерес до “техніки” війни ставав причиною страшних трагедій воєнних та повоєнних років. Так, кілька підлітків з с. Родинка виявили на околицях 4 протитанкових міни і намагалися розрядити одну з них. У результаті вибуху четверо підлітків загинуло, а інших було тяжко поранено. У м. Осипенко (нині Бердянськ) Запорізької обл. від вибуху знайденої на полі гранати було покалічено 12 дітей. 22 дітей загинуло з цих причин у с. Зіньків (Кам'янець-Подільська обл.)²⁵⁶. Такі факти мали майже системний характер. Інколи зловісний потяг до всілякої вибухівки пояснювався і господарськими труднощами: у набоях було чимало сірки, а сірників тоді дуже бракувало й підлітки хотіли допомогти батькам...

Прямим наслідком війни стало й істотне збільшення кількості дітей-інвалідів. Так, лише у Ворошиловградській, Сумській і Харківській обл. було виявлено декілька тисяч неповнолітніх калік. Чимало дітей-інвалідів були безпритульними і просили милостиню. Створені в 1944 р. 11 дитбудинків інваліда на 336 місць і віддалено не відповідали соціальним потребам у таких закладах²⁵⁷.

Досить болючим було питання протезування дітей-калік. Промисловість явно не спроможна виконувати досить специфічні замовлення на дитячі протези, тому переважна більшість неповносправних дітей не одержувала необхідної допомоги та протезів. Наприклад, у першій половині 1945 р. лише серед вихованців дитбудинків інваліда потребували протезування 62 дітей-калік. Фактично ж протези одержали лише 14 постраждалих дітей, це становило 22 % заявленої потреби²⁵⁸.

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси у їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції, присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи дітей і

підлітків з невротичними та психічними розладами²⁵⁹. А в одному з матеріалів газети “Правда” за 1942 р. цілком слушно зазначалося таке: “Зруйновані міста і села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька, або замучили матір”²⁶⁰. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних та близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили довічний слід у душах неповнолітніх громадян.

Про те, як на свідомості дітей позначилася війна і, зокрема, нацистська окупація, можна дізнатися з учнівських творів, які вони писали за розпорядженням радянських органів освіти під загальною рубрикою “Що я пережив в період окупації?” 13-річна учениця 78-ї школи м. Харкова писала, що й досі в її пам’яті трупи повішених мирних людей і часто їй просто не хотілося жити²⁶¹. Досить разючий факт у своїх хронологічних записках про нацистську окупацію м. Лубни наводить Д. Стріха. Побачивши в руках семирічного Володі * “Буквар” із портретами Леніна і Сталіна, гестапівець замахнувся на хлопчика кинджалом. Пережите потрясіння спричинило трагічні наслідки: пізніше у дитини розвинувся психоз — хлопчик часто безпричинно плакав, кидався по ночах крізь сон, а невдовзі помер²⁶².

Особливо глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах і гетто. Колишній малолітній в’язень Білоцерківського гетто Є. Гулелах, який дивом врятувався від смерті, зазначав, що “страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість”²⁶³.

Вихователі київських спецдитбудинків № 10 і № 13, де утримувалися колишні малолітні в’язні концтаборів, зазначали, що більшість цих дітей так і не вдалося привести до належної психічної норми. Вони були постійно знервованими, неврівноваженими, страждали від безсоння, часто плакали, кричали вночі тощо.

Посттравматичний синдром **, як наслідок страшних стресів воєнної доби, пролонговувався у дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки, способу життя, породжуючи тяжкі хронічні захворювання. На думку відомого лікаря-психіатра С. Матиціної, “давня травма й досі впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими в багатьох життєвих ситуаціях”²⁶⁴.

* * *

Як впливає з аналізу згаданих фактів і явищ, становище неповнолітніх громадян у період німецько-радянської війни відзначалося гіркою специфікою, яка зумовлювалася як їхніми віковими особливостями, так і детер-

* Прізвище хлопчика в документі не вказано.

** Цей синдром психологи кваліфікують як “посттравматичний стресовий розлад”. Синдромами ПТСР є: 1) мимовільно-нав’язливе відтворення у пам’яті пережитого; 2) прагнення уникати ситуацій, які нагадують про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, що нагадує про пережите.

мінованим особливим періодом історії багатоманітним й суперечливим спектром чинників: воєнно-політичних, економічних, соціальних, ідеологічних, морально-психологічних, екзистенційних тощо. Домінуюча трагічність життєдіяльності наймолодших представників українського соціуму воєнної доби синкретично перепліталася з виявами їхнього героїзму, щирого патріотизму та соціальної акселерації. Війна знівечила дитинство мільйонам юних українців, на довгі роки визначила їхні ментальні риси та якість життя.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 29. — Арк. 141.

² Юный пионер. — 1941. — № 51. — 29 июня.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 39.

⁴ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-3858. — Оп. 2. — Спр. 333. — Арк. 164.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 360. — Арк. 5—7.

⁶ Литвинов В.В. Коричневое “ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований — гражданах бывшего СССР: В 3 кн. — К., 2001. — Кн. 2, ч. 2. — С. 225.

⁷ Підраховано за: Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни. — Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2000. — С. 198.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 360. — Арк. 1—2.

⁹ Там само. — Арк. 5.

¹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. — К., 1985. — Т. 1. — С. 241.

¹¹ Гриценко М.М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — Одесса, 1960. — С. 6, 7.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 4, 5.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 480. — Арк. 76.

¹⁴ На зміну. — 1941. — № 50. — 22 черв.

¹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 241, 243.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 480. — Арк. 56.

¹⁷ Зинич М.С. Будни военного лихолетья. — М., 1994. — Вып. 1. — С. 50.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 112.

¹⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945: Зб. док. і матеріалів. — К., 1977. — С. 50.

²⁰ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Зб. док. і матеріалів. — Дніпропетровськ, 1965. — С. 92.

²¹ Гальчак С. “Східні робітники” з Поділля у Третьому райху: Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2004. — С. 93.

²² Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. Р-2427. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 3.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 114.

²⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 1. — С. 354.

²⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 363.

²⁶ Там само. — Т. 3. — С. 250.

- ²⁷ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1945 гг.): 2-е изд. — К., 1968. — С. 149.
- ²⁸ Київський процес: Документи і матеріали. — К., 1995. — С. 148.
- ²⁹ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 304.
- ³⁰ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф. П-1132. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 33.
- ³¹ Литвинов В.В. Цит. праця. — Кн. 1. — С. 19.
- ³² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 351, 352.
- ³³ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. — К., 1978. — С. 90.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 136.
- ³⁵ ДАДО. — Ф. Р-2427. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 12.
- ³⁶ Рева А. Трагедия в Сокольниках. — Х., 2002. — С. 19, 21.
- ³⁷ ДАХО. — Ф. Р-4677. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1.
- ³⁸ Литвинов В.В. Цит. праця. — Кн. 3. — С. 29.
- ³⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945... — С. 102.
- ⁴⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944 гг.: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 140.
- ⁴¹ Там само. — Кн. 2. — С. 268.
- ⁴² Пігідо-Правобрежний Ф. «Велика Вітчизняна війна». — Вінніпег, 1954. — С. 165, 166.
- ⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... — Т. 1. — С. 353.
- ⁴⁴ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1969. — С. 123.
- ⁴⁵ Київський процес... — С. 39, 154.
- ⁴⁶ Черниговщина в период Великой Отечественной войны... — С. 171.
- ⁴⁷ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — С. 92.
- ⁴⁸ Одесская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и материалы. — Одесса, 1970. — С. 205—206.
- ⁴⁹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. док. — К., 1963. — С. 54.
- ⁵⁰ Документы обвиняют: Сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. — М., 1945. — Вып. 2. — С. 53, 323.
- ⁵¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 303.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 84, 85, 146.
- ⁵³ Преступные цели — преступные средства... — С. 71.
- ⁵⁴ Там само. — С. 106.
- ⁵⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: июнь 1941—1943 гг.: Сб. док. и материалов. — Харьков, 1965. — С. 84.
- ⁵⁶ Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. документів. — К.; Харків, 1944. — С. 32, 36.
- ⁵⁷ Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сб. док. и материалов. — Донецк, 1969. — С. 110.
- ⁵⁸ Литвинов В. Цит. праця. — Кн. 2, ч. 2. — С. 240.
- ⁵⁹ Безсмертя : Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 182.
- ⁶⁰ Зборовская Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитар. последствия войны и меры по их ликвидации: Труды Первой конференции 22—24.04.1946. — М., 1947. — С. 130.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3616. — Арк. 5, 7.

- ⁶² Там само. — Арк. 4, 5.
- ⁶³ Преступные цели — преступные средства... — С. 78, 79.
- ⁶⁴ Там само. — С. 131, 132.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 6.
- ⁶⁶ *Коваль М.В.* За ґратами “нового порядку” // УІЖ. — 1981. — № 5. — С. 124.
- ⁶⁷ Памяти павших. Великая Отечественная война (1941—1945). — М., 1995. — С. 83.
- ⁶⁸ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні... — С. 94.
- ⁶⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 319.
- ⁷⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 300.
- ⁷¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ⁷² Київський процес... — С. 141.
- ⁷³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 200.
- ⁷⁴ История городов и сел УССР. Одесская область. — К., 1968. — С. 63.
- ⁷⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. — М., 1961. — Т. 7. — С. 675.
- ⁷⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 306. — Арк. 27.
- ⁷⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.): Зб. документів. — Полтава, 1947. — С. 44.
- ⁷⁹ Українське життя (Бориспіль). — 1942. — № 1. — 7 трав.
- ⁸⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 200.
- ⁸¹ Підраховано за: ДАКО. — Ф. Р-2198. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 4.
- ⁸² Там само. — Ф. Р-2356. — Оп. 5. — Спр. 7. — Арк. 5,7.
- ⁸³ Там само. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 18, 19.
- ⁸⁴ *Сергійчук В.* ОУН/УПА в роки війни: Нові док. і матеріали. — К., 1996. — С. 326.
- ⁸⁵ ДАКО. — Ф. Р-2198. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 1.
- ⁸⁶ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-2684. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38.
- ⁸⁷ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 5, 6.
- ⁸⁸ Київський процес... — С. 19—20.
- ⁸⁹ *Литвинов В.* Цит. праця. — Кн. 2, ч. 1. — С. 88.
- ⁹⁰ *Пилипенко Л.В.* Зігріті всенародною любов'ю // УІЖ. — 1988. — № 6. — С. 85.
- ⁹¹ *Першина Т.В.* Фашистский геноцид на Украине 1941—1945 гг. — К., 1985. — С. 45.
- ⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 324.
- ⁹³ Зірка. — 1944. — № 8. — 13 трав.
- ⁹⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 18, 19.
- ⁹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 50.
- ⁹⁶ Документы обвиняют... — С. 351.
- ⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 324. — Арк. 52.
- ⁹⁸ Нюрнбергский процесс... — Т. 7. — С. 246.
- ⁹⁹ *Рева А.* Цит. праця. — С. 20, 21.
- ¹⁰⁰ *Сергійчук В.* Цит. праця. — С. 332.
- ¹⁰¹ Безсмертя. Книга пам'яті України... — С. 215.
- ¹⁰² ДАХО. — Ф. Р-4190. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 11.
- ¹⁰³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 186.
- ¹⁰⁴ *Сергійчук В.* Цит. праця. — С. 333.

- ¹⁰⁵ ЦДАВО. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 358. — Арк. 6—12.
- ¹⁰⁶ Пам'ять заради майбутнього: З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів — жертв нацизму та спогади. — К., 2001. — С. 419.
- ¹⁰⁷ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979. — С. 28.
- ¹⁰⁸ Гальчак С. Цит. праця. — С. 99.
- ¹⁰⁹ Підраховано за: ДАДО. — Ф. Р-2427. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 19—50.
- ¹¹⁰ Там само. — Ф. Р-2480. — Оп. 1. — Спр. 479. — Арк. 41.
- ¹¹¹ Дані опитування колишніх малолітніх "остарбайтерів" // Особистий архів Г.М. Голиша.
- ¹¹² Цит. за: Пам'ять не згасне. 1941—1945. — К., 2000. — С. 72, 73.
- ¹¹³ Гальчак С. Цит. праця. — С. 187.
- ¹¹⁴ Знамя. — 2005. — № 6. — С. 165.
- ¹¹⁵ Цит. за: Безсмертя. Книга Пам'яті України ... — С. 364, 365.
- ¹¹⁶ Литвинов В. Цит. праця. — Кн. 2, ч. 2. — С. 81, 82.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 82, 83.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 111—113.
- ¹¹⁹ Краль В. Преступления против Европы. — М., 1968. — С. 13.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 3; Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 324. — Арк. 47.
- ¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 3.
- ¹²² Дзвін (Біла Церква). — 1942. — № 4. — 25 січ.
- ¹²³ "Совершенно секретно! Только для командования!" Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. — М., 1967. — С. 35.
- ¹²⁴ СС в действии: Документы о преступлениях СС. — М., 1968. — С. 506.
- ¹²⁵ Цит. за: Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі. — К., 1964. — С. 42.
- ¹²⁶ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. — Львів, 1999. — Т. 3. — С. 19.
- ¹²⁷ ДАПО. — Ф. Р-2298. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 8, 8 зв.
- ¹²⁸ ДАКО. — Ф. Р-2198. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 161 зв.
- ¹²⁹ Там само. — Ф. Р-2362. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 13.
- ¹³⁰ Преступные цели — преступные средства... — С. 74.
- ¹³¹ СС в действии ... — С. 506.
- ¹³² Педагогічний інформаційний бюлетень (Полтава). — 1943. — № 2. — 15 трав.
- ¹³³ ДАДО. — Ф. Р-2280. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 24.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3094. — Арк. 571.
- ¹³⁵ ДАДО. — Ф. Р-2280. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 18.
- ¹³⁶ Юный ленинец. — 1944. — № 42. — 28 окт.
- ¹³⁷ Голос Полтавщини. — 1942. — № 162. — 18 груд.
- ¹³⁸ ДАДО. — Ф. Р-2280. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 8, 8 зв.
- ¹³⁹ Юный ленинец. — 1944. — № 20. — 27 мая.
- ¹⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Чернігівська обл. — К., 1972. — С. 140.
- ¹⁴¹ Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.: Док. Спогади. Статті. — Черкаси, 2000. — С. 60.
- ¹⁴² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. — М., 1985. — Т. 7. — С. 223, 229, 230.

- ¹⁴³ Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Сб. документов. — М., 1965. — С. 246.
- ¹⁴⁴ *Лебединский В.В.* Подвиг юных. — М., 1975. — С. 14.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 238. — Арк. 26.
- ¹⁴⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 82, 83.
- ¹⁴⁷ Юный ленинец. — 1944. — № 40. — 15 окт.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 83, 84.
- ¹⁴⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська обл. — К., 1971. — С. 322.
- ¹⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 32. — Арк. 223 зв.
- ¹⁵¹ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — С. 224.
- ¹⁵² *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1945 рр. мовою документів, очима історика). — К., 1994. — С. 251.
- ¹⁵³ Безсмертя. Книга Пам'яті України... — С. 393.
- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 11.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 100. — Арк. 103, 104.
- ¹⁵⁶ Там само. — Спр. 85. — Арк. 57, 77.
- ¹⁵⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька обл. — К., 1970. — С. 183.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5111. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 20—23.
- ¹⁵⁹ Там само. — Ф. П-1132. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 32.
- ¹⁶⁰ Цит. за: *Милюха В.* Шаги в бессмертие. — Х., 1964. — С. 97.
- ¹⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. — К., 1970. — С. 661.
- ¹⁶² Там само. Харківська обл. — К., 1967. — С. 236.
- ¹⁶³ Юный ленинец. — 1944. — № 21. — 3 июня.
- ¹⁶⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 398, 399.
- ¹⁶⁵ ДАПО. — Ф. П-105. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 2—4.
- ¹⁶⁶ ДАЧО. — Ф. Р-534. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 47.
- ¹⁶⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська обл. — С. 918.
- ¹⁶⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... — Т. 1. — С. 311.
- ¹⁶⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 183.
- ¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 2. — Арк. 36—39.
- ¹⁷¹ ДАХО. — Ф. Р-3858. — Оп. 3. — Спр. 91. — Арк. 135—137.
- ¹⁷² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 604. — Арк. 8, 17.
- ¹⁷³ Комсомолец України. — 1941. — № 159. — 8 лип.
- ¹⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 21.
- ¹⁷⁵ Зірка. — 1944. — № 48. — 9 груд.
- ¹⁷⁶ *Мельник П.І.* Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // УІЖ. — 1975. — № 5. — С. 102.
- ¹⁷⁷ Там само. — 1944. — № 6. — 10 лют.
- ¹⁷⁸ Юный ленинец. — 1944. — № 25. — 8 июля.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 665. — Арк. 75, 75 зв.
- ¹⁸⁰ Там само. — Арк. 140.
- ¹⁸¹ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. — К., 1987. — С. 145.
- ¹⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 21.
- ¹⁸³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 240. — Арк. 58.
- ¹⁸⁴ Зірка. — 1944. — № 12. — 25 берез.

- ¹⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 230. — Арк. 44.
- ¹⁸⁶ Юный ленинец. — 1944. — № 3. — 17 июля.
- ¹⁸⁷ Там само. — 1945. — № 15. — 6 апр.
- ¹⁸⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 236.
- ¹⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 21.
- ¹⁹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 284.
- ¹⁹¹ ДАХО. — Ф. Р-4685. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.
- ¹⁹² Зірка. — 1944. — № 8. — 22 лют.
- ¹⁹³ *Вронская Т.В.* Патриотическая деятельность молодёжи Украины в прифронтовых районах в период освобождения территории республики от немецко-фашистских оккупантов (1943—1944 гг.) // Общественно-полит. жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. — К., 1988. — С. 139.
- ¹⁹⁴ ДАХО. — Ф. Р-4695. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 30.
- ¹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 15.
- ¹⁹⁶ Там само. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 236. — Арк. 56.
- ¹⁹⁷ ДАХО. — Ф. Р-4685. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.
- ¹⁹⁸ Зірка. — 1944. — № 29. — 28 жовт.
- ¹⁹⁹ Юный ленинец. — 1944. — № 17. — 5 мая.
- ²⁰⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 89.
- ²⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 236. — Арк. 56.
- ²⁰² *Зинич М.С.* Цит. праця. — Вып. 2. — С. 50.
- ²⁰³ ДАХО. — Ф. 4695. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 41.
- ²⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3671. — Арк. 15.
- ²⁰⁵ ДАДО — Ф. П-19. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 90.
- ²⁰⁶ ДАПО. — Ф. Р-4085. — Оп. 3. — Спр. 26. — Арк. 210.
- ²⁰⁷ *Вронська Т.В.* В умовах війни. — К., 1995. — С. 7.
- ²⁰⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 341, 342.
- ²⁰⁹ *Ярушина А.В.* Восстановление общеобразовательных школ на освобожденной территории // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М., 1986. — С. 138.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 151.
- ²¹¹ Там само. — Спр. 665. — Арк. 76.
- ²¹² Там само. — Спр. 878. — Арк. 207.
- ²¹³ Там само. — Спр. 3615. — Арк. 26.
- ²¹⁴ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 183.
- ²¹⁵ Там само. — Арк. 12, 132, 161.
- ²¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 152, 153.
- ²¹⁷ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 180.
- ²¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 605. — Арк. 12.
- ²¹⁹ Там само. — Спр. 1097. — Арк. 18—27.
- ²²⁰ ДАЧО. — Ф. Р-5549. — Оп. 6. — Спр. 74. — Арк. 5.
- ²²¹ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — С. 132.
- ²²² Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 132, 161.
- ²²³ ДАДО. — Ф. П-19. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 88.
- ²²⁴ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 1547. — Арк. 51.
- ²²⁵ Там само. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3625. — Арк. 18.

- ²²⁶ Там само. — Арк. 43.
- ²²⁷ ДАПО. — Ф. Р-4298. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 33.
- ²²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3615. — Арк. 17.
- ²²⁹ Там само. — Спр. 3670. — Арк. 108.
- ²³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5067. — Арк. 94.
- ²³¹ Державний архів Запорізької області. — Ф. П-102. — Оп. 1. — Спр. 1102. — Арк. 144.
- ²³² ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 7281. — Арк. 133.
- ²³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5067. — Арк. 94.
- ²³⁴ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 23.
- ²³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 83, 83 зв.
- ²³⁶ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Цит. праця. — С. 23.
- ²³⁷ *Каган С.С.* Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации в области охраны народного здоровья // Медико-санитар. последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции 17—19 декабря 1946 г.: В 2 т. — М., 1948. — Т. 1. — С. 23.
- ²³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 83, 83 зв.
- ²³⁹ *Буцько О.В.* Украина — Польша: Миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С. 7, 67, 88, 103, 131.
- ²⁴⁰ Юный ленинец. — 1945. — № 14. — 30 марта.
- ²⁴¹ Підраховано за: ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 10. — Спр. 8. — Арк. 35, 35 зв.
- ²⁴² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 665. — Арк. 5 зв.
- ²⁴³ Там само. — Ф. Р-582. — Оп. 10. — Спр. 15. — Арк. 3.
- ²⁴⁴ ДАДО. — Ф. П-19. — Оп. 4. — Спр. 226. — Арк. 14.
- ²⁴⁵ *Медведевский Э.С.* Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы // Медико-санитар. последствия войны... — Т. 1. — С. 167, 168.
- ²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3615. — Арк. 17.
- ²⁴⁷ *Вронська Т.В.* Цит. праця. — С. 15, 16.
- ²⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 21.
- ²⁴⁹ Там само. — Спр. 665. — Арк. 56 зв.
- ²⁵⁰ Там само. — Арк. 25.
- ²⁵¹ Там само. — Спр. 3616. — Арк. 2.
- ²⁵² Там само. — Арк. 11—12.
- ²⁵³ Там само. — Арк. 19.
- ²⁵⁴ Там само. — Спр. 3649. — Арк. 93.
- ²⁵⁵ *Зборовская Ф.И.* Цит. праця. — С. 132.
- ²⁵⁶ Зірка. — 1944. — № 37. — 23 верес.
- ²⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 11. — Спр. 8. — Арк. 5, 6.
- ²⁵⁸ Там само. — Арк. 17.
- ²⁵⁹ *Зборовская Ф.И.* Цит. праця. — С. 142.
- ²⁶⁰ Правда. — 1942. — № 35. — 4 фебр.
- ²⁶¹ ДАХО. — Ф. Р-4685. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ²⁶² ДАПО. — Ф. П-105. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 45.
- ²⁶³ *Литвинов В.* Коричневое “ожерелье”. — Кн. 1. — С. 19.
- ²⁶⁴ Там само. — Кн. 3. — С. 36, 126.

Розділ 5
**Соціокультурні процеси
воєнної доби**

**Соціокультурні процеси
воєнної доби**

О. ЛИСЕНКО, М. МИХАЙЛУЦА,
І. ПОЇЗДНИК

Релігійне життя в Україні

(1941–1946 рр.)

Аналіз сучасної історіографії засвідчує наявність значного інтересу українських та зарубіжних дослідників до проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на українських землях у роки Другої світової війни. Попри розмаїття публікацій ці питання й надалі залишаються дискусійними. Дослідження цієї проблематики ускладнюється постійною зміною політичних режимів, державних та адміністративних кордонів упродовж війни, а також конфесійною специфікою деяких регіонів. Хоча більшість віруючих у межах радянської України були православними, вони репрезентували різні церковні течії. Роз'єднане православ'я у міжвоєнний період представляли кілька церков: Російська православна церква (РПЦ), відома також як “Патріарша”, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Православна соборна церква (т. зв. Обновленська або Жива церква)* та Істинно православна церква (ІПЦ)**. Внаслідок широкомасштабної урядової кампанії, що супроводжувалась масовими арештами, структури більшості з них були зруйновані. Наприкінці 30-х років у радянській Україні на легальному положенні залишалося близько 100 православних священиків, однак і їм влада офіційно заборонила відправляти службу¹.

Значно менше постраждало православ'я на Волині. До війни місцеві єпархії, які налічували 916 парафій та 9 монастирів, перебували під юрисдикцією Православної автокефальної церкви в Польщі². Після приєднання цих земель до УРСР в 1939 р. Московська патріархія за погодженням з органами влади зажадала від західноукраїнських ієрархів підпорядкування РПЦ. Троє з п'яти ієрархів — архієпископ Олексій (Громадський), єпископи Антоній

---

* “Жива церква” виникла внаслідок розколу РПЦ як своєрідна спроба адаптації церкви до нових історичних реалій після Жовтневої революції 1917 р. Остаточне оформлення відбулося в 1923 р. на Московському соборі. Соціально-політична система радянської держави використовувалась як наочна модель для створення цієї церкви. Більшовики деякий час всіляко підтримували нове церковне утворення на противагу іншим православним течіям. Після урядового визнання РПЦ “Жива церква” за активного сприяння влади починає занепадати.

** Остаточне оформлення Істинно православної церкви відбулося в 1927 р. після підписання митрополитом Сергієм “Декларації про ставлення церкви до радянської держави”, в якій митрополит РПЦ закликав духовенство та вірних бути лояльними до більшовицької влади. Група духовенства неоднозначно сприйняла офіційну позицію митрополії, що призвело до розколу РПЦ. “Істинно православні християни” вийшли з канонічного підпорядкування Патріарху Московському і Всія Русі, однак визнавали легітимність РПЦ за кордоном, а на території СРСР діяли нелегально.

(Марценко) та Симон (Івановський) — перейшли під юрисдикцію Московської патріархії. Єпископ Полікарп (Сікорський) та архієпископ Олександр (Іноземцев) намагалися цього уникнути. Для зміцнення позицій РПЦ в регіоні було створено окремих екзархат на чолі з митрополитом Миколаєм та висвячено ще трьох єпископів. Однак за тиждень до початку бойових дій митрополит виїхав за межі республіки, залишивши екзархат без керівництва³.

Новий радянсько-німецький кордон 1939 р. вніс зміни в адміністративно-церковний устрій найбільш впливових конфесій Східної Галичини — Греко-католицької (ГКЦ) та Римо-католицької (РКЦ) церков. Він автоматично розділив територію обох Львівських митрополій, у межах яких перебувало 802 римо-католицьких та 2255 греко-католицьких парафій, а також працювало 1500 представників римо-католицького та 2229 греко-католицького духовенства⁴, на зони радянського та німецького впливу.

Зі вступом радянських військ до Буковини більшість українських православних священників виїхала за кордон. Відсутність єпархіального центру після переїзду митрополита Тита (Сімедрі) з Чернівців до Сучави ще більше поглибила дезорганізацію релігійного життя. Лише навесні 1941 р. на вакантну посаду Московська патріархія призначила Домаскіна (Малюту) з титулом єпископа Чернівецького і Буковинського⁵.

Бессарабські землі у передвоєнні роки входили до єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл Румунської православної церкви. Наприкінці 30-х років ХХ ст., за даними єпархіального секретаріату, у повітах Ізмаїл, Кахул* та Четатя-Албе налічувалося 220 православних парафій. Серед названих повітів найчисельнішим був Четатя-Албський (Білгород-Дністровський), який нараховував 86 парафій, в Ізмаїльському налічувалося 70, а в Кахульському — 64 парафії. Така ситуація зберігалася в регіоні і за радянської влади⁶.

Механізм реалізації релігійної політики радянським урядом на теренах Східної Галичини, Північної Буковини та Південної Бессарабії базувався на раніше апробованих в УРСР методах: всеохоплюючій пропаганді, націоналізації церковних земель та майна, забороні духовних практик у громадських установах, масових арештах духовенства тощо. Такі заходи не передбачали конфесійної диференціації й мали антирелігійний характер. Широкомасштабному впровадженню планів щодо знищення церкви на території УРСР завадила війна.

Функціонування релігійних організацій у межах райхскомісаріату "Україна" та військової зони

Після захоплення німецькими військами українських земель релігійна ситуація в краї зазнала різких змін. Глибока поінформованість про ставлення радянської влади до релігії та церкви, багатий досвід в інших окупованих регіонах Європи переконали керівництво III-го Райху в можливості успішного використання релігійного фактора для впровадження окупаційної політи-

* Нині Республіка Молдова.

ки на території УРСР. У циркулярі Головного управління імперської безпеки “Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу” від 1 вересня 1941 р. виокремлювалися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації “керівних елементів” у боротьбі супроти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації⁷. Однак конкретні дії окупаційних властей у релігійній сфері не завжди чітко відповідали головній урядовій лінії і значною мірою залежали від підпорядкування регіону та місцевого німецького керівництва.

Спочатку за впровадження релігійної політики на окупованій території відповідало командування групи армії “Південь” на чолі з генералом Рунштедтом. Вирішенням питань релігійного характеру у військовому штабі займався колишній директор Бреславського Південно-Європейського інституту професор Г. Кох⁸, який намагався обмежити повноваження військової адміністрації в церковній сфері до контрольної функції. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що такий підхід, хоча й сприяв стихійному відродженню релігійного життя, значного впливу на взаємини між німецькими солдатами, їхніми командирами та місцевим населенням не мав.

З приходом німецьких військ, а в окремих місцевостях раніше — разом з чутками про політичні зміни, — поступово активізувалося релігійне життя. В уцілілих храмах відновлювалися богослужіння. У тих селах, де церкви були повністю зруйновані, службу Богу відправляли в громадських будівлях (кінотеатрах, клубах, сільрадах тощо). У с. Ольшани Харківської області селяни під церкву пристосували колишню стайню⁹. Люди, які довгі роки переховували від радянської влади церковні речі, почали нести їх назад до храмів¹⁰. Так, у м. Василівка Запорізької області було повернуто до храму коштовний іконостас, врятований різними людьми по частинах¹¹. Величезний перелік віднайдених речей церковного характеру вже в перші дні окупації ставить під сумнів ефективність впровадження антирелігійної політики на цих землях у попередні роки. Адже населення навіть за складних умов виживання, постійної потреби в харчах та одязі в міжвоєнну добу продовжувало охороняти і зберігати “символи своєї віри”.

Оскільки священників не вистачало, населення запрошувало духовних осіб з інших місць для освячення храмів, хрещення, вінчання тощо. Крім того, в регіонах з’явилися місіонери, представники різних конфесій, які переходили з одного населеного пункту до іншого, проповідуючи і відправляючи служби. У деяких місцевостях перші “зустрічі” зі священниками відбувалися під час німецьких польових служб. Військові капелани, переважно євангелістські пастори, які прибули разом із німецьким військом, у перші місяці окупації інколи відправляли богослужіння у відновлених православних храмах¹².

Позиція військової адміністрації щодо змін у релігійному житті найчастіше зводилась до офіційного визнання новостворених парафій, однак не обходилось і без суб’єктивних факторів. Деякі німецькі солдати й офіцери брали активну участь у відкритті та реставрації храмів. Згідно з донесенням радянського

агента “Про перебування на території Харківської області, окупованої німецькими військами, з 15.12 до 22.12. 1942 р.”, у багатьох селах регіону, де були зруйновані храми, німецьке командування віддало наказ старостам “терміново підібрати приміщення і відкрити церкви”¹³. Відомі випадки вирішення кадрових питань, пов’язаних з відсутністю або недостатньою кількістю духовенства за допомогою військової комендатури: для приїзду священника з іншої місцевості виділялась підвода, надавалося житло тощо. Колишні представники духовенства у деяких місцевостях отримали розпорядження за підписом військового командування, які в обов’язковому порядку закріплювали адресата за певним релігійним об’єктом. “Німецька влада... уповноважує вас, Рибакі Якова Матвійовича, за відсутності священника зайняти місце священника і виконувати релігійний обряд. Прохання: ніяких відмов не може бути...”¹⁴ Серед архівних матеріалів зберігається і письмова відповідь Я.М. Рибакі. “Бути священником не можу, так як не отримав від єпископа благословення, крім того, за християнським законом двоєженці не можуть бути священниками...”¹⁵ Аналіз листування дає змогу з’ясувати позицію обох сторін, однак не відображає наслідків такої відмови. Релігійне питання не завжди вирішувалося на користь населення. У деяких місцевостях відновлені храми були конфісковані під стайні чи склади¹⁶.

Не існувало однозначності серед представників німецького командування щодо надання переваг окремим православним конфесіям, а відповідно, й мови богослужіння. Українські перекладачі, які працювали серед німецьких солдатів, неодноразово від імені комендатури наказували православним священникам відправляти службу українською мовою, а в разі її незнання — церковнослов’янською з українською вимовою¹⁷. На Волині на прохання вірних було надано дозвіл на “українське богослужіння”. Водночас у інших регіонах, наприклад у м. Херсоні, військова влада видала місцевому православному кліру 30 тис. рублів на реставрацію церковної будівлі в обмін на обіцянку проводити службу церковнослов’янською мовою, письмове зобов’язання про лояльність, а також обітницю відмовитися від “усіх спроб зробити церкву політичним інструментом українських націоналістів”¹⁸. У Борисполі під егідою німців було проведено референдум з питання використання української мови під час богослужіння. Однак коли населення висловило незадоволення його результатами, німецький командир розпорядився поділити час богослужіння між прихильниками церковнослов’янської та української мов¹⁹.

З перших днів перебування німців на окупованій території у багатьох місцевостях почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями, а в містах — церковними радами. Наприкінці 1941 р. у регіоні функціонувало 8 єпархіальних церковних рад²⁰. До обов’язків членів цих організацій також належав збір коштів на церковні потреби: відновлення храмів, купівля церковного начиння тощо. Так звані “кухольні збори” набули розповсюдження на всій території колишньої УРСР. “Старики з хрестами й спеціальними кухлями обходили жителів, збираючи пожертви”²¹.

Для перших місяців окупації були характерними масові хрещення та публічні богослужіння. Так, у Полтаві лише за 16 місяців перебування німець-

ких військ охрестили 2500 дітей²². Траплялися перепоховання за присутності священика або навіть без нього: відкривалися труни, щоб всередину покласти хрестик чи ікону. Ця практика була заборонена у жовтні 1941 р.²³ Публічні перепоховання, зокрема жертв радянського режиму, та богослужіння за участю німецького командування дозволялися лише на території СРСР. Таким чином, окупанти намагалися протиставити себе попередній “антирелігійній” владі. Крім того, натовп вірних набагато легше було використовувати для пропаганди “нової” політики. Наймасовішим релігійним зібранням за весь період окупації стало храмове святкування в Почаївській лаврі 10 вересня 1941 р. Під час його проведення використовувалися портрети Гітлера та прапори Райху, виголошувалися промови, в яких прославлялася німецька армія²⁴. Усі події релігійного життя постійно висвітлювали на сторінках періодичної преси.

Хаотичне “релігійне відродження” потребувало церковної організації. Вже на другий день німецько-радянської війни митрополит Варшавський Діонісій (Валединський) звернувся до німецької влади з проектом відновлення своєї юрисдикції на Сході на підставі того, що значна частина земель (Волинь, Полісся) напередодні військових дій входила до Варшавської митрополії, а більша частина його єпископату залишилася на цих теренах. Не чекаючи відповіді Берліна, 28 червня 1941 р. Діонісій видав послання до духовенства і вірних Волині, в якому закликав до поєднання у важкі хвилини випробування та повідомляв про можливість свого приїзду з метою особисто “дати вказівки щодо подальшого діяння”²⁵. Послання адресувалося єпископам на щойно окуповані землі разом з листами-роз’ясненнями. 11 серпня, коли німецькі війська вже зайняли волинські землі, з’явився декрет до єпископів Волині і Полісся за підписом митрополита Варшавського. Діонісій пропонував знову розділити Волинську єпархію на дві частини: Крем’янецьку — під управлінням архієпископа Олексія (Громадського), та Луцьку — владики Полікарпа (Сікорського), піднесеного цього ж дня до сану архієпископа. На Симона (Івановського) поклалися обов’язки вікарного єпископа на території Крем’янецької єпархії. Управління Поліської єпархії, згідно з декретом, залишалося за архієпископом Олександром (Іноземцевим). Йому ж окремим листом під тимчасову опіку віддавалась Гродненська єпархія. Архієпископ Антоній (Марценко) мав залишатися вікарним єпископом Поліської єпархії. Висвячені за радянської влади єпископи Пантелеймон (Рудик) і Веніамін (Новицький) втрачали частину своїх повноважень разом з офіційними титулами та призначались настоятелями відповідно Дубнівського і Дерманського монастирів²⁶. Такі кадрові зміни лише загострили стосунки між єпископатом на території Волині і Полісся та Варшавським митрополитом.

Група духовенства на чолі з архієпископом Олексієм не визнала юрисдикції митрополита Варшавського Діонісія. 18 серпня 1941 р. на Соборі в Почаєві вони проголосили створення Автономної православної церкви. Її главою було обрано владику Олексія, піднесеного до сану митрополита. Свою позицію глава новоствореної церкви обґрунтував у посланні до вірних від 1 вересня 1941 р. У пастирському листі підкреслювалося, що у 1939 р.

західноукраїнські землі увійшли до складу СРСР, а місцеві єпархії — до Московського Патріархату. Водночас митрополит Діонісій офіційно відмовився від свого права на ці території. 25 серпня 1941 р. новий Собор єпископів у Почаївській лаврі обрав митрополита Олексія екзархом України.

Німецька влада категорично заборонила Діонісію залишати межі Генерального губернаторства (ГГ). Дізнавшись про події в Почаєві, митрополит Варшавський приймає рішення про “тимчасового адміністратора”. Ним стає єдиний архієрей-українець, який залишився вірним Діонісію, — архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп. Офіційне його призначення відбулося в грудні 1941 р. після “Наради представників церковних рад Волині” (інша відома назва — “Всеукраїнський церковний собор”), на якій кандидатуру адміністратора було запропоновано “з волі свого народу”²⁷.

Проти втручання митрополита Діонісія в “українські справи” різко виступив архієпископ Холмський і Підляський Іларіон (Огієнко). На глибоке переконання останнього, Варшавській митрополії “вмішуватися у їхні церковні справи рішуче не вказане, бо це кинуло б нашу Церкву знову в згубну національну боротьбу. Українська Церква мусить бути чисто українською... єпископами в Українській Церкві можуть бути тільки свідомі українці, що серед Українського Народу добре відомі своєю довголітньою чесною українською працею”²⁸. Концепція відродження Української православної церкви архієпископа Іларіона знаходила підтримку серед значної частини українських громадських та церковних діячів, оскільки відповідала їхнім мріям бачити незалежну українську державу з самостійною церквою. Владика Олексій на другому Почаївському соборі єпископів навіть запропонував Іларіонові приєднатися до нього й “очолити Київську катедрu”²⁹. Інші вважали ідею об’єднання усіх сил для досягнення національного і церковного поєднання у вигляді автокефалії за тогочасної політичної ситуації далекою від реальності.

Серед духовенства панувала розгубленість: яку церковну концепцію підтримати, виконувати розпорядження митрополита Діонісія або Олексія, чи змагатися за незалежну Українську автокефальну церкву. Однак уніфікація церковного життя стояла на перешкоді планам окупаційного режиму. Німецька влада докладала максимум зусиль, аби українське православ’я й надалі залишалось роз’єднаним. Дозвіл на свою діяльність отримали як Автономна православна церква на чолі з Олексієм, що визнавала юрисдикцію Московської патріархії, так і Українська автокефальна православна церква під керівництвом тимчасового адміністратора архієпископа Полікарпа³⁰. Архієпископові Іларіонові було заборонено виїжджати до Києва³¹. Ідея самостійної української держави з усіма її (в тому числі релігійними) атрибутами розсіювалася з кожним наступним днем німецької окупації.

Наприкінці літа 1941 р. на значній частині колишньої УРСР замість військової була запроваджена цивільна адміністрація (райхскомісаріат “Україна”, губернаторство “Трансністрія” та дистрикт “Галичина” в межах Генерального губернаторства). Однак наближені до лінії фронту землі залишилися під управлінням військового командування. Адміністративні зміни мали значний вплив на релігійну ситуацію та зумовили її особливості в кожному ре-

гіоні. За реалізацію релігійної політики на окупованих землях у межах райхс-комісаріату “Україна” відповідав сам райхскомісар Е. Кох. Уже в першій інструкції, яку він отримав, перебуваючи на цій посаді, підкреслювалося: “Райхскомісар повинен перешкоджати тому, щоб конфесії і секти займалися політикою та виступали з будь-якими політичними деклараціями перед громадськістю. Наприклад, йому не треба приймати українського архієрея як представника українського народу, а винятково в якості призначеної райх-міністром зайнятих східних територій довіреної особи української національності”³². Цивільна адміністрація зосередила значні сили на обмеженні політичної активності українського суспільства, що могло призвести до небезпечної для німців консолідації окупованого народу.

У грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких українських товариств та організацій. Українцям дозволили лише об’єднуватися у релігійні громади. Організації, які утворилися раніше, розпускались або за ними встановлювався пильний нагляд. Крім того, заборонялися публічні зібрання й маніфестації як політичного, просвітницького, так і релігійного характеру³³. Подібне розпорядження було видане командуванням армії “Південь” для впровадження на територіях, що перебували у його управлінні. “Хори дозволяються... Дозволені товариства під постійним наглядом. Проведення зборів забороняється, за винятком засідань, призначених органами німецької адміністрації”³⁴. Така політика сприяла перетворенню релігійних громад на центри громадського життя місцевого населення та поступовому зростанню ролі церкви в підкупаційному соціумі.

Певні поступки в релігійній сфері не стосувалися тих питань, які суперечили загальній політиці “нового порядку”. Згідно з розпорядженням Е. Коха від 8 грудня 1941 р., всі дні церковних свят стали робочими, окрім Різдва (7 і 8 січня), Нового року і Великодня (2 дні)³⁵. Такі святкування “переривали робочий процес”, а, отже, стояли на перешкоді максимальному використанню економічних та трудових ресурсів окупованих земель.

Систематичні донесення про активну позицію низки представників військового командування та офіцерства щодо релігійного життя окупованої території отримали негативну оцінку в центрі. Присутність цивільного населення, в тому числі фольксдойче, на польових богослужіннях німецького війська категорично заборонялася. З боку керівництва Райху лунали навіть погрози ліквідації військового духовенства в армії у разі невиконання розпоряджень. Деякі німецькі священики були заарештовані за участь у цивільних богослужіннях, похованнях тощо. Так, офіцера німецької армії, протестантського пастора Ф. Хейєра, від арешту врятувала лише позиція його командира. Дозвіл на подальшу службу він отримав винятково в межах військової адміністрації³⁶.

На весні 1942 р. у м. Ровно відбулася конференція за участю представників влади та уповноважених українських ієрархів Олексія і Полікарпа. На зустрічі керівник політичного відділу райхскомісаріату підкреслив, що влада не надає переваги жодній із православних церков. Питання приналежності до якоїсь із них залежить тільки від вибору віруючих. При цьому до відома духо-

венства було доведено заборону збирати кошти з населення у вигляді будь-яких внесків, оскільки це “є прерогатива виключно п. райхскомісара”³⁷.

Ставлення окупантів до інших конфесій на території райхскомісаріату “Україна” та військової зони було різним і залежало від оцінки діяльності конкретної релігійної структури. Влада заборонила переміщення духовенства всіх віровизнань і обрядів поза своєю адміністративною одиницею. Розпорядження було спричинене насамперед значним потоком греко-католицьких і римо-католицьких місіонерів із Галичини. Священникам, які прибули за Збруч під час наступу німецької армії у червні — липні 1941 р., місцева адміністрація наказала під загрозою арешту повернутися до своїх єпархій. Їхня діяльність, особливо греко-католицького духовенства, розцінювалася не лише як релігійна, а й політична. 9 листопада 1941 р. в м. Кам’янець-Подільський було розстріляно групу українських та польських католицьких священників, які ослушалися урядового наказу. Звернення митрополита Греко-католицької церкви А. Шептицького до влади у цій справі результатів не дали³⁸. Значно краще окупанти ставилися до представників протестантських течій, яких вважали нешкідливими паціфістами. Цивільна влада дозволила організовувати нові протестантські громади, видавництва, здійснювати місіонерську працю та поширювати літературу³⁹. За таких умов протестантський рух набув значних масштабів, що знайшло своє відображення і в сучасній поліконфесійній ситуації в Україні.

Основні зусилля окупантів зосереджувалися на встановленні контролю за діяльністю дозволених релігійних організацій, ретельному вивченні їхньої конфесійної специфіки та настроїв вірних. Урядові розпорядження, що стосувалися релігійної сфери, спрямовувалися насамперед на перешкоду утворенню сильних церковних інституцій у регіоні. Відносна свобода віросповідання слугувала засобом пропаганди. Однак особливості реалізації такої політичної лінії часто залежали від місцевої влади. Рішення гебіткомісарів у релігійній сфері незрідка мали на собі відбиток особистих переконань та мотивів їхніх авторів. Так, розпорядження райхскомісара про заборону утворення товариств та проведення публічних зібрань трактувалося досить довільно. Дехто з гебітскомісарів використав урядовий наказ як привід розпустити всі церковні ради або заборонити будь-які релігійні святкування. Дія розпорядження про робочі дні часто самовільно поширювалася на час жнив — на цей період у деяких місцевостях відправи в церквах взагалі заборонялися. Бурхливе обурення вірних викликав наказ місцевих комендантів Струг Красних і Острова про перехід на григоріанський календар (грудень 1941 р.). “Таке насилля не здійснювали навіть більшовики...”, — передано слова парафіян у поліційному звіті⁴⁰. Місцевий священник, дотримуючись власних переконань, позиції вірних та з огляду на урядові “побажання”, залишив свою парафію. Однак комендант Струг розпорядився привести пароха із сусідньої місцевості і служба на Різдво за григоріанським стилем таки відбулась, хоча вірних до церкви прийшло дуже мало⁴¹. Палітра методів і засобів окупаційної релігійної політики також залежала від загальної ситуації на місцях. Серед основних чинників вибору того чи іншого механізму її реалізації була віддаленість конкретної міс-

цевості від лінії фронту. В прифронтовій зоні урядові розпорядження релігійного характеру трактувалися ширше і переважно на користь населення.

Значний вплив на релігійну ситуацію на окупаційній території мали непрості відносини між православними конфесіями. Конфлікт навколо питань церковної юрисдикції досить швидко змістився в політичну площину. Якщо УАПЦ звинувачували в “насильній українізації обряду” та “націонал-українському екстремізмі”, то АПЦ — у “москофільстві” та “співпраці з НКВС”. У такій “дискусії” використовувався широкий спектр методів. Так, на шпальтах газет проукраїнського спрямування постійно друкувалися матеріали про УАПЦ, що відображали її лише в позитивному світлі, та містили критику діяльності “московських єпископів, спрямовану на запровадження слов’янської російщини й затемненню свідомості українців”⁴². Водночас собор єпископів АПЦ у своїх відозвах окреслював УАПЦ як “секту липківців”, проголошував її духовенство “безблагодатним”⁴³. Німецькі установи були переповнені анонімними заявами зі звинуваченнями тієї чи іншої сторони. У звітах окупаційної влади це явище визнано корисною практикою, “виплеканою свідомо й систематично в більшовицький час”⁴⁴.

Ситуація помітно загострилася після офіційного дозволу на Пінському соборі УАПЦ (7 — 10 лютого 1942 р.) приймати до спільноти автокефальних священиків “липківців” * без нової посвяти та проведення хіротоній в єпископи одружених священиків. 1 березня 1942 р. на соборі АПЦ було здійснено публічне “канонічне роз’яснення в зв’язку з ухвалою про приєднання липківського священства в суцільному сані”. Згідно з ним, таке розпорядження УАПЦ проголошувалося “грубим порушенням священних канонів, бо воно того сану не має взагалі”, та підкреслювалося, що “возстановителі “липківщини” самі стають “липківцями”⁴⁵.

Напруження відчувалося не лише на рівні церковних ієрархів, а й серед духовенства й вірних. Найчастіше конфлікти виникали навколо мови богослужіння. Залишаючись на позиції традиціоналізму, духовенство АПЦ продовжувало правити службу Богу церковнослов’янською мовою. Ієрархія УАПЦ і національно свідомі частина парафіян вимагали переведення відправ на українську мову. 15 лютого 1942 р. церковний хор Дубенського собору почав співати “українську літургію”. З цим не погодився настоятель храму, який заборонив дияконів правити рідною мовою парафіян⁴⁶. Священик Любарецької церкви також відмовився провадити богослужіння українською мовою, став ображати віруючих, називаючи священиків УАПЦ “самосвятами і другими позорними епітетами, і, нарешті,

* “Липківці” — духовенство УАПЦ 1921—1930 рр. Назва походить від прізвища першого митрополита УАПЦ В. Липківського та була надана опонентами цього церковного утворення. Згідно з їхньою позицією обрання предстоятеля УАПЦ на Всеукраїнському церковному соборі 1921 р., а також покладання єпископів і висвячення священиків суперечило церковним канонам, оскільки на соборі не був присутній жоден православний єпископ. Учасники ж собору наголошували, що благодать Святого Духа притаманна не окремим єпископам, а Церкві в цілому, тобто громаді вірних, і саме тому УАПЦ мала право рукоположити обранця й звести на нього благодать Святого Духа, як це мало місце за раннього християнства, в апостольські часи.

ганебно втік, залишивши парафію напризволяще”⁴⁷. Подібні випадки траплялися переважно на Волині. Натомість у Наддніпрянській Україні священник, який намагався впроваджувати українську мову в церковну літургію, часто наражався на невдоволення і спротив парафіян. У Дніпропетровську хтось навіть підклав бомбу під собор, в якому правилася українською⁴⁸. Вибух призвів до незначних ушкоджень споруди та загострення боротьби між прихильниками обох конфесій, що супроводжувалася проявами вандалізму з обох боків.

Сучасник тих подій архієпископ Холмський і Підляський Іларіон у своїх листах до митрополита Діонісія характеризував тогочасний стан у православ'ї як “розвал, хаос і неспокій у Церкві”: “Скрізь кинули брата на брата, скрізь пішла неперемінлива безбожна агітація...”⁴⁹. Негативне ставлення до роз'єданого православ'я висловлював і митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький. Конфлікт православних конфесій повністю відповідав інтересам окупантів, вони підтримували вигідний їм баланс сил і в самому зародку намагалися не допустити формування будь-якої об'єднаної ієрархії.

Донині дискусійним залишається питання про співвідношення парафій, храмів та духовенства УАПЦ і АПЦ. За свідченнями єпископа Никанора (УАПЦ), упродовж трьох місяців на території райхскомісаріату “Україна” утворилося 518 автокефальних парафій, причому 298 з них — у межах Київської єпархії⁵⁰. Радянські дослідники констатували наявність 500 автокефальних і 500 автономістських приходів перед приходом Червоної армії в Україну⁵¹. За національним складом єпископат УАПЦ за винятком двох архієреїв був російським, у той час як майже всі єпископи АПЦ мали українське коріння⁵². Майже всі монастирі належали АПЦ, а юрисдикцію УАПЦ визнавали два чоловічі та два жіночі монастирі на Волині. В. Алексєєв і Т. Ставру наводять твердження Сергія Страгородського про те, що в окупованій Україні 55 % православного населення належало до АПЦ, а 40 % — до УАПЦ⁵³. Важко сказати, настільки наведені цифри відображають реальний стан речей, оскільки невідома кількість парафій обох конфесій у роки війни.

Керівництво кожної з церков намагалася організувати релігійні громади на місцях, направляючи у відповідні регіони своїх священників. Новоприбулі незрідка вступали в конфлікт з місцевим духовенством. Такого типу суперечки вирішувалися за втручання окупаційної влади. У місцевого населення ці протистояння найчастіше не знаходили підтримки. Тим більше, що рядові віруючі рідко усвідомлювали всю палітру розбіжностей між “автономістами” і “автокефалістами” та здебільшого обирали церкву, яка була розташована ближче, священник якої викликав більшу довіру тощо.

Конфесійна розбіжність духовенства хоча й ускладнювала його позицію в парафіях, однак не була вирішальним фактором впливу на діяльність пароха серед вірних. Священник в роки окупації перебував у складній ситуації, відчуваючи на собі тиск як з боку окупаційної влади, так і з боку націоналістичного та радянського підпілля. Тому кожен пастир обирав власну модель поведінки, що визначалася його переконаннями, життєвим досвідом, загальною культурою тощо.

Тогочасні газети, особливо перших місяців окупації, наповнені великою кількістю відкритих листів, звернень, заміток, у яких вище духовенство ви-

словлювало свою прихильність до німецької влади. Наскільки вони відповідали справжнім поглядам православних ієрархів та впливали на формування позиції парафіяльного священства, — питання досить дискусійне. Згідно з матеріалами окупаційної адміністрації, православним священикам “настійливо рекомендувалося” в проповідях і церковних службах “виражати свою вдячність А. Гітлеру та його армії за спасіння”, була обов’язковою їхня участь у “святкуванні початку війни” та інших подібних дат. Представниками окупаційної влади активно поширювалася відповідна література з підготовленими текстами проповідей, молитвами, церковними піснями⁵⁴.

Від священиків також вимагалось пропагувати в церкві урядові розпорядження (своєчасна сплата податку, виїзд на роботу до Німеччини тощо). Риторичні прийоми, що використовувалися при цьому, були різноманітними. У зверненні Православної консисторії у Луцьку до православних священиків наголошувалося, що “відмовлятися від роботи — значить поповняти злочин проти власного народу”. Батькам пропонувалося “охоче висилати своїх дітей на роботу до Німеччини, де вони зазнають з новими способами провадження господарки, які потім будуть мати змогу застосовувати у себе, на своїй землі”⁵⁵.

Значна частина духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати “зобов’язання послуху” новій владі. Крім того, окупанти ретельно перевіряли парохів, вербували інформаторів з їхнього оточення, які стежили за точністю виконання ними урядових розпоряджень⁵⁶. За діяльністю вищого духовенства наглядали здебільшого окремі, “обрані владою” священики. Дехто з них навіть не приховував своєї позиції та намагався максимально використати ситуацію на свою користь. Так, під час допиту 27 листопада 1943 р. митрополит Феофіл (Булдовський) підтвердив, що він знав про основні функції о. О. Кривомаза в єпархії: “Кривомаз спочатку ґрунтовно інформував мене про всі завдання та вказівки гестапо... Згодом Кривомаз, налагодивши зв’язки з гестапо, став вести себе в єпархіальному управлінні господарем, афішував свої зв’язки з гестапо та залякував розправою священиків, котрі з якихось причин ставилися до нього недобррозичливо”⁵⁷.

Однак, як свідчать німецькі документи, часто парафіяльне духовенство намагалось обійти розпорядження влади або виконувало їх лише “частково”. Основною причиною таких дій окупанти вважали негативну оцінку парафіянами окремих “урядових проповідей” їхнього пароха. Це насамперед заклики про допомогу німецькій армії у регіонах, з яких більшість чоловіків, синів і братів парафіянок було мобілізовано до Червоної армії, та до “добровільної згоди на виїзд у Німеччину”. “Пішли деякі дівчата розвіяти тугу, забути про Німеччину, хоч на годину. А в церкві піп: — в кого є три дочки, то хоч одну треба пожертвувати в Німеччину. От тобі й радуйся. Пішли забути на годинку хоч, а він тут: «жертвуйте». Нема спасіння ніде!”, — згадує жителька с. Рогозова Бориспільського району Київської області⁵⁸. У таких місцевостях відвідування церкви зменшувалося, а авторитет священика різко падав.

Потрібно наголосити, що досить часто невиконання або лише часткове виконання урядових розпоряджень пояснювалося духовенством в приватних розмовах їхньою невідповідністю християнським традиціям і нормам. Практичного

прояву така позиція набула, зокрема, у ставленні більшості священнослужителів до знищення окупантами єврейського населення. Всупереч наказу влади про заборону хрещення євреїв, згідно з яким “священики, які охрестять жида, підлягають покаранню як саботажники”⁵⁹, обряд хрещення у деяких регіонах проводився і надалі. Так, у донесенні СД від 6 березня 1942 р. повідомлялося про розстріл бургомистра м. Кременчук, який разом із місцевим священиком організував хрещення євреїв з наданням їм християнських імен, що ускладнювало в подальшому визначення національної приналежності охрещених. У Києві протоієрей О. Глаголев разом з дружиною та другом кербудом О. Горбовським врятували життя багатьох єврейських сімей⁶⁰.

Дотримання розпоряджень окупаційної влади, як і їхнє ігнорування духовенством, супроводжувалося ризиком втрати життя. Упродовж окупації розстріл священиків радянськими партизанами за “співпрацю з окупантами” був нерідкісним явищем. Вирок часто не залежав від ступеня вини “засудженого”, а інколи й взагалі від її наявності. Водночас слід зазначити, що більшість відомих нині прикладів допомоги радянським партизанам православним духовенством датуються кінцем 1943—1944 рр. Навіть натяк на “співпрацю з советами” в окремих окупованих районах, зокрема на Волині, ставав підставою переслідування священика з боку українського націоналістичного підпілля.

Відносна релігійна толерантність окупантів надала можливість радянській владі розглядати Православну церкву в Україні як можливе прикриття для проведення розвідувальної роботи. Один з керівників радянської розвідки в роки Другої світової війни П. Судоплатов писав, що завдяки допомозі єпископа Василя (Ратмірова) та митрополита Руської православної церкви Сергія “вдалося впровадити наших оперативних працівників В.М. Іванова і І.І. Міхеєва в коло церковників, що співпрацювали з німцями на окупованій території”⁶¹. Гучного розголосу в роки війни набув скандал навколо постаті так званого “єпископа п’ятигорського Ніколая (Автомонова)”*. Він прибув

* З 1930 р. відомий як обновленський єпископ Ставропольський. Німецька окупація застала Автомонова директором м’ясокомбінату в П’ятигорську, де він оголосив себе не обновленським, а вже “тихонівським” архієпископом. Наприкінці 1942 р. евакуювався в окуповану Україну. 29 січня 1944 р. разом з родиною прибув до Варшави, де працював серед допоміжних ненімецьких за національним складом військових частин. Наприкінці 1944 р. Архієпископський собор РПЦЗ установив “самозванство Ніколая Автомонова” і просив митрополита Берлінського Серафима анулювати “посвідчення про те, що він є православним священиком, якому дозволено здійснювати богослужіння в Німецькій єпархії”. У 1945 р., після відмови православного собору переглянути справу, Автомонов був прийнятий до Римо-католицької церкви зі збереженням східного обряду та направлений до Мюнхена як архієпископ Ратярський і митрополит Німецький. Невдовзі його заарештували у зоні американської тимчасової адміністрації за звинуваченням у шпигунстві на користь СРСР. Після звільнення з в’язниці в 1949 р. був направлений Ватиканом до Південної Америки. Однак там він зрікся католицької віри і емігрував до США. У 50-х рр. не раз безуспішно намагався перейти до складу Американської православної митрополії, а 1962 р. подав прохання прийняти його до Грецького екзархату (“Обновленский раскол” / Сост. И. Соловьев. — М., 2002. — С. 846, 847; *Шкаровский М.* Казачий стан в Северной Италии // Нов. журнал. — 2006. — № 242; Биографический справочник деятелей русского католического апостольства в эмиграции 1917—1991 гг. / Сост. С. Голованов. — Омск, 2005 / http://ww.krotov.info/lib_sec/04_g/gol/ovanov_05.htm).

до Києва на початку 1943 р. разом з відступаючими німецькими військами та був радо прийнятий до АПЦ. Після побачення з митрополитом Олексієм для нього навіть була створена нова єпархія в Мозирі (територія Білорусі). Однак після поширення чуток, що Автономов “радянський шпигун і самозванець” АПЦ відмовилася прийняти його під свою юрисдикцію. Не дивлячись на звинувачення у шпигунстві на користь СРСР, підтверджені у звітах німецької розвідки, Автономов і надалі залишався під опікою окремих представників вищого німецького командування. У 1944 р. з німецькими військами він залишив українські землі. Радянські служби, не заперечуючи своїх контактів з Автономовим, вважали його німецьким агентом.

Достовірність даних щодо співпраці православного духовенства як з радянською, так і німецькою розвідкою встановити досить важко. Адже більшість із них були звинувачені “у шпигунстві” за відсутності ґрунтовних доказів: часто лише за свідченнями “доброзичливця” чи інформатора, наявності листівок, пастирських послань чи проповідей у “неправильному руслі”.

Залежність від жорстких військових обставин відчували на собі всі жителі окупованих територій. Межа релігійної свободи була досить хитка. І кожен, вирішуючи для себе питання відкритого перебування в релігійній громаді, активної підтримки певної релігійної конфесії чи навіть систематичного відвідування церкви, повинен був враховувати всі можливі ризики окупаційної доби. Тож не дивно, що дані про участь населення в тогочасному релігійному житті мають досить суперечливий характер. Згідно з окремими німецькими повідомленнями, які ґрунтувалися на твердженнях представників українських націоналістичних кіл, відвідування церков в деяких окупованих регіонах було “дуже високим”⁶². За свідченнями Е. Коха, частота відвідування храмів до 1943 р. справді зросла. Однак більшість населення ходила до церкви лише під час важливих релігійних подій⁶³. Ця ситуація була найбільш характерною для великих міст Центральної та Східної України. І якщо у 1941 р. київська Андріївська церква була “вщент заповнена”, то надалі “повсюди в місті були відправи, які не відвідувала жодна людина”⁶⁴. Подібна інформація стосується міст Дніпропетровськ і Вінниця. Прихильність селян до церкви значною мірою залежала від особистої поведінки священика. Страх облав у храмі для вивезення на роботу до Німеччини, побоювання виявити себе віруючим християнином з огляду на можливе повернення радянської влади (так само як і “невіруючим комуністом”) часто впливали на рішення щодо присутності в церкві.

На іншу причину помірного відвідування храмів звертає увагу сучасник тих подій протоієрей Д. Бурко: “Тріумфом духовної радості народу були в містах і селах дні свячення церков, тих будівель, в яких починалися богослужіння. Люди, що понад 20 років жили під режимом... тепер в духовному пориві доходили екстазу. Правда, той людський здвиг, що «прагнув до Бога Живого», складався переважно з людей старшого віку, молоді приходило на богослужіння значно менше, ніж у дорадянські часи; комсомол, антирелігійна пропаганда в школі і у всіх виховних закладах СРСР таки встигли отруїти багато молодих душ безбожністю”⁶⁵. За підрахунками зіпо й СД, на 1941 р.

близько половини молоді Наддніпрянської України дотримувалася атеїстичних поглядів і, хоча вони часто брали участь у відбудові церков, у подальшому мало нею цікавилися⁶⁶. Зовсім інша ситуація спостерігалася на окупованих територіях, що до 1939 р. входили до складу Речі Посполитої. Церква, як і в довоєнні часи, продовжувала бути невід'ємною частиною життя населення цього регіону.

За умов жорсткого впровадження окупаційної політики фактор “відвідування церкви” важко розглядати як показник рівня релігійності. Сумнів у його інформативності було висловлено ще радянською розвідкою. Так, розмірковуючи над суперечливими даними з окупованих земель, нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко у 1943 р. визнавав зростання релігійності по всій території радянської республіки⁶⁷. У важкий військовий час віра для багатьох стала єдиним опертям. Цьому також сприяли зміцнення структури самої церкви, зростання кількості храмів та священнослужителів, місіонерська праця серед вірних, відкрита опозиція окупаційній владі деяких ієрархів і окремих представників рядового духовенства, участь священників у організації благодійної діяльності тощо.

Ці зміни в релігійному житті регіону не влаштували окупаційну владу. На початку червня 1942 р. розпочався новий етап у владно-церковних відносинах: окупанти перейшли від спостереження та контролю за основними конфесіями в краї до політики обмеження діяльності церков. Основними напрямками її впровадження, згідно з дослідженнями Ю. Волошина, були: широке використання впливу вищого духовенства у власних інтересах; неприпустимість організаційного зміцнення церков; обмеження суто релігійної праці церкви серед населення; подальша підтримка церковного розколу і міжконфесійної ворожнечі⁶⁸.

Основою законодавчої бази нового курсу німецьких властей у релігійній сфері стали розпорядження А. Розенберга від 13 травня 1942 р. та райхскомісара Е. Коха від 1 червня 1942 р. Так, в інструкції до райхскомісарів “Остланда” і “України” за підписом міністра окупованих областей зазначалося: “1. Релігійним групам категорично забороняється займатися політикою. 2. Релігійні групи мають бути розділені за національною та територіальною ознаками. При цьому національна ознака повинна дотримуватися особливо суворо під час підбору керівництва релігійної групи. Територіально релігійні об'єднання не повинні виходити за кордони генерал-округу, тобто приблизно, щодо Православної церкви, за межі єпархії. 3. Релігійні товариства не повинні перешкоджати діяльності окупаційної влади. 4. Особлива пересторога рекомендується щодо Руської православної церкви, що є носієм ворожої Німеччині російської національної ідеї”⁶⁹. На основі інструкції з'явилося розпорядження райхскомісара Е. Коха “Про правні відносини релігійних організацій”, яке вимагало від усіх релігійних організацій в регіоні стати на облік у райхскомісаріаті в тримісячний термін. Крім того, документом впроваджувалася необхідність особистого дозволу райхскомісара для реєстрації нового релігійного товариства, а також можливість без пояснень розпустити будь-яку “неблагонадійну” церковну структуру. Повноваження генерал-ко-

місарів значно розширювалися. Вони отримали право затверджувати персональний склад керівництва релігійних організацій і виключати з нього осіб, до яких було висунуто претензії⁷⁰.

Розпорядження значно ускладнило діяльність Православної церкви. Відповідно до нього висвячення єпископів та рядового духовенства залежало від волі окупаційної влади на місцях. Для обмеження кількості священнослужителів було закрито низку семінарій і пасторських курсів⁷¹. Духовенству заборонялося проводити святкові богослужіння, якщо вони припадали на будні; займатися благодійництвом, зокрема допомагати полоненим, навіть відвідувати табори; наказувалося провадити службу чи здійснювати похвальний обряд до 8 години ранку або пізно ввечері⁷². У 1942—43 навчальному році припинилося викладання Закону Божого в школах⁷³.

Тож не дивно, що кількість опозиційних проявів у середовищі духовенства з другої половини 1942 р. різко зростає. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко у доповідній записці на ім'я М. Хрущова повідомляв про відкриті висловлювання проти політики окупаційної влади єпископа Переяславського Мстислава (Скрипника) під час візиту до м. Харкова у липні 1942 р. Негативно висловлювався і єпископ Лубенський Сильвестр (Гаєвський): “Німці так закрутили гайку і настроїли проти себе населення, що зараз не модно говорити про них як визволителів, а їхнє втручання в справи церкви, прагнення привести її духовенство під ранжир військових закладів і своїх унтер-офіцерів, фельдфебелів, ображає і церкву, і віруючих, та робить перебування німців в Україні все більше нестерпним”⁷⁴. Досить гостро критикував “новий порядок” єпископ Житомирський Григорій (Огічук), за що був арештований і майже півроку перебував у в'язниці⁷⁵. Митрополита АПЦ Олексія неодноразово затримувало гестапо, а в оселі глави УАПЦ Полікарпа відбувалися систематичні обшуки⁷⁶. Погляди ієрархів поділяла значна частина парафіяльного духовенства.

Попри те, що окупанти докладали величезних зусиль для поглиблення і загострення міжконфесійних відносин, серед українського духовенства дедалі більше прихильників гуртувала об'єднавча тенденція. Хоча перша пропозиція діалогу від адміністратора УАПЦ Полікарпа була ввічливо відкинута керівництвом АПЦ 9 травня 1942 р., але вже у листі від 29 червня цього ж року митрополит Олексій змінив свою думку та підтримав ідею “припинити поділ на “українців” і “москалів”. Він зазначив, що “останніх вже немає”, та запропонував “...десь зібратися на спільну раду”⁷⁷.

4—8 жовтня 1942 р. всупереч забороні райхскомісара у Луцьку відбулося засідання Собору єпископів УАПЦ, на якому було ухвалено проект можливого поєднання. Згідно з рішеннями Собору, його делегати єпископи Мстислав і Никанор вирушили до митрополита Олексія з пропозицією підписати документи про визнання автокефалії Української православної церкви і проведення заходів щодо об'єднання церков. Переговори з главою АПЦ відбулись у Почаївській лаврі 8 жовтня 1942 р. та завершилися підписанням відповідного акту.

Майже всі 16 архієреїв АПЦ, яким митрополит Олексій розіслав прийнятий документ на відгук, відреагували на нього негативно. Церковну опозицію

щодо такого рішення очолив єпископ Пантелеймон (Рудик). Її представники направили до Почаєва меморандум, в якому вимагали від митрополита АПЦ “зняти свій підпис з так званого «акта поєднання»... і зложити з себе звання екзарха усієї України аж до рішення Всеукраїнського церковного собору”⁷⁸. Вони вважали, що бажаної єдності в українському православ’ї можна досягти лише шляхом “об’єднання Православної церкви під юрисдикцією загальногерманського митрополита”⁷⁹.

Документ, підписаний в Почаєві, різко засудила окупаційна адміністрація. Головного ініціатора єднання єпископа Мстислава 22 жовтня 1942 р. було відправлено до Прилук Чернігівського генерального округу із забороною будь-якої політичної та церковної діяльності⁸⁰. На наступний день до райхскомісаріату викликали митрополита Олексія, якому настійливо рекомендували вирішувати важливі питання церковного життя лише “у порозумінні з владою”⁸¹. Під тиском цих обставин глава АПЦ 15 грудня 1942 р. видав наказ, в якому “справа поєднання” оголошувалася такою, що “призупиняється до закінчення війни, а акт від 8 жовтня ц.р. скасовується до його розгляду на першому повоєнному Соборі єпископів екзархату”⁸².

Період 1943—1944 рр. виявився найтяжчим для українського православ’я. Німецька армія зазнавала значних втрат на фронті. Для мобілізації всіх можливих матеріальних ресурсів постійно посилювався тиск на населення окупованих регіонів, що призвело до вибуху опозиційних проявів. Церква не стала винятком. Пізнавши ціну релігійної свободи в умовах окупації, значна частина духовенства почала допомагати підпільним організаціям радянського чи націоналістичного спрямування, партизанам, відмовлялася проголошувати німецькі розпорядження та критикувала під час проповідей окупаційний режим.

Реакція влади не забарилася. Погром церковних структур розпочався вже на початку 1943 р. Згідно з новими урядовими розпорядженнями, митрополити Полікарп та Олексій не визнавалися главами своїх церков і ставилися на один рівень з іншими єпископами. Собори єпископів ліквідувалися. Після впровадження нового устрою кожний генерал-комісаріат отримав по дві власні православні церкви — Автономну і Автокефальну, не залежні від інших церковних структур за його межами. Вище духовенство підпорядковалося генерал-комісарам округів⁸³. Цивільна адміністрація взяла на себе практично всі функції з управління церквами.

Використання єпископства та рядового духовенства у пропагандистській роботі давало дедалі менші результати. Генерал-комісар Шене під час зустрічі з митрополитом Полікарпом 28 травня 1943 р. дорікав йому за недостатню заангажованість священиків у праці на користь окупаційної влади. У тому, що населення намагається уникнути виконання урядових розпоряджень, зокрема щодо виїзду до Німеччини, він вбачав провину православного духовенства. У відповідь митрополит УАПЦ у досить жорсткій формі підкреслив, що головною причиною негативного ставлення населення є політика влади⁸⁴.

У 1943—1944 рр. церковна полеміка між православними конфесіями набула нових, ще жорсткіших форм. Внаслідок наступу радянських військ значна частина українського духовенства евакуювалася до західних регіонів, переважно на Волинь. “Штучно підтримуючи ту чи іншу сторону, — пи-

сав представник духовної консисторії в Кременці о. Князевський, — німці зробили так, що бандерівці та мельниківці, які пішли до лісу, почали тероризувати духовенство на місцях”⁸⁵. У результаті деякі священники втратили життя лише за те, що дотримувалися автономної, “прорадянської орієнтації”, інші — за те, що не були “достатньо національно свідомі”. У місцевостях найбільшої активності УПА кількість автокефальних парафій зростає.

7 травня 1943 р. по дорозі з Кременця до Луцька був убитий глава АПЦ Олексій. Найбільш популярною версією його смерті є успішно реалізований вирок українського підпілля. Однак історик І. Власовський стверджує, що смерть Олексія була випадковою, оскільки подорож він здійснював у автомобілі генерал-комісара, який і був основною мішенню замаху⁸⁶. Деякі представники духовенства, сучасники тогочасних подій, вважали вбивство митрополита справою рук окупаційної влади⁸⁷.

Ця подія стала ключовою у церковно-владних стосунках періоду окупації. Саме після вбивства митрополита Олексія окупанти перейшли до відкритих репресій щодо українського духовенства. Першого удару зазнала УАПЦ, яку звинуватили у співпраці з ОУН і УПА. У Луцьку, Дубно, Ровно та інших містах були проведені арешти автокефальних священників⁸⁸. Серед них надалі були розстріляні помічники митрополита Полікарпа — І. Власовський, М. Малюжинський та В. Мисечко⁸⁹. Однак невдовзі конфесійна приналежність вже не рятувала від переслідувань. Священників, яких запідозрювали в нелояльності до влади, відправляли на роботи до Німеччини, ув’язнювали чи розстрілювали. Частина духовенства розділила гірку долю своїх вірних під час каральних акцій окупантів. Так, у с. Малин тогочасної Дубненської округи, с. Губкові та Великі Селища Костопільської округи гітлерівці зігнали населення до церкви разом зі священниками і спалили⁹⁰.

З відступом німецьких військ всі автокефальні ієрархи, крім Феофіла (Булдовського), виїхали на захід. Із 16 автономних єпископів 7 залишилися зі своїми вірними, а ще один повернувся з Німеччини після завершення війни. Пізніше більшість з них була заарештована радянською владою за звинуваченням у співпраці з окупантами.

Упродовж 1941—1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів III Райху. Зовнішня релігійна толерантність нової адміністрації різко контрастувала з атеїстичною політикою попереднього режиму. Такі поступки в релігійній сфері успішно компенсувалися за рахунок систематичного використання владою авторитету духовенства для забезпечення власних інтересів. Окупанти виявили цинічний прагматизм: намагалися не допустити деструктуризації церков на неконтрольовану множину та перешкодити зміцненню будь-якої релігійної організації. Не дивлячись на складну ситуацію воєнних років, перебуваючи під тиском різних політичних сил, більшість духовенства залишилася вірною своєму покликанню, не лише словом, а й ділом, за допомогою благодійних акцій підтримуючи своїх парафіян. Зневірившись у політиках і диктаторах, значна частина українського населення шукала порятунку в релігії, і це допомогло багатьом людям втримати суворі випробування окупаційної доби.

Особливості етноконфесійної ситуації в дистрикті "Галичина"

Специфіка галицького релігійного життя в роки німецької окупації значною мірою визначалася етноконфесійними параметрами, що склалися історично на цих теренах в умовах багатовікового співіснування українського та польського населення. Регіон з яскраво вираженим впливом католицьких церков, де межі етнічних груп відповідали конфесійному розподілу, різко виокремлювався серед інших радянських територій. Ці особливості вплинули на вибір методів і засобів для реалізації "нового" окупаційного режиму.

На початок радянсько-німецької війни основні конфесії краю — Греко-католицька (ГКЦ) та Римо-католицька (РКЦ) церкви — вже мали досвід співпраці, зокрема проти антирелігійної політики радянської влади, й низку звинувачень, коріння яких сягало ще в довоєнні роки. Ці попередні "здобутки" коригувалися кожною наступною подією воєнної доби та позначалися на стосунках між українським і польським населенням регіону. Культ "войовничого атеїзму", пропагований у межах західноукраїнських земель у 1939—1941 рр., закарбувався у свідомості переважної більшості віруючих як одне з найбільш негативних психологічних переживань того часу й відіграв значну роль у ставленні людей до нової влади у перші місяці німецької окупації.

Представники політичної і духовної української еліти Галичини розглядали прихід німецької армії як крок до "омріяної незалежності". Провід ОУН, скориставшись новими геополітичними обставинами, проголосив 30 червня 1941 р. у Львові Акт відновлення Української держави. Позицію керівництва ГКЦ щодо цієї події засвідчив пастирський лист глави ГКЦ А. Шептицького "До Українського народу". У посланні митрополит схвалював проголошення Акта та визнавав "головою Крайового правління західних областей України п. Ярослава Стецька"⁹¹. Послання подібного змісту з привітаннями видав і греко-католицький єпископ Г. Хомишин, який особисто взяв участь у святковому мітингові⁹². Серед українських науковців і досі триває дискусія щодо мотивів таких дій українських ієрархів, адже відомо, що до війни керівництво ГКЦ відкрито засуджувало методи боротьби українських націоналістів радикального спрямування⁹³. Аналіз архівних документів дає підстави говорити про переконаність вищого духовенства у необхідності поєднання всіх українських політичних сил в момент проголошення Акта відновлення Української держави. Підтвердженням цієї тези є також послання А. Шептицького "До духовенства і вірних Архієпархії" від 5 липня 1941 р., в якому першоієрарх ГКЦ висловив свою радість з приводу такої довгоочікуваної єдності⁹⁴.

Жодної офіційної заяви з боку керівництва РКЦ щодо цих подій не пролунало, однак у середовищі польського духовенства така позиція ієрархів була в більшості випадків сприйнята з мовчазним осудом. Значна частина римо-католицького духовенства, яке було свідками тих подій, підтримувала, на їхню думку, офіційну візію церкви та відкрито "серед своїх" критикувала "нові українські зміни". Водночас у колах польської інтелігенції питання української незалежності стало логічним продовженням теми "польської не-

волі”, а підтримка ГКЦ Акта відновлення Української держави оцінювалася переважно за шкалою його “антипольськості” (настільки це шкідливо для “нас” і що “вони” за рахунок “нас” з того матимуть).

6 липня 1941 р. за ініціативи Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком були скликані збори представників української інтелігенції, які репрезентували різні політичні партії та громадські організації краю. Наслідком переговорного процесу стала організація т. зв. Ради сеньйорів. З греко-католицького духовенства до новоствореного органу ввійшли Й. Сліпий, Ю. Дзерович та Г. Костельник. Членство в Раді було запропоноване О. Бойдунику з мельниківського проводу ОУН, однак у липні 1941 р. він не був присутній на жодному її засіданні⁹⁵. На підставі подій 6 липня українська громадськість офіційно дізналася про негативну позицію ОУН(м) щодо проголошення української незалежності 30 червня 1941 р. 7 липня митрополит А. Шептицький у своєму листі до А. Мельника намагався переконати лідера ОУН(м) у необхідності порозуміння з С. Бандерою, радив “припинити цієї суперечки, такої страшної та шкідливої для української справи”⁹⁶. Міфічність єдності всіх політичних сил стала очевидною для глави ГКЦ не лише після категоричної відмови лідера ОУН(м), а й усвідомлення, що Раді сеньйорів, яка, на глибоке переконання митрополита, мала відіграти провідну роль в керівництві майбутньої держави, відводилось місце дорадчого органу, постанови якого не були обов’язкові для виконання.

Перші липневі дні внесли ще більшого напруження в середовище і так роз’єднаних українських політичних сил. 10 липня 1941 р. у пастирському листі “Про організацію парохії і громади” митрополит А. Шептицький звернувся до духовенства із закликом взяти в свої руки ініціативу організації місцевих органів влади: призначати війтів та керівників поліції, організувати школи тощо. Основними причинами цього рішення, як випливає зі змісту листа, стали спроби подолання протистояння українських політичних сил та запобігання “отаманщини, котра вже так дуже много причинилася до руїни і упадку усіх наших надій... Хто приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі”⁹⁷. Провід ОУН (б) був незадоволений такою постановкою питання, оскільки, як зазначалося у звіті від 22 липня 1941 р., на час, коли з’явилося послання А. Шептицького, “в західних областях не було вже села, в якому сільська управа нашою організацією не була би зорганізована”⁹⁸. Попри сподівання глави ГКЦ, звернення від 10 липня 1941 р. стало причиною суперечок між членами ОУН та українським духовенством.

Крім того, на противагу несанкціонованим владою українським сільським і містечковим управам під егідою ОУН німецьке командування дозволило представникам польського населення “організувати місцеву державну адміністрацію до міліції включно”⁹⁹, до якої переважно входили представники польської інтелігенції, зокрема священики. Масовості це явище, згідно зі звітом ОУН(б) від 22 липня 1941 р., набуло на території Тернопільської області. Діяльність обох управ була паралізована перебуванням німецьких та угорських військ у регіоні, однак їх наявність сприяла загостренню відносин як між духовенством, так і вірними.

Німецька влада швидко оцінила несанкціоновані дії ОУН(б) у справі проголошення Акта відновлення Української держави з позиції користі для своїх політичних та економічних планів. Український уряд було розпущено, а його організаторів заарештовано. За свідченнями польського священника С. Бізуня, римо-католицький ординаріат про зміни в адміністративному устрої Галичини дізнався наприкінці липня 1941 р. Автор спогадів підкреслює, що ця новина заспокоїла польське духовенство, адже “німці не створять жодної України”¹⁰⁰. У перші місяці окупації, зазначає дослідник Г. Грицюк, значна частина польського суспільства більше боялася постанови незалежної Української держави, ніж німецької влади, надаючи перевагу “цивілізованим європейцям” над своїми найближчими сусідами¹⁰¹.

Керівництво ГКЦ спочатку намагалося урядові дії пояснити радикалізмом політичної партії під егідою С. Бандери, яка не користувалася популярністю і в попередньої влади. Так, у листі до Й. Ріббентропа від 22 липня 1941 р. А. Шептицький відмежувався від радикального крила українського самостійницького руху, стверджуючи, що українська громадськість завжди осуджувала такі “вчинки однієї фракції Організації Українських Націоналістів”. Не отримавши відповіді, глава ГКЦ 14 січня 1942 р. ініціював оголошення відкритого протесту української інтелігенції безпосередньо А. Гітлеру у зв’язку з включенням території Галичини до складу ГГ та Одещини до “Трансністрії”¹⁰². Щоб передчасно не втратити симпатій українських сил, керівництво окупованої території зустрічалося з представниками української громадськості для залагодження напруженої ситуації. На цій зустрічі, за свідченням о. Г. Костельника, був присутній керівник райхскомісаріату “Україна” Е. Кох. Саме він, за словами священника, наголосив, що такі дії німецького уряду є “результатом військових обставин. Після війни ми дамо Вам можливість для самостійного державного існування”¹⁰³.

Усвідомлюючи роль церкви в житті населення галицького регіону, окупаційна влада здійснила низку поступок у релігійній сфері. Директиви у справі пропаганди на українських землях постійно підкреслювали важливість поширення серед населення окупованої території думки про релігійну толерантність влади: “У справі конфесійних утворень, якщо вони не будуть займатися політикою, ніхто не втручатиметься”¹⁰⁴. Уряд ГГ для підтвердження своїх намірів видав офіційне розпорядження, в якому наголошувалося на збереженні всіх прав релігійних об’єднань, що діяли в межах колишньої Речі Посполитої¹⁰⁵. Гасло “Свободу релігії” цілеспрямовано використовувалося німецьким урядом упродовж усієї окупації.

До кінця 1941 р. відновили свою діяльність релігійні громади різних конфесій, відкривалися й ремонтувалися сотні занедбаних храмів, відбувалося масове хрещення дітей і дорослих. Яскравим підтвердженням провалу більшовицької антирелігійної політики стали численні заяви представників радянської інтелігенції з проханням прийняти їх до ГКЦ¹⁰⁶. Після падіння радянської влади вчителі, лікарі, кваліфіковані робітники та інші громадяни, які прибули на західноукраїнські землі впродовж 1939—1941 рр., отримали можливість вільно висловлювати свої релігійні переконання та відправляти треби.

Газети Галичини рясніли вражаючими розповідями про злочини попередньої влади та списками жертв терору. Назви статей були промовистими: “Священик-мученик”, “Масакра в Дрогобичі”, “Українські гекатомби”¹⁰⁷ тощо. Німецька влада для стимулювання антирадянських настроїв сприяла поширенню серед широкого загалу інформації про звірства більшовиків, а також руками євреїв здійснювала перепоховання масових жертв. Римо-католицьке і греко-католицьке духовенство провадило спільні панахиди¹⁰⁸, які за підтримки влади стали щорічними¹⁰⁹.

Замість ліквідованих органів українського та польського місцевого самоуправління на території Галичини легально діяла лише одна українська громадська організація — Український центральний комітет (УЦК). До кінця 1942 р. вона була представлена в краї широкою мережею місцевих установ. Для поширення свого впливу представники УЦК прагнули залучити до діяльності в місцевих і повітових делегатурах греко-католицьке духовенство. Основним аргументом такої співпраці був її культурний та освітній характер, оскільки УЦК не мала статусу політичної організації. “Українська інтелігенція збірної громади Брюховичі * робить натиск на підписаного, щоби обняв провід у місцевім українськім комітеті і тим самим вплинув на зооколичних мешканців (як священик) щоби вони стали членами Українського Комітету і в той спосіб зібрати фонди на харитативні цілі”, — повідомляв о. М. Ліщинський у листі до митрополичого ординаріату у Львові¹¹⁰. Оскільки це був не єдиний випадок, 25 березня 1942 р. ординаріати греко-католицьких єпархій Львівської митрополії видали спільне послання, в якому дозволяли священикам співпрацювати з УЦК, особливо у справах благодійності¹¹¹. За підтримки церковної влади греко-католицьке духовенство очолило 29 із 68 районних та повітових делегатур УЦК¹¹².

Від вересня 1942 р. у Львові за згодою влади розпочав свою діяльність Польський комітет допомоги, основним завданням якого стала підтримка польського населення, що опинилося в тяжкому матеріальному становищі¹¹³. Польське духовенство брало активну участь у діяльності комітету. Займаючись благодійністю, але лише в межах своєї етнічної групи, ці організації автоматично перетворилися на епіцентри їхнього національного життя.

Такі “поступки” німецької влади в національній та релігійній сфері, що давали змогу виконувати вигідну роль арбітра під час спровокованих загострень етноконфесійного конфлікту, доповнювалися систематичним використанням окупантом величезного авторитету церкви серед вірних для забезпечення власних інтересів.

Церковні ієрархи часто отримували розпорядження, в яких містилися вимоги офіційної підтримки окремих заходів німецької влади. Так, митрополит А. Шептицький 19 липня 1941 р. отримав листа від німецької сільськогосподарської комісії, в якому його “просили” виступити із закликом до українського населення про самовіддану працю на благо нового режиму. Однак,

* Брюховичі.

на велике незадоволення влади, звернення глави ГКЦ на львівському радіо 25 липня 1941 р. розпочиналося словами: “Комендатура німецької армії просить мене доручити Всечесному духовенству, щоб воно оголосило народові відозву німецької господарської комісії...”¹¹⁴ Це відповідало запропонованому німецькому варіантові¹¹⁵.

На шпальтах легальних українських видань на території ГГ, особливо у перші місяці окупації, не раз з’являлися послання митрополита А. Шептицького до українського населення пронимецького характеру: заклики до послуху владі, своєчасного збирання контингенту тощо. Проте важко сказати, які з них відображали позицію глави ГКЦ, а які були написані від його імені. Сам митрополит заперечував причетність до багатьох із них. Наприклад, А. Шептицький категорично відмовлявся від авторства заклику, надрукованого в “Українських щоденних вістях” від 5 липня 1941 р. за його підписом під назвою “Слово митрополита до духовенства і вірних архієпархії”. З цього приводу він, зокрема, зазначив: “Ви можете мені не повірити, але прошу звернути увагу, тут внизу звернення написано: “З архієпархіальних відомостей за липень місяць 1941 р.”, — повірте, будь ласка, але цих архієпархіальних відомостей в природі не існує”¹¹⁶. Документи польського підпілля містять інформацію про постійну корекцію органами пропаганди окупаційного уряду послань глави ГКЦ. Зокрема, до звернення митрополита з приводу Різдва 1943 р. “редакція від себе додала про фюрера та німецьку армію”¹¹⁷.

Категорична відмова греко-католицького єпископа Й. Коциловського написати послання із закликом до співпраці українців з німцями викликала низку урядових санкцій. Перемиському владиці було заборонено здійснювати візитації парафій, його двічі допитували в гестапо, погрожуючи ув’язненням у концтаборі¹¹⁸.

Подібний тиск відчували й римо-католицькі ієрархи. Німецька влада пропонувала митрополитові А. Сапезі офіційно засудити вбивства членами польського підпілля працівників урядових установ і німецьких військових та видати пастирський лист, спрямований проти комунізму. В разі згоди митрополита губернатор Г. Франк обіцяв сприяти вирішенню всіх нагальних проблем РКЦ на території ГГ. А. Сапєга пропозиції не прийняв, посилаючись на неактуальність такого листа за сучасних умов¹¹⁹.

Органи влади на місцях упродовж окупації систематично скликали збори представників місцевої інтелігенції, на яких від священників вимагалось пропагувати в церквах політику окупаційного уряду: роз’яснювати обов’язки, пов’язані зі здачею контингенту, заспокоювати незадоволення чи сприяти виїзду поляків та українців на роботу до Німеччини. Для більшої результативності використовувалися різноманітні методи впливу. Інтелігенцію м. Бучач окупанти поставили перед вибором: або весь контингент негайно буде зібрано, або відбудеться невідкладний розстріл римо- і греко-католицьких священників, директора школи та старости¹²⁰. У деяких повітах ГГ польське духовенство викликали до місцевих урядів, де вони на вимогу влади мали підписати таку декларацію: “Внаслідок того, що сьогодні я не був арештований, зобов’язуюсь використати весь свій вплив, щоб у майбутньому мешканці мого повіту всі по-

винності, встановлені німецькою владою, сумлінно виконували”¹²¹. Для спрощення процедури призначення на громадські роботи у деяких місцевостях регіону представники місцевої влади наказали священикам скласти списки чоловіків від 15 до 35 років¹²². Церкви, на думку представників як українського, так і польського духовенства, перетворилися на “бюро оголошень”¹²³ та місця постійних облав людей на роботу до Німеччини¹²⁴.

Надії української інтелігенції, пов’язані з німецькою владою, розвіювалися з кожним днем. “Після визволення німецькою армією з-під більшовицького ярма, — писав А. Шептицький у своєму листі до Папи Пія XII від 29 серпня 1942 р., — ми відчули з цього приводу певну полегшу. Поступово уряд запровадив насправду незрозумілий режим терору й корупції... Сьогодні уся країна згодна — німецька влада справді диявольська, і напевне ще більшою мірою, аніж більшовицька”¹²⁵. За даними Ватикану, влітку 1942 р. у німецьких таборах перебувало 480 священиків, переважно за непокору владі та антинацистську діяльність.

Важливо зауважити, що проти політики окупаційної влади католицької ієрархії виступили відкрито. “Я запротестував Пасторським листом проти вбивств... що був конфіскований... Я також протестував листом до Гітлера і намагався вплинути на молодих, щоб не вписувалися до поліції, в якій можуть діяти проти їх совісті”, — зазначав А. Шептицький у вже згаданому листі до Ватикану¹²⁶. Лише заступництво генерал-губернатора Г. Франка врятувало митрополита від арешту¹²⁷. Засудження ненависті, шовінізму та вбивств можна побачити у багатьох листах, виступах чи промовах глави ГКЦ. Найбільш відомий пастирський лист “Не убий” від 21 листопада 1942 р., з тексту якого чітко зрозуміле ставлення митрополита до позбавлення людини життя¹²⁸. Цей лист став предметом багатьох дискусій у період приготування і проведення синоду ГКЦ в грудні 1942 р., на якому А. Шептицький поділився своїми тривогами з духовенством, а також висловив свою безпорадність у ситуації, що склалася¹²⁹. Польський єпископат 8 серпня 1943 р. надіслав до генерал-губернатора Г. Франка меморандум, в якому також засудив діяльність німецької влади на окупованій території¹³⁰. У зверненні висловлювався категоричний протест проти дій окупанта, коли “кожного поляка вважають твариною без будь-яких прав”¹³¹. Меморандум підписали всі єпископи на терені ГГ.

На приватних зустрічах з урядовими представниками ієрархії постійно зверталися до теми катастрофічного становища своїх вірних. У звіті довіреного інформатора Абвера “Андреаса” за травень 1943 р. міститься інформація про розмови А. Шептицького з губернатором О. Вехтером під час новорічного візиту керівника дистрикту “Галичина” до митрополита. Глава ГКЦ, вислухавши привітання, у принциповій формі висунув низку звинувачень на адресу німецької влади¹³². 5 квітня 1944 р. римо-католицький митрополит А. Сапега на зустрічі з Г. Франком, вказавши на всі прояви шаленого терору в ГГ, закінчив розмову, згідно з документами польського підпілля, словами: “Чекаємо на те, щоб німці показали, що вони не наші вороги, бо дотепер ми цього ще не бачили”¹³³.

Керівництво ГКЦ швидко зорієнтувалося в тогочасних політичних обставинах, відкинувши німецьку владу як єдину “українську панацею”, і вже з перших місяців окупації стало ініціатором діалогу між українськими та польськими політичними силами. Майже кожна офіційна зустріч між представниками українського і польського підпілля упродовж 1941—1944 рр. відбувалася за посередництва митрополита А. Шептицького або з його відома¹³⁴. Для налагодження контактів використовувалися різні канали, але найчастіше роль зв’язкових виконувало духовенство. Українсько-польські переговори тривали аж до 1944 р., однак значних результатів не дали. На перешкоді стояло різне бачення “українського питання”, власні амбіції провідників українського та польського національного руху, недовіра не лише до опонентів, а й до посередників переговорів.

Упродовж усієї окупації керівництво ГКЦ та РКЦ, дотримуючись своїх, сформованих у міжвоєнний час поглядів на українсько-польські взаємини, намагалося максимально об’єктивно оцінити ситуацію в регіоні та шукало можливих шляхів порозуміння. Як засвідчують архівні документи й спогади сучасників тих подій, на перешкоді більш злагодженої співпраці ієрархів часто стояла позиція окремих українських та польських священиків, через переконання яких важлива інформація була не доведена або доведена у спотвореному вигляді до відома церковного керівництва¹³⁵. Листування митрополитів у справі українсько-польського протистояння є яскравим підтвердженням цих фактів. Аргументи глави римо-католицької Львівської митрополії Б. Твардовського ґрунтувалися винятково на численних повідомленнях римо-католицького духовенства і вірних про антипольські акції та участь у них українців. Митрополит А. Шептицький свої висновки робив на основі повідомлень власного духовенства і вірних, які найчастіше звертали увагу на антиукраїнські настрої поляків. У листі до митрополита Б. Твардовського від 15 листопада 1943 р. А. Шептицький зазначав: “Загинуло від вбивств багато поляків, загинуло і гине від вбивств багато українців. Екселенція впевнено стверджує, що всіх поляків забили українці, деякі крайні українці впевнено стверджують, що всіх українців забили поляки... У повній анархії, яка запанувала в країні, важко зорієнтуватись, кому приписати які вбивства”¹³⁶. Результатом міжцерковного діалогу стали пасторські листи греко-католицьких ієрархів з осудом антипольських акцій¹³⁷.

Важко встановити, який резонанс у суспільстві мали протести українського і польського вищого духовенства. Пастирські листи конфісковувалися, прямі звернення до населення, які містили антинімецькі заклики, заборонялися, а приватні розмови не виходили за межі митрополичих палат. Церковна влада спробувала поширювати інформацію серед своїх вірних за допомогою місіонерів, які ходили від села до села та ознайомлювали населення з останніми пастирськими посланнями¹³⁸, однак ця практика не набула поширення.

Ситуація за межами Львова була дещо іншою. Галицьке духовенство перебувало у складній ситуації, адже постійно відчувало тиск не лише німецької влади, а й українського та польського національного рухів. Активна про-

українська діяльність греко-католицького священника на тлі відродження національного життя могла призвести до відповідних дій польського підпілля, так само як недостатня заангажованість ставала причиною тиску з боку підпілля українського. Становище греко-католицького духовенства ускладнювалося вимогами німецької влади повідомляти про прихильників українського радикального руху серед своїх вірних¹³⁹ та проводити антиоунівську агітацію в церквах¹⁴⁰. За таких умов загрозу життю священника та його родини становило як ігнорування розпоряджень окупантів, так і їхнє виконання.

Однотимчасний тиск трьох сил відчувало й римо-католицьке духовенство. Перебуваючи під постійною загрозою з боку німецької влади та українського підпілля, ці священники відчували контроль польського національного руху. У матеріалах судової комісії АК міститься справа римо-католицького ксьондза Завадські, який виголосив на амвоні лист німецького урядовця з погрозами “на адресу польського суспільства у випадку замаху на його життя”¹⁴¹. На думку польського підпілля, такий вчинок священника суперечив обов’язкам польського капелана. Керівництво польського підпілля боротьби, зважаючи на попередню патріотичну діяльність о. Завадські, рекомендувало суду не виносити поспішних рішень та лише попередити священника про заборону повторення подібних звернень¹⁴².

Однак навіть в умовах поєднання всіх внутрішніх і зовнішніх факторів — виховання, переконання, усвідомлення своєї національної приналежності з одного боку, і тиску різних політичних сил — з другого, кількість конкретних прикладів антагонізму між греко- та римо-католицьким духовенством, всупереч міфам радянської історіографії, була незначна. Більшість негативних оцінок “братів у вірі” мають загальний характер (“ті ксьондзи”, “українські попи”) і не стосуються “сусіднього” пароха. Водночас документи переповнені інформацією про спроби душпастирів запобігти загостренню відносин між своїми парафіянами. Вони проводили виховні бесіди, організовували спільні релігійні свята¹⁴³, закликали до братерства¹⁴⁴ і порозуміння. Греко- та римо-католицькі священники переховували своїх знайомих парохів у себе на плебаніях, неодноразово рятували парафіян у хвилини загрози незалежно від їхньої національної приналежності¹⁴⁵. Ці факти найбільш реально відображали особисті погляди духовенства, адже не диктувалися жодними політичними інтересами.

Друга світова війна стала початком нового етапу етноконфесійних відносин на східногалицьких землях. Свідоме протиставлення владою українців та поляків спричинило загострення давніх етнічних і релігійних суперечностей у регіоні та деякий час оберігало окупантів від небажаних опозиційних проявів. Діяльність українського і польського духовенства, спрямована на розв’язання різноманітних проблем тогочасного життя, висока моральність духовенства, порада й підтримка у важку хвилину сприяли постійному зростанню авторитету церкви та ролі окремого священника серед населення краю. Водночас зосередження ГКЦ на формуванні, а РКЦ — на збереженні національної самосвідомості “своїх” вірних, не дивлячись на весь позитивний вплив у справі поєднання “свого” народу, неодноразово стояло на перешкоді такого важливого в умовах спільної загрози українсько-польського діалогу.

Релігійна уніфікація і конфесійне життя в “Трансністрії”

Упродовж червня — жовтня 1941 р., у розпал війни, українські землі поміж Дністром і Південним Бугом опинилися під румунською владою. Початок змін у релігійному житті цієї т. зв. “румунської провінції” датується 15 серпня 1941 р., з моменту організації своєрідного церковно-релігійного органу — “Румунської православної місії в Трансністрії” (Misiunea Ortodoxă, Română în Transnistria)¹⁴⁶ (далі — РПМТ або місія). Очолити її було доручено старцю одного з монастирів, архимандриту Юлію (Скрібану), колишньому професорові факультету православної теології Бухарестського університету. З вересня 1941 р. місія розташовувалась у самому центрі Тирасполя і була прикомандирована до штабу румунської армії, а в духовній юрисдикції перебувала під зверхністю Священного Синоду Румунської православної церкви. Поступово, через утворення канцелярії, організацію 13 повітових протоієрейств та 63 районних субпротоієрейств¹⁴⁷ місія розширювала свої церковні повноваження і права. У жовтні 1942 р. керівництво РПМТ перебравлося до Одеси.

Архимандрит Юлій, перебуваючи на посаді шефа місії до 16 листопада 1942 р., був людиною дуже відомою серед релігійних і світських кіл. Однак, на думку багатьох його сучасників, зовсім “не знався на справах слов’янських”¹⁴⁸. Духовно-організаційна орієнтація переважно на молдавське (румунське) населення і принциповий конфлікт з представниками місцевого духовенства Російської православної церкви та інших конфесій (“живісти”, “липківці”), стали причиною заміни керівника місії.

Новим архіпастирем “Трансністрії” став колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини — Віссаріон (Пую). Навчання у Київській духовній академії (1908—1909 рр.), архіпастирське служіння в Україні, відкритий лист-протест на ім’я Сталіна в 1939 р. з приводу переслідування духовенства в СРСР¹⁴⁹ вплинули на формування його поглядів щодо ролі Православної церкви в умовах воєнного протиборства. Звернення російською мовою до парафіян новопризначеного митрополита свідчило про зміну політики християнізації у напрямі зближення зі слов’янським православним населенням. Нездаремно через кілька днів після прибуття до Одеси, під час знайомства з місцевим духовенством і старостами церков, митрополит зауважив: “Мені є рівно близькими і дорогими усі діти православної церкви, усіх їх я повинен вести до спасіння...”¹⁵⁰ Такі “надзвичайно проросійські”¹⁵¹ погляди у методах навернення до християнства населення “Трансністрії” стали причиною відставки митрополита Віссаріона в грудні 1943 р. Останнім шефом місії — від грудня 1943 р. до березня 1944 р. — був колишній вікарій Антім (Ніка), який репрезентував крайні румунізаторські ідеї.

Для політики Румунії у релігійній сфері була характерна низка церковно-регламентуючих суперечностей і перекосів. З одного боку, констатуючи, що “населення між Дністром і Південним Бугом було спалюване більшовицьким безбожництвом і позбавлене християнської віри”¹⁵², І. Антонеску в перші дні воєнної кампанії проти СРСР активно підтримував відновлення

діяльності церков на захоплених землях. Декретом від 19 серпня 1941 р. священники зобов'язувалися “навертати до християнства народи Трансністрії”. Румунська патріархія також не залишалася осторонь планів кондукетора. Ще до повного захоплення території патріарх Никодим зустрічався з Антонеску з приводу узгодження питань “рехристиянізації теренів за Дністром”.

З другого боку, теза І. Антонеску з директиви для фронту 5 вересня 1941 р. про ставлення до українців, росіян та інших слов'ян як до народів спорідненої віри, “щоби усі розуміли, це не є битва зі слов'янами”, — заперечувалась подальшою румунською політикою. Сентенцією нового напрямку в церковній сфері стало твердження “вождя” про те, що “слов'яни зі Сходу загрожують Європі і несуть загрозу вівтарям, власності, сім'ям і нашій вірі...” Лише тотальний контроль за релігійним життям, позбавлення його національного забарвлення могли запобігти, на думку румунського керівництва, таким небажаним явищам.

В урядових обіжниках, направлених у повіті 15 лютого 1942 р. та адресованих безпосередньо префектам, містилися інструкції, в яких зверталася увага на те, що керівництво на місцях має рішуче діяти проти “будь-якої національної української тенденції”¹⁵³. Як І. Антонеску наказував висилати з губернаторства “українських шовіністів” і кожного, хто якимось чином підтримує український націоналізм¹⁵⁴, так і губернатор “Трансністрії” Г. Алексяну продовжував ту саму політику, спрямовану проти українськості місцевих церков та парафій. У березні 1942 р. губернатор видав таємне розпорядження префектам про ліквідацію будь-якої діяльності, навіть культурної, що тяжіє до відродження незалежної України¹⁵⁵. У результаті такої релігійної політики, що виходила з далекоглядних анексіоністських планів Румунії, у місцевого населення залишався тільки один вибір — Румунська православна церква з її патріархом і Священним Синодом.

Діяльність місії виявилася цілком спрямованою на уніфікацію релігійного життя у місцевих парафіях за принципами, які були основою державно-церковних стосунків у самій Румунії (Țară). Першочерговим завданням РПМТ було відновлення й налагодження діяльності церковних споруд на всій території “Трансністрії”. Без цього румунські ортодокси не бачили перспективи позитивних змін у духовному житті окупованих територій, а відтак і підтримки політики румунської влади з боку місцевого люду, що наvertsався до релігії. Недаремно у звіті від 31 грудня 1941 р. архімандрит Юлій (Скрібан) підкреслював: “Характерний сучасний феномен у Трансністрії — триумфальне повернення народу до віри”¹⁵⁶.

Православні, які відчували потребу в духовній підтримці, стали ініціаторами відбудови та реконструкції соборів, сільських парафіяльних церков, молитовних будинків. Активісти релігійних громад скликали збори, організовували церковні комітети (хоча румунська влада й тримала їх під контролем), створювали громадські фонди¹⁵⁷. У звіті о. Іоанна (Козловського), священника Свято-Покровського храму с. Боково, зазначалося: “Не тільки проповіді допомагають, а й певне значення мають читання «Житія святих». Народ з великою щирістю жертвує частку на відбудову і благоустрій храму”¹⁵⁸. У містах ремонт-

ні роботи не припинялися навіть узимку. Якщо у листопаді 1941 р. в Одесі богослужіння відбувалися лише в кафедральному соборі Св. пророка Іллі і 4 церквах, то наприкінці зими 1942 р. діяло 15 церков, а на кінець року було відкрито 22 церкви і 3 монастирі¹⁵⁹. Щоб увічнити плоди своєї християнізаторської діяльності, керівництво місією видало розпорядження № 6808 від 9 жовтня 1942 р. про створення єдиного фотоальбому відбудованих церков, релігійних будинків, осередків культури і святкових заходів тощо¹⁶⁰.

Своєрідною візитівкою релігійного життя в регіоні був ритуал освячення храмів і молитовних будинків. Румунські ієреї намагалися “очистити” від нечистого духу ті церковні будівлі, які були сплюндровані безбожниками. Цей обряд спочатку відбувався за спрощеною формою, безпосередньо самим парафіяльним священиком, а з осені 1942 р. процедура здійснювалася, як правило, за типовим сценарієм, розробленим і направленим до протоієрейств та субпротоієрейств¹⁶¹. Освячення святих місць відбувалося у більшості населених міст “Трансністрії” — Балті, Голті, Слободзеї, Рибниці, Моловатій, Овідіополі, Очакові, Одесі, Тульчині та ін.

Відновлення Божих храмів відчутно загостило дефіцит церковно-культурного майна. Тоді до церков і соборів почали повертати десятки цінних старовинних ікон та інші церковні раритети з музейних фондів¹⁶². Іноді віруючі приносили все, що вдалося зберегти і майже повністю укомплектовували храми, забезпечували священика всім необхідним для проведення релігійного обряду. Так, жителі с. Акмечетки Доманівського району для служби Божої в Івано-Богословській церкві за інвентарним описом¹⁶³, складеним протоієреєм І. Базилевським 1 квітня 1943 р., зібрали 18 великих і 6 малих старовинних ікон, Євангеліє, хрест, кадило, жертвник, два комплекти риз, плащаницю, 2 хоругви, 5 аналоїв, 3 підсвічники, вази водосвятні та для освячення хлібів тощо. Однак такий випадок був, скоріше, винятком. В основному церковного обладнання бракувало. Місія намагалася вирішити цю проблему. У 1942 р. в Одесі було відкрито фабрику свічок¹⁶⁴, а Товариство одеських художників налагодило масовий випуск хоругв, хрестів та ікон¹⁶⁵. У серпні 1943 р. в столиці губернаторства запрацював магазин церковного начиння, де продавалися ікони відомих іконописців: Максименка, Міхеєва, Гулинського та ін.¹⁶⁶ У межах протоієрейства Голтського повіту потреби церков і монастирів обслуговували 2 церковних ательє і 1 фабрика свічок¹⁶⁷. У Балтському повіті, на території чоловічого монастиря, також була відкрита свічкова фабрика і ательє з продажу культових речей¹⁶⁸.

Релігійна політика в Південній Бессарабії відбувалася у напрямках, визначених екзархатом румунської церкви, які передбачали налагодження діяльності тимчасових місіонерських груп із Трансільванії, Буковини й Бессарабії, створення та укорінення постійних осередків із прибульців-місіонерів, а також навернення пастирів із числа місцевого кліру, які за радянської влади були відлучені від служіння Церкві.

У вересні—жовтні 1941 р. до “Трансністрії” прибули 16 місіонерів з Румунії, у грудні — ще 55 з Кишинівської архієпископії¹⁶⁹. Їм доручалося упродовж місяця “поселяти в душах віруючих радість від свята Різдва Хрис-

тового”. Місіонери проводили релігійні служби, читали проповіді, проводили масові хрещення, вінчання, поховання, роздавали духовну літературу, натільні хрестики тощо. Кульмінаційним моментом у їхній діяльності було освячення храмів, що відкривалися. Наприкінці 1941 р. в межах губернаторства освяти дочекалися також 32 старі церкви. Місіонери орієнтувалися переважно на молдавське населення, яке румуни сприймали як національно споріднений етнос, і мало опікувалися проблемами парафіян-українців. З цієї причини в 1942 р. з'їзд благочинних “Трансністрії” вирішив залучити до місіонерської роботи “найбільш досвідчених представників духовенства зі Старого Королівства та з Бессарабії, які володіють російською мовою та знають місцеві звичаї”¹⁷⁰. Одразу ж із “Tarã” було направлено до губернаторства 63 священники, 1 диякон та 2 кантори¹⁷¹.

Виявляли бажання приступити до пастирської діяльності і представники місцевого православного духовенства. Лише за період з квітня 1942 р. до березня 1943 р. на ім'я протоієрея Голтського повіту надійшло 24 подібних заяви¹⁷². Переважно прихильники дореволюційної “Тихонівської” та “Живої церкви”, пройшовши через каяття та епітимію, потрапляли на службу до місії. Місцеві священники перебували в гіршому становищі, аніж місіонери з Румунії. Останні користувалися певними пільгами і зарплатню отримували значно вищу¹⁷³. Левовій частці претендентів на поновлення в сані місія відмовляла через похилий вік, відсутність духовної освіти, недовіру до священників, висвячених за більшовицького режиму, та з інших причин.

Неоднозначним було ставлення місії до священників УАПЦ. Представники з ієрархії митрополита В. Липківського постійно зазнавали утисків як з боку парафіяльних священників інших конфесій, так і з боку румунської церковної адміністрації. Зростання кількості парафій автокефалістів обурювало прихильників румунізації. Таке невдоволення виявлялося у доносах, скаргах та листах до повітових релігійних чиновників. Прикладом міжконфесійної боротьби є лист протоієрея Кіндрата Мощенка на ім'я благочинного Голтського повіту о. Іоанна від 11 липня 1942 р.¹⁷⁴ У ньому висловлюється застереження стосовно організації священниками М. Климентієвим та П. Величком парафій УАПЦ в селах Секретарка, Ольвіопіль та ін. Справи “липківців” направлялися винятково на розгляд Священного Синоду. Ці факти не залишалися поза увагою української самостійницької преси: так, часопис “Ідея і чин” постійно критикував такі випадки на адресу автокефалістів¹⁷⁵.

Аналіз проблеми забезпечення українських парафій кадрами в роки окупації підтверджує українофобські настрої румунських місіонерів. Попри те, що у березні 1942 р. кількість церковнослужителів на парафіях збільшилась до 285 осіб¹⁷⁶ (з яких 203 — священники, 15 — диякони та 67 — кантори), українські повіти залишалися без кліру. Взятши до уваги, що із 607 парафій лише 62 були населені румунами (молдаванами), 98 були змішаними, а 477 парафій населяли українці, росіяни та болгары¹⁷⁷, спостерігаємо явну кадрову диспропорцію не на користь слов'янського кліру.

Зростання впливу релігійних сект у суспільстві турбувало румунських ортодоксів, тому політика релігійної уніфікації супроводжувалась безкомп-

ромісною боротьбою з ними. Найбільш поширеними сектами в губернаторстві були євангелісти, адвентисти 7-го дня, баптисти, богомольці, драконівці, старообрядці-безпоповці, інокентіївці та ін. Зосереджуючись переважно в Ананіївському, Балтському, Голтському та Тульчинському повітах, вони мали незначну кількість — у межах 2 % від загальної кількості населення деяких волостей. 30 грудня 1942 р. уряд ухвалив “драконівський” закон за № 927 про ліквідацію усіх релігійних сект та заборонив утворення нових релігійних об’єднань¹⁷⁸. Уся “сектантська власність і майно” конфісковувались, а тих, хто приховував їхнє місцеперебування, заарештовували й ув’язнювали в табори на термін від 1 до 3 років¹⁷⁹. Попри такі жорсткі заходи викоринити сектантство у повітовій глибинці повністю не вдалося¹⁸⁰.

Не вітали румунські єпархіальні чиновники і проведення релігійних свят за “старим стилем”. У губернаторстві релігійні свята встановлювалися відповідно до румунського зразка. Згідно з розпорядженням уряду “Транснестрії” за № 7219 від 23 грудня 1941 р., Різдво, Новий рік та Хрещення мали відбуватися за виправленим календарем¹⁸¹. У лютому 1943 р. митрополит Віссаріон надіслав у повіти листа, в якому вимагав, щоб кожний священик ні в якому разі не служив у старому стилі¹⁸². До тих, хто ухилявся від дотримання цих правил, застосовувалися суворі заходи покарання. Уніфікація проводилася і в богослужбних книгах, зокрема “Законі Божому”, “Молитвослові” та ін.¹⁸³

Місія значну увагу приділяла організації викладання релігії у школах, вихованню дітей тощо. У лютому 1942 р. відкрито школи для викладачів “Катехізису” в Тирасполі, Голті та Овідіюполі. Програма цих шкіл передбачала “євангелізацію і навернення до християнства шкільної та позашкільної молоді”¹⁸⁴. Проте на перешкоді християнізації школи стояла стара методика викладання, що передбачала заучування розділів богослужбних книг мало-розумілою церковнослов’янською мовою, й спротив молодих, атеїстично налаштованих учителів. У 1942 р. в Одесі почала діяти духовна семінарія з безкоштовним навчанням і повним пансіоном¹⁸⁵. Навчання в ній велося російською мовою, на відміну від Дубоссарської семінарії, де повсюдно застосовувалась румунська. У Голті в 1943 р. діяли короткотермінові курси з підготовки священнослужителів, псаломщиків та “катехізерів”¹⁸⁶.

Відроджуючи церковне життя і вкорінюючи свій авторитет, румуни використовували дієві методи впливу на побожну частину населення. Особлива роль відводилася допомозі кліру, сім’ям священнослужителів, які постраждали від сталінських репресій. Злидні та випадки “голодної смерті”¹⁸⁷ серед простих вірян церковники намагалися подолати шляхом організації пожертв. Напередодні різдвяних свят 1942 р. в архіпастирському зверненні Віссаріон запропонував православним “відчуті радість християнську від передачі зекономлених грошей бідним людям...”¹⁸⁸ Центром благодійності став Одеський кафедральний собор Св. пророка Іллі, де наприкінці 1942 р. було утворено благодійний комітет. Його очолив настоятель храму о. Іриней. Упродовж листопада—грудня до комітету надійшло понад 1200 марок¹⁸⁹. Одеське релігійне товариство Кирила і Мефодія для бідних верств

населення зібрало понад 1 тис. марок ¹⁹⁰. У перший день Різдва Христового в 10 православних храмах міста Одеси передбачалося роздати 835 обідів ¹⁹¹. 25 грудня 1942 р. на стадіоні в Олександрійському парку кілька тисяч дітей Одеси отримали подарунки. Присутнім на акції був і митрополит Віссаріон ¹⁹². Православна місія опікувалася дитячими притулками, організованими на кошти християн. За ініціативою о. Григорія (Гдешинського), відомого серед віруючих та інтелігенції міста благодійника, на території церковної садиби храму Усіх Святих в Одесі було створено сирітський дім. Влітку 1943 р. директор театру Російської драми і комедії Вронський пожертвував на сиротинець 300 марок ¹⁹³. Установа проіснувала до арешту Г. Гдешинського (осінь 1944 р.) органами НКВС Одеської області за звинуваченням в “антирадянській агітації в церкві” ¹⁹⁴.

Підсумовуючи аналіз релігійної політики в окупованих українських землях між Дністром і Південним Бугом, звернемо увагу на кілька важливих моментів. Румунська православна місія, сприяючи поширенню православної віри, зробила великий крок до надання людям права на реалізацію релігійного волевиявлення. Якщо на момент прибуття до “Трансністрії” румунських архієреїв і місіонерів існувало лише кілька десятків церков, то після двох років діяльності місії було реставровано, відбудовано й відкрито 632 церкви і молитовні будинки, а ще 309 перебувало на стадії ремонту. Але позитивні зрушення в релігійному житті регіону супроводжувалися встановленням жорстокого політичного режиму, який у духовно-конфесійній площині утвердився завдяки Румунській православній церкві. У діяльності місії спостерігалася відверта спрямованість на денаціоналізацію православного життя, викорінення будь-яких самобутніх церковних традицій. Румунська православна церква забороняла церковний плюралізм, вела боротьбу з іншими формами організації релігійного життя — від малочисельних сект до релігійних організацій інших конфесій. Однак благодійні акції румунських церковних діячів, їхня пропаганда доброчинності серед населення навіть за умови моноцерковності і дискримінації місцевого українського кліру давали людям надію на виживання у жорстких умовах війни.

Церква та влада в УРСР у 1944—1946 рр.

Релігійна ситуація в Україні після звільнення від німецьких окупантів знала кардинальних змін. Якщо Берлін намагався підтримувати поліконфесійний характер релігійного життя в Україні, не допустити створення єдиної церкви, то Кремль, навпаки, за будь-яку ціну прагнув уніфікувати цей сегмент суспільної самодіяльності. Це дало б змогу радянському керівництву вирішити низку як зовнішньополітичних, так і внутрішньодержавних проблем. Насамперед підпорядкована владі релігійна структура мала забезпечити контроль за тією сферою суспільного життя, в якій, за визначенням, не могла діяти більшовицька партія чи інші державні й громадські об'єднання. Крім того, “державній” церкві відводилась роль підсилювача зовнішньополітичної діяльності Кремля на тогочасній міжнародній арені завдяки дискре-

дитації позицій Апостольської столиці — принципового супротивника на шляху поширення радянського впливу в повоєнній Європі.

Основою такого наднаціонального утворення стала РПЦ — найвпливовіша конфесія в Радянському Союзі. Вона розцінювалася владою як оптимальний інструмент для уніфікації радянського суспільства на протидію релігійним організаціям союзних республік, які мали яскраво виражене національне, а отже, — “сепаратистське” забарвлення. Перші кроки до примирення з РПЦ керівництво СРСР здійснило в 1943 р. Початок діалогу відповідав тогочасним змінам на фронті. На думку Д. Поспеловського, серед причин, які спонукали до активізації контактів радянського керівництва з архієреями РПЦ, не останню роль відіграла “необхідність відповісти на масові відкриття церков на німецькій території, особливо, коли ці території поверталися під радянську владу; потрібно було довести населенню, що релігійна політика вже не та, що була до війни”¹⁹⁵. Переживши роки гонінь та війну, Церква продемонструвала здатність до духовної мобілізації людей, зміцнила свій авторитет.

Глибоко продуманий урядовий крок щодо налагодження відносин з РПЦ не передбачав повної свободи та незалежності останньої. 8 вересня 1943 р. у Москві, за згодою керівництва СРСР, розпочав роботу архієрейський Собор РПЦ, на якому було засуджено всіх, хто “винний у зраді загальноцерковної справи і перейшов на бік фашизму”, а також відзначено “співчутливе ставлення” радянського уряду до церковної проблеми¹⁹⁶. На Соборі учасники одностайно обрали главою РПЦ митрополита Сергія (Страгородського). Для забезпечення “міцного зв’язку” між урядом і церквою 14 травня 1943 р. було створено Раду в справах Руської православної церкви при РНК СРСР (далі — РСРПЦ). Новостворений орган користувався досить обмеженими правами, які діяли переважно в односторонньому, вигідному для влади, напрямі. Головним завданням Ради стало збирання інформації для уряду та доведення до відома Церкви його ухвал і постанов¹⁹⁷. Чутливо вловивши нюанси політичної кон’юнктури, митрополит Сергій під час зустрічі з Й. Сталіним наголосив на важливості саме назви “Руська православна церква”, відповідно, і титулу — “патріарх Московський і всієї Русі”, а не Росії. Єдність “руського народу” — “збірного” поняття для всіх жителів Радянського Союзу — ототожнювалась з єдністю церкви.

Воєнні роки не минули безслідно для церкви в УРСР: економічне розорення парафій, духовенства й віруючих, руйнування церковних споруд та монастирів, висока смертність кліру. В умовах суцільної прифронтової смуги, яка повільно просувалась на захід, ускладнювалися зносини між парафіями, збіднілі парафіяни не могли істотно допомогти своїм пастирам, а велика кількість духовенства змінила місце свого проживання, виїхавши в більш безпечні регіони республіки або відійшовши з німцями. Так, щоб уникнути репресій з боку радянської влади, всі єпископи УАПЦ та значна частина рядового духовенства емігрувала або зреклася сану¹⁹⁸. Ця ж причина спонукала близько 300 греко-католицьких священників попри заборону митрополита А. Шептицького покинути свої парафії і виїхати на захід¹⁹⁹. Решта

духовенства, як і вірні, з тривогою очікували, що принесе їм відновлення радянської влади.

Перші зустрічі українського населення з червоноармійцями були досить обнадійливими для Церкви: солдати здебільшого ставились до священників з повагою, відвідували богослужіння, просили про молитву за рідних і близьких. Невідповідність поведінки радянського воїна з образом “безбожника” найбільше вражала жителів західноукраїнських земель. “Червоноармієць став перед іконою і тричі перехрестився. Господарі звернули на це увагу. Пояснює, що зараз є свобода релігії і хто хоче — хреститься, хто не хоче — ні... Приходить другий старий з крісом. Теж хреститься”, — зазначалося у звітах українського підпілля про ситуацію в краї²⁰⁰. Змучені війною, постійним страхом за долю своїх рідних, далекі від дипломатичних тонкощів та політиканства священники та їхня паства не раз надавали допомогу пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам. Моральні засади християнства часто виявлялися вищими за відчуття образи, неприязні та політичної кон'юнктури.

На щойно визволених землях радянська влада намагалась постійно підкреслювати свою “релігійну лояльність”. Така політика, на думку керівництва держави, дала як позитивні результати, так і небажані наслідки. У листі Сергієнка до ЦК партії від 9 травня 1943 р. повідомляється про реакцію віруючих та духовенства звільнених районів Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей на дозвіл провести нічні Великодні богослужіння. Нарком констатував патріотичне піднесення православної пастви, що проявилось у збиранні подарунків для фронтовиків та поранених. Внаслідок акції лише в двох церквах Ворошиловграда було зібрано 1500 посилок для червоноармійців, у церкві Куп'янська — сотні посилок і 5000 крб.²⁰¹. Водночас незначні реверанси в бік Церкви породжували “шкідливі для радянської влади” чутки та легенди. Величезне незадоволення керівництва Запорізької області викликали розмови серед населення регіону, що “нібито разом з Радянським урядом країною буде управляти і патріарх, що тепер можна всім вінчатися в церкві, що в школах діти вивчатимуть «Закон Божий» і учнів будуть організовано водити до церкви молитися богу”²⁰². У свідомості духовенства й віруючих культивувалась думка: лише повна лояльність до режиму гарантуватиме певні можливості для релігійного життя.

Пропаговані владою “свободи”, а також спроби Церкви адаптуватися в нових реаліях часто супроводжувалися двозначними ситуаціями, непорозуміннями. У м. Сумах напередодні чергової річниці Жовтневої революції (1943 р.) до секретаря МК КП(б)У Нукалова прибули представники духовенства області “з претензіями про те, щоб їм дозволили взяти участь в урочистих зборах, присвячених 26-й річниці Жовтня і, більше того, щоб ввели представника церкви до складу президії та дали слово для виступу... До президії були обрані представники партійних, радянських і громадських організацій, а представники Церкви не є такими і тому їм роз'яснено про це заздалегідь”²⁰³. Варто зазначити, що в перші повоєнні місяці Церква в УРСР мала відносний спокій: діяли церкви, священників та семінаристів було звільнено від військової служби, продовжували працювати Львівська Богословсь-

ка академія та низка семінарій. У цей час державні органи зосередили основну увагу на нагромадженні компромату про діяльність Церкви в роки німецької окупації, проведенні обліку наявних парафій, дослідженні міжконфесійних та внутрішньоконфесійних проблем українських земель. Періодичні обшуки червоноармійцями будинків сільських парохів з конфіскацією частини майна, зокрема в західноукраїнському регіоні, яким українське підпілля намагалося надати антирелігійного характеру, влада відкрито пояснювала як вимушені заходи в боротьбі з “бандитизмом” або потребами фронту²⁰⁴.

Сплеск релігійних почуттів у роки війни, мобілізація до Червоної армії мешканців Середньої Азії та Кавказу, де був поширений іслам, звільнення території прибалтійських країн, Білорусії, України, на яких етноконфесійна ситуація відзначалася строкатістю, — ці та інші фактори змусили радянську владу шукати нові форми контролю за представниками всіх віросповідань. Керівництво СРСР вирішило піти апробованим шляхом і за аналогією з РСРПЦ створити Раду у справах релігійних культів (РСРК). У постанові уряду № 572 від 19 травня 1944 р. підкреслювалося, що цей орган створено з метою “здійснення зв’язку між урядом СРСР та керівниками релігійних об’єднань: вірмено-григоріанської, старообрядської, католицької, греко-католицької, лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддійського, сектантського віросповідань з питань, що вимагають вирішення урядом СРСР”. Головою РСРК призначили К. Зайцева, полковника НКДБ²⁰⁵.

Налагодження роботи місцевої адміністрації та стабільне становище на фронті дало можливість урядові приступити до широкомасштабного впровадження заходів у релігійній сфері, спрямованих на ліквідацію поліконфесійного характеру республіки. Серед символів цієї політики щільне місце посіла нова система обліку та реєстрації релігійних громад. Порядок обліку і реєстрації молитовних будинків, церков, громад та духовенства був детально викладений у низці інструкцій, основу яких становили постанови Раднаркому СРСР № 1325 “Про порядок відкриття церков” від 28 листопада 1943 р. та № 1603 “Про порядок відкриття споруд релігійних культів” від 19 листопада 1944 р.²⁰⁶ Процес реєстрації вимагав наявності культового приміщення, священнослужителя, а головне, оформлення великої кількості документів. Однак радянське керівництво у своїх інструктивних розпорядженнях категорично забороняло знайомити духовенство та віруючих з їхнім змістом. Подолання “марафонської” дистанції з паперами не завжди закінчувався результативно. Зумисне затягування реєстрації неодноразово відлякувало найстійкіших.

Уже перші урядові постанови підтвердили “симпатії” влади. Для реєстрації релігійної громади чи відкриття молитовного будинку вірмено-григоріанської, старообрядської, греко-католицької, католицької, лютеранської церков, мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань і сектантських організацій клопотання до органів влади повинні були підписати “не менше 20 повнолітніх громадян з числа місцевих жителів, які не позбавлені судом виборчих прав”²⁰⁷. В аналогічній постанові щодо РПЦ жодних квот не встановлювалося. Через щільне сито перевірок документів “двадцяток” ра-

дянські спецслужби та функціонери Ради у справах релігійних культів (РСРК) систематично виявляли “націоналістів” та “неблагодійних”. Тож не дивно, що віруючі часто відмовлялись підписувати клопотання, відкликали свої підписи з-під заяв²⁰⁸. Водночас уповноважені РСРПУ при РНК СРСР та облвиконкомах одержали з центру вказівку про утримання від реєстрації як римо-, так і греко-католицьких громад, нормальне функціонування яких на території УРСР в плани радянського керівництва не входило²⁰⁹. В цій ситуації виникла значна розбіжність між кількістю громад, взятих на облік для статистики, та зареєстрованих відповідно до законодавства.

З архівних документів відомо, що на 1 липня 1944 р. у 14 областях УРСР на обліку перебувало 2533 церкви патріаршої орієнтації, 98 — обновленської, 97 — автокефальної, всього 2597 діючих і 131 недіючих храмів та 2084 священників, 298 дияконів, 771 псаломщик²¹⁰. Після війни, за даними римокатолицького архієпископа Е. Базяка, надісланими до органів влади, лише в Львівській архідієцезії, що охоплювала на той час 400 парафій, діяло 1099 костьолів і каплиць, працювало 754 священники²¹¹. Інформація про стан Греко-католицької церкви у перші повоєнні місяці в матеріалах радянських органів влади взагалі відсутня. Однак, згідно з Мартирологом Українських Церков, у Львівській греко-католицькій митрополії до відновлення радянської влади на Галичині в 1944 р. налічувалося 2275 церков, 187 монастирів та 2243 священника²¹². Вибірковий характер і численні похибки в статистичних даних були зумовлені низкою причин: новостворений апарат уповноважених РСРПЦ та РСРК упродовж 1944 р. лише налагоджував свою роботу, насамперед у східних та центральних областях республіки, не вистачало коштів і кадрів, працівники не раз стикалися з нерозумінням місцевої влади, а віруючі та духовенство, пам’ятаючи сумний досвід міжвоєнних років, не поспішали афішувати свої громади.

Черговим кроком радянської влади до встановлення контролю в релігійній сфері стало впровадження заходів, спрямованих на зміцнення позиції РПЦ в УРСР шляхом поглинання нею православних церков інших орієнтацій. Необхідною умовою реєстрації православних церковних громад були документи єпархіального управління про прийняття їх до юрисдикції Московської патріархії, а легальної праці священника — письмовий дозвіл відповідного єпископа²¹³. За цих обставин православне духовенство, яке не бажало визнавати зверхність Московського патріарха, опинилося поза законом. Архієреї-“обновленці”, усвідомивши неминучість краху своєї церкви, одні із перших почали переходити до РПЦ. Упродовж 1943—1944 рр. від “обновленства” відреклися архієпископи Михайло (Постников), Андрій (Расторгуєв), єпископ Сергій (Ларін), а також першоієрарх Віталій (Введенський). РПЦ обрала щодо “блудних синів” тверду лінію. Єпископами, пресвітерами, дияконами визнавалися ті представники духовенства, які отримали сан до заборони патріархом Тихоном цієї церковної орієнтації в 1924 р., і лише за умови, що вони не втратили право бути у відповідному сані через вступ до шлюбу після хіротонії. Решта приймалася винятково як парафіяни або в тому сані, якого удостоїлись до розколу. Священик повинен був відмовитися від

усіх попередніх нагород та щиро покаятися перед своїм духовником, вказаним церковною владою ²¹⁴.

Кількість “обновленських” храмів стрімко зменшувалась. На початок 1945 р. на території УРСР діяло 36 храмів та працювало 22 священики ²¹⁵, трохи згодом “обновленці” взагалі зникли зі статистичних документів РСРПЦ. Такий результат став наслідком не тільки власних переконань духовенства, а й активної роботи радянських спецслужб. Так, непоступливих священиків Сталінської області зібрали в Гришині, де вимагали підписати заяву про лояльність і вірність РПЦ. На велике здивування урядових представників присутній о. Пантелеймон категорично відмовився “визнавати владу радянського патріарха”, а в подальшому нелегально продовжував відправляти богослужіння в с. Андріївка, за що й був арештований та засланий до Сибіру ²¹⁶. Віруючі переважно виявляли байдужість до подальшої долі “обновленства” і лише в деяких парафіях, зокрема на Сумщині, чинили опір повному поглинанню РПЦ. Зафіксовані надалі спонтанні “виступи” населення у вигляді т. зв. обновлення ікон, поширення “святих” листів, здійснення “молебнів у полі” виражали переважно протест вірних проти несправедливості урядової політики у релігійній сфері загалом, а не ставлення до конкретної церковної орієнтації. Керівництво РСРПЦ рекомендувало місцевим органам влади боротися з такими проявами не силовими методами, що “веде до пошуку задоволення своїх релігійних потреб у підпіллі”, а шляхом розширення мережі РПЦ в регіоні ²¹⁷. Рекомендації були досить слухними, адже більшість віруючих погано орієнтувалася в особливостях патріаршої чи обновленської течії.

Ще в 1943 р. Собор РПЦ офіційно засудив співробітництво священнослужителів УАПЦ з окупантами. Це синхронізувалося з діями органів держбезпеки, які займалися оперативною розробкою діяльності автокефалістів. Позиція Московської патріархії збігалася з урядовою: УАПЦ повинна зникнути, а священики можуть зберегти свій сан лише завдяки перерукопокладанню і переходу під юрисдикцію патріархії. Залишившись без церковного керівництва і перебуваючи в постійному страху за власне життя й долю своєї родини, значна частина рядового духовенства УАПЦ після відповідної процедури покаяння приєдналася до РПЦ. Для багатьох таке рішення було не з легких. Більшість автокефальних священиків до останнього намагалася уникнути “процедури реєстрації”, переїжджаючи з місця на місце або не з’являючись до єпархіального управління РПЦ та уповноважених Ради. Про масовість цього явища свідчить лист заступника уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР Катуніна до уповноваженого РСРПЦ по Київській області від 10 квітня 1945 р.: “У своєму квартальному звіті Ви повідомляєте, що ряд священиків колишньої Української автокефальної церкви ще до цих пір навмисно не оформилися у єпископів у своєму праві на служінні в церкві, продовжують залишатися на приходдах без Вашої на те реєстрації. Таке явище ми вважаємо вкрай ненормальним... Служителі релігійного культу, які ухиляються від виконання цих вимог, підлягають негайному видаленню з приходів, у яких вони перебувають без відповідних на те прав” ²¹⁸. Подібні зауваження отримали уповноважені РСРПЦ в Одеській, Полтавській та Волинській областях ²¹⁹.

Опір духовенства УАПЦ супроти примусового переходу в лоно РПЦ у деяких регіонах набув відкритих форм. У звіті за перший квартал 1944 р. уповноважений РСРПЦ по Дніпропетровській області Сергієня повідомляв, що місцеві автокефальні осередки бойкотують РПЦ та визнають своїм наставником лише Варшавського митрополита Діонісія. Репресії не забарилися: у серпні 1944 р. керівництво єпархіального управління та велика група духовенства були заарештовані й засуджені (двоє до найвищої міри покарання, решта 14 — до 10—20 років ув'язнення). За словами уповноваженого, у процесі “налагодження роботи з автокефальними громадами” він встановив “міцний контакт” з місцевим архієпископом Андрієм (Комаровим). Результатом “співпраці” стали заяви 10 автокефальних осередків про бажання перейти до РПЦ ²²⁰.

Оскільки ставлення віруючих до зміни юрисдикції громади досить часто відображало позицію місцевого священика, саме духовенство відчуло увесь тиск державного апарату. Значну групу священнослужителів УАПЦ, які відмовились виконувати вказівки Кіровоградського владика (дехто з них відкрито називав себе “українським націоналістом”), відлучили від служби та заарештували за стандартним на той час звинуваченням у співпраці з німецькими окупантами ²²¹. Деякі автокефальні пастирі, відчуваючи свою безпорадність і докори сумління, кидали парафії й складали з себе сан священика ²²², інші шукали підтримки в українського підпілля ²²³.

Спецповідомлення перших повоєнних років рясніють інформаціями про розкриття змов священнослужителів проти радянської влади, вчасно виявленні контакти пастирів, дияконів та псаломщиків УАПЦ з членами ОУН тощо. “Ми завдали значного удару по духовенству, пов’язаному з оунівським підпіллям. Нам було відомо, що в Межирицькому районі діє група священиків, які безпосередньо пов’язані з керівниками проводу. Ми заарештували священиків, які надали нам свідчення великої цінності”, — зазначається у стенограмі наради секретарів обкому КПУ(б), керівників управління НКВС та командуючих воєнних округів Ровенської області ²²⁴. Основними аргументами на користь обвинувачення автокефального духовенства в співпраці з українським підпіллям виступали патріотичні промови в роки війни, освячення могил, збирання коштів для УПА, допомога пораненим партизанам, родинні зв’язки чи навіть випадкові знайомства. Хоча б одну з зазначених провин можна було висунути будь-якому українському священикові: кожен із них розцінювався радянською Фемідою апріорі винним лише тому, що належав до національної, а отже, ворожої, церкви.

Після аналізу релігійної ситуації в УРСР керівництво республіки порекомендувало екзархові України, митрополиту Київському та Галицькому Іоанну, дозволити за бажанням віруючих здійснювати у храмах богослужіння українською мовою. Згідно з урядовим планом, такі поступки сприятимуть остаточному розчиненню УАПЦ в російському православ’ї. Внаслідок цього для значної частини вірних юрисдикція їхньої громади втрачала будь-яке значення, оскільки священик часто залишався той самий, а порядок служби кардинально не відрізнявся від звичної. Оцінивши безвихідь ситуації, остан-

ня корпорація автокефальних священиків Правобережної та Лівобережної України в кількості 27 осіб на чолі з протоієреєм Андріївської церкви Редьком звернулась з рапортом через екзарха України до Синоду РПЦ з проханням про возз'єднання ²²⁵.

Опрацьовані документи дають підстави стверджувати, що згода на перехід до РПЦ у більшості випадків не відображала особистих переконань автокефального священика. У листі до керівництва уповноважений РСРПЦ по Волинській області М. Діденко висловлював недовіру в щирості позиції місцевого духовенства, яке, на його думку, лише на словах “намагається переконати у своїй відданості Радянському Союзу і обіцяє молитися за Радянський Союз” ²²⁶. Уповноважений РСРПЦ по Київській області Федоров отримав інформацію про поширення серед колишніх священиків УАПЦ (вже перерукопокладених) заклику: “Вкупі, хлопці, держімося, не забувайте української апостольської церкви, визволяйте один одного” ²²⁷. Крім того, поєднання в єдиній структурі не примирило представників автокефальної та патріаршої орієнтації, а навпаки, неодноразово ставало причиною конфлікту. Найбільш яскраво це протистояння проявилось в Київській області. “Автокефальні” священики найчастіше звинувачували єпископів у непомірних поборах за перерукопокладання, духовенство РПЦ — у співпраці представників УАПЦ з німецькою адміністрацією ²²⁸. Це протистояння активно використовувала радянська влада, “вираховуючи” таким чином “неблагонадійних” священиків. Перехід в лоно РПЦ не рятував автокефалістів від арештів.

На цьому широкомасштабний план витворення єдиного православного простору не завершувався. Згідно з “Інструкцією № 58”, підготовленою Г. Карповим та підписаною Й. Сталіним 17 березня 1945 р., передбачалось вжити остаточних “заходів до ліквідації автокефалії православної церкви” за допомогою “прилучення до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії”, яка на той час перебувала під юрисдикцією Сербської православної церкви *. Більшість пропонуваніх Г. Карповим заходів спрямовувалася на “зміцнення позиції православ'я та протиставлення його католицизму”. Зокрема, окремим пунктом пропозицій антикатолицького характеру передбачалося “організувати всередині уніатської церкви ініціативну групу, що повинна заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я” ²²⁹.

Щоб запобігти масовим протестам духовенства і вірних, органи держбезпеки не рекомендували розпочинати будь-які акції проти ГКЦ до остаточного визнання на міжнародній арені радянського статусу Галичини, а також поки живий митрополит А. Шептицький ²³⁰. Водночас досягнення контролю над РКЦ не передбачало жодних ускладнень. Цьому сприяла угода “Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з УСРР”, що була підписана 9 вересня 1944 р. у м. Любліні між урядом

* Офіційний перехід управління єпархією до РПЦ відбувся 22 жовтня 1945 р. на засіданні Священного Синоду за участю єпископа Мукачівсько-Пряшівського Володимира (Раїча).

УРСР та Польським комітетом національного визволення (PKWN). Згідно з домовленістю планувалося від 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. “добровільно” і “без примусу” переселити з Польщі до УРСР понад 600 тис. українців і приблизно таку ж кількість поляків з УРСР до Польщі²³¹. Споконвічне поєднання національних і релігійних факторів на землях українсько-польського порубіжжя давало змогу радянській владі одночасно із виселенням польського населення обмежити вплив Римо-католицької церкви (РКЦ) на теренах УРСР.

Позиція керівництва РКЦ у справі переселенської акції була очевидна. Згідно зі звітом заступника польського уповноваженого у справах евакуації С. Пізло, луцький єпископ А. Шельонжек категорично відмовився співпрацювати з владою під час переселення та зазначив, що евакуація польського населення з УРСР є шкідливою для польського костелу²³². Архієпископ Є. Базяк, який очолив Львівську римо-католицьку архідієцезію після смерті Б. Твардовського, у своєму зверненні до духовенства підкреслював, що священник може залишити парафію, лише коли всі його вірні виїдуть на Захід. Церковна влада навіть у разі загрози життю рекомендувала священникам знайти надійне місце притулку та звідти служити для своєї парафії²³³.

Переважна більшість польського населення вирішила не покидати свої домівки. Про значний вплив духовенства на позицію всієї громади свідчать події у с. Коханівка, де поляки після обговорення Люблінської угоди зі своїм парохом Й. Пецухом вирішили добровільно не виїжджати²³⁴. У розмовах із вірними римо-католицькі священники відкрито закликали “не переселятися зі своєї землі”²³⁵. Спроби урядових представників переконати духовенство виїхати і тим самим показати приклад своїм вірним постійно зазнавали невдачі. Одні священники відкрито посилалися на заборону церковної влади, інші — офіційно не виступали проти акції, але самі погоджувалися на переселення лише після виїзду своїх парафіян.

Переселенською акцією скористалась частина українського населення. Польське підпілля у своїх рапортах висловлювало занепокоєння масовістю переходу на римо-католицький обряд українців, які бажали виїхати за межі УРСР. Основну провину за виникнення такого явища представники польського національного руху покладали на польське духовенство, пояснюючи свої звинувачення тим, що деякі римо-католицькі священники без згоди церковної влади видавали фальшиві документи українцям²³⁶. Нові метрики, які часто засвідчували не лише зміну обряду, а й прізвища, дозволяли українцям без проблем розчинитися серед поляків під час переселення. Додаткове виправлення віку вберігало прохачів від мобілізації до армії. На шпальтах польської підпільної преси з’явилися численні заклики до польської громадськості перешкодити цьому процесові, адже “багато з них винні у смерті наших замордованих братів”²³⁷. Однак українці продовжували виїжджати до Польщі не лише за фальшивими метриками, а й за чужими евакуаційними документами. Допомогою польського духовенства неодноразово користалися й греко-католицькі священники.

Оскільки на початковому етапі переселення спостерігався негативний вплив священників на перебіг акції, духовенство стало головним об'єктом репресій. За свідченнями д-ра З. Паздро, на початку 1945 р. у Львові було заарештовано близько 3 тис. поляків, серед яких були римо-католицькі священники Я. Бохенко, С. Бізань, І. Хвірут та ін.²³⁸ Душпастирям висували різні звинувачення, найчастіше в антирадянській агітації чи співпраці з підпіллям. У ніч із 3 на 4 січня 1945 р. органи НКВС заарештували луцького єпископа А. Шельонжека та трьох священників із його оточення²³⁹. На прохання архієпископа Є. Базяка митрополит УГКЦ Й. Сліпий надіслав до Й. Сталіна телеграму із проханням звільнити римо-католицького єпископа²⁴⁰. В умовах антикатолицької політики керівництва СРСР надії на позитивну відповідь із Москви були марними, оскільки ГКЦ була таким же об'єктом репресій, як і РКЦ.

Поряд із арештами застосовували інші методи тиску: утримували римо-католицьких священників під вартою у пунктах збору, доки їхні парафіяни не погоджувалися на виїзд²⁴¹; переміщували українське населення з Польщі у місцевості, звідки ще не виїхали поляки²⁴² тощо. Радянська влада постійно використовувала українсько-польські суперечності й непорозуміння для прискорення процесу переселення. Після отримання смертного вироку від українського підпілля або нападу на сусідню парафію римо-католицьке духовенство починало більш активно переконувати польське населення у необхідності виїзду²⁴³. Однак, згідно з документами УПА, для самих представників українського підпілля такі події у деяких місцевостях були справжньою несподіванкою²⁴⁴.

Переважає більшість римо-католицького духовенства залишалася на території УРСР, допоки не переселились до Польщі майже всі їхні вірні. Після тривалих нічних допитів НКВС 26 квітня 1946 р. виїхав зі Львова митрополит римо-католицького обряду Є. Базяк²⁴⁵. Примусова міграція польського населення призвела до значного скорочення кількості римо-католицьких громад, духовенства, костелів та монастирів. Проте повністю ліквідувати РКЦ на території УРСР радянській владі не вдалося. В деяких місцевостях поляки разом зі своїми парохами категорично відмовилися виїжджати до Польщі. Крім того, польське населення центральних та східних регіонів не підлягало евакуації. На 1 січня 1948 р. у межах радянської України діяла 241 римо-католицька громада, де служили 78 священників²⁴⁶. Вони й надалі перебували під жорстким контролем радянської влади.

Люблінська угода від 9 вересня 1944 р. не вирішувала остаточно католицького питання. В УРСР значна частина вірних належала до ГКЦ, що не лише підпорядковувалася Ватикану, а й мала яскраво виражений національний характер. Для завершення радянізації краю та успішного наступу на католицизм ГКЦ була приречена на ліквідацію. Відкритий урядовий наступ супроти греко-католиків розпочався відразу ж після Ялтинської конференції (4—11 лютого 1945 р.), згідно з рішенням якої за СРСР визнавалися майже вся Галичина та сфери впливу в Східній Європі. З цього моменту ніщо не могло зупинити “релігійної соборизації України”.

У першу чергу радянська влада позбавила ГКЦ керівництва. Такий крок усунув основних опонентів у справі об'єднання ГКЦ та РПЦ і вніс дезорганізацію у структуру ГКЦ, що полегшило запровадження акції. 6 квітня 1945 р. у газеті “Вільна Україна” була надрукована стаття В. Росовича під назвою “З хрестом чи з ножем?”, яка започаткувала потужну пропагандистську кампанію, спрямовану проти ГКЦ та її вищого духовенства. У статті містилися численні звинувачення на адресу А. Шептицького і його оточення у латинізації українського населення, співпраці з нацистською окупаційною владою та українським підпіллям. Для обґрунтування своєї позиції автор уміло використовував споконвічні національні та релігійні суперечності, що існували на території України: гостро критикував Берестейську унію як знаряддя асиміляції українців, підкреслював важливість соборності всіх українських земель у межах однієї держави, а також “єдності та дружби російського та українського народів”²⁴⁷.

Після публікації “З хрестом чи з ножем?” арешт греко-католицьких ієрархів був лише питанням часу. Відчуваючи небезпеку, митрополит Й. Сліпий терміново призначив єпископів М. Будку і М. Чарнецького, архимандрита К. Шептицького та віце-провінціала оо. Редемтористів Й. де Вохта адміністраторами Львівської архієпархії на випадок, якщо він сам з якихось причин не зможе здійснювати управління²⁴⁸. Вже 11 квітня 1945 р. представники держбезпеки заарештували митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будку і М. Чарнецького та, згідно з урядовим звітом про перебіг операції, двадцять інших відомих львівських священників²⁴⁹. У м. Станіславі того ж дня було відправлено до в'язниці єпископа Г. Хомишина, його помічника І. Лятишевського та ректора єпархіальної семінарії о. А. Бойчука²⁵⁰.

У звітах місцевих урядовців постійно наголошувалося на відсутності однозначної позиції серед населення західноукраїнських земель щодо квітневих подій. Більшість негативних оцінок було зафіксовано серед представників духовенства та української інтелігенції. Згідно з доповідною запискою завідувача організаційно-інструкторським відділом Львівського обкому КП(б)У Богородченка, академік В. Щурат висловив своє здивування такою урядовою політикою, адже “після арешту священників в Галичині не знайдеться ні одної людини, яка б підтримала радянську владу”²⁵¹. Позиція представників селянства залежала переважно від ставлення до свого місцевого пароха. Часто її визначали суто побутові, повсякденні реалії, а не релігійні справи. “Я взяв із собою дітей та пішов до лісу, де назбирав цілий віз хмизу, — оповідав П. Михайлів із с. Єлиховичі Золочівського району. — ...Звідкись появився священник Воленча і почав мене бити. Я просив відпустити мене, але він підпалив хмиз, а мені не дав. Ці священники і митрополити освячують «будівництво держави» у лісах, душать народ”²⁵². Водночас у висловлюваннях деяких селян та робітників простежується відчутний вплив радянської пропаганди про несправедливість унії як засобу ополячування населення, а також про взаємозв'язок греко-католицького духовенства та українського підпілля.

Після арешту керівництва ГКЦ розпочалась активна діяльність органів влади у напрямі реалізації урядової програми від 17 березня 1945 р. щодо

об'єднання ГКЦ та РПЦ. 22 квітня у Москві за рекомендацією влади було висвячено на єпископа Львівського і Тернопільського київського священника М. Оксіюка. Менше ніж за тиждень новопризначений архієрей приїхав до Львова й оселився при парафії єдиного у місті православного храму св. Георгія. Разом із єпископом Макарієм (М. Оксіюком) до Львова прибула група православних священників для організації православного братства та проведення місіонерської діяльності серед греко-католиків²⁵³. За нових політичних умов західноукраїнські землі стали тереном антиунійної праці.

Щоб надати об'єднанчому процесу хоча б зовнішньої легітимності, з авторитетних греко-католицьких священників владою була створена "Ініціативна група по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною церквою". Водночас наявність такої структури маскувала перед громадськістю застосування інших політичних засобів під час організації "возз'єднання". До її складу увійшли о. доктор Г. Костельник, настоятель Преображенської церкви у Львові, представник Львівської архієпархії; о. доктор М. Мельник, парох Нижанкович Дрогобицької області, генеральний вікарій Перемиської єпархії; о. А. Пельвецький, парох Копилинець, декан Густинського деканату Станіславської єпархії. Органи влади настійливо радили всім священникам УГКЦ приєднатися до новоствореної групи.

Ставлення греко-католицького духовенства до урядової об'єднанчої акції було неоднозначним та залежало від низки різноманітних чинників. Значний вплив на рішення священника мав постійний тиск з боку влади. Під час індивідуальних розмов із непокірними підбирались найбільш переконливі аргументи: наводились факти недавнього "антирадянського минулого"²⁵⁴, висувались звинувачення у співпраці із УПА²⁵⁵ тощо. При цьому не втрачалася жодна можливість завербувати священника до співпраці. За свідченням о. І. Кубія, найчастіше влада вимагала від духовенства агітувати в справі переходу на православ'я та надавати інформацію про українське підпілля. "Нам доноси, коли бандерівець являється до тебе. А ми пішлемо, відповідно, солдатів і вони його зловлять. Ти сповідаєш, жінка приходить, а ти питаєш її: «Чи в тебе бункер є? А чи маєш сина в банді?» — і нам доносиш..." — пояснили працівники держбезпеки о. І. Кубію завдання, яке на нього покладалося²⁵⁶.

Водночас греко-католицькі священники перебували під пильним контролем українського підпілля. Боротьба українських націоналістів проти більшовицького ладу надавала особливої гостроти питанню про політичну орієнтацію духовенства, яке мало безперечний авторитет серед вірних. Матеріали українського підпілля засвідчують, що кожен священник, який виявив бажання перейти на православ'я, вважався щонайменше "прислужником НКВД"²⁵⁷. Для більшої переконливості застосовувався різноманітний спектр методів: від пропаганди до фізичних розправ. Уповноважений у справах Православної церкви при РНК СРСР по Львівській області С. Вишневський у звіті до керівництва за III-й квартал 1945 р. повідомляв, що багато священників, які подали заяви про приєднання до "Ініціативної групи", просили не поширювати цю інформацію, оскільки боялися переслідування з боку банде-

рівців²⁵⁸. У відповідь керівництво українського підпілля видало розпорядження, яке зобов'язувало членів ОУН “розшифрувати перед населенням священиків, що приступили до «Ініціативної групи». Як один із методів здійснення цього наказу надрайонним провідникам пропонувалося надсилати до підозрюваного переодягнених у енкаведівський однострій стрільців, бо лише тоді “священик буде оправдуватися і покаже документ переходу”²⁵⁹. Радянська влада була обізнана з позицією підпілля та спробувала використати її для своїх цілей. У деяких місцевостях органи безпеки почали змушувати представників греко-католицького духовенства підписувати не лише заяву про приєднання до “Ініціативної групи”, а й зізнання, що вони вважають бандерівців ворогами українського народу. Надалі цей документ використовувався для шантажу духовних осіб²⁶⁰.

Негативну позицію греко-католицького духовенства щодо урядової об'єднаної акції підтримали священики РКЦ. Польське духовенство надавало не лише моральну, а й матеріальну підтримку непокірним греко-католикам та намагалося підірвати авторитет серед українського населення тих священиків, які приєдналися до “Ініціативної групи”. Внаслідок цього деякі представники українського духовенства погоджувалися підписати заяву про перехід на православ'я лише після від'їзду до Польщі сусіднього римо-католицького пароха²⁶¹, або відправляли до органів влади листа про зміну свого рішення²⁶². У підсумковому звіті за 1945 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР Вільховий повідомляв, що у Дрогобицькій області греко-католицьке чернецтво разом із римо-католицьким духовенством поширили письмові звернення до населення “антирадянського” змісту. Відозва застерігала вірних не сповідатися у тих священиків, які приєдналися до “Ініціативної групи”, оскільки вони “не мають божественної сили”²⁶³. Українські священики, які відмовилися приєднуватися до “Ініціативної групи”, радили своїм вірним у разі відсутності греко-католицького пароха або переходу його на православ'я, звертатися щодо духовних потреб до римо-католицького священика²⁶⁴.

Співпраця католицького духовенства суперечила планам влади. Як засвідчує звіт секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушевського, особливе занепокоєння урядових представників викликали чутки, що греко-католики краще “підуть на поєднання із римо-католицькою вірою”, ніж з російським православ'ям²⁶⁵. Для обмеження впливу РКЦ на греко-католицьке духовенство та вірних влада заборонила римо-католицьким священикам не лише служити для греко-католицьких громад, а й взагалі навідуватися до парафій, які не мають свого пастиря²⁶⁶.

Щоб і надалі зберегти авторитет у парафії, священики, які підписали заяви, намагалися пояснити вірним причини такого рішення та переконати в його декларативності. Проте не завжди парафіяни ставилися з розумінням до рішення свого пароха. Так, жителі Яворова перестали ходити до церкви, коли дізналися, що їхній душпастир о. М. Кушпін приєднався до “Ініціативної групи”. За словами о. В. Гриника, священик не зміг подолати докори сумління та відкликав свою заяву, за що і був заарештований органами НКВС²⁶⁷.

Представники греко-католицького духовенства, які категорично відмовлялися приєднатися до “Ініціативної групи”, на велике незадоволення влади, проводили серед своїх вірних агітацію, спрямовану проти РПЦ та “об’єднавчої” акції. 11 жовтня 1945 р. о. С. Гунчак із с. Постилівка Гусятинського району на Тернопільщині інформував уповноваженого Ради у справах релігійних культів при облвиконкомі Носуленка, що греко-католицький парох с. Требухів о. Василин переконував українське населення не приймати “віру, яку вам нав’язують. Нехай нас забивають, а ми мусимо держатися”²⁶⁸. У проповідях такого характеру найпоширенішими були заклики до збереження віри батьків, боротьби з русифікацією та винищенням української національно свідомої інтелігенції. Найбільшою активністю в агітації серед вірних та духовенства вирізнялися монахи орденів Василіян, Редemptористів та Студитів, що спонукало керівництво держави вжити заходів, спрямованих на скорочення мережі монастирів та арешт найактивніших противників урядової акції.

За даними Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР, станом на 1 січня 1946 р. з 1294 зареєстрованих греко-католицьких священників 859 (66 %) приєдналися до “Ініціативної групи”, з них у Дрогобицькій області — 270 із 328 зареєстрованих (82 %), Львівській — 230 із 357 (64 %), Станіславській — 171 із 339 (50 %), у Тернопільській області подали заяви 188 із 270 (70%) представників греко-католицького кліру, які перебували на обліку²⁶⁹. Кількість зареєстрованих священників за 3 місяці від жовтня 1945 р. до січня 1946 р. зменшилася на 390 осіб. Докладна інформація про долю цього духовенства невідома. Згідно зі звітами місцевих уповноважених, частина з них виїхала до Польщі, частина вибула в невідомому напрямі, а решту затримано органами “за контрреволюційну діяльність”²⁷⁰.

Подальше зволікання з офіційним проголошенням “возз’єднання” ГКЦ з РПЦ вважалося недоцільним. З цим погоджувалися керівники “Ініціативної групи”. Лише загальний собор духовенства, на думку Г. Костельника, надав би рішенню про відмову від догматів Римо-католицької церкви і об’єднання із Православною церквою загальнообов’язкового характеру. Адже “коли б не тиск із боку держави, — підкреслював керівник “Ініціативної групи”, — то напевно за нинішніх умов не знайшлося б і 50 таких священників, які б хотіли “зруйнувати” греко-католицьку церкву, щоб перетворити її в православну”²⁷¹. Крім того, таке оформлення поєднання давало можливість продемонструвати цілому світу власну ініціативу греко-католицького духовенства та їхню глибоку переконаність у своєму виборі. Львівський собор відбувся 8—9 березня 1946 р. у храмі св. Юра. На зібранні присутні одногосно проголосували за ліквідацію Брестської унії 1596 р., розрив із Ватиканом та возз’єднання з Руською православною церквою²⁷¹. Постанови Собору 1946 р. остаточно визначили долю ГКЦ у межах СРСР. Завдяки зусиллям влади, до кінця 40-х років його рішення було поширене на всю територію радянської України.

Друга світова війна стала початком нового етапу релігійного життя на території України. Німецька окупаційна влада прагматично використовувала Церкву: уряд не перешкоджав діяльності релігійних інституцій на захопленій території, маніпулював авторитетом кліру для реалізації своєї політики. Від-

носна релігійна свобода також слугувала засобом пропаганди на противагу антирелігійній політиці в СРСР. Ставлення окупантів до інших конфесій на території України різнилося і залежало від оцінки політичного, етнічного та ідеологічного компонентів у діяльності конкретної релігійної структури. Конфесійна приналежність духовенства хоча й ускладнювала його позицію в парафіях, однак не була вирішальним фактором впливу на діяльність пароха серед вірних. Священик у роки окупації перебував у складній ситуації, відчуваючи тиск окупаційної влади, націоналістичного і радянського підпілля. Однак навіть за цих умов духовенство знаходило можливість займатися благодійністю, підтримувати своїх вірних у воєнну добу, а також у прихованих формах виявляти спротив “новому порядку”.

Релігійна політика радянської влади повністю залежала від коливань внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу. Враховуючи роль та місце релігійних інституцій у суспільстві воєнної доби, керівництво СРСР змінило відверто атеїстичну лінію на співпрацю і порозуміння з ними. Особлива роль у реалізації політичного курсу центру відводилась РПЦ. Саме з цією метою було санкціоновано вибори Московського патріарха. Для врегулювання всіх питань у відносинах між релігійними структурами та державою було створено Раду в справах РПЦ та Раду в справах релігійних культів. Ці органи дозволили контролювати дії всіх релігійних об'єднань.

Події 1944—1946 рр. вимагали від кожного священика та вірного чіткої позиції не лише щодо майбутнього своєї Церкви, а й власної релігійної приналежності. Складність рішення спричинила багатополлярність поглядів та вчинків. Частина духовенства за власним переконанням чи під тиском влади перейшла до РПЦ, але решта не скорилася їй, не зважаючи на в'язниці та табори, не змінила своєї віри. Всі заходи радянської влади в релігійній сфері мали одну характерну особливість: через них проходило прагнення до уніфікації суспільного життя, викорінення будь-яких проявів вільнодумства й опозиції. Обмеження діяльності РКЦ, знищення незалежних від Московського патріархату православних та греко-католицьких церковних структур призвели до кардинальної зміни конфесійної карти українських земель. Вже на 1949 р. РПЦ зайняла панівні позиції в республіці. За активного втручання влади лише впродовж чотирьох років (1946—1949) РПЦ майже у 15 разів збільшила кількість своїх приходів та більше ніж усемеро розширила склад духовенства. Така політика аж ніяк не свідчила про релігійні переконання радянського керівництва. Вона була лише засобом для встановлення суцільного контролю над населенням всієї країни. Тогочасні “урядові експерименти” стали підґрунтям серйозних проблем незалежної України. Підтвердженням цього є не лише приклади перманентного міжконфесійного протистояння, зокрема “битви за храми” чи дискусії навколо канонічності, а й ототожнення конфесійної та політичної орієнтації у свідомості пересічного українця.

¹ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Укр. істор. журнал. — 2005. — № 3. — С. 17.

² Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939—1945. — Т. 1. — Вінніпег; Львів, 2000. — С. 153.

- ³ *Гордієнко В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. істор. журнал. — 1998. — № 3. — С. 110.
- ⁴ *Kościyi katolicki w Polsce 1918—1990. Rocznik statystyczny / Pod red. dr. L. Adamczuk, dr. prof. W. Zdaniewicz.* — Warszawa, 1991. — S. 63—65, 69, 110, 117.
- ⁵ *Яремчик С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). — Чернівці, 2004. — С. 28.
- ⁶ Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі — КУ “ІА”). — Ф. 110. — Оп. 1. — Спр. 437. — Арк. 40—46.
- ⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 23.
- ⁸ *Шкаровский М.В.* Православная церковь в рейхскомиссариате “Украина” // Церковь в истории России / Ред. Е. Белякова. — М., 2003. — № 5. — С. 284.
- ⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 124. — Арк. 79.
- ¹⁰ *Бурко Д.* Відродження Української Церкви в 1941—43 роках // Рідна Церква. — Торонто, 1963. — Ч. 56. — С. 4; *Гордієнко В.* Цит. праця. — С. 112.
- ¹¹ *Беркгоф К.* Цит. праця. — С. 22.
- ¹² *Григоренко М.* Оновлення релігійного життя // Укр. слово. — 1941. — 17 серп.
- ¹³ *Гридина И.* Православные верующие Украины в годы Второй мировой войны. — Донецк, 2006. — С. 111, 112.
- ¹⁴ Российский Государственный архив социально-политической истории (далі — РГАСПИ). — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 92. — Арк. 63.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Гончаренко О.* Релігійне життя в Наддніпрянській Україні періоду нацистської окупації (1941—1944 рр.) // Наук. зап. Нац. історико-етногр. заповідника “Переяслав”. Зб. наук. статей. — 2007. — Випуск 1(3). — С. 36.
- ¹⁷ *Heyer F.* Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — Köln; Braunfeld, 1953. — S. 172.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 27.
- ¹⁹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р. 2412. — Оп. 2. — Спр. 199. — Арк. 19, 20.
- ²⁰ *Бурко Д.* Українська автокефальна Православна церква — вічне джерело життя. — Бавнд-Бурк, 1988. — С. 200; *Стоколос Н.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату “Україна” в 1941—1942 рр. // Укр. істор. журнал. — 2004. — № 3. — С. 94.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 124. — Арк. 79.
- ²² *Шкаровский М.* Цит. праця. — С. 305.
- ²³ *Беркгоф К.* Цит. праця. — С. 23.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1063. — Арк. 49.
- ²⁵ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (далі — АWMР). — Z. RII. — 6D. — 1151.
- ²⁶ *Міненко Т.* Цит. праця. — С. 221.
- ²⁷ Волинь. — 1941. — 7 верес.
- ²⁸ АWMР. — Z. RII. — 6D. — 1029.
- ²⁹ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк; К., 1990. — Т. 4. — С. 212.
- ³⁰ *Шкаровский М.* Цит. праця. — С. 292.
- ³¹ *Стоколос Н.* Цит. праця. — С. 96.

- ³² Цит. за: *Шкаровский М.* Цит. праця. — С. 287.
- ³³ *Міненко Т.* Цит. праця. — С. 306.
- ³⁴ *Косик В.* Україна під час Другої світової війни 1938—1945. — К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. — С. 619.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 105.
- ³⁶ Приводом для арешту стала не лише участь священика у похованні жительки м. Полтава німецької національності, а й його доповідна записка про необхідність зміни релігійної політики на окупованих землях // *Шкаровский М.* Цит. праця. — С. 285.
- ³⁷ Там само. — С. 292.
- ³⁸ *Поїздник І.* Міжцерковний діалог щодо унійної праці “на Сході” (1939—1944 рр.) // Україна і Ватикан. Зб. наук. праць. — 2008. — Випуск 1. — С. 512.
- ³⁹ *Любомиренко Б.* З Христом в Україні. Записки віруючого за роки 1941—1943. — Вінніпег, 1973. — С. 76, 81, 91, 101, 102; *Беркгоф К.* Цит. праця. — С. 22.
- ⁴⁰ Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. — 1995. — № 5. — С. 23, 24.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Див., наприклад, газ. “Волинь” за 1941—1942 рр.
- ⁴³ Державний архів Ровенської області (далі — ДАРО). — Ф. Р. 281. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 3, 3 зв.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 2; *Стоколос Н.* Цит. праця. — С. 99.
- ⁴⁵ ДАРО. — Ф. Р. 281. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 4, 4 зв.
- ⁴⁶ Волинь. — 1942. — 5 берез.
- ⁴⁷ Церковне життя Бориспольщини // Укр. життя. — 1942. — 23 січ.
- ⁴⁸ *Беркгоф К.* Цит. праця. — С. 25.
- ⁴⁹ ДАРО. — Ф. Р. 281. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 48—50.
- ⁵⁰ *Alexeev W., Stavrou T.* The Great Revival. The Russian Church under German Occupation. — Minneapolis, 1976. — P. 172.
- ⁵¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944. — К., 1985. — Кн. 2. — С. 183.
- ⁵² *Heyer F.* Op. cit. — P. 190.
- ⁵³ *Alexeev W., Stavrou T.* Op. cit. — P. 172.
- ⁵⁴ *Шкаровский М.* Германская церковная политика и “религиозное возрождение” на оккупированной территории Белоруссии, Прибалтики и Северо-Запада России // Материалы Ежегод. Богослов. конференции Православ. Свято-Тихонов. богослов. ин-та. — М., 1997. — С. 28.
- ⁵⁵ Голос Волині. — 1942. — 20 трав.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 28; Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 27.
- ⁵⁷ Архів СБУ Харківської області (далі — АСБУХО). — Спр. 021966. — Арк. 33; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 9—34.
- ⁵⁸ ДАКО. — Ф. 4758. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 70 зв.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 285. — Арк. 82.
- ⁶⁰ *Коваль М.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 103.
- ⁶¹ *Судоплатов П.* Остаюсь единственным живым свидетелем... // Молодая гвардия. — 1995. — № 5. — С. 40.

- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 161. — Арк. 55.
- ⁶³ Беркгоф К. Цит. праця. — С. 29.
- ⁶⁴ Мартирологія українських церков: У 4 т. — Т.1: Українська православна церква. Документи і матеріали. — Торонто; Балтимор, 1987. — С. 717; Київ у жовтні 1941 // Назов Києва / Ред. К. Мельника, О. Лашенка, В. Вериги. — Торонто; Нью-Йорк, 1985. — С. 163; Neuser F. Op. cit. — S. 209.
- ⁶⁵ Бурко Д. Цит. праця. — С. 146.
- ⁶⁶ Беркгоф К. Цит. праця. — С. 30.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 9—34.
- ⁶⁸ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1997. — С. 20.
- ⁶⁹ Регельсон Л. Трагедия Русской церкви. 1917—1945. — М., 1996. — С. 510.
- ⁷⁰ Мартирологія українських церков: У 4 т. — Т.1: Українська православна церква. Документи і матеріали. — Торонто; Балтимор, 1987. — С. 747, 748.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 305а.
- ⁷² Там само. — Арк. 26; Власовський І. Цит. праця. — С. 237.
- ⁷³ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р. 1153. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3; Виняток становив Полтавський бецирк, де релігійні заняття тривали й після заборони завдяки зусиллям інспекторки районних шкіл, етнічної німкені (Беркгоф К. Цит. праця. — С. 23).
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 22.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 23.
- ⁷⁶ Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. істор. журнал. — 1998. — № 3. — С. 117.
- ⁷⁷ Власовський І. Цит. праця. — С. 241, 242; Стоколос Н. Цит. праця. — С. 105.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 97.
- ⁷⁹ Там само. — Спр. 475. — Арк. 686. У серпні 1942 р. група духовенства АПЦ на чолі з єпископами Пантелеймоном (Рудиком), Веніаміном (Новицьким), Димитрієм (Маганом) надіслали листа до митрополита Серафима (Ляде) з пропозицією канонічного підпорядкування йому автономного православного напрямку (Стоколос Н. Цит. праця. — С. 107).
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 176. — Арк. 78.
- ⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 702—704; Стоколос Н. Цит. праця. — С. 105.
- ⁸² Шкаровський М. Цит. праця. — С. 300.
- ⁸³ Волошин Ю. Цит. праця. — С. 28.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 17.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1062. — Арк. 90а.
- ⁸⁶ Власовський І. Цит. праця. — С. 263.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1062. — Арк. 90а.
- ⁸⁸ Там само. — Спр. 887. — Арк. 44.
- ⁸⁹ Власовський І. Цит. праця. — С. 269.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 13.
- ⁹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Львів (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 358. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 17а; Самостійна Україна. — 1941. — Р. 1. — Ч. 3. — 10 лип.
- ⁹² Єгревій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904—1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 15.

⁹³ *Шептицький А.* Слово до Української Молоді. — Львів, 1932 // Мета. — 1932. — 22 трав.; *Шептицький А.* До духовенства про обов'язок перестерігати народ перед намовами провокаторів та агітаторів. — Львів, 1939 // ЦДІАУЛ. — Ф. 358. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 21—24; Львівські Архієпархіяльні вісті. — 1939. — Т. 52. — Ч. 8. — Вересень.

⁹⁴ ЦДІАУЛ. — Ф. 358. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 17а; *Шептицький А.* До духовенства і вірних архієпархії // Укр. щоден. вісті. — 1941. — 5 лип.; Краківські вісті. — 1941. — 20 лип.; Самостійна Україна (м. Станіслав). — 1941. — 10 лип.; Українська дійсність (м. Берлін). — 1941. — 1 серп.; Наш клич (м. Лондон). — 1941. — 30 серп. та ін. Послання на сторінках періодичної преси в деяких абзацах різняться, окремі з них не опубліковані. Однак цитований фрагмент був розміщений на сторінках газет без змін.

⁹⁵ Архів УСБУ у Львівській області. — Кримінальна справа П-32693. Сліпий Йосиф Іванович; *Вежель Л.* Страсна дорога митрополита й обітниця патріарха // journal.lib.univ.kiev.ua

⁹⁶ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах: У 4 т. — К., 1998. — Т. 2. — С. 245.

⁹⁷ *Шептицький А.* Посланіє до духовенства про організацію парохії і громади // Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1941 — 1944 / Упоряд. Ж. Ковба. — К., 2003. — С. 12—13. Фрагменти опубліковані: у газеті “Краківські вісті”. — 1941. — 7 серп.

⁹⁸ ОУН в 1941 році. Документи: В 2 ч. / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко та ін. — К., 2006. — Ч. 1. — С. 362.

⁹⁹ Там само. — С. 359.

¹⁰⁰ *Bizuń S.* Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939—1945 / Opr. ks. J. Wołczański. — Lublin, 1993. — S. 116.

¹⁰¹ *Gryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939—1944. Życie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 209.

¹⁰² Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки / Ред. В. Сергійчук. — К., 2006. — Т. 1. — С. 184—189.

¹⁰³ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.) / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. — К., 2005. — С. 311—314.

¹⁰⁴ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. архів. матеріалів (1941—1942): В 3 т. / Упоряд. В. Косик. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 39.

¹⁰⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р-24. — Оп. 3. — Спр. 45. — Арк. 1.

¹⁰⁶ ЦДІАУЛ. — Ф. 201. — Оп. 1с. — Спр. 74. — Арк. 1 — 7, 9, 20, 21.

¹⁰⁷ Священик-мученик // Укр. щоден. вісті. — 1941. — № 18; Масакра в Дрогобиці // Стрий. вісті. — 1941. — № 4; Українські гекатомби // Укр. щоден. вісті. — 1941. — № 3; та ін.

¹⁰⁸ *Wołzaczski J.*, ks. Księdza Kazimierza Fleischhackera Kronika parafialna Chomiakówki w Tarnopolskim (1939—1955) // *Nasza Przeszłość*. — 2000. — Т. 94. — S. 393—480.

¹⁰⁹ За душі мучеників // Львів. вісті. — 1943. — 6 лип.; У пам'ять закатованих // Львів. вісті. — 1943. — 18—19 лип.; та ін.

¹¹⁰ ЦДІАУЛ. — Ф. 201. — Оп. 1т. — Спр. 213. — Арк. 12.

¹¹¹ *Iwaneczko D.* Biskup Jozafat Kocyłowski (1876—1947). Życie i działalność // *Polska — Ukraina 1000 lat sąsiedztwa* / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl, 1996. — Т. 3: *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*. — S. 258.

¹¹² Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.) / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. — С. 311—314.

- ¹¹³ З польських справ // Краків. вісті. — 1941. — 26 жовт.
- ¹¹⁴ На Святоюрській горі // Укр. щоден. вісті. — 1941. — 30 верес.
- ¹¹⁵ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 6. — Спр. 53. — Арк. 1—3.
- ¹¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.) — К.: Укр. Видавн. Спілка, 2005. — С. 288.
- ¹¹⁷ Archiwum Aktów Nowych (далі — ААН). — Z. 203; Armia Krajowa. — Sygn. 203 / XV — 41, к. 147.
- ¹¹⁸ *Turchyn A.* The Ukrainian Catholic Church during WW II // Ukrainian Quarterly. — 1985. — N 41. — P. 65—67.
- ¹¹⁹ ААН. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202 / I — 40, к. 78.
- ¹²⁰ *Anczarski J.*, ks. Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej. — Lwów; Kraków, 1998. — S. 247.
- ¹²¹ ААН. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202 / III / 26, к. 232.
- ¹²² Ibid. — Sygn. 202 / III / 25, к. 56.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 2. — Спр. 132. — Арк. 68.
- ¹²⁴ ААН. — Z. 203. — Armia Krajowa, sygn. 203 / XV / 41, к. 23.
- ¹²⁵ List metropolity Andrzeja Szeptyckiego do papieża Piusa XII (29—31 sierpnia 1942 r.) // Znak. — 1988. — № 400. — S. 65.
- ¹²⁶ Ibid.
- ¹²⁷ *Марчук В.* Трансформація політичних функцій УГКЦ у західному регіоні України (1939—1989 рр.) // Галичина: наук. і культурно-просвіт. краєзнавчий часопис. — 2005. — № 11. — С. 101—115.
- ¹²⁸ *Шептицький А.* Пасторське послання “Не убий!” (21 листопада 1942 р.) // Львів. Архієпарх. відомості. — 1942. — Ч. 11.
- ¹²⁹ ААН. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202 / III — 14, к. 21; sygn. 202 / III / 86, к. 34, 35.
- ¹³⁰ Historia Kościoła w Polsce / Pod red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński. — T. 2, cz. 2. — Poznań; Warszawa, 1979. — S. 169.
- ¹³¹ ААН. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202 / I — 42, к. 53.
- ¹³² Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 — 1944 рр.). — С. 200.
- ¹³³ ААН. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, 202 / I — 40, к. 78.
- ¹³⁴ Ibid. — Sygn. 202 / III — 134, t. 1. — к. 9; *Kubasik A.*, ks. Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja ukraińskiego narodu, państwa i cerkwi. — Lwów; Kraków, 1999. — S. 143; та ін.
- ¹³⁵ *Bizuń S.* Op. cit. — S. 129.
- ¹³⁶ *Woiczański J.*, ks. Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943—1944 // Przegląd Wschodni. — 1992/93. — T. 2, z. 2 (6). — S. 479. Листи А. Шептицького до Б. Твардовського також зберігаються у ЦДІАУЛ. — Ф. 408. — Оп. 1. — Спр. 574. — Арк. 55—62.
- ¹³⁷ ААН. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202 / III / 121, к. 175—177; *Szeptycki A.* List pasterski nawojujący do nieulegania prowokacjom i nie uciekania się do aktów terroru z dnia 10 sierpnia 1943 r. // Prawda. — 1943. — Sierpień — wrzesień; Ibid., sygn. 202 / I — 37, к. 75; sygn. 202 / I — 42, к. 104; sygn. 202 / III / 24, к. 47; sygn. 202 / I — 42, к. 104.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 90, 91; Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 10; *Urban W.* Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939—1945. — Wrocław, 1983. — S. 11.

- ¹³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 82.
- ¹⁴⁰ Там само. — Спр. 2. — Арк. 3.
- ¹⁴¹ AAN. — Z. 203. — *Armia Krajowa*, 203 / XIII — 3, к. 207.
- ¹⁴² Ibid. — К. 204 — 207.
- ¹⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 56.
- ¹⁴⁴ ANN. — Z. 202. Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202 / II — 53, к. 70; Z. 203. — *Armia Krajowa*, sygn. 203 / XV — 27, к. 18; к. 128; sygn. 203 / XV — 40; к. 27; *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 — 1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej / *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939 — 1953.* — Warszawa, 2002. — S. 403.
- ¹⁴⁵ *Szetelnicki W.* Terembowla Kresowy Bastion wiary i polskości. — Wrocław, 1992. — S. 237; *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939— 1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej // *Tygiel narodów.* — S. 403; *Urban W.* Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939 — 1945. — S. 114, 136; Pismo ks. Zygmunta Barmińskiego z relacją o napadzie i zamordowaniu przez ukraińskich nacjonalistów ks. Władysława Bilińskiego // *Nowy Sącz.* — 1948. — 15.01 // *Woiczacski J.*, ks. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939—1945. — S. 122; та ін.
- ¹⁴⁶ *Transnistria creștina.* — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 22; *Solovei R.* Activitatea Guvernamentului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 — 29 ian. 1944. — Iasi, 2004. — P. 114; *Petcu A.M.* Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria // *Dosarele Istoriei.* — 2002. — N 11 (75). — P. 289.
- ¹⁴⁷ *Transnistria creștina.* — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 30.
- ¹⁴⁸ *Dallin A.* Odessa, 1941—1944: A case staid of soviet territory unter foreign rule. — Center for Romanian Studies, 1998. — P. 161.
- ¹⁴⁹ Молва. — 1942. — 2, 8, 12, 25 дек.
- ¹⁵⁰ Там само. — 12 дек.
- ¹⁵¹ *Dallin A.* Op. cit. — P. 160—164.
- ¹⁵² КУ “ІА”. — Ф. 110. — Оп. 1. — Спр. 744. — Арк. 1.
- ¹⁵³ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-2178 сч. — Оп. 1с. — Спр. 2. — Арк. 21.
- ¹⁵⁴ Там само. — Спр. 31. — Арк. 6.
- ¹⁵⁵ Там само. — Ф. Р-2358 сч. — Оп. 1с. — Спр. 10.
- ¹⁵⁶ *Transnistria creștina.* — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 22, 23.
- ¹⁵⁷ ДАМО. — Ф. Р-1588. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 3; Спр. 147. — Арк. 25, 26, 27, 31.
- ¹⁵⁸ Там само. — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 67.
- ¹⁵⁹ *Transnistria creștina.* — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 34.
- ¹⁶⁰ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. Р-2270 сч. — Оп. 1с. — Спр. 2. — Арк. 35.
- ¹⁶¹ ДАМО. — Ф. Р-1028. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 261, 264, 265, 271.
- ¹⁶² Одесса. — 1942. — 8 мая.
- ¹⁶³ ДАМО. — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 19—22.
- ¹⁶⁴ Одесса. — 1942. — 24 марта.
- ¹⁶⁵ Там само. — 17 мая.
- ¹⁶⁶ Буг. — 1943. — 31 авг.
- ¹⁶⁷ ДАМО. — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 18, 18 зв.

- ¹⁶⁸ Transnistria creștina. — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 55.
¹⁶⁹ Ibid. — P. 23.
¹⁷⁰ Одесса. — 1942. — 12 мая.
¹⁷¹ Transnistria creștina. — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 25.
¹⁷² ДАМО. — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 2, 4, 7.
¹⁷³ ДАОО. — Ф. Р-2270 сч. — Оп. 1с. — Спр. 4. — Арк. 6.
¹⁷⁴ ДАМО. — Ф. Р-2178. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 16.
¹⁷⁵ Ідея і чин. — 1943. — № 4. — С. 27.
¹⁷⁶ Transnistria creștina. — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 30, 48.
¹⁷⁷ *Solovei R.* Op. sit. — P. 117.
¹⁷⁸ Ibid. — P. 183.
¹⁷⁹ Ibid. — P. 122.
¹⁸⁰ ДАОО. — Ф. Р-2270 сч. — Оп. 1с. — Спр. 22. — Арк. 1, 1 зв., 2.
¹⁸¹ Transnistria creștina. — București. — 1943. — Nr. 8. — P. 27.
¹⁸² ДАМО. — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 49; Прибугские известия. — 1943. — 2 апр.
¹⁸³ Закон Божий. — Одесса, 1942.
¹⁸⁴ Одесса. — 1942. — 24 марта.
¹⁸⁵ Молва. — 1942. — 14 янв.
¹⁸⁶ ДАМО. — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 57.
¹⁸⁷ Молва. — 1942. — 1 дек.
¹⁸⁸ Там само. — 18 дек.
¹⁸⁹ Там само. — 8 дек.
¹⁹⁰ Одесса. — 1942. — 5 апр.
¹⁹¹ Молва. — 1942. — 24 дек.
¹⁹² Там само. — 29 дек.
¹⁹³ Буг. — 1943. — 26 июня.
¹⁹⁴ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25641-п.
¹⁹⁵ *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. — М., 1996. — С. 298.
¹⁹⁶ Журнал Московской Патриархии. — 1943. — № 1. — С. 16, 17.
¹⁹⁷ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 1. — Д. 1. — Арк. 1—10.
¹⁹⁸ *Волошин Ю.* Українська автокефальна православна церква (1941—1944 рр.): Короткий історичний довідник. — Полтава, 1999. — 52 с.
¹⁹⁹ *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939—1950). — Львів, 2005. — С. 100.
²⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 33.
²⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23, ч. 1. — Спр. 90. — Арк. 41, 42.
²⁰² Там само. — Спр. 1709. — Арк. 9.
²⁰³ Там само. — Спр. 332. — Арк. 80.
²⁰⁴ ЦДАГО України. — Спр. 926. — Арк. 41, 47; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 114.
²⁰⁵ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 38.
²⁰⁶ Там само. — Арк. 25—27; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 13.

- ²⁰⁷ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 57—60.
- ²⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Спр. 3. — Спр. 4. — Арк. 2—6.
- ²⁰⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 13, 13 зв.
- ²¹⁰ Там само. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 12.
- ²¹¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 12. Інформація про становище РКЦ у перші повоєнні місяці стала відомою радянській владі лише в 1946 р., коли архієпископ Є. Базяк на вимогу місцевих уповноважених подав статистичні дані щодо РКЦ у межах Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької областей станом на 1 січня цього ж року порівняно з попередніми роками.
- ²¹² Мартирологи Українських Церков. У 4 т. — Т. 2: Українська Католицька Церква: Документи, матеріали. — Християнський самвидав України. — Торонто; Балтимор, 1985. — С. 56, 57.
- ²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 122, 122 зв.
- ²¹⁴ Якунин В. За веру и Отечество. — Самара: Духовный собеседник, 1995. — С. 124, 125.
- ²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 70.
- ²¹⁶ Шумило С. Советский режим и “советская церковь” в 40-е — 50-е годы XX ст. — К., 1997.
- ²¹⁷ Там само.
- ²¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 122, 122 зв.
- ²¹⁹ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 44; Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. Р-393. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ²²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 145—147.
- ²²¹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 145—147.
- ²²² ЦДАВО України. — Спр. 11. — Арк. 125 зв.
- ²²³ Там само. — Арк. 72.
- ²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2884. — Арк. 6.
- ²²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 4.
- ²²⁶ ДАВО. — Ф. Р-393. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 117.
- ²²⁸ Там само. — Спр. 3. — Арк. 19, 20.
- ²²⁹ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні 1943—1946. — К., 1998. — С. 279—281.
- ²³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1691. — Арк. 12.
- ²³¹ Андрухів І., Кам'янський П., о. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х — 50-х роках XX ст. — Івано-Франківськ, 2005. — С. 285.
- ²³² Буцко О. Украина — Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С. 64.
- ²³³ Szetelnicki W. Arcybiskup-wygnaniec Eugeniusz Baziak Metropolita Lwowski. — Kraków, 1989. — С. 97.
- ²³⁴ Archiwum im. bp E. Baziaka w Krakowie, Akta rewindykacyjne, Kochiwana.
- ²³⁵ Буцко О. Цит. праця. — С. 64.
- ²³⁶ ААН. — Z. Armia Krajowa, sygn. 203 / XV — 42, k. 104.
- ²³⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК), Prasa konspiracyjna 1939—1945, sygn. — St. 71, k. 9.
- ²³⁸ Woźzaczski J., ks. “Aktywny polski nacjonalista”. Sowietkie represje wobec ks. Ignacego Chwieruta na Ukrainie sowieckiej po II wojnie światowej // Kościół na drogach

- historii. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Doktorowi Tadeuszowi Śliwie / Pod. red. J. Wołczańskiego. — Lwów; Kraków, 1999. — S. 364.
- ²³⁹ Stehle H. Eastern Politics of the Vatican, 1917—1979. — London, 1981. — S. 245;
- Żaryn J. Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944—1989). — Warszawa, 2003. — S. 23.
- ²⁴⁰ Боцюрків Б. Цит. праця. — С. 85.
- ²⁴¹ Archiwum im. bp E. Baziaka w Krakowie, Akta rewindykacyjne, Koziów.
- ²⁴² Ibidem, Kochiwana.
- ²⁴³ Motyka G. Ukraińskie “powstanie” // Karta. — № 29. — S. 77.
- ²⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 108—129.
- ²⁴⁵ Żaryn J. Op. cit. — S. 24.
- ²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 148. — Арк. 74.
- ²⁴⁷ Росович В. З хрестом чи ножем? — Львів: Вільна Україна, 1947. — С. 10.
- ²⁴⁸ Боцюрків Б. Цит. праця. — С. 100.
- ²⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1691. — Арк. 28.
- ²⁵⁰ Андрухів І., Кам'янський П., о. Цит. праця. — С. 288.
- ²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1691. — Арк. 197.
- ²⁵² Там само. — Арк. 4.
- ²⁵³ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років: політологічний дискурс. — К., 2005. — С. 355.
- ²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1698. — Арк. 17.
- ²⁵⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. Р-388. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 106.
- ²⁵⁶ Інтерв'ю із о. І. Кубієм від 10.04.1993, с. Зимна Вода, Львівська область. Інтерв'юер: Г. Щерба. // Архів Інституту історії Церкви (далі — АПЦ). — Ф. П-1. — Спр. 192. — Арк. 8.
- ²⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 308.
- ²⁵⁸ ДАЛО. — Ф. Р-1332. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 18.
- ²⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1716. — Арк. 16.
- ²⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 41.
- ²⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 126, 127.
- ²⁶² Інтерв'ю з Л. Венгриновичем про батька о. М. Мокривського від 13.09.1993, м. Львів. Інтерв'юер: М. Цегельський // АПЦ. — Ф. 1. — Оп. П-1. — Спр. 218. — Арк. 34.
- ²⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1648. — Арк. 160—175.
- ²⁶⁴ Інтерв'ю з о. І. Огурком від 20.10.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик // АПЦ. — Ф. 1. — Оп. П-1. — Спр. 7893. — Арк. 6.
- ²⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1691. — Арк. 4.
- ²⁶⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 323, 324.
- ²⁶⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN/Warszawa). — Sygn. IPN 0192/354, t. 27. Akta śledcze ks. Hrynyka Bazyliia. — k. 23.
- ²⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 57.
- ²⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1691. — Арк. 67.
- ²⁷⁰ ДАЛО. — Ф. Р-1332. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 13.
- ²⁷¹ Костельник Г. Три листи до Московського патріарха / Упоряд. Ю. Волошин // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2001. — № 2. — С. 424.
- ²⁷² Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. — Львів, 1995. — С. 147, 148.

С. КОТ

Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати

Евакуація

Незважаючи на колосальні втрати культурних цінностей в роки Першої світової війни та в добу української революції 1917—1921 рр., внаслідок організованих радянською владою протягом 20—30-х рр. ХХ ст. масових конфіскацій та продажу за кордон найбільш цінних музейних фондів, за багатством та різноманітністю колекцій більшість українських музеїв могли з честю суперничати з аналогічними музеями Європи. Матеріали археологічних розкопок на території України, які охоплювали періоди від кам'яного віку до середньовіччя; пам'ятки стародавніх цивілізацій Єгипту, Греції, Риму; твори живопису, графіки, скульптури видатних західноєвропейських майстрів ХІІ—ХІХ ст.; колекції іконопису ХІІІ—ХVІІІ ст., картин українських та російських художників ХVІІ—ХХ ст.; предмети народного декоративно-ужиткового мистецтва, старовинна зброя, монети, медалі, ювелірні вироби, рукописи та книги — такий далеко не повний перелік культурних цінностей, які в них зберігалися. Характерно, що значущістю та цінністю відрізнялися не лише центральні республіканські та обласні музеї, але й невеликі провінційні музеї в районних центрах та окремих містечках. Наприклад, у музеї м. Умань (нині Черкаська область) була розміщена велика археологічна колекція, зібрання предметів церковної старовини та портретів історичних діячів ХVІІ—ХVІІІ ст., живописні полотна італійської, іспанської, німецької, фламандської та польської шкіл (Рібейра, Рені, Троос, Таріналло, Брандт, Матейко, Коссак, старі копії з Леонардо да Вінчі та ін.)¹.

Загальна кількість музеїв, які діяли в Україні напередодні війни, донині точно не встановлена. Зокрема, протягом тривалого періоду (фактично до початку 90-х рр. ХХ ст.) фігурували дані про 151 музейну установу в УРСР у передвоєнні роки. Ця цифра відповідала даним, наведеним у публікації газети "Правда" в 1947 р., і які згодом дублювалися в різних виданнях². Ці дані ґрунтувалися на офіційних довідкових матеріалах РНК України за 1944 р.³, а також на повоєнних статистичних виданнях, в яких ретроспективно наводилися відомості станом на 1 січня 1941 року⁴.

На початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші публікації, в яких на основі аналізу довоєнних статистичних зведень та опублікованих матеріалів стверджувалося, що традиційні дані щодо чисельності українських музеїв напередодні війни є відчутно заниженими. Натомість зазначалося, що станом на 1 січня 1941 р. на території України діяли щонайменше 174 музеї різних типів і напрямків. Більшість з них (історичні, археологічні, краєзнавчі, художні,

меморіальні) перебували у віданні Наркомату освіти та його обласних відділів, Управління в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР, а також Академії наук УРСР. Крім того, існували створені з ініціативи багатьох відомств галузеві музеї, присвячені, зокрема, історії медицини, педагогіки, права, розвитку шляхового будівництва та водного транспорту, харчової промисловості тощо⁵. Ці дані отримали підтвердження в нових дослідженнях з історії музейної справи в Україні⁶.

В окремих музеях Києва, Дніпропетровська, Харкова, Одеси нараховувалося від ста тисяч до півмільйона експонатів. Десятки тисяч пам'яток культури зберігалися в інших центральних та обласних музеях. Проте загальна кількість експонатів, що перебували в українських музеях, дотепер лишається невідомою. В низці досліджень на підставі повоєнних даних Міністерства культури УРСР зазначається, що загальний музейний фонд України напередодні війни налічував близько 3 млн одиниць зберігання⁷. Поточнюючи цю цифру, М. Ткаченко зауважує, що за офіційними статистичними даними по 151 музею, в них нараховувалося загалом близько 2,8 млн експонатів (точніше — 2 773 505 одиниць зберігання⁸), а з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв загальний довоєнний музейний фонд України слід оцінювати в обсязі близько 6 млн експонатів⁹. Однак і цю цифру не можна вважати остаточною, тому що значна частина музейних фондів України напередодні війни ще залишалася не облікованою, а внесення експонатів до фондової документації здійснювалося за різними принципами — в одних випадках під одним порядковим номером обліковувався один предмет, в інших — ціла колекція чи альбом гравюр тощо.

За розпорядженням уряду СРСР плани евакуації музейних цінностей на випадок непередбачених обставин (т. зв. плани розвантаження) були розроблені ще в 1936 р. в рамках опрацювання загальних евакуаційних заходів на випадок воєнних дій на територіях, прилеглих до західних кордонів Радянського Союзу. Однак тоді для евакуації було призначено дуже мало фондів. Це стало очевидним уже в 1938 р., під час проведення генеральної інвентаризації музейних цінностей. Тоді директори музеїв одержали розпорядження скласти списки найцінніших предметів, розбивши їх на три категорії за ступенем художньої та історичної значущості, чим визначалася черговість евакуації. Отримані дані показали необхідність повного перегляду “плану розвантаження” 1936 року, зокрема збільшення залізничного рухомого складу та чисельності евакобаз. Проте усі звернення до Генерального штабу Червоної армії з клопотаннями переглянути плани евакуації музеїв лишилися безрезультатними. Таким чином, на початку війни музеї були готові до вивезення своїх фондів у межах, заздалегідь невідповідних реаліям схем та передбачених ними потреб у фінансових засобах, тарі, робочій силі, транспорті й евакобазах¹⁰. При цьому багато музеїв, досить віддалених від державного кордону, взагалі не мали планів евакуації. Отже, навіть теоретично загальні радянські плани евакуації музейних цінностей на випадок збройного конфлікту були надзвичайно недосконалыми.

Архівна справа України напередодні війни перебувала в стані реорганізації, сутність якої полягала у передачі архівної мережі від ЦВК УРСР, у безпосередньому підпорядкуванні якого вона перебувала з 1923 р., до Головного архівного управління НКВС СРСР та архівного відділу (Архівного управління) НКВС УРСР. До архівної мережі входили 7 центральних республіканських архівів (Київ, Харків, Львів), 23 обласні державні архіви, 2 військово-історичні архіви, 21 філіал обласних державних архівів. У них зосереджувалося 29,5 млн справ архівних документів. У районах та містах УРСР діяли також 746 районних та 65 міських архівів¹¹. Відповідно до затвердженого 29 березня 1941 р. РНК СРСР положення про Державний архівний фонд Союзу РСР та мережу державних архівів СРСР, він розглядався як єдиний комплекс у межах Радянського Союзу без поділу на архівні фонди союзних республік. Всі архівні документи поділялися на три групи. До першої групи належали архівні фонди вищих органів державної влади і управління СРСР та союзних республік, радянських державних установ, громадських організацій, підприємств та інших господарюючих суб'єктів. Другу групу документів становили фонди органів влади і державного управління, які існували до утворення Російської імперії на території, що входила до складу СРСР. Третя група документів охоплювала архіви органів влади, установ, організацій і підприємств, сформованих за Російської імперії та діяльності Тимчасового уряду, а також ті, що були створені до встановлення радянської влади¹². В ході реорганізації на підставі директив Головного архівного управління НКВС СРСР (квітень 1941 р.), архівні відділи (управління) НКВС у союзних республіках мали здійснити перебудову мережі центральних державних архівів, проте відповідні заходи в УРСР були затверджені лише 24 червня 1941 р. і реалізовані тоді не були¹³. Тож у їхньому складі на початок війни перебували Центральний державний історичний архів, Центральний архів революції, Центральний архів праці, Центральний архів давніх актів у Харкові, Центральний архів давніх актів, Центральний фотокіноархів у Києві, Центральний архів давніх актів у Львові¹⁴. Оцінюючи започатковані заходи з реорганізації архівної справи в передвоєнні роки, О. Мітюков наголошує, що передача архівних установ у відання НКВС СРСР та НКВС УРСР головний зміст їхньої діяльності спрямувала на виконання специфічних завдань цих адміністративно-політичних органів, відсунувши на другий план організацію використання документів в наукових, господарських та культурно-освітніх цілях¹⁵. Очевидно, що такий підхід мав суттєвий вплив на визначення першорядності архівних фондів, які підлягали евакуації як такі, що мають політичне, оборонне, наукове і довідкове значення¹⁶. Як зауважують у своєму дослідженні П.К. Грімстед та Г. Боряк, вивезенню підлягали в першу чергу таємні фонди революційного та післяреволюційного періоду включно з документами спецчастин навіть дрібних організацій та підприємств (наприклад, молокозаводів), тоді як унікальні найдавніші фонди українських архівів фактично були поза увагою¹⁷.

Дані щодо мережі бібліотек України напередодні війни до останнього часу лишаються предметом дискусій. Зокрема, В. Врублевська вказує, що

кількість бібліотечних закладів напередодні війни у системі Наркомату освіти України становила 2202 масові бібліотеки¹⁸. Водночас опубліковані довідкові матеріали РНК УРСР станом на 1 січня 1941 р. визначають, що на той час в Україні загалом всіх типів бібліотек налічувалося 41 433, в тому числі державно-республіканських (наукових) — 5, при вузах та спеціальних середніх закладах — 177, масових для дорослих — 12 500, масових для дітей — 1554, шкільних — 27 137. Загальний книжковий фонд УРСР до війни нараховував понад 70 млн томів¹⁹. Серед них були унікальні книжкові збірки, які впродовж століть формувалися на території України і до встановлення радянської влади належали духовним закладам, університетам, колегіям та гімназіям, науковим товариствам, музеям, професійним об'єднанням, державним установам, приватним особам. Протягом 20—30-х років ХХ ст. за розпорядженнями радянського уряду відбувався процес концентрації книжкових зібрань універсального характеру у Всенародній бібліотеці України у Києві (з 1934 р. — Бібліотека АН УРСР), Харківській, Одеській та Дніпропетровській наукових бібліотеках, обласних бібліотеках. Зокрема, Бібліотека АН УРСР напередодні війни мала у своїх фондах 7,5 млн одиниць загального фонду, з яких понад 3 млн одиниць становили унікальні рукописи, стародруки, цінні й рідкісні видання, історичні бібліотеки і книжкові зібрання видатних діячів XVII—XVIII ст., архівний примірник українського друку від 1923 р.²⁰ На західних українських землях після подій вересня 1939 р. головним книжковим центром став філіал Бібліотеки АН України у Львові, до фондів якого за рішенням уряду були передані бібліотеки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, колишнього Закладу ім. Оссолінських, Народного будинку²¹, а згодом і фонди багатьох інших бібліотечних збірок Львова та Галичини.

Таким чином, напередодні війни на території УРСР перебували значні культурні цінності як у кількісному, так і в якісному вимірах. Їхня доля в разі збройного конфлікту чи воєнних дій лишалася невизначеною і непередбачуваною. З одного боку, на це впливали загальні масштаби завдань, спрямованих на їх збереження, а з другого, — дане питання потрапило у залежність від ідеологічних та політичних концепцій, які радянська влада втілювала в усіх сферах життя, в тому числі у сфері культури.

Раптовий напад Німеччини на СРСР і початок бойових дій на надзвичайно широкому фронті гостро поставив питання про долю музейних, архівних та бібліотечних зібрань на території країни, які опинилися під загрозою.

Організація вивезення з прифронтових районів у глибокий тил історичних та культурних цінностей здійснювалася у межах заходів з евакуації населення та майна промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій на засадах жорсткої централізації.

Основні завдання та зміст заходів з евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 року “Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна”, яку того ж дня було передано телеграфом усім командувачам фронтами й арміями, військовим радам фронтів, наркомам промислових наркоматів, секретарям відповідних

партійних органів республік та областей²². У тексті постанови напряду не йшлося про культурні цінності. Очевидно, вони малися на увазі серед “інших цінностей” державного значення, що підлягали евакуації. Про це свідчать, зокрема, розпорядження почати підготовку до вивезення цінностей низки найбільших ленінградських музеїв, що надійшли уже 23—24 червня, та затверджена Політбюро ЦК ВКП(б) таємна постанова Ради Міністрів СРСР від 27 червня 1941 року “Про вивезення із Москви державних запасів коштовних металів, коштовного каміння, Алмазного фонду СРСР та цінностей Збройної палати Кремля”, за якою вилучення та евакуація таких цінностей мали відбутися не лише із зазначених, але й з інших музейних установ. Здійснити це доручили органам НКВС та Державному банку СРСР²³.

Одночасно за вказівкою Ради з евакуації в екстреному порядку було опрацьовано загальний план вивезення музейних цінностей у тил, який становив собою симбіоз евакуаційних методик та розрахунків 1936 та 1938 років. Ним передбачалось, що музейні фонди, які підлягають евакуації, поділяються на три групи залежно від їхньої історичної та культурної цінності. Експонати світового та союзного значення належало евакуювати в першу чергу. Визначались також місця їхнього перебування в евакуації. Безпосереднє керівництво переміщенням експонатів центральних та республіканських музеїв мали здійснювати музейні відділи наркоматів освіти та комітетів у справах мистецтв союзних республік, Академії наук союзних республік. Відповідальність за вивезення цінностей музеїв обласного і районного підпорядкування покладалася на місцеві відділи народної освіти, відповідні управління в справах мистецтв та керівників відомчих організацій²⁴.

Засади евакуації архівних установ визначалися директивами НКВС СРСР, за якими вивезенню підлягали ті документи центральних, обласних державних архівів та їхніх філіалів, міських і районних архівів, що мали політичне, оборонне і наукове значення, а також описи архівних матеріалів, картотеки та облікова документація. Порядок евакуації архівних матеріалів з областей УРСР був регламентований Архівним управлінням НКВС УРСР лише 5 липня 1941 р. Вона покладалася безпосередньо на обласні управління НКВС, при яких створювалися спеціальні оперативні групи²⁵. Інструкція ГАУ НКВС СРСР та директиви Архівного управління НКВС УРСР зобов'язували архівні установи та всі наркомати й центральні установи Києва знищити ті матеріали, які не вдасться евакуювати, а також матеріали, що не мають наукового та довідкового значення²⁶.

Аналіз подій 1941 року свідчить про те, що реальні обставини вивезення культурних цінностей значно відрізнялися від визначених директивами схем.

Перш за все, є цілком очевидним, що вивозити музейні цінності, архівні та бібліотечні фонди не встигали. У багатьох випадках в радянських органах управління на місцях панували розгубленість і збентеження. Це особливо позначилося на ефективності першочергових евакуаційних заходів у наближених до західного кордону областях УРСР. Внаслідок швидкого просування німецьких військ взагалі не були евакуйовані і повністю залишились на окупованій території фонди музеїв дев'яти областей України: Вінницької,

Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької²⁷. При евакуації архівних установ намічені до вивезення фонди частково вдалося відправити лише зі Львова, Тернополя, Станіслава, Вінниці, Стрия²⁸. При цьому із Львівського та Тернопільського обласних державних архівів було вивезено всього 6 тис. справ²⁹. Фонди Волинського та Житомирського облдержархівів вивезені не були, згадки про евакуацію архівних фондів з Кам'янця-Подільського, Дрогобича, Чернівців також відсутні³⁰, як і дані про евакуацію фондів бібліотек з міст Західної України, Волині та Поділля.

Для вирішення завдань евакуації культурних цінностей з центральних, східних та південних областей республіки було ще достатньо часу. Проте і тут виникали труднощі як об'єктивного, так і суто організаційного та суб'єктивного характеру.

Керівники військових рад фронтів та рад оборони міст всіляко затягували віддання наказів про евакуацію, чекаючи прямих розпоряджень з Москви. А звіди їх давати також не поспішали. Часто таке зволікання тривало до критичного моменту. Нерішучість та бездіяльність, окрім причин суто воєнного характеру, були ще й прямими наслідками тієї загальної атмосфери страху перед відповідальністю за самостійні рішення, взаємної недовіри та підозрливості, що панувала серед воєначальників та керівників внаслідок нової хвилі репресій, пов'язаних із обвинуваченнями у “панікерстві” та “боягузстві”. Тому у більшості випадків експонати музеїв транспортували вже за дуже складних воєнних обставин: в умовах безперервних бомбардувань авіацією противника, іноді за лічені дні до захоплення міст німецькою армією. Так, сумські керівники відверто заявили дирекції Сумського художнього музею у відповідь на прохання про надання транспорту для евакуації, щоб ті “не набридали зі своїми картинками”. Практично випадково директору А. Маршалові вдалося домовитися з офіцерами Червоної армії і вивезти частину музейних фондів з військовим ешеленом, який евакуював останніх відступаючих червоноармійців³¹. Також тільки напередодні вступу німецьких військ було розпочато евакуацію музеїв Дніпропетровська, Нікополя, Харкова.

Особливо показовою в цьому сенсі стала доля музеїв Харкова, зокрема — Харківської картинної галереї, співробітники якої на чолі з директором П. Кривнем своєчасно підготували до евакуації понад 39 тисяч творів живопису, декоративно-прикладного мистецтва. 54 ящики з експонатами було пронумеровано згідно з інструктивними вказівками щодо почерговості відправки. В цей час у приміщенні галереї перебували також експонати Харківської державної галереї картин Т.Г. Шевченка та Центрального музею Т.Г. Шевченка (м. Київ). Всі підготовчі роботи завершилися ще в серпні. Але неодноразові звернення дирекції галереї щодо евакуації фондів музеїв не дали наслідків. Більше того, її колектив було звинувачено у “панікерських настроях” із попередженням про застосування заходів воєнного часу. І надалі, з початком загальної евакуації підприємств та установ міста, всі прохання про надання трьох—п'яти вагонів для вивезення музейних експонатів залишалися без уваги³². Не отримавши жодної відповіді, П. Кривень самотужки таки спромігся

домогтися від залізничників надання музею одного відкритого вагона за умови негайного завантаження. Лише таким чином 1 жовтня 1941 року 28 ящиків та два великі тюки, в яких загалом було запаковано понад 4,4 тисячі творів живопису, графіки та прикладного мистецтва, вдалося відправити з Харкова на схід. Разом з ними рушили 1177 експонатів галереї Т.Г. Шевченка і понад 500 експонатів Центрального музею Т.Г. Шевченка³³.

Були випадки, коли під час відступу Червоної армії місцеві органи влади не лише не вживали заходів для врятування музейних фондів, але й віддавали розпорядження про їхнє знищення. Промовистою ілюстрацією ситуації, в якій опинилися деякі музеї, був факт, описаний у щоденнику Олександра Довженка. Коли в Чернігівський історичний музей влучила запалювальна бомба, загорілись підвальні приміщення, в яких були сховані вилучені з експозиції унікальні предмети релігійних культів, ікони та портрети українських історичних діячів XVII—XVIII ст. Про пожежу сповістили першого секретаря обкому компартії України О. Федорова. Його відповідь була короткою: “Нехай горить к такій матері. Не гасить”³⁴. А директорів Лебединського художнього музею Б. Рудневу цинічно запропонували власноруч підпалити музей, щоб він “не дістався німцям”.

Таке ставлення до культурних цінностей призводило до того, що дозволи на евакуацію музеїв, як правило, надавались в останню чергу, транспортні засоби виділялись несвоєчасно й у недостатній кількості, жорстко лімітувались обсяги вантажів, призначених до відправки. Начальник управління в справах мистецтв при РНК УРСР М. Компанієць у доповідній записці на адресу керівництва республіки, направленої восени 1941 року, писав з цього приводу: “Головне, що не дало змоги провести повну й широку евакуацію цінностей, це відсутність будь-якого транспорту, обіцянки і надзвичайне запізнення транспортних можливостей, ... нам було встановлено дуже обмежені ліміти (кількість місць, вага)”³⁵.

Необхідно констатувати, що в більшості населених пунктів, де були музеї, взагалі не було вжито ніяких заходів для евакуації історичних та художніх цінностей. Зокрема, за даними Всесоюзного комітету в справах мистецтв при РНК СРСР, з території УРСР було частково евакуйовано фонди лише 10 художніх музеїв з 18-ти^{36*}. На окупованій території повністю залишилися фонди художніх музеїв Донецька, Миколаєва, Херсона, Лебедина, Бердянська, Софійського історико-культурного заповідника в Києві тощо. Не були вивезені також фонди більшості обласних та районних музеїв системи Народного комісаріату освіти УРСР.

Очевидно, що саме завдяки ініціативі та самовідданій праці музейних співробітників частину музейних фондів України все ж вдалося евакуувати.

* Іншу цифру чисельності музеїв художнього профілю — 20 — на підставі аналізу статистичних даних називає М. Ткаченко (*Ткаченко М.М.* Вказ. праця). У довідкових матеріалах РНК УРСР, опрацьованих 1944 р., наведені дані щодо наявності в УРСР 19 мистецьких музеїв станом на 01.01.1941 р. (Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941: Збірник документів і матеріалів. — К., 1986. — С. 338).

Так, з Києва протягом липня—серпня 1941 р. в тиллові райони СРСР були вивезені фонди шести музеїв. Евакуація відбувалася у двох основних напрямках — залізницею через Харків і баржами вниз по Дніпру до Дніпропетровська, а далі — залізницею.

Під керівництвом виконуючого обов'язки директора І. Бондаря з Київського державного історичного музею вдалося кількома партіями і через різні установи (в тому числі через контору Держбанку СРСР) відправити 50 ящиків (у джерелах фігурує й інша цифра — 47) з експонатами різних відділів. Переважно це були матеріали археологічних розкопок, що охоплювали періоди від кам'яного віку до Київської Русі включно, старовинна зброя, предмети побуту та архівні документи, колекції монет. Серед відправлених цінностей була колекція золотих та срібних виробів скіфської доби, інкрустована коштовним камінням зброя, які спочатку не встигли вивезти³⁷. Загалом не менше 290 ящиків з унікальними предметами релігійного культу — старовинними срібними та кипарисовими хрестами, збірками Євангелій XVIII ст. у дорогоцінних палітурках, свічниками, лампадами, потирами, дарохранительницями, архієрейськими посохами, розшитим золотом та сріблом одягом, навіть розібраними на шість частин “царськими воротами” 1811 р. — у декілька партій були евакуйовані з Центрального антирелігійного музею (вага кожного з ящиків становила від 97 до 130 кг)³⁸. Три партії цінних експонатів було скомпоновано й відправлено до Уфи, ще дві — до Пензи та Саратова із Київського музею західного та східного мистецтва. Це стало можливим насамперед завдяки енергійним діям його директора В. Овчинникова. Згодом, після мобілізації Овчинникова до армії, керівництво евакуацією здійснювала виконуюча обов'язки директора О. Малашенко. Загальна кількість відправлених з музею цінних пам'яток мистецтва становила 1027 живописних творів (без урахування колекцій художньо-промислових виробів). Серед них були візантійські ікони VI—VII ст., картини відомих майстрів — “Мадонна з немовлям” Белліні, “Портрет інфанти Маргарити” Веласкеса, “Портрет жінки в чорній мантильї” Гойї, “Натюрморт” Сурбарана, “Мадонна з немовлям” Перуджино, “Хитрунка” Рейнольдо, “Чоловічий портрет” Ван Дейка, “Похорони монаха” Маньяско тощо³⁹. Упродовж серпня—вересня 1941 р. майже 600 найцінніших експонатів (твори живопису, графіки та скульптури) трьома партіями відправив на схід Київський музей російського мистецтва. Серед них були полотна Левицького, Боровиковського, Рєпіна, Серова, Сурикова, Нестерова, Шишкіна, Крамського, Маковського, Поленова, Левітана, Врубеля та ін. Разом з ними додатково були евакуйовані також 44 експонати Миколаївського музею ім. Верещагіна та 3 твори Врубеля з Одеського музею російського мистецтва, які перебували в Києві на виставках⁴⁰. Київський музей українського мистецтва зміг евакуйовати 20 ящиків з експонатами. Серед них були понад 470 творів малярства та 392 предмети прикладного й народного мистецтва — плахти, килими, гобелени, вироби з бронзи та кераміки⁴¹.

Із Чернігова майже повністю було евакуйовано фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М.М. Коцюбинського. Відправку кількох

тисяч експонатів, упакованих в 67 тюків та 9 ящиків, організував директор Чернігівського історичного музею А. Датчук, який особисто супроводжував частину цінного вантажу до Уфи⁴². За деякими даними, інша частина евакуйованих фондів музею була спрямована до Чкалова.

Серед евакуйованих виявилися чотири музеї Полтави. За особистою вказівкою секретаря Полтавського обкому КП(б)У С. Кондратенка було виділено спеціальний пульманівський вагон і трьох бійців охорони для перевезення 12 ящиків із експонатами Полтавського художнього музею (55 робіт і 19 альбомів художника-передвижника М. Ярошенка, полотна інших відомих митців), що відправлялися до Уфи. Іншим ешеленом до Уфи було віправлено ще 12 ящиків з експонатами музею. Загалом з фондів цього закладу тоді евакуювали понад 1 тисячу творів мистецтва⁴³. Значну кількість пам'яток мистецтва та старовини евакуювали з Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом його директора І. Скробота. Серед врятованих раритетів Полтавського краєзнавчого музею — відоме Пересопницьке Євангеліє, багаті колекції зброї (в тому числі та, яка належала В. Кочубею), бронзова фігура Петра I з пам'ятника в Полтаві, велика кількість зразків народного декоративно-ужиткового мистецтва та інші культурні цінності. Частина експонатів (вироби з коштовних металів, колекції зброї) в 6 ящиках були відправлені до Уфи. Ще понад 2,5 тис. експонатів спрямували до Тюмені⁴⁴. До глибокого тилу також вивезли фонди із літературно-меморіальних музеїв В.Г. Короленка (до Свердловська) та Панаса Мирного (до Уфи)⁴⁵.

Активно діяли також музейні працівники Дніпропетровська. Вже в серпні 1941 р. 500 експонатів Дніпропетровського художнього музею були відправлені в евакуацію і прибули в Актюбинськ. Є згадки також про евакуацію з Дніпропетровська частини фондів антирелігійного музею та музею революції⁴⁶.

Директору Одеського музею західного мистецтва О. Зейлігеру і його співробітникам 30 липня 1941 р. вдалося вивезти з Одеси частину фондів свого музею (4 ящики) та музею російського та українського мистецтва (11 ящиків) з упакованими найціннішими полотнами. За різними підрахунками, кількість вивезених шедеврів становила від 500 до 750 творів мистецтва. Серед них були картини Паоло Веронезе, Гвідо Рені, Д.-Б. Тьєполо, Д. Каналетто, А. Маньяско, Д. Тенірса, П. Брейгеля, Я. Брейгеля, Х. Гольпайна, П.-П. Рубенса, К. Брюлова, Д. Левицького, Ф. Рокотова, О. Кіпренського, В. Поленова, І. Рєпіна, І. Крамського, І. Левітана, В. Сурикова, К. Коровіна, Б. Кустодієва, М. Рєріха, В. Серова та ін.⁴⁷

Але навіть після подолання всіх труднощів, пов'язаних з відправкою частини фондів музейних установ України до східних районів СРСР, питання їх збереження ще не можна було вважати розв'язаним остаточно. На початку тривалого шляху до місць призначення, цінні вантажі потрібно було без втрат вивезти за межі дії авіації противника, яка піддавала транспортні комунікації масованим бомбардуванням. Як свідчать архівні документи, значна частина музейних експонатів незалежно від засобів евакуації (залізницею чи морським або річковим транспортом) зазнала атак німецьких військових

літаків під час руху або на проміжних зупинках. Так, наприклад, цінності Черкаського, Кіровоградського та Уманського краєзнавчих музеїв концентрували в Полтаві для наступної відправки в тил. Проте ешелон, у який їх повантажили, був розбомблений противником неподалік від міста на роз'їзді Святого Петра і всі цінності, які в ньому містилися, вважаються втраченими⁴⁸. Болючою втратою стала загибель більшості відправлених в тил експонатів Харківського історичного музею ім. Г. Сковороди. 10 жовтня 1941 р. на станції Олексіївка Білгородської області (нині Російська Федерація) він потрапив під масоване бомбардування. Прямим попаданням авіабомби вагон із цінностями історичного музею було повністю знищено. Загинули директор історичного музею І. Яблучник і його родина та директор музею революції С. Компанієць. Вціліла лише незначна частина експонатів, зібрана на станції та відправлена далі в тил⁴⁹.

Частину музейних вантажів було загублено в дорозі, а про місцеперебування інших фондів стало відомо лише після війни. Це стало не лише наслідком військових обставин, а й незадовільної організації вивезення цінностей музейних закладів. Так, залишилася невідомою доля 27 ящиків з пам'ятками, що вивозилися із Полтавського художнього музею до Свердловська⁵⁰. Нез'ясованими залишаються обставини, за яких частина евакуйованих фондів Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького без будь-яких супровідних документів потрапила до Актюбинського краєзнавчого музею в Казахстані⁵¹. Зникли під час евакуації 6 ящиків з найціннішими експонатами Нікопольського краєзнавчого музею, в яких містилися реліквії українського козацтва (серед них оригінал знаменитої ікони "Покрова Богородиці", клейноди, чарки кошового отамана Івана Сірка, Запорозьке Євангеліє тощо). Погубилася в дорозі й частина найцінніших експонатів музеїв Києва. Спочатку вони звозилися на пристань київського річкового порту і на баржах транспортувалися вниз по Дніпру до Дніпропетровська, де вантажилися на потяги, що рухалися на Ворошиловград і далі — на схід. При цьому кілька ящиків з майном історичного та антирелігійного музеїв зі старовинним сріблом (8 пудів), цінними рукописами, зразками одягу, зброї та предметів побуту запорозьких козаків так і залишились покинутими на березі біля Дніпропетровська⁵². Частина експонатів цих київських музеїв (7 ящиків), що залишились невідправленими в київському порту, були поспіхом завантажені в потяг, що прямував до Харкова, де їх ніхто не чекав і не знав, що з ними робити далі. У результаті цінний вантаж пролежав у центрі міста біля будинку Держпрому до приходу німецької армії⁵³.

До числа об'єктивних та суб'єктивних недоліків евакуації музейних фондів з території України належить і той факт, що у багатьох випадках різні партії культурних цінностей з кожного музею спрямовувалися в різні місця. Наприклад, восени 1941 — на поч. 1942 рр. експонати Київських музеїв західного та східного мистецтва, російського мистецтва опинилися в Пензі, Саратові, Уфі; Полтавського краєзнавчого та художнього музеїв — у Тюмені, Свердловську та Уфі; Дніпропетровського історичного музею — в Актюбинську, Оренбурзі, Челкарі і т. д. У результаті фонди українських музеїв були

розпорошені на величезній території: від Приуралля до центральної частини Сибіру та Казахстану.

Визначити точну кількість музейних закладів УРСР, фонди яких було евакуйовано, надзвичайно важко. Аналіз введених до наукового обігу матеріалів про результати евакуації музейних закладів України дає змогу зробити висновок про те, що вона охопила лише 7 областей республіки й 11 населених пунктів. За різними даними, в глибокий радянський тил потрапила частина колекцій від 25 до 32 музеїв⁵⁴. Це становило, відповідно, від 14 % до 18 % від їхньої загальної довоєнної кількості (174). Переважно вивезені були колекції музеїв столиці та 6 обласних центрів — Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова. Частково вдалося перемістити у східні райони СРСР експонати і фонди лише 4 районних музеїв. Отже, в цілому ефективність проведення евакуації музейних закладів з території УРСР слід вважати надзвичайно низькою. Очевидно, що наведені цифри не слід вважати остаточними. Але навряд чи додаткові дослідження суттєво вплинуть на загальну картину евакуації українських музейних установ.

Відновити хоча б приблизну кількість евакуйованих експонатів ще складніше. За даними В. Жабокрицького, загальна кількість вивезених з музеїв України творів мистецтва та предметів старовини складала 15 тис. експонатів⁵⁵. У трактуванні М. Ковалю ця цифра стосується лише творів мистецтва і відповідає кількості живописних полотен, зосереджених під час евакуації в Уфі⁵⁶. У той же час, аналіз документів Наркомату освіти УРСР і Управління в справах мистецтв при РНК УРСР за 1942—1943 рр. показав, що облік евакуйованих цінностей був проведений не повністю. Значна частина музейних експонатів не інвентаризувалася і зберігалася в нерозпакованих ящиках та тюках. Вироби з коштовних металів в опломбованій тарі, як правило, враховувалися за загальною вагою⁵⁷. До того ж, не з'ясовано остаточно перелік всіх евакуйованих музеїв. Тому визначити точну кількість вивезених у глибокий тил музейних цінностей, на нашу думку, не видається можливим. Може йтися лише про досить приблизну оцінку результатів евакуації.

За першими оперативними відомостями Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, загальна кількість евакуйованих творів живопису сягала близько 4 тис. картин (без урахування акварелей, графіки, предметів прикладного мистецтва, художньої промисловості, виробів із бронзи та скульптурних творів)⁵⁸. В цілому наведена цифра відповідає поданим вище прикладам окремих музеїв, а також повідомленню заступника начальника Управління у справах мистецтв О. Пащенка (грудень 1941 р.) про загалом “невелику кількість” вивезених цінних полотен⁵⁹. Значно більшу цифру назвав згодом у виступі на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання (березень 1944 року) начальник управління М. Компанієць: “В умовах досить напруженого становища на схід були вивезені 12 000 найцінніших експонатів з музеїв та галерей”⁶⁰.

“Перелік прийнятих експонатів музеїв Наркомату освіти УРСР в Уфі в музейні фонди Наркомосу УРСР”, складений 1943 року, відображає неповні дані, за якими тоді було інвентаризовано 19 770 предметів⁶¹. Дані про

кількість евакуйованих цінностей музеїв Наркомату освіти УРСР, що перебували в інших містах, у повному обсязі дотепер ще не введено до наукового обігу. Тому коректно оперувати лише показниками окремих музеїв. Зокрема достеменно відомо про понад 2,5 тисячі експонатів Полтавського краєзнавчого музею в Тюмені⁶², 1393 експонати Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького в м. Челкар⁶³. Але щодо більшості музеїв подібні дані потребують додаткових поточень.

Поки що документально підтверджується вивезення 30—35 тисяч музейних експонатів. Хоча, зазначимо ще раз, є всі підстави гадати, що остаточні дані перевищать цю цифру. Однак навряд чи вони вплинуть на загальні висновки щодо підсумків евакуації. Зіставляючи вказані дані про евакуйовані музейні предмети з даними про приблизну чисельність музейних фондів напередодні війни (від 3 до 6 млн одиниць зберігання), можна зробити висновок, що під час евакуації вдалося вивезти лише 1,2—2 % цінностей. Усе це свідчить про те, що радянську евакуацію українських музеїв було фактично зірвано й вона може трактуватися як невдала. Для порівняння зазначимо, що тільки з російського Ермітажу з Ленінграда евакуювали 2540 ящиків з експонатами, в яких перебувало 1 млн 117 тисяч предметів культури⁶⁴.

Відомча підпорядкованість архівних установ системі НКВС стала вагомим фактором, який багато в чому визначав перебіг евакуації фондів українських архівів у центрі та на сході республіки. Вже на початку липня з Києва до Харкова було перевезено 4 вагони документів з Центрального архіву давніх актів, Центрального кінофотоархіву⁶⁵, а також 97 тис. справ з Київського обласного державного архіву⁶⁶. У зв'язку з наближенням лінії фронту до Харкова, на початку вересня НКВС СРСР поставив питання перед головою Ради з евакуації при РНК СРСР М. Шверником про виділення транспортних засобів для вивезення архівних установ з Харкова. Для цієї мети було надано 25 вагонів і 28 вересня 1941 р. значна частина документів центральних державних архівів та Харківського обласного державного архіву була направлена до м. Златоуст Челябінської області РРФСР. Тоді у східні райони СРСР було евакуйовано 284 фонди і 70 840 справ Центрального архіву революції, 1892 фонди і 267 989 справ Центрального державного історичного архіву, 26 фондів і 121 397 справ Центрального архіву давніх актів у Харкові, 89 фондів і 33 232 справи Центрального архіву праці тощо⁶⁷.

За зведеними даними, в тиллові райони СРСР з України вдалося вивезти частину фондів багатьох обласних державних архівів та їхніх філій. Зокрема, це були Вінницький (м. Акмолінськ), Ворошиловградський (м. Актюбинськ), Дніпропетровський (м. Балашов), Ізмаїльський (м. Уральськ), Львівський (м. Златоуст), Кіровоградський (м. Балашов), Миколаївський (м. Уральськ), Полтавський (м. Балашов), Сталінський (м. Балашов, станція Алга Актюбинської області), Сумський (станція Алга Актюбинської області), Тернопільський (м. Актюбинськ), Одеський (м. Сталінград, м. Уральськ), Чернігівський (м. Ульяновськ) обласні державні архіви та інші. Також частково були вивезені архівні фонди низки філій облдержархівів — Ворошиловградського у Старобільську (м. Актюбинськ), Миколаївського у Херсоні

(м. Уральськ), Сталінського в Маріуполі (м. Омськ), Харківського в Куп'янську (м. Ката-Курган Самаркандської області), Сумського у Глухові (ст. Алга Актюбинської області) та інших⁶⁸. У 1942 р. з Ворошиловградського архіву була відправлена ще одна партія архівних фондів, що налічувала 129 тис. справ⁶⁹.

За даними російського дослідника В. Цапліна, усього з українських архівів було евакуйовано близько 971 тис. справ⁷⁰. Однак, спираючись на документи українських архівів, О. Мітюков наводить цифри, які свідчать про більш масштабні підсумки евакуації архівних установ України. Згідно з ними, з території УРСР було евакуйовано матеріали 37 центральних і обласних державних архівів та їхніх філій з 19 областей республіки обсягом 6500 фондів, в яких містилося 1,5 млн справ. Для їх перевезення загалом було задіяно 60 залізничних вагонів⁷¹.

Оцінюючи загальні підсумки евакуації архівів у межах СРСР, О. Копилова зазначає, що ефективність здійснених заходів в цілому була недостатньо високою — вдалося евакуйовати приблизно 5—6 % республіканських та обласних архівів з прифронтових районів⁷². Однак у розрізі евакуації архівних установ України цей показник виглядає багато меншим, адже вдалося вивезти зовсім невелику частку Державного архівного фонду УРСР, що становила трохи більше 1 % від довоєнної кількості архівних справ (30 млн справ).

Досліджуючи долю українських архівів в роки війни, П.К. Грімстед та Г. Боряк звертають увагу на масовий характер та масштаби знищення архівних фондів напередодні відступу Червоної армії. Інструкції НКВС СРСР прямо передбачали знищення тих архівних матеріалів, які неможливо було евакуйовати⁷³. Про існування таких директив та їх виконання в умовах евакуації щодо документів наркоматів та інших центральних органів влади УРСР ще в умовах радянського часу згадувалося в дослідженні О. Мітюкова: “Всі матеріали відомств, що не мали наукового і довідкового значення, знищувалися”⁷⁴. Проте задокументовані факти, виявлені П.К. Грімстед та Г. Боряком, переконливо доводять, що ця директива застосовувалася до всіх без винятку архівних фондів.

Зокрема, в рапортах начальника Архівного управління при НКВС УРСР П. Гудзенко, які він подавав у серпні 1941 р., наводяться такі відомості. З Волинського облдержархіву “евакуйовати не вдалося нічого — всі матеріали розібрані і знищені нашими співробітниками”. “Всі наркомати і центральні установи м. Києва проводили свою роботу по знищенню непотрібних документів у відповідності з вказівками РНК СРСР. ...Матеріали, що не мають наукового і довідкового значення, знищені. ... В цей час робота з виявлення і знищення непотрібних документів провадиться в усіх наших областях”⁷⁵. Зокрема, щодо евакуації архівів з Миколаєва пізніше зазначалося: “Евакуйовано зовсім мало матеріалів, коли було можливо... В період з 4 до 12 серпня була проведена надзвичайно велика робота по відборі документів, призначених до знищення. З 5 до 10 серпня 1941 р. архівні документи зі сховищ вивозилися 5 машинами удень і вночі на електростанцію, хлібзавод, лазні та інші установи, забезпечені відповідною охороною. Вдень йшло спа-

лення⁷⁶. У Харкові на одному з заводів був спалений архів обкому партії, архів ЗАГСу спалили разом з приміщенням. У Києві була спалена церква Феодосія Печерського, побудована у 1698—1700 рр., разом з архівом, який в ній розмістили в 30-х роках. Окрім того, був спалений архів ЗАГСу на вул. Хрещатик, 13⁷⁷. У Полтаві були спалені обласний партійний та міський державний архіви⁷⁸.

Загалом, дослідники оперують поки що лише окремими прикладами знищення архівних фондів під час відступу Червоної армії з території України. Реальні наслідки цієї акції в абсолютних цифрах поки що лишаються недослідженими.

Згадки про евакуацію бібліотечних фондів надзвичайно нечисленні. Всі вони стосуються випадків евакуації бібліотек в рамках вивезення в глибокий тил тих чи інших установ.

Зокрема, Центральна бібліотека АН УРСР була включена в загальні плани евакуації Академії наук України, яка розпочалася 29 червня 1941 р. Загалом із Києва було вивезено 5 ешелонів з майном понад 20 академічних установ, в тому числі частина фондів бібліотеки АН УРСР⁷⁹. Співробітники бібліотеки переправили у тилкові райони країни унікальні рукописні фонди Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, С. Гулака-Артемівського, М. Гоголя, І. Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Горького та ін. В цілому, таким чином, були збережені 10 988 рукописів видатних діячів культури⁸⁰. За даними П. Грімстед та Г. Боряка, що ґрунтуються на німецьких аналітичних матеріалах часів війни, радянською адміністрацією було евакуйовано 1200 скринь з книгами та рукописними матеріалами. Разом з ними прямували на схід деякі матеріали бібліотеки Київського педагогічного інституту⁸¹. Разом з тим, упакованою в ящики, але не відправленою залишилася велика збірка першодруків (щонайменше 10 скринь) та книги з колишньої колекції Бібікова (50 скринь), інші цінні матеріали та фонди. З університетської бібліотеки в напрямі Харкова було відправлено 30 скринь з книгами, але їхня подальша доля невідома. Є згадки про втрату та пограбування в дорозі щонайменше частини цих фондів під час транспортування⁸².

Напередодні відступу Червоної армії за розпорядженням органів НКВС у багатьох бібліотеках відбувалося знищення так званих таємних фондів (“спецхрану”), в яких зберігалася вилучена з тих чи інших політичних та ідеологічних міркувань література, в тому числі раритетна. Про масштаби цієї акції може свідчити той факт, що лише у внутрішньому дворі Центральної бібліотеки АН УРСР було скинуто і спалено близько 100 тис. томів з таємного фонду, щоб вони не потрапили до рук гітлерівців. У німецьких документах також зафіксоване знищення радянською адміністрацією частини фондів бібліотеки педагогічного інституту⁸³. В Миколаєві фонди бібліотечного “спецхрану” палилися разом з архівами, включно зі зводом законів Російської імперії⁸⁴.

Таким чином, з початком німецько-радянської війни 1941—1945 рр., актуальним завданням, що стояло перед органами радянської влади на тери-

торії України у цей період, була евакуація в тиллові райони найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек. Його часткове вирішення дало змогу зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини. Однак складна воєнна обстановка, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка важливості збереження історико-культурних цінностей, що мала місце з боку багатьох відповідальних працівників партійних і радянських органів, негативно відбилися на ефективності проведеної роботи. Більша частина культурних цінностей залишилася на окупованій території. Вивезення культурних цінностей у східні райони СРСР супроводжувалося масштабним знищенням значної кількості архівних та бібліотечних фондів, організованим радянською адміністрацією з тим, щоб вони не потрапили до рук ворога.

У районах перебування евакуйованих українських музеїв місцеві партійні і радянські органи намагалися створити бодай мінімальні необхідні умови для розміщення їхніх фондів. Наприклад, за участі РНК Башкирської АРСР та Уфимського обкому ВКП(б) фонди більшості музеїв Управління в справах мистецтв при РНК УРСР та музеїв Наркомосу УРСР, що перебували в Уфі, були розміщені в Башкирському центральному краєзнавчому музеї та Башкирському художньому музеї. Найцінніші експонати прийняла на збереження Уфимська контора Держбанку СРСР⁸⁵.

Однак незважаючи на отриману допомогу в розміщенні вивезених експонатів, перші місяці перебування музейних установ України в евакуації характеризувалися значними труднощами. Упродовж другої половини 1941 р., здавши фонди на збереження, вони, фактично, припинили свою роботу. Будь-які нові структури організації музейної справи в умовах евакуації ще не були створені. Контроль за збереженням експонатів, облік й інвентаризація вивезеного не проводились. У важкому становищі опинились наукові співробітники, не зараховані до штатів місцевих музеїв. У результаті багато досвідчених спеціалістів музейної справи тривалий час залишалися без роботи (серед них професори О. Зейлігер, Т. Фраєрман, художник-реставратор Л. Калениченко та інші). Опинившись покинутими напризволяще, співробітники музеїв України змушені були самостійно шукати джерела до існування. Деякі навіть помирали від виснаження та хвороб. Чимало українських музейників змушені були шукати будь-яку працю не за фахом. Наприклад, науковий співробітник Київського музею російського мистецтва Є. Кравченко працювала буфетницею, М. Браїлко, який доставив в Уфу експонати Полтавської художньої галереї, нічним сторожем.

За словами професора з Одеси Т. Фраєрмана, музейні працівники опинилися "відірваними від улюбленої справи". Однак і за цих складних умов вони намагалися дбати про збереження евакуйованих експонатів і знаходили можливість практично щоденно бувати у місцях їхнього розміщення. За дорученням заступника голови РНК УРСР Ф. Редько наукове керівництво діяльністю співробітників евакуйованих музеїв в Уфі на громадських засадах здійснював відомий живописець професор М. Шаронов⁸⁶. Як зазначалося в документах цього періоду, "директори, професори і наукові працівники

бувають у музеї в силу своєї любові і турботи про цінності свого музею, де вони працювали не один десяток років”⁸⁷.

Така розпорошеність фондів і організаційне безладдя в нагляді за ними все ж призводили до нових втрат. Прибуття та розміщення на “евакуобазах” українських культурних цінностей ще не гарантувало їх належної збереженості. У багатьох випадках приміщення, в яких вони розміщувалися, не охоронялися, були загромаджені ящиками в декілька ярусів, що не давало можливості проводити належні профілактичні заходи. Багато унікальних експонатів сиріли, вкривалися пліснявою, ставали здобиччю гризунів та комах. До того ж, частими були випадки, коли до українських музейних фондів у місцях перебування починали ставитися як до своєї власності. Без відома українських фахівців їх розпаковували та відбирали цінні зразки для експозицій, “позичали” для прикрашання кабінетів керівників місцевих партійних та державних органів. Траплялися й випадки розкрадання фондів.

Ще в грудні 1941 р. заступник начальника Управління в справах мистецтв при РНК УРСР О. Пащенко надіслав урядові тривожну інформацію, в якій повідомляв: “Таке становище вимагає особливо старанно та організовано поставитися до збереження того, що залишилось. Необхідно враховувати, що з’явилося чимало претендентів з місцевих музеїв, які присвоюють привезені речі, і в майбутньому це може призвести до розбазарювання картин, які належать українським музеям”⁸⁸. Він запропонував створити єдиний “Музейний фонд” евакуйованих українських музеїв зі штатом наукових співробітників⁸⁹. Оперативному вирішенню цього питання сприяли висновки комісії Управління в справах мистецтв при РНК СРСР, що в кінці січня — на початку лютого 1942 р. разом із заступником Голови РНК Башкирської АРСР Масліним, секретарем Уфимського обкому ВКП(б) Усмановим і відповідальним працівником управління внутрішніх справ автономної республіки ознайомилася зі станом евакуйованих у м. Уфу музейних фондів. Комісія вказала на необхідність проведення обліку наявних експонатів і часткового використання їх для розгортання пропагандистської роботи серед трудящих, рекомендувала оформити штат співробітників. У місцях збереження музейних цінностей пропонувалося обмежити допуск сторонніх осіб, встановити вартових і пожежні пости⁹⁰.

Протягом лютого—травня 1942 р. основні організаційні питання, пов’язані зі створенням фонду, були вирішені. Його роботу очолив М. Шаронов, головним реставратором був затверджений Л. Калениченко, науковими співробітниками — О. Зейлігер, Т. Фраєрман, П. Сегаль, В. Пестун та інші. Крім того, були затверджені уповноважені фонду в Актюбинську, Новосибірську і Саратові⁹¹. З метою кращої організації збереження експонатів і проведення їх обліку РНК УРСР асигнував у 1942 р. 100 тис. крб.⁹²

Створення “Музейного фонду України” виявилось своєчасним кроком українського уряду. Проведене його співробітниками обстеження вивезених музейних експонатів показало, що в ході транспортування багато з них були пошкоджені скалками бомб, а волога, що проникала крізь пробоїни в ящиках, спричинила пліснявіння й осипання фарбового шару багатьох цінних по-

лотен. Тому важливе значення мали перепакуння музейних цінностей, спеціальні профілактичні заходи для підтримання їх збереження. Головним реставратором фонду Л. Калениченко було відібрано близько 100 картин відомих художників, що потребували негайної консервації та реставрації.

Особлива увага приділялася обліку та інвентаризації евакуйованих музейних фондів. Як проголошував у жовтні 1942 р. нарком освіти УРСР С. Бухало, “поточнення відомостей про наявність евакуйованих музейних цінностей є важливим урядовим завданням”⁹³. Виконуючи його, співробітники “Музейного фонду України” протягом 1942—1943 рр. склали інвентарні списки на більш ніж 23 тис. експонатів, з яких 19 770 одиниць зберігання було заінвентаризовано в Уфі⁹⁴.

Та все ж зберегти пам’ятки культури в недоторканності не вдалося. Фонди українських музеїв в евакуації зазнали нових втрат.

В Уфі безслідно зникла частина експонатів Харківського історичного музею з коштовних металів, що зберігалися в Уфимській конторі Держбанку СРСР. Загальна вага втрачених виробів зі срібла становила 19 кілограмів 165 грамів⁹⁵. Там само, в Уфі, при підготовці до реевакуації було виявлене зникнення 20 предметів з колекції холодної зброї Полтавського краєзнавчого музею, вміщені в експозицію Башкирського краєзнавчого музею без відома відповідальних українських співробітників. Крім того, вже після війни виявили зникнення частини експонатів з коштовних металів, у тому числі тих, що належали до відомого Перещепинського археологічного комплексу та скарбу з с. Нові Санжари. Потерпіли й фонди музею, евакуйовані в Тюмень. Один зі старовинних килимів, поміщених в експозицію Тюменського краєзнавчого музею, був викрадений невідомими, а три інших східних килими дирекція цього музею передала “у тимчасове користування” Тюменському міському партії, де вони й залишились⁹⁶. У Новосибірську з фондів Харківської картинної галереї було взято до Третьяковської галереї дві картини: Б. Віллевальде “Козаки у Берліні” (“для експозиції”) та В. Маковського “Слов’янський базар у Москві” (“для реставрації”). Дотепер цих полотен у харківському музеї немає⁹⁷. Особливо значних втрат зазнав Дніпропетровський історичний музей. Більша частина його експонатів перебувала на складі районного відділу НКВС у м. Челкар Актюбинської області Казахської РСР. Коли в 1945 р. співробітники музею приїхали по експонати, виявилось, що з 11 ящиків, у яких містились найцінніші предмети старовини та мистецтва, зникло 3, а два піддавалися несанкціонованому розкриванню⁹⁸.

Питання про реевакуацію українських музейних цінностей постало вже навесні 1944 р. Нарком освіти П. Тичина вніс його на розгляд РНК УРСР як одне з невідкладних⁹⁹. Та незважаючи на затверджену відповідну постанову українського уряду, їх повернення виявилось нелегкою справою. Співробітники музейних фондів в Уфі серед перших провели підготовку до реевакуації. Усе майно українських музеїв вмістилося в 200 ящиках та тюках. Але всі прохання до союзних наркоматів та відомств про виділення чотирьох вантажних та одного пасажирського вагонів наштовхувалися на негативну відповідь, тоді як на початок 1944 року всі евакуйовані музеї РРФСР

були вже відправлені до місць свого попереднього перебування. Лише в жовтні 1944 р. за неодноразовими клопотаннями заступника голови РНК УРСР М. Бажана нарком шляхів і сполучень СРСР Л. Каганович таки виділив з резервного фонду для перевезення вантажів у звільнені райони п'ять вагонів на реевакуацію українських музеїв з Уфи. Враховуючи велику цінність музейних фондів, особистим розпорядженням наркома внутрішніх справ Л. Берії була забезпечена їх збройна охорона на усьому шляху транспортування¹⁰⁰.

Через існуючий дефіцит рухомого складу реевакуація українських музейних цінностей виявилася розтягнутою в часі і здійснювалася в декілька етапів. Загалом упродовж 1944—1945 рр. в Україну повернулася більшість вивезених в тиллові райони СРСР історичних, краєзнавчих, художніх та меморіальних музеїв Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Полтави, Сум та інших українських міст. Але деякі експонати, організовано вивезені через установи Держбанку СРСР, були передані до музеїв України лише в кінці 40-х — на поч. 50-х років, а частину цінних фондів вдалося розшукати і повернути вже в середині 60-х років.

Таким чином, евакуація культурних цінностей з території України до східних районів СРСР у цілому сприяла збереженню значної частини видатних пам'яток вітчизняної та світової культури, що перебували в музеях, архівах та бібліотеках України. Проте вона не набула масштабів, відповідних кількості та значенню надбань культури, які в них перебували напередодні війни. А такий комплекс об'єктивних та суб'єктивних чинників, як відсутність належно опрацьованих планів евакуації, умови бойових дій, кількісні обмеження та затримки у відправці предметів культури, недостатнє забезпечення належних умов зберігання вивезених культурних цінностей в місцях їхнього зосередження на сході мали фатальні наслідки й призвели до значних втрат українських культурних цінностей вже на початковому етапі війни.

Безперечно, переміщення вглиб країни значної кількості музейних предметів, архівних документів та книг вже само по собі було завданням непростим. До об'єктивних обставин, які його ускладнювали, належали раптовість нападу агресора, швидка зміна воєнних обставин, масовані бомбардування населених пунктів та комунікацій авіацією противника. Ситуацію загострювали загальні масштаби, напруженість і надзвичайно стислі строки загальних планів радянської евакуації населення, підприємств та установ. При загальній оцінці здійснених заходів з евакуації населення та майна слід враховувати також той факт, що протягом 20—30-х рр. ХХ ст. в СРСР на основі ідеологічних доктрин більшовицької партії була розгорнута цілеспрямована боротьба проти культурної спадщини, що досягла свого апогею саме в передвоєнне десятиріччя. Особливо гострого характеру вона набула в УРСР, де проводилася під гаслом боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”, носіями якого були проголошені цілі пласти об'єктів національної культурної спадщини українського народу. Поза будь-якими сумнівами, ідеологічні фактори не могли не позначитися як на загальних масштабах, так і на змісті радянських евакуаційних заходів щодо культурних цінностей

на території УРСР, оскільки вони значною мірою (а в багатьох випадках і вирішальним чином) визначали ставлення відповідальних осіб та установ до їх вивезення в тиллові райони СРСР, зберігання й реевакуації.

Доля культурних цінностей на окупованій території України (1941–1944 рр.)

В результаті воєнних дій і в період окупації Україна зазнала найбільш масштабних за всю свою багатовікову історію втрат культурних надбань.

Характеризуючи долю культурних цінностей України в роки Другої світової війни, слід наголосити на тому, що лєвова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. “Я маю намір грабувати, і саме ефективно”, — так сформулював Г. Герінг політику нацистського уряду на Сході, що послідовно втілювалася в життя¹⁰¹.

Головним інструментом нацистів у “ефективному пограбуванні” культурних цінностей України стала діяльність спеціальних німецьких служб з виявлення, обліку, вивчення і конфіскації культурних цінностей, серед яких особливо виділялися Оперативний штаб Розенберга і так звана “група Кюенберга”.

Оперативний штаб рейхсляйтера А. Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rozenberg) був створений у 1940 р. під час вторгнення військ нацистської Німеччини у Францію¹⁰². Вважаючи цей досвід грабіжницької діяльності в окупованих країнах Західної Європи успішним, райхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг поширив компетенцію штабу й на окуповані землі на Сході, в тому числі й на територію України. 3 жовтня 1941 р. він надіслав райхскомісару Коху директиву про конфіскацію культурних цінностей України, яка визначала порядок роботи з вилучення музейних та інших фондів, її виконавців і методику. Вказавши на необхідність обліку всіх цінностей фондів музеїв, Розенберг доручив всю роботу з виявлення культурних цінностей Оперативному штабу і спеціальним робочим групам при райхскомісарах¹⁰³. Восени 1941 р. начальник Оперативного штабу Герхард Утікалем створив Головну робочу групу, яка передавалася райхскомісарові Коху¹⁰⁴. 1 березня 1942 р. особисто А. Гітлером було видано наказ “Про функції Оперативного штабу райхсміністра окупованих східних областей Розенберга”, за яким оперативному штабу надавалося “право перевіряти бібліотеки, архіви, масонські ложі та інші ідеологічні і культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу і конфіскувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології”¹⁰⁵. Нарешті 7 квітня 1942 р. вийшло розпорядження Міністерства окупованих східних областей райхскомісарам Остланда та України про збереження культурних і наукових цінностей для вивозу в Німеччину¹⁰⁶. Це розпорядження зобов’язувало Оперативний штаб Ро-

зенберга провести роботу з обліку та опрацювання даних про культурні цінності. Вже в жовтні 1941 р. перші співробітники Оперативного штабу почали прибувати до Києва. До кінця квітня 1942 р. їхня чисельність становила вже 60 осіб, які працювали в створених робочих групах — Західної (Київ), Південної (Херсон) та Східної (Дніпропетровськ) України, Криму (Сімферополь) та Харкова¹⁰⁷. З вересня 1942 р. робочі групи Оперативного штабу розгорнули свою діяльність майже на всій території окупованої України. Вони діяли до 1944 р. включно, тобто до моменту повного відступу німецької армії з українських земель¹⁰⁸.

Спеціальним підрозділом, уповноваженим на конфіскацію та вивезення культурних цінностей з окупованих нацистською Німеччиною територій, була також так звана “Група Кюнцберга” (SS-Sonderkommando des Auswärtigen Amtes “Gruppe Kunsberg” — особлива команда (група) військ СС Міністерства закордонних справ “Група Кюнцберга”). Це був батальйон СС особливого призначення під командуванням майора Е. Кюнцберга, підпорядкований безпосередньо Міністерству закордонних справ Німеччини. Батальйон діяв у складі передових загонів німецької армії та на окупованих територіях у період Другої світової війни із завданням виявляти та вивозити культурні цінності. У 1941 батальйон складався з 4-х робочих груп (einsatzkommando — скорочено ЕК), три з яких діяли на території СРСР. На території України діяла робоча група “Потсдам” під командуванням гауптштурмбанфюрера Патцака, підрозділи якої базувалися в Києві, Харкові, Одесі та Криму (Сімферополь, Ялта). Загалом з території СРСР “Група Кюнцберга” вивезла 304 697 одиниць зберігання архівних справ, карт, давніх актів та стародруків, наукових та ідеологічних видань, геологічних та мінералогічних колекцій, музейних пам’яток, значна частина яких була награбована на території України¹⁰⁹.

Діяльність спеціальних німецьких служб та організоване вивезення культурних цінностей з території України відбувались у руслі офіційної політики нацистської Німеччини. Вона визначалася характером завдань, поставлених перед ними керівництвом Райху. З одного боку, це були політичні та ідеологічні вказівки, що мали та меті забезпечення книжковими, архівними, музейними та іншими зібраннями культурних цінностей із захоплених територій для поточних потреб вироблення та реалізації нацистської політики на Сході та використання їх для ведення ідеологічної боротьби, а також забезпечення такими матеріалами майбутніх центрів наукових досліджень цих територій та націонал-соціалістичного виховання, комплектації існуючих науково-дослідних установ III Райху науковими виданнями та періодикою, цінним науковим обладнанням¹¹⁰. З другого боку, пограбування культурних цінностей на окупованих територіях було складовою частиною реалізації планів створення “музею фюрера” в місті Лінц (Австрія), які розроблялися особисто А. Гітлером і мали на меті створення найбільшого в світі зібрання шедеврів світової культури¹¹¹.

Румунські окупанти також створили спеціальні органи для пограбування культурних надбань українського народу. Відповідно до постанови уряду

Румунії від 3 грудня 1941 р., підписаної всіма членами Ради міністрів на чолі з маршалом Іоном Антонеску, почала діяти “Служба захоплень і збирання трофеїв”. Дещо пізніше за особистим дорученням Антонеску начальник генштабу Румунії І. Штефля розробив проект перетворення цієї служби на спеціальну “Організацію Z 1”. Після його реалізації було створено п’ять подібних структурних підрозділів цієї організації, які діяли в Одесі (керував майор Думітру Котя), Донецькому басейні (підполковник Іоан Поп), в Криму (підполковник Дарвін Галін), а також резервна при командуванні та спеціальна для Москви (створена на перспективу). У кожній з них діяло кілька батальйонів, до складу яких входили групи експертів-спеціалістів з художніх цінностей. 25 червня 1942 р. генерал Штефля підписав спеціальну “Інструкцію”, один з розділів якої детально пояснював техніку і засоби пограбування культурної спадщини України. Зокрема, вимагалось проводити всі операції в обставинах суворої таємності. “Всі твори мистецтва та художні цінності треба збирати у найсуворішій таємниці, не привертаючи уваги, ... вивозити лише в румунських санітарних поїздах”¹¹².

Перед фактом вимушеного відступу з території СРСР, німецькі війська та їхні союзники не лише інтенсифікували пограбування культурних цінностей, а й проводили масове знищення тих історичних та культурних надбань, які вони не могли вивезти. Ще в грудні 1941 р., реалізуючи наказ Гітлера щодо застосування тактики “випаленої землі”, командування групи армій “Центр” віддало вказівку про приведення кожної ділянки території УРСР, що залишалася німецькими військами, у повну непридатність”¹¹³. Пізніше інший нацистський зверхник — Гімлер — вимагав від німецьких військ: “Ворог повинен знайти країну повністю спаленою і зруйнованою”¹¹⁴. Спеціальні загони “факельників” і мінерів підпалювали, висаджували в повітря установи, житлові будинки, музеї, архіви, бібліотеки та інші заклади культури, історичні, архітектурні та художні пам’ятки.

Разом з тим, одним з вагомих чинників втрат культурних цінностей на окупованій території України було мародерство військовослужбовців окупаційних військ та представників окупаційних адміністрацій.

Вивчення документів щодо втрат культурних цінностей на окупованій території України засвідчує велику кількість фактів примусового вилучення предметів культури, що здійснювалося офіційними німецькими та іншими військовими й адміністративними очільниками з установ культури поза компетенцією спеціальних структур, які були офіційно уповноважені керівництвом Райху на такі дії. Ці вилучення зовні мали вигляд позичок предметів культури з фондів музеїв чи бібліотек, інших закладів. Ці предмети нібито вилучалися у тимчасове користування для прикрашання службових кабінетів в комендатурах та штабах, місць проживання німецьких, румунських, угорських військових, готелів, ресторанів тощо. Іноді навіть писалися розписки із зобов’язаннями повернення предметів. Однак насправді фактів повернення “тимчасово” взятих культурних цінностей можна вказати лічені одиниці. В абсолютній більшості випадків отримані таким чином пам’ятки безслідно

зникали. Подеколи офіційно фіксувалося вилучення культурних цінностей, які презентувалися як подарунки вищому керівництву.

Архівні дані засвідчують, що це явище набуло поширення на всій окупованій території України. Фактично, його можна кваліфікувати як приховане мародерство, що набуло системного характеру, здійснювалося повсюдно й у великих масштабах.

Пограбування культурних установ, особливо музеїв, частинами Вермахту, масова передача музейних цінностей у комендатури, штаби військових частин, квартири чиновників військової окупаційної адміністрації набули такого розмаху, що на це звернули увагу представники верхівки німецького керівництва, які знали справжню ціну культурним цінностям на території України і мали щодо них свої плани. Тому ситуація з фактами масового присвоєння військовими предметів історії та культури на захоплених територіях викликала в німецьких високопосадовців занепокоєння. Вже у вересні 1941 р., повідомляючи до Берліна про захоплення музейних цінностей передовими частинами Вермахту, генерал-комісар Білорусі Кубе висловив сподівання, що “в старі культурні міста України будуть своєчасно направлені експерти для керівництва подібними заходами, інакше адміністрація зустрине повне спустошення всюди”¹¹⁵.

Директиви райхсміністра окупованих територій А. Розенберга та створення згідно з ними спеціального Оперативного штабу і мережі робочих груп при райхскомісарах, яким доручалася вся робота з виявлення, обліку та конфіскації культурних цінностей, деякою мірою обмежувала грабіжницьку діяльність представників Вермахту та окупаційних адміністрацій¹¹⁶. Реальне розгортання цих штабів на території України та визначення їхніх повноважень на найвищому рівні припали на період весни—осені 1942 р.¹¹⁷ Проте мародерство цінностей культури тривало й далі. Про це свідчить доповідна записка референта з питань мистецтв при робочій групі Західної України д-ра Клейна, датована 22 січня 1942 р. Доповідаючи штабу про захоплення співробітниками генерал-комісаріату цінностей київських музеїв, референт писав: “Я одразу ж вказав доктору Франке на велику небезпеку роздачі творів мистецтва. Я довідався, що мої попередження зовсім не взяті до уваги”¹¹⁸.

Як засвідчують численні факти, незважаючи на спроби найвищих керівників окупаційної адміністрації контролювати ситуацію з несанкціонованим привласненням культурних цінностей на окупованій території України, всі вжиті заходи виявилися неспроможними повністю зупинити процес прихованого мародерства. Воно мало місце впродовж усього періоду окупації до часу відступу німецьких військ з українських земель включно. Приклади такого роду вилучень та втрат є досить переконливими.

Жертвою “позичок” музейних експонатів в обмін на розписки став Київський музей російського мистецтва. На вимогу очолюваного Е. Кохом Генерал-комісаріату України, для оздоблення службових приміщень та квартир високопоставлених чиновників з його фондів було вилучено 17 картин, в тому числі полотна О. Венеціанова та К. Брюллова. За особистою вказівкою самого Коха йому було доставлено картину невідомого художника “Дівчина

в червоному сарафані”. Окрім того, окремими особами з числа німецьких військових та службовців під розписки з музейних фондів в роки окупації було вилучено 24 художні вироби з бронзи та порцеляни¹¹⁹.

Масового характеру набуло вилучення німецькими офіцерами культурних цінностей, що залишалися в Полтаві в краєзнавчому та художньому музеях. Воно здійснювалося на підставі формальних розписок із зобов'язаннями повернення музейних предметів. При цьому надіслані солдати вилучали експонати силою, взагалі не питаючи згоди музейних працівників. Так, зокрема, німецький генерал у супроводі групи солдатів забрав з музею картину М. Ярошенка “Гірські орли”, залишивши розписку про її вилучення. Картина досі вважається втраченою¹²⁰. Гебітскомісар Карл Шенко та інші німецькі чиновники постійно вимагали видачі їм з фондів Полтавського краєзнавчого та художнього музеїв (у період окупації художній музей був картинною галереєю Полтавського краєзнавчого музею) картин, скульптур та інших творів мистецтва, старовинних меблів, килимів та посуду для використання у своїх квартирах¹²¹. Художні меблі для своєї квартири реквізував з музею також німецький генерал Рундштед¹²².

За вказівками коменданта м. Миколаїв Вінклера протягом періоду окупації з художнього музею ім. В. Верещагіна було вилучено понад 400 робіт видатного художника-баталіста В. Верещагіна, понад 100 творів І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Полєнова, В. Маковського, скульптури М. Антокольського та інших видатних митців. Поширеною була практика використання цих картин та скульптур для прикрашання службових приміщень, готелів для офіцерів німецької армії та приватних помешкань високопоставлених військовослужбовців. Картинами з музею було прикрашено й стіни офіцерської їдальні. Майже всі забрані з музею твори мистецтва згодом зникли¹²³.

Вже на початку німецько-радянської війни, в міру просування військ Німеччини та її союзників вглиб території України, численними були акти стихійного вандалізму та мародерства з боку солдат і офіцерів щодо культурних цінностей. Це була хвиля брутальних погромів культурних установ, що прокотилася Україною із Заходу на Схід та Південь. Згодом в умовах становлення окупаційного режиму подібні акти мародерства проявлялися у значно менших масштабах. Але знову масового характеру вони набули під час відступу німецьких військ з території України в 1943—1944 рр. Таким чином, розграбування та знищення українських культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ стало одним із реальних факторів їх втрати в період Другої світової війни загалом. Ця теза підтверджується численними фактами таких злочинних дій. Розглянемо їх за маршрутом просування німецької армії та військ союзників вглиб території України, а також відповідно до їх подальшого відступу.

Так, на початку війни, протягом другої половини липня — першої половини серпня 1941 р. Кам'янець-Подільський обласний краєзнавчий музей неодноразово ставав об'єктом пограбувань з боку наступаючих передових німецьких та угорських військових частин. Пограбовано було також Кременецький краєзнавчий та Бердичівський історичний музеї¹²⁴.

Коли у вересні 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва, будинок Київського музею російського мистецтва був зайнятий під розташування штабу однієї з військових частин. Фондові приміщення переобладнали під спальні, а на нижньому поверсі було влаштовано стайні для коней та туалети. Твори мистецтва опинилися в бездоглядному стані і безконтрольно розтягалися військовими¹²⁵.

Захопивши Дніпропетровськ, німецькі військові зайняли під окупаційну адміністрацію приміщення Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. У 1941 р. фондові колекції музею були просто викинуті на вулицю і кілька днів у бездоглядному стані перебували під опадами просто неба, розтягалися військовими та населенням. Лише згодом те, що залишилося, колишні співробітники музею на свій страх та ризик зібрали та перенесли до підвалу житлового будинку¹²⁶.

Об'єктом варварського ставлення та мародерства військових на окупованій території став Сумський художній музей. Німецький завідувач місцевого відділу освіти Ніц на свій розсуд відбирав з фондів музею та з експозиції вироби з художньої порцеляни та скла. У лютому 1943 р. відступаючі угорські солдати вчинили напад на музей й знову розграбували значну частину експонатів з художньої порцеляни та викрали мистецьки оформлені металеві тарілі. Невдовзі музей був ще раз пограбований вже німецькими солдатами. Старовинні художні меблі були поламани, складені на купу в одній з кімнат й підпалені. У пожежі згоріло усе приміщення музею разом із залишками експонатів¹²⁷.

Під час бомбардувань німецькою авіацією Чернігова в 1941 р. від влучання запальної бомби згоріла будівля Чернігівського історичного музею. Експонати, які вціліли у підвалах, стали об'єктом розграбувань та актів вандалізму з боку німецьких солдатів. Єдиний в Україні прижиттєвий портрет середини XVII ст. гетьмана Богдана Хмельницького був забраний ними і використовувався як мішень для вправ у стрільбі. Лише дивом ця унікальна пам'ятка української культури пережила добу окупації й у повоєнні роки була реставрована¹²⁸.

Загалом за офіційними радянськими даними на окупованій території СРСР німецькі окупанти та їхні союзники знищили та серйозно пошкодили близько 3 тис. пам'яток архітектури, розграбували 427 музеїв, вивезли за межі країни понад 100 тис. найцінніших художніх та наукових експонатів¹²⁹. На території України було зруйновано та пошкоджено майже 1 тис. пам'яток архітектури, з них 347 виявилися знищеними повністю. Серед них унікальні споруди періоду Київської Русі XI—XIII ст. та доби розквіту українського бароко XVII—XVIII ст.¹³⁰ Загальні втрати музейного фонду України дотепер точно не визначені. За першими радянськими повоєнними офіційними даними, на території України в період окупації було зруйновано та пошкоджено 151 музей різного профілю, вивезено понад 40 тис. унікальних експонатів. Музейному господарству Української РСР було завдано збитків на суму 1350 млн крб.¹³¹ Однак названа цифра навряд чи повною мірою відображає справжні масштаби втрат. Адже оцінити в

грошових одиницях збитки, заподіяні в роки війни та окупації музеям України, можливо лише умовно. За своїм історичним та культурним значенням більшість художніх полотен, унікальних пам'яток старовини не мають ціни, їх втрату неможливо відшкодувати. Разом з тим, вже зазначалося, що ряд науковців звертають увагу на той факт, що відповідно до офіційної статистики, безпосередньо перед війною на території України діяло 174 музеї¹³². За різними даними, у державних музейних фондах перебувало від 2,8 до 3,5 млн одиниць зберігання¹³³. А з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв їхня загальна кількість сягала близько 6 млн одиниць¹³⁴. У своїй переважній більшості вони не були евакуйовані в тиллові райони СРСР на початку війни й лишилися на окупованій території. Тож реальні втрати музеїв України були набагато більшими, ніж повідомлялося одразу по війні в офіційних радянських джерелах.

Постраждали музеї і картинні галереї Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернігова, Полтави, Сум, Херсона, Донецька, Кам'янець-Подільського, Рівного, Дніпропетровська та багатьох інших міст і районних центрів. До цього трагічного переліку слід додати втрати музеїв Криму, що є частиною сучасної території України, серед яких були відомі музеї та картинні галереї Севастополя, Сімферополя, Алупки, Бахчисарая, Керчі, Феодосії та інших населених пунктів півострова. За даними Міністерства культури України, опублікованими у 1987 р., втрати тільки творів мистецтва з музеїв України перевищували 130 тис. експонатів. За даними Міністерства культури СРСР, оприлюдненими на початку 90-х років ХХ ст. на основі аналізу актів збитків, завданих війною, що були складені у 1944—1948 рр., лише у 15 музеях Української РСР різного профілю втрати фондів склали 240 тис. 693 експонати. А разом із наведеними відомостями щодо шести найбільших музеїв Криму втрати лише у 21 музеї України склали 283 тис. 782 предмета¹³⁵. Отже, йдеться про сотні тисяч (а може й мільйони) предметів історії та мистецтва, які було викрадено, знищено, пошкоджено і загублено внаслідок бойових дій та окупації.

У Київському музеї українського мистецтва окупанти знищили і розтягли 55 875 експонатів, що становить 91 % його фондів¹³⁶. Були викрадені унікальні зразки старовинного посуду і колекція народних вишивок ХVІІІ—ХХ ст., збірка фаянсових виробів ХVІІІ ст. Києво-Межигірської фабрики, цінні зразки різьблення по дереву. З музею вивезли також 5304 одиниці живопису, графіки, скульптури¹³⁷. За даними повоєнних актів збитків, Київський державний музей російського мистецтва втратив 4878 експонатів. Серед них були: збірка рідкісних ікон, роботи І. Рєпіна, В. Верещагіна, М. Ге, Ф. Федотова, А. Куїнджи, В. Маковського, М. Антокольського та інших відомих російських художників і скульпторів, майстрів декоративно-прикладного мистецтва¹³⁸. Втрати Київського музею західного і східного мистецтва налічують 24 714 експонатів. Визначну цінність мали зразки скульптури давніх Єгипту, Греції і Риму, європейських країн ХVІІІ ст., 718 полотен переважно західноєвропейських майстрів ХVІ—ХVІІІ ст. З унікальної ко-

лекції гравюр, що налічувала 33 тис. зразків XVI—XVIII ст., залишилося тільки 8 тис. найменш цінних¹³⁹.

Згідно з повоєнними актами втрат, з Харківської картинної галереї до Німеччини були відправлені 1109 картин російських і українських художників, 20 картин і 219 ескізів західноєвропейських майстрів XV—XIX ст., 332 вироби декоративно-прикладного мистецтва. Після вивезення музейних цінностей німецькі військові підпалили галерею з усіма цінностями, що ще залишалися після пограбування¹⁴⁰. Одеський музей західного і східного мистецтва внаслідок війни та окупації втратив 5863 картин, малюнків і гравюр, 2925 предметів з фарфору, бронзи, а також старовинної зброї. З Одеського музею українського і російського мистецтва було вивезено більш ніж 900 картин і 516 акварелів, пастелів, малюнків, серед них роботи І. Рєпіна, І. Іванова, А. Куїнджи, В. Маковського, М. Нестерова, А. Саврасова та інших, 1146 старовинних ікон. Було повністю розграбоване і знищене унікальне зібрання Одеського історико-археологічного музею, яке до війни нараховувало близько 500 тис. експонатів¹⁴¹.

Велика шкода була заподіяна бібліотекам України. Внаслідок війни та окупації на території України було розкрадено та знищено понад 51 млн книг. Постраждали найбільші українські книгозбірні — Академії наук УРСР у Києві, ім. В. Короленка в Харкові, ім. В. Леніна в Одесі, ім. І. Франка (в т. ч. колишня бібліотека “Оссолінеум”) у Львові тощо¹⁴². Так, у Києві було знищено і вивезено 4 млн книг. Серед них з книжкових зібрань Бібліотеки АН УРСР — понад 320 тис. цінних та унікальних книг і рукописів, у тому числі 5 ящиків стародруків, 20 рукописів XV—XVIII ст., рідкісні видання творів Т. Шевченка, А. Міцкевича, І. Франка. З бібліотек наукових установ Києва викрадено Перше і Друге Горностаєвське Євангеліє XVI ст. у високохудожніх срібних з позолотою оправах, старовинне сербське Євангеліє, рідкісні рукописи перської, абіссінської і китайської писемності, книги першодрукаря І. Федорова та інші пам’ятки культури. Виявилися розграбованими та загинули унікальні зібрання Київського університету — бібліотека з фондом понад 1 млн 300 тис. книг, більше половини Архіву давніх актів тощо¹⁴³. Зі Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР ім. І.Я. Франка було викрадено 5113 рукописів, 3139 стародруків¹⁴⁴. З Харківської бібліотеки ім. В.Г. Короленка у Берлін було відправлено декілька тисяч цінних книг, а тими, що залишилися, вимостили бруківку¹⁴⁵.

Унаслідок війни та окупації виявилися втраченими 18 млн архівних справ, що зберігалися в державних центральних і обласних архівах та їхніх філіалах. А разом з відомчими, районними та міськими архівами загальні втрати державного архівного фонду в Україні оцінюються в 46 млн справ, серед них — унікальні документи з історії України XII—XX ст.¹⁴⁶

Таким чином, загальні масштаби втрат культурних цінностей на окупованій території України були безпрецедентно великими і за своєю суттю мали характер гуманітарної катастрофи. Окрім організованого вивезення культурних цінностей з окупованої території України, що здійснювалося спеціальними уповноваженими структурами німецьких та румунських військ,

суттєву роль у втратах українських культурних надбань в період Другої світової війни відіграло мародерство — розграбування та знищення культурних цінностей окупаційними військами під час бойових дій та окупації України, а також дій представників військових та окупаційних адміністрацій з вилучення культурних цінностей, які кваліфікуються як приховане мародерство на окупованій території. Викрадені і втрачені таким чином предмети культури не були предметом обліку спеціальних служб і, відповідно, не відображені в їхній документації. Це об'єктивно спричиняє розходження у даних про втрати культурних цінностей на території України, що виникають при порівнянні документації українських закладів культури, німецьких та румунських окупаційних адміністрацій, американських даних про повоєнну реституцію вивезених предметів культури.

Повернення та реституція українських культурних цінностей після завершення війни

Злочини проти культурних надбань на окупованих територіях вимагали принципової оцінки з боку міжнародного співтовариства та формування системи юридичних норм і механізмів подолання їхніх наслідків. Ключове значення щодо визначення долі культурних цінностей, знищених та розграбованих нацистським режимом і його союзниками під час Другої світової війни, мали міжнародні конвенції 1899 р. та 1907 р., що встановлювали зобов'язання воюючих сторін щодо прав власності та об'єктів культури в ході бойових дій та на території окупованих країн. Ці угоди забороняли знищення, пошкодження та пограбування, а також будь-які форми примусового відчуження історико-культурних цінностей¹⁴⁷. Спираючись на положення конвенцій, держави-союзниці по антигітлерівській коаліції узгодили та ухвалили з цього приводу спеціальну декларацію щодо визнання недійсними усіх актів позбавлення власності на окупованих територіях, у тому числі щодо власності на культурні цінності, яка увійшла в систему міжнародних правових документів під неофіційною назвою Декларація від 5 січня 1943 року. Її підписали уряди 18 країн, в тому числі Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Греції, Канади, Норвегії, Польщі, СРСР, США, Чехословаччини, за уряд Франції — Французький Національний Комітет та ряд інших держав¹⁴⁸. За домовленістю між сторонами, декларація мала бути оприлюднена шляхом відповідних заяв у Лондоні, Москві та Вашингтоні¹⁴⁹. Розвиток подій на фронтах Другої світової війни, позначений переломом у ході бойових дій, наближенням поразки нацистської Німеччини та її союзників, поставив перед країнами антигітлерівської коаліції питання щодо майбутнього Німеччини та її відповідальності за розв'язання війни й скоєні злочини на окупованих територіях. З метою узгодження та вироблення єдиної позиції з так званого “німецького питання” було створено Європейський Консультативний Комітет з центром у Лондоні (ЕКК)¹⁵⁰, учасником якого стали також США, проведено цілу низку спеціальних міжнародних конференцій у Тегерані

(28 листопада — 1 грудня 1943 р.), Бреттон-Вудсі (1—22 липня 1944 р.), Ялті (4—11 лютого 1945 р.), Потсдамі (липень—серпень 1945 р.), Парижі (9 листопада — 21 грудня 1945 р.). У ході їхньої роботи узгоджені країнами антигітлерівської коаліції принципи стали ваговою складовою частиною системи мирних договорів, укладених після завершення війни у 1947 р. в Парижі державами-переможцями з Німеччиною та її союзниками.

У ході дискусій та підготовки міжнародних рішень щодо Німеччини та засад подолання заподіяних в ході війни та окупації збитків, значна увага приділялася питанням повернення та реституції втрачених культурних цінностей, пограбованих Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях. Доля культурних цінностей, знищених та пограбованих нацистами та їхніми спільниками, в процесі вироблення рішень щодо Німеччини набула значення окремого правового та організаційного комплексу в блоці репараційних проблем. Це засвідчує перебіг дискусій під час Потсдамської та Паризької конференцій 1945 року. Так, остання присвячувалася темі репарацій з Німеччини і ухвалила кілька окремих резолюцій, котрі окреслили концептуальні підходи до реституції втраченого внаслідок війни та окупації майна, включно з культурними цінностями, як такого, що підлягало спеціальній процедурі. Така процедура була розглянута та затверджена згодом під час роботи створеної союзниками Контрольної ради щодо Німеччини, до якої входили представники СРСР, США, Великої Британії та Франції. Зокрема, низкою рішень Комітету з координації Контрольної ради визначався сам предмет та поняття “реституції”, а також узгоджена для всіх зон окупації Німеччини “чотиристороння процедура реституції”¹⁵¹.

Вивезені німецькою окупаційною владою з України культурні цінності почали повертатися їхнім законним власникам вже в ході бойових дій 1944—1945 рр. Під час просування радянських військ територією країн Східної та Центральної Європи залучені до передових частин спеціальні пошукові експертні групи виявляли та відправляли до СРСР архівні, бібліотечні та музейні фонди, зосереджені нацистами на перевалочних базах та в спеціальних сховищах. Наприклад, на території Польщі в Кракові було виявлено вагон з музейними експонатами Дніпропетровського музею ім. Д. Яворницького. З Австрії повернулася додому частина втрачених експонатів музеїв Одеси. У місті Цеденін поблизу Берліна вже 1945 року було знайдено і відправлено в Україну 98 археологічних експонатів Харківського історичного музею¹⁵². Тоді ж на території Польщі було виявлено та повернуто в Україну 6 вагонів з архівними документами зі Львова. З Чехословаччини відправили 15 вагонів з матеріалами архівів України та Латвії, в тому числі 4 скрині рукописних книг з Бібліотеки АН України. 54 вагони з українськими і молдавськими документами були повернуті з території Румунії. Три вагони (230 скринь) архівних документів, вивезених нацистами з Одеси, було знайдено в Німеччині поблизу м. Штассфурт в шахті Берлепш і направлено до СРСР¹⁵³.

Проте значна кількість українських культурних цінностей по війні опинилася в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини.

При цьому переважна більшість із них була знайдена на території зони відповідальності США.

В ході просування союзних військ територією Німеччини масштаби виявлення експертами культурних цінностей світового значення виявилися надзвичайними. При цьому більшість пам'яток потребували перевезення з місць переховування (часто це були сирі підвали та сховища у шахтах) і розташування у придатних для збереження умовах, де можливо було б проводити їх облік та елементарні заходи із захисту після складних умов перебування. З цією метою 20 травня 1945 р. Верховне командування союзних експедиційних сил¹⁵⁴ видало наказ про створення “збірних пунктів”, які передбачалися розміщувати “в придатних для цієї мети будівлях”. Перший такий офіційний американський збірний пункт почав діяти в центрі Німеччини, в м. Марбург. Однак кількість культурних цінностей, що були знайдені у різних частинах Німеччини, була такою великою, що стало зрозуміло — транспортувати і розміщувати їх в одному центрі концентрації просто неможливо. Тож у процесі виявлення культурних цінностей почали створювати нові “збірні пункти”. Зокрема, 14 червня 1945 р. отримав офіційний статус другий центральний “збірний пункт” у Мюнхені (Баварія), розміщений у величезному та просторому колишньому адміністративному центрі нацистської партії. Його очолив лейтенант Крег Сміт. Третій збірний пункт відкрився у м. Вісбаден у приміщенні Земельного музею під керівництвом капітана Уолтера Фармера. Згодом сюди були переведені культурні цінності зі збірного пункту в Марбурзі, який таким чином припинив існування. Натомість, у м. Оффенбах поблизу Франкфурта-на-Майні відкрився ще один пункт зосередження знайдених культурних цінностей. В ньому переважно зосереджувалася юдаїка, вивезена нацистами з окупованих країн. У Вісбадені більшість предметів становили культурні цінності, що належали німецьким власникам¹⁵⁵. Мюнхенський центральний збірний пункт став місцем концентрації головних масивів культурних цінностей, вивезених нацистами з СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Франції, Бельгії, Нідерландів та інших країн Європи¹⁵⁶.

У вересні 1945 р. американські експерти почали готувати перші передачі культурних цінностей зацікавленим сторонам. Цей процес започаткувало повернення Гентського алтаря, передача якого відбулася в Королівському палаці в Брюсселі¹⁵⁷. Звістка про цей акт сколихнула країни-жертви німецької окупації і спричинила хвилю звернень щодо допуску їхніх фахівців на американські збірні пункти. У Мюнхені для представників кожної з таких країн було надано по службовому приміщенню та по помічнику-фахівцю зі збереження пам'яток. Приналежні кожній з країн речі необхідно було вилучити із загальної маси та помістити для інвентаризації та упакування в окремі частини будівлі збірного пункту¹⁵⁸. Ця робота потребувала значних зусиль та часу.

Одразу після завершення Другої світової війни американська військова адміністрація в Німеччині була налаштована на виконання всіх зобов'язань

та узгоджених рішень щодо повернення та реституції втрачених культурних цінностей на справедливих засадах. Така позиція США рівною мірою стосувалася й СРСР. Зокрема, у 1945 р. під час зустрічі з радянським генералом В. Соколовським очільник військової адміністрації США в Німеччині генерал Л. Клей запевнив його, що він обстоює ту позицію, згідно з якою Німеччина повинна повернути все, що вивезла з окупованих країн¹⁵⁹.

У перші повоєнні роки процес передачі культурних цінностей з американської до радянської окупаційної зони відбувався досить активно. Зокрема, з шифрованої телеграми уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі при Радянській військовій адміністрації в Німеччині генерал-майора Леоніда Зоріна, яку він надіслав до Москви, відомо, що з американської зони окупації тільки у вересні 1946 року до Східного Берліна загалом перевезли 4 вагони музейних цінностей (333 ящики)¹⁶⁰.

Однак з часом, коли стосунки між СРСР та західними союзниками погіршилися, СРСР почав звинувачувати американську сторону у саботажі та небажанні виконувати свої зобов'язання. Так, у листі до генерала Л. Клея від 5 березня 1949 р. маршал В. Соколовський звернув увагу американського керівника на той факт, що за увесь період з американської зони було повернуто лише близько 20 вагонів з архівними матеріалами, книгами та іншими предметами, а також одна скульптура. Соколовський робив висновок, що американська сторона свідомо перешкоджає радянській місії з реституції і назвав таке становище неприпустимим¹⁶¹. У відповіді американських представників зазначалося, що з американської окупаційної зони за три роки було повернуто до СРСР майже 600 тис. книг, цінні срібні вироби, ікони, картини, предмети релігійного культу, скульптури. Генерал Клей відкидав звинувачення у дискримінації радянської місії та наголошував на неухильному дотриманні американськими службами процедури реституції як щодо СРСР, так і щодо місії інших 14 країн, з якими вони співпрацювали¹⁶².

Слід зазначити, що твердження американської сторони багато в чому були обґрунтовані. За даними американської дослідниці П.К. Грімстед, загалом з американської зони окупації в період 1945—1953 рр. до СРСР через передачу Радянській військовій адміністрації в Німеччині (РВАН) було відправлено 17 партій вантажів. Ще один акт реституції був здійснений вже на території США в 1957 р.¹⁶³

Списки переданих культурних цінностей оформлялися по-різному. У деяких із них під окремими одиницями проходили як твори мистецтва та інші музейні предмети, так і книги й архівні справи. В інших випадках у списках, зокрема, книги та брошури при відправці враховувалися лише за номерами ящиків. В окремих списках (як правило, це притаманно першим спискам 1945 р.) такий підхід застосовувався і до музейних предметів, коли під одним інвентарним номером ящика фігурували “картини”, “предмети одягу”, “стара бронза”, “стара кераміка” тощо. Списки більш пізнього часу музейні цінності фіксують, як правило, попередметно. Друковані видання та архівні матеріали здебільшого подавалися за кількістю ящиків. Тому існують

певні труднощі у підрахунках кількості повернутих з американської зони окупації до СРСР культурних цінностей.

Загалом за підрахунками американської служби секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів, нею до Радянського Союзу було передано 534 120 порядкових номерів предметів, що мали культурне значення (ікони, картини, книги, кераміка, скульптура, зброя, одяг та тканини, скло, порцеляна, монети тощо). Значна частина цих культурних цінностей походила з зібрань Києва — 167 717 од.¹⁶⁴ Це становило 31,4 % усіх повернених до СРСР реліквій. Разом з тим, авторитетний німецький дослідник В. Айхведе припускає, що загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення з-поміж повернених до СРСР походили з України¹⁶⁵. Це становило понад 65,5 % від загального числа культурних цінностей, повернених до СРСР з американської зони окупації на території повоєнної Німеччини.

Зокрема, у замку Гохштадт-на-Дунаї було знайдено переважну більшість музейних цінностей з багатьох міст України. Їх було перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. Картину щодо співвідношення загальносоюзних та українських культурних цінностей, що там зберігалися, а також про географію їхнього походження надають матеріали картотеки мистецьких об'єктів збірного пункту, які збереглися в архівах. Загалом картотека налічує 55 024 картки. Її складовою частиною є т. зв. реституційна картотека, де зібрані картки власності на предмети культури, що підлягали поверненню країнам походження. 5152 картки складені на об'єкти, що походили з території СРСР¹⁶⁶. Копії з цих карток перебувають в Україні¹⁶⁷. Їх аналіз за географією та кількісними показниками, за підрахунками Т. Себти, дає змогу відтворити таку картину: сучасна територія України — 2 033 картки, Росії — 1 219 карток, Білорусі — 317 карток. Частина карток (1 583 од.) цього розділу має позначку "СРСР: Власник невідомий"¹⁶⁸. Слід зазначити, що серед останньої категорії також можуть бути картки на предмети з України.

Незважаючи на зосереджену в Мюнхені велику кількість пам'яток історії та культури, що належали українським установам, українські представники не були допущені до участі у їх експертному опрацюванні на території Німеччини — ідентифікації, підготовці списків на передачу, прийнятті та перевезенні до радянської окупаційної зони.

Між тим, інформація про знайдені в Баварії значні українські музейні фонди стала відомою в Управлінні музеїв Комітету у справах культосвітньої роботи при Раді Міністрів УРСР влітку 1946 р., яке терміново відрядило до Німеччини свого представника — заступника директора Києво-Печерського заповідника археолога В. Богусевича. Він прибув з Києва до Берліна 20 липня 1946 року з офіційними повноваженнями від українського уряду. Проте В. Богусевичу як українському представникові завідувач відділу реституції Радянської військової адміністрації в Німеччині (РВАН) Г. Гуляєв категорично відмовив у в'їзді до Мюнхена для визначення предметів, вивезених з музеїв України. Щобільше, з офіційних висновків

про В. Богусевича видно, що він не міг отримати жодної конкретної інформації стосовно того, як РВАН далі поведеться з виявленими українськими цінностями. Йому було лише заявлено, що є два варіанти подальшого розвитку подій: відправлення всіх знайдених музейних фондів до ленінградського Ермітажу або ж організація їх розподілу безпосередньо в Берліні¹⁶⁹. Таке ставлення до українського представника було відверто дискримінаційним.

На тлі погіршення стосунків між СРСР та країнами Заходу, а також наростання конфліктів та непорозумінь між керівництвом радянської окупаційної зони і керівниками окупаційних зон США, Великої Британії та Франції, американська політика реституції почала зазнавати змін. До структур секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів почали масово звертатися втікачі з країн, що потрапили в зону радянського впливу, що як біженці почали заявляти свої претензії на право власності на культурні цінності, пограбовані нацистами на території цих країн та згодом зосереджені в збірних пунктах західних зон окупації Німеччини. Всупереч узгодженій чотиристоронній процедурі реституції, що передбачала виняткове право урядів союзних країн на реституцію втраченого майна, і культурних цінностей включно, такі вимоги незрідка задовільнялися. Існують згадки про існування таємної урядової інструкції США від 28 серпня 1948 р., в якій, поміж іншим, наказувалося “адміністрації окупаційної зони в Німеччині припинити передачу творів мистецтва країнам радянського блоку, якщо на них претендують громадяни інших держав”¹⁷⁰. Факт надходження таких директив визнавали офіцери американської ПОМА, які через кілька місяців підтверджували, що армія отримала повноваження “повертати біженцям з території Радянського Союзу чи його поплічників (як громадянам, так і негромадянам цих країн) предмети, на які вони претендують в індивідуальному порядку”¹⁷¹.

Прикладом таких дій стала доля відомих малюнків А. Дюрера (24 од.), конфіскованих та вивезених нацистами 2 липня 1941 р. з Львівської філії Бібліотеки АН УРСР після окупації Львова ще на початку німецько-радянської війни. В 1945 р. їх було знайдено в американській окупаційній зоні на території Австрії в Зальцбурзі¹⁷². Рисунки було перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. В квітні 1947 р. до американських служб надійшло звернення від князя Георга Любомирського (нащадка роду Любомирських, представники якого внесли ці рисунки до фондів колишнього Закладу Оссолінських у Львові), в якому він просив передати йому ці раритети. Князь обіцяв подарувати їх Національній галереї у США. Однак тоді ж він звернувся до відомої фірми Розенберга та Стейбеля в Нью-Йорку з проханням допомогти повернути малюнки Дюрера, які він в майбутньому планував продати. В травні 1947 р. офіцери Секції пам'яток, образотворчих мистецтв та архівів почали розгляд даного питання. Спершу князю було відмовлено на підставі того, що існуюча процедура реституції творів мистецтва передбачала їх повернення до країни, з якої їх було вивезено, але не окремим пер-

сонам. Також були взяті до уваги існуючі відомості щодо їх передачі в дарунок львівському закладу. Однак невдовзі Любомирському порекомендували не знімати своїх претензій. А після надходження директив щодо змін в політиці реституції їх почали розглядати як першочергові. Дискусії в середовищі американських посадовців та експертів щодо долі львівських малюнків Дюрера тривали кілька місяців. Справа дійшла до Державного департаменту США, де їхня доля була остаточно вирішена. У травні 1950 р. Держдепартамент ухвалив рішення, згідно з яким ці рисунки дозволялося передати князю Г. Любомирському, що й було виконано¹⁷³. Вже в 1954 р. колекція була розпродана ним з аукціону і виявилася розпорошеною по багатьох музеях світу¹⁷⁴.

За схожим сценарієм, хоч і на дещо інших засадах, вирішувалася доля так званих “безгоспних” цінностей, які було складно ідентифікувати. Зазвичай вони поверталися державі, з території якої були вивезені, і могли розподілятися між музеями та бібліотеками. Однак у 1947 р. виникло питання щодо майбутнього колосальних масивів єврейських культурних цінностей, награбованих нацистами на території окупованих країн. Переважна частина таких предметів зосереджувалася в Центральному збірному пункті в Оффенбаху. Додаткова інструкція про повернення та реституцію майна, пограбованого нацистами, схвалена Військовою адміністрацією США, передбачала можливість участі в реституції благодійних та неприбуткових організацій. Тож претензії на єврейську власність заявили Організація-правонаступник з реституції єврейської власності (ОПРЕВ), заснована в 1947 р. в Нью-Йорку, та організація Відновлення єврейської культури. Обидві ці структури співпрацювали. Їхніми зусиллями більшість предметів єврейської культури було відправлено до США та Ізраїлю, хоча суперечки щодо долі цих цінностей ще тривали протягом багатьох років¹⁷⁵.

У тому числі не було повернуто до країни походження чимало колекцій юдаїки та гебраїки, вивезених нацистами з території СРСР та, зокрема, України. Так, за даними П.К. Грімстед, з Оффенбаха до Києва повернулася лише незначна кількість єврейських матеріалів, тоді як багато цінних єврейських книг та рукописів з України опинилися в США та Ізраїлі. Їх ідентифіковано в музеї Яд-Вашем, Національній бібліотеці та бібліотеці університету в Єрусалимі. Серед них були матеріали колишнього Інституту єврейської пролетарської культури в Києві УАН. У Національному архіві США також зберігаються матеріали цього інституту, таємно вивезені з Німеччини після війни¹⁷⁶.

Питання реституції українських культурних цінностей з британської та французької окупаційних зон практично не висвітлено науковцями. Існують лише згадки про відправку до СРСР з британської зони окупації з монастиря Танценберг біля міст Філлах та Клагенфурт, де нацисти зосередили мільйони награбованих книг, протягом травня 1946 — жовтня 1948 рр. 569 великих кошків з тисячами томів. Переважно це були книги з приміських палаців Ленінграда, Воронежа та Києва¹⁷⁷.

Знайдені на території Німеччини та передані Радянській військовій адміністрації культурні цінності зосереджувалися в Берліні у великих складах на березі річки Шпреє, що мали назву “Дерутра”. Їх обліком, інвентаризацією та розподілом у взаємодії з РВАН опікувалася спеціальна комісія фахівців, сформована і направлена до Німеччини в 1947 р. урядом СРСР. До її складу входили уповноважений Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Д. Марчуков (керівник), ленінградський мистецтвознавець А. Кучумов, фахівець музейної справи з Москви Г. Антіпін¹⁷⁸. За деякими даними, вони прибули до Берліна на початку жовтня 1947 р.¹⁷⁹ Жодного українського представника до складу комісії включено не було. Інвентаризація та розподіл сотень тисяч культурних цінностей відбувалися з великим поспіхом. Вже 24 жовтня 1947 р. було прозвітовано про їх підготовку до відправки в СРСР. Лише тоді була сформована спільна комісія за участю представників РРФСР, УРСР та БРСР, яка прийняла для опрацювання 2391 ящик (місце). При цьому у висновку щодо їх обстеження зазначалося: “Визначити кількість експонатів не видається можливим через відсутність яких-небудь точних відомостей про нього. Орієнтовно можливо сказати, що у 2391 ящику знаходяться декілька сот тисяч предметів”¹⁸⁰. Як свідчить заключення, комісія змогла лише поверхово ознайомитися з підготовленим до відправки майном і не мала змоги детально розбиратися з його атрибуцією та визначенням конкретного законного власника.

6 листопада 1947 р. в Берліні відбулася офіційна передача архівів, бібліотечних фондів та музейного майна, що підлягали поверненню до СРСР. При цьому кількість ящиків (місць) значно зменшилася. У складеному того ж дня акті передачі цінностей вказано, що загалом було призначено до відправлення 2031 ящик, які завантажили у 18 закритих вагонів. Додатково в один відкритий вагон помістили дві бронзові статуї та ствол музейної гармати. Із загального числа 19 вагонів у Ленінград—Пушкін скеровувалися 4 закритих і один відкритий вагон, у м. Новгород — 4 вагони, в м. Київ — 8 вагонів, в м. Мінськ — 2 вагони¹⁸¹. Тоді ж відбулася офіційна передача підготовлених до відправки культурних цінностей представникам РРФСР, УРСР та БРСР. Від України цінний вантаж приймали Уповноважений Ради Міністрів УРСР в Німеччині В. Островецький та представник АН УРСР М. Голімбіовський. Білоруські культурні цінності прийняли уповноважений Ради міністрів БРСР М. Кальницький та представник АН БРСР В. Хатишев¹⁸². До України мало відправлятися 1127 ящиків (місць) з культурними цінностями¹⁸³.

7 листопада 1947 р. з Берліна вирушив перший потяг з культурними цінностями, що поверталися до СРСР. Він мав прибути до Москви, а згодом — до Ленінграда — Пушкіна. За деякими даними, потяг складався з 11 вагонів, в яких з Німеччини відправлялися приблизно 2500 ящиків (місць) з музейними та іншими культурними цінностями¹⁸⁴. Зазначимо, що ці дані значно перевищують кількість культурних цінностей, які мали відправлятися до РРФСР згідно зі згаданим вище актом передачі культурних

цінностей від 6 листопада 1947 р. Тож це питання потребує окремого додаткового дослідження.

За кілька днів, 10 листопада, в дорогу вирушив ще один потяг, який прямував до Києва. Він складався з 8 вагонів з культурними цінностями. На станції Брест їх довелося перевантажувати з німецьких в радянські вагони. Нарешті, 4 грудня 1947 р. цінний вантаж прибув на київський вокзал. Протягом 6—8 грудня тривало його розвантаження та перевезення автомашинами до місця тимчасового складування на територію історико-культурного заповідника “Києво-Печерська лавра”. Далі розпочалася праця з обліку, систематизації та розподілу отриманих культурних цінностей. З цією метою була створена державна комісія на чолі з директором Київського історичного музею А. Вікторовим, що діяла з 4 січня до 15 березня 1948 р.¹⁸⁵

Комісія встановила, що під час транспортування частина етнографічних матеріалів була запакована не в ящики, а в паперові згортки, які розпалися під час перевантажень, тож загальна кількість місць виявилася дещо більшою, ніж було вказано в супровідних документах (1127 місць, тоді як у вступній частині звіту комісії фігурує цифра 1138 місць, однак перерахунок наведених у ньому детальних даних показує іншу цифру — 1156 місць). Російські експерти, які готували вантаж до відправки з Берліну, не додали до нього ні матеріалів американських актів передач, ні будь-яких інших документів, які б могли допомогти встановити приналежність окремих предметів закладам культури. Тож за допомогою залучених консультантів-фахівців комісія була змушена атрибутувати і розподіляти їх “за зовнішніми ознаками (шифр, що зберігається на експонатах, печатка, фото, окремі написи та ін.)”¹⁸⁶. За підсумками інвентаризації було встановлено, що з отриманого вантажу 1060 місць беззаперечно належали українським установам (867 — закладам системи Комітету в справах культурно-освітніх установ, 193 — іншим установам), а 49 місць потрапили до “українського” потягу помилково і належали установам Білоруської РСР (42 місця), Кримської АРСР (РРФСР, 6 місць), РРФСР (м. Орел, 1 місце). Ще 37 місць, за даними комісії, не було можливості атрибутувати. Серед визначених українських власників були музеї, наукові установи та бібліотеки Києва, Вінниці, Львова, Миколаєва, Полтави, Херсону, Чернігова та Умані. Найбільша кількість повернутих з Німеччини культурних цінностей (628 місць) належала до фондів Київського історичного музею (до війни — Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка)¹⁸⁷.

Повернення значної кількості українських культурних цінностей, вивезених до Німеччини в роки окупації, поза всякими сумнівами, стало визначною подією в історії української культури.

Разом з тим, є всі підстави вважати, що під час інвентаризації та розподілу майна радянських музеїв, бібліотек та архівів на складах “Дерутра” в Берліні з об’єктивних та суб’єктивних причин велика частина українських культурних цінностей була помилково призначена для відправки до Москви та Ленінграду (в приміські палаци в мм. Пушкін та Павловськ) і, зреш-

тою, потрапила до фондів російських установ. Ця тема досі ще лишається малодослідженою через відсутність доступу до відповідних російських архівних фондів. Але й відомі наукові дані дають змогу стверджувати, що йдеться про масштабне явище, яке спричинилося до нових втрат українських культурних цінностей.

Так, зокрема, 10 лютого 1948 р. до Управління музеїв Комітету в справах культурно-просвітніх установ при Раді Міністрів УРСР надійшов лист директора Центрального сховища музейних фондів приміських палаців Ленінграду в м. Пушкін А. Кучумова, в якому повідомлялося, що під час розбирання майна, повернутого з Берліну, “виявлені картини, що належать київському музею та музеям інших міст України, загальною чисельністю близько 300 штук. Крім того, виявлені негативи археологічних розкопок — 3 ящики, книги та інші предмети, що належать установам Академії наук України — 3 ящики”. В листі ставилося питання про терміновий приїзд українських фахівців, які повинні були мати при собі документи, що підтверджували б пограбування німецькими окупантами музейного майна та повноваження на його отримання¹⁸⁸. Даних про отримання цих цінностей українськими установами поки що не виявлено.

Однак далеко не завжди українські музеї, бібліотеки та інші установи інформувалися про виявлення приналежних їм фондів. Підтвердженням цієї тези є факти випадкового виявлення українських культурних цінностей у російських сховищах у післявоєнні роки та їхнє повернення в Україну. Ще в середині 50-х років з Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича в Харківський художній музей зненацька надійшла картина відомого художника другої половини XIX ст. А. Жодейка “Портрет дівчини”, що вважалася втраченою в роки війни. У 1970 р. дирекції Алупкинського палацу-музею у Криму з великими труднощами вдалося повернути з Державного Ермітажу 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI—XVIII ст., що вважалися втраченими в роки війни і наприкінці 60-х рр. XX ст. випадково були виявлені представниками музею, що потрапили до ермітажних фондів. У 1979 р. з фондів Новгородського музею-заповідника в Київський музей українського образотворчого мистецтва повернулися ікони “Святий Георгій” (XVII ст.) і “Соглядатаї землі Ханаанської” (XVIII ст.), що були офіційно внесені до списків втрат музею в роки війни. Їх також випадково виявила співробітниця київського музею у фондах новгородського музею. Виявилося, що ікони були повернуті в СРСР із Німеччини в 1947 р.¹⁸⁹

Одним з найбільш резонансних прикладів неповернення в Україну культурних цінностей після їхньої реституції з Німеччини є доля мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору. В 1943 р. представниками німецького “штабу Розенберга” щонайменше 29 ящиків з мозаїками і фресками собору були вивезені з Києва через Краків у Гохштадт-на-Дунаї на півдні Баварії. У 1945 там їх розшукали американські військові і перевезли в Мюнхен

у Центральний збірний пункт. З Мюнхена в процесі реституції вони були передані радянській військовій адміністрації в Берлін. Наприкінці 1947 р. мозаїки і фрески разом з іншими музейними фондами відправили в СРСР двома ешелонами. У Київ було направлено загалом 11 мозаїк та фресок (при цьому одна мозаїка та дві фрески у вщент розбитому стані). У другий ешелон, що їхав через Москву в Ленінград (міста Пушкін та Павловськ) було завантажено 18 михайлівських фресок і мозаїк. З Центрального сховища музейних фондів їх відправили до Новгород, звідки частина пам'яток в 1952—1953 рр. опинилися також в музеях Ленінграда. Про долю цих унікальних реліквій стало відомо лише через кілька десятиріч — в кінці ХХ — на поч. ХХІ ст.¹⁹⁰

Українські культурні цінності потрапляли в Росію й через військовослужбовців Червоної армії, які знаходили вивезені предмети культури на території Німеччини, Австрії та інших країн. Зокрема, лише в 1966 і 1975 рр. з Пермської картинної галереї до Київського музею західного і східного мистецтва повернулися втрачені в роки війни картини майстрів ХVІІ ст. — Корнеліса Бельта “Берег біля Схевенгема” і Яна Міля “Лаццароні”. В різний час вони були продані галереї приватними особами, які після війни привезли їх з Кенігсберга. Картини було ідентифіковано під час виставок реставрованих творів мистецтва, що проводилися у Москві¹⁹¹.

Питання переміщення культурних цінностей унаслідок Другої світової війни також охоплює долю предметів культури інших держав, що опинилися на території України. Починаючи з 1945 р. керівництво колишнього СРСР організувало масове вивезення виявлених на території Німеччини культурних цінностей спочатку в ході просування радянських військ, а згодом із зони його відповідальності на німецькій території. У тому числі, це були музейні цінності, архіви, книжкові колекції. Кількість вивезених у СРСР пам'яток дотепер невідома. Але про масштаби вивезення може свідчити те, що тільки зі сховищ поблизу Магдебурга та Лейпцигу в 1945 р. було відправлено 85 вагонів (8850 ящиків) з культурними цінностями¹⁹². До СРСР потрапили фонди бібліотек Пруської Академії наук, Лейпцизького університету, архіви і бібліотеки Берліна, Гальберштадта, Бремена, Любека, колекції фарфору з Мейсена, скарби берлінського державного музею, Цехауза, музею природознавства, картинних галерей Бремена і Десау, палацових музеїв Орієнбаума, Цербета тощо. Серед вивезених до СРСР цінностей були, зокрема, всесвітньо відомі скарби з розкопок Шлімана на місці стародавніх Трої та Пергамону, твори Рафаеля, Рубенса, Тіціана, скульптури Праксителя, Мирона, Поліклета та інші шедеври світової культури. Згідно з повоєнними радянськими даними, наприкінці 50-х років із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн до 1,9 млн предметів культури. За оцінками науковців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн до 1,2 млн музейних експонатів¹⁹³. Коли ж говорять про книги й архіви, що дотепер перебувають на території Росії, то йдеться про мільйони томів і архівних справ.

Частина німецьких культурних цінностей у перші повоєнні роки виявилася на території України. Зокрема, привезені союзними органами з Німеччини книги в 1946 р. були розподілені по 14 областях України в кількості 213 581 одиниця. У 1947 р. Академія архітектури України додатково одержала 11 тонн трофейної німецької літератури переважно технічного характеру¹⁹⁴. Однак серед цих книг як “посібники з будівництва й архітектури” виявилися альбоми гравюр XVIII ст., що спочатку тривалий час тримали в опломбованих шафах у приміщеннях академії без використання, а потім на прохання її адміністрації передали у фонди Київського музею західного і східного мистецтва. У 1945 р. у цьому ж музеї уже вивилося більш ніж 500 картин з Німеччини і значна кількість малюнків і гравюр (у дослідженнях фігурують 102 200 одиниць), у тому числі з Дрезденської картинної галереї¹⁹⁵. Картини, гравюри і музейні предмети в меншій кількості також опинилися у фондах Київського історичного музею, музею українського образотворчого мистецтва і художнього інституту в Києві. Німецькі культурні цінності потрапили й до деяких інших українських установ. В 1955 р. уряд СРСР повернув до Дрезденської картинної галереї 1240 творів мистецтва, в тому числі 750 картин. Серед них було передано до НДР 505 картин, що потрапили після війни до Київського музею західного та східного мистецтва¹⁹⁶. Статус та подальша доля тих німецьких культурних цінностей, які залишилися на території України, в подальшому стали предметом багаторічних як німецько-радянських, так, згодом, і німецько-українських міждержавних переговорів та дискусій.

Таким чином, одними із найдраматичніших наслідків Другої світової війни стали масове переміщення та знищення культурних цінностей, внаслідок чого українська культура зазнала непоправних втрат. Твори мистецтва, історичні пам'ятки, архівні та бібліотечні зібрання гинули не лише під час бойових дій воюючих сторін і в ході вивезення в глибокий тил СРСР, а й стали об'єктами організованої та цілеспрямованої політики їх варварського розграбування, вивезення та нищення під час окупації території України військами нацистської Німеччини та її союзників, були беззахисними жертвами актів масового мародерства з боку військових та представників окупаційних адміністрацій. Після війни частину вивезених культурних цінностей вдалося повернути в Україну. Однак чимало унікальних пам'яток культури було безповоротно знищено, досі вважаються втраченими десятки тисяч визначних реліквій, доля яких лишається невідомою.

¹ Даньковська Р. Соціально-історичний музей Уманщини // Український музей. — Вип. 1. — К., 1927. — С. 266—269.

² Правда. — 1947. — 13 лютого; Коваль М.В. Фашистська політика духовного, морально-політичного подавлення населення України і її крах (1941—1944) // Общественно-політична життя трудящихся України в годы Великой Отечественной

войны: Сборник научных трудов. — К., 1988. — С. 152; Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р. — К., 1986. — С. 338.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1497. — Арк. 30—42.

⁴ Там само. — Ф. 582. — Оп. 10. — Спр. 44. — Арк. 78; Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. — М., 1956. — С. 12, 287.

⁵ *Кот С.І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: тематичний збірник наукових праць. — К., 1991. — С. 135; Культурне будівництво в Українській РСР: Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 60; Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. — М., 1956. — С. 287; ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп.1. — Спр. 1426. — Арк. 27—27зв.

⁶ *Маньковська Р.* Музейництво в Україні. — К., 2000. — С. 110.

⁷ *Кот С.І.* Там само; ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 10. — Спр. 40. — Арк. 78.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп.1. — Спр. 1426. — Арк. 27—27 зв.

⁹ *Ткаченко М.М.* Музеї України під час Другої світової війни (1939—1945): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1996. — С. 13.

¹⁰ *Фатигарова Н.В.* Музейное дело в РСФСР в годы Великой Отечественной войны (аспекты государственной политики) // Музей и власть: Сборник научных трудов. — М., 1991. — С. 176—178.

¹¹ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917—1973). — К., 1975. — С. 133, 134.

¹² Советские архивы. — 1974. — № 2. — С. 7.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп.7. — Спр. 2118. — Арк. 15.

¹⁴ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 133.

¹⁵ Там само. — С. 134.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф.14. — Оп.1. — Спр. 2314. — Арк. 11.

¹⁷ *Грімстед П.К., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992. — С. 12—13, 16—17.

¹⁸ *Врублевська В.* Бібліотеки України: втрати і пошуки // Слов'янський світ: щорічник. — № 1. — К., 1997. — С. 173.

¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. Збірник документів і матеріалів. — К., 1986. — С. 377.

²⁰ *Онищенко О.С.* Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941—1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. — К., 2004. — С. 14—21.

²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917 — червень 1959 рр.: Збірник документів. — Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.). — К., 1959. — С. 794.

²² Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 6. — С. 208.

²³ Там само. — С. 209; РДАЛМ. — Ф. 962. — Оп. 6. — Спр. 1094. — Арк. 3; *Варшавський С., Рест Б.* Подвиг Эрмитажа. — Л., 1969. — С. 18—19; *Разгонов О.* Хранители вечного. — М., 1975. — С. 15.

²⁴ *Симкин М.П.* Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. — М., 1961. — С. 193, 194.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф.14. — Оп.1. — Спр. 2314. — Арк. 11.

- ²⁶ *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця. — С. 14.
- ²⁷ *Кот С.* Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 37.
- ²⁸ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 133; *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця. — С. 14, 15.
- ²⁹ *Максакова Л.В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. — М., 1990. — С. 53.
- ³⁰ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця; *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця.
- ³¹ *Кончин Е.* Год 1941-й // Искусство. — 1981. — № 1. — С. 64; *Разгонов С.* Хранители вечного. — М., 1975. — С. 20.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 41.
- ³³ Там само. — Арк. 3—34, 39—42.
- ³⁴ *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість. Щоденник. — К., 1990. — С. 264—265.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 17.
- ³⁶ *Максакова Л.В.* Вказ. праця. — С. 82.
- ³⁷ Робітничая газета. — 1965. — 29, 30 вересня; *Цикорна С.* Золотая Одиссея // Известия. — 1970. — 21, 22 октября.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 502. — Арк. 9, 22; Спр. 503. — Арк. 40, 91; Спр. 505. — Арк. 42, 48, 50.
- ³⁹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 515. — Арк. 71—87; Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 5—9, 22; Спр. 5. — Арк. 2.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 515. — Арк. 88—89; Спр. 949. — Арк. 8; Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 22; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. (живопись, графика). — К., 1994. — С. 4; *Максакова Л.В.* Вказ. праця. — С. 82.
- ⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2.
- ⁴² Там само. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 502. — Арк. 9; Спр. 505. — Арк. 48; Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 276. — Арк. 84.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 515. — Арк. 76; Спр. 612. — Арк. 10; Спр. 2743. — Арк. 35; Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2 зв, 5.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 612. — Арк. 10; Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 502. — Арк. 9. — Спр. 503. — Арк. 96.
- ⁴⁵ *Кот С.І.* Вказ. праця. — С. 138.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4762. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 10.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2 зв., 17—20 зв.; Спр. 30. — Арк. 79 зв.; *Максакова Л.В.* Вказ. праця. — С. 83—85.
- ⁴⁸ Лист А.М. Кузьмина на ім'я Кота С.І. № 276 від 30.05.2004 р. про долю цінностей Черкаського краєзнавчого музею у роки війни.
- ⁴⁹ Архів Харківського історичного музею. — Запис 1984 р.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 515. — Арк. 89.
- ⁵¹ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 46а. — Арк. 29; Спр. 125. — Арк. 3.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4762. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 11.
- ⁵³ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 3. — Спр. 84. — Арк. 85.
- ⁵⁴ *Кот С.І.* Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — В 6-ти ч. — Ч. 3. — К., 1989. — С. 9; *Ткаченко М.І.* Музейні

скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С. 31—38.

⁵⁵ *Жабокрицький В.М.* Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943—1945 рр. // Український історичний журнал. — 1980. — № 5. — С. 99.

⁵⁶ *Коваль М.В.* У горнилі війни: співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — К., 1972. — С. 142.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2; Ф.166. — Оп. 11. — Спр. 502. — Арк. 87.

⁵⁸ Там само. — Спр. 5. — Арк. 24.

⁵⁹ Там само. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 5. — Арк. 30.

⁶⁰ Радянська Україна. — 1944. — 1 квітня.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 502. — Арк. 9—87.

⁶² Там само. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 612. — Арк. 10.

⁶³ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 1—24.

⁶⁴ *Варшавський С., Рєст Б.* Подвиг Эрмитажа. — Л., 1959. — С. 46—48, 57.

⁶⁵ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 136.

⁶⁶ *Максакова Л.В.* Вказ. праця. — С. 53.

⁶⁷ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 136, 138.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 2314. — Арк. 45—50; Спр. 2335. — Арк. 15—22.

⁶⁹ *Максакова Л.В.* Вказ. праця. — С. 53.

⁷⁰ *Цаплин В.В.* Подвиг архивистов // Советские архивы. — 1968. — № 3. — С. 66.

⁷¹ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 138.

⁷² *Копылова О.Н.* К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские архивы. — 1990. — № 5. — С. 37—44.

⁷³ *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця. — С. 14.

⁷⁴ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 137.

⁷⁵ *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця. — С. 14.

⁷⁶ *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця. — С. 15.

⁷⁷ Там само. — С. 18.

⁷⁸ *Grimsted P.K.* Trophies of war and empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — P. 194—195.

⁷⁹ Історія Києва: в 4-х т. — Т. 3. — К., 1987. — С. 303.

⁸⁰ *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. — С. 79.

⁸¹ *Грімстед П.К., Боряк Г.* Вказ. праця. — С. 21, 23.

⁸² Там само. — С. 21.

⁸³ Там само; *Grimsted P.K.* Trophies of war and empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — P. 197.

⁸⁴ Ibid. — P. 194.

⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 502. — Арк. 22; Спр. 503. — Арк. 91; Спр. 505. — Арк. 42; Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—11.

⁸⁶ Там само. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—15.

- ⁸⁷ Там само. — Арк. 8.
- ⁸⁸ Там само. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 515. — Арк. 106.
- ⁸⁹ Там само. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 30—30 зв.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 1—15.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 15; Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 506. — Арк. 8.
- ⁹² Там само. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 503. — Арк. 98.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 502. — Арк. 9—87.
- ⁹⁵ Там само. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 515. — Арк. 106.
- ⁹⁶ Архів Полтавського краєзнавчого музею. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 5 зв.
- ⁹⁷ *Кот С.І.* Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 39—43.
- ⁹⁸ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. Справа про розшук експонатів.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1546. — Арк. 22.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 22, 24, 67, 76, 79.
- ¹⁰¹ *Сорокин Г.М., Вирник Д.Ф., Лирило П.П.* Немецко-фашистская система ограбления и экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944). — М., 1965. — С. 155.
- ¹⁰² *Кашеварова Н.Г.* Документи оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941—1944): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2008. — С. 6.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 50.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 49. — Арк. 109.
- ¹⁰⁵ ГАРФ. — Ф. 7445. — Оп. 2. — Спр. 139. — Арк. 286.
- ¹⁰⁶ Там само. — Арк. 295.
- ¹⁰⁷ *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2000. — С.12.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 13.
- ¹⁰⁹ *Hartung U.* Raubzuge in Sowjetunion das Sonderkommando Kunsberg 1941 — 1943. — Bremen, 1997. — С. 36—43, 104—105.
- ¹¹⁰ *Кашеварова Н.Г.* Вказ. праця. — С. 7.
- ¹¹¹ *Edsel R.M.* Rescuing Da Vinci. — Dallas, 2006. — P. 11—12.
- ¹¹² Радянська Україна. — 1944. — 12 травня.
- ¹¹³ Історія застерігає. — С. 177.
- ¹¹⁴ *Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980. — С. 264.
- ¹¹⁵ ГАРФ. — Ф. 7445. — Оп. 2. — Спр. 128. — Арк. 40—41.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 50.
- ¹¹⁷ Там само; Спр. 49. — Арк. 109; ГАРФ. — Ф. 7445. — Оп. 2. — Спр. 139. — Арк. 286, 295.
- ¹¹⁸ Там само. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 109.

¹¹⁹ Там само. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 2—32; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. (живопись, графика). — К., 1994. — С. 7.

¹²⁰ *Стадник С.М.* Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. — Полтава, 1991. — С. 115.

¹²¹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. Р.-3388. — Оп. 1. — Спр. 1601-а. — Арк. 4—5.

¹²² Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (далі НА ПКМ). — Спр. 11—399. — Арк. 2.

¹²³ Радянська Україна. — 1946. — 15 січня.

¹²⁴ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 12. — К., 1971. — С. 93—94.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 2—32; Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — [М.], 1944. — С. 6.

¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4762. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 11.

¹²⁷ *Побожій С.І.* Темна сторінка з історії музею // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. — Суми, 1995. — С. 57.

¹²⁸ Черниговский исторический музей: Фотопутеводитель. — К., 1988. — С. 30—31.

¹²⁹ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР: 1941—1945. — М., 1963. — С. 386.

¹³⁰ Памятники градостроительства и архитектуры Украинский ССР: справочник-каталог. — В 4-х т. — Т.1. — К., 1983. — С. 7.

¹³¹ Правда. — 1947. — 13 февраля.

¹³² *Кот С.І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: Зб. наукових праць. — К., 1991. — С. 135; Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. — К., 2000. — С. 110.

¹³³ *Кот С.І.* Вказ. праця; *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни: Автореферет дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — С.13.

¹³⁴ *Ткаченко М.І.* Вказ. праця.

¹³⁵ *Кот С.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 130, 131.

¹³⁶ ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 65. — Спр. 8. — Арк. 21.

¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 2—32; Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков, о разрушениях и зверствах, совершенных немецкими фашистскими захватчиками в Киеве. — [М.], 1944. — С. 6.

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 69—72; Ф. 337. — Оп. 26. — Спр. 23. — Арк. 13.

¹³⁹ Там само. — Арк. 42—66.

- ¹⁴⁰ Там само. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 73—132.
- ¹⁴¹ Там само. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 206—208; Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. — К., 1944. — С. 9—12; Радянська Україна. — 1944. — 18 червня.
- ¹⁴² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы. — Т. 3. — С. 296; *Коваль М.В.* Культурное строительство на Украине в 1943—1945 гг. — М., 1985. — С. 158.
- ¹⁴³ Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. — [М.], 1944. — С. 5; *Дубина К.* Злодеяния немцев в Киеве. — [М.], 1945. — С. 31.
- ¹⁴⁴ *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. — С. 128.
- ¹⁴⁵ Історія застерігає. — С. 182.
- ¹⁴⁶ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця. — С. 140.
- ¹⁴⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 437—441; *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. — М., 1979. — С. 84.
- ¹⁴⁸ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943 / Miscellaneous № 1 (1943). — London, 1943. — P. 1—4; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. — Т. 1. — М., 1946. — С. 337—338.
- ¹⁴⁹ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943.
- ¹⁵⁰ *Семиряга М.И.* Как мы управляли Германией. — М., 1995. — С. 15.
- ¹⁵¹ *Кот С.І.* Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943—1947 роках // Пам'ятки України. — 2009. — № 1. — С. 97—106.
- ¹⁵² *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. — К., 1996. — С. 80, 81.
- ¹⁵³ *Грімстед К.П., Боряк Г.* Вказ. праця. — Львів, 1991. — С. 29.
- ¹⁵⁴ Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force. — SHAEF.
- ¹⁵⁵ *Freitag G.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kustraub in der sowjetunion. — Bremen, 1998. — S. 171, 182—183; *Линн Н.* Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма. — М., 2001. — С. 479—480, 502—505, 523, 528.
- ¹⁵⁶ *Долинський О., Себта Т.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці // Архіви України. — 2005. — № 1—3. — С. 589.
- ¹⁵⁷ *Линн Н.* Вказ. праця. — С. 574.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 575, 576.
- ¹⁵⁹ *Семиряга М.И.* Вказ. праця. — С. 238.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4762. — Оп. 1. — Спр. 155. — Арк. 61.
- ¹⁶¹ *Семиряга М.И.* Вказ. праця. — С. 238, 239.
- ¹⁶² Там само. — С. 240.
- ¹⁶³ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945—1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. — Washington, DC, 2001. — P. 61—62.

- ¹⁶⁴ Property Cards Art, Claims und Shipments auf CD-Rom: Amerikanische Ruckführungen sowjetischer Kulturgüter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. Herausgeber: Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung. — Bremen, 1996. — S. 14.
- ¹⁶⁵ *Kennedy G.P.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — P. 217.
- ¹⁶⁶ *Долінський О., Себта Т.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці // Архіви України. — 2005. — № 1—3. — С. 590.
- ¹⁶⁷ Зберігаються в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.
- ¹⁶⁸ Підрахунки здійснені Т. Себтою на підставі копій карток Мюнхенської картотеки, які перебувають в Україні.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4762. — Оп. 1. — Спр. 155. — Арк. 55.
- ¹⁷⁰ *Макаревич М.* Чи є надія на повернення?: Доля львівської колекції малюнків Дюрера // Політика і культура. — 1999. — № 5. — С. 35.
- ¹⁷¹ *Линн Н.* Вказ. праця. — С. 604.
- ¹⁷² *Дзюбан Р.* Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера // Пам'ятки України. — 2006. — № 1, 2. — С. 81, 84.
- ¹⁷³ *Akinsha K. and Hochfield S.* Who Owns the Lubomirski Durers? // ARTnews. — 2001. — October. — P. 160—162; *Линн Н.* Вказ. праця. — С. 603, 604.
- ¹⁷⁴ *Дзюбан Р.* Вказ. праця. — С. 84.
- ¹⁷⁵ *Линн Н.* Вказ. праця. — С. 608.
- ¹⁷⁶ *Grimsted P.K.* Introduction: Documenting American Cultural Restitution to The USSR, 1945—1959 // US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945—1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. — Washington, DC, 2001. — P. 48—49, 53.
- ¹⁷⁷ Op. cit. — P. 39—40.
- ¹⁷⁸ ДАРФ. — Ф. А-534. — Оп.2. — Спр. 14. — Арк. 6.
- ¹⁷⁹ *Кончин Е.В.* Эти неисповедимы судьбы. — М., 1990. — С. 283.
- ¹⁸⁰ ДАРФ. — Ф. А-534. — Оп. 2. — Спр. 14. — Арк. 27.
- ¹⁸¹ Там само. — Ф. А-534. — Оп. 2. — Спр. 14. — Арк. 7, 8.
- ¹⁸² Там само. — Арк. 27, 28, 39, 40.
- ¹⁸³ Там само. — Арк. 39.
- ¹⁸⁴ *Кончин Е.В.* Вказ. праця. — С. 286.
- ¹⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4762. — Оп.1. — Спр. 203. — Арк. 85.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Там само. — Арк. 86.
- ¹⁸⁸ Центральний державний архів літератури та мистецтва, Санкт-Петербург (далі ЦДАЛМ СПб). — Ф. 387. — Оп. 1. — Стр. 31. — Арк. 3.
- ¹⁸⁹ *Кот С.І.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 134—135.
- ¹⁹⁰ *Кот С.І., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. — 1999. — Ч. 1. — С. 63—84; *Кот С.І., Коренюк Ю.* Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. — 2004. — Ч. 2. — С. 2—19.

¹⁹¹ *Ком С.І.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 134, 135.

¹⁹² *Кнышевский П.* Добыча. Тайны германских репараций. — М., 1994. — С. 104.

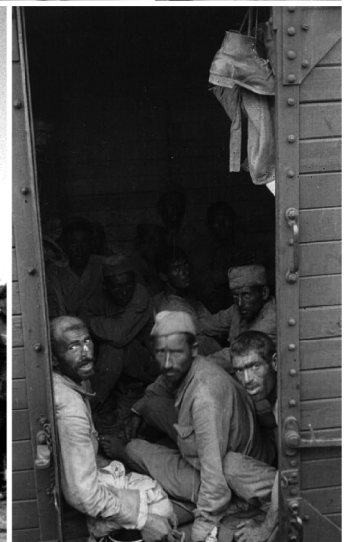
¹⁹³ *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 251—253.

¹⁹⁴ *Кнышевский П.* Вказ. праця. — С. 110—111.

¹⁹⁵ *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 254—255.

¹⁹⁶ *Ком С.І.* Повернути культурні цінності можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 135, 136.

Розділ 6
Грані війни

Грані війни

Д. ВЕДЕНЄВ

Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни

Друга світова війна стала зіткненням не тільки збройних сил воюючих сторін, а й їхніх спеціальних служб. Цей “невидимий фронт” став одним з важливих чинників, що впливали на перебіг подій та визначали кінцевий підсумок світового збройного конфлікту. Діяльність радянських спецслужб з розвідувального і контррозвідувального забезпечення армії, партизанського руху й тилу заслуговує на детальне вивчення з огляду на їхній внесок у перемогу над нацизмом і фашизмом. Водночас радянські спецслужби виступали основним знаряддям придушення українського самостійницького руху, продовжували забезпечувати реалізацію політичної та ідеологічної лінії сталінського режиму всередині країни й за її межами.

Організація та особливості оперативно-службової діяльності радянських органів державної безпеки в Україні на початковому етапі Другої світової війни (1939–1941 рр.)

Щодо адаптації діяльності органів держбезпеки в Україні до умов Другої світової війни видається доцільним розкрити хід розбудови мережі органів держбезпеки на західноукраїнських землях, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. Організаційні ланки органів держбезпеки для Західної України почали формуватися відповідно до наказу № 001064 наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 8 вересня 1939 р. у рамках оперативного забезпечення військових дій проти Польщі, що розпочалися 17 вересня. Перед наркомами внутрішніх справ Білоруської та Української РСР ставилося завдання створити дев’ять “оперативно-чекістських” груп зі співробітників республіканських НКВС, Прикордонних військ та прикомандированого з інших регіонів оперативного складу.

Зокрема, НКВС УРСР зобов’язувався створити на території Київського військового округу п’ять груп з 50–70 чекістів. Кожна з них отримувала по одному батальйоні (300 багнетів) зі складу Київського округу прикордонних військ НКВС СРСР. У Києві сформовано чотири групи (п’ята перебувала у стадії організації), що поділялися на територіальні підгрупи по 7–12 оперпрацівників. Функціональні обов’язки опергруп визначала директива Л. Берії № 720 від 15 вересня 1939 р. Вони повинні були в міру просування Червоної армії формувати територіальні органи НКВС, “придушувати контрреволюцію”¹.

Апарат органів державної безпеки використовувався як основне знаряддя “забезпечення” форсованої радянізації регіону. Якщо спочатку репресії були скеровані насамперед проти “соціально ворожих елементів” з числа заможних верств населення та учасників національно-політичних об’єднань (у вересні—грудні 1939 р. до судів передано 10,2 тис. справ на представників цих категорій), то поступово вони набували масового характеру (депортації, ув’язнення тощо). До січня 1941 р. населення регіону зменшилося на 400 тис. осіб. Лише за звинуваченням у причетності до ОУН упродовж 1940 р. заарештовано понад 35 тис. громадян. Приблизно кожний десятий засуджений отримав вищу міру покарання².

Апофеозом терору стало знищення тисяч в’язнів у ході “чистки” місць позбавлення волі у перші дні радянсько-німецької війни³. Ця жахлива подія шокувала населення регіону і вирішальним чином вплинула на безкомпромісність боротьби самостійницького руху проти сталінізму. Як писала про ці події у листі до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) політв’язень Г. Дідик, “таке не забувається ніколи, таке карбується на серці і передається поколіннями”⁴.

“Радянізація західних областей УРСР, — підкреслюється у проміжних висновках робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, — яка супроводжувалася жахливими репресіями, перетворила обидві ОУН на непримиренних ворогів радянської влади”⁵.

Закономірно, що одним з провідних оперативно-службових завдань органів НКВС відразу ж стало протиборство з підпільною мережею ОУН, стратегічною метою якої була підготовка масштабного антирадянського повстання в регіоні в якості способу відновлення державної самостійності в Україні (при цьому націоналістичний рух вдавався до співробітництва зі спецслужбами Німеччини, розглядаючи неминучу війну між нею та СРСР як воєнно-політичний шанс для реалізації своїх програмних настанов).

Принагідно підкреслимо, що контингент оперативної зацікавленості по лінії боротьби з націоналістичним рухом визначався задовго до приходу в регіон радянських військ. Ще у 1925—1931 рр. Іноземний відділ (зовнішня розвідка) ДПУ УСРР на випадок перенесення бойових дій на територію суміжних європейських держав підготував органам військової контррозвідки списки “української контрреволюційної еміграції різних політичних забарвлень у Польщі, Румунії та інших державах”⁶.

За декілька місяців до походу радянських військ у Західну Україну вживаються заходи для інтенсифікації протиборства із закордонними центрами ОУН. Як доповідав 10 лютого 1939 р. начальникові 5-го відділу (зовнішня розвідка) Головного управління держбезпеки (ГУДБ) НКВС СРСР Деканозову заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, українські чекісти розпочали ретельний підбір оперативних джерел для вивчення закордонних націоналістичних центрів. Затверджена наказом НКВС СРСР № 0064 від 28 березня 1941 р. інструкція щодо закордонної роботи розвідувальних підрозділів республіканських НКДБ та УНКДБ спрямовувала їх на оперативну розробку націоналістичних організацій за межами СРСР, створення власних

агентурних позицій у їхньому середовищі. Завдання протидії закордонним центрам ОУН входило на той час до компетенції 5-х (розвідувальних) відділів УДБ НКВС—УНКВС в Україні⁷.

Серед інших завдань з протидії націоналістичному підпіллю на ново-приєднаних західноукраїнських землях можна виокремити такі: арешти функціонерів політичних об'єднань, включаючи ОУН; розгортання оперативно-слідчої діяльності у місцях позбавлення волі з метою виявлення організацій та осіб, що виношували наміри проведення диверсійно-терористичної, повстанської, саботажної діяльності; творення агентурно-інформаційної мережі з широким залученням різних верств населення, державних установ, закладів соціально-культурної сфери.

Наказ НКВС УРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. зараховував “найшвидше очищення західних областей України від ворожих елементів” до пріоритетних завдань українських чекістів. Тільки у Львові до 3 жовтня 1939 р. було притягнуто до негласного співробітництва 241 особу⁸.

Першочергової ваги набувало захоплення архівів державних установ, розвідки та контррозвідки, поліції, що надавало у розпорядження НКВС відомості про український самостійницький рух. Серед заарештованих до 1 жовтня 3914 осіб 2539 становили кадрові й негласні співробітники зазначених структур⁹.

На базі опергруп відповідно до наказів наркома внутрішніх справ НКВС УРСР № 001359 від 6 грудня та № 00208 від 25 грудня 1939 р. створили обласні управління НКВС у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській областях. З серпня 1940 р. управління НКВС створюється у Чернівецькій області. Станом на 1 червня 1941 р. у територіальних органах НКВС західного регіону республіки перебувало 765 співробітників, відряджених з інших областей УРСР.

У лютому 1941 р., у зв'язку зі створенням Наркомату державної безпеки (НКДБ), відкриваються і його обласні управління (УНКДБ). Для їх посилення в регіон відрядили 726 оперпрацівників та 600 випускників відомчих навчальних закладів¹⁰.

Розбудовується й система охорони нової лінії державного кордону. За наказом НКВС СРСР № 001121 від 20 вересня 1939 р. створюються Білоруський та Український прикордонні округи, які з 15 жовтня взяли під охорону державний кордон. У складі Українського округу прикордонних військ (ПВ) діяло 9 загонів (№ 90—97), а для їхнього підсилення перекинули 6-й Львівський, 3, 16 мотострілецький та 21-й кавалерійський полки оперативних військ, авіаескадрилью НКВС (на українському та білоруському відтинках кордону зосереджується до 47 % ПВ західної частини СРСР).

Поряд з охороною держкордону від проникнення агентури спецслужб Німеччини та її союзників, прикордонники одразу ж підключаються до протидії з групами нелегалів, які направлялися в УРСР Краківським центром ОУН та його Повстанським штабом. Тільки у 1940 р. відбулося 95 бойових сутичок між ПВ та боївками ОУН (було вбито 82, поранено 41, захоплено 387 повстанців, однак 111 прорвалося в УРСР, а 417 — за кордон)¹¹.

На прикордонників покладалося, зокрема, перекриття каналів зв'язку між підпіллям в Україні та його керівними закордонними центрами й перетину кордону збройними формуваннями ОУН. Відпрацьовувався механізм “чекісько-військових” операцій, коли сили Внутрішніх чи Прикордонних військ у взаємодії з оперативним складом знищували або захоплювали підпільників, ліквідували окремі їхні групи чи територіальні проводи.

Водночас оперативні органи ПВ розгорнули активну розвідувальну діяльність щодо потенційного противника. Активізується застосування розвідувальних підрозділів ПВ, система яких уніфікується у 1938—1940 рр. Збільшуються їхні штати у прикордонних округах, загонах і комендатурах. В Українському окрузі на кордоні з Німеччиною створюються 62 розвідувальні пости ПВ (по 2—3 офіцери у кожному), вдосконалюється їхня взаємодія з територіальними органами НКВС—НКДБ, розширюється агентурна мережа¹².

Активізація розвідувально-підривної діяльності нацистських, румунських, угорських спецслужб, протиборство з націонал-самостійницьким рухом призвела до енергійного творення агентурно-інформаційного апарату органів держбезпеки. Як зазначалося в орієнтуванні І. Серова начальникам УНКВС Західної України № 26/СН-1940 р., ретельна перевірка оунівцями своїх лав, знання ними прийомів конспірації вимагає вдосконалення методів оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-службова діяльність органів держбезпеки спиралася на агентурно-інформаційний апарат, який до 1 січня 1941 р. нараховував у регіоні 22 тис. учасників. Першочерговим вважалося проникнення радянської агентури до керівних ланок і закордонних центрів ОУН¹³.

Розгортання мережі територіальних органів та посилення апарату конфіденційного співробітництва дали змогу НКВС завдати відчутних ударів по підпіллю ОУН. Уже в грудні 1939 р. НКВС викрив підготовку збройного повстання в регіоні. Для його зриву проведено першу оперативно-військову операцію, в ході якої заарештовано понад 900 осіб за підозрою у причетності до ОУН¹⁴.

У березні—квітні 1940 р. УНКВС по Львівській області, реалізуючи дані оперативно-слідчих заходів, заарештувало 165 підпільників — увесь керівний склад Крайової езекутиви (КЕ) ОУН (Б), окружного та низки проводів нижчих рівня. Перекинутий до Краю новий керівний склад КЕ та інших функціонерів (107 осіб) піддали арештові у вересні. Черговий склад проводу підпілля вдалося нейтралізувати через занурену до лав ОУН агентуру у грудні: в ході оперативних заходів затримано до 1000 учасників підпілля. Здійснено арешти і в периферійних проводах. Так, у вересні арештовано 85 оунівців у Ровенській області, 97 — у Станіславській, упродовж квітня—травня 1941 р. — у Волинській області (214 членів ОУН)¹⁵.

Контррозвідувальна робота проти націоналістів велась і в інших областях УРСР. У доповідній записці до Л. Берії (2 жовтня 1940 р.) йшлося про те, що ОУН з Галичини докладає зусиль для налагодження розвідки на Сході України та в Києві. Один з лідерів КЕ ОУН (Б) Д. Мирон, зазначалося у доку-

менті, використовує для створення позицій ОУН у столиці республіки сина відомого письменника Ю. Стефаніка та учня академіка А. Кримського Омеляна Пріцака. Розвідники ОУН були знешкоджені у Вінницькій, Житомирській, Київській областях¹⁶.

Контррозвідувального забезпечення потребували і закордонні центри ОУН, до яких радянські органи держбезпеки у довоєнний період спромоглися запровадити свої оперативні джерела¹⁷.

Розвідка НКВС намагалася зав'язати оперативні ігри із закордонними центрами ОУН, зокрема за участю арештованого у Львові емісара Краківського центру Я. Горбового ("Буя"). Останній був притягнутий до негласного співробітництва одним з керівників розвідки НКВС П. Судоплатовим, який поставив оперативному джерелу завдання проникати до провідних закордонних центрів ОУН — берлінського та римського. Я. Горбовий був викритий членами СБ Краківського центру, яких насторожили обставини "врятування" емісара і провали підпільних центрів у Галичині, що збіглися за часом з його відсутністю¹⁸.

Як серйозний противник радянськими спецслужбами розглядалося польське озброєне підпілля на західноукраїнських теренах, підпорядковане Лондонському еміграційному урядові. У вересні 1939 р. командувач польськими збройними силами маршал Е. Ридз-Смігли доручив створити підпільну військову організацію. 22 вересня генерал М. Янушайтіс заснував на ЗУЗ нелегальну Польську організацію боротьби за волю. Командир Корпусу прикордонної охорони генерал В. Орлік-Рюкеман доручив начальникові розвідки Корпусу майорові Б. Студзінському розгорнути підпільну мережу "Захисники Польщі".

Основною ж структурою таємної боротьби за польську державність став заснований 13 листопада 1939 р. в Парижі Союз збройної боротьби (СЗБ) як складова збройних сил Польщі. Безпосередньо на ЗУЗ діяли чотири територіальні округи, що створювали Регіон № 3 СЗБ. У складі СЗБ був 2-й розвідувальний відділ, підпілля мало досить фахово підготовлених офіцерів армії та спецслужб довоєнної Польщі. Існувала й низка інших польських підпільних організацій антирадянського й націоналістичного спрямування — Кресові батальйони, Армія Великої Польщі, Револьюційний союз незалежності й волі та ін. Як правило, підпільні організації мали розвідувальні структури¹⁹. Відповідно проти польського підпілля розгортаються агентурно-оперативні заходи НКВС—НКДБ, що завершилися ліквідацією низки його керівних і територіальних ланок, захопленням складів зброї, друкарень тощо.

Вирішальними факторами оперативної обстановки, яка детермінувала завдання й напрями діяльності радянських спецслужб, виступали початок Другої світової війни та наближення війни між нацистською Німеччиною і СРСР.

Кінця 30-х рр. спецслужби III Райху активізували роботу в контексті майбутнього нападу на СРСР. Не останнє місце відводилося підготовці сприятливих умов на потенційному театрі військових дій через використання таємних методів боротьби. У 1935—1938 рр. відбувається закріплення основних положень розвідувально-підривної стратегії ("тотальної війни") нацистської

Німеччини. Зокрема, директива Верховного Головнокомандування від 7 березня 1938 р. важливу роль у забезпеченні бойових дій відводила “невійськовим засобам боротьби”, масштабним заходам з “внутрішнього розкладу ворожого народу” без “отримання вирішальної перемоги над його збройними силами”. Рекомендувалося, між іншим, активно використовувати “націоналістичні й сепаратистські процеси”²⁰.

За свідченням тодішнього заступника начальника 2-го відділу абверу (розвідувально-диверсійна робота) Е. Штольце, у 1938 р. його шеф Ф. Канаріс віддав вказівку переключити агентуру з українських націоналістів на роботу проти СРСР. Як засвідчив на Нюрнберзькому міжнародному трибуналі заступник Канаріса генерал-майор Лахузен, у вересні 1939 р. на штабній нараді у вагоні А. Гітлера розвідці доручили готувати антирадянський повстанський рух у Галичині. Агентуру з числа членів ОУН використовувала напередодні війни і союзна Німеччині Угорщина²¹.

У вересні 1939 р. створюється Головне управління імперської безпеки (РСХА) з Управлінням зовнішньої розвідки. Військова розвідка (абвер) з жовтня 1939 р. розгорнула вздовж кордонів з СРСР мережу розвідорганів, половина з яких перебувала на українському відтинку. У травні—червні 1941 р. під Варшавою відкрили “Штаб Валлі” — орган координації розвідувально-підривної роботи проти СРСР. У 1940 р. — першій половині 1941 р. радянська контррозвідка зафіксувала зростання закидання до СРСР агентури німецької розвідки в 14 разів. Загалом на території України у передвоєнні роки було знешкоджено до 5000 шпигунів і диверсантів, закинутих гітлерівськими спецслужбами²².

Період, що передував нападіві нацистської Німеччини на СРСР, позначився і новим сплеском протистояння органів держбезпеки з озброєним підпіллям ОУН. Лише з 1 січня до 15 лютого 1941 р. у Західній Україні було ліквідовано 38 груп ОУН (273 учасники), затримано 747 нелегалів, вбито 82 та поранено 35 підпільників (при цьому загинуло 13 і дістало поранення 30 оперпрацівників радянських органів держбезпеки)²³. Зокрема, у січні—лютому зафіксовано 17 терактів, а у квітні того ж року підпілля здійснило 38 терористичних актів проти представників влади, військовослужбовців, активу, у травні — 58 (вбито 57 і поранено 27 осіб)²⁴. У 1939 — червні 1941 рр. радянською стороною було захоплено під час антиповстанських операцій 7 гармат, 200 кулеметів, 18 тис. гвинтівок, 7 тис. гранат²⁵.

Директивами НКДБ СРСР від 31 травня та 21 червня 1941 р. було заплановано нові масштабні операції з арешту й депортації “націоналістичних елементів” та соціальної бази їхньої підтримки, перехоплення у свої руки керівних ланок ОУН через запроваджену туди агентуру. Загалом у 1940—1941 рр. органами і військами НКВС—НКДБ викрито кілька десятків великих націоналістичних організацій, затримано на кордоні понад 400 емісарів, ліквідовано більше як 200 розвідувально-диверсійних груп ОУН, що намагалися прорватися через кордон²⁶. Об’єктом розвідувальних зусиль ставали й закордонні центри ОУН, до яких радянським органам держбезпеки у довоєнний період вдалося запровадити свої оперативні джерела²⁷.

Перебудова діяльності органів державної безпеки на початковому етапі Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.)

З початком гітлерівської агресії разом зі всією країною на військові колії переходять і органи держбезпеки. Директива НКДБ СРСР № 136 від 24 червня 1941 р. приписувала розгорнути спільно з НКВС СРСР боротьбу з парашутними десантами, диверсійними групами противника, спрямовувати агентуру на занурення до німецьких військ, ведення диверсійно-підривної роботи. Завдання на військовий час конкретизувалися у директиві НКДБ СРСР № 168 від 1 липня. Передбачалося весь апарат негласних помічників органів держбезпеки поділити на невеликі резидентури для осідання на окупованій території з метою організації розвідувально-диверсійної діяльності, йшлося про забезпечення конспірації та способів зв'язку з ними. Кадрові співробітники НКДБ мали разом з органами НКВС створювати партизанські загони й бойові групи, надавати допомогу військам розвідувальною інформацією, винищувати диверсантів противника²⁸.

17 липня 1941 р. 3-тє Управління (військова контррозвідка) Наркомату оборони СРСР перетворюється на Особливий відділ НКВС, особливі відділи відкриваються при штабах фронтів, об'єднань і з'єднань Збройних сил. 20 липня 1941 р. Наркомат державної безпеки зливається з органами внутрішніх справ в Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС). Того ж дня утворюється Транспортне управління НКВС, співробітники якого забезпечили контррозвідувальний захист евакуації з України на схід 550 промислових підприємств (більше третини переміщених по СРСР заводів)²⁹.

За наказом НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р. створюються 4-ті відділи НКВС СРСР, республіканських НКВС та їхніх територіальних органів. Система 4-х підрозділів стала основним інструментом таємної війни з агресором, на неї покладалося завдання формувати з населення винищувальні батальйони, партизанські підрозділи, диверсійні групи, здійснювати керівництво їх оперативно-бойовою діяльністю, зафронтую розвідку. За перші три місяці війни органи держбезпеки залишили на окупованій території 314 партизанських загонів та груп (11 249 учасників) і 69 диверсійних груп (800 осіб)³⁰.

В обороні столиці України, що тривала з 11 липня до 19 вересня 1941 р., взяли участь сформовані НКВС УРСР 1 та 2-й партизанські полки, 4-й батальйон особливого призначення, окремі спецгрупи зі співробітників НКВС, спортсменів товариства “Динамо” та прикордонників. Загін із числа співробітників Київської міжкрайової школи держбезпеки під командуванням ст. лейтенанта держбезпеки О. Попова героїчно загинув у районі сіл Дем'янці та Харківці Переяслав-Хмельницького району Київської області: гітлерівські нелюди спалили живцем 120 полонених вояків батальйону.

Оскільки незабаром зафронтую робота стає провідним напрямом зусиль спецслужби, у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР реорганізували в 4-те Управління. У січні—березні 1942-го Управління підготувало й вивело за

лінію фронту 1045 розвідників, із них 800 — у складі розвідгруп. На окупованій території залишилося чимало негласних помічників органів держбезпеки (понад 12,7 тис. осіб, включаючи 43 резидентури та 41 диверсійну групу)³¹. Однак з більшістю оперативних джерел був відсутній зв'язок, значну їхню частину знешкодив противник, дехто перейшов до партизанів або став на шлях співробітництва з окупантами (після звільнення лише п'ята їхня частина поновила зв'язок з оперпрацівниками). Серйозною хвилюючою стала відсутність єдиного координуючого органу зафронтаної роботи, адже нею займалися паралельно НКВС, військова розвідка, партійні й комсомольські органи.

Водночас органи НКВС сформували в Україні 651 винищувальний батальйон (118 тис. багнетів) для протидії десантам, диверсійним групам противника, для місцевої самооборони (згодом близько 7 тис. бійців перейшло до партизанів)³².

Необхідно враховувати, що в Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення — розвідки (абвер команди), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів абвер-3 (військової контррозвідки). Крім того, діяли спецоргани сателітів Німеччини — таємна поліція (Сигуранца) та Служба спеціальної інформації (військова розвідка) Румунії, угорська розвідка й контррозвідка. В Україні дислокувалося до 26 спецорганів противника, школа підготовки шпигунів і диверсантів “Абверштелле Україна” з філіалами в Києві та Миколаєві. Загалом на потреби таємної війни на Східному фронті працювало майже 60 німецьких спеціальних навчальних закладів, щорічно випускаючи до 10 тис. розвідників, диверсантів і терористів.

Німці простудіювали досвід повстанського руху в Україні періоду громадянської війни та революції і перед нападом на СРСР розробили комплекс контрпартизанських заходів. На захопленій території ліквідувалися або бралися під контроль члени партії і комсомолу, співробітники НКВС, встановлювалися особи, які прибули на проживання в адміністративні центри після 1 вересня 1939. Практикувалося створення лжепартизанських загонів і підпільних груп—“приманок”. Важкою ціною, у жорстокому протиборстві з потужними спецслужбами ворога радянські органи держбезпеки здобували оперативний досвід. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що з майже 600 закинутих за лінію фронту в перші півтора року війни оперативних груп НКВС УРСР на “Велику землю” повернулося тільки 30³³.

Зафронтана розвідувально-диверсійна робота

Залишені на окупованій території розвідувальні групи вдалися до творення резидентур та підпільної мережі з метою збору значущої інформації й дестабілізації тилу противника, перешкоджаючи йому використовувати економічний потенціал України.

Широко відоме ім'я кадрового розвідника І. Кудрі, який створив у столиці України нелегальну резидентуру “Максима”. Патріоти здобули цінні

розвідувальні дані про німецькі частини, здійснили диверсію на залізничному вузлі “Дарниця”. Особисто “Максим” виявив та уклав список на 87 колаборантів, які активно допомагали окупантам. Зрадниця-фольксдойче видала І. Кудрю (його арештували 5 липня 1942 р.) та інших учасників групи. Усі вони загинули у нацистських буцегарнях.

Підпільна група капітана В. Молодцова в окупованій Одесі створила дві розвідувально-диверсійної групи, на бойовому рахунку яких два підірваних ешелони, 300 знищених ворогів. Заарештований румунською сигуранцею, він мужньо витримав тортури і не видав соратників. 5 листопада 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У Миколаєві діяла підпільна група М. Гефта. Її членам вдалося зібрати чималий обсяг розвідувальної інформації, здійснити 15 диверсій на суднобудівних підприємствах міста³⁴.

Основним знаряддям розвідувально-диверсійної роботи органів держбезпеки стали спеціальні зафронтові формування (загони, групи, резидентури) 4-го Управління НКВС—НКДБ, що діяли, переважно, із партизанських баз (загалом на території УРСР налічувалося 95 таких формувань). Спецназ вів розвідку, викривав ворожу агентуру, вчиняв диверсії, теракти проти командного складу й окупаційної адміністрації.

Перший відділ 4-го Управління займався розвідувально-диверсійною роботою на території європейських сателітів Райху, другий — керував спеціальною діяльністю на окупованій території, третій — відав оперативним забезпеченням партизанського руху. Велику допомогу діючій армії надали створені в серпні 1943 р. відділення “Д” (диверсії). Тоді ж з’являється вказівка НКДБ УРСР начальникам обласних управлінь, що визначала порядок організації та пріоритети підривної роботи. У розпал титанічної “Битви за Дніпро” диверсанти вивели з ладу чимало військових об’єктів противника, активно діяли на комунікаціях.

Наведемо промовистий приклад результативності дій диверсантів. 20 січня 1944 р. в тил для проведення спецзаходів НКДБ УРСР вивів розвідника “Мельника” — М. Порай-Кошиця. Йому вдалося влаштуватися при німецькій автоколоні, що прямувала у Вінницю з вантажем мін і боєприпасів, установити місце знаходження складу з 10 т вибухівки і 7 т мін, призначених для знищення міста. 31 січня опівдні Вінницю струсонув потужний вибух. У результаті диверсії “Мельника”, як зазначалось у спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, ворог втратив мінно-вибухову техніку, загинуло до 100 німецьких військовослужбовців, включаючи всю команду саперів, що прибула зруйнувати місто³⁵.

Результативністю відзначилися зафронтові формування НКДБ УРСР “Переможці” Д. Медведєва, “Унітарці” В. Хондожко, “Дружба” М. Онищука, “Розгром” Г. Бурлаченка, “Волинці” П. Форманчука і багато ін.

Відома звитяга загону особливого призначення “Переможці” під командуванням полковника Д. Медведєва. До березня 1944 р. його підлегли витримали 92 бої з елітними частинами противника (Берлінськими поліцейськими полками, а також відомою кривавим придушенням Варшавського повстання

бригадою СС Дерлівангера), знищили понад 2 тис. військовослужбовців і 6 тис. бійців допоміжних формувань та колаборантів, підірвали 81 ешелон з живою силою і технікою. Ними ж здобуті вельми цінні дані про підготовку деблокади армії Паулюса під Сталінградом, перекидання резервів Вермахту з Європи та Північної Африки, наступ на Курській дузі, розробці крилатих ракет “Фау”.

Окремо освітимо роль органів НКДБ УРСР під час бойових дій Червоної армії на території країн Східної Європи. З метою забезпечення стратегічного наступу радянських військ навесні 1944 р. 28 опергруп, що діяли на території УРСР, одержали наказ передислокуватися на захід для розвідувально-підривної роботи в тилу противника. Так, група “Волинці”, незважаючи на значні втрати й поневіряння, здобула інформацію про зручні для проходу військ перевали Карпат, сили угорської армії, фортифікаційні лінії противника³⁶. У жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі опергрупи “Мисливці”, упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту³⁷. Згодом на прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи зосереджують зусилля на диверсійних акціях: з липня 1944 до січня 1945 р. лише на території Польщі здійснено 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об’єктів.

На базі окремих опергруп за рахунок поповнення патріотами-антифашистами країн Східної Європи виростили партизанські бригади, що вели результативні бойові дії. У 1944 р. частину сил спеціального призначення НКДБ УРСР — 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків вивели на терени Польщі, Словаччини, Чехії, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти окупантів. Молодий офіцер НКДБ УРСР М. Радул відзначився як командир багатонаціональної партизанської бригади на території Чехословаччини, відчутних ударів ворогу завдавало формування О. Святогорова. Обидва офіцери після війни плідно працювали по лінії зовнішньої розвідки.

До 9 травня 1945 р. тільки в Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених органами держбезпеки УРСР. У Празькому повстанні в травні 1945 р. взяло участь 10 українських опергруп — “Шквал”, “Ураган”, “Вперед” та ін. Завдяки їм Генштаб Червоної армії мав правдиві відомості про перебіг повстання в різних містах Чехословаччини.

Щоб в повніше оцінити ефективність зафронтової роботи, наведемо такі дані: з початку 1944 р. і до кінця війни бійцями спеціальних підрозділів республіканського НКДБ знищено або виведено з ладу 22,5 тис. гітлерівців, узято в полон до 10 тис., висаджено 20 військових підприємств, 18 складів, 9 бронепоездів, 207 військових ешелонів, 110 мостів, знищено понад 106 танків і 675 автомашин. Загалом на бойовому рахунку спецформувань НКВС—НКДБ УРСР — майже 75 тис. знищених вояків ворога, 258 мостів та 410 ешелонів, підірваних під час диверсій³⁸.

Контррозвідальна протидія спецслужбам держав-агресорів

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. створюється Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ) і його республіканські наркомати. Основними підрозділами НКДБ УРСР на той час виступали 2-ге (контррозвідальне), 4-те (зафронтובה робота) управління, слідчий і шифрувальний відділи, відділ "В" (перлюстрація), підрозділ охорони вищих партійно-урядових функціонерів.

Головним завданням контррозвідників стає протидія розвідально-підривній діяльності спецслужб противника та контррозвідальний захист Збройних сил. Відступаючи, агресор залишив на території України понад 200 резидентур з розвідально-диверсійними завданнями (до 2500 підготовлених агентів)³⁹.

Неважко зрозуміти, яка масштабна робота лягла на плечі співробітників Головного управління контррозвідки (ГУКР) СМЕРШ Наркомату оборони СРСР, підлеглого безпосередньо Верховному Головнокомандувачеві (управління створене у квітні 1943 р. на базі Особливих відділів НКВС СРСР). На СМЕРШ поклалися передовсім боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною і підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах та з'єднаннях Червоної армії (ЧА); виявлення "антирадянських елементів" у частинах й установах ЧА; боротьба зі зрадою Вітчизні у частинах і установах Червоної армії (перехід на бік противника, приховування шпигунів, сприяння їхній роботі); викриття дезертирства й членошкідництва; фільтрація і перевірка військовослужбовців та інших осіб, що перебували в полоні й оточенні⁴⁰.

Розбудовується мережа оперативних апаратів військової контррозвідки. Так, Управління ГУКР СМЕРШ 4-го Українського фронту на 1943 р. включало оперативні апарати: армій — 7, корпусів — 21, дивізій — 68, бригад — 28, всього — 144 контррозвідальні підрозділи.

Разом з контррозвідниками територіальних органів НКВС—НКДБ СМЕРШ виявляв агентуру спецслужб противника, захоплював їхні документи, ліквідував склади зброї та диверсійної техніки "п'ятої колони". У період звільнення України контррозвідники викрили 4822 агентів німецьких, румунських і угорських спецорганів (всього в 1941—1944 рр. в Україні — майже 7000)⁴¹.

Військові контррозвідники 1, 2 і 3-го Українських фронтів лише від травня 1943 р. до червня 1944 р. виявили й знешкодили 622 співробітників та агентів ворожих спецслужб, перевербували 52 агенти, які прямували до наших тилів, і самі запровадили в середовищі противника 289 оперативних джерел. Армійській спецслужбі вдалося запровадити свої оперативні джерела до спецшколи німецького розвідоргану "Оріон", що дислокувався у Харкові та інших містах України, знешкодити чимало шпигунів і диверсантів, а кількох з них залучити до співробітництва.

Важливою функцією спецслужб був захист тилових об'єктів від диверсантів. Так, у серпні 1943 р. контррозвідники 69-ї армії знешкодили в Харкові

ві групу диверсантів, залишену з метою підпалу будинків, де розміщувався офіцерський склад. Навіть при віддаленні лінії фронту протидиверсійні заходи не втратили значення — у Німеччині впроваджувалася стратегія “кляйн-кріга” (“малої війни”) і для її реалізації 12 лютого 1944 р. було спеціально створено 8-ме Управління РСХА (диверсійна робота).

Високу оцінку оперативному мистецтву радянської спецслужби дав і сам противник. Як зізнався на допиті 28 травня 1945 р. начальник відділу абвер-3 генерал-лейтенант Бентівенї, “виходячи із досвіду війни, ми вважали радянську контррозвідку надзвичайно сильним і небезпечним противником. За даними, які є у розпорядженні абверу, майже жоден закинтий до запілля Червоної армії німецький агент не зміг уникнути контролю з боку радянських органів і в основній своїй масі німецька агентура була росіянами арештована, а якщо поверталася, то зазвичай була споряджена дезінформаційними матеріалами”⁴².

Вищим проявом контррозвідувального мистецтва радянських спецслужб стали їхні оперативні ігри, що успішно велися з нацистськими розвідорганами. Їхня суть полягала у використанні захоплених ворожих агентів і радистів для дезінформації противника, виведення в радянський тил і захоплення нових розвідгруп. Так, у ході підготовки наступу в районі Корсунь-Шевченківського (січень—лютий 1944 р.) через захоплені радіостанції було поширено дезінформацію про зосередження й плани 1-го і 2-го Українського фронтів, що допомогло оточити й знищити 10 ворожих дивізій. Під час Яссько-Кишинівської наступальної операції органам держбезпеки і СМЕРШ вдалося не тільки здобути важливу інформацію про сили та плани ворога, а й майстерно просунути дезінформацію, ввівши противника в оману. Ворога переконували тому, що флангові удари є відволікаючими, а основний наступ піде “в лоб” на столицю Молдавії. Результатом операції стало оточення притиснутих до Чорного моря 24 дивізій, розгром 18 з них, вихід з гітлерівської коаліції й оголошення війни Німеччині Румунією.

Відчутну роль подібні заходи відіграли й у період Львівсько-Сандомирської наступальної операції. У грудні 1944 р. контррозвідники Львівського військового округу захопили німецьких шпигунів-парашутистів. Уміло повівши гру від імені цієї розвідгрупи, радянська сторона до квітня 1945 р. включно просувала німцям військову дезінформацію. Кваліфіковано вводили в оману абвер підставні радіостанції “Тризуб” (Житомир) і “Антенa” (Львів), львівська легендована група “Шапка-невидимка” (її “робота” знайшла дуже високу оцінку розвідоргану абверу, який так і нічого не запідозрив)⁴³.

У ході боїв радянських військ на території країн Східної Європи контррозвідники доклали чимало зусиль до знешкодження агентури противника. Цьому, зокрема, сприяло захоплення СМЕРШ 3-го Українського фронту у Відні архіву німецького розвідоргану зі списками кадрових співробітників та агентів, що вівся від 1938 р.⁴⁴.

Окремо звернемо увагу на фільтраційну роботу контррозвідки, адже в сучасних популярних працях нерідко стверджується про ледве не поголівне “репресування” тих, хто пройшов через полон. У ході війни (станом на 1 бе-

резня 1944 р.) з 312,5 тис. військовослужбовців-полонених, які пройшли перевірку в контррозвідувальних підрозділах, за підсумках фільтрації було заарештовано лише 3,6 (11 283 осіб), 2,6 направлено до штрафних підрозділів, натомість 71,4 % передано військкоматам для призову в армію, решта — до промисловості, шпиталів тощо⁴⁵.

У міру звільнення України органи держбезпеки приступали до виявлення залишеної на осідання агентури противника й активних колаборантів, насамперед тих, хто заплямував себе кров'ю співвітчизників. У їхньому викритті чималу роль відіграли оперативні джерела, що діяли на окупованій території. Деякі з них ініціативно влаштувалися в нацистські військово-адміністративні органи, одержували доступ до зведень про осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами противника. Співробітники НКДБ і СМЕРШ затримували по гарячих слідах німецьких спецслужбістів, генералітет, високих чиновників — організаторів масового терору проти мирного населення. Ця робота проводилася органами держбезпеки і в післявоєнний період. Так, у середині 80-х рр. співробітники КДБ УРСР викрили ката Хатині Г. Васюру, активного учасника страт мирного населення у Харкові О. Посевіна (військово-злочинці отримали найвищу міру покарання)⁴⁶.

Розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення партизанського руху

Одним з провідних і результативних напрямів діяльності радянських спецслужб стала участь в організації партизансько-підпільного руху та його оперативне забезпечення.

Для розуміння причин серйозних хиб у веденні партизанської боротьби в 1941—1942 рр. та значних втрат партизан варто звернути увагу на волюнтаристське згортання підготовки спеціально навчених кадрів “малої війни” у передвоєнний період. Ще у 1925 р. з ініціативи глави військового відомства СРСР М. Фрунзе, який закликав генштабістів уважно вивчати досвід повстанського руху в Україні, почалася підготовка до партизанських дій на випадок окупації західних регіонів країни. В Україні кадрових організаторів і спеціалістів партизанської справи по лінії органів держбезпеки готували спецшколи у Харкові й Куп'янську, два навчальних пункти у Києві. Розгортається мережа спецшкіл, що готували командирів партизанських загонів, радистів, підричників (серед випускників — десяток майбутніх командирів ушавлених партизанських загонів). П'ять спецшкіл Українського військового округу навчили 80 диверсійно-організаторських груп (600 професіоналів), здатних діяти в тилу противника⁴⁷.

Разом в Україні було підготовлено до 3 тис. спеціалістів партизанської війни. У західних регіонах осіли на проживання організатори підпільних груп, які опанували для прикриття цивільними ремеслами. Були створені передові зразки мінно-вибухової техніки, що відмінно зарекомендували себе під час громадянської війни в Іспанії. Однак, коли в СРСР запанувала доктрина “війни малою кров'ю на чужій території”, систему підготовки кадрів,

науково-технічну і навчально-методичну роботу згорнули, чимало фахівців із партизанства репресували, що мало тяжкі наслідки в перший період Великої Вітчизняної війни⁴⁸. У перші місяці війни в областях СРСР поспіхом сформували 4700 партизанських загонів і підпільних груп (понад 100 тис. учасників). Майже всі вони до кінця 1941 р. були ліквідовані противником, в той же час в Україні не загинув жоден загін, очолюваний кадровими спеціалістами з партизанської боротьби⁴⁹.

До 30 травня 1942 р. поточне керівництво партизанськими силами України здійснювало 4-те Управління НКВС УРСР, відколи постановою Держкомітету оборони при Ставці Верховного головнокомандувача створили Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при військовій раді Південно-західного напрямку — Український ШПР. Після створення в липні 1942 р. УШПР 4-те Управління НКВС передало йому 1017 партизанських загонів (25 тис. осіб). У складі УШПР запровадили, зокрема, інформаційно-розвідувальний відділ.

Відповідно 4-ті підрозділи органів НКВС—НКДБ переорієнтували винятково на оперативну роботу, у т. ч. на допомогу партизанам у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи та налагодженні контррозвідувального захисту партизанських формувань. Представництва УШПР з власними розвідувальними відділеннями згодом відкрили при Військових радах відповідних фронтів, оперативні групи — при військових радах армій. Опергрупам і обласним штабам партизанського руху підлягали диверсійні й розвідувальні групи партизанських загонів⁵⁰.

Відповідно до наказу народного комісара оборони СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р. запроваджувалися посади заступників командирів партизанських загонів з розвідки і для їхнього заміщення за лінію фронту направлено 367 осіб, переважно оперпрацівників НКВС. Про необхідність посилити розвідувальні апарати партизанів досвідченими офіцерами спецслужб наголошувалось у наказі Ставки Верховного Головнокомандувача № 0073 від 19 квітня 1943 р. Наказ ставив перед оперативниками завдання “відбирати людей, здатних вести приховану розвідувальну роботу і впроваджувати їх на службу в місцеві управи, установи, створені німцями, депо, аеродроми, у гестапо та його школи”. Практично в усіх партизанських формуваннях вводилися посади заступників командирів з розвідки, які водночас керували агентурним апаратом з контррозвідувального захисту (до початку 1944 р. у партизанських загонах України внутрішня мережа безпеки сягнула 2 тис. негласних помічників контррозвідки).

У великих партизанських з'єднаннях заступник командира з розвідки мав оперативну частину. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник з розвідки командира партизанського загону мав розвідників-агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників⁵¹.

У партизанському з'єднанні С. Малікова оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (з агентурою у полках та підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор

далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненщини та Житомирщини)⁵². Як правило, партизанські загони (в ранзі батальйону) мали заступників командира з розвідки (з розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод).

На жаль, ідеологічні настанови радянської сторони виключали формування бодай тактичного об'єднання з вояками УПА для боротьби з окупантами⁵³. Збройні сутички між повстанцями та радянськими партизанами починаються в січні 1943 р., коли великі з'єднання останніх починають рейди або передислокацію з території суміжних районів Білорусії та Російської Федерації до українського Полісся. У звітах партизанських командирів зазначалося, що при їхньому наближенні до контрольованої повстанцями території останні, не вагаючись, вступають у бій⁵⁴. За свідченням колишнього командувача УНС О. Луцького, саме наближення рейдуєчого з'єднання С. Ковпака до Прикарпаття у червні 1943 р. стало причиною вказівки Р. Шухевича про формування там самооборони та її сутичок із партизанами⁵⁵.

У квітні—травні 1943 р. почастишали бої з партизанами в трикутниківі Холм—Ковель—Маневичі, у басейні Прип'яті і до Дніпра. Особливого розмаху протиборство набуло після переходу на терен “колиски” УПА великих партизанських з'єднань. Лише у жовтні—листопаді 1943 р. сталося 54 бої УПА з червоними партизанами. Як повідомляли партизанські командири (вересень 1943 р.), особливу активність повстанці виявляли у знищенні радянських розвідувально-диверсійних груп⁵⁶.

Боротьба з повстанськими формуваннями націоналістичного руху та їхніми спецпідрозділами (у вказівках партизанам вона часто іменувалася “особливим завданням”) посідала друге за значенням після антинімецького напряму місце серед функцій партизанської розвідки та контррозвідки. Вже наприкінці 1942 р. начальник розвідувального управління ЦШПР генерал-майор Аргунов висунув серед основних завдань партизанської розвідки на зиму 1942—1943 рр. насадження агентури у середовищі націоналістичних формувань. 11 січня 1943 р. начальник ЦШПР П. Пономаренко затвердив план посилення партизанського руху в Україні шляхом передислокації туди деяких партизанських з'єднань, у т. ч. “для проведення низки заходів з розкладу поліції і націоналістичних підрозділів противника”. З листопада 1943 р. заступник начальника УШПР С. Бельченко та начальник розвідувального відділу УШПР М. Анісімов надіслали до партизанських з'єднань директиву № 3762, яка зобов'язувала виявляти й брати на облік націоналістичні формування, створювати в них агентурні позиції, через агентурні можливості з'ясувати чисельність, структуру, склад повстанських загонів, їхні ідеологічні настанови, дані про керівний склад та стосунки з німцями.

У період наступу Червоної армії на Правобережну й Західну Україну перед партизанськими розвідувальними підрозділами ставилося завдання, “вступивши до смуги активної дії українських націоналістів, вести всебічну розвідку наявності їхньої збройної сили, місця дислокації, структур управління, зв'язків з розвідувальними органами інших держав, прізвища командирів і політичних керівників, їхні стосунки з окупантами і населенням”.

Відчутно дошкуляла повстанцям агентура партизанської розвідки, закинута у націоналістичне середовище. Так, за допомогою перевербованих партизанським командиром П. Брайком вояків УПА у с. Пустинка Волинської області виявили склад зброї з 5 батальйонними мінометами, 15 станковими кулеметами, великою кількістю боєприпасів. Радянський агент “Польовий” проник до штабу групи УПА “Південь”, обійнявши відповідальну посаду, пов’язану з плануванням бойових операцій. У січні 1944 р. розвідка партизанської бригади “Мисливці” М. Прокоп’юка встановила за агентурними даними місце переховування повстанцями переданих ним німцями боєприпасів, медикаментів і продовольства. Майно було захоплене, при цьому загинуло до 70 повстанців⁵⁷.

Враховуючи великий досвід партизан з антиповстанських дій, у серпні 1944 р. Політбюро ЦК КП(б) У схвалило рішення передати партизанську дивізію ім. С. Ковпака у розпорядження НКВС “для проходження подальшої служби, використавши її в першу чергу для якнайшвидшої ліквідації націоналістичних банд”. Створюються і спеціалізовані на розвідувально-підривній діяльності проти націоналістів підрозділи, наприклад, 7 та 12-й батальйони з’єднання О. Сабурова (вони ж “відзначилися” і брутальним поведінням з цивільним населенням)⁵⁸.

Посилена співробітниками спецслужб партизанська розвідка надала значний обсяг інформації, корисної для діючої армії. З жовтня 1942 до квітня 1943 р. підпорядковані УШПР з’єднання та загони здобули до 800 цінних розвідувальних даних⁵⁹. Значно зросла ефективність партизанської розвідки з літа 1943 р. внаслідок закріплення за з’єднаннями й загонами оперативних груп НКВС—НКДБ УРСР (Наркомат держбезпеки відновлюється 14 квітня 1943 р.). Кваліфікованими розвідниками підсилили розвідвідділ УШПР. Досить сказати, що розвідниця “Аня” зі з’єднання Шангіна влаштувалася секретарем генерал-губернатора дистрикту “Галичина” Вехтера, особисто контактувала й збирала конфіденційну інформацію від інших високих чиновників окупаційної адміністрації.

В 1943 р. вдалося налагодити якісну і всебічну підготовку (3—4 місяці замість 3—4 тижнів) командирів партизанських загонів і спецгруп. У партизанські школи стали зараховувати бойових офіцерів, командирів з вищою інженерною освітою. В Україні “лісові академії” випустили 5 тис. диверсантів, здатних навіть з асортименту аптек і фотомагазинів готувати мінно-вибухові пристрої. Це одразу позначилося на результатах. Половина убитих солдатів і три чверті знищеної техніки супротивника за лінією фронту — на рахунок “народних месників”. Під час здійснення диверсій партизанські втрати становили не більше 5 % від загальних. При цьому шкоди ворогові завдавала кожна четверта міна, встановлена партизанами, тоді як в армійських саперів на один підбитий танк припадало чотири тисячі мін. За 10 місяців 1943—1944 рр. лише Чернігівсько-Волинське партизанське з’єднання пустило під укіс 500 ешелонів, втративши при цьому 15 осіб⁶⁰.

Поліпшення спеціальної підготовки давало змогу навіть невеликим диверсійним групам домагатися відчутних бойових результатів. Група партиза-

нів Тищенка (7 осіб) була перекинута в Угорщину. Опинившись на незнайомій території, без зв'язку і знання мови (після втечі перекладачів), партизани не розгубилися і рушили в Югославію через Румунію, де пустили під укис ешелон і “переконали” противника у висадці великого десанту. Група місяць імітувала ціле з'єднання, проводячи диверсії на комунікаціях, і тільки витративши мінно-вибухові засоби, вийшла до своїх⁶¹.

Щоправда, офіційна історіографія повоєнних часів ретельно оминала “незручні” сторінки партизанської війни, водночас штучно збільшивши реальну кількість активних партизанів в Україні в три рази. В усі підручники історії ввійшли диверсійні операції “Концерт” і “Рейкова війна”, суть яких полягала у масовому підриві залізничних рейок під час битви на Курській дузі та наступальної операції 1944 р. в Білорусії (“Багратіон”). 120 тис. партизанів від Карелії до Дніпра здійснили величезну кількість підривів.

Проте заступник начальника УШПР по диверсіях полковник І. Старинов аргументовано довів — реального збитку противникові ці кампанії майже не заподіяли, вантажопотік Вермахту зменшився ненабагато, підриви на другорядних магістралях призвели до розпилення сил і марної витрати вибухівки. У той час, як наказ Верховного Командування вимагав знищувати мости, відуки, рухомий склад, стрілки, станційні спорудження, партизани кинулися рвати легко відновлювані рейки. Зрозумівши, що наступаючій стороні комунікації куди потрібніші, німці не заважали і самі розбирали полотно, вивозячи метал на переплавку. Справді грамотно спрацювали тільки партизани України, тимчасово вивівши з ладу залізничні вузли Сарн, Здолбунова, Ковеля, — окупанти недоодержали 129 ешелонів⁶².

Контррозвідувальна та оперативно-розшукова діяльність радянських спецслужб проти українського самостійницького руху

Упродовж всієї війни (навіть у найбільш критичні її періоди) одним із провідних напрямів оперативної діяльності радянських спецслужб залишалася протидія діяльності українських націоналістів. Незмінний і виразно самостійницький характер програмних настанов та дій ОУН вів до неминучого протистояння цих сторін. Крім того, об'єктивними причинами протистояння слугували кон'юнктура співпраця націоналістів зі спецслужбами держав агресивного блоку⁶³, спеціальна діяльність Служби безпеки (СБ) ОУН (Б), що докладала зусиль до створення агентурних позицій у радянських партизанських та підпільних формуваннях з метою збору інформації й розкладу їхнього особового складу, а з кінця 1943 р. — і пряме збройне протистояння УПА та підпілля ОУН з Червоною армією, військами й органами НКВС—НКДБ.

Директива НКВС СРСР № 364 від 14 серпня 1941 р. поставила перед органами держбезпеки завдання агентурної розробки українських націоналістів. З листопада 1941 р. до березня 1942 р. НКВС УРСР спільно зі спеціальною групою ЦК КП(б)У на територію шести областей Західної України пе-

рекинув 150 спеціальних формувань та окремо 148 агентів і зв'язкових. 4-те Управління НКВС УРСР серед головних функціональних завдань мало про-сувати агентуру до антирадянських угруповань на окупованій території, в т. ч. для дальшого її виведення в Німеччину та інші європейські держави⁶⁴.

Залишена на окупованій території агентура органів держбезпеки, крім власне антинацистських заходів, не припиняла розробки націоналістичного середовища. У 1941—1942 рр. нею було виявлено 57 націоналістичних організацій. В Одесі, наприклад, агентурою спецслужби в радянському підпіллі велися розробки “Сателіти” (на 60 націоналістів-мельниківців) та “Одеські покидьки” — на майже 50 членів ОУН (Б). Один лише негласний помічник НКВС “Лука” (псевдонім змінено) колишній керівник теренової референтури СБ, впроваджений до проводу ОУН на Сході України, виявив 33 конспіративні квартири та 600 активних підпільників. За зібраними оперативними джерелами даними тільки на Лівобережній Україні після її визволення від окупантів було арештовано 153 функціонери ОУН⁶⁵.

У період окупації в Україні діяло щонайменше 95 оперативних груп, спецзагонів та окремих резидентур НКВС—НКДБ. Частина з них мала в якості одного з першочергових або головних завдань розвідувально-підри-вну діяльність проти націоналістичних угруповань. Так, в “особливому завданні” опергрупи “За Батьківщину” (вересень 1943 р.) на чолі з начальником одного з відділів 4-го Управління НКДБ УРСР В. Храпком (“Орлом”) ішлося про важливість набувати агентуру в середовищі ОУН, виявляти інформаторів і зв'язкових, залишених СБ на випадок приходу радянських військ з позицій партизанського з'єднання О.Сабурова. До осені 1943 р. лише при з'єднан-нях С. Ковпака, М. Наумова та О. Сабурова діяло 9 резидентур органів держ-безпеки, які мали на зв'язку 572 негласних помічників, більша частина з них використовувалася по лінії протидії ОУН та УПА⁶⁶.

Серед зафронтових оперативних груп органів держбезпеки націоналістичні формування та їхні спецоргани активно розробляли групу “Унітарці” В. Хондожка, направлену 4-м Управлінням НКДБ УРСР на базу партизанського з'єднання С. Ковпака у серпні 1943 р; опергрупу “Дружба” М. Онищу-ка (“Баглія”), що діяла на базі з'єднань С. Ковпака та П. Вершигори; опер-групу 4-го Управління НКДБ УРСР (на базі партизанського з'єднання Б. Шангіна)⁶⁷; опергрупу “Переможці” Д. Медведєва; опергрупу “Розгром” Г. Бурлаченка (“Петрова”); опергрупу “Волинці” П. Форманчука (“Петріча”), що діяли на базі з'єднання В. Бегми; резидентуру “Тайга” та ін. Вони інтен-сивно впроваджували агентуру в керівні ланки ОУН, виявляли мережу Орга-нізації, знищували членів українського підпілля⁶⁸.

У період окупації дії згаданих оперативних груп та резидентур коорди-нувало 4-те Управління НКВС—НКДБ. Зі звільненням Правобережної та За-хідної України, розбудовою тут мережі територіальних органів держбезпеки функції організації антипідпільної боротьби переходять до підрозділу НКВС УРСР “з боротьби з бандитизмом” — відомчим наказом № 0022 від 17 бе-резня 1942 р. створюється відділ з боротьби з бандитизмом (ББ) НКВС УРСР (від 1944 р. — Управління ББ). Його куратором виступав відділ боро-

тьби з політичним бандитизмом (насамперед формуваннями ОУН та УПА) у складі Головного управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР.

Управління ББ НКВС УРСР мало три оперативні відділи (перший безпосередньо протистояв націоналістам, другий боровся з дезертирством, третій здійснював слідчі дії), підрозділи у справах репатріації, радіозв'язку, кураторства над винищувальними батальйонами, а також інформаційно-обліковий⁶⁹.

Оперативно-пошукова діяльність радянських спецслужб проти українського самостійницького руху активізується з весни 1944 р. На початку 1944 р., до утворення регіональних органів НКВС—КДБ, протидія ОУН та УПА покладалася на сім оперативно-військових груп у Ровно, Луцьку, Сарнах та інших містах Волині. З 1944 р. у Львові почали діяти Оперативні штаби (згодом — групи) НКВС та НКДБ УРСР як координаційні центри антинаціоналістичної діяльності в регіоні. Першим керівником Опергрупи НКДБ став заступник начальника 4-го Управління НКДБ УРСР, відомий учасник оперативних ігор з зарубіжними центрами української політичної еміграції 20—30-х рр. полковник С. Карін-Даниленко.

Тільки на прохання керівника республіканської партійної організації М. Хрущова (березень 1944 р.) у Західну Україну додатково відряджено 2000 працівників НКДБ (із них 200 — для заміщення посад начальників районних відділів) та 790 співробітників НКВС (у тому числі 120 майбутніх начальників райапаратів)⁷⁰.

Відділи ББ створювалися в обласних Управліннях НКВС, відділення — у районних апаратах. Так, на початку 1945 р. штат відділу ББ УНКВС по Волинській області нараховував 48 одиниць, у райвідділах по цій лінії працювало 112 оперпрацівників. З 1945 р. до боротьби з націоналістами підключили 2-ге Управління (контррозвідка) НКДБ та його підрозділи на місцях. Так, в УНКДБ по Тернопільській області безпосередньо ОУН займалося 10-те відділення 2-го відділу. У Станіславському УНКДБ в 2-му відділі 1-ше відділення вело роботу щодо націоналістів у містах, 2-ге — у сільській місцевості⁷¹.

До 1945 р. агентурно-оперативні заходи територіальних органів НКВС—НКДБ поширювалися на 379 формувань УПА. В 1944—1945 рр. кількість оперативників НКВС—НКДБ на ЗУЗ досягла 22 тис. Агентурно-інформаційний апарат охоплював 359 резидентів, 1473 агентів, 13085 інформаторів⁷².

Крім того, в антипідпільних заходах брали участь органи Головного управління контррозвідки СМЕРШ Наркомату оборони СРСР тих фронтів, що вели бойові дії в Україні. Так, директива Управління СМЕРШ 4-го Українського фронту від 30 листопада 1943 р. орієнтувала військових контррозвідників на посилення агентурно-оперативної роботи з виявлення нелегальних осередків ОУН та протидію інформаторам СБ у військах⁷³. Лише за квітень 1944 р. СМЕРШ 1-го Українського фронту здійснив проти ОУН та УПА 444 операції у 270 населених пунктах, при цьому було вбито 260 учасників націоналістичного руху, затримано 9 тис. осіб, виявлено 530 складів інсургентів. Відділ СМЕРШ Львівського військового округу до 1 травня 1945 р. заарештував 383 оунівці, у т. ч. 39 співробітників СБ ОУН (Б)⁷⁴.

Основним інструментом оперативних заходів проти підпілля виступав агентурно-інформаційний апарат, завдання розбудови якого на звільненій території визначала директива НКДБ УРСР від 12 липня 1943 р.⁷⁵ Створення його позицій безпосередньо в середовищі антирадянського руху давало змогу збирати відомості про форми й методи діяльності противника, його керівний склад, здійснювати акції з розкладу підпілля або компрометації його учасників. Одним із знарядь органів держбезпеки стали спеціальні (від 1946 р. — “агентурно-бойові”) групи (АБГ). На них покладалися пошук, захоплення або ліквідація підпільників, збір розвідувальних даних, створення агентурних позицій у середовищі противника, перехоплення каналів зв'язку осередків підпілля, компрометація його учасників, схилення до явки з повинною тощо⁷⁶.

Директива НКДБ УРСР № 1697/С від 3 серпня 1944 р. вимагала енергійніше створювати такі групи, закадати їх та агентів-одинаків до підпілля. Одним із найбільш апробованих методів маскування була “легендована СБ”, коли агенти-бойовики виступали від імені референтур СБ, допитували підпільників або підозрюваних у співробітництві з ними. Особлива увага приділялася залученню до конфіденційної співпраці колишніх есбістів. Наведено характерний приклад. Керівника підпілля Буковини А. Галицьку 27 грудня 1944 р. під час лікування (підпільниця стрілялась при затриманні) було нібито “викрадено підпільниками”. Лікування продовжили на низці “конспіративних квартир ОУН”, а після одужання її допитав “слідчий СБ вищого проводу”. У результаті чекісти отримали докладну інформацію про підпільну мережу цілої області.

Уже до 1 травня 1945 р. на рахунку спецгруп було 1163 ліквідованих учасників підпілля. До середини 1945 р. діяло 246 АБГ з 1011 учасниками та 212 бойовиків-одинаків. Загалом до травня 1945 р. органам НКВС—НКДБ вдалося впровадити до підпілля понад 1000 агентів, з яких 125 потрапили до його керівних ланок (30 з них використовувалися по лінії розробки Центрального проводу)⁷⁷.

Як приклад ефективного застосування псевдоповстанців можна згадати спецгрупу “Хмара” (60 колишніх партизанів та 40 перевербованих вояків УПА) під командуванням оперпрацівника НКДБ УРСР капітана В. Кашеєва (він власне і виступив ініціатором створення таких спецгруп). Офіцер удавав “начальника охорони командира сотні УПА”. В ролі останнього виступав агент-бойовик “Хмара” (в минулому — командир диверсійної групи УПА). Спецгрупа була направлена у січні 1945 р. в рейд для ліквідації підрозділів УПА “Чумака” і “Недолі”, які раніш вчинили напад на райцентр Городницю в Житомирській області. У Людвипільському районі (Рівненщина) спецгрупа встановила контакт з повстанцями, отримала відомості про їхні сили, а також зуміла відмовити командирів УПА від нападу на райцентр Березно⁷⁸.

7 лютого 1945 р. псевдоповстанці підвели згадані підрозділи УПА під удар Внутрішніх військ, організували переслідування й знищили рештки повстанців разом з їхніми ватажками. На Витковичеських хуторах Рівненщини “Хмара” сприяла розгрому загонів УПА “Крилатого” й “Пашенка”, у березні

передислокувалася до Тернопільської та Львівської областей, де брала участь у ліквідації загонів “Герасима” й “Наливайка”. При цьому спецгрупа не була викрита.

Використовуючи досвід “тонких чекістських заходів” 20—30-х рр. (ігор з антирадянськими політичними угрупованнями в еміграції), масштабних оперативних ігор з німецькими спецслужбами (“Монастир”, “Кур’єри”, “Бородіно”, “Арійці”, згадані оперативні ігри на території України), органи НКДБ поширюють практику таких заходів і на протиборство з ОУН.

На початку 1945 р. заступник начальника одного з управлінь НКДБ УРСР уже згаданий нами С. Карін-Даниленко висунув ідею створення легендарного “Проводу ОУН на Східноукраїнських землях” у складі Білоцерківського, Конотопського, Дніпропетровського, Криворізького, Миколаївського “окружних проводів”. Одним із головних завдань “проводу” передбачалося встановлення контактів з підпіллям у Західній Україні, просування до його керівництва агентури для подальшого розкладу зсередини. “Провід” мав очолити негласний помічник органів держбезпеки з 1924 р. “Тарас”.

Посланцями “проводу” на ЗУЗ стали досвідчені негласні помічники “Ірина” та “Євгенія” (остання співпрацювала з органами держбезпеки з 1927 р., за успішну розробку націоналістичного підпілля в 1944 р. була нагороджена орденом Червоної Зірки). До них долучили і Л. Фою, члена ОУН з 1942 р., арештовану в січні 1944 р. і залучену до співробітництва під псевдонімом “Квітнева”. Вона походила з родини сотника армії УНР, мала високу національну свідомість, брала участь у антинімецькому підпіллі часів окупації, виховувалась у націоналістичному дусі.

Група “зв’язкових проводу” отримала виготовлені чекістами “підпільні документи”, в тому числі сфабрикований “лист українських націоналістів” з критикою і погрозами на адресу письменника М. Рильського. 2 травня 1945 р. вони прибули на Волинь і потрапили під спостереження СБ. 3 червня 1945 р. на допиті у співробітника СБ “Михася” Л. Фоя розшифрувала себе і повідомила про плани “полковника Данилова”. Було затримано і “Ірину”. Перевербовкою Л. Фої, згодом оголошеної у всесоюзний розшук, займався особисто колишній шеф референтури СБ в цьому регіоні Б. Козак, який вирішив повести власну оперативну гру з НКДБ і зірвав далекоюжний задум чекістів⁷⁹.

Спеціальні війська НКВС як знаряддя боротьби з українським повстанським рухом

Найбільш потужним знаряддям поборювання повстанського руху слугували спеціальні війська НКВС, які реалізовували розвідувальні й розшукові доробки органів держбезпеки та військової контррозвідки.

Для підсилення армійських з’єднань в антиповстанських операціях на Волинь тільки до квітня 1944 р. було перекинуто Сухумську й Орджонікідзевську дивізії, п’ять мотострілецьких бригад (мсбр), кавалерійський полк Внутрішніх військ (ВВ) НКВС, кілька бронепотягів, танковий батальйон

Особливої дивізії ВВ ім. Дзержинського з Москви (за штатом мсбр ВВ НКВС мала 4025 багнетів, 50 легких танків, 50 бронемашин, 335 автомашин, 45 мінометів і 30 станкових кулеметів). Застосовувалася штурмова авіація, включаючи 6-й штурмовий авіапункт НКВС на літаках Іл-2. До червня 1944 р. в Українському окрузі ВВ проти УПА воювали 9 і 10-та стрілецькі дивізії (триполкового складу), 17, 20, 21, 24-та мсбр, 18-й кавалерійський полк ВВ⁸⁰.

Широко використовувалися Прикордонні війська (ПВ). На ЗУЗ дислокувалися сили Українського та Закарпатського округів ПВ НКВС. До складу першого з управлінням у Львові станом на 15 жовтня 1945 р. входили 2-й, 88, 89, 90, 93, 98-й прикордонні загони (ПЗ, силою до полку кожний), 3 та 104-й резервні ПЗ, резервний навчальний мотострілецький полк, 6-й авіаційний полк. На Закарпатті дислокувалися 14-й, 27, 31, 33, 87 ПЗ, 172-й резервний ПЗ⁸¹. До оперативно-розшукових заходів залучалися 5-ті (оперативні) відділи штабів ПВ різного рівня. Самі війська брали активну участь в оперативно-бойових операціях, перехоплювали озброєні групи підпілля при переході держкордону, затримували емісарів закордонних центрів. Офіцери-прикордонники залучалися до легендарованих під СБ ОУН спецгруп⁸².

Як вважають дослідники історії органів та військ внутрішніх справ, найбільш запекла боротьба зі збройними повстанськими формуваннями припала на 1944 — весну 1945 рр. У 1943 р. безповоротні втрати ВВ НКВС становили 34 % по відношенню до повстанських, в 1944 — 6, в 1945 — 3, 2 %⁸³, що, зокрема, можна пояснити як накопиченням досвіду антиповстанських заходів, залученням до них саме спеціалізованих по “боротьбі з бандитизмом” частин і з’єднань, так і втратою їхнім противником найбільш кваліфікованих кадрів (частка мобілізованих, необстріляних новаків досягла в УПА в 1944 р. 60 %). Водночас перехід підпілля до тактики дій дрібними групами викликав зростання втрат серед територіальних органів внутрішніх справ: у 1945 — лютому 1946 рр. загинуло 648 працівників МВС, тоді як у 1944 р. — 268⁸⁴. Радянські джерела визначають загальні власні безповоротні бойові втрати військовослужбовців 1944 р. в 1675 осіб, в 1945 — 1231⁸⁵.

Серед значних антиповстанських операцій спецвійськ того часу можна назвати такі:

Гурбенський бій 21—27 квітня 1944 р., в якому 14 батальйонів і 18-й кавполк ВВ НКВС, підсилені танками й авіацією, вели бій з кількома куренями групи УПА “Південь”; за радянськими даними, вбито понад 2000 повстанців, загинуло 11 і поранено 86 вояків ВВ (за даними УПА — вбито 200 повстанців і 800 противників);

Операція в Чорному лісі Станіславської обл. 13 серпня 1944 р. В ній брали участь 19 мсбр ВВ НКВС, 14, 87-й загони ПВ, 92-й полк охорони тилу ПВ проти загонів УПА “Різуна”, “Гамалії”, “Шрама”, “Бойка” (до 1000 повстанців). За радянськими даними, вбито 358 і захоплено 37 повстанців, захоплені гармати, міномет, 11 станкових і 27 ручних кулеметів.

15 жовтня 1944 р. 14-й загін ПВ знищив на Станіславщині старшинську школу УПА “Олені”, вбито 184 повстанців.

Станіславська операція весни 1945 р. З радянського боку в ній були задіяні 17, 19 мсбр ВВ, 256-й стрілецький й 42-й мотострілецький полки ВВ, маневрена група 89-го загону ПВ, 64-й запасний армійський полк, 2-га танкова рота ВВ, 6-й штурмовий авіапункт ВВ. Проводилася поетапно: прочісування місцевості та населених пунктів (ділянки закріплювалися поротно), переслідування й знищення противника, застосування дозорів і засідок. Визнані власні втрати — 13 вбито і 19 поранено⁸⁶.

В 1944—1945 рр. оперативно-військові операції проводилися, як правило, методом оточення й прочісування лісових масивів та населених пунктів. У 1944 р. проведено 1883 операції, в 1945 р. — 6813. За цей період вбито 19 800 повстанців (з них 433 командири різних рівнів), 17 962 взято у полон (732 командири й ватажки підпілля). Трофеї — 7 гармат, 135 станових кулеметів, 1153 РП, 110 мінометів, 55 ПТР, 33 РПГ, 7 вогнеметів, 38 радіостанцій, 1808 автоматів, 8319 гвинтівок, 14 362 гранати⁸⁷.

З 1945 р. ефективним механізмом протидії повстанцям стали оперативно-військові операції (“чекістсько-військові операції”). Це були комбіновані дії оперативного складу НКВС—НКДБ, частин і підрозділів ВВ, доданих їм винищувальних батальйонів, агентурно-бойових груп, озброєного партійно-комсомольського активу, що спрямовувалися на реалізацію даних агентурної та військової розвідки шляхом знищення або захоплення учасників самостійницького руху опору. Очолював операцію, як правило, начальник органу НКВС—НКДБ, в разі масштабних операцій створювався штаб з розвідувальним відділом⁸⁸.

Війська НКВС спільно з оперативним складом розгорнули також ліквідацію польського націоналістичного антикомуністичного підпілля (АК, ВіК та інші угруповання), завдаючи ударів по озброєних формуваннях і підпіллі цих організацій на Західній Україні. До 1946 р. основні сили польського підпілля були нейтралізовані.

Значні сили військ та оперативного складу НКВС залучили до депортацій кримсько-татарського та інших народів Криму в 1944 р.

Водночас було б несправедливо зводити роль Внутрішніх військ НКВС, як про це мовиться у деяких публікаціях, тільки до операцій проти повстанців або загороджувальних загонів (останні створювалися, як відомо, з особового складу самих армійських з'єднань). З'єднання ВВ, чисельність яких на 1 січня 1945 р. сягла 833 тис. багнетів, нерідко вели бої як звичайні фронтові частини. За рахунок військ НКВС сформували 29 дивізій діючої армії (29, 30, 31, 34, 70-та Армії), а в цілому на різних етапах війни у фронтових діях брало участь з різним терміном тривалості 58 дивізій та 20 бригад військ НКВС (їхні безповоротні втрати становили понад 100 тис. осіб). У лютому 1943 р. створюється Управління ВВ НКВД Українського округу. Його частини з охорони тилу діючої армії й оперативні групи провели величезну роботу задля забезпечення безпеки війська⁸⁹.

Діяльність зовнішньої розвідки

Відповідно до директиви НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р. було створене 1-ше Управління наркомату (зовнішня розвідка). У 1943—1944 рр. цей підрозділ зумів задіяти низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії та інших європейських державах. І хоча зовнішня розвідка завжди була прерогативою Москви, до 1948 р. існувало чимало закордонних оперативних груп НКДБ—МДБ УРСР, пізніше злитих із загальносоюзними в статусі “підрезидентур”. За словами одного з керівників розвідки КДБ УРСР В. Мякушка, залучені до співробітництва українськими розвідниками оперативні джерела використовувалися в Європі та за океаном аж до 70-х років.

Не можна не відзначити патріотизму українців — представників “трудової еміграції”, що опинилися у країнах Латинської Америки. Деякі з них увійшли до складу резидентур, створених в Аргентині, Уругваї та Чилі визначним радянським розвідником Й. Григулевичем — “Максом”. Ризикуючи життям, українці допомагали звільненню історичної Батьківщини від окупантів, закладаючи міни у вугільні бункери суден, що везли з Буенос-Айреса в Німеччину стратегічну сировину (селітру) і продовольство. Усього в 1942—1944 рр. закладено понад 150 мін — вони спрацювали в морі, викликаючи вибухи і пожежі. А. Гітлер особисто розпорядився підібрати інший порт для транспортування вантажів⁹⁰.

Що ж стосується розробки закордонних осередків ОУН, то вона стала одним з основних завдань відтвореного за директивою НКДБ УРСР № 1395/С від 28 липня 1944 р. 1-го Управління цього Наркомату (зовнішня розвідка)⁹¹. У 1943—1944 рр. цей підрозділ домігся надбати низку цінних оперативних джерел з висвітлення діяльності закордонних центрів ОУН у Німеччині, Австрії та інших європейських державах. Підрозділ з вивчення еміграційних антирадянських угруповань створили і в 1-му Управлінні НКДБ СРСР⁹².

Основним знаряддям боротьби із самостійницькими центрами за кордоном вважалось агентурне проникнення до них для збору відповідної інформації та внесення розколу в їхні лави. Оперативні джерела набувалися в “закцентрах” різноманітними шляхами: виведенням під виглядом втікачів з СРСР, засланням під виглядом представників націоналістичного підпілля, вербуванням їхніх учасників за кордоном, відновленням зв’язку з раніше залученими до співробітництва. Серед характерних прикладів можна навести агента “Місцевого” (тут і далі псевдоніми агентів змінено), що був завербований у 1944 р. та пішов з німцями на Захід, використовувався по лінії розробки ПУН як близький зв’язок його лідерів. Про закид до УРСР емісара ЗП УГВР В. Охрімовича (1951 р.) стало відомо, зокрема, від довоєнного джерела, зв’язок з яким відновили у 1945 р. Негласний помічник “Йосип” співпрацював з органами держбезпеки з 1939 р., а контакт з ним КДБ відновив аж у 1954 р.⁹³

Сумною сторінкою історії спецслужб стало використання їх можливостей для “полювання” за діями української національної державності та ку-

льтури в еміграції. Вже 26 травня 1945 р. Л. Берія санкціонував відправку до Праги оперативної групи генерал-майора Горшкова для “вилучення активних українських націоналістів” з підпорядкуванням їй низки відповідальних працівників НКДБ УРСР⁹⁴. Було захоплено й вивезено до СРСР чимало діячів Української революції 1917—1920 рр., національної науки і культури, серед них — президента Карпатської України А. Волошина, дипломатів і громадських діячів — М. Славинського, М. Галагана, інших патріотів-державників. Їхня доля склалася трагічно — смерть під час слідства або довгі терміни заслання⁹⁵.

Радянські спецслужби долучились до процесу репатріації. З близька 4,2 млн осіб, депортованих до СРСР до 1 березня 1946 р., 2,66 млн становили цивільні особи. З останньої категорії 80,68 % були направлені до місць попереднього проживання, 9,9 % зараховані до робітничих батальйонів, 5,34 % призвані до війська, 2,31 % перебували на збірно-пересильних пунктах і тільки 1,76 % (46740 осіб) передані у “розпорядження НКВС”.

З майже 1,54 млн військовополонених 42,8 % мобілізували до війська, 22,37 % зарахували до робітничих батальйонів (що не було репресуванням), 18,31 % направили до місць проживання, органам НКВС передали 14,69 % (226 тис. осіб). Треба враховувати, що серед останньої категорії було чимало вояків гітлерівських військових формувань (т.зв. власівці), співробітники каральних, охоронних та адміністративних структур противника, агентура гітлерівських спецслужб тощо. Зокрема, у 1946—1947 рр. на спецпоселення прибуло 148 тис. колаборантів, з яких до 1952 р. більшість звільнили із зарахуванням терміну в трудовий стаж⁹⁶.

Оперативно-технічні заходи й налагодження професійної підготовки оперативних кадрів

У роки війни значно зросла вага радіорозвідки та криптографічної служби. Декілька підрозділів радіорозвідки на території України виконували завдання 5-го Управління (радіорозвідка) НКВС СРСР. Вони діяли у складі фронтів Червоної армії та брали участь у визволенні України. З квітня 1944 р. до Києва повернулася з евакуації й відновила систематичну діяльність служба радіо- і контррозвідки, основним завданням якої вважалося перехоплення каналів радіозв'язку спецслужб противника з їхньою агентурою. У Києві та Львові обладнали потужні радіоцентри з модернізованим обладнанням, здатні тримати зв'язок з найвіддаленішими розвідгрупами. Загалом у 1941—1945 рр. органи держбезпеки України підготували для зафронтової роботи 153 радисти (з них 42 загинуло)⁹⁷.

Інтереси зафронтової розвідувальної роботи та контррозвідувальної протидії ворожим спецслужбам стимулювали розвиток певних напрямів оперативно-технічного забезпечення органів держбезпеки. Так, впровадженню експертно-криміналістичних досліджень власне в органах держбезпеки дала поштовх необхідність викриття ворожої агентури й розробки відповідних засобів оперативного прикриття в інтересах роботи в тилу противника. На осно-

ві рекомендації служби документної техніки НКВС виходить директива НКВС СРСР від 28 березня 1942 р. № 129 “Про посилення боротьби з агентурою противника, що діє на нашій території під прикриттям радянських документів”. Перед експертами-криміналістами ставилося завдання виявляти основні ознаки підробки документів, що фабрикувалися гітлерівськими спецслужбами. Згадана служба водночас забезпечувала документами прикриття і засобами тайнопису оперативний склад й агентуру, виведених у тил противника.

До кінця війни служба документної техніки НКДБ СРСР вже мала спеціалізовані відділення: виготовлення документів прикриття; тайнопису; експертизи документів; апаратури спеціального фотографування. За наказом НКДБ СРСР № 00379 від 30 березня 1943 р. кабінети експертизи документів запроваджуються і в територіальних органах НКДБ (всього — 30). 20 лютого 1945 р. вийшов наказ по НКДБ СРСР № 00100 “Про організацію мережі кабінетів експертизи документів в НКДБ Білоруської, Литовської, Молдавської і Української РСР”, а на підставі наказу НКДБ УРСР від 12 жовтня 1945 р. № 00195 такі кабінети запроваджувались у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську⁹⁸.

У роки Великої Вітчизняної війни з об’єктивних причин, викликаних невідповідністю між прискореним комплектуванням органів держбезпеки та військової контррозвідки СМЕРШ і можливостями підготовки кадрів, втратами й плінністю кадрів, культурно-освітньою ситуацією в СРСР напередодні війни, рівень освіченості та фахової підготовки співробітників НКВС—НКДБ УРСР був вкрай низьким. Так, у липні 1944 р. в УНКВС та УНКДБ по Ровенській обл. 8 % співробітників мали вищу освіту, 29 % — незакінчену середню, 63 % — нижчу освіту (серед керівних кадрів нижчу освіту мало 20 %, вищу й середню — 35 %). Лише близько 5—6 % чекістів республіки отримали спеціальну оперативну підготовку⁹⁹.

Таким чином, зазначалося у доповідній НКВС УРСР до ЦК КП(б)У (1944 р.), молоді оперативні працівники виявляють нездатність створити агентурну мережу, працювати з кваліфікованою агентурою, вести слідство по серйозних кримінальних справах. За наказом НКВС СРСР № 054 від 22 березня 1944 р. в Києві заснували Всеукраїнську школу НКВС (від 1946 р. — Київська офіцерська школа МВС СРСР). Станом на квітень 1944 р. в школі діяли відділення підготовки оперативного складу терміном 1 рік та удосконалення оперативних кадрів з часом навчання 5 місяців. Перший набір слухачів у червні 1944 р. становив, відповідно, 137 і 74 особи. Спеціалізацією школи була підготовка до оперативно-пошукових заходів проти підпілля під проводом ОУН на Заході України. Викладали спецдисципліни досвідчені оперпрацівники, юридичні — запрошені з Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка викладачі¹⁰⁰.

Загалом радянські органи держбезпеки, використані в передвоєнний період як основний інструмент репресивної політики, зосередилися на виконанні класичних функцій спецслужб як таких, збагатилися різнобічним досвідом оперативного мистецтва. У 1941—1945 рр. загинуло 489 й пропав безвісті 271 кадровий співробітник та агент органів держбезпеки України¹⁰¹.

Налагодження постачання розвідувальної інформації виступало важливою передумовою розгрому противника. Було достатньо забезпечено контррозвідувальний захист діючої армії та її тилу від розвідувально-диверсійної діяльності сильних спецслужб противника. Органи НКДБ та СМЕРШ вживали активних кваліфікованих заходів щодо дезінформування ворога. Було завдано істотних втрат агресорові силами спеціальних зафронтових формувань. Особливу роль спецслужби відіграли у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи партизанського руху та організації його внутрішньої безпеки, допомогли народам Східної Європи у боротьбі проти агресорів.

Поряд із цим безкомпромісний характер протистояння радянської влади із українським самостійницьким рухом не міг не перетворити органи й війська держбезпеки на головне знаряддя боротьби з ОУН та УПА, виключав можливість організації бодай тимчасового антифашистського фронту між повстанським і партизанським рухами.

¹ *Люшин І., Пшенніков О.* Діяльність оперативно-чекістських груп — НКВД у західних областях України (вересень—жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — С. 424—426; *Вихристенко В.І.* Спецслужби в геноциді України. — Одеса, 2002. — С. 16, 17.

² *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. — С. 140, 141.

³ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1993. — Кн. 1. — С. 64—101.

⁴ Літопис УПА. — Торонто, 1989. — Т. 12. — С. 136.

⁵ *Кульчицький С. В.* Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА // Сучасність. — 2001. — № 2. — С. 57.

⁶ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 298. — Арк. 1.

⁷ Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 — июнь 1941 гг.): Сб. документов. — М., 1962. — С. 362; ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. 43. — Арк. 134.

⁸ Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности... — С. 313.

⁹ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. — М., 1985. — Т. 1. — С. 89, 90.

¹⁰ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 119, 120; Из истории оперативной деятельности... — С. 384.

¹¹ Из истории оперативной деятельности... — С. 279, 393—396; Боевой путь советских пограничных войск (Краткий очерк). — М., 1962. — С. 117; Дозорные западных рубежей. — К.: Политиздат Украины, 1984. — С. 65; *Калиниченко О.Н.* Боевая и политическая деятельность пограничных войск на территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1980. — С. 13.

¹² *Калиниченко О.Н.* Назв. праця. — С. 14; *Гордиенко А.Н.* Деятельность разведки западных пограничных округов в предвоенный период (1939 — июнь 1941) // В/ч Є-6035. — Од. збер. 1988. — № 18. — С. 92—101; *Чугунов А. И.* Граница накануне войны. — М., 1985. — С. 105, 106.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 11. — Спр. 20. — Арк. 17.

¹⁴ *Бурдин Л.С., Хамазюк И.В.* Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности. — М., 1955. — С. 44; *Андрухів І.* Спроби збройного повстання ОУН на західноукраїнських землях (грудень 1939 — грудень 1940 рр.) // Галичина. — 2001. — № 7. — С. 84—87.

¹⁵ *Бурдин Л.С., Хамазюк И.В.* Назв. праця. — С. 44—47; ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 6. — Арк. 1—10; Ф. 42. — Спр. 47. — Арк. 124; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 1. — С. 514, 515.

¹⁶ Огляд подано за: ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 6.

¹⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 1. — С. 446, 514, 515.

¹⁸ Архів УСБУ у Львівській обл. — Спр. П-33283; ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 19128. — Т. 2. — Арк. 78; *Книш З.* Розбрат. — Торонто: Срібна сурма, Б.р.

¹⁹ Польське підпілля. 1939—1941. — Варшава; К., 1998. — Т. 1. — С. 29—34, 46—48, 288, 290, 676, 682; *Люшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — С. 257, 258.

²⁰ *Авдеев Ю.И.* Формирование стратегических установок в области подрывной деятельности фашистской Германии против СССР и их содержание // В/ч Є-6035. — Од. збер. 1985. — № 35. — С. 112.

²¹ Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. документов. — М.: Госполитиздат, 1958. — Т. 2. — С. 644; Из истории оперативной деятельности... — С. 393.

²² История советских органов государственной безопасности. — М., 1980. — С. 170; *Вронська Т.В.* Україна в полі зору регіональних підрозділів Абверу // Стор. воєн. історії України. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 113—115.

²³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов. — М.: Книга и бизнес, 1995. — Т. 1. — С. 234, 235; *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К.: Ін-т історії України НАН України 1998. — С. 159.

²⁴ Из истории оперативной деятельности... — С. 385.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 144—148; Спр. 396. — Арк. 36; Спр. 490. — Арк. 80—83.

²⁶ История советских органов государственной безопасности... — С. 187.

²⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 1. — С. 446, 514, 515.

²⁸ *Коровин В.В.* Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. — М., 1998. — С. 26—28.

²⁹ *Колпакиди А.И., Серяков М.Л.* Щит и меч. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — С. 410, 411; *Кокурин А., Петров Н.* НКВД—НКГБ—СМЕРШ: структура, функции, кадры // Свобод. мысль. — 1997. — № 9.

³⁰ Спецслужбы Украины в роки війни і післявоєнний період: Зб. документів. — К., 2002. — С. 39; *Гуз А., Штоквиш О.* Роль органів держбезпеки в організації партизанського руху на території України на початковому етапі Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.) // В/ч Є-6035. — Од. зб. 2002. — № 5. — С. 153—159.

³¹ Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941—1945 рр. // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1, 2.

- ³² Пам'ять крізь час // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — № 1. — С. 3.
- ³³ Андрианов В.Н. Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной войны. — М., 1989. — С. 47; Медведев П.В. Щодо структури нацистських каральних органів на окупованій території України // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — С. 118—123; Див. також: Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944). — М., 1965.
- ³⁴ Коровин В.В. Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны. — М., 1968. — С. 68, 73—76; Зафронтная работа оперативных групп органов государственной безопасности. — М., 1989. — С. 34—39.
- ³⁵ З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — № 1. — С. 69.
- ³⁶ Див. справу групи “Волинці”: ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 28442.
- ³⁷ Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. — М., 1991. — С. 126, 127.
- ³⁸ Никитченко В.Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // В/ч Є-6035. — Од. збер. 1971. — № 2. — С. 80; Иванков А.В. Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами // Од. збер. 1985. — С. 23.
- ³⁹ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны: Сб. документов и материалов. — М., 1964. — С. 65.
- ⁴⁰ Див. докладніше: Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918—1946 рр.) // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2001. — № 2. — С. 281—315; Телицын В. “СМЕРШ”: операции и исполнители. — Смоленск, 2000; Степаков В.Н. Нарком СМЕРШа. — СПб.: Издат. Дом “Нева”, 2003; Баранов В.И. СМЕРШ, или будни фронтового контрразведчика. — М.: ТЕРРА, 2004; Абрамов В. СМЕРШ. Советская военная контрразведка против разведки Третьего Рейха. — М.: Яуза, Эксмо, 2005; Смыслов О.С. Генерал Абакумов. Всесильный хозяин СМЕРШа. — М.: Веры, 2005; та ін.
- ⁴¹ Никитченко В.Ф. Назв. праця. — С. 72; Цветков А.И., Петренко П.Е. Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // В/ч Є-6035. — Од. зб. 1985. — № 34. — С. 70.
- ⁴² Душин Н. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // В/ч Є-6035. — Од. зб. 1985. — № 106. — С. 14.
- ⁴³ В/ч Є-6035. — Од. зб. 2274. — С. 69—73.
- ⁴⁴ Душин Н. Назв. праця. — С. 15.
- ⁴⁵ Кокурин А., Петров Н. НКВД—НКГБ—СМЕРШ: структура, функции, кадры. Статья четвертая (1944—1945) // Свобод. мысль. — 1997. — № 9. — С. 96.
- ⁴⁶ Див. докладніше: Веденеев Д. Возмездие без срока давности // Секрет. материалы. — 2006. — № 18. — С. 6, 7.
- ⁴⁷ Старинов И.Г. Мины замедленного действия. — М.: Вымпел, 1999. — С. 95—97; Попов А., Цветков А. Бог диверсии. Профессор российского спецназа Илья Старинов. — М.: Молодая гвардия, 2004. — С. 24—27.
- ⁴⁸ Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война. — М.: В/ч 33965. — Ч. 1. — С. 45—47; Старинов И.Г. Подготовка партизанских кадров: Научно-практическое пособие. — М.: В/ч 33965. — С. 5—25; Малая война. — Минск: Харвест, 1998. — С. 166—168; Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. — Кн. 2. — С. 130, 131.
- ⁴⁹ Брайко П.Е., Старинов И.Г. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 46.

⁵⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 1, 128, 129; Україна партизанська. Науково-довідкове видання. — К., 2001. — С. 37; *Брайко П.Е., Старинов И.Г.* Партизанская война. — М.: В/ч 64510, 1983. — Ч. 1. — С. 67.

⁵¹ *Андрианов В.Н.* Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. — М.: ВКШ КГБ, 1971. — Схема № 16; *Боярский В.И.* Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. — М., 1991. — Ч. 1. — С. 95; *Андрианов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. — М., 1990. — С. 47—49.

⁵² *Андрианов В.Н.* Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны... — Схема № 17.

⁵³ *Лаврищук В.І.* Українська повстанська армія та радянські партизани // Сторінки воен. історії України. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 95—100; *Білас І.* Радянський партизанський рух проти ОУН—УПА // Військо України. — С. 64, 65.

⁵⁴ Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945). — К., 2001. — С. 17, 18.

⁵⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. — Спр. 32518, т. 1. — Арк. 248—255.

⁵⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 20; *Старинов И.Г.* Диверсии и противодиверсионная защита... — С. 39; *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 203.

⁵⁷ *Войцехович В.О.* Партизани ідуть на захід. — К.: Політвидав України, 1982. — С. 126; *Іванков А.В.* Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны и борьба с ней органов государственной безопасности. — М., 1982. — С. 38; *Андрианов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. — С. 111.

⁵⁸ *Білас І.* Форми та методи діяльності НКВС—МДБ у боротьбі проти ОУН—УПА // Укр. повстан. армія і національно-визвол. боротьба в Україні: Матеріали Всеукр. наук. конференції. 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 146—148.

⁵⁹ *Боярский В.И.* Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны... — Ч. 2. — С. 29, 30; Про діяльність партизанської розвідки див. докладніше: *Старожил Н.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. — К., 1983; *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941—1945 гг.). — К., 1985; *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима історика). — К.: “Україна” 1994; *Полов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. — М., 2003.

⁶⁰ *Брайко П.Е., Старинов И.Г.* Назв. праця. — Ч. 1. — С. 74.

⁶¹ *Старинов И.Г.* Диверсии и противодиверсионная защита. — М.: В/ч 64510. — С. 39.

⁶² Ця сторінка диверсійної діяльності партизан докладно описана І. *Стариновим: Старинов И.Г.* Записки диверсанта. — М., 1999; *Брайко П.С., Старинов И.Г.* Назв. праця. — Ч. 1; та ін.

⁶³ Див. докладніше: *Веденеев Д.* Война зла — “полюбишь” и третий рейх... О сотрудничестве УПА со спецслужбами гитлеровского блока // В мире спецслужб. — 2006. — № 2. — С. 76—85; *Держалюк М.* Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. — 1997. — № 1. — С. 138—142.

⁶⁴ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 2. — С. 236, 237.

⁶⁵ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941—1945): Сб. док. и мат. — М., 1964. — С. 344, 345.

⁶⁶ *Детинин В. И., Дорошенко И. А., Коровин В.В.* Чекисты в годы Великой Отечественной войны. — М., 1967. — С. 31, 39; ГДА СБУ — Ф. 60. — Спр. 28461, т. 1. — Арк. 36; Ф. 13. — Спр. 490. — Арк. 121.

⁶⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 30.

⁶⁸ Огляд діяльності згаданих підрозділів дано за: ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 28442, 28443, 28461, 86748; Ф. 13. — Спр. 490. — Арк. 122; Спр. 507; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 4. — С. 733, 736, 740, 741, 952; *Андрианов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. — М., 1990. — С. 61, 62, 111, 112.

⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 9. — Спр. 128. — Арк. 1 — 3; *Леонтьев А.М.* Задачи и организация работы органов НКВД по борьбе с бандитизмом. — М.: ВШ НКВД СССР, 1945. — С. 4, 5.

⁷⁰ ГДА СБУ. — Спр. 372. — Т. 59. — Арк. 8; Ф. 2. — Оп. 87. — Спр. 31. — Арк. 21.

⁷¹ Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 98. — С. 152.

⁷² *Коваль М.В.* ОУН—УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр. істор. журнал. — 1994. — № 2/3. — С. 99, 100.

⁷³ Советская военная контрразведка: Сб. документов. — М., 1984. — Вып. 3. — С. 306, 307.

⁷⁴ Там само. — С. 569; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 35, 36.

⁷⁵ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 4. — С. 633.

⁷⁶ *Билас І.* Форми та методи діяльності НКВС—МДБ у боротьбі проти ОУН—УПА // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні: Матеріали Всеукр. наук. конференції. 25—26 серпня 1992. — К., 1992. — С. 146 — 148; *Його ж:* Каральні військові підрозділи НКВС—МДБ у боротьбі з ОУН—УПА // Державність. — 1992. — № 4. — С. 47—54; *Його ж:* Документи КДБ: Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. — 1992. — № 3/4. — С. 53—58.

⁷⁷ *Билас І.* Форми та методи діяльності НКВС—МДБ... — С. 53, 64; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 82. — Арк. 236; Т. 65. — Арк. 22; Спр. 375. — Арк. 26.

⁷⁸ В/ч Є-6035. — Од. зб. 2295. — С. 34—37.

⁷⁹ Перебіг гри подано за: ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 89. — Спр. 116; Ф. 11. — Спр. 8978; *Билас І.* Комуністична партія, НКГБ, Максим Рильський і служба безпеки Організації українських націоналістів // Літ. Україна. — 1994. — 24 берез.

⁸⁰ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 87. — Спр. 33; *Беликов И.Г.* Имени Дзержинского. — М., 1976. — С. 144; *Аптекарь П.* НКВД против расшитых сорочек // Родина. — 1998. — № 8. — С. 128.

⁸¹ *Билас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні... К.: Либідь; Військо України, 1994. — Кн. 2. — С. 488—491.

⁸² На зеленых ветрах: Сборник. — Ужгород: “Карпаты”, 1978. — С. 176.

⁸³ Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк. — М.: Объединен. редакция МВД России, 1996. — С. 314.

⁸⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 59. — Арк. 12.

⁸⁵ Там само. — Т. 103. — Арк. 3.

⁸⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90.

⁸⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 55. — Арк. 83.

⁸⁸ *Леонтьев А.М.* Задачи и организация работы органов НКВД... — С. 14, 15.

⁸⁹ Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Док. и материалы. — М.: “Юрид. лит-ра”, 1975; Советские органы и войска государственной безо-

пасности в Великой Отечественной войне: Сб. докладов юбилейн. научно-практ. конференции. — М., 1986; *Лозунько С.* Оболганные. Чекисты в Великой Отечественной войне: между виртуальностью и реальностью // “2000”. — 2006. — 22 сент. — С. 5.

⁹⁰ *Байдаков А.* Разведка органов госбезопасности СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1990. — С. 42; “Украинский фронт” советской разведки (1920—1940-е годы) // *Веденеев Д.* Украинский фронт в войнах спецслужб: Истор. очерки. — К.: К.Н.С., 2008. — С. 86—88.

⁹¹ ГДА СБУ. — Ф. 9. — Спр. 75. — Арк. 32—35.

⁹² Там само. — Ф. 13. — Спр. 490. — Арк. 122; Очерки истории российской внешней разведки. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т. 4. — С. 8.

⁹³ *Шульженко Б.С., Хамазюк И.В., Даныко В.Т.* Украинские буржуазные националисты. — М., 1963. — С. 177, 178, 182—187.

⁹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 75. — Спр. 11. — Т. 1.

⁹⁵ Див. докладніше: *Веденеев Д.В.* Микола Галаган: маловідомі сторінки життя і діяльності // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 214—218; *Веденеев Д., Шевченко С.* Судьба полпреда УНР, или “Пражская осень” национального возрождения // Зеркало недели. — 2000. — № 37.

⁹⁶ *Земсков В.Н.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба // Социол. исследования. — 1995. — № 5. — С. 6.

⁹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86751, т. 46.

⁹⁸ *Гора І.В., Колесник В.А.* Становлення криміналістичних підрозділів в органах державної безпеки України (істор. розвідка) // В/ч Є-6035. — Од. зб. 2002. — № 5. — С. 149.

⁹⁹ *Крикун С.И., Чепульченко А.М.* Наше учебное заведение // В/ч Є-6035. — Од. зб. 1977. — № 1. — С. 39.

¹⁰⁰ Там само. — С. 40.

¹⁰¹ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86751. — Т. 46.

Т. ВРОНСЬКА

Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці

Героїчне і драматичне переплелись у Другій світовій війні. Звитяга й жертвовність, переможні реляції та гіркота поразок стали органічними її складовими. З-поміж інших методів боротьби в ідеології та практиці кожної з країн — учасниць цього всесвітнього збройного конфлікту широко практикувалися терор і тероризм. СРСР, як і Німеччина, вступив у війну, маючи неабиякий досвід та “здобутки” у провадженні цих варварських методів морально-психологічного та фізичного тиску як на усе суспільство, так і на окремі його верстви. Не аналізуючи всіх складових державного терору¹, сфокусуємося на найменш дослідженому і водночас одному з найбільш ганебних його виявів — сімейному заручництві, яке активно використовувалося радянською владою в роки війни.

Якою б великою не була спокуса сконцентруватися головню на емоційному засудженні цього варварського явища, більш продуктивною в науково-гуманітарному контексті видається спроба його наукового осягнення, а також аналіз причин та витоків.

Превентивні арешти, проскрипції, кругова порука, принцип колективної відповідальності, репресії за ознакою належності до тієї чи іншої групи, заручництво за сімейною ознакою — все це на початок війни було вже добре випробуваними складовими політичних репресій радянської влади. За “кровною ознакою” батьків, дружин, дітей “контрреволюціонерів” арештовували у 1918—1920 рр. Після закінчення громадянської війни розстрілювали чи відправляли до таборів родичів учасників селянських повстань. Пізніше — на початку 30-х — відбулася найбільш масова операція по репресуванню сотень тисяч членів “куркульських” сімей. Впровадження паспортної системи у Радянському Союзі спровокувало нову хвилю дискримінаційних заходів щодо певних категорій осіб, в тому числі за родинною ознакою. 1934 р. у радянському кримінальному законодавстві з’явилася спеціальна стаття та відповідний термін “член сім’ї зрадника батьківщини”². Російськомовна аббревіатура цього терміна — ЧСИР — на довгі роки стала тавруючим визначенням для багатьох ні у чому не винних людей. Після 1935 р. стало активно практикуватися виселення “колишніх людей”³ з великих міст СРСР. Найстрашніша спеціальна операція проти дружин і дітей “троцькістів”, колишніх “куркулів” та взагалі всіх “ворогів радянської влади” була проведена НКВС впродовж 1937—1938 рр. Від вересня 1939 р. і до червня 1941 р. тривали депортації членів сімей “антирадянських елементів” із Західної України.

Між цим новим етапом, спричиненим гітлерівським вторгненням, і попереднім, пов'язаним із входженням західноукраїнських земель до складу СРСР, не було різкого контрасту, оскільки репресії щодо членів родин “зрадників” і “ворогів народу” досить органічно, як для радянської правової системи, перетекли у новий період, перебуваючи у старому руслі. Все йшло за старим сценарієм: карали безвинних жінок, людей похилого віку і дітей, аби у такий спосіб “стабілізувати ситуацію на фронті”, припинити “зрадницькі настрої” тощо. Ціна людського життя, яка й до того була дуже низькою, впала до краю.

Реально враховуючи специфіку воєнного часу, об'єктивні та суб'єктивні обставини, зумовлені війною, цілком обґрунтованими вважаються заходи воюючих держав з підвищення рівня відповідальності своїх громадян перед законами й розпорядженнями влади. До таких заходів вдаються практично всі країни світу, коли їм необхідно забезпечити концентрацію зусиль і ресурсів для ведення війни. У періоди масового кровопролиття більшість законів, чинних у мирний час, відкладається вбік, натомість починають діяти різного роду нормативно-правові акти воєнного часу — суворі й жорсткі. Узаконене війною насильство визнається цілком виправданим, зневажаючи на те, що при цьому нехтуються ідеали гуманізму. Але важко зрозуміти відверте вкрай жорстоке ставлення “рідної радянської влади” до свого народу. Ідеологема класової боротьби мало що може тут прояснити. За традицією передвоєнної доби радянська карально-репресивна система керувалася переважно своїми відомчими приписами, які фактично ігнорували існуючі аж надто суворі кримінально-правові норми. Це призводило часто-густо до звичайного свавілля.

Самі репресії, як складова насильства, у досліджуваній період та й, до речі, і в попередні часи, були результатом хибних політичних й ідеологічних рішень, підкріплених сприянням добре організованої, розгалуженої політико-юридичної системи країни — органами державної безпеки, внутрішніх справ, воєнними трибуналами, загальними судами, прокуратурою. Фактично функціонувала відокремлена, замкнута, досить налагоджена структура, щось на зразок середньовічної інквізиції, з тією лише різницею, що жертв у радянський час було значно більше. Право та закон потрібні були в ті роки Сталінові як підручний засіб й інструмент його влади.

Швидке просування німецько-фашистських військ вглиб території СРСР у перші дні Великої Вітчизняної війни, кризове становище Червоної армії, досить ефективна робота ворожої агентури у прифронтових районах створили реальні підстави для того, щоб приділяти безпеці тилів діючої армії вкрай пильну увагу. Оголошені вже в перший день війни Президією Верховної Ради СРСР Укази “Про воєнний стан” та “Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану” за один день змінили звичний ритм життя. Вся повнота влади, право приймати найважливіші рішення були надані новоствореному Державному Комітетові Оборони (ДКО). Військову владу на місцях наділили надзвичайними повноваженнями, вона, зокрема, відповідно з Указом Президії Верховної Ради від 22 червня 1941 р., мала право приймати рішення про виселення осіб, визнаних соціально небезпечними і

перебування яких у прифронтових територіях буде визнане небажаним. Підготовча робота (взяття на облік згаданих осіб, разом з їхніми родинами)⁴ та практичне виконання таких рішень (відбирання підписки й виселення впродовж 48 годин) покладалося на НКВС та НКДБ⁵. Так, виконуючи згаданий Указ і відповідну постанову ДКО від 22 вересня 1941 р. й аналогічні приписи воєнних рад фронтів, було вислано 1969 німців⁶ разом з членами їхніх родин з Ворошиловградської, Запорізької, Сталінської, Дніпропетровської, Одеської, Харківської областей та Криму⁷.

Вже на сьомий день Великої Вітчизняної війни — 28 червня 1941 р. — з'явилася перша міжвідомча директива, яка задекларувала непохитну позицію карально-репресивних органів щодо використання випробуваного методу політичного терору — залякування військовослужбовців (у разі дезертирства чи потраплення до полону) та цивільних осіб (за пособництво окупантам) репресіями членів їхніх родин. Цей спільний наказ НКДБ, НКВС і Прокуратури СРСР⁸ фактично пролонгував дію інструкції НКВС СРСР від 10 грудня 1940 р., оголошену наказом цього ж відомства на виконання спільної Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. “Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини і членів їх родин”⁹. Згаданий документ також встановив порядок притягнення до кримінальної відповідальності зрадників Батьківщини (цивільних і військових) та членів їхніх родин, а слідство у справах родичів осіб, які втекли за кордон, поклав на органи НКДБ. У разі затримання громадян СРСР при “спробі нелегального перетину кордону” протягом 10 днів приписувалося здійснювати відповідні процесуальні дії і передавати матеріали до регіональних органів державної безпеки для притягнення згаданих осіб до кримінальної відповідальності за ст. 19-58-1 п. “а” Кримінального кодексу (далі — КК) РРФСР¹⁰, членів родин “перебіжчиків” наказувалося відправляти на заслання. У разі затримання на кордоні потенційного втікача його родичів також наказувалося притягати до кримінальної відповідальності. Коли ж військові трибунали перекваліфіковували ці дії цивільної особи на іншу статтю, тоді згаданий наказ досить туманно й без додаткових пояснень приписував не репресувати членів його родини. У такий же незрозумілий спосіб наказувалося вчиняти і з ріднею убитого під час спроби перетину кордону “зрадника”. Приписувалося проводити слідство “на предмет встановлення злочинних намірів” членів сім’ї і далі висновки передавати на розсуд Особливої наради НКВС. Слідство у справах перебіжчиків з числа військовослужбовців та членів їхніх родин мали проводити органи військової контррозвідки спільно з НКВС¹¹.

Цей документ виглядав хаотичним і чітко не структурованим. Були змішані до купи і цивільні громадяни, і військовослужбовці. Вживалися визначення “зрадник” та “перебіжчик” щодо тих осіб, які перетинали “кордон”. Важко зрозуміти й про який “кордон” йшлося на сьомий день війни, коли частини Червоної армії відступали дуже швидко та ще й у зворотному від нього напрямкові. Про лінію фронту та дезертирів не згадувалося жодним словом. Отже, враховуючи час появи директиви та її зміст, можна припустити, що вона готувалася поспіхом, оскільки деякі положення аж ніяк не впи-

сувалися у канву реального перебігу подій на фронті й у тилу. Не встигаючи винайти щось нове у такій “ефективній” справі, як репресування членів сімей, Феміда приписувала виконавцям керуватися відомчим документом 1940 р., який слідом за вакханалією 1937 р. ознаменував черговий, якісно новий етап у наступі політичного терору на членів родин “ворогів” радянської влади. Принагідно нагадаємо, що в ті грудневі дні наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією була здійснена спроба узаконити підступний задум проти безвинних жінок та дітей шляхом включення до КК відповідної статті, яка б чітко регламентувала право карати не лише родичів військовослужбовців, а й цивільних громадян, визнаних радянською владою “ворогами” чи “зрадниками”. Головний чекіст тоді підготував низку законодавчих і нормативних, в т. ч. відомчих, документів (проекти постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, Указу Президії Верховної Ради СРСР й Інструкцію НКВС), які чітко регламентували порядок репресій ЧСИР. Замість ув’язнення у таборах ГУЛАГу, яке широко практикувалося у 1937—1938 рр., приписувалося відправляти жінок і дітей у тривале заслання (від 5 до 8 років). Втім, наприкінці 1940 р. правові новації Л. Берії зазнали фіаско. Указ Президії Верховної Ради СРСР у його редакції не був прийнятий, отже, й правки до чинного карного законодавства офіційно не внесені. Та це не засмутило чекістів. Вони за старою звичкою не переймалися такими “дрібницями”, як право. Для них цілком достатнім було спільної компартійно-радянської постанови і відповідної відомчої інструкції, аби, посилаючись на них, продовжити реалізацію розпочатих на початку 1940 р. масових операцій по зсуненню цілих пластів людності, зокрема на новоприєднаних західноукраїнських землях. Тоді й пізніше у справах, нашвидкуруч сфабрикованих на членів родин “ворогів народу”, “зрадників”, “пособників” тощо, у графі “ст. Кримінального кодексу”, за якою засуджувалися (насправді оформлялися. — *Авт.*) ці безвинні люди, коротко зазначалося: “ЧСИР”. І нікого не турбувалося, що такої статті КК не містив.

Спільний наказ НКДБ, НКВС і Прокуратури СРСР від 28 червня 1941 р., ставши фактично клоном попередніх приписів, як і інші документи цього “гуманного” ряду радянського політичного терору, передбачав покарання не за провину, а за родинні зв’язки, та ще й до того, як виносився вирок тій особі, що вчинила “злочин”. Притягнення до кримінальної відповідальності мало здійснюватися у будь-якому випадку, навіть якщо члени родини не лише не сприяли здійсненню конкретного факту зради Батьківщини, а й навіть не знали про підготовку чи здійснення його. Але й це не вичерпувало всього цинізму документа. У п. 4 наказу підкреслювалося, що якщо воєнний трибунал не визнає провину обвинуваченого “зрадника”, то у такому разі органи НКВС СРСР можуть клопотатися перед Особливою нарадою *про повернення із заслання членів сімей таких осіб* (тут і далі курсив наш. — *Авт.*). Таким чином, ні в чому не винні жінки та діти могли каратися ще до того, як встановлювалася провина обвинуваченого глави сім’ї! Безглуздість і жорстокість таких дій навіть важко коментувати та оцінювати, адже назвати їх грубим порушенням законності було б надто м’яким визначенням. Очевидно лише те, що вже в перші дні війни радянська Феміда цілком однозначно за-

декларувала свої наміри не відмовлятися від ефективного методу родинного заручництва, а ще більш енергійно використовувати свій досвід, набутий у попередні роки, коли діяльність карально-репресивного апарату по вилученню із суспільства “ворогів народу”, “зрадників батьківщини” за своїм розмахом і кількістю жертв справді була ідентична фронтовим операціям.

Доречно тут зауважити, що представники юридичної науки практику притягнення до кримінальної відповідальності осіб, безпосередньо не причетних до вчинення злочину і без встановлення їхньої провини¹², і тоді, і зараз іменують “непрямим вміненням”, здебільшого не коментуючи особливостей її застосування, ймовірно, усвідомлюючи важкість пояснення такого типу заходів. Та все ж деякі з них прагнули знайти певні обґрунтування такого варварства. Зокрема, автори “Курсу радянського кримінального права”, виданого через два роки після смерті Й. Сталіна — у 1955 р., ці репресивні заходи до жінок та дітей виправдовують, зауважуючи, що їхній політичний сенс полягав “... у посиленні загально превентивної дії кримінального закону для попередження такого найтяжчого злочину, як здійснення військовослужбовцями переходу або перельоту [державного] кордону, внаслідок якого сам винуватець не може бути покараний”¹³. Про членів родин цивільних осіб, репресованих у різний час за політичними ознаками, не згадувалося жодним словом.

Події на фронті у перші місяці війни розгорталися вкрай несприятливо для Червоної армії, яка в нерівних боях відчайдушно намагалася затримати просування ворожих полчищ. Велика кількість погано навчених і озброєних новобранців гинула або потрапляла в полон. Спостерігалось чимало випадків панічного відступу й хаосу. Часто-густо у розпачі розгублені, безпорадні й перелякані червоноармійці тікали в бік радянського тилу, намагаючись десь пересидіти лиху годину, інші — свідомо здавались у полон. Останніх було дуже багато й іменувалися вони не інакше, як зрадники. Ті ж, що тікали углиб радянської території, вважались дезертирами. Хоча, часто-густо і перших, і других обвинувачували у зраді. Сталін 29 червня 1941 р. підписав директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям при фронтових областях з вимогою “негайно передавати під суд військового трибуналу всіх, хто своїм панікерством та боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особи”. Через чотири дні у своєму першому публічному радіозверненні до народу він майже дослівно продублював цю фразу¹⁴.

Ставлення до військовослужбовців, які потрапили до полону, як і до членів їхніх родин¹⁵, радянська влада із самого початку свого існування визначила досить чітко. І під час війни домінуючою була настанова: червоноармійці у полон не здаються, а ті, хто опинявся там, вважались “колишніми” військовослужбовцями. Запобіжником і своєрідними “ліками” від намірів здатися у полон ставали репресії щодо членів родин. Втім, намагання Ставки Верховного головнокомандування у такий спосіб якось опанувати ситуацією на фронті не давали ефекту. Чисельність тих, хто здавався у полон чи дезертирував, неухильно зростала. Не заглиблюючись в аналіз цієї проблеми, як і нюансів тогочасної організації і функціонування військового судочинства, зауважимо, що під ту пору радянська влада, відчайдушно шукаючи ефективних засобів

для стабілізації ситуації на фронті, вкотре вирішила звернутися до випробуваного роками способу впливу і психологічного тиску на військовослужбовців, визнаючи родинне заручництво ефективним методом виховної роботи.

16 липня 1941 р. ДКО своєю постановою № 169сс спочатку дав чітку оцінку хаотичному відступові та масовій здачі у полон, назвавши такі військові частини "...стадом баранів, яке біжить у паніці перед знахабнілим ворогом", видавши категоричний вердикт: "*Панікер, боягуз, дезертир гірше ворога*, оскільки вони не лише підривають нашу справу, а й ганьблять честь Червоної Армії. Тому розправа... [з ними] є нашим священним обов'язком..." Далі наводилася низка прикладів суворого покарання за випадки зради й дезертирства і наголошувалося, що й надалі ДКО буде "залізною рукою припиняти усілякі вияви боягузтва і неорганізованості..."¹⁶. І вже через місяць вищий орган військової влади в СРСР вдався до більш радикальних кроків, які, окрім іншого, законодавчо закріплювали право на репресії до членів родин. Наказом Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК) № 270 "Про відповідальність військовослужбовців за здачу у полон і залишення ворогові зброї" від 16 серпня 1941 р. було встановлено: "Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають з себе розпізнавальні знаки і дезертирують у тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї дезертирів, що порушили присягу і зрадили свою Батьківщину". Членів сімей рядових військовослужбовців, які здаватимуться до полону, приписувалося позбавляти всіх видів державної допомоги¹⁷. Однаково суворі санкції передбачалися для всіх, хто залишав поле бою, без різниці, в який бік вони тікали, чи до ворога, чи вглиб радянської території. Натомість проглядалася чітка градація між командним складом, чії сім'ї мали каратися більш суворо, і рядовим, родичів яких начебто не репресували, але дискримінували і позбавляли засобів до життя, що в умовах війни було дуже істотним. Не можна не помітити й того, що згаданий документ жодним словом не пояснював, які ж саме документи можуть слугувати підставою для наступного покарання рідні військовослужбовця. Не йшлося ані про вирок військового трибуналу, ані про якісь інші приписи. Отже, наказ мав характер декларації, що залякує і попереджає про можливі репресії. Цей документ доводився до відома всіх частин та з'єднань, аби розтлумачити бійцям, що чекатиме їхні родини в разі потрапляння до полону.

Виданий у суворий час трагічних поразок Червоної армії, цей наказ своїм вістрям був спрямований, начебто, проти дезертирів. Проте ані юридичного, ані морального виправдання не мають ті його положення, що надавали необмежені права відповідним органам у встановленні відповідальності (аж до кримінальної) для родин осіб, які потрапили до полону. Як завжди перед загрозою репресій до своїх близьких та рідних людину ставили перед вибором: смерть, чи ганьба та репресії рідних й близьких людей.

Наскільки ж ефективними були згадані документи? Відповідь на це знаходимо у тогочасних звітах Головного військового прокурора Червоної армії. В одному з них "Про злочинність в Червоній Армії" за вересень 1941 р., адресованому на ім'я заступника РНК СРСР А. Вишинського, читаємо:

“...Переважна частина випадків зради батьківщини є результатом впливу тимчасових успіхів ворога на менш стійких елементів. До цих елементів в першу чергу належать особи старшого віку, мобілізовані в районах, тимчасово зайнятих ворогом, які тяжіють до своїх родин, які залишилися на території, захопленій фашистськими військами... У 299 стрілецькій дивізії (Брянський фронт) прибуло поповнення з осіб старшого віку, мобілізованих у Чернігівській області, на той час захопленій ворогом. Належна політична робота не проводилась, що було використано ворогом, який за допомогою листівок і радіо повів агітацію за перехід чернігівців до німців, обіцяючи розпустити їх по оселях. В результаті вже під час першого зіткнення з противником [бійці] розбіглися і перейшло до ворога більше половини бойового розрахунку дивізії (3788 осіб. — *Авт.*)”¹⁸. Далі дописувач зажурено констатував, що не вдалося встановити навіть прізвищ згаданих осіб, оскільки люди були кинуті у бій навіть без попереднього перепису їх після прибуття до військової частини, що, у свою чергу, не дало змоги репресувати членів їхніх родин, як то приписувалося згаданим серпневим наказом ВГК та іншими чинними відомчими директивами. Щоправда, залишається незрозумілим, кого і в який спосіб планували репресувати, коли вже на той час вся Чернігівщина була окупована, де збиралися шукати родичів дезертирів?

Неодноразово стикаючись із фактами, аналогічними згаданим вище подіям, у 299 с.д., військові прокурори у жовтні 1941 р. отримали вказівку від свого керівництва якомога активніше застосовувати заочне засудження до тих [ідентифікованих “дезертирів” і “зрадників”], яких не вдалося затримати, для того, щоб репресувати членів їхніх родин¹⁹. А командуючий Ленінградським фронтом Г. Жуков, намагаючись у більш радикальний спосіб вплинути на “зрадницькі настрої”, 28 вересня 1941 р. направив у військові з’єднання шифрограму № 4976, яка за своїм змістом була значно суворішою, ніж наказ № 270, особливо у частині, що торкалася репресій членів родин. У документі, зокрема, приписувалося: “Роз’яснити всьому особовому складу, що всі сім’ї осіб, які здалися у полон, будуть розстріляні і після повернення з полону вони також будуть розстріляні”²⁰. Щоправда, компетенція згаданого полководця, слава Богу, не давала підстав сприймати його приписи як директиви широкого звучання. Та й самого Г. Жукова невдовзі зняли з цієї посади, отже і його “новації” у сфері репресивної політики залишилися не реалізованими.

Намагаючись вжити рішучих і ефективних заходів для запобігання зрадницьким настроям й дезертирству у лавах збройних сил, радянська влада та її каральні інституції не випускали з поля зору й членів родин цивільних осіб, співпраця яких з окупаційною владою визнавалася “пособництвом”.

Ще задовго до визволення всієї території України наприкінці 1941 — на початку 1942 рр., коли Червона армія очистила від гітлерівців лише частину районів Тульської, Рязанської, Ростовської, Калінінської та інших областей, з’явилося декілька концептуально важливих відомчих документів, які заклали фундамент подальшої роботи каральних органів, визначали розмах наступних репресій.

Першим серед таких документів став підписаний Л. Берією 12 грудня 1941 р. наказ НКВС СРСР № 001683 “Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника”, в якому з метою “наведення революційного” порядку окреслювалося досить широке (*ще не персоніфіковане*) коло осіб, яких планувалося виявити й арештувати за співпрацю з ворогом. Називалися не лише “зрадники і провокатори”, які перебували на службі в окупаційній владі, а й ті, що “сприяли їй у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу та чесних радянських громадян”²¹. На наказ свого союзного керівництва досить оперативно відреагували українські чекісти. Розташований у с. Мілове Ворошиловградської області наркомат внутрішніх справ УРСР вже через чотири дні — 16 грудня 1941 р. — видав директиву про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на звільненій від окупантів території УРСР.

Така передбачливість НКВС пояснювалась насамперед тим, що завдання, які доводилось виконувати його структурним підрозділам на місцях, були справді невідкладними, особливо в умовах прифронтової смуги, де активно продовжували працювати спецслужби противника та насаджена ними агентура. Окрім інших суто специфічних завдань, що знаходились у компетенції органів державної безпеки, директивою НКВС УРСР вже більш конкретизовано, ніж у союзному наказі цього відомства, приписувалося “виявляти і вилучати *всіх осіб*, що працювали в адміністративних органах, створених німцями (самоуправління, старости, поліція тощо)..., *ворожих пособників*, що надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та *інших справах фашистського хазяйнування*”²².

Навіть побіжне ознайомлення зі змістом наказу НКВС СРСР та директиви НКВС УРСР дає змогу помітити їхній декларативний, досить загальний і водночас вкрай радикальний характер, що, ймовірно, не в останню чергу пояснювалося часом їх появи, коли несприятливі події на фронті, жорстока поведінка окупантів в тилу й інші обставини оперативного характеру пояснювали намагання радянських спецслужб вжити якомога суворіших заходів до широкого кола осіб, які так чи інакше були причетні до функціонування окупаційних органів влади та навіть її господарських установ.

Активним учасником планування каральних заходів до своїх співвітчизників, що перебували на окупованій території, цілком очікувано став і Голова ДКО СРСР Й. Сталін, який ще 27 грудня 1941 р. особисто підписав Постанову № 1074сс “Про родини осіб, що співпрацювали з німецькою владою”, яка складалася з двох коротких абзаців. Без жодної преамбули лаконічно наказувалося: “Дозволити НКВС *родини* осіб, що служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили разом з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР, *виселяти у віддалені області Союзу РСР*” у порядку, який був встановлений для адміністративно висланих²³. Документ не передбачав жодної стратифікації поняття “родина” та рівня відповідальності. Всіх — “у віддалені області СРСР”! Такий безжальний вердикт передба-

чав дуже сумну перспективу для багатьох людей — з одного боку, і великий фронт роботи для органів державної безпеки — з іншого.

Через два місяці після появи перших згаданих документів — 18 лютого 1942 р. — народним комісарам внутрішніх справ УРСР та БРСР, начальникам регіональних і лінійних управлінь НКВС розіслано циркуляр НКВС СРСР, який істотно доповнював й роз'яснював головні напрями оперативно-чекістської роботи у визволених районах за тісної співпраці з особливими відділами військових частин. Цей документ вже персоніфікував поняття “зрадник”, “ставленик” та “ворожий пособник”²⁴.

З метою більш чіткої та “правильної” організації роботи, вживаючи відповідних заходів, пропонувалося починати діяльність НКВС з “арештів всіх раніше виявлених ставлеників та активних пособників німців”. У ході оперативно організованого слідства, спираючись, окрім іншого, й на опитування “заявительів та місцевих жителів”, приписувалося виявляти й брати на облік конкретні категорії осіб. Перелік останніх і став, власне, першим за час війни “покажчиком” осіб, які мали потрапляти до сфери діяльності карально-репресивних органів.

Звичайно, першими у цьому переліку згадувалися ті, хто повинен був за найвищим рівнем суворості відповісти за свою злочинну діяльність під час окупації (учасники каральних акцій і катувань мирного населення, провокатори та ін.). На хвилі радикальних настроїв до цього переліку потрапили й ті, хто не завинив перед радянською владою та її громадянами, але підлягав негайним репресіям, — у гіршому разі, чи взяттю на спеціальний оперативний облік в якості підозрілих і небезпечних категорій осіб — у кращому випадку. Більшості зі згаданих людей радянська влада відмовила у довірі лише за те, що вони “перебували на окупованій території”.

До першого персоніфікованого переліку осіб, до яких була прикута увага органів державної безпеки, окрім інших, увійшли і “к) жінки, які вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії” ..; “м) всі без винятку особи, які працювали у створених німцями закладах та підприємствах, незалежно від роду обов’язків (окрім насильно мобілізованого контингенту), а також особи, які добровільно надавали послуги, який би характер ці послуги не мали; н) особи, які добровільно пішли з німцями, та їх родичі, що залишилися на визволеній території”.

Примітно, що лютневий циркуляр НКВС СРСР, на відміну від згаданої постанови ДКО від 27 грудня 1941 р., не передбачав арешту та подальшого відправлення “у віддаленні місцевості СРСР” родичів осіб, які “добровільно пішли з німцями”. Їх приписувалося лише брати на спеціальний облік. Натомість серйозні репресії чекали на жінок, згаданих у пункті “к”. Дрібних службовців створених німцями закладів та організацій (кочегарів, прибиральниць, сторожів, рядових канцелярських службовців) наказувалося арештовувати лише за умови наявності на них матеріалів про зрадницьку діяльність.

Про серйозність намірів радянських спецслужб щодо згаданих категорій осіб свідчать окремі пункти спеціально встановленої форми звітності, яку необхідно було щодакдно готувати регіональним підрозділам держбез-

пеки й подавати до НКВС СРСР. Там, серед іншого, необхідно було ретельно охарактеризувати контингенти та “соціальне обличчя” місцевого населення, запродавців і пособників німців, які брали участь у створенні різного роду закладів та організацій і заходах окупантів, роль у них місцевих комуністів та комсомольців. Окремо у пункті 3 (“Наслідки оперативно-чекістської роботи”) вимагалось подати наступні дані про: “а) кількість арештованих; розкритих агентів німецьких спецслужб, осіб, підозрюваних у шпигунстві, службовців адміністративних закладів (старост, бургомістрів, членів управ тощо); запродавців та зрадників Батьківщини, іншого антирадянського елемента, дезертирів, мародерів, *членів родин зрадників Батьківщини*²⁵.”

Однак, оперативно підготовлений документ містив чимало неузгодженостей і подвійних тлумачень, які за умов існування лише на папері могли б не коментуватися ретельно. Проте, на жаль, за цими рядками й визначеннями стояли люди, доля яких згодом була знівечена та скалічена. Багато хто з них, потрапивши під розпливчате визначення “інший антирадянський елемент”, не знали, коли вдарить фатальний дзвін у їхньому житті.

На час появи згаданих документів, доленосних для великої кількості громадян, більша частина території УРСР була ще окупована і, здавалося б, що її громадянам вдалося уникнути перших, найбільш радикальних заходів карально-репресивного апарату. Вже пізніше з’явилася низка інших законодавчо-нормативних актів та відомчих приписів, що регламентували поведінку радянської Феміди і її служителів. Проте саме дві грудневі 1941 р. та лютого 1942 р. директиви наркомату внутрішніх справ заклали підґрунтя для наступних документів і практичних дій з репресування людей, що опинилися на зайнятій ворогом території і в той або інших спосіб вимушено чи свідомо працювали в установах та закладах окупаційної влади. Термін “співпраця” трактувався радянською Фемідою досить широко.

Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на співпрацю з ворогом, займалися, як зазначалося, територіальні органи НКВС. Для контррозвідувальної роботи територіальних органів у визволених від німецько-фашистських загарбників областях СРСР у складі 1-го відділу 2-го управління НКВС було створене спеціальне відділення. У випадках, коли виявлення означених категорій громадян відбувалося вже в перші дні після визволення, ця діяльність якийсь час (в умовах прифронтової смуги) перебувала у спільній компетенції Особливих відділів військової контррозвідки (згодом — з 14 квітня 1943 р. “СМЕРШ”) і територіальних органів НКВС. На допомогу їм виділялася певна кількість військ НКВС з використанням дислокованих у прифронтовій зоні окремих підрозділів оперативних військ та винищувальних батальйонів цього ж підпорядкування, а також їхні “помічники” — агенти й інформатори, які залишалися в тилу ворога, партизани і “чесні радянські громадяни”. Виявлення, слідство й арешт осіб, причетних до “антирадянської роботи” на окупованій території, наказувалося здійснити у стислі терміни²⁶.

Для спрощення роботи згаданих підрозділів радянських спецслужб у квітні 1942 р. НКВС став здійснювати цілеспрямовані заходи по створенню

спеціальних централізованих облікових картотек на осіб, згаданих у щойно наведеному переліку, що допомогло у подальшому активізувати та полегшити оперативно-пошукову роботу.

15 травня 1942 р. з'явився наказ Прокурора СРСР № 46сс “Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом”, нарешті виразно й рельєфно втрутився у процедуру кваліфікації, слідства та “судочинства” щодо осіб, які іменувалися пособниками, й ін. Документ, з одного боку, передбачав більш жорстоке покарання для тих, хто був дійсно зрадником або дезертиром, а з іншого (принаймні на папері) — намагався, начебто, встановити справедливість у ставленні до тих, до кого було вжито надміру суворох заходів. Не коментуючи всього документа, підкреслимо, що він вже приписував не притягати до кримінальної відповідальності радянських громадян, які працювали на адміністративних посадах у тому випадку, коли слідством буде встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам Червоної армії, або саботували вимоги німецької влади, допомагали населенню у приховуванні продовольчих запасів та майна, або іншими засобами сприяли боротьбі проти німецько-фашистських окупантів. Робітники і службовці, які займалися своєю фаховою роботою (лікарі, вчителі тощо) за окупантів, також не згадувалися в останньому переліку. І, продовжуючи лояльну спрямованість преамбули, на завершення рекомендувалося “... не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу”²⁷.

Без будь-яких пояснень з останнього переліку осіб, які не підлягали арешту, “випали” деякі категорії, згадані у персоніфікованому переліку циркуляру НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. Так, вже не згадувалися жінки, що вийшли заміж за німецьких офіцерів. Щоправда, пізніше їх знову згадали, про що йтиметься далі. До речі, саме наказ Прокурора СРСР № 46сс від 15 травня 1942 р. протягом всієї війни і певний час після неї слугував підставою для застосування тих чи інших мір покарання для різного роду “пособників”.

На допомогу місцевим органам НКВС у справі оптимізації покарання людей, які нічим не завинили перед своєю державою, прийшла військова Фемида. Спеціальною директивою начальника Управління військових трибуналів від 16 березня 1942 р. розтлумачувалося, що спеціальних ухвал стосовно членів родин зрадників Батьківщини виносити не треба. Після затвердження вироку про зрадника Батьківщини і вступу його в законну силу військові трибунали військ НКВС направляли у відповідні Особливі наради НКВС *копію вироку* з відповідним супроводжувальним відношенням²⁸, де *автоматично* і нашвидкуруч готували списочні репресивні вердикти щодо родичів. І вже за місцем проживання військовослужбовця мала відбуватися вендета для членів його сім'ї, які нічого не віддали, а лише терпляче чекали листів з фронту від своїх рідних. Отже, в тилу судочинства не потребували взагалі. А процедуру репресій спростили до краю, передавши її позасудовому органу — Особливій нараді НКВС, яка мала неабиякий досвід у цій ганебній справі.

29 квітня 1942 р. у житті членів родин, засуджених під час вакханалії 1937—1938 рр., сталася подія, яка виділялася з-поміж інших за своєю (хоча й урізаною. — *Авт.*) лояльністю. Директивою НКВС і Прокурора СРСР № 185 з таборів була звільнена частина жінок, яких затримали там у зв'язку з початком війни²⁹, незважаючи на закінчення терміну ув'язнення. Втім, додому нікого з них не відпустили, а дозволили лише оселитися поблизу таборів на правах вільнонайманих без права виїзду до кінця війни. Проте вже 11 листопада того ж року, ймовірно, злякавшись своєї ж *лояльності*, спеціальним рішенням НКВС і Прокуратури СРСР, такого права позбавили жінок, які під час відбуття покарання мали зауваження чи порушували “виробничу дисципліну”³⁰. Кількість ЧСИР у місцях позбавлення волі скоротилася з 12 128 (у 1941 р.) до 8 817 осіб (у 1943 р.)³¹ за рахунок дії щойно згаданої директиви № 185 та великої смертності у 1942 р. В порядку директиви № 185 із 7 908 ЧСИР Акмолінського відділення Карлагу було звільнено у 1942 р. — 1344 особи, 1943 р. — 1003, 1944 р. — 258, 1945 р. — 2 136. З 5 329 жінок, які утримувалися в Темлазі, до кінця війни було звільнено 1066, з Воркутпечлагу відповідно — 195 (з 716), Каргопольлагу — 19 (з 34), Івдельлагу — 15 (з 46), Інтлагу — 54 (з 62), Сіблагу — 80 (з 174), Устьвилагу — 28 (з 50), Ухтижемлагу — 8 (з 14), Ягринського виправно-трудоного табору — 39 (з 80)³².

Звертаючись до проблеми використання радянською владою методу родинного заручництва задля припинення дезерції, наголосимо, що й улітку 1942 р. він залишався не досить ефективним, оскільки не досяг бажаної “виховної” мети: випадків переходу червоноармійців на бік ворога та дезертирства вглиб радянської території менше не стало.

Служителі Феміди, намагаючись в котрий раз вплинути на ситуацію, вдалися до низки нових радикальних заходів, дублюючи один одного у своїх репресивних приписах. Так, 30 травня 1942 р. директивою Прокурора СРСР № 215/51с наказувалося негайно розгорнути роботу по репресуванню членів родин зрадників Батьківщини. Підлягали арештові та заслання у віддаленні місцевості СРСР на термін від трьох до п'яти років повнолітні члени родин військовослужбовців, засуджених Особливою нарадою при НКВС СРСР або судовими органами за втечу за кордон (відповідно до ст. 58-1 в ч. 2 КК РРФСР та аналогічних статей КК інших союзних республік); командирів і політпрацівників, які під час бою зривали з себе знаки відмінності й дезертирували в тил або здавалися у полон (відповідно до Наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р.); цивільних осіб, що здійснили втечу за кордон (відповідно до вже згадуваної постанови уряду від 7 грудня 1940 р.)³³. Ця директива Прокурора СРСР, якби її стали ретельно виконувати, означала, що родичів усіх військовополонених треба було негайно засилати у віддаленні місцевості СРСР. Зважаючи на кількість військовослужбовців, які в цей час вже опинилися в полоні (близько 1,5 млн осіб), можна уявити собі й “фронт” роботи для карально-репресивних органів. Ця директива, апіорі, була приречена. Розгубилися влада й навіть чекісти на місцях, оскільки вони таки не могли второпати, які ж родини треба репресувати і де взяти сили й засоби на це.

Втім, попри суворі приписи вищих військових та державних керівників, документи і сучасники драматичних подій першого року війни переконують у тому, що під репресії, як правило, потрапляли члени родин офіцерів і лише деяких військовиків рядового складу Червоної армії. Це пояснювалося, з одного боку, відсутністю у військових частинах документів на весь особовий склад, який, до того ж, зазнавав серйозних втрат і дуже швидко змінювався, з іншого — тим, що дістатися до деяких членів родин було просто неможливо, оскільки велика частина радянської території була вже окупована.

У ті важкі дні війни репресії до членів родин, які були у радянському тилу, полягали, здебільшого, у позбавленні їх будь-якої матеріальної підтримки з боку держави: матерям, дружинам та дітям припинялися виплати по військових атестатах, не видавалися продовольчі й промислові картки, багатодітні родини не отримували грошової допомоги тощо. Карати більш серйозно жінок та дітей влада у той час, ймовірно, не наважувалася. Пізніше, 1942—1943 рр., велика кількість солдатів та офіцерів, засуджених за військові злочини, а також певні категорії в'язнів ГУЛАГу, навіть намагалися потрапити до штрафних батальйонів і рот, аби таким чином (здебільшого ціною свого життя) повернути своїм близьким надію на скасування матеріальної та моральної дискримінації³⁴.

На адресу ДКО вже навесні й влітку 1942 р. стали надходити телеграми з проханням роз'яснити, як кваліфікувати співпрацю і кого з родин “зрадників” треба арештовувати для наступного заслання. Так, секретар обкому партії Ростовської області, яка у червні 1942 р. була вже визволена, у своєму зверненні особисто до Й. Сталіна зауважував: “...всього таких родин по звільнених від окупації районах і місту Ростову нами виявлено 1447. Прошу Вас прискорити рішення в ДКО про виселення таких сімейств у найближчі дні”. Не знаючи, як справді в умовах війни і наближеності лінії фронту здійснити таку широкомасштабну репресивну акцію до жінок, людей похилого віку та дітей, Сталін звернувся відповідною резолюцією до свого вірного підлеглого: “Т[овари]шу Берія. Ваша думка?”³⁵. І той не забарився з “порадою”. Вже через два дні — 18 червня 1942 р. — у спецповідомленні на адресу Голови ДКО Й. Сталіна “Про репресії стосовно членів родин зрадників Батьківщини”, спершу коротко здійснивши екскурс у недалеке минуле цієї варварської практики і пославшись на вже відомі директиви з подібного приводу (постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 7 грудня 1940 р.; чинну тоді статтю 58-1 “в” КК РРФСР, яка приписувала засилати на північ СРСР членів родин військовослужбовців, а також наказ Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р.), головний чекіст СРСР навів для наочності дані про репресивну практику. Повідомляючи про такі вироки щодо 2 305 близьких родичів військовослужбовців (1852 з яких вже були виконані, а решта перебувала у розшуку), шеф НКВС засмучено наголошував: “... Сім’ї осіб, засуджених за шпигунство або за зраду і сприяння німецьким окупантам, за службу у каральних чи адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, і осіб, які добровільно пішли з окупаційними військами під час звільнення захоплених противником райо-

нів, — у сенсі чинних законоположень і урядових розпоряджень до відповідальності не притягаються”³⁶.

Останні акцентовані зауваги Л. Берії вже давно були його “головним болем”. Направивши до таборів ГУЛАГу в 1937—1938 рр. близько 18 тис.³⁷ ні в чому не винних дружин цивільних осіб (засуджених за різними “контрреволюційними” статтями КК), а пізніше — у 1940 — першій половині 1941 р. — ще більшу кількість жінок спрямувавши на заслання до Сибіру, зверхник НКВС продовжував бідкатися, що, мовляв, немає у його відомства належної законодавчої бази. Адже репресувати членів родин цивільних таки не було жодних законних підстав і про це він наголошував уже вдруге після грудня 1940 р., коли йому не вдалося проштовхнути відповідний указ Президії Верховної Ради СРСР, про що вже йшлося. Окрім цього, у зверненні до Й. Сталіна Л. Берія наголошував і на тому, що органи державної безпеки не знають, як вчиняти з членами родин 23 тис. червоноармійців, засуджених до вищої міри покарання за “шпигунство, спробу зради Батьківщини і за зрадницькі наміри”³⁸. Ця “проблема” справді існувала, оскільки чинний на той час КК своєю ст.58-1 “в” передбачав репресії *лише до членів родин тих військовослужбовців, які “здійснили перехід кордону або його переліт”*³⁹.

Виклавши всі проблеми у справі репресування родичів цивільних “особників” та військовослужбовців, не охоплених чинним кримінальним законодавством, нарком внутрішніх справ, як завжди, “опинився на висоті”, оперативно “порадивши” голові ДКО Й. Сталіну: “НКВС СРСР вважає, що *сім’ї цих осіб, якщо останні засуджені до вищої міри покарання, також підлягають репресуванню*”. А щоб не переобтяжувати свого патрона, дописувач ще й додав ним же підготовлений проект відповідної постанови⁴⁰, яка й була прийнята вже через шість днів — 24 червня 1942 р.

Вища військова влада (за підказкою очільника НКВС) своєю постановою “Про членів родин зрадників Батьківщині” вкотре задекларувала намір застосовувати жорсткі репресії. Відповідно до цього документа, повнолітні члени родин осіб (і цивільних включно), засуджених судовими органами або Особливою нарадою до вищої міри покарання (ВМП) — розстрілу (за перехід на бік ворога, зраду або сприяння німецьким окупантам, службу в каральних чи адміністративних органах німецьких загарбників на окупованій ними території, за спробу до зради Батьківщини й навіть “зрадницькі настрої”) підлягали арештові й заслання у віддаленні місцевості СРСР на термін до п’яти років. Аналогічному покаранню підлягали також члени родин осіб, заочно засуджених до ВМП судовими органами або Особливою нарадою НКВС за добровільний відхід разом з окупаційними військами під час визволення захопленої ворогом території.

Отже, відтоді застосування репресій стосовно членів родин могло відбуватися лише після *вироків судів або рішень* Особливої наради при НКВС СРСР. *Членами сімей, за постановою ДКО, вважалися — мати, батько, дружина, сини, доньки, брати й сестри, якщо вони жили разом із “зрад-*

ником” або перебували на його утриманні на момент здійснення злочину чи на час мобілізації в армію у зв’язку з початком війни.

Ця ж постанова задекларувала і дуже важливі для великої кількості громадян — членів родин осіб, визнаних “зрадниками”, винятки, які забезпечували їх від репресалій. Так, серед іншого, зазначалося, що не підлягають арештові й засланню сім’ї тих “зрадників Батьківщини”, у складі яких після відповідної перевірки виявлялися військовослужбовці Червоної армії, партизани, інші члени родини, які надавали допомогу чи якимсь сприяння Червоній армії та партизанам, а також нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу⁴¹, про що вже йшлося у згаданому наказі Прокурора СРСР № 46. Переконуємося, що постанова ДКО від 24 червня 1942 р., перераховуючи *членів родин*, не містила прямої вказівки щодо репресування “соціально небезпечних” дітей (хоча вони опосередковано потрапляли до жорен карального механізму, оскільки репресувалися їхні батьки), що дещо позитивно відрізняло його від аналогічного езуїтського оперативного наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. щодо репресування дружин та дітей “ворогів” народу.

Для громадян УРСР винятки, визначені у постанові ДКО та інших наступних регламентних документах з проблем репресалій членів родин, були дуже важливими, оскільки майже кожна українська родина з початком війни делегувала на фронт своїх батьків, синів, а часом і доньок. Відтак репресії могли обійти її стороною, коли у родині були згадані особи. Очевидним було й те, що “рука Феміди” через об’єктивні обставини у перші місяці після визволення не могла дотягнутися до кожного з тих осіб, які повинні були “вирушати” на північ СРСР. До речі, й архівні документи вказують на те, що чекісти якраз у той час особливо не поспішали репресувати членів родин військовополонених. А з часом стали з’являтися інші регламентні норми, які роз’яснювали, як саме застосовувати радянське законодавство у частині репресій до цивільного населення на визволеній території, про що йтиметься далі.

Постанова ДКО від 24 червня 1942 р. негайно, як і належить, була взята до відома всіма, хто мав її втілювати у життя. Вже через три дні — 27 червня 1942 р. — з’явилася спільна директива народного комісара внутрішніх справ і Прокурора СРСР № 252 про застосування репресій щодо повнолітніх членів родин осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання за ст. 58-1 “а” і 58-1 “б” КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік⁴². Те, що репресувати необхідно лише згаданих осіб, а родичі засуджених до позбавлення волі, не підлягають покаранню, підкреслювалося і в спеціальному роз’ясненні Головного військового прокурора й начальника Головного управління військових трибуналів 13 вересня 1942 р.⁴³.

Та й ці роз’яснення і директиви не вичерпали всього масиву документів розтлумачувального характеру. Ймовірно, у відомстві Феміди виникла велика напруга й багато питань: як здійснювати репресії членів родин “зрадників” та “пособників”, чим керуватися? Постанов, наказів, директив, циркулярів та інших відомчих документів з початку війни з’явилося безліч. Усі вони

були однаково жорстокі й категоричні. Втім, більшість з них не давала чітких роз'яснень, як, наприклад, оцінювати “злочин” тих людей, родичі яких відійшли разом з німцями⁴⁴, наскільки “злочинною” була їхня співпраця з ворогом?

І знову до справи “лікбезу”, після 3-місячної перерви, підключилися нарком внутрішніх справ і Прокурор СРСР, а за компанію з ними й Головний військовий прокурор, оскільки ж, дійсно, одну “справу” робили! Наприкінці вересня 1942 р. у спеціальному приписі виконавцям репресій на місцях вони розписали механізм і послідовність цих дій: “У випадку *відсутності судового вироку* або рішення Особливої наради при НКВС СРСР про засудження зрадників Батьківщини і інших пособників німецько-фашистських окупантів підставою для заведення облікових справ для репресування сімей згаданих осіб можуть слугувати наступні документи: 1. *Акт про розстріл* зрадника і *свідчення*, які підтверджують його зрадницьку діяльність; 2. *Довідка* командування військових з'єднань, сільради, райвиконкому чи міськради про розстріл зрадника з додатком свідчень, які підтверджують його зрадницьку діяльність; 3. *Висновок* місцевого органу НКВС або Особливого відділу відповідного військового з'єднання чи висновок відповідного прокурора, що підтверджував факт розстрілу зрадника, з додатком свідоцтв про його зрадницьку діяльність”⁴⁵.

З переліку документів, які могли слугувати підставою для репресування членів сім'ї (акт, свідчення, довідка, висновок), бачимо, що особливих вимог для дотримання правової процедури тогочасні служителі Феміди не вимагали. Їм достатньо було паперів, які не мали жодної юридичної ваги. За відсутності вироку військового трибуналу дозволялося вживати кари до близьких і рідних військовослужбовців, які були розстріляні перед строем в умовах швидкого відступу. Це могло, звичайно, створити досить широке поле для сваволі місцевих органів НКВС, оскільки згаданих “актів, свідчень” та інших підстав для репресій могло бути знано більше, ніж легітимних (хоча й надсудових) вироків. Дивним є й те, що цей спільний документ народився по “свіжих слідах” Постанови ДКО від 24 червня 1942 р., у якій йшлося якраз про “вироки”, а не про якісь “акти”.

Щоправда, вже в наступних документах більш обережно почали ставитися до визначення “паперових підстав” для репресування членів сімей. Старанно і послідовно у приписах дублювалося слово “вирок”...

12 жовтня 1942 р. служителі радянської Феміди відповідно до Постанови ДКО № 2401сс від 11 жовтня 1942 р. отримали чергову вказівку у вигляді директиви Прокурора СРСР щодо застосування репресій до членів родин дезертирів з Червоної армії, заочно засуджених військовими трибуналами за ст. 58-1“б” (зрада Батьківщини) до вищої міри покарання за “бандитизм, збройні пограбування та контрреволюційну повстанську роботу”⁴⁶. Знову арештові й заслання на північ СРСР підлягали жінки та діти, які не знали нічого про діяльність своїх рідних. Цілком очікувану завзятість виявив і начальник Головного управління військових трибуналів Наркомюсту СРСР, який, виконуючи припис ДКО, 26 жовтня 1942 р., у свою чергу, видав дирек-

тиву № 003486, що надавала належного “прискорення” репресіям членів родин “зрадників Батьківщини та дезертирів”. Для цього голови Військових трибуналів фронтів, армій і флотів *після затвердження вироків* військовими радами зобов’язувалися негайно направляти самі справи і копії вироків у згаданий главк для наступної передачі в НКВС задля здійснення репресій⁴⁷.

Мабуть, побоюючись, що у попередніх приписах недостатньо розтлумачено кого, за що й на підставі яких документів треба карати, 29 листопада 1942 р. подали чергове роз’яснення Головного військового прокурора і начальника Головного управління військових трибуналів. У цьому документі, “сором’язливо” не згадувалося (до того широкоживане) поняття “член родини зрадника”, а йшлося про “переховувачів”, які “знали про дезертирство” конкретних осіб, та пояснювалося, що тих, хто “переховував”, треба карати за співучасть (ст. 17—58-1 “б” (розстріл), а тих, хто не побажав бути донощиком, відповідно за ст. 58-1 “г” (10 років позбавлення волі)⁴⁸. Дуже тонкою була межа між поняттями “знав” і “не знав”, розібратися в яких було важко навіть при бажанні.

НКВС СРСР 10 грудня 1942 р. вкотре наказав посилити репресії до членів родин “зрадників” і “дезертирів”. Спеціальною директивою цього відомства наказувалося прискорити заочне засудження цих осіб задля більш оперативної наступної передачі на Особливу нараду справ їхніх родичів. Задля ширшого охоплення кожного такого “родича” і “пособника” регіональним органам державної безпеки приписувалося активніше попрацювати “освідомленню”⁴⁹, іншими словами, симулювали донощицтво, чим, на жаль, у ті роки скористалися люди, мотивацією яких ставала звичайна неприязнь або побутова помста чи заздрість.

Впродовж другого року війни влада шукала серйозних важелів впливу, аби якимось стабілізувати ситуацію на фронті, зокрема запобігати здачі в полон. Прийняли три Постанови ДКО СРСР та 10 відомчих приписів радянської Феміди. Не винайшовши нічого кращого, діяли, як завжди, погрозами — обіцяючи репресувати у жорстокий спосіб жінок, батьків, братів та сестер бранців. Свої погрози втілювали в життя в тилкових районах.

Наступний 1943 р. прийняв естафету попереднього року і в справі репресування родичів осіб, які були засуджені до вищої міри покарання чи перебували у полоні. Каральні санкції для цих людей у вигляді заслання, або позбавлення допомоги та інших пільг здійснювалися відповідно до встановленого радянською політико-юридичною системою протоколу, який діяв уже з перших днів війни й уточнювався з плином часу. Не забували карально-репресивні органи пильно стежити й за виконанням приписів Феміди у частині дотичних до основного покарань, турбуючись навіть про перспективу таких дій. Так, наказом Головного управління військових трибуналів від 9 лютого 1943 р. “Про виконання вироків у частині конфіскації майна засуджених, майно яких знаходилося на території, тимчасово окупованій ворогом”, було встановлено, що приписи народним судам із цього приводу, а також повідомлення у військкомати про позбавлення допомоги та пільг їхніх

родин, військові трибунали повинні були пересилати у відповідні військові трибунали округу чи фронту для того, щоб після визволення окупованої території ці приписи направити народним суддям для виконання⁵⁰.

У розпал війни — 19 квітня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила один з найбільш значущих для подальшого процесу кваліфікації “пособництва” Указ “Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх пособників⁵¹”, згідно з яким зазначені категорії осіб чекала вища міра покарання у вигляді повішення. Вперше за роки війни було вирішено застосовувати саме такий спосіб страти, маючи на меті посилити “виховний” і залякуючий вплив виконання вироку⁵². Цей Указ став доленосним для багатьох людей, які так чи інакше співпрацювали з окупантами, і приводом для активізації всіх інститутів радянської Феміди, яка реалізовуючи його вже навесні 1943 р., підключилася до тлумачення окремих положень, зокрема і в частині застосування тих нюансів, які стосувалися членів родин осіб, що підпадали під визначення “пособник” чи “зрадник”.

Розвиваючи положення згаданого важливого документа, наприкінці квітня 1943 р. з’явився спільний наказ наркомів внутрішніх справ, юстиції і Прокурора СРСР “Про недоліки у роботі слідчих органів, судів і прокурорського нагляду у справах про пособників німецько-фашистських окупантів”⁵³. Цим наказом приписувалося посилити боротьбу всіх слідчих, прокурорських і судових органів у справах про зрадників Батьківщини. Окремо акцентувалося на необхідності репресивних санкцій до членів їхніх родин, у зв’язку з чим значно розширювалася й компетенція органу позасудової репресії — Особливої наради НКВС та військових трибуналів військ НКВС СРСР. У другому пункті цього документа викладався важкий для усвідомлення вердикт: “Радянських громадян, які не перебували на службі у німців, втім були викриті у добровільних інтимних або близьких побутових стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних і адміністративних органів, у тих випадках, якщо виявлені дані, що за своїми зв’язками вони могли бути використаними для надання допомоги ворогу — арештовувати як соціально-небезпечний елемент (більше відомий з репресивної радянської практики за російськомовною аббревіатурою СОЭ. — Авт.) за ст. 35 КК РРФСР (заслання та виселення) і справи про них направляти на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, а справи про зрадників Батьківщини, пособників німецько-фашистських окупантів, окрім випадків, передбачених п. 2 наказу, передавати на розгляд військових трибуналів військ НКВС округів, областей”⁵⁴.

Радянське кримінальне законодавство, не маючи спеціальної статті, яка передбачала б покарання за “надання допомоги ворогу” шляхом “добровільних інтимних або близьких побутових стосунків...”, вустами своїх служителів — наркомів юстиції, внутрішніх справ та Прокурора СРСР винайшла шлях обійти Кримінальний кодекс в інший спосіб. Спільним відомчим приписом, посилаючись на ст. 35 КК РРФСР, де просто роз’яснювалося, як саме у

судовій практиці може застосовуватися видалення певних осіб з місця свого помешкання в інші місцевості, вкотре у радянській карній практиці створювався антиправовий прецедент — дозволялося репресувати громадян, приєднавши їм відповідне тавро “соціально-небезпечний елемент”.

Цей приклад карно-правових новацій справді був не рідкістю у досліджуваній період. Радянська Феміда, замість того, щоб керуватися законами, правила їх “на коліні”, чи, ще гірше, — керувалася відомчими приписами, підпорядковуючи їх своєму баченню вимог часу. Вже по війні — у 1947 р., коли була здійснена (чергова після 1936 р. і також невдала) спроба створити новий Кримінальний кодекс, всі ці “митарства” служителів Феміди, як у дзеркалі відобразилися в проєкті даного кодифікаційного акта⁵⁵.

Наприкінці 1943 р. у справі репресування членів родин спостерігався певний сплеск, проілюстрований низкою аж надто суворох вироків, зокрема по Ворошиловградській області. Незабаром репресивна діяльність щодо членів родин на короткий час дещо уповільнилася. Стали ретельніше розбиратися в обставинах, а може й шкодували людей, які потерпали від обох тоталітарних режимів — нацистського та сталінського. Однак, реагуючи на це, радянське керівництво гостро критикувало військові трибунали за надмірну поблажливість та м’якість вироків у справах про зраду Батьківщини. Виправдувальні вирокі на користь “пособників” із числа селян ще більше розлютили вище керівництво, вони були визнані політично помилковими і більшість з них була скасована військовою колегією Верховного Суду СРСР⁵⁶.

У документах, що зберігаються в архівах спецслужб, важко виокремити звітність щодо репресій до членів родин. Такі дані подавалися у рядках узагальнюючого характеру “соціально-небезпечний елемент”, “пособники” тощо. Опосередковані або фрагментарні свідчення вказують на те, що великого розмаху репресування членів родин в УРСР наприкінці 1943 р. ще не було. Рятувала людей, яких радянська Феміда визнала близькими родичами “зрадників” чи “пособників”, вартими суворого покарання, й та обставина, що глибокою осінню 1943 р., коли вже більшість території УРСР була визволена, з’явилися її відомчі документи, які дещо звузили коло громадян, які потрапляли до поля зору карально-репресивних органів.

9 листопада 1943 р., намагаючись вкотре навести порядок у своєму “господарстві”, зокрема у сфері репресування членів родин, начальник Головного управління військових трибуналів видав спеціальну директиву, якою, знову ж (після аналогічного роз’яснення, яке з’явилося восени 1942 р.), чітко зазначалося, що до цього відомства для наступного реагування треба направляти справи засуджених лише у тому разі, “коли сім’я цих осіб підлягає репресуванню, тобто у випадках засудження до смертної кари — повішення або розстрілу і після затвердження і виконання вироку”. Засудження до каторжних робіт або позбавлення волі, так само, як і у випадках заміни смертної кари іншими мірами покарання, не тягло за собою “наслідків”⁵⁷. Отже, треба розуміти, що вже у той час не йшлося про репресії до членів родин тих осіб, які були засуджені заочно як зрадники. Адже саме так стояло питання у грудні 1942 р.

Реагуючи на сигнали з місць щодо надто суворих санкцій до людей, які не завинили перед Батьківщиною та співгромадянами під час тимчасової окупації, Пленум Верховного Суду СРСР спеціальною постановою від 25 листопада 1943 р. “Про кваліфікацію дій радянських громадян по наданню допомоги ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками” вніс істотні корективи у тлумачення поняття “зрада Батьківщини”. Серед іншого наголошувалося, що “військові трибунали кваліфікують як зраду Батьківщини будь-яке сприяння, надане радянськими громадянами німецьким загарбникам у період тимчасової окупації тієї чи іншої місцевості, незалежно від характеру цієї дії. Така кваліфікація у низці випадків не відповідає Указові Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., який проводить різницю між “зрадниками Батьківщини” і “пособниками ворога”. Акцентуючи на цьому, Пленум Верховного Суду СРСР ухвалив: “Радянських громадян, які в період тимчасової окупації служили у німців в органах гестапо або на відповідних адміністративних посадах (бургмістри, начальники поліції, коменданти і т. ін.), надавали ворогу відомості, що становлять військову чи державну таємницю, видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної армії, радянських активістів і членів їхніх родин, брали безпосередню участь у вбивствах й насильстві над населенням, пограбуванні та знищенні майна радянських громадян і майна, що належить колгоспам, кооперативним і суспільним організаціям; а також військовослужбовці, які перейшли на бік ворога, — підлягають відповідальності за зраду Батьківщини за ст.58-1 (зрада Батьківщини) КК РРФСР 1926 р., і у відповідних випадках — за статтями Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.”⁵⁸.

Забігаючи наперед, підкреслимо, що останні півтора роки війни з’ясовувалося, як саме треба карати різні категорії “пособників”. Це, у свою чергу, позначалося й на суворості репресій до членів їхніх родин. Треба визнати, що, попри численні роз’яснення всіх інститутів радянської Феміди, стрункої й виваженої системи репресій досягти так і не вдалося. І вже навесні 1946 р. директивою Міністра внутрішніх справ СРСР “з метою упорядкування” на решті був встановлений чіткий порядок, який, серед іншого, передбачав: на 6 років спецпоселення відправляли осіб (поліцейських, власовців, національних формуваннях тощо)⁵⁹, на яких “не вистачало матеріалів”, аби довести їхню антирадянську та пособницьку діяльність. Разом з ними могли (і влада всіляко сприяла цьому) виїжджати і їхні сім’ї⁶⁰.

Наприкінці 1943 р. “загадали” і членів родин ще однієї категорії “пособників”, не охоплених репресіями. 28 грудня 1943 р. Л. Берія надіслав на ім’я Й. Сталіна спецповідомлення “Про арешт осіб, які співпрацювали з окупаційною владою”, де обґрунтовувалася необхідність застосовувати репресивні заходи до «фольксдойч»⁶¹ та членів їхніх родин. Коротко охарактеризувавши цю категорію населення, нарком внутрішніх справ інформував, що більшість з них евакуювалася разом з німцями. А тих, хто залишився у визволених населених пунктах, органи держбезпеки оперативно ставлять на облік. Далі нарком зауважив: “По місту Києву нами вже враховано 184 чоло-

віка з числа «фольксдойч» і запропонував їх арештувати, засудивши тих з них, на кого буде достатньо підстав для розгляду, у військовому трибуналі. Інших представників цієї категорії населення наказувалося разом з родинами вислати в Алтайський край. Такі ж заходи пропонувалося вжити і до родичів «фольксдойч», засуджених військовою Фемідою. Й. Сталін на цю пропозицію Л. Берії відреагував у більш радикальний спосіб. На листі наркома рішуче написав: «Всіх арештувати, утримувати у концтаборі під особливим наглядом і використовувати для робіт»⁶².

Виконуючи підказаний Л. Берією категоричний припис Й. Сталіна та відповідну директиву НКВС СРСР від 7 січня 1944 р., республіканський наркомат внутрішніх справ діяв досить оперативно і вже 27 січня 1944 р. видав директиву, за якою всіх членів родин «фольксдойч» наказувалося відправляти у Сузунський район Новосибірської області⁶³. Як завжди гамузом, не розбираючись прискіпливо з кожним, усіх фольксдойче оголосили «зрадниками Батьківщини», отже, і члени їхніх родин автоматично потрапили до цієї зловісної і всепоглинаючої орбіти. Упродовж 1944—1947 рр. з УРСР виселили 3 631 члена сімей, з них у 1944 р. — 989 і 1945 р. — 2001 особа⁶⁴. Серед цих людей була й домогосподарка польської національності Н з Бердичева Житомирської області, 1907 р. народження. Як «член сім'ї «фольксдойч»», 7 листопада 1944 р. вона була заслана в Сузунський район Новосибірської області. За тією ж адресою 16 червня 1945 р. вирушила з трьома неповнолітніми дітьми маляр із села Березівка Житомирського району однойменної області, 1910 р. народження. У графі «характер злочину» записано: «член родини зрадника Батьківщини «фольксдойч»». Репресування у такий спосіб багатодітної жінки — дружини селянина німецької національності, відбулося не за вироком відповідної установи радянської Феміди, а за «узгодженням» заднім числом (3 липня 1945 р.), після того, як родина у повному складі вже прибула на нове місце примусового помешкання⁶⁵.

Зважаючи і на цю «нову» категорію членів родин, яких за приписами радянської Феміди належало репресувати, встановити загальну кількість репресованих членів родин за весь час війни досить важко⁶⁶. Якщо ув'язнених у таборах ГУЛАГу ЧСІРів не досить ретельно, але обраховували, то засланих у віддаленні місцевості СРСР, позбавлених пенсій та інших видів матеріальної допомоги, продуктових карток, дискримінованих іншим чином, досягнути практично неможливо, позаяк і цифрові показники не можуть слугувати адекватним виміром тих морально-психологічних збитків, які були завдані людям не лише війною, а й цілеспрямованими зусиллями влади, яка з насирливістю маніяка переслідувала їх.

В «Особливій папці Й. Сталіна» — колекції документів, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, з-поміж інших повідомлень виділяються донесення про роботу Особливої наради НКВС СРСР, за якими видається можливим встановити загальну кількість громадян репресованих цим позасудовим органом (1944—1947 рр.), а також членів родин «зрадників» Батьківщини по всьому СРСР без виокремлення республіканських даних. Так, за 1944 р. було репресовано 2 782 ЧСІР (більше всього — 582 —

у квітні⁶⁷, за 1945 р. відповідно — 6192 (найбільше у квітні — 1478, травні — 507 і червні — 906 за рахунок західних областей УРСР)⁶⁸ і за 1946 р. — 1681 члена сімей “зрадників” Батьківщини⁶⁹. За документами, що зберігаються у згаданому фонді, випливає, що останній раз — 7 лютого 1947 р. Особлива нарада розглянула 299 справ на ЧСИР⁷⁰. Всього, за даними цих документів, — було *репресовано 10 953 члени родин*. Проте насправді наведені цифри не відповідають дійсності, оскільки документи, які зберігаються в ДА МВС, дають підстави переконатися, що Особлива нарада працювала більш “плідно” і після крайньої дати, яка подається у документах “Особливої папки Й. Сталіна”, продовжувала збільшувати показники своєї нищівної роботи. Упродовж 1944—1947 рр. із Західної України було депортовано 114 936 осіб цивільного населення за підозрою у симпатіях до членів ОУН та вояків УПА⁷¹. Величезний пласт людності був зсунутий з одного регіону. Така ж масова акція відбулась і в Криму.

Документи, як і свідчення сучасників тієї доби, вказують на те, що непоодинокими були випадки, коли члени родин репресованих відмовлялися публічно від своїх родичів (до речі, таке явище було практично відсутнє у Західній Україні. — *Авт.*), аби позбутися ганебного тавра, яке псувало їм усе подальше життя. Але траплялося й так, що держава в особі своїх законотворців сама ініціювала такі речі, намагаючись насильницьки відібрати дітей у жінок, які народили їх під час окупації.

Не вдаючись до аналізу такого делікатного явища, як вільні, чи невольні інтимні стосунки жінок з представниками армії-агресора, або представниками окупаційної влади, задля справедливості варто зауважити безспірне — діти, які народжувалися від тих контактів, не винні! Та й звинувачувати апоріорі всіх представниць слабкої статі у розпусті, внаслідок якої на світ з’явилися нові громадяни Країни Рад, також буде великим гріхом. З вуст у вуста передаються численні приклади того, як солдати та офіцери Вермахту, нехтуючи людськими нормами, по одному і гуртом гвалтували жінок та дівчат... Про це не могли не знати представники радянської Феміди.

Те, що радянська влада однозначно визнавала тих жінок, які мали стосунки з німцями, розпутницями й “зрадницями”, не викликало жодних сумнівів. Це стало зрозумілим вже після визволення від окупантів перших населених пунктів радянської землі. Так, у вже згадуваному циркулярі НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. щодо напрямів оперативно-чекістської роботи на визволеній території начальникам регіональних та лінійних управлінь НКВС наказувалося виявляти й арештовувати жінок, які вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії. Пізніше — наприкінці квітня 1943 р. у спільному наказі наркомів внутрішніх справ, юстиції і Прокурора СРСР приписувалося активніше застосовувати репресивні санкції до жінок, викритих у добровільних інтимних чи близьких побутових стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних і адміністративних органів. Радянська влада своїми директивами чітко вказувала на те, що в репресіях жінки і чоловіки повинні були мати, оспівану тогочасною пропагандою “рівність”. Головним покаранням для таких жінок стало те, що

у них відбирали дітей. “Таким, як Ви, дітей мати не належить”, — відповідали тим з них, що чинили спротив.

Найбільш яскравим свідченням концептуальної позиції радянської влади у справі репресування згаданих жінок, є листи на ім'я Й. Сталіна відомого радянського історика, заступника наркома закордонних справ СРСР І. Майського і групи депутатів Верховної Ради СРСР, датовані 24 квітня 1945 р. Перший з цих листів варто навести без купюр, аби скласти повне враження про позицію цього вченого-посадовця та солідарних з ним громадян. “Шановний Йосипе Віссаріоновичу! Серед багатьох інших наслідків війни є одне *невеличке питання*, яке, втім, як мені здається, заслуговує на належну увагу з нашого боку. Це — питання про так званих «німчат», тобто дітей, народжених на тимчасово окупованій Німеччиною території внаслідок добровільного чи примусового співжиття радянських жінок з німцями. Важко встановити точну кількість цих дітей, але, судячи по часткових даних, кількість їх по всій території, про яку йдеться, обчислюється, вірогідно, *тисячами*. Що робити з цими дітьми? Діти, звичайно, не відповідальні за гріхи своїх батьків, але чи ж варто сумніватися, що, якщо «німчата» будуть жити і рости у тих родин і у тій обстановці, в якій вони народилися, то існування їх буде жахливим. На них буде лежати тавро прокляття, їх будуть цькувати в школі і в житті. В результаті багато хто з них, вірогідно, перетворяться на шкідливих членів суспільства, навіть на злочинців. Щоб уникнути таких наслідків, я запропонував би наступне: *вилучити* всіх цих «німчат» з тих родин, де вони зараз знаходяться, *знеособити* їх, *змінити прізвища* і у якості *сиріт невідомих батьків розіслати для виховання у різні дитячі будинки для того, щоб навіть адміністрація цих закладів не знала про їх походження*. Такий захід був і справедливою *відплатою матерям* за їх негідну поведінку, і разом з тим *убезпеченням дітей* даної категорії від наслідків їх походження. Але, якщо до цього заходу вдаватися, то його треба вжити терміново, допоки «німчата» перебувають у тому віці, коли у них *не залишиться ніяких спогадів про обставини свого походження*”⁷². Важко навіть коментувати цей, сповнений “турботи” про дітей лист, копія якого була надіслана ще й В. Молотову, М. Калініну, М. Шверникові та А. Вишинському.

Така ж, безсумнівно, узгоджена пропозиція надійшла до Президії Верховної Ради СРСР (Голові Палати Союзу РСР А. Андрєєву і Голові Палати Ради Національностей М. Шверникові) “від групи депутатів Верховної Ради СРСР”, де у більш стислій формі викладалася ініціатива позбавлення матерів дітей. Те, що ця “ініціатива” була організована “зверху”, свідчить заздалегідь заготовлений надрукований текст і місце для підписів депутатів. У зверненні депутатів зазначалося: “Вносимо пропозицію [винести] на обговорення Уряду питання про дітей, що народилися від німців в період тимчасової окупації в ряді областей і країв Радянського Союзу. Дітей, що народилися від німців, забрати у матерів і розподілити їх по дитячих будинках Радянського Союзу. *Під час прийому у дитячий будинок дитині дати нове ім'я, по батькові та прізвище. Адміністрація дитячого будинку не повинна знати,*

*звідки дитина поступила і чия вона*⁷³. Варто підкреслити, що серед п'ятнадцяти підписантів було тринадцять жінок і, слава Богу, жодної з України!

Чи прийняв радянський уряд відповідне рішення — невідомо, оскільки дотепер не вдалося віднайти відповідних документів, а так само і відомчих приписів з цієї “проблеми”. Втім, не безпідставним буде припущення, що ініціаторам вдалося домогтися своєї мети. Тим більше, що й пізніше (у 1947 р.) було прийнято спеціальне рішення щодо тих жінок, які взяли шлюб з іноземцями. Драконівські у роки війни, такого ж роду кроки не могли стати м'якшими й пізніше. Люди похилого віку “щось” чули про це, але не наполягають на тому, що така репресія була застосована до всіх жінок, які народили дітей в результаті силуваного чи добровільного співжиття з окупантами під час німецької окупації. Ймовірно, що деякі із них, справді, рятуючи своє життя, переїхали до іншої місцевості, а якась — здала свою дитину “добровільно”. Як не виключено й те, що ті, хто чинив опір, справді опинилися далеко від своїх помешкань.

Ініціатори такого роду репресій і “підписантів” не замислилися над тим, що більшість жінок вони карали вдруге. Оскільки перший раз над ними поглумилися німці, коли, розіп'явши, гвалтували нещасних, а потім їх за це ж карала “рідна” влада, якої вони чекали у своєму нещасному становищі. А чи ставали щасливішими ті нещасні діти від того, що їх забирали у матерів, які годували їх своїм молоком, співали колискових пісень!? Життя дітей у дитбудинках, особливо повоєнної пори, відоме всім, небайдужим до їхньої долі.

У перші повоєнні роки не відбулося якихось відчутних позитивних зрушень щодо долі людей, репресованих за родинною ознакою. Після переможних салютів з таборів ГУЛАГу не звільнили всіх ЧСИР, засуджених у 1937—1938 рр., оскільки вони не відбули всього восьмирічного терміну покарання. Амністія не поширювалася на них. Від 1948 р. усі засуджені раніше за “контрреволюційні злочини” вже підлягали безтерміновому заслання, що позначилося на долі великої кількості людей, особливо тих, які були заслані із Західної України. 5 червня 1954 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою зняла деякі обмеження зі спецпоселенців. Втім дія цього документа не поширювалася на учасників самостійницького руху та членів їхніх родин. І нарешті 29 червня 1956 р. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їх родин”⁷⁴ офіційно визнано, що під час війни та у повоєнний період було безпідставно репресовано велику кількість військовослужбовців, які нічим не заплямували себе, перебуваючи у полоні, а також у варварський спосіб шляхом позбавлення грошової допомоги й інших пільг покарано ні за що і їхні родини. У липні—серпні того ж року Міністерство оборони й Генеральна Прокуратура СРСР взяли під свій контроль впровадження в життя заходів по амністії і відновленню справедливості до колишніх військовополонених та їхніх родин, ліквідації різноманітних обмежень й захисту їхніх інтересів⁷⁵. Через одинадцять років по війні влада намагалася повернути до нормального життя людей, яких перед тим покарала ні за що. Їм повертали відібрані нагороди та військові звання, перераховували і відшко-

довували грошове утримання. Проте більшості з них це істотно не полегшило життя. Ці люди продовжували жити з ранами, що не загоювалися.

Поза межами дослідження залишилося дуже багато питань, пов'язаних з проблемою політичних репресій щодо членів родин різних категорій осіб, визнаних радянською владою “ворогами”. Це і масові депортації із Західної України родичів учасників самостійницького руху, і умови перебування у таборах ГУЛАГу, і масові каральні операції, схожі, швидше, на вендету, в Криму, та й, зрештою, репресії 1939—1941 рр., які тісно пов'язані з подіями на західноукраїнських землях. Кожне із цих питань повинно стати предметом окремого аналізу, об'єднаного великою проблемою дослідження політичного терору, оскільки сьогодні є потреба не лише визначити розміри цього злочину, проаналізувавши його різноманітні вияви на різних історичних етапах і теренах нашої держави, а й розглянути його крізь призму життя тих суспільних верств, що зазнали найбільш жорстоких репресій та переслідувань.

У роки Другої світової війни репресії до членів сімей засуджених застосовувалися в дуже широкому діапазоні. Це і заслання у віддаленні місцевості, залишення на поселенні та у таборах жінок, які вже відбули свої терміни; і покарання голодом через позбавлення права отримувати матеріальні кошти за військовим атестатом, і конфіскація майна, і морально-психологічна дискримінація, яка на довгі роки величезним тягарем лягла на долі багатьох ні у чому не винних людей.

За що? Це питання частіше за інші виникає під час вивчення архівних документів та інших матеріалів. Це ж питання ставили слідчим у тюрмах, наглядчачам у таборах, іншим своїм катам безвинні жінки та діти. Ці слова писали вони на стінах камер і предметах скупого інтер'єру табірних бараків. Це мовчазне запитання було й на вустах і в очах тих людей, які відправлялися у заслання під час війни та після неї. Ніхто й ніколи за їх життя не відповів їм на нього. Проте Сталін та його поплічники знали відповідь. Вона була зовні простою і навіть банальною для очільників тоталітарного режиму: щоб укорінити страх і всепокору в суспільстві, знищити всі можливі джерела опозиційних вчинків і навіть думок, оскільки у 30-ті роки дійсно в СРСР була встановлена нова політична система і особливий суспільний клімат. Населення навчилося покірливості, мовчанню й перманентному страху, який органічно увійшов у їхнє життя. І під час війни членів сімей карали за родинною ознакою, а саме заручництво такого ж забарвлення стало однією з форм політико-виховної роботи радянської держави. Якщо у перші два роки війни репресії стосовно членів родин військовослужбовців, визнаних зрадниками, були фактично круговою порукою, то вже пізніше ці варварські заходи радянської влади стали нічим іншим, як помстою.

Радянська система сконструювала життя багатьох людей у зрозумілій лише для себе спосіб. Натомість жінки, які провели на фронт своїх чоловіків та синів, одягнувши чорні скорботні хустки, пішли рити окопи, стали до верстатів, на собі орали землю-годувальницю. Навчені терпіли і чекали, вони готувалися до серйозних випробовувань, а сталінський режим замість того, щоб підтримати їх, вкотре випробовував на міць і карав ні за що. Замість

очікуваних трикутничків з фронту за ними приходили суворі чоловіки з малиновими погонами і вже незабаром їхнє життя перетворювалося на безпросвітну смугу приниження та страждань.

Примітно й те, що тим, кого називали ЧСИР, ніколи не пред'являли жодних обвинувачень. Їх не судили, а просто "оформляли через Особливу нараду", спочатку направляючи до таборів ГУЛАГу, від 1940 р. засилаючи у віддалені райони СРСР, здійснюючи конфіскацію майна, відбираючи дітей. Хтось із них вижив і вернувся до рідних домівок, хтось навічно залишився у тих далеких місцевостях. Сьогодні часто-густо доводиться чути заклики припинити ворухити минуле. Може, даремно й не варто ворухити, але вивчати й аналізувати треба обов'язково, аби це неподобство ніколи не повторилося.

¹ Докладно про це див.: Друга світова війна як новий вимір терору й тероризму // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Істор. нариси. — К., 2002.

² У цьому визначенні, як і в Кримінальному кодексі УРСР та КК інших союзних республік СРСР (чинних у 1927—1960 рр.), у виразах, а також у відомчих документах карально-репресивних органів до початку 1942 р. слово "Батьківщина" (рос. "Родина" писалося, як правило, з маленької літери. Тут і далі в даній статті збережено тодішній правопис).

³ "Колишні люди" — це вихідці з дворянства, духівництва, "буржуазії" та ін.

⁴ До категорії соціально-небезпечних були зараховані: колишні члени антирадянських політичних партій, які виявляли антирадянські, поразкові настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних контрреволюційних організацій і груп; усі колишні троцькісти і праві, які в минулому притягалися до відповідальності у партійному, судовому або адміністративному порядку; всі, хто вже відбув термін покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або закликах до повстання; колишні "політбандити", перебіжчики й інші категорії, на яких був компрометуючий матеріал, а також ті громадяни, що були виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли незадоволення існуючим ладом та антирадянські настрої; безробітні, безпритульні та кримінальні рецидивісти. Члени сімей перерахованих категорій осіб підлягали виселенню лише тоді, коли голова родини за тих чи інших обставин заарештовувався. Непрацездатні чоловіки та жінки, старші за 60 років, не підлягали виселенню, як і хворі.

⁵ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов. — Т. 2. Кн. 1: Начало. 22 июня — 31 августа 1941 года. — М., 2000. — С. 6.

⁶ Сюди включено й членів родин німців, виселених із Закарпаття відповідно до розпорядження НКВС СРСР від 15 січня 1946 р.

⁷ Державний архів МВС (*дали* — ДА МВС) України. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 123.

⁸ Наказ був адресований народним комісарам держбезпеки та внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКДБ та УНКВС країв і областей, начальникам прикордонних округів, прокурорам союзних й автономних республік.

⁹ Державний архів Російської Федерації (*дали* — ДАРФ). — Ф. 5446. — Оп. 3а. — Спр. 2. — Арк. 263, 263 зв. Постанова втратила силу лише 27 лютого 1962 р.

¹⁰ Йдеться про Кримінальний кодекс РРФСР та порядкові номери його статей як найбільш відомі й широкоживані у той час: ст. 19—58-1 п. "а" КК РРФСР передбачала смертну кару у вигляді розстрілу з конфіскацією майна, а за пом'якшувальних обставин — 10 років ув'язнення.

¹¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — С. 114—115.

¹² Початок цій практиці поклала постанова ЦВК від 8 червня 1934 р., відповідно до якої до КК РРФСР та КК союзних республік була внесена відповідна поправка про кримінальну відповідальність повнолітніх членів родин військовослужбовців. У подальшому репресії щодо членів цих сімей здійснювалися на підставі таємних партійних постанов, наказів НКВС, відомчих інструкцій і роз'яснень.

¹³ *Пионтковский А., Меньшагин В.* Курс советского уголовного права: Особенная часть. — Т. 1. — М., 1955. С. 155.

¹⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — С. 123, 164.

¹⁵ За законами Російської імперії і відповідно до Гаазької конвенції, військовополонених, що верталися додому, зустрічали з почестями і навіть видавати грошову компенсацію за час, проведений у неволі. Такі ж грошові відшкодування передбачалися і для членів сімей військовополонених, які загинули у полоні. Натомість радянський уряд з перших кроків свого існування став вживати репресивних заходів. Спеціально створена 27 квітня 1918 р. у складі Наркомату по військових справах Центральна колегія у справах полонених і біженців встановила порядок, за яким своїх співгромадян, що верталися з полону, чекала не винагорода чи почесті, а військовий трибунал і концентраційні табори.

¹⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — С. 332—335.

¹⁷ Там само. — С. 485.

¹⁸ ДАРФ. — Ф. 5446. — Оп. 81 а. — Спр. 347. — Арк. 30, 33, 50.

¹⁹ Там само. — Арк. 30—33, 50.

²⁰ Цит. за: *Звягинцев В.* Война на весах Фемиды: Война 1941—1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 135; [http:// stepslive. narod. ru/ story/ sheet12 htm](http://stepslive.narod.ru/story/sheet12.htm)

²¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — С. 413—414.

²² Державний архів Служби безпеки України (*далі* — ДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6—12.

²³ Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “СМЕРШ”. 1939 — март 1946 /Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. — М., 2006. — С. 324.

²⁴ ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 35. — Спр. 2. — Арк. 104—108 зв.

²⁵ Там само. — Арк. 108, 108 зв.

²⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — Т. 2. — Кн. 2: Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года. — С. 413, 414.

²⁷ Там само. — С. 483.

²⁸ *Обухов В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: (Историко-правовое исследование). — Дис. канд. юрид. наук. — М., 2002. — С. 158.

²⁹ Директивою НКВС і Прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. про переведення таборів, тюрем і колоній на воєнний стан та здійснення інших заходів у зв'язку з початком війни було припинене звільнення із згаданих місць позбавлення волі контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців, до яких були зараховані й ЧСІР.

³⁰ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 117, 118, 121.

³¹ *Дугин А.* Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. — М., 1999. — С. 23—27.

³² Підраховано за: ДАРФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Спр. 1227. — Арк. 171, 235, 238, 243, 255—256, 265.

³³ *Мозохин О.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918—1953). — М., 2006. — С. 228.

³⁴ Відповідно до наказу Народного комісара оборони СРСР від 28 вересня 1942 р., яким оголошувалося положення про штрафні батальйони й роти, членам родин командирів, відправлених до цих підрозділів виплата допомоги по атестату замінялася значно меншою, передбаченою для рядових червоноармійців і молодших командирів. У разі загибелі штрафника пенсія призначалася на загальних підставах як і решті сімей командирів (з окладу утримання за останньою посадою до направлення у штрафний батальйон). Такий самий порядок поширювався й на бійців штрафних рот.

³⁵ Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “СМЕРШ”... — С. 348, 349.

³⁶ Там само. — С. 349, 350.

³⁷ Ця цифра наводиться у листі Л. Берії до Й. Сталіна, написаному 1938 р. // *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия... — С. 189. Інше джерело (Узниця “АЛЖИРа”. Список женщин, заключенных Аклолинского и других отделений Карлага. — М., 2003. — С. 22, 23) подає дещо меншу їх кількість — 12,5 тис. Імовірно, ближча до істини перша цифра, оскільки велику кількість справ ЧСИРів перекаваліфікували на інші “контрреволюційні” статті КК.

³⁸ Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “СМЕРШ”... — С. 350.

³⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сборник (Основные законодательные акты). — М., 1957. — С. 48.

⁴⁰ Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “СМЕРШ”... — С. 350, 351.

⁴¹ Там само.

⁴² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — Т. 3. — Кн. 1: Крушение “Блицкрига”. 1 января — 30 июня 1942 года. М., 2003. — С. 570, 571.

⁴³ Там само. — Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. — М., 2003. — С. 244.

⁴⁴ Хоча циркуляр НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. й не передбачав арешту та відправлення у віддаленні місцевості СРСР членів родин тих осіб, які відступили разом з німцями, втім на місцях часто-густо по-різному тлумачили цей припис, що, у свою чергу, негативно позначалося на долі великої кількості людей.

⁴⁵ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — С. 108, 109.

⁴⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — С. 352.

⁴⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 77, 78.

⁴⁸ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — С. 46, 47.

⁴⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... Т. 3. — Кн. 2. — С. 523, 524.

⁵⁰ *Обухов В.* Назв. праця. — С. 159.

⁵¹ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — С. 145—147; ДАРФ. — Ф. 7523. — Оп. 4. — Спр. 164. — Арк. 118—120. Поплічники з місцевого населення, які всіляко сприяли окупаційній владі у здійсненні розправ та насильств над цивільним населенням і військовополоненими, засуджувались до заслання на каторжні роботи на термін від 15 до 20 років. Розгляд справ у таких злочинах покладался на військово-польові суди, що створювалися у діючій армії. Вироки після їх винесення виконувались негайно. 8 вересня 1943 р. Верховна Рада СРСР дозволила розглядати такі справи і військовим трибуналам.

⁵² Трохи згодом дозволили застосовувати й розстріл.

⁵³ *Обухов В.* Назв. праця. — С. 120.

⁵⁴ Там само. — С. 121.

⁵⁵ ДАРФ. — Ф. 8131. — Оп. 24. — Спр. 4. — Арк. 208. У листі до Й. Сталіна члени комісії по створенню нового кодексу звернули увагу на те, що союзні міністри (держбезпеки В. Абакумов, внутрішніх справ С. Круглов і юстиції К. Горшенін) наполягають на внесенні до його проекту статті про покарання до осіб, які не вчинили конкретного злочину, але становили небезпеку за своїми зв'язками із злочинним середовищем. Більшість законотворців вважала, що заслання чи виселення членів родин не обов'язково має регламентуватись у кримінальному законодавстві, а може застосовуватись як адміністративний захід. Покарання ж повинно наставити лише за конкретний злочин. Хоча нове кримінальне законодавство тоді не з'явилося, проте пізніше — у 1958 р. — кримінальна відповідальність членів родин вже не передбачалася.

⁵⁶ *Звягинцев В.* Назв. праця. — С. 58.

⁵⁷ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — С. 110.

⁵⁸ Там само. — С. 47—49.

⁵⁹ Оголошуючи рішення про спецпереселення “пособникам” та їх родинам приписувалося роз'яснити, що “за зраду” перші зі згаданих повинні були отримати більш суворе покарання, але у зв'язку з перемогою над Німеччиною радянський уряд щодо них виявив поблажливість.

⁶⁰ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — С. 76, 77.

⁶¹ “Фольксдойч” (“етнічні німці”) — громадяни німецької національності, а також ті, у кого в роду були німці. За часів окупації мали істотні пільги та переваги у справі організації власного бізнесу, звільнялися від податків, отримували зарплатню на 50 % вище, ніж інші.

⁶² Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “СМЕРШ”... — С. 405.

⁶³ Члени родин фольксдойч (як і їхні голови) були звільнені лише восени 1955 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”

⁶⁴ ДА МВС України. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 16.

⁶⁵ Там само. — Картотека виселених громадян.

⁶⁶ Не вдалося зробити цих обрахунків і відомому історикові В. Нікольському з Донецька, який вже тривалий час вивчає статистику соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки.

⁶⁷ ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 57, 82, 90, 154, 190, 241, 260, 264, 317; Спр. 65. — Арк. 99, 200, 250, 270, 393; Спр. 66. — Арк. 70, 133, 288, 353; Спр. 67. — Арк. 7, 310, 394; Спр. 68. — Арк. 110.

⁶⁸ Там само. — Ф. 9401. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 113, 114, 185; Спр. 93. — Арк. 283; Спр. 94. — Арк. 101, 387; Спр. 95. — Арк. 284, 331; Спр. 96. — Арк. 194, 214; Спр. 97. — Арк. 1, 225; Спр. 98. — Арк. 297, 338; Спр. 99. — Арк. 371; Спр. 100. — Арк. 83, 483; Спр. 102. — Арк. 12, 384.

⁶⁹ Там само. — Ф. 9401. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 11, 91, 189, 346; Спр. 135. — Арк. 236; Спр. 136. — Арк. 40; Спр. 137. — Арк. 289.

⁷⁰ Там само. — Ф. 9401. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 271.

⁷¹ ДА МВС. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 76, 77; Спр. 51. — Арк. 96; Спр. 353. — Арк. 83.

⁷² ДАРФ. — Ф. 7523. — Оп. 65. — Спр. 60. — Арк. 1, 2.

⁷³ Там само. — Ф. 7523. — Оп. 65. — Спр. 60. — Арк. 4.

⁷⁴ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. — С. 92—94.

⁷⁵ Там само. — С. 94—98.

В. ЛЕВИКІН, Т. ПАСТУШЕНКО

**По обидві сторони фронту:
проблема військовополонених у роки
Другої світової війни**

За часи Другої світової війни у полоні опинилися мільйони військово-службовців з різних країн світу. Найбільша кількість полонених зафіксована на радянсько-німецькому фронті. З них понад 5 млн червоноармійців перебувало у німецькому полоні¹ та понад 3 млн солдатів і офіцерів Вермахту — в радянському². Найбільші втрати були серед солдатів і офіцерів Червоної армії у німецькому полоні: 57 % з них померло³, та військовослужбовців Вермахту в радянському полоні, яких померло 381,067 тис. (14 %) ⁴. Трагічною виявилася доля військових бранців цих країн і після війни. Понад 10 років по закінченню Другої світової війни німецькі військовополонені не могли вернутися додому. В Радянському Союзі здачу в полон противникові розглядали як дезертирство й зраду, тому після війни звільнені з німецького полону червоноармійці зазнавали нових переслідувань — від радянської влади. Із 1 836 562 полонених, які вижили й вернулися на батьківщину, 233 400 були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали у т. зв. трудових батальйонах⁵.

Такі величезні втрати серед полонених Радянського Союзу й нацистської Німеччини та їхня складна повоєнна доля значною мірою зумовлені, окрім багатьох інших причин, ідеологічним характером військового протистояння цих країн та їхнім правовим становищем, сформованим учасниками воєнного конфлікту.

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на рубежі XIX і XX ст. На Міжнародній конференції в Гаазі (травень—липень 1899 р.) 27 країн-учасниць 29 липня 1899 р. ухвалили три конвенції: “Про мирне вирішення міжнародних конфліктів (сутичок)”, “Про закони та звичаї сухопутної війни”, “Про застосування до війни на морі конвенції 1864 р. про поранених та хворих”. Результатом нової конференції, яка була проведена в червні—жовтні 1907 р. в Гаазі за участі вже 44 країн, стало уточнення трьох попередніх і прийняття 10 нових конвенцій, що регулювали ведення воєнних дій. Гаазька конвенція “Про закони та звичаї сухопутної війни”, ухвалена 18 жовтня 1907 р., закріпила відповідальність за утримання військовополонених противника за урядами воюючих держав і підтвердила принцип гуманного ставлення до бранців. Харчування, одяг, житло — все це гарантувалося згідно з нормами резервних військ країни, що захопила військового у полон, спроби втечі карали-

ся, але дисциплінарно. Навіть використання праці не повинно бути надмірним і пов'язаним із веденням військових дій.

Із врахуванням досвіду Першої світової війни була розроблена й 27 липня 1929 р. відкрита для ратифікації Женевська конвенція “Про військовополонених”, що містила такі принципи гуманного ставлення до бранців: заборона на жорстокість до них, образи і погрози в їхній бік; заборона застосовувати засоби примусу для отримання від них відомостей військового характеру; заборона на їх використання в зоні бойових дій, надання їм громадянської правоздатності й поширення на них загальних законів держави, яка взяла їх у полон. Згідно з Женевською конвенцією, для військовополонених допускалося обмеження у застосуванні покарання — не більше 30 днів арешту, а якщо стан здоров'я дозволяв, — то й обмеження в їжі. Гарантувалося й право на юридичний міжнародний захист через Червоний Хрест.

Отже, напередодні Другої світової війни захисні норми міжнародного права досягли високих стандартів. Однак не всі країни, які брали участь у Другій світовій війні, підписали й ратифікували Женевську конвенцію. Серед держав, які не приєдналися до цієї угоди, був і Радянський Союз. СРСР приєднався лише до конвенції “Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях”, що було підтверджено постановою ВЦВК від 12 травня 1930 р. та спеціальною декларацією від 25 серпня цього ж року⁶. Не підписання конвенції “Про військовополонених” у Наркоматі закордонних справ СРСР аргументували “істотними застереженнями Наркомвійськомору”, а Виконком Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР мотивував свій негативний висновок тим, що конвенція “відмовляється від усякого виду репресалій стосовно військовополонених”, а також забезпечує полоненим офіцерам привілейоване становище⁷. Офіційно ж радянський уряд у ноті від 25 листопада 1941 р. до американського посольства пояснював, що “погоджуючись зі всіма положеннями та принципами цієї конвенції, не може прийняти положення статті 9 конвенції, де встановлюється розташування в таборах військовополонених за расовою приналежністю, що є прямою суперечністю статті 123 Конституції (Основного Закону) СРСР”⁸.

Іноді трапляються твердження, що Радянський Союз таки приєднався до Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених. Зокрема, таке твердження можна знайти на сайті, присвяченому військовій історії⁹. Якщо продивитися документ, який викладено в Інтернеті, й порівняти його з оригіналом з архіву, стає зрозумілим, що до назви документа додано одне слово — “військовополонені”, що істотно змінило зміст.

На думку сучасних дослідників, у питанні військовополонених від кінця 20-х років Радянський Союз виходив із позиції існуючої наступальної військової доктрини і не бажав обмежувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями в цій сфері¹⁰. Тому радянський уряд до початку Другої світової війни “ігнорував зусилля міжнародної спільноти, спрямовані на міжнародно-правове регулювання гуманітарних аспектів режиму військового полону”¹¹.

Натомість 19 березня 1931 р. в СРСР було ухвалено внутрішню постанову, якою керувалися відповідні органи по роботі з військовими бранцями —

“Положення про військовополонених”. Орієнтуючись на основні положення Женевської конвенції, радянська постанова не надавала військовополоненим усіх гарантій, ратифікованих у міжнародному договорі. Також упродовж світового конфлікту відбувалися різноманітні порушення цих норм країнами, що підписали Конвенцію. Одним із найбільш очевидних прикладів порушень міжнародного права було ставлення до радянських військовополонених з боку нацистської Німеччини.

Правовий статус радянських військовополонених у нацистській Німеччині

Розглядаючи війну з Радянським Союзом як війну расово-ідеологічну, керівництво НСДАП і Вермахту планувало її відповідним чином. Для досягнення ідеологічних цілей, наприклад руйнування “системи єврейського більшовизму” або захоплення “життєвого простору” для арійської раси, — ця війна, на думку Гітлера, вимагала іншого: жорстокого й нещадного ведення, свідомого ігнорування воєнного міжнародного права¹².

Верховне головнокомандування збройних сил Німеччини (ОКВ, від нім: Oberkommando der Wehrmacht, ОКВ) у формулюваннях наказів і правил, виданих напередодні нападу на СРСР (операція “Барбаросса”), свідомо йшло всупереч основам чинних норм міжнародного права, згідно з якими військовий полон не міг бути ні покаранням, ні помстою, а лише запобіжним ув’язненням до кінця воєнних дій для того, щоб уникнути участі в них військовополонених. 13 травня 1941 р. ОКВ ухвалило розпорядження про військову юрисдикцію військ у районі дії плану “Барбаросса” і про особливі повноваження військ, в якому закріпило винятковість становища військовослужбовців Вермахту на захоплених територіях СРСР. Відповідно до цього розпорядження, цивільне населення за будь-які дії проти Вермахту необхідно жорстоко карати, тоді як німецькі військовослужбовці за дії, “вчинені проти місцевого населення, навіть у тих випадках, коли вони становлять військовий злочин або провину”, не можуть переслідуватися¹³.

Найбільш відомим порушенням міжнародних норм був “наказ про комісарів” від 6 червня 1941 р., який приписував розстрілювати на місці політпрацівників Червоної армії за законами воєнного часу. У наказі, зокрема, наголошувалося: “Варварські азіатські методи боротьби походять від політичних комісарів, тому проти них треба застосовувати без усілякого зволікання найжорстокіші заходи”. Порушення міжнародних норм, однак, не обмежувалися політкомісарами: євреям і жінкам-військовослужбовцям Червоної армії в німецькому полоні також загрожував розстріл за законами воєнного часу¹⁴. Нові дослідження німецьких істориків показали, що в повідомленнях із військових польових частин про розстріли радянських військовополонених від 60 % до 80 % випадків подавалися як акції знищення комісарів¹⁵.

Якщо ці накази про вбивства стосувалися чітко визначених груп людей, то наслідки систематичного ігнорування норм міжнародного права загрожую-

вали всім радянським військовополоненим. Видані 16 червня 1941 р. ОКВ “Розпорядження стосовно справи військового полону у випадку операції «Барбароса»” містили настійливі рекомендації поводитися з “військовополоненими Червоної армії з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю” і вимагали “повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору”¹⁶. В основному ці розпорядження скасовували головні приписи Женевської конвенції 1929 р. про захист військовополонених, а саме:

повністю заборонявся контакт із захисною владою, а також організаціями гуманітарної допомоги, як Міжнародне Товариство Червоного Хреста; скасовувалася реєстрація полонених;

праця, виконана в полоні, не оплачувалася;

судові процеси проти військовополонених включали можливість винесення й виконання смертного вироку без залучення нейтральних представників;

від охорони вимагалось вживати рішучі заходи за найменших ознак непокори (включаючи застосування вогнепальної зброї без попередження);

харчування радянських військовополонених регулювалося особливими наказами, за кількістю і якістю воно радикально відрізнялося від харчування інших військовополонених.

Оскільки Женевська конвенція “Про військовополонених” 1929 р. входила до чинних службових правил Вермахту, а офіцери й солдати під час військової підготовки знайомилися з її основними установками, ОКВ змушене було обґрунтувати перед своїми солдатами невиконання приписів міжнародного права щодо радянських військовополонених. Німецький підхід ґрунтувався на відсутності ратифікації Женевської конвенції про військовополонених Радянським Союзом. Таким чином, Німеччина, згідно з трактуванням ОКВ, зі свого боку не була зобов’язана дотримуватися цих норм міжнародного права. Пропозиції СРСР на початку війни дотримуватися норм Гаазьких правил ведення сухопутної війни від 1907 р. Гітлером неодноразово відхилялися¹⁷.

Юридичне обґрунтування поводження з радянськими військовополоненими вже тоді не відповідало чинним міжнародним правовим інтерпретаціям угоди про захист прав військовополонених. На те, що Німеччина, згідно з нормами міжнародного права, була зобов’язана дотримуватися Женевських конвенцій щодо радянських військовополонених, хоча Радянський Союз ратифікував їх не в повному обсязі, вказував шеф відомства закордонних справ/ Абвер при ОКВ адмірал В. Канарис у меморандумі генерал-фельдмаршалу В. Кейтелю від 15 вересня 1941 р. Однак Кейтель 23 вересня 1941 р. відкинув усі зазначені зауваження: “Заперечення відповідають солдатському сприйняттю рицарської війни! Тут же йдеться про знищення світогляду, тому я згодний із заходами й підтримую їх”¹⁸.

До вказаних порушень норм міжнародного права з 17 липня 1941 р. (“Бойовий наказ №8”) додалася участь Вермахту в цілеспрямованому вбивстві радянських військовополонених на території Райху. ОКВ й Головне управління безпеки Райху (РСГА, від нім: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) домовилися про проведення так званої “селекції” (Aussonderung). Це озна-

чало відбирати серед радянських військовополонених осіб, “небажаних” за расовими чи політичними ознаками, позбавляти їх статусу військовополоненого й знищувати у концтаборах.

Не тільки на території Райху, а й у всіх трьох групах армій вже в перші дні бойових дій каральним загонам був дозволений доступ у табори військовополонених. Це означало, що Вермахт передавав їм для знищення “відібраних” бранців. З групи армій “Південь” (головнокомандувач — генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштедт), де співпраця з айнзацтгруппою “Ц” (командир—бригаденфюрер СС д-р Отто Раш) була особливо тісною, 9 серпня 1941 р. доповідали про те, що поряд із “акціями” проти євреїв планомірно здійснювалася “чистка таборів військовополонених”. На початку листопада 1941 р. командування айнзацтгруппи “Ц” доповідало: “Кількість розстрілів, здійснених 4-м каральним загоном, зросла до 55 432”. До загальної кількості розстріляних цим загоном, починаючи з другої половини жовтня й до початку листопада, входять поряд з відносно невеликою кількістю політпрацівників також активні комуністи, саботажники й т. ін., і в першу чергу євреї. У Борисполі за наказом коменданта табору взвод 4-го карального загону розстріляв 14 жовтня 1941 р. 752, а 28 жовтня — 537 військовополонених євреїв. Серед них було декілька комісарів і 78 поранених євреїв, переданих табірними лікарями... Інший взвод 4-го карального загону діяв у Лубнах і безперешкодно знищив 1865 євреїв, комуністів та “партизанів”, серед них 53 військовополонених і декілька жінок єврейської національності¹⁹.

Згідно з офіційними наказами Верховного головнокомандування німецьких збройних сил і Головного командування сухопутних військ (ОКГ, від нім: Oberkommando des Heeres, ОКН), до військовослужбовців Червоної армії правочинним було застосування зброї. За найменшої підозри на втечу або опір німецькі солдати зобов’язані були стріляти у військовополонених. Такі накази посилювали сваволю на окупованих територіях на сході й виправдовували загибель десятків тисяч червоноармійців, які потрапили у полон.

Унаслідок такої політики радянські військовополонені опинилися в безправному становищі, що дозволяло ігнорувати службові приписи обов’язкових стандартів міжнародного права стосовно їх розташування, харчування, медичного обслуговування й фізичної недоторканості. Вони були практично беззахисними перед сваволею нацистського терору. Їхня масова загибель восени — взимку 1941/42 р. була також наслідком цих злочинних наказів.

Система військового полону нацистської Німеччини

У німецьких Збройних силах справами військовополонених займалися ОКГ та ОКВ, а пізніше й СС²⁰, на території Райху — частково імперські служби праці, а в деяких випадках — Абвер, СД (нім: Sicherheitsdienst, SD — політична розвідка в складі СС) та гестапо.

В ОКВ питаннями військового полону займалося Загальне управління Вермахту (нім: Allgemeinen Wehrmacht-Amtes, AWA) під головуванням гене-

рала Г. Райнеке (Reinecke). До його складу входив Відділ у справах військовополонених (нім: Abteilung Kriegsgefangene, Abt. Kgf.). Через велику кількість радянських військовополонених на початку 1942 р. цей відділ був реорганізований в управління (Chef des Kriegsgefangenenwesens), яким керували по чергово генерал-майор Гревеніц (Graevenitz), а з 1 квітня 1944 р. — генерал-майор Вестгофф (Westhoff). Обоє за сумісництвом виконували й функцію інспектора таборів військовополонених.

Управління у справах військовополонених складалося, окрім штабу, ще з двох відділів — загального й організаційного. Загальним відділом керували по чергово полковники Брейер, Вестгофф і Роймонт (Breyer, Westhoff, Reumont), а організаційним — полковник Дімер-Вільрода (Diemer-Willroda). 1 квітня 1943 р. в ОКВ було створено Генеральну інспекцію Вермахту у справах військовополонених (Generalinspekteur für das Kriegsgefangenenwesens), начальником якої став генерал-лейтенант Рьоттіг (Roettig). До його обов'язків входили: перевірка всіх установ у справах військовополонених, контроль за використанням праці військовополонених, призначення судових та дисциплінарних розслідувань.

Восени 1944 р. система установ полону була реорганізована й підпорядкована командуючому резервної армії райхсфюреру СС Г. Гімлеру, який призначив начальником системи установ полону обергрупенфюрера СС і генерала військ СС Г. Бергера.

До компетенції ОКВ входили табори військовополонених, розташовані на території Райху, Генерал-губернаторства, райхскомісаріатів “Україна” та “Остланд”, в Норвегії, Бельгії, окупованій частині Франції. Верховне головнокомандування сухопутних військ відповідало за табори військовополонених, розташовані на територіях оперативних районів, тобто в зоні бойових дій і тилівій зоні, що до них прилягала.

Для прийому й розташування військовополонених ще 1939 р. створили мережу таборів у Німеччині та на окупованих територіях, яка складалася з:

таборів для офіцерів (офлагі від нім. Offizierslager für Kriegsgefangene Offiziere, oflag);

стаціонарних таборів для рядового й сержантського складу (шталагі, від нім.: Stammanschaftslager, Stammlager für Kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere, Stalag);

пересильних таборів (дулагі, від нім.: Durchgangslager für Kriegsgefangene, Dulag), які розташовувалися переважно на окупованих територіях;

таборів для інтернованих цивільних громадян (ілаг, від нім.: Internierungslager, Ilags);

таборів для полонених і цивільних громадян, які верталися на батьківщину (гайлаг, від нім.: Heimkehrerlager, Heilags);

на територіях, що безпосередньо прилягали до зони бойових дій, функціонували армійські збірно-пересильні пункти (нім.: Auffanglager або, пізніше, Armee-Gefangenen-Sammelstellen (AGSSSt)).

Плануючи в березні 1941 р. напад на СРСР, командування Вермахту передбачало захоплення величезної кількості військовополонених — 2—3 млн. Для їх утримання планувалося підготувати на території Райху, окрім існуючих 47 офлагів та 80 шталагів, ще 60 нових таборів винятково для полонених радянських солдатів та офіцерів на 790 тис. осіб²¹. Ці “табори для росіян” розташовували у віддалених місцевостях, поблизу тренувальних гарнізонів Вермахту, щоб мінімізувати ймовірність контактів утримуваних з місцевим німецьким населенням. Кожен табір був розрахований на 50 тис. полонених. Для порівняння — шталаги, які існували до цього часу, відповідно до службових приписів сухопутних військ 1938 р., будувалися зазвичай на 10 тис. полонених, а офлаги — на тисячу. Зрештою, було споруджено лише 14 “таборів для росіян”, які здатні були вмістити влітку 1942 р. тільки 20—30 тис. полонених²². Коли на початку липня 1941 р. прибули перші ешелони з військовополоненими, табори ще не були готові до їх прийому. У багатьох із них навіть не встигли спорудити загорожі з колючого дроту й вишки. Полонені в “таборах для росіян”, зокрема у Берген—Бельзені, взимку 1941/42 рр. жили у тимчасових землянках, палатках із гілок та парусини. Такі жахливі умови утримання були однією з багатьох причин загибелі під час війни більш як половини захоплених у полон червоноармійців.

Система “таборів для росіян” на території Райху існувала тільки тимчасово. Їх створення було пов’язане з наміром відмовити радянським солдатам у ставленні згідно з нормами, передбаченими міжнародними конвенціями. Весною та влітку 1942 р. більшість із цих таборів було ліквідовано (залишилися лише табори у Берген—Бельзені, Зенне, Ламсдорфі, Гаммельбурзі), а полонені, організація й управління їх працевикористанням перейшли у підпорядкування до загальної системи військового полону в Райху. Самі табори продовжували використовувати як філіали сусідніх шталагів.

Система таборів для військовополонених на території України

Структура й апарат установ німецького військового полону на території України належать до найменш досліджених тем в історіографії. На окупованих територіях у зонах цивільної адміністрації на чолі системи установ військового полону стояли територіальні Головнокомандувачі збройними силами Німеччини (Wehrmachtsbefehlshaber (W. Bfh.)), яким підпорядковувалися командувачі у справах військового полону (Kommandeure der Kriegsgefangenen, Kdr. Kgf.), котрі мали під своїм командуванням окремі шталаги.

Головнокомандувачем Вермахту в Україні 27 травня 1941 р. був призначений генерал-лейтенант К. Кітцінгер, а командувачем у справах військовополонених в Україні з резиденцією у Ровно та Бердичеві з липня 1941 до 22 листопада 1942 р. був генерал-майор (із січня 1942 р. генерал-лейтенант) Йозеф Файхтмаєр (Josef Feichtmeier), а з 23 листопада 1941 р. до 15 грудня 1943 р. — генерал-майор (1 січня 1943 р. — генерал-лейтенант) Курт Вольф (Kurt Wolff)²³.

У прифронтовій смузі й зоні оперативного командування військовополоненими займалась служба генерал-квартирмейстера сухопутних військ на чолі з генерал-майором Е. Вагнером. У зоні командувача оперативним тиловим районом сухопутних військ або Берюк (від нім: Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete, скорочено Berük або (Bfh.H.G.)) питання полону перебували у компетенції комендантів районів у справах військовополонених (Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten (Kgf.Bk.), яким підпорядковувалися коменданти фронтових, армійських та пересильних таборів. Фронтові й армійські табори розміщувались безпосередньо на територіях, підконтрольних комендантам тилового району армії (Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete", скорочено Korück)²⁴.

Після взяття в полон військовослужбовців Червоної армії роззброювали, старших офіцерів, по можливості, відділяли від молодших офіцерів, рядового і сержантського складу. З дивізійних збірних пунктів полонені потрапляли на армійські збірно-пересильні пункти, звідки після початкового обліку їх направляли в транзитні або пересильні табори (дулагі).

Армійські збірно-пересильні пункти часто змінювали своє розташування. Їхнім завданням було швидко передати полонених у тиліві табори. Вони мали постійно бути готовими до прийому нових партій військовополонених. У дулазі проводилась початкова реєстрація військовополонених і внесення їх до так званих реєстраційних списків ("Aufnahmelisten"). На основі щоденних донесень ОКГ про поповнення дулагів ОКВ визначало кількість полонених, яких ті повинні були передати до стаціонарних таборів — таборів для рядового й сержантського складу (шталаги) та офіцерських таборів (офлагі). Офлагі й шталаги, які тривалий час перебували на одному місці, мали бараки для розташування військовополонених. Для дулагів обов'язкового припису щодо цього не було. В шталагах із полонених формувалася велика кількість робочих команд.

Влада над усім табором перебувала в руках коменданта — офіцера в званні не нижче майора. Командні кадри для таборів військовополонених готувались на навчальних курсах в шталазі II D Штаргард (Померанія). Охороняли табори військовополонених охоронні батальйони (Landeschützenbataillone), що формувалися, як правило, із солдатів похилого віку або фронтовиків, які доліковувалися після поранень та хвороб.

Значна частина стаціонарних, пересильних та армійських збірно-пересильних таборів була створена ще напередодні війни з Радянським Союзом. З початком бойових дій табори (правильніше, табірні команди) починають поступово переміщувати ближче до лінії фронту. В населених пунктах України табори для військовополонених створювалися в міру просування німецької армії вглиб СРСР і надходження нових партій полонених червоноармійців.

Більшість табірних адміністрацій та охоронних підрозділів не затримувалися на одному місці, а постійно передислоковувалися. На території України діяли війська групи армій "Південь", до якої в 1941 р. входила 1 танкова армія, 6, 17 та 11-та німецькі й 3 та 4-та румунські армії. Тиліві райони цих армій охороняли 213, 444 та 454-та охоронні дивізії.

У підпорядкуванні коменданта тилового району 1-ї танкової армії (Корюк 531) перебували команди 152 і 162-го дулагів, 17-ї армії (Корюк 550) — 111, 172 та 180-го дулагів; 6-ї армії — 170 та 201-го пересильних таборів²⁵. На Півдні України у підпорядкуванні коменданта тилового району 11-ї армії (Корюк 553) влітку 1941 р. було два дулаги — 123 і 241-й, два армійські збірні пункти — 11 та 12-й. Охоронні команди цих таборів підпорядковувалися 49-му охоронному батальйонові²⁶. До цих “постійних” команд пересильних таборів приєднувалися нові, які весь час переміщалися із одного тилового району в інший. У міру просування лінії фронту на схід команди пересильних таборів замінювалися адміністраціями стаціонарних таборів. Наприклад, у листопаді команди дулагів 171 Кіровоград, 162 Кривий Ріг, 180 Дніпропетровськ замінили команди шталагів: 305 у Кіровограді, 338 у Кривому Розі, 348 у Дніпропетровську, які 15 листопада 1941 р. офіційно перейшли у підпорядкування головнокомандувача Вермахту в Україні²⁷.

На початок вересня 1941 р. у підпорядкуванні командувача тилового району групи армій “Південь” перебувало 300 тис. радянських військовополонених та 10 тис. осіб охоронного персоналу таборів. На цей час діяло 10 стаціонарних таборів у Володимирі, Ковелі, Луцьку, Рівному, Проскуріві, Новоград-Волинську (Звягелі), Старокостянтинові, Житомирі, Вінниці та Білій Церкві. Планувалося ще створити дулаги у Києві, Умані, Дніпропетровську, Кривому Розі, Кременчуці та Переяславі²⁸. Перші великі стаціонарні табори були організовані влітку 1941 р. у Львові (шталаг 328), Раві-Руській/Замостя (шталаг 325), Хирів (шталаг 323). У районі оточення військ 6-ї та 12-ї армій в серпні 1941 р. найбільшим був дулаг 182, який отримав назву “Уманська яма” або “Зелена брама”. У жовтні 1941 р. команду пересильного табору замінив шталаг 349²⁹. Великі табори було створено в Житомирі (дулаг 170, та шталаги 358 й 201), Бердичеві (дулаг 205 та філіал шталагу 358), Вінниці (шталаг 329) й Гайсині (дулаг 152)³⁰. Шталаг у Вінниці став добре відомим у період нацистської окупації як табір для радянських “високопоставлених” полонених, таких як А. Власов — майбутній командувач Російською визвольною армією (РОА)³¹. Великі стаціонарні й пересильні табори створювалися в основному в обласних або районних населених пунктах, як правило, поблизу залізничних станцій. Наприкінці 1942 р. в райхскомісаріаті “Україна” налічувалося 15 шталагів³², а всього за роки окупації на території України діяло 30 команд шталагів та 27 команд дулагів³³, які організували табори для військовополонених у 242-х населених пунктах³⁴.

Характерною особливістю таборів для військовополонених у 1941 р. була їх переповненість. У серпні кількість військовополонених була такою великою, що наближалася до величини населених пунктів, у яких вони розташовувалися. Наприклад, у Новоград-Волинському (Житомирська область), де мешкало не більше 12 тис. осіб, у таборі для військовополонених (дулаг 172) нараховувалося 8 тис. бранців³⁵. З метою зменшити перенаселення німецькі військові переселили частину полонених у Шепетівський шталаг. Але після поразки Червоної армії під Києвом, де було взято у полон 600 тис. радянських солдатів і офіцерів, десятки тисяч цих полонених перегнали у табори Жито-

мира, Вінниці, Кривого Рогу, в яких кількість бранців, незважаючи на смерть від голоду та епідемій, продовжувала залишатися величезною³⁶.

Розглядаючи історію створення системи таборів для утримання військовополонених на території України, важливо зазначити, що за умовами утримання вони наближалися до категорії таборів знищення. Більше того, табори на окупованій території України мали більш жорстокі умови утримання військовополонених, ніж подібні табори в країнах Центральної та Західної Європи³⁷. Висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, знущання й тортури над в'язнями і масове їх знищення стали характерними ознаками таборів для військовополонених в Україні.

Масова загибель радянських військовополонених восени—взимку 1941/42 р.

Расово-ідеологічний характер війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу, плани обезлюднення майбутнього “життєвого простору” для германців зумовили величезну кількість смертей, не пов'язаних з безпосереднім веденням бойових дій. Першими жертвами такої політики стали полонені червоноармійці. У перші місяці війни у полон Вермахту потрапили мільйони червоноармійців: у районі Бялосток—Мінськ — майже 300 тис., у котлі біля Умані — 103 тис., у районі Смоленськ—Рославль — 348 тис., Гомеля — 50 тис., Великі Луки — 30 тис. У вересні біля Києва було полонено 665 тис. радянських солдатів і офіцерів, у жовтні 1941 поблизу Вязьми—Брянська — 662 тис. За німецькими підрахунками, до 20 грудня 1941 р. майже 3,35 млн солдатів та офіцерів Червоної армії були взяті у полон³⁸.

Тисячі бранців загинули фактично на полі бою, перебуваючи у збірних та фронтових таборах. Під час супроводу колон військовополонених до пересильних чи стаціонарних таборів також відбувалися масові вбивства. Так, солдати 24-ї сухопутної дивізії отримали наказ супроводжувати на Захід 200 тис. полонених. За час маршу в жовтні 1941 р. вони розстріляли понад тисячу полонених. І таких випадків було дуже багато. Вперше наказ не розстрілювати військовополонених під час піших маршів був виданий 8 жовтня 1941 р., їх необхідно було “повертати назад під охороною”³⁹.

У зоні дій групи армій “Південь” смертність військових бранців досягла нечуваних масштабів після оточення Червоної армії під Києвом, 320 тис. полонених червоноармійців були доправлені в табори на території райхскомісаріату “Україна”. Згідно з донесенням оберквартирмейстера 17-ї армії, яка у цій битві захопила найбільшу кількість полонених, щоденно під час евакуації помирало більше 1 % бранців, так що тут вже у жовтні—листопаді це призвело до своєрідного апогею летальності. У грудні зафіксовано зниження смертності до 7,1 % на місяць (11 306 осіб), що пов'язане зі скороченням кількості полонених за рахунок евакуації та смертей. Проте у січні 1942 р. показники смертності подвоїлися й становили 16,8 % (24 861 осіб), у лютому — 12,2 % (15 543 осіб), у березні — 9,4 % (11 812 осіб), у квітні —

5,3 % (6 132 осіб). У таборах, розташованих на території райхскомісаріату “Україна”, за інформацією головнокомандувача Вермахту в Україні генерал-лейтенанта Кітцінгера, внаслідок виснаження щоденно помирало майже 2,5 тис. військовополонених. А в лютому 1942 р., за даними В. Мансфельда, в райхскомісаріаті померло 134 тис. полонених (46,4 %), тобто 4300 осіб за добу⁴⁰!

Масова смертність серед радянських військовополонених була зумовлена не лише поганими умовами утримання, насамперед “політикою голоду” (Hungerpolitik), яку здійснювало керівництво Вермахту. Харчування радянських бранців стрімко погіршувалося з перших місяців бойових дій. Так, на утримання військовополонених 162-ї сухопутної дивізії на день виділялося 300 г хліба та 20 г крупи. Тільки через шість тижнів після початку війни з’явився єдиний припис щодо харчування бранців, в якому диференціювалися норми їжі для полонених, зайнятих на фізично важких роботах та будівництві таборів⁴¹. Генерал-квартирмейстер Е. Вагнер, який відповідав за постачання продовольства в армії, притримувався тієї позиції, що військовополонені, які не працюють, повинні голодувати. Він, як і більшість нацистських високопосадовців, діяв за принципом, що “чим більше полонених помре, тим краще для нас”. Підлеглі переймали таке саме ставлення й втілювали політику голоду, нелюдського цинізму та масових убивств військовополонених⁴².

Звільнення з полону

Не всі червоноармійці перебували в однаковому становищі в німецькому полоні. Нацисти проводили серед радянських військовополонених складну національну політику, в якій перевага віддавалася балтійським народам, етнічним німцям та представникам мусульманських народів Кавказу. Українці перебували посередині цієї “ієрархії”, а росіяни займали найнижче становище. З “расовобіологічних” позицій нацистів таку градацію пояснити складно. Але якщо звернутися до досвіду Німеччини у Першій світовій війні та її протистояння з Російською імперією, то така політика щодо народів окупованих територій СРСР знаходить логічне пояснення⁴³. Росіяни, як представники титульної нації держави, з якою німці вели війну, саме тому підлягали знищенню чи приниженню в першу чергу. На територіях, підконтрольних головнокомандуванню сухопутних військ, мало місце переведення радянських військовополонених у цивільний стан. На відміну від масового переведення французьких і польських полонених щодо червоноармійців ці акції мали обмежений характер. 25 липня 1941 р. був виданий наказ генерал-квартирмейстера про звільнення з полону представників “дружніх” національностей — німців Поволжя, прибалтів, кавказьких та мусульманських народів, українців і білорусів⁴⁴. Після 13 листопада 1941 р. масово відпускати з полону українців та білорусів заборонили⁴⁵. Звільнення з полону червоноармійців продовжувалося впродовж усієї війни, причому не лише за національною ознакою, й також інвалідів, фахівців сільського господарства, вчителів. Шансом позбави-

тися статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань Вермахту — “шуцманншафт”, поліції, “гіві”, різноманітних колаборанських формувань, РОА. Але у порівнянні з мільйонами загиблих можливість на порятунок через звільнення з полону отримала незначна кількість червоноармійців.

Загалом до кінця 1941 р. із німецького полону було звільнено 270 тис. червоноармійців, а на кінець 1945 р. — 533 тис.⁴⁶. За даними американської дослідниці Венді Ловер, із 280 180 відпущених у 1941 р. радянських військовополонених, звільнених як “українці”, було 270 095 осіб (235 466 бранців випущені з таборів, котрі перебували в підпорядкуванні тилкових частин групи армій “Південь”)⁴⁷. У дослідженнях сучасних російських істориків цих людей називають не інакше, як добровільні помічники Вермахту⁴⁸. Хоча співпраця з окупантами не була обов’язковою умовою звільнення у той час. Також мало хто із зарубіжних та вітчизняних дослідників зазначає той факт, що під виглядом “місцевих українців” шанс на звільнення отримали тисячі полонених інших національностей. Існує багато задокументованих фактів (і в державних архівах, і у спогадах очевидців), коли під виглядом своїх односельчан старости забирали радянських військовополонених різних національностей із німецьких таборів. Місцеві жінки як своїх чоловіків, синів або братів звільняли з полону зовсім незнайомих їм людей. “В нас у селі було багато військовополонених, яких відправили першими. Яким чином? Староста... Тоді ж було, що староста мав право брати на поруки з табору до себе. То у Білій Церкві був табір військовополонених. То староста нашій [...] їздив у табір і багато привіз у село військовополонених. Він і односельчан, і чужих — всіх брав”⁴⁹.

Жителі України продовжували організовувати звільнення полонених з таборів і після офіційної заборони їх відпускати, використовуючи фіктивні посвідчення німецьких організацій та підприємств. Масштаби подібних акцій зросли настільки, що на початку квітня 1942 р. було опубліковане спеціальне розпорядження для генерал- та гебітскомісарів і комендантів таборів із застереженням: “Згідно повідомлення пана Головнокомандуючого збройними силами в Україні, поширюються випадки, коли до таборів військовополонених з’являються місцеві жителі з посвідченнями німецьких установ. Пред’являючи цей документ, вони просять звільнити певну кількість військовополонених. Насправді власники посвідчень не є співробітниками вказаної німецької установи. Самостійне звільнення військовополонених забороняється. Виняток може бути лише для німецьких організацій, яким потрібні фахові робітники. У таких випадках установи звертаються до комендантів шталагу з проханням про звільнення необхідної кількості військовополонених. Пред’явлення та вручення посвідчень при цьому не відбувається”⁵⁰.

У “Хронологічних довідках про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Київської області” повідомляється багато фактів проживання в селах на цивільному становищі військовополонених, а також про подальшу їхню долю: “З квітня 1942 р. почалися набори до Німеччини, відправили 112 місцевих жителів та 26 червоноармійців, що залишилися в селі”⁵¹. “С местной молодежи никто не был забран на этот раз ввиду того, что руководи-

тели села замінили [их] військовопленими, которые проживали в нашем селе после отхода Красной Армии. Взяли их 25 человек”⁵². Із наведених прикладів також стає очевидним, що подальша доля таких відпущених полонених достатньо прогнозована — або в Німеччину або в поліцію, або до партизанського загону, якщо такі були.

Використання праці військовополонених в економіці Третього райху

Доля радянських військовополонених упродовж війни визначалася суперечливими інтересами різних груп і політичних течій серед керівництва націонал-соціалістичної партії, державного управління й Вермахту і — як наслідок цього — суперечливими директивами й наказами. Водночас з ідеологічними мотивами у ставленні до полонених червоноармійців ураховувалися також потреби воєнної економіки, які полягали у використанні їхньої праці. Якщо нацистське керівництво спочатку категорично виключало можливість застосування праці радянських військовополонених в економіці на території Райху, то Вермахт від самого початку планував використовувати військовополонених для своїх інтересів, у т. ч. для військових цілей у прифронтовій зоні⁵³. Уже в липні—серпні 1941 р. почалося широке працевикористання полонених червоноармійців на території Райху, про що констатував як про здійснений факт у циркулярі № 100/41 від 19 серпня 1941 р. партійний канцлер НСДАП М. Борман⁵⁴.

Праця радянських військовополонених використовувалася вже в армійських збірних пунктах та пересильних таборах. Із полонених, які вижили, формувалися робочі групи для потреб військових частин. Перевага надавалася представникам будівельних професій, ремісникам, фахівцям сільського господарства. Після того, як закінчився відбір спеціалістів та їх відправка на роботу, некваліфікованих, але “фізично сильних” військовополонених об’єднували в загони по 250—300 осіб і направляли на будівництво табору поблизу. Пізніше, з окупацією Донбасу, надзвичайно актуальним стало використання праці військовополонених на шахтах. Наприкінці листопада 1941 р. в зоні оперативного командування групи армій “Південь” у таборах перебувало 49 970 військовополонених, з яких 30 430 осіб залучалися до роботи⁵⁵. У грудні 1941 р. тут працювали 55 тис. червоноармійців, а на території райхс-комісаріату “Україна” — вдвічі більше⁵⁶. Ситуацію з працевикористанням радянських бранців у звіті оберквартирмейстера групи армій “Південь” за листопад 1941 р. зображали так: “Вже сьогодні можна сказати, якщо в район оперативного тилу й надалі не будуть надходити військовополонені, то необхідна їх кількість для робіт стане недостатньою. До того ж, потрібно рахуватися з подальшою смертністю та непрацездатністю за такого мізерного харчування. У військовополонених велика готовність працювати переважно через те, що за межами табору справи з харчуванням набагато кращі, але результати праці людей за такого фізичного стану незначні”⁵⁷.

Чимало робочих батальйонів з полонених використовувалося на будівельних проектах організації Тодта. В’язні з таборів Житомира та Вінниці

працювали на будівництві автобану “Durchgangenstrassen”, запланованого як головний транзитний маршрут для військового провіанту й персоналу. Магістраль проходила через Вінницю (траса IV) й Житомир (траса V)⁵⁸. Приблизно через кожні 15 км вздовж запланованих маршрутів мали створити трудові табори для робітників, задіяних на будівництві доріг. Під керівництвом організації Тодта полонених експлуатували до смерті, примушуючи носити каміння з копальні у Гнівани, яке використовували для будівництва доріг, а також для спорудження штаб-квартири й бункера Гітлера “Вервольф”⁵⁹.

Ще в січні 1942 р. в руслі співпраці Економічного штабу “Схід” із головнокомандуванням Вермахту було ухвалене рішення про використання праці військовополонених на підприємствах в окупованих східних землях. Було вирішено не платити таким робітникам “кишенькові гроші”. Проте підприємства, на яких працювали військовополонені, повинні були виділяти за день роботи на одного чоловіка 4 руб.*, із них 3 руб. на харчування та розквартирування в концентраційному таборі й 1 руб. в імперську касу як податок. Якщо ж робітники-військовополонені жили в будівлях, що належали даному підприємству, і там отримували їжу, то підприємства повинні були платити тільки 1 руб. податку в райхкасу, за винятком вихідних та лікарняних⁶⁰. Після того, як стан відбудови вугледобувної галузі Донбасу став предметом обговорення в ставці фюрера, був виданий наказ Гітлера від 28 червня 1942 р., за яким до видобутку вугілля додатково повинні були залучити 45 тис. військовополонених⁶¹. Станом на квітень 1943 р. загальна кількість робітників на гірничодобувних об’єктах сягала 51 219 осіб, з яких 7044 були військовополоненими⁶².

Зміна ситуації на фронті восени 1941 р., перехід від “блискавичної війни” до тривалого військового протистояння, яке потребувало великих людських ресурсів, змусило піти на поступки й нацистське керівництво у питанні працевикористання військовополонених. 31 жовтня 1941 р. Гітлер дав згоду на “використання росіян”, тобто радянських військовополонених, на території Райху. А 7 листопада 1941 р. райхсмаршал Герінг, уповноважений з чотирирічного плану, видав директиву про використання в інтересах німецької економіки праці військовополонених та цивільних робітників з окупованих радянських територій в райхскомісаріатах, Генерал-губернаторстві та в Німеччині⁶³. На середину серпня 1941 р. в таборах на території Райху перебувало 150 тис. радянських полонених, на кінець жовтня — вже 288 тис., 23 вересня 1941 р. генерал-квартирмейстер повідомив про відправку до Райху 500 тис. полонених із зони оперативного командування. Активне транспортування дешевої робочої сили збіглося із зниженням норм раціону полонених, що призвело до нових втрат. Тільки у грудні 1941 р. із 390 тис. військовополонених, які були зареєстровані в таборах на території Райху, впродовж місяця померло 72 тис., а до початку квітня 1942 р. дожив лише кожен другий⁶⁴. З липня 1943 р. кожного нового полоненого необхідно було відразу доставляти на територію Німеччини⁶⁵.

* В окупованих областях України, які підпорядковувалися німецькій військовій адміністрації, грошовою одиницею залишалися рублі.

У серпні 1944 р. в економіці Третього райху працювало 631 559 радянських військовополонених. Найбільше їх було у добувній промисловості — 159 898 (36 % від загальної кількості іноземців, які працювали на шахтах) та на металургійних підприємствах — 130 705 бранців⁶⁶. Тобто в галузях промисловості, які потребували найбільше фізично важкої й некваліфікованої праці.

Необхідною передумовою ефективного використання праці військовополонених вважалося поліпшення їхнього продовольчого постачання, збільшення раціону. Згідно з нормою, затвердженою у грудні 1941 р., радянські військовополонені на день отримували продуктів, харчова цінність яких становила 2540 Ккал. Це, зрозуміло, прирікало їх на голодування. Тому вже 9 квітня 1942 р. було внесено деякі зміни до законопроекту від 20 лютого 1942 р., зокрема дещо збільшено норму харчування (менше м'яса, але більше хліба)⁶⁷. Та ці наміри були фактично нівельовані зниженням норм харчування для німецького населення на початку квітня. Тому 17 квітня 1942 р. раціон радянських робітників було значно збіднено, щоб дистанція між нормами харчування німців і радянських полонених продовжувала зберігатися й припинилися скарги на тяжке життя громадян Райху, спричинене раціоном харчування для іноземців. Як тільки в жовтні 1942 р. раціон для німців підвищився до попереднього рівня, указом Міністерства економіки від 6 жовтня норми для радянських робітників також зросли на 10 %. Але в підсумку виявилось, що ці норми були, однак, меншими, ніж до зниження. До того ж, норми харчування радянських військовополонених від самого початку залишалися найнижчими, якщо порівнювати з будь-якою іншою категорією іноземних робітників у Німеччині, і були недостатніми, щоб підтримувати повноцінну життєдіяльність організму⁶⁸. Ці запізнілі заходи не могли врятувати катастрофічну ситуацію й зупинити масову загибель людей, яка досягла своєї кульмінації взимку 1941/42 р. Оголошене 21 серпня 1944 р. формальне прирівняння умов утримання радянських військовополонених до норм утримання у полоні військовослужбовців з інших європейських країн так і не було досягнуте.

Впродовж війни політика нацистської Німеччини щодо радянських військовополонених продовжувала базуватися на расизмі, байдужості до людського життя й цинічному прагматизмі⁶⁹.

Правовий статус радянських військовополонених у СРСР

Історія полонених червоноармійців під час Другої світової війни буде не повною, якщо не розглянути політику радянської держави стосовно своїх громадян, які опинилися в полоні. Численні документи, свідчення очевидців говорять про те, що солдати та командири Червоної армії, які потрапили в полон, страждали не лише в умовах неволі. На Батьківщині вони несправедливо розглядалися як “боягузи й зрадники”. Це збільшувало їхню трагедію. Згідно з тодішнім радянським законодавством, тільки здача у полон, яка не була викликана бойовою обстановкою, вважалася тяжким військовим зло-

чином і, згідно зі ст. 22 “Доповнення про військові злочини” (ст.193-22 КК СРСР), каралася вищою мірою покарання — розстрілом з конфіскацією майна. У 1934 р. кваліфіковано такий вид злочину, як “зрада батьківщини” (додатки до ст. 58 — 1а, 1б, 1в, 1г КК РСФСР), за який покарання зазнавали всі повнолітні члени родини “зрадника”. Перехід військовослужбовця на сторону противника входив до переліку військових злочинів і карався смертю, а члени його родини підлягали арештові або заслання незалежно від того, знали вони про його наміри чи ні.

Воєнна катастрофа 1941 р., коли значні території із цивільним населенням за досить короткий термін були окуповані противником, а кількість полонених військовослужбовців РСЧА обчислювалася у мільйонах, викликала відповідну реакцію керівників СРСР у вигляді посилення репресій, передусім щодо військових. Постанова ДКО СРСР від 16 липня 1941 р. про арешт і передачу під суд Військового трибуналу дев’яти генералів Західного, Північно-Західного, Південного фронтів “за ганебне звання командира боягузтво, бездіяльність влади, відсутність розпорядливості, здачу зброї противнику без бою і самочинне залишення бойових позицій”⁷⁰ та відомий спільний наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. за підписами Голови ДКО Сталіна, його заступника Молотова, маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенка, Шапошникова, а також генерала Жукова, визначали здачу в полон як дезертирство й “зраду батьківщини”, покарання за яке зазнавали не лише військовослужбовці, а й члени їхніх родин: сім’ї командирів і політпрацівників належало арештовувати, а родини полонених солдатів — позбавляти державної допомоги.

Проте реальність життя вносила свої корективи. Проблему військовополонених і оточенців, які вже з перших тижнів війни верталися через лінію фронту в розташування радянських військ, мала вирішити Постанова ДКО № 1069сс від 27 грудня 1941 р., що регламентувала порядок перевірки та фільтрації “колишніх військовослужбовців Червоної армії”, які вийшли з оточення чи звільнених із полону. На виконання цієї Директиви ДКО були видані відповідні накази НКВС № 001735 від 28 грудня 1941 р. та НКО СРСР за №0521 від 29 грудня 1941 р.⁷¹. Всі звільнені чи ті, що втекли з німецького полону, військовослужбовці через армійські збірно-пересильні пункти (ЗПП) направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (існували із січня 1942 до січня 1946 р.) для перевірки. Для цього у найкоротші строки 1942 р. було організовано 10 спецтаборів: Грязовецький і Череповецький у Вологодській області — для Карельського, Ленінградського, Волховського і Північно-Західного фронтів; Южський в Іванівській області, Рязанський і Суздальський для Західного й Калінінського фронтів; Тамбовський, Подольський і Острожський у Воронежській області для Брянського й Південно-Західного фронтів; Новоаннінський у Сталінградській, Старобільський у Ворошиловградській області для Південного фронту⁷². В цих таборах і ЗПП організовувалася робота з виявлення серед колишніх полонених “зрадників батьківщини”, шпівнів і диверсантів. Після перевірки, військовослужбовці, на яких не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися на поповнення діючої армії.

Отже, цими кроками тепер формально запроваджувалася процедура з'ясування обставин полонення і поведінки у полоні. Особи, по відношенню до яких після перевірки в спецтаборах не були встановлені компрометуючі матеріали, після завершення слідства направлялись для подальшої відправки на фронт до найближчих військкоматів.

Перші законодавчі документи щодо визначення ступеня відповідальності осіб, які перебували на окупованих ворогом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46сс “Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом”, роз'яснював, за які дії наставала кримінальна відповідальність. За ст. 58-1а — зрада батьківщини — вищій мірі покарання або до 10 років ув'язнення підлягали: “Радянські громадяни, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, відбудови промислових і комунальних підприємств... шпигуни, провокатори, донощики...”⁷³. Таємна Постанова ДКО від 24 червня 1942 р. “Про членів сімей зрадників батьківщини” встановлювала порядок, за яким підлягали арештові й заслання родичі військовослужбовців та цивільних осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання за статтею 58-1а. До вже існуючого з 1934 р. переліку злочинів додавалися: сприяння німецьким окупантам, служба у каральних або адміністративних органах окупантів, навіть “спроба зради” батьківщини чи зрадницькі настрої, відступ разом з окупантами⁷⁴.

Після створення влітку 1942 р. в Червоній армії штрафних рот для рядового й сержантського складу, штурмових і штрафних батальйонів для офіцерів, звільнених з полону військовослужбовців стали направляти до цих дисциплінарних підрозділів⁷⁵. У директиві наркома оборони Й. Сталіна від 1 серпня 1942 р. наказувалося формувати штурмові стрілецькі батальйони із командно-начальницького складу Червоної армії, який утримувався у спецтаборах НКВС за те, що перебував на окупованій території й не брав участі в партизанських загонах, і використовувати ці підрозділи “на найбільш активних ділянках фронту”⁷⁶.

Перебування колишніх полонених у дисциплінарних частинах розглядалося керівництвом СРСР не інакше як можливість “зі зброєю в руках довести свою відданість батьківщині”. З початком звільнення окупованих територій направлення до штрафних рот і батальйонів ще більше формалізувалося. У наказі начальника Головного управління формування й укомплектування військ Червоної армії Ю.О. Щаденка № 97 /ш від 10 березня 1943 р. містилися вказівки, щоб колишніх військовополонених після швидкої перевірки відразу направляти до штрафних частин⁷⁷. Термін перебування в дисциплінарних частинах становив один-два місяці участі в боях, або до нагородження орденом за виявлену в бою звитягу чи до першого поранення. Після цього особовий склад, за наявності гарних атестацій, міг бути призначеним у польові війська на відповідні посади командно-начальницького складу⁷⁸.

У 1944 р. у РСЧА було 15 штрафних батальйонів і 301 штрафна рота. За даними Генштабу Червоної армії, від 1942 по 1945 рр. у штрафні роти та батальйони було направлено 427 910 осіб, а загальні втрати особового складу цих дисциплінарних частин становлять 170 298 військовослужбовців⁷⁹.

З розгортанням наступальних дій процедуру перевірки контингенту військовополонених та оточенців було спрощено. Згідно з наказом ГКО № 2779 від 21 січня 1943 р., визволені з полону військовополонені перевірялися в збірно-пересильних пунктах НКО армійськими комісіями (а не в спецтаборах, як раніше. — *Авт.*). Рядові та молодший командний склад, які не мали за собою компромату, направлялись до Армійських запасних збірних пунктів (АЗСП); командний і політичний склад — в розпорядження відповідних начальників відділів Червоної армії, а ті, хто виявився “нестійким, ворожим елементом”, — до спецтаборів НКВС для подальшої перевірки⁸⁰. У міру просування військ на захід, через раніше окуповану територію України, кількість колишніх військовополонених й оточенців постійно зростала, а потреба передових частин у бійцях ніколи не зменшувалась, тому досить часто траплялося, що колишні військовополонені потрапляли на фронт одразу після свого звільнення. Їхньою перевіркою ставав перший бій⁸¹.

Зміна воєнно-політичної обстановки у 1944 р. — перенесення бойових дій Радянської армії на територію інших країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного поділу світу між союзниками по Антигітлерівській коаліції, а головне — гостра потреба у робочій силі для відбудови зруйнованої країни — все це теж внесло певні корективи у ставлення радянської влади до мільйонів громадян СРСР, які опинилися в роки війни за кордоном. На перший план вийшло питання організації повернення працездатного населення та його ефективне використання. Про ставлення радянського керівництва до цивільних та військовополонених, що опинилися за кордоном, було оголошено в урядовому зверненні, опублікованому 11 листопада 1944 р. в газеті “Правда” у формі інтерв’ю з новопризначеним Уповноваженим Раднаркому СРСР у справах репатріації генералом Пилипом Голіковим⁸². Чутки про очікувані репресії щодо репатріантів він назвав “безглуздя” та “нечуваною брехнею”, котру навіть якось незручно й “зайве спростовувати”. Офіційну позицію керівництва СРСР було висловлено так: “У радянських колах вважають, що навіть ті із радянських громадян, котрі під німецьким насиллям і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати *свій обов’язок* (виділено нами. — *Авт.*) після повернення на Батьківщину... Всім радянським громадянам, котрі повертаються, надається повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога та досягненні перемоги, одним — зі зброєю в руках, іншим — на виробництві, третім — у галузі культури”⁸³. З одного боку, це був неабиякий відступ від попередніх трактувань у таємних урядових постановках військового полону та примусової праці на ворога як злочинної діяльності. З іншого, — обмовка “якщо вони чесно будуть виконувати свій обов’язок” не залишала сумнівів, що умовою повернення репатріантів

до своїх рідних домівок і сімей є їхня цілковита лояльність до радянської влади, ентузіазм “у розгромі ворога” та покірність, адже будь-яке невдоволення, необережне слово могли витлумачити як зраду. Ще менше сумнівів щодо пильного контролю та нагляду за цією категорією громадян залишали постанови й інструкції (які не публікувалися) щодо проведення репатріації.

Після створення репатріаційної структури були внесені корективи до порядку проходження перевірки військовополонених. Постанова ДКО № 6884 с від 4 листопада 1944 р. визначала: “Усіх військовослужбовців Червоної Армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти, в міру їх повернення до Радянського Союзу, в спеціальні запасні частини військових округів”, де їх належало перевіряти органам контррозвідки СМЕРШ НКО впродовж 1—2 місяців. Після перевірки всіх військовослужбовців і командирів, які не викликали підозри, направляти на поповнення військ фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (поліцейських, “власівців”, комбатантів формувань Вермахту), а також колишніх військовополонених офіцерів направляти в спецтабори НКВС для подальшої їх перевірки органами НКВС та СМЕРШ НКО. Всіх офіцерів після перевірки направити на формування штурмових батальйонів”⁸⁴.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони й перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС. Її проводили співробітники НКВС, НКДБ та військової контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки, згідно з наказом НКВС—НКДБ від 16 червня 1945 р. “Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих радянських громадян, які повернулися на Батьківщину”⁸⁵. За даними, які наводять В. Земсков та П. Полян⁸⁶, станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах 18,3 % колишніх військовополонених вернулися до попереднього місця проживання, 42,82 % — були призвані до армії, 14,69 % — арештували, 22,37 % — зарахували до трудових батальйонів НКО, ще 2 % — перебували на службі в збірно-пересильних пунктах або працювали в господарствах радянських військових частин та установах за кордоном. Загалом, після війни перевірку пройшло понад 1,8 млн колишніх радянських військовополонених⁸⁷. З них майже 1 млн осіб не викликали підозри у компетентних органів і були відряджені для подальшого проходження служби до Червоної армії або за місцем проживання, 300 тис. осіб примусово направили до батальйонів для роботи в промисловості⁸⁸, 233,4 тис. — засудили і помістили вже в радянські табори⁸⁹. Якщо порівняти ці дані з іншою цифрою — загальною кількістю людей, притягнутих військовими трибуналами до судової відповідальності в 1945 р., яка становить 357 тис. осіб, відразу можна зрозуміти, що справи стосовно військовополонених переважали тоді в практиці роботи військових трибуналів⁹⁰.

Дуже рідко працевлаштування колишніх військовополонених мало звичний вигляд відвідування відділу кадрів із взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови

своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 тис.⁹¹ Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку із числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця в складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р.^{*}, але людей із цих частин не відпустили, а “перевели у постійні кадри промисловості”, що на практиці означало *прикріплення до місця роботи*. За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена — від 2 до 4 місяців)⁹². Навіть після досягнення демобілізаційного віку “трудбатальйонники” все ж не отримали права вернутися додому на відміну від їхніх ровесників — військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії в різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І власне, такого рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали в складі трудових батальйонів, тільки на початку 50-х років їм вдалося легально повернутися додому. Про життя “трудбатальйонників” можна довідатися з акта обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ, складеного в грудні 1946 р. інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради: “Гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний одяг, який щодня носять”⁹³. Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці впродовж 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі № 1 у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі репатріанти не мали прописки, отже, були подібними до безправних кріпаків. Фактично, вони потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від аналогічної, тільки двома роками раніше, в нацистській Німеччині.

Згідно з виданими інструкціями і постановами, підприємства й міністерства зобов'язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: “Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів, є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робіт-

* Директива Генерального штабу Збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р.

ники підприємств і будівництв”⁹⁴. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у т. ч. ті, які отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію⁹⁵. Проте сам факт появи подібного листа з роз’ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов, ухвалених урядом СРСР у 1944—1948 рр.⁹⁶, а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці “права” репатріантів (військовополонених) нічого не значили і дуже часто порушувалися.

Тривалий час радянські громадяни, які вернулися з полону, зазнавали утисків власних прав. Вони усувалися від участі у політичному житті країни, при вступі до вищих навчальних закладів до них ставилися з підозрою, не вважали учасниками війни. Навіть після смерті Сталіна мало що змінилося в становищі колишніх військовополонених. 17 вересня 1955 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.” Згідно із цим Указом, разом із радянськими громадянами, що співпрацювали в період війни з окупантами, були амністовані й колишні військовополонені, які ще перебували за кордоном. Проте дія Указу не поширювалася на військовослужбовців, засуджених за добровільну здачу в полон, і тих, які відбували покарання в СРСР.

Лише в 1956 р. була зроблена спроба змінити ставлення до колишніх полонених. 19 квітня 1956 р. Президія ЦК КПРС ухвалила рішення про створення комісії під головуванням маршала СРСР Г. Жукова із завданням розібратися зі становищем військовослужбовців Червоної армії, які повернулися з полону, і внести свої пропозиції до ЦК КПРС. 4 червня того ж року доповідна записка Г. Жукова, К. Фурцевої, К. Горшеніна та інших “Про становище колишніх військовополонених” була подана на розсуд членів ЦК партії. 29 червня 1956 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили Постанову “Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їх родин”⁹⁷, аналогічний варіант постанови був ухвалений ЦК Компартії та Ради Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. У цих постановках була засуджена практика політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишніх військовополонених та їхніх родин. Пропонувалося поширити Указ про амністію 1955 р. і на колишніх військовополонених, засуджених за здачу в полон. З 1957 р. справи колишніх військовополонених були в основному переглянуті. Більшість засуджених реабілітували. Їм відновили військові звання та пенсії, повернули нагороди. Ті полонені, які отримали поранення або втекли з полону, були нагороджені орденами й медалями. Але загалом процес реабілітації колишніх радянських бранців розтягнувся ще на десятьки повоєнних років.

Система військового полону в СРСР

Радянський уряд від самого початку розглядав військовий полон як політичну, а не військово-гуманітарну проблему і поставив її в цілковиту залежність від ідеологічних пріоритетів й існуючої військової доктрини. У розвитку системи військового полону часів Другої світової війни виділяють два періоди⁹⁸. Перший тривав з вересня 1939 р. до червня 1941 р., у цей час відбулося організаційне становлення системи роботи з військовополоненими — створено нормативну базу, Управління щодо військового полону НКВС СРСР, систему пунктів та стаціонарних таборів для військовополонених на території СРСР. У практиці цієї роботи НКВС повністю покладався на “багатий” досвід ГУЛАГу.

Упродовж другого періоду — 1941—1945 рр. — табірна система військового полону набула цілісного вигляду. За три перші місяці війни було ухвалено біля десяти різних документів: “Положення про військовополонених”, “Інструкція НКВС СРСР з обліку військовополонених”, оголошена в наказі НКВС від 7 серпня 1941 р., “Тимчасова Інструкція про конвоювання військовополонених частинами конвойних військ НКВС СРСР”, яка вводилася в дію наказом № 0318 від 4 липня 1941 р.; накази НКО СРСР № 312 1941 р. “Про добові норми харчування військовополонених”; “Положення про центральне довідкове бюро у справах військовополонених при виконкомі союзу товариств Червоного Хреста і Червоного півмісяця” від 24 липня 1941 р.; наказ НКВС СРСР № 0371 від 16 серпня 1941 р. “Про стан таборів військовополонених” та ін.⁹⁹.

Основна відповідальність за нагляд, контроль і втілення в життя наказів та постанов покладалась на спеціально створену систему органів у структурі Наркомату внутрішніх справ — Управління у справах військовополонених, 1944 р. реорганізоване в Головне управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ НКВС СРСР).

Транспортування до табору

Радянський полон для бранців починався з доставки до табору. Спочатку полонені потрапляли до пунктів прийому військовополонених, а потім — до фронтових таборів-розподільників НКВС, які створювались у фронтовому тилу, в місцях, що забезпечували швидку доставку військовополонених з фронту¹⁰⁰.

Умови транспортування військовополонених у тил залежали від багатьох чинників: пори року, місця полонення, ситуації на фронтах тощо. Іноді полоненим доводилось долати пішки по морозу 200—300 км за 7—10 днів. 2 січня 1943 р., у зв'язку з тим, що у процесі евакуації військовополонених із прифронтових смуг і впродовж усього їх шляху до табору припускалося багато серйозних помилок і грубих порушень з боку відповідальних осіб, виходить наказ № 001 народного комісара оборони “Про впорядкування роботи з евакуації військовополонених із фронту”. До відома командувачів фронта-

ми доводилось, що вони повинні організувати відправку полонених у тил у якомога більш стислі терміни, виділяти достатню для цього кількість охорони. Долати військовополонені мали не більше 25–30 км на день. Кожен військовополонений мав бути забезпечений теплим одягом, їжею, негайною медичною допомогою¹⁰¹. Зазвичай картина виглядала інакше: “Ми йшли, механічно переставляючи ноги. Час від часу хтось стогнав, хтось валився в сніг. Я ледве було не наступив на одного, хто впав. Мені здалося, що він помер”, — згадував один із зарубіжних бранців¹⁰².

У положенні про військовополонених, затвердженому наказом НКВС СРСР № 0342 від 21 липня 1941 р., записано: “Військовополонені після їх взяття у полон повинні негайно бути відправленими до таборів для військовополонених... Поранені і хворі військовополонені, що потребують медичної допомоги або госпіталізації, повинні бути терміново направлені командирами частин до найближчих шпиталів”¹⁰³. Це підтверджується свідченням: “... Радянські солдати, які супроводжували колону полонених, поводитися дуже коректно. Червоноармійці підганяли нас лише криками «Давай-давай!» і не більше. А якщо який-небудь полонений падав, російський солдат підходив до німця, допомагав йому встати, а потім доповідав своєму офіцеру про те, що трапилося. І знесилений німець одержував місце на санях! Хворих полонених росіяни залишали в лазареті, так що наступного ранку сани знову їхали порожніми”¹⁰⁴. Не всім полоненим так таланило. За свідченням очевидців, після Сталінградської битви на шляху до табору в с. Капустін Яр конвоїри добивали знесилених німецьких військовополонених прямо на очах у цивільного населення. Характерно, що конвоювали в колонах лише німців, румуни та італійці діставалися до місця призначення без охорони по декілька осіб і розпитували дорогу до табору в населення¹⁰⁵.

Згідно з наказом № 00242 наркома внутрішніх справ від 5 лютого 1943 р. “Про заходи із впорядкування конвоювання військовополонених” “Начальникам ешелонів на шляху слідування через помічників із постачання забезпечувати військовополонених:

- а) гарячою їжею — раз на добу;
- б) окропом — не менше разу на добу і холодною водою у достатній кількості;
- в) роздачу хліба й інших належних продуктів — щоденно;
- г) постачання ешелону паливом і роздачу його по вагонах;
- г) за відсутності в вагонах унітазів не менше двох разів на добу робити зупинку ешелону для відправки природніх потреб;
- д) щоденний обхід вагонів медпрацівниками для надання медичної допомоги військовополоненим, що її потребують, зняття з ешелонів тих, хто підлягав госпіталізації і передачі їх до найближчих шпиталів (лікарень)”¹⁰⁶. Відповідальність за смертність військовополонених під час дороги покладалася на начальника ешелону і його помічника з постачання аж до віддання до воєнного трибуналу.

За розпорядженням заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР 52/23718 начальникам військ НКВС з охорони тилу фронтів “Про по-

рядок продовольчого забезпечення військовополонених, які етапуються”, начальникам приймальних пунктів заборонялося видавати військовополоненим одразу все продовольство, яке мало отримуватися впродовж усієї дороги¹⁰⁷. Начальникам тилу фронтів і армій наказувалося “стежити за тим, щоб у військовополонених зберігалися амуніція, головні убори та особисті речі. Винних у недогляді за збереженням речового майна у військовополонених притягувати до суворої відповідальності”¹⁰⁸.

Дотримання правил гігієни під час транспортування та карантину при прибутті до табору були дуже важливими. Недотримання карантинних норм призводило до епідемій і зростання смертності в таборах. Про ліквідацію порушень правил прийому, утримання і етапування військовополонених йшлося у наказі № 0139 наркома внутрішніх справ від 4 липня 1944 р. Зазначалося, що до етапів до деяких таборів потрапляли особи, що не пройшли належного карантину. Як наслідок, у кількох таборах спалахнула епідемія висипного тифу¹⁰⁹.

Побутові умови в таборах

Побутові умови, в яких перебували військовополонені, були різними. На них головним чином впливали військові звання полонених, їхній фізичний стан та політична орієнтація. Основні умови утримання визначені в “Положенні...” від 21 липня 1941 р.¹¹⁰, де йдеться про окреме утримання офіцерів та прирівняних до них осіб від інших військовополонених. Полоненим не дозволялося виходити за межі табору без дозволу, грати в азартні ігри, вживання алкоголю чи наркотиків, зберігання заборонених речей¹¹¹. Забороненими були зброя, радіо та фотоапарати, біноклі й компаси, карти та плани місцевості, фінські ножі, алкогольні напої, література, всі види документів, електричні ліхтарі і свистки, протигази, всі види ліків, гроші (в сумі понад 50 крб.)¹¹². Усі ці речі мали вилучатися у полонених.

Типовий табір складався з бараків для полонених, лазарету, амбулаторії, санпропускника, кухні, харчоблоку, майстерень, госпдвору, складів, штабу. По периметру табір огороджувався загорожею з колючого дроту заввишки майже 2 м, по обидва боки від якої створювалася заборонена зона завширшки до 5 м, яка, в свою чергу, огороджувалася колючим дротом заввишки до 1 м. По периметру встановлювалися вишки (висотою 3—4 м) для вартових. Для входу в табір існували контрольно-пропускні вахтерські пости. Охоронна зона мала добре освітлюватися¹¹³.

З 1944 р. за наказом народного комісара внутрішніх справ від 9 вересня було створено режимні табори для утримання особливих категорій військовополонених¹¹⁴. До цих категорій належали учасники злочинів та звірств над громадянами СРСР, активні “фашисти” зі співробітників розвідувальних, контррозвідувальних й каральних органів і ті, хто здійснював втечі й виявляв прагнення до них. Умови в цих таборах порівняно з іншими таборами були більш суворими. Вікна бараків (землянок) закривалися ґратами, а двері на ніч зачинялись на замок. Виходити на вулицю вночі було заборонено. Окрім

часу роботи, військовополонені мали перебувати у бараках. Робочий час для мешканців цих таборів становив 12 год. на добу. За порушення некримінального характеру полоненні потрапляли на гауптвахту, де було заборонено користуватися папером, палити. В'язні гауптвахт позбавлялися прогулянок, а гаряче харчування видавалося через день.

У таборах, де утримувалися вищі офіцери, існував свій розпорядок: "...підйом, триразове харчування, прогулянки, пообідній і нічний сон — такий був розпорядок. Рано вранці й пізно ввечері по приміщеннях проходив черговий офіцер. Раз на тиждень ми йшли в лазню", — писав ад'ютант Паулюса полковник В. Адам¹¹⁵.

Для збереження життя й підтримки працездатності полонених 5 жовтня 1944 р. було видано наказ наркома внутрішніх справ про створення оздоровчих таборів та оздоровчих відділень¹¹⁶. Відповідно до наказу створювалося шістнадцять таборів для утримання знесилених військовополонених, з них один призначався для хворих на туберкульоз. В усіх інших таборах утворювалися оздоровчі відділення, розраховані на 10 % від ліміту табору. Оздоровлення відбувалося завдяки полегшеному режимові утримання, інтенсивному лікуванню та харчуванню.

Робота для контингенту оздоровчих таборів тривала 2—4 години (не більше 6 годин) і була не важкою. Існували також спецшпиталі для важко хворих і поранених бранців.

Керівництво НКВС—МВС постійно видавало накази про заходи зі збереження фізичного стану полонених¹¹⁷, в яких зобов'язувало керівництво таборів дотримуватися вимог по їх утриманню, харчуванню, лікуванню.

Національний склад та ідеологічна селекція

У військах, які вели бойові дії на Східному фронті, були представники різних національностей. У зведенні "Про наявність військовополонених у таборах, на приймальних пунктах та в шпиталях" станом на 15 січня 1942 р. наведено такі цифри: із загальної кількості військовополонених (10 249 осіб) німців — 5111, румунів — 3604, фінів — 311, угорців — 66, австрійців — 193, шведів — 25, росіян — 16, поляків — 48, словаків — 14, італійців — 52, чехів — 14, молдован — 4, греків — 2, українців — 17, євреїв — 2, литовців — 5, сербів — 2, іспанців — 12, норвежців — 1, голландців — 1, французів — 1, іранців — 20. Таке співвідношення кількості військовополонених за національним складом є показовим, і хоча впродовж усього часу полону відсотковий склад національностей істотно змінювався, кількість представників різних національностей, які масово воювали на боці Німеччини, представлена майже повністю¹¹⁸, загалом на початок 1949 р. в радянському полоні перебували військовополонені понад шістдесяті національностей¹¹⁹.

11 квітня 1946 р. у директиві міністра внутрішніх справ СРСР республіканським міністрам наказувалося: "У зв'язку із встановленням нормальних дипломатичних відносин уряду СРСР з урядами Угорщини і Румунії необхід-

но створити для військовополонених угорців та румунів, які утримуються в таборах МВС, кращі, порівняно з військовополоненими німцями, умови розміщення, харчування, обмундирування та побутового обслуговування, для чого пропоную: 1. Усіх військовополонених угорців та румунів розмістити окремо від військовополонених німців, звести їх в окремі табори або табірні відділення, надавши кращі приміщення¹²⁰. Німців почали розміщувати за можливості окремо від інших військовополонених ще з кінця 1943 р.¹²¹. Тобто принципу рівності серед військовополонених різних націй для радянської влади не існувало: утримуючи окремо бранців німецької національності, радянські власті намагалися уникнути їхнього негативного впливу на військовополонених інших національностей.

Поділ військовополонених Вермахту відбувався і за політичними принципами. Ідеологічна селекція військовополонених починалася відразу після того, як вони потрапляли на фільтраційний пункт. Німецькі військовополонені, залежно від обраної ними політичної позиції, розміщувалися в таборах різних категорій. Із початку війни мав місце лише досить примітивний розподіл на комуністів та “фашистів”, останні постійно чули звинувачення в тому, що вони напали на першу в світі країну робітників і селян. На той час було ще дуже мало полонених, які оголошували себе комуністами або співчували їм.

З 1942 р. почали відокремлювати всіх тих “не комуністів”, про яких можна було сказати, що вони не сприймають нацизм, або, принаймні, ставляться до нього з підкресленою стриманістю. Припускалося, що вони не стануть брати участі в актах саботажу. Відтоді кваліфіковані робітники для роботи в радянській військовій промисловості рушали в індустріальні райони Уралу.

Численні зміни й перетворення в радянській системі утримання військовополонених слугували підтриманню працездатності німецьких військовополонених, які працювали у радянській військовій економіці. Чим впертіше чинили опір військовополонені комуністичним ідеям, тим послідовніше вони знижувалися як політичні супротивники примусовими роботами¹²².

Окрім політичної сегрегації відбувався і поділ військовополонених за національністю та військовими званнями. Наказом НКВС СРСР № 00398 про вивезення військовополонених із таборів і приймальних пунктів прифронтової смуги від 1 березня 1943 р. для утримання військовополонених вищого комскладу й офіцерів виділявся Оранський, Суздальський і Єлабузький табори. В Оранському і Єлабузькому таборах утримувалися військовополонені переважно німецької національності, а в Суздальському — італійці, угорці, румуни та ін.¹²³.

Продовольче забезпечення

Продовольче забезпечення військовополонених регламентувалось величезною кількістю наказів, директив, розпоряджень, що постійно видавалися НКВС—МВС СРСР. Від початку бойових дій між Німеччиною та Радянським Союзом ці норми постійно знижувалися¹²⁴.

Особливо складною стала ситуація з харчовим забезпеченням німецьких військовополонених під час завершення Сталінградської битви. Станом на 15 квітня 1943 р. у таборах та приймальних пунктах померло майже 100 тис. полонених. Ситуація ставала дедалі критичнішою, НКВС СРСР мав терміново вживати заходів. Циркуляром № 52/21490 від 16 грудня 1942 р. було введено шість диференційованих норм харчування, які згодом було закріплено у “Тимчасовому положенні про порядок забезпечення таборів НКВС військовополонених та спецконтингентів”. Відповідно до цих норм у раціоні військовополонених знову з’являється м’ясо (30 г — рядовим, 50 г — офіцерам та 70 г — хворим), вводяться сало й комбіжир. Рядові та унтер-офіцери отримували хліб залежно від виконання норм виробітку. Ті, хто виконував виробничу норму до 50 %, одержували 400 г хліба, від 50 до 80 % — 500 г, від 80 до 100 % — 600 г, від 100 до 125 % — 700 г, від 125 до 150 % — 800 г, а від 150 % і вище — 900 г. На 100 г хліба більше отримували військовополонені, які виконували важку фізичну роботу¹²⁵.

З весни 1943 р. збільшується кількість виробничих таборів, а в УПВІ НКВС СРСР створюється виробничий відділ. 2 липня 1943 р. спеціальним циркуляром № 341 були встановлені щоденні додаткові видачі до основного пайка по 120 г риби на кожного знесиленого військовополоненого¹²⁶.

Треба вказати й на той факт, що військовополонені, перебуваючи у таборах, навіть у важкій у продовольчому відношенні 1942 і 1946 рр., часто мали змогу харчуватися краще за пересічних радянських громадян: “Справедливості заради варто зазначити, що пайок, одержуваний військовополоненими, був у два рази більше пайка російського цивільного жителя. Я мав можливість переконатися в цьому особисто, коли восени працював вантажником на Камі. Радянські люди, що виконували таку ж саму роботу, як і ми, одержували на день тільки чотириста грамів хліба і кілька варених картоплин чи солоних огірків. Іноді, якщо кому-небудь удавалося піймати в Камі рибицу, ми варили рибний суп, однак це траплялося не часто. Незважаючи на посилений пайок, полонені одержували повільно: позначалося сильне виснаження в котлі оточення”¹²⁷.

Відчутно поліпшилося харчування військовополонених у 1944 та 1945 рр. за рахунок збільшення раціону й норми видачі основних продуктів, введення різноманітних додаткових продуктів¹²⁸, а також збільшення порцій після наказу НКВС СРСР № 001287 від 18 жовтня 1944 р.¹²⁹. Проте треба підкреслити і той факт, що дуже часто харчування полонених здійснювалося не тими продуктами, які було зазначено в нормах, а тими, що були в наявності. На рівень здоров’я бранців також впливали крадіжки продуктів і нерегулярність їх постачання. Чималу роль відіграло й те, що передбачити, скільки полонених прибуде до табору чи до приймального пункту, не завжди було можливо, тому для новоприбулих бранців просто не вистачало фондів.

Важким для військовополонених став 1946 р. — рік великого голоду. У цей час було припинено видачу хліба за всіма видами додаткового харчування для самих військовослужбовців МВС, а для військовополонених скасовувалася диференційована норма видачі хліба, а також додаткових гарячих

страв військовополоненим, які виконували норми виробітку¹³⁰. А вже з грудня 1946 р. військовополонені всіх категорій були переведені на основну норму харчування, а ослаблені й працюючі позбавлялися додаткового харчування (за винятком збільшення видачі цукру на 25 %) ¹³¹. Лише військовополонені, зайняті на підземних роботах, відповідно до директиви МВС СРСР № 325 від 12 листопада, одержували додатково 300—400 г хліба на добу при виконанні норм виробітку¹³². Але і основну норму харчування одержували не всі військовополонені. Для тих, хто виконував норми до 80 %, видавали 400 г хліба і 650 г картоплі й овочів, від 80 до 100 % — 500 г і 800 г, від 100 до 125 % — 600 г і 900 г, понад 125 % — 700 г і 1000 г відповідно¹³³. У 1947 р. становище з харчуванням військовополонених змінилося не набагато.

Таким чином, якщо харчування військовополонених, що працювали у вугільній і гірничорудній промисловості, було збільшене шляхом уведення для них спеціальних норм продовольчого забезпечення, то раціон військовополонених, які працювали на важких роботах на шкідливих виробництвах, нічим не відрізнявся від раціону інших військовополонених. Це призводило до зменшення кількості працездатних військовополонених. А до лазаретів та оздоровчих команд у першу чергу потрапляли ті, хто з якихось причин не виконували виробничі норми і не мали можливості за гроші купувати додаткову їжу.

Гостра нестача продовольства у країні спричиняла всілякі зловживання та розкрадання продовольства табірними начальниками та охоронним персоналом. Так, 25 січня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов підготував із цього приводу закритий лист МВС СРСР про боротьбу з розкраданням та розбазарюванням продовольства в таборах МВС для військовополонених¹³⁴.

11 грудня 1947 р., якраз напередодні скасування продовольчих карток для населення СРСР, було видано черговий наказ № 0751 МВС СРСР¹³⁵, яким запроваджувалося десять нових норм добового забезпечення різних категорій військовополонених. Донорам за здачу крові належало додаткове харчування у вигляді вершкового масла, цукру, м'яса та крупи. За цими нормами харчування військовополонених здійснювалося до самого завершення їх перебування в СРСР.

Працевикористання

Закінчення війни характеризується початком найбільш повного працевикористання військовополонених. Радянська промисловість, і особливо наука, мали потребу в німецьких фахівцях. Пошуком і виявленням фахівців присвячено безліч внутрішніх директив і розпоряджень ГУПВІ НКВС. Причому в розпорядженнях про їх розшук обов'язково фігурують вказівки про виявлення компрометуючої інформації¹³⁶.

Для робіт на виробництві й у таборах серед військовополонених розшукувались електрики, кравці, чоботарі, шахтарі й фахівці багатьох інших спеціальностей. Наказом заступника народного комісара внутрішніх справ від

28 квітня 1945 р. для підвищення ефективності працевикористання полонених пропонувалось провести облік ще не врахованих фахівців, утворювати кваліфікаційні комісії для перевірки спеціалістів, які не мали документів про спеціальність, “покрасити побутові умови для військовополонених фахівців, розташували їх у кращих житлових бараках, забезпечивши постільними речами, доброякісним одягом та взуттям і т.п.”¹³⁷, переводити необхідних фахівців у регіони, що мають в них потребу. При відборі військовополонених з інших районів дислокації для роботи на донбаських шахтах у 1944 р. приділялась увага фізичному станові військовополонених, особливо тих, хто мав “вугільну кваліфікацію”. З числа гірняків-військовополонених відбиралися бригадири і створювалися бригади¹³⁸.

Наказом МВС СРСР від 4 серпня 1947 р. на оперативний облік бралися фахівці в перспективних галузях науки й техніки. До таких були зараховані: “а) радіолокація, електронна і вакуумна техніка; б) атомна фізика; в) галузь низьких температур та реактивна техніка; г) нічне бачення; г) професори і доктори наук; д) технічні керівники фізико-хімічних й науково-дослідних інститутів і лабораторій; е) інженери всіх спеціальностей; є) фахівці в галузі фізики й хімії, що мають вищу освіту; ж) фахівці, незалежно від їхньої освіти, що надали цінні технічні та раціоналізаторські пропозиції”¹³⁹. Наукові дослідження німецьких фахівців знаходили практичне застосування. Так, при авіазаводі № 86 Міністерства авіаційної промисловості СРСР у 1946 р., для створення трьох дослідних екземплярів літака Т-117 було організоване особливе конструкторське бюро, в якому працювали конструктори й технологи високої кваліфікації. Вже до кінця 1947 р. група з 42 фахівців-військовополонених під керівництвом Християна Манфреда Рудольфа розробила проект турбореактивного двигуна з гвинтом, який високо оцінили фахівці Державного НДІ ВПС¹⁴⁰.

До числа фахівців-військовополонених, які широко залучалися до своєї професійної діяльності, належали медики. Лікарям-ординаторам заборонялось видавати звільнення від роботи, направляти й виписувати з госпіталів військовополонених і брати участь у роботі комісій з визначення групи працездатності. Але, як показує практика, ці вимоги на місцях найчастіше порушувалися¹⁴¹. При постійній нестачі лікарського персоналу полонені лікарі залучалися до роботи досить широко, найчастіше самі полонені більше довіряли своїм лікарям і лікувались у них з більшим бажанням. У березні 1945 р. радянське керівництво було змушене використовувати медпрацівників, які утримувалися у в'язницях, передавши їх із відання тюремного управління в табори військовополонених. Їх було розконвойовано і утримувались вони поза табором, але попереджались під підписку про відповідальність за втечу¹⁴². Як і інших цінних фахівців, лікарів не поспішали репатріювати, а затримували для роботи в таборах. Характерною особливістю репатріації лікарів були відомості не про національність чи фізичний стан, а про їхню спеціальність. Так, 1 тис. військовополонених лікарів, на яких не існувало компрометуючих матеріалів і родини яких проживали в радянській зоні окупації, були включені в списки репатріантів згідно з постановою від 21 лютого

1948 р. “Про репатріацію в 1948 р. 300 тис. осіб хворих і малопрацевдатних військовополонених німців”¹⁴³.

Згідно з “Положенням...” від 1 липня 1941 р. рядові та унтер-офіцери обов’язково повинні були працювати, офіцери залучалися до праці лише за їхньою згодою¹⁴⁴. За умовами праці військовополонені прирівнювалися до місцевого населення. Також передбачалася оплата праці за встановленим рівнем. З 1946 р. до обов’язкової роботи на рівні з рядовими почали залучати офіцерів від молодшого лейтенанта до капітана включно¹⁴⁵.

Керівництво УПВІ постійно надсилало в табори вказівки та розпорядження, в яких вимагало використовувати військовополонених на роботах лише за їх фізичним рівнем. У зимовий період наказувалося для працюючих фізично скорочувати робочий день до 6 год., знижувати виробничу норму, надавати гідні умови для відпочинку, незабезпечених належним одягом і взуттям навіть не виводити на роботу¹⁴⁶. Робочий день на виробництвах для працівників, які не мали на це спеціального дозволу, обмежувався 8 год. Для працюючих на будівництві доріг робочий день тривав 9 год.¹⁴⁷ На зиму 1946/47 р. було знову наказано перевести максимальну кількість військовополонених, які працювали на вулиці, в закриті приміщення. Для тих, хто працював на відкритому повітрі, передбачалися обігрівальні пункти з обов’язковим окропом, щогодини мали робитися перерви на 10–15 хвилин для обігріву. Перевірки наявності особового складу наказувалося проводити лише в приміщеннях¹⁴⁸. Подібні директиви й розпорядження видавалися практично кожної зими¹⁴⁹.

У 1944 р. для мешканців режимних таборів передбачалася повна ізоляція від населення під час робіт, робочий день 12 год. на добу, посилений конвой або огорожа місця роботи колючим дротом¹⁵⁰. У квітні 1945 р. були створені робочі батальйони, в яких встановлювався 10-годинний робочий день, надавався один вихідний на тиждень, а облік виконаної роботи проводився кожні три дні¹⁵¹.

Ті, хто залишався в Радянському Союзі до 1951 р., — а це переважно засуджені за різні злочини військовополонені, — працювали в ізоляції від населення й інших робітників та під посиленою охороною¹⁵².

Ще одним важливим аспектом перебування військовополонених в СРСР є питання про умови праці військовополонених, дотримання керівництвом таборів та господарських установ правил техніки безпеки і статистика травматизму й смертності на виробництві від нещасних випадків. Цілком зрозуміло, що вимоги техніки безпеки при проведенні робіт були зайвою перешкодою для керівництва під час виконання планових робіт, тому досить часто ігнорувалися. Широке використання іноземних військовополонених на виробництві та будівництві в Радянському Союзі зумовлювалося важкою ситуацією з робочою силою. Велика кількість чоловіків перебувала на фронті, загинула або вернулася після отриманих поранень непрацевдатною, тому цілком зрозумілим є бажання радянської влади залучити до роботи на відбудові зруйнованого господарства військовополонених. З перших днів війни бранці використовувалися на виробництві, але лише з часу масового над-

ходження військовополонених їх працевикористання стає стабільним та пріоритетним напрямом діяльності УПВІ—ГУПВІ. На кінець 1944 р. із загальної кількості військовополонених на виробництві використовувалося 435 388 осіб, з них 20 % працювали у вугільній промисловості, яка весь термін перебування військовополонених була однією з пріоритетних¹⁵³. У цій галузі промисловості спостерігався й найбільший рівень виробничого травматизму. Наприклад, за перший квартал 1946 р. в таборах УМВС у Ворошиловградській обл. зареєстровано 7534 травматичні випадки, 30 з них призвели до смерті; у Сталінській обл. — 3790 випадки, 10 з них летальних; у Криму — 1475 випадків, 3 летальних¹⁵⁴. А вже у 4-му кварталі 1946 р. у Ворошиловградській обл. сталося 8823 випадки, з них 56 летальні; у Сталінській — 3352 випадки, з яких 14 — летальні. Січень 1947 р. знову приніс підвищення кількості летальних випадків: у Ворошиловградській обл. — 23, у Сталінській — 17. Міністрові внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенантові Т. Строкачу спеціальною директивою міністра внутрішніх справ СРСР було наказано звернути увагу на критичний стан з травматизму, вжити рішучих заходів для виправлення ситуації і доповісти про виконання 15 квітня 1947 р.¹⁵⁵. Але, незважаючи на суворі розпорядження міністерства, які передбачали зняття з роботи і навіть віддання під суд відповідальних осіб, ситуація на місцях не змінювалася.

Взагалі високий відсоток травматизму іноземних військовополонених був спричинений насамперед недбалістю керівництва, яке не стежило за дотриманням необхідних норм техніки безпеки у процесі праці військовополонених, а також навіть вільнонайманих робітників.

Медичне обслуговування і рівень смертності

Медичне обслуговування військовополонених вважається одним із найбільш важливих критеріїв при оцінюванні становища військовополонених. Саме ставлення влади до збереження життя й здоров'я полонених є тим лакмусовим папірцем, який дає змогу робити висновки щодо використання полонених, ставлення до них як до солдатів ворожої армії і просто як до людей. Чи існував у радянського керівництва план цілеспрямованого знищення військовополонених нестерпними умовами побуту, голодом, непосильною роботою, відсутністю необхідної медичної допомоги? Серед величезної кількості нормативних, звітних, поточних документів, більшість з яких мають грифи “Таємно”, “Абсолютно таємно” і т.п., що безпосередньо стосуються військовополонених, немає прямих чи непрямих указівок на проведення політики знищення колишніх солдатів Вермахту та його союзних армій. Інша справа, що виконання норм з утримання військовополонених залежало найчастіше від можливостей, сумлінності, особистого ставлення безпосередніх виконавців до вимог наказів, розпоряджень, законів. І якщо безпосереднє керівництво таборів дуже рідко йшло на прямі порушення законів, то підташування інформації, незначні відступи від норм траплялися досить часто. Відсутність суворого контролю за ситуацією на місцях створювала можли-

вості приховувати дрібні порушення і реальний стан речей. Тому посилення на офіційні документи не завжди дають змогу побачити реальну картину того, що відбувалось у таборах. З іншого боку, спогади, мемуари колишніх полонених також часто страждають необ'єктивністю й упередженістю. Причому упередженість виявляється як у бік очорнення ситуації, так і у бік замовчування негативних сторін життя в полоні.

Питанням медико-санітарного забезпечення військовополонених органи НКВС приділяли неабияку увагу від самого початку війни. До складу медико-санітарного апарату таборів для військовополонених входили санітарне відділення, центральна амбулаторія, лазарет на відповідну кількість ліжок, аптечний склад і аптека, зуболікувальний кабінет, клінічна лабораторія, млярійний загін.

Усіх цих заходів, ужитих НКВС для надання медичного догляду за військовополоненими, було не достатньо після того, як розгорнулися широкомасштабні бойові дії. У березні 1943 р. створюється система спеціальних шпиталів для військовополонених¹⁵⁶. У жовтні 1943 р. виходить низка документів, що регулювали питання медичного забезпечення військовополонених, у яких затверджувався порядок прийому хворих та поранених військовополонених і їх подальше транспортування до армійських чи фронтових шпиталів, з наступним відправленням до тилових спецшпиталів¹⁵⁷.

Для найбільш повного виконання заходів, спрямованих на відновлення фізичного стану полонених, наказом наркома внутрішніх справ СРСР за № 0219 від 5 жовтня 1944 р. було вирішено реорганізувати частину таборів та їхніх відділень у спеціальні оздоровчі табори¹⁵⁸. Наказом передбачалося особливе харчування, режим і лікування у цих закладах. Зрозуміло, що багато полонених намагалося потрапити до таких таборів чи шпиталів, тому серед справді хворих траплялися й відверті симулянти: "... в госпітальних палатах виявляються не тільки ті полонені, котрі самі підірвали своє здоров'я, а й симулянти: адже тут харчування краще, і його одержує кожний, у кого підвищена температура. Розігруються негідні сцени: від набивання і підігрівання сірниками термометра до навмисного зараження. Рекорд перебування на лікарняному ліжку належить одному старшому офіцерові, який три місяці обманював лікарів, доки його не викрили"¹⁵⁹.

На практиці з'ясувалося, що в діяльності таких закладів не все відбувалося відповідно до директив. Результати перевірки табірних оздоровчих відділень спричинили появу 24 березня 1945 р. наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 057¹⁶⁰, в якому зазначалося, що робота з виявлення і зосередження знесилених військовополонених у спеціальних приміщеннях не завжди задовільна, медичний догляд не організовано належним чином, не створено режим, який мав сприяти найшвидшому одужанню військовополонених.

У повоєнний період НКВС/МВС СРСР ретельно стежив за проведенням заходів із зниження рівня захворюваності й смертності в таборах для військовополонених. Неабияка увага при цьому приділялася боротьбі зі спалахами епідемічних захворювань, що ставали справжнім лихом для військово-

полонених. 1 березня 1946 р. вийшла директива наркома внутрішніх справ СРСР, в якій йшлося про вжиття профілактичних заходів проти інфекційних шлунково-кишкових захворювань. Передбачалося проведення обов'язкового щеплення, підтримання території таборів у належному санітарному стані, стеження за якістю питної води¹⁶¹.

Високий рівень смертності військовополонених у радянських таборах постійно турбував керівництво країни та НКВС/МВС. У грудні 1943 р. в наказі заступника народного комісара внутрішніх справ про боротьбу зі смертністю серед військовополонених вказувалося, що провина керівників дев'яти таборів, серед яких особливо відзначався Харківський табір, полягала у незадовільних санітарно-побутових умовах, недостатності харчування і теплих речей¹⁶².

У березні 1945 р. в зв'язку із загрозливим станом смертності у деяких таборах НКВС було складено узагальнену довідку про смертність військовополонених. В Україні до об'єктів із загрозливим станом смертності зарахували табори: Київський № 62, Запорізький № 100, Коростенський № 110, Бердичівський № 112, Миколаївський № 126, Уманський № 139, Кадіївський № 144, Одеський № 159, Краматорський № 217, Горлівський № 242; Краснолученський № 256, Донбаський № 280, Дніпропетровський № 315¹⁶³. Станом на 2 березня 1945 р. у зазначених таборах утримувалось 122 160 військовополонених, а перед тим впродовж січня і 20 днів лютого там померло 14 894 осіб. Зважаючи на такі катастрофічні обставини, вже 3 березня структурами НКВС було видано типове розпорядження за № 39 “Про вжиття невідкладних заходів із запобігання смертності серед військовополонених”. На складність становища вказувало вже те, що за невиконання цього розпорядження керівник табору міг бути притягнений до судової відповідальності¹⁶⁴.

Боячись відповідальності, табірне керівництво вдавалось до прямих фальсифікацій. 23 лютого 1946 р. з'явилась чергова директива НКВС СРСР № 44 “Про проведення перевірки відомостей смертності серед військовополонених, представлених таборами для військовополонених у вищі органи”. Документ засвідчив, що, подаючи до НКВС/УНКВС вказані відомості, керівники таборів намагались розосередити надмірну кількість померлих протягом того чи іншого “невдалого” місяця на кілька місяців: таким чином вдавалось приховати різке підвищення рівня смертності в окремі (переважно зимові) місяці. Щоб припинити подібну практику, всі керівники управлінь були попереджені, що в разі надання ними невірної інформації про смертність серед військовополонених до винуватців застосовуватимуться жорсткі санкції¹⁶⁵.

Початок 1946 р. характеризувався підвищенням смертності серед військовополонених, причому смертність серед японських бранців удвічі перевищувала смертність серед німецьких¹⁶⁶. Приблизно половина військовополонених померла від дистрофії. Багато життів забрали також запалення легенів, туберкульоз, висипний, поворотний та черевний тиф, дизентерія¹⁶⁷. Подібна ситуація склалась і в спецшпиталях.

14 січня 1947 р. заступник начальника 1-го управління ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенант медичної служби М. Зетілов підписав довідку “Про діагнози

смертності серед військовополонених німців по місяцях 1946 року”. Документ засвідчив поступове покращення ситуації: дистрофія, яка на початок року становила 51,9 % від загальної кількості діагнозів, на кінець року стала лише 18,6 %, в деякі місяці зникла смертність від висипного тифу. Загалом за 1946 р. помер 28 851 військовополонений¹⁶⁸. Подібні довідки склалися й за інші роки.

Загалом у радянському полоні померло майже 580 тис. бранців¹⁶⁹. Це приблизно 15 % військовополонених у радянських таборях.

Поховання

У конвенції “Про поводження з військовополоненими”, ухваленій у 1929 р. в Женеві, в ст. 76 розд. V (“Про смерть військовополонених”) сказано: “Воюючі сторони наглядають за тим, щоб померлі у полоні військовополонені були поховані з гідністю, та щоб поховання мали всі необхідні відомості, шанувались і відповідно утримувались”¹⁷⁰.

Після початку Другої світової війни постала особливо гостра потреба в законодавчому забезпеченні процесу поховання полонених вояків противника. В “Інструкції про порядок утримання військовополонених у таборах НКВС” від 7 серпня 1941 р. йшлося, що місце поховання кожного померлого військовополоненого має бути оформлене знаком з матрикулярним номером і номером облікової справи. Зазначимо, що, на відміну від Женевської конвенції, про прізвище на могилі тут не йшлося¹⁷¹.

Загалом у перший період війни облік військовополонених у системі УПВІ НКВС СРСР вівся досить безсистемно. Лише 13 серпня 1943 р. заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав наказ № 413 з доданою до нього “Інструкцією з оформлення документів персонального обліку на померлих військовополонених у таборах та шпиталях НКВС”. Щоб надолужити втрачене, в наказі, зокрема, містилось розпорядження: “У всіх таборах НКВС та госпіталях військовополонених оформити персональний облік військовополонених, померлих за весь час війни”¹⁷².

З виданням наказу № 28/2/23¹⁷³ від 24 серпня 1944 р. почалася плано-мірна організація кладовищ та оформлення відповідних документів. Рядових померлих військовополонених почали ховати обов’язково в натільній білизні, а офіцерів — ще й у верхньому одязі. Табірні адміністрації повинні були облаштувати окремі кладовища, розбиті на квадратні ділянки, що містили по 25 могил кожна (5 рядів по 5 поховань). Усі квадрати було пронумеровано, і поховання на кожній ділянці здійснювались, починаючи від верхнього ряду (якщо дивитись на план) зліва направо. На могилі встановлювався кілок з дощечкою, на якій стійкою фарбою вказувалося: чисельником — номер поховання і знаменником — номер квадрату. Підкреслимо, що персональні відомості про померлого вказувати на цих знаках категорично заборонялось¹⁷⁴.

Місцями поховань здебільшого ставали околиці таборів, спецшпиталів або робітничих селищ. Принагідно зазначимо, що територіальна “прив’язка” місць поховань нерідко давалась надто неконкретно (наприклад, “ст. Основа, цегляний завод” або “в 5000 м на північ від Одеси”). Якщо військовопо-

лонений помер у дорозі, його тіло передавалося на найближчій станції адміністрації залізниці. Кладовища в обов'язковому порядку мали огорожуватись колючим дротом, а адміністрація стежити, щоб вони не відвідувались місцевими жителями та не псувались домашніми тваринами.

Для обліку померлих військовополонених існували спеціальні кладовищенські книги. У кожному книжку також було вшито план кладовища з розбивкою на квадрати і позначенням вже існуючих могил. Номери нових могил послідовно наносились на цей план.

Крім кладовищенської книги, існували ще й алфавітні покажчики, розбиті за абетковим принципом, куди за першою літерою прізвища померлого заносилось його повне ім'я та номер запису в поховальній книзі. Алфавітні покажчики (або алфавітні книги) значно прискорювали процес наведення довідок про місце поховання військовополоненого. Нарешті, позначка про місце поховання і порядковий номер реєстрації в кладовищенській книзі заносились до облікової картки військовополоненого після його смерті¹⁷⁵.

13 травня 1945 р. було затверджено інструкцію “Про порядок оформлення облікових справ на померлих військовополонених і терміни їх надання ГУПВІ НКВС СРСР”. У цьому документі від начальників облікових апаратів та осіб, що їх заступають, вимагалось надати у 2-й відділ ГУПВІ НКВС СРСР такі відомості:

- 1) опитувальний лист з позначкою про день та причину смерті;
- 2) облікову картку з позначкою про день та причину смерті;
- 3) історію хвороби із зазначенням табору чи госпіталю, де помер військовополонений;
- 4) акт про смерть;
- 5) акт про поховання з точною вказівкою місця поховання;
- 6) акт на коштовності та речі, що належали померлому військовополоненому, із вказівкою, куди вони здані та розпискою про їх одержання;
- 7) особисті документи й фотокартки військовополонених (в окремому пакеті);
- 8) всю кореспонденцію військовополонених за час полону.

Вказані матеріали групувались по арміях, в яких служили військовополонені, а в арміях — за національностями. Іменні списки складались в алфавітному порядку.

Але й надалі спостерігалася відсутність необхідного контролю за кладовищами, їх охороною та належним обліком поховань. На багатьох кладовищах розпізнавальні знаки на могилах були відсутні, кладовищенські книги велися недбало, а в актах про смерть не вказувалася навіть її причина. Продовжувалася практика поховань трупів померлих військовополонених у загальних могилах та без натільної білизни¹⁷⁶.

24 травня 1949 р., у зв'язку з масовою репатріацією військовополонених і закриттям більшості таборів МВС СРСР оприлюднило розпорядження № 324 “Про передачу кладовищ військовополонених та інтернованих під нагляд місцевих органів МВС”¹⁷⁷. Якщо табір, спецшпиталь або робітничий

батальйон з якихось причин ліквідувався, кладовище в такому випадку передавалось місцевій адміністрації, про що складався акт і підшивався до кладовищенської книги. Ці книги (а також алфавітні) потім здавались до найближчого архіву МВС/УМВС і там зберігались до особливих вказівок.

Начальникам управлінь таборів МВС, табірних відділень і спецшпиталів, а також командирам робочих батальйонів було наказано привести всі кладовища військовополонених та інтернованих у належний вигляд — підправити огорожі, відновити таблички на могилах тощо. Однак на час видання цього розпорядження більшість кладовищ уже перебувала в жахливому стані: чимало місць поховань з плином часу прийшли в запустіння, а деякі зникли при проведенні будівельних робіт. Проведена у 1959—60 рр. інвентаризація кладовищ військовополонених засвідчила, що більшість могил на них на той момент вже перестала існувати. І коли 12 травня 1959 р. до ЦК КПРС надійшли пропозиції про надання керівництву НДР відомостей про місця поховань німецьких громадян в СРСР, було вирішено надати німецькій стороні перелік майже 50 кладовищ, які на той час перебували у задовільному стані, і кількість похованих на яких сягала 30 тис. осіб¹⁷⁸. Наведені цифри було зібрано по всій території СРСР. Решта поховань або вже зникли, або перебували на межі повного зникнення.

2004 р. у рамках міжнародної конференції “XXI століття: пошук шляхів примирення біля могил загиблих” уряд України надав посольству Німеччини у вигляді електронної бази даних списки імен іноземних військовополонених, похованих на території України з 1944 до 1951 р. Загалом надано відомості про 102 597 бранців 28 національностей, з яких 72 284 — німці¹⁷⁹.

Репатріація німецьких військовополонених

Після капітуляції нацистської Німеччини у Радянському Союзі розпочався процес репатріації німецьких військовополонених, який тривав до початку 1956 р. Найдовше у радянському полоні залишалися ті, кого було засуджено за військові злочини чи за карними справами, а також працюючі на т. зв. спецоб’єктах. Прагнення затримати якомога довше військовополонених пояснювалося насамперед тим, що використання майже безкоштовної і досить кваліфікованої робочої сили відіграло важливу роль у відродженні й налагодженні економіки. Крім того, на завершальних етапах перебування військовополонених в СРСР цей фактор відіграв помітну роль під час переговорів з ФРН і колишніми союзниками гітлерівської Німеччини, з якими Радянський Союз перебував у стані “холодної війни”.

Першими з числа німецьких військовополонених, відправлених на батьківщину, стали рядові й унтер-офіцери. Їх кількість, за даними НКВС, становила 225 тис. осіб. Але, згідно з наказом НКВС № 00698 від 15 червня 1945 р., з тилових таборів було звільнено тільки непрацездатних військовополонених: інвалідів, хронічно хворих, вкрай фізично виснажених, хворих на сухоти, з хірургічними захворюваннями та хворих на дистрофію першого й другого ступеня.

**Динаміка репатріації військовополонених та інтернованих по роках
і національностях**

Національна приналежність	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	З 1945 по 1 січня 1952
Німці	—	—	183739	348454	398740	36710	45	967688
Австрійці	2020	215	48744	8036	6359	1456	121	66951
Угорці	886	115	101070	84424	5022	8497	48	200062
Румуни	397	272	8918	65523	21122	5202	26	101460
Італійці	15983	2723	27	13	—	167	27	18940
Чехи і словаки	904	8672	1253	2182	666	5	—	13682
Загальна кількість репатрійованих полонених та інтернованих усіх національностей	41399	44720	568880	695509	521537	60412	867	1933333

Дозвіл на відправлення на батьківщину військовополонених надавався залежно від того, здорова і працездатна людина чи ні. Певний час існувала заборона репатріації за ознаками громадянства¹⁸¹. Перша хвиля репатріації не повністю охопила хворих військовополонених. Основна причина полягала в тому, що погані умови утримання і важка праця викликали швидке зростання кількості непрацездатних серед військовополонених¹⁸². Частина непрацездатних, які утримувались у фронтових таборах, навіть не везли вглиб Радянського Союзу.

Всі військовополонені, які підлягали звільненню, поділялися на три групи. Перша складалася з чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, словенців, боснійців — приблизно 62 тис. осіб. Другу групу сформували з італійців, бельгійців, голландців, люксембуржців, болгарів, датчан, швейцарців, норвежців, американців, шведів, греків, англійців — всього майже 24 тис. осіб. До третьої групи увійшли лише непрацездатні військовополонені німці, угорці, австрійці та румуни¹⁸³.

Не підлягали репатріації ті, хто служив у військах СА, СД, СС, гестапо та хто брав участь у військових злочинах. Навіть серйозна хвороба не була достатньою причиною для репатріації таких військовополонених.

У 1945 р. більшість німецьких військовополонених відправлялась у табір № 69 в місті Франкфурт-на-Одері, що в Німеччині, більшість поляків направлялися у спеціальний табір № 177 в Познані (Польща), а угорці, румуни, австрійці, чехи, словаки, серби, хорвати, боснійці — переважно в табір № 36 в м. Сигет у Румунії.

На початку процесу репатріації військовополонених, у 1945 р., не завжди існували документи, які могли б підтвердити їх звільнення. В деяких фронтових таборах не було належним чином оформлено передачу військовополонених іноземній владі. Існували лише списки звільнених, розписки самих військовополонених про звільнення чи просто кількісні дані про звільнених за національностями¹⁸⁴.

На початок 1946 р. в таборах, спецшпиталях та робітничих батальйонах в Україні утримувалося більше як 365 тис. військовополонених та інтернованих, у 1945—1946 рр. з України було репатрійовано 150—160 тис. осіб¹⁸⁵. В таборах та робітничих батальйонах з різних причин велика кількість військовополонених швидко втрачала здоров'я, як наслідок — і працездатність. Тому 18 травня 1946 р. постановою Ради Міністрів СРСР за № 1263-519сс було вирішено відправити 150 тис. хворих військовополонених на батьківщину, і перевагу віддавали лежачим хворим. Як писав нарком (міністр) внутрішніх справ С. Круглов у доповідній записці Й. Сталіну, В. Молотову та Л. Берії, “це дозволить збільшити норму харчування військовополонених на 10 %”¹⁸⁶.

У 1946 р. розпочалося відправлення на батьківщину великої кількості військовополонених, які дотримувалися антифашистських переконань¹⁸⁷. У листопаді й грудні репатрійовано великі партії військовополонених румунів та австрійців. Пізніше репатріація антифашистів відбувалася згідно з персональними списками, затвердженими ЦК ВКП(б). Відправлення проводилось тільки з трьох таборів: московського № 27, львівського № 275 та брестського № 284, в яких за наказом міністра внутрішніх справ СРСР генерал-полковника В. Чернишова було зібрано нове обмундирування, по 500 комплектів у кожному таборі¹⁸⁸. Наказом від 26 грудня 1946 р. планувалося перевезти 27 500 осіб із в'язниць Німеччини до СРСР для використання їх на підприємствах Міністерства вугільної промисловості та Міністерства будівництва паливних підприємств у районах, що відбудовувалися, і в двомісячний термін рівномірно відправити їх в СРСР. Замість них передбачалося відібрати для репатріації з таборів НКВС, спецшпиталів та батальйонів інтернованих німців у Радянському Союзі таку ж кількість непрацездатних і хворих військовополонених та інтернованих, у тому числі незалежно від фізичного стану жінок віком понад 35 років та жінок, які мали дітей і вагітних. Починався цей “обмін” з 15 січня і мав закінчитися 1 березня 1947 р.¹⁸⁹.

1947 р. репатріація проводилася з трьох таборів: № 36 у Сігеті, № 176 у Фокшанах і № 69 у Франкфурті-на-Одері. Ці табори було передано до МВС СРСР Управлінню у справах репатріації при Раді Міністрів СРСР, яке з цього часу займалося репатріацією військовополонених¹⁹⁰. До табору № 69, через який і йшов головний потік звільнених німецьких військовополонених, було залучено спецшпиталь № 1762, який мав обслуговувати хворих військовополонених та інтернованих цивільних.

З числа німецьких військовополонених підлягали репатріації тільки хворі й непрацездатні (за винятком антифашистів, на яких це обмеження не поширювалося). На 25 квітня 1947 р. планувалося відправити непрацездатних 18 тис. військовополонених та 5 тис. інтернованих, які працювали на вугільних підприємствах західних районів. 20 750 осіб передбачалося вивезти з України. 13 150 осіб звільнялося з таборів, 1 280 осіб з ОРБ і 6 320 осіб — зі спецшпиталів. З Кримської обл. звільняли 1 100 осіб, з них 700 осіб з таборів, з ОРБ — 70 осіб і зі спецшпиталів — 330 осіб. Впродовж 1947 р. через табір № 69 було передано 221 329 німців¹⁹¹.

Керівництво ГУПВІ намагалося заохотити військовополонених до сумлінної праці можливістю вернутися додому. Тому 29 травня 1947 р. було ви-

дано директиву за № 102 під назвою “Про персональну відправку на батьківщину кращих відмінників-виробничників з військовополонених німців”. Відповідно до цього розпорядження планувалося відправити одну тисячу військовополонених німців за індивідуальними списками. Списки ці склалися начальником табору, характеристики на кандидатів до відправлення підписувалися ним же або його заступниками з політичної та оперативної роботи. Відправляти військовополонених було вирішено однаковими партіями у червні — вересні 1947 р., разом з ешелонами непрацевдатних німців. Рішення про відправку кожної партії ухвалювалося безпосередньо керівництвом МВС/УМВС. Наказано було супроводжувати цю акцію широким оповіщенням про неї всіх військовополонених, для чого в газеті для німецьких військовополонених “Нахріхтен” друкувалися копії наказів по таборах з доданням характеристик на звільнених. З України та Кримської обл. було відправлено 150 і 20 осіб відповідно¹⁹². Всього за 1947 р. з України було репатрійовано 114 626 осіб¹⁹³.

На 1 січня 1948 р. в радянському полоні перебувало 781 733 колишніх воїнів німецької армії. З них генералів — 309, офіцерів — 53 250 та унтер-офіцерів і рядових — 728 174¹⁹⁴. 1948 р. з Радянського Союзу продовжувалась репатріація хворих військовополонених. З березня по листопад відправлено 338 223 хворих і непрацевдатних німців. Вони направлялися в транзитний табір № 69 у Франкфурті-на-Одері. А в довідці “Про репатріацію військовополонених хворих та малопрацевдатних німців” було вказано, що передбачалося вивезти 300 тис. осіб. Відповідно до плану передача військовополонених мала відбуватися з березня по жовтень, фактично ж вона тяглась до грудня 1948 р.¹⁹⁵. На січень 1949 р. у СРСР продовжували утримуватись 450 964 військовополонених (з них 430 670 німців)¹⁹⁶.

4 січня 1949 р. ТАРС оприлюднив намір уряду СРСР завершити репатріацію до кінця цього року. У зв'язку із завершенням репатріації МВС СРСР видало розпорядження № 376 від 13 червня 1949 р. про повернення військовополоненим, які відправлялись на батьківщину, всіх особистих речей¹⁹⁷. Восени 1949 р. спільна комісія МВС, МДБ та Прокуратури СРСР винайшла можливим репатріювати всіх військовополонених, які перебували на оперативному облікові, але на яких не було матеріалів про злочинну діяльність. Таким чином, кількість німецьких військовополонених, що мали потрапити додому, зросла на 17 988 осіб¹⁹⁸.

Після офіційного завершення репатріації в СРСР залишалися ще ті військовополонені та інтерновані, яких не було засуджено. З 18 703 військовополонених та 2237 інтернованих таких налічувалося 1236 і 636 осіб відповідно. 684 особи утримувались як працюючі на таємних об'єктах, вони були звільнені тільки рішенням уряду СРСР від 14 квітня 1954 р. І лише після цього 17 квітня Президія Верховної Ради СРСР ратифікувала Женевську конвенцію 1949 р. про поводження з військовополоненими.

На кінець вересня 1951 р. в таборах МВС СРСР утримувалося 16 097 громадян Німеччини, військовополонених та інтернованих, з них засуджених 15 091¹⁹⁹.

Усього на 1 жовтня 1951 р. в таборах та спецшпиталях УПВІ МВС СРСР утримувались такі категорії бранців німецької національності: засуджених військових злочинців з числа колишніх військовополонених генералів — 208 осіб, представників інших націй — офіцерів 6279, унтер-офіцерів і рядових — 10 701; із незасуджених колишніх військовополонених один німецький генерал, представників інших націй — 61 офіцер, 1193 рядових та унтер-офіцери²⁰⁰. В Україні розташовувалося три табори, де вони утримувалися: табір № 144 “Ворошиловградський” у Ворошиловградській обл., де перебувало 1647 засуджених та 140 незасуджених осіб; табірне відділення № 2 МВС УРСР у Київській обл. (в ньому перебувало троє засуджених та 760 незасуджених осіб) і табір № 280 “Донбаський” у Сталінській обл., де перебувало 1914 засуджених та 158 незасуджених²⁰¹. Загалом у Радянському Союзі утримувалося 16 316 німецьких громадян. З них засуджених військовополонених — 14 115, інтернованих — 922; незасуджених військовополонених — 750 (з них 613 осіб спецконтингенту), інтернованих — 529 (з них 24 особи спецконтингенту)²⁰².

27 березня 1953 р. в зв'язку зі смертю Й. Сталіна було проголошено амністію, згідно з якою 2219 засуджених іноземних громадян мали бути звільнені. За місяць спільна комісія МВС, МДБ та Прокуратури СРСР переглянула вироки 6162 військовополонених та інтернованих (13 генералів, 3037 офіцерів, 2673 унтер-офіцерів і рядових). Звільнені вони були в жовтні 1953 р. На початку наступного року були звільнені й переміщені останні військовополонені та інтерновані, які перебували на території України.

Наступні звільнення засуджених німецьких військовополонених відбулись 1955 р. 4 липня 1955 р. спільною комісією МВС, МДБ та Прокуратури СРСР були внесені проекти документів про доцільність звільнення та репатріацію на батьківщину всіх іноземних громадян, засуджених за злочини у період Другої світової війни. 4 жовтня 1955 р. в ЦК КПРС і Раду Міністрів СРСР була передана доповідна записка міністра внутрішніх справ С. Круглова про хід репатріації німецьких громадян і настрої серед репатріантів. А вже 18 січня 1956 р. в ЦК КПРС і Раду Міністрів СРСР була направлена доповідна записка від заступника міністра внутрішніх справ С. Переверткіна про завершення репатріації німецьких громадян, засуджених за злочини в період Другої світової війни.

¹ За даними російських істориків, у полон потрапило 4,5 млн червоноармійців (Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. А.В.Н. генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева. — М., 2001. — С. 239, 453—460). За даними німецьких дослідників, за весь час бойових дій з СРСР у полоні Вермахту опинилося 5,7 млн радянських військовослужбовців (*Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945* / Christian Streit. — Neuausg. — Bonn, 1991 — S. 136). Різницю у цифрах можна пояснити відсутністю єдиного підходу щодо обчислення та використання архівних документів.

² За німецькими даними, у радянському полоні опинилося 3,2 млн солдатів та офіцерів Вермахту, з яких 35 % загинули (*Overmans R. Die Rheinwiesenlager 1945 // Volkman H.-E. (Hrsg.). Ende des Dritten Reiches — Ende des Zweiten Weltkrieges. Eine perspektivische Rückschau. Herausgegeben im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes. — München, 1995. — S. 277*).

- ³ *Streit C.* Назв. праця. — С. 136.
- ⁴ Россия и СССР в войнах XX века... — С. 511.
- ⁵ *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Соц. исследование. — 1991. — № 6, 7.
- ⁶ Детальніше про це див: *Потильчак О. В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939—1954). — К., 2004. — С. 30—32; *Коносов В.Б.* Судьба немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы: Очерки и документы. — Вологда, 1996. — С. 20, 21.
- ⁷ *Потильчак О. В.* Назв. праця. — С. 32.
- ⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941—1955 гг.: Документы и материалы. — Т. 24(13-2). — М., 1999. — С. 33, 34.
- ⁹ Режим доступу: www.armor.kiev.ua.
- ¹⁰ *Потильчак О.В.* Назв. праця. — С. 32.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Більш детально про правове становище радянських військовополонених див.: *Otto R.* Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. — München, 1998. — 288 s.
- ¹³ Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 21—24.
- ¹⁴ 1941 год: В 2 кн. — (Россия. XX век.: Документы). — Кн. 2. — М., 1998. — С. 325—327.
- ¹⁵ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944. — München, 2008. — S. 204.
- ¹⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів. — С. 160, 161.
- ¹⁷ *Коносов В.Б.* Судьба немецких военнопленных в СССР... — С. 139.
- ¹⁸ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн.1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от “лагеря для русских” к мемориалу / Ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005. — С. 32.
- ¹⁹ *Штрайт К.* Они нам не товарищи // Военно-истор. журнал. — 1992. — № 3. — С. 39.
- ²⁰ Структура військового полону в Німеччині подається за: Лагерь советских военнопленных в Беларуси, 1941—1944: Справочник / Авт. состав В.И. Адамушко [и др.]. — Минск: НАРБ, 2004. — С. 11—21.
- ²¹ Цайтхайн. ... — С. 35.
- ²² Там само. — С. 36.
- ²³ *Möller C.* Massensterben und Massenvernichtung — Das Stalag 305 in der Ukraine 1941—1944. — Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001. — S.8.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2.— Спр. 148 — Арк. 14, 15; Спр. 195. — Арк. 189—192.
- ²⁶ Там само. — Спр. 392.— Арк. 8.
- ²⁷ Там само.— Спр. 148. — Арк. 14—15.
- ²⁸ Там само. — Арк. 205.
- ²⁹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944) / Упор. М. Г. Дубик. — К., 2000. — С. 224.
- ³⁰ Шталаг 358 створили в Житомирі 15 вересня 1941 р. і він проіснував до евакуації у листопаді 1943 р. Підрозділ шталагу 258 розташований у Бердичеві на базі колишніх

радянських військових бараків на окраїні міста. Підрозділ шталагу 329 (Вінниця) також ввели в дію в Бердичеві, куди переводили військовополонених із Дарницького табору військовополонених, що поблизу Києва, аж до літа 1943 р. (*Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine.* — The University of North Carolina Press, 2005. — P. 61).

³¹ А. Власова доставили туди наприкінці липня 1942 р., щоб розпочати переговори з представниками нацистської еліти щодо створення армії. У шталазі 329 “було близько 80—100 в’язнів, до яких ставилися відносно добре і забезпечували харчуванням на рівні із німцями” (див.: (*Lower W. Назв. праця.* — P. 65)).

³² *Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941—1945. Zahlen und Dimensionen // VfZ.* — 4/2008. — S. 588, 589.

³³ Обчислено за: Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944) та матеріалами сайту: Lexikon der Wehrmacht. Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kriegsgefangenenlager/Dulag.htm>.

³⁴ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). — С. 18.

³⁵ Полонених, які вижили після перебування під відкритим небом, відправили із Звягеля (Новоград-Волинський) до шталагу в Шепетівку. У Гайсині (Вінницька обл.) з населенням 15 тис. в місцевому пересильному таборі перебувало біля 5 тис. військовополонених (*Lower W. Назв. праця.* — P. 63).

³⁶ 6 жовтня 1941 р. 12 тис. військовополонених було доставлено з Києва до Житомира. Надалі всі прохання ще прийняти полонених були відхилені комендантами місцевих таборів через надзвичайну їх переповненість (*Lower W. Назв. праця.* — P. 63).

³⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). — С. 8.

³⁸ *Overmans R. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. — München, 2005. — S. 805.

³⁹ *Pohl D. Назв. праця.* — S. 208.

⁴⁰ *Штрайт К. Назв. праця // Военно-истор. журнал.* — 1992. — № 4. — С. 42.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 148. — Арк. 4.

⁴² *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944.* — Hamburg, 2000. — S. 44—47.

⁴³ Там само. — S. 807.

⁴⁴ *Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и родине.* 2-е изд. — М., 2002. — С. 97, 102.

⁴⁵ *Overmans R. Назв. праця.* — S. 806.

⁴⁶ *Pohl D. Назв. праця.* — S. 217.

⁴⁷ *Lower W. Назв. праця.* — P. 65.

⁴⁸ “... Свободу получили те, кто дал согласие быть “добровольными помощниками” вермахта, войск СС, полиции. Это были в основном немцы Поволжья, украинцы, белорусы, татары, армяне, грузины, азербайджанцы” (*Дембицкий Н. Судьба пленных // Война и общество, 1941—1945: В 2 кн.* — Кн. 2. — М., 2004. — С. 235).

⁴⁹ Інтерв’ю з М. Коробенком від 4.11.2004, м. Бровари, Київська обл. // “То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів”. — К., 2006. — С. 326.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 30.

⁵¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 63, 64: Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Тростянка Васильківського району Київської області, 1944 р.

⁵² Там само. — Спр. 12. — Арк. 41: Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Таборове Великополовецького району Київської області.

⁵³ *Linn K.* “Die Arbeitskraft sämtlicher Kriegsgefangenen ist rücksichtslos auszubeuten”: Die Zwangsarbeit sowjetischer Kriegsgefangener für die Wehrmacht im Osten // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* / H. 2 C Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. — №34 (2006). — Sitz Stuttgart/Germany — S. 191.

⁵⁴ Посилання за: Експозиція меморіалу концтабору Берген-Бельзен: ВА, Berlin, NS6/335.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 148. — Арк. 15.

⁵⁶ *Pohl D.* Назв. праця. — S. 213.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 148. — Арк. 15.

⁵⁸ *Lower W.* Назв. праця. — P. 62.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Науменко В.* Політика Економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941—1944 рр.): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”. — К., 2009. — С. 72, 73.

⁶¹ *Науменко В., Нестеренко В.* Зона військової адміністрації 1941—1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття: Істор. нариси: У 2 кн.* — Кн.1. — К., 2010. — С. 368—390.

⁶² *Науменко В.* Назв. праця. — С. 72.

⁶³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 50—52.

⁶⁴ *Pohl D.* Назв. праця. — S. 214.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Herbert U.* Назв. праця. — S. 315.

⁶⁷ *Полян П.* Назв. праця. — С. 96.

⁶⁸ *Herbert U.* Назв. праця. — S. 199.

⁶⁹ Во имя живых помнит о погибших: Совместный интернациональный проект по выяснению судеб советских и немецких военнопленных и интернированных. — Дрезден: Объединение Саксонские мемориалы в память жертвам политического террора, 2003. — С. 50.

⁷⁰ 1941 год: В 2 кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 472, 473.

⁷¹ *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (Историко-социологический аспект) // *Соц. исследования.* — 1991. — № 7. — С. 3—16.

⁷² *Полян П.* Назв. праця. — С. 77.

⁷³ Цит. за: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // *Сторінки воєн. історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* — Вип. 3. — К., 1999. — С. 105, 106.

⁷⁴ *Вронська Т.В.* Назв. праця. — С. 102.

⁷⁵ Детальніше про штрафні роти див.: *Звягинцев В. Е.* Война на весах фемиды: Война на 1941—1945 в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 390.

⁷⁶ Там само. — С.389.

⁷⁷ *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації 1943 року на території України 1941—1945 рр. // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття.* — Кн. 1. — С. 306.

⁷⁸ *Звягинцев В. Е.* Назв. праця. — С. 393.

⁷⁹ Там само. — С. 394.

⁸⁰ *Рибченко Л.* Назв. праця. — С. 308.

⁸¹ Там само.

⁸² *Полян П.* Назв. праця. — С. 338, 339.

- ⁸³ Правда. — 1944. — 11 листоп.
- ⁸⁴ ГАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 68. — Арк. 229, 230. Копія документа надана Т.В. Вронською.
- ⁸⁵ Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941—1945: В 2 кн. — Кн. 2. — М., 2004. — С. 343.
- ⁸⁶ Полян П. Назв. праця. — С. 529; Земсков В. Назв. праця. — С. 342.
- ⁸⁷ Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941—1945: В 2 кн. — Кн. 2. — С. 258.
- ⁸⁸ Земсков В. Назв. праця. — С. 342.
- ⁸⁹ Звягинцев В. Назв. праця. — С. 700.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Земсков В. Назв. праця. — С. 342.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 5820. — Арк. 2 зв.
- ⁹⁴ Державний архів Київської області. — Ф. Р-880. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 58.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Полян П. Назв. праця. — С. 551.
- ⁹⁷ Дембицкий Н. Назв. праця. — С. 259.
- ⁹⁸ Див. працю Потильчак О.В. Назв. праця. — 2004. — 482 с.
- ⁹⁹ Всеволодов В. Военнопленные 1941 г. (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы) // Проблемы воен. плена. — С. 39.
- ¹⁰⁰ Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. — М.: ТЕРРА, 1996. — С. 53.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 76.
- ¹⁰² Рюле О. Исцеление в Елабуге / Пер. с нем. — М.: Воениздат, 1969. — С. 171.
- ¹⁰³ Русский архив... — С. 38.
- ¹⁰⁴ Рюле О. Назв. праця. — С. 178.
- ¹⁰⁵ Спогади свідка подій Є.І. Левикіної.
- ¹⁰⁶ Русский архив... — С. 78, 79.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 125.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 127.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 134.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 37.
- ¹¹¹ Там само. — С. 48.
- ¹¹² Там само. — С. 64.
- ¹¹³ Там само. — С. 168—170.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 87—91.
- ¹¹⁵ Адам В. Трудное решение: мемуары полковника 6-й германской армии. — М.: Прогресс, 1967. — С. 362.
- ¹¹⁶ Русский архив... — С. 147.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 157.
- ¹¹⁸ Русский государственный военный архив (*далі* — РГВА). — Ф. 1п. — Оп. 7а. — Спр. 1. — Арк. 52 зв.
- ¹¹⁹ Военнопленные в СССР. 1939 — 1956: Док. и материалы / Сост. М.М. Загорюлько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорюлько. — М.: Логос, 2000. — С. 331.

- ¹²⁰ Русский архив... — С. 306.
- ¹²¹ *Чайковский А.С.* Плен: За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953 гг.). — К., 2002. — С. 65.
- ¹²² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 55.
- ¹²³ Военнопленные в СССР... — С. 100—105.
- ¹²⁴ Див. директиви НКВС за 1941 та 1942 рр. (ГАРФ. Ф. 9401. — Оп. 1а. — Спр. 114. — Арк. 16 зв. — 18 зв; Военнопленные в СССР. — С. 343—346).
- ¹²⁵ Там само. — С. 348—358.
- ¹²⁶ Там само. — С. 363, 364.
- ¹²⁷ *Рюле О.* Назв. праця. — С. 186—187.
- ¹²⁸ Наказ НКВС СРСР № 001287 від 18 жовтня 1944 р. (Военнопленные в СССР... — С. 370—372); Наказ № 0540 від 19 травня 1945 р. (Военнопленные в СССР... — С. 380—385).
- ¹²⁹ Там само. — С. 370—372.
- ¹³⁰ Там само. — С. 405.
- ¹³¹ Там само. — С. 407—414.
- ¹³² Директива МВС СРСР №325 від 12 листопада 1946 р. (Военнопленные в СССР. — С. 407).
- ¹³³ Там само. — С. 407, 408.
- ¹³⁴ Там само. — С. 416.
- ¹³⁵ Там само. — С. 427.
- ¹³⁶ Русский архив... — С. 111.
- ¹³⁷ Там само. — С. 225.
- ¹³⁸ Там само. — С. 204, 205.
- ¹³⁹ Военнопленные в СССР... — С. 754.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 704.
- ¹⁴¹ Русский архив... — С. 312.
- ¹⁴² Военнопленные в СССР... — С. 473.
- ¹⁴³ Русский архив... — С. 429.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 39.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 294.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 197.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 340.
- ¹⁴⁸ Там само. — С. 365.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 447.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 209.
- ¹⁵¹ Там само. — С. 228.
- ¹⁵² Военнопленные в СССР... — С. 724.
- ¹⁵³ Там само. — С. 44.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 659, 660.
- ¹⁵⁵ Русский архив... — С. 389, 390.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 80.
- ¹⁵⁷ Военнопленные в СССР... — С. 449.
- ¹⁵⁸ Русский архив... — С. 147.
- ¹⁵⁹ *Вельц Г.* Солдаты, которых предали. — М.: Мысль, 1965. — С. 338.
- ¹⁶⁰ Русский архив... — С. 164.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 296.
- ¹⁶² Там само. — С. 198.

- ¹⁶³ Военнопленные в СССР... — С. 468.
- ¹⁶⁴ Там само. — С. 469.
- ¹⁶⁵ Там само. — С. 487.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 484.
- ¹⁶⁷ Там само. — С. 485.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 501.
- ¹⁶⁹ *Галицкий В.П.* Вражеские военнопленные в СССР (1941—1945 гг.) // Военно-истор. журнал. — 1990. — № 9. — С. 44, 45.
- ¹⁷⁰ Цит. за: Военнопленные в СССР... — С. 1023.
- ¹⁷¹ Там само. — С. 168.
- ¹⁷² Там само. — С. 446—449.
- ¹⁷³ Там само. — С. 462, 463.
- ¹⁷⁴ Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів / Упор. В. Левикін (Серія “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки”. — Вип. 6.; Серія “Некрополістика в Україні” — Вип. 2. (7)). — К.: Укр. НДІ архівної справи та документознавства; Укр. центр біограф. некрополістики, 2002. — С. 29.
- ¹⁷⁵ Там само. — С. 30.
- ¹⁷⁶ Директива № 28/74 “Про облік померлих військовополонених” // Военнопленные в СССР... — С. 479.
- ¹⁷⁷ Военнопленные в СССР... — С. 528.
- ¹⁷⁸ Там само. — С. 530.
- ¹⁷⁹ *Белов Д.* Дождались правды о погибших // Киев. ведомости. — 24 мая. — 2004.
- ¹⁸⁰ Военнопленные в СССР... — С. 895.
- ¹⁸¹ Там само. — С. 854.
- ¹⁸² *Чайковский А.С.* Назв. праця. — С. 438.
- ¹⁸³ РГВА. — Ф. 1п. — Оп. 01е. — Спр. 37. — Арк. 47.
- ¹⁸⁴ Там само. — Ф. 1п. — Оп. 23а. — Спр. 14. — Арк. 1.
- ¹⁸⁵ *Чайковский А.С.* Назв. праця. — С. 442.
- ¹⁸⁶ Военнопленные в СССР... — С. 815.
- ¹⁸⁷ *Затт Ф.* Сталинградский пленник. — СПб., 1998. — С. 253.
- ¹⁸⁸ Военнопленные в СССР... — С. 843.
- ¹⁸⁹ ГАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 1а. — Спр. 204. — Арк. 119.
- ¹⁹⁰ РГВА. — Ф. 1п. — Оп. 23а. — Спр. 1. — Арк. 52.
- ¹⁹¹ Там само. — Ф. 1п. — Оп. 23а. — Спр. 1. — Арк. 52.
- ¹⁹² Военнопленные в СССР... — С. 840, 841.
- ¹⁹³ *Чайковский А.С.* Назв. праця. — С. 447.
- ¹⁹⁴ РГВА. — Ф. 1п. — Оп. 01е. — Спр. 70. — Арк. 262.
- ¹⁹⁵ Там само. — Спр. 46. — Арк. 295.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 213.
- ¹⁹⁷ Там само. — Арк. 217, 218.
- ¹⁹⁸ Военнопленные в СССР... — С. 871.
- ¹⁹⁹ РГВА. — Ф. 1п. — Оп. 01е. — Спр. 97. — Арк. 48.
- ²⁰⁰ Там само. — Арк. 56.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 57.
- ²⁰² Там само. — Арк. 58.

І. ПАТРИЛЯК, В. ТРОФИМОВИЧ

Український визвольний рух у роки Другої світової війни

Становлення українського націоналістичного руху та його діяльність на початковому етапі Другої світової війни

Поразка у боротьбі за державність впродовж 1917—1920 рр. підірвала авторитет українських політичних сил лівого спрямування, з якими асоціювався невдалий досвід державного будівництва. Українські політичні емігранти (особливо колишні військові) та українська молодь на захід від радянського кордону шукали нових ідеологічних формул, які могли б подати свіжі рецепти боротьби за національне та соціальне визволення. В якості саме такої ідеології в 1920-х рр. задекларував себе український націоналізм, головні постулати якого остаточно були сформульовані в працях Донцова, Вассіяна, Сціборського, Мартинця, Ленкавського та інших філософів і публіцистів.

У 1929 р. розрізнені українські націоналістичні групи об'єдналися в Організацію українських націоналістів, яка невдовзі стала найактивнішим гравцем серед українських політичних груп і партій в еміграції та на територіях, що лежали за межами Радянської України (позаяк в УСРР/УРСР будь-яка політична діяльність, що виходила за рамки офіційної ідеології, придушувалася органами держбезпеки). ОУН у довоєнний період і в роки Другої світової війни стала головним і найпотужнішим репрезентантом українського визвольного руху, основним завданням якого проголошувалося звільнення українського народу та будівництво національної та соціально орієнтованої української держави.

Особливістю ОУН впродовж 1930-х рр. було те, що ця організація діяла нелегально і фактично складалася з двох частин — еміграційної (керованої безпосередньо Проводом українських націоналістів — ПУНОм) і крайової (що виявляла свою активність на території насамперед підпольської України). Беззаперечним лідером ОУН був полковник Є. Коновалець. Крайовими структурами в різні періоди керували різні діячі, проте найвідомішим і найавторитетнішим керівником Крайової Екзекутиви ОУН на Західноукраїнських землях (КЕ ОУН на ЗУЗ) став львівський студент С. Бандера, який з 1934 до 1939 р. відбував ув'язнення в польських тюрмах¹. Після загибелі Є. Коновальця у травні 1938 р. український націоналістичний рух опинився без свого керівника і засновника якраз напередодні важливих історичних подій, в які невдовзі поринула Європа.

На підставі усного заповіту Є. Коновальця, озвученого О. Сенником і щодо достовірності якого існували серйозні застереження, 11 жовтня 1938 р. у Відні Провідником ПУН було обрано полковника А. Мельника. Лідером ОУН

його затвердили на Другому (Римському) Великому Зборі ОУН у серпні 1939 р., хоча вибір кандидатури А. Мельника викликав різке невдоволення діячів КЕ на ЗУЗ, які відзначали, що А. Мельник, живучи в Галичині, очолював конкуруючу з ОУН молодіжну українську католицьку організацію “Орли”.

Осінь 1938 р. поставила перед ОУН нові випробування. 8 жовтня 1938 р. створюється автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) в складі федеративної Чехословаччини. Її поява викликала вибух ентузіазму серед українців Польщі. Тисячі членів ОУН нелегально пробиралися через кордон, сподіваючись допомогти будувати нову українську державність. Особливо відзначилися оунівці при створенні й розбудові Організації оборони Карпатської України “Карпатської Січі”, яку вони зуміли перетворити на зародок майбутньої армії.

14 березня 1939 р. Німеччина окупувала Чехію, а 15 березня 1939 р. угорська армія перейшла кордон Карпатської України. Користуючись чисельною та технічною перевагою, мадяри протягом тижня повністю розбили відділи “Січі”, залишки захисників маленької української держави відступили на територію Румунії². Події в Карпатській Україні викликали непорозуміння між членами ОУН із Західної України та керівниками ОУН із Європи. Крайовики звинувачували ПУН у надто млявій підтримці молоді української держави.

Падіння української державності в Закарпатті та зловтіха із цього приводу поляків спровокували нову серію конфліктів між західноукраїнською та польською молоддю, а отже, масові арешти серед українців у Польщі³. Реакцією оунівців стала ще більша радикалізація у ставленні до польської влади.

Ці події збігалися у часі із загостренням польсько-німецьких стосунків. У Європі заговорили про невідворотність війни. Серед західних українців це викликало сплеск очікувань насамперед щодо суттєвих змін свого статусу. У липні 1939 р. керівник КЕ на ЗУЗ В. Тимчій (“Лопатинський”) видає наказ щодо здійснення форсованої мілітаризації ОУН, згідно з яким націоналісти розпочинають проходження військової підготовки в спеціальних таборах у лісистій та гірській місцевостях⁴. Із початком війни націоналісти розраховували захопити владу на місцях, проголосити відновлення української державності та створити українську адміністрацію, поставивши наступаючий Вермахт перед “доконаним фактом” існування українських державних структур. Така поведінка мала стати спробою реалізації теорії “будови держави від першого села”, яку ще в 1930-х роках розробив військовий теоретик ОУН М. Колодзінський⁵.

Наприкінці серпня 1939 р. КЕ зібралася на нараду, на якій було вирішено провести повну мобілізацію членів ОУН. 28 серпня о 21-й годині оунівці мали сконцентруватися в задалегідь визначеній місцевості й очікувати подальших вказівок керівництва⁶.

Незважаючи на те, що після 1 вересня 1939 р. більшість західних українців виконували свої громадянські обов’язки щодо польської держави, українські депутати сейму та легальні політичні партії зробили лояльні заяви, польська поліція, військові та парамілітарні організації розгорнули терор

проти мирного українського населення, звинувачуючи його в поразках польської армії на фронті. Чим дошкульнішими були поразки, тим сильнішою ставала хвиля терору. Особливо активною у “пацифікації” українців була “Національна оборона” (“Оброна народова”), поліція і розгромлені відділи фронтовиків⁷. Прагнучи заволодіти зброєю та одночасно захистити українське населення, активісти ОУН здійснюють акції з роззброєння поляків⁸. Першими (в ніч на 12 вересня) виступили оунівці в Добромильському й Городоцькому повітах на Львівщині⁹. Черговий спалах збройних виступів був зафіксований на Львівщині 17—22 вересня, коли Червона армія перетнула кордон Польщі¹⁰. Повстанські групи особливо активно діяли тоді в районі Дрогобича (300 осіб) і Трускавця (60 осіб)¹¹.

У звітах оунівського підпілля також подається інформація про активність невеликих груп партизанів (чисельністю 10—30 осіб) у Самбірському, Турківському й Рава-Руському повітах Львівського воєводства¹². Польські автори вказують на інтенсивні сутички між польськими військовими підрозділами та оунівцями в районі Явірника Руського і Рясної Руської на Любачівщині, а також у Перемишлі й Львові¹³.

Однак найбільшого розмаху виступи націоналістів набули на території Стрийського, Жидачівського, Рогатинського і Тлумацького повітів Станіславщини. Особливо завзяті сутички відбувалися в Стрії. В ніч з 12 на 13 вересня до Стрия увійшли озброєні групи ОУН (чисельністю 500—700 осіб), які встановили в містечку українську владу¹⁴. 14 вересня 1939 р. польські війська, що перебували неподалік Стрия (батальйон піхоти 49-го піхотного полку), отримали наказ відновити контроль над населеним пунктом. Розгорнулися інтенсивні сутички у передмісті, що тривали кілька днів аж до підходу німецьких частин¹⁵.

Ціле з’єднання націоналістів (900 осіб) діяло з 12 вересня в районі с. Дуліби поблизу Стрия. Проти них було кинуте регулярні військові частини, поліцію й озброєних членів “Національної оборони”, які в ході акції “замирення” майже повністю спалили с. Дуліби і вбили 51 людину¹⁶.

12 вересня 1939 р. на Стрийщині в с. Колодниця було створено ще один великий партизанський загін (до 400 осіб), в ході боїв з яким польські війська спалили в населеному пункті 50 хат і вбили 3 мешканців. Подібними результатами завершилися сутички між польськими каральними експедиціями й оунівцями в Синьовидську Верхньому і Корчині¹⁷, Недільній, Лужку-Горішньому, Бусовиську, Спасі, Терешові, Старому Самборі¹⁸.

Масштабними були виступи ОУН поблизу містечка Миколаїв Жидачівського повіту. Повстання охопило 17 сіл, а загін налічував 500—600 осіб. Націоналісти роззброїли відділки польської поліції, захопили стратегічні автомобільний та залізничний мости через р. Дністер, оголосили про встановлення української влади та про початок мобілізації всіх чоловіків-українців у віці від 18 до 35 років¹⁹. Занепокоєні розмахом повстання воєводська адміністрація та військове командування 14 вересня скерували проти повстанців три армійські батальйони піхоти, повітову поліцію з Жидачівського, Самбірського і Дрогобицького повітів, а також новосформований кавалерій-

ський полк зі Станіслава (всього майже 3 тис. осіб)²⁰. Найзапекліші бої між повстанцями та військами точилися в селах Наддністрянська Дем'янка й Надітичі. Долаючи опір націоналістів, поляки втратили 52 жовнірів і поліцейських, партизани — щонайменше 17 убитими і 7 пораненими. У відплату польські сили спалили 180 хат у Надітичах, а також сусідні села Веринь, Крупське, Дорговижу, Усте²¹.

Протягом 17—18 вересня 1939 р. збройні виступи членів ОУН були зафіксовані в Рогатинському повіті. Найбільші групи діяли в с. Пуків (100 осіб) та с. Добринів (50 осіб). Дрібніші боївки оперували в селах Потік, Залип'є, Черче, Підгороддя, Залужжя, Липиця Нижня, Вербилівці²². У повіті повстанці знищили щонайменше 50 і полонили 55 польських солдатів та офіцерів. Трофеями оунівців стало 187 гвинтівок, 3 кулемети, 9 пістолетів, 1200 набоїв тощо. Партизани втратили в боях 25 осіб убитими і пораненими²³.

На території Тернопільського воєводства збройні виступи охопили села чотирьох повітів — Золочівського, Заліщицького, Бережанського і Підгаєцького. Зокрема, в Золочівському повіті повстанський загін 14 вересня вдало атакував залізничну станцію в Ожидові, де перебували польські жовніри, які очікували від'їзду на фронт. Під час атаки деморалізовані поразками урядові солдати (800 осіб) не чинили опору, склали зброю (800 гвинтівок і 3 гармати) та здалися в полон. Так само несподівано вдалося оунівцям захопити зброю в Олеську, заволодівши 230 гвинтівками, 30 автомобілями, 60 кінями тощо²⁴.

У Заліщицькому повіті націоналісти, згруповані в загін чисельністю 250 осіб, розпочали збройний виступ 16 вересня 1939 р. З оунівських звітів випливає, що в повіті вдалося роззброїти 50 польських солдатів і поліцейських (можливо, охорону польового аеродрому). Трофеями повстанців стали 8 кулеметів, 40 гвинтівок, 2 автомобілі, 4 літаки. При цьому в документах стверджувалося, що польські втрати в боях у повіті становили 232 особи убитими²⁵. Очевидно, ця цифра є або завищеною, або ж жертвами повстанців стали польські колоністи чи осадники.

Найбільший на Тернопільщині виступ членів ОУН мав місце 17—20 вересня 1939 р. у Підгаєцькому і Бережанському повітах. Уже на ранок 17 вересня повстанським групам вдалося захопити цілу низку сіл і проголосити там українську владу. Загалом повстання на Бережанщині та Підгаєччині охопило 40 населених пунктів і, якщо вірити організаційним звітам, у ньому були задіяні 4000 осіб. Повстанці протягом трьох днів захопили 2 гармати, 10 кулеметів, 888 гвинтівок, 164 пістолети, 2 мотоцикли, 30 велосипедів, 3 автомобілі, 32 коня, 3 польові кухні, полонили 1842 і вбили 268 поляків, втративши при цьому 23 особи убитими і 33 пораненими²⁶.

Кидаються в очі великі диспропорції у співвідношеннях убитих поляків та українців, а також те, що захопленої зброї не вистачило б навіть на всіх полонених, не кажучи про вбитих поляків. Очевидно, що в даному випадку маємо справу або з перебільшеннями у звітах, або з якимись невідомими для нас нюансами (можливо, серед полонених були новомобілізовані й неозброєні резервісти чи цивільні втікачі). Також цілком імовірно, що жер-

твами повстанців були не лише військові чи поліцейські, але також і цивільні поляки. Зокрема, польські вчені наголошують на тому, що в ході збройних виступів мали місце випадки вбивства польського населення в селах і колоніях Потік, Лісники, Потутори, Конюхи, Дрищів, Гайки, Глинна, Гіновиці, Козівці, Котів, Мечищів, Планчі Великі, Рибники, Тростянець, Шумляни, Славятин, Боків²⁷. Частково ці дані підтверджують й оунівські звіти, в яких вказано, що на Бережанщині повстанці спалили 4 польські колонії, а в селах Божиків, Богатківці, Литвинів, Конюхи, Славятин, Шумляни і Боків убили щонайменше 123 польських колоністів²⁸. Одночасно відзначимо, що є свідчення про звірства польської армії в згаданих вище Лісниках (3 км від Бережан), де 18 вересня був багнетами заколотий українець М. Греськів, спалено українську кооперативну пекарню і молочарню, знищено декілька українських господарств. Згодом, очевидно, повстанці “помстилися” польському населенню за дії армії та поліції²⁹. Відомо також, що в селах Нараєво, Котів, Криве, Копиченці 15—18 вересня польська поліція та “стшельци” спалили десятки українських господарств і вбили без суду щонайменше 3 осіб³⁰. З відходом польської поліції та армії селяни разом із повстанцями жорстоко мстилися причетним і непричетним до антиукраїнських погромів полякам. У своїх спогадах очевидець подій В. Бемко писав: “З усією повнотою і силою виступив на яв спротив, чи радше відплата за биття, в’язниці, засуди, пацифікацію ... — і не було сили, яка могла б це спинити!”³¹.

Менш активними були збройні виступи ОУН у вересні 1939 р. на Волині та Поліссі, що можна пояснити слабшим організаційним охопленням регіону. На початку війни націоналісти організували повстанські групи в трьох повітах Волині й Полісся — Костопільському, Здолбунівському й Дорогочинському³². Згодом дії партизанських груп ОУН були зафіксовані ще у Володимир-Волинському, Ковельському, Ратненському і Камінь-Каширському повітах³³.

У підсумковому звіті “Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р.” КЕ вказувала, що повстанськими акціями було охоплено 183 населені пункти в 20 повітах. До повстанських груп залучили 7729 осіб. В ході польських каральних експедицій було повністю спалено 5 українських сіл, в інших знищено 151 українське господарство. У відповідь бойовики ОУН повністю спалили 4 польські колонії. Втрати повстанців сягнули 160 осіб убитими і 53 пораненими. Польські втрати становили 796 убитими, 37 пораненими й 3610 полоненими. Трофеями оунівців стали — 1 танк, 8 літаків, 7 гармат, 103 кулемети, 25 автомобілів, 184 коней, 3757 гвинтівок, 3445 пістолетів³⁴. На жаль, досі не виявлено бодай якихось польських статистичних даних, які б окреслювали масштаби збройних виступів ОУН у вересні 1939 р., тому доводиться послуговуватися лише оунівськими даними, що очевидно, є не зовсім коректними. Швидше за все, до втрат польської сторони включено всіх — і цивільних, і військових, тоді як до українських — лише загиблих членів ОУН. Якщо припустити, що польські військові й поліцейські втратили убитими стільки ж, скільки й оунівці (тобто десь 150—200 осіб) і додати цю кількість до 3610 полонених, то вийде 3760—3810 польських жовнів і поліцаїв, що є більш-менш адекватним кількості зброї, захопленої членами

ОУН. Очевидно, що приблизно 500—600 убитих поляків були цивільними (колоністами й осадниками). Крім того, можна припустити з великою ймовірністю, що кількість убитих поляками цивільних українців у вересні 1939 р. коливалася в цьому ж проміжку.

* * *

Падіння II Речі Посполитої дозволило ув'язненим активістам ОУН (на чолі з С. Бандерою) вийти з польських тюрем. Звільнені оунівці та частина крайовиків, упродовж жовтня—грудня 1939 р. сконцентрувалися в німецькій зоні окупації Польщі. Оцінюючи ситуацію, як сприятливу для розгортання антирадянської боротьби, вони на зламі 1939—1940 рр. розпочали приготування до збройного повстання в Україні. Однак ПУН не бачив можливості проведення ефективного збройного виступу проти СРСР без зовнішньої підтримки. Крайовики вважали таку позицію помилковою. Вони почали вимагати важливих кадрових змін в ПУНі, зокрема наполягаючи на включенні до його складу С. Бандери.

Наприкінці січня 1940 р. С. Бандера з В. Тимчієм прибули до Риму на переговори з А. Мельником. Вони озвучили вимогу, щодо кадрових ротацій у ПУНі та заявили про необхідність відкорегувати зовнішню політику ОУН у світлі швидких геополітичних змін (наполягаючи на тому, аби не прив'язувати “революційно-визвольної боротьби ОУН до Німеччини”, перенести ПУН до Швейцарії, створити два зовнішньополітичні центри ОУН, один з яких буде працювати з Німеччиною, а інший — з Великою Британією та США, дислокуючись за океаном)³⁵. Однак, А. Мельник відхилив пропозиції.

10 лютого 1940 р. С. Бандера скликав у Кракові нараду активістів ОУН, які вийшли з польських тюрем, а також членів діючої тоді КЕ ОУН на ЗУЗ (всього 27 осіб). Нарада затвердила Акт-звернення до А. Мельника, в якому вимагала усунути Я. Барановського й О. Сеніка з ПУНу й оголосила про створення Революційного Проводу (РП) ОУН на чолі з С. Бандерою, який мав керувати діяльністю ОУН на території Західної України та в Генеральному губернаторстві. Ухвалений 10 лютого 1940 р. акт офіційно не розголошувався. Намагаючись не загострювати конфлікту, лідери РП зволікали з передачею акта-звернення керівникові ПУНу. А. Мельник отримав його 5 квітня 1940 р. і відреагував надзвичайно різко. 7 квітня 1940 р. РП був оголошений незаконним, а С. Бандера і його заступник Я. Стецько віддані під організаційний суд.

У середині квітня 1940 р. було здійснено спробу залагодити конфлікт шляхом створення окремої комісії. Проте комісія цілковито підтримала позицію РП, але її рекомендації, оприлюднені 16 квітня 1940 р., не були прийняті А. Мельником. 10 серпня 1940 р. С. Бандера звернувся до А. Мельника з листом, в якому виклав свої аргументи й закликав до примирення. А. Мельник 13 серпня 1940 р. відповів зверненням до членів ОУН, в якому санкціонував “наведення порядку” в лавах організації будь-якими “доцільними засобами”. Згодом Революційний трибунал ОУН оголосив про виключення

С. Бандери та його однодумців з організації³⁶. До початку вересня 1940 р. єдина ОУН перестала існувати, розділившись на дві частини, що стали називатися ОУН-бандерівців або ОУН(б) і ОУН-мельниківців або ОУН(м). До ОУН(б) відійшли майже всі структури ОУН в Україні, тоді як в Європі більшість членів ОУН визнали своїм лідером А. Мельника.

Прихильники С. Бандери відкинули як неправочинні рішення Римського Великого Збору й 31 березня — 3 квітня 1941 р. у Кракові провели власний Другий Великий Збір, що затвердив нову програму ОУН(б), а також сформував нове керівництво організації — Головний Провід (ГП) на чолі зі С. Бандерою. Програмні постанови ОУН(б) проголошували, що Організація веде боротьбу “за силу й добро української нації”, які повністю можна буде реалізувати в умовах існування Суверенної Української Держави³⁷.

Утворення керівного осередку в Кракові дозволило бандерівцям реалізовувати власну тактику боротьби на території УРСР. 24 березня 1940 р. у Львові було відновлено КЕ ОУН на ЗУЗ на чолі з О. Грицаком (“Галайда”), що здійснила масштабну реорганізацію структур ОУН(б). Занепокоєні активізацією ОУН(б) радянські спецслужби у квітні 1940 р. провели масові арешти. До тюрем потрапило 658 оунівців, з них 6 членів КЕ. Однак, на початку травня 1940 р. КЕ відновили, її організаторами стали Д. Мирон (“Орлик”) і Л. Зацний (“Вік”)³⁸.

Впродовж серпня—вересня 1940 р. органи НКВС здійснили наступ на підпілля ОУН(б). Було заарештовано 1108 підпільників, захоплено 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв тощо. Проте масштабні арешти не зламали всієї структури ОУН(б). У жовтні 1940 р. Д. Мирон реанімував КЕ. Однак відбудовчий процес тривав недовго. Взимку 1940—1941 рр. удари радянських спецслужб були спрямовані проти Львівської, Станіславської, Дрогобицької обласних і Володимир-Волинської окружної організацій. Лише 21—22 грудня 1940 р. було знешкоджено 996 націоналістів³⁹.

Арештованих керівників ОУН(б) судили у Львові (“Процес 59-ти”) і Дрогобичі (“Процес 62-х” і “Процес 39-ти”). Публічні суди мали широкий резонанс, як у зв’язку з мужньою поведінкою підсудних, так і через надмірно жорстокі вирoki.

Навесні 1941 р. ОУН(б) знову відновила свою мережу в УРСР. Ситуація була настільки напруженою, що нарком держбезпеки УРСР П. Мешик у доповідній записці М. Хрущову від 15 квітня 1941 р. називав ОУН “серйозною силою”, що добре озброєна і поповнює свій склад. Він вказував, що Революційний провід бандерівської ОУН, “не очікуючи війни, уже тепер розгорнув активну протидію заходам радянської влади”. З огляду на це, П. Мешик просив дозволу на виселення з краю сімей оунівців, куркулів, репресованих⁴⁰. М. Хрущов санкціонував переселенську акцію. З кінця травня 1941 р. співробітники НКВС провели операцію “з вилучення сімей нелегалів для переселення їх у віддалені райони Радянського Союзу”⁴¹. Впродовж березня—червня 1941 р. радянські спецслужби зуміли ліквідувати 38 оунівських повстансько-диверсійних груп, в яких налічувалося 273 учасники. Однак це була ли-

ше “верхівка айсберга”. ОУН(б) змогла вистояти в боротьбі з НКВС і на момент початку німецько-радянської війни вона була доволі масовою і розгалуженою підпільною структурою, налічуючи 20 тис. членів (не рахуючи активних прихильників), об’єднаних у 3300 низових організаціях (станіцях). З них — 2190 станиць припадало на Галичину, 950 — на Волинь, 160 — на Буковину, Бессарабію та Наддніпрянську Україну⁴². З початком бойових дій на німецько-радянському фронті ОУН(б) вдалася до масштабної реалізації плану повстання.

Маючи інформацію про підготовку Німеччини та СРСР до війни, керівники ОУН(б) у Кракові з березня 1941 р. налагодили контакти з вермахтом і абвером, домовившись, зокрема, про створення двох українських батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”, що розглядалися бандерівцями як зародок українських збройних сил⁴³.

У травні 1941 р. ГП ОУН(б) розробив детальні інструкції для націоналістичного активу — “Боротьба й діяльність ОУН під час війни”, — в яких викладалися основні напрямки підготовки повстання, формування армії, будівництва держави, ведення пропаганди тощо⁴⁴.

Повстання влітку 1941 р. очолив тодішній Крайовий провідник ОУН(б) І. Климів (“Легенда”). Першими розпочали збройний виступ підпільники в районі Сокаля, Поздимира й Радехова на півночі Львівської області. Націоналісти перерізали лінії телефонного зв’язку, нападали на прикордонні застави, виявляли та знищували радянські десанти⁴⁵. 23 червня 1941 р. почався виступ повстанців Перемишлянського району Львівської області. Упродовж п’яти діб націоналісти атакували радянські військові колони, що просувалися поблизу Перемишлян, а 28 червня 1941 р. захопили райцентр⁴⁶.

23 червня в лісових масивах поблизу містечка Винники (тепер — східне передмістя Львова) оперував загін бандерівців, особовий склад якого налічував 40 бійців. Вони нападали на колони радянських військ і після обстрілу червоноармійців з автоматичної зброї відходили до лісу⁴⁷.

24 червня 1941 р. повстання спалахнуло одночасно у Львові, Луцьку, Перемишлі, Перемишлянах, Вербі, а також у Самбірському, Мостиському, Городоцькому, Рудківському, Бібрському, Жовківському, Яворівському районах Дрогобицької та Львівської областей. До вечора того ж дня бандерівці захопили містечко Вербу — райцентр Ровенської області⁴⁸. Впродовж 24—28 червня 1941 р. інтенсивні сутички між оунівцями та відступаючими радянськими військами точилися у Львові⁴⁹.

Вранці 29 червня 1941 р. повстанський загін із 70 бійців захопив м. Старий Самбір Дрогобицької області. До 30 червня 1941 р. повстанські загони ОУН(б), які налічували понад 100 осіб, очистили від радянської адміністрації Жовківський і Бібрський райони Львівської області⁵⁰.

Запеклі сутички з відступаючими з’єднаннями Червоної армії та військ НКВС зав’язалися в червні—липні 1941 р. на Волині. Так, у місті Дубно вуличні бої тривали три доби, в Луцьку діяв загін із 300 підпільників, у цілій низці місць партизани спромоглися захопити стратегічно важливі мости й залізничні станції, утримуючи їх до підходу німців⁵¹. Активні повстанські висту-

пи на Волині були зафіксовані на Костопільщині, Деражненщині, коло Володимира-Волинського, Кременця тощо⁵².

З кінця червня 1941 р. значну активність продемонстрували повстанці Тернопільщини, зокрема бандерівські загони в Зборівському, Козівському, Бучацькому, Підгаєцькому, Збаразькому, Бережанському, Чортківському, Тербовлянському районах області⁵³.

На Станіславщині діяльність повстанських груп була зафіксована в Косівському, Долинському, Галицькому, Снятинському, Тлумацькому, Городенківському, Рогатинському, Богородчанському районах. До Станіславова групи партизанів з околиць міста ввійшли 1 липня 1941 р., після відступу останніх частин Червоної армії. В руках українців обласний центр перебував дві доби, доки 3 липня його зайняли угорці⁵⁴.

Від 7—8 липня 1941 р. простежується чітка тенденція до зміни характеру повстансько-партизанського руху. Якщо в перші два тижні війни він здебільшого мав наступальний, атакуючий характер, то на межі другого й третього тижнів партизанські загони поступово перетворюються на самооборонні структури. Вони займалися охороною населених пунктів від частин Червоної армії, що залишилися, та дезертирів, роззброювали їх, збирали на місцях боїв зброю тощо.

Повстання влітку 1941 р. не було розгорнуте в запланованих напередодні війни масштабах у зв'язку зі швидким відступом Червоної армії з території Західної України. Однак воно продемонструвало рішучість націоналістичного руху в боротьбі за досягнення кінцевої мети — відродження національної української держави. Повстанці одразу ж після проходження лінії фронту зуміли встановити українську адміністрацію в 187 (з 200) районах західноукраїнських областей, в 26 районах Правобережної України, створили обласні управління в Тернополі, Львові, Ровно, Дрогобичі, Станіславові та Луцьку. В боях із відступаючими радянськими військами оунівці захопили 15 тис. гвинтівок і 7 тис. кулеметів, десятки тисяч гранат і сотні тисяч набоїв. На полях битв оунівцями було зібрано ще десятки тисяч одиниць зброї та сотні тисяч набоїв⁵⁵.

Наявність озброєних партизанських груп дала змогу керівництву ОУН(б) спробувати створити влітку 1941 р. власну Українську національну революційну армію (УНРА)⁵⁶. Головним засобом формування армії мала стати реорганізація за усталеним військовим зразком усіх створених стихійно партизансько-повстанських відділів. Також керівник КЕ ОУН на ЗУЗ І. Климів наказував створити “Центр українських повітряних військ” та “Центр української панцирної зброї”, до яких мали добровільно залучатися всі українські танкісти та льотчики⁵⁷. Очевидно, що для створення авіації та бронетанкових військ майбутньої української армії оунівці насамперед сподівалися використати колишню радянську техніку та командирів-червоноармійців українського походження.

Здебільшого формування УНРА не перевищували чисельністю сотню бійців, розкиданих по містечках Галичини та Волині. Найбільшими частинами цієї “армії” був “Перший Курінь Українського Війська ім. Холодного Яру” (480 бій-

ців), сформований у Ровно, курінь УНРА в Луцьку (близько 400 бійців), полк УНРА в Косові (Станіславівщина) чисельністю до 1000 осіб⁵⁸.

Проте здійснити навіть перші успішні кроки УНРА не вдалося. Командування Вермахту різко негативно сприйняло ініціативи українських націоналістів. Від початку серпня 1941 р. німецька жандармерія повсюдно роззброювала українські загони. Намагаючись зберегти свої військові формування, бандерівці спробували наприкінці літа 1941 р. замаскувати їх під відділи Української народної міліції (УНМ). Завдяки існуванню УНМ бандерівцям до вересня 1941 р. вдавалося утримувати від повної ліквідації власні збройні загони, що формально несли службу з охорони громадського порядку до створення в Україні окупаційної поліції під німецьким командуванням. Із розпуском УНМ частина прихильників ОУН із лав міліції перейшла на нелегальне становище (ставши наприкінці 1942 р. тим “матеріалом”, з якого формувалися перші загони повстанців-націоналістів). Інша частина за наказом керівників ОУН(б) проникала до лав створюваної німцями допоміжної поліції, намагаючись поставити ці формування під свій ідеологічний контроль.

Однак, незважаючи на те, що саме бандерівська ОУН на початку німецько-радянської війни здійснила спробу створити українську армію, а згодом із цією організацією тісно буде пов'язана УПА, вперше абревіатуру УПА в роки Другої світової війни використали не оунівці, а їхні ідеологічні конкуренти. Відродити Повстанську армію через 20 років після її створення генералом Ю. Тютюнником, поставив собі за мету прихильник Державного Центру УНР в екзилі, уродженець Волині Т. Боровець, який став широко відомий за псевдонімом “Тарас Бульба”.

У липні 1941 р. Боровцю разом із групою однодумців вдалося роззброїти радянську міліцію в районному центрі Сарни Ровенської області й оволодіти містечком. З приходом до Сарн німецької армії Т. Боровець був призначений комендантом поліції Сарненського округу. 8 серпня 1941 р. енергійний комендант Сарненської поліції звернув увагу німецького командування на той факт, що в районі Прип'ятських боліт сконцентрувалися великі групи радянських оточенців, які не складають зброю. Для боротьби з ними Боровець отримав дозвіл створити з українців групу чисельністю в одну тисячу бійців. Для озброєння групи було видано трофейні радянські гвинтівки та кулемети. Боровець доволі швидко набрав близько 2 тис. добровольців, які невдовзі зуміли нейтралізувати оточенців. До кінця серпня 1941 р. Боровцю вдалося опанувати доволі великі простори в трикутнику між Пінськом, Сарнами і Олевськом. Саме до Олевська отаман переніс штаб своєї організації, яку він назвав “Поліською Січчю”. Користуючись тим, що німці не надсилали в контрольований ним район своїх управлінців, Т. Боровець створив власну адміністрацію за зразком адміністрації УНР⁵⁹. Автономне життя цієї частини Полісся тривало до листопада 1941 р., коли нацисти згадали про існування в їхньому тилу непідконтрольної “республіки”. “Бульбі” запропонували підкоритися німецькій цивільній адміністрації. Амбітний отаман відкинув принизливі пропозиції та 16 листопада 1941 р. розпустив свою “Поліську Січ”, перейшовши на нелегальне становище. Наприкінці листопада — на початку

грудня 1941 р. Т. Боровець починає формувати власний партизанський загін на базі колишніх січовиків. У грудні 1941 р. він назвав свої відділи “Українською повстанською армією”⁶⁰. Загони отамана “Бульби” на зламі 1941—1942 рр. здійснювали доволі успішні пропагандистські акції, які швидко зробили ім’я отамана й аббревіатуру УПА популярними в масах поліського населення. Тому не дивно, що саме цю назву запозичили в Т. Боровця націоналісти, коли сформували власну партизанську армію.

* * *

Паралельно з підготовкою повстання на території України обидва відлами ОУН напередодні війни організували спеціальні похідні групи (2—2,5 тис. осіб), що склалися з активістів, які мали просуватися за лінією фронту і до приходу німецької цивільної адміністрації створювати українську адміністрацію в якості основи майбутньої української державності на всіх українських землях. ОУН(б) крім похідних груп “Північ” (мала просуватися за напрямом Ковель—Луцьк—Ровно—Житомир на Київ; очолював групу Д. Мирон), “Центр” (маршрут руху — через Львів, Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Фастів, Київ, Полтаву на Харків і Кубань; очолював групу М. Лемик), “Південь” (мала просуватися через Дрогобич, Стрий, Проскурів, Вінницю, Дніпропетровськ на Донбас, Крим, Одесу; очолював групу З. Матла)⁶¹, також створила одну спеціальну похідну групу на чолі із заступником керівника ГП Я. Стецьком, яка мала завдання, увійшовши до першого найбільшого українського міста (Львова), оголосити відновлення незалежності української держави, поставивши таким чином німецькі війська й окупаційну адміністрацію перед фактом існування української державності та змусивши Берлін уже на початку війни визначитися щодо “українського питання”⁶².

У червні 1941 р. обидві гілки ОУН надіслали до найвищого німецького керівництва власні меморандуми. Документ, надісланий ОУН(м), мав обережний характер, а його суть зводилася до обґрунтування необхідності утворити союзню з Німеччиною українську державу й передати владу в цій державі мельниківській організації⁶³. Бандерівський документ, натомість, відзначався гостротою стиля. Діячі ГП ОУН(б) стверджували, що лише створення української держави може стати основою стабільної політичної архітектури нової Європи, однак не погоджувалися на маріонеткову державу (за зразком Словаччини чи Хорватії) й наголошували на тому, що ставлення Німеччини до української державності буде визначальним у стосунках між двома народами. Бандерівці також погрожували Німеччині “небажаними наслідками” у випадку негативного ставлення німців до будівництва незалежної України⁶⁴. Від німецького уряду не було жодної офіційної реакції на меморандуми ОУН, тому аж до початку липня 1941 р. позиція німців щодо ідеї української незалежності залишалася незрозумілою.

Виявити німецьке ставлення до ідеї самостійності України міг тільки наявний акт проголошення цієї самостійності. Намір виголосити у Львові незалеж-

ницьку декларацію, очевидно, зародився в часи проведення Краківського Великого збору ОУН(б) у березні—квітні 1941 р. Наявність в інструкції “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” (складеній у травні 1941 р.) чорнового варіанту тексту акта проголошення української держави, є переконливим свідченням того, що акція у Львові готувалася не тільки без згоди нацистів, а й у глибокій конспірації, бо гітлерівські спецслужби не змогли дізнатися про плани ОУН(б). Тому події 30 червня 1941 р. стали для них “громом серед ясного неба”.

Зранку 30 червня 1941 р. до Львова, який уже залишили частини Червоної армії, увійшла похідна група, очолювана Я. Стецьком. Упродовж дня члени групи провели у Львові переговори з низкою провідних діячів українського політичного руху довоєнного часу й запросили їх на збори до будинку товариства “Просвіта”. Збори розпочалися о 18-й годині. Саме на них виголосили “Акт відновлення української державності” й створили тимчасовий уряд — Державне правління, яке в майбутньому мало передати владу урядові, створеному в Києві⁶⁵.

Важливо звернути увагу на 3-й пункт львівської декларації. Йдеться про два абзаци, в яких проголошувалася майбутня тісна співпраця з “Велико-Німеччиною”, що “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі” та про “союзну німецьку армію”⁶⁶. На нашу думку, поява третього пункту Акта, якого не було в первісній редакції документа від травня 1941 р., насамперед зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Очевидно, що первісний задум проголошення самостійності України передбачав несподіване захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля та батальйону “Нахтігаль” ще до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани в умовах бойових дій не вдалося. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові змусила Я. Стецька вдатися до своєрідного дипломатичного реверансу — згадати про Німеччину, Гітлера і Вермахт. Розвиток подальших подій чітко продемонстрував, що про узгодженість позицій з нацистами не йшлося, а 3-й пункт Акта був лише невдалою дипломатичною фігурою, що, втім, не врятувала націоналістів від репресій.

Розібравшись із ситуацією, у Берліні прийняли рішення розпочати арешти “українських узурпаторів”. 5 липня 1941 р. в Кракові було затримано С. Бандеру, якого після декількох допитів відправили до Берліну, де спочатку утримували під домашнім арештом, а згодом перевели до концтабору Заксенхаузен⁶⁷.

8 липня 1941 р. керівники ОУН(б) у Львові зібрались на нараду, на якій вирішили поступово переводити активістів на нелегальне становище, водночас намагаючись закріпитися в місцевих адміністраціях і якнайдовше утримувати роботу Державного Правління. Проте, вже 9 липня 1941 р. Я. Стецько разом зі своїм помічником Р. Ільницьким був узятий під варту гестапівцями. Після допиту у Львові його переправили до Кракова, а потім — до Берліну⁶⁸. З 11 липня 1941 р. гітлерівці заборонили українським організаціям чинити будь-яку політичну діяльність, а також проводити маніфестації на підтримку Акта від 30 червня 1941 р.⁶⁹. Українське державне будівництво було безапеляційно припинене.

17 липня 1941 р. з Берліна в окуповані області України надійшов наказ затримувати членів бандерівських похідних груп, які продовжували втілювати в життя Акт незалежності й створювати українську адміністрацію. Того самого дня у Львові та інших містах Західної України німці заборонили офіційні видання ОУН(б)⁷⁰. На допитах у Берліні Бандера та Стецько відмовлялися виступити із заявою про скасування Акта від 30 червня. Більше того, 21 липня 1941 р. політичне бюро ОУН(б) в Берліні опублікувало меморандум, в якому наголошувало, що самостійницька декларація вже стала “історичним фактом”⁷¹. Втім, непохитність лідерів ОУН(б) у справі відстоювання суверенних прав українців не врятувала окуповану німцями Україну від розшматування, а оунівських активістів — від репресій.

9 серпня 1941 р. гестапо арештувало провідного діяча ОУН(б), одного з головних ідеологів націоналізму С. Ленкавського. Тоді ж німецькі спецслужби констатували наявність серйозного невдоволення німецькою політикою з боку українського населення Галичини та підвищену активність бандерівців на Волині⁷². 31 серпня 1941 р. під Києвом було виявлено і арештовано спеціальну похідну групу ОУН(б) на чолі з В. Куком, що мала завдання проголосити незалежність у столиці⁷³. 5 вересня 1941 р. нацисти заарештували сотні діячів вищого керівного складу ОУН(б)⁷⁴, однак окремі похідні групи продовжували далі діяти автономно. Їхня активність за Збручем була настільки незручною для гітлерівців, що СД 12 вересня 1941 р. дійшло висновку: після остаточного опанування регіону було б бажано з колишньої Радянської України “виселити всіх західних українців, оскільки їхню діяльність треба розглядати як шкідливу з будь-якого погляду”⁷⁵.

15 вересня 1941 р. СД здійснила чергові масові арешти серед бандерівського активу на території України та в еміграції. За ґратами опинилося півтори тисячі оунівців⁷⁶. Таким чином, бандерівці повернулися до тактики підпільної боротьби, а нацисти посилили проти них свій терор⁷⁷.

Після арешту С. Бандери і Я. Стецька керівництво ОУН(б) взяв на себе другий заступник Бандери М. Лебедь (“Максим Рубан”), якого оголосили “урядуючим провідником”. Наприкінці вересня 1941 р. він скликав у околицях Львова Першу Конференцію ОУН(б), на якій було офіційно вирішено повернутися до підпільних форм боротьби, максимально розширити організаційну мережу за рахунок Великої України, активізувати антинімецьку пропаганду і готувати повстання проти німців, яке планувалося розпочати після остаточної перемоги Німеччини у війні з СРСР⁷⁸.

У жовтні 1941 р. німецькі спецслужби констатували посилення пропаганди “руху Бандери” на території райхскомісаріату “Україна”. У відповідь вони провели чергові масові арешти оунівців у Черкасах, Миколаєві, Херсоні⁷⁹. Але особливо дошкульних ударів по бандерівській ОУН німецькі каральні органи завдали наприкінці листопада 1941 р. 25 листопада 1941 р. до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано наказ, в якому вказувалося: “Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового

допиту таємно знищені як грабіжники”⁸⁰. Через утаємниченість страт досі важко встановити кількість націоналістів, арештованих і розстріляних у контексті виконання цитованого вище наказу. Очевидним, однак, залишається те, що з кінця 1941 р. ОУН(б) остаточно перейшла з категорії ситуативних союзників до лав ворогів гітлерівської імперії.

ОУН в 1942 р. Формування УПА

1942 р. став багато в чому вирішальним як для ходу Другої світової війни загалом, так і для долі українського визвольного руху зокрема. Напруження всіх зусиль гітлерівського Райху та його союзників у останній переможний для Вермахту 1942 р. привели до посилення експлуатації окупованих територій Європи й крайньої бруталізації окупаційного режиму в центральній і східній частинах континенту. Настрої населення в окупованій німцями Україні починають швидко змінюватися. Нацисти остаточно скидають маску “визволителів” від більшовицької тиранії. Перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, гостро постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч мінімально гарантувати досягнення їхніх політичних прагнень.

Лідери українських націоналістичних рухів чітко усвідомлювали, що закрити очі на німецькі злочини вони не мають права, але з іншого боку — свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала думка про можливість реставрації в Україні сталінського режиму. Ця, на перший погляд, “патова” ситуація змусила активних українських політичних гравців намагатися застосовувати таку модель протидії німецьким окупаційним властям, яка б не шкодила безпосередньо інтересам фронту. Однак тактика реалізації означеної схеми в різних політичних сил була різною.

Найактивніша у своїх діях ОУН(б) опинилася в 1942 р. в дещо легшій з психологічної точки зору ситуації порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці пішли на конфлікт з нацистами ще в липні—вересні 1941 р., отже, попри втрати і розгубленість, на початку 1942 р. вони вже зуміли опанувати себе й відновити підпільну роботу в нових умовах.

ОУН(м) діяла набагато обережніше. Подібно до бандерівців, мельниківці створили власні похідні групи, але не три, а лише дві, які метою свого маршруту обрали Київ. Перша похідна група на чолі з провідними діячами мельниківської організації М. Сціборським, О. Сенником і Р. Сушком рухалася на Київ через Львів, Ровно та Житомир, а друга на чолі із П. Войновським прямувала до столиці з Буковини через Чернівці, Вінницю та Білу Церкву⁸¹.

30 серпня 1941 р. у Житомирі було застрелено О. Сенника і М. Сціборського. Мельниківці звинуватили у вбивстві бандерівців. ОУН(б) офіційно відмежувалася від убивства, звинувачуючи в ньому радянських агентів⁸². Хоча досі немає остаточної версії загибелі провідників мельниківської похідної групи, однак їхня смерть спровокувала братовбивче протистояння між двома гілками ОУН. Коли у вересні 1941 р. німецькі спецслужби розгорнули

арешти бандерівських активістів, мельниківці незрідка видавали своїх конкурентів, прагнучи не допустити проникнення бандерівців до Києва. Така лояльна щодо німців позиція похідних груп ОУН(м) сприяла їхньому закріпленню в столиці України. 5 жовтня 1941 р. мельниківці разом із київською інтелігенцією сформували Українську національну раду (УНР) на чолі з професором М. Величківським. УНР обрала Київську міську управу, яку очолив професор О. Оглоблин, а згодом професор В. Багазій. Управа, як і Рада, наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. перебували під ідейним впливом мельниківців⁸³.

У столиці ОУН(м) розгорнула активну культурно-просвітницьку роботу. Крім Києва, ОУН(м) на декілька місяців зуміла взяти під свій вплив адміністрації в Житомирі, Харкові, Херсоні, Полтаві, Проскуріві та інших великих містах⁸⁴. Проте лояльне ставлення нацистів до ОУН(м) завершилося у середині листопада 1941 р., коли німці сформували власний адміністративний апарат на окупованих територіях. 17 листопада 1941 р. було розпущено УНР в Києві. 21 листопада 1941 р. ОУН(м) організувала несанкціонований мітинг-панахиду в м. Базар на Житомирщині на честь 20-річчя “Базарської трагедії”. В акціях взяли участь понад 40 тис. осіб. Занепокоєні такою масовістю окупаційні власті арештували 721 учасника мітингу. 30 листопада 1941 р. в передмісті Житомира Мальованці 120 осіб, у тому числі й керівника ОУН(м) на Житомирщині Орищенко, розстріляли⁸⁵. У січні 1942 р. арешти мельниківців прокотилися Києвом. У лютому арештованих О. Телігу, І. Ірлявського, І. Рогача, В. Багазія та інших розстріляли в Бабиному Яру. Загалом до кінця німецької окупації Києва у Бабиному Яру було страчено 621 члена ОУН обох напрямів⁸⁶.

Упродовж лютого—березня 1942 р. мережа ОУН(м) була майже повністю знищена гестапівцями в Харкові, Полтаві, Вінниці, Херсоні та інших містах України, а її залишки, які в травні 1942 р. очолив О. Ольжич-Кандиба, змушені були перейти до глибокого підпілля⁸⁷.

На відміну від мельниківців, Провід ОУН(б) з кінця 1941 р. уже працював у підпіллі, використовуючи будь-яку нагоду закріпитися в місцевій адміністрації, навчальних або просвітницьких структурах. Всі члени ОУН(б) мали орієнтуватися на підготовку антинімецького повстання. Проте є підстави вважати, що в середовищі провідних кіл ОУН(б) не існувало одностайності з приводу того, чи слід здійснювати політику підготовки повстання паралельно зі стриманою усною пропагандою, чи проводити різку критику окупаційних властей, незважаючи на втрати, саботувати їхні заходи, тероризувати окупаційний апарат. Очевидно, що поряд із поміркованою групою в керівництві ОУН(б) існувала також група радикалів, які готові були діяти негайно, незважаючи на можливі контрзаходи німецької влади.

У лавах ОУН(м) після арештів і розстрілів січня—березня 1942 р. виникла певна колізія: з одного боку, ПУН на чолі з полковником А. Мельником віддавав перевагу боротьбі з Німеччиною шляхом досить відвертих вимог і декларацій до берлінських правителів, а з іншого — керівництво ОУН(м) в Україні намагалося розробити нову тактику боротьби. Навесні—влітку

1942 р. мельниківський актив провів у різних містах України свої регіональні підпільні конференції, на яких вироблялася нова формула діяльності Організації в умовах загострення нацистського терору. 14—15 серпня 1942 р. мельниківці провели в Києві свій нелегальний з'їзд. Його делегати, доносячи настрої регіональних конференцій, наполягали на врегулюванні конфлікту з бандерівцями, розбудові організаційної мережі, посиленні антигітлерівської агітації та створенні збройних формувань⁸⁸. Фактично, ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду. Мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Боровцем, намагаючися взяти під свій контроль очолювані ним структури. Влітку 1942 р. мельниківська ОУН провела на південній Волині (райони Дубно, Кременець, Луцьк, Ровно) 15 бойових вишколів для членів організації, які очолив В. Білий ("Арієць"). Уже на початку осені 1942 р. ОУН(м) почала формувати перші власні боївки (загальна кількість учасників мельниківських загонів на той період становила 450 осіб)⁸⁹, які, щоправда, протягом наступного року в більшості були поглинені сильнішими конкурентами з бандерівської організації.

У середовищі ОУН(б) орієнтовно з кінця зими — на початку весни 1942 р. почало широко розповсюджуватися переконання в тому, що Німеччина вже не зуміє довести до переможного завершення війну проти СРСР. Але, припускалося, що й Радянському Союзові бракуватиме сил для відновлення довоєнного статус-кво. Окреслені вище сподівання бандерівського керівництва були, значною мірою, намаганням перенести на події Другої світової війни наявний досвід часів Першої світової війни, наприкінці якої виснаження Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій призвело до революційних подій, їх краху та появи незалежних держав. Намагаючись бути максимально готовою до моменту дезінтеграції обох воюючих сторін, ОУН(б) прагнула наростити свій бойовий потенціал, а також посилити пропаганду. Така поведінка спричинилася до того, що вже з 20 березня 1942 р. в усіх німецьких повідомленнях про події з окупованих територій СРСР запроваджується окрема рубрика "Український рух опору"⁹⁰.

У квітні 1942 р. керівники бандерівської організації провели Другу конференцію. У її постановках сформульоване офіційне бачення лідерами ОУН(б) тогочасної ситуації в Україні й світі. Зі змісту документів, прийнятих на конференції, видно, що лідери ОУН(б) продовжували дотримуватися концепції, згідно з якою війна між Німеччиною та СРСР повинна призвести до "загального виснаження, великих революційних потрясінь і перемін". У зв'язку з чим членам Організації давалося завдання намагатися поставити під свій контроль господарське життя регіону, не займатися "партизанщиною", а працювати та накопичувати сили для майбутньої вирішальної боротьби й загальнонаціонального повстання⁹¹.

З травня 1942 р. в німецьких повідомленнях відзначається особлива активізація "руху Бандери", вказується, зокрема, на розбудову оунівських організаційних структур, прагнення взяти під свій контроль відділи допоміжної поліції, підготовку військових кадрів і накопичення зброї на підпільних складах⁹². Відстежуючи процес створення бандерівцями сільської самооборони,

нацистські спецслужби констатували, що з кінця весни 1942 р. націоналісти починають формувати власні боївки: “Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією власних бандитських груп у західній частині України (...), рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд”⁹³.

Масштаби антинімецької боротьби ОУН(б) наприкінці весни — на початку літа 1942 р., очевидно, були доволі солідними, що зафіксовано в німецьких документах. Зокрема, в повідомленні німецької поліції безпеки в Україні за червень 1942 р. вказувалося, що бандерівці взяли під свій контроль сільське населення Полісся та Волині, місцеву українську поліцію, організували декілька вибухів на залізниці⁹⁴. Рух ОУН(б) характеризується гітлерівцями як “повстанський” і “сильний”⁹⁵.

Особливо складне становище в Північно-Західному регіоні України значно радикалізувало місцевий актив ОУН(б), який щоразу наполегливіше вимагав від центрального керівництва організації розгорнути масову партизанську війну проти німців, що розглядалася, як початок загальнонаціонального повстання⁹⁶. Отже, у серпні—жовтні 1942 р. формуються перші стаціонарні бойові групи ОУН(б) на чолі з військовим референтом ОУН(б) у Ровенській області С. Качинським (“Остап”) і Г. Перегіняком (“Коробка”). Координатором військової діяльності в регіоні став військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних українських землях В. Івахів (“Сом”, “Сонар”), а загальне керівництво здійснював регіональний лідер Організації Д. Кляківський (“Охрім”, “Кошіль”, “Старий”, “Клим Савур”)⁹⁷.

Таким чином, не зважаючи на певний спротив з боку тодішнього керівника ОУН(б) М. Лебеда (“Максим Рубан”), який боявся перетворення партизанського руху на отаманщину й остерігався швидкої його ліквідації з боку нацистів, а тому ініціював видання низки листівок антипартизанського спрямування, оунівці Північно-Західного регіону України розпочали створення партизанських структур.

Уже з другої половини жовтня 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх повідомленнях з окупованих територій наголошували на тому, що “бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби домогтися незалежності для України”⁹⁸. 29 жовтня 1942 р. до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення, в якому серед іншого зазначалося: “16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення”⁹⁹.

Щоб не втратити свого авторитету в лавах організації та очолити стихійні процеси формування націоналістичних повстанських загонів, лідери ОУН(б) пішли шляхом “узаконення” наявної ситуації. Впродовж жовтня—грудня 1942 р. М. Лебедь провів дві військові конференції ОУН(б) на яких було розроблено детальні плани розгортання підпільної армії¹⁰⁰.

Чергова активізація ОУН(б) викликала гостру реакцію з боку гітлерівських спецслужб. У листопаді 1942 р. — січні 1943 р. на території Європи та

в окупованій Україні гестапо арештувало понад 500 бандерівців, з яких було розстріляно або замордовано на допитах щонайменше 80 осіб¹⁰¹.

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці 1942 р. і на початку 1943 р., остаточно переконали лідерів організації в тому, що тактика накопичування сил для загального, всенародного повстання є хибною і в умовах гітлерівського терору нездійсненною. Таким чином, теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(б) звернулися до ідеї партизанської війни як до початкової стадії майбутнього великого повстання. Бандерівці почали проводити аналогії між німецькою окупацією 1942—1943 рр. і 1918 р. Знаючи про масовий антинімецький рух у 1918 р., що “розхитав” ситуацію і зрештою призвів до повстання та встановлення у Києві влади Директорії УНР, керівники ОУН(б), очевидно, вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення отаманщини, вони одразу виступили за чітку централізацію партизансько-повстанського руху та контроль над ним з боку своєї організації.

* * *

Створені восени 1942 р. перші загони бандерівських партизанів дозволили згодом (в 1947 р.) керівництву націоналістичного підпілля визначити день 14 жовтня 1942 р. символічним днем заснування УПА. Зрозуміло, що навіть підпільна армія не створюється впродовж одного дня, але перші рішучі дії щодо розгортання повстанських структур були зроблені керівниками ОУН(б) на Волині та Поліссі саме восени 1942 р. У січні 1943 р. лідерами ГП ОУН(б) було ухвалене остаточне рішення про планову організацію підпільної армії на Поліссі на просторах між Брестом та Гомелем. Всю військову роботу в регіоні мав координувати військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ) В. Івахів “Сом” (“Сонар”). На початку лютого 1943 р. В. Івахів провів у с. Піддубці неподалік Луцька нараду районних військових референтів ОУН(б) Волині та Полісся. На нараді розглядалися списки придатних до мобілізації українців, з’ясовувалася кількість офіцерських кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання для кожного районного військового референта на випадок повстання¹⁰².

З лютого 1943 р. загони оунівських партизанів активізували свою діяльність, нападаючи на німецькі військові та господарські об’єкти (зрідка — на підрозділи німецької армії) з метою забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, продовольством і медикаментами¹⁰³.

17—23 лютого 1943 р. неподалік Олеська відбулася Третя конференція ОУН(б), учасники якої, попри гострі дискусії, ухвалили остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською партизанською армією, що мала отримати офіційну назву “Українська визвольна армія”. Однак згодом цю назву відкинули, натомість з 15 квітня 1943 р. почали використовувати запозичену в отамана Т. Бульби назву “Українська повстанська армія”¹⁰⁴.

Третя конференція зробила також певні кроки щодо зміни ідеологічного обличчя ОУН(б). Зокрема, в організації було скасоване “римське вітан-

ня”, а також ухвалено постанову про те, що ОУН(б) офіційно називатиметься ОУН (Самостійників-Державників) або ОУН(СД), щоб рельєфніше відрізнитися від мельниківців.

У час проведення Третьої конференції почали доволі драматично розгортатися стосунки бандерівських військових загонів із іншими українськими повстанськими групами. Ще наприкінці 1942 р. отаман Т. Боровець запропонував керівництву обох ОУН створити спільну політичну раду, яка мала б стати “політичною надбудовою” для його УПА. Обов’язковою умовою співпраці отаман виставляв необхідність збереження за собою посади командувача армії. Якщо мельниківці загалом погоджувалися на такий варіант, то переговори з бандерівцями, які мали власні масштабні плани, розгалужену організаційну мережу та повну недовіру до непередбачуваного Т. Боровця, провалилися¹⁰⁵. Отже, в травні 1943 р. керівник підпілля ОУН(б) на Волині Д. Клячківський насильно об’єднав під своїм командуванням загоны, створені мельниківцями та Т. Боровцем. До середини липня 1943 р. всі українські партизанські групи були влиті до складу УПА “Клима Савура” (Д. Клячківського). Залишки загонів Т. Боровця були ним перейменовані на Українську народно-революційну армію¹⁰⁶.

Весна 1943 р., дозволила керівництву ОУН(б) на Волині та Поліссі активізувати формування чисельних повстанських груп. До перших сотень, створених С. Качинським (“Сергієм”) та Г. Перегіняком (“Коробкою”), додалися нові відділи. Серйозно посилилися загоны націоналістів за рахунок 3—5 тис. службовців української допоміжної поліції та господарських служб, які 15—20 березня 1943 р. організовано дезертирували і перейшли в підпілля¹⁰⁷.

Початково всією діяльністю повстанських загонів керували військові штаби територіальних округів ОУН(б), а координував їх роботу військовий референт ОУН(б) на Волині та Поліссі В. Івахів. Однак, В. Івахів загинув у сутичці з німцями 13 травня 1943 р. біля с. Черниж неподалік Луцька¹⁰⁸. Після його смерті Д. Клячківський реорганізував повстанські сили. Територіальні оунівські військові штаби були перетворені на штаби з’єднань підпільної армії. Наприкінці весни — влітку 1943 р. для повстанських з’єднань визначили чіткі територіальні межі їхньої діяльності, створили Групи УПА: “01” “Заграва” (центральна й північна частини Ровенщини та Пінщина); “02” “Богун” (південна Ровенщина, північна Тернопільщина та Славутівщина); “03” “Турів” (Волинська область, Берестейщина); “04” “Тютюнник” (Житомирська та північно-західні райони Київської області)¹⁰⁹.

У липні 1943 р. Д. Клячківський сформував та очолив Головне командування УПА. Через місяць було створено штаб УПА на чолі з колишнім підполковником армії УНР Л. Ступницьким. З осені 1943 р. до роботи в УПА долучився Р. Шухевич із групою військових фахівців. Вони розпочали реорганізацію Повстанської армії. У листопаді 1943 р. було створено Головну команду УПА (ГК УПА), на чолі якої став підполковник Р. Шухевич (“Тарас Чупринка”) та Головний військовий штаб (ГВШ), який з грудня 1943 р. очолив майор О. Гасин (“Чарнота”, “Лицар”), а з січня 1944 р. — майор Д. Грицай (“Перебийніс”). До складу УПА було включено загоны створеної в Гали-

чині Української народної самооборони (УНС), що посилило армію приблизно на 10 тис. осіб.¹¹⁰

Територія діяльності УПА була поділена на три “Краї”, або Генеральні воєнні округи (ГВО): УПА-“Північ” (Волинь, Західне Полісся, Житомирщина, північно-західна Київщина), УПА-“Захід” (Галичина, Буковина, Закарпаття, Закерзоння), УПА-“Південь” (сучасна Хмельниччина, Вінниччина, західна частина Черкаської та Кіровоградської областей). ГВО поділялися на Воєнні округи (ВО)¹¹¹.

Своєрідною рисою УПА було те, що вона не мала тилкових або допоміжних частин. Роль тилу (запілля) в УПА відігравала організаційна мережа ОУН(б), що мала власну територіальну структуру, відповідала за постачання УПА, керувала своїми воєнізованими формуваннями — Самооборонними кушовими відділами (СКВ), займалася підготовкою молоді, мала систему медичної опіки — Український червоний хрест (УЧХ), а також Службу безпеки (СБ), що виконувала функції розвідки й контррозвідки¹¹².

Базовою тактичною одиницею в УПА була сотня (рота), що складалася із трьох чот (взводів), які, в свою чергу, поділялися на три (інколи чотири) рої (відділення). Чисельність особового складу в сотнях коливалася в межах 80—200 осіб. У 1943—1944 рр. мало місце об’єднання окремих сотень у більші частини й з’єднання — курені (батальйони), загони (полки), бригади. Як правило, курінь складався з 3—4 сотень чисельністю 250—800 чоловік. Загони формувалися із 3—4 куренів і налічували від 1,5 до 4,5 тис. бійців. Бригади, зазвичай, чисельно дорівнювали сотні або куреню. Також передбачалося можливе об’єднання всіх бойових одиниць ВО в з’єднану групу, однак на практиці таке об’єднання було здійснене лише одного разу — під час боїв у Гурбенських лісах¹¹³.

Проблемою для істориків залишається визначення кількісного складу УПА. Доступні сьогодні документи дозволяють стверджувати, що особовий склад УПА з кінця 1943 і до середини 1945 рр. коливався в межах 20—30 тис. осіб з чисельною перевагою повстанських загонів у різних регіонах та в різний період. Очевидно, не менше людей брало активну участь у підпіллі ОУН¹¹⁴.

Боротьба проти окупаційного режиму Німеччини та її союзників

Першою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Г. Перегіняка (“Довбешки-Коробки”) на районний центр Володимирець в ніч з 7 на 8 лютого 1943 р. з метою звільнити з ув’язнення арештованого німцями давнього діяча ОУН(б) на Сарненщині “Діброву”. Під час наскоку було захоплено казарми дислокованих у райцентрі російських козаків (два взводи) і приміщення німецької жандармерії (один взвод), убито 3 козаків і 4 німців (серед них і коменданта жандармерії), 6 козаків було виведено і страчено в лісі неподалік Володимирця. “Діброву” було визволено з ув’язнення, а також захоплено 20 карабінів, 65 ковдр і доволі багато амуніції. Втрати сотні становили 1 убитий і 2 поранених¹¹⁵.

Розуміючи, що німці почнуть переслідування загону, Г. Перегіняк віддав наказ рухатися на північ в район Поліських боліт — найбільш придатної місцевості для того, щоб “сховатися” від карателів. Німецька каральна експедиція вийшла на табір Перегіняка 22 лютого 1943 р. у лісі неподалік м. Висоцьк на Ровенському Поліссі. У бою загинув Г. Перегіняк. Після його смерті командування сотнею взяв на себе Н. Семенюк (“Ярема”), який вивів повстанців углиб лісового масиву¹¹⁶.

З нападами на районні центри з метою визволити своїх побратимів із німецьких тюрем також пов’язані дві атаки оунівських бойових груп на в’язниці у Кременці та Дубно, що відбулися в середині лютого 1943 р. У звітах німецької поліції про ці події було сказано: “У середині лютого 1943 р. почалося зосередження молоді в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на в’язниці в Кременці та Дубно мали за мету насамперед звільнити активістів руху, які згодом організували ядро банд у цьому районі”¹¹⁷.

У німецьких повідомленнях з України вказувалося, що на початку березня 1943 р. помічено розгортання та підготовка нових українських “націоналістичних банд” в районі Сарн, які складаються з загонів “чисельністю до 500 чоловік”¹¹⁸. У цей самий час розпочалося розповсюдження повстанського руху на територіях, що розташовані на південь від автомобільної траси Ровно—Житомир, і систематичні напади на німецькі господарчі об’єкти й склади на просторі між Ровно і Новоград-Волинським, що, на думку німецьких військових аналітиків, свідчило про “створення запасів”¹¹⁹.

Черговий сплеск антинімецької активності повстанських груп спостерігався від середини березня 1943 р. Німецькі звіти вказували, що діяльність “українських банд” охопила південну частину Рівненщини, Кременеччину та південну частину Волинської області. В березні 1943 р. найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Ровенщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині й у Славутських лісах¹²⁰. На Кременеччині через активність УПА гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 р. оголосити надзвичайний стан¹²¹. У квітні 1943 р. німці констатували, що “українські банди” охопили територію центральної та північної частин Волинської області, а також Ізяславський, Славутський і Шепетівський райони Кам’янець-Подільської області.

За даними радянських партизанів, на початок квітня 1943 р. найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на півдні Волині в районах Мізоч, Остріг, Кременець, Верба. Радянські партизани зазначали, що з лісів Острозького, Шумського й Мізоцького районів щодня на антигітлерівські акції виїжджало 60—70 возів із повстанцями¹²².

У квітні 1943 р. протистояння між націоналістами й німецькою адміністрацією продовжувало посилюватися. Бої та сутички між УПА та німецькими силами безпеки точилися практично по всій території Волині. Один за одним у руках повстанців побували містечка Степань, Цумань, Горохів, Іванова (Янова) Долина, Ковель¹²³. З кінця квітня нацисти почали практикувати застосування в боротьбі з УПА цілих військових з’єднань. Так, у райони Берез-

не, Людвипіль, Мізоч, Остріг, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію в складі двох угорських полків, одного полку німецьких есесівців й одного полку, складеного з військовополонених казахів та узбеків. Після триденних боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише умовних успіхів, відтіснивши основні з'єднання УПА з Полісся та північної частини Волині на Південь Волині¹²⁴. Фактично, це лише сприяло поширенню дій УПА на Поділля та південно-східну Волинь. У німецькому звіті із цього приводу зазначалося: “В квітні місяці, завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне—Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають численні напади на південну дорогу й пости жандармерії”¹²⁵.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8—10 тис. бійців. Нацисти повідомляли, що партизани націоналісти атакують посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивезення до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, в районі Ровно спалено всі тартаки й убито близько 400 їх керівників і робітників¹²⁶. Райскомісар Е. Кох, звітуючись, писав до Берліну, що на Волині залишилося тільки два райони, вільні від “банд”, а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля¹²⁷. Навесні 1943 р. у своєму листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75 % орних земель і втратили 52 % поставок худоби. Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне на початку травня 1943 р. наголошував, що в районах Горохів, Любомиль, Дубно, Луцьк, Кременець, повністю “панують націоналістичні банди” і далі вказував: “Те, що тут відбувається, слід розцінювати як повстання”¹²⁸.

Згідно зі звітами ОУН і УПА, упродовж 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей час убили щонайменше 3 тис. селян та заручників із числа міської української інтелігенції¹²⁹.

5 травня 1943 р. в Україну з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг. На нараді в Ровно йому доповіли, що “українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди”¹³⁰. Комісар округу Луцьк заявив: “Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізничі підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює”¹³¹. Райхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що “українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, — це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізничі, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства”¹³².

У червні 1943 р. ситуація для німецького окупаційного апарату та поліції на Волині й Поліссі ставала щоразу нестерпнішою. З німецьких звітів діз-

наємося, що крупна “українська банда” захопила військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Остріг з усіх боків оточені “крупними групами банд”. “Напади на адміністрації, бургомістрів та церкви з метою знищити метричні книги, а також на транспорти цивільного населення призначеного для вивезення на роботу в Райх є свідченням централізованого керівництва бандами. Немає нікого сумніву в тому, що загальне керівництво українськими націоналістичними бандами в руках бандерівського руху ОУН”¹³³.

З огляду на ситуацію 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало масштабну антиповстанську операцію. Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції у генеральному комісаріаті “Волинь і Поділля” бригаденфюрер СС Гінцлер. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, йшлося про необхідність знищити український повстанський рух й оволодіти територією “пропагандистськи і господарче”¹³⁴. У Любомлі, Дубно, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які за допомогою поліційних частин мали відновити “німецький порядок” на окупованих територіях. 21 червня 1943 р. територія райхскомісаріату “Україна” була оголошена “зоною антипартизанських операцій”. З липня 1943 р. до операцій проти УПА було залучено командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Е. фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні німецьких генералів перебувало 10 тис. поліцаїв і жандармів, 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тис. осіб) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів¹³⁵. Однак для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилось надто мало і вони були невідготівлені для ведення партизанської війни. Загони УПА за допомогою маневрів виходили з-під ударів противника, переміщуючись в інші райони.

Здійснюючи каральні операції проти УПА, нацисти одночасно потурбувалися про ідеологічну підготовку своєї акції. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, у яких ОУН називалася “знароддям жидівського большевизму”, стверджувалося, що “кремлівські жиди стоять у зв’язку з ОУН”¹³⁶, а УПА керують “агенти Москви”, що “Бандеру призначили старшим большевиком України”¹³⁷ та інші нісенітниці.

Разом із бойовими діями та агітацією застосовувався терор проти цивільного населення. Протягом тижня було арештовано й 15—16 липня 1943 р. страчено представників української інтелігенції Ровно, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), згодом спалено цілі села: Малин, Уличів, Губків, Манн, Туличів, Абрамівці, Тарачин, Літин, Радовичі та інші¹³⁸.

Однак жорстокість викликала лише посилення спротиву. Якщо у липні 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об’єкти, то наступного місяця — 391 напад на німецькі гарнізони, 1034 диверсії на залізниці, 151 атаку на підприємства¹³⁹.

Повстанський рух також розширив свої територіальні рамки. Влітку 1943 р. керівництво ОУН(б) розгорнуло на Галичині та Прикарпатті перші загони УНС. Прагнучи запобігти поширенню повстанського руху, в середині літа 1943 р. гітлерівці перейшли до наступальних дій. У липні—серпні

1943 р. важкі бої УНС з німецькими каральними експедиціями мали місце поблизу містечок Турки, Коломия, Сколе, Долина¹⁴⁰.

Під час боїв і сутичок з окупантами у червні—вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців та їхніх союзників¹⁴¹. 15 серпня 1943 р. Головне командування УПА оголосило себе єдиною законною владою на звільнених від німців землях¹⁴², де створювалися “повстанські республіки”.

Ситуація для підпілля істотно ускладнилася з кінця осені 1943 р., коли до зони дій УПА почала наближатися лінія фронту. Німецькі бойові частини “затопили” Волинь, а сили безпеки застосували нову тактику в протистоянні з повстанцями. Гітлерівці стягнули чисельні поліційні та жандармські гарнізони до міст і залізничних станцій, сконцентрувавши увагу на охороні комунікацій. Збирання систематичних продовольчих контингентів із населення відновлювати вже не намагалися, лише час від часу каральні експедиції вдавалися до рейдів у сільську місцевість із метою забезпечити себе продовольством. Найбільші сутички між повстанцями та карателями в жовтні—листопаді 1943 р. мали місце на Острожчині, Млинівщині, поблизу Радивилова, Клевани, Володимирця, Дубна, Ровно, Луцька, Кременця, Станіславова, Самбора¹⁴³. За цей період загони УПА і УНС мали 47 боїв із німцями, а відділи СКВ — 125 сутичок. Повстанці знищили понад 1500 вояків противника. Втрати УПА та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими¹⁴⁴.

Однак останні місяці 1943 р. чітко продемонстрували усьому світові, що гітлерівський Райх прямує до свого кінця. Вермахт тріщав під ударами зі Сходу, а союзники Німеччини після виходу з війни Італії мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з Берліном. За таких умов командування УПА провело переговори з представниками офіційних кіл Бухареста і Будапешта, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, словаків, румунів та ін. Зміст контактів зводився до з'ясування можливості укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті та Будапешті були спробою вивести “українське питання” на міжнародну арену¹⁴⁵.

Тим часом, з грудня 1943 р. до січня 1944 р. фронт відкотився безпосередньо в зону дій УПА-“Північ” та УПА-“Південь”, бої йшли на території Житомирської, Вінницької, Ровенської областей. Повстанські загони опинились у фронтовій смузі. Намагаючись вивести їх з-під ударів німецьких фронтових частин, ГК УПА 24 грудня 1943 р. затвердила “Тактичну інструкцію”, згідно з якою на “німецькому фронті” слід було подбати про якнайбільше збереження всіх “фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби”, а тому проводити лише самооборонні акції, уникаючи “зачіпних боїв” проти німців. При цьому підкреслювалося, що найголовніше перезимувати без втрат¹⁴⁶.

Виходячи із ситуації, що складалася на той час на фронтах Другої світової війни, повстанці взимку і навесні 1944 р. здійснювали лише самооборонні опе-

рації у випадку посилення німецького терору або роззброювали відступаючі німецькі частини. Найбільші сутички та бої з німцями в обороні українських сіл у січні—червні 1944 р. відбувалися в районі Бродів, Бережан, Чорткова, Перемишлян, Калуша, Станіслава, Рави Руської, Торочина, Рогатина¹⁴⁷.

Наприкінці липня 1944 р. німці здійснили дві масштабні каральні акції проти повстанців у районі Самбора (на старшинську школу УПА), де в боях загинуло 7 курсантів і 20 німців та поблизу с. Набріж Львівської області, де карателям вдалося розбити повстанську сотню з ВО “Буг”, яка втратила 50 осіб убитими¹⁴⁸. Однак найбільші бої з німцями й угорцями в 1944 р. відбулися 6—16 липня неподалік гори Лопата в районах Сколе і Долина на стику Дрогобицької та Станіславівської областей, де угорці й німці втратили близько 200 солдатів, а повстанці — 50 бійців¹⁴⁹.

Доволі потужний вплив українського підпілля на ситуацію в регіоні змушував німецьке командування шукати порозуміння з українськими повстанцями на зламі 1943—1944 рр. та влітку 1944 р. Ці переговори слід поділити на дві категорії — домовленості, яких досягали окремі польові командири УПА з окремими німецькими частинами або з'єднаннями про нейтралітет і обмін зброї на продовольство чи розвідувальну інформацію та переговори між німецькими чиновниками та командуванням УПА й керівництвом ОУН(б) про досягнення приязного нейтралітету та про співпрацю у боротьбі зі спільним ворогом — більшовизмом. Очевидно, що головним приводом, який підштовхнув керівництво ОУН(б) і УПА до поновлення контактів з німцями, було бажання заощадити власні сили. Протинімецький повстанський “фронт” з точки зору здорового глузду виглядав наприкінці 1943 і в першій половині 1944 р. нелогічним. Українському підпіллю належало невдовзі зіткнутися із набагато сильнішим за німців противником — радянською владою. Крім того, ситуація, що склалася, дозволяла керівництву українського опору скористатися німецькою слабкістю, щоб виторгувати в німців у обмін на нейтралітет і надання підтримки в боротьбі з більшовизмом зброю, боеприпаси, медикаменти, одяг та звільнення з концтаборів політичних в'язнів тощо¹⁵⁰. До слова, ОУН(б) чи УПА були зовсім не оригінальними у своїх контактах з німцями, подібні переговори в цей же час проводили представники, наприклад, польської Армії Крайової.

Як бачимо, стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін, у залежності від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов націоналісти намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уявленні лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною — вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своєму іміджеві), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти обирали вичікувальну позицію, але коли з'являлися можливості для боротьби з Райхом, вони вели її безкомпромисно. Документи свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний бандерівською ОУН, довгий час мав антинімецький характер, що нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу

загрозу своєму пануванню в краї. УПА, здається, зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було звільнено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської та промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивозу в Німеччину, знищувалися засоби комунікації, вбивалися представники цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція.

Українська Головна Визвольна Рада

Наприкінці 1943 р. в середовищі ГК УПА народилася ідея формування прототипу національного уряду в підпіллі. У цей період УПА доволі швидко розросталася чисельно, вбираючи у свої лави дедалі більше людей різних політичних переконань — від націоналістів до соціал-демократів. ОУН(б) щораз було складніше репрезентувати весь спектр політичних поглядів українства, а отже, весною 1944 р. під патронатом керівництва збройного підпілля було створено ініціативний комітет на чолі з Л. Шанковським, який мав провести роботу зі створення понадпартійного органу для координації самостійницької боротьби¹⁵¹. Підготовча робота була завершена до липня 1944 р. Упродовж 11—15 липня 1944 р. поблизу с. Недільна на Самбірщині відбувся Великий Збір Української Головної Визвольної Ради (УГВР), на якому були присутні окремі представники інтелігенції із Центральної та Східної України та колишніх українських політичних партій, що діяли на території довоєнної Польщі. На ньому затвердили програмні документи УГВР: “Тимчасовий устрій УГВР”, “Платформу УГВР” та “Універсал УГВР”¹⁵². Першим документом визначалася структура організації, повноваження її керівних органів, компетенція Великого Збору, президії та президента УГВР, виконавчого органу УГВР — Генерального секретаріату, Генерального суду та Генеральної колегії УГВР. “Платформа УГВР” визначала основні ідеї, які окреслювали політичні та соціальні прагнення Визвольної Ради. “Платформа” проголошувала, що УГВР бореться за створення незалежної національно-демократичної держави з гарантованим народоправством, справедливим соціальним устроєм, забезпеченням свободи слова, совісті, зібрань, друку, рівності громадян перед законом, прав національних меншин тощо. Загалом документ нагадував подібні декларації визвольних рухів різних народів світу.

На Великому Зборі було також затверджено уніфікований текст присяги бійців УПА, обрано Голову Президії УГВР — уродженця Полтавщини, колишнього члена Центральної Ради К. Осьмака. Членами Президії УГВР стали: В. Мудрий, І. Гриньох, І. Вовчук. Головою Генерального секретаріату УГВР і секретарем військових справ затвердили Р. Шухевича, генеральним суддею — Я. Біленького, секретарем закордонних справ — М. Лебеда, внутрішніх справ — Р. Волошина, бюро інформації — Й. Позичанюка¹⁵³.

Передбачалося, що частина членів УГВР має виїхати на Захід для забезпечення дипломатичної активності українського визвольного руху в світі, а

інші — залишаться на території України для керівництва боротьбою. Більшість членів УГВР залишилися на території України та загинули або були заарештовані радянськими спецслужбами, закінчивши своє життя в таборах.

Боротьба між УПА та радянськими партизанами 1943–1944 рр.

Війна між українським самостійницьким рухом і радянськими партизанами в роки гітлерівської окупації була обумовлена різними цілями, які переслідували представники обох рухів.

Після катастрофи, яка спіткала Червону армію влітку 1941 р., радянська присутність на території України на захід від Дніпра практично не відчувалася¹⁵⁴. Тому саме від моменту формування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) (з кінця травня 1942 р.) почалася фактична розбудова партизанських структур в окупованій Україні.

20 червня 1942 р. в лісі Ровенської області перекинули невелику групу диверсантів НКВС на чолі з полковником Д. Медведєвим, яка займалася розвідкою, диверсіями та терористичними актами проти окупаційної адміністрації. Поряд із загоном Медведєва восени 1942 р. на Волинське Полісся із території Білорусії передислокували партизанські загоони капітана С. Каплуна й полковника А. Бринського (“Дяді Петі”)¹⁵⁵. Остання група підпорядковувалася Головному розвідувальному управлінню (ГРУ) Червоної армії й діяла автономно від Українського штабу партизанського руху (УШПР). З листопада 1942 р. на Волині й Поліссі з’являються нові з’єднання радянських партизанів із Орловщини, Курщини, Брянщини, Сумщини, Білорусії¹⁵⁶. У лютому 1943 р. перекинутий на Полісся генерал В. Бегма створює Ровенський партизанський штаб, і радянські партизани опановують значні лісисті простори західного Полісся. Своім головним завданням в регіоні вони вважали диверсії на залізниці Брест—Ковель—Сарни—Київ і розвідку та боротьбу проти українських націоналістичних сил¹⁵⁷.

На початку 1943 р. радянське партизанське командування констатувало активізацію українського повстанського руху та посилення його боротьби з комуністичним підпіллям. Керівництво ОУН(б) на Волині та Поліссі поставило завдання своїм збройним відділам витіснити червоних партизанів за лінію Прип’яті¹⁵⁸.

Перша сутичка між упівцями і радянськими партизанами відбулася наприкінці лютого 1943 р. 20 лютого сотня Г. Перегіняка атакувала табір радянських партизанів неподалік с. Заморочне Ровенської області. Того самого дня повстанці вчинили напад на табір радянських партизанів поблизу Озерська¹⁵⁹.

Після згаданих нападів уже 23 і 25 лютого 1943 р. у донесеннях із загонів С. Ковпака та В. Бегми констатується загострення конфронтації з націоналістами¹⁶⁰. У відплату за напади оунівців з’єднання С. Ковпака 25 лютого 1943 р. спалило декілька сіл в Людвипільському та Костопільському районах. У відповідь повстанці наприкінці лютого та в березні 1943 р. атакували радянські партизанські групи в районі Сарн, Столина і Володимирця¹⁶¹.

Наприкінці березня та на початку квітня 1943 р. бої між загонами УПА групи “Заграва” та партизанами відбулися в Степанському та Костопільському районах Ровенщини. Наприкінці квітня епіцентр протистояння змістився на північ сучасної Хмельницької області. У травні сутички охопили Волинську область¹⁶².

28—29 травня 1943 р. в Лельчицькому районі Білорусії відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України. На ній обговорювалося питання про виявлення та знищення баз УПА і про боротьбу з українським самостійницьким рухом¹⁶³. Одразу ж після наради, з початку червня 1943 р. на Правобережну Україну, Полісся та Волинь починають передислоковуватися великі з’єднання радянських партизанів зі Східної України та Білорусії. Партизани застосовують нову тактику — намагаються завладіти великими лісовими масивами, створити власні аеродроми й бази, мобілізують місцеве чоловіче населення, заперечують факти свого підпорядкування Кремлю та стверджують, що ведуть боротьбу “За Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм”¹⁶⁴.

З огляду на такий перебіг подій командування УПА намагалося утримати лісові масиви й не допустити переміщення червоних партизанів з Поділля та південної Волині на Полісся, а з Білорусії — на Волинь. 15—18 червня 1943 р. важкі бої тривали між загонами УПА і партизанськими з’єднаннями Кам’янець-Подільської області під командуванням С. Олексенка й І. Шитова, які намагалися прорватися зі Славутських і Шепетівських лісів на кордон Білорусії та України до партизанських баз і аеродромів, створених з’єднанням О. Сабурова. Як зазначалося в партизанських радіограмах, вони були оточені великими силами УПА: після триденного бою партизанам із відчутними втратами довелося повернутися на південь¹⁶⁵.

У червні 1943 р. розпочався знаменитий рейд в напрямку до Карпат Сумського партизанського з’єднання С. Ковпака. Прямуючи з території Білорусії на українське Полісся, ковпаківці увійшли на територію, контрольовані повстанськими загонами. Завдяки дипломатичному таланту комісара з’єднання С. Руднєва червоним партизанам вдалося домовитися про безперешкодний прохід територією Волині й Полісся в напрямку до Карпат. Однак уже в Галичині, де на той момент ще не було створено УПА, радянські партизани вдалися до терору проти націоналістичного активу в селах, до реквізицій майна селян. Намагаючися захистити населення від зловживань з боку партизанів, керівництво ОУН(б) 15 липня 1943 р. віддає наказ розпочати формування загонів УНС. Уже в серпні 1943 р., коли основні сили ковпаківців були таки розбиті німцями в Карпатах, загоони УНС “добивали” розрізнені групи партизанів, що прямували на Північ¹⁶⁶.

Тим часом на Волині в липні 1943 р. відбувся найбільший бій між УПА і радянськими партизанами. Йдеться про спробу ліквідації загону імені Ф. Михайлова з Кам’янець-Подільського партизанського з’єднання, що з лютого 1943 р. оперував на межі Ровенської, Тернопільської та Кам’янець-Подільської областей. Бій поблизу с. Теремне тривав з 25 до 27 липня 1943 р., після його завершення червоні партизани були витіснені зі своїх баз, але не знищені. За суперечливими даними протиборчих сторін, втрати

УПА становили від 34 до 250 убитими й пораненими, а радянських партизанів — від 12 до 100 убитими й пораненими. Останні розцінювали цей бій як найбільший бойовий досвід з'єднання¹⁶⁷.

Наприкінці липня 1943 р., коли повстанці вели бої з німцями й поляками, на північ Волинської та Ровенської областей у заболочені ліси між річками Стир і Стохід з Білорусії прибули червоні партизани з'єднання О. Федорова, які створили власні лісові бази й організували Волинський партизанський штаб. Партизани О. Федорова впродовж серпня—вересня 1943 р. спільно із польськими партизанськими групами мали важкі бої проти УПА. Згідно з радянськими повідомленнями, в цих боях загинуло близько 200 і було страчено 129 прибічників ОУН із цивільного населення. Про свої втрати радянські партизани не повідомляли. У вересні—жовтні 1943 р. командування УПА вирішило витіснити з'єднання О. Федорова з території України. До операції було залучено десять куренів із воєнних округ “Турів” і “Заграва” (3—4 тис. бійців). Після важких боїв у трикутнику між містечками Маневичі—Любешів—Зарічне радянські партизани до кінця жовтня 1943 р. були витіснені на північний схід за р. Стир¹⁶⁸.

У жовтні—листопаді 1943 р. бойові дії між УПА й радянськими партизанами зазнали подальшої ескалації. За два місяці повстанці провели з партизанами 54 бої, в той час, як з німцями — лише 47¹⁶⁹. У звітах радянських партизанів за вересень 1943 р. наголошувалося, що в Ровенській і Тернопільській областях населення настроєне націоналістично, а тому спільно з повстанцями перешкоджає розвитку партизанського руху. “Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючим у ці області партизанам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загоны великими силами”¹⁷⁰.

З наближенням фронту радянські партизани все більше наповнювали волинські та поліські ліси й навіть проникали в Галичину. Згідно з директивою НКДБ УРСР від 26 жовтня 1943 р. партизани повинні були максимально глибоко проникати на територію Західної України та поряд із руйнуванням комунікацій противника масштабно боротися з УПА, через те, що керівництво УРСР надзвичайно стурбоване “зростаючою активністю бандерівської ОУН і бойовими діями створеною нею Повстанської Армії”¹⁷¹.

Повстанці, зі свого боку, продовжували спроби витіснити противника з ключових лісових масивів. Щоб ефективніше “викурювати” партизанів з власної території, упівці спробували позбавити їх продовольства, зриваючи їхні “господарські операції” й суворо караючи тих селян, які добровільно давали партизанам їжу чи фураж. Партизани змушені були витратити доволі значні сили на заготівлі харчів. В. Бегма вказував у звіті, що на “господарські операції” партизани змушені виходити цілими взводами або ротами, озброївшись автоматичною зброєю та кулеметами. Найбільші баталії “за продовольство” розгорнулися між УПА і партизанами в листопаді—грудні 1943 р., коли обидві лісові армії створювали зимові запаси¹⁷².

2 січня 1944 р. ровенське партизанське з'єднання разом зі з'єднаннями М. Таратути і О. Федорова під загальним командуванням В. Бегми почали

операцію проти куреня “Кори” на півночі Ровенської області. Бої точилися п’ять діб. Хоча курінь вийшов з оточення, очевидно, він зазнав значних втрат. Принаймні, радянські джерела вказують на 198 загиблих, 46 поранених і 27 полонених. Про свої втрати радянські партизани даних не залишили¹⁷³.

У січні—лютому 1944 р. більшу частину Волині та Полісся зайняла Червона армія, а німці контролювали лише західну частину Волинської області. Ситуація в протистоянні між радянськими партизанами і загонами УПА на Волині й Поліссі кардинально змінилася. Частина партизанських з’єднань отримала наказ пробиватися в німецький тил на територію Галичини й Холмщини, а частина була кинута безпосередньо на знищення повстанців. 5 січня 1944 р. 17 тис. партизанів були спрямовані в західному напрямку. Однак, далеко не всім вдалося виконати поставлене завдання. Один із командирів партизанських з’єднань Л. Іванов 17 січня 1944 р. доповів до УШПР, що його бійці наштотувалися на шалений опір загонів УПА біля с. Великий Обрив і не змогли просунутися далі вперед¹⁷⁴.

Одним із найуспішніших у боях з УПА серед партизанських з’єднань була I українська партизанська дивізія імені С. Ковпака, якою в 1944 р. командував П. Вершигора. Дивізія здійснила вдалий рейд територією Волині й Холмщини. Таємниця її успіху полягала в тому, що Вершигора діяв спільно з 27-ю Волинською дивізією АК, бійці якої добре знали територію та звичаї місцевого населення. Ідейні вороги стали друзями в боротьбі з УПА. Спільними силами радянські та польські партизани (разом чисельністю до 9 тис. осіб) провели важкі бої проти загону УПА “Січ” у Свинарських лісах. Партизани перемогли, знищивши крупні бази повстанців і розбивши старшинську школу УПА “Лісові чорти”. Також спільно з поляками ковпаківці розбили курінь “Лисого” в Горохівському районі на Волині. Загалом під час свого січневого рейду дивізія Вершигори спільно з 27-ю дивізією АК убила 180 і полонила 150 упівців (за радянськими звітами)¹⁷⁵.

Як радянські партизани не цуралися допомоги своїх ворогів — польських військових, так і повстанці не втрачали нагоди за можливості залучити собі на допомогу німецьку жандармерію в протистоянні з червоними партизанами. Є відомості (повідомлення радянських партизанів) про те, що на півночі Волині в районі Ковеля повстанці проводили проти партизанів спільні операції з німецькими силами безпеки, отримували від німців зброю і лікувалися після поранень у німецьких польових госпіталях¹⁷⁶. Завдяки наданій німцями зброї повстанці зуміли посилити свій бойовий потенціал і впродовж березня 1944 р. завдали відчутних втрат і змусили відступити радянське партизанське з’єднання імені С. Будьонного, яке не змогло пробитися через р. Буг на територію сучасної Польщі. Звітуючи, командир з’єднання І. Артюхов вказував, що партизани не можуть пересуватися відділеннями, меншими за роту, бо населення “повністю підтримує націоналістів”¹⁷⁷.

18 березня 1944 р. у с. Велика Мощаниця поблизу Мізоча Ровенської області боївка місцевої самооборони спробувала захопити розвідників партизанського з’єднання імені Михайлова (1200 бійців). У відповідь партизани оточили село і почали його систематично обстрілювати. Протягом п’яти годин

бою із сільською самообороною вони знищили населений пункт, убивши 224 особи. Всіх убитих було зараховано до упівців, хоча очевидно, що самооборона не могла налічувати такої кількості людей і серед загиблих мало бути чимало цивільних. Свої втрати партизани подали як 4 особи убитими й 8 пораненими¹⁷⁸. Втім зі звітів окремих керівників партизанського руху випливає, що бої з повстанцями були для партизанів далеко не такими безкровними, як про це зазвичай зазначалося в повідомленнях. Зокрема, в радіограмі від 15 березня 1944 р. до Т. Строкача заступник начальника УШПР полковник І. Старінов вказував: “Загони, які перейшли в тил ворога на ділянці Тернопіль—Проскурів, вели жорстокі бої з націоналістами, і не тільки в селах, але й у лісах, зазнали великих втрат”¹⁷⁹. Через два дні 17 березня 1944 р. І. Старінов скаржився, що партизанам у Тернопільській області діяти важче, ніж, мабуть, було б у Німеччині: “Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області”¹⁸⁰.

Загалом, звітуючи в квітні 1944 р. до Києва, генерал В. Бегма наголошував на тому, що в 1943—1944 рр. лише на території Ровенської області в боях із партизанами загинуло 2275 повстанців¹⁸¹. Важко сказати, скільки осіб з поданої кількості вбитих справді належало до УПА, а скільки було мирних мешканців, але очевидно, що використовувати проти повстанців партизанські з’єднання було доцільніше, ніж кидати в ліси частини регулярної армії. Тому в квітні—травні 1944 р. великі партизанські з’єднання почали відправляти з рейдами за лінію фронту на територію Галичини. 23 квітня 1944 р. в напрямку Чорного Лісу на Станіславщину було відправлено з’єднання під командуванням підполковника М. Шукаєва (1844 бійці). З 27 квітня це з’єднання вело важкі бої із загонами ВО “Чорний Ліс” УПА-Захід (3,5—4 тис. бійців). Бої в лісовому масиві тривали до 24 червня 1944 р. З’єднання Шукаєва зі значними втратами прорвалося на захід і згодом вийшло на територію Дрогобиччини, а потім — на Лемківщину, звідки місцевими силами УПА було витіснене на територію Словаччини. Після цих боїв партизанське з’єднання Шукаєва скоротилося до 595 осіб і не змогло закріпитися та облаштувати власні бази в прикарпатському регіоні¹⁸².

Таким чином, бої між УПА і радянськими партизанами точилися зі змінним успіхом. На боці повстанців було знання території та підтримка населення, на користь червоних партизанів діяли гарне озброєння, достатня кількість офіцерів і підтримка з боку польських сіл і західноукраїнських комуністів. Ані повстанці не зуміли повністю заблокувати райони своєї діяльності для доступу партизанським з’єднанням, ані червоні партизани не змогли розгромити УПА. Обидві сторони, очевидно, зазнали значних втрат в обопільній боротьбі, які, мабуть, обчислюються у 2—3 тис. убитих з обох боків.

Протистояння між УПА і Червоною армією та НКВС у 1943—1945 рр.

Злам 1943—1944 рр. позначився приходом на територію активної діяльності УПА фронтових частин Червоної армії. Незважаючи на те, що “Тактичні інструкції”, затверджені 24 грудня 1943 р.¹⁸³ ГК Повстанської армії, за-

бороняли упівцям вступати в бої з регулярними радянськими військами навіть задля здобуття зброї, місцеві командири часто порушували розпорядження командування. Лише в смузі дії 13-ї армії Першого Українського фронту з 7 січня до 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 нападів загонів УПА-“Північ” на території Житомирської та Ровенської областей на колони з військовим майном, польові госпіталі та невеликі підрозділи червоноармійців (чисельністю до роти включно); в березні—квітні 1944 р. було зафіксовано вже 350 таких нападів на тили 13-ї армії¹⁸⁴. Внаслідок цих атак у січні—лютому 1944 р. лише на території Ровенській області повстанці вбили 439 червоноармійців¹⁸⁵. Радянський мемуарист, колишній командувач 1-ю гвардійською танковою армією М. Катуків у книзі спогадів “На вістрі головного удару”, виданій у 1974 р., про події початку 1944 р. писав: “У ті зимні місяці чимало клопотів приносили нам бандерівські банди. ...Довелося виділяти частину бойових засобів для боротьби з озброєними бандами, посилити охорону комунікацій, госпіталів, тилкових установ. І все ж бандерівці не заспокоювалися. В міру просування наших військ уперед нахабніли щоразу більше. ... Жертвою підлих рук бандерівців впав і командуючий бронетанковими та механізованими військами Першого Українського фронту генерал-лейтенант танкових військ Андрій Дмитрович Штевнєв”¹⁸⁶. Від себе додамо, що генерал Штевнєв загинув 29 січня 1944 р. і став першим серед радянських генералів, які стали жертвами повстанських атак.

Характеризуючи найбільш типові акції повстанців проти окремих підрозділів Червоної армії, слід згадати кілька помітніших нападів. 9 січня 1944 р. в с. Білашівка на Ровенщині повстанці напали на взвод червоноармійців і вбили 15 солдатів, у с. Моквин, за 55 км від Ровно того самого дня підпільники на смерть отруїли їжею та горілкою 30 червоноармійців із 181-ї стрілецької дивізії¹⁸⁷. 13 лютого повстанський відділ атакував польовий військовий госпіталь № 550. Під час нападу було вбито 5 охоронців, забрано 25 коней і 15 возів із продуктами та медичними препаратами¹⁸⁸. 24 лютого в Клеванському районі повстанцями було вбито 11 червоноармійців, які стягували з населення продукти. 25 лютого там само було вбито 5 військовослужбовців, а 27 лютого, повстанці розбили групу військових, які вийшли на пошук своїх товаришів. У результаті перестрілки того дня загинули ще один лейтенант і один рядовий Червоної армії¹⁸⁹. 29 лютого 1944 р. на дорозі між селами Милятин і Сіянці о 18 год. 50 хв. повстанці з сотні “Зеленого” (90 бійців) атакували колону з 4 автомобілів (один вантажний із солдатами і три легковики), що рухалася з боку с. Тисове. Легкові машини були ушкоджені, солдати з вантажівки зуміли її розвернути і, забравши поранених пасажирів легковиків до своєї машини, відступили. Ця акція відзначалася завдяки тому фонду, що під час неї упівці обстріляли колону, в якій їхав командувач Першого Українського фронту генерал армії М. Ватутін¹⁹⁰. Під час нападу М. Ватутіна поранили. Після невдалого лікування він помер 15 квітня 1944 р. у київському госпіталі.

Важкі бої між куренями УПА “Бориса” і “Бистрого” й частинами 327-ї та 135-ї стрілецьких дивізій розгорнулися 22—23 травня 1944 р. на Станісла-

вівщині. Через нерівне співвідношення сил (800 повстанців проти майже 5 тис. червоноармійців) курені УПА були оточені. Головним силам упівців вдалося прорватися, але з великими втратами: 165 убитих, 68 полонених. Червоноармійці втратили 33 убитими і 8 пораненими¹⁹¹.

Характерним у ставленні місцевого українського населення до боротьби повстанців є факт, вказаний у звіті Львівського обкому КП(б)У за серпень 1944 р. Подаючи інформацію про бої сотні УПА з червоноармійцями та співробітниками НКВС у с. Тучапи, секретар обкому Грушецький підкреслив, що “боєприпаси бандитам підносили жінки та діти”¹⁹².

29 серпня 1944 р., як повідомляли радянські зведення, коло с. Божиків Підгаєцького району на Тернопільщині повстанці напали на батальйон зв'язку 1331-го полку, що прямував на фронт. Атакована зненацька радянська частина була оточена і знищена. Врятувалося лише 11 осіб¹⁹³.

2 вересня 1944 р. загін УПА атакував співробітників Куликівського райвійськкомату, які здійснювали мобілізацію населення в с. Жолтанці Львівської області. Внаслідок атаки загинуло 4 офіцери і 16 рядових червоноармійців. Наступного дня в районі с. Смольниця Дрогобицької області повстанці несподівано напали на штаб 871-ї дивізії. Під час атаки загинуло 15 радянських солдатів і офіцерів, а 25 було поранено¹⁹⁴.

Серед нападів УПА на червоноармійців у 1945 р. (до закінчення Другої світової війни) слід згадати про масштабну акцію проти бійців та офіцерів 64-го і 90-го полків, які 7 квітня 1945 р. збирали провіант з населення в с. Посіч на Станіславщині. Внаслідок повстанської атаки радянська сторона (за власними даними) втратила три вантажні автомобілі, 16 убитими і 8 пораненими. Повстанці втратили 1 особу¹⁹⁵.

Напади загонів УПА на підрозділи та частини Червоної армії тривали також влітку й восени 1945 р., з кінця 1945 — початку 1946 р. вони вже практично не фіксуються, повстанці повністю переключаються на боротьбу проти НКВС і радянських адміністративних структур.

Протистояння між УПА та військами НКВС розпочалося одразу ж після проходження фронту територією, де діяли повстанські сили. З лютого до квітня 1944 р. запеклі бої між силами УПА і внутрішніми військами розгорнулися в лісах Житомирщини, Бердичівщини, Костопільщини, Кременеччини, Дубенщини. В ході цих зіткнень внутрішні війська втратили 850 осіб убитими. На території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей, загони УПА-“Південь” провели у січні—серпні 1944 р. 24 бої з військами НКВС¹⁹⁶.

5 березня 1944 р. секретар Ровенського обкому партії В. Бегма в доповідній записці до ЦК КП(б)У інформував, що лише на території цієї області діє 56 великих збройних формувань УПА (від 100 до 400 вояків) чисельністю 9—10 тис. осіб. За січень—лютий 1944 р. вони здійснили 7 нападів на районні центри, під час яких убили 109 співробітників НКВС, партійного і радянського активу, а також провели 64 акції в селах, знищивши понад 500 представників радянської влади, 150 разів нападали на підрозділи Червоної армії (вбивши або захопивши 250 бійців та офіцерів), провели 174 акти індивідуального терору, вбивши 464 місцевих радянських активістів та чле-

нів їхніх родин. В. Бегма підкреслював, що районний актив боїться покидати райцентри, в багатьох селах зовсім не з'являється, всі заходи з мобілізації та хлібозаготівлі загонами УПА зірвані¹⁹⁷.

Намагаючись зламати ситуацію на свою користь, керівництво республіки в середині березня 1944 р. створило в Ровно оперативний штаб для боротьби з ОУН і УПА. Його роботу організували заступники наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглов та І. Єров¹⁹⁸. До кінця березня в розпорядження штабу було перекинуто 29 ешелонів внутрішніх військ зі східних регіонів СРСР. До 7 квітня 1944 р. вони провели 109 антиповстанських операцій, під час яких убили 2600 повстанців, а захопили 3256 підпільників, втративши при цьому 112 службовців НКВС убитими і 90 пораненими¹⁹⁹. Очевидно, що такі дані навряд чи є цілком об'єктивними, радше, до числа убитих і арештованих повстанців зараховували й мирне населення і чоловіків, які переховувалися від мобілізації, й інші категорії громадян.

Найбільше протистояння загонів УПА з радянськими внутрішніми військами мало місце у квітні 1944 р. в районі с. Гурби на півдні Ровенської області. На початку квітня командування УПА-“Південь” віддало наказ своїм з'єднанням концентруватися в лісових масивах на південному сході Ровенщини для того, аби розпочати масштабний рейд в напрямку сучасної Хмельницької, Вінницької та Черкаської областей. До другої декади квітня 1944 р. в лісах на межі Ровенської та Тернопільської областей зібралось 4—5 тис. бійців УПА-“Південь”, з яких 2,5—3 тис. були озброєні, а 1—1,5 тис. — новобранці. Також у лісах розташувалося кілька таборів із місцевими цивільними чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії. Велика концентрація людей була помічена радянськими органами безпеки, які протягом 21—27 квітня 1944 р. розпочали масштабну антиповстанську акцію на межі Ровенської та Тернопільської областей. 21 квітня до сіл поблизу лісу було стягнуто великі контингенти внутрішніх військ (за радянськими даними — 15 тис. солдатів і офіцерів, за повстанськими 25—30 тис. з артилерією, легкими танками (15 штук), авіацією та кавалерією). Після трьох днів запеклих боїв, вранці 25 квітня 1944 р. повстанці групами приблизно по тисячі бійців прорвалися в напрямку Дерманського і Суразького лісових масивів²⁰⁰.

Протягом 26—27 квітня 1944 р. війська НКВС здійснювали “зачистку” лісу та навколишніх сіл, але переслідування відступаючих з'єднань УПА не було організоване. Обидві протиборчі сторони подали діаметрально протилежні дані про втрати. За радянськими звітами, війська НКВС у боях втратили тільки 11 убитих і 46 поранених проти 2018 убитих і 1570 полонених упівців. За повстанськими звітами, енкавеєсівці мали втратити до 2 тис. убитими проти 200 повстанців і 100 цивільних, які ховалися в лісах. Більш-менш точні дані про втрати УПА можна почерпнути зі звітів НКВС про захоплену зброю. Чекісти після бою в якості трофеїв мали один літак У-2, 7 гармат калібром 45 мм, 15 мінометів, 42 ручні кулемети, 31 МП, 298 гвинтівок, 5 мотоциклів, 120 возів і 129 коней, 56 т зерна²⁰¹. Зважаючи на кількість зброї, можна припустити, що загоны УПА втратили до 400 осіб убитими і полоненими; скільки

загинуло цивільних чи втікачів від мобілізації сказати складно, також невідомо залишається кількість убитих енкавеесівців.

28 квітня 1944 р. 19-та бригада внутрішніх військ, яка брала участь у боях в районі Гурбів, була скерована для “зачистки” лісових масивів у напрямку р. Случ. Уранці 29 квітня війська отримали інформацію про бій між куренем УПА “Докса” і червоноармійцями з 70-ї армії. Чекісти з’ясували, що в с. Желізниці повстанці з засідки вбили 18 військовослужбовців Червоної армії. Близько 6 години ранку 19-та бригада внутрішніх військ атакувала село, але наштотхнула на опір. Запеклий бій згодом перекинувся й на сусіднє с. Гронне. До вечора 29 квітня внутрішнім військам вдалося розбити розквартировані в селах повстанські загони. Упівці втратили 255 осіб убитими, але втрати чекістів були майже адекватними — 240 рядових і офіцерів²⁰².

Наступні важкі бої між УПА і внутрішніми військами мали місце в районі Карівського лісового масиву біля с. Піддубці Сокальського району Львівської області. До операції проти повстанців куреня УПА “Галайда” (450 багнетів) було залучено 250 бійців внутрішніх військ, 450 прикордонників, 150 кіннотників із 29-го гвардійського полку, а також батарею 82-міліметрових мінометів. 29 серпня 1944 р. було почато антиповстанську операцію, що тривала дві доби і завершилася виходом упівців з оточення. Внаслідок бою обидві сторони подали власні відомості про втрати. За радянською інформацією, УПА втратила в бою 625 осіб убитими (що перевищувало загальну кількість учасників бою з боку партизанів), а свої втрати НКВС оцінила як 32 загиблих. Повстанці визнали втрату лише 10 осіб убитими, натомість стверджували, що ліквідували близько 300 противників²⁰³.

Черговий масштабний бій між УПА і військами НКВС мав місце 17 вересня 1944 р. в районі с. Урмань Бережанського району Тернопільщини. Після невдалої “зачистки” лісового масиву до повстанської засідки попала 3-тя рота 187-го батальйону внутрішніх військ, яка була майже повністю знищена перехресним вогнем. У бою загинуло 97 військовослужбовців²⁰⁴.

30 вересня 1944 р. біля м. Перемишляни на Львівщині мали місце важкі бої між 19-ю бригадою внутрішніх військ і куренем УПА “Сіроманці”. Внаслідок боїв обидві сторони зазнали важких втрат. Курінь УПА втратив 165 осіб убитими і 15 полоненими, а війська НКВС — 170 убитими²⁰⁵.

10—11 жовтня 1944 р. силами 20-ї і 24-ї бригади внутрішніх військ НКВС було ліквідовано сотню УПА “В’юна”, що оперувала в лісових масивах за 20—30 км на захід від Ровно. Внаслідок важких боїв сотня втратила 103 стрільці вбитими і 13 полоненими, після чого припинила існування. Власні втрати під час операції органи НКВС подали як 15 убитих і 4 поранених²⁰⁶.

Для боротьби з повстанським рухом радянські спецслужби невпинно нарощували свою присутність у регіоні. На початок осені 1944 р. до Волинської, Ровенської, Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей було передислоковано понад 32 тис. бійців внутрішніх військ, танковий батальйон (22 танки), 5 бронепоездів (екіпаж 7,7 тис. осіб). Окрім цих сил до боротьби з повстанцями було залучено чотири прикордонні полки, 2 тис. оперативних співробітників НКВС, декілька тисяч бійців внутрішніх

військ, які дислокувалися в Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій та Київській областях, армійські частини й до 10 тис. колишніх партизанів²⁰⁷. Загалом постійно проти УПА наприкінці 1944 р. боролосся до щонайменше 70 тис. осіб для збільшення мобільності яких було виділено 200 вантажівок.

Однак і сили підпілля в цей період були вражаючими. Після додаткової мобілізації, яку провела УПА-“Північ” у листопаді 1944 р., кількість її бійців була доведена до 8—10 тис. осіб, ще 1,5—2 тис. перебували в рейдуючих загонах УПА-“Південь”, 15—20 тис. — в УПА-“Захід”. Крім сил УПА існувало також збройне підпілля ОУН, що подвоювало кількість бойовиків. Так, лише на території сучасної Івано-Франківської області восени 1944 р. діяло 70 озброєних груп УПА й ОУН чисельністю 21 820 осіб²⁰⁸. Упродовж 1944 р. і на початку 1945 р. повстанці почувалися настільки впевнено, що захоплюють районні центри. Протягом 1944 р. та зими—весни 1945 р. загоны УПА атакували 38 райцентрів, при цьому деякі — по кілька разів²⁰⁹.

Радянські звіти фіксують власні втрати в боротьбі з підпіллям. Так, у серпні—грудні 1944 р. лише в одній Станіславській області радянська сторона втратила від рук повстанців убитими 1704 особи, пораненими — 350 і полоненими — 731 людину²¹⁰. Намагаючись змінити ситуацію на свою користь, органи НКВС провели мобілізацію місцевого польського й частково українського населення до винищувальних батальйонів і груп сприяння (в яких на зламі 1944—1945 рр. налічувалося майже 25 тис. бійців)²¹¹, до повстанців зверталися із закликами скласти зброю, обіцяючи амністію, полонених упівців привселюдно страчували, із колишніх червоних партизанів і перевербованих повстанців створювалися спеціальні провокативні групи, які діяли під виглядом загонів УПА (до середини 1945 р. було створено 157 таких груп у складі 1808 осіб, які з допомогою провокацій убили 1980 і полонили 2013 осіб, але при цьому захопили лише 439 гвинтівок, 31 кулемет, 172 автомати і 79 пістолетів)²¹².

З початку 1945 р. практично в усіх районах Західної України розпочалися масштабні військово-чекістські операції, які увійшли в історію під назвою першої “Великої блокади”. Від 10 до 31 січня 1945 р. внутрішніми військами, конвойними військами НКВС, прикордонниками, армійськими частинами та винищувальними батальйонами було повністю блоковано лісові масиви регіону. Проте знищити повстанські сили до кінця січня не вдалося. Першу “Велику блокаду” довелося продовжувати ще й у лютому, й у березні 1945 р., тобто на всі місяці, коли в лісах лежав сніг і партизани були особливо вразливими. ЦК КП(б)У поставив завдання перед НКВС УРСР завершити розгром УПА до 15 березня 1945 р.²¹³

У березні 1945 р. на пленумі ЦК КП(б)У було підбито підсумки першого тотального наступу радянських силових структур на УПА. За офіційними даними, в ході боїв на початку 1945 р. підпілля ОУН і загоны УПА втратили 11 тис. осіб убитими й 26 тис. полоненими, ще 22 тис. вийшли з підпілля “з повинною”, також було затримано 13 тис. осіб, які ухилялися від мобілізації до Червоної армії²¹⁴. За даними радянської розвідки, в УПА продовжувало

перебувати 25 тис. 353 особи, згруповані в 496 відділів різної чисельності²¹⁵. Отже, незважаючи на втрати, підпілля продовжувало залишатися чисельним і дієвим. ЦК КП(б)У визначив нові терміни ліквідації самостійницького руху — до середини липня 1945 р. Відтак період квітень—червень 1945 р. ознаменувався новими масштабними акціями проти мережі ОУН і загонів УПА. Особлива увага приділялася “розкладенню” підпілля з допомогою агентури, захопленню або вбивству командирів загонів і керівників оунівської мережі. Вже до середини 1945 р. в західноукраїнському регіоні вдалося налагодити цілу агентурну мережу НКВС, що охоплювала 175 резидентів, 1196 агентів, 9843 інформатори²¹⁶. Інфільтрація радянською агентурою підпілля змусила керівництво СБ розгорнути активні контррозвідальні заходи й “чистку” власних лав. Лише на Волині та Поліссі СБ у перші вісім місяців 1945 р. викрила і ліквідувала 835 підпільників, звинувачених у співпраці з органами НКВС²¹⁷.

Звіти радянських спецслужб дозволяють скласти уявлення про масштаби боротьби з підпіллям у першому півріччі 1945 р. До липня 1945 р. співробітники НКВС здійснили 9238 операцій проти ОУН і УПА. В ході боїв і облав загинуло 34 210 учасників підпілля, захоплено 46059, з “повинною” вийшло 25 868 повстанців. Сумарно втрати підпілля мали б складати 106 137 осіб, не враховуючи арештованих 5717 “бандпосібників” і висланих 12 773 членів родин “бандитів”²¹⁸. Однак, такі “насичені” цифрами звіти виглядають, на наш погляд, не зовсім коректно, оскільки за тими ж радянськими даними в лавах УПА у березні 1945 р. перебувало тільки трохи більше 25 тис. осіб. Якщо навіть припустити, що в мережі ОУН було ще 25 тис., все одно кількість нейтралізованих “повстанців” буде вдвічі більшою за реальну чисельність людей, активно задіяних у визвольному русі. Очевидно, що до статистики потрапили десятки тисяч звичайних громадян, які симпатизували або епізодично допомагали повстанцям, втікачі від мобілізації та інші категорії.

27 липня 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалив чергову постанову “Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Придушити антикомуністичний рух слід було до кінця року. Розпочався новий літньо-осінній наступ на підпілля. Особливо активні бойові дії між УПА і внутрішніми військами розгорнулися на Прикарпатті, де в липні—вересні чекісти провели понад 2 тис. антиповстанських операцій²¹⁹.

Важливо зазначити, що на завершальному етапі Другої світової війни, підпілля продовжувало нарощувати свою активність. Наприклад, якщо в серпні 1945 р. повстанці здійснили 77 наступальних операцій, терористичних та саботажних акцій, то у вересні — 146. Вперта боротьба українських націоналістів тривала ще понад десять років після завершення війни, але перші два роки протистояння (1944—1945) були чи не найкривавішими. За цей час підпілля ОУН і УПА на території СРСР здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції. Під час боїв, облав і блокад у 1944—1945 рр. загинуло (за радянськими даними) 103 313 підпільників, 110 785 було взято в полон, 50 058 здалися на милість влади. Паралельно було затримано 96 988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову²²⁰. Якщо вірити офіційній статистиці, то підпілля за два роки мало втратити понад 260 тис. осіб,

що, очевидно, є завищеною цифрою, яка може бути пояснена тільки тим, що до числа повстанців записували також убитих під час каральних експедицій мирних мешканців.

Отже, український самостійницький рух в роки Другої світової війни — це складне, суперечливе, багатомірне явище.

¹ Детальніше див.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН 1920—1939 роки / Вид. 3, доп. — К., 2007. — С. 249—312.; *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — Lublin, 2003. — S. 247—269; *Книш З.* Варшавський процес ОУН. У 2-х т. — Торонто: Срібна сурма, 1986. — Т. 1. — 674 с.; Т. 2. — 535 с.; *Гордасевич Г.* Степан Бандера: людина і міф. — Львів, 2001. — 207 с.; *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 1. — К., 2005. — С. 105—119; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та його товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів, 2005. — 198 с.; *Частийр В.* Степан Бандера: міфи, легенди, дійсність. — Харьков, 2007. — 382 с.; *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали* / Ред. і упоряд. М. Посівнич. — Тернопіль: Антон, 2008. — 448 с.

² Детальніше див.: *Вегеш М.* Карпатська Січ: сторінки історії (1938—1939 рр.). — Ужгород, 1996; *Вегеш М.* Карпатська Україна (1938—1939 рр.): соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993; *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2-х томах.* — Т. 1. / Упоряд. О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря. — Ужгород: Закарпаття, 2009. — 754 с.; *Пагіря О.* Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України. — К., 2010. — 151 с.

³ *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. — Т. 1: 1929—1939. — Львів, 2003. — С. 571.

⁴ *Шпіцер В., Мороз В.* Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”. — Львів, 2004. — С. 89.

⁵ Там само. — С. 89—91.

⁶ Там само. — С. 92.

⁷ *Гривул Т.* Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. — Зошит 2. — Львів, 2003. — С. 90—91; *Дзюбан О.* Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. — Зошит 2. — Львів, 2003. — С. 76—77.

⁸ *Резмер В.* Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна-Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 28—29.

⁹ *Руккас А.* Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — Воєнна історія. — № 5. — 2008. — С. 45.

¹⁰ Там само. — С. 46.

¹¹ *Резмер В.* Назв. праця. — С. 29.

¹² Там само. — С. 47.

¹³ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 27—28.

¹⁴ *Резмер В.* Назв. праця. — С. 29.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Руккас А.* Назв. праця. — С. 47.

¹⁷ *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2002. — С. 389.

¹⁸ *Дзюбан О.* Назв. праця. — С. 76—77.

¹⁹ Там само. — С. 47—48.

- ²⁰ Там само.
- ²¹ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН. — С. 48.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — С. 49.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Sowa A. Stosunki polsko-ukrainski, 1939—1947. — Krakow, 1998. — S. 85.
- ²⁸ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН. — С. 49.
- ²⁹ Дзюбан О. Назв. праця. — С. 85.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Цитата за: Шпіцер В., Мороз В. Назв. праця. — С. 105.
- ³² Руккас А. Збройні виступи членів ОУН. — С. 49.
- ³³ Шпіцер В., Мороз В. Назв. праця. — С. 101.
- ³⁴ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН. — С. 49—50.
- ³⁵ Розкол ОУН (1939—1940). Збірник документів / Упорядник В.М. Косик. — Львів, 1999. — С. 25—28.
- ³⁶ Детальніше див.: Розкол ОУН (1939—1940). Збірник документів / Упорядник В.М. Косик. — Львів, 1999. — С. 25—120.
- ³⁷ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських націоналістів // Причинки до суспільного мислення. — б.м., 1989. — С. 24—47.
- ³⁸ Детальніше див.: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 рр. — С. 143—148.
- ³⁹ Там само. — С. 149.
- ⁴⁰ Там само. — С. 162.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. — С. 135—166.
- ⁴³ Детальніше див.: Патриляк І.К. Назв. праця. — С. 253—292.
- ⁴⁴ Там само. — Додатки. — С. 426—596.
- ⁴⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 9.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 1.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 8 зв.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 1—3, 9.
- ⁴⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів. — Київ; Львів, 2001. — С. 100—152.
- ⁵⁰ Там само. — С. 112—113.
- ⁵¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1—3, 9.
- ⁵² Детальніше див.: Патриляк І.К. Назв. праця. — С. 180—182.
- ⁵³ Там само. — С. 183—187.
- ⁵⁴ Там само. — С. 187—189.
- ⁵⁵ Там само. — С. 202.
- ⁵⁶ ЦДАВОВУ України — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 1—4.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 5.
- ⁵⁸ Детальніше див.: Патриляк І.К. Назв. праця. — С. 218—226.
- ⁵⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття: ідеологія і практика. — Львів, 2003. — С. 79—80.

- ⁶⁰ Там само. — С. 86.
- ⁶¹ *Motyka G.* *Українська партизанка 1942—1960.* — Warszawa: Rytm, 2006. — S. 92—93.
- ⁶² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 11.
- ⁶³ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 17—21.
- ⁶⁴ Там само. — С. 58—71.
- ⁶⁵ Детальніше див.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 5—214; Проголошення акту відновлення української держави 30 червня 1941 року. — К., 2006. — 135 с.
- ⁶⁶ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 123.
- ⁶⁷ *Motyka G.* Назв. праця. — С. 91.
- ⁶⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 118.
- ⁶⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упоряд. В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 166.
- ⁷⁰ Там само. — С. 198.
- ⁷¹ Там само. — С. 213—217.
- ⁷² ЦДАВОВУ України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 202.
- ⁷³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 22.
- ⁷⁴ *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х рр. — К., 2002. — С. 29.
- ⁷⁵ *Косик В.* Назв. праця. — С. 140—141.
- ⁷⁶ *Косик В.* УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. Зошит № 1. — Львів, 2003. — С. 60.
- ⁷⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.
- ⁷⁸ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 29.
- ⁷⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 60—62.
- ⁸⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 365.
- ⁸¹ *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 82.
- ⁸² Там само. — С. 83.
- ⁸³ Там само. — С. 84.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ *Шумелда Я.* Похід ОУН на схід. — Львів, 1991. — С. 21.
- ⁸⁶ *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 86—87.
- ⁸⁷ *Патриляк І.К.* Український визвольний рух у 1942 році // Український визвольний рух. — Збірник 7. — Львів: Мс., 2007. — С. 212—214.
- ⁸⁸ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 78; *Гайвас Я.* Переломовий рік // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — На чужині, 1954. — С. 297—298.
- ⁸⁹ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 74.
- ⁹⁰ *Косик В.* УПА в німецьких документах... — С. 63.
- ⁹¹ Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів // Причини до суспільного мислення. — б. м., 1989. — С. 61—74.
- ⁹² Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1999. — С. 194.

- ⁹³ Там само. — С. 341.
- ⁹⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 317. — Арк. 37—38.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Львів, 1999. — Т. 2. — С. 226.
- ⁹⁷ *Патриляк І.К.* До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Український історичний журнал. — № 5. — 2004. — С. 87.
- ⁹⁸ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Львів, 1999. — Т. 2. — С. 241—242.
- ⁹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Львів, 1999. — Т. 3. — С. 27.
- ¹⁰⁰ Детальніше див.: *Патриляк І., Пагіря О.* Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення Українських збройних сил // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 1—2. — 2008. — С. 484—511.
- ¹⁰¹ *Патриляк І.К.* Український визвольний рух у 1942 році. — С. 227—229.
- ¹⁰² Детальніше див.: *Вовк О.* До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух. — Зошит № 1. — Львів, 2003. — С. 151—158; *Марчук І.* Командир УПА — Північ Дмитро Клячківський — “Клим Савур”. — Рівне, 2009. — С. 15—55.
- ¹⁰³ ЦДАВОВУ України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 31.
- ¹⁰⁴ *Марчук І.* Назв. праця. — С. 51.
- ¹⁰⁵ Детальніше див.: *Марчук І.* Назв. праця. — С. 43—48.
- ¹⁰⁶ *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 122—123.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 117.
- ¹⁰⁸ *Марчук І.* Назв. праця. — С. 50.
- ¹⁰⁹ Детальніше див.: *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 139; *Музичук С., Марчук І.* Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006. — С. 10; *Вовк О.* Вступ // Літопис УПА. — Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ; Торонто, 1999. — С. 9—32; *Вовк О., Кокін С.* Вступ // Літопис УПА. — Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. — Київ; Торонто, 2006. — С. 9—55.
- ¹¹⁰ *Содоль П.* Старшинські кадри УПА // Український визвольний рух. — Зошит № 3. — Львів, 2004. — С. 241.
- ¹¹¹ *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 140—141.
- ¹¹² Детальніше див.: *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941—1944 рр.) — Торонто; Львів, 2006. — 497 с.
- ¹¹³ Детальніше див.: *Содоль П.* Територіальна та функційна структура УПА // Українська повстанська армія. Історія нескорених / Відп. ред. В. В'ятрович. — Львів, 2007. — С. 68—80.
- ¹¹⁴ *Музичук С., Марчук І.* Українська Повстанча Армія. — С. 13.
- ¹¹⁵ *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 188—190.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 191.
- ¹¹⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 29.
- ¹¹⁸ Там само. — Арк. 28.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Там само. — Арк. 28—36.
- ¹²¹ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 78.
- ¹²² *Ліпкан А.* Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. — 2002. — № 5—6. — С. 55.

- ¹²³ *Патриляк І.* Внесок ОУН і УПА... — С. 89.
- ¹²⁴ *Косик В.* Українська Повстанська Армія: Короткий історичний огляд // *Визвольний шлях.* — 2002. — № 10. — С. 57.
- ¹²⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 30; Центральний державний архів органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 78.
- ¹²⁶ *Косик В.* Українська Повстанська Армія... — С. 58.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Там само.
- ¹³⁰ *Косик В.* Там само. — С. 67.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ ЦДАВОВУ України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36.
- ¹³⁴ *Стародубець Г.М.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943). — Тернопіль, 2002. — С. 109.
- ¹³⁵ Там само. — С. 109—110.
- ¹³⁶ *Косик В.* Українська Повстанська Армія... — С. 67.
- ¹³⁷ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 88.
- ¹³⁸ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // *Воєнна історія.* — № 5—6. — 2002. — С. 19.
- ¹³⁹ *Косик В.* Українська Повстанська Армія... — С. 59.
- ¹⁴⁰ *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 218—219.
- ¹⁴¹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. 2002. — С. 19.
- ¹⁴² Літопис УПА. — Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ; Торонто, 1999. — С. 4.
- ¹⁴³ *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 250.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — б. м., 1960. — С. 19—25; Літопис УПА. — Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ; Торонто, 1999. — С. 350; 437—438; 506—507; *Кентій А.В.* “Двофронтна” боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.* — К., 2005. — С. 187.
- ¹⁴⁴ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 188.
- ¹⁴⁵ Детальніше див.: *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 271—280.
- ¹⁴⁶ ГДА СБУ. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за період 1943—1954 рр. — “Тактична інструкція”, 24 грудня 1943 р.
- ¹⁴⁷ *Мотука Г.* Назв. праця. — С. 214—218; 223—228.
- ¹⁴⁸ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — б. м., 1960. — С. 53—60.
- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Детальніше про переговори див.: *Патриляк І.* Переговори між керівниками українського націоналістичного підпілля і представниками німецької окупаційної влади та вермахту в 1944 році — проблема оцінки // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис.* — № 15—16. — 2009. — С. 408—415; *Патриляк І.* Переговори між українським підпіллям і німцями наприкінці 1943 — в першій половині 1944 р. // *Визвольний шлях.* — № 10—12. — 2008. — С. 171—201; *Патриляк І.* Повстансько-німецькі переговори (грудень 1943 — вересень 1944 рр.): причини, хід, наслідки // *Воєнна історія.* — № 5. — 2008. — С. 66—774.

- ¹⁵¹ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 130.
- ¹⁵² Детальніше див.: Літопис УПА. — Т. 26. — Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Торонто; Львів, 2001. — 651 с.
- ¹⁵³ *В'ятрович В.* Українська Головна Визвольна Рада // Українська повстанська армія. Історія нескорених. — С. 80—90.
- ¹⁵⁴ *Попов А.* НКВД и партизанское движение. Факты и документы. — М., 2003. — С. 51—53.
- ¹⁵⁵ *Сорока Ю.* Населення Західноукраїнських земель. Депортації, переселення, міграції, мобілізації. 1939—1950-ті рр. — К., 2007. — С. 98—99.
- ¹⁵⁶ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — Кн. 2: Документи і матеріали. — К., 1994. — С. 306.
- ¹⁵⁷ Україна партизанська 1941—1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. — К., 2001. — С. 14.
- ¹⁵⁸ *Кентій А.* Назв. праця. — С. 200.
- ¹⁵⁹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — Т. 2. — Б.м., 1960. — С. 5.
- ¹⁶⁰ *Кентій А.* Назв. праця. — С. 200.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 200—201.
- ¹⁶² *Motyka G.* Назв. праця. — S. 244—245; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941—1944 рр. — К., 2005. — С. 370—371.
- ¹⁶³ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 371—372.
- ¹⁶⁴ *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1943—1944 рр. — К., 1999. — С. 200.
- ¹⁶⁵ *Кентій А.* “Двофронтова” боротьба УПА... — С. 202.
- ¹⁶⁶ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 251—253.
- ¹⁶⁷ *Патриляк І.* 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — Збірник 13. — Львів, 2009. — С. 163—165.
- ¹⁶⁸ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 249.
- ¹⁶⁹ *Кентій А.* “Двофронтова” боротьба УПА... — С. 204.
- ¹⁷⁰ *Білас І.* Назв. праця. — С. 398—400.
- ¹⁷¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 25.
- ¹⁷² *Патриляк І.* 1943 рік в історії ОУН і УПА. — С. 188.
- ¹⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33—34, 70; *Motyka G.* Назв. праця. — S. 258—259.
- ¹⁷⁴ *Кентій А.* “Двофронтова” боротьба УПА... — С. 208—209.
- ¹⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ 1943—1959. Книга перша: 1943—1945. — Київ; Торонто, 2002. — С. 139—140.
- ¹⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1514. — Арк. 19; Спр. 1561. — Арк. 176; Спр. 1538. — Арк. 14.
- ¹⁷⁷ Там само. — Спр. 1515. — Арк. 88.
- ¹⁷⁸ Там само. — Ф. 96. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 289, 302—306.
- ¹⁷⁹ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 181.
- ¹⁸⁰ Там само. — Спр. 1516. — Арк. 215.
- ¹⁸¹ *Марчук І.* Боротьба групи “Заграда” проти червоних партизанів (1943—1944) // Визвольний шлях. — № 8. — 2001. — С. 52.

- ¹⁸² Бої УПА за Чорний ліс під Станіславовом // Літопис УПА. — Т. 19: Карпатська група УПА “Говерла”. — Торонто, 1992. — С. 43—45; *Motyka G.* Назв. праця. — S. 263—265.
- ¹⁸³ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — С. 38.
- ¹⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 944. — Арк. 3.
- ¹⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 39.
- ¹⁸⁶ *Катуков М.Е.* На острие главного удара. — М., 1974. — С. 312.
- ¹⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 126.
- ¹⁸⁸ Там само. — С. 174.
- ¹⁸⁹ Там само. — С. 190.
- ¹⁹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 193—195.
- ¹⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 46; *Motyka G.* Назв. праця. — S. 441.
- ¹⁹² Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. — С. 263.
- ¹⁹³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 267—269; *Motyka G.* Назв. праця. — S. 442.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 442—443.
- ¹⁹⁶ Кентій А. “Двофронтна” боротьба УПА ... — С. 211.
- ¹⁹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 191—192.
- ¹⁹⁸ Кентій А. “Двофронтна” боротьба УПА... — С. 213.
- ¹⁹⁹ Там само.
- ²⁰⁰ Детальніше див. Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. — Київ; Торонто, 2006. — С. 430—457.
- ²⁰¹ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 489—491; *Вовк О.* До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобицьк, 2002. — С. 125—137.
- ²⁰² *Motyka G.* Назв. праця. — S. 491—492.
- ²⁰³ Там само. — S. 492—493.
- ²⁰⁴ Там само. — С. 494.
- ²⁰⁵ Там само.
- ²⁰⁶ Там само. — С. 495.
- ²⁰⁷ *Лисенко О.Є.* Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом// Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К., 2005. — С. 339—341.
- ²⁰⁸ Там само. — С. 348.
- ²⁰⁹ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 452—461.
- ²¹⁰ *Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 348.
- ²¹¹ Там само. — С. 355.
- ²¹² *Motyka G.* Назв. праця. — S. 502.
- ²¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1674. — Арк. 4.
- ²¹⁴ *Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 376.
- ²¹⁵ Там само. — С. 376—377.
- ²¹⁶ Там само. — С. 377.
- ²¹⁷ Там само. — С. 378.
- ²¹⁸ Там само. — С. 380.
- ²¹⁹ Там само. — С. 383.
- ²²⁰ *Motyka G.* Назв. праця. — S. 502.

І. ДЕРЕЙКО

Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини

Питання так званої легіонової політики, тобто засобу легітимізації воєнних дій проти тієї чи іншої країни шляхом створення “опозиційних до існуючого режиму” збройних формувань у власному війську, є настільки ж старим, наскільки й поширеним. Прикладів застосування такого типу засобів — не тільки протягом Другої світової, а й у всьому двадцятomu столітті — можна знайти багато, починаючи ще з українського і польського легіонів у австро-угорській та німецькій арміях у роки Першої світової війни.

Одним з найцікавіших і чи не найменш досліджених питань, що стоять перед дослідниками Другої світової війни, є питання іноземних формувань у складі збройних сил нацистської Німеччини, зокрема так званих східних частин і легіонів. Вражає вже сама їхня чисельність — 2 мільйони осіб, так само як факт, що принаймні дві третини з них були добровольцями. При цьому більше мільйона (1 200 000) цих людей на 22 червня 1941 р. були громадянами Радянського Союзу. І це за відвертого нехтування їхніх інтересів, чи навіть безпосередньої ворожості з боку нацистського режиму. Коли західноєвропейський військовий колабораціонізм завжди був тільки наслідком колабораціонізму політичного, співпраця народів СРСР з Вермахтом і СС заледве не до кінця війни залишалася вимушено позаполітичною та, нібито, не переслідувала якихось своїх національних цілей, будучи при цьому на диво масовою. Складовою цього явища є участь близько 300 тисяч українців у війні на боці Німеччини, попри відверто колоніальну політику нацистів в Україні.

Німецький досвід перших двох років бойових дій доводив переваги “блискавичної війни”, що дозволяло не дуже турбуватися про “умиротворення” тилу на тривалий час — із цим мали впоратися війська союзників (угорські, румунські, словацькі з’єднання), а також військова жандармерія та поліція СС. В Польщі ж із цією метою поряд із конвенційними бойовими діями було випробувано ще й методи війни расової — мається на увазі діяльність айнзатцгруп СД, зорієнтована на тотальне винищення потенційно небезпечної інтелігенції та євреїв.

Німецькі окупаційні зони на червень 1941 р. становили множину “перехідних” маріонеткових режимів із максимально обмеженою самостійністю та життєздатністю. Так, воєнізовані формування маріонеткового сербського режиму Мілана Недіча на цей час становили поліція та пожежна охорона в складі 17 000 осіб і шеститисячна прикордонна служба — це за наявності загонів четників і тітовців (10 000 і 8000 активних бійців відповідно). Надійність цих фор-

мувань можна проілюструвати тим фактом, що в жовтні 1944 р. залишки поліційних батальйонів Недіча в складі 5000 осіб і всі прикордонники організовано перейшли до Михайловича, сформувавши 1-й сербський ударний корпус.

Експеримент із підтримкою пронацистських (чи профашистських) національних рухів пригнічених народів був набагато вдалішим, наприклад, у Хорватії, збройні сили якої становили 55 000 осіб (5 піхотних дивізій) плюс близько 100 000 ополченців-ушастів, сформованих пізніше у 5 більш-менш боєздатних корпусів (17 дивізій). Такі сили могли принаймні контролювати підвладні їм території, звільняючи фронтові частини для виконання інших завдань.

А на території “Барбаросса” — останньому театрі бойових дій в континентальній Європі — нацисти вирішили обійтись навіть без “перехідних” державних утворень, здійснюючи їх колонізацію безпосередньо під час війни за допомогою тих самих охоронних дивізій, жандармерії, поліції СС і айнзатцгруп СД. Таким чином, одним махом було відкинуто досить дипломатичні напрацювання ще часів Першої світової війни щодо утворення низки союзних держав Середньої Європи на противагу більшовикам, до яких можна віднести й пропозиції міністра Східних територій Райху і нацистського теоретика А. Розенберга.

Протягом першого півріччя радянсько-німецької війни гітлерівські війська окупували більшу частину України. Її територія була поділена на три основні складові — Галичину, приєднану до Генерального губернаторства (далі — ГГ), Буковину і Трансністрію (зона довкола Одеси та Ізмаїлу), передані Румунії, та власне райхскомісаріат “Україна” (РКУ). У прифронтовій смузі окуповані українські землі перебували під управлінням тилового командування груп армій Вермахту. Система цивільних та військових органів влади доповнювалась різними охоронними та поліційними структурами.

На “перехідний час”, тобто до закінчення воєнних дій на Східному фронті, для допомоги поліції на території РКУ залишались охоронні дивізії Вермахту (Sicherungsdivisionen Nr. 213, 454, 444, і частково 403). Бойова група охоронної дивізії, попри голосну назву, включала тільки один посилений піхотний полк, решту ж становили тимчасові окупаційні органи для нещодавно зайнятих територій¹. В 1942 р. для їх підтримки були створені ще три окремі полки (Sicherungsregimente Nr. 4, 46, 57)². Крім цих частин, для охорони важливих для армії об’єктів по всій території України були розкидані окремі охоронні батальйони (Landeschutzenbataillonen Nr. 351, 353, 439, 560, 568, 783, 788, 842), підпорядковані штабам ландшцуполків при охоронних дивізіях (57-й при 213-й, згодом при 454-й дивізіях, 46-й при 444-й, 177-й при 403-й)³.

Ці частини та з’єднання комплектувались резервістами старшого віку, обмежувалися в озброєнні й забезпеченні особовим складом, тому рівень їхньої боєздатності був порівняно невисоким. Здебільшого вони розосереджувалися по районах в якості місцевих і польових комендатур (Orts-und Feldkommandantur) та гарнізонів. Батальйони “ландшц” початково були прикріплені до таборів військовополонених, охорону яких вони здійснюва-

ли, а з 1942 р. їх почали застосовувати і до антипартизанських операцій. В сільській місцевості прифронтової смуги окупаційні функції могли здійснювати невеликі моторизовані підрозділи польової жандармерії (Feldgendarmarie).

В залежності від характеру і місця дій охоронні частини і з'єднання підпорядковувались командувачу Вермахту в РКУ (Wehrmachtbefehlshaber Ukraine, WBU) або командувачам тилових районів груп армій в зоні військового командування (групи армій "Південь", згодом (в різний час) груп армій "А", "Б", "Дон", "Південна Україна", "Північна Україна", генерального командування "Крим").

На початку німецько-радянської війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань. Про це чітко висловився сам Гітлер на нараді вищого політичного керівництва Третього Райху 16 липня 1941 р.: "Навіть якщо спочатку може здатися легким залучення будь-яких чужих, підкорених народів до військової допомоги — все це невірно!... Тільки німцю дозволено носити зброю, а не слов'янину, не чеху, не козаку і не українцю!"⁴. Негативне ставлення Гітлера до цього питання було широко відоме, а ті проекти національних армій, які до нього доходили, категорично відкидалися, часто з негативними наслідками для подавачів. Так, у відповідь на пропозицію фельдмаршала Ф. фон Бока про створення російських збройних формувань, до штабу групи армій "Центр" було надіслано "Роз'яснення", в якому зазначено: "Ми ні від чого і ні від кого Росію не визволяємо. Ми її — завойовуємо. ... Ми не потребуємо ніякої російської національної армії і не збираємося формувати ніякого російського уряду"⁵. Українців від росіян Гітлер не відрізняв, навпаки, він підкреслював, що "Україна — це матір Росії, тому вони не можуть воювати одне з одним". Повторюючи думку фюрера, Г. Гімлер свої накази по поліції адресував "для України та інших російських областей"⁶. Тобто Гітлер мислив виключно тисячолітніми категоріями, не завжди помічаючи реалії сьогодення. Він чітко розумів, що зброя в руках слов'ян раніше чи пізніше обернеться проти нього самого, але не усвідомлював, що без озброєння якоїсь частини представників підкорених народів СРСР і політичних рішень на їхню користь він неспроможний буде похитнути потужний більшовицький режим.

Проте політичні мотиви Гітлера повністю суперечили потребам діючої армії. Як свідчить колишній начальник штабу Резервної армії Вермахту Б. Мюллер-Гілленбранд (він безпосередньо займався комплектуванням і поповненням збройних сил), мобілізаційний резерв Райху було вичерпано вже на середину 1942 р. Некомплект по штатних нормах в діючій армії на початок літнього наступу 1942 р. сягнув 652 тис. осіб. Від цього часу єдиними джерелами поповнення фронтових з'єднань стали мобілізація нових вікових груп, що досягали призовного віку, та зняття робітників з військових підприємств і тилових установ. За період з червня 1941 р. до травня 1943 р. тільки з оборонної промисловості було знято 2,4 млн "заброньованих" робітників віком до 40 років. Внаслідок цього перед операцією "Цитадель" Вермахт (разом з військами СС) досяг найвищої чисельності за весь час свого існування, але навіть тоді некомп-

плект становив 257 тис. осіб. З цього часу і до кінця війни загальна чисельність німецьких збройних сил невпинно зменшувалася⁷.

Перші риси вичерпання було помітно вже у 1941 р. Німецькі війська залишили в поліських болотах некероване, розбите, але величезне угруповання радянських військ, яке на самому початку кампанії завдавало відчутної шкоди комунікаційним шляхам Вермахту. Не маючи вільних сил для його знищення, нацисти силами двох кінних (“рейтарських”) полків СС восени 1941 р. почали “позбавляти партизанський рух соціальної бази”, тобто знищувати і виселяти населення з зони Прип’ятських боліт. Це тільки погіршило ситуацію, бо призвело до глибокого розчарування українського і білоруського населення регіону в “європейських визволителів”.

Небажання Гітлера давати українцям зброю не в’язалося з реальністю й у ще одному важливому аспекті. Велика різниця між окупованими країнами Європи і СРСР полягала в тому, що нацистські окупаційні інституції на території останнього не заставляли жодних цивільних органів охорони порядку, за винятком створених націоналістами. У всій окупованій Європі, включно з Польщею, поліція була аполітичною за своєю суттю громадською службою, що продовжувала виконувати свої функції навіть після окупації. Дії нацистів тут зазвичай зводилися лише до введення власних представників у керівні структури наявної системи. Так, попри всю антипольську риторику Гітлера, довоєнна поліція країни продовжувала свою діяльність як під час бойових дій, так і під окупацією, вже під крилом німецької поліції та СД.

А в СРСР міліція НКВС була організацією абсолютно індоктринованою в загальну структуру тоталітарного режиму, і не могла існувати поза ним. Те саме стосується і залізничних військ НКВС та пожежної охорони НКВС. При підході фронту міліціонери або евакуювались у тил, або вливались в армію — в особливі відділи, загороджувальні загони, війська НКВС. А в Київському котлі командувач 37-ї армії генерал Андрій Власов з міліції сформував зведені загони (“сводные отряды милиции”), які кидав у бій нарівні з піхотою РСЧА.

Тому вже перші тиліві інституції Вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах.

Жодного юридичного підґрунтя для організації національних формувань у складі німецьких збройних сил також не було, але воно легко могло бути створене. Так, хоч у мирний час, згідно із законом про Вермахт від 22 травня 1935 р., формування будь-яких частин із неарійців у складі німецької армії було неможливим, у випадку війни це питання залишалось на розгляд військового міністра. У доповненні до закону від 29 травня 1935 р., що передусім стосується фольксдойче, вже було зроблено пасаж про можливість прийняття до війська добровольців із будь-яким громадянством⁸. Але з розпалом війни юридичний бік легіонової політики уточнений так і не був. Питання про залучення до війська, наприклад, чехів і поляків вирішували

ли відповідно імперський протектор Гайдріх і генерал-губернатор Франк на місцях. Громадян Райху ненімецького походження, серед яких було багато українських емігрантів ще з Російської імперії, СРСР і радянської окупаційної зони колишньої Польщі, все ж стали мобілізувати до війська в 1940 р. Деякі з них досягли досить високого становища, наприклад майор Люфтваффе Роберт Олійник, який 22 червня 1941 р., о 3 годині 58 хвилин, збив перший радянський літак у війні. Але більшість розчинилась у загальній масі німецького війська або ж використовувалась за спеціальним призначенням як перекладачі, пропагандисти, розвідники, в службі радіоперехоплення тощо⁹.

Першими кроками в обхід політики Гітлера стали розвідувальні та диверсійні формування, створені під патронатом німецької військової розвідки (управління Закордон/Абвер Головного командування Вермахту — Amt Ausland/Abwehr/OKW). Власне з керівництвом німецької армії пов'язували свої найбільші надії напередодні війни українські організації, перш за все ОУН, і з ним найбільше контактували.

Проте, внаслідок суперечливої та зовсім не проукраїнської політики Гітлера в 1938—1939 рр. контакти між ОУН і німецькими колами стали складною грою, за умовами якої обидва партнери намагалися обдурити один одного. У період з кінця 1939 р. до середини 1941 р. вони здійснювались виключно по лінії ОУН — Абвер. На території ГГ були створені чотири табори підготовки диверсантів для членів ОУН обох фракцій. Одночасно кожен табір вмщував 100—300 осіб, які, завершивши підготовку, здебільшого повертались на попереднє місце проживання, очікуючи свого часу. Лише невелика частина використовувалась для виконання німецьких розвідувальних завдань.

Напередодні вторгнення в СРСР із цих підготовлених людей було сформовано батальйон “Нахтігаль” і “організацію «Роланд»” (з бандерівців) та зондеркоманду “Пума” (з мельниківців), вони ж становили основну масу перекладачів при німецьких фронтових частинах. Проте союзником Гітлера в цій війні ОУН так і не стала. З розпалом війни союз націоналістів і нацистів протривав заледве вісім днів. Вже 30 червня 1941 р. бандерівці зробили крок до незалежності. При цьому несанкціоноване нацистами проголошення незалежності було підтримане єдиною боєздатною українською формацією в рядах Вермахту — батальйоном “Нахтігаль”. Цьому виступу не заповіг навіть той факт, що частиною керували німці — обер-лейтенанти А. Герцнер (шеф батальйону) і Т. Оберлендер (офіцер зв'язку).

Проте внаслідок певної інерції у стосунках і складності загальної ситуації до моменту повного розриву пройшло ще два з половиною місяці. Масові арешти націоналістів розпочалися тільки 15 вересня, а розмаху досягли аж в листопаді—грудні 1941 р. Цей час націоналісти використали для створення власної інфраструктури на окупованих теренах України.

Для налагодження власного адміністративного апарату на окупованих Німеччиною територіях обидва відлами ОУН сформували свої похідні групи, одним із завдань яких було формування українських збройних частин. На військових референтів похідних груп ОУН(б) покладалося завдання форму-

вання в усіх населених пунктах на шляху просування національних військових гарнізонів, що в майбутньому мали скласти основу УНРА — Української Народної Революційної Армії. Стратегічні засади її створення були обумовлені таємною інструкцією Революційного проводу ОУН-СД (травень 1941 р.), яка передбачала взаємодію з Вермахтом як союзником¹⁰. За умов конфлікту з нацистами і нелегальної діяльності вони повинні були існувати під офіційною назвою спортивного товариства “Січ”, і комплектуватись із місцевих добровольців. Управління даними товариствами мало здійснюватись крайовими штабами (Північним, Центральним і Південним), створеними на базі військових референтур. Протягом перших восьми днів війни було зроблено певні кроки до здійснення цих планів, але на початку липня 1941 р. наказом Проводу організацію “Січей” було призупинено, а дії референтів спрямовано на створення на місцях органів правопорядку під назвою “Українська народна міліція”¹¹. Вочевидь, керівники ОУН(б) вирішили не роздмухувати конфлікт, допоки їм не було що протиставити гітлерівцям, а брати під свій контроль низові ланки окупаційної системи.

За структурою “народна міліція” становила мережу загонів в районних центрах під керівництвом Окружного військового коменданта ОУН-СД. Цьому ж комендантові підпорядковувались міські та громадські коменданти, які керували міськими та сільськими загонами міліції. Чисельність окремих відділів здебільшого не перевищувала сотні бійців. Німецькі фронтові частини на місцях здебільшого підтримували цю форму самоорганізації українців, не перешкоджаючи, а то й допомагаючи бандерівцям. Проблеми виникали згодом, при контактах з тилowymi формуваннями Вермахту — охоронними з’єднаннями та польовою жандармерією, а потім і з каральними органами РКУ.

У Рівному ОУН-СД вдалося організувати школу міліції, під егідою якої вони розпочали військову підготовку місцевих добровольців. На її базі вже у липні 1941 р. було сформовано 1-й український полк ім. Холодного Яру в складі близько 1500 вояків. Структурно він складався з двох куренів по чотири сотні. Командиром став член ОУН(б), колишній полковник армії УНР Леонід Ступницький. При полку було створено власні господарчі підрозділи, включно з кравецькою і шевською майстернями. Власними силами вояки забезпечили себе відзнаками на кшталт тих, що були в ужитку в армії УНР¹².

В серпні 1941 р. частина перейшла у підпорядкування 5-го польового учбового полку Вермахту як 365-й “східний” учбовий батальйон. Батальйон складався з чотирьох рот (сотень) і кавалерійського ескадрону. Командувати ротами були призначені, крім українських старшин, німецькі шеф-командири в рангах лейтенантів і фельдфебелів. Взводи (чоти) і відділення (рої) залишились під командою українців. Батальйон став готувати кадри для німецьких антипартизанських підрозділів¹³.

Коли перші групи вояків почали розсилати по різних частинах, в батальйоні поширилось дезертирство. Особовий склад, що зменшився до 450 осіб, було поповнено місцевими жителями і військовополоненими різних національностей, і на січень 1942 р. його чисельність було доведено до

850 осіб. Одну сотню повністю було укомплектовано білорусами. При батальйоні організували ще й курси пожежників. Вояки, крім навчання, займались охороною стратегічних об'єктів міста і супроводженням військовополонених на роботу. Показовим є факт, що на початку весни 1942 р. добровольцям було доручено розвантажувати на залізничній станції майно Е. Коха, що прибуло з Кенігсберга.

Через розчарування нацистською окупаційною політикою, а також внаслідок антинімецької агітації ОУН(б), дезертирство в батальйоні стало масовим, і в квітні 1942 р. сягнуло 2/3 особового складу. Подальше існування частини стало безперспективним, тож особовий склад роззброїли і перевели до м. Новоград-Волинський, де перетворили на робоче формування. Невеликий підрозділ поручника Кислиці, що залишився в Рівному, ще протягом року використовувався для охоронних цілей, після чого теж був розформований¹⁴.

Спроба творення ще одного полку була здійснена керівником однієї з підгруп Північної похідної групи ОУН(б) М. Мелешком в липні 1941 р. в Луцьку. Повністю було організовано один курінь (батальйон) “окремого призначення”, що носив ім'я Є. Коновальця. Він складався з чотирьох кадрованих сотень (близько 100 осіб). Вояки власноруч добували покинуту радянськими військами зброю та створювали полкові відзнаки. Проте, місцевим командуванням Вермахту курінь було визнано тільки як команду народної міліції. Спроби розширити частину до полку зазнали фіаско через вимоги німців перетворити військову частину на службу охорони. Зрештою, у вересні 1941 р. курінь було роззброєно за наказом прибулої цивільної адміністрації, та перетворено на школу сільськогосподарської служби України (Landdienst Ukraine)¹⁵.

Крім вказаних формувань, ОУН(б) вдалося організувати ще кілька підрозділів по місцях просування своїх похідних груп в Центральній Україні. Так, у Золотоноші (нині — Черкаська обл.) членом ОУН В. Буткевичем і місцевим вчителем Глижинським на початку грудня 1941 р. було організовано Українську козацьку сотню. Агітація до вступу проходила під гаслом творення української армії, що боротиметься за самостійну Україну. Козаками ставали чоловіки і молодь Золотоніського району, які не були членами ВКП(б). На кінець грудня сотня нараховувала близько 90 вояків, розбитих на 3 чоти (взводи) і озброєних покинутою радянською зброєю, однострої були теж радянські. Єдиною ознакою приналежності до сотні стали синьо-жовті пов'язки на лівому рукаві.

З організацією 20 грудня 1941 р. в Золотоноші німецької ортскомендатури та з прибуттям взводу фельджандармерії проти керівництва сотні розпочались репресії. Одним із перших заарештували сотника Буткевича (за портрет С. Бандери в канцелярії сотні), а козакам заборонили носити синьо-жовті пов'язки. Загін перейменували в “допоміжну вартову сотню” (Hilfswachkompanie). Командування перебрав на себе Глижинський. Козаки почали охороняти створений поблизу Золотоноші невеликий табір військовополонених і конфіскувати у населення розкрадене колгоспне і військове майно.

У березні 1942 р. новий командир провів урочисту посвяту синьо-жовтого прапора сотні, під яким козаки склали присягу на вірність Україні. Реакція нацистів не забарилась — у квітні 1942 р. сотник Глижинський і ще двоє старшин були заарештовані за націоналістичну агітацію, а більшість козаків сотні (дві чоти) відправлені в діючу армію на Кавказ¹⁶.

Подібною була доля всіх українських військових формувань, створених ОУН(б) на початку війни: командирів арештовували, а вояків, як ненадійних, розподіляли по німецьких частинах. Загальна ж чисельність сформованих бандерівцями військових загонів, за підрахунками І. Патриляка, не перевищувала 4000 бійців¹⁷.

За схемою, аналогічною ОУН(б), діяли і представники ОУН(м). Вони сформували мережу невеликих груп цільового призначення, а також велику (1500 осіб) групу добровольців з територій, що відійшли до Румунії — так званий Буковинський курінь. Як і бандерівці, мельниківці залишали в населених пунктах, через які проходили, по одному-два рої для створення українських органів влади та поліції.

Крім того, під повним контролем ОУН(м) перебували дві зондеркоманди при Абвері, сформовані з українців: так звані групи І. Пулюя — О. Масікевича (Пума) та С. Никоровича (Ничипоровича). Вони також, як і Буковинський курінь, використовували власне “легітимне” становище для проведення агітаційно-пропагандистської роботи на окупованих теренах України і створення власних адміністративних та поліцейських органів у Миколаївській та Дніпропетровській областях¹⁸.

На Поділлі створенням поліції займалася так звана Бильська група ОУН(м), одна сотня Буковинського куреня та окремі рої ОУН(б). Найбільш значущим їх досягненням було створення у Вінниці українського козацького батальйону під керівництвом генерала армії УНР І. Омеляновича-Павленка. Це стало можливим завдяки допомозі члена зондеркоманди “Пума” (одночасно і провідника ОУН(м) у Румунії) Ореста Зибачинського¹⁹.

Встановити точну чисельність створених ОУН(м) влітку 1941 р. збройних частин однозначно неможливо, проте вона коливалась в межах приблизно 2—3 тисяч бійців.

Деякі українські формування вузько територіального характеру створювалися спонтанно місцевим населенням після відступу радянських військ. Власне такий характер мала створена без втручання Вермахту мережа міліційних козацьких загонів в Олександрійському районі (сучасна Кіровоградська обл.) Київської генеральної округи. Ці загони об’єднувалися під керівництвом напівпідпільної Січової ради, що складалася з колишніх учасників антибільшовицьких повстань. Із прибуттям в район адміністрації РКУ козацькі формування продовжували існування під виглядом української поліції, начальниками якої стали члени Ради І. Филоненко та Г. Закревський. Організація була розгромлена СД тільки в листопаді 1943 р.²⁰.

Так само на хвилі ейфорії від “визволення” місцевими жителями, що постраждали під час розкуркулення та Голодомору 1932—1933 рр., в листопаді 1941 р. було створено козацьку сотню в с. Лісники Яготинського району

(територія сучасної Київської обл.) її організатором і командиром став відпущений з табору військовополонених технік-інтендант 1 рангу РСЧА М. Панченко, кандидат в члени ВКП(б) з 1941 р. Його брат, Я. Панченко, старший лейтенант РСЧА, очолив таку ж сотню в самому Яготині. За однострої козакам правили радянські уніформи із синьо-жовтими стрічками.

Проте, як і в інших подібних випадках, після передачі району до РКУ українські сотні були переформовані. Яготинська сотня була розпущена, а козаки влилися до районної поліції, а сотня з Лісників, що опинилась під контролем Вермахту, була змушена передислокуватися разом з армійськими охоронними формуваннями вслід за фронтом на Схід. Козакам заборонили носити національні кольори і переодягли в німецькі однострої. Знову ж таки, як це було не раз із подібними формуваннями, вимушені колаборанти незабаром розчарувались у нових порядках. У березні 1943 р. за саботування розпоряджень окупаційної влади було розстріляно сім'ю Я. Панченка, а козацька сотня на чолі з його братом Михайлом 7 червня 1943 р. в Згурівському районі (Чернігівщина) перейшла на бік радянського партизанського загону ім. Щорса²¹.

Різниця між формуваннями, утвореними ОУН, і тими, що виникали стихійно під егідою німецького війська, полягала в тому, що останні не зазнавали таких нищівних репресій в перший воєнний рік. Невдоволення нацистським режимом в них назрівало поступово, при цьому воно не було безпосередньо викликане репресіями проти ОУН вже у вересні 1941 р. Такі частини на перших етапах використовувалися Вермахтом для виконання охоронних завдань, а згодом, при переформуванні, перетворювалися або на армійські тилові команди, або на поліцію чи шуцбатальйони на теренах РКУ. А козацька сотня, що виникла з приходом німецьких військ у Конотопі, була просто поділена — більша її частина продовжила просування за німецькими військами, і згодом стала 615-м українським батальйоном, тоді як менша група була переформована у допоміжний підрозділ при німецькій залізничній поліції²².

Якщо ж Вермахт не застосовував наявних місцевих формувань, які можна було б застосувати для виконання поліційно-охоронних функцій, цей процес проходив під контролем німецького фронтового чи тилового командування відповідно до їхніх тактичних потреб. Так, під егідою 6-ї польової армії Вермахту в містах Суми та Білопілля (Сумська область) протягом періоду від кінця 1941 р. до початку 1942 р. із місцевих добровольців і відпущених військовополонених було сформовано до десяти українських батальйонів. Згодом в діаспорній історіографії їх назвали "Сумською дивізією"²³, хоча єдиного з'єднання ці батальйони ніколи не становили. Згодом добровольці більшими чи меншими групами були розподілені по німецьких дивізіях, і використовувались передусім як охоронні та будівельні формування. У 6-й армії вони становили одну частину армійського та сім підрозділів корпусного і дивізійного підпорядкування, а також роту при окремому саперному батальйоні. Зазначені формування становили: 6-й український батальйон (Украинisches Bataillon 6), робоча рота і рота безпеки 48-го танкового корпусу

(Arbeits- und Sicherungs-Kompanie bei XXXXVIII. Panzerkorps), козацький ескадрон 113-ї піхотної дивізії (Kosakenschwadron bei 113. Infanterie-Division), сотня допоміжної охорони 113-ї піхотної дивізії (Hundertschaft-Hilfswachmannschaft bei 113. Infanterie-Division), допоміжна охорона 79-ї піхотної дивізії (Hilfswachmannschaft bei 79. Infanterie-Division), українська будівельна рота 8-го армійського корпусу (Ukrainische Bau-Kompanie bei VIII. Armeekorps), українська будівельна рота при 94-й піхотній дивізії (Ukrainische Bau-Kompanie bei 94. Infanterie-Division), українська будівельна рота при 295-му саперному батальйоні (Ukrainische Bau-Kompanie bei Pionier-Bataillon 295)²⁴. Частина з них загинула разом з 6-ю армією Паулюса в Сталінграді, інші ж були передані тиловому командуванню відновленої 6-ї армії. На квітень 1943 р. в її складі було три українські батальйони: 6-й та 111-й піхотні, та 109-й будівельний, загальною чисельністю 2908 бійців²⁵.

Німецьким командуванням українські частини у 1941—1942 рр. оформлялися на рівні наказів по окремих з'єднаннях і арміях, не маючи навіть загальної назви. Згідно з наказом по 444-й охоронній дивізії, в її складі формувалася “допоміжна поліція”. У підпорядкуванні інших частин створювалися чи легітимізувалися вже сформовані “українська охоронна поліція”, “місцева міліція”, “вартові козацькі сотні”, “охоронні команди” чи навіть “українські добровольчі батальйони”.

Зрештою місцеві охоронні підрозділи групи армій “Південь” стали позначатись криптонімом “гіва” (Hiwa, від Hilfswachmannschaft — допоміжна охорона). В зонах дії інших груп армій вони носили інші назви: “самооборона” (Einwohnerkampfverbände, тобто “підрозділи місцевої самооборони”) — в групі армій “Північ”, “оді” (Ordnungsdienst, тобто “служба порядку”) — в групі армій “Центр”. Цей момент чудово ілюструє хаотичність і позаплановість їх виникнення.

Перші підрозділи “допоміжної охорони” створювалися на базі самостворених українських формувань. В сотні/роті “гіва” командування Вермахту перетворило більшість вищезгаданих сумських формувань, козацький загін Панченка і залишки 1-го українського полку в Рівному після розформування цієї частини. Їхня роль здебільшого зводилася до охоронних та контрпартизанських функцій у ближньому тилу діючої армії. Роти, рідше батальйони “гіва” могли бути окремими підрозділами армійського, корпусного чи дивізійного підпорядкування, а частіше їх включали до німецьких частин.

Найбільшу масу “гіва-мани” становили в окремих, чи приданих, охоронним дивізіям батальйонах “ландшук”. Сім перших батальйонів “ландшук”, що прибули до РКУ, перебували під керівництвом командувача в справах військовополонених (Kommandeur der Kriegsgefangenen). Вони займалися охороною таборів військовополонених, але через неочікувано велику кількість останніх були змушені розширювати свої штати за рахунок добровольців із цих самих таборів.

Наприклад, під час битви під Києвом німецьким командуванням було підготовлено табори й охоронні частини для прийому 300—350 тисяч полонених. Але після розгрому котла в кінці вересня 1941 р. їм довелося мати

справу із вдвічі більшим числом колишніх червоноармійців. Для розміщення їх створювались так звані дикі або тимчасові табори, що містили по кілька тисяч військовополонених, для охорони яких виділялось лише по роті вояків “ландшцу”. Для збільшення кількості охоронців дані підрозділи були вимушені вдаватися до набору добровольців із самих полонених, з яких створювали охоронні команди чи взводи. В листопаді 1941 р. в будівлі колишнього військово-транспортного технікуму на Подолі під керівництвом начальника військово-морського відділу київського міськвоєнкомату майора РСЧА П. Груценка було сформовано українську сотню “гіва” при 788-му батальйоні (Hiwa-Abteilung bei Landeschutzen-Batallion 788). Сотня нараховувала близько 80 військовополонених з табору по вул. Керосинній і складалася із трьох взводів (Zuge). Командирами взводів (цугфюрерами) були двоє буковинців-націоналістів і один офіцер РСЧА. Вояки займалися військовою підготовкою і охороною табору. В кінці грудня 1941 р. сотню перейменували в охоронну роту (Wachkompanie), збільшили особовий склад до 250 осіб і під командуванням німецького штабс-фельдфебеля Гопфе відправили в розпорядження Білоцерківської міської комендатури, для охорони місцевого табору військовополонених та військових об’єктів²⁶.

Аналогічну сотню було сформовано влітку 1942 р. при харківських таборах військовополонених (їх було два, і ще один — для цивільних). Рота складалася з трьох охоронних взводів і одного навчального, загальна кількість вояків становила 360 осіб. Взводи поділялися не на відділення, а на вахкоманди, що охороняли табори військовополонених, госпіталь при таборах і регулювали вуличний рух на довколишніх вулицях.

Вахкоманди й охоронні взводи з українців існували при всіх таборах військовополонених в РКУ. Їхня кількість і чисельність із часом змінювалися в залежності від кількості полонених, службовці переводилися до армійських частин, або ж дезертирували при підході РСЧА тощо. Всього ж на 1943 р. в складі восьми німецьких “ландшцу” батальйонів перебувало 39 українських взводів “гіва” (Ukr. Hilfswachzuege), згодом перейменованих у “східні” (Ost-Wachzuege), по 4—6 в кожному батальйоні.

Крім цих частин, взводи і роти “гіва” входили й до складу охоронних батальйонів і дивізій в РКУ і зоні військового командування. На 1943 р. кожен батальйон Вермахту в РКУ, що виконував охоронні чи окупаційні функції, містив від 2 до 8 українських взводів і рот “гіва”. Їх особовий склад формувався за рахунок як військовополонених, так і цивільного населення. Для контролю процесу, а також задля забезпечення необхідного рівня підготовки охоронців в адміністративних центрах РКУ Командування Вермахту РКУ створило школи “гіва”.

Києву офіційно було відведено лише роль центру одного з шести генеральних округ, на які поділявся РКУ. Але реально його значення як великого міста з розвиненою інфраструктурою та центрального транспортного вузла України було набагато більшим. Для Вермахту “Київ був важливим стратегічним центром, в якому здійснювалось перегрупування частин, що прибули з Польщі та Румунії, і підготовка їх до наступу в напрямку Кавказу

й Каспійського моря”²⁷ (особливо у 1942—1943 рр., коли зона найбільшої бойової активності Вермахту перемістилася на Південь). В столиці УРСР було розташовано і центр відправки до Німеччини мобілізованого на роботи місцевого населення, з якого набирали “добровольців” для служби в армійських і поліційних частинах. Крім того, зручне розташування міста дозволяло використовувати його як базу для маневру в протипартизанській боротьбі як в межах України, так і на території сусідньої Білорусі. Саме тому Київ став одним із центрів формування допоміжних частин із місцевого українського населення і військовополонених.

Власне в Києві були створені чотири найбільші школи “гіва”. Вони містились у старих казармах на Брест-Литовському шосе, на Подолі, Святошині й Печерську. Ще одна — для потреб охорони і обслуговування аеродромів — знаходилася в Борисполі. Кожна школа випускала від 300 до 1500 охоронців на місяць, навчених основам караульної служби і користуванню радянською та німецькою зброєю. Навчання тривало 3—4 тижні, завершувалось складанням присяги. Озброювались охоронці радянською, рідше — німецькою зброєю. За однострої їм правили ношені німецькі армійські мундири без будь-яких відзнак. Після закінчення школи та складання присяги, вояки направлялися до різних німецьких частин. Основна їх служба полягала у здійсненні охорони важливих для Вермахту об’єктів на території РКУ.

Із розгортанням партизанського руху на території України у 1942—1943 рр., дії підрозділів “гіва” перестали зводитися виключно до виконання охоронних функцій. У школах почали приділяти більше уваги тактичним дисциплінам, а особовий склад — задіювати в антипартизанських операціях, здебільшого разом із німецькими частинами. Іноді вони діяли окремими ротами, але на чолі з німецькими командирами. Так, наприклад, 2-га розвідувальна рота, підпорядкована штабу 177-го ландшутцполку, сформована на базі чергового випуску Святошинської школи “гіва” 27 серпня 1943 р., включала 90 українців і 50 німців, під командуванням гауптмана Ріхарда. Восени її вояки групами по 10 осіб проводили розвідку в лісах Київської і Полтавської областей з метою виявлення партизанських загонів, які могли б перешкоджати при обороні “Дніпровського валу”²⁸. А на базі 556-го охоронного батальйону, дислокованого в м. Миргород, з українських “гіва-манів” формувались спеціальні егерські підрозділи — “ягдкоманди”, що рейдували Полтавщиною, полюючи на партизанів²⁹.

Відомі також випадки створення батальйонів “гіва”, які були не постійними одиницями, а, так би мовити, перехідним етапом перед їх переформуванням у більш боєздатні частини. В травні 1942 р. з випуску Печерської школи “гіва” поспіхом було створено два українські охоронні батальйони №№ 17 і 18, які були дуже слабо підготовлені, оскільки добровольці встигли провчитись у школі лише тиждень. Більшість вояків становили юнаки, які не служили в армії (наймолодшим виповнилось тільки по 14 років), мобілізовані місцевими комендатурами по селах Київської області. Наприкінці травня обидві частини, які нараховували менш ніж по 200 осіб кожна, перевели в розпорядження керівника СС і поліції м. Сталіно. Там їх було перетворено

на 157-й і 158-й батальйони шуцманшафту і дислоковано, відповідно, в самому Сталіно (157-й) і в Макіївці (158-й)³⁰.

Ще один батальйон “гіва” в липні 1942 р. було організовано армійським тилловим командуванням в “Остланді” з українських військовополонених із таборів у Вільно і Мінську. Вербування добровольців відбувалося під приводом створення українського робочого батальйону, воякам якого обіцяли однакові права і забезпечення з німецькими солдатами. Добровольців загальною кількістю близько 1000 осіб переправили до Макіївського району, де після двомісячного навчання у вересні 1942 р. їх було приведено до присяги й озброєно. Батальйон охороняв аеродром у Сталіно і стояв гарнізонами по селах довкола Макіївки. Проіснував він менше року, і вже в квітні 1943 р. був влитий до 454-го східного батальйону 454-ї охоронної дивізії³¹.

Точно підрахувати чисельність “гіва-манів” у РКУ дуже складно. Більшість із них були включені в німецькі охоронні частини, зокрема щоб приховати їх кількість від Головнокомандування. Для прикладу, зазначимо, що окремих українських рот в німецьких охоронних батальйонах навесні 1942 р. було 4 (номери з 1-ї по 4-ту), потім дві (2-га і 3-тя) були розформовані, місцеві солдати розподілені по різних взводах, а ще дві були створені. Тож на листопад цього ж року їх знову стало 4 (1-ша, 2-га, 5-та, 6-та), і вони надалі входили до складу 571-го і 122-го “В” німецьких охоронних батальйонів, але при цьому чисельність українців у цих двох частинах зросла на третину. А більшість “гіва-манів” входили до складу змішаних українсько-німецьких рот. Наприклад, 8-ма охоронна рота 177-го полку Вермахту на червень 1943 р. включала 100 німців і понад 100 українців, випускників школи “гіва” у Святошині, (прибл. 1/1), роти 154-го батальйону — 90 німців і 50 українців (прибл. 2/1)³². Аналогічна пропорція спостерігалась і в інших досліджених підрозділах, наприклад, у 4-й та 5-й ротах 556-го батальйону, 614-му “ландшутц”, 513-му залізнично-будівельному та 7/XII-му будівельному (Люфтваффе) батальйонах, лише зрідка кількість українців сягала 2/3 особового складу підрозділу (2-га рота 177-го полку)³³. В середньому по 213-й охоронній дивізії, дислокованій в РКУ протягом всього періоду окупації, згідно з доповіддю командира одного з полків, співвідношення українців і німців становило 1/2³⁴. На жаль, точніших документальних свідчень щодо національного складу охоронних частин Вермахту в РКУ немає. Тож, ґрунтуючись на згаданій пропорції, темпах підготовки охоронців та даних про рівень дезертирства серед них (із пошукових листів), можна лише припустити, що загальна кількість “гіва-манів” на середину 1943 р. коливалась в межах 15— 20 тис. осіб.

Основну масу добровольців у допоміжних підрозділах фронтових частинах і в зоні армійського командування становили так звані гіви (Hiwi, від Hilfswilligen — добровільні помічники). Так називали в першу чергу вояків РСЧА, залишених при частинах для виконання господарчих та інших допоміжних функцій, коли німецькі службовці тиллових установ переводились у бойові підрозділи.

Це знову ж таки було викликано відсутністю резервів і неможливістю своєчасного поповнення втрат. Німецькі піхотні дивізії Східного фронту на

6 листопада 1941 р. містили в середньому 65 % штатної кількості вояків, а танкові — 35 %. Незважаючи на всі заходи армії резерву з перерозподілу наявних сил для поповнення фронтових частин, некомплект діючої армії на кінець листопада 1942 р. становив 320 тис. осіб. Здійснювати ротацію та повноцінне відновлення з'єднань, що зазнали втрат, нацистське керівництво не могло, тому ці дивізії вимушено поповнювали свої ряди перебіжчиками і військовополоненими. Введення “гіві” в офіційний штат дивізій не могло бути здійснене без волі фюрера, тому постійно гальмувалося. Тільки у 1942 р. їх “помітило” командування і в наказі ОКГ № 8000/42 спробувало якимось врегулювати правила і розміри набору “допоміжних сил із місцевого населення на Сході”³⁵. Цей наказ, що видавався з урахуванням реального становища, по суті, ні до чого не зобов'язував, а тільки нарешті забезпечував статус добровольців певною легітимністю. Так, контингент, з якого мав здійснюватися набір волонтерів, складався з жителів окупованих областей, а також людей, які перебували на окупованих територіях, але не були місцевими жителями, і відпущених військовополонених, незалежно від того, звідки вони походили. Одним словом, добровольцем міг стати будь-хто.

Найбільший інтерес викликає розділ 5 даного наказу. В ньому було офіційно затверджено назву “гіві”, що вже рік вживалась у військах. Але щодо кількості добровольців у частинах, наказ знову нікого ні в чому не обмежував. Тобто, з одного боку, за рахунок “гіві” можна було тільки заповнити нестачу штатних одиниць в частинах, і при цьому їхня кількість не мала перевищувати 10 % загального складу. А з іншого боку, “за наявності особливих обставин” число добровольців можна було збільшувати до яких завгодно розмірів, повідомивши про це Верховне командування. Крім цього, наказ закликав до пильності щодо добровольців і встановлював норми забезпечення “гіві” на рівні з німецькими вояками. Це не стосувалося тільки уніформи, що могла видаватись, а могла і не видаватись, та мила, яким забезпечували тільки за умови його наявності.

Цей наказ знайшов відображення в офіційному штаті дивізії Вермахту зразка 1942 р., де тільки у службах постачання було передбачено можливість приймати 700 добровольців. А з жовтня 1943 р. офіційна кількість “добровільних помічників” у підрозділах постачання зросла до 2005 осіб. У фронтових частинах затверджена назва добровольців (“гіві”) витіснила попередні варіанти їхнього найменування, проте в охоронних частинах термін “гіва” продовжував вживатися до кінця 1943 р.

Але офіційні кола лише апостеріорі затверджували й обмежували кількість східних добровольців у діючій армії. Реальна ситуація змушувала фронтових командирів заповнювати ними нестачу кадрів незалежно від розпоряджень згори, в результаті чого на весну 1942 р. загальна чисельність “гіві” сягала 320 тис. осіб. У найактивніше задіяних на фронті з'єднаннях вони становили до чверті всіх вояків. Найкраще це простежується у 6-й армії, в якій на листопад 1942 р. чисельність формувань “гіві” і “гіва” сягнула чверті всього особового складу і становила 51 800 осіб.

Не менш цікавим у цьому плані був особовий склад інших армій групи “Південь” (в 1942 році — груп армій “А” в Криму, “Б” на Кавказі, “Дон” під Сталінградом). Так, на кінець 1942 р. штат штабу 2-ї польової армії (група армій “Б”) нараховував всього близько 200 осіб, з яких 15 чоловік склали взвод охорони під командуванням українця В. Селезньова, 13 чоловік — “гіві”, і ще 47 чоловік — вільнонаймані місцеві жителі, працювали на допоміжних роботах. Тобто, більше третини працівників німецького армійського штабу (75 з 200) становили українці та росіяни³⁶.

Внаслідок скорочення наземного персоналу Люфтваффе вже на грудень 1942 р. було сформовано 7 так званих авіапольових дивізій (всього за війну — 20 дивізій). І знову компенсувати нестачу особового складу довелося “східними добровольцями”, тоді як всі незайняті в сухопутній армії німці йшли на фронт. Те саме відбувалось і на флоті. Всього за війну в сухопутній армії служило близько 600 тис. “гіві” (з них — до 100 тис. українців), 50—60 тис. становили категорію “добровільних помічників ППО” і ще 15 тис. були зайняті у тилкових службах ВМС (дві останні групи в грудні 1944 р. склали категорію “вихованців СС” — “SS-Zoglinge”).

Основним полем діяльності “гіві” були служба в підрозділах забезпечення Вермахту. Спочатку ними, відповідно до майбутнього наказу, тільки заповнювали нестачу кадрів, але вже з початку 1942 р. в групі армій “Південь” почалось створення тилкових формувань із добровольців, в тому числі й української національності. Проте національний склад допоміжних частин був, напевно, останнім питанням, яке цікавило командирів фронтних з’єднань. Навпаки, з виявленням симпатій Гітлера до тюркських народів СРСР і козаків, більшість українських частин і підрозділів перейменовуються у “східні” (Ost- або ostvolkische) чи козацькі (Kosaken-).

На відміну від українських підрозділів, тюркські та козацькі добровольчі формування створювалися за повної підтримки нацистської влади. Причини позитивного сприйняття Гітлером їхніх національних легіонів у Вермахті одночасно із заборонаю аналогічних українських та російських формацій слід шукати знову ж таки в царині геополітики, крім того, можна констатувати, що вони мали невеликий зв’язок з реальністю. Фюрер вважав за потрібне створити в майбутньому мережу квазідержав із неслов’янських народів, спроможних стати противагою слов’янам у регіоні. Козаки в цьому списку опинилися тому, що їх оголосили специфічним германським кочовим народом, нащадком готів. Слов’янам же, яких в майбутньому чекала доля “європейських негрів”, жодних обіцянок національного добробуту не слід було давати, мало того, їхню колонізацію включно з “позбавленням біологічної сили” потрібно було починати негайно (і це — незважаючи на крайню потребу Райху в співпраці окупованого слов’янського населення з німецькими органами влади як в економічній, так й у військовій галузях).

Перші табори з підготовки східних легіонів виникли власне в Україні, на території РКУ. Це були легіонові табори (Legionslager) в Житомирі, Бердичеві, Проскуріві, Заславі та козацький табір в Шепетівці. Вони займалися підготовкою та створенням підрозділів і частин, які переходили в підпоряд-

кування командувача Вермахту в Україні та фронтових з'єднань, передусім для виконання окупаційних функцій. Це цілком відповідало типовому імперському принципу “поділяй і владарюй”: вже на початок 1943 р. більшість східних частин, які виконували окупаційні функції в Україні, становили власне тюркські, кавказькі та козацькі легіони.

В результаті на час відступу німецьких військ з центральної України в листопаді 1943 р. під командуванням ВБУ та груп армій “Південь” і “А” перебували 1 полк, 47 батальйонів, 146 рот із добровольців із СРСР, з них тільки 8 батальйонів і 16 рот носили назву українських, та ще 5 батальйонів і 55 рот були “східними”. Решту, тобто переважну більшість, становили туркестанські, азербайджанські, грузинські, північнокавказькі, калмицькі та козацькі частини й підрозділи.

У колоніальному сенсі, ця політика себе виправдовувала, але не в плані замирення окупованих територій, а виключно для нацьковування одного народу на інший. Власне “туркестанські”, козацькі та мадярські частини стали першими противниками українського повстанського руху. Так 2-й Донський козацький полк в складі 10 сотень, сформований в Шепетівці в серпні 1942 р., вже з осені цього ж року почав бойові дії проти “Поліської Січі”, виконуючи окупаційні функції в районі Сарн, Олевська і Костополя. Не можна сказати, що козаки робили це з великим ентузіазмом, але антагонізм між ними і місцевими жителями був дуже великим. Так, у селі Майків (Рівненщина) групі з 12 вояків довелося вступити в “бій з місцевими жителями”, які не хотіли віддавати свою худобу. Скільки при цьому було вбито беззбройних селян — невідомо, але четверо козаків були за це нагороджені німецьким командуванням. Такі випадки призвели до поглиблення прірви між росіянами-добровольцями і місцевими українцями. Українська поліція, інфільтрована бандерівцями, залюбки розстрілювала дезертирів із полку, включно з офіцерами (зокрема командира 8-ї сотні Агеєва, колишнього політрука РСЧА), хоча їх потрібно було відправляти до штрафних таборів. А бульбівці, які в даному випадку виступали виразниками настроїв населення, взагалі влаштовували показові страти полонених козаків, відрубуючи їм голови сокирами³⁷.

В самому полку теж служило чимало добровольців української національності. Так, при знищенні групи вояків штабного караулу полку бульбівці відпустили фельдшера Ярошенка, який виявився українцем. Серед командирів сотень були осавул П. Романчук (кол. капітан РСЧА) та старший лейтенант В. Калюжний (кол. секретар райкому ЛКСМУ). Вочевидь, саме через наявність значної кількості українців у лютому 1943 р. стався наймасовіший випадок дезерції: 200 козаків разом з 40 місцевими поліцаями перейшли до повстанців³⁸.

В результаті на листопад 1943 р. полк повністю розклався, дезертирство стало масовим явищем. Коли в грудні 1943 р. його вивели в Кам'янець-Подільський, де переформовували у 570-й батальйон, з колишніх 10 сотень вдалось сформувати тільки 4 роти по 154 козаки кожна, а ще 300 осіб визнали непридатними для служби і направили в розпорядження “Організації

Тодт” (Organisation Todt, OT). Новостворений батальйон, що не виправдав себе в РКУ, в січні 1944 р. доповнено майже сотнею німецьких солдатів та відправлено до Франції³⁹.

Українські легіони відповідно до цієї політики створювались тільки поза Україною. Так, окремі легіонні табори для українців, які були військовополоненими РСЧА, дислокувались у Двінську (Даугавпілс, Латвія), Петрикові (Пьотркув, Польща) і навіть у Фінляндії — в Каккурі. Поза РКУ були сформовані перші українські батальйони №№ 1 та 2 (згодом передані поліції та перейменовані у шуцбатальйони №№ 41 і 42), а також 1-й український добровольчий батальйон “Десна” (згодом 615-й Східний), український батальйон “Прип’ять” (згодом 604-й Східний) та інші. Найбільше армійських фронтових (а не допоміжних) частин з українських добровольців було сформовано в групі армій “Північ”: це 803-й, 842-й, 843-й північноукраїнські піхотні батальйони (Nordukrainische Infanterie-Bataillonen), а ще дві роти було у 844-му батальйоні. В групі армій “Південь”, натомість, українським визнавався тільки один фронтовий батальйон — 6-й піхотний, але й той 1 червня 1943 р. був перейменований на 551-й Східний. Найбільшою ж частиною (до виникнення дивізії “Галичина”), що мала офіційний статус “української”, був 3-й український кадровий полк, підпорядкований штабу Східної добровольчої кадрової дивізії, що весь час свого існування воювала проти руху Опору та військ союзників у Франції. Ця частина була сформована з українців — колишніх військовополонених РСЧА навесні—влітку 1943 р. у м. Фрайбург (Німеччина). Частина добровольців була переведена зі Східного фронту “гіви” та солдатами Східних військ, які записалися українцями при вступі до вермахту. Полк діяв у районі міст Діжон та Ліон, останні бої вів у квітні 1945 р. на Рейні в районі Фрайбурга, при виході з оточення був розсіяний переважаючими танковими частинами союзників⁴⁰.

Найбільший відсоток власне місцевого населення серед інституцій вермахту був у службах забезпечення німецької армії. Маються на увазі військово-будівельна “Організація Тодт” райхсміністерства озброєнь і боєприпасів, транспортні частини НСКК (Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps, NSKK), створені під егідою НСДАП і СА, і так звана Промислова служба України (Werkdienst Ukraine, UWD), що займалась відновленням, а згодом евакуацією військової промисловості РКУ. УВД також перебувала у віданні міністерства озброєнь Райху.

Перша із цих інституцій була заснована в 1933 р. штандартенфюрером СС, а згодом — райхсміністром озброєнь та боєприпасів Фріцем Тодтом, для будівництва автобанів і військових об’єктів. Початково, за часів кризи в німецькій економіці, вона забезпечувала роботою маси безробітних, але згодом її штат значно скоротився внаслідок відтоку кадрів в армію та промисловість. Із розпалом війни знову виникла нагальна потреба у військових будівельниках, зокрема на окупованих територіях. Проте джерел для поповнення штатів громадянами Райху не було, тому “Організація Тодт” вже на 1943 р. стала чи не найменш німецькою з усіх нацистських воєнізованих організацій. Загальна кількість її працівників на 1943 р. становила близько

1,5 млн осіб, з яких тільки 200 тис. були німцями, а решта — добровільними чи мобілізованими представниками протекторатів та окупованих територій.

В РКУ працівники ОТ (айнзатцгрупа ОТ “Схід”, ділянка “Росія—Південь”) займалися будівництвом та відновленням доріг, аеродромів, казарм, складів тощо. За відсутності добровольців і відповідно до загальної нацистської концепції, ця організація, як і армія взагалі, активно використовувала працю полонених вояків РСЧА. Це відбувалось у двох формах. В одному випадку ОТ просто оголошувала набір місцевих жителів на роботу. Умови і заробітна платня були різними, в залежності від виконуваної праці; остання коливалася від пайка та чотирьох буханок хліба на тиждень до 40—60 РМ на місяць. Українці могли займати посади від чорнороба до інженера.

В іншому випадку організація тимчасово переймала контроль над табором військовополонених, яких розбивали на робочі роти за національностями, і в примусовому порядку використовували на допоміжних роботах. Військовополонені не отримували за працю нічого, крім шансу вийти на якийсь час з табору, і, в кращому випадку, випросити якісь харчі в місцевих жителів чи в охорони. Через півроку праці полоненим пропонували перейти на постійну службу в ОТ, в якості “гіві” (в документах позначались як “Hiwi Org. Todt”). Умови служби, що пропонувалися, відповідали цитованому наказу ОКГ про допоміжні сили на Сході (№ 8000/42).

Кількість українських працівників постійно змінювалася, вони переходили на службу до Вермахту або просто звільнялись, але в кожному центрі округи РКУ постійно було по кілька сотень членів ОТ. Так, збереглася заява, датована 2 червня 1942 р., від 317 українських працівників групи ОТ Гакельберга (ОТ Einsatzgruppe Hakelberg) до господарчого управління міста Київ (Wirtschaftamt) з вимогою виділити на власні потреби 450—500 кілограмів махорки. А до кінця року кількість українців у цій частині зросла до 590 осіб⁴¹.

А в прифронтовій смузі Харківської області, згідно зі звітом від 27 червня 1942 р., на ОТ працювали 568 українців, 200 військовополонених і 68 “постійних працівників” (німців). Така пропорція збереглась і надалі. На червень 1944 р. на окупованих Німеччиною територіях перебувало 694 тисячі працівників ОТ, з яких німцями були лише 30 тисяч.

Але ОТ використовувала українців не тільки як робочу силу. Внаслідок типової для німецьких організацій нестачі людей місцеві керівники організації були змушені створювати ще й допоміжні охоронні команди з військовополонених (Schutzkommando ОТ). Виникнення такої команди в РКУ зафіксовано в серпні 1942 р. в таборі при шахті № 1 в селищі Петрівка (Сталінська область), відновленням якої і займалися працівники організації. В таборі лаг-фюрер Енгельман оголосив набір до охорони українців-добровольців, яких серед 9000 полонених було тільки дві роти (200 чоловік). Обидві роти в повному складі погодилися на пропозицію та були направлені ним в школу шуцманів у м. Сталіно. На станції Ясинувата було сформовано третю “східну” роту з узбеків, татар, чеченців та інших “нацменів”. По закінченні школи всі три роти охороняли військовополонених на роботах та несли зовнішню

охорону табору (внутрішній порядок, як і в інших німецьких таборах, забезпечувала табірна поліція із самих полонених). Заробітна платня членів шуцкоманди становила 1 РМ на день, тож на місяць вони отримували до тридцяти марок, в залежності від кількості виходів на роботу, але не менше 25⁴².

В грудні 1942 р. військовополонених відправили в Німеччину, в табір Гаммерштайн, а шуцкоманду розбили на взводи по 30 осіб у кожному. Взводи були розіслані для охорони інших груп примусових робітників на різні окуповані Німеччиною території, а також до Фінляндії⁴³. Нами не знайдено жодних інших свідчень створення українських збройних формувань в рамках ОТ, попри те, що німецький персонал організації нерідко залучався до здійснення окупаційних заходів, перш за все вилучень продуктів у населення, і вів при цьому численні бої з українськими та радянськими партизанами. Тому не виключено, що створення шуцкоманди в Петрівці було лише вдалим експериментом, або ж експромтом, який більше не повторювався.

В складі транспортних груп ОТ і армійських допоміжних служб діяли роти НСКК. В РКУ їх було як мінімум три. Рота № 36, розбита на окремі транспортні взводи, діяла в Південній Україні в складі ОТ, і базувалась у Миколаєві. Рота № 308 базувалась у Ковелі, перебуваючи в розпорядженні місцевого командування Вермахту. У Сталіно, де дислокувалася ще одна рота НСКК, відсутність охоронних частин змусила німецьке командування піти на неординарний крок. Цей транспортний підрозділ було переформовано в поліцейську роту (NSKK-Polizei-Kompanie) й підпорядковано окружному керівнику СС і поліції бригадефюреру Дерінгу.

У цих нечисленних партійно-транспортних підрозділах також працювали українці. Це були індивідуально найняті шофери, техніки, обслуговуючий персонал, яким надавали статус "гіві". Їх набирали з військовополонених та місцевого населення, а від жовтня 1942 р. — зі школи шоферів, організованої в Харкові при 994-му транспортному полку Вермахту. За час свого існування школа підготувала близько 1000—1200 українських шоферів для німецької армії та НСКК. Добровольці перебували на умовах утримання німецьких солдатів у всьому (включно з наданням матеріальної допомоги сім'ї), крім зарплатні, що становила всього 12 РМ на місяць⁴⁴.

Ще однією допоміжною організацією РКУ, що містила значну кількість українців, була так звана Промислова служба України, або УВД (Werkdienst Ukraine, UWD). Згідно із задумом, вона мала займатися відновленням роботи української промисловості на користь Райху, але, відповідно до обставин, що склались, її діяльність звелася до евакуації до Німеччини захоплених стратегічних ресурсів та виконання допоміжних робіт для Вермахту чи місцевої влади. Керівником організації, структурованої за військовим зразком, був генерал-інспектор Альфред Фідлер, а підпорядковувалась вона райхс-комісару Коху і міністерству озброєнь.

Основні структурні одиниці УВД (8 робочих рот і 3 транспортні колони на кінній тязі) були створені навесні 1942 р. з особового складу розформованих рівненських та луцького українських куренів. Роти нараховували по 70—120 осіб під керівництвом німецьких офіцерів та українських підофіце-

рів (труппенфюрерів та обертруппенфюрерів). Рядові (УВД-мани) отримували по 24, труппенфюрери — 36, обертруппенфюрери — 45 РМ на місяць. Всім українцям видали напіввійськову уніформу і робочий одяг, а також поставили на повне харчове забезпечення. Носіння національних відзнак було заборонене. Робітники жили та працювали без охорони, але для виходу з розташування частини потрібен був письмовий дозвіл командира.

Через те, що з УВД продовжували дезертирувати колишні добровольці націоналістичних формувань, всі роти вже до зими 1942 р. перекинули на Східну Україну, де шляхом мобілізації місцевої молоді, довели чисельність особового складу кожної до 170—200 осіб. Протягом 1943 р. роти дислокувались у Києві, Миколаєві, Нікополі, Запоріжжі, Каменському, Дніпропетровську, Новомосковську та Павлограді, окремі групи виїжджали до Умані, Полтави та Кіровограду. Всі вони займалися в основному збиранням та вивезенням металів і заводського устаткування до Німеччини та іноді виконували замовлення військових властей на перешивку чи ремонт залізниць або будову мостів. До військових дій чи виконання окупаційних функцій УВД-мани не застосовувались, і зброї не мали.

Проте, незважаючи на цивільний характер організації, конфлікти виникали й тут. Так, 29 серпня 1943 р. групою з чотирьох працівників на чолі з труппенфюрером Рохнянським було вбито веркдінстляйтера УВД в Умані Ганса Шенка. Українці, забравши особисту зброю вбитого, зникли на службовій машині в невідомому напрямку. Слідством, проведеним службовцем місцевого СД унтерштурмфюрером Брюннертом, було встановлено, що причиною ексцесу стала поведінка самого Шенка. Він систематично бив своїх підлеглих, погрожував їм зброєю та переслідував за спроби подати скарги керівництву на таке поводження. 16 українських працівників, які були на момент убивства в приміщенні уманського УВД, не звернули уваги на стрілянину, що почалась в кабінеті Шенка, тому що останній неодноразово стріляв по своєму шоферу Володимиру Стрільченку, імітуючи його розстріл. Незважаючи на залучення місцевої жандармерії, ані четверо втікачів, ані викрадений автомобіль так і не були знайдені⁴⁵.

Поступово УВД набула чимало спільних рис із німецькою службою трудової повинності (Reichsarbeitsdienst, RAD). З'явилися спільні з РАД ритуали (марші з піснями про працю, муштра та фізичні вправи з лопатою), а також ідеологічна атрибутика. Тільки, на відміну від піврічної служби в РАД, УВД-мани підписували зобов'язання “працювати на благо Нової Європи і свого народу” протягом 12 років. Загальна кількість українських працівників організації на кінець 1943 р. сягала 1500 осіб⁴⁶.

Згідно з наказом Гітлера від 17 липня 1941 року, “поліційна охорона окупованих східних областей” покладалася на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Генріха Гімmlера (далі — РФСС). В РКУ представники поліції безпеки (“зіпо”), гестапо та кримінальної поліції (“кріпо”) становили спецслужбу під назвою “поліція безпеки та СД” (Sicherheitspolizei und SD). На обидва райхскомісаріати офіцерів СД було тільки кілька сотень, тому їхня діяльність безпосередньо залежала від співпраці з іншими інституціями.

Так, в генеральній окрузі “Житомир” з населенням 2,9 млн осіб діяло лише 6 постів СД (Житомир, Вінниця, Овруч, Мозир, Бердичів, Гайсин)⁴⁷. А в генеральній окрузі “Київ” їх було 5 (Київ, Полтава, Кременчук, Біла Церква, Умань). Кількість функціонерів на кожній дільниці зазвичай обмежувалась двома-трьома десятками осіб, половину з яких складав обслуговуючий персонал. В разі необхідності проведення слідчих чи каральних операцій у віддалених районах туди просто надсилався офіцер СД, який послуговувався для проведення необхідної діяльності персоналом суміжних органів.

Працівники охоронної поліції (“шупо”) та поліції порядку (“орпо”) склали власне німецьку поліцію порядку (“орпо”) РКУ, до якої належала також і цивільна жандармерія, що діяла в сільській місцевості (як це було і в Райху). Командувачу “орпо” (Kommandeur der Ordnungspolizei, скорочено КдО) була підпорядкована також пожежна поліція. Дещо окремо стояла залізнична охорона РКУ. Оскільки основні залізничні магістралі перебували під контролем тилкових служб Вермахту, її підпорядкування часто було подвійним, залежно від ситуації.

Керівництво обома гілками поліції РКУ (СД і “орпо”) здійснював Вищий СС і поліцейський фюрер (HSSPF, тобто Höherer SS- und Polizeiführer Russland-Sud; з жовтня 1943 р. він став іменуватись HSSPF für Ukraine (далі — ХССПФ)). З червня до грудня 1941 р. ним був СС-обергрупенфюрер Фрідріх Еккельн, а з грудня 1941 і до березня 1944 рр. — СС-обергрупенфюрер Ганс Прюцман. При ньому були два заступники: по СД, він же командувач “зіпо” і СД (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD) групенфюрер СС доктор Макс Томас, та по “орпо”, він же КдО РКУ. З вересня 1941 по жовтень 1942 р. КдО України був генерал-лейтенант поліції Отто фон Ільгафен, з жовтня 1942 до жовтня 1943 рр. — генерал-лейтенант Адольф фон Бомгард, а потім, по кілька місяців протягом наступного року, — полковник жандармерії Лорге і генерал поліції Бреннер.

В кожній з генеральних округ всією поліцією керував підлеглий Прюцману ССПФ (SS- und Polizeiführer, SSPF) із двома заступниками. Йому підпорядковувалися начальники поліції районів та великих міст, здебільшого офіцери “шупо”, та керівники осередків СД, без середньої ланки, яка внаслідок нечисленності поліцаїв була непотрібна. Центральний штаб СД, на відміну від інших установ РКУ, розміщувався не в Рівному, а в Києві.

Весь же цивільний окупаційний апарат РКУ, включно з поліцією на піку свого розвитку в січні 1943 р. налічував 25 тисяч функціонерів, чого було явно недостатньо для контролю над сімнадцятимільйонним населенням рейхс-комісаріату. Так, весь німецький окупаційний апарат такого важливого для гітлерівців міста, як Вінниця, нараховував усього 149 осіб, з яких 5 були працівниками адміністрації, решта представляли різні каральні органи, а саме: 19 працівників СД, 43 члени підрозділу “шупо”, 18 фельджандармів та 64 представники цивільної жандармерії⁴⁸.

Цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади в Україні від військового командування заставляла на місцях мережу органів ОУНівської народної міліції та українські збройні загоны. Проте примиритися з існуванням на-

ціоналістичних формувань, що були носіями ворожої Райху ідеології, а не громадською службою порядку, поліція не могла. Тому німецькі органи правопорядку від самого початку були вимушені порушувати настанови Гітлера і створювати місцеві воєнізовані частини самотужки. Якщо Вермахт у більшості випадків не перешкоджав формуванню національних частин українськими організаціями і використовував їх за своїми потребами, то інституції внутрішніх справ, як більш індоктриновані в нацистську ідеологію, не могли цього припустити. Тому більшість українських куренів і полків “пережили” конфлікти з військовою владою, але були розпущені з приходом цивільної адміністрації.

Аналогічно склалась і доля народної міліції. Протягом вересня—жовтня 1941 р. німецька поліція вдалася до розпуску всіх місцевих міліційних органів, справедливо вбачаючи в них зародок збройних сил ОУН. Тому вже на першому етапі становлення каральних служб РКУ основним питанням стало перетворення націоналістичних загонів у допоміжні формування при німецькій “орпо”. В деяких районах, перш за все на Волині, це переформування було лише зміною вивіски. Нова допоміжна поліція в основній своїй масі складалась з тих же людей, які служили в народній міліції і які продовжували бути членами чи прихильниками організацій Бандери та Мельника. Але, поряд із тим зміна керівного складу правоохоронних органів проходила значно послідовніше і супроводжувалася розстрілами виявлених націоналістичних активістів.

До складу місцевої поліції також було влито більшість створених армійськими тиловими установами українських сотень і загонів міліції, що залишилися після переходу території РКУ з-під військового до цивільного управління. Але все це відбувалося досить безсистемно і потребувало якогось впорядкування згори.

Нацистський підхід до українських збройних частин окреслив сам Гімлер. 17 жовтня 1941 р. він заявив, що “в Україні ніколи не можна буде створювати легіони, а лише охоронні команди, при тому дуже багато”⁴⁹. 6 листопада 1941 р. РФСС нарешті видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, що отримала назву “шуцманшафт”, або “шума” (Schutzmannschaft, Schuma). Вся структура мала складатись із чотирьох компонентів:

- 1) місцева поліція, що отримала назву “шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)” (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land))*;
- 2) шуцбатальйони, або інакше “закриті частини шума” (Schutzmannschaft-Bataillonen, або geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft)**;

* Уточнення сфери повноважень (“шума міста-району”) з’явились у документах у 1942 р. і було пов’язано з тим, що місцева поліція не отримала права на створення своїх регіональних (окружних) чи загальноукраїнських керівних структур. Таким чином, єдність її структури не виходила за межі району, далі підпадаючи під юрисдикцію місцевого чи вищого керівництва німецької поліції.

** Термін “закрита частина” означав поліційне формування військового зразка, солдати якого перебували на казарменному становищі в постійній боєготовності, й могли застосовуватися для проведення бойових операцій. Синонім — “казарменні поліційні частини” (Kasernierte Polizeieinheiten), аналог внутрішніх військ.

- 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft);
- 4) допоміжні та запасні формування (Hilfschutzmannschaft).

Керівництво створенням і діяльністю “шума” покладалося на командувача “орпо” РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції виключно до забезпечення громадського спокою. Про це мала свідчити і повна її назва — Schutzmannschaft der Ordnungspolizei⁵⁰. Але, оскільки “орпо” РКУ складалася з представників як поліції порядку (“орпо”), так і більш мілітаризованої охоронної поліції (“шупо”), то на останню покладалася обов’язок створення воєнізованих “закритих частин” “шума”. Реально ж, оскільки “шупо” і “орпо” становили одну інституцію, дуже часто місцеві поліційні органи створювались офіцером тієї поліції, що з’являлась у місті першою, незалежно від її номінальних функцій. Так, у Києві формування “шума” міста-району здійснювали офіцери “шупо”, а в Житомирі шуцбатальйони утворювала “орпо”. У прифронтових містах, де ще не встигали виникнути відповідні структури “орпо” РКУ, створенням “шума” могло займатися навіть СД (Сімферополь, Харків).

Першою ще у вересні—жовтні 1941 р. нацистські власті почали створювати поліцію міст і сіл. Шуцмани індивідуальної служби, поступаючи на роботу, отримували зарплатню, пільги та мінімум обов’язків. Основним їх завданням було вилучення в населення привласненого радянського державного, колгоспного та військового майна.

Вже на листопад—грудень 1941 р. система шуцманшафту індивідуальної служби була сформована остаточно. Шуцманам почали видавати уніформу — здебільшого трофейну радянську з білими нарукавними пов’язками. Згодом, протягом зими—весни 1941/42 рр. її замінили на нововведену чорну уніформу “шума” (модифіковані старі однострої Загальних СС). Через це місцева поліція часто називалась “чорною”, а в середовищі вояків шуцбатальйонів отримала прізвисько “ворони” або “чорногузи”. Основною зброєю стала радянська гвинтівка Мосіна з обмеженням (до 5—10 патронів) боекомплект.

Низовими одиницями поліції були сільські поліційні відділи, що створювались при старостатах (від 3 до 15 осіб кожен). В містах і райцентрах кількість поліцаїв сягала 40—50 осіб, половина з яких становила резерв на випадок непередбачених ситуацій⁵¹. Райполіція зазвичай формувалась у взводи і роти для зручності керування. У центрах генеральних округ та великих містах було створено районні відділки (Revier), від 6 (в Сумах) до 12 (в Києві). Кількість поліцаїв у кожному районі становила від 70 до 250 осіб. Загальна чисельність місцевої поліції не повинна була перевищувати 1 % населення, але навіть цієї цифри вона ніколи не сягнула.

Керівництво поліційними дільницями зазвичай перебувало в руках українських офіцерів, за якими закріплювалися німецькі офіцери для нагляду і зв’язку. Проте з грудня 1941 р. у відділках впроваджено пряме німецьке керівництво, що пояснювалось саме окупаційною концепцією німецьких органів влади в РКУ і недовірою до місцевого командування.

Німецькі гарнізони та поліційні відділки формувалися тільки в районних центрах і важливих містах. Всю ситуацію в сільській місцевості повинні

були контролювати шуцмани індивідуальної служби. На весну 1942 р. їхня загальна чисельність становила 14 452 осіб⁵². Контролювати їхню діяльність мали працівники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах.

Але вже в середині 1942 р., з наростанням партизанського руху в Україні, повною мірою виявилася слабкість наявної системи та її неефективність. Сили “шума” жодним чином не могли протистояти партизанам, а дії німецьких частин здебільшого зводились до безглузкого “відплатного” терору проти населення й не забезпечували спокою в РКУ. Місцева поліція, що становила собою доволі безідейну і непрофесійну масу з випадкових людей, розкладалась на очах. В середовищі шуцманів ширились корупція, мародерство і дезертирство.

Це змусило нацистське керівництво до здійснення реформи “шума” в двох напрямках. По-перше, протягом 1942 р. чисельність шуцманшафту в обох райхскомісаріатах зросла від 33 000 до 300 000 осіб, при цьому, дві третини становили власне поліцаї, а решту — вояки шуцбатальйонів⁵³. В РКУ чисельність “шума” зросла лише менш, ніж втричі, тобто від 14 000 до 70 000 осіб. Передусім було збільшено штати районних поліційних відділків, у яких на кінець року налічувалось по 150—200 осіб. Частково це здійснювалося за рахунок ліквідації передбачених в наказі від 6 листопада 1941 р. пожежної охорони і допоміжних формувань⁵⁴.

По-друге, командування “орпо” здійснило спробу підняти дисципліну та професійний рівень шуцманів шляхом організації великої кількості поліцейських курсів в окружних і районних центрах та подальшою мілітаризацією поліції. У серпні—вересні 1942 р. ССПФ округ РКУ отримали серію наказів ХССПФ України Прюцмана і керівника СД Томаса з різкою критикою тогочасного стану шуцманшафту й інструкціями щодо виправлення ситуації. В осередках поліції було введено обов’язкову військову муштру, наявний у поліцаїв боєзапас збільшено з 10 до 40 набоїв на людину, підтверджено заборону українським службовцям на володіння автоматичною зброєю, запроваджено жорсткішу систему покарань за службові порушення. За наказом СС-групенфюрера Томаса було проведено чистку особового складу “шума” та реорганізацію його низових ланок. На думку Томаса, шуцманшафт був схожий скоріше на отаманщину, ніж на поліцію. Тому було наказано перетворити наявні формування на справжню службу охорони порядку, визначено функції окремих працівників, рекомендовано створення слідчих та оперативних груп для здійснення арештів та спеціальних завдань.

Останні заходи — тобто реорганізація поліції — так до кінця і не були здійснені. Поза центрами округ вона й далі становила напіввійськові загони, бо докорінні реформи були нездійсненними в умовах партизанської війни та катастрофічної нестачі надійних і підготовлених кадрів. У районних відділках справді було введено посади слідчих, але істотних змін у діяльності допоміжної поліції не сталося. А от репресії та чистки рядового та — особливо — керівного складу “шума” стали звичайним явищем і здійснювались упродовж всього часу існування РКУ.

Для підвищення професійного рівня шуцманів при районних поліцейських відділках створювалися десятиденні курси військового мінімуму. Вони давали базову стройову, стрілецьку, тактичну та юридичну підготовку старшим поліцаям сільської поліції, яку ті мали пройти протягом жовтня 1942 р. Для навчання офіцерів та унтер-офіцерів “шума” в серпні 1942 р. за наказом Прюцмана окружними ССПФ і КдО було створено поліцейські школи. Підготовка в них тривала в середньому півтора-два місяці й давала слухачам певні навички військових, слідчих та оперативних дій. Крім того, в цих школах звернено увагу і на ідеологічну обробку шуцманів, основи якої розробив штаб РФСС без урахування будь-яких місцевих умов. Слухачам шкіл намагалися прищепити захоплення досягненнями націонал-соціалістичної Німеччини і ненависть до “світової єврейської змови”. Навіть антирадянський мотив було поставлено нижче за антисемітський.

Проте всі ці реформи мало що змінили. Нацистська влада в РКУ поводи-ла себе як окупант, а не як новий політичний режим країни, тому поліцейні методи охорони порядку поступово заміщувалися військовими і терористичними. Відповідно зростала і невдоволеність населення, яке щодалі активніше підтримувало український та радянський рухи Опору. Поліція на місцях ще якось могла підтримувати елементарний правопорядок та здійснювати певні охоронні та господарчі функції (збирання податків та організацію громадських робіт). Але вона була неспроможною долати масовий саботаж населенням окупаційних заходів влади і тим більше боротись із партизанами. На середину 1942 р. навіть збирання продуктів і мобілізацію населення на роботи до Німеччини довелося перекласти на німецькі поліцейні та військові частини і на шуцбатальйони. Попри всі ідеологічні настанови, нацисти були змушені й далі перетворювати шуцманшафт індивідуальної служби на допоміжні військові підрозділи. Починаючи вже з липня 1942 р. в районах партизанської активності, а протягом осені—зими 1942—1943 рр. — по всьому РКУ сільські відділки “шума” було зведено в підрозділи так званої кущової поліції. До кожного кущу входило по 3—9 сіл, які охоронялись об’єднаним загonom сільських поліцаїв. Кожен такий підрозділ нараховував від 15 до 40 вояків, які разом могли протистояти невеликим партизанським загonom. Крім того, кущову поліцію було легше контролювати (а за потреби — передислокувати), ніж аморфні сільські відділки.

При появі в районах партизанських загонів, з поліції сіл і міст створювали тимчасові зведені загони, що мали разом із німецькими та місцевими військовими частинами проводити бойові операції з “боротьби з бандами”. В північноукраїнських містах, які перебували під постійною загрозою нападів великих радянських партизанських з’єднань, німецькі ортскомендатури формували з поліцаїв постійні “особливі сотні” та роти, вояки яких перебували на казарменому становищі та вели самостійні операції⁵⁵.

Крім цього, в складі “шума” індивідуальної служби в Києві існував єдиний в РКУ поліцейний підрозділ для контролю за водними шляхами. В грудні 1941 р. Штабом УОП на залишках матеріальної бази Дніпровської річкової флотилії було сформовано Українську водну поліцію під керівництвом ра-

йонного коменданта Павлюка⁵⁶. Початково вона складалася з близько тридцяти осіб, половина з яких були прибулими до міста активістами ОУН із Західної України, а решта — місцевими добровольцями. В січні 1942 р. УВП була розформована окупантами, і перетворена вже на німецьку Водну поліцію (Wasserschutzpolizei). “Західняків” з особового складу вилучили, натомість поповнивши її двадцятьма німцями і кількома військовополоненими. Комендантом став німецький обер-лейтенант Григорайт, його заступником — місцевий фольксдойче Віктор Вітман. Відтоді й до кінця свого існування в жовтні 1943 р., крім 20 німецьких солдатів і офіцерів, ВП мала у своєму складі 7 унтер-капралів і 15 шуцманів (більшість — українці, кілька росіян з України й один білорус).

Цей підрозділ контролював Річковий вокзал і прилеглі вулиці, Труханів острів та здійснював патрулювання по Дніпру з метою реєстрації плавзасобів, боротьби з незаконним глушінням риби, перевезенням до міста товарів для спекуляції, а також охороняв бики мостів від можливих диверсій. Для цього ВП була оснащена радянськими моторними човнами і озброєними катерами й одним німецьким швидкісним катером. З весни 1943 р., коли ковпаківці почали топити річкові транспорти окупантів, зона патрулювання збільшилася до верхів’їв Дніпра. Влітку 1943 р. водні шуцмани брали участь у трьох антипартизанських операціях, протягом яких переправляли задіяні німецькі частини через річку та вивозили поранених і награбоване в “бандитських селах” майно⁵⁷.

Найважливішою складовою системи “шума” в Україні мали стати шуцбатальйони у формі територіальних охоронних частин з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і всі інші структури “шума”, батальйони повинні були підпорядковуватися командувачу “орпо” України, на що вказувала і їхня повна назва (Schutzmannschafts-Bataillonen der Ordnungspolizei). Основу кожної частини мали становити три стрілецькі роти по 124 вояки кожна, а разом з усіма службами загальний склад батальйону планувалося довести до 501 особи. Керівний склад частин був подвійним: всі пости займали українські офіцери, але паралельно до них існував німецький шеф-командир батальйону зі своїм штабом та німецькі командири рот, всього 30 осіб. Реальна влада, зрозуміло, перебувала в руках останніх.

Шуцбатальйони повинні були поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillonen), запасні (Ersatzbataillonen) та польові (Feldbataillonen). В РКУ планувалося створення частин тільки перших двох типів. В документації це відображалось введенням першої букви в назву частини, наприклад Schutzmannschafts-W-Bataillon 116 або Schm.-Btl. 48-E. Їхнє озброєння мало складатись виключно з легкої стрілецької зброї радянського зразка (гвинтівки Мосіна у рядових та револьвери і пістолети різних систем в офіцерів). Уніформною шуцманів переважно була литовська армійська без відзнак, а в окремих випадках — модифікована чорна форма СС чи радянська. Нумерація шуцбатальйонів РКУ велась від 101 по 200, інших райхскомісаріатів (РК “Остланд” і майбутнього РК “Москва”) — 1—100, Генерального губерна-торства — 201—250.

Згодом більшість попередніх настанов РФСС були порушені відповідно до ситуативних вимог. Чисельність особового складу шуцбатальйонів коливалася від 150 до 700 осіб, з яких німцями було від 2 до 130 солдатів і офіцерів, а кількість рот в батальйонах — від 2 до 7. Створення частин здебільшого здійснювалося працівниками “шупо”, нерідко — СД і жандармерією, а в окремих випадках — тилowymi службами Вермахту. Порядок нумерації шуцбатальйонів теж неодноразово порушувався, зокрема через їх вимушену передислокацію.

Українські батальйони, як в РКУ, так і поза його межами, часто застосовувались до бойових дій проти партизанів та на фронті. В результаті на 1943 р. з назв багатьох із них “випала” буква W, і вони стали вважатися “просто” шуцбатальйонами. А 136-й батальйон в Чернігові навіть отримав назву “польового” (Schutzmannschafts-Bataillon 136(F)). Відповідно змінилось і озброєння: шуцмани отримували від німецьких властей чи здобували в боях легку протитанкову та польову артилерію, міномети, автоматичну зброю, ручні та станкові кулемети. При штабах частин створювались спеціальні “єгерські команди” (Jagdkommando) та кавалерійські підрозділи (Reiterabteilungen). В 57-му українському шуцбатальйоні в Білорусі була навіть “панцерна” рота, оснащена бронемашинами та легкими танками.

Жодної резервної частини шуцманшафту в РКУ створено не було, проте з’явилися нові, не передбачені раніше типи. 114-й охоронний батальйон в Києві з початку свого існування став виконувати роль штрафного формування для шуцманів індивідуальної служби. А при наближенні фронту з особового складу підрозділів “шума” створювались оперативні батальйони (Einsatzbataillonen), призначені для ведення конвенційних бойових дій.

Особовий склад шуцбатальйонів, як і інших структурних одиниць “шума”, повинен був набиратись із місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Згідно з першими інструкціями штабу РФСС, волонтери зобов’язувалися підписувати річний контракт і складати при цьому присягу. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1 (згодом 41), 2 (згодом 42) в РКО та № 201 в ГГ. Проте вже з лютого 1942 р. під час переформування на шуцбатальйони наявних в РКУ місцевих збройних частин воякам було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у чотири тижні. А з 2 листопада 1942 р. шуцмани стали підписувати зобов’язання на несення служби протягом невизначеного часу без будь-якого випробування.

Характерним є те, що перші українські батальйони шуцманшафту виникли не в РКУ, а в сусідньому РК “Остланд”. Власне там, в таборах військовополонених в Білостоку і на території Білорусії ще в липні 1941 р. було оголошено набір до 1-го і 2-го українських батальйонів. Згодом вони за місцем дій отримали “білоруські” номери 41 і 42, а ще пізніше були поповнені та переформовані у 46-й, 47-й і 48-й “Е” (запасний) шуцбатальйони. У Білорусії діяв і переформований у 201-й шуцбатальйон легіон ДУН. В цьому відбилась як більша потреба у місцевих бойових частинах власне на неспокійних білоруських теренах, так і типова колоніальна практика окупантів за принци-

пом “поділяй і владарюй”. Тобто, український рух Опору придушувався силами російських, польських, азійських частин та легіонів, а радянський та польський — силами українців, які хотіли чи були вимушені боротись із більшовизмом у лавах німецьких збройних формувань. Це значною мірою сприяло розпалу братовбивчої війни між самими національними рухами, піком чого стали події на Волині та Холмщині в 1943—1944 рр.

Як вже зазналося, німецьке поліційне керівництво намагалось не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН(б). Українські курені в Луцьку і Рівному залишались у віданні армії, а згодом були розформовані та перетворились на неозброєні робочі формування. Деяко іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН(м). Після переформування і доповнення німецьким персоналом із них створювали відділки поліції міст і районів та шуцбатальйони.

Створення першого шуцманшафт-батальйону під номером 101 було розпочато в Києві в лютому 1942 р. 28 лютого 250 бійцям розформованих українських куренів було запропоновано вступати до новостворюваної частини, із підписанням контракту на два роки служби. Протягом весни чисельність батальйону була збільшена за рахунок військовополонених і мобілізованої на роботу молоді, а його номер було змінено на 115. Оскільки в місті перебувала велика кількість галицьких та буковинських добровольців, яким після розформування українських частин робити було вже нічого, а також три табори військовополонених, то з 115-го батальйону було виділено роту для створення нової частини — 118-го шуцбатальйону.

В подібний спосіб виник і 109-й шуцбатальйон у Вінниці. Він був створений ще в кінці 1941 р. під керівництвом героя визвольних змагань генерала Івана Омеляновича-Павленка як український козацький курінь. З прибуттям до міста цивільної адміністрації батальйон було переведено до шуцманшафту, призначено шеф-командира, лейтенанта німецької поліції. Протягом 1942 р. особовий склад не зазнав жодних репресій і переформувань за винятком поодиноких арештів активістів ОУН. А от Омеляновича-Павленка визнано не генералом, а полковником. Влітку 1943 р. його нагородили за бої з партизанами, визнали ранг генерала, але перевели на пост керівника міської поліції у Вінниці.

У вересні—жовтні 1941 р. український курінь почав формуватись і в Житомирі за підтримки місцевих функціонерів ОУН. У лютому 1942 р. контроль над ним перейняли німці та за рахунок військовополонених особовий склад був доведений до 500 осіб (4 роти), вояки отримали литовську уніформу та встановлену РФСС зарплатню та пільги. Шефом батальйону, що отримав номер 108, став гауптман Новак, українським командиром — капітан Червоної армії Мирний⁵⁸.

У Білій Церкві на початку 1942 р. представник ОУН(м) Пустовіт за підтримки начальників міської та районної поліції галичан Томасевича і Сокальського почали організовувати український курінь. Імовірно, участь у його організації взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про виїзд їхньої групи до Білої Церкви для створення там національних

органів влади. Проте вже навесні 1942 р. курінь був розформований німецькою поліцією, а натомість частково з того ж контингенту було створено 116-й шуцбатальйон. Його командирами, крім німців, були призначені донські козаки на чолі з обер-лейтенантом Василем Поповим. Це було зроблено з метою унеможливлення впливу ОУН на цю частину⁵⁹.

Нумерація новостворюваних шуцбатальйонів з початку 1942 р. була прив'язана до генеральних округ, з умовною послідовністю чисел з Заходу на Схід. В окрузі “Волинь—Поділля” — 101—107, “Житомир” — 108—110, “Київ” — 112—121, “Миколаїв” — 122—124, “Дніпропетровськ” — 129—131. Крім того, органами “шупо” та охоронних військ шуцбатальйони створювались в Чернігові (136—140) і Сталіно (157—165), та СД і вермахтом — в Харкові (143—146) та Сімферополі (147—156). Створювалися вони відповідно до наведеної схеми, а тому не за послідовною нумерацією.

Першим етапом масового формування батальйонів стала зима—весна 1942 р. В цей час виникли 101—107-й батальйони в окрузі “Волинь—Поділля”, 108 і 109-й — в окрузі “Житомир”, 112, 113, 115—120-й — в окрузі “Київ”, 122-й — в Миколаєві, 136 і 137-й — в Чернігові (136-й невдовзі перекинутий на Сумщину), 143 і 144-й — в Харкові, 157 і 158-й — в Сталіно. Початково всі шуцбатальйони в РКУ створювались як суто охоронні (Wach-) і озброювались тільки гвинтівками. Таким чином, вони справді становили лише великі караульні команди, а не повноцінні батальйони. Проте вже до осені 1942 р., тобто з активізацією дій партизанів на території райхскомісаріатів, з ініціативи місцевих властей для їхнього озброєння почали надходити ручні й станкові кулемети, міномети, легка артилерія. Цього вимагав реальний досвід застосування цих частин. В липні 1942 р. 118-й шуцбатальйон зазнав важких втрат у бою з рейдуючим загonom ковпаківців поблизу м. Хабне. На боці партизанів була повна кількісна і якісна перевага, їхні загопи включали кавалерію і артилерію та мали більший бойовий досвід. Тому протягом всього наступного періоду, з середини 1942 р. і до кінця окупації, кількість шуцбатальйонів постійно збільшується, а озброєння та підготовка наявних за можливості поліпшується.

Вже на першому етапі формування батальйонів шуцманшафту нацисти виявили, що кількість добровольців із цивільного населення явно недостатня. Частково проблеми вирішувалися за рахунок військовополонених, але їхня надійність була дуже сумнівною. Що ж до націоналістів, то вони поповнювали німецькі інстанції та військові формування, виконуючи завдання своїх організацій. Це не могло не викликати обґрунтованого занепокоєння окупантів, які на цей період активно здійснювали боротьбу проти всього українського. Тому взимку і навесні 1942 р. основним контингентом “добровольців” у шуцбатальйонах стала мобілізована сільська молодь як найменш “отруєна” більшовицькою пропагандою верства населення.

На середину 1942 р. середня чисельність шуцбатальйонів коливалась у межах 300—350 осіб. Більшість з них виконувала власне охоронні функції, зрідка виїжджаючи на місця дій ще нечисленних тоді партизанів. В РКУ більш-менш серйозні бойові дії довелося вести лише 101, 102, 108, 109 і

136-му батальйонам. Вояки 119-го шуцбатальйону, дислокованого в Кременчузі, на операцію виїжджали тільки раз, але замість розшуку партизанів влаштували пиятику в селі, яке було об'єктом операції, після чого на наступний день були звідти вивезені німцями і більше в таких акціях не застосовувались. 110-й батальйон, створений в Житомирі в квітні—травні 1942 р., до вересня 1943 р. взагалі не виводився з міста жодного разу. В свою чергу, 115 і 118-й батальйони навпаки — в боях на Київщині довели свою високу надійність, після чого один за одним були направлені в зону найбільшої активності партизанів.

Волинські батальйони, за винятком 101 і 102-го, були неоднорідними за національним складом, а 107-й батальйон був повністю польським. Крім того, вони були значною мірою інфільтровані представниками ОУН і АК, що призводило до їхньої майже повної небоєздатності. 108-й батальйон в Житомирі поступово розклався після застосування у червні 1942 р. в розстрілах єврейського населення на Рівненщині, та серйозної бойової сили не становив⁶⁰. 109-й батальйон, поряд із 102-м, був найбільш боєздатним з-посеред вищеназваних частин, й активно використовувався в бойових діях. Але він перебував під впливом націоналістів і був ефективним тільки в боротьбі проти більшовиків і тільки з авторитетними серед солдатів українськими командирами.

В кінці 1942 р. до активних бойових дій проти партизанів у прифронтових областях долучились 113-й і 120-й шуцбатальйони, 136-й був розгромлений на Сумщині, а його залишки були зведені в роту. Навесні 1943 р. на базі цієї роти він був наново сформований в Чернігові як польовий (Feld-) батальйон і застосований проти місцевих і білоруських партизанських з'єднань⁶¹. Обидва харківські батальйони просувались вперед разом з тилевим командуванням групи армій "Дон", і на кінець 1942 р. забезпечували тили 6-ї армії на підступах до Сталінграду і в самому місті. 12 грудня 1942 р. їх залишки в складі 2-го Харківського батальйону "шума" ввійшли в склад створеної з добровольців вже в котлі дивізії генерал-лейтенанта фон Штумпфельда, яка була розгромлена в лютому 1943 р. на території Тракторного заводу⁶².

Шуцбатальйони №№ 147—154, створені в другій половині 1942 р. в Криму, номінально вважались татарськими (і в більшості такими й були), із типовим паралельним німецьким командуванням. Але в складі 147-го і 148-го батальйонів служили великі групи військовополонених-українців, а 154-й батальйон був сформований на базі української робочої колони в Сімферополі в грудні 1942 р. Татарами в цій частині були тільки кілька офіцерів, тоді як кількість українців становила 350 осіб. Тільки в кінці наступного року українців невеликими групами розподілили по інших частинах, замінивши їх місцевими добровольцями⁶³.

В структурі й озброєнні батальйонів відбувались значні зміни. Більшість з них отримали на озброєння ручні й станкові кулемети (переважно радянські ДП-27 і "Максим"), а найбільш задіяні в боях із партизанами — ще й міномети та легку артилерію. Обмеження на володіння автоматичною зброєю (пістолетами-кулеметами) для українських шуцманів були забуті, але

діставати її вони могли переважно у вигляді трофеїв. На початок 1943 р. існуючі шуцбатальйони поступово перетворились із караульних команд на військові частини, а титул “Wach” (караульний) зберігся лише в кількох батальйонів. Середня чисельність особового складу більшості частин коливалась в межах 450—670 осіб, і тільки у 119, 157 і 158-му вах-батальйонах та у 120-му не сягала 300 осіб.

Взимку 1942/43 рр., як символ зміни статусу шуцбатальйонів, воякам видали зелену польову уніформу “шупо”, українські офіцери отримали погони. В деяких частинах з потужним націоналістичним лоббі шуцмани домоглися права носити національні стрічки та вивішувати синьо-жовтий прапор. Зарплатня рядового зросла до 34 марок на місяць.

Оскільки найбільшого розмаху партизанський рух набув у Білорусії, то наприкінці осені 1942 р. вже обстріляні 115 і 118-й батальйони потрапили саме туди. Згодом до них долучилися 101, 102 і 104-й батальйони, які діяли переважно на білоруських землях, включених до РКУ, та в суміжних районах РКО.

Крім того, в генеральній окрузі “Білорусь” було створено цілу низку інших українських шуцбатальйонів. Крім вже згаданих 46, 47, 48-го “Е”, там діяли українські 51, 52, 53, 54, 55-й шуцбатальйони, 56-й артдивізіон⁶⁴ та 50-й штрафний батальйон змішаного складу. Вони, здебільшого, формувалися на базі “українських робочих колон” у таборах військовополонених, куди записувались представники всіх національностей з метою вижити. Тобто такий базовий елемент національного легіону, як моноетнічна спільнота на чужому терені, в даних частинах був відсутній за визначенням. Також не існувало якогось стрижневого прошарку “ідейних” добровольців (передусім із прихильників ОУН(м), на зразок згаданих 102, 115, 118-го батальйонів. Всі згадані формування були створені та діяли виключно поза межами України, тож і поповнювались ще більш неоднорідним контингентом, нерідко ще й мобілізованим примусово. Так, 50-й батальйон створено в таборі військовополонених в Мітау, 51, 52, 53, 54 і 55-й — в Могильовській області, 57-й — на Смоленщині. У всіх цих частинах було поширене дезертирство, мародерство, а 51-й батальйон “вславився” ще й злочинами проти місцевого населення⁶⁵.

Тож не дивно, що протягом 1943 р. всі вони, крім 57-го, були розформовані або перейшли до партизанів. Більша ж частина особового складу була перетворена на робочі команди і роти, а згодом влита до інших формувань. Зокрема, за рахунок цього поповнення 57-й батальйон було в лютому 1944 р. розгорнуто до полку з особовим складом близько 1000 осіб на чолі з майором Зіглінгом⁶⁶. Структурно полк поділявся на 7 рот, з них 5 стрілецьких, 1 “панцерна” (оснащена легкими танками і броньовиками) й одна “важка” (з 76-мм і 45-мм гарматами та мінометами)⁶⁷, та окремий кавалерійський ескадрон. Причина більшої боєздатності та надійності останньої частини полягає, на нашу думку, в якісно вищому командному складі, що набирался не тільки із службовців охоронної поліції та з бойових офіцерів Військ СС і Вермахту. Українським командиром батальйону був капітан В’ячеслав Муравйов, людина з вищою освітою, який до війни працював вчителем у Ста-

лінській області. Вочевидь, він був автором доволі нетипової присяги, яку склали шуцмани цього формування 20 квітня 1944 р. Вона містила, зокрема, фразу про боротьбу “за створення вільної, незалежної України, Білорусії і Росії”, тобто бодай якось задовольняла питання про мету війни для всіх наявних в частині етнічних груп⁶⁸.

Натомість в РКУ в кінці 1942 — на початку 1943 рр. створювалися все нові частини “шума”. Їх формували зі ще більшим поспіхом, ніж попередні, й тому вони часто за розміром не сягали навіть роти. Деякі батальйони, як, наприклад, 110-й в Житомирі, одягали не у належну закритим частинам “шума” зелену уніформу, а в чорну поліцейську. Також зафіксована видача воякам новостворених частин всіх можливих варіантів старих німецьких одностроїв Вермахту, ОТ, модифікованих мундирів європейських армій. Всього ж до середини 1943 р. в РКУ було створено 46 шуцбатальйонів різного складу: №№ 101—106, 108—110, 112—125, 129—131, 134, 136—140, 143—145, 157, 158, 162—169. Ще 10 батальйонів (№№ 146—156) були татарськими, два — козацькими (159 і 160-й), один — польським (107-й), але всі вони теж підпорядковувались ХССПФ України. На території Остлянду було сформовано ще 11 українських батальйонів: №№ 46—48, 50—57, 285. Загальна кількість українців у шуцбатальйонах оцінюється у 35 тис. осіб, з яких близько 7 тис. перебували поза межами РКУ.

У 1942 р. служби поліції безпеки та СД РКУ постали перед проблемою необхідності створення власних допоміжних формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони своїх концтаборів і тюрем керівництво СД просило надати необхідні сили в “орпо”. Але вже навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини “шума” (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським батальйоном СД став створений у березні 1942 р. в Києві 23-й шуцбатальйон поліції безпеки. Цей батальйон істотно відрізнявся від інших частин “шума”, що визначала вже сама його приналежність до СД. Набирався він з того ж контингенту, що й інші батальйони, тобто з мобілізованих на роботи юнаків 1-ї категорії, але передусім із немісцевих. Переважно відбиралися жителі Полтавської області, яких вивозили до Німеччини через Київ, тому він був відомий, як Полтавський батальйон. Чисельність частини була вищою за її подібні та становила 700 осіб, але вона була сформована з менших підрозділів (п’ять, згодом сім рот по 100 осіб). В кожній роті було виділено “ударне відділення”, а до того ж існував “зондерцуг” (спеціальний взвод) із фольксдойче батальйонного підпорядкування. Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями) і складалося з СС-івців. Підпорядковувалась вона безпосередньо керівництву “зіпо” і СД на Короленка, 33. Зарплатня тут була аналогічна іншим “шума” — 24 РМ для рядового, але зростала майже вдвічі за участі в бойових операціях. Однострої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок “шума” індивідуальної служби (вочевидь, щоб не виділятися з маси цивільної поліції). На озброєнні перебували трофейні радянські гвинтівки, автотомати, ручні та станкові кулемети, легка артилерія та міномети.

Розміщувався батальйон по вулиці Мельника, 48, тут перебувала і школа СД. Радянські джерела свідчать: “В школі викладались загальновійськові предмети, вивчались всі види зброї і спеціальні предмети з розвідки, як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напрямку”⁶⁹. Крім військової підготовки, батальйон займався охороною концтаборів на Сирці та на Мишоловці, конвоюванням в’язнів до Німеччини, караульною службою, в тому числі й на Короленка, 33, проводив облави разом із німецькою поліцією. Іноді виконував зовсім специфічні завдання — наприклад, охорона барж з хлібом, що пливли по Десні. З весни 1943 р. роти 23 батальйону беруть активну участь у боротьбі з партизанським рухом, що саме набирає силу на Київщині. В вересні 1943 р. шуцмани евакуювали на Захід “свої” концтабори, а в жовтні через Ровно виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусії⁷⁰.

Аналогічний батальйон спробували створити працівники Харківського СД. Для цього знову ж таки залучалися німісцеві, передусім військовополонені. Батальйон було сформовано в серпні 1942 р., він нараховував 206—210 осіб у складі двох рот. Перша рота, насичена автоматичною зброєю, була оперативною, а друга, озброєна гвинтівками — караульною. Шуцмани займалися охороною об’єктів СД та іноді виїжджали на пошук партизанів чи диверсантів. Але самостійною військовою частиною цей батальйон так і не став, а при наближенні радянських військ взимку 1942 р., більшість його вояків розбіглась, а частина була розформована⁷¹.

Рік потому в Дніпропетровську почалось формування ще одного шуцбатальйону СД, який восени 1943 р. було перекинуто до Миколаєва для проходження військової підготовки. Крім тактики, топографії та вивчення матеріальної частини озброєнь, добровольцям викладали методи ведення розвідки в тилу противника, способи перетину фронту, здійснення диверсій⁷². Однак жодної інформації про бойове застосування вказаної частини, ані бодай про присвоєння їй номера досі виявити не вдалось, тож, імовірно, цей батальйон, як і його аналог в Харкові, був невдовзі розформований.

Разом із цим в грудні 1943 — січні 1944 рр. керівництво Луцького окружного управління “зіпо” і СД у порозумінні з місцевим проводом ОУН(М) створило новий 31-й батальйон СД, відомий також під назвою Український легіон самооборони, або Волинський легіон. Творцями частини стали полковник армії УНР Володимир Герасименко та працівник Луцького СД штурмбанфюрер СС Зігфрід Асмус, він же став шеф-командиром батальйону. Основою для цього формування стали мельниківські партизанські загони з Крем’янецьчини, що відмовилися підпорядкуватись командуванню УПА. Батальйон нараховував близько 500 осіб у 4 ротах (сотнях), був досить добре озброєний та вишколений. За уніформу воякам УЛС, як і 23-го батальйону СД, правили чорні мундири шума індивідуальної служби⁷³.

Легіон тільки близько місяця перебував на залишках території РКУ під Луцьком, де взяв участь у кількох боях з радянськими та польськими партизанами, після чого був переведений спочатку на Холмщину, а потім — в цен-

тральну Польщу. Там легіонери були активно задіяні в боях з Армією Крайовою, зокрема в придушенні Варшавського повстання (протидіяли спробам переправи до міста військ прорадянського Війська польського в районі Повісля Черняковського, згодом взяли участь в розгромі бойової групи АК “Кампінос”). Влітку 1944 р. батальйон був перепідпорядкований Головному управлінню військ СС (до цього контролювався РСГА), після чого виведений у Словенію і влитий до 14-ї дивізії військ СС “Галичина”⁷⁴.

Ще одну окрему поліційну структуру РКУ складала охорона залізниць (Bahnschutzpolizei). Ця установа була повністю німецька, українці ж становили окремі загони “допоміжних залізничних поліцаїв” (Eisenbahnhilfspolizei). Управління “баншуц” були в кожному центрі округи, під керівництвом німецького “окружного керівника” (Bezirkführer). Центральний штаб знаходився в Києві, по вулиці Франка, 17. В червні 1942 р. тут було організовано школу української залізничної поліції, її керівником став колишній військовополонений Іван Ковальов. Добровольців мобілізували здебільшого із місцевих жителів середнього віку під загрозою відправки на роботу до Німеччини. Умови служби та забезпечення були такими ж, як і в “шума” індивідуальної служби.

Управління та школа проіснували трохи більше року, тобто до серпня 1943 р., але на самодостатню організацію “баншуц” так і не перетворилась. Власними силами залізнична охорона могла забезпечити контроль лише за цивільними пасажирськими та товарними перевезеннями, і, частково, охорону найважливіших вузлів і вокзалів. Охорону військових ешелонів, важливих перегонів і мостів, а навіть залізничного майна і станцій довелося покладати на німецькі та союзницькі армійські частини, місцеву поліцію, а навіть на цивільне населення окремих сіл. В останньому випадку старості оголошувалось про відповідальність його села за недоторканість певної ділянки шляху, у випадку пошкодження якого буде розстріляно закладників з жителів старостату. Тому останні були вимушені формувати охоронні команди, які несли чергування на “своєму” відрізку залізниці під керівництвом сільських поліцаїв.

Знову ж таки, більш ефективним контрпартизанським засобом виявилось провокування міжнаціональних конфліктів на окупованій території. Щодо України це явище можна досить детально відслідкувати на прикладі створення поліційних формувань в ГГ. Тут, як уже зазначалось, протягом всього періоду окупації функціонувала довоєнна місцева поліція, тільки підпорядкована німецьким ССПФ. В дистрикті “Галичина”, крім цього, було сформовано українські поліційні управління в містах та сільські відділки. Вони були такими ж позбавленими власних керівних органів (вище районного рівня), як і шуцманшафт РКУ, і відрізнялись тільки більшою свободою у використанні національних емблем та елементів уніформи. Крім цього, в ГГ, на додачу до 12-ти німецьких поліційних полків, було сформовано 12 шуцбатальйонів. Перший з них — під номером 201 — був створений взимку 1941—1942 рр. з колишніх вояків батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд” та діяв виключно в Білорусії. Виходячи з високої надійності та боєздатності даної частини, німецьке командування виношувало плани його майбутнього розгор-

тання в полк. В серпні 1942 р. в Лепельському таборі військовополонених було відібрано перше поповнення з 50-ти добровольців з полонених-українців. Проте в грудні, після відмови основного складу вояків від продовження річного контракту, батальйон було розформовано. Українських офіцерів заарештували, а рядових переодягли в старі радянські однострої та відправили в Україну, зобов'язавши відмітитись по прибутті в місцевих органах поліції. По прибутті додому солдати перейшли на нелегальне становище і влились до ОУН. А групу з 50-ти військовополонених в наказовому порядку направили в 57-й батальйон “шума”⁷⁵. Решта шуцбатальйонів в ГГ (№№ 202—212) були сформовані протягом 1943—1944 рр. Тільки 202-й батальйон складався з поляків, але був відправлений на Волинь для боротьби проти УПА, тоді як решта, разом із німецькими частинами й місцевою польською поліцією, брали участь у боротьбі з АК та ГЛ на території самої Польщі. 204, 206, 207, 208, 212-й шуцбатальйони сформували з евакуйованих із РКУ поліцаїв-“східняків”, ще 120 чоловік склали 71-шу роту поліцейського підрозділу зв'язку в Кракові (71 Polizei-Nachrichten-Kompanie). 203-й оперативний батальйон “шума” був створений на базі школи охоронців концтаборів в Травниках (за ім'ям командира відомий також як Einsatzbataillon Streibel). 209, 210 і 211-й батальйони склались із радянських військовополонених різних національностей і номінально вважались “козачими”. В бойових діях ці частини здебільшого виявили себе не найкраще. Зокрема, 203-й анзацбатальйон відзначився великими втратами, а також співпрацею з противником під час придушення повстання у Варшавському гетто в липні 1943 р. Рота зв'язку взяла участь у придушенні Варшавського повстання, 207-й батальйон був розбитий АК і разом з 206-м батальйоном в січні—лютому 1945 р. склав дві роти 3-го українського батальйону 1605-ї бригади РОА⁷⁶.

Влітку 1943 р. керівництво СС доходить думки про необхідність формування фронтових частин із східних добровольців, що кардинально заперечувало всі ідеологічні постулати початку війни. Саме тоді створюються перші слов'янські дивізії СС — 13-та гірськострілецька дивізія військ СС “Хандшар” з боснійських мусульман⁷⁷ і 14-та гренадерська дивізія військ СС “Галичина”.

Історія цього найбільшого в німецькій армії українського формування висвітлена дуже детально в окремих працях, тому в межах даного матеріалу ми торкнемося лише окремих аспектів. Перш за все це стосується статусу українців у військах СС. До кінця 1943 р. виникла досить чітка номенклатура назв з'єднань в залежності від походження їх солдатів. Німецькі дивізії називались “дивізіями СС” (SS-Division), первинне звання — СС-ман, дивізії європейських (“германських”) добровольців отримали назву “добровольчих СС” (SS-Freiwillige Division), низове звання СС-доброволець, а дивізії з “унтерменшів” отримали назву “дивізій військ СС” (Waffen-Grenadiere-Division der SS), низове звання “військовий гренадер” (Waffen-Grenadiere) — без автоматичного членства в СС як в суто “германському” формуванні. Про це влітку 1943 р. Гімлер говорив у промові перед солдатами 2-го танкового корпусу СС: “Ми не дозволимо іноземцям носити дороге для нас звання СС-мана”⁷⁸. Полки №№ 4—8, створені з “надлишку” добровольців “Галичи-

ни” в 1943—1944 рр., весь недовгий період свого існування носили назву Galizische Freiwilligenregimente (галицькі добровольчі полки), хоча в літературі здебільшого іменуються “поліційними”. 4-й полк воював із польськими партизанами, а його перший батальйон майже повністю загинув в оточенні під час оборони Тернополя від РСЧА. Крім того, необхідно звернути увагу на часто постульовану регіональність (“галицькість”) дивізії. Справді, початково тотальну більшість добровольців становили саме галичани, хоча тут були присутні й ветерани Визвольних змагань із центральних та східних областей України. Однак на завершальному етапі війни поповнення, що надходило до дивізії, набиралось переважно в таборах військовополонених, без урахування їхнього походження. В результаті на кінець війни в підрозділах “Галичини” перебувала значна кількість “східняків”, а її запасний полк (до 2 тис. осіб) ледве не повністю складався з уродженців місцевостей, розташованих на схід від Збруча⁷⁹.

З поверненням бойових дій на територію України ставлення окупаційного режиму до населення не тільки не погіршилось, але й стало ще гіршим. Вивезення робітників до Німеччини перетворилося на справжнє “полювання на рабів”, а збирання необхідних для Райху продуктів остаточно набуло рис збройного грабунку. Це, з одного боку, спричиняло збереження числа вимушених добровольців до окупаційних збройних формувань (що дозволяло уникнути зростаючих утисків влади), а з іншого — гранично знижувало їхню надійність і керованість. Все більше людей при виборі сторони, на яку стати, схилилось на бік радянських та українських партизанів, чия кількість і вплив на життя в РКУ зростали.

Найпомітнішою зміною стало збільшення кількості українських добровольців у бойових частинах Вермахту та якісні зміни в поліційних формуваннях. Нацисти були вимушені все більше спиратися не на свої расистські концепції, а на реальне співвідношення сил у війні, й неможливість її продовження без участі підкорених народів. З іншого боку, під час аналізу результатів Курської битви Гітлер дійшов рішення перевести більшість східних частин на Захід, через їхній, нібито, масовий перехід на бік РСЧА. Цю думку підкинув Гітлеру РФСС, який інтригував проти залучення східних добровольців до Вермахту, маючи на меті посилити за їх рахунок свої війська СС. Передавання всіх іноземних формувань німецьких збройних сил у відання СС Гімлер домігся лише 26 серпня 1944 р., коли фюрер втратив довіру до військових після спроби путчу.

Спільною рисою більшості українських збройних частин РКУ в 1943—1944 рр. стало дезертирство. В цей час місцеві формування, що мали стати лише караульними командами, були змушені вступати в серйозні бої з наступаючими радянськими військами чи потужними партизанськими з’єднаннями.

Як уже згадувалося, першими з частин “шума” РКУ з радянськими військами зіткнулись харківські шуцбатальйони, що діяли в тилловій зоні 6-ї армії під Сталінградом. На початку 1943 р. ситуація повторилась у Курській області. Ще в кінці 1942 р. в таборах військовополонених поблизу Курська було започатковано створення чотирьох українських шуцбатальйонів —

№№ 166, 167, 168 та 169. Згідно зі звітом, направленим КдО РКУ генералу фон Бомгарту, на листопад 1942 р. вони включали 1500 вояків. Ця цифра, занадто округлена для такого типу документів, свідчить, що батальйони на той момент були лише в стадії формування. Відсутність згадок про них у документах тилового району групи армій “Дон” і “Південь”, в чийй зоні відповідальності вони утворювались, у свою чергу, доводить, що дані частини повністю не склались як бойові одиниці. А після початку радянського зимового контрнаступу 1943 р. вже набрані вояки були передані у тиліві формування Вермахту, перш за все у 523-й будівельний батальйон. 4 лютого 1943 р. цей батальйон був розбитий підрозділами РСЧА в районі Фатіжа, а більшість вояків — німців і українців — розбіглись або здались у полон⁸⁰.

У Донбасі, який став наступною ціллю радянського наступу діяли шість українських шуцбатальйонів: №№ 157, 158, 162, 163, 164, 165. Їх з великим поспіхом в пішому порядку почали відводити в тил, у напрямі Дніпропетровська і Миколаєва. В дорозі, під обстрілами радянської авіації, шуцмани почали масово дезертирувати і розбігатися по домівках. 157 і 158-й батальйони, які планувалось перекинути до Києва, просто перестали існувати, а залишки решти частин почали спішно переформовувати, щоб не допустити їх повного розкладу⁸¹.

У тилівих районах найбільш критичною стала ситуація в окрузі “Волинь—Поділля”. Тут протистояння між окупантами та місцевим населенням ускладнювалось ще й українсько-польським конфліктом. До складу нацистських інституцій в регіоні входили донські козаки, українці та поляки. При цьому українці та козаки до весни 1943 р. здебільшого були представлені у збройних формуваннях, тоді як полякам вдалось посісти більше місць в адміністрації краю, в тому числі й у Ровно. Наявні тут шуцбатальйони теж не були моноетнічними і включали місцевих та прибулих з ГГ фольксдойче, українців, білорусів та поляків.

У квітні 1943 р. на заклик ОУН більшість українських шуцманів зі зброєю в руках перейшли з “шума” на бік повстанців. Здебільшого це відбувалось без ексцесів, незважаючи на масовість явища. Так, майже без перешкод до УПА перейшов весь склад 103-го шуцбатальйону з Мацієва та українська залізнична поліція з Ковеля. А в 104-му шуцбатальйоні дійшло до повстання. Ця частина, базована на той час в Дорогичині, складалась переважно з місцевих жителів навколишніх Брестської, Пінської та Волинської областей. Командний склад батальйону становили німці, поляки та польські фольксдойче, їхніми “дублерами” були білоруси та українці, частина яких прибула з Галичини. Батальйон складався з трьох рот, по три взводи кожна. Крім охоронних завдань роти даної частини здійснювали рейди та прочісування навколишніх лісів із метою розшуку і знищення наявних тут українських, польських та радянських партизанів⁸². Саме в квітні 1943 р. бойова група батальйону в складі двох рот (1-ї і 2-ї) була направлена на Волинь для боротьби з УПА. Під час операції вояки збунтувались, перебили командирів і перейшли на бік повстанців. 3-тю роту в складі 80 осіб окупанти роззброїли й відправили на роботу до Німеччини⁸³.

Залишки українських шуцманів індивідуальної служби та закритих частин, які не розбіглися, були зведені в окремий батальйон у Луцьку. Ще 120 осіб базувались у Володимирі⁸⁴. Натомість на місцях, в центрах районів та кушів, створювалися загони “шума” з місцевих поляків, яких нацисти за непрямої підтримки польського руху Опору відверто протиставляли панівній в регіоні УПА. В червні 1943 р. в Рокитному було сформовано польський 107-й шуцбатальйон. Тоді ж, у червні (за іншими даними — у травні), до Луцька з Білорусі прибув 202-й польський шуцбатальйон, сформований роком раніше в Генеральному губернаторстві⁸⁵. У вересні в окрузі підтягнули також батальйон “шупо” “Остланд”, сформований ще в вересні 1941 р. з естонських фольксдойче. Всі ці частини активно боролися проти УПА та проводили реквізиції майна в місцевого населення.

Дуже швидко ці дії переросли в масштабну міжнаціональну різню, в результаті якої загинули близько десяти тисяч поляків й українців. Бої відбувались навіть між українськими шуцманами з Луцьку та 202-м батальйоном. Що дуже характерно, коли “Остланд” і 202-й батальйон діяли разом (листопад—грудень 1943 р., акція проти УПА в лісах довкола Костополя), то ведення боїв покладалось на естонців, тоді як поляки здійснювали розстріли “підозрілих” жителів “бандитських” сіл й арешти закладників. На Волині до складу батальйону “Остланд” приєдналось як мінімум 5 українських шуцманів, з тих, що не перейшли до УПА⁸⁶.

До зими 1943—1944 рр. місцева польська поліція поступово розкладалася внаслідок невдач у боротьбі з УПА і радянськими партизанами та наближення лінії фронту. Поступово польські підрозділи, інфільтровані АК та комуністами, були розформовані та направлені на роботу чи в концтабори до Німеччини. Найбільш боєздатний 202-й шуцбатальйон було кинуте на фронт, де він був розгромлений в боях з Червоною армією⁸⁷.

В інших регіонах ситуація була менш драматичною, але загалом не кращою для окупантів.

У генеральній окрузі “Житомир” залишки наявних шуцбатальйонів (№№ 108, 109 і 110-W) виводяться з боїв і стягуються до окружного центру. На той час 108-й батальйон, початкові антибільшовицькі настрої якого були підірвані участю в антиєврейських акціях, із змінним успіхом застосовувався в боях з партизанами в районі Овруча і Хойників. Дезертирство з частини набуло масового характеру, так само, як і репресії проти командного складу. Зрештою в березні 1943 р. в розпалі важких боїв з червоними партизанами під Брагином в батальйоні відбулося повстання. Під час сутички з німцями частина шуцманів, серед яких був комендант батальйону і командир першої роти, загинули, але близько 300 вояків (3 роти з 4) все ж зуміли втекти до лісу і перейти на бік більшовиків. Рештки частини були влиті до 110-го батальйону в Житомирі, який у вересні перевели до Києва.

109-й батальйон, який виявив себе дуже надійною бойовою частиною, але зазнав у боях важких втрат (близько 120 осіб), у квітні 1943 р. відтягнуто до Вінниці. Тут проводиться нагородження вояків, які відзначились, і поповнення частини місцевими добровольцями, яких виявилось напрочуд багато.

У червні батальйон переводять до Житомира, де керівництво окружної поліції, вочевидь боячись повторення випадку з 108-м шуцбатальйоном, повністю змінює командування частини й арештовує членів ОУН. Генерал Омелянович-Павленко переводиться на посаду керівника вінницької райполіції, а всі керівні посади займають німці (хоча номінальним комендантом частини залишається український сотник Фещенко-Чопівський). Цей крок викликав різке незадоволення вояків, більшість яких під час першого ж виїзду на операцію здійснили масовий перехід на бік УПА. Залишки батальйону було вліто до 33-го поліційного полку СС⁸⁸.

У квітні 1943 р. на Сумщині були розбиті дві роти 136-го шуцбатальйону, а його залишки разом із тамтешньою поліцією були відведені до Чернігова на переформування. Протягом місяця він був наново сформований (імовірно, з залученням кадрів створюваних тоді ж 138, 139, 140, 141-го батальйонів). Загальна чисельність частини була досить значною та сягала 700 бійців, 30 з яких були німцями. Батальйон застосовувався в антипартизанських діях на Чернігівщині та на побудові довкола міста оборонних споруд. В кінці літа 1943 р. він був переведений до Білорусії та перейменований за тамтешньою нумерацією на 58-й шуцбатальйон. Цей крок викликав масове дезертирство в частині. Розбігались як прості вояки, так і офіцери (зокрема, командир другої роти), які залишались чекати підходу Червоної армії, або долучались до радянських партизанських загонів⁸⁹. Решта чернігівських шуцбатальйонів — №№ 138—141, які на початку року містили всього від 18 (у 138-му) до 107 (у 139-му і 140-му) осіб, належної чисельності так і не досягли, і були розформовані через ненадійність. Залишки їх особового складу були виведені в тил або вліті до новостворюваних полків поліції СС.

У генеральній окрузі “Київ” на початок 1943 р. діяло сім шуцбатальйонів: 113-й (Полтавщина), 114-й (на формуванні в Києві), 116-й (Біла Церква), 117-й (Шпола), 119-й (Кременчук), 120 і 121-й (Полтавщина). В самому Києві базувався тільки один 114-й штрафний батальйон, до складу якого включали переважно поліцаїв індивідуальної служби за дрібні правопорушення. На 30 квітня 1943 р. він нараховував лише 235 осіб, озброєних гвинтівками і шістьма ручними кулеметами, які займалися передусім караульною діяльністю та виїжджали на антипартизанські акції в навколишні райони.

У квітні—червні 1943 р. до міста було стягнуто залишки розбитих партизанами на Полтавщині та Сумщині 113-го і 120-го батальйонів, які передано до складу 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього, яка на початку року становила близько 300 осіб, таким чином, до кінця червня сягнула майже шестисот вояків⁹⁰. До Білої Церкви відвели й 121-й батальйон.

Із наближенням лінії фронту у вересні відступив до Умані 119-й і в Кривий Ріг 117-й батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецькою владою було здійснено спробу створення на базі переведеного сюди 110-го шуцбатальйону з Житомира і найнадійніших солдатів з інших частин ще одного формування “шума” — так званого оперативного батальйону “Київ” (Einsatzbataillon Kiew). Проте він так і не досяг уставної чисельності та не був ніде за-

діяний. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували себе у 116, 117 і 119-му батальйонах, після переведення до нової частини втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах Вермахту на Західному фронті.

У жовтні 1943 р., напередодні вступу до міста радянських військ, з Києва в тил виводиться останній дислокований в районі міста український 114-й батальйон шуцманшафту. До нього долучили понад сотню працівників міської поліції, які ще не розбіглись, довівши чисельність частини до 400 вояків.

В округах Миколаїв і Дніпропетровськ на початок 1943 р. діяли всього шість шуцбатальйонів: 122-й (Миколаїв), 123-й (Херсон), 124-й (Кіровоград), 129-й (Дніпропетровськ), 130-й (формувався в Кривому Розі), 131-й (Павлоград, Запоріжжя). Попри те, що чисельність цих батальйонів була доволі великою (від 400 до 670 осіб кожен), озброєні вони були здебільшого гвинтівками і кількома кулеметами (10—15 ручних і 5 станкових в кожному). 130-й батальйон на кінець квітня 1943 р. нараховував заледве 130 українців і 16 німців. Слабкість українських частин “шума” в регіоні пояснюється наявністю тут німецьких громад, в яких нацистами було організовано численні загопи самооборони (Selbstschutz). До складу місцевої поліції також входив значний процент фольксдойче в якості командирів і рядових поліцаїв.

Встановити точну кількість дезертирів і тих, хто залишився, неможливо через хаос, що поступово заповнював усі галузі діяльності властей РКУ. Яскравою ілюстрацією тодішнього становища є випадок, що трапився навесні 1943 р. на Київщині. 30 квітня мобільний підрозділ німецької польової жандармерії заарештував дезертира з 117-го батальйону. Протягом місяця фельджандарми возили українця за собою, тому що попри численні звернення до керівництва поліції, не змогли знайти місцезнаходження його частини, щоб повернути втікача. Врешті, 31 травня шуцмана просто відправили на роботу до Німеччини. А 6 червня, коли батальйон нарешті “знайшовся”, його шеф-командир подав скаргу на дії жандармів за розхитування престижу німецької влади⁹¹. Інший приклад: влітку 1943 р. у довідці про чисельність службовців адміністрації та поліції у Вінниці, в якій кількість німців подано з абсолютною точністю, про українську поліцію сказано: “Приблизний штат 250 чоловік”⁹².

Найбільш масовим на середину 1943 р. стало дезертирство серед вояків “гіва”. На той час всі вони вважалися вояками підрозділів східних військ, позбавлених будь яких національних рис. Вартові команди та взводи “гіва” при таборах військовополонених отримали перехідну назву OWZ-männer (від Ost-Wachzuga — східні охоронні взводи). Жодної мотивації до продовження служби в нацистів, які програвали війну, вони не мали, а втеча додому для них була дуже доступним і спокусливим виходом з непевної ситуації. Розбігались цілі роти, причому не тільки тиллові, але й задіяні на фронті, як, наприклад — 8-ма рота “гіва” в листопаді 1943 р.

Для виправлення цієї ситуації потрібно було докорінно реорганізувати наявні підрозділи та змінювати основні засади їх формування. Денаціона-

лізовані караульні команди в складі поліції та тилових частин вермахту, сформовані під більшим чи меншим тиском на “добровольців” із недружнього окупантам населення, могли виконувати свою допоміжну роль в 1941—1942 рр., тобто в часи переможного наступу німецької армії на фронті. Але в умовах краху жорстокої окупаційної системи, за наявності на території РКУ зростаючих сил українських і радянських партизанів та нестримного просування радянських військ на Захід, українські добровольці ставали дуже ненадійним, а то й вибухонебезпечним компонентом нацистських збройних сил.

Проте жодних кардинальних кроків зроблено не було. Ні про яке поліпшення ставлення окупантів до населення РКУ не йшлося взагалі. Зате у пропаганді почали все частіше обіцяти українську незалежність і відміну колгоспного ладу, замість абстрактної та нікому не зрозумілої “Нової Європи”. З середини 1943 р. воякам деяких частин врешті почали роздавати нові відзнаки з тризубами і написом УВВ, але це абсолютно не означало створення українського війська. Перейменування окремих частин не змінювало ні німецького командного складу, ні відсутності єдиного українського керівництва, ні неможливості створення національних політичних інституцій.

В 1943 р. почав діяти особливий український табір в м. Іббенбюрен (Sonderlager-1750). Тут впродовж двох останніх років війни (до березня 1945 р.) навчалися пропагандисти та контррозвідники для українських збройних та робочих частин, так звані люди “І” (I-manner). В таборі одночасно проходило підготовку до 250 осіб, здебільшого військовополонених РСЧА. За час існування табору вишкіл пройшло 7 груп курсантів, яких розіслали по різних українських формуваннях. В липні—серпні 1944 р. в таборі готувалася також група з 50 розвідників, але за призначенням вони не були використані через відступ німецької армії з України⁹³.

Незважаючи на наказ Гітлера про виведення східних частин на Захід, в групі армій “Південь”, що відступала по території РКУ, в листопаді 1943 р. кількість окремих частин, в яких служили українці, дедалі збільшувалась. На 22 листопада в її підпорядкуванні було 5 східних і 3 українські батальйони, та 28 східних і 2 українські роти.

Збільшувалась і кількість українців в охоронних частинах. Так, за рахунок влиття українських підрозділів “гіва” і поліції з району Сталіно козацький 454-й Східний кавалерійський підрозділ (Ost-Reiter-Abteilung) при 454-й охоронній дивізії до кінця 1943 р. було збільшено до полку (був розбитий разом з дивізією “Галичина” в Бродівському котлі в липні 1944 р.).

Ті ж частини, яким вдалось відступити з України, не дуже постраждавши від дезертирства і боїв з Червоною армією, до кінця року отримали нашивки про приналежність до РОА чи УВВ, що, проте, нічого в їхньому статусі не змінювало.

Безпосередньо в системі охоронних структур РКУ відбувалась остаточна мілітаризація наявної поліції, переозброєння більш надійних частин для їх застосування в бойових діях, та перекидання менш надійних в глибокий тил для переведення німецького персоналу допоміжних формувань у фронті підрозділи.

Частини “шума” центральної України вже в квітні 1943 р. були передані під керівництво армійського тилового командування для активної боротьби з партизанами в зоні “Дніпровського валу”. Спочатку йшлося про вісім, а вже влітку — сім шущбатальйонів: №№ 114, 116, 117, 119, 122, 123, 130. При відступі вони відводилися все далі в тил, а взимку 1944 р. під Кам’янцем-Подільським були зведені в дивізійну бойову групу під командуванням ХССПФ України Прюцмана і в березні 1944 р. отримали для оборони ділянку фронту. Натиску радянських військ шущмани стримати не змогли, 24 березня бойова група була розбита, а її залишки відступили в ГГ. Окремі групи вояків були роззброєні або перетягнуті на свій бік місцевими загонами УПА⁹⁴.

Організаційну цілісність і боєздатність зберіг тільки 117-й шущбатальйон, який в червні 1944 р. було вліто до 3-ї танкової дивізії СС, у складі якої він брав участь в боях з радянськими військами в районі Варшави. В липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в пожежні команди Берліна⁹⁵. Вцілілі залишки інших батальйонів, в основному 116 і 119-го, були виведені в тил і розформовані, а солдати передані у пожежні команди Берліна, Дрездена та Бреслау⁹⁶.

Решта українських шущбатальйонів в квітні—червні 1943 р. були вліті до складу поліційних стрілецьких полків № 31—35 і 38. До складу останнього ввійшли загопи фольксдойче й українські шущмани з півдня України. Один батальйон полку складався з вояків поліцейських полків СС і “шупо”, ще два з українців, але з німецьким штатом у 120 осіб. Тільки 33 і 38-й полки діяли на території України, тоді як решта формувались і діяли в тилі в зоні групи армій “Центр”. 33-й полк брав участь в боях на Україні та в Польщі, 38-й — в Румунії, Угорщині та зазнав важких втрат наприкінці 1944 р. під Будапештом. В лютому 1945 р. залишки обох частин були розформовані під Штеттіном (Щеціном)⁹⁷.

Дещо по-іншому завершили свій шлях 102, 115 і 118-й батальйони, які впродовж тривалого часу брали участь у дедалі важчих боях з радянськими партизанами в Білорусії, а в липні 1944 р. склали 1-й (102) та 2-й (115, 118) батальйони 76-го полку 30-ї дивізії військ СС. Нацисти вирішили кинути цю дивізію, сформовану з білоруських і українських частин, проти французьких партизанів і військ союзників. Однак у серпні, по прибутті до Франції, шущмани цих батальйонів в повному складі, під керівництвом своїх командирів і з усім озброєнням переходять на бік повстанців Французької внутрішньої армії (ФФІ). Вони вели партизанську боротьбу проти нацистів, а з наближенням лінії фронту стали 1-м Українським батальйоном ім. І. Богуна і 2-м Українським батальйоном ім. Т.Г. Шевченка в складі військ Вільної Франції⁹⁸.

Німецьке командування, боячись повстання інших українських частин у Франції, роззброїло і направило в концтабір Дахау солдатів 23-го батальйону військ СС (колишній 23-й батальйон СД з Києва), який в той час перебував в м. Діжон. Проте Третій Райх був вже не в тій ситуації, щоб розкидатися підготовленими вояками, тому батальйон знову озброїли, але вже німецькою зброєю, та, щоб не “наступити знову на ті ж граблі”, в жовтні 1944 р. відправили назад на Східний фронт. Бойовий шлях цієї частини закінчився в

складі 3-ї танкової дивізії СС “Мертва Голова” в Австрії, де вона вела бої з Червоною армією до 8 травня 1945 р.⁹⁹

Вісім шуцбатальйонів в Криму, загальним складом 8684 осіб, підлягали ССПФ генеральної округи “Таврія” і умовно складали добровольчий легіон кримських татар. В їх складі були не тільки кримські татари, а й багато колишніх солдатів та офіцерів РСЧА української національності, а також по одному німецькому офіцеру і 8 унтер-офіцерів на кожен батальйон. Безпосередня участь у бойових діях цих стаціонарних підрозділів обмежилась охороною важливих об’єктів, провідництвом та утриманням зовнішнього кола оточення під час контрпартизанських операцій та каральних дій загонів жандармерії та СС.

З наближенням фронту до Кримського півострова виникла проблема дезертирства як окремих солдатів із татарських частин, так і цілих підрозділів (152-й батальйон під командуванням майора Раїмова). Зазнавши тяжких втрат під час прориву з кримського котла, татарські підрозділи опинились в Угорщині, де з них в липні 1944 р. було сформовано гірсько-єгерську бригаду СС (2500 осіб). Після того, як татарські “шуцмани”, кинуті на придушення Словацького повстання, замість боїв із словаками почали масово переходити на їхній бік, залишки бригади вивели в тил і включили до “Східно-тюркського з’єднання військ СС” (*Ostturkische Waffenverband der SS*)¹⁰⁰.

Поліція міст і сіл РКУ, загальна кількість якої на 1943 р. становила близько 50 тис. осіб, здебільшого разом із родинами виводилась до глибокого тилу. Шлях просування поліцаїв пролягав здебільшого через Проскурів до Генерального губернаторства, де їх переформовували згідно з потребами моменту. Через неминуче дезертирство цілі групи “шуцманів” потрапляли в табори, але незабаром їх переформовували та задіявали в інших якостях.

Так, з колишніх членів “шума” індивідуальної служби РКУ було створено 141-й будівельний батальйон при 24-й німецькій дивізії в м. Тапс (Естонія).

Окремі групи “шуцманів” потрапляли в Пьотркув, де дислокувався учбово-запасний батальйон УВВ (повна назва *Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon für ukrainische Freiwillige*). Там в кінці 1943 р. навчалось до 1,5 тис. добровольців, які згодом розсилались по різних частинах УВВ і РОА, переважно до Франції. В серпні 1944 р. батальйон був переформований у 683-й піхотний і направлений у Данію, де забезпечував охорону узбережжя на випадок можливої висадки союзників. В цей період він нараховував близько 700 осіб¹⁰¹.

Але більшість поліцаїв переправлялася далі й опинялась в Німеччині, в таборі Оффен, де містився підрозділ підготовки пожежників (*Luftschutzausbildung-Abteilung*). Там із них формували команди для ліквідації наслідків бомбардувань і направляли у великі німецькі міста. В Берліні на початку 1945 р. протипожежні служби цілих великих районів міста складались тільки з українських поліцаїв.

В останні місяці війни при підході радянських військ до згаданих міст, українські пожежники могли потрапляти до нашвидку створених зведених загонів поліції, які брали участь в оборонних боях на території Німеччини. Так, у квітні 1945 р. в обороні Франкфурта-на-Одері брав участь 7-й збірний

поліційний полк, до складу якого входила місцева німецька поліція, загони фольксштурму та близько сотні українських пожежників, більшість яких становили колишні вояки 136-го і 137-го шуцбатальйонів з Чернігова.

Українське визвольне військо — початково така ж фікція, як і РОА — було проголошене ще навесні 1943 р. нібито за ініціативою вдячних “визволителям” жителів Харкова, тільки 12 березня 1945 р. змогло трансформуватись у більш-менш повноцінний представницький орган у Вермахті (Український Національний Комітет) на чолі з генералом-поручником Павлом Шандруком. Збройні сили УНК — Українська Національна Армія — на 25 квітня 1945 р. офіційно охоплювали 1-шу Українську дивізію УНА (колишню 14-ту дивізію СС, на цей час — бл. 13 тис. осіб), 2-гу УД УНА (колишню протитанкову бригаду “Вільна Україна”, до 7 тис. осіб), бригаду особливого призначення полковника Боровця (з членів Поліської Січі, 400 осіб), бригаду “Вільного козацтва” полковника Терещенка (350 осіб), один запасний і два охоронні полки відповідно в Данії, Бельгії та Голландії (разом — 6 тис. осіб), плюс один український полк в 650-й дивізії КВНР^{*102}.

2-га УД УНА створювалася в складі двох бригад — протитанкової та піхотної. Перша бригада, під назвою “Вільна Україна” (Panzerjagdbrigade “Freie Ukraine”), почала формуватись ще 22 лютого 1945 р. в м. Німек поблизу Берліна. Командиром бригади став полковник Петро Дяченко, офіцерами — ветерани війська УНР та колишні старшини українських частин в німецькій армії та “шума”. Зокрема, на чолі штабу став командир 204-го і 208-го батальйонів “шума” поручник Татарський, на чолі 3 куреня — перший комендант 115-го батальйону сотник Дмитренко, а чоту жандармів очолив колишній начальник білоцерківської райполіції сотник Сокальський. Особовий склад бригади також набирався з досвідчених і обстріляних вояків батальйонів “шума”, які працювали в пожежних службах Берліна. В це число потрапило чимало вояків 117-го, а також 116-го і 119-го шуцбатальйонів. Загальна чисельність бригади перевищувала 1800 осіб й складалася з трьох куренів “мисливців на танки” (Panzerjäger), по три сотні кожен. Озброєння вояків було зразковим і включало найновіші німецькі винаходи — штурмові гвинтівки StG-44, реактивні протитанкові гранатомети “Панцерфауст-60” та “Офенрор”. Підрозділи були добре озброєні автоматичною зброєю, кулеметами та мінометами¹⁰³.

Одночасно з протитанковою формувалась піхотна бригада 2-ї УД УНА під командуванням колишнього начальника поліції Львова майора Володимира Пітулея. Внаслідок того, що обидва з’єднання створювалися під патронатом СС, основний склад бригад набирався передусім з підвладних РФСС, а не Дермахту українських формацій. Основою для піхотної бригади стали українські шуцбатальйони, відведені з ГГ, що поступово перетворювалися і зводились в одне з’єднання в районі Праги. Оскільки

* КВНР — (рос. КОНР) Комітет визволення народів Росії, орган, створений прихильниками А. Власова як політична структура для об’єднання колаборантських інституцій та формувань із народів СРСР.

більшість галицьких частин “шума” склалися з колишніх поліцаїв з РКУ, вони ввійшли і до бригади. Історик А. Боляновський оцінює частку “східняків” в цьому з’єднанні у 30 %, хоча за нашими підрахунками вони сягали понад половину вояків бригади. Її загальна чисельність на 2 квітня становила 3 400 осіб.

Найголовніше, що відрізняло бригади 2-ї УД від інших українських частин, в тому числі й дивізії “Галичина”, було те, що в цьому з’єднанні не було жодного німця, крім зв’язкового офіцера. Командування було унітарним і виключно українським, а вояки чітко уявляли, за що борються. Цей моральний момент підкріплювався матеріальним стимулом — Шандрук взяв у Райхсбанку позику у 80 000 РМ, з якої всім солдатам 2-ї УД видали по 50, а офіцерам — по 250 марок.

Протитанкова бригада була кинута в бій 17 квітня 1945 р. під Бауценом і проявила себе з найкращого боку. Її вояки взяли участь у тактичному контр-наступі залишків танкового корпусу “Герман Герінг” під командуванням “панцерграфа” Гіацинта фон Штрахвіца з метою відкинути радянські війська від автобана Бойцен—Дрезден. В ході наступу вона розбила 19-й полк 7-ї дивізії Війська Польського і захопила в полон 300 поляків включно з командиром дивізії. Піхотна бригада 20 квітня була втягнута у виснажливі міські бої в Бранденбургу, де зазнала тяжких втрат, втратила керування і розпалась на невеликі бойові групи. На початок травня в оточенні під Бранденбургом опинились обидві частини 2-ї УД. 8 травня з кільця в американську зону окупації вдалося вирватись лише 25—30 % її вояків¹⁰⁴.

Найважливішим досягненням УНА було отримання статусу союзника Німеччини, а не допоміжних формувань з підкореного народу. Присяга давалася на вірність Україні, метою проголошувалася боротьба за незалежність своєї країни. Показово, що головнокомандувач УНА генерал Павло Шандрук оголосив також про єдність цілей з УПА та про влиття до повстанської армії як про один з варіантів продовження боротьби після розгрому Німеччини.

Зрозуміло, що УНА не стала повноцінною національною армією у звичайному розумінні цього слова і жодним чином не могла самостійно протистояти військовій машині СРСР. Сенсом її існування міг бути лише союз із якоюсь третьою силою для того, щоб в умовах війни чи післявоєнного хаосу стати матеріальною та кадровою базою для створення власних національних чи альтернативних збройних сил — згадаймо роль легіонів Пілсудського та УСС в перші роки після закінчення Першої світової війни. Але проблема в тому, що оформилася вона навіть у такому вигляді лише в останні місяці війни, коли можливість розширення і зміцнення на національному ґрунті була вже безповоротно втрачена, союз із західними державами був неможливий з об’єктивних причин, а повоєнний хаос мав би сенс лише в тому випадку, якби наявні сили мали хоч найменший шанс (і бажання) до прориву на батьківщину і продовження війни там бодай партизанськими методами.

Тисячі дезертирів із шуцбатальйонів, поліції та частин Вермахту в РКУ в переважній більшості потрапляли до лав РСЧА, в складі якої і закінчували

війну. При цьому про діяльність більшості з них було відомо СМЕРШу і армійському командуванню, але політичні питання в даному випадку відступали на другий план перед військовою доцільністю, тобто необхідністю компенсування своїх втрат за рахунок людських ресурсів України. Арештовували зазвичай лише тих, хто потрапляв у полон до радянської армії зі зброєю в руках. Частина з них розстрілювали, але більшість засуджувалась до 20—25 років виправно-трудоих таборів (Исправительно-трудоые лагеря, ИТЛ).

Ставлення режиму до всього населення окупованих територій було настільки антигуманним, що виокремлення в його масі колишніх поліцаїв не мало сенсу. Склалось навіть так, що доля “колаборантів” нерідко була кращою за долю простих мешканців України, які потрапляли до РСЧА. Адже коли останніх здебільшого зводили у беззбройні загони “чорно-свиток” і бездумно гнали на німецькі кулемети, то колишні солдати й поліцаї потрапляли до штрафних рот, батальйонів і полків. Офіційно ці частини називались “штурмовими” і перебували під прямим командуванням армії чи фронту. Їх використовували так само, як і “чорно-свиток”, тобто для “розвідки боєм” не придушеної вогневої системи противника, але вони були озброєні й отримали підготовку та бойовий досвід на службі в німців. Після поранення (що називалось “искуплением кровью”) вояки штрафбатів і штрафполків переводились до лінійних частин РСЧА і мали такі ж шанси дожити до кінця війни, як і решта червоноармійців. Більше того, складається враження, що нерідко вони були кращими вояками своїх частин, за що отримували заслужені нагороди. Так, згаданий раніше керівник київського військкомату та білоцерківської вахкомпанії майор Грущенко після піврічної служби в 16-му офіцерському штрафбаті 3-го Українського фронту й отримання поранення та контузії був поновлений в званні й направлений до лінійних частин та закінчив війну комбатом і кавалером ордену “Червоної Зірки”. А житель Києва групенфюрер залізничної поліції Орехов повернувся з війни з орденом “Червоної Зірки” і медалями “За бойові заслуги”, “За визволення Праги”, “За взяття Будапешту”, “За перемогу над Німеччиною”¹⁰⁵.

Проте після війни все швидко забувалося, і їх чекала та ж доля, що і тих, хто служив в німецькій армії до кінця. Більшість шуцманів і тих, які потрапили в полон після війни, так само, як і тих, хто воював у РСЧА, по закінченні бойових дій були арештовані СМЕРШем і НКВС. Більшість тих, хто здався союзникам, було видано радянським військам. На Заході українських добровольців, крім галичан, вважали зрадниками і “російськими квіслінгами”. Основна маса отримувала терміни покарання у виправно-трудоих таборах від 10 до 25 років, частину — передусім офіцерів — розстріляли.

Парадоксально, але єдиною державою Європи, що категорично відмовилася видати інтернованих на її території східних добровольців, було Велике Герцогство Ліхтенштейн. Його уряд послався на відсутність будь-яких договорів на цю тему із СРСР через те, що не брав участі в Ялтинській конференції.

Виняток з даної схеми становлять кількост добровольців українських батальйонів армії де Голля, які, щоб уникнути репатріації, вступили до фран-

цузького іноземного легіону¹⁰⁶, а також велика кількість вояків, яким вдалось розчинитись у масі цивільного населення в західних зонах окупації та серед мільйонів остарбайтерів, які повертались додому в 1945 р. Всього ж “за співпрацю з ворогом” за найобережнішими оцінками станом на 1957 р. було засуджено не менше 80 тис. осіб¹⁰⁷, а кількість розстріляних, повішених та висланих на спецпоселення у позасудовому порядку не піддається обрахунку.

¹ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1939—1945 гг. — М.: Изографус: Эксмо, 2002. — С. 622.

² *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941—44. — N.Y.: St. Martin's Press, 2000. — P. 29; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2-х кн. // Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 122.

³ *Залесский К.* Вермахт. Сухопутные войска и верховное командование. — М.: Эксмо, 2005. — С. 616—618.

⁴ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми т. — М., 1986—1989. — Т. 3. — С. 567.

⁵ *Бунич И.* Операция “Гроза”. — Кн. 2. — К.: АСК; СПб.: “Облик”, 2000. — С. 658—659.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 2. — Спр. 44. — 1944. — Т. 1. — Арк. 80.

⁷ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Назв. праця. — С. 384, 704, 705.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 333. — Новая немецкая армия. — М.: Разведывательное управление РККА, 1936. — Арк. 8—9.

⁹ Див. *Ленько Є.* П'ять років в рядах Вермахту. Спогади комбатанта. — Тернопіль, 1999.

¹⁰ *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній Інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 р.) // Український істор. журнал. — 2000. — № 2. — С. 127—129.

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 81, 129—130, 135.

¹² *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 99—100.

¹³ Енциклопедія українознавства: В 3-х т. — Мюнхен; Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. — Розд. 20. — С. 1188; ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64260. — Арк. 125—130.

¹⁴ ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64260. — Арк. 193—194.

¹⁵ *Музичук С., Марчук І.* Луцький вишкільний курінь, 1941—1943 // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 29—31.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66233. — Арк. 15, 30, 31, 76 зв., 78, 79 зв., 86, 154, 172.

¹⁷ *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941—1942): історія виникнення та діяльність. — К.: Знання, 1999. — С. 16.

¹⁸ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918—1941—1944. — Чернівці, 1995. — С. 96—100.

¹⁹ Там само. — С. 81, 93—95.

²⁰ *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни. — Нью-Йорк, 1980. — С. 66.

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 63148. — Арк. 26 зв., 39 зв., 120 зв., 148; ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64009. — Т. 1. — Арк. 1, 32 зв., 82, 92, 148, 196—197; Т. 2. — Арк. 406, 407.

- ²² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51313. — Т. 2. — Арк. 247; Там само. — Т. 4. — Арк. 637, 639.
- ²³ Енциклопедія українознавства: В 3 т. — Мюнхен; Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. — Розд. 20. — С. 1187.
- ²⁴ Gegenüberstellung der bisherigen (links) und der neuen (rechts) Bezeichnungen (30.Nov.42) // O.K.H./Gen. St. d. H. / Org. Abt. (II) Nr. 5920/42 g. Kdos. v. 30. Nov. 42. Документ U.S. National Archive, мікрофільм Т—78—413, кадр 996, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>
- ²⁵ Kriegsgliederung der Landeseigene Verbände — Heeresgruppe Sud // Oberkommando der Heeresgruppe Sud // Abt. Ia Nr. 1315/43 v. 30.Apr.43, Geheim. Документ U.S. National Archive, мікрофільм Т—78—413, кадр 1008, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>
- ²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58418. — Арк. 1—5, 18, 42.
- ²⁷ Сайер, Ги. Последний солдат Третьего Рейха. — М., 2002. — С. 51.
- ²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64339. — Арк. 20, 32—36.
- ²⁹ Там само. — Спр. 65397. — Арк. 50—54.
- ³⁰ Там само. — Спр. 51268. — Арк. 12—15, 33, 41.
- ³¹ Там само. — Спр. 51075. — Арк. 10—14.
- ³² Там само. — Спр. 64009. — Т.2. — Арк. 289; Спр. 28661. — Арк. 13.
- ³³ Там само. — Спр. 64339. — Арк. 34.
- ³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ—8. — Оп. 2. — Спр. 496. — Арк. 1—12.
- ³⁵ ГДА СБУ — Ф. 2. — Спр. 44. — 1944 р. — Т. 2. — Арк. 63—66.
- ³⁶ Там само. — Ф. 5. — Спр. 65646. — Арк. 22, 23, 26 зв., 27 зв.
- ³⁷ Там само. — Спр. 65668. — Арк. 36, 37, 43.
- ³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. КМФ—8. — Т. 3, 11. — Р. 151. — К. 198306.
- ³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65668. — Арк. 37 зв., 38, 169.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 29937. — Арк. 198, 201—207, 220.
- ⁴¹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2. — Арк. 155—160.
- ⁴² Там само. — Ф. 5. — Спр. 66892. — Арк. 12 зв., 14—16 зв., 24 зв., 26, 46, 68, 69, 74 зв.
- ⁴³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66892. — Арк. 12 зв., 27 зв., 37 зв.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 60024. — Арк. 122, 129, 137, 272—274, 282.
- ⁴⁵ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 99. — № по оп. 10. — Спр. 30. — Т. 5. — Арк. 661—668.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. 5. — Спр. 64260. — Арк. 76 зв., 77, 131 — 133 зв., 194—196.
- ⁴⁷ Деан М. Назв. праця. — Р. 62.
- ⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Спр. 40. — Т. 2. — Арк. 17—18.
- ⁴⁹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 126.
- ⁵⁰ Див.: Thomas N., Abbot P. Partisan warfare. — London: Osprey Pub., 1983. — Р. 14, 15; Littlejohn D. Foreign Legions of the Third Reich. — San Jose (Calif.): R.J. Bender Pub., 1987. — Vol. 4: Poland, Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, and Russia. — Р. 7—8.

- ⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 55663. — Т. 1. — Арк. 10.
- ⁵² *Deal M.* Назв. праця. — Р. 60.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 62249. — Арк. 42.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 57752. — Арк. 24—25, 32—33, 36 зв.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 13. — Спр. 397. — Арк. 30.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 5. — Спр. 42948. — Т. 1. — Арк. 32, 40, 59, 66, 101, 114—117, 159.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 64268. — Арк. 9—14, 33.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 25523. — Арк. 158.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 64268. — Арк. 10, 31.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 50907. — Арк. 70.
- ⁶² *Дробязко С.И.* Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941—1945 гг. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — С. 207, 582.
- ⁶³ ГДА СБУ. — Спр. 64353. — Арк. 19 зв., 22 зв., 25, 26.
- ⁶⁴ 56-й артдивізіон, сформований з військовополонених переважно української національності і озброєний трофейною радянською артилерією, самостійною частиною не був, а додавався залежно від необхідності різним частинам шума чи “Східних військ”. Його залишки в липні 1944 влило до 30-ї дивізії військ СС. (*Windrow M., Burn J.* The Waffen SS. — London: Osprey, 1995. — Р. 26).
- ⁶⁵ ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 28786. — Арк. 59, 99, 104.
- 21 травня 1943 р. шуцманами 51-го батальйону було спалено с. Кражино, Воложинського району і розстріляно 211 його мешканців. Дана акція була помстою за загиблих напередодні в партизанській засідці на околиці цього села 27 вояків 51-го шуцбатальйону. Протягом червня 1943 р. окремі роти згаданої частини брали участь у спаленні ще кількох сіл Воложинського району і виселенні їх жителів з метою обезлюднення контрольованих партизанами територій.
- ⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65 509. — Т. 3. — Арк. 107—110.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 18 зв.; Т. 4. — Арк. 283 зв. “Важкими підрозділами” (“schwere Abteilungen”) в німецьких частинах називались підрозділи вогневої підтримки.
- ⁶⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 18—23, 73.
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 5. — Спр. 1737. — Арк. 171.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 19288. — Арк. 11—50.
- ⁷¹ Там само. — Спр. 57649. — Т. 2. — Арк. 19—21, 58—60.
- ⁷² *Чуєв С.Г.* Назв. праця. — С. 71.
- ⁷³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74945 ФП. — Арк. 13, 266, 270, 356; *Боляновський А.* — С. 262—268.
- ⁷⁴ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74945 ФП. — Арк. 60—62; *Семенов К.* Войска СС: Солдаты как все. — М., 2004. — С. 282; *Чуєв С.Г.* Назв. праця. — С. 126—127.
- ⁷⁵ ГДА СБУ. — Колекція документів. — Т. 2. — Арк. 183—189.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. 5. — Спр. 50443. — Арк. 11, 17, 31—32.
- ⁷⁷ У німецьких документах боснійські дивізії “Хандшар” та “Кама” проходять як хорватські (chorwatische Nr. 1 und Nr. 2), так як в той час Боснія і Герцеговина входили до складу хорватської держави.
- ⁷⁸ *Reitlinger G.* The SS: Alibi of a Nation. 1922—1945. — N.Y.: A Da Capo Press, 1989. — Р. 196—197.
- ⁷⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51031. — Арк. 3—4, 13—14.
- ⁸⁰ Там само. — Спр. 63602. — Арк. 8—12.

- ⁸¹ Там само. — Спр. 51268. — Арк. 22.
- ⁸² Там само. — Спр. 57735. — Арк. 92.
- ⁸³ Там само. — Спр. 57735. — Арк. 25 зв.
- ⁸⁴ *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С. 347.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 212. — Арк. 62, 65; Спр. 1239. — Арк. 14; З анонімного “Повідомлення поліцейського” // “І”: Волинь 1943. Боротьба за землю. — 2003 р. — Ч. 28. — С. 299—329.
- ⁸⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 74725 ФП. — Арк. 15, 21, 45, 62.
- ⁸⁷ З анонімного “Повідомлення поліцейського”... — С. 328.
- ⁸⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51092. — Арк. 121 зв.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 50907. — Арк. 27, 45, 70.
- ⁹⁰ Там само. — Спр. 66728. — Арк. 227 (пакет з документами).
З 120-го до 116-го б-ну було переведено тільки бл. 100 солдатів і офіцерів, решта 140 осіб направлені під конвоєм до Німеччини як ненадійні (Там само. — Арк. 107 зв., 119).
- ⁹¹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2 — Арк. 296—298.
- ⁹² Там само. — Ф. 16. — Спр. 40. — Т. 2. — Арк. 17—18.
- ⁹³ Там само. — Ф. 5. — Спр. 57773.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 39578. — Т. 2. — Арк. 280—288.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 51131. — Арк. 26—27, 47.
- ⁹⁶ Там само. — Спр. 25523. — Арк. 43; Спр. 51131. — Арк. 26, 27, 47.
- ⁹⁷ *Dean M.* Назв. праця. — Р. 150—151.
- ⁹⁸ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918—1941—1944. — Чернівці, 1995. — С. 158.
- ⁹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 19288. — Арк. 53, 71, 72, 77.
- ¹⁰⁰ *Дробязко С.И., Каращук А.В.* Вторая Мировая война 1939—1945. Восточные легионы и казацкие части в вермахте. — М.: АСТ, 1999. — С. 32—33.
- ¹⁰¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 70627 ФП. — Арк. 29—30, 52.
- ¹⁰² *Дробязко С.И., Каращук А.В.* Вторая Мировая война 1939—1945. Восточные добровольцы в Вермахте, полиции и СС. — М.: АСТ, 2000. — С. 45.
- ¹⁰³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51092. — Арк. 13, 31—32, 122.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 51092. — Арк. 13—15, 25, 31—33; *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій // Молода нація. — № 1. — 2000. — С. 219—222; *Боляновський А.* Назв. праця. — С. 500—507.
- ¹⁰⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58418. — Арк. 15—16, 116; Спр. 58418. — Т. 4. — Арк. 627.
- ¹⁰⁶ *Дуда А., Старик В.* Назв. праця. — С. 174—176.
- ¹⁰⁷ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — С. 380—381.

О. БУЦЬКО

Україна – Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес

Передумови трансферу населення

Гострота українсько-польських відносин на порубіжних територіях під час Другої світової війни, характер радянсько-польських відносин наприкінці 30-х — у першій половині 40-х рр. стали вирішальними чинниками, які визначили зміст політичних рішень з цього комплексу проблем.

Контакти радянського керівництва з представниками еміграційного уряду в Лондоні та інших політичних сил, добра обізнаність із ситуацією на окупованій гітлерівцями території Польщі дали змогу Кремлю виробити курс, який неухильно впроваджувався у життя упродовж усієї війни. Однак події 1941—1944 рр. у регіонах спільного проживання українського і польського населення, активність українського самостійницького та польського національного підпілля стали факторами, що внесли суттєві корективи до цієї лінії. Перебіг міжнаціонального конфлікту, що супроводжувався значними жертвами, переконав керівництво держави у тому, що найбільш ефективним засобом його подолання стануть етнічна уніфікація до того змішаних анклавів та зустрічне переселення польського населення з України на історичну батьківщину й українців, які мешкали в Польщі, до УРСР. Розрахунок базувався не лише на силі владних структур, а й на об'єктивних і суб'єктивних передумовах. Не останнє місце серед них посідали бажання центру зняти підґрунтя конфронтації та настрої значної частини поляків та українців, які втомилися від війни, окупаційного терору й міжетнічних сутичок й погоджувалися на будь-які кроки заради припинення кривавого протистояння.

Восени 1944 р. у ЦК ВКП(б) України стала надходити інформація від багатьох секретарів райкомів про бажання українців переселитися з Польщі в УРСР. Так, із першого дня звільнення Холмщини і Грубешівщини в Сокальській та Угнівській райкоми партії почали приходити представники сіл із заявами, підписаними всім їхнім населенням, про бажання увійти до складу УРСР. Так, згідно із заявою секретаря Перемишльського обкому партії до початку серпня 1944 р. на радянський бік перейшло 60 українських сімей¹.

Водночас багато жителів висловлювали бажання не залишати насиджене місце, встановити там радянську владу, яка б захистила їх від свавілля польських радикальних сил. Зокрема, в Угнівській райкомі партії з подібними заявами прийшли мешканці сіл Годованці, Юрви, Завади, Ярчів, які розповідали, що приступили до організації сільрад і потребували підтримки².

Із Сокальського р-ну також приходили повідомлення, що в Грубешівському повіті стихійно встановлюється радянська влада. Мешканець с. Шебеко Грубешівського повіту П. Хоркол заявив секретареві Сокальського

райкому партії: “У нашому селі всі до 45 років озброєні і беруть владу у свої руки. Ми чекаємо ваших людей, щоб ви допомогли нам у керівництві і не допустили, щоб нас знищували поляки”³.

У свою чергу польські бойовики, боячись помсти за злочини їхніх озброєних формувань, рятувалися втечею на землі Польщі. Так, у селах Устилузького і Вербського районів дислокувався один із підрозділів батальйону АК “Кривавий місяць”. Після звільнення цієї території від німецьких окупантів польські селяни вирішили не випробовувати долю і пішли за Буг, залишивши свої будинки і посіви.

Обкоми КПУ і місцеві органи влади не перешкоджали переходу громадян із-за Бугу і назад. Не перешкоджали їм і польські власті.

Численні письмові заяви та прохання українських селян надходили й на ім’я Й. Сталіна і М. Хрущова. Це були приватні й колективні листи від людей, які просили переселити їх до України. Доведені до відчаю, мешканці прикордонних регіонів розповідали про всі тягарі життя в довоєнній Польщі, свої образи на поляків, наводили приклади насильницького сполячення, гоніння на релігійному ґрунті, знищення культури, приниження їхньої людської гідності, факти фізичного винищення.

Наприклад, у листі на ім’я М. Хрущова від селян с. Жабча, підписаному 285 особами, зазначалося: “Ми, селяни с. Жабча, сотні років проживали на своїх рідних землях Холмщини. Зберегли свою мову й обряди. Тепер ось дочекалися звільнення від своїх братів по крові. Дізнавшись від офіцерів Червоної Армії про те, що р. Буг повинна відійти до Польщі, ми всім селом просимо приєднати нас до Української РСР, бо ми з поляками жити не хочемо. По-перше, за 22 роки свого панування вони знищили наші школи, кооперативи, не давали нашим дітям вчитися у вищих навчальних закладах, не допускали нас до роботи в державних установах. В’язниці були переповнені нашими братами. Тепер, у 1944 р., при німцях, польські націоналісти оточили і знищили наші села і багато інших сіл, убили сотні людей із нашої волості. Після такого ставлення до українського народу з боку поляків ми не можемо жити разом і просимо уряд УРСР переселити нас на Україну”⁴.

Більшість листів на ім’я Й. Сталіна мали подібний зміст:

“Верховному Маршалові СРСР Йосипу Віссаріоновичу Сталіну від представників постійних обшин Грубешівського і Томашівського повітів на Холмщині.

П р о х а н н я

Банди поляків оточили наші села, дотла спалили наші будинки і знищили наших людей, хто тільки траплявся.

Усього було спалено більше 150 сіл, знищено 150 тис. осіб.

Покірно, гаряче, уклінно і твердо просимо тебе, Маршале Сталін, звільнити нас від живої неволі і приєднати до наших прямих від віку українських земель.

22 серпня 1944 р.”⁵

Такі колективні заяви надійшли від громадян Влодавського, Холмського, Томашівського, Замостівського, Ново-Тарського та інших повітів, населених в основному українцями. Усього їх налічувалося декілька тисяч, підписа-

них 11-ма тис. осіб, які представляли більше 500 000 осіб українського населення, що проживали на той час у Польщі⁶.

Навіть якщо певною мірою це явище було організоване “згори”, не можна не визнати факти наявності великої кількості людей, охочих переселитися в УРСР. Щоправда, це бажання не завжди було викликане прагненням возз’єднатися зі своїми “єдинокровними братами”, а пояснювалося насамперед неможливістю співіснувати з поляками.

Посиливався цей гнітючий настрій і тенденцією до зміни кордонів по “лінії Керзона”, що, як відомо, була умовною межею між СРСР і Польщею з передачею останній Білостоцької області, Перемишля і ряду районів Львівщини.

Лондонський емігрантський уряд, який після загибелі В. Сікорського очолив С. Миколайчик, вимагав возз’єднання Польщі у кордонах, що існували до 1 вересня 1939 р. Натомість Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ), фактично сформований під контролем Москви з перспективою проведення соціальних перетворень в країні, виявився більш поступливим. Його цілком влаштовувала “лінія Керзона” як лінія майбутнього польсько-радянського кордону.

Ще в ході переговорів у Москві між Й. Сталіним і керівниками Крайової Ради Народової навесні—влітку 1944 р. узгоджувалися позиції сторін щодо розмежування та лінії майбутнього кордону. “Польське питання” стало також предметом серйозної розмови Й. Сталіна, У. Черчілля, С. Миколайчика під час зустрічі у Москві в жовтні 1944 р. Виходячи з реалій того часу, в умовах, коли Радянський Союз, як і раніше, залишався вирішальною силою, що громить добірні частини Вермахту, офіційний Лондон вимушений був зважати на бажання Москви мати на заході “сильну, незалежну, демократичну державу з дружнім урядом”. При цьому радянський лідер відкинув будь-які можливості відступу від “лінії Керзона”.

Остаточне рішення про східні межі Польщі було ухвалене на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) трьох союзних держав: Радянським Союзом, Сполученими Штатами Америки та Великою Британією. Позиція Радянського Союзу в цьому питанні була підтверджена в Договорі між СРСР і Польською Республікою про державний кордон, підписаному в серпні 1945 р. У статті 1 цього документа підкреслюється: “Встановити межу між Союзом РСР і Польською Республікою уздовж «лінії Керзона», поступившись Польщі додатковою територією, розташованою на схід від «лінії Керзона», до р. Зах. Буг і р. Солокія на південь від р. Крилов, із відхиленням на користь Польщі максимально на 30 км”⁷. Ця невеличка поступка Й. Сталіна з надлишком компенсувалася геополітичними дивідендами, отриманими внаслідок такого рішення “польського питання”.

Думки представників українського народу, чиї землі віддавалися сусідній державі, ніхто не питав, керівництво республіки, природно, поділяло офіційну позицію центру.

Отже, проблема з кордонами була теоретично вирішена. Але залишалася проблема з населенням. Як бути із сотнями тисяч українців і поляків, які

опинилися в чужій для них державі? Вони могли стати серйозною перешкодою у справі забезпечення надійності тилів Червоної армії, що стрімко просувалася на захід. Наявність певної кількості українського населення в Польщі і польського в Україні, яке бажало після перегляду меж переселитися на батьківщину, національна ворожнеча і безплідна боротьба українців і поляків упродовж усіх років війни створювали серйозну проблему, що вимагала швидкого рішення.

9 вересня 1944 р. у звільненому Червоною армією м. Любліні представники ПКНВ та уряду УРСР підписали двосторонній договір про взаємний трансфер населення.

Відповідно до угоди право на евакуацію з Польщі в УРСР надавалося усім особам української, білоруської, російської та русинської національностей, а з території України в ПНР — усім полякам і євреям, які до 17 вересня 1939 р. мали польське громадянство. Угода передбачала надання різних пільг для евакуйованих. Українському населенню, що переселилося з Польщі в УРСР, наприклад, надавалося право за бажанням поселитися в містах або сільській місцевості, де воно отримувало ділянки землі для ведення одноосібного господарства.

Особи, евакуйовані з України на територію Польщі, також наділялися землею в розмірах, передбачених законом про земельну реформу в Польщі. Як і в Україні, так і в Польщі, безземельні переселенці забезпечувалися землею на загальних підставах. Евакуйованим надавалося право перевозити всі знаряддя праці й, окрім того, до 20 т іншого майна на одну сім'ю. Якщо той, хто переселяється, при в'їзді здав урожай державі і мав на руках відповідний документ, він мав отримати відповідне відшкодування в пункті прибуття. Вартість рухомого майна, що залишилося після евакуації, за угодою повинна відшкодуватися евакуйованим "приймаючою країною".

Із тих, хто переселявся, відповідна сторона повинна була списувати недоїмки, що числилися за ними, по натуральних, грошових податках і страхових платежах. Усі переселені господарства в Україні та Польщі звільнялися від державних грошових податків і страхових платежів терміном на 2 роки з моменту поселення на новому місці. У місцях нового поселення держава видавала позику в розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю на господарське обзаведення та інші потреби з погашенням її протягом п'яти років⁸.

Найголовнішою ознакою, що демонструвала гуманний і демократичний характер угоди, став принцип добровільності переїзду. Для переселення необхідне було бажання особи, засвідчене у письмовій формі, а також згода на її прийом із боку уряду УРСР або Польського Комітету Національного Визволення.

Статті угоди свідчать, що уряди УРСР і ПНР, бажючи зацікавити громадян у переїзді, ґрунтовно попрацювали над цим документом, надавши переселенцям певні пільги. І якби більша частина цих обіцянок була реалізована, це змогло б значно пом'якшити такий складний процес, як переселення й облаштування людей на новому місці.

Хід переселенської акції

Для здійснення організованої міграції такого масштабу було створено апарат Уповноважених при уряді УРСР та Польщі. З українського боку його очолював колишній нарком харчової промисловості УРСР М. Підгорний, із польського — Я. Вольський.

І все ж головну роль у проведенні акції переселення відігравали органи НКВС в особі заступників головних і районних уповноважених як у Польщі, так і в Україні. Певно, не дуже вже розраховуючи на добровільність переїзду, творці цієї акції визнали за краще спертися на реальні сили для впровадження даної угоди.

Уся територія західних областей УРСР, де мешкало польське та єврейське населення (ті, хто мав громадянство Польщі до 17 вересня 1939 р.), була розподілена на 18 районів: Луцький, Ковельський, Володимир-Волинський, Дрогобицький, Самборський, Стрийський, Ходорівський, Бродівський, Золочевський, Кам'яно-Бузький, Львівський, Рава-Руський, Дубненський, Тернопільський, Чортківський та ін. У середині 1945 р. у м. Чернівцях було створено 19-те районне представництво⁹.

Більшість польського населення, яке підлягало евакуації, негативно поставилася до перспективи переїзду і зайняла вичікувальну позицію. Не довіряючи Польському Комітету Національного Визволення та його керівництву, ця категорія осіб покладала всі сподівання на емігрантський уряд С. Миколайчика і підтримку Англії та США у питанні визначення східних кордонів.

Та коли питання про кордони було остаточно урегульоване і переважна частина території Польщі звільнена від гітлерівських загарбників, темпи переселення поляків із території УРСР суттєво прискорилися.

Загалом на території України мешкало 310 989 польських родин (885 302 осіб), які були включені до списків. За час евакуації, що тривала майже 2 роки (із жовтня 1944 р. до серпня 1946 р.), з УРСР до Польщі виїхали 283 499 родин або 810 415 осіб¹⁰.

Стосовно українського населення в угоді зазначалося: “Евакуації підлягають громадяни української, білоруської, російської національностей, які проживають у Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лисківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Владавському повітах та інших районах Польщі, які бажатимуть переселитися з території Польщі на Україну”. Незабаром географія цих районів розширилася. Їх стало 17. 18-й район був визначений як “решта”¹¹.

20 вересня 1944 р. у Люблін прибула перша група працівників апарату уповноважених при РНК УРСР. Розпочалася ідеологічна і морально-психологічна обробка потенційних мігрантів.

Масовим тиражем був надрукований і розповсюджений текст угоди. Окремо акцентувалося на пільгах для переселенців. Окрім цього, “роз’яснювальна робота”, як вона називалась у звітах, проводилася апаратом уповноважених шляхом виїзду у “глибинку”. Тут доводилися до відома населення

умови евакуації, а також давалися відповіді на питання, що цікавили присутніх. Однак дехто з референтів сам був малоосвіченим. Зірвані з інших місць, вони не змогли ретельно вивчити і зрозуміти практичні дрібниці та тонкощі переїзду. Через це ціла низка питань ставила агітаторів у глухий кут. Незадоволені отриманою інформацією, багато українців долали десятки кілометрів на шляху до районного представництва для з'ясування питань, що їх турбували.

Районні уповноважені та їхні помічники обіцяли громадянам, незалежно від статі, віку, віросповідання, абсолютно щасливе життя в УРСР. На зборах, мітингах, лекціях розповідалося про “переваги” соціалістичного способу життя, про свободу та рівність усіх громадян СРСР і т. ін., тобто проводилася звичайнісінька радянська пропаганда.

Але, звичайно, не ці досить сумнівні “принади” відіграли основну роль у намірах частини українського населення дати згоду на переїзд, а реальна політична ситуація на землях, офіційно переданих Польщі. Це, перш за все, активізація діяльності Армії Крайової, збройні напади на українські села польських націоналістів, а також антиукраїнська політика польського уряду, спрямована на вигнання українців із рідної землі.

Тому в перші місяці евакуації потік заяв від українських громадян був досить великий. У більшості своїй це були одинаки, чиї родини постраждали від німецьких окупантів або від польських націоналістів. До того ж динаміка надходження заяв від декади до декади зростала. Так, у другій декаді жовтня 1944 р. надійшла 4691 заява, у третій — 6086, у першій декаді листопада 1944 р. — 7502 заяви¹². Врешті-решт, на кінець 1944 р. із Польщі в УРСР виїхало 10 449 родин (34 864 особи)¹³.

Треба зазначити, що на першому етапі переселення українці, поряд із бажанням вести індивідуальне господарство, не боялися і перспектив колгоспного життя. Багато хто з переселенців виявляв бажання виїхати до колгоспів Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей. Ці люди добре знали ціну хліба та уявляли колгоспи як організовані господарства, де всі працювали з однаковою старанністю. На жаль, їхні уявлення виявилися досить ілюзорними.

На початку 1945 р. процес переселення дещо уповільнився, а на кінець року, коли деякі переселенці зі східних районів УРСР почали нелегально повертатися у свої рідні місця і розповідати землякам про “соціалістичний рай”, про “переваги колгоспного ладу” й інші здобутки соціалізму, добровільний виїзд із Польщі українців практично припинився.

І все ж результати переселення українців із Польщі були вражаючими. У всіх районах, де проводилась евакуація, було поставлено на облік 125 949 українських родин (497 682 особи). А евакуювалося в УРСР 122 622 родини, в яких нараховувалося 482 880 осіб, тобто 97,4 % усіх українських родин та 97 % осіб.

Тим часом, як засвідчують результати соціологічного дослідження, проведеного історико-просвітницьким товариством “Меморіал”, лише 4,8 % переселенців вважають свій переїзд виключно добровільним¹⁴.

Що ж насправді тоді відбувалося? Масовий гіпноз? Або існували цілком реальні механізми впливу на населення? Наведемо лише кілька прикладів, які допоможуть знайти відповідь на це питання.

Оскільки досвід українців, які повернулися до Польщі з УРСР, був досить негативним прикладом для співвітчизників, котрі збиралися залишити рідні місця, радянське керівництво в особі наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного діяло як завжди рішуче і своєчасно, видавши наказ за № 00172 від 5 жовтня 1945 р. “Про припинення самовільних переїздів господарств, евакуйованого з Польщі українського населення”, що за назвою та змістом мав дискримінаційний характер.

А вже 22 квітня 1945 р. начальник Управління НКВС по Кам'янець-Подільській обл. полковник міліції Кудрявцев повідомив до НКВС УРСР про те, ще на виконання угоди “на головних шосейних шляхах організована перевірка громадян, які прямують у західному напрямі республіки”¹⁵.

І все ж у кількох повітах (Любачівському, Ярославському, Перемишльському і, почасти, Грубешівському, Саноцькому і Томашівському) евакуація йшла досить повільними темпами.

Затягнений період затишшя у переселенні українських громадян із окремих районів радянські уповноважені у своїх звітах пояснюють тим, що упродовж тривалого часу на певних територіях здійснювали контроль українські та польські націоналісти, котрі методами агітації, саботажу й терактів унеможлилювали евакуацію. У зв'язку з цим керуючий апаратом радянських уповноважених поставив питання перед польською стороною про сприяння у виконанні угоди від 9 вересня 1944 р.

Польські представники влади “з розумінням” поставилися до зауваження своїх радянських колег. 22 серпня 1945 р. була проведена нарада у Міністерстві громадянської адміністрації Польщі за участю начальника Генерального штабу генерал-полковника Курця для вирішення цього питання. Ухвалили виділити 3 дивізії Війська Польського для “боротьби з бандерівцями” у зазначених районах, а також прискорити організацію у всіх гмінах та населених пунктах органів нової польської влади, домогтися виконання українським населенням цих повітів розпоряджень і законів польського уряду, негайного утримання всіх боргів по грошових податках і натуральних поставках. Окрім цього, у прикордонних повітах було оголошено українському населенню, що воно протягом 14 днів повинно виїхати з цієї місцевості, а в іншому випадку — буде виселене звідти у примусовому порядку.

Наслідки дій частин Війська Польського були настільки жахливими для українського населення, що змусили радянських представників зробити чергове зауваження своїм польським колегам: мовляв, “трохи перестаралися”. Однак наслідки цієї акції не забарилися: “добровільний” виїзд українців із Польщі знов активізувався.

Не менш “рішуче” діяли і представники радянської влади, “стимулюючи” від'їзд поляків з України. Так, у донесенні полковника держбезпеки Гребченка заступнику Головного Уповноваженого УРСР Т. Кальченку від 5 січня 1945 р. читаємо: “Останнім часом у зв'язку з масовими арештами ан-

тирадянських елементів серед поляків, а особливо католицького духовенства, зросла кількість заяв на виїзд до Польщі”¹⁶. Саме такими методами, які широко використовувались у практиці органів НКВС, вирішувалося дане питання.

Подальша доля переселенців складалась не менш драматично. Жахливі умови переїзду (очікування поїздів на станціях посадки по декілька діб, а іноді й тижнів; відсутність елементарних зручностей у поїздах), пограбування і мародерство з боку польської і радянської адміністрації, військовослужбовців, прикордонників та залізничників, а також польських і українських націоналістів — ці та інші факти вже на початковій фазі трансферу істотно змінили оптимістичні очікування людей.

Перші українські поселенці — 290 осіб (78 господарств) із с. Стрільці Грубешівського р-ну — відбули у нелегку дорогу 2 листопада 1944 р. Починаючи з цього моменту, відправлення евакуйованих проводилося систематично і було в основному завершене 5 липня 1946 р. Останній збірний ешелон відбув 12 липня 1946 р. зі станції Буг Владавського р-ну з призначенням станція Дубно Ровенської обл. у кількості 15 вагонів, у які було завантажено майно 27 господарств (71 особа)¹⁷.

Переміщення такої кількості людей вимагало відповідної організації транспорту. Основним видом доставки евакуйованих до місць розселення був залізничний транспорт, і лише незначна частина евакуйованих переїжджала на нові місця гужовим транспортом. За весь час евакуації 13 131 господарство, або ж 49 263 особи з майном, були перевезені гужовим транспортом, 169 491 родина загальною чисельністю 433 717 осіб відправлена залізничним транспортом, для чого використано 49 684 вагони¹⁸. У середньому у кожен вагон було завантажено 2,2 господарства або 8,7 осіб.

Проте в найбільш “гарячий час” піку евакуації завантаження вагонів проводилося “під зав’язку” через надзвичайний дефіцит залізничних вагонів, а у швидкому відправленні були зацікавлені в першу чергу самі евакуйовані, оскільки фактично вони залишилися без житла.

Доставка українського населення від місця мешкання до станції завантаження здійснювалася в основному мобілізованими серед місцевого населення підводами і транспортом самих евакуйованих. Лише незначною мірою був використаний транспорт місцевої адміністрації або апарату уповноважених. Слід зазначити, що польська влада не надавала на місцях необхідної допомоги від’їжджаючим.

Головною причиною катастрофічної нестачі залізничного транспорту стали, звичайно, оперативні перевезення, пов’язані з веденням бойових дій на території Польщі та Німеччини. Унаслідок цього на станціях зосереджувалася велика кількість людей, які очікували завантаження. Так, 7 травня 1945 р. на залізничній станції Сокаль Львівської обл. накопичилося 1400 українських родин, евакуйованих із Польщі. Очікуючи прибуття ешелонів, вони перебували у зазначеному пункті понад півтора місяця. Переселенці в таборі розташувалися просто неба й існували у неймовірно важких умовах. Через це серед них мали місце випадки масових захворювань на грип, шлунко-

во-кишкові та інфекційні захворювання, зокрема, зафіксовано 44 випадки з фатальними наслідками¹⁹.

Такий же стан спостерігався під час евакуації на станціях Белз, Новий Сонч, Грилів та інших, де просто неба збиралося близько тисячі та більше родин переселенців. Їхнє очікування тривало понад місяць. Запаси продовольства та фуражу спливали з кожним днем. Були випадки захворювання худоби ящуром. Спалахували епідемії тифу. До того ж переселенці весь час відчували тривогу за своє майно. Адаже на станціях завантаження, незважаючи на посилений контроль, мали місце випадки нападів, пограбувань та вбивств із боку бандитських формувань як із польського, так і з українського боку.

Особливо складним став переїзд для тих, хто відправлявся у зимовий період. Вагони часто-густо були без опалення, подекуди і просто відчиненими. Оскільки їхня подорож була довгою, багато людей хворіло і навіть вмирало в дорозі. У зв'язку з цим переселенці прибували на місця мешкання фізично знесиленими та деморалізованими.

Евакуація польських громадян з території УРСР була дещо м'якшою, ніж українців із території Польщі. Польські представники не раз ставили питання перед радянською стороною про кількість і якість вагонів, у яких повинні були переїжджати польські громадяни. Польські представники за згодою радянських колег загальмували відправлення людей у зимовий період. Проте і навесні 1945 р. Головний Уповноважений Польського Тимчасового уряду Я. Вольський заборонив своєму представнику у Львові завантажувати і перевозити польських громадян у відкритих вагонах, незважаючи на сприятливі погодні умови.

Транспортне питання протягом усієї евакуації було чи не найголовнішим і, як зазначалось у звіті Головного Уповноваженого, стало одним із факторів, що спричинили зрив встановлених термінів евакуації (1 лютого 1945 р.).

Час відправлення був узгоджений, і полякам не доводилося чекати завантаження понад 10 днів. Не було і серйозних нападів на ешелони польських переселенців на шляху до місця проживання, оскільки їх супроводжувала посилена охорона. Усе це свідчить про те, що представники польських органів влади турбувалися про своїх співвітчизників більше, ніж радянські — про українців. Проте у ході підготовки і самої евакуації і тим, й іншим довелося пережити чимало труднощів.

Облаштування переселенців

Але ось тривоги та сумніви, злидні, хвороби, невлаштованість у дорозі залишилися позаду, по той бік кордону. Що чекало на них на новому місці? Цим питанням переймався, мабуть, кожен український переселенець. На жаль, труднощі та злидні для них не вичерпувалися після прибуття на нове місце поселення.

Цілком зрозумілі тимчасові незручності та невлаштованість подекуди перетворювалися для переселенців на повсякденний фактор життя. А психологічна несумісність із "радянським способом життя", утиски з боку місцевого населення, несправедливе ставлення до них як з боку влади, так і з боку нових сусідів, стали для багатьох особистою драмою.

Не можна припустити, що партійна та радянська влада на місцях була зовсім не готова до приїзду нових громадян. Не можна також стверджувати, що не вживалися певні заходи з метою полегшити життя цих людей. Навпаки, документи свідчать про досить велику роботу радянських органів влади з облаштування українських переселенців. Свідченням цього, між іншим, є постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 3 жовтня 1945 р. “Про невідкладні заходи з господарського улаштування українського населення, що прибуло з Польщі, й роботи серед нього”, проведення регулярних нарад в обкомах та облвиконкомах із цього питання, організація виїздів на місця спеціальних комісій з метою контролю над виконанням постанов. Однак реальне життя та директиви здебільшого не збігалися. Тому процес побутового влаштування переселенців досить сильно затягнувся і був дуже нелегким та болючим.

Перші українські переселенці з Польщі почали прибувати на територію УРСР у листопаді 1944 р. Основний їх потік спрямовувався у Запорізьку, Дніпропетровську, Миколаївську, Одеську, Херсонську області відповідно до планів розселення, представлених керівництвами цих областей. Треба наголосити, що на столах у керівників деяких райкомів та виконкомів на момент прибуття українських громадян лежали не лише плани розселення, а й переліки заходів з прийому та зустрічі нових співвітчизників.

У звітах досить часто з цього приводу згадується колгосп “Зоря комунізму” Запорізької обл., де його керівник Русєв організував ледь не цілу демонстрацію трудящих, які дружно виявляли своє захоплення з приводу прибуття співвітчизників. Звичайно, від “якості” прийому також залежали самопочуття, настрої прибулих²⁰. Але, на жаль, часто-густо за цією “показухою” крилися байдужість та чиновницьке прагнення відзвітувати замість конкретних справ зі створення нормальних умов життя, побуту та праці для переселенців. Коли чергове агітаційне шоу закінчувалося, люди залишалися наодинці зі своїми проблемами.

Якщо перші українські переселенці розселилися головним чином у колгоспах та радгоспах східних областей, то вже із середини 1945 р. цей потік спрямовувався у західні області. 61 % усіх переселенців прибули до західних областей УРСР і 39 % — в усі інші. Більш детальне уявлення про розселення евакуйованих у різних областях республіки дає таблиця на стор. 490²¹.

Українські мігранти з Польщі розселились у східних областях, головним чином у колгоспах, шляхом підселення до колгоспників-старожилів, а також у будинках, що належали сільським радам. Але багато з будинків, призначених для переселенців, були заселені сторонніми людьми. Всього на 1 квітня 1946 р., за матеріалами виконкомів облрад, у власність переселенцям було передано 2371 будинок.

Будівництво нових осель та господарських будівель для переселенців, що здійснювалося відповідно до постанови від 3 жовтня 1945 р., йшло вкрай повільно. Будівельні бригади, створені в основному із самих переселенців, одразу ж після зведення своїх власних будинків розпадалися. Мляво використовувалися фонди будматеріалів: скла, лісу, цвяхів. Не кращими були справи і з ремонтом будинків.

Розділ 6. Грані війни

№	Області	Евакуйовано		% від загальної кількості евакуйованих осіб
		родин	осіб	
	<i>Східні області</i>			
1.	Ворошиловградська	1555	6782	1,40
2.	Дніпропетровська	6205	23 088	4,78
3.	Запорізька	9402	34 242	7,09
4.	Кіровоградська	2428	10 256	2,12
5.	Миколаївська	4024	14 612	3,02
6.	Одеська	7324	25 945	5,37
7.	Полтавська	1868	7945	1,64
8.	Сталінська	3110	124 490	2,56
9.	Сумська	526	2116	0,44
10.	Харківська	1068	4557	0,97
11.	Херсонська	4634	10 962	3,52
	<i>Загалом по східних областях:</i>	42 054	159 011	32,91
	<i>Західні області</i>			
12.	Волинська	6498	22 346	4,64
13.	Дрогобицька	8073	33 614	6,95
14.	Львівська	14 955	57 470	12,30
15.	Ровенська	4682	17 102	3,54
16.	Станіславська	5158	19 749	4,09
17.	Тернопільська	41 105	1 733 360	35,09
	<i>Загалом по західних областях:</i>	80 471	323 641	67,02
	Інші області, всього	97	228	0,07
	<i>Загалом по усіх областях:</i>	122 622	4 828 800	100,00

Саме через це більшість прибульців до східних областей УРСР тривалий час забезпечувалися житлом шляхом підселення. Унаслідок чого у деяких будинках тулилося по 3—4 родини. Така скупченість призводила не лише до звичайних побутових незручностей, але й до розповсюдження епідемій, непорозумінь із сусідами тощо.

Не набагато кращими були справи й з тими переселенцями, які опинилися у південних областях УРСР та були розселені у колишніх німецьких колоніях. За час окупації майно там дуже постраждало, деякі колгоспи перед відступом були спалені. У таких напівзруйнованих будинках і поселилися українські переселенці. А ті будинки, що збереглися від руйнувань та були цілком придатні для життя, займали деякі керівники або господарські організації.

У цьому відношенні західні області мали суттєві переваги перед східними, оскільки мали у своєму розпорядженні досить значний житловий фонд у зв'язку з виїздом польського населення з території УРСР до Польщі. Тут переселенці практично відразу ж після прибуття мали можливість розташуватися в упорядкованих будинках із присадибними ділянками та приміщення-

ми для худоби, деякими предметами домашнього вжитку. Крім того, у західних областях залежно від кількості вільних земель окремі господарства наділялися землею.

Проте загальною бідою всіх переселенців стала відсутність палива, кормів для худоби та деяких інших украї необхідних речей. Давалися взнаки затримки розрахунків за посіви, залишені у Польщі.

Загалом же евакуйовані українські громадяни залишили у Польщі рухомого та нерухомого майна, а також посівів на загальну суму 665 758 165 злотих, що становило в середньому 6545 злотих на одне господарство. У зазначену вартість входила, перш за все, вартість залишених житлових будівель на загальну суму 615 807 305 злотих²². Проте розраховуватися з переселенцями за залишене у Польщі майно радянський уряд не попішав, посилаючись на величезні фінансові труднощі, викликані війною.

Неквалітивно просувалося наділення переселенців землею у східних районах. У деяких областях господарські керівники не дотримувалися норм земельних наділів, встановлених урядом УРСР. Ще гірше складалися справи з усуспільненням майна тих прибульців, які вступили до колгоспів. Тут траплялися масові порушення статуту сільськогосподарської артілі. Були випадки, коли їхнє майно не оцінювалося, а якщо й оцінювалося, то оціночні акти власнику на руки не видавалися. Багато хто з тих, які вступили до колгоспів, рахували усуспільнене майно як передане у тимчасове користування, і подекуди на цьому ґрунті виникали непорозуміння та суперечки між правлінням колгоспу, з одного боку, і переселенцями — з іншого.

Незважаючи на все, українські переселенці демонстрували приклади сумлінного ставлення до праці, багато з них самовіддано працювали у колгоспах, були висунуті на керівні посади, частина молоді продовжила навчання у ПТУ, технікумах і навіть у вищих навчальних закладах. Та все ж для багатьох місцевих мешканців вони залишалися зайвими людьми, “чужинцями”. Радянські та партійні керівники часто ставилися до них грубо і відверто неприязно.

Не випадково багато переселенців не витримували такого життя, прагнули у будь-який спосіб повернутися до Польщі. Інші ж по кілька разів змінювали місце проживання. Нарешті, позбавившись останніх засобів до існування, вони, змушені шукати нових, бодай якихось, засобів до існування, опинялися в якому-небудь населеному пункті.

Сьогоднішній душевний стан колишніх українських переселенців, мабуть, можна охарактеризувати словами уродженки Холмщини Євгенії Гринкевич: “Повернутися назад додому на постійне проживання — ні, не хотіла б. Забагато часу минуло. Це все одно, що старе дерево вдруге за життя пересаджувати на новий ґрунт. Говорять: твоя батьківщина там, де дім твоїх батьків, батьківщина там, де могили предків. Усе це дуже складно. А я говорю: батьківщина там, де дім твоїх дітей. Я щаслива тим, що мої діти мають можливість жити там, де народилися, жити разом зі своєю родиною, зі своїм на-
родом...”²³

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 794. — Арк. 12.
- ² Там само. — Арк. 11.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. — Арк. 12.
- ⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 9.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 3.
- ⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. — М., 1947. — Т. 3. — С. 386.
- ⁸ Українська РСР у міжнародних відносинах. — К., 1959. — С. 194.
- ⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 700. — Арк. 102.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4950. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 101.
- ¹¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 26.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 7901. — Арк. 117.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 26.
- ¹⁴ *Щерба Г.* Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна—Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р. — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 253.
- ¹⁵ *Білас І.* Депортації НКВС—МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення // Військо України. — 1993. — № 4. — С. 91.
- ¹⁶ *Білас І.* Цит. праця. — С.105.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 22.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 36.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1466. — Арк. 55.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 4.
- ²¹ Там само. — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 8.
- ²² Там само. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 32.
- ²³ *Щерба Г.* Історична правда про переселення українців із Холмщини в 1944—1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях. — 1991. — № 11.

Розділ 7

Радянська економіка в роки війни та відбудовний період

**Радянська економіка в роки війни
та відбудовний період**

Т. ПАСТУШЕНКО

Дорога на Схід: евакуаційна епопея

Перші організаційні заходи щодо евакуації

Воєнна катастрофа 1941 року, великі територіальні втрати відразу поставили перед радянським керівництвом стратегічне економічне завдання: щоб продовжити опір, треба врятувати той промисловий потенціал, який вцілів. Евакуація людей, промислового обладнання, сільськогосподарської техніки, худоби з території України, чия багата сировинна база, численні кваліфіковані фахівці становили величезну частину воєнно-промислового комплексу СРСР, стала однією з найбільш драматичних сторінок початкового періоду війни.

Ситуація на фронті від першого дня війни складалася значно гірше, ніж найбільш песимістичні прогнози: Червона армія не змогла стримати агресора. Вже на кінець першого тижня війни ворожі війська вийшли на кордон СРСР до вересня 1939 р. Упродовж кількох днів тиллові міста стали прифронтовими. Керівництво держави постало перед необхідністю вивезення вглиб країни людських контингентів і матеріальних ресурсів.

Такого терміну, як “евакуація” у мобілізаційних планах на випадок війни просто не існувало, навіть розмови про це розцінювалися як прояв поразницьких настроїв. Згодом, у післявоєнні часи, дану “негероїчну” тему здебільшого обминали, а коли й згадували, то лише в глорифікаційному трактуванні. Мілітаризація радянської економіки в передвоєнний час, централізовані важелі управління не були підкріплені зваженими і продуманими діями на випадок масштабної війни на території СРСР. Хибна стратегія “розгрому ворога на його території” послабила увагу до питань перепрофілювання, переведення на військові рейки, перебазування виробничих потужностей і матеріальних цінностей в недосяжні для потенційного агресора райони, створення альтернативних центрів ВПК тощо. Все це повною мірою далось взнаки після початку бойових дій між Німеччиною та Радянським Союзом. У деяких регіонах цей процес відбувався стихійно — влада не встигала вжити адекватних заходів, оскільки оперативна обстановка змінювалася іноді щогодини.

24 червня 1941 р. спільною постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР для керівництва евакуацією населення, закладів, воєнних та інших вантажів, обладнання підприємств й інших цінностей при союзному уряді був створений державний орган — Рада з евакуації у складі Л. Кагановича (голова), О. Косигіна (заступник голови), М. Шверника (заступник голови), Б. Шапошникова, С. Круглова, П. Попкова, М. Дубровіна та А. Кирпичникова. Упродовж наступного тижня до складу цього новоутворення ввели додатково А. Мікоя-

на, Л. Берію та М. Первухіна¹. Та переформування складу комісії тривало й у липні та серпні 1941 р. 3 липня замінили голову Ради. Тепер ним став керівник радянських профспілок М. Шверник. А 16 липня спеціальною постановою ДКО “Про склад Ради з евакуації” вкотре підкорегували її кадровий склад, включивши, серед інших, й В. Абакумова. 16 серпня черговою постановою ДКО до Ради з евакуації долучили заступника начальника Головного управління тилу Червоної армії генерал-майора М. Захарова.

Включення до складу Ради з евакуації трьох перших осіб Наркомату внутрішніх справ СРСР — Л. Берії та двох його заступників С. Круглова та В. Абакумова свідчило про те, що на дане відомство покладається завдання брати активну участь у цьому процесі не лише задля оптимізації й організації процесу у складних умовах воєнного часу, а й вирішення специфічних питань.

Основні завдання та зміст заходів з евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна”, яку того ж дня було передано телеграфом усім командуючим фронтами і арміями, військовим радам фронтів, очільникам промислових наркоматів, секретарям відповідних партійних органів республік і областей. Першочерговій евакуації підлягало майно найважливіших промислових підприємств, сировинні ресурси й продовольство та інші цінності, що мали державне значення. Крім Ради з евакуації, право ухвалювати рішення з цього питання надавалося військовим радам фронтів. Безпосередньо ж їхнє виконання покладалось на місцеві органи радянської влади². 5 липня 1941 р. РНК СРСР видав ще один документ — “Про порядок евакуації населення у воєнний час”, який конкретизував заходи щодо вивезення у тил людей. Цими документами фактично було визначено основні принципи евакуаційної політики, специфіка якої полягала у тому, що через загрозу стрімкого наступу противника пріоритетним було визначено врятування техніки, обладнання, сировини тощо. Про людей тут не йшлося, оскільки на це, нібито, не вистачало ні часу, ні практичних можливостей³. Проте евакуації підлягали в першу чергу фахівці, які супроводжували вантажі й мали налагоджувати виробництво на нових місцях, інтелектуально-мистецька еліта та їхні родини.

В Україні, звідки до вивезення планувалися чи не найбільші обсяги матеріальних цінностей, 26 червня 1941 р. рішенням ЦК КП(б)У та РНК УРСР створено республіканську урядову комісію для керівництва евакуацією населення, закладів, а також військових та інших вантажів на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою⁴. Водночас ЦК КП(б)У і Раднарком республіки призначили уповноважених з керівництва евакуацією в областях, містах і районах. Як правило, це були секретарі обкомів, міськ- та райкомів партії. На місцях створювалися комісії, що складали плани вивезення на схід людей, устаткування підприємств, сільськогосподарської техніки колгоспів, радгоспів і МТС, сировини й продовольства. Українська РСР стала найголовнішою зоною евакуації. Приписувалося вивозити насамперед кваліфікованих робітників та службовців, людей похилого віку, жінок і молодь, промислове обладнання, верстати й машини, кольорові метали, пальне, хліб та інші ціннос-

ті, що мали державне значення. Незабаром на додаток до цієї постанови вийшла спеціальна інструкція про порядок демонтажу й відвантаження обладнання заводів і фабрик.

Сподівання на те, що ворог буде швидко зупинений, спричинили невизначеність у складанні евакуаційних планів у перші тижні війни. У липні 1941 р. передбачалося вивезти лише з прифронтових районів трохи більше 2 млн осіб (більшу частину — у Поволжя, решту — на Урал)⁵. Але негативний перебіг подій поламав ці проекти. Стало зрозумілим, що евакуація буде масштабнішою, а відстань, яку долатимуть стратегічні вантажі й люди, — значно більшою.

Ситуацію ускладнювала мобілізація до радянських Збройних сил значної кількості робітників, інженерно-технічного персоналу. Звиклі до надмірного контролю центру, керівники підприємств і галузей, партійні працівники — відповідальні за промислову сферу — постали перед необхідністю ухвалювати без зайвих зволікань та узгоджень важливі рішення, домагатися їхнього виконання й відповідати за наслідки. Війна посилила роль адміністративних засобів управління країною й водночас примушувала керівників усіх ланок виявляти ініціативу, винахідливість, кмітливість, розпорядливість та інші якості, які майже не культивувалися бюрократичною системою в довоєнний час.

Отже, відсутність продуманого плану економічних заходів на випадок агресії не дала змоги радянському керівництву в перші дні війни мінімізувати її згубні наслідки. Лише 30 червня 1941 р. було ухвалено мобілізаційний народногосподарський план на третій квартал поточного року. Проте, поява цього документа вже в ході бойових дій зумовила необхідність термінового внесення до нього істотних коректив, спричинених умовами воєнного часу. Головним стало переведення господарства країни на воєнний лад, мобілізація всіх економічних і людських ресурсів на розв'язання нових завдань. Документом передбачалися зміна профілю підприємств, перехід на випуск військової продукції, якої гостро потребував фронт.

Особливості евакуації промислових об'єктів у регіонах республіки

Евакуація матеріальних та людських ресурсів з України здійснювалася залежно від типу й стратегічного значення об'єкта. Пріоритетним було збереження тих сфер економіки, які необхідні для підтримання обороноздатності країни. Тому евакуації в першу чергу підлягали підприємства важкої промисловості загальносоюзного підпорядкування з їхніми кваліфікованими робітниками та інженерним персоналом, заводи й фабрики легкої, харчової промисловості, а вже потім — сільськогосподарські підприємства та цивільне населення. Евакуація промисловості на Урал, у Поволжя, Західний Сибір і Середню Азію (для створення там потужної бази з виробництва озброєння) почалася на ранніх стадіях війни, причому не лише з тих промислових центрів, котрим безпосередньо загрожували німецькі війська, а й з ін-

ших районів. Так, уже 5 липня 1941 г. було ухвалене урядове рішення про вивезення до Магнітогорська броньового стану Маріупольського заводу ім. Ілліча, хоча лінія фронту перебувала ще за сотні кілометрів від Маріуполя. Упродовж того ж тижня було вирішено відправити частину обладнання, робітників та інженерно-технічний персонал дизельного цеху Харківського тракторного заводу до Челябінська (Урал), де створювалося гігантське підприємство з виробництва важких танків (майбутній Танкоград).

Принцип почерговості й поетапності евакуації залежав і від оперативної обстановки, що складалася в місцях її проведення, а також від спеціалізації економіки у цій області. У кожному регіоні України даний процес мав свої особливості. Із західних областей, де розташовувалися переважно підприємства харчової та легкої промисловості, фактично не було можливості вивезти матеріальні цінності й людей. Частково вдалося евакуювати обладнання цукрової і спиртогорілчаної промисловості, сировину й готову продукцію з Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей.

Успішно завершилася евакуація найбільш цінного обладнання й основних кадрів найважливіших підприємств із центральних областей України. Наприклад, у Києві демонтаж обладнання вагоноремонтного заводу почався вже 27 червня 1941 р., а 1 липня 1941 р. відбув на схід перший ешелон (33 вагони з устаткуванням і 2 — з членами родин робітників підприємства). На початку липня було відправлено обладнання і сім'ї робітників заводу ім. Артема⁶. 14 липня 1941 р. почалася евакуація заводу "Ленінська кузня". До 9 вересня того ж року вдалося відправити на схід 1100 вагонів з обладнанням і людьми заводу "Арсенал". Згідно зі звітом Київського міськкому партії до ЦК КП(б)У, на початок вересня 1941 р. з Києва було евакуйовано найбільш цінне устаткування 197 великих підприємств, з них 152 — всесоюзного і республіканського підпорядкування, понад 335 тис. робітників та ІТП цих підприємств⁷. Це становить майже 30 % довоєнної кількості великих промислових об'єктів столиці України⁸.

У серпні почали вивозити устаткування металургійних підприємств Півдня України. Його демонтаж і відвантаження відбувалися цілодобово, часто під бомбардуванням авіації противника. Масштаби операції можна уявити з таких даних: для евакуації всього устаткування і запасів сировини одного тільки заводу "Запоріжсталь" необхідно було 8 тис. вагонів. На демонтажі підприємства щоденно працювало понад 9 тис. робітників. Основна частина обладнання, загальною вагою 50 тис. т, була використана на Магнітогорському металургійному комбінаті. 7 серпня 1941 р., відповідно до вказівок Ради з евакуації Раднаркому СРСР, з території Дніпропетровської області розпочався демонтаж та вивезення величезного трубопрокатного заводу⁹. Перший ешелон із заводським устаткуванням був відправлений 9 серпня, дев'ятий ешелон прибув до Первоуральська 6 вересня, а 24 грудня завод вже почав випускати продукцію. Дніпропетровські металургійні заводи ім. Держинського та ім. Петровського евакуювали всього за 7—10 днів. Такими ж темпами вивозилися цінні матеріали, прилади, механізми Нікопольських південнотрубного, коксохімічних заводів, великих гірничих підприємств. Всього

го 99 тис. вагонів вантажів направили із Дніпропетровської області у східні райони Радянського Союзу¹⁰.

Менш успішно відбувалася евакуація з Харківської і Сталінської областей, захоплених противником раніше, ніж це очікувалося. Тут широко застосовувалася тактика “випаленої землі”. ДКО ухвалив рішення про евакуацію підприємств Харкова 16 вересня 1941 р. “Через невідготовленість заводів до вантаження, відсутність засобів механізації вантажних робіт і головне через невправність і розгубленість адміністрації заводів, — зазначалося в одному зі спецповідомлень Транспортного управління НКВС СРСР від 4 жовтня 1941 р. — перебазування харківських підприємств йшло незадовільно”. Проте вже на 16 жовтня (за 10 днів до окупації міста) з Харкова були вивезені підприємства союзного підпорядкування з основним складом робітників, що становило 10 578 вагонів, 17,8 тис. робітників, 5,4 тис. осіб ІТП і 1,3 тис. службовців¹¹. Всього з Харкова до 15 жовтня 1941 р. вивезено понад 65 тис. мешканців міста та евакуйованих¹².

Рішення про евакуацію підприємств Донбасу було ухвалене Радою з евакуації лише 9 жовтня 1941 р., коли вже йшли бої на території області. Тому переміщення матеріальних цінностей здійснювалося дуже швидкими темпами. Всього 4—5 днів тривало вивезення обладнання й сировини Макіївського та Сталінського металургійних заводів, Рутченковського й Сталінського коксохімічних підприємств, Харцизького трубного заводу Маріуполя. Деякі підприємства, котрі випускали продукцію стратегічного значення, згідно зі вказівками профільних наркоматів та окремих главків, почали евакуйовувати обладнання окремих цехів набагато раніше — у середині серпня. Так були евакуйовані Горлівський азотнотуковий завод ім. С. Орджонікідзе (понад 650 вагонів), Слов'янські Новосодовий завод (понад 550 вагонів) та “Червоний хімік” (240 вагонів), Сталінський азотний завод, Костянтинівський цинковий завод, Микитівський ртутний комбінат, коксохімічний та інші заводи¹³. Всього із Сталінської та Ворошиловградської областей встигли вивезти в тил 11 870 вагонів з людьми, обладнанням і матеріалами¹⁴.

Надзвичайно важливим і складним виявилось перебазування енергетичного господарства УРСР, яке не можна демонтувати водночас з іншими підприємствами, оскільки багато воєнних заводів працювали, так би мовити, до останньої хвилини й потребували постачання електроенергії. Тому вивезення основного устаткування електростанцій і ТЕЦ здійснювалося практично паралельно з відступом радянських військ. Дуже часто обладнання, яке не встигали вивезти, просто знищували. Так, з Харкова було евакуйовано повністю 5 турбогенераторів ГЕС № 2, 3 та дві турбіни ТЕЦ тракторного заводу. Одна турбіна ТЕЦ ХТЗ і ГЕС № 1 виведені з ладу. З Києва вивезено три турбіни КРЕС, одна турбіна ТЕЦ і 3 котли. Решта турбін КРЕЦ та ТЕЦ, котрі не встигли демонтувати, — знищили, а ГЕС № 1 була виведена з ладу повністю. Підірвані Криворізька й Дніпродзержинська ГЕС, а також гребля Дніпрогесу. Зі Сталінської області вдалося вивезти все основне обладнання з будівництва Курахівської ГРЕС, частина обладнання Зуївської та Штерівської ДРЕС, 11 вагонів обладнання мережі Доненерго. У довідці про роботу галу-

зей економіки УРСР у липні—жовтні 1941 р. зазначалося, що “обладнання електростанцій та електромереж було евакуйоване незначною мірою й некомплектно, оскільки замість необхідних 4100 вагонів Наркоматом шляхів сполучення було надано лише 262 вагони. Тому невивезене електрообладнання Донецької області (за винятком ліній електропередач) було знищене”¹⁵.

Проблема нестачі рухомого складу на залізницях і надзвичайно стислі терміни евакуації не дали змоги вивезти з України багато готової продукції та стратегічної сировини. Так, на запорізьких заводах “залишилося 100.000 тонн металу та чавуну... Для вивезення одного чавуну в злитках понад 50 тис. тонн необхідно було б 2.500 вагонів”, — повідомляв начальник Управління НКВС Запорізької області Леонов наркомові внутрішніх справ СРСР В. Сергієнкові та заступникові наркома внутрішніх справ УРСР Ратушному¹⁶.

Необхідно враховувати, що демонтаж і вивезення устаткування багатьох українських підприємств відбувалися в умовах інтенсивного бомбардування противника. Наприклад, Запоріжжя обстрілювали щоденно по кілька разів. “Першого вересня на заводі Дніпроспецсталь снаряди потрапили в 3-й цех, де було вбито 3, тяжко поранено 4 робітників. На Запорізькому металургійному заводі тяжко поранено осколками снарядів 5 осіб. Це призводить до частих перерв у роботі, а також до втечі в багатьох випадках робітників із заводу”¹⁷. Без урахування всіх цих складних обставин не можна належно оцінити результати евакуаційної епопеї в УРСР.

За неповними даними, тільки з 10 областей України (Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, Луганської, Харківської, Одеської, Полтавської, Київської, Миколаївської та Чернігівської) в 1941 р. було евакуйовано більше 190 підприємств союзного значення, понад 360 підприємств наркоматів республіканського підпорядкування, багато підприємств промислової кооперації. Це переміщення промисловості на схід у розпал німецького вторгнення в 1941 р. було надзвичайно важливим досягненням радянської держави, котре відіграло важливу роль у створенні потужної воєнно-економічної бази, недосяжної для противника. Одночасно було б наївним припускати, що всі скільки-небудь значні промислові підприємства були вчасно евакуйовані або зруйновані, адже, за даними статистичного управління, в 1940 р. в Україні діяло понад 13 тис. великих промислових підприємств, що значно переважає кількість вивезених промислових об’єктів.

Евакуація урядових установ

У вересні 1941 р., коли стало зрозуміло, що Червона армія не зможе втримати оборонні рубежі на Дніпрі й Київ, вирішено було евакуйовати і зберегти керівне ядро РНК УРСР, Верховної Ради УРСР, ЦК КП(б)У. Ще в липні 1941 р. з Києва до Харкова були вивезені Держплан, основні наркомати (промисловості, земельних справ, освіти, фінансів, внутрішніх справ), управління й комітети (зокрема, Радіокомітет РАТАУ, Управління у справах мистецтв)¹⁸. Після захоплення Києва німецькими військами розпочалася евакуація наркоматів, управлінь та комітетів уряду УРСР з Харкова за межі Украї-

ни (переважно до Саратова, Воронежа), частина народних комісаріатів переїхала за місцем евакуації найбільших профільних українських підприємств — до Челябінська й Уфи¹⁹. Керівний апарат РНК УРСР залишив Україну не відразу: близько двох місяців — з жовтня до початку грудня 1941 р. — перебував у Старобільську Ворошиловградської області, потім переїхав до Саратова (основний склад) та Воронежа, де розмістився апарат ЦК КП(б)У²⁰. В січні 1943 р. українські урядові організації, а також видавництва республіканських газет переїхали до Москви, де вже з лютого 1943 р. розпочалася організаційна робота з реевакуації українського уряду на територію України²¹.

Уряд республіки після від'їзду зі столиці України як єдиний механізм фактично не діяв: його функції здебільшого перебрав на себе загальносоюзні органи. Звичайною практикою стало суміщення кількох відповідальних посад, що формалізувало виконання керівними особами одних обов'язків й концентрувало їхню увагу на вирішенні інших, найбільш нагальних у той момент проблем. Так, голова уряду Л. Корнієць у липні 1941 р. — жовтні 1942 р. був членом військрад Південного та Північнокавказького фронтів, Чорноморської групи військ, від травня до вересня 1943 р. — членом військради Воронезького фронту.

Евакуація закладів науки і культури з території УРСР

Евакуації підлягали не тільки промислові об'єкти, устаткування, сільськогосподарська техніка, а й культурно-освітні, наукові заклади, громадські організації, державні установи.

29 червня 1941 р. уряд України затвердив рішення про евакуацію Академії наук УРСР, а 3—7 липня визначив перелік наукових закладів, їхнього керівництва та провідних учених для вивезення вглиб країни²². Була реорганізована структура науково-дослідних установ Академії — близькі за профілем інститути об'єднувались, в результаті чого наукові сили були зосереджені в 15 науково-дослідних одиницях²³. Центром концентрації закладів АН УРСР визначили Уфу. Інститути технічного профілю планувалося евакуювати ближче до великих промислових підприємств — на Південний Урал, у Казахстан. Наприклад, Інститут електрозварювання вивезли у Нижній Тагіл на Уралвагонзавод, де розмістилися виробничі потужності Харківського танкового заводу ім. Комінтерну (№ 183), з яким ІЕЗ довгий час співпрацював до війни над освоєнням автоматичного зварювання броньованих швів під шаром флюсу. Перший ешелон виїхав з Києва 10 липня, другий — 20 липня. Перші одинадцять співробітників, які прибули у Нижній Тагіл 26 липня, вже 3 серпня приступили до роботи. Всього з чисельного штату інституту було евакуювано лише 20 науковців²⁴.

Скорочення кадрів наукових установ було викликане насамперед мобілізацією вчених до Червоної армії. Інша причина полягала в тому, що евакуація мала вибіркового характеру і вивезенню підлягали в основному академіки з родинами та деякі наукові працівники, тому частина науковців

не змогла вчасно виїхати і опинилася на окупованій території. Процес евакуації описує Н. Полонська-Василенко так: “На початок липня розіслано таємний наказ про евакуацію академіків з родинами до Уфи. Передбачалося також евакуювати найвидатніших наукових працівників. За браком місця в потягах їм було запропоновано виїздити баржами, причеплюваними до пароплавів. Так довозили до Кременчука, а звідти вже — потягом спрямовували до Уфи. З кожним днем виїзд з Києва робився, внаслідок посиленого бомбардування з німецьких і радянських літаків, все більш і більш небезпечним”²⁵. Академічні установи пакували своє майно, цінності, обладнання. Все це вивозилося до Уфи. Але зберегти і довести до місця призначення вдалося не все. Багато різних матеріалів, архівів загинуло. Серед них і цінний архів Коша Запорозького²⁶.

Вглиб країни відправили понад 20 академічних установ з основним устаткуванням, бібліотечними фондами, матеріальними цінностями, а також 32 вищі та середні навчальні заклади. Серед них — 6 медичних інститутів, два стоматологічних, 3 фармацевтичних, Харківський інститут удосконалення лікарів, 16 науково-дослідних інститутів, що підпорядковувалися Наркоматові охорони здоров’я²⁷. Були евакуйовані Київський, Харківський та Одеський державні університети, три педагогічні інститути, Інститут іноземних мов, Інститут журналістики, Київський художній інститут, Харківський та Київський театральні інститути, 10 спеціальних військових середніх шкіл²⁸.

У тилі райони Радянського Союзу виїхали 22 театри з основним складом артистів і майном, театри української і російської драми, опери і балету, кіностудії художніх, хронікальних та науково-документальних фільмів, Симфонічний оркестр УРСР, національні хорові капели “Думка”, “Трембіта”, капела бандуристів, Львівський театральний джаз-оркестр²⁹.

Нищення матеріальних цінностей у процесі евакуації

Усе цінне майно й продовольчі запаси, які неможливо було евакуювати в тил, підлягали руйнуванню та знищенню. Низка державних документів рекомендувала, вимагала здійснювати руйнування. Постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27, 29, 30 червня 1941 р. ставили завдання: під час відступу застосовувати тактику “випаленої землі”³⁰. Такі директиви отримали всі місцеві органи влади й парторганізації. Їм приписувалося знищувати все, що не вдалося евакуювати у східні райони СРСР: устаткування заводів, фабрик, колгоспну техніку, реманент, палити збіжжя, сільськогосподарську рослинність. Про це йшлося й у виступі Сталіна по радіо 3 липня 1941 р., у спеціальній постанові Державного Комітету Оборони від 22 липня 1941 р. та в інших документах.

Треба мати на увазі, що евакуація супроводжувалася значними матеріальними втратами: лише припинення виробничого процесу на тисячах підприємств призводило до величезних збитків. До того ж, демонтаж та перевезення залізницею коштували неабияких витрат. Але на це довелося йти

задля збереження виробничих потужностей країни та їхнього використання для потреб фронту, розгортання воєнного виробництва на нових ділянках. Не все можна було вивезти. Деякі види цінного обладнання, наприклад електростанцій, мали працювати до останнього. Тому часто-густо його демонтували вже під бомбардуванням ворожої артилерії. Так, надзвичайно цінні верстати з Дніпропетровська вивозили вже тоді, коли німецькі частини вступали до протилежного кінця міста. Те, що залишилося, намагалися привести у повну непридатність або ліквідувати.

Деякий час було незрозуміло: коли потрібно здійснювати руйнування? Наприклад, у листі від 3 липня 1941 р. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР і одночасно члена ДКО Л. Берії надійшла заява від одного чекіста із м. Богуслав Київської області, в якому повідомлялося про розпорядження секретаря райкому партії негайно знищити все цінне майно місцевих підприємств, посіви, коли противник перебував за 500 км від їхнього району³¹. ЦК КП(б)У 9 липня 1941 р. направив у Москву телеграму з пропозицією точно визначитися, коли потрібно знищувати майно МТС та інше обладнання у випадку наступу німецьких військ. Вважалося, що це потрібно робити в зоні 100—150 км від лінії фронту. Наступного дня ДКО СРСР за підписом Й. Сталіна дав відповідь на запит Києва, пояснивши, що знищення майна може здійснюватися тільки у зоні 70 км від лінії фронту і тільки у випадку вимушеного відступу радянських військ³².

Виконання цих директив гнітюче діяло на населення. Особливо коли спалювали найсвятіше для кожної людини — хліб. Ось як про це розповідав очевидець, який на той час перебував у Авдіївському районі Донецької області: “Там ми працювали дві з половиною, три неділі. В основному вивозили зерно з-під молотарки на станцію Очеретяна. До річч, насипали там величезний кагат цього зерна, а потім прийшли люди в цивільному, як називають цих кегебістів, облили це все керосином і запалили. (коротка пауза) Люди тамтешні, із населення, приходили, обливали себе водою, надівали собі на голову мішки, розгортали оцей... Причому, зерно цікаво горить: нема ні полум'я, ні диму, а тільки жар великий. Розгрібали цей жар, виймали зерно, яке ще було ціле, і насипали в мішечки і розносили по домам”³³. На Дніпропетровщині у період жорстоких оборонних боїв генерал Л. Малиновський заборонив палити збіжжя: “Це неможливо. Коли бійці побачать, що за їхніми спинами усе палає, вони не зможуть битися! Ми деморалізуємо армію. Я не піду на це! Спробуйте зрозуміти, що відчуває солдат, який отримав наказ битися до останньої краплі крові, не відступати, і який у той же час бачить, що за його спиною все піддають вогню! Адже, коли підпалюють, значить не вірять, що ворога буде затримано!”³⁴

Відхід радянських військ супроводжувався руйнівними роботами на залізничному транспорті з тим, щоб затримати просування ворога вглиб країни. Були підірвані дніпровські залізниці, мости у Черкасах, Кременчуці, Каневі, Дніпропетровську, Запоріжжі. Лише на Харківському залізничному вузлі і прилеглих до нього ділянках було встановлено 1303 міни уповільненої дії. В результаті цього було пущено під укіс 106 поїздів, висаджено у повітря

9 мостів³⁵. Тривалий час у радянській історіографії замовчувався той факт, що Дніпрогес був “достроково” — 18 серпня 1941 р. — підірваний військами Червоної армії. Це відбулося саме того дня, коли була ухвалена постанова ДКО про евакуацію його устаткування³⁶. Подібних фактів можна навести багато.

Результатами руйнувань під час відступу Червоної армії були дуже занепокоєні нацистські чиновники розвідувальних груп Економічного штабу “Схід”, які мали встановити можливості промислового виробництва, стан господарських об’єктів, кількість запасів сировини та готовність місцевого населення до співпраці³⁷. Звіти економічної розвідки свідчать про характер евакуаційних заходів в Україні. У цих документах підкреслювалося, що чим більше Радянський Союз мав часу перед відступом, тим більше залишав за собою руйнувань та демонтованих заводів. Так, західні області України не зазнали значних пошкоджень і страждали головним чином від пограбування господарства місцевим населенням та солдатами, але головні промислові території — міста на Дніпрі та Лівобережна Україна — були майже повністю зруйновані. Устаткування найважливіших галузей промисловості, таких як гірничопромислова, металургійна, машинобудівна та інших, було евакуйоване або вщент знищене. При цьому була вивезена й уся документація з підприємств, трестів і комісаріатів³⁸. Особливо ґрунтовно та вщент були зруйновані великі міста — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя. Так, у Харкові німецька економічна розвідка констатувала, що при відступі радянські війська підпалювали не тільки господарські об’єкти, а й житлові будинки. У Києві були затоплені всі буксири, підпалені продовольчі запаси, а в центрі були заміновані будинки, вибух яких викликав дуже велику пожежу, що могла спричинити повну руйнацію міста³⁹. При залізничних коліях пошкодження були не такими великими, однак майже увесь рухомий склад радянські частини забрали з собою. У східній частині України практично не залишилось таких господарських об’єктів, де не були б проведені демонтаж, підрип та підпали. Руйнування охоплювали не тільки великі заводи, а й невеликі підприємства. Окупантам залишилися здебільшого спустошені та зруйновані господарські об’єкти в Україні.

Роль спецслужб під час евакуації майна та населення вглиб країни

В останню чергу залишати територію, з якої відступала Червона армія, мали ті, на кого покладалося завдання знищувати все, що не вдалося вивезти. Так, у директиві НКДБ СРСР № 168 від 1 липня 1941 р. органи держбезпеки отримали наказ відходити лише з останніми радянськими частинами, попередньо перевіривши, “наскільки ретельно знищене на території СРСР, яку займе противник, народне добро (фабрики, склади, електростанції і все, що може виявитися корисним ворогові в його боротьбі з радянським народом)...”⁴⁰

Для підтримки порядку у прифронтових районах створювалися загороджувальні загони, які мали зупиняти всіх “дезертирів і мародерів”, тобто міс-

цевих жителів, хто без відповідних документів намагався виїхати в тил. Наприклад, у Дніпропетровській області було створено 7 таких загороджувальних загонів. Перша лінія їхнього розташування пролягала на кордоні з Кіровоградською областю (до загонів входило 425 осіб), друга — в районі переправ через Дніпро чисельністю 292 особи⁴¹.

До всіх промислових підприємств, що здійснювали демонтаж та евакуацію обладнання, також прикріплялися спеціальні групи відповідальних працівників НКВС, завданням яких було забезпечення “нормального своєчасного виконання цих заходів”⁴².

Одним з малодосліджених питань залишається діяльність спецслужб у справі евакуації ув'язнених тюрем та інших місць утримання. У директиві органам НКДБ наркома держбезпеки В. Меркулова від 23 червня 1941 р.* містилася вказівка щодо вирішення питання про вивезення переважної більшості арештованих, котрі числяться за НКДБ, НКВС, судом та прокуратурою, до центральних і східних районів СРСР. Наказувалося також розглянути справи арештованих органами НКДБ та скласти списки тих, котрих “доцільно розстріляти”⁴³.

І справді, коли радянські війська відступали, під впливом паніки або за браком засобів транспортування замість евакуації, як належало, ув'язнених більш як на три роки (тобто “політичних”) розстрілювали. Йшлося головним чином про бабусь та дідусів-опозиціонерів, арештованих ще у 20—30 роки і які навряд чи становили загрозу режимові. Так, загинула лідер партії есерів Марія Спиридонова, котра майже все життя просиділа у тюрмах — спочатку царських, а потім у радянських. У вересні 1941 р. в Орловській в'язниці був розстріляний Християн Раковський — політичний і державний діяч УРСР, засуджений у 1938 р. до 20 років ув'язнення.

У таємній записці від 4 липня 1941 р. на ім'я наркома внутрішніх справ Берія його підлеглі, посилаючись на неможливість повного вивезення ув'язнених з тюрем прифронтової смуги, пропонували звільнити лише жінок з дітьми, вагітних та неповнолітніх, а також засуджених за побутові, службові та інші, менш важливі злочини. Евакуації підлягали лише ті особи, котрі перебували під слідством, “стосовно яких подальше слідство необхідне для розкриття диверсійних, шпигунських і терористичних організацій та агентури ворога”. До всіх інших ув'язнених (у тому числі диверсантів, шпигунів, бандитів та дезертирів) застосовувати ВМП — розстріл⁴⁴. Ця пропозиція офіційно не була санкціонована ані політичними, ані державними рішеннями, але практично впроваджувалась у життя.

Поспішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України. Не в змозі вчасно евакуювати їх, протягом тижня, з 22 до 29 червня 1941 р., НКВС здійснив масове винищення

* Згаданий документ став наслідком директиви народного комісара внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР № 221, що містив вказівку: “Припинити звільнення з таборів, тюрем та колоній контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців”.

ня в'язнів без огляду на те, які звинувачення проти них висувалися. Масові вбивства відбулися у Львові, Самборі та Станіславі, де загинуло близько 10 тис. в'язнів, а в Ровно й Луцьку — ще 5 тис.⁴⁵ Організовані слідом за масовими депортаціями та наростаючим терором радянського режиму, ці екзекуції надалі були використані німецькою владою для розпалювання міжнаціональної ворожнечі, організації антиєврейських бунтів у західноукраїнських містах.

Особливості евакуації людей

Всебічне висвітлення проблеми евакуації цивільного населення неможливе без врахування тодішньої системи дозволів та контролю за пересуванням населення. Радянські громадяни ще у мирний час не могли вільно пересуватися по території СРСР. Паспортна система⁴⁶ не лише “прикріпила” селянина до його колгоспу, утворила когорту “мінусників” та “виселенців”, а й власника паспорта змусила щоразу звертатися до внутрішніх органів, якщо потрібно було хоча б на короткий час виїхати або вернутися в режимну місцевість.

З початком Другої світової війни зміни у паспортній системі були доповнені змінами у трудовому законодавстві. У травні 1940 р. НКВС СРСР розпорядився працівникам вугільної промисловості замість паспортів видавати спецпосвідчення⁴⁷. Паспорти зберігалися у відділах кадрів підприємств і видавалися на руки у виняткових випадках (наприклад, для надання документа в загс під час зміни прізвища, взяття шлюбу чи розлучення тощо). Цей порядок скасували тільки у травні 1948 р., повернувши паспорти власникам. Як і у вугільній промисловості, подібне становище у 1940—1944 рр. поширювалося й на ті галузі економіки, на підприємствах яких були особливо важкі умови праці і в яких постійно відчувалися труднощі з робочою силою (особливо некваліфікованими робітниками) — чорну та кольорову металургію, хімічну промисловість, важке машино-, суднобудування.

26 червня 1940 р. Указом Президії Верховної Ради (далі — ПВР) СРСР був заборонений самовільний перехід робітників на іншу роботу. У січні 1941 р. дію указу поширили на відмову від переходу на іншу, включаючи й низькооплачувану, роботу, понаднормових робіт, самовільне відлучення у робочий час та появу на роботі в нетверезому стані.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз була вжита низка заходів, котрі ще більше посилили контроль за пересуванням цивільного населення. Указом ПВР СРСР від 22 червня 1941 р. “Про воєнний стан” військовій владі надавалися особливі повноваження з контролю за в'їздом та виїздом із місцевостей, оголошених на воєнному стані: “Забороняти в'їзд і виїзд у місцевості, оголошені на воєнному стані чи то окремих її пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язки зі злочинним середовищем”⁴⁸.

Таємний циркуляр НКВС СРСР №171 від 17 липня 1941 р. приписував наркомам внутрішніх справ республік і начальникам управлінь НКВС країв

та областей наступний порядок “документації громадян, які прибувають без паспортів у тил, у зв’язку з воєнними подіями”. Найперше необхідно було перевірити всіх, хто опинився в тилу без паспортів: детально допитати про обставини втрати документів, установити місце їх отримання, надіслати туди запит і фотокартку заявника. Тільки після відповіді, що “підтверджувала видачу паспорта й ідентичність фотокарточки”, дозволялося видати паспорт. Якщо через німецьку окупацію здійснити перевірку було неможливо, а люди мали інші документи, котрі підтверджували особу кожного з них, вони отримували тимчасові посвідчення. Якщо були втрачені всі документи, то після прискіпливого допиту особі видавалася довідка, що не могла бути посвідченням особи, але давала можливість розраховувати на тимчасову прописку та роботу. В умовах війни наявність прописки й роботи давала можливість одержати картки на продукти харчування, що незрідка було єдиним джерелом харчування родин⁴⁹.

26 грудня 1941 р. вийшов новий Указ ПВР СРСР “Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємства”, яким усі робітники й службовці закріплялися за підприємствами без права звільнення. У документі наголошувалося: “Самовільне залишення робітниками та службовцями підприємств вказаних галузей промисловості, у тому числі евакуйованих, розглядати як дезертирство, а осіб, винних у самовільному залишенні (дезертирстві), карати тюремним ув’язненням на термін від 5 до 8 років”.

Несприятливий перебіг подій на фронті змусив радянський уряд вживати радикальних заходів для переміщення великих контингентів цивільного населення у тил. З огляду на наявну систему дозволів та заборон на пересування населення евакуація цивільних громадян із зони воєнних дій мала відбуватися за вказівкою військового командування, а з прифронтових та тилу районів — з дозволу Ради з евакуації. У Постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення й розміщення людських контингентів і цінного майна” були визначені конкретні завдання та почерговість евакуації. На доповнення до цього РНК СРСР 5 липня 1941 р. ухвалив рішення про порядок евакуації населення у воєнний час і про вивезення робітників та службовців евакуйованих підприємств. Були розроблені плани евакуації людей з прифронтової смуги із зазначенням пунктів розселення, термінів, порядку й почерговості вивезення. В усіх великих містах, на багатьох залізничних вузлах, станціях і пристанях були організовані евакуаційні пункти (наприкінці серпня їх налічувалося 128). Для керівництва роботою щодо евакуації людей, їх розташування й облаштування при раднаркомах республік, крайових та обласних виконкомах були створені відділи з евакуації. Облік евакуйованих здійснювався спеціально створеними при цих відділах довідковими бюро. 26 вересня 1941 р. при Раді з евакуації було створено Управління з евакуації населення на чолі із заступником голови РНК РРФСР К. Памфіловим⁵⁰. До нового Управління входили відділи з евакуації, працевлаштування, побутового обслуговування евакуйованих і Центральне

довідкове бюро. Загальна кількість уповноважених Управління на 1 січня 1942 р. становила 2757 осіб. На цей орган покладалося завдання організації вивезення населення із зони загрози, обслуговування в дорозі, прийом, розташування й облаштування на місцях. Вже сам факт створення структури, на яку покладалася координація і вирішення питань евакуації населення через три місяці після початку війни, свідчить про те, яке місце гуманітарна сфера займала в політиці радянського керівництва.

Основним методом перебазування людських мас було організоване вивезення робітників та службовців разом з підприємствами, установами й навчальними організаціями. Втім, з підприємствами могли виїхати не всі бажуючі, а тільки ті, хто був особливо потрібний для налагодження виробничого процесу на новому місці, оскільки транспортні можливості були досить обмежені. Згідно з виробленим Радою з евакуації Положенням про евакуацію робітників та службовців і членів їхніх сімей, кожен робітник міг вивезти до 100 кг вантажу і ще по 40 кг — на кожного члена родини. На час переїзду за працівниками зберігалася середньомісячна зарплата, а також чверть цієї суми на дружину та десята частина — на кожного непрацюючого члена родини⁵¹.

Для евакуаційних пасажирських ешелонів була встановлена середньодобова швидкість до 500—600 км. Оскільки гостро бракувало пасажирських вагонів, вивезення населення здійснювалося й у товарних вагонах, або й на платформах. Начальники доріг щодобово, не пізніше 22 годин, повинні були доповідати в Наркомат шляхів сполучення про кількість ешелонів та окремих вагонів з еваконаселенням станом на 18 год. У свою чергу, Наркомат шляхів сполучення щоденно надавав довідку в ДКО про кількість потягів з евакуйованими, що перебували на залізницях. На 1 липня 1941 р. по Вінницькій залізниці рухалося 29 ешелонів з людьми, Південній — 16, Південно-Західній — 10. З 24 червня до 18 липня через південний напрям пройшло на схід 349 поїздів з евакуйованим населенням⁵². Евакуація здійснювалася також автогужовими дорогами та водним і морським транспортом. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР змушені були прийняти постанову “Про забезпечення нормальної проїзності на основних автогужових дорогах УРСР”, у якій обкоми партії та облвиконкоми зобов’язувалися виділяти щодня певну кількість місцевого населення, підвід із візниками на будівництво доріг Київ—Харків, Полтава—Кременчук, Лубни—Черкаси—Сміла, Козелець—Ніжин—Глухів, Конотоп—Ромни—Лубни та ін.⁵³

Евакуація населення із зони воєнних дій, як уже зазначалося, здійснювалася згідно з наказом військового командування. Так, у наказі командувача Південно-Західного фронту М. Кирпоноса від 29 серпня 1941 р. йшлося тільки про евакуацію з Лівобережної України “семей начсостава местных гарнизонов и семей ответственных и инженерно-технических работников”⁵⁴. Ще в серпні видавалися накази військової ради Західного фронту про виселення всього цивільного населення з території бойових дій завширшки у 25 км⁵⁵. Але виконання цього наказу виявилось неможливим через швидкий наступ німецьких військ. Нemoжливим виявилось вивезення всього населен-

ня при відступі, як цього вимагав наказ № 0428 від 17 листопада 1941 р., підписаний Й. Сталіним та начальником Генштабу Б. Шапошниковим⁵⁶.

Своєрідною формою евакуації можна вважати й виведення в тиліві райони людей, яких належало найближчим часом мобілізувати. Збереглися спогади учасників цих походів на схід. “Побув я вдома приблизно з тиждень, коли оголосили про відправку молоді 1922—1925 років народження на схід у тил. З нашого села молоді було приблизно 30 осіб. Відправили нас до районного центру у Ржищів. Там вже зібрали хлопців з інших сіл і коли построїли, то нарахували 400 осіб. Вся ця маса хлопців рушила пішки на Канів. У колони був командир і політрук. Йшли світовий день. На вечір приходили в певне село, де колгоспники готували для нас у великих котлах їжу. Годували раз на день. Спочатку, коли в торбах ще була домашня їжа, то було терпимо, а потім почали відчувати недостачу їжі. Ввечері селяни брали нас на ночівлю, старалися пригостити чим-небудь, а ранком давали їжу на дорогу. Так ми перешли Дніпро і вже йшли по Полтавській області. На вісімнадцяту добу ходу надійшов наказ. Суть його була такою, що хлопці 1922, 1923 років народження з освітою 9 класів можуть добровільно йти до армії”⁵⁷. Подальша доля автора цитованих спогадів доволі типова. Їхня рота добровольців, після місяця перебування у військовому тренувальному таборі під Лубнами, потрапила в оточення й підлітки, вже хто як міг, вернулися до своїх домівок. Радянські дослідники наводять цифру в 10 млн осіб виведених таким чином у тил⁵⁸. Але більш імовірно, що це дані про кількість відправлених в тиліві райони мобілізованих людей. Встановити ж, скільки з них таки дійшло до пунктів призначення, або вирвалося з оточення, немає можливості.

Переміщенню в тил в обов’язковому порядку підлягали іноземці, що проживали в СРСР і особи без громадянства, німецьке населення різних регіонів європейської частини Радянського Союзу. Їх розглядали як потенційну загрозу для держави⁵⁹. Впродовж перших днів війни тільки в Києві було арештовано понад 800 осіб німецької національності, які проходили за різними розробками органів НКВС-НКДБ і були відправлені в тиліві області для відбування покарання⁶⁰. Правовою основою для їх проведення був Указ ПВР СРСР від 22 червня 1941 р. про оголошення воєнного стану в окремих місцевостях.

Слідом за мобілізацією була проведена депортація німецького населення з України. У вересні почалась депортація німців із Запорізької, Ворошиловградської та Сталінської областей відповідно до постанови ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р. З передбачених до виселення 109 487 осіб, за звітами НКВС, було фактично депортовано до Казахстану і Новосибірської області 79 589 осіб⁶¹. З Криму від серпня до 11 вересня 1941 р. було виселено понад 60 тис. осіб німецької національності⁶².

Реальна ситуація з евакуацією населення далеко не завжди відповідала чіткій і логічній схемі, розробленій у кабінетах влади. Те, що відбувалося, дехто з очевидців називав не інакше, як панічною втечею. У Києві в перші дні війни ще ніхто не вірив, що місто можуть залишити, а до кінця червня у залізничних касах у Ботанічному саду вже стояли багатотисячні черги. Але виї-

хати могли далеко не всі: у першу чергу вивозили людей з організаціями — заводами, фабриками, театрами. Залізниці були перевантажені, люди їхали на схід, не знаючи, що чекає попереду, але головним було дістатися до нових, безпечних місць.

При цьому раціональна доцільність евакуаційних заходів часто вступала у суперечність з політично-пропагандистськими вимогами стримувати паніку та пораженьські настрої серед населення. Нерідко партійні й радянські органи влади спочатку видавали накази про невиїзд з населених пунктів, а самі, користуючись службовим транспортом і становищем, відправляли з міст родини, майно, або втікали самі. Про паніку й некомпетентність серед керівників різного рівня повідомляється також у зведенні управління політичної пропаганди Західного фронту від 6 липня 1941 р.: “В окремих районах партійні та радянські організації виявляють виняткову розгубленість та паніку. Окремі працівники районів виїхали разом зі своїми родинами задовго до евакуації. Керівні працівники Гродненського, Новоград-Волинського, Коростенського, Тернопільського районів у паніці втекли задовго до відступу наших військ, до того ж, замість того, щоб вивезти державні матеріальні цінності, відправляли транспортом, що був у їхньому розпорядженні, особисті речі. У Коростенському районі залишений партархів райкому КП(б)У і різні справи районних організацій у незачинених кімнатах”⁶³. За повідомленням Одеського обкому КП(б)У до середини жовтня 1941 р. в області виявлено 278 комуністів, котрі “дезертирували з обласного центру”, серед них чимало керівників обласних, міських і районних установ та підприємств. Усіх їх було виключено з партії, а 7 засуджено⁶⁴. Тим часом, коли впливові функціонери рятувалися втечею, чимало рядових працівників радянських установ не мали змоги виїхати. Саме так трапилося із секретарем міськради Вовчанська (Харківська обл.) О. Карпенко. Незважаючи на те, що вона мала трьох дітей і хворого чоловіка, районні організації не допомогли їй виїхати, і вона залишилась на окупованій території⁶⁵.

Чимало прикладів реакції пересічних громадян на дії керівної номенклатури, що вирішувала власні проблеми за рахунок держави, використовуючи при цьому службове становище та більші, ніж у інших, можливості, наводилося у спеціальних повідомленнях УНКВС на адресу наркома внутрішніх справ УРСР. 10 серпня 1941 р. під час підготовки до виїзду 10 вантажівок, в яких мали евакуюватися київські науковці та співробітники Наркомату охорони здоров'я 200 їхніх сусідів з вул. Рейтарської намагалися перешкодити цьому, вказуючи на несправедливе ставлення до інших киян, яких залишали напризволяще у столиці⁶⁶. Подібна ситуація описується в іншому документі — листі з родинного архіву відомого історика міста Києва Дмитра Малакова: “У місті роботи немає, всіх звільнили, видали на руки документи, що хочете, те й робіть. Коли ми з Мусиком йшли до Марії Андріївни, вся вулиця Інститутська й Хрещатик були запружені машинами НКВС, навантаженими речами й меблями для відправки до Харкова. Багато людей обурювалися поведінкою деяких працівників НКВС у той час”⁶⁷.

У Дніпропетровській області начальник шахтоуправління “Більшовик” замість демонтажу, вивезення обладнання шахти залишив підприємство, зайнявшись евакуацією своєї родини. За його відсутності група робітників на чолі з кріпильником Івановим, залишила роботу й пограбувала магазин при копальні. Робітники забрали спиртні напої, м’ясні продукти й почали пиячити. “Робітниця цієї шахти, член партії Путноченко Ганна, разом з іншими працівниками побила дружин червоноармійців, які евакуюювалися, викрикуючи антирадянські гасла”⁶⁸. Про аналогічні випадки у Харкові йшлося у записці, переданій по ВЧ, заступником наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії, від 26 вересня 1941 р. Зокрема повідомлялося, що евакуація міського населення здійснюється вкрай незадовільно, результатом чого стали масові вияви невдоволення людей, яких дописувач іменував “контрреволюційними елементами”. Останні, начебто, поширювали чутки про те, що евакуюють родини лише керівних осіб, а населення ігнорують взагалі⁶⁹. Очевидно, сім’ї партійних працівників, керівників підприємств перебували на виду в пересічних мешканців міста й до їхньої поведінки була прикута особлива увага. Аналіз статистичних даних про кількість евакуюваного населення з Харкова показує: на 15 жовтня 1941 р. було вивезено 65 348 осіб, з яких найбільше виїхало родин залізничників — 17 666 осіб. Рідні партійних працівників та співробітників НКВС становили лише 11 % від загальної кількості евакуюваних: 2901 партпрацівників, 5086 — членів сімей співробітників НКВС та 3945 осіб з родин обласного й районного партактиву. З Харкова евакуювано 14 146 членів родин військовослужбовців, 9520 осіб із сімей робітників та службовців й 9379 осіб, які прибули до міста з інших областей республіки через евакопункти⁷⁰.

Однак не всі мешканці, — і на це були різні причини, — прагнули евакуюватися. Трапляється чимало повідомлень про відмову робітників виїжджати разом зі своїм підприємством. “Серед робітників Харківського танкобудівного заводу № 183, які підлягали евакуації на Уралвагонзавод в першу чергу, трапляються випадки відмови від виїзду до Нижнього Тагілу. Особливо таке часто трапляється серед робітників, котрі живуть у сільській місцевості і пов’язані зі своїм господарством”⁷¹.

Планами евакуації передбачалися нові місця розміщення підприємств, установ і певної кількості людей у Поволжі, на Уралі, в Середній Азії, на Північному Кавказі. Однак таку величезну масу, яка зрушила з місць постійного проживання, прилаштувати й забезпечити необхідним було вкрай важко. Гостро стояла проблема виплати заробітної плати, підйомних та інших видів матеріальної підтримки евакуюваних і їхніх родин. Прибуваючи на нові місця, люди надсилали на адресу керівних органів багато листів, у яких благали надати їм грошову чи матеріальну допомогу, організувати побут. Досить часто причиною непорозумінь ставали відсутність нових адрес, або приїзд тієї чи іншої групи людей до інших, ніж це було визначено раніше, місць.

Більшість людей долали далеку дорогу у надзвичайно важких умовах. У більш-менш обладнаних вагонах їхали жінки та діти, а також номенклатура. Та й їх ущільнювали до краю — замість 36 осіб у вагони набивалося зазвичай по 80—100 осіб. Траплялося, що люди їхали на платформах поруч з обладнанням і верстатами, ховаючись від дощу під легким брезентом.

На вузлових залізничних станціях були організовані спеціальні евакопункти, де опікувалися організаційними питаннями, відправляли ешелони й по потребі і змозі забезпечували людей медичним обслуговуванням та харчуванням. Проте й вони мало що могли зробити. Швидкі темпи, мобілізація наявних ресурсів для потреб фронту відсували на задній план турботу про потреби евакуйованих. Більшість із них мусили самі дбати про себе. До того ж, часто-густо ешелони тривалий час затримувалися на станціях. Здебільшого це траплялося через те, що пропускали військові вантажі до лінії фронту, через напади ворожої авіації, іноді через брак належного досвіду щодо організації таких масштабних заходів, оперативного реагування місцевої влади.

Загалом, оцінюючи результати евакуації в Україні, зазначимо, що швидко просування військ агресорів, бомбардування й артилерійські обстріли залізниць і шосейних доріг, вокзалів, під'їзних шляхів завадили виїзду багатьох жителів західних областей України. Причинами незадовільного проведення евакуації населення були й недооцінка воєнної обстановки, котра швидко погіршувалась, і намагання виробляти продукцію до останнього, і заборона місцевим органам влади виїжджати у тил без спеціального дозволу, щоб не сіяти паніку. Великі труднощі під час евакуації населення виникали через те, що основна частина рухомого складу залізниць вивозила промислове устаткування, продовольство та інші матеріальні цінності. А люди фактично виходили з районів бойових дій пішки. Виняток становили кваліфіковані кадри, ІТП, спеціалісти сільського господарства, які були потрібні для відновлення виробництва на сході.

В абсолютних показниках з України було евакуйовано приблизно 3,5 млн осіб⁷², що становить менше 10 % від довоєнної кількості населення республіки. В. Гриневич вважає, що це завищені показники, а фактично лише 2—2,5 млн осіб спромоглися евакуюватися з України (тобто 6—7 % її населення)⁷³. Найбільше людей виїхало з великих міст УРСР, де концентрувалися підприємства оборонного значення: 335 тис. — з Києва, майже півмільйона — з Донбасу. Згідно з даними перепису населення, проведеного 1942 р. німецькою окупаційною владою, у сільській місцевості проживало понад 80 % довоєнної кількості населення (із врахуванням мобілізації до Червоної армії, евакуації, розстрілів єврейського населення та інших категорій “небажаних”). Наприклад, якщо порівняти відомості перепису населення Київської області 1939 р.⁷⁴ та 1942 р.⁷⁵, то виявиться, що майже 84 % довоєнної кількості жителів сільських районів області проживали тут під час нацистської окупації. Для повнішого уявлення про тодішні демографічні міграції треба врахувати й те, що певна частина міських жителів з тих чи інших причин опинилася в селі.

* * *

Евакуацію продуктивних сил України в 1941 р. та розселення відповідних фахівців на сході в надзвичайно короткі терміни варто зарахувати до найбільш масштабних організаційних заходів початкового періоду війни Радянського Союзу з нацистською Німеччиною. Всього у східні райони СРСР з Української РСР було вивезено найбільш сучасне на той час обладнання понад 550 великих підприємств оборонної, машинобудівної, металургійної та легкої промисловості, що становило майже половину всіх потужностей, введених у дію на сході. Було евакуйовано найбільш цінне майно науково-дослідних організацій, зокрема Академії наук, а також сотні тисяч фахівців і членів їх родин.

Особливості господарського розвитку регіонів і воєнна ситуація визначили специфіку й характер проведення евакуації. Найбільш вдалим було перебазування продуктивних сил центральних областей України, майже не вдалося врятувати майно західних, найбільша кількість проблем виникла при евакуації з північних та східних областей республіки. Евакуація промислових підприємств відбувалася значно організованіше й повніше, ніж сільськогосподарського майна. Однак проведена у 1941—1942 рр. евакуація з України вражає своїми масштабами. Відбудовані на сході СРСР українські промислові підприємства, колгоспи, радгоспи, МТС та інші установи відіграли значну роль у зміцненні економічної бази Радянського Союзу на вирішальному етапі війни.

¹ Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941—1942 гг. — М., 1966. — С. 10.

² Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 6. — С. 208.

³ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Ред. кол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 729.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 23. — Арк. 149.

⁵ Потемкина М.Н. Эвакуация в годы Великой Отечественной войны на Урале: люди и судьбы. — Магнитогорск, 2002. — С. 51, 52.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 308. — Арк. 77, 94, 111.

⁷ ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 102. — Арк. 59—61.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4345. — Арк. 5а. Згідно з даними Статистичного управління УРСР, в 1940 р. в Києві нараховувалося 651 велике й 577 дрібних підприємств.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 34 (1951 р.). — Спр. 2. — Арк. 67—70.

¹⁰ Історія Української РСР: У 8-ми т. — Т. 7. — С. 66.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 24. — Арк. 21.

¹² Там само. — Арк. 24.

¹³ Там само. — Арк. 20.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — Т. 1. — С. 280.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 24. — Арк. 21.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 34 (1951 р.). — Спр. 15. — Арк. 8—10.

¹⁷ Там само: Записка по “ВЧ”-зв’язку начальника Управління НКВС Запорізької області Леонова наркомові внутрішніх справ В. Сергієнку та заступникові наркома внутрішніх справ УРСР Ратушному про хід евакуації заводів м. Запоріжжя.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 372.

¹⁹ Там само. — Спр. 401. — Арк. 9, 11, 12.

²⁰ Там само. — Спр. 399, 400, 401.

²¹ Там само. — Спр. 401, 681.

²² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 362. — Арк. 10, 11.

²³ Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982. — С. 19.

²⁴ Архів Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона. Звіт про науково-дослідницьку роботу Інституту електрозварювання за 1941—1943 рр. — Оп. 1. — Од. зб. 157.

²⁵ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: нарис історії. — Ч. 2. — К., 1993. — С. 62.

²⁶ *Верба І.* Сторінки історії Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 — початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 32. — Арк. 38.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. — Арк. 38, 39.

³⁰ Там само. — Спр. 3. — Арк. 3—6.

³¹ ГДА СБУ. — Ф.16. — Оп. 34 (1951). — Спр. 5. — Арк. 190, 191.

³² Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. — К.; Львів, 2003. — С.129.

³³ Інтерв’ю з Клименком Іваном Кириловичем, 1923 р. н., с. Германівська Слобідка, Обухівський р-н, Київська обл. Запис 26.01. та 08.02.2006, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL015.

³⁴ Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 488.

³⁵ *Терехин К.П., Таралов А.С., Томашевский А.А.* Воины стальных магистралей. — М., 1969. — С. 106.

³⁶ Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 133.

³⁷ *Науменко В.М.* Політика Економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941—1944 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. — К., 2009. — С. 57.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. документов Т. 2, кн. 1. Начало. 22 июня — 31 августа 1941 г. — М., 2000. — С. 137.

⁴¹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 34 (1951 р.). — Спр. 2. — Арк. 67—70.

⁴² Там само.

⁴³ *Кулаковський П.* Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — № 1. — С. 192.

⁴⁴ Эвакуация заключенных из тюрем НКВД СССР в 1941—1945 годах. Публикация А.И. Кокурина // Военно-исторический архив. — М., 1997. — Вып. 2. — С. 238.

⁴⁵ *Романів О., Федущак І.* Західноукраїнська трагедія. 1941. — Львів; Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка; Фундація Укр. Вільного ун-ту в США, 2002. — 428 с.

⁴⁶ Більш детально про паспортну систему див.: *Попов В.* Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. — 1996. — № 6; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної вій-

ни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 125—142; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Укр. істор. журн. — 1999. — № 3, 4.

⁴⁷ *Полов В.* Назв. праця. — С. 14.

⁴⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: В 2-х ч. / Генеральная прокуратура РФ; Под общ. ред. Г.Ф. Весновской. — Курск, 1999. — Ч. 1. — С. 215, 216.

⁴⁹ *Полов В.* Назв. праця. — С. 14.

⁵⁰ Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941—1942 гг. — М., 1966. — С. 72.

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 267. — Арк. 12.

⁵² Українська РСР У Великій Вітчизняній війні... — Т. 1. — С. 286.

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 678. — Арк. 80—83.

⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 24. — Арк. 12.

⁵⁵ *Полян П.* Не по своей воле... // История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001. — С. 103.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Спогади Маркіна Григорія Ілліча, 1925 р. н., с. Гребені, Київська обл. // Укр. в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив. — К., 2009 (пер. з рос.).

⁵⁸ Население России в XX веке: Исторические очерки: В 3-х т. — М., 2001. — Т. 2: 1940—1959. — С. 57.

⁵⁹ Більш детально див. у цій-таки кн. § *Айсфельд А., Мартиненко В.* Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. — Т. 1. — С. 595—643.

⁶⁰ *Хаустов В. Н.* Органы государственной безопасности в тылу и на фронте // Война и общество, 1941—1945: В 2-х кн. — М., 2004. — Кн. 2. — С. 361.

⁶¹ *Бердинских В. А.* История одного лагеря (Вятлаг). — М., 2001. — С. 330.

⁶² *Бажан О. Г.* Депортації народів Криму в роки Другої світової війни крізь призму документів радянських спецслужб // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Вип. 26. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — С. 159.

⁶³ Київ у дні нацистської навали... — С. 134, 135.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 43. — Арк. 3.

⁶⁵ Там само. — Спр. 61. — Арк. 9, 10.

⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 34 (1951 р.). — Спр. 5. — Арк. 137—142.

⁶⁷ *Малаков Д.* Кияни. Війна. Німці. — К., 2008. — С. 178.

⁶⁸ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 34 (1951 р.). — Спр. 2. — Арк. 67—70: Записка по "ВЧ"-зв'язку наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка членові військової ради Південно-Західного напрямку М. Хрущову про негативні явища у ході евакуації обладнання промислових об'єктів, жінок, дітей у деяких районах, містах Дніпропетровської області від 10.08.1941.

⁶⁹ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 2, кн. 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 г. — М., 2000. — С. 145.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 24. — Арк. 16.

⁷¹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 34 (1951 р.). — Спр. 15. — Арк. 17—20.

⁷² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 489.

⁷³ *Гриневич В. А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.). — К., 2007. — С. 313.

⁷⁴ ДАКО. — Ф. Р-4758. — Оп. 2. — Спр. 54, 55.

⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 76.

Т. ПЕРШИНА

Становлення ВПК у східних регіонах СРСР: участь українських виробників у вирішенні воєнно-економічних завдань

Зпочатком війни найсуттєвішою складовою частиною перебудови економіки СРСР на воєнний лад була евакуація військово-промислової та сировинно-продовольчої бази, розташованої на території України. Від успішного перебазування продуктивних сил, розміщення і введення їх у дію в максимально стислі терміни, прискореного нарощування військового виробництва в остаточному підсумку залежав результат збройного протистояння з нацистською Німеччиною.

Для усвідомлення значимості й масштабності звершеного мільйонами робітників, колгоспників, службовців, науково-технічних працівників у тилу суттєво важливим є з'ясування стану розвитку економіки східних районів СРСР на початку війни.

У передвоєнний період військова промисловість на Сході перебувала лише в стадії становлення. Забезпеченість всезростаючих потреб фронту в озброєнні, бойовій техніці і боєприпасах безпосередньо залежала від розвитку базових галузей індустрії — чорної металургії, паливної, електроенергетичної промисловості. Виключне значення для військового господарства мала чорна металургія. Провідні галузі військової промисловості були металомісткими й висували особливо високі вимоги до металургійної продукції. Виникла гостра необхідність в нарощуванні виплавки металу взагалі, але передусім спеціальних його сортів — легованого чавуну, високоякісних сталей, прокату особливих профілів, корабельної броні, броньового листа і покочок для авіаційної і танкової промисловості, снарядної заготовки, широкого асортименту труб для виробництва озброєння, боєприпасів тощо.

Заводи Сходу давали, головним чином, рядовий метал. Східна металургія виробляла якісні сталі у надто обмежених обсягах і зовсім не випускала високосортні спеціальні сталі, необхідні для виробництва військової техніки. Так, з усього металу, який випускав напередодні війни Магнітогорський комбінат, 88 % становили рядові марки і лише 12 % — якісні¹. На Кузнєцькому металургійному комбінаті частка легованого прокату в 1940 р. не перевищувала 2,2 % від загального обсягу його виробництва². Зовсім не вироблявся броньовий метал. Необхідно враховувати й те, що виробництво металу вищої якості для оборонних галузей вимагало не тільки застосування новітніх технологій (більш складних і трудомістких)*, нового обладнання, а й істотно

* Виплавка і прокатка якісних і спеціальних сталей за трудомісткістю складніша від виробництва рядових марок на 30—50 %, а в деяких випадках — на 100 % (бронелист і деякі види снарядної заготовки). (Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 58. — Арк. 6).

вищої кваліфікації сталеварів і майстрів. У роки війни на металургійних підприємствах Сходу інтенсивно впроваджувався передовий досвід металургів Донбасу та Придніпров'я, внаслідок чого поліпшувалися і вдосконалювалися технологічні процеси, запроваджувалися прогресивні методи виплавки металу.

У мирний час провідне місце в СРСР за рівнем розвитку чорної металургії належало Україні. Якісна металургія зосереджувалася переважно на металургійних підприємствах Півдня і перш за все — Маріупольському заводі ім. Ілліча. У 1940 р. українська металургія давала 64,1 % чавуну, 53,7 % сталі, 55,3 % прокату чорних металів, що вироблялися в Союзі³. Найбільша кількість металу з Півдня надходила в Центральний район, розвинене машинобудування якого споживало переважно привізний метал (насамперед, з України). Значна частина продукції металургійної промисловості УРСР йшла в області європейської Півночі Союзу (перш за все Ленінград), Нижнє і Середнє Поволжя, Закавказзя, тощо. Деяку кількість “південного” металу споживали також Урал, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Казахстан. Чорна металургія України спеціалізувалася, на відміну від металургії Уралу й Сибіру, на відносно широкому сортаменті продукції.

Одним з найбільш важливих вважалося питання організації на Сході виробництва товстого листа для виготовлення танкової броні. Підприємства чорної металургії Уралу й Сибіру не мали товстолистових прокатних станів. Виробництво танкової броні зосереджувалося в основному на заводах Півдня і Центру.

Подальше зростання виплавки металу потребувало створення необхідних потужностей у суміжних галузях, які б забезпечували металургійні підприємства сировиною і допоміжними матеріалами. Найважливішими підгалузями в системі чорної металургії є гірничорудне і коксохімічне виробництва. З них починається технологічний процес вироблення металу. Між тим, після окупації ворогом Півдня металургійні заводи Уралу й Сибіру були позбавлені багатьох видів стратегічної сировини. Родовища деяких з них на Сході в передвоєнний період залишалися недостатньо розвіданими.

З перших днів війни чи не найбільш складним і виключно важливим завданням стало забезпечення чорної металургії Сходу марганцем, без якого неможливе виробництво якісних, високолегованих сталей — основи військової промисловості. До війни марганцева руда доставлялася з південних родовищ — Нікопольського (Придніпров'я) та Чіатурського (Грузія). Ці райони в 1940 р. давали 91,6 % високоякісного марганцю від загальносоюзного видобутку⁴. Частина марганцевої руди з України експортувалася за кордон.

Напружена ситуація склалася також із забезпеченням східних металургійних заводів залізною рудою. Основними її постачальниками були рудники Криворізького залізорудного басейну, а також Керченський залізорудний район. Якість руди основних українських залізорудних родовищ була надвисокою*. За розмірами запасів і якістю залізної руди родовища Півдня по-

* Криворізьку руду відзначає високий вміст заліза — 55—69 % від маси рудного концентрату. Натомість присутні лише сліди шкідливих домішок (90 % руди фактично позбавлені сірки та її металевих сполук).

сідали одне з перших місць у світі⁵. Напередодні війни видобуток залізної руди в республіці становив 67,6 % всієї руди, яку добували на підприємствах гірничорудної промисловості країни⁶. Водночас Урал і Західний Сибір давали близько 8,6 млн т⁷. В цілому гірничорудна промисловість України забезпечувала залізною і марганцевою рудами всю металургійну промисловість Центру і Півдня Росії і надсилала велику її кількість на експорт.

Не менш складною проблемою стало забезпечення металургійних заводів Сибіру й Уралу коксом внаслідок втрати через воєнні дії всіх південних коксохімічних підприємств. Із 35,3 млн т коксівного вугілля, видобутого в Союзі в 1940 р., частка Донецького басейну сягала 75,3 %, Кузбасу — близько 17 %, решту давали Караганда й Урал⁸. На донецькому коксівному вугіллі до війни працювала половина металургійних заводів Радянського Союзу.

До 75 % виробництва всієї кількості вогнетривкої цегли, без якої неможливе виробництво чорного металу (на тонну чорного металу витрачається 0,1 т вогнетривів), напередодні війни зосереджувалося в Донбасі.

Успішне функціонування всіх галузей господарського комплексу залежало від того, наскільки вони забезпечені паливом. Не випадково в одній з передовиць газети “Правда” наголошувалося, що “під час війни вугілля — це не просто паливо. Це танки, це літаки, це зброя, це снаряди. Виробництво озброєння і боєприпасів лише завершується на складних конвейєрах військових заводів, а починається воно у вугільних лавах, в забоях шахт”⁹. В 1940 р. вугільні підприємства республіки, оснащені високопродуктивним обладнанням давали 50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля¹⁰. Донецький басейн був основною паливною базою промисловості, залізничного транспорту, електростанцій не тільки України, а й майже всієї європейської частини СРСР. До війни вугілля з Донбасу отримували 60 % всіх металургійних підприємств, 70 % підприємств основної хімії, 60 % залізничного транспорту, майже половина електростанцій Радянського Союзу¹¹. Напередодні війни вивіз вугілля з Донбасу щорічно збільшувався, географія його розподілу розширювалася. В окремі роки вугілля з України експортували до Італії, Франції, Канади, Греції, Туреччини, Єгипту.

Війна вимагала докорінних змін в сортаменті вироблюваних труб і жорсткіших технічних умов на якість трубної продукції. Внаслідок бойових дій та окупації Півдня майже три чверті всіх потужностей трубопрокатної промисловості були втрачені. Водночас південні заводи були єдиними виробниками деяких труб, особливо — великих діаметрів. Заводи на Сході випускали труби в обмеженій кількості й не тієї номенклатури, якої потребувала оборонна індустрія. Склався критичний стан із забезпеченням трубами найважливіших галузей промисловості: авіаційної, танкової, озброєння, суднобудівної, нафтової та інших. Збільшення випуску цього виду продукції стало особливо нагальним, першочерговим завданням.

Починаючи з другої половини 1941 р., енергетика стала найбільш уразливою ланкою економіки країни. З кожним днем загрозливо збільшувалася диспропорція між потребами промисловості в електроенергії та її виробництвом. Розвиток енергетичних потужностей у східних районах майже цілком був по-

в'язаний з новим будівництвом. Рішеннями ЦК ВКП(б), ДКО і РНК СРСР передбачалося посилення вже існуючих і будівництво нових електростанцій за рахунок використання, передусім, евакуйованих з Півдня і Центру котлів і турбін.

В справі економічного забезпечення потреб військового виробництва досить важливого значення набував розвиток хімічної промисловості. Проте більшість хімічних заводів країни — содові, коксохімічні, сірчаноокислі, азотні — були розташовані у Придніпров'ї і Донбасі. Содові заводи республіки, наприклад, у роки третьої п'ятирічки випускали 80 % загальносоюзного виробництва цього продукту¹². Основні виробничі потужності хімічних підприємств все ж вдалося евакуювати в східні райони.

Побіжний огляд стану економіки тилових районів Радянського Союзу та підвищення вимог до неї у зв'язку з війною свідчить, що становлення і подальший розвиток на Сході військового господарства і власне оборонної промисловості істотно залежали від евакуйованих виробничих потужностей. Аналіз воєнної перебудови економіки східних регіонів як у цілому, так і окремо по галузях, а також ходу евакуації продуктивних сил з України дає змогу зробити висновок, що практично все, без чого не могло відбутися становлення і функціонування воєнно-промислової бази в тилу, було з республіки вивезено.

Жорстка централізація управлінської вертикалі, порівняно висока технічна оснащеність української промисловості*, наявність чисельних кадрів кваліфікованих робітників, інженерів і техніків** дали можливість з початком війни майже блискавично здійснити перебудову і мобілізацію економіки республіки на воєнні потреби. У перші місяці війни основний тягар у забезпеченні потреб фронту, постачанні необхідним військової промисловості, налагодженні військового виробництва на Сході припав на військово-промисловий потенціал, розміщений на українській землі. Життєво необхідним було виграти час для того, щоб розгорнути у східних районах передбачені воєнно-господарським планом об'єкти військової індустрії. Тому українські заводи важкої

* Напередодні війни технічна оснащеність всіх галузей української промисловості перебувала на досить високому рівні. В 1940 р. нові чи повністю реконструйовані підприємства випускали понад 92 % продукції важкої промисловості, в тому числі в чорній металургії — 99,4 %, хімічній промисловості — 99,7 %, тракторній — 100 %, турбінній — 100 %, комбайнобудуванні — 100 %, електростанцій — 100 % і т. д. У всіх галузях промисловості різко виріс рівень механізації трудомістких процесів. Так, вуглевидобуток в Донбасі в 1940 р. був механізований на 92 %. (Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — С. 393).

** Загальна кількість робітників і службовців України на початок війни становила понад 6600 тис. осіб. Найбільший загін робітничого класу становили металурги та металісти — 938,6 тис. осіб. На другому місці за чисельністю перебували будівельники — 440 тис. осіб, за ними йшли гірники — 199 тис., залізничники — 189,1 тис., робітники автотранспорту і міського електротранспорту — 157,1 тис. (Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 144—147).

Наприкінці 1939 р. на кожну тисячу робітників припадало в середньому 58 осіб із вищою та середньою освітою. Серед металургів і металістів їх налічувалося 211 осіб, машиністів врубових машин і гірничих комбайнів — 223, механіків, наладчиків, регулювальників обладнання — 329, екскаваторників — 152 і т. д. (Там само. — С. 160, 161, 163, 164).

промисловості, чорної металургії працювали до останньої можливості — випускали продукцію, яку не виробляли чи майже не виробляли заводи Уралу й Сибіру, але яка була конче необхідна для забезпечення першочергових потреб діючої армії. Були визначені черговість, поетапність евакуації, що залежало від ситуації на фронті, а також тип і значення промислового об'єкта. Завчасно вивозилося лише те, що становило основу для розгортання виробництва військової продукції на Сході. Виграний час був використаний для форсованого здійснення заходів, спрямованих на створення військово-промислового комплексу в недосяжних для ворога районах країни.

* * *

Прискорене введення в дію евакуйованих підприємств у місцях їхнього нового базування стало основним воєнно-господарським завданням кінця 1941 і початку 1942 р., одним із вирішальних заходів у справі воєнної перебудови економіки і створення злагодженого ВПК. У розв'язанні надскладних завдань його становлення на Сході чи не найбільш ефективно виявила свої мобілізаційні здатності адміністративно-командна система управління. Власне, вона з самого початку й була розрахована на надзвичайні обставини в суспільстві. Напружена й грандіозна за розмахом робота з перебазування матеріально-технічних цінностей і населення, в цілому раціональне розміщення на нових місцях евакуйованих промислових об'єктів, оперативна й посилена концентрація на ключових напрямках воєнної економіки матеріальних, продуктивних та людських ресурсів, маневрування кадрами спеціалістів, загалом економне використання резервів і запасів металу, палива, сировини, накопичених перед війною, — все це уможливило вирішення найбільш гострих завдань воєнного часу.

Екстрені й надзвичайні заходи з переорієнтації й мобілізації економіки на потреби війни обумовили посилення централізації управління всіма сферами життя. Зазнав перебудови центральний апарат управління, були створені нові органи. Виняткову роль в управлінні країною та Збройними силами відіграв Державний комітет оборони (ДКО), інші надзвичайні органи. ДКО зосередив у своїх руках керівництво економікою і передусім галузями оборонної промисловості.

Вже в довоєнний період парторгани опікувалися не тільки господарськими, а й спеціальними питаннями виробничо-технічного характеру. З перших місяців війни в країні не залишалося жодної більш-менш важливої ділянки, яка б не була підконтрольною партійним органам. В парторганізаціях було різко розширено вже існуючий інститут галузевих секретарів. З розгортанням на Сході нових галузей промисловості в партійних організаціях створювалися відповідні відділи з танкової, авіаційної, мінометної промисловості, озброєння, боєприпасів та ін. Обласні комітети партії кожну декаду звітували перед ЦК ВКП(б) і ДКО про хід відновлення потужностей перебазованих підприємств на нових місцях та їхнє включення у виробництво військової продукції¹³. Відтак у тилкових районах більшість поточних питань військового

господарства вирішувалася на засіданнях бюро обкомів і секретарями обкомів з відповідних галузей промисловості. Упродовж війни звичним явищем стали партійно-технічні конференції, покликані вирішувати питання “вузьких місць” виробництва.

Грандіозна за масштабами та змістом робота з випуску військової продукції, будівництва, відновлення й безперебійного функціонування всіх промислових об'єктів, налагодження виробничого кооперування перебазованих підприємств, забезпечення їх вугіллям, електроенергією, сировиною і матеріалами, використання наявного трудового потенціалу, задоволення нагальних матеріально-побутових потреб прибулих виробничників, евакуйованого та місцевого населення змушували керівників управлінських структур тилу виявляти ініціативу й господарську самостійність, брати відповідальність на себе. Через це поряд з посиленням централізації управління в тилу спостерігалось певне пом'якшення адміністративного опікування й регламентації. Проте дозволена центром місцевим органам влади певна свобода дій у вирішенні широкого кола питань не завжди давала очікувані результати. Це обумовлювалося як об'єктивними причинами — надзвичайними труднощами при розгортанні військово-промислової бази, — так і суб'єктивними обставинами, що нерідко ставали визначальними. Мова йде про передвоєнні масові репресії, хвилі яких по кілька разів змітали національні кадри союзних республік. Це спричинило загалом низькі якісні характеристики регіональних партійно-радянських і господарських керівників, які, як показав перебіг подій, були малоприсадибними до повноцінного виконання управлінських функцій. Тобто, від морально-політичного стану, професійної підготовки та досвіду керівних кадрів безпосередньо залежала їхня здатність оперативно розгорнути й привести в дію внутрішні резерви й ресурси, мобілізувати й використати з максимальною ефективністю реальні можливості. Тому, скажімо, деякі евакуйовані підприємства законсервували через грубі прорахунки в питанні виробничого кооперування перебазованих промислових об'єктів, визначенні запасів сировини на нових місцях їх розміщення тощо. Наприклад, січневий (1943 р.) пленум Челябінського обкому ВКП(б) серед причин невиконання металургійними підприємствами Південного Уралу плану 1942 р. виокремив основну: “Господарські керівники і партійні організації металургійних підприємств ще слабо ведуть боротьбу за використання величезних внутрішніх резервів, які мають діючі потужності, через що на підприємствах бувають великі понадпланові простой агрегатів... На багатьох заводах відбуваються великі втрати у виробництві внаслідок порушень технологічної і трудової дисципліни, що призвело до великої кількості браку, до випуску некондиційної продукції, до наявності великої кількості аварій...”¹⁴. Так, на зборах партактиву Кіровського заводу (липень 1943 р.), були наведені такі дані: за п'ять місяців 1943 р. завод мав втрати від браку на суму понад 30 млн руб., з них майже 20 млн руб., як вказувалося — з вини адміністрації, техперсоналу, робітників¹⁵. У повоєнний час зафіксовано безліч фактів не задіяного у виробничому процесі цінного евакуйованого обладнання, яке чи іржавіло

на товарних складах, чи простояло до кінця війни в тупиках залізничних станцій, чи було розкрадене¹⁶.

Протягом війни так і не було виконано в повному обсязі завдання центральних органів влади з працевлаштування евакуйованого населення¹⁷. І це — на фоні гострої нестачі робочої сили як у промисловості, так і в сільському господарстві. Наприклад, виступаючи на засіданні парткому Кіровського танкового заводу на Уралі (грудень 1941 р.) звертали увагу на те, що в той час, як завод відчував справжній “голод” на робочу силу, внаслідок чого раз по раз зривалося виконання фронтових завдань, сотні працездатних людей, серед яких були й кваліфіковані робітники, тривалий час сиділи без діла на евакопункті. Траплялося, що на евакопункті й у вагонах наркомату шляхів сполучення систематично упродовж кількох тижнів зосереджувалося понад 3 тис. робітників та їхніх сімей¹⁸.

Вкрай повільно йшов процес “перековування” свідомості народу-трудівника у свідомість народу-воїна. Більшість управлінських кадрів тилових районів виявилася нездатною оперативно й ефективно перебудувати свою роботу у відповідності до вимог воєнного часу. Великою мірою це було спричинено серйозними прорахунками радянської пропаганди у передвоєнні роки і на початку війни, що перешкоджало якнайшвидшому подоланню настроїв мирного часу у тих, хто був далеко від фронту. Це негативно позначилося на мобілізації наявних матеріальних і людських ресурсів на місцях. Так, секретар ЦК КП(б) Узбекистану У. Юсупов у виступі на V пленумі ЦК (грудень 1941 р.) змушений був визнати, що воєнна перебудова економіки в республіці здійснювалася невинувато повільно. А причина подібного стану справ, як справедливо вказувалося, полягала в тому, що багато керівників усе ще продовжували проявляти безтурботність і благодущність у вирішенні завдань воєнного часу, посиляючись на відсутність в Узбекистані необхідних умов для організації виробництва озброєння і боєприпасів. Однак, як підкреслив Юсупов, на кінець 1941 р. у республіці вже були створені всі можливості для налагодження випуску саме військової продукції¹⁹. Подібні настрої в керівників і частини населення спостерігалися навіть у регіонах, що згідно з воєнно-господарським планом мали стати основною базою воєнної економіки Радянського Союзу, головним арсеналом Червоної армії. Показовою в цьому сенсі є нарада директорів евакуйованих заводів при Свердловському обкомі ВКП(б), що відбулася в листопаді 1941 р. На ній секретар обкому партії змушений був визнати: “Ми як партійний актив не позбавилися злочинної благодущності і безтурботності. Треба відверто визнати, що немає ніякої серйозної причини, перешкоди для повільного відновлення підприємств”. Він зупинився на претензіях керівників заводів щодо нестачі виробничих площ для встановлення евакуйованого обладнання. Секретар обкому попередив, що “ніхто не дозволить (директорам. — *Авт.*) ставити на консервацію десятки, сотні верстатів”. Увага присутніх акцентувалася на парадоксальному факті: кількість евакуйованих в області збільшилася вдвічі, а керівники продовжували скаржитися на гострий брак робочої сили. Резюме секретаря обкому партії було жорстким: “Багато стало гультаїв, людей, які проводять час, нічим не займаючись, отримують різні

побічні джерела до існування і про роботу й думати не хочуть. Замість того, аби займатися в першу чергу виробничими справами, директори зосереджують свої зусилля на своєму особистому облаштуванні...”²⁰. Це вкрай негативно позначалося на темпах випуску військової продукції областю, на що центр відреагував спеціальною постановою. На засіданні бюро обкому партії (січень 1942 р.) здійснено аналіз стану справ і виявлено основну причину недоліків у роботі підприємств: “Керівники деяких заводів досі не перебудували свою роботу на воєнний лад, плентаються в хвості подій і прикривають свою бездіяльність всілякими посиленнями на труднощі матеріально-технічного постачання в умовах війни”²¹. Цього разу керівників кількох міськкомів і райкомів партії справедливо звинуватили в безвідповідальності, злочинній халатності до потреб евакуйованих підприємств. “До кінця позбутися благодушності і безтурботності, рішуче перебудувати свою роботу на воєнний лад”, — така вимога ставилася Челябінським обласним комітетом партії до місцевих партійних органів та господарників²². Вказаний чинник був однією з серйозних причин незадовільної роботи підприємств області протягом певного часу²³.

Дефіцит ініціативи, самостійності, сміливості, готовності брати на себе відповідальність у складних ситуаціях, а частіше — посадова недбалість, дилетантизм і неспроможність усвідомити реалії воєнного часу — все це було характерним для більшості керівників тилу. Це спричиняло невиправдано великі матеріальні витрати й збитки, і навіть людські трагедії. Наприклад, починаючи з січня 1943 р. особливої гостроти набуло питання якості військової продукції. Фіксувалося багато тривожних повідомлень з фронту про поставки озброєння і бойової техніки із серйозними дефектами підприємствами авіаційної, танкової та інших галузей оборонної промисловості²⁴.

Помилки і прорахунки сталінської системи управління пом’якшувалися й виправлялися, головним чином, завдяки трудовому подвижництву, жертвості людей на трудовому фронті. Водночас екстремальні ситуації, які раз по раз виникали в тій чи іншій галузі економіки, адміністративно-командна система усувала екстраординарними заходами. Були створені оперативні групи уповноважених ДКО, наркоматів, Держплану, значно розширений інститут парторгів ЦК ВКП(б). Для посилення контролю за якістю продукції у військовій промисловості діяв інститут воєнних представників, а в деяких оборонних наркоматах — головні інспекції з якості²⁵. Уповноважені цих надзвичайних органів спрямовувалися в окремі галузі, на великі промислові об’єкти і були підзвітні особисто Й. Сталіну. Це, як правило, були висококваліфіковані спеціалісти, керівники з багатим практичним досвідом, наділені відповідними повноваженнями. Їхні дії характеризувалися оперативністю, умінням знаходити раціональні рішення і мобілізувати всі ланки управління на їх виконання.

* * *

Українські трудівники були активною, дійовою силою на всіх етапах перебудови економіки на воєнний лад. Численні приклади свідчать про введення в дію у східних районах країни прибулого устаткування від початку й

до кінця силами евакуйованих — робітників, інженерно-технічних працівників, службовців та членів їхніх сімей із залученням місцевого населення (а це були переважно літні люди, жінки, підлітки).

При розміщенні перебазованого устаткування центр ставив завдання в найкоротші терміни включити його у виробництво оборонної продукції. З цією метою при виборі місць базування евакуйованих підприємств повинні були враховуватися їх економічний профіль, наявність резервів виробничих площ на підприємствах-дублерах і споріднених заводах, корпусів незакінчених новобудов, джерел сировини, палива, енергетичних ресурсів. Проте здійснити евакуацію з дотриманням цих умов далеко не завжди вдавалося. Кількість прибуваючих промислових об'єктів значно перевищувала раніше заплановану через те, що евакуаційні плани не передбачали такі грандіозні масштаби перебазування, які обумовлював несприятливий розвиток подій на фронтах.

Найбільші труднощі під час відновлення і пуску перебазованих підприємств спричинялися відсутністю готових приміщень. Прибулим промисловим підприємствам надавалися склади, гаражі, будівлі культурно-побутових установ, учбових закладів. Вишукували додаткові площі за рахунок недостатньо ущільнених виробничих приміщень діючих фабрик і заводів. Доводилося демонтувати обладнання окремих місцевих підприємств, які не мали істотного оборонного значення, а на звільнених площах установлювати прибуле устаткування. Вживані заходи проблему все ж не вирішували: брак вільних виробничих площ гостро відчувався повсюдно. Розміщення, монтаж і введення в дію евакуйованих заводів і фабрик нерідко проходили в необхідних місцях: устаткування ставили просто неба в полі або лісі, підводили струм і вже діючі верстати обносили стінами, накривали дахом. Небувалими темпами споруджувалися нові будівлі заводів, цехи. Долалися надзвичайні виробничі труднощі, зумовлені дефіцитом кваліфікованої і взагалі робочої сили, спеціалістів, технічної документації, будівельних матеріалів, підйомних і транспортних засобів. Будівельно-монтажні роботи, які виконувалися майже одночасно, проходили в період затяжних осінніх дощів, незвично ранніх лютих уральських і сибірських морозів (морози доходили до -45°). На крижаному пронизливому вітрі люди рили котловани, будували під'їзні і залізничні колії, розвантажували потяги, монтували обладнання. Роботи продовжувалися і вночі при світлі смолоскипів та багать. Монтаж і введення в дію устаткування проходили в небачено стислі терміни, в середньому за 1,5—2 місяці. Водночас у військовій промисловості, де швидкісні методи будівництва знайшли особливо широке застосування, евакуйовані заводи монтувалися, великі цехи зводилися за 10—20—30 днів²⁶.

З подвоєною, потроєною енергією працювали люди. Працювали неймовірно важко, до нестями, часто в умовах холоду й недоїдання. Але люди, багато з яких вже спізнали, що таке бомбардування, артилерійський обстріл, загибель рідних, близьких, були свідомі того, що від праці кожного з них залежить збільшення випуску зброї і боєприпасів, життєво необхідних фронту. Спрацьовував фактор віри, що обумовлював душевний настрій, патріотичні

прагнення мільйонів трудівників тилу. Завдяки повсякденному трудовому подвигу прибулих виробничих колективів у форсованому режимі вдалося завершити відновлення евакуйованих підприємств, передусім військового профілю, у першій половині 1942 р., а до кінця року — і в інших найважливіших галузях.

Введення в дію евакуйованих підприємств мовою економіки означало новий вид капітальних робіт. Але одна справа, — асигнувати значні кошти і зовсім інша — освоїти ці капіталовкладення. На Схід разом з устаткуванням з України прибули найбільш досвідчені, незрідка унікальні фахівці з окремих виробничих процесів, кваліфіковані робітники, інженери, техніки, господарські й партійні працівники. В умовах різкого дефіциту робочої сили роль українських виробничників в освоєнні капіталовкладень важко переоцінити. Також з республіки евакуювали 276 училищ і шкіл фабрично-заводського навчання з 46 143 учнями і викладачами²⁷, які протягом війни підготували сотні тисяч кваліфікованих робітників для військової і провідних галузей важкої промисловості.

Восени і взимку 1941—1942 рр. не було жодного скільки-небудь значного міста на Уралі чи в Сибіру, де не розгорталося б у більших чи менших масштабах будівництво як у військовій промисловості, так і в інших галузях економіки. Мобілізація кадрів будівельників та механізмів на спорудження військових заводів і кооперованих з ними підприємств — це завдання, яке мало бути вирішеним найближчим часом. На Схід були перекинуті з України 265 організацій промислового будівництва²⁸, серед них 23 великі трести — “Запоріжбуд”, “Криворіжбуд”, “Азовстальбуд”, “Південважбуд”, “Донбасважбуд”, “Доменбуд”, “Стальконстукція” та інші, з якими виїхали 22 440 робітників, 2845 інженерно-технічних працівників і службовців²⁹. Це був кадровий контингент будівельників, які мали цінний досвід, здобутий за роки довоєнних п’ятирічок на спорудженні об’єктів важкої промисловості, чорної металургії тощо, і навколо якого формувалися нові колективи будівельників. Так, понад 2,8 тис. робітників й інженерно-технічних працівників, 58 вагонів обладнання підприємств тресту “Азовстальбуд” брали участь у реконструкції “другої Магнітки” у Свердловській області — Новотагільського металургійного заводу, гіганта Середнього Уралу, спорудженні Сінарського новотрубного заводу в м. Кам’янську, Челябінської області, рудного комплексу та інших об’єктів³⁰. Наприкінці 1941 р. трест “Запоріжбуд” — 2 тис. робітників та спеціалістів — прибув на будівництво нового металургійного заводу якісних сталей в с. Чебаркуль Челябінської області. Кілька тисяч будівельників трестів “Південстальбуд” і “Південважбуд” з Харкова були направлені на реконструкцію Златоустівського та Чусовського металургійних підприємств. Будівельників тресту “Донбасважбуд” евакуювали на будову Первоуральського новотрубного заводу та реконструкцію Ревдинського і Северського металургійних заводів та інших підприємств³¹. Близько 1,9 тис. робітників і спеціалістів тресту “Південважбуд” працювали на спорудженні промислових об’єктів Кузбасу та Алтая³². Великі будівельні роботи велися також у Казахстані й Середній Азії. В 1943—1944 рр. відбулося подальше зростання

військового виробництва, зміцнення військово-промислової бази. Це досягалося, перш за все, шляхом розширення капітального будівництва.

Із завершенням процесу перебудови економіки на воєнний лад та введенням в дію перебазованих підприємств вирішальне значення для нарощування випуску військової продукції набули питання раціонального і ефективного використання внутрішніх резервів — виробничих площ, обладнання, сировини, матеріалів, робочої сили, удосконалення організації виробництва, технологічних процесів, підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Виняткову роль у цьому відіграли кваліфіковані кадри з України.

На кінець 1941 — початок 1942 р. близько 100 великих підприємств з України, головним чином металургійних, коксохімічних, машинобудівних, будівельних організацій та установ розгорнули роботу на Уралі — у Свердловській і Челябінській областях, понад 110 — у Західному Сибіру і Кузбасі (Новосибірська і Кемеровська області). Загалом з республіки у промислові центри східних районів РРФСР було перебазовано близько 400 заводів і фабрик. Понад 150 підприємств з України, переважно легкої та харчової промисловості, прийняли Казахська, Узбецька, Таджикицька, Киргизька і Туркменська союзні республіки³³.

Відновлення роботи перебазованих заводів відбувалося по-різному. Одні підприємства розміщувалися на нових місцях як самостійно діючі. Інші після прибуття в пункт свого призначення займали виробничі площі місцевих споріднених підприємств. На основі перебазованого устаткування розширювалися, реконструювалися і переобладнувалися багато базових заводів тилових районів. Частина прибулих заводів зливалася на нових місцях з однопрофільними підприємствами, також евакуйованими з різних міст. У таких випадках виникали зовсім нові виробництва. Чимало було підприємств, устаткування яких розосереджувалося. Таке дроблення обладнання одного підприємства по кількох різних пунктах, районах і навіть республіках стало характерною рисою евакуації для всіх галузей промисловості. Це спричинило утворення малих і середніх підприємств. У більшості ж випадків на базі евакуйованого устаткування створювалися нові промислові об'єкти і галузі промисловості. По ряду галузей промисловості потужності перебазованих підприємств становили понад 1/3 загальносоюзної виробничої потужності цих галузей промисловості³⁴.

Для прикладу, обладнання, кваліфікованих робітників та інженерно-технічний персонал найбільшого й одного з кращих у СРСР металургійного заводу ім. Ф. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ) направили на Магнітогорський та Сталінградський металургійні підприємства, а також на спорудження Орсько-Халіловського комбінату (Оренбурзька область). Усього на Магнітогорському металургійному комбінаті розмістилися 19 евакуйованих з України заводів³⁵. Евакуйоване обладнання стало основним джерелом збільшення виробничих потужностей металургійної промисловості. Тільки з України у тил було перебазовано 185 заводів, установ та учбових закладів, що підлягали наркомату чорної металургії СРСР. З 34 підприємств, що роз-

містилися на Магнітогорському металургійному комбінаті, 19 прибули з України: Маріупольський ім. Ілліча, Дніпропетровський ім. Ф. Дзержинського, “Запоріжсталь”, Криворізький завод “Комуніст” та інші³⁶. Комбінат, із встановленням на ньому самого потужного в країні прокатного стану “4500”, евакуйованого з Маріупольського металургійного заводу, став забезпечувати танкові заводи броньовою сталлю.

З Півдня на Кузнецький металургійний комбінат надійшло обладнання з підприємств: Дніпропетровського трубопрокатного ім. К. Лібкнехта — основного виробника труб для військової промисловості, Дебальцевського, Слов’янського ливарно-механічного, Сергівського заводів, Маріупольського і Новомакіївського коксохімічних. Особливо багато устаткування прибуло з запорізьких заводів феросплавного і електрометалургійного “Дніпроспецсталь” (зокрема, стани “360”, “450”, “750”), що дало можливість комбінату у стислі строки освоїти виробництво високоякісного металу³⁷. На базі евакуйованого феросплавного заводу було організовано виробництво феромарганцю і феросиліція, яке згодом перетворилося на самостійне підприємство — Кузнецький феросплавний завод. Бронелист, легований прокат, снарядна і трубна заготовки — стали основною продукцією Кузнецького металургійного комбінату.

Врятоване обладнання, спеціалістів, кваліфікованих робітників з “Азовсталі” (Маріуполь) перебазували на Новотагільський металургійний завод, Магнітогорський, Орсько-Халіловський комбінати і в Баку.

Коксохімічні заводи Запоріжжя, Дніпропетровська, Маріуполя, Краматорська влилися у споріднені Кемеровський коксохімічний комбінат, підприємства Уралу — Новотагільський, Первоуральський, Саткінський та інші заводи.

Вживалися екстрені заходи з форсованого розвитку трубної промисловості на Сході. Це досягалося розміщенням на Первоуральських Новотрубному і Старотрубному, Сінарському труболиварному (Челябінська область) заводах унікального обладнання заводів: Дніпропетровського трубопрокатного ім. Леніна — першого й основного заводу, який випускав високоякісні труби, необхідні для виробництва майже всіх видів бойової техніки, боєприпасів, озброєння, Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта, Нікопольського Південнотрубного³⁸.

Повністю демонтоване цінне обладнання Дніпровського алюмінієвого заводу ім. С. Кірова (Запоріжжя) удвічі розширило потужності Уральського алюмінієвого заводу, який протягом певного часу залишався єдиним виробником алюмінію.

З огляду на те, що машинобудування є основою розвитку військової промисловості, відновленню в найкоротший термін евакуйованих потужностей заводів важкого і енергетичного машинобудування надавалося особливе значення. Устаткування й виробничий колектив Старокраматорського заводу важкого машинобудування евакуювали на галузеве підприємство в Іркутськ, Свердловський вагоноремонтний, Ірбітський прокатний, Шадрінський і Нязепетровський машинобудівні заводи Свердловської області. Частина об-

ладнання — верстати, електроприлади, інші матеріали, а також кваліфіковані робітники й спеціалісти були направлені до Красноярська, де виникло нове підприємство³⁹.

Яскравим прикладом докорінної реконструкції підприємства на базі евакуйованого устаткування Старокраматорського заводу важкого машинобудування був Іркутський завод ім. Куйбишева. Тільки протягом першого воєнного року на заводі стали до ладу три нові механоскладальні цехи, цех холодної протяжки, повністю зазнали реконструкції механоскладальні цехи № 1 і № 5, чавуноливарний і сталеливарний⁴⁰.

Повністю був перебазований потужний Новокраматорський завод важкого машинобудування. Частина його устаткування встановили на Уральському машинобудівному підприємстві, а основне, разом з кваліфікованими робітниками й інженерно-технічними кадрами, на початку 1942 р. перебазували в м. Електросталь (Московська область), де збудували потужний завод з виробництва металургійного, шахтного, гірничорудного обладнання⁴¹.

Велике значення в розвитку електромашинобудування Сходу надавалося евакуації основних виробничих фондів Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗ), які прибули до Кемерово, Прокоп'євська, Свердловська, Нижньої Тури, Чебоксар, Уфи. На базі обладнання чотирьох головних цехів у Кемерово виріс завод "Кузбаселектромотор", який випускав двигуни і електроапаратуру для вугільної, хімічної та інших галузей промисловості. На основі устаткування ще двох цехів ХЕМЗу і Воронежського заводу "Мотор" у грудні 1941 р. у Прокоп'євську почав діяти завод "Електромашина". Частина обладнання ХЕМЗу разом з устаткуванням зі споріднених заводів Ленінграда і Брянська значно розширили потужності місцевого заводу "Електроапарат" у Нижній Турі⁴².

Виробничі потужності Харківського турбогенераторного заводу ім. С. Кірова, гіганта радянського турбобудування стали базою для створення у Свердловську нового підприємства з випуску парових турбін для електроенергетики і військово-морського флоту⁴³.

Основне устаткування (3745 одиниць з 3851), близько 4,7 тис. кваліфікованих робітників і спеціалістів з найбільшого в Союзі Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе стали основою для побудови Барнаульського моторного та потужного Алтайського тракторного заводу в Рубцовську, який почав регулярно випускати трактори вже у четвертому кварталі 1942 р.⁴⁴

Устаткування й виробничників Харківського паровозоремонтного заводу перебазували в Перм, Вологду, Муром, Мічурінськ, Ростов-на-Дону, Красноярськ, Свердловськ⁴⁵.

Значно посилили виробничі потужності заводів Омська, Свердловська, Ташкента обладнання й колектив одного із найбільших підприємств Донбасу — Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. В Алма-Аті на базі частини його устаткування було збудовано нове підприємство — завод важкого машинобудування⁴⁶.

На прикладах двох галузей промисловості — танкової і вугільної — можна простежити процес відновлення діяльності перебазованих з України

підприємств. Як показав досвід бойових дій перших місяців війни, надзвичайно зросло значення на полі бою таких видів озброєння як танки і міномети, що обумовлювало необхідність виділення їх виробництва в окремі галузі. 25 червня 1941 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про збільшення випуску важких і середніх танків. Відповідно до рішення ДКО з 1 липня 1941 р. на крупносерійний випуск танків крім спеціалізованих діючих танкових заводів залучався ряд підприємств важкого, середнього і сільськогосподарського машинобудування, а також автомобільні й суднобудівні заводи. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 серпня визначила різке збільшення виробництва танків і танкових дизелів.

Згідно з ухваленими рішеннями на базі Челябінського тракторного заводу (ЧТЗ) передбачалося спорудження танкового цеху площею 60 тис. м² і здача його в експлуатацію у грудні 1941 р. Восени 1941 р. тут розмістилося обладнання Ленінградського машинобудівного заводу ім. С. Кірова, Харківського заводу дизельних двигунів (1778 кваліфікованих робітників, 1223 інженерно-технічних працівники, 2500 станків) і вже наприкінці 1941 р. виник потужний танкобудівний завод ім. С. Кірова (в народі його назвали “Танкоградом”).

Оснащений найновішим високопродуктивним устаткуванням, Харківський дизелебудівний завод був найдосконалішим у Союзі. Колектив робітників, інженерів, конструкторів, технологів, майстрів і начальників цехів вважався одним з найбільш кваліфікованих виробничих колективів серед підприємств танкової промисловості. Він міг братися за вирішення особливо складних завдань і успішно справлявся з ними. Талановитий колектив конструкторів-дизелістів заводу напередодні війни створив уніфікований дизельний двигун В-2, який працював на низькоякісному паливі.

Високі бойові характеристики радянських танків обумовлювалися не в останню чергу високими якістьми двигунів. У роки війни танки Т-34, КВ, ІС і самохідні артилерійські установки на їхній базі були оснащені потужними швидкісними дизелями В-2 та їхніми модифікаціями. Уніфікація технології виготовлення цієї продукції давала можливість впровадити передові методи виробництва на підприємствах, що її випускали, знизити трудомісткість, підвищити продуктивність праці, здійснити обмін досвідом між заводами і прискорити організацію випуску машин на створених у воєнні часи нових двигунобудівних заводах.

На початку війни потужного танкового дизеля не мали ні США, ні Англія і, незважаючи на чималий технічний досвід у швидкохідному дизелебудуванні — навіть Німеччина. Технологічний прорив, здійснений радянськими конструкторами, заклав підвалини техніко-тактичної переваги бронетехніки Червоної армії над противником і став запорукою майбутніх перемог.

Вивезенню устаткування Харківського дизелебудівного заводу надавалося першочергове значення. Ретельно продуманою й організованою була евакуація заводу. Потім, в умовах війни й ускладненого забезпечення матеріалами, це стало вирішальним для швидкого відновлення дизельного виробництва на Уралі.

Харківський моторобудівний завод формально перестав існувати як самостійне підприємство, проте він повністю зберіг структуру і технологічний взаємозв'язок своїх цехів, керівні, виробничі та інженерно-технічні кадри, унікальну технологію виготовлення моторів, технічну документацію, нумерацію деталей, шифр цехів і навіть свої норми й розцінки. Відтепер він став відділом № 2 Кіровського заводу.

Начальник цеху на Челябінському тракторному заводі, потім парторг ЦК ВКП(б) на ЧТЗ в роки війни Є. Мамонтов розповідав: “Харків’яни привезли високу культуру точного машинобудування. Сьогодні важко навіть уявити, як у той найскладніший час кожний кваліфікований робітник тягнув за собою на шкоду домашньому скарбу важку тумбочку з інструментом і оснасткою. І варто було тільки встановити верстати, як відкидалися замки цих тумбочок і починалася ювелірна робота”⁴⁷.

Неоціненну послугу становленню виробництва двигунів на новому місці зробили два “унікуми”, як їх називали заводчани — О. Дудко, класичний начальник цеху, неперевершений механік, знавець обладнання і Я. Нев’яжський — високоерудований інженер і блискучий організатор, якому, за відгуками фахівців, треба було б встановити на заводі пам’ятник. Заступник головного інженера Кіровського заводу наркомтанкопрому в м. Челябінську С. Гельмонт згадував: “Я вважаю, що на заводі по-справжньому розгорнулася форсована підготовка танкового виробництва, коли приїхав Нев’яжський. Величезний моторний завод потрібно було розмістити на тракторному заводі. Ми, тракторобудівники, знали, що таке тракторне виробництво... Розмістити й пустити моторний завод у цехах ЧТЗ потрібно було за півтора місяці. Коли б не було Нев’яжського, ми провозилися б із цією справою півроку, а то й більше. Адже тисячі прибулих верстатів, печей, молотів, ванн потрібно було розмістити за точно продуманою технологією, і не на пустому місці, а на діючому заводі. Тракторні верстати ми в той час не зупиняли, виробництво тракторів тоді ще продовжувалося. Це був блискуче виграний бій”⁴⁸.

Перший танковий дизель був виготовлений і зібраний на уральській землі на тридцять п’ятий день з моменту прибуття харків’ян у Челябінськ. За роки війни харків’яни випустили майже 50 тис. дизельних двигунів.

З Уралвагонзаводом (м. Нижній Тагіл), який не мав досвіду конструювання і виготовлення танків, був об’єднаний первісток радянського танкобудування, творець кращого у світі середнього танка Т-34, один з найбільших танкових заводів СРСР — Харківський завод ім. Комінтерну.

Найновіша техніка, передові методи праці, злагоджений колектив висококваліфікованих виробничників і талановите конструкторське бюро під керівництвом М. Кошкіна, О. Морозова і М. Кучеренка — таким був напередодні війни Харківський танковий завод № 183. З початком війни група конструкторів-технологів Харківського заводу ім. Комінтерну для допомоги в освоєнні виробництва танків не раз вилітала на інші підприємства, які згідно постанови ДКО перейшли на масовий випуск бойових машин. Були надіслані також усі необхідні креслення й технічна документація. Частими гостями у харківських танкобудівників були сормовські корабелі, які приїжджали за

виробничим досвідом. Перший танк, випущений у вересні 1941 р. заводом “Красное Сормово”, був зібраний із деталей і вузлів, доставлених залізничним транспортом із Харкова⁴⁹. З усіх середніх танків, які перебували на озброєнні воюючих держав, Т-34 був єдиним, який пройшов через всю війну від першого і до останнього її дня⁵⁰. За оцінкою І. Конєва, маршала Радянського Союзу, “«тридцятьчетвірка» пройшла всю війну, від початку й до кінця, і не було кращої бойової машини ні в одній армії. Жоден танк не міг іти з нею в порівняння — ні американський, ні англійський, ні німецький. До кінця війни Т-34 залишався неперевершеним”⁵¹. Незаперечні бойові і тактико-технічні переваги Т-34 над німецькими танками визнавало військово-політичне керівництво нацистської Німеччини. Генерал-інспектор бронетанкових військ Г. Гудеріан пов’язував невпинне зростання бойової могутності радянських танкових сил саме із серійним виробництвом “прекрасного російського танку Т-34”⁵². Протягом кількох років в Німеччині марно намагалися створити танк, який, за словами німецького міністра озброєння і боєприпасів А. Шпеєра, “перевершив би за своїми якостями російський Т-34”. Сучасні німецькі історики поділяють думку про перевагу Т-34 над німецькими танками, а частина з них вважає, що радянські бойові машини були кращими танками Другої світової війни. Доктор наук, генерал Ф.-М. Зенгер унд Еттерлін у спеціальному дослідженні “Радянські середні танки” підкреслив: “Радянський танк Т-34 був, безперечно, шедевром в історії розвитку військової техніки. ...Радам вдалося досягти переваг у танкобудуванні на початок Другої світової війни”⁵³. Танк Т-34 мав потужніше озброєння в порівнянні з танками відповідних типів на Заході (два кулемети і 76-, пізніше 85-міліметрова гармата, що в поєднанні з порівняно м’якою підвіскою давала можливість вести стрільбу як з коротких зупинок, так і з ходу); кращий двигун, який працював не на бензині, а на дизельному паливі; більш надійну броню; нові, оригінальні форми корпусу й башти, що робило танк Т-34 практично невразливим для снарядів протитанкової артилерії противника; високу маневреність і прохідність: його тиск на ґрунт не перевищував 0,75 кг/см², відповідно в західних зразках — від 0,95 до 1 кг/см² ⁵⁴.

У другій половині 1941 р. центральні органи влади приділяли першорядну увагу випуску танків Т-34, який став основою бронетанкового озброєння Червоної армії*.

Вже з першим ешелонам, за рішенням керівництва заводу, на Урал було відправлено багато конструкторів і технологів, а також технічну документацію і найбільш цінне обладнання танкових цехів, унікальні верстати інструментальних і штампувальних цехів. Це повністю себе виправдало в ході розміщення решти устаткування й організації виробництва. На Урал було евакуйовано 2721 одиницю обладнання, 435 зварювальних апаратів, 3282 прилади, 820 тис. найменувань інструментів, 754 штампи, 110 вагонів деталей і за-

* Із загальної кількості танків, випущених у роки війни, частка важких склала 10,8 %, середніх — 70,4 %, легких — 18,8 %. (Кравченко Г.С. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). 2-е перераб. и дополн. изд. — М., 1970. — С. 287).

готовок, 348 вагонів різних матеріалів, а також 5234 кваліфіковані робітники заводу, інженерно-технічні працівники і службовці — всього 41 ешелон. Відвантажений з Харкова разом з верстатами та іншим обладнанням весь запас заготовок, напівоброблених деталей і вузлів давав можливість на новому місці відновити виробництво танків у найкоротший термін⁵⁵.

У жовтні 1941 р. на Уралвагонзавод прибуло також обладнання Маріупольського заводу ім. Ілліча — цех виробництва броні, частково — Московського верстатобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе та інших підприємств.

“Урал зустрів перших гостей колючим морозом і поземкою, — писав журналіст К. Слободін. — Незабаром земля вкрилася глибоким снігом, встановилися тріскучі морози, яких в цю пору року не пам’ятають навіть старожили...”

Приходили все нові ешелони. День і ніч, ні на хвилинку не припиняючись, йшло розвантаження й установка обладнання. Не було ні сталеварів, ні ковалів, ні токарів. Всі — різноробочі й монтажники.

Від лютого морозу синіють пальці, зводить тіло. Ні одяг, ні такалажний інструмент, ні транспортні засоби не відповідають вимогам роботи, яку належить зробити.

Працюють нестямно, цілодобово не залишаючи завод. Стягують з платформ тисячі тонн вантажів, волочуть їх до цехів, палять багаття, розморожуючи землю, риють канали і котловани під фундамент і нові комунікації, встановлюють привезені механізми⁵⁶.

У тайзі, що розкинулася поблизу майбутнього заводу, заклали містечко із землянок. Тисячі робітників поселилися в землянках і бараках.

Директор Харківського танкового заводу № 183 у воєнні роки Ю. Максарьов, людина високої культури, талановитий інженер, згадував: “Коли я прибув на уральський завод, була глибока ніч, але завод працював: розвантажували устаткування з ешелонів, що прибували, розвозили верстати по цехах і монтували технологічні лінії... Всі робітники, бригадири, майстри, які прибували, не заходячи в селище, відразу ж відправлялися на завод і включалися в роботу з монтажу обладнання...”⁵⁷.

Українським танкобудівникам довелося переборювати всі труднощі становлення виробництва на новому місці. Величезне коло питань, кожне з яких було головним, невідкладним, доводилося вирішувати терміново й одночасно, адже кожне з них і всі вони разом були визначальними для виконання графіка, встановленого наркомом. Евакуйоване обладнання надходило з запізненням проти встановлених термінів, некомплектно. Не вистачало кваліфікованих робітників, будівельних матеріалів, транспортних засобів. Прибулі були вкрай погано забезпечені житлом, харчуванням, одягом. І тому, незважаючи на величезні зусилля робітників, інженерів, господарників, не відразу вдалося взяти потрібні темпи відбудови. На вимогу Центру місцевої партійної та радянські органи влади надали танковому заводу № 183 допомогу для поліпшення побутових умов евакуйованих⁵⁸.

Боротьба за виконання графіка монтажних робіт стала справою честі для всього багатотисячного колективу заводу. Вже 1 грудня в цехах оголо-

сили наказ № 52 наркома танкової промисловості. “Корпусно-збірний цех заводу № 183, — зазначалося в ньому, — завдяки добрій організації евакуації, швидкому монтажу обладнання та освоєнню збирання корпусів і башт почав першим виконувати графік здачі корпусів і башт для складання машин”⁵⁹.

19 жовтня 1941 р. остання група танкобудівників на чолі з директором Ю. Максарьовим залишила Харків, а вже 8 грудня 1941 р., в один із вирішальних днів контрнаступу радянських військ під Москвою, з деталей і вузлів, привезених з Харкова, Уральський танковий завод ім. Комінтерна дав фронту перший танк Т-34, а 20 грудня з території заводу відбув перший транспорт з 25 “тридцятичетвірок”.

У першому кварталі 1942 р. монтажники і ремонтники встановили 1605 одиниць металорізального і пресового устаткування, 33 електропечі, 15 формувальних машин. У ливарному цеху було організовано бессемерівський відділ, обладнано волочильний цех, створено заново цех кольорового литва, споруджено новий механозбірний корпус, проведені великі роботи в інших цехах.

У своїх спогадах академік Є. Патон, який перебував у той час разом з колективом Інституту електрозварювання Української Академії наук на заводі в Нижньому Тагілі, так змалював цю героїчну працю робітників, інженерів і техніків: “Цілодобово, вдень і вночі йшов монтаж заводу. Всю ніч на його території палали вогні, люди забували про сон, відпочинок, їжу, по дванадцять-чотирнадцять годин підряд, а іноді цілодобово не йшли додому. Два дні не побував у цеху — і вже багато там не пізнаєш.

На фундаментах ще встановлювали і монтували устаткування, а тим часом під відкритим небом у будь-які морози робітники та інженери збирали вузли перших уральських танків. Прямо з платформи тут розвантажували броньовані плити і тут же їх різали, обробляли і зварювали.

Країна не могла дати заводу зайвого дня на розкачування, уряд вимагав, щоб на Уралі почали випускати танки негайно. Герої фронту мали право розраховувати на самовідданість трудівників тилу.

І ось настав ясний морозний день, один із перших днів січня 1942 р., який мені, напевно, ніколи не забути. Із воріт здавального цеху, піднімаючи хмари снігового пилу, вилетів могутній красень-танк і з рокотом помчався по заводській дорозі.

З моменту прибуття українського заводу до народження цієї бойової машини пройшло менше двох місяців”⁶⁰.

Колосальне значення у збільшенні випуску бойових машин не лише Уральським, а й усіма танковими заводами мала розроблена співробітниками інституту під керівництвом Є. Патона і впроваджена разом зі спеціалістами заводу автоматична зварка танкових корпусів. Були вивільнені тисячі кваліфікованих електрозварників, в десятки раз підвищена продуктивність праці. Це дозволило перевести виготовлення танків на потік. Апаратом швидкісної зварки міг керувати практично кожен підліток. Значно зменшилася вит-

рата електроенергії. А найголовніше — бронекорпуси перестали лімітувати складання танків. Якщо наприкінці 1941 р. на заводах діяло всього три автозварювальні установки, то в 1942 р. їх вже було 40, у 1943 р. — 80, в березні 1944 р. — 99, а в грудні — 133. На цей час патонівці вели роботу на п'ятидесяти двох заводах⁶¹. До кінця війни автозварки танкової броні не було у німців, а в американців вона з'явилася лише в 1944 р.

Уральський танковий завод мав найнижчу трудомісткість виготовлення бойових машин завдяки наполегливій праці, волі, енергії конструкторського відділу заводу, очолюваного О. Морозовим. Упродовж всієї війни колектив конструкторів працював над удосконаленням машини, підвищенням її бойових і тактико-технічних якісних показників, експлуатаційною надійністю і спрощенням її виробництва. За свідченням Ю. Максарьова, щорічно в конструкцію танка Т-34 вносилося біля трьох з половиною тисяч змін. Серйозна модернізація танка була також результатом величезного розумового й фізичного напруження сотень заводчан, які віддавали свої сили й здібності справі, що стала сенсом їхнього життя. Як згадував пізніше нарком танкової промисловості В. Малишев, «наша танкова промисловість за роки війни пройшла в царині впровадження нової техніки й технології шлях, на який у довоєнний час було б витрачено 10—15 років»⁶².

Уральський танковий завод помітно нарощував темпи. В березні 1942 р. він досягнув довоєнного рівня випуску танків харківським заводом. За короткий термін завод № 183 перейшов на масовий випуск бойових машин. За словами Ю. Максарьова, якщо в 1941 р. випускали 100 танків, 1942 р. — 358, 1943 р. — 471, 1944 р. — 531. В 1945 р. завод щодня давав ешелон бойових машин. 26 травня 1945 р. з конвейєра заводу зійшов 35-тисячний танк⁶³.

Грандіозна робота зі створення танкової промисловості на Сході була в основному проведена у вересні—грудні 1941 р. В 1942 р. щорічний випуск танків у Радянському Союзі порівняно з 1940 р. зріс майже в 9 разів, у 1943 — в 7, у 1944 р. — більш ніж у 6, а за 9 місяців 1945 р. — майже в 5 разів⁶⁴. Це дало змогу Збройним силам формувати танкові армії (6), танкові і механізовані корпуси (24 і 13), окремі танкові й артилерійсько-самохідні полки (80 і 43), що уможливило проведення великих наступальних бойових операцій⁶⁵. Бронетанкові і механізовані війська стали основною ударною силою Червоної армії.

Воєнна економіка потребувала величезних ресурсів палива. Провідну роль у паливному балансі Союзу посіли райони Караганди, Уралу, Сибіру, Печорського басейну. Головним басейном країни з вуглевидобутку став Кузбас. На гірників регіону лягло найвідповідальніше завдання забезпечити вугіллям коксівних сортів зростаючі потреби заводів металургії Уралу й самого Кузбасу, де вироблявся високоякісний метал для військової промисловості, і дати потрібну кількість вугілля коксохімічній промисловості, продукція якої використовувалася для виробництва боєприпасів. Поряд із цим необхідно було задовольнити й зростаючі потреби в енергетичному вугіллі. У 1942 р. планувалося ввести в експлуатацію 131 шахту загальною потужністю 19 млн т вугілля на рік⁶⁶.

В останні місяці першого воєнного року видобуток вугілля в країні пішов на спад. Критичним для паливної промисловості став 1942 р.: видобуток кам'яного вугілля в СРСР скоротився у 2,2 раза⁶⁷.

Стан справ з вуглевидобутком був вкрай незадовільним у всіх вугільних басейнах Сходу і передусім у Кузнецькому та Карагандинському, де добували високоякісні коксівні та енергетичні вугілля. Натомість потреба в них день у день різко зростала у всіх галузях військового господарства.

Тил мав будь-що подолати диспропорцію між потребами в металі, електроенергії, паливі та їх виробництвом. Випуск валової продукції у східних районах в 1942 р. зріс порівняно з 1940 р. майже в 1,9 раза, а видобуток вугілля ледве досяг довоєнного рівня. Особливе занепокоєння викликало зменшення видобутку коксівних вугілля на 63 % порівняно з 1941 р. Це призвело до різкого спаду виплавки чавуну, сталі, видобутку залізної руди, виробництва прокату, металорізальних верстатів тощо. Через нестачу палива, а також електроенергії, перебоїв у постачанні залізною і марганцевою рудами зупинилися ряд доменних, мартенівських печей і прокатних станів на заводах Сходу. Так, на початку 1943 р. з 19 мартенівських печей Магнітогорського комбінату сталь виплавляли тільки 11, із 10 прокатних станів працювали 4. На Челябінському феросплавному заводі з 17 печей діяло тільки 5. Електроплавильний цех Златоустівського заводу був зупинений. На тихий хід були переведені доменні печі Ново-Тагільського комбінату, Ашинського, Саткінського, Чусовського металургійних заводів⁶⁸. На Уралі простоювало 8 мартенівських і 12 феросплавних печей, а доменні печі кількох заводів були переведені на тихий хід. Так, через брак металу лише одна Свердловська область наприкінці 1942 — на початку 1943 р. недодала фронту сотню танків і багато ешелонів різних видів озброєння і боєприпасів⁶⁹.

ЦК ВКП(б), ДКО, РНК СРСР ухвалили низку постанов про поліпшення роботи вугільної промисловості і створення умов для цього. Перші секретарі обкомів партії відповідних областей зобов'язувалися вжити рішучих заходів для усунення серйозних недоліків і забезпечення безумовного виконання державного плану вуглевидобутку. На великих шахтах Уралу, Кузбасу, Караганди вводилися посади партторгів ЦК ВКП(б). Передбачалося застосування вже апробованих сталінським керівництвом в довоєнний період методів — зростання та зміцнення партійних організацій у вугільних районах, поліпшення партійної, ідейно-виховної роботи, зосередження на відстаючих ділянках виробництва необхідних трудових ресурсів та механізмів. Зверталася увага на створення для гірників прийнятних матеріально-побутових умов. Вводилася нова система прогресивно-відрядної оплати праці, завдяки чому у вугільній промисловості був досягнутий найбільш високий рівень заробітної плати, навіть у порівнянні з металургами і робітниками військової промисловості. У центрі уваги роботи партійних і господарських організацій мало стати вирішення кадрової проблеми і насамперед — питання організації допомоги новим робітникам у набутті навиків шахтарської професії. Для інтенсифікації виробництва широко впроваджувалися методи позаекономічного примусу, з-поміж яких найбільш дійовим було соціалістичне змагання.

Це, безперечно, дало помітний, а на деяких ділянках виробництва — разючий ефект. В роки війни ентузіазм, свідомий, непідробний патріотизм, трудова жертвовність людей живилися прагненням якнайшвидше здолати ворога і вірою, що кожен з них також є творцем майбутньої перемоги.

Відповідно до рішення ДКО від 9 жовтня 1941 р. розгорнулася евакуація шахтарів першої черги шахт “всесоюзної кочегарки”, а потім і Підмосковного вугільного басейну. Під час літнього 1942 р. наступу німецьких військ за вказівкою ДКО від 7 липня 1942 р. розпочалася евакуація другої черги робітників підприємств Донбасу.

Після звільнення Підмосковного вугільного басейну евакуйовані з нього гірники повернулися на свої підприємства, а донецькі шахтарі продовжували працювати у східних басейнах. З осені 1943 р., після визволення Донбасу, українські гірники почали повертатися додому. Але все ж значна їх кількість до кінця війни продовжувала працювати на Сході.

Наприкінці 1941 р. і на початку 1942 р. в тиллові райони стали прибувати кваліфіковані шахтарі, досвідчені спеціалісти, інженерно-технічні, наукові, партійні й господарські працівники Донбасу, головним чином зі Сталінської області, разом з основним устаткуванням шахт, підприємств вугільної промисловості, науковими установами вугільного профілю. Поповнили кадри східних вугільних басейнів евакуйовані школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) і ремісничі училища (РУ).

Забезпечення господарства паливом в 1942 р., головним чином, залежало від стану справ у Кузнецькому басейні, який після втрати Донбасу перетворився на головну вугільну базу країни і основного постачальника коксівних сортів вугілля для металургії і коксохімії Уралу й Сибіру.

Через повільне зростання вуглевидобутку в Кузбасі наркомат вугільної промисловості направив у басейн досвідчених інженерів, техніків, гірничих майстрів, господарників. У Кузбас з Донбасу прибуло понад 30 тис. кваліфікованих шахтарів⁷⁰. У вугільній промисловості Кузбасу, за підрахунками радянського дослідника Н. Шуранова, донбасівці наприкінці 1942 р. становили 4,4 % всіх прийнятих робітників⁷¹.

Помітно нарощувалася технічна база Кузнецького басейну. За рахунок перебазованих виробничих потужностей споруджено три нових заводи вугільного машинобудування (в Кисельовську, Ленінську-Кузнецькому і Прокоп'євську), а також суттєво розширено старі заводи (в Анжеро-Судженську, Прокоп'євську). Так, у Прокоп'євську зі всім своїм обладнанням і штатом розмістилися комбінат “Сталінвугілля”, трести “Орджонікідзевугілля”, “Артемвугілля”, 9 шкіл ФЗН, Всесоюзний вугільний інститут (м. Харків) і завод “Червоний промінь” НКВП СРСР; у м. Анжеро-Судженську — трест “Сніжнянськантрацит”, заводи “Світло шахтаря”, “Червоний металіст” НКВП СРСР, 5 шкіл ФЗН і РУ, Сталінський інститут з проектування шахт; в Кисельовську — трест “Дзержинськвугілля”, Рутченківський рудоремонтний завод і 5 шкіл ФЗН; в м. Ленінську-Кузнецькому — трест “Чистяковантрацит”, Макіївський науково-дослідний інститут НКВП СРСР, 10 шкіл ФЗН і

РУ; в м. Кемерово — трест “Радянськвугілля”, Харківський вуглехімічний науково-дослідний інститут та ін.⁷²

27 відповідальних партійних і господарських працівників України, досвідчених організаторів з багатим досвідом роботи в промисловості, були висунуті в Кузбасі на керівну роботу. Першим секретарем Кемеровського обкому партії ЦК ВКП(б) затвердив С. Задіонченка, другим — А. Аристова. Колишній секретар Дебальцевського райкому КП(б)У Г. Корнєєв працював секретарем Куйбишевського райкому м. Сталінська; колишній секретар Дніпродзержинського міськкому КП(б)У І. Шевченко — секретарем Кемеровського міськкому ВКП(б); колишній секретар Запорізького міськкому КП(б)У І. Яцкевич — секретарем Сталінського міськкому ВКП(б). На найбільшій в країні кузбаській шахті “Коксова-1” партторгом ЦК ВКП(б) був затверджений евакуйований з Донбасу досвідчений, авторитетний виробничник, один з перших стахановців Донбасу О. Степаненко — сподвижник Микити Ізотова. Заступником начальника комбінату “Кузбасвугілля” працював евакуйований з Донбасу Т. Белевцев; головного інженера комбінату “Сталінвугілля” Г. Заблудського було призначено на таку ж посаду на комбінаті “Кемерововугілля”⁷³. Начальниками 14 шахт (з 15) тресту “Ленінвугілля” та 8 (з 10) тресту “Кіроввугілля” були донбасівці. Серед них — відомі інженери Б. Гринько, М. Гладченко, Г. Компанієць, С. Первухін; головними інженерами 22 кузнецьких шахт також було призначено донбасівців, зокрема О. Васильченка, В. Запорощенка, О. Ільшешенка, К. Млодецького, О. Нікольєнка та ін.⁷⁴

В одному тільки управлінні будівництва шахт Осинніковського рудника (трест “Кузбасшахтобуд”) на керівних інженерних та адміністративних посадах працювали 14 донбасівців. Шахту “Капітальну” (Осинніки) під час війни очолив талановитий організатор, гірничий інженер О. Кучин, який отримав трудовий гарт у Донбасі. Це підприємство, на якому добували особливо цінні породи вугілля, відіграло у воєнні роки виняткову роль у забезпеченні коксівними вуглями чорної металургії Сходу. Колектив шахти з року в рік виконував план і не раз завойовував перехідний Червоний прапор ДКО, а в соціалістичному змаганні посідав одне з перших місць⁷⁵.

Основні трести комбінату “Сталінвугілля” (Донбас) разом з врубовими і підйомними машинами, електровозами, відбійними молотками, електрообладнанням і кваліфікованими гірниками, управлінським апаратом, інженерами і техніками розмістилися головним чином у південних районах басейну, де залягали найбільш багаті пласти коксівних сортів вугілля — Прокоп’євську, Кисельовську та інших. Саме тут отримували кращі в країні коксівні вуглі і вирішувалася доля плану вуглевидобутку. Робота цих шахт визначала виконання планових завдань басейном в цілому. На шахтах тресту “Прокоп’євськвугілля” на початку 1942 р. працювали майже 1000 шахтарів Донбасу, в тому числі 11 Героїв Соціалістичної Праці⁷⁶. Серед них — головний інженер шахти № 5—7 в Анжеро-Судженському районі М. Логвиненко, вруб-машиніст О. Пучнов.

За роки війни в Кузбасі збудовано і введено в експлуатацію 10 нових шахт загальною потужністю 5 млн т. Крім того, на 10 шахтах, які видобували

в основному коксівне вугілля, здійснено великі обсяги робіт з реконструкції⁷⁷. В 1943 р. на долю Кузбасу припадало понад 3/4 всесоюзного видобутку коксівних вуглів⁷⁸. Питома вага Кузбасу у вуглевидобутку країни піднялася з 13,6 % в 1940 р. до 20,1 % в 1945 р.⁷⁹

У зв'язку з війною скоротилися й можливості доставки привізного вугілля на Урал. Водночас швидкий розвиток енергоємних галузей промисловості вимагав відповідної паливно-енергетичної бази, яка у довоєнні часи була найвідсталішою ділянкою господарства Уралу. Збільшення видобутку вугілля мали забезпечити вугільні райони "Челябінськвугілля" — Коркіно і Копейськ, Кізеловський вугільний басейн, який щодо запасів вугілля займав перше місце на Уралі⁸⁰. ДКО в постанові від 19 квітня 1943 р. наголосив на тому, що будівництво нових шахт на Уралі має стати таким же важливим господарським завданням, як і виконання плану вуглевидобутку. Вже з середини 1943 р. центр нового шахтобудівництва перемістився у Кізеловський басейн на Гремячинські родовища. На Урал були направлені евакуйовані кадри висококваліфікованих шахтарів, інженерів і техніків. Значно поліпшилося матеріально-технічне забезпечення його провідних вугільних басейнів. В трест "Кізелшахтобуд" на спорудження нових шахт в Гремячинськ прибула група спеціалістів — шахтобудівників, сформована переважно з донбасівців. Протягом 1943 р. трест здав у експлуатацію 8 шахт і заклав ще 6⁸¹. Наркомат вугільної промисловості направив досвідчених гірників з Донбасу для роботи в трестах і шахтах Уралу. Так, понад 148 із них працювали на відповідальних ділянках Челябінського басейну. Трест "Челябінськвугілля" очолив новатор виробництва М. Ізотов, провідним трестом "Кізелвугілля" керував П. Кратенко, головним інженером тресту "Єманжелінвугілля" став І. Крячек, який до війни займав таку ж посаду в тресті "Орджонікідзевугілля". М. Ізотов та його сподвижники виступали ініціаторами високопродуктивних методів праці, сприяли вдосконаленню техніки і технологічних процесів. Близько 100 висококваліфікованих шахтарів з Донбасу зайняли відповідальні посади на вирішальних ділянках і розрізах тресту "Коркінвугілля", серед них — В. Алексенко, В. Кошкар'єв, І. Мерзоев. Парторгом ЦК ВКП(б) цього тресту було призначено головного інженера тресту "Брянськвугілля" Ворошиловградської області Т. Макаренка⁸². Вже протягом 1943 р. гірники Коркінського району збільшили видобуток вугілля на 64 %⁸³. Тільки в Челябінській області за роки війни було введено в експлуатацію 28 шахт і 4 розрізи. У порівнянні з 1940 р. видобуток вугілля по комбінату "Челябінськвугілля" складав 206 %, тобто виріс більш ніж удвічі⁸⁴. Якщо в 1940 р. вуглевидобуток вугілля по Уралу становив 11,7 млн т, то у 1945 р. — 25,1 млн т⁸⁵.

В реалізації програми збільшення видобутку палива особлива увага приділялася Карагандинському вугільному басейну, який мав забезпечити вугіллям коксівних марок металургійні підприємства Уралу, передусім Магнітогорський і Орсько-Халіловський комбінати, а також енергетичним вугіллям — промисловість Поволжя, залізничний транспорт. Караганді була надана велика матеріально-технічна допомога, на шахти направлені десятки тисяч нових робітників, парторганізації, вирішальні ділянки виробництва

зміцнені досвідченими висококваліфікованими кадрами. З Донбасу прибули ешелони з шахтарями, енергетиками, господарськими, інженерно-технічними працівниками з устаткуванням, врубовими і підйомними машинами, електровозами тощо. У Карагандинський басейн перекинуто з Ворошиловградської і частково Сталінської областей 3200 шахтарів і 2000 шахтобудівників. Із 481 696 донбасівців, евакуйованих до Казахстану, майже 40 тис. були направлені на роботу у вугільну промисловість, головним чином у Караганду⁸⁶. У Карагандинську область евакуювалися трести “Червоноармійськвугілля”, “Червоногвардійськвугілля”, “Макіїввугілля”, “Первомайськвугілля”, Ворошиловградський завод гірничого устаткування ім. О. Пархоменка, а також виробничі колективи комбінату “Сталінвугілля” із сім’ями. Трести “Краснодонвугілля” та його підприємства, Гундоровське шахтоуправління разом з робітниками, інженерно-технічними працівниками та їхніми сім’ями виїхали в Актюбінську область⁸⁷.

Для зміцнення партійного ядра вугільної промисловості Казахстану з Донбасу прибуло 49 відповідальних працівників⁸⁸. Першим секретарем Карагандинського обкому партії був обраний колишній секретар Сталінського обкому КП(б)У Л. Мельников, секретарем Карагандинського міськкому — О. Бурмистров. На господарську роботу призначені донбасівці: Г. Спицин — начальником комбінату “Карагандавуілля”, Д. Ляпін — головним інженером комбінату, І. Кочура — заступником начальника комбінату, Р. Селецький — начальником техвідділу комбінату, В. Єремєєв — начальником відділу робітничих кадрів, О. Романов — головним механіком комбінату, О. Кусніц — головним механіком тресту, О. Стаханов — начальником шахти № 31 комбінату та багато інших. Донбасівський інженер С. Макаров, який працював головним механіком шахти № 31, у співдружності з місцевими гірниками сконструював перший у світі вугільний комбайн, запущений згодом у серійне виробництво⁸⁹.

Крім того, спеціалісти з Донбасу займали посади управляючих в 3 трестах з 5, і головних інженерів у 3 трестах, начальників 22 шахт із 37, головних інженерів 16 шахт, головних механіків 17 шахт. Всього серед 358 керівних працівників Карагандинського басейну половину становили евакуйовані з Донбасу⁹⁰.

В умовах війни Карагандинський вугільний басейн один з перших забезпечив підйом видобутку вугілля, а починаючи з березня 1943 р. комбінат став систематично виконувати державний план⁹¹. За чотири роки війни гірники Караганди добули і відправили промисловості і транспорту в 39 разів більше вугілля, ніж за 75 років всієї дореволюційної історії басейну. Питома вага басейну у вуглевидобутку СРСР зросла з 3,8 % в 1940 до 7,6 % в 1945 р.⁹²

У роки війни розгорнулося прискорене і широке промислове освоєння Печорського вугільного басейну, закладеного ще в довоєнні роки. Він став важливим джерелом постачання вугіллям промисловості Північно-Західного регіону СРСР.

ЦК ВКП(б) і уряд направили до Воркути евакуйоване населення і кваліфікованих гірників з інших басейнів країни. За путівкою ЦК у перші дні вій-

ни приїхав у Воркуту і залишився тут назавжди гірничий інженер з Донбасу В. Денисович. Разом з ним прибули: технік-будівельник М. Коковін, молодий інженер З. Жарова, технік-механік О. Корнєв, техніки І. Посєвкін, І. Фельдман, В. Гальянов, К. Вершиник, Г. Горбунов, О. Ланіна, П. Поярко́в та інші — всього понад 20 фахівців і близько 10 членів їхніх сімей. Тільки в 1941 р. з різних районів Союзу у Воркуту прибули 804 фахівці, у тому числі 183 інженери і техніки. Ешелони доставили з Донбасу в Заполяр'я евакуйоване шахтне устаткування, врубові машини, лебідки, зняті з шахт Макіївки, Горлівки, Лисичанська. Видобуток вугілля шахт Північно-Печорського вугільного басейну за воєнний період збільшився в 11 разів⁹³. Печорський басейн став важливим постачальником палива промисловості Північно-Західного регіону СРСР.

Однією з важливих і складних проблем, яку мала вирішувати військова промисловість протягом всієї війни, стало розширене відтворення робочих кадрів і насамперед кваліфікованої робочої сили. Вкрай напружена проблема з кадрами, особливо у вугільній та гірничорудній галузях промисловості, значно посилювалася гострою нестачею вугледобуваючої техніки, що компенсувалося направленням на шахти східних вугільних басейнів великих контингентів робочої сили. Так, шахти комбінату “Кузбасвугілля”, де видобували в основному вугілля коксівних марок, отримали — 25 тис. осіб і майже 8 тис. осіб у другій половині 1943 р. — шахти комбінату “Кемерововугілля”⁹⁴. Швидко зростаюча потреба в робочих кадрах задовольнялася через мобілізацію працездатного населення, не зайнятого у суспільному виробництві. Основним джерелом додаткових трудових ресурсів для економіки стали жінки, молодь, підлітки. Так, з 50 тис. гірників шахт Уралу в 1943 р. молодь до 17 років становила понад 15 %, від 18 до 25 років — 27,3 %. Більш як 3 тис. жінок були зайняті на підземних роботах, що становило 30 % усіх жінок, які працювали на гірничих підприємствах. На шахтах тресту “Свердловськвугілля”, куди у другій половині 1941 р. прибула група шахтарів Донбасу, забезпечення робітничими кадрами становило 69,1 % до плану. Вибійниками підприємства були укомплектовані на 63,7 %. Наприкінці 1942 р. гірники Кізєловського басейну, які мали стаж роботи понад два роки, становили лише 19,3 %, інші працювали менше року. Понад 11 % висококваліфікованих шахтарів, 50 % інженерів і 40 % техніків на шахтах басейну становили спеціалісти з Донбасу⁹⁵. Центр ваги в підготовці нових і підвищенні кваліфікації старих кадрів був перенесений на виробництво — в забій, де досвідчені гірники застосували різні форми навчання.

Через те, що на показники вугледобутку чи не найбільш відчутно впливала власне кваліфікація шахтарів, неоціненну допомогу вугільним підприємствам тилових районів Союзу надали досвідчені спеціалісти з України.

Кваліфіковані шахтарі Донбасу стали основним ядром робітників Кузбасу, Уралу, Караганди, їхній досвід і знання відіграли вирішальну роль у фаховому формуванні й вихованні шахтарів-новачків. Залучення на шахти великої кількості нових робітників вимагало організації їхнього виробничого навчання, адже до роботи залучалися люди — в основному жінки, молодь

непризовного віку, — які зовсім не були обізнані з таємницями й особливостями шахтарської праці. З самого початку війни кожна шахта, дільниця ставали школою підготовки кадрів відповідних кваліфікацій. Поширеною формою стало навчання на робочих місцях шляхом прикріплення молодих робітників до досвідчених виробничників. У цій справі своє вагоме слово сказали донбасівці. Наставниками нових шахтарів у Кузбасі стали понад 300 гірників Донбасу. З початку 1942 р. вони підготували понад 2 тис. кваліфікованих шахтарів, які потім самі ставали наставниками новачків⁹⁶.

Донецькі шахтарі, начальник дільниці шахти “Капітальна” № 6 тресту “Кізелвугілля” М. Власенко, вибійники П. Поджаров, І. Чуб та гірничий майстер Попович виступили ініціаторами створення в басейні шкіл для підготовки вибійників, кріпильників, машиністів та інших спеціалістів. У 1944 р. в Кізеловському басейні різними формами виробничого навчання було охоплено понад 10 тис. гірників⁹⁷. Понад 1140 шахтарів з Донбасу стали наставниками молодих гірників комбінату “Челябінськвугілля”⁹⁸.

У Сибіру один з перших послідовників М. Ізотова, ініціатор впровадження нової техніки та прогресивних методів праці, вибійник горлівської шахти № 19—20 П. Гепалов навчив швидкісної виїмки вугілля багатьох новачків. Свій багатий досвід на шахті “Північна” (Кемерово) передавав відомий український спеціаліст-вугільник С. Потапов.

Справжньою школою підготовки майстрів видобутку вугілля стала шахта № 31 комбінату “Карагандавугілля”, яку очолив О. Стаханов. Він згадував: “Коли я отримав призначення на посаду завідуючого шахти, я віддавав усі сили досягненню високих показників роботи колективу. ...Рідко який день я не спускався в шахту. Терпляче вивчав і контролював роботу кожної дільниці. Намагався перетворити кожний свій обхід на дійовий урок для шахтарів...”⁹⁹. Знаний забійник Донбасу двічі відвідував Кізеловський басейн і надавав уральським шахтарям допомогу в освоєнні й застосуванні швидкісних методів проходки гірських виробок. Понад 100 донбасівців, зокрема такі відомі майстри видобутку вугілля, як Дерябін і Кругляков, безпосередньо в забоях передавали свій багатий досвід молоді. На цій шахті було підготовлено понад 100 кваліфікованих вибійників — робітників провідної гірничої професії. Видобуток вугілля за 9 місяців 1942 р. тут збільшився на 70 %¹⁰⁰.

Стахановці сусідньої шахти ім. Кірова навчили гірничій справі понад 150 осіб. Кожний машиніст врубової машини взяв шефство над двома новачками¹⁰¹.

Донецькі шахтарі брали активну участь у всіх виявах новаторської активності трудівників тилу, і самі, завдячуючи досвіду та високій майстерності, виступали ініціаторами впровадження нової техніки та прогресивних методів праці. Так, донецький майстер видобутку вугілля П. Поджаров виступив ініціатором швидкісної виїмки вугілля і досяг високих виробничих показників. Працюючи вибійником на шахті № 2 “Капітальна” Кізеловського вугільного басейну, він запропонував новий метод проходження скатів на крутопадаючих пластах, що дуже часто зустрічалися в цьому басейні, і робота на яких вважалася найнепродуктивнішою. Це підвищило ефективність праці

в 15 разів (з 1,1—1,46 погонних метрів до 18 м за зміну), що значно збільшило видобуток твердого палива без додаткового залучення гірників. На шахті ім. В. Леніна на найкрутішому пласту він дав за 5 годин роботи 10 змінних норм. Новий метод впровадили на багатьох шахтах Уралу, Кузбасу, Караганди¹⁰², і не тільки у вугільній, а й гірничорудній промисловості. Бригада донецького забійника В. Корнакова, удосконалюючи щитовий метод виїмки вугілля, перевищила середню продуктивність забійників Кузбасу в 16—17 разів. Це збільшило в 1943 р. питому вагу видобутку щитовим методом в Прокоп'євсько-Киселевському районі до 25,2 % проти 13,5 % в 1940 р. Цей досвід був розповсюджений на всі шахти Кузбасу¹⁰³.

Підсумовуючи перебудовний період у вугільній промисловості, слід констатувати: видобуток вугілля у східних регіонах країни (без Поволжя) перевершив масштаби мирного часу. У 1940 р. він становив 59,5 млн т, у 1941 р. — 67,9 і в 1942 р. — 59,7 млн т. В 1942 р. розмах шахтобудівництва в тилкових районах був більшим порівняно з довоєнним часом. Якщо в 1940 р. там були введені в експлуатацію шахтні потужності в 7959 тис. т вугілля на рік, у 1941 р. — в 7339 тис. т, то в 1942 р. в результаті великих капітальних робіт — в 9845 тис. т вугілля на рік. У зростанні вуглевидобутку, яке визначилося вже на кінець 1942 р. і продовжувалося до кінця війни, донецькі шахтарі зробили свій вагомий внесок.

В цілому в 1945 р. видобуток вугілля порівняно з 1940 р. становив: у Кузбасі — 137,4 %, в Караганді — 179,3, Печорі — 1276,9 %, на Уралі — 214,5 %¹⁰⁴.

Важко переоцінити внесок евакуйованих продуктивних сил України у рішення воєнно-стратегічних і військово-господарських проблем. Перебазовані з республіки виробничі потужності промисловості — найважливіші заводи, окремі цехи, унікальне обладнання істотно вплинули на розширення індустріальної, матеріально-технічної бази східних районів РРФСР, Казахської РСР, республік Середньої Азії; сприяли докорінним змінам у структурі промисловості республік (тут виникли нові галузі індустрії, які у післявоєнний час набули домінуючого розвитку); форсували оформлення промислових районів, в результаті чого в окремих галузях промисловий цикл набув завершеного характеру; спричинили якісні зміни в ряді галузей промисловості; прискорили підготовку і формування національних кадрів робітників союзних і автономних республік¹⁰⁵. Урал і Сибір, які прийняли сотні евакуйованих підприємств, пережили, по суті, промислову революцію.

Відбудова евакуйованих і будівництво нових підприємств призвели до суттєвої зміни в розміщенні продуктивних сил у країні. Вдалося значно наблизити промислове виробництво до джерел палива і сировини, а також до районів споживання продукції, що скоротило вантажоперевезення по країні.

Поволжя, Урал, Західний Сибір стали основними постачальниками зброї і військової техніки для діючої армії, головними центрами чорної та кольорової металургії, палива, енергетики, машинобудування. Продукція військової промисловості цих районів збільшилася більш ніж в 5 разів, а їх час-

тка у промисловому виробництві країни зросла у 3 рази¹⁰⁶. Водночас за роки війни промислове виробництво збільшилося на Уралі — в 3,6 раза, в Сибіру — 2,8, Поволжі — 3,4 рази¹⁰⁷.

На кінець війни Схід набув значення основного металургійного центру СРСР. В 1945 р. виплавка чавуну районами Уралу склала 188 %, а Західного Сибіру — 102 % від довоєнного рівня, сталі — відповідно 165 % і 129 % в порівнянні з 1940 р.¹⁰⁸ У чорній металургії, зокрема на Уралі і в Західному Сибіру, об'єкти з виробництва якісних сталей і прокату, а на Уралі, в Казахстані і в Сибіру — марганцеворудна промисловість були створені майже заново. Східна металургія в 1944 р. виробляла якісного прокату на 30 % більше, ніж металургія всієї країни у передвоєнний час¹⁰⁹.

Під час війни чорна металургія з'явилася в Казахстані, Узбекистані, Азербайджані (трубне виробництво), почалося зведення металургійного заводу в Грузії.

Зросла роль східних районів у випуску найважливіших видів стратегічної сировини. Видобуток коксівних вуглів тут збільшився у 2 з лишнім рази. При цьому у Кузнецькому басейні він зріс відносно 1940 р. на 219 %, Карагандинському — 230 %, Кізеловському — 335 %¹¹⁰. Урал і Сибір стали головною базою виробництва алюмінію.

На Уралі й Поволжі виникла автомобільна, а в Алтайському краї — тракторна промисловість, шарикопідшипні заводи введено в експлуатацію в районах Поволжя, Уралу і Західного Сибіру, нафтопереробні заводи — в Поволжі і на Уралі, підприємства вугільного машинобудування — на Уралі і в Сибіру. На Уралі і в Кузбасі, а також у Московській області виникли підприємства хімічної промисловості.

Зросла питома вага Поволжя, Уралу і Західного Сибіру у виробництві електротехнічної продукції.

Докорінних кількісних і якісних змін за роки війни зазнала промисловість Уралу, що поряд з таким регіоном, як Сибір, став основним районом базування евакуйованої важкої промисловості України. На Уралі було зведено понад 500 великих і малих підприємств, понад 200 з них — у межах Челябінської області. На них вироблялося 58,1 % чавуну, 53 сталі, 51,6 прокату, 28,3 % електроенергії, добувалося 17,2 % вугілля. Уральська промисловість у роки війни давала близько 40 % усієї військової продукції¹¹¹.

Урал зайняв провідне місце серед основних економічних районів Союзу. Обсяг валової продукції його промисловості зріс у 1942 р. порівняно з довоєнним рівнем у 2,8 раза (виробництво військової продукції — більше, ніж у 5 разів), у 1943 — в 3,4 (військової продукції — в 6 разів) і в 1945 р. — в 3,6 рази¹¹². Щорічний приріст промислового виробництва на Уралі сягав 50 % замість 16 % у довоєнні роки¹¹³.

Урал посів перше місце за темпами й розмірами промислового будівництва. За роки війни істотно зросли всі галузі промисловості регіону, особливо чорна металургія, вугільна промисловість, машинобудування і електроенергетика. Урал перетворився в основну базу з виробництва металу в країні. Так, перехід від виробництва рядових марок сталі і профілів прокату до ос-

воєнних високоякісних сталей, а також нових, більш складних і трудомістких профілів прокату, значною мірою спричинило перебазування виробничих потужностей сталеливарного виробництва України, особливо заводу “Запоріжсталь”, устаткування якого стало основою для розгортання виробництва якісного металу на заводах Уралу й Сибіру¹¹⁴. Цьому сприяла й діяльність трудових колективів металургійних підприємств, евакуйованих із території України в Челябінську область, які відіграли велику роль у розвитку чорної металургії. На Уралі виникли нові галузі — танкова, авіаційна, моторо- і турбінобудівна, вугільне машинобудування.

Під час війни за рахунок евакуйованих і новозбудованих підприємств Урал став другою за величиною машинобудівною базою Союзу і великим районом верстатобудівної, енергобудівної промисловості. У Свердловській області, наприклад, з 1941 до 1942 р. питома вага машинобудування зросла з 14 % до 70 %, а в Нижньому Тагілі, куди перебазувався харківський завод ім. Комінтерну, вона досягла 80 % усієї промислової продукції. У цілому ж по Уралу питома вага продукції машинобудування і металообробки в обсягах номенклатури всієї промисловості збільшилася з 31,7 % у 1937 р. і 42,7 % в 1940 р. до 70 % у 1943 р.¹¹⁵

Другим після Уралу основним паливно-металургійним промисловим районом в роки війни був Сибір. Зростання промисловості протягом війни тут йшло, головним чином, за рахунок військового виробництва і галузей важкої індустрії. Завдяки перебазованим у цей район підприємствам промисловість цього регіону поповнилася новими видами виробництва і галузями, що вже в перший рік війни дозволило різко збільшити випуск продукції. Особливо зросло економічне значення Західного Сибіру, де розмістилася значна частина евакуйованого устаткування. За чотири роки війни промислове виробництво Західного Сибіру збільшилося в 2,7 раза¹¹⁶. Тут виникли нові галузі машинобудування: авіаційна, танкова, важкого машинобудування, верстатобудування, тракторна, електротехнічна, вугільного машинобудування тощо. Справжній стрибок зробила кольорова металургія — заново виникли алюмінієва та інші галузі. З 1940 до 1945 рр. хімічна промисловість Кузбасу збільшила обсяг виробництва у 9,2 раза¹¹⁷. За темпами розвитку індустріальний потенціал Західного Сибіру поступався лише Уралу.

На один з центрів авіаційної, верстатобудівної, приладобудівної, хімічної промисловості, важливого постачальника пального й обмундирування для діючої армії перетворилося Поволжя. Особливо швидкими темпами розвивалася металообробна промисловість у зв'язку з ростом випуску військової продукції. В 1943 р. вона зросла в 11 разів порівняно з 1940 р.¹¹⁸ В декілька разів (у порівнянні з 1940 р.) підвищився видобуток нафти. Велике значення мав розвиток видобутку газу. За роки війни обсяг валової продукції Поволжя зріс у порівнянні з 1940 р. у 3,4 раза¹¹⁹. Втричі зросла за роки війни промисловість Саратова. Найсильніший “промисловий вибух” мав місце в Куйбишеві. Обсяги промислового виробництва в місті за роки війни зросли в 11 разів¹²⁰.

Місто Горький і область перетворилися на одну з головних баз танко- і літакобудування, виробництва боєприпасів, озброєння, хімічної продукції.

За роки війни в республіках Середньої Азії, Казахстану, Закавказзя змінилися основні пропорції в економіці і галузева структура промисловості. Великою мірою завдяки евакуйованим виробничим силам обсяг промислового виробництва у Казахстані у 1945 р. становив 140 % відносно 1940 р., в Узбекистані і Киргизії відповідно 107 % і 122 %¹²¹. Максимального розвитку у республіках Середньої Азії і Казахстану протягом війни отримали машинобудування, кольорова металургія, хімічна, нафтова промисловість, що мали важливе оборонне значення; майже в 2 рази зросло виробництво електроенергії¹²².

Розміщення евакуйованих підприємств у Казахстані стало вирішальним фактором подальшого збільшення питомої ваги промисловості в структурі економіки республіки. Це викликало появу нових галузей індустрії — чорної металургії, машинобудування і металообробки, верстатобудування, хімічної промисловості. Виникла і власна оборонна промисловість, яка випускала багато видів бойової техніки і боєприпасів. Центральний Казахстан перетворився на велику вугільно-металургійну базу. Поряд з Уралом Казахстан став складовою частиною вугільно-металургійного комплексу на Сході.

У воєнні роки відбувався бурхливий економічний розвиток Киргизької, Узбецької, Таджикиської РСР. Так, валова продукція промисловості Киргизії збільшилася за роки війни на 22 %, в тому числі в таких галузях, як металообробка, кольорова металургія, енергетика, а також у харчовій та легкій промисловості. Питома вага промисловості в економіці республіки сягала в 1945 р. 67,5 % проти 50,2 % в 1940 р.¹²³

Великою мірою завдячуючи евакуйованому з України обладнанню, кваліфікованим кадрам робітників, інженерно-технічних спеціалістів, в Узбекистані значно розширилась енергетична база, сформувалися вугільна, нафтова галузі, чорна і кольорова металургія. За роки війни в республіці було введено в дію 280 нових промислових підприємств, серед них: 2-га і 3-тя черги Чирчицького азотно-тукового комбінату, а також 15 електростанцій, шахти, кабельний, електроламповий, 14 великих машинобудівних і металообробних заводів, хімічний завод, перший мартен Узбецького металургійного заводу, текстильні фабрики, підприємства будівельної і харчової промисловості, шкірзаводи і т. д. За час війни видобуток вугілля в Узбекистані збільшився в 30 разів. Питома вага важкої промисловості в структурі великої промисловості досягла за роки війни 38,8 % проти 13,3 % в 1940 р.¹²⁴

Важливим підсумком соціально-економічного розвитку східних регіонів стало зростання частки робітничого класу в загальній масі населення, а в таких республіках, як Узбекистан, Таджикистан, Туркменія, автономних республіках Російської Федерації — поява національних кадрів робітників. У цьому — також велика заслуга кваліфікованих кадрів з України. Так, чисельність робітників тільки в машинобудівній промисловості Узбекистану

збільшилася майже в 7 разів. Якщо перед війною в промисловості республіки було зайнято 165 тис. робітників, то в 1944 р. їх налічувалося майже 213 тис.¹²⁵

Серед джерел перемоги над ворогом на першому плані справедливо стоїть масовий героїзм радянських людей. На особливу увагу заслуговує гідний подиву за своєю значущістю безпрецедентний колективний подвиг трудових колективів у глибокому тилу. Це героїзм особливого гатунку — довготривала, виснажлива, самовіддана праця мільйонів робітників, службовців, науково-технічної інтелігенції, колгоспників при граничному напруженні духовних і фізичних сил. “Чорноробочий щоденний подвиг” — так влучно сказав про таку працю один із поетів.

Як епопея надзвичайної людської стійкості, мужності, повсякденної звитяги назавжди залишиться в історії воєнна перебудова економіки України, евакуація на Схід, трудові будні українських виробничників, ліквідація наслідків війни. З часом більш глибоко усвідомлюється вся значимість і грандіозність звершеного ними.

¹ Галигузов И.Ф., Чурилин М.Е. Флагман отечественной индустрии. — М., 1978. — С. 66—67.

² Сталь для победы. Черная металлургия СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1983. — С. 46.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 53. — Арк. 46; Статистико-экономический справочник по черной металлургии СССР. — М., 1957. — С. 24, 25.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 27. — Арк. 284, 285, 332; Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Статистический сборник. — М., 1990. — С. 52.

⁵ Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). 2-е перераб. и дополн. изд. — М., 1985. — С. 83.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 53. — Арк. 46; Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг. — С. 51.

⁷ Сталь для победы... — С. 31.

⁸ Російський державний архів економіки (далі — РДАЕ). — Ф. 8875. — Оп. 41. — Спр. 70. — Арк. 17, 18; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 321. — Арк. 40, 41.

⁹ Правда. — 1942. — 11 декабря.

¹⁰ Досягнення Радянської України за сорок років: Статистичний збірник. — К., 1957. — С. 35.

¹¹ Чадаев Я.Е. Назв. праця. — С. 83.

¹² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — М., 1954. — С. 399.

¹³ Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії в Челябінській області Російської Федерації (далі — ЦЗВДНІЧО РФ). — Ф. 288. — Оп. 3. — Спр. 395. — Арк. 196—201, 201 зв.; Правда. — 1941. — 24 октября.

¹⁴ Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне 1941—1945: Сб. док. и материалов. 2-е изд. — Челябинск, 1981. — С. 161.

- ¹⁵ Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії у Свердловській області Російської Федерації (*далі* — ЦЗВДНІСО РФ). — Ф. 4. — Оп. 18. — Спр. 15. — Арк. 23, 24; ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 288. — Оп. 4. — Спр. 96. — Арк. 1; Ф. 124. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк. 17.
- ¹⁶ Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії в Саратовській області Російської Федерації. — Ф. 594. — Оп. 1. — Спр. 2359. — Арк. 61, 61 зв.; ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 779. — Оп. 1. — Спр. 220. — Арк. 171; Ф. 288. — Оп. 4. — Спр. 90. — Арк. 8; Спр. 101. — Арк. 1 зв.
- ¹⁷ Державний архів Челябінської області Російської Федерації (*далі* — ДАЧО РФ). — Ф. Р-1142. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 1; ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 288. — Оп. 4. — Спр. 92. — Арк. 2 зв., 3 зв; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.): Сборник документов за 50 лет: В 5-ти т. — М., 1968. — Т. 3: 1941—1952 годы. — М., 1968. — С. 75.
- ¹⁸ ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 124. — Оп. 1. — Спр. 220. — Арк. 285, 301, 302; Спр. 224. — Арк. 28.
- ¹⁹ Центральний державний архів Республіки Узбекистан. — Ф. 58. — Оп. 17. — Спр. 26. — Арк. 3, 4, 11.
- ²⁰ ЦЗВДНІСО РФ. — Ф. 4. — Оп. 36. — Спр. 116. — Арк. 68, 70.
- ²¹ Там само. — Оп. 37. — Спр. 11. — Арк. 10, 11.
- ²² ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 288. — Оп. 4. — Спр. 101. — Арк. 3.
- ²³ Там само. — Ф. 124. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 51; Спр. 296. — Арк. 23; Спр. 297. — Арк. 3, 4; Ф. 288. — Оп. 4. — Спр. 96. — Арк. 1.
- ²⁴ Там само. — Ф. 124. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 5, 10, 11, 31.
- ²⁵ Советский тыл в период коренного перелома в Великой Отечественной войне, ноябрь 1942 — 1943. — М., 1989. — С. 70.
- ²⁶ *Дьяков Ю.Л.* Подвиг строителей индустрии тыла 1941—1945 гг. — М., 1981. — С. 156.
- ²⁷ *Чернега П.М.* Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939—1945). — К., 2004. — С. 177.
- ²⁸ Там само. — С. 63.
- ²⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 269.
- ³⁰ ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 288. — Оп. 4. — Спр. 128. — Арк. 45; Оп. 6. — Спр. 277. — Арк. 13; Сталь для победы. — С. 138, 139.
- ³¹ ДАЧО РФ — Ф. 1659. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10—12; ЦЗВДНІЧО РФ. — Ф. 288. — Оп. 6. — Спр. 114. — Арк. 46; Оп. 3. — Спр. 391. — Арк. 108—110; *Лулатов Н.П.* Черная металлургия Урала в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Очерки истории строительства. — М., 1960. — С. 27, 28.
- ³² *Акулов М.Р.* Промышленное развитие Сибири в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Ставрополь, 1967. — С. 183.
- ³³ *Саженьюк С.Н.* Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — К., 1985. — С. 63.
- ³⁴ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 158, 159.
- ³⁵ Сталь для победы... — С. 75, 76.
- ³⁶ *Саженьюк С.Н.* Назв. праця. — С. 67.

- ³⁷ Сталь для победы... — С. 129, 130.
- ³⁸ Там само. — С. 78—80.
- ³⁹ ЦЗВДНІСО РФ. — Ф. 4. — Оп. 18. — Спр. 14. — Арк. 188, 193, 194, 197.
- ⁴⁰ Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. — М., 1988. — С. 202.
- ⁴¹ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 158.
- ⁴² *Сажениук С.Н.* Назв. праця. — С. 74.
- ⁴³ ЦЗВДНІСО РФ. — Ф. 4. — Оп. 37. — Спр. 196. — Арк. 85—87; Оп. 36. — Спр. 120. — Арк. 69, 71; ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 328. — Арк. 76, 77.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 328. — Арк. 6, 16, 17, 22.
- ⁴⁵ *Сажениук С.Н.* Назв. праця. — С. 75.
- ⁴⁶ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. — К., 1972. — С. 159.
- ⁴⁷ Летопись Челябинского тракторного (1929—1945 гг.). — М., 1972. — С. 246.
- ⁴⁸ Там само. — С. 247.
- ⁴⁹ *Магид А.* Корабелы делают танки. — М., 1973. — С. 60.
- ⁵⁰ *Смеляков Н.Н.* Сормовская “тридцатьчетверка” // Во имя победы: Трудовой подвиг горьковчан в годы Великой Отечественной войны. — Горький, 1976. — С. 147.
- ⁵¹ Подвиг тыла (документы, материалы газет и радио военных лет, дневники, письма, воспоминания). — М., 1970. — С. 173.
- ⁵² *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. — М., 1954. — С. 224, 238, 274.
- ⁵³ *Senger und Etterlin F.M.* Der sowjetische mittlere Kampfpanzer der Baureihe T-34 bis T-54. — München, 1970. — S. 5, 6, 43, 44.
- ⁵⁴ *Максарев Ю.Е.* Наш танк Т-34 // Гвардия тыла. — М., 1962. — С. 52, 58; *Слободин К.М.* Танк на постаменте. — М., 1968. — С. 69.
- ⁵⁵ Сквозь огненные годы: Очерки истории завода транспортного машиностроения им. В.А. Малышева (1895—1966 гг.). — Х., 1967. — С. 157.
- ⁵⁶ *Слободин К.М.* Назв. праця. — С. 14.
- ⁵⁷ *Максарев Ю.Е.* Наш танк Т-34. — С. 55.
- ⁵⁸ ЦЗВДНІСО РФ. — Ф. 4. — Оп. 36. — Спр. 209. — Арк. 73—75.
- ⁵⁹ *Слободин К.М.* Назв. праця. — С. 24.
- ⁶⁰ *Патон Е.О.* Воспоминания. — К., 1962. — С. 231, 232.
- ⁶¹ Подвиг тыла. — С. 177.
- ⁶² Трудовой подвиг советских танкостроителей. — М., 1946. — С. 8.
- ⁶³ *Максарев Ю.Е.* Назв. праця. — С. 55, 59; *Слободин К.М.* Назв. праця. — С. 143.
- ⁶⁴ *Кравченко Г.С.* Назв. праця. — С. 286.
- ⁶⁵ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 232.
- ⁶⁶ *Кравченко Г.С.* Назв. праця. — С. 134.
- ⁶⁷ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 263.
- ⁶⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945: В 6-ти т. — М., 1963. — Т. 3. — С. 151.
- ⁶⁹ ЦЗВДНІСО РФ. — Ф. 4. — Оп. 36. — Спр. 103. — Арк. 17, 18.
- ⁷⁰ *Ткаченко О.С.* Дружба трудящих Донбасу, Уралу і Кузбасу (1941—1942 рр.) // Укр. іст. журн. — 1972. — № 8. — С. 25.
- ⁷¹ *Шуранов Н.П.* На угольном фронте. — Кемерово, 1975. — С. 99.

- ⁷² Партийные организации Кузбасса в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов: В 2-х т. — Кемерово, 1962. — Т. 1. — С. 103, 290.
- ⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 75; *Ткаченко О.С.* Назв. праця. — С. 24.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ *Соколов В.Д., Чорноброд М.Б.* Дружба, закаленная в огне (Кузбасс и Донбасс в годы Великой Отечественной войны) // Из истории Кузбасса. — Кемерово, 1964. — С. 8.
- ⁷⁶ *Ткаченко О.С.* Назв. праця. — С. 24.
- ⁷⁷ *Горбачев Т.В., Кожевин В.Г., Карпенко З.Г. и др.* Кузнецкий угольный бассейн. — М., 1957. — С. 61, 64, 71.
- ⁷⁸ Советский тыл в Великой Отечественной войне: В 2-х кн. — М., 1974. — Кн. 2. — С. 65.
- ⁷⁹ *Соколов В.Д., Чорноброд М.Б.* Назв. праця. — С. 9.
- ⁸⁰ *Дьяков Ю.Л.* Назв. праця. — С. 96.
- ⁸¹ Советский тыл в период коренного перелома ... — С. 93, 94.
- ⁸² *Чернега П.М.* Назв. праця. — С. 69—71; *Васильев А.Ф.* Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. — М., 1982. — С. 151; История рабочих Донбасса: В 2-х т. — К., 1981. — Т. 2. — С. 54.
- ⁸³ Советский тыл в период коренного перелома ... — С. 59.
- ⁸⁴ *Дьяков Ю.Л.* Назв. праця. — С. 98.
- ⁸⁵ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 268.
- ⁸⁶ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 54.
- ⁸⁷ *Саженьюк С.Н.* Назв. праця. — С. 57.
- ⁸⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: У 3-х т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 280, 287.
- ⁸⁹ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 54, 55; Советская экономика в период Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. — М., 1970. — С. 91.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ История Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 152, 153.
- ⁹² Советский тыл в Великой Отечественной войне. — Кн. 2. — С. 308.
- ⁹³ Советская экономика в период Великой Отечественной войны. — С. 86.
- ⁹⁴ Советский тыл в период коренного перелома... — М., 1970 — С. 57.
- ⁹⁵ *Чернега П.М.* Назв. праця. — С. 165.
- ⁹⁶ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 55.
- ⁹⁷ *Васильев А.Ф.* Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны. — С. 151.
- ⁹⁸ *Чернега П.М.* Назв. праця. — С. 166.
- ⁹⁹ *Стаханов А.Г.* Жизнь шахтерская. — К., 1975. — С. 162.
- ¹⁰⁰ *Ткаченко О.С.* Назв. праця. — С. 26.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 25, 26.
- ¹⁰² *Дедов Г.И.* Кизеловский угольный бассейн в годы Великой Отечественной войны. — Пермь, 1959. — С. 99—102.
- ¹⁰³ Советский тыл в период коренного перелома... — С. 57, 58.
- ¹⁰⁴ Советская экономика в период Великой Отечественной войны... — С. 91.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 196. — Арк. 75—85; Спр. 24. — Арк. 25; Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 58. — Арк. 133, 142—144; Спр. 59. — Арк. 167.

- ¹⁰⁶ Советская экономика в период Великой Отечественной войны... — С. 173.
- ¹⁰⁷ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 181.
- ¹⁰⁸ *Кравченко Г.С.* Назв. праця. — С. 236, 237.
- ¹⁰⁹ Советская экономика в период Великой Отечественной войны... — С. 74.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 92.
- ¹¹¹ Великая победа советского народа, 1941—1945: Материалы научной конференции. — М., 1976. — С. 416.
- ¹¹² *Вознесенский Н.А.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны. — М., 1947. — С. 50, 77; *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 179.
- ¹¹³ История Урала: В 2-х т. — Пермь, 1965. — Т. 2. — С. 308.
- ¹¹⁴ Развитие народного хозяйства Украинской РСР 1938—1967: В 2-х т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 106.
- ¹¹⁵ *Клименко К.* Уральский промышленный район. — М., 1945. — С. 38.
- ¹¹⁶ Народное хозяйство РСФСР: Статистический сборник. — М., 1957. — С. 108, 111.
- ¹¹⁷ Кузбасс — фронту. — Кемерово, 1975. — С. 28.
- ¹¹⁸ *Вознесенский Н.* Назв. праця. — С. 77, 78.
- ¹¹⁹ *Чадаев Я.Е.* Назв. праця. — С. 181.
- ¹²⁰ *Ванчинов Д.* Военные годы Поволжья (1941—1945). — Саратов, 1980. — С. 103.
- ¹²¹ Советская экономика в период Великой Отечественной войны... — С. 176.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ *Керимбаев С.К.* Советский Киргизстан в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. — Фрунзе, 1985. — С. 129.
- ¹²⁴ История Узбекской ССР: В 2-х т. — Ташкент, 1957. — Т. 2. — С. 407, 411.
- ¹²⁵ Там само. — С. 411.

О. ПЕРЕХРЕСТ

Функціонування аграрного сектору в умовах першого періоду війни

(червень 1941 р. – червень 1942 р.)

В умовах війни влітку 1941 р. на ланах України розгорнулася справжня “битва” за урожай, яка мала не лише економічне, а й стратегічне значення. На час початку бойових дій у більшості областей вже завершувалася підготовка до збирання урожаю, а у південних — навіть почалася косовиця. Перед селянами стояли завдання зібрати врожай і виконати державні поставки зернових та інших культур, а також тваринницької продукції тощо. Їхнє вирішення відбувалося у надзвичайно важких умовах. Насамперед, гостро постала проблема дефіциту робочої сили, спричинена залученням до армії найбільш працездатної частини сільського населення. Особливо відчутною була втрата механізаторів і спеціалістів. Наприклад у Вінницькій області із 12 279 трактористів, які працювали в МТС, мобілізації підлягали 8800, із 600 агрономів — 408, з 1681 голови колгоспів — 1357¹. Подібне мало місце в усіх регіонах. Загалом у республіці з кожної МТС на фронт пішло 60—70 % механізаторів. Багато колгоспників були мобілізовані для роботи у промисловості й на транспорті.

Значно скоротилася і матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва. З МТС та радгоспів до армії була передана велика кількість найпотужніших, в основному гусеничних, тракторів і більшість автомобілів. Так, упродовж перших тижнів війни, згідно з мобілізаційними планами, з МТС у Червону армію було поставлено майже 5,5 тис. тракторів, а для транспортних й оборонно-будівельних робіт військовим частинам та іншим організаціям передано близько 3,8 тис. тракторів². Кожний колгосп і радгосп віддали фронту найкращих коней та багато возів. Переведення ремонтних заводів на виконання воєнних замовлень різко зменшило ремонтну базу для сільськогосподарської техніки. Погіршилось постачання сільського господарства паливом, запасними частинами для тракторів, комбайнів, автомобілів та іншої техніки й механізмів.

Все це вимагало максимальної мобілізації наявних матеріальних та людських можливостей для виконання сільськогосподарських робіт у неймовірно складних умовах. У колгоспах і радгоспах переглядалися плани збиральних робіт з тим, щоб провести їх у більш стислі терміни, здійснювалася нова розстановка робочої сили, робилася ставка на повніше використання техніки, що залишилася, й живого тягла, залучення до роботи людей похилого віку та підлітків, скорочувався адміністративний персонал.

Оскільки більшість чоловіків-управлінців пішли в армію, на керівну роботу висувалися жінки та молодь. Вони ставали головами і членами правлінь колгоспів, бригадами, завідувачами тваринницьких ферм.

Виняткове значення мала заміна механізаторів, які пішли на фронт, оскільки від цього залежало використання на жнивях та на інших роботах тракторів і комбайнів. Проблема була розв'язана за рахунок залучення до роботи жінок, які мали спеціальності механізаторів й раніше працювали на тракторі, комбайні чи автомашині, а також масового оволодіння сільсько-господарською технікою жінками-селянками, дівчатами та, частково, підлітками. В усіх областях, районах та при кожній МТС було організоване технічне навчання на короткотермінових курсах — місячних для підготовки трактористів і 15-денних для підготовки комбайнерів та помічників комбайнерів. Підготовка жінок-механізаторів велася й шляхом індивідуального навчання, яке здійснювали досвідчені механізатори. Упродовж першого воєнного місяця в Україні необхідну освіту без відриву від виробництва здобули 35 тис. трактористок³, а також багато тисяч комбайнерок. Вони гідно замінили чоловіків-механізаторів, які пішли на фронт. Більшість з них відзначалася ударною працею і виконувала по 2—3 норми за зміну.

Збиральна кампанія 1941 р. багата на факти самовідданої праці селян. Люди працювали від вранішньої зорі до пізнього вечора, часто по 20 год на добу. У багатьох колгоспах і радгоспах була організована цілодобова робота простих збиральних машин на транспортній або на змінній живій тязі. Різко збільшилась питома вага ручної праці, яку виконували в основному жінки, підлітки й люди похилого віку. Частка трудоднів, які виробили підлітки та колгоспники похилого віку у серпні 1941 р., в деяких колгоспах республіки сягала 30 %⁴.

Темпи збиральних робіт в окремих частинах України у зв'язку з розгортанням подій на фронті були різними. Більш високими, навіть порівняно з довоєнними роками, вони були в регіонах, розташованих далеко від фронту. Так, на 15 липня 1941 р. у шести південних і східних областях — Запорізькій, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Миколаївській та Кіровоградській — було зібрано врожай з площі 959 тис. га, вдвічі більшої, ніж на той час у 1940 р.⁵ Однак, у міру просування фронту вглиб території республіки, працювати ставало складніше, часом буквально під вогнем ворога. Потрібно було зосереджувати частину сил на підготовці до евакуації майна колгоспів, радгоспів і МТС із тих районів, яким загрожувала окупація. Під час нових мобілізацій багато чоловіків було забрано до армії. У розпал збиральних робіт дедалі більше людей і транспортних засобів залучалося на будівництво оборонних споруд. Влітку—восени 1941 р. сотні тисяч сільських жителів, переважно жінок та підлітків, десятки тисяч колгоспних коней і підвід та 9300 тракторів МТС залучили на допомогу Червоній армії у будівництві оборонних споруд і рубежів, військових аеродромів та інших об'єктів. Так, кілька сотень тисяч селян були задіяні на спорудженні загороджувальних смуг і танкових перешкод на територіях Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Вінницької, Полтавської та південних областей республіки⁶. Зокрема, у Полтавській області за рішенням обкому партії й облвиконкому від 17 серпня 1941 р. на оборонні роботи мобілізували 140 200 осіб та 14 750 підвід. 1 жовтня на будівництво оборонних споруд мобілізували ще 230 тис. осіб та 16 тис. підвід⁷. В основному на селян по-

кладалися роботи щодо ремонту й підтриманню в проїжджому стані ґрунтових і шосейних шляхів. Оскільки працездатних чоловіків у селах було обмаль, то до цих робіт залучалися в основному жінки й підлітки. Наприклад, у Київській, Полтавській, Харківській, Сумській і Чернігівській областях упродовж кількох тижнів влітку—восени 1941 р. ремонтом доріг і мостів було зайнято в середньому по кожній області 5—7 тис. землекопів, теслярів, 3—4 тис. їздових з колгоспними підводами. Відповідно до розпорядження республіканських органів влади від 14 липня, 19 та 31 серпня 1941 р. у деяких областях закріплювалися ділянки шляхів за районами й селами, а районні та сільські ради для їхнього впорядкування створили спеціальні ремонтно-дорожні бригади з колгоспників і виділяли колгоспні транспортні засоби⁸. У результаті в колгоспах не вистачало сил і засобів підтримувати високі темпи збирання врожаю, тому вони уповільнювалися.

Станом на 11 жовтня 1941 р. колгоспи восьми східних областей республіки план збирання зернових виконали на 93,8 %⁹. До 1 жовтня 1941 р. в республіці було обмолочено 52,9 % скошеного хліба¹⁰.

В областях, на території яких військові дії розгорнулися раніше, хліба було зібрано ще менше. Колгоспи й радгоспи західних, Чернівецької, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської областей, а також правобережної Київщини фактично не встигли розпочати косовицю. А в районах, які були окуповані пізніше, хліб скосили на порівняно великих площах, однак повністю обмолотити його й вивезти вглиб країни не встигли.

Значно менше зібрали пізніх культур. За неповними даними обласних земельних відділів, до 1 жовтня 1941 р. було зібрано соняшника на 17,1 % посівної площі, овочів — 27,4, картоплі — 5,7, насіння трав — 21,6 %¹¹.

Згідно з визначеними законодавством ще у довоєнний період вимогами більшу частину зібраної рослинницької продукції колгоспи були зобов'язані здати державі. Порядок її здачі детально регламентувався щодо кількісних показників і термінів. Насамперед погашалися одержані від держави позики, а також заборгованість за минулі роки за обов'язковими державними поставками та натуроплатою за послуги МТС, за ними здійснювалися обов'язкові державні поставки й натуроплата за роботи МТС, потім засипався насіннєвий та страховий фонд і лише після виконання всіх зобов'язань колгосп міг розподілити залишки між своїми членами. В умовах війни виконання планів обов'язкових поставок було визначене як одне з найважливіших завдань і контролювалося державними та заготівельними органами особливо суворо.

Поставки рослинницької продукції здійснювалися з кожного гектара ріллі, закріпленої за колгоспом, включаючи городи, а також землі, що підлягали освоєнню (шляхом розорювання цілини, осушування боліт, розкорчування). Водночас з ріллі, з якої нараховувалися обов'язкові поставки, виключалися площі, зайняті під посівами технічних культур та фруктових-ягідних і виноградних насаджень, продукція з яких здавалася державі на основі контрактаційних умов¹².

Ціни, за якими держава розплачувалася з колгоспами за зернопоставки, були у 10—12 разів нижчі за ринкові, а часто нижчі навіть від собівар-

тості продукції. Та у багатьох випадках колгоспи не одержували навіть цих коштів.

Значна кількість зернових, а також картоплі, надходила державі від колгоспів і в рахунок натуральної оплати виконаних МТС робіт. Її розміри визначалися кількістю гектарів (м'якої оранки) залежно від урожайності. Колгоспи, які не обслуговувалися МТС, здавали державі зернових на 15 % більше норми¹³. При нарахуванні натуроплати врожайність бралася не фактична, а біологічна, без врахувань втрат при збиранні. Визначена перед збиранням на “корені” видова (біологічна) урожайність в 1,5—2 рази перевищувала врожайність фактичну.

Долаючи величезні труднощі, зумовлені відсутністю транспорту та наближенням фронту, колгоспи відносно організовано здавали державі хліб нового урожаю. Найкращих результатів у виконанні державних планів хлібозаготівель домоглися колгоспники Ворошиловградської та Сталінської областей. До 1 жовтня 1941 р. у Ворошиловградській області план хлібозаготівель було виконано на 71,8 %, тоді як на цю ж дату 1940 р. виконання хлібозаготівель ледь сягало 32,8 %. На 1 жовтня 1941 р. план хлібозаготівель у Сталінській області було виконано на 78,2, Запорізькій та Харківській — 49,1, Дніпропетровській — 41,9 %¹⁴. Станом на 10 жовтня 1941 р. у 15 східних областях на заготівельні пункти здано 143 249 тис. пудів зерна, тобто 28,5 % встановленого плану¹⁵. У наступні місяці в неокупованих районах України хлібозаготівлі продовжувалися. На 25 вересня 1941 р. в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Дніпропетровській та Запорізькій областях заготовили 176 855 т овочів і картоплі, що становило 31,9 % плану¹⁶.

Більша частина заготовленого зерна оперативно вивозилася вглиб країни. Тільки за серпень та 23 дні вересня 1941 р. з 11 східних областей УРСР в тиллові райони СРСР було вивезено понад 150 млн пудів хліба (включаючи лишки, які були на заготівельних пунктах на 1 липня 1941 р.)¹⁷. Вивезений з України хліб складав приблизно восьму частину всіх зернових, заготовлених у 1941 р. в тиллових районах СРСР¹⁸.

Одночасно зі збиранням зернових та інших культур селяни приділяли значну увагу й громадському тваринництву. Забезпечувалися догляд і відгодівля худоби та птиці, поставки тваринницької продукції державі, заготівля сіна й інших кормів.

Обов'язкові поставки державі тваринницької продукції колгоспи України, згідно зі встановленими у 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічними нормами, повинні були здійснювати з одного гектара закріпленої за ними земельної площі у таких обсягах: м'яса — 4,5 кг у живій вазі (до речі, вони були одними з найбільших в СРСР); молока — 22 л (за базової жирності 3,8 %), сиру-бринзи — 80 г, яєць — 15 шт., вовни — 180 г, шкірсировини: шкір великої рогатої худоби — 1,5 шт. великої (вагою понад 17 кг) і 0,5 шт. середньої (вагою від 10—17 кг); свиней (вагою понад 4 кг) — 6,0 шт., овець і кіз (розміром не менше 35-ти квадратних дециметрів) — 4,5 шт. У 1941 р. діяла тимчасова пільга на здачу 80 % від встановленої норми здачі молока

та яєць і 60 % сиру-бринзи, а колгоспи західних областей на цей рік від поставок звільнялися¹⁹. Зобов'язуючись забезпечити виконання на території України встановлених союзними органами влади середньорічних норм поставок тваринницької продукції колгоспами в цілому, республіканські органи влади водночас диференціювали в бік зменшення або збільшення порайонні норми поставок відповідно до їхніх регіональних природно-кліматичних особливостей та господарських можливостей. На 1941 р. порайонні норми обов'язкових поставок молока державі з 1 га колгоспами були такими: Сталінська область — 30—22 л, Запорізька — 29—18 л, Дніпропетровська — 28—22 л, Одеська — 28—20 л, Харківська, Кіровоградська, Миколаївська — 26—20 л, Київська — 25—18 л, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Сумська, Ворошиловградська — 24—18 л, Чернігівська — 24—16 л, Полтавська — 22—16 л, Вінницька — 20—18 л²⁰. Порайонні норми обов'язкових поставок яєць з 1 га ріллі для колгоспів Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Кам'янець-Подільської областей встановлено у розмірі 18—16 шт., Сталінської — 18—13 шт., Сумської — 17—10 шт., Вінницької, Полтавської, Харківської, Миколаївської, Кіровоградської — 16—14 шт., Київської, Чернігівської та Житомирської — 14—8 шт.²¹ Відмінності норм у різних областях пояснювались особливостями географічно-кліматичних умов.

Кожен селянський двір (колгоспників та одноосібників) також повинен був здавати державі за низькими заготівельними цінами м'ясо, молочні продукти, яйця та іншу продукцію зі своєї присадибної ділянки. Здавати певну кількість тваринницької продукції зобов'язувалися навіть селянські господарства, що не мали ні свиней, ні корів, ні овець. Середньорічна норма обов'язкових поставок м'яса з господарств колгоспників становила 32—36 кг у живій вазі, а з господарств одноосібників — 64—72 кг, яєць — відповідно 150 шт. і 200 шт., бринзи-сиру — 1 кг і 1,2 кг, свинячих шкір — 1 і 1,5 шт., вовни — 900 г і 1200 г з кожної вівці й 200 г і 220 г з кожної кози, картоплі — відповідно 8 ц і 14 ц з розрахунку на 1 га посадки. Господарства колгоспників, а також робітників, службовців і кооперованих кустарів, котрі мешкали у сільській місцевості й мали посіви олійних культур, залучалися до обов'язкових поставок з площі їхнього фактичного посіву за нормами здачі з 1 га: соняшнику й рапсу по 2 ц, гірчиці — 1,5 ц, кліщивини, сої та льону кучерявого — по 1,0 ц, кунжуту — 0,5 ц; для одноосібників та некооперованих кустарів норми здачі соняшнику — 3 ц, гірчиці — 2,1 ц, кліщивини, сої та льону кучерявого — 1,5 ц, кунжуту — 1 ц²². На 10 вересня 1941 р. план обов'язкових поставок державі молока по колгоспно-селянському секторові у 15 східних областях було виконано на 63,8, а по колгоспах — на 62,3 %; план обов'язкових поставок яєць — на 58,4, вовни — на 71,1 %. На 20 вересня у цих же областях було заготовлено — 167 973,6 т м'яса, у тому числі по колгоспах 106 787,4 т (80,5 % плану)²³.

Крім здачі продукції заготівельним організаціям, колгоспи постачали хліб, фураж, інше продовольство безпосередньо частинам Червоної армії. Наприклад, лише по Запорізькій області на місцях було передано військовим частинам за чековими вимогами 147 573 т продовольчого і фуражного зерна²⁴.

Щодо колгоспів застосовувалася система прибуткового податку. Оподатковувалися такі види прибутків: натуральні та грошові від рослинництва, тваринництва, бджолярства й шовківництва, а також інші прибуткові надходження (наприклад, прибутки від підсобних підприємств, додаткові заробітки тощо). Ставки оподаткування по окремих видах прибутків становили від 6 до 13 % і обраховувалися за річними звітами колгоспів за 1940 р.

Водночас виключалися з оподаткування всі грошові суми, одержувані колгоспом від держави за здану продукцію в порядку натуральних поставок, а також продукції, використаної колгоспом для натуральної оплати транспортування зерна, соняшнику та інших олійних культур, зданих колгоспом на глибинні заготівельні пункти. Виключення цих прибутків з оподаткування було пільгою, якою заохочувалося виконання колгоспами зобов'язань перед державою.

Також при обчисленні оподатковуваного прибутку колгоспу до нього не включалися грошові суми, котрі по суті, не були, прибутковими надходженнями, як, наприклад, кошти, одержані від продажу робочої й продуктивної худоби в живій вазі або продуктами забою та зараховані на рахунок капіталовкладень для придбання покращеної й племінної худоби чи для відновлення і збільшення стада; суми, одержані від поставки коней для Червоної армії; страхові відшкодування, одержані від органів державного страхування за загибле від стихійного лиха майно й посіви.

З валового прибутку колгоспу при обрахуванні оподатковуваного прибутку виключалося чимало виробничих витрат, як, наприклад: натуральна продукція, що йшла на натуроплату МТС; грошові суми, виплачені МТС за виконані роботи; фураж, призначений для годівлі колгоспної худоби, включаючи й недоторканий страховий фуражний фонд. Не оподатковувалося також зерно, виділене для годівлі птиці на колгоспних фермах; молоко — на вигоювання телят і порослят, яйця — на підгодівлю птиці; мед — на підгодівлю бджіл; картопля й кормові коренеплоди — на годівлю худоби²⁵.

Восени 1941 р. у колгоспах та радгоспах неокупованих районів республіки відповідно до встановлених планів було проведено сівбу озимих, продовжувалося збирання технічних культур та овочів, здача їх державі.

Ціною неймовірних зусиль радянські війська на Південно-Західному фронті у другій половині листопада 1941 р. зупинили наступ загарбників, а у період зимових боїв звільнили від окупантів кілька районів республіки²⁶. Працівникам сільського господарства неокупованих районів до червня—липня 1942 р. довелося працювати у надзвичайно складних умовах. Села прифронтової смуги були обезлюднені — так мало у них залишалось мешканців. Та все ж колгоспники змогли не лише зібрати частину врожаю 1941 р., а й виконати основний обсяг весняних польових робіт, відновити роботу тваринницьких ферм. І хоча порівняно небагато продукції давало тваринництво цих районів України, але яким цінним було воно в умовах виняткового напруження, в якому перебувала вся країна.

У червні—липні 1942 р. розгорнулася робота з догляду та обробітку посівів сільськогосподарських культур і підготовки до збирання врожаю. Але

господарська діяльність в неокупованих районах була порушена подальшим розвитком воєнних дій. На початку червня 1942 р. нацистські війська перейшли у новий наступ й окупували всю територію України.

Жертовна праця селян на колгоспних полях та участь у різноманітних акціях, спрямованих на допомогу фронту в перший період війни, здійснювалися в умовах різкого погіршення їхніх матеріально-побутових умов. За обов'язкову й ненормовану працю в колгоспному господарстві селяни фактично не одержували платні. Виплати на трудодні (як грошові, так і натуральні) у більшості господарств були призупинені, оскільки в колгоспах не було для цього ні достатніх коштів, ні продукції, що майже повністю забиралися державою на потреби війни. Водночас селяни змушені були, крім надзвичайно обтяжливих обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції (фактично це був натуральний податок), платити державі і грошима (податки), і натурою, що доценту виснажувало й так неймовірно збіднілі сім'ї.

У числі податків, які селяни сплачували в доокупаційний період війни, одним із основних був сільськогосподарський податок. Його система базувалася на засадах прогресивної ставки, котра могла сягати до 15 % від прибутку з особистого підсобного господарства колгоспників (тобто в міру зростання прибутків сплачувалася більша сума податку), а їхні прибутки по трудоднях за роботу в колгоспному господарстві не оподатковувалися. Оподатковуваний прибуток визначався згідно зі встановленими нормами за фактичною площею посіяних культур і видами худоби. Рівень прогресії оподаткування коливався від 7,1 % з прибутку до 700 крб. (тобто розмір податку становив 50 крб.) до 10,1 % за прибуток в 4000 тис. крб. (у цьому разі розмір податку складав 404 крб.) і т. д. Нарахована на господарство сума податку збільшувалася на 20 %, якщо окремі працездатні члени сім'ї не були членами колгоспу, робітниками і службовцями. Прогресивне оподаткування застосовувалося й щодо прибутку одноосібних селянських господарств (за підвищеною прогресією), а також прибутку від сільського господарства робітників та службовців (за умови роботи за наймом не лише глави сім'ї, а й усіх інших працездатних її членів, окрім домашньої господарки, та неперевищення норми щодо кількості худоби, встановленої статутом сільгоспартілі для колгоспників, вони оподатковувалися нарівні з господарствами колгоспників). Від податку повністю звільнялися колгоспники й одноосібники похилого віку, інваліди війни та праці, сім'ї червоноармійців, знижки з нарахованої суми податку надавалися багатодітним сім'ям та господарствам, які постраждали від стихійного лиха, та ін.

Розміри сільськогосподарського податку на 1941 р. були приблизно такими, як у 1940 р., коли в середньому становили з одного господарства колгоспників — 81 крб., господарства робітника і службовця — 60 крб., одноосібного селянського господарства — 120 крб.²⁷ На початку війни розмір цього податку збільшився на 100 %. (До речі, на таку ж величину підвищили й прибутковий податок з інших категорій платників.)

Однак цього в умовах війни виявилось замало. Це й зумовило в подальшому перебудову системи оподаткування сільського населення, бо вона не

могла забезпечити значне зростання надходжень коштів до бюджету. Перешкоду для цього керівництво країни вбачало у тому, що, по-перше, розмір сільгосподатку залежав від прибутку селянського господарства, зростання якого взагалі, а тим більше в умовах війни, було проблематичним; по-друге, від сплати податку звільнялася значна частина населення, особливо сімей військовослужбовців, інвалідів війни та ін. (навіть у 1940 р. від сільгосподатку було звільнено понад 30 % господарств колгоспників, робітників, службовців й одноосібників²⁸, а в умовах війни їхня кількість мала постійно збільшуватися, що теж призвело б до значного зменшення податкових надходжень до бюджету); по-третє (і це було найважливішим чинником, що зумовив істотну перебудову системи оподаткування сільського населення), розмір податку на господарства визначався за наявності оподатковуваних об'єктів у господарстві без врахування кількості непрацюючих членів сім'ї. Ще одним важливим чинником, що зумовив проведення податкової реформи, стало те, що військові умови спричинили зростання цін на сільськогосподарську продукцію й відповідного накопичення грошової маси у селі, яка через гостру нестачу товарів не могла бути реалізована. Неминучим наслідком такого стану було б скорочення завезення продуктів на базар, з одного боку, й розвиток натуральних форм обміну — з іншого. Керівництво держави було стурбоване загрозою стабільності грошової одиниці і вважало, що податкова система повинна сприяти збільшенню попиту на гроші й активізувати притік сільськогосподарської продукції на колгоспні ринки.

Зазначені проблеми держава певною мірою розв'язала, ввівши в дію Указ Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. "Про воєнний податок". Його запровадження скасувало 100-процентну надбавку до сільськогосподарського та прибуткового податків. В основу воєнного податку було покладено принцип подушного оподаткування, що значно розширило контингент платників, насамперед у сільській місцевості, за рахунок осіб, які раніше не були платниками податку. До таких належали непрацюючі за наймом працездатні члени сімей колгоспників та інших категорій сільських мешканців. Воєнний податок відрізнявся від інших податків тим, що його розміри збільшувалися на 50 % для тих громадян, які за віком підлягали мобілізації до армії, але з різних причин не були призвані. За чинною шкалою гранична річна сума податку була визначена в 2700 крб. для осіб непризовного віку і 4050 крб. — призовного віку²⁹.

Сільське населення сплачувало воєнний податок за твердими ставками, що диференціювалися по областях, районах, а в окремих випадках — навіть по населених пунктах залежно від прибутку колгоспного двору в даній місцевості, що зумовлювалося, головним чином, різним рівнем цін на сільгосппродукти й іншими особливостями регіонів. Диференціація ставок воєнного податку надавала йому прибуткового характеру і наближала до сільськогосподарського податку, що збирався з селянського господарства загалом.

Основним критерієм диференціації ставок воєнного податку по регіонах вважався розмір натуральних та грошових прибутків колгоспників, одержа-

них у середньому на один колгоспний двір не лише від особистого підсобного господарства, а й від колективного господарства. Розміри прибутків колгоспників фінансові органи визначали на основі матеріалів Наркомату сільського господарства про виплати і видатки колгоспникам по трудовнях, даних статистичних органів про врожайність, валові збори на присадибних ділянках, товарність господарств колгоспників та рівень цін на сільськогосподарську продукцію на колгоспних базарах. Ураховувалася також близькість базарів, транспортна мережа в даній місцевості та інші чинники. За встановленою для районів і сільських населених пунктів ставкою сплачували податок й непрацюючі за наймом члени сімей сільських платників податку. У межах України воєнний податок запроваджувався у неокупованих східних районах у першій половині 1942 р.

Ще один податок, що в період війни сплачувала частина селян, запроваджено 1941 р. на неодружених, одиноких та малосімейних (бездітних) громадян: чоловіків у віці від 20 до 50 років та жінок у віці 20—45 років. Цей податок держава запровадила з метою компенсації постійно зростаючих у період війни витрат на допомогу одиноким і багатодітним матерям на утримання й виховання дітей. На відміну від інших державних податків з населення цей податок відрізнявся тим, що головним чинником залучення до нього був не прибуток, а вік та сімейний стан, що надавало йому подушного характеру. Бездітні колгоспники та інші громадяни вказаного віку, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку сплачували цей податок у розмірі 150 крб., а робітники і службовці, які працювали й проживали у сільській місцевості, — у розмірі 6 % від їхнього заробітку³⁰.

Сільське населення сплачувало також податок на потреби житлового й культурно-побутового будівництва. Його ставки на 1941 р. для всіх областей України, крім західних та Ізмаїльської і Чернівецької обл., були такими: для господарств колгоспників, які не мали неусуспільнених джерел доходів — 7 крб., а для тих, що їх мали — 35 крб.; для одноосібних господарств, які не мали робочої худоби, ринкових та неземлеробських доходів — 95 крб., а для тих, які їх мали — 150 крб.³¹ Від цього податку повністю звільнялися господарства колгоспників, які мали у своєму складі військовослужбовців та інвалідів, а також орденоносців. Для певної категорії колгоспників і трудових одноосібників надавалися знижки від 20 до 40 %³². Щоправда, більшість селян на час початку війни вже сплатили цей податок, оскільки термін його сплати був встановлений на першу половину року.

Одним з елементів податкового пресу на селянство було самообкладання. І хоча воно декларувалося як форма добровільної участі сільського населення у господарсько-культурному будівництві на селі (прокладання й ремонт доріг, будівництво і ремонт шкіл, житла для педагогічного персоналу, мостів, криниць, лазень, протипожежні заходи, ремонт лікарень, хат-читальень та інших культурних закладів), насправді ж, отримавши правове оформлення, стало обов'язковою формою оподаткування. Відмінністю від державних податків було лише те, що рішення про проведення самообкладання та його цілі ухвалювалися на загальних зборах більшістю мешканців села. Розміри

самообкладання обмежувалися на державному рівні такими ставками: для господарств колгоспників і робітників, службовців, кооперованих кустарів та ремісників, постійно проживаючих у сільській місцевості — не більше 20 крб.; для одноосібних господарств і господарств інших некооперованих категорій сільських мешканців залежно від володіння земельною ділянкою та робочою худобою — від 40 до 75 крб.³³

З комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажу продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих речей. Ставки разового збору встановлювалися для окремих регіонів залежно від цін на продукти на базарах, постачання товарів та інших економічних показників.

Господарства сільських мешканців сплачували також внески по обов'язковому страхуванню майна, що належало їм на правах особистої власності: будівель, великої рогатої худоби віком від 6 місяців, коней, овець та кіз віком від 1 року, свиней віком від 9 місяців, а також польових посівів сільськогосподарських культур у господарствах одноосібників. Установлені ставки (тарифи) страхових платежів (у карбованцях зі 100 карбованців страхового забезпечення) були такими: будівлі, продукція, сировина та матеріали у господарствах колгоспників — 0,90 крб., у господарствах одноосібників — 1,40 крб.; інвентар, обладнання й транспортні засоби — відповідно — 8 крб. і 14,50 крб.; велика рогата худоба — відповідно: 3 крб. і 5 крб.; вівці й кози — відповідно 5 крб. і 7 крб.; свині — відповідно — 6 крб. і 8 крб. Сільськогосподарські культури у господарствах одноосібників: по страхуванню від граду, злив, буревію й вогню на корені — 2,50 крб.; озимих посівів та багатолітніх трав від вимокання, вимерзання, заморозків і повені — 9 крб., інших сільськогосподарських культур — 5 крб., бавовнику, тютюну й махорки — відповідно 10 крб., 10 крб., 9 крб.³⁴

Одним із джерел викачування державою коштів з селян стало залучення значної їх частини до підписки на державні позики. При цьому поряд з агітаційною, роз'яснювальною роботою в масах широко використовувалися примусові методи. З початком війни з метою одержання додаткових коштів на воєнні потреби в республіці було "ініційовано" рух за дострокову сплату як річного внеску, так і всієї підписки на позику третьої п'ятирічки. І селянство вимушене було включитися у нього. Наприклад, колгоспники Харківської обл. на кінець липня 1941 р. внесли готівкою в рахунок сплати позики майже 18 млн крб., при цьому селяни 9-ти районів повністю сплатили підписку на позику. Усього лише за третій квартал 1941 р. від колгоспників республіки надійшло внесків на позику третьої п'ятирічки на суму 52 448 тис. крб.³⁵ А весною 1942 р. у неокупованих районах республіки результативно пройшло розміщення державної воєнної позики 1942 р. Більшість селян підписувалась на суму місячного заробітку, а то й на більші суми. Наприклад, у Нижньодуванському районі Ворошиловградської області лише за два дні проведено підписку на 394 тис. крб., значна частина яких надійшла готівкою³⁶. У Дворічанському районі Харківської обл. стовідсотково охоплено колгоспників підпискою³⁷. Усього ж трудівники тилу неокупованих районів України вес-

ною 1942 р. у надзвичайно важких умовах підписались на позику на 123 млн крб.³⁸ У цій сумі селянська частка була досить значною.

Фіскальна політика держави в умовах війни ще більше ускладнювала й без того важке матеріальне становище селянських сімей, більшість яких опинилася на межі виживання. Значна частина селян взагалі виявилася неспроможною виконувати податкові платежі та обов'язкові натуральні поставки як у повному обсязі, так і частково.

Функціонуючи в надзвичайно важких умовах першого періоду війни, аграрний сектор економіки України завдяки неймовірним зусиллям та саможертвності більшості сільського населення залишався важливим джерелом зміцнення обороноздатності країни.

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х т. — Т. 1. — К., 1975. — С. 132.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы. В 3-х т. — К., 1985. — Т. 1. — С. 288.

³ Комуніст. — 1941. — 27 липня.

⁴ Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — С. 39.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т. 1. — С. 136.

⁶ Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Донецк, 1969. — С. 68.

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т. 1. — С. 100.

⁸ Коваль М. В. Все — для перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. — К., 1970. — С. 34.

⁹ Лаута С.П. Назв. праця. — С. 39.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т. 1. — С. 137.

¹¹ Там само.

¹² Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. 4-е доп. изд. — М., 1943. — С. 3—5.

¹³ Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917—1965. В 2-х кн. Изд. 2-е, доп. Кн. 1. 1917—1950. — М., 1967. — С. 310.

¹⁴ Історія селянства Української РСР: У 2-х т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 286.

¹⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т. 1. — С. 138.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Лаута С.П. Назв. праця. — С. 39, 40.

¹⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 1. — С. 139.

¹⁹ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР по вопросам заготовок и закупок ... — С. 65, 75, 77—80, 87, 88, 93—98.

²⁰ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1941. — № 3. — 10 лютого. — С. 2—8.

²¹ Там само. — № 6. — 9 квітня. — С. 9—16.

²² Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР по вопросам заготовок и закупок ... — С. 14, 21, 66, 75, 81, 89, 92.

²³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т. 1. — С. 138.

²⁴ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов. — Запорожье, 1959. — С. 60.

²⁵ *Марьяхин Г.Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — М., 1949. — С. 48, 49.

²⁶ На кінець 1941 р. залишались неокупованими: Ворошиловградська область (без частини Попаснянського р-ну); Куп'янський, Дворічанський, Вільховацький, Великобурлуцький, Боровський і частково Ізюмський, Савенський, Шевченківський, Вовчанський, Печенізький та Балакліївський р-ни Харківської обл., а також Лиманський і деякі населені пункти Слов'янського, Орджонікідзевського й Мангушського р-нів Сталінської обл. Взимку були повністю визволені від окупантів Ізюмський, Савенський, Шевченківський, Печенізький, Олексіївський, Петровський, Барвінківський і, частково, Старосалтівський, Близнецівський, Лозівський та Сахновщанський р-ни Харківської обл. та ряд населених пунктів Олександрівського, Добропільського, Слов'янського та Ямського р-нів Сталінської обл. (Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... Т. 1. — С. 397).

²⁷ *Марьяхин Г.Л.* Назв. праця. — С. 62; *Його ж:* Очерки истории налогов с населения в СССР. — М., 1964. — С. 187—189.

²⁸ *Марьяхин Г.Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С. 204, 205.

²⁹ Там само. — С. 206.

³⁰ Там само. — С. 207, 208.

³¹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1941. — № 2. — 16 січня. — С. 20.

³² *Марьяхин Г.Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С. 189, 190.

³³ *Марьяхин Г.Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — С. 128, 129.

³⁴ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1939—1946 гг. — М., 1948. — С. 146, 147, 151—153.

³⁵ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 289.

³⁶ Державний архів Ворошиловградської області. — Ф. 311. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 119.

³⁷ Соціалістична перемога (Орган Дворічанського райкому КП(б)У і районної ради депутатів трудящих Харківської обл.). — 1942. — 23 квітня.

³⁸ *Синицын А.М.* Всенародная помощь фронту: О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — 2-е изд. — М., 1985. — С. 184.

О. ПЕРЕХРЕСТ

Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943—1945 рр.

У ході зимової наступальної кампанії 1942—1943 рр. радянські війська звільнили від окупантів частину Східної України, а до кінця вересня 1943 р. — майже всю Лівобережну Україну й Донбас. У результаті успішного форсування Дніпра від вересня до кінця 1943 р. на Правобережжі було створено величезний плацдарм протяжністю близько 400 км вздовж й до 100 км — у глибину. У визволених районах відразу ж приступали до відбудови зруйнованого під час війни, ліквідації наслідків нацистського “господарювання” та відродження радянської системи ведення господарства. Важливою складовою цього процесу стала відбудова сільського господарства.

Відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське й військове значення. Від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення в містах України, забезпечення продовольством промислових центрів СРСР, а головне — хліб та інше продовольство потрібні були діючій армії. З переміщенням лінії фронту на захід Україна ставала найближчим тилowym районом, що міг оперативно задовольняти потреби фронту у продуктах харчування.

На селі, як і в місті, відбудовний процес мав два аспекти — політичний і економічний. Ліквідація політичних наслідків нацистської окупації відбувалася порівняно швидко. На визволеній території відновлювалася радянська влада, формувалися партійно-радянський та господарський апарати, головним чином з кадрів, які брали участь у радянському підпільному та партизанському рухах, направлених з армії в порядку демобілізації, а також реєвакуюваних з тилowych районів. З часом зміцніли партійний і радянський апарати дедалі більше відновлювали свої позиції.

У звільнених регіонах України переважна більшість селян радісно зустріла Червону армію як рятівницю від гітлерівської тиранії. Однак мали місце й інші факти. Частина сільського населення деяких східних районів, яка під час окупації проживала в зоні господарювання військової адміністрації й через менший податковий та заготівельний визиск та дещо більшу оплату праці почувалася краще, ніж за радянської влади, не дуже-то й вітала її повернення. У спецповідомленні на ім'я М. Хрущова заступник наркома внутрішніх справ України С. Савченко 20 січня 1943 р. (зразу ж після повернення радянських військ в Україну) повідомляв, що “через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недоброзичливо зустріла прихід Червоної армії”¹. Відверто неприязно, а

подекуди й вороже сприйняла прихід Червоної армії, а з нею й повернення радянської влади, значна частина західноукраїнських селян, зокрема тих, які постраждали від насильницької радянізації у передвоєнні роки. На всій території України неприхильно зустріла прихід Червоної армії й та частина сільського соціуму, яка під час окупації повернула у свою власність втрачене в період колективізації майно або набула його, а також ті, що свідомо співпрацювали з ворогом. До антирадянськи налаштованих селян у визволених районах влада застосовувала методи виховного, упереджувального та примусового характеру. У багатьох випадках такі аграрії ставали об'єктом уваги правоохоронних та каральних органів.

На тривалий термін розтягнулася найважливіша складова частина процесу післяокупаційного відродження села — відбудова його господарства. Вона була пов'язана з надзвичайними труднощами, зумовленими передусім численними руйнуваннями, великими матеріальними та людськими втратами. Господарства колгоспів, радгоспів і МТС були вщент зруйновані й розграбовані. У переважній більшості сільських населених пунктів у результаті грабіжницької аграрної політики окупантів були спустошені й особисті господарства селян, а застосування гітлерівцями тактики “спаленої землі” призвело до втрати багатьма селянами особистого господарства й худоби. Ситуація ускладнювалась тим, що у селах після визволення від окупації нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення.

Базовим у відбудові села став сталінський варіант системи колективного господарювання. Тож зусилля партійно-радянського керівництва центральних, республіканських та місцевих органів влади у відбудовному процесі на селі в першу чергу зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їхньої господарської діяльності. Скрізь воно розпочиналося відразу ж після визволення Червоною армією населеного пункту, а у значній частині районів здійснювалося фактично у прифронтових умовах. Практично заново доводилося створювати їхню матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, відроджувати цілі галузі, запроваджувати нормування й облік.

Упродовж 1943—1945 рр. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР, ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР ухвалили десятки обов'язкових для виконання всіма владними та господарськими органами в республіці постанов і розпоряджень, котрі стосувалися фактично всіх напрямів відбудовного й виробничого процесів на селі. Зазначені питання були предметом розгляду на засіданнях політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, на сесіях Верховної Ради УРСР і місцевих рад, засіданнях обласних та районних комітетів партії, обласних і районних виконавчих комітетів рад, обговорювалися на республіканських, обласних та районних нарадах з працівниками сільського господарства. Безперервно здійснювався жорсткий контроль партійно-державних органів за виконанням директивних розпоряджень і вказівок центру.

В умовах війни, що поглинала переважну частину бюджету, держава не могла відразу асигнувати на відбудову сільського господарства необхідні кошти. У 1943 р. на відновлення виробничих об'єктів, придбання gospodar-

ського реманенту та інші потреби колгоспів уряд СРСР виділив лише 15 млн крб., на відбудову МТС, МТМ і ремонтних заводів — 34 млн крб.², радгоспів — 12,73 млн крб.³ У наступні роки бюджетні кошти на проведення відбудовних робіт на селі збільшувалися. У 1944 р. постановою сесії Верховної Ради УРСР на розвиток аграрного сектору республіки було витрачено 314 млн крб.⁴ З них 26,65 млн крб. становили капітальні вкладення в МТС, у тому числі понад 10,5 млн крб. — на ремонт і будівництво виробничих будівель та споруд й понад 16,14 млн крб. — на придбання техніки, устаткування та інвентарю⁵. У бюджеті УРСР на 1945 р. видатки на сільське господарство збільшилися на 429 млн крб. А всього з республіканського бюджету на відбудову сільського господарства було витрачено понад 1 млрд крб. Крім того, для МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень) і ремзаводів України виділялися великі суми із союзного бюджету. На виконання першочергових робіт з відбудови МТС в Україні і на відновлення їхньої діяльності в 1943—1945 рр. було витрачено 1586 млн крб.⁶

Для відбудови й будівництва приміщень, придбання худоби та інших потреб держава надавала колгоспам і колгоспникам кредити. Так, у 1944 р. загальна сума відпущеного кредиту становила 388,9 млн крб.⁷, що дало змогу у поєднанні з коштами, виділеними державою, здійснити капітальні вкладення в колгоспах республіки на загальну суму 558,17 млн крб., у тому числі на придбання машин та обладнання — 40,924 млн крб. і на закупівлю худоби — 386,11 млн крб. Порівняно з 1940 р. загальна сума капіталовкладень у колгоспах була меншою на 49,7 %⁸. Того ж року для потреб колгоспного й індивідуального будівництва на селі виділено 2700,0 тис. м³ лісосічного фонду, у тому числі 2350,0 тис. м³ безкоштовно. Для колгоспів, що найбільш постраждали від нацистської окупації, відпущено понад 2 млн пудів насінневої та фуражної позики⁹ й надані значні пільги щодо оподаткування і поставок сільськогосподарської продукції, котрі поширювалися й на широкі верстви сільського населення.

Однак державних коштів та матеріальних ресурсів все одно не вистачало. Виділені в 1943—1945 рр. державою кошти на відбудову сільського господарства республіки становили незначну частку від загальних потреб, адже лише прямі збитки, завдані війною та окупантами колгоспам, радгоспам і МТС України, обраховувалися у сумі 92,586 млрд крб.¹⁰

Тому основним джерелом відродження колгоспів, радгоспів і МТС було трудове подвижництво селян. Великого поширення набула безкоштовна, по суті ненормована, праця на полях та фермах, на відбудові й спорудженні господарських приміщень, ремонті техніки, інвентарю тощо. Упродовж 1944—1945 рр. методом народної будови було відремонтовано й споруджено заново майже 45 % виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС¹¹.

Абсолютна більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радянської системи, сприйняла покійно. Причинами цього були, перш за все, гіркий досвід взаємовідносин сталінського режиму з ними у довоєнний період та фактично їхнє безправне становище в суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни. Далеко

не останню роль відіграло й те, що селяни перебували у стані тривожного очікування оцінки факту їхнього проживання та вимушеної “співпраці” із загартниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів. І справді, їхні побоювання були небезпідставними, адже в тогочасних умовах будь-яке відкрите заперечення, а тим більше протидія владі, могли стати предметом уваги радянських каральних органів. Ще однією важливою причиною позитивного сприйняття селянами заходів із відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання було те, що саме з цим вони пов’язували надії на подолання жахливих наслідків окупації й відбудову села.

Під час проведення організованих органами влади, а нерідко скликаних і за власною ініціативою, загальних зборів селяни ухвалювали рішення про відновлення чи створення сільгоспартілей, обирали правління, голів колгоспів, затверджували бригади й бригадирів. До новоутворених господарств селяни звозили схований від окупантів реманент, приводили коней та іншу худобу, здавали посівний матеріал. У багатьох випадках ці заходи проводилися в обстановці емоційного та патріотичного піднесення населення, викликаного звільненням того чи іншого сільського населеного пункту, переважно на добровільній основі. Але непоодинокими були випадки, коли привласнене в ході війни колгоспне майно поверталось примусово, навіть за допомогою правоохоронних органів.

Процес відновлення колгоспів у всіх визволених областях, крім західних, здійснювався швидкими темпами. Так, у Сталінській обл. всі 1118 колгоспів, що існували до війни, були відновлені у перший місяць після визволення. У найкоротші терміни відновлено 966 колгоспів у Ворошиловградській обл., 1600 — у Дніпропетровській, 2028 — у Харківській, 1938 — у Чернігівській та ін. До кінця 1943 р. у лівобережних областях УРСР налічувалося 10 145 колгоспів¹², а на 1 лютого 1944 р. їх кількість вже становила 15 945¹³. Аналогічна картина мала місце і в областях, звільнених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні діяло 26 487 колгоспів, а також 705 радгоспів¹⁴. Багато з них спочатку були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському відношеннях, не мали належної матеріальної бази, насінневого фонду, тяглової сили, підготовлених кадрів, достатньої кількості робочих рук.

У плані організаційно-господарського зміцнення колгоспів важливими були заходи, пов’язані з відновленням їхньої бригадно-ланкової структури (до війни в колгоспах УРСР, за винятком західних областей, було 69 828 рослинницьких, 21 374 городніх, садово-городніх і виноградарських та 39 225 тваринницьких бригад)¹⁵, повернення бригадам ролі повноцінної виробничо-господарської одиниці сільськогосподарської артілі та підвищення ролі бригадира як відповідальної особи за виробничу діяльність бригади. Однак у багатьох випадках відновлення бригад у післяокупаційний період було формальним. За бригадами не скрізь закріплювалися тягло, сільськогосподарські машини й транспортні засоби. Так, розподіл і закріплення за бригадами засобів виробництва у колгоспах областей, визволених у 1943 р., здійснювалися аж весною 1944 р., у період підготовки до весняної сівби. Істотним недоліком у роботі бригад була відсутність попереднього планування. У

більшості колгоспів голови давали наряди бригадирам щоденно звечора на наступний день. У багатьох випадках бригадирами призначалися нездатні до виконання функціональних обов'язків особи¹⁶.

Серйозні проблеми мали місце і в організації роботи колгоспних ланок (на початку 1941 р. у польових бригадах колгоспів 15 східних областей функціонувало 324 198 ланок, що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур). У визволених у першій половині 1943 р. районах майже всі ланки були відновлені, за ними закріплювалися посіви цукрового буряку, кукурудзи, соняшнику, проса, картоплі та інших культур. Однак у подальшому ланки в більшості колгоспів розпалися й обробіток просапних і технічних культур здійснювався побригадно.

У колгоспах, переважно, не нормувалися обсяги роботи, були відсутні розцінки за її виконання, а в колгоспах деяких районів використовували довоєнні норми, що в тодішніх умовах були завищеними. Через відсутність необхідних документів облік виконаних робіт не здійснювався. Все це призводило до неправильного нарахування трудоднів. Поширеним було начислення трудоднів не за виконання норм виробітку, а за вихід на роботу.

У колгоспах належним чином не застосовувалася додаткова оплата праці. Наприклад, у більшості колгоспів звільнених районів Харківської й Ворошиловградської областей планові завдання з урожайності культур доводилися бригадам і ланкам уже після проведення посівної. Часто додаткова оплата праці колгоспників не проводилася лише через незадовільно здійснюваний облік: не враховувалися трудодні, вироблені на закріплених культурах, й одержана продукція із закріплених ділянок¹⁷.

Основний тягар у справі налагодження й забезпечення виробничого процесу в сільському господарстві лягав на плечі жінок-колгоспниць і працівниць радгоспу. У 1943—1944 рр. жінки становили 80 % кількості колгоспників¹⁸. Питома вага трудоднів, вироблених колгоспницями, у загальній кількості трудоднів, вироблених усіма працездатними колгоспниками, сягала в 1944 р. 77,2 %, у 1945 р. — 72,2 % проти 39,2 % у 1939 р.¹⁹

Великою була питома вага на сільськогосподарських роботах в колгоспах і радгоспах людей похилого віку та підлітків. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії складав 103 дні на рік²⁰.

Успішне відродження всіх галузей сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набували відбудова МТС, моторемонтних заводів та відновлення технічного парку радгоспів. На кінець 1943 р. — початок 1944 р. були відбудовані й відновили свою діяльність усі 496 МТС, що працювали у визволених районах Лівобережної України до війни. Вони мали 13 694 трактори, що становило близько 40 % тракторного парку 1941 р. У господарствах Наркомрадгоспів УРСР станом на 1 лютого 1944 р. було 1180 тракторів, 2254 тракторні плуги, 774 комбайни, 1514 тракторних культиваторів, 1501 сівалка та інший сільськогосподарський реманент²¹. До весни 1944 р. МТС України одержали від інших союзних республік у порядку допомоги близько 7 тис. тракторів, 1550 тракторних плугів, 525 металоріжучих верстатів, комбайнів та автомо-

білів. Тільки з таких областей РРСФР, як Куйбишевська, Чкаловська, Саратовська, й з Удмуртської АРСР надійшло в Україну 750 тракторів і 350 тракторних плугів²². А всього за роки війни трудівники села України одержали з інших республік СРСР 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин і тисячу комбайнів²³.

Водночас техніка, що підлягала реєвакуації, надходила у звільнені райони України не в повному обсязі та несвоєчасно. Так, до 5 лютого 1944 р. зі східних районів СРСР надійшло всього 2634 трактори з 4366, які повинні були поставлені згідно з рішеннями Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) від 21 серпня та 7 листопада 1943 р. При цьому 845 тракторів навіть не відвантажили²⁴. Бували випадки, коли техніку просто не хотіли повертати колишнім власникам. Так, упродовж тривалого часу за допомогою Сумського обкому партії та ЦК КП(б)У вирішувалося питання про повернення із Саратовської області евакуйованих туди 43 тракторів Лебединської МТС, 58 тракторів Маловорожб'янівської, по 38 тракторів Михайлівської і Охтирської МТС, 71 трактора Синівської та 31 трактора Банічеської МТС з Ростовської обл.²⁵ Інколи техніка надходила розкомплектованою, максимально виробленою і тому без капітального ремонту працювати не могла. Та попри всі труднощі поставки реєвакуйованої техніки щомісяця збільшувалися, й це мало важливе значення для відродження технічної бази сільського господарства.

Разом з технікою, що поверталася в МТС і радгоспи в ході реєвакуації та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази сільського господарства була й техніка, передана військовими частинами. Так, у січні 1944 р. МТС, радгоспи та інші господарства республіки одержали від Українських фронтів близько 5 тис. вантажних автомобілів. 3-й Український фронт передав МТС Миколаївської обл. 301 трактора, 150 молотарок, відвойованих у загарбників, які намагалися їх вивезти. На початку 1944 р. МТС Дніпропетровської обл. одержали 560 вантажних автомашин від 3-го та 4-го Українських фронтів, а МТС Херсонської обл. — 151 автомашину від 4-го Українського фронту²⁶. За рішенням командування військовій частини 4-го Українського фронту до 20 березня 1944 р. передавали МТС і радгоспам звільнених районів усі колісні трактори та запасні частини до них²⁷.

Однак основним джерелом масового комплектування машинно-тракторного парку на визволеній території були виведені з ладу (повністю або частково) й залишені загарбниками під час відступу трактори, комбайни, автомашини та інші радянські довоєнні сільськогосподарські машини. У порівняно стислі терміни сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували й зібрали з розрізнених деталей близько 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомашин²⁸.

У результаті проведеної роботи на початок 1945 р. в Україні було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві республіки станом на 1 січня 1945 р. нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що порівняно з відповідним періодом 1941 р. становило 52,7 %; комбайнів — 14 932 (48 %), вантажних автомобілів — 3575 (7 %), тракторних плугів — 39 494 (50 %), тракторних культиваторів — 27 825 (43 %), тракторних сівалок (зернових) —

20 999 (55 %), складних молотарок — 13 912 (58 %), кінних плугів — 469 542 (66 %), кінних культиваторів — 140 644 (54 %), кінних сівалок — 85 726 (52 %), лобогрійок — 63 263 (55 %), самоскидів — 22 389 (38 %), сінокосарок — 11 680 (47 %). На 1 липня 1945 р. кількість тракторів зросла до 51 200, що становило 57 % наявності на 1 січня 1941 р.²⁹

Як видно з наведених показників, село на кожному етапі відбудови після звільнення в умовах війни вже мало певну матеріально-технічну базу, відповідно до якої досягався той чи інший рівень механізації сільськогосподарських робіт. У міру наближення закінчення війни і розширення можливостей держави більше виділяти коштів й збільшувати виробництво сільськогосподарської техніки та запасних частин до неї рівень механізації сільського господарства зростав. Хоча в 1945 р. він залишався далеким від рівня 1940 р., але набагато перевищував показники 1944 р. Про ступінь механізації основних видів польових робіт у колгоспах УРСР у відсотках до загального обсягу робіт свідчить таблиця 1³⁰.

Т А Б Л И Ц Я 1

Роки	Види робіт					
	весняна оранка	сівба ярових	підняття парів	сівба озимих	збирання зернових	підняття зябу
1940	73,9	50,0	98,0	52,4	54,6	90,0
1944	44,4	16,1	65,3	20,7	17,9	48,2
1945	67,1	26,3	71,5	26,9	18,6	54,9

Отже, МТС виконували передусім найбільш трудомісткі польові роботи — веснооранку, підняття парів, оранку на зяб. У 1944 р. МТС України виконали тракторних робіт, включаючи молотьбу, на 14 250 тис. га в переводі на м'яку оранку. Загальне виконання ними у складних умовах воєнного часу річного плану сільськогосподарських робіт становило 102 %. У 1945 р., незважаючи на збільшення кількості тракторного парку тільки на 16 %, обсяг тракторних робіт збільшився на 52 %, досягнувши 21 632 тис. га, що становило 45,7 % довоєнного обсягу. При цьому в загальному обсязі тракторних робіт понад 11 400 тис. га (57 %) припадало на найважчі види оранки (до війни питома вага всіх видів оранки в тракторних роботах становила 38 %)³¹. Такого великого приросту тракторних робіт у 1945 р. МТС домоглися за рахунок збільшення річного виробітку на 15-сильний трактор по 1040 га умовної оранки, що становило 88,5 % довоєнного рівня³².

Ефективність роботи сільськогосподарської галузі значною мірою залежала від наявності в колгоспах, радгоспах і МТС профільних спеціалістів (агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, механіків), кваліфікації та компетентності керівників господарств і МТС, організаторів роботи в їх господарських та економічних підрозділах, механізаторів і працівників масових сільськогосподарських професій, дефіцит яких був особливо відчутним на початку відбудови. Це спонукало союзні й республіканські органи влади в березні 1943 р. терміново направити з тилових районів СРСР у визволені ра-

йони Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та Сумської областей 118 директорів МТС, 50 завідувачів райземвідділів, 200 агрономів, 85 бухгалтерів, 187 механіків, 665 бригадирів тракторних бригад, 5000 трактористів і 375 комбайнерів³³.

До 1 лютого 1944 р. з евакуації в Україну повернулися й приступили до роботи 2266 спеціалістів сільського господарства. Загалом на цей час у звільнених від загарбників районах 9 лівобережних областей у системі Наркомзему УРСР працювало 6937 фахівців, у т.ч. 5569 спеціалістів сільського господарства (керівних працівників облземвідділів — 163, спеціалістів облземвідділів — 204, завідувачів райземвідділами — 269, директорів МТС — 473, агрономів — 2256, механіків — 1436, зоотехніків — 822, ветлікарів — 315, ветфельдшерів — 740, землевпорядників — 219)³⁴. Однак спеціалістів не вистачало навіть для відновлених 15 945 колгоспів. Станом на 1 лютого 1944 р. кількість агрономів становила 34,4 %, зоотехніків — 13,4, механіків — 43,8, ветлікарів — 32,9, ветфельдшерів — 8,5 % від їхньої кількості на початок 1941 р. Загальна ж кількість спеціалістів сільського господарства на цей час порівняно з початком 1941 р. становила лише 21,7 %³⁵. До того ж частина з них працювала на керівних посадах в обласних і районних земельних відділах та інших структурах Наркомзему й Наркомрадгоспів УРСР. А якщо врахувати перспективу близького визволення решти окупованих нацистами регіонів України, то ситуація із забезпеченням сільського господарства спеціалістами з фаховою освітою була критичною.

Не випадково у звільнених областях України вживалися заходи до відновлення навчального процесу у сільськогосподарських вузах і технікумах. Наприкінці 1943 р. — у першому кварталі 1944 р. розпочали роботу Ворошиловградський і Житомирський сільськогосподарські та Київський гідромеліоративний інститути, у другому кварталі 1944 р. — ветеринарний і сільськогосподарський інститути в Києві. Відновили навчальний процес 33 сільськогосподарські технікуми. Згідно з планом упродовж 2—3 років у сільськогосподарських навчальних закладах передбачалося підготувати 2400 агрономів, 3100 зоотехніків, 1200 ветлікарів, 225 землевпорядників. У зв'язку з великою потребою в кадрах за профілями зоотехнії, землевпорядкування, лісівництва та меліорації при Житомирському сільгоспінституті створено зоотехнічний, при Київському гідромеліоративному — землевпорядкувальний, при Харківському сільськогосподарському — лісовий та меліоративний факультети³⁶.

У зимові періоди 1943—1944 рр. (на Лівобережжі) і 1944—1945 рр. (по всій Україні) на спеціальних курсах було підготовлено понад чверть мільйона спеціалістів для колгоспів і МТС, у тому числі 19 448 голів колгоспів, 2229 рільників та овочівників, 1047 садівників і виноградарів, 3357 бригадирів рільничих бригад, 137 006 ланкових, 3357 бригадирів тракторних бригад, 84 447 трактористів, 6670 комбайнерів³⁷.

Водночас вживалися адміністративні заходи щодо направлення в колгоспне і радгоспне виробництво спеціалістів сільського господарства, котрі працювали не за фахом в інших галузях.

Серйозною проблемою у справі забезпечення аграрного сектору керівними кадрами була їхня велика плинність на займаних посадах. Про це свідчить те, що у 1945 р. серед 26 364 голів колгоспів працювали на посаді в даному колгоспі терміном до року 13 851 осіб, від року до трьох — 8848 і понад три роки — 3665. Серед 85 143 бригадирів-рільників ці ж показники були такими: 42 284, 30 607 і 12 252; серед 28 359 завідувачів тваринницькими фермами — 15 554, 9315 і 3490; серед 36 264 бухгалтерів і рахівників — 13 370, 15 102 і 7992³⁸.

Негативні наслідки мало й те, що копітку роботу з керівними господарськими і радянськими кадрами на селі заміняв жорстко-командний, беззастережно-директивний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, віддати під суд, постійні “прочухани”, брутальність — такими загальною були методи роботи районного, а нерідко й обласного партійного та радянського керівництва з головами колгоспів і сільських рад. Незрідка голови колгоспів та директори радгоспів мали водночас по кілька доган: одну знімали, другу виносили — і так без кінця. За свідченням голів колгоспів та сільрад, коли вони приїжджали в район на збори або нараду, то мали з собою сухарі й білизну, бо не були певні, що вернуться додому³⁹.

Поширеною була практика, коли замість надання кваліфікованої допомоги молодосвідчених керівників господарств та голів сільських рад за недоліки в роботі відразу звільняли з посад. Типовим прикладом такого “стилю роботи” був Оратівський р-н Вінницької обл., де за 1944 р. змінилося 57 голів колгоспів і 56 голів сільрад, а в деяких колгоспах змінилося по 3—4 голови господарства⁴⁰.

Мали місце випадки, коли керівників господарств, незважаючи на їхні якості та професійну придатність, методично цькували й усували з посад через те, що були не до вподоби районним або обласним партійним керівникам. У свою чергу, подібне часто вчиняли по відношенню до профільних спеціалістів сільського господарства голови колгоспів і директори радгоспів, серед них було чимало таких, котрі призначалися на ці посади “згори” без урахування їхніх професійних і ділових якостей. Водночас голови колгоспів і директори радгоспів здебільшого були слухняними і послідовними провідниками волі керівництва країни. Лише деякі з них намагалися ініціювати нові форми господарювання, розкрити приховані резерви, враховувати ситуативні та специфічні обставини без шкоди для загальної справи.

Успішне проведення відбудовних та господарських робіт у сільській місцевості певною мірою було пов’язане з вирішенням такого важливого завдання, як розмінування й очищення від вибухових речовин населених пунктів, шляхів, полів, особливо в місцях колишніх боїв. Насамперед цю роботу виконували спеціальні підрозділи військових частин, але долучалися до неї й органи цивільної влади на місцях. З числа партійно-комсомольського активу були підібрані й спеціально підготовлені особи, на яких після підготовки на спеціальних курсах покладался обов’язок виявлення, розмінування та знешкодження вибухових речовин⁴¹. Великий обсяг робіт зі знешкодження вибухових речовин проводили також організації Тсоавіахіму УРСР. Поряд з

цим серед населення проводилася роз'яснювальна робота (шляхом проведення відповідних бесід, лекцій, поширення листівок, плакатів), метою якої було упередження втрат серед сільського населення від вибухових речовин і створення безпечних умов для здійснення відбудовних та виробничих завдань. Наслідки проведеної роботи вражаючі: усього впродовж 1943—1945 рр. тільки саперні частини Червоної армії на території республіки перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб⁴².

Важливою складовою відбудовного процесу в сільському господарстві було проведення землеоблаштувальних робіт, зокрема, інвентаризації земельної документації, її відновлення та передачі землекористувачам, приведення до встановлених державою норм розмірів землекористування колгоспів і колгоспників, а також робітників та службовців, які мешкали у сільській місцевості, відновлення сівозмін і впровадження раціональних сівозмін у колгоспах та радгоспах. Унаслідок проведеної на кінець 1944 р. інвентаризації земельних документів у колгоспах, районних та обласних земельних відділах встановлено, що у відновлених на цей час 26 403 колгоспах державні акти на землекористування в період окупації були знищені у 25 654 колгоспах, що становило 97,2 %. За результатами проведеної роботи до кінця 1945 р. державні акти на право володіння землею були виготовлені й вручені 11 105 колгоспам. Шнурові книги поновлені у 8148 колгоспах⁴³.

До війни всі колгоспи УРСР мали сівозміни, при цьому в 7336 колгоспах були правильні сівозміни. У період окупації сівозміни в колгоспах були порушені, а кордони полів розорані. Упродовж 1943—1944 рр. кордони полів сівозмін були відновлені в 2540 колгоспах, а до кінця 1945 р. — у 14 307 колгоспах. Більш успішно цю роботу проводили в Київській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Херсонській областях, незадовільно — у Запорізькій, Харківській, Сумській областях, де на той час відсоток відновлення становив відповідно лише 35,1 %, 35,8 % і 26,2 %. У 716 колгоспах, де до війни вже були введені правильні сівозміни, у зв'язку зі знищенням в період окупації планових матеріалів і заорюванням полів, кордони полів сівозмін взагалі не могли бути відновлені без проведення землевпорядкувальних робіт⁴⁴.

У першу чергу роботи з відновлення сівозмін здійснювались у тих колгоспах, котрі були визначені районними насінневими господарствами. Їхня кількість до кінця 1945 р., відповідно до рішення союзного уряду, на території республіки була збільшена до 368 проти 153 у 1940 р. У 1944 р. кордони полів сівозмін були відновлені в 108 районних насінневих господарствах. У 1945 р. кількість районних господарств, у яких була проведена робота з відновлення наявних у минулому або запровадження нових сівозмін, збільшилася до 170, що становило 46,2 % від їхньої загальної кількості. Незадовільно здійснювалася ця робота в Миколаївській, Ворошиловградській, Житомирській та Чернігівській областях. Повністю завершити відновлення і введення нових сівозмін у районних насінневих господарствах Наркомзем УРСР планував у 1946 р.⁴⁵

Серед завдань, що вирішувалися в рамках кампанії з упорядкування землекористування на визволених територіях, було повернення колгоспам громадських земель, що в період війни опинилися в користуванні військового відомства та державних установ, мешканців сільських, а часом й міських населених пунктів. Особливо турбувало державу, що кваліфікувала це явище як “розбазарювання колгоспної землі”, збільшення розмірів присадибних ділянок понад дозволени нею норми у значній кількості селян. Проведені в 1943—1944 рр. органами Наркомзему СРСР та Держконтролю спеціальні ревізії в колгоспах виявили масові порушення в землекористуванні по всій країні, у тому числі й в Україні. За даними облземвідділів, лише в 12 областях республіки до селянських садиб було прирізано за дозволом, а то й без нього, 797,3 тис. га колгоспної землі⁴⁶. Численними були випадки, коли селяни розширювали свої городи до гектара, а інколи й більше (щоправда, тут можлива й певна гіперболізація радянських статистичних, адміністративних та правоохоронних органів).

Вилучення земельних “надлишків” і приведення селянського землекористування до дозволених розмірів на завершальному етапі війни та в перші повоєнні місяці стало предметом особливої уваги державних і партійних органів. На засіданнях владних структур різного рівня лунала гостра критика на адресу тих керівників, котрі допускали розширення особистих посівів колгоспників за рахунок громадських земель. Газети “мобілізували” громадську думку й вимагали впорядкування особистого землекористування селян. За виявлені порушення у землекористуванні керівників колгоспів і земельних органів, котрі їх допустили, притягували до судової відповідальності відповідно за постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про охорону колгоспних земель⁴⁷.

Водночас реальністю було те, що держава, здійснюючи заходи з упорядкування землекористування селянських дворів, мала за мету не тільки й не стільки забезпечити збереженість громадських земель колгоспів. Адже в багатьох випадках колгоспам повертали всього кілька гектарів землі, тоді як володіли вони сотнями гектарів, до того ж не скрізь колгоспна земля використовувалася сповна. Перевищення розмірів присадибних ділянок заборонялося насамперед тому, що це могло порушити співвідношення між громадським і особистим землеробством та пробуджувати приватновласницькі настрої, а в періоди сільськогосподарських робіт відволікало робочу силу від колгоспного виробництва⁴⁸.

Через відсутність урядового рішення з даного питання й запізнілу появу наказу Наркомзему УРСР від 10 жовтня 1944 р., яким райземвідділам було запропоновано відновити присадибне користування землею колгоспників, робітників і службовців у довоєнних розмірах, зазначений захід не був здійснений у 1944 р. Станом на 1 січня 1945 р. обмірювання присадибних ділянок було проведене лише в 6898 колгоспах (26,1 % від кількості колгоспів на цей час). Тільки в Полтавській обл. відновлення присадибного землекористування в 1944 р. проводилося в усіх колгоспах й обмірювання ділянок було закінчене до кінця року в 2059 колгоспах (83,7 %). У решті областей у

1944 р. ці роботи були проведені в незначній кількості колгоспів або зовсім не були розпочаті (Житомирська, Ворошиловградська, Одеська).

Лише після ухвалення 8 квітня 1945 р. спеціальної постанови РНК СРСР роботи з приведення до норми розмірів присадибного користування колгоспників, робітників і службовців розгорнулися в значному обсязі. Обмірювання присадибних ділянок відбувалося в усіх колгоспах й до кінця 1945 р. завершилося в більшості областей, за винятком Чернігівської (92,9 %), Житомирської (91,1 %), Вінницької (96,4 %), Сумської (96,3 %) та Одеської областей. Вилучення виявлених надлишків і приєднання їх до громадських земель колгоспів було проведене в 23 714 колгоспах, що становило 89,9 % від їхньої кількості. У Київській, Кам'янець-Подільській, Полтавській, Харківській, Сталінській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській областях вилучення надлишків було повністю завершено. Відставали Вінницька (61,2 %), Житомирська (62,2 %) та Одеська області⁴⁹.

Посівна кампанія весною 1943 р. у визволених від окупантів районах відбувалася в надзвичайно складних умовах. У переважній більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Незважаючи на проведені заходи зі збирання насіння серед населення та закінчення молотьби врожаю 1942 р., насінням ярових культур відновлені колгоспи повністю забезпечені не були. Дефіцит насіння у звільнених районах становив 40—50 % потреби до плану посіву 1941 р., при цьому насіння бобових і трав у колгоспах майже повністю було відсутнє⁵⁰. Часом навіть й наявна невелика кількість відремонтованої техніки через відсутність пального та мастил простоювала. Так, масові посівні роботи у радгоспах визволених районів України розпочалися 11—12 квітня. А перші 28 т керосину радгоспи одержали лише 22 квітня, перші 3 т автолу — 29 квітня. Таким чином, тракторний парк радгоспів у кількості 306 відремонтованих тракторів (з наявних 428) розпочав роботу лише 30 квітня, тобто коли час сівби ранніх зернових культур збігав до кінця⁵¹. Загалом весною 1943 р. сівба ранніх колосових культур, розрахована в основному на виконання тракторами, була проведена головним чином на живому тяглі — коровах селян, колгоспів та радгоспів⁵². Так, під час весняних польових робіт у колгоспах Ворошиловградської обл. щодня в середньому працювало близько 40 тис. корів⁵³. У цілому в ході весняної посівної кампанії 1943 р. у визволених районах України було освоєно лише близько 60 % орної землі порівняно з довоєнним рівнем⁵⁴.

У третій декаді липня 1943 р. колгоспи й радгоспи приступили до збирання урожаю зернових. У зв'язку з відсутністю потрібної кількості техніки збирання хліба проходило з великими труднощами. З 807 наявних комбайнів вдалося відремонтувати лише 453, решту через відсутність двигунів та інших вузлів не змогли підготувати до збирання. Але з відремонтованих комбайнів працювали лише 230. Решта не використовувалася через відсутність шківів, корінних й арматурних пасів. Тому значна частина зернових збиралася простими механізмами та вручну. Так, до 10 серпня 1943 р. у колгоспах Ворошиловградської обл. було зібрано зернові на 90,2 % площ, з них ком-

байнами — тільки на 11,4 %, а в колгоспах Харківської обл. ці показники становили відповідно 88,7 % і 2,2 %⁵⁵. Внаслідок нестачі техніки та робочих рук затримувалася молотьба й скиртування соломи. На вказану дату у колгоспах Ворошиловградської обл. було обмолочено молотарками і котками всього 17,7 % зернових, Харківської обл. — 5,4 %. Деяко кращим був стан із використанням комбайнів у господарствах системи Наркомземрадгоспів УРСР, у яких комбайнами зібрали зернові на 43,0 % площ⁵⁶.

На темпи та якість сільськогосподарських робіт влітку 1943 р. негативно вплинула і слабкість тракторного парку. Станом на 15 серпня 1943 р. у звільнених районах України вже було відновлено роботу 72 МТС, в яких нараховувалося 3516 тракторів. Та значна частина й цього недостатнього тракторного парку не використовувалася з причин несправності, відсутності запасних частин та паливно-мастильних матеріалів. Тракторним парком МТС у Ворошиловградській обл. було виконано робіт всього на 39,1 % від встановленого плану, Харківській обл. — на 39 %. Виробіток на один умовний 15-сильний трактор у МТС Ворошиловградської обл. становив усього 175,5 га, Харківської — 181,5 га⁵⁷ при річному плановому навантаженні 500 га⁵⁸.

Значний дефіцит робочої сили в сільськогосподарській галузі змушував центральні, республіканські та місцеві органи влади в період проведення польових робіт вдаватися до масштабних залучень додаткових контингентів працівників. З дозволу ДКО та вищих органів влади СРСР, згідно з постановами військових рад фронтів, до виконання сільськогосподарських робіт залучалися солдати й офіцери тилових, а коли були належні умови, й фронтових частин, дислокованих на території республіки. Вже в 1943 р. червоноармійцями було виконано великий обсяг робіт під час весняної посівної, а влітку та восени — збиральної кампаній, насамперед у тих районах, де складалося критичне становище. Так, тільки солдати 2-го Українського фронту виорали й засіяли близько 4000 га, заборонували та прокультивували 4320 га і обмолотили врожай з 20 тис. га⁵⁹.

Часом і воїнам доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Наприклад, на території Сумської і Чернігівської областей, де через бойові дії влітку й восени 1943 р. навіть місцевим селянам не вдалося вчасно повністю зібрати зернові, за рішенням ДКО хліб, що опинився під снігом, рятували воїни 1-го Білоруського фронту. Солдати спочатку граблями розгрібали сніг, а потім серпами жали полегли зернові культури. До весни 1944 р. воїни заготовили 13 607 тис. пудів хліба, забезпечивши потреби фронту на 8 місяців. Значну кількість зібраного ними зерна було відправлено військам інших фронтів та мешканцям Ленінграда⁶⁰.

У таких важких умовах у 1943 р. сільські трудівники десяти звільнених лівобережних областей України заготовили для Червоної армії та держави 91 млн пудів хліба й інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить той факт, що всі українські й білоруські фронти повністю і безперебійно постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель і закупівель, здійснених у цих областях. Крім того, тут були

створені необхідні продовольчі запаси, з яких у 1943 р. майже 100 тис. т відвантажили Ленінградському фронтові та для Ленінграда⁶¹.

Заготівлі й закупівлі хліба врожаю 1943 р. продовжувалися взимку—весною 1944 р., поширившись і на визволені в цей час правобережні райони республіки. Загалом станом до 1 липня 1944 р. в областях України було заготовлено й закуплено 105,2 млн пудів (або 6577 тис. т) хліба врожаю 1943 р., абсолютну більшість якого виростили українські селяни в післявоєнній період⁶².

Водночас зазначимо, що в районах, які опинилися в 1943 р. у зоні бойових дій, значна частина врожаю загинула або на полях, або вже зібраною. Втрати були пов'язані й з об'єктивними причинами, які зумовлювалися тогочасною реальністю й слабкістю матеріально-технічної бази сільського господарства. Так, з вирощеного в 1943 р. урожаю цукрового буряку працюючі в Україні 23 цукрові заводи в сезон 1943—1944 рр. переробили 2181,4 тис. ц буряку й виробили 179 тис. ц цукру. Однак 1591 тис. ц цукрового буряку залишилося на полях через недостатню кількість транспорту, необхідного для його вивезення на цукрові заводи⁶³. Частину невивезеного буряку можна було б врятувати, пустивши його на корм худобі в громадському тваринництві та селянських господарствах, однак через регламентуючі й заборонні приписи цього не зробили.

У не менш складних умовах здійснювалися відбудовні та господарські роботи в аграрному секторі й у 1944 р. Державна допомога селу цього року збільшилася, однак її обсяги були недостатні для вирішення посталих проблем. Ситуація ускладнювалася надзвичайно високими державними завданнями. Так, передбачений державним планом обсяг весняно-польових робіт становив майже 94 % плану 1941 р., наявного ж механічного і живого тягла було втричі, а працездатного населення вдвічі менше, ніж до війни. Основною робочою силою залишалися жінки, люди похилого віку й підлітки, а основною тяговою силою — корови колгоспів і колгоспників. Виробничі ланки комплектувалися з таким розрахунком, щоб у них була однакова кількість колгоспників з коровами, тобто щоб тягло по ланках розподілялося рівномірно. Колгоспники зі своїми коровами готувалися до весняних робіт: здійснювали снігозатримання, заготовляли добрива. У 1944 р. у Полтавській обл. на польових роботах під час весняної сівби було задіяно 90 тис. корів колгоспів та колгоспників⁶⁴, у Київській обл. — понад 36 тис., якими виорано 71 тис. й забороновано 148 тис. га посівної площі⁶⁵. У Запорізькій обл. з допомогою корів у 1944 р. було виконано до 40 % польових робіт, у Сумській — виорано 17 % посівної площі⁶⁶. Масово застосовувалося ручне перекопування землі, а незрідка селяни й самі впрягалися в плуги та борони. У багатьох селах колгоспникам доводилося носити посівне зерно на плечах до місця посіву на далекі відстані й висівати його переважно вручну.

У значної частини господарств визволених восени 1943 р. — взимку—весною 1944 р. районів не було посівного матеріалу. Восени 1943 р. для посіву озимих під урожай 1944 р. у Ворошиловградську й Харківську області станом на 9 жовтня 1943 р. надійшло 9871 т насіннєвого зерна з областей

РРФСР⁶⁷. Весною 1944 р. у цих же областях України самостійно не могли забезпечити себе насінням для ярового посіву колгоспи найбільш постраждалих від окупації районів, а також колгоспи з низьким урожаєм зернових культур у 1943 р.⁶⁸ З метою надання таким районам і колгоспам допомоги насінням для весняного посіву, згідно з постановою Раднаркому УРСР від 12 лютого 1944 р., у Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Сумській і Чернігівській областях у колгоспів, колгоспників та одноосібних господарств, які виконали свої зобов'язання зі здачі хліба у фонд Червоної армії та з державних хлібозаготівель, було організовано закупівлю 25 тис. т зерна (у Дніпропетровській, Запорізькій і Полтавській — по 6000 т, у Сумській — 4000 т, Чернігівській — 3000 т). За рахунок закупленого зерна надавалася насіннева взаємодопомога колгоспам у порядку відпуску в позичку на умовах повернення з урожаю 1944 р. з нарахуванням 10 ц за кожні 100 ц відпущеного насіння. У такий спосіб колгоспи Ворошиловградської обл. одержали насіннєву позичку в розмірі 17 000 т, Сталінської — 3000 т, а райони інших областей — 5000 т⁶⁹. Весною 1944 р. Наркомзем СРСР виділив для України насіння овочевих культур у розмірі 5137,4 ц, у т. ч. імпортного насіння — 2550,9 ц⁷⁰.

Значна частина посівів здійснювалася несортним насінням. Так, сортові посіви зернових у колгоспах і радгоспах УРСР під урожай 1944 р. становили: пшениці озимої — 65,0 %, жита — 56,3 %, ячменю — 54,7 %, вівса — 59,2 % від загальної площі посіву⁷¹.

Однак, попри величезні труднощі селяни справлялися з поставленими завданнями. За явної нестачі техніки й живої тягової сили весняна сівба в 1944 р. в цілому була проведена організовано. Вже на 20 травня колгоспи виконали план сівби ранніх колосових культур на 117,1 %, цукрового буряку — на 106,2 %, радгоспи план сівби ярових культур виконали на 101,4 %. Загалом план весняних польових робіт був перевиконаний⁷². Колгоспи України весною 1944 р. посіяли понад 8 млн га ярових культур⁷³.

Одним з найважливіших завдань у процесі відбудови сільського господарства було відновлення довоєнних посівних площ. До війни в господарствах усіх категорій землекористувачів і, насамперед, у колгоспах, орнопридатні землі використовувалися для посівів майже повністю. У багатьох випадках навіть закладання нових садів, ягідників та виноградників здійснювалося за рахунок скорочення орної землі й посівних площ. Однак за роки війни розміри посівної площі значно скоротилися.

За даними на 1 січня 1945 р., у земельному фонді УРСР із загальним обсягом 55 222,9 тис. га орна земля становила 32 050,5 тис. га, тобто 58 % (у т. ч. рілля — 24 213,4 тис. га, перелоги і залежі — 7837,1 тис. га). У найбільшого землекористувача — колгоспів, яким належало 35 121 тис. га земельних угідь (63,3 %), орнопридатна земля становила 24 159, 5 тис. га, або 68,8 % (у т. ч. рілля — 17 658,5 тис. га, перелоги й залежі — 6501,0 тис. га)⁷⁴. У той же час, незважаючи на здійснення в післяокупаційний період широкомасштабних заходів, спрямованих на відновлення посівної площі, її загальні розміри в 1944 р. по всіх категоріях господарств Української РСР

досягли лише 20 932 тис. га, або 69,2 % довоєнної площі, у т. ч.: під зерновими і бобовими культурами — 15 775 тис. га, або 61,1 %, соняшником — 852 тис. га, або 120 %, картоплею — 1738 тис. га, або 85,9 %, овочами — 417 тис. га, або 87,4 %, цукровим буряком — 287 тис. га, або 31,6 % довоєнної площі⁷⁵. Встановлений на 1944 р. план освоєння орної землі колгоспи республіки виконали на 103,9 %. Радгоспи освоїли 711 тис. га, або 71 % своїх довоєнних посівних площ. Насамперед відновлювалися довоєнні посівні площі зернових, овочів, картоплі, соняшнику, тобто тих культур, вирощування яких сприяло розв'язанню продовольчого питання. Проте у 1944 р. посівна площа в Україні все ще була меншою від довоєнної на 9,3 млн га.

Велику допомогу сільським трудівникам під час проведення весняних польових робіт у 1944 р. знову надали військові частини Червоної армії. За розпорядженням командування Українських фронтів господарствам визволених районів навесні 1944 р. було передано значну кількість насіння зернових і овочевих культур. Так, з фондів 4-го Українського фронту було виділено майже 4 тис. т посівного зерна для Ворошиловградської та Запорізької областей. 38-ма армія 1-го Українського фронту передала колгоспам Вінницької обл. 1503 т посівного зерна, а 1-ша гвардійська та 2-га повітряна армії цього ж фронту колгоспам Кам'янець-Подільської обл. — 2743 т. Військові частини Українських фронтів надавали також допомогу з посівним матеріалом і селянам, насамперед родинам червоноармійців та вдовам. Так, лише військові частини 1-го Українського фронту навесні 1944 р. передали родинам червоноармійців для посівних цілей 4840 т зернових, близько 5000 т картоплі, 2420 т зерна обміняли на сортове насіння⁷⁶.

Червоноармійці брали активну участь у виконанні польових робіт. Лише воїни тилових і фронтових частин 1-го Українського фронту відпрацювали під час посівної 281 500 людино-днів. Ними було виорано й засіяно 55 378 га, надано допомогу в обробітку понад 8 тис. ділянок індивідуальних господарств. Бійці 3-го Українського фронту, відпрацювавши на весняно-польових роботах 25 316 робочих днів, виорали та засіяли 4306 га. Солдати й офіцери підрозділів 4-го Українського фронту виорали й засіяли 2550 га, а 1-го Білоруського фронту — 5500 га⁷⁷.

Обробіток землі воїнами здійснювався в основному плугами на живому тяглі, а висівання зерна — вручну. Переважна більшість червоноармійців, зокрема колишніх селян, з радістю працювали на землі, пригадуючи свої хліборобські навички. Своїм ставленням до роботи, дисциплінованістю, організованістю, безкорисливістю й працьовитістю фронтовики позитивно впливали на сільський соціум. У багатьох західноукраїнських селян така робота червоноармійців позитивно впливала на їхнє ставлення до Червоної армії.

З метою забезпечення політичного впливу і кращої організації виробничого процесу на селі за вказівками з центру військові ради та політвідділи армій відрядили у визволені взимку—весною 1944 р. райони 220 офіцерів і політпрацівників, знайомих із сільськогосподарським виробництвом. Військова рада 1-го Українського фронту в смузі дій фронту контролювала че-

рез своїх уповноважених кожний район і кожне село. Аналогічна робота проводилася на Півдні України 4-м Українським фронтом⁷⁸.

Спільною працею сільських трудівників і воїнів армії під час посівної кампанії була закладена добра основа врожаю 1944 р. Сподівання на одержання гарного врожаю в 1944 р. підкріплювало й те, що через сприятливі метеорологічні умови осені й зими 1943—1944 рр. озимі в більшості після зимування вийшли в доброму стані⁷⁹.

Після завершення посівної кампанії перед селянами постало нове відповідальне завдання — доглянути посіви, вчасно і без втрат зібрати врожай. Однак агротехнічні заходи з догляду за посівами, за висновками Наркомату землеробства УРСР, були здійснені не повністю⁸⁰.

Збиральна кампанія 1944 р. проводилася в умовах недостатньої кількості комбайнів та інших збиральних машин, молотарок, двигунів, пального, транспортних засобів, тягла, реманенту й робочих рук. Щоб не допустити затримки збирання врожаю зернових культур, а отже, й великих втрат, колгоспи значну їхню частину, яка нерідко сягала 39—50 %, а в деяких регіонах — більше половини, збирали вручну. Так, в Одеській обл. із зібраного урожаю на 555,7 тис. га комбайни працювали тільки на 27,1 тис. га (4,9 %), зібрано простими машинами на тракторній і живій тязі — 325,7 га (58,6 %), косами й серпами — 202,9 тис. га (36,5 %). В області склалася критична ситуація із забезпеченням жнив транспортними засобами: з необхідних 39,5 тис. возів у наявності було лише 8 тис.⁸¹ У Вінницькій обл. станом на 5 жовтня комбайнами зібрано врожай лише на 11,3 тис. га (1,3 %), простими машинами — на 250 тис. га, а руками — на 590,7 тис. га⁸².

Оскільки наявними комбайнами й молотарками колгоспи і МТС у 1944 р. (як, до речі, й у 1945 р.) могли обмолотити хліб лише за 2—3 місяці (а в низці районів — за довший період), зусилля зосереджувалися на прискореному косінні зернових, зв'язуванні їх у снопи, просушуванні в копах та масовому й швидкому скиртуванні.

Під час збирання врожаю 1944 р. селу знову необхідна була допомога армії. Оскільки передові частини Українських фронтів у цей час вели бої вже за межами СРСР, то на більшій території республіки до збирання врожаю залучалися воїни тилових частин і підрозділів, дислокованих у визволених районах. За погодженням з місцевими органами влади військовослужбовці, армійські техніка та коні направлялися для косіння, скиртування й обмолоту зерна в колгоспи і радгоспи, що найбільше потребували допомоги. Так, тиловим частинам 3-го Українського фронту, розташованим в Одеській обл., належало зібрати врожай на 28 тис. га, а фактично вже до серпня 1944 р. ними було зібрано зернові майже з 36 тис. га. Солдати й офіцери тилових частин 2-го Українського фронту допомогли зібрати врожай зернових з 34 тис. га. Великий обсяг означених робіт виконали воїни Київського, Харківського та Одеського військових округів⁸³.

У роки війни частина врожаю збиралася підрозділами Червоної армії в рамках самозаготівель для власних потреб. Самозаготівлі проводилися на полях тих колгоспів і радгоспів, які через відсутність робочих рук і матеріа-

льних засобів не могли впоратися з обсягами збиральних робіт. Нерідко, виконавши завдання по формуванню власних продовольчих ресурсів, військові частини продовжували збиральні роботи й заготовлене продовольство направляли на державні заготівельні пункти та постачали населенню міст. У 1943 р. військовими тилowymi частинами на території СРСР у рамках такої кампанії було зібрано лише зерна 2 414 200 т. Майже половину його заготовили війська Українських фронтів, зокрема, частини 2-го Українського фронту — 255 тис. т, 3-го — 200 тис. т, 4-го — 342 тис. т⁸⁴.

З метою більш ефективного використання сільськогосподарських угідь й інтенсифікації постачання фронту на базі довоєнних радгоспів у фронтових та армійських тилах організовувалися військові підсобні господарства. У 1943 р. у віданні військових частин нараховувалося 6220 таких господарств з посівною площею 300 тис. га. Працювали в них воїни з числа обмежено придатних до військової служби та легкопоранені з госпіталів. У підсобних господарствах 1-го Українського фронту в 1943 р. було зібрано 1560 т зернових, близько 20 тис. т картоплі й інших овочів, відгодовано 1150 свиней.

У 1944 р. практика створення підсобних господарств у визволених районах республіки поширилася. Їм встановлювали плани посівів зернових та овочів, сінокосіння, відгодівлі поголів'я свиней. Загальна площа, зайнята під зерновими й овочевими культурами у підсобних господарствах 3-го Українського фронту, становила майже 30 тис. га, воїни відгодовували 5200 свиней. У підсобних господарствах 4-го Українського фронту лише овочевими культурами було засаджено майже 2 тис. га та вирощувалося 3 тис. свиней⁸⁵.

До участі у сільськогосподарських роботах у колгоспах і радгоспах у 1943—1945 рр. масово залучалися діти й підлітки, причому не лише сільські, а й міські. З огляду на специфіку робіт у сільськогосподарській галузі, їхню нескладність і посиленість окремих операцій для дітей, праця неповнолітніх використовувалася тут більшою мірою, ніж в інших галузях господарства республіки. Вагомою підставою для використання на сільгоспроботах праці неповнолітніх було їхнє прагнення взяти участь у відбудові, допомогти дорослим у вирощенні та збиранні врожаю. І все ж головним методом залучення дітей і підлітків до сільгоспробіт були мобілізаційні заходи, які здійснювалися на підставі рішень центральних, республіканських та обласних органів влади освітніми установами, комсомольськими й піонерськими організаціями.

Документи того періоду свідчать про досить жорсткі принципи щодо організації дитячої праці. Так, постановою Харківського облвиконкому від 5 червня 1944 р. передбачалася мобілізація на сільгоспроботи учнів 6—10 класів сільських і міських шкіл. Тривалість робочого дня у канікулярний час визначалася в обсязі 6—8 годин. Особи, які ухилялися від цих робіт або самовільно залишали їх, підлягали кримінальній відповідальності. У нормативних документах установ Наркомату охорони здоров'я наводився досить обмежений перелік протипоказань для мобілізації дітей на сільгоспроботи: відкрита форма туберкульозу, ревматизм у гострому періоді, вади серця з явищем субкомпенсації, хвороба нирок, фізичні вади, які не давали змоги виконувати сільгоспроботи⁸⁶. Таким чином, у переліку протипоказань

були відсутні багато типових дитячих захворювань, а також захворювань, зумовлених тяжкими умовами війни. Через відсутність належного медичного обслуговування в період окупації та на початковому етапі відбудови, що особливо стосувалося сільської місцевості, у багатьох дітей не були встановлені діагнози про захворювання навіть названими хворобами. Залучення нездорових та не повністю здорових дітей до польових робіт, які часто мали великі нормовані обсяги, призводило до погіршення їхнього здоров'я з ускладнюючими наслідками.

У зимово-весняний період сільські діти та підлітки заготовляли добрива, затримували на полях сніг, закладали парники, лагодили сільгоспманент, поповнювали посівний і посадковий фонд, влітку виконували значний обсяг робіт на прополюванні сільгоспкультур, боротьбі зі шкідниками, особливо з гризунами та довгоносом. Та найширше праця підлітків і дітей використовувалася в період збирання врожаю.

Влітку 1943 р. на полях колгоспів і радгоспів Ворошиловградської та Харківської областей працювали 32 635 учнів і вчителів, які виробили 1 116 225 трудоднів⁸⁷. Упродовж літа й осені 1944 р. в Україні у сільськогосподарських роботах взяли участь понад 960 тис. учнів і майже 26 тис. учителів, які сумарно виробили 26 155 тис. трудоднів⁸⁸. Зокрема, на полях Вінницької обл. працювало 40 тис. учнів⁸⁹, Київської — 86,2 тис.⁹⁰, Дніпропетровської — понад 60 тис., Ворошиловградської — 37 тис., Кіровоградської — 43,7 тис.⁹¹ і т. д. У загальному обсязі сільськогосподарських робіт 1944 р. питома вага дітей та підлітків становила 17,8 % працездатних колгоспників в УРСР. Це, в свою чергу, зменшило навантаження на одного працездатного колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку. У колгоспах Вінницької обл. підлітки в 1944 р. виробили 6470 тис. трудоднів, 1945 р. — 6063 тис., що становило відповідно 7 % і 6,3 % загальної кількості трудоднів, вироблених колгоспниками області за цей час. У Житомирській обл. впродовж 1944—1945 рр. підлітки, частка яких становила 14,2 % та 12,6 % робочої сили у колгоспах, виробили відповідно 8,6 % та 7,7 % загальної кількості нарахованих по області трудоднів, займаючи за питомою вагою вироблених трудоднів третє місце після працездатних жінок і чоловіків⁹².

Повсюди звичайним було перевиконання дітьми визначеного для них у роки війни мінімуму трудоднів — не менше 50. Наприклад, у Херсонській обл. середній виробіток трудоднів підлітками в 1944 р. становив 106, а в 1945 р. — 115. У Кіровоградській обл. — відповідно 79 і 88 трудоднів⁹³.

За наслідками господарювання в 1944 р., що відбувалося у важких умовах воєнного часу за відсутності необхідної кількості техніки, тягла, робочих рук, кваліфікованих кадрів, сортового насіння, трудівниками села були одержані такі результати: урожайність зернових культур у колгоспах у середньому по Україні становила 10,8 ц з га (при плані 9,1 ц)⁹⁴, цукрового буряку — 112,0 ц з га, соняшнику — 8,2 ц з га, картоплі — 75,0 ц з га⁹⁵. Валовий збір у колгоспах зернових культур складав 121 321 тис. ц, цукрового буряку — 28 254 тис. ц, соняшнику — 5893 тис. ц, картоплі — 39 889 тис. ц,

що відповідно становило лише 54,6, 20,5, 62,7 і 66,6 % валового збору цих культур у 1940 р.⁹⁶ Того року колгоспи й радгоспи здали державі 67 % довоєнної кількості поставок зерна⁹⁷.

У 1944 р. знову мали місце великі проблеми зі збиранням і вивезенням цукрового буряку на заводи та приймальні пункти. Але якщо ціною неймовірних зусиль основна маса буряків була викопана і закатована, то план вивезення коренів на переробку не виконали, і цей процес тривав аж до весни 1945 р. Наприклад, в одній з основних бурякосіючих областей — Вінницькій — станом до 5 лютого 1945 р. було вивезено лише 79,5 %⁹⁸.

Водночас восени 1944 р. через нестачу техніки, тягла й робочих рук виникли серйозні проблеми з проведенням посівів озимини та оранки на зяб. У телеграмі Голови РНК УРСР М. Хрущова та секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка виконкомам обласних рад та обкомам КП(б)У (вересень 1944 р.) зазначалося, що осіння посівна в більшості областей республіки проходила незадовільно, кращі агротехнічні терміни посіву були упущені. Особливо погано посівні роботи проводилися в Житомирській, Сумській, Вінницькій, Кіровоградській, Запорізькій, Дніпропетровській областях, де станом на 20 вересня план сівби озимих було виконано відповідно лише на 75, 67, 66, 46, 47,7, 54,5 %, а також у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Керівники республіки вимагали від місцевих органів влади взяти термінових заходів для виправлення ситуації. Завдяки оперативним й рішучим заходам, здебільшого адміністративного характеру, стан справ із сівбою озимих вдалося дещо покращити, однак план сівби й оранки на зяб виконати не вдалося⁹⁹.

У 1945 р. порівняно з попередніми роками сільськогосподарські роботи здійснювалися в умовах кращого матеріально-технічного забезпечення. Колгоспи й радгоспи якісніше підготувалися до весняних польових робіт і провели їх, незважаючи на пізню весну, більш організовано. План сівби ранніх культур було виконано на 107, 2 %, соняшнику — на 108,5 %. Були перевиконані плани сівби цукрового буряку, кукурудзи та інших сільськогосподарських культур¹⁰⁰. Посівна площа порівняно з попереднім роком збільшилася на понад 1,9 млн га.

Та хоча ситуація із забезпеченням сільськогосподарських робіт технікою та тяглом поліпшувалася, питома вага використання корів як на весняних польових роботах, так і в усьому комплексі сільськогосподарських робіт у 1945 р., залишалася надзвичайно високою. Про те, як часто використовувалися корови на польових роботах у колгоспах у 1945 р., видно з даних по двох областях — Кам'янець-Подільській і Харківській. Як свідчить план використання тягової сили на весняній сівбі 1945 р., затверджений земельним відділом облвиконкому Кам'янець-Подільської обл., обсяг весняних робіт у переводі на звичайну оранку становив 1 105 598 га (зокрема, план весняного посіву становив 654 000 га, у т. ч. по зябу — 238 579 га, по весняній оранці — 415 421 га) і для його виконання потрібно було 157 364 к. с.* У той час

* к. с. — кінських сил.

наявна сумарна тяглова сила в області ледь сягала 113 149 к. с. (тракторів у к. с. — 33 320, коней робочих — 103 465, волів робочих — 3002). Дефіцит тягової сили в кількості 44 215 к. с. планували частково покрити за рахунок використання на весняних польових роботах колгоспних та селянських корів. Із наявних в області 203 321 корови (50 817 к. с.) планували використати на роботах 119 708 голів, що додатково дало б 29 460 к. с., і, таким чином, сумарна тяглова сила в області становила б 142 611 к. с. Якщо в середньому по області використання на весняних польових роботах корів планувалося в обсязі 58 %, то в 17 районах — 80 %. У Харківській обл. питома вага польових робіт, виконаних з використанням корів переважно з підсобних господарств колгоспників, у 1945 р. становила 37 % обсягу робіт, виконаних живим тяглом. На одну корову в середньому по області припадало 12 га польових робіт, у переводі на умовну оранку, не рахуючи транспортного використання. Колгоспи Барвінківського р-ну виконали з допомогою корів 49 % польових робіт, виробивши на корову в середньому по району 20 га польових робіт у переводі на умовну оранку¹⁰¹.

В цілому по Україні в 1945 р. вже було освоєно 76 % довоєнних посівних площ, а посівна площа зернових досягла 84 % довоєнного рівня, соняшнику — 125 %, проса — 121 %¹⁰². Особливо важливе значення для економіки України й усього СРСР мало відновлення посівної площі основного виробника сільськогосподарської продукції — колгоспів. Насамперед колгоспи відроджували довоєнні посівні площі зернових (80 %) та овочевобаштанних культур і картоплі (76 %) ¹⁰³, що зумовлювалося необхідністю збільшення постачання продовольства для Червоної армії й населення міст, а також для забезпечення харчування сільського населення. Посіви технічних культур були відновлені на 61 %, а кормових — на 29 % довоєнних площ. Загалом у колгоспах посівні площі були відновлені на 71 %.

Посівні площі деяких зернових культур у колгоспах у 1945 р., порівнюючи з довоєнними ділянками, вже становили (у відсотках): озима пшениця — 67, озиме жито — 91, ярова пшениця — 69, ячмінь — 98, гречка — 77, просо — 116, кукурудза — 108, вика на зерно — 88, зернобобові — 30, у т. ч.: горох — 25, квасоля — 586, сочевиця — 11.

Найменш відновленою була посівна площа таких важливих культур, як озима і ярова пшениця та зернобобові. Виробництво цих дуже цінних продовольчих культур за окупантів майже припинилося, оскільки вони в першу чергу пограбували і вивезли до Німеччини зерно саме цих культур. Тому при відновленні посівів цих культур колгоспи мали найбільші труднощі. Водночас відставання з вирощуванням виробництва ярової пшениці, згідно з висновками постанов лютневого та березневого (1945 р.) Пленумів ЦК КП(б)У, було ще й результатом “зневажливого ставлення партійних і радянських організацій та сільськогосподарських органів до вирощування цієї цінної продовольчої культури”, використання відновлюваних площ під посіви менш затратних фуражних і круп’яних культур.

Колгоспи перевищили довоєнні посівні площі кукурудзи й проса. Швидке відновлення посівної площі цих культур полегшило те, що обидві культу-

ри потребували мало насіння на одиницю площі, а їхній посів припадав на час, коли тяглові ресурси колгоспів були менш завантажені напруженими весняними посівними роботами. Зростання ж майже у 6 разів площі квасолі пояснюється тим, що довоєнна площа її була зовсім невеликою (у середньому чверть гектара на колгосп).

Швидкими темпами відновлювалися посівні площі овочевих культур, кількість яких у 1945 р. досягла 76 %, що мало позитивне значення для забезпечення харчового раціону населення. Посіви баштанних культур, головним чином через проблеми, пов'язані з транспортуванням їх до місць збуту, були відновлені менш ніж наполовину. Площа насаджень картоплі через несприятливі в 1945 р. кліматичні умови дещо зменшилася, хоча весняні насадження майже досягли довоєнного рівня (98 %), а площа літніх була приблизно у 8 разів менша, ніж у 1940 р.

Найвищі темпи приросту посівних площ у колгоспах і радгоспах в 1945 р. спостерігалися по групах технічних й кормових культур, хоча, водночас, саме по цих культурах довоєнний рівень було відновлено найменше. Пояснюється це тим, що вирощування цих культур у період окупації занедбали. Тому досягнуте в 1945 р. відновлення посівних площ технічних культур на 61 % було пов'язане із затратами значних зусиль і заслуговує на позитивну оцінку. Насамперед було не лише відновлено, а й збільшено посіви соняшнику. Площа його посівів перевищила довоєнний рівень на 106 тис. га, або на 17 %¹⁰⁴. Це мало важливе значення для покращення харчового балансу для населення в умовах нестачі продуктів тваринництва.

Посіви ще однієї головної технічної культури — цукрового буряку — вдалося відновити лише на 52 %. Колгоспи в 1945 р. посіяли 402 тис. га цукрових буряків, або на 135 тис. га більше, ніж у 1944 р.¹⁰⁵ Внаслідок руйнувань і втрат, заподіяних окупантами, бурякосіяння в Україні перебувало у важкому стані, а його відновлення вимагало значних зусиль. Адже вирощування цукрових буряків, порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами, потребувало не лише великих затрат праці, а й кращого забезпечення технікою, тягловими засобами і транспортом, сортовим насінням, органічними та мінеральними добривами.

Повільно відновлювалися посівні площі й урожайність таких технічних культур, як льон, коноплі, бавовник, ріпак, тютюн, махорка та ін. Значною мірою ускладнювали цю роботу відсутність насіння, брак спеціальних сільськогосподарських машин, знищених на початку війни та під час окупації, руйнування парникового господарства, потрібного для відновлення посівів тютюну й махорки, а також технічної бази для первинної переробки конопель, льону та ін.¹⁰⁶

Попри вжиті заходи площу кормових культур у колгоспах у 1945 р. вдалося відновити лише на 29 %. Під час окупації багаторічні трави не сіялися й не збиралося їхнє насіння. Збереглося багаторічних трав, разом з підсівом у 1944 р., лише на 314 тис. га, або 24 % довоєнної площі, у тому числі конюшини — 13 %, люцерни — 28 %, еспарцету — 59 %. Площа одних тільки багаторічних трав скоротилася проти 1940 р. на 1 млн га¹⁰⁷. З метою виправлення ситуації в 1944—1945 рр. посівні площі кормових культур збільшувалися. Однак через недостатнє забезпечення насінням трав (забезпеченість

колгоспів республіки у 1945 р. насінням однорічних трав з централізованих фондів становила лише 53 %) ¹⁰⁸ і кормових коренеплодів та інші причини об'єктивного характеру плани посівів недовиконувалися. Так, при загальному плані посівів кормових культур на 1945 р. в обсязі 1070,3 тис. га станом на 15 червня було засіяно 787,2 тис. га, або 73,6 % плану. Водночас сам посів ще не гарантував одержання врожаю, адже часто висівалося насіння низької якості. Наприклад, у Дніпропетровській, Сталінській та інших областях із виділених на кормові цілі 200 т насіння цукрового буряку частина дала низькі сходи (27 %) ¹⁰⁹.

Проблема розвитку кормовиробництва взагалі й травосіяння зокрема в означений період залишалася однією з найважливіших як з огляду на гостру потребу зміцнення кормової бази для тваринництва, так і запровадження правильних сівозмін у рільництві.

У 1945 р. певною мірою покращився агротехнічний рівень рільничої галузі колгоспів і радгоспів республіки. У колгоспах було піднято чистих парів більше, ніж у 1944 р., і навіть на 243 тис. га більше, ніж до війни (до того ж у стисліші терміни). Восени 1945 р. озимину посіяно швидше, а зябу виорано більше, ніж у 1944 р. Істотні позитивні зрушення відбулися у справі відновлення і запровадження правильних сівозмін.

Вживалися масштабні заходи щодо відновлення насіннєвої підгалузі та сортових посівів. У 1945 р. сортовим насінням уже було засіяно 56 % зернових культур, 39 — соняшнику, 54 — льону, висаджено 26 % картоплі. Відповідно до постанови РНК СРСР про поліпшення насінництва зернових культур в Україні створювалася мережа райнасінгоспів, відновлювалася робота селекційних станцій, розширювалася площа насіннєвих колгоспних ділянок, що дало можливість колгоспам у 1945 р. засипати основну частину насіннєвих фондів із врожаю своїх ділянок.

Водночас через недостатню матеріально-технічну та кадрову забезпеченість сільського господарства й упущення організаційного характеру при виконанні польових робіт мали місце й досить значні недоліки. Так, у багатьох колгоспах було допущено значне забур'янення площі чистих парів, що призвело до їхнього часткового переорювання; через затримку оранки зайнятих парів і стерні (непарових попередників) під озимину значні площі її було засіяно із запізненням; через невиконання плану зяблевої оранки довелося багато ярини сіяти по веснооранці та ще й із запізненням; у частині колгоспів при виконанні польових робіт коровами було допущено мілку оранку, погане загортання насіння, висівання засміченого насіння, що призвело до розростання бур'янів й зниження врожайності та ін. ¹¹⁰ Тут принагідно зазначимо, що в багатьох районах і цілих областях у період вегетації 1944—1945 рр. були несприятливі метеорологічні умови.

Збирання врожаю 1945 р. відбувалося в більш стислі терміни, ніж у 1944 р. Цьому значною мірою сприяло повернення до мирної праці перших груп демобілізованих воїнів. Проте несприятливі метеорологічні умови 1945 р. дещо знизили врожайність та валовий збір зернових і технічних культур порівняно з попереднім роком. Однак і за цих умов тисячі колгоспів, багато районів й цілі області перевиконали державні нормативи врожайності. Так, колгоспи Сталін-

ської обл. перевиконали план урожайності зернових на 39 %, Дніпропетровської — на 8, Полтавської — на 5 %. Багато передових колгоспів і бригад одержали стопудові врожаї зернових культур, домоглися високих урожаїв технічних культур, зокрема, виростили по 200 ц і більше цукрових буряків з гектара. А ланки відомих буряківниць Ганни Кошової, Олександри Кругляк, Олени Гонкало, Марії Лисенко, Катерини Андрощук та інші зібрали в 1945 р. урожай цукрових буряків по 300—400—500 ц та більше з гектара¹¹¹.

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, Україна вже в ході війни значною мірою поновила своє місце з виробництва найважливіших продовольчих культур. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2 % до їхнього виробництва в СРСР проти 16,8 % в 1940 р., картоплі — 18,2 % проти 18,4 %¹¹². У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції¹¹³.

Відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах розпочиналося цілеспрямоване відродження тваринницької галузі, що внаслідок заподіяних війною збитків перебувала в жалюгідному стані. Особливо постраждало громадське тваринництво, зокрема його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення були зруйновані, спалені. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких ферм та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, стала втрата ним поголів'я продуктивної худоби. Коли в перший період після визволення території України від ворога заново створювали колгоспні ферми й комплектували їхнє поголів'я, то за рахунок одержаної від селян та військових частин худоби вдалося зібрати лише 210,6 тис. голів великої рогатої худоби, 55,3 тис. свиней, 107,9 тис. овець, 683,1 тис. коней (головним чином вибракуваних військовими частинами). Це становило відповідно 6,3, 1,9, 3,4 і 23,8 % від довоєнного поголів'я колгоспів і радгоспів¹¹⁴. З наведених даних видно, що найбільших втрат у громадському тваринництві було завдано живому тяглу — конярству, а також свинарству й вівчарству. Навіть на середину 1944 р. істотного збільшення поголів'я у громадському тваринництві східних областей не відбулося: кількість великої рогатої худоби досягла лише 61,1, свиней — 16,1, овець — 28,6 % довоєнної кількості¹¹⁵.

Великі збитки були завдані й тваринництву підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. За даними на 1 липня 1944 р., в особистому користуванні колгоспників залишилося корів — 83,2, свиней — 25,8, овець і кіз — 94,3 % довоєнної кількості¹¹⁶.

У процесі відновлення тваринницької галузі головна увага зосереджувалася на відновленні громадського тваринництва. Основним джерелом збільшення громадського поголів'я худоби було його поповнення за рахунок приплоду та контрактації молодняку в сільських мешканців. Виходячи з того, що особиста худоба селян найменше постраждала в період окупації, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановами від 13 квітня 1943 р. та 21 серпня 1943 р. визначили планові завдання й порядок проведення контрактації та закупівлі молодняку в селянських господарствах у визволених районах. Контрактацією в обов'язко-

вому порядку було охоплено практично всі селянські господарства, котрі мали корів, свино-, вівце-, козо- та конематок. Колгоспники, які здавали за контракцією одне теля або двоє ягнят, звільнялися в 1943 р. від м'ясопоставок. За худобу, здану по контракції, її власники одержували певну компенсацію хлібом на тих самих умовах, що й у тилових районах СРСР¹¹⁷.

У ситуації, коли компенсація, передбачена умовами контракції, неповністю покривала вартість худоби, ставлення до неї серед селян не було однозначним. Частина їх, намагаючись якнайбільше зробити для прискорення перемоги й відбудови, свідомо віддавала молодняк своєї худоби для поповнення громадського стада, інші, проявляючи законслухняність, робили це вимушено, але були й ті, хто опирався цьому, відверто або приховано намагався втримати молодняк у своїх господарствах, хоча, врешті-решт, такі дії були марними.

Лише упродовж 1943—1944 рр. в областях України в селян було законтрактовано 1287 тис. голів молодняку великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз¹¹⁸, а до кінця 1945 р. — 2 млн голів¹¹⁹. За 1944 і 1945 рр. у колгоспників було знято з контракції й продано на колгоспні тваринницькі ферми 1628,4 тис. телят, 91,5 тис. поросят, 199,2 тис. ягнят¹²⁰.

Згідно з рішенням центральних органів влади в Україну з РРФСР та інших республік було реєвакуйовано близько 100 тис. голів збережених там великої рогатої худоби, овець, кіз і коней. Крім того, колгоспи України за рахунок виділених державою на відбудову тваринницьких ферм і закупівлю худоби 388,9 млн крб. та наданих кредитів придбати на пільгових умовах у східних регіонах країни тільки в 1943 р. 210 тис. голів великої рогатої худоби, 9,5 тис. волів, 510 тис. овець, 101 тис. свиней, 20,3 тис. коней¹²¹.

У порядку допомоги від республік й областей СРСР в Україну у завершальний період війни було завезено 300,7 тис. коней, 282,4 тис. голів великої рогатої худоби, 500,7 тис. овець та кіз, 17,8 тис. свиней¹²².

Вагомий внесок у відродження тваринництва республіки зробила Червона армія. За розпорядженням військових рад фронтів значна частина відбитої у ворога худоби, насамперед племінної, передавалася колгоспам і радгоспам. Так, наприкінці 1943 р. військові частини 1-го Українського фронту передали колгоспам 1140 голів великої рогатої худоби та 5300 овець, частини 3-го Українського фронту за рік визвольних боїв на території України — 3200 коней і лошат, 1260 овець, 188 голів великої рогатої худоби, частини 2-го Українського фронту — 5500 коней та лошат, 700 овець, 180 голів великої рогатої худоби. Навесні 1944 р. лише 38-ма армія залишила колгоспам і радгоспам Вінницької обл. 3860 коней. Військові частини передавали трофейну худобу й селянам. Весною 1944 р. селяни-одноосібники Тернопільщини одержали від 3-ї танкової армії 1377 коней. У першому півріччі цього ж року в зоні розташування 2-го Українського фронту селянам передано 3405 коней, а 3-го Українського фронту — 1000 коней. Значно збільшилася кількість переданої військами худоби наприкінці війни — лише від 1-го Українського фронту для колгоспів України надійшло 100 тис. голів великої рогатої худоби та 20 тис. овець¹²³.

У результаті проведеної відновлювальної роботи від початку визволення України від загарбників і до кінця 1944 р. у тваринницькій галузі республіки

Розділ 7. Радянська економіка в роки війни та відбудовний період

Вид худоби	Усі категорії господарств		Колгоспи			Державні та інші кооперативні господарства		
	1941 р. тис. голів	1944 р. тис. голів	1941 р. тис. голів	1944 р.		1941 р. тис. голів	1944 р.	
				тис. голів	у % до 1941 р.		тис. голів	у % до 1941 р.
ВРХ	10 502,8	6815,4	3334,5	1613,0	48,4	572,3	143,2	25,0
Свині	8973,8	1784,3	2845,3	319,9	11,2	882,7	102,8	11,6
Вівці та кози	6239,8	2653,8	3122,7	564,2	18,1	482,4	80,2	16,6
Коні	4531,5	1747,0	2879,0	833,1	28,9	419,0	158,2	37,8

сталися певні позитивні зміни. Насамперед щодо збільшення поголів'я худоби в усіх категоріях господарств. У громадському секторі державний план розвитку поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) в 1944 р. було виконано на 115,2 %, у т. ч. корів — на 133,7 %, поголів'я свиней — на 100 %, у т. ч. свиноматок — на 111,1 %¹²⁴. Звичайно, у східних областях, які були визволені раніше й де відбудовні роботи тривали довше, поголів'я худоби було набагато більшим, ніж в інших регіонах України. Загалом же в Україні на кінець 1944 р. поголів'я ВРХ становило 64,9 %, свиней — 19,9, овець і кіз — 42,5, коней — 38,6 % від наявного поголів'я на 1 січня 1941 р. (див. таблицю 2)¹²⁵.

Відновлення кількості худоби в 1943—1944 рр. стримувалося через нестачу маточного поголів'я. На початок 1945 р. у республіці в усіх категоріях господарств маточне поголів'я худоби становило: по коровах — 67,2 %, свиноматках — 21,3, вівцематках і ярках — 37,2, козоматках — 134,0, кобилах — 45,2 % до маточного поголів'я на початок 1941 р.¹²⁶ Особливо невтішною була ситуація із маточним поголів'ям у громадському тваринництві колгоспів.

Темпи зростання поголів'я худоби за 1945 р. по всіх категоріях господарств були набагато вищі, ніж до війни, й становили по ВРХ 18,8 %, свинях — 56,9, вівцях і козах — 20,5 й у середньому по всіх видах худоби — 24,6 %, тоді як у 1934—1940 рр. ці показники ледь сягали відповідно 8,6, 12,1, 17,9 і 10,5 %¹²⁷. Темпи приросту поголів'я продуктивної худоби були найвищими у радгоспах: ВРХ — 69 %, свиней — 117, овець і кіз — 80 %, а в колгоспах — відповідно

Т А Б Л И Ц Я 3

Вид худоби	Тис. голів	1945 р. у відсотках до 1 січня 1941 р.
ВРХ, у т. ч.:	2174,3	65,2
корови	164,7	21,5
робочі воли	255,0	46,3
Свині	637,1	22,4
Вівці і кози	891,0	28,5
Коні	907,5	31,5

35, 100 і 59 %, у господарствах колгоспників — відповідно 9, 38 і 2 %¹²⁸. У 1945 р. колгоспи збільшили поголів'я ВРХ на одну третину (на 571 тис. голів), свиней — вдвоє, овець і кіз — більше ніж у півтора раза. Загалом від початку відбудови до кінця 1945 р. громадське тваринництво в колгоспах було відновлене в таких (див. таблицю 3) розмірах¹²⁹.

Т А Б Л И Ц Я 2

Колгоспники		
1941 р. тис. голів	1944 р.	
	тис. голів	у % до 1941 р.
3366,7	2976,8	88,4
3003,6	933,5	31,1
962,2	849,0	88,2
1,4	2,7	192,9

Відзначаючи безперечні успіхи у справі відновлення поголів'я ВРХ в колгоспах, водночас звернемо увагу на дуже низьку питому вагу в ньому корів — лише близько 7,6 % (у 1941 р. — 23 %). Незначною була й питома вага волів — 11,7 % (у 1941 р. — 16,5 %). Таким чином, із врахуванням поголів'я бугаїв-плідників, питома вага яких у загальній кількості поголів'я становила майже 2,1 % (47 тис. голів), у череді ВРХ колгоспів доросла продуктивна худоба становила лише 21,4, а молодняк — 78,6 %. У свою чергу, в стаді молодняка близько двох третин

становили нетелі, телиці й бички віком від одного до двох років, що створювало добрі перспективи для зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період. Найвідсталішою галуззю колгоспного тваринництва залишалося свинарство.

Наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 тваринницьких ферм усіх видів худоби¹³⁰. Кількість відновлених й заново організованих колгоспних ферм досягла 69 157, у т. ч. ферм ВРХ — 26 344, або 99,8 %, свиноферм — 21 515, або 81,2 %, вівчарських ферм — 21 298, або 80,7 % до числа колгоспів. Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферм. За темпами відновлення колгоспних тваринницьких ферм перше місце посідали лівобережні області, які раніше були звільнені від окупантів. Особливо успішно провели цю роботу в колгоспах Дніпропетровської та Ворошиловградської областей, де в середньому в колгоспах створено по три ферми продуктивної худоби, Харківської — 2,9, Сталінської — 2,8, Запорізької — 2,8, Київської — 2,7 ферми¹³¹.

Одночасно, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняка, зростало й поголів'я худоби в особистому користуванні селян. Про кількість худоби в господарствах колгоспників та одноосібників станом на 1 січня 1945 р. у порівнянні з 1 січня 1941 р. свідчать показники таблиці 4¹³².

Як видно з наведених показників, на початку 1945 р. в особистому користуванні селян худоби було набагато менше, ніж до війни, за винятком поголів'я кіз, за рахунок розведення яких селяни намагалися хоч якось задовольнити свої потреби в молочній продукції. Найгірша ситуація в селянських господарствах була з поголів'ям свиней. Водночас у Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Херсонській областях у господарствах колгоспників зовсім не було коней. А в господарствах одноосібників коні були відсутні в Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях¹³³.

У 1945 р. поголів'я худоби в особистому користуванні селян зростало набагато швидшими темпами порівняно не лише з 1944 р., що безумовно пов'я-

Розділ 7. Радянська економіка в роки війни та відбудовний період

Господарства	ВРХ		Свині		Вівці	
	Всього тис. голів	у % до 1941 р.	Всього тис. голів	у % до 1941 р.	Всього тис. голів	у % до 1941 р.
Колгоспників, у т. ч.:	2976,8	88,4	933,7	31,1	505,6	65,4
схід. областей	2975,8	89,5	933,5	31,5	505,0	66,2
захід. областей*	1,0	2,4	0,2	0,5	0,6	5,7
Одноосібників, у т. ч.:	1481,3	59,8	299,3	20,1	741,5	59,9
схід. областей	13,1	167,9	5,9	47,2	2,2	115,8
захід. областей	1468,2	59,5	293,4	19,9	739,3	59,9

* У господарствах колгоспників показники 1944 р. по ВРХ подані лише по Ізмаїльській, Тернопільській нях, вівцях і конях — лише по Ізмаїльській і Тернопільській областях; показники по козах — лише по

зано із закінченням бойових дій на території республіки, зростанням маточного поголів'я в селянських господарствах й дещо меншими контрактаційними завданнями, а й з довоєнними роками. Насамперед це стосувалося поголів'я ВРХ у колгоспників. Так, за 1945 р. воно дало приріст 213 тис. голів проти середньорічного приросту за 1934—1940 рр. у кількості 137 тис. голів. Та все ж головним було те, що приросло поголів'я продуктивної худоби: у господарствах колгоспників ВРХ — на 9 %, свиней — на 38, овець і кіз — на 2 %; у господарствах одноосібників відповідно на 0,4, 28 і 1 %¹³⁴. Однак до повної ліквідації нестачі худоби в присадибних господарствах колгоспників було ще далеко, оскільки на кінець 1945 р. 43 % з них не мали корів, а 20 % — зовсім ніякої продуктивної худоби¹³⁵. Головними причинами, що стримували розведення худоби в селянських господарствах, були відсутність достатньої кількості молодняку у вільному продажу через запровадження системи контрактації, коштів для його придбання та сплати податків з поголів'я.

Одним із найважливіших завдань, що вирішувались у процесі відродження тваринництва, було досягнення його високої продуктивності. Це, у свою чергу, вимагало здійснення комплексу заходів щодо відновлення й подальшого поліпшення поголів'я породної худоби, якому під час війни було завдано величезної шкоди. У деяких районах республіки племінна худоба була повністю знищена¹³⁶. Навіть у 1945 р., незважаючи на вже проведену за час після визволення території УРСР значну селекційну роботу, питома вага чистопородної худоби та метисів у радгоспах, колгоспах і в господарствах колгоспників становила лише: серед ВРХ — 29 %, свиней — 28, овець і кіз — 32 % (за даними перепису худоби восени 1939 р., ці показники відповідно становили 40, 32 і 66 %, а напередодні війни питома вага породної худоби була ще більшою)¹³⁷. Була повністю втрачена документація на племінних тварин¹³⁸.

Упродовж 1944—1945 рр. відновили роботу 28 державних племінних розплідників (із 322 довоєнних), у т. ч.: ВРХ — 20, з кількістю поголів'я у районах їхньої діяльності — 87,1 тис. голів, свинарських — 4, з поголів'ям 24,5 тис. голів, вівчарських — 4, з поголів'ям 39,5 тис. голів¹³⁹. Крім того, по-

Т А Б Л И Ц Я 4

Кози		Коні	
Всього тис. голів	у % до 1941 р.	Всього тис. голів	у % до 1941 р.
343,4	181,6	2,7	192,9
343,3	183,0	2,3	287,5
0,1	6,7	0,4	66,7
55,7	64,6	705,4	71,3
8,3	91,2	1,6	28,1
47,4	61,5	703,8	71,5

і Чернівецькій областях; показники по сви-
Тернопільській обл.

за межами діяльності держплемрозплідників були відновлені племінні колгоспні ферми у такій кількості: ВРХ — 242, з поголів'ям 17 163 голови, свинарських — 152, з поголів'ям 6892 голови, вівчарських — 69, з поголів'ям 7719 тис. голів, конярських — 224, з поголів'ям 3942 голови. Також майже повністю була відновлена довоєнна мережа парувальних пунктів¹⁴⁰. У 1944—1945 рр. держплемрозплідники виростили й реалізували колгоспам і радгоспам УРСР 10 239 племінних бугаїв, 2812 племінних кнурів, 730 племінних баранів¹⁴¹. Однак навіть наприкінці 1945 р. ще відчувалася гостра нестача породних плідників з кожного виду продуктивної худоби. Із наявних на колгоспних фермах 47 тис. бугаїв — породних було 31,6 тис. (67,3 %), із 19,8 тис. кнурів — породних було 15,2 тис. (76,7 %), із 32,7 тис. баранів — породних було 19,2 тис. (58,4 %)¹⁴².

Підвищення продуктивності худоби значно залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді передовиків тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не були створені постійні тваринницькі бригади, допускалася часта зміна як завідувачів ферм, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася для догляду за кращими колгоспниками, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Все це призводило до порушень при виконанні робіт з годівлі й догляду за худобою та значних втрат поголів'я і тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної праці¹⁴³. У переважній більшості колгоспів і радгоспів не застосовувалася додаткова оплата праці тваринників. Так, у 1944 р. її одержали лише 2721, а в 1945 р. — 9585 працівників¹⁴⁴. Надзвичайно негативно на продуктивності корів позначалося використання значної частини їхнього поголів'я на польових роботах в якості тягла.

Великою була яловість корів. У 1945 р. на кожні 100 корів і нетелів, наявних на початок року, було одержано в середньому по УРСР 85 телят. У деяких областях ці показники були набагато меншими. Наприклад, у Чернігівській та Одеській областях приблизно чверть корів не дала приплоду й не доїлася¹⁴⁵.

Продуктивність худоби внаслідок вказаних недоліків і нестачі кормів у республіці була дуже низькою. Так, у 1944 р. надій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л¹⁴⁶, а в 1945 р. — 1043 л¹⁴⁷ (у 1939 р. у колгоспах України середній надій на фуражну корову

становив 1361 л)¹⁴⁸. При цьому мав місце великий розрив у розмірах надоїв по областях. Так, у Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях надій на фуражну корову за 10 місяців у 1945 р. становив 1100—1250 л, а у Вінницькій — 402 л, Кам'янець-Подільській — 618 л, Миколаївській — 673 л, Одеській — 681 л¹⁴⁹. У той же час як перед війною, так і в 1944—1945 рр., надої на середньорічну фуражну корову в колгоспах УРСР були найвищими в СРСР. Зокрема, в колгоспах РРФСР (другій за цими показниками після УРСР серед союзних республік) вони становили: у 1944 р. — 877 л, у 1945 р. — 976 л, а в колгоспах СРСР — відповідно 771 л і 835 л¹⁵⁰.

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9 %, Вінницької обл. — на 23,3, Кам'янець-Подільської — 30,5, Одеської — 34,1, Житомирської — 39,4 %¹⁵¹. Загалом у 1945 р. українські колгоспи й радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока¹⁵².

Значні недоліки супроводжували відгодівлю ВРХ та свиней. У ряді областей мала місце недооцінка значення такої роботи для збільшення виробництва м'яса й збереження поголів'я. Зокрема, у 1945 р. у Вінницькій обл., згідно зі звітними даними облземвідділу, було поставлено на відгодівлю 5900 голів ВРХ, а знято лише 1200 голів, свиней — відповідно 5300 і 700 голів. У Житомирській обл. було знято з відгодівлі лише 100 голів свиней, або 5 % державного плану. В Одеській обл. колгоспи впродовж 1945 р. відгодували й здали державі всього 43 свині¹⁵³.

Значна кількість худоби здавалася на державні заготівельні пункти та забивалася в колгоспах невідгодованою, з низькою забійною вагою. Так, у 1945 р. колгоспи України здали у м'ясопоставку 39 % дорослої худоби і 63 % молодняку ВРХ з нижчою від середньої вгодованістю¹⁵⁴. Здаючи державі та забиваючи для власних потреб невідгодовану худобу на м'ясо, колгоспи допускали великі втрати поголів'я. У результаті завдавалася серйозна шкода як державі, так і колгоспам, бо держава одержувала м'ясо низької якості, а колгоспи змушені були здавати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б за кращої відгодівлі.

У результаті адміністративного тиску з боку керівних владних структур колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано загалом на 101,3 %, проте в деяких областях планові показники досягнуті не були. Так, колгоспи Вінницької обл. виконали план здачі м'яса державі лише на 60,4, Кам'янець-Подільської — на 57,3 %¹⁵⁵. Загальний обсяг зданого державі в 1945 р. м'яса українськими тваринниками становив 146 тис. т¹⁵⁶.

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати так потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, насамперед рільничої. За майже повної відсутності в перші місяці після оку-

пації у визволених областях тракторів та іншої техніки і їхнього гострого дефіциту в наступний період саме тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягів польових робіт. Однак кількість робочої худоби у перших визволених регіонах України була невеликою: поголів'я робочих коней — уп'ятеро, а робочих волів — учетверо менше довоєнного часу¹⁵⁷. Поряд із зменшенням поголів'я коней змінився їхній якісний склад. У відновлених колгоспах та радгоспах переважну більшість становили старі й виснажені коні, багато з них мали хронічні захворювання, травматичні ушкодження тощо.

Вже від початку визволення території республіки й до кінця 1944 р. було зроблено чимало для відродження конярства. У колгоспах було відновлено 191 конеферму (4,1 % від наявних 4652 конеферм на початку 1941 р.), відремонтовано та збудовано заново сотні конюшень. Зросло порівняно з післявоєнним періодом поголів'я коней, насамперед у колгоспах.

Було виконано значний обсяг роботи з відродження й організації в конярстві племінної справи, що дало змогу вже в 1945 р. мати в республіці 20 державних конюшень (з них 3 новостворених), на яких було зосереджено 605 голів племінних коней (75,6 % від довоєнного рівня), 5 держплемрозплідників (з них 2 новостворених) з 2300 племінними конематками і жеребцями (37,0 % від довоєнного рівня), 224 племінні конеферми з 3442 конематками й жеребцями (90 % від довоєнної кількості). На конеферми республіки було передано з військових частин та завезено зі східних областей понад 2 тис. племінних і поліпшених конематок. Саме цей фонд став основою розвитку племінного конярства¹⁵⁸.

Однак ситуація у конярстві залишалася складною. Значна частина поголів'я коней, як і раніше, через захворювання й виснаження була непридатна для ефективного використання. Мали місце серйозні недоліки в утриманні, догляді, годівлі та використанні тварин. У більшості господарств не були виділені спеціальні приміщення для конеферм і навіть не призначено завідуючих фермами, коні не були закріплені за конюхами й постійними їздовими. Знеособлення при утриманні та використанні коней призводило до безвідповідальності. Чищення їх або взагалі не проводилось, або проводилось погано. Вкрай незадовільно здійснювалася годівля. Як правило, в раціоні були відсутні концентрати, багато колгоспів не мали сіна (особливо у південних областях), тому коней годували лише солом'ю, а в деяких господарствах і її не вистачало.

З настанням холодів виникли проблеми із забезпеченням конепоголів'я теплими приміщеннями, оскільки у багатьох господарствах плани їхнього будівництва та ремонту не були виконані. Втрати коней унаслідок погано організованої зимівлі в 1944—1945 рр. становили 15 %, а в деяких областях загинула майже третина конепоголів'я¹⁵⁹. Такі втрати коней у колгоспах значно перевищили кількість одержаного приплоду в 1945 р.

У переважній більшості колгоспів не було дбайливого ставлення до конематок, насамперед не забезпечувалися такі умови їхнього утримання й використання, які давали б змогу одержувати й вирощувати лошат від кожної конематки. Маточне поголів'я розподілялося по виробничих бригадах, же-

ребні конематки використовувалися в роботі нарівні з робочими кіньми. Незадовільно проводилася робота з парування та запліднення конематок. У більшості випадків вона здійснювалася безсистемно й безконтрольно. Наявна в республіці в 1945 р. мережа парувальних пунктів з 13 130 жеребцями була явно недостатньою. Штучне осіменіння конематок, яке дало б змогу у 3—4 рази збільшити запліднення кобил, здійснювалося лише на 130-ти спеціальних пунктах (їхня кількість становила 32 % від довоєнної)¹⁶⁰. У поєднанні з вкрай поганим доглядом за молодняком, який здійснювали в основному підлітки, це негативно позначилося на справі відновлення й породного поліпшення конепоголів'я. Державний план вирощування молодняку на 1945 р. колгоспи республіки виконали лише на 55,9 %¹⁶¹.

Вказані причини призвели до зменшення конепоголів'я в громадському стаді. Станом на 1 червня 1945 р. у колгоспах нараховувалося 763,8 тис. коней, тобто на 66,2 тис. менше, ніж на початку року, а кількість робочих коней зменшилася з 561,5 тис. до 512,2 тис. голів¹⁶².

Проте вже на кінець 1945 р. поголів'я коней у колгоспах збільшилося до 907,5 тис. голів¹⁶³. Приріст відбувся в основному за рахунок коней, завезених з різних мотивів зі східних районів СРСР та переданих Червоною армією, а також трофейних і одержаних у порядку повернення вивезених окупантами до Німеччини й Румунії та в рахунок репарацій. В особистих господарствах сільських мешканців конепоголів'я зросло майже до 1 млн голів. При цьому переважна більшість його була зосереджена в одноосібних селянських господарствах західних областей України. Загальна кількість конепоголів'я в усіх категоріях господарств України становила майже 2 млн голів¹⁶⁴. Зростання поголів'я коней значною мірою сприяло вирішенню проблеми тягла в сільському господарстві.

Оскільки період відтворення кінського поголів'я більш тривалий, то з метою прискореного збільшення живої тягової сили значну увагу було приділено максимальному вирощуванню в колгоспах і радгоспах волів. Постановою Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. для колгоспів, залежно від розмірів закріпленої за ними земельної площі (рілля, сади, сіножаті, пасовища), встановлювався обов'язковий мінімум поголів'я робочих волів, а також бичків для вирощування їх на волів упродовж 1944—1946 рр. Так, колгоспи Київської, Вінницької, Сумської, Харківської, Кам'янець-Подільської, Полтавської та Кіровоградської областей повинні були в 1944 р. завести у себе, як мінімум, таку кількість волів і бичків: при наявності земельної площі до 200 га — 8 голів, від 200 до 500 га — 14, від 500 до 1000 га — 26, від 1000 до 1500 га — 42, від 1500 до 2000 га — 56, понад 2000 га — 80 голів¹⁶⁵. Обов'язковий загальний мінімум волів і бичків для колгоспів республіки на 1944 р. уряд встановив на рівні 810,4 тис. голів, з них робочих — 133,2 тис., неробочих волів, старших одного року, — 153,5 тис., бичків до одного року — 523,7 тис. Загальнореспубліканський мінімум на 1945 р. становив 1446,7 тис. голів¹⁶⁶. Виконання поставлених завдань господарства мали забезпечити за рахунок власних можливостей та використання такого джерела, як контрактація молодняку бичків у колгоспників.

У 1944—1945 рр. у більшості областей республіки було досягнуто значних успіхів у вирощуванні волів. На кінець 1945 р. колгоспи України вже мали робочих волів і молодих биків 1196,8 тис. голів (у т. ч. молодих биків до одного року — 502 тис., 1—2 років — 440 тис.) проти 1144 тис. голів на 1 січня 1941 р., тобто на 52 тис. голів більше довоєнного рівня¹⁶⁷.

Водночас зауважимо, що в деяких районах та областях мала місце недооцінка важливості контрактації бичків, а в багатьох колгоспах не дбали про їхнє збереження для подальшого вирощування на волів. На кінець 1944 р. в областях України було поставлено на вирощування з річного приплоду 624 тис. бичків, а на кінець 1945 р. їх залишилося 500 тис. Отже, 124 тис. бичків, які навесні 1946 р. вже можна було б використовувати в роботі, пішли на забій. Особливо великі втрати допустили в колгоспах Чернігівської обл. — майже 10 тис. голів, Харківської — майже 8 тис. голів, Одеської обл. — близько 5 тис. голів. Були колгоспи, які мали невелику кількість, а то й зовсім не мали волів.

Сукупність цих та інших обставин призвела до невиконання доведених державних завдань. Встановлений на 1945 р. мінімум у республіці загалом було виконано на 82,7 %. Найкращим було становище у Ворошиловградській обл., де на 1 грудня 1945 р. мінімум був виконаний на 112,4 %, а також у Сталінській обл. — 91,8 і Полтавській — 86,8 %. На той час колгоспи Ворошиловградської обл. вже мали дорослих волів у середньому 22 голови на один колгосп, Полтавської обл. — 15 голів. Проте незадовільною була ситуація в Миколаївській обл., де встановлений мінімум виконали на 31,2, в Кіровоградській — на 41,6, в Одеській — на 51,3, в Херсонській — на 58,2 %¹⁶⁸.

Принагідно зазначимо, що недовиконання державного плану не може применшити значення зростання поголів'я робочих коней і волів у колгоспах для збільшення тяглових ресурсів сільського господарства в областях УРСР. А наявність великого поголів'я молодняку забезпечила поповнення живого тягла в 1946—1947 рр. значною кількістю робочих коней і волів.

У справі післявоєнного відновлення тваринницької галузі важливе місце відводилося дрібному тваринництву: птахівництву, кролівництву, ставково-рибному господарству, бджільництву, — що могло давати чималі ресурси м'яса, яєць, риби, меду та інших продуктів як у громадському, так і приватному селянському секторах, для якого вони були не лише одними з основних у харчовому раціоні, а й важливим джерелом одержання грошових надходжень, необхідних для придбання промислових товарів, одягу, реманенту тощо та сплати готівкової частини податків.

За роки окупації птахівнича галузь зазнала величезних втрат. Були ліквідовані майже всі колгоспні й радгоспні птахоферми (у 1941 р. поголів'я колгоспної птиці становило 8622 тис. голів), велика кількість ферм була зруйнованою. Значно зменшилася кількість поголів'я птиці в особистих господарствах сільських мешканців. Інкубаторно-птаховні станції (у 1940 р. у східних областях їх працювало 161) здебільшого були повністю зруйновані, а ті, що залишилися, — розграбовані й могли бути введені в експлуатацію лише після великих капітальних затрат¹⁶⁹.

У післяокупаційний період відновлення птахівництва в громадському та приватному секторах набувало надзвичайно важливого значення. Воно повинне було відігравати значну роль у збільшенні м'ясних ресурсів і цим сприяти відновленню поголів'я робочої й продуктивної худоби в колгоспах, радгоспах та особистих господарствах сільських мешканців.

У звільнених лівобережних областях комплектація відновлюваних колгоспних птахівничих ферм здійснювалася в основному за рахунок контрактиції птиці в селянських господарствах. На 1 січня 1944 р. було знято з контрактиції й поставлено на колгоспні ферми 336,3 тис. голів птиці. Крім того, за рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з інших областей у порядку допомоги звільненим районам УРСР було завезено 100,2 тис. голів птиці. На 1 січня 1944 р. на колгоспних птахофермах нараховувалося 436,5 тис. голів птиці, або 9,1 % наявної на 1 січня 1941 р.¹⁷⁰ Наприкінці 1944 р. уже 21 275 колгоспів мали птахоферми¹⁷¹ з поголів'ям птиці 3270,2 тис. голів¹⁷², що становило 37,9 % поголів'я на 1 січня 1941 р. А на кінець 1945 р. кількість колгоспних птахоферм збільшилася до 23 940¹⁷³, поголів'я птиці — до 3701,6 тис. голів¹⁷⁴ (42,9 % кількості на 1 січня 1941 р.).

Відновлення громадського птахівництва супроводжувалося великими труднощами, пов'язаними з відсутністю приміщень для утримання птиці, будівельних матеріалів для їх будівництва й ремонту, малою кількістю інкубаторно-птахівничих станцій та племінної птиці, значним поширенням захворюваності птахів на чуму й загибелі від неї, дефіцитом кормів.

Швидшими темпами збільшувалося поголів'я птиці в господарствах сільських мешканців, у т. ч. водоплавної. Вирощування гусей та качок у колгоспах і радгоспах здійснювалось у незначних розмірах.

Важливою галуззю дрібного тваринництва було кролівництво. Швидка розмножуваність кролів, доступність кормової бази (трава, сіно, коренеплоди) й відносно швидке відгодовування сприяли тому, що кролівництво набуло особливого значення в особистому господарстві всіх категорій сільських мешканців і стало для них важливим джерелом одержання м'яса (при 3—4 кролематках можна було одержати не менше 80 кг м'яса), а також цінної хутряної сировини й пуху.

У післяокупаційний період поголів'я кролів у господарствах селян поступово зростало, хоча на перших порах через відсутність достатньої кількості маточного поголів'я приріст був незначним. Гостра нестача продовольства змушувала селян вишукувати джерела його поповнення, а вирощування кролів стало одним з них. Відродження кролівництва в громадському секторі відбувалось у незначних розмірах.

Значна кількість колгоспів і радгоспів України мали сприятливі умови для розвитку ставково-рибного господарства. У 1940 р. колгоспи УРСР мали 72,5 тис. га діючих ставків. Того року 9345 колгоспів зарибали ставки культурним коропом на площі 36 792 га й одержали 137,5 тис. ц риби¹⁷⁵. За роки окупації ставково-рибне господарство зазнало значних руйнувань і на час визволення було занедбаним. Враховуючи важливу роль цієї галузі тваринництва в розв'язанні тогочасної продовольчої проблеми, центральні ор-

гани влади ставили перед своїми структурами на місцях — колгоспами та радгоспами — завдання якнайшвидше домогтися її відбудови. Однак через брак коштів, матеріально-технічних засобів та робочої сили колгоспи й радгоспи не могли виконати поставлене завдання, і до кінця 1945 р. ставкове господарство в республіці було відбудоване лише частково.

Досить поширеною й продуктивною галуззю в довоєнній Україні було бджільництво. На кінець 1940 р. 22 033 колгоспи (81,2 %) мали пасіки із загальною кількістю 1233 тис. бджолосімей¹⁷⁶. Велику кількість бджіл мали в особистому користуванні колгоспники, одноосібники та робітники й службовці, що проживали в сільській місцевості. Під час окупації бджільничій галузі було завдано величезної шкоди. Наприклад, лише у Харківській обл. загарбники знищили або вивезли до Німеччини 99 702 бджолосім'ї, у Дніпропетровській — 55 777 бджолосімей, у колгоспів і одноосібників західних областей УРСР було відібрано 304 680 вуликів з бджолами¹⁷⁷ і т. д. У після-окупаційний період у республіці проведено значну роботу з відновлення бджільництва як у громадському, так і приватному секторах, зокрема, в колгоспах на кінець 1945 р. налічувалося вже 314 тис. бджолосімей, або 25,5 % до 1941 р.¹⁷⁸

Важливою складовою відродження тваринницької галузі було налагодження ветеринарної протиепізоотичної роботи. А вже під час окупації та в перші місяці після визволення в областях республіки широких розмірів набули такі інфекційні хвороби тварин, як короста, захворювання коней сапом та чума птиці. Крім цього, значно поширилися захворювання коней енцефаломієлітом (влітку і восени хвороба охопила північні та центральні лісисто-заболочені райони), митом, піроплазмозом і наталіозом (в усіх лісових районах), корів та волів — ящуром, свиней — бешихою. Всього ж у цей період в республіці зафіксовані випадки захворювання тварин на 26 інфекційних хвороб. Особливо загрозливою була ситуація із захворюванням птиці чумою. У 1944 р. лише у колгоспах від неї загинуло 783 121 шт., а під час локалізації її вогнищ було передчасно забито 339 096 шт. птиці, тобто загальні втрати становили понад 1 млн 122 тис. шт.¹⁷⁹ Великою була й захворюваність та загибель тварин і від незаразних хвороб.

Уже відразу після визволення в регіонах республіки вживалися термінові заходи щодо відновлення мережі ветеринарних закладів та служб, визначалося епізоотичне становище, проводилися планові роботи з ліквідації та профілактики заразних хвороб худоби. Зокрема, завдяки оперативним і рішучим заходам у багатьох регіонах було локалізовано й швидко ліквідовано ящур, не допущено поширення інших інфекційних хвороб, організовано лікування хворих тварин. Щоправда, не усюди вжиті заходи давали позитивний кінцевий результат, тому нерідко доводилося терміново здійснювати рішучі заходи, щоб здолати епідемію.

Однак у справі ветеринарного забезпечення галузі були великі проблеми. Насамперед не вистачало кваліфікованих ветеринарних працівників. Так, у 10 лівобережних областях станом на 1 лютого 1944 р. налічувалося всього 315 ветлікарів проти 958 у 1941 р. та 740 ветфельдшерів проти 8661 у

1941 р.¹⁸⁰ У результаті в багатьох районах працювало лише по 2—3 ветфельдшери. Особливо складним було забезпечення колгоспів ветеринарними кадрами. У багатьох колгоспах не було навіть ветсанітарів, а їхні обов'язки виконували недостатньо підготовлені або й зовсім непідготовлені колгоспники. І хоча у багатьох районах розпочали підготовку ветсанітарів, однак вона супроводжувалася великими труднощами через повну відсутність спеціальної літератури, навчальних посібників та кваліфікованих викладачів.

Негативно позначалася на здійснюваних протиепізоотичних та профілактичних заходах незадовільна забезпеченість ветеринарними товарами, особливо ліками й вакцинами для щеплень, біопрепаратами та дезінфікуючими засобами. Спочатку використовувалися ветеринарні товари, що залишилися з часів окупації. І хоча пізніше поставки ветеринарних товарів розширювалися, однак потреба в них була надзвичайно великою.

Після повного визволення території України від окупантів протиепізоотична робота значно активізувалася. На початок 1945 р. були відновлені й працювали більшість з наявних до війни ветдільниць з лікарнями та амбулаторіями, ветеринарні пункти, ветбаклабораторії, м'ясоконтрольні станції й пункти, твариннопрогонні контрольні пункти, збільшилася чисельність ветеринарних кадрів, надходило більше ліків і вакцини для щеплення худоби.

Проте епізоотичне становище у республіці наприкінці 1944 р. й упродовж усього 1945 р. залишалося складним. Так, за даними ветеринарного управління Наркомату землеробства УРСР, у грудні 1944 р. — березні 1945 р. у східних областях республіки мало місце захворювання ВРХ 18 хворобами, коней — 16. Причому від грудня 1944 р. до березня 1945 р., незважаючи на вжиті заходи з локалізації інфекційних захворювань, кількість населених пунктів з хворобою на них худобою та кількість хворих тварин фактично не зменшувалися. Наприклад, у грудні 1944 р. захворювання коней сапом мало місце у 180 населених пунктах, у січні 1945 р. — у 176, у березні — 177; захворювання митом відповідно в 279, 278 і 269 населених пунктах. А захворювання коней коростою навіть зросло: у грудні 1944 р. ця хвороба зафіксована в 3414 населених пунктах, в січні 1945 р. — у 7274, а в березні — уже у 8989 населених пунктах. Упродовж цих трьох місяців у східних областях лише від згаданих хвороб, а також від енцефаломієліту та гемоскоридіозу загинуло та було вимушено забито майже 1800 коней.

Подібна ситуація характеризувала рівень захворювання ВРХ, свиней, овець та птиці. Вогнища інфекцій ледве вдалося ліквідувати в одних місцях, як вони спалахували й поширювалися в інших. Причинами цього в умовах стійлового утримання худоби були порушення карантинних і ветеринарно-санітарних правил та незначні обсяги здійснюваних профілактичних заходів, насамперед щеплень. Наприклад, у грудні 1944 р. до 19 населених пунктів, де було захворювання ВРХ на сибірську язву, додалося ще 29. У січні 1945 р. ця хвороба з'явилася ще в 32, а в лютому — у 42 населених пунктах. Щеплення ж проти неї в грудні були зроблені лише 19 207, у січні — 78 871, березні — 56 993 тваринам. Захворювання ВРХ бруцельозом у грудні 1944 р. були зафіксовані в 307, у січні 1945 р. — 338, березні — у 404

населених пунктах, туберкульозом відповідно в 326, 368 і 415 поселеннях, коростою — в 294, 684 і 469, ящуром — у 30, 40 і 12 населених пунктах, стригучим лишаєм — у 1897, 3421 і 2686 і т. д. Від цих та інших хвороб у 1945 р. загинуло й вимушено було забито тисячі голів худоби¹⁸¹.

У регіонах республіки виникали вогнища епідемії чуми птиці. Ця хвороба була надзвичайно поширеною навіть наприкінці 1945 р. у Кіровоградській, Миколаївській, Харківській, Волинській та інших областях, створюючи загрозу розвитку птахівництва взагалі. На той час вдалося ліквідувати цю хворобу тільки в колгоспах Чернігівської, Сумської, Житомирської та Вінницької областей. Лише від неї у колгоспах у 1945 р. загинуло птиці 135 198 голів та було забито 169 202 шт., а разом втрати становили 304 400 голів. Отже, за 1944—1945 рр. птахівнича галузь тваринництва від цієї хвороби втратила понад 1 млн 426 голів птиці. Оскільки 1 голова птиці давала приблизно 2 кг м'яса, то колгоспи втратили майже 30 тис. ц м'яса¹⁸².

Проте, незважаючи на зазначені проблеми й труднощі воєнного часу, у 1944—1945 рр. в республіці проведено значну роботу щодо ліквідації масових захворювань тварин.

У відбудовний період перед сільським господарством республіки стояли великі завдання щодо відтворення й подальшого розвитку садівництва. Довоєнна Україна завдяки родючим ґрунтам і порівняно м'якому кліматові була одним з найбільших районів товарного плодівництва не лише в СРСР, а й у Європі. Перед війною в Україні налічувалося майже півмільйона гектарів плодоягідних насаджень, вирощувалося на душу населення 20 кг плодів (принагідно для порівняння зазначимо, що в усьому СРСР — 15 кг, а в дореволюційній Росії — 8 кг). Більше половини довоєнного садового фонду республіки припадало на колгоспи, радгоспи та інші державні установи. Особливо швидкими темпами розвивалося товарне садівництво в колгоспах. У 1940 р. в колгоспах було посаджено 26,7 тис. га нових і підсаджено 10,1 тис. га старих садів, а загальна площа садів у колгоспах на 1 січня 1941 р. становила 212 тис. га. До війни в Україні функціонувало 300 плодоягідних розсадників, які щорічно вирощували майже 10 млн саджанців¹⁸³.

Під час окупації та воєнних дій плодоягідні насадження в багатьох колгоспах і радгоспах, а також у садибах сільських мешканців були або зовсім знищені, або їхня кількість набагато зменшилась. Лише у колгоспах лівобережних областей загинуло не менше 15 % старих і 30—35 % молодих садів¹⁸⁴. Цілковито було знищено 40,9 тис. га садів. Крім того, внаслідок хижачької експлуатації і відсутності належного догляду загинуло 22 % дерев у решті насаджень, що в переведенні на суцільну посадку становило 73,2 тис. га. Отже, загальні втрати в садівництві в Україні обчислювалися в 114,1 тис. га, або 30,6 %¹⁸⁵. Майже всі плодоягідні розсадники були зруйновані й зовсім занепали. Велику кількість садивного матеріалу загарбники вивезли до Німеччини. Тільки з плодоягідних розсадників Укрсадовинтресту за два роки було вивезено 1,6 млн саджанців¹⁸⁶.

Після визволення України від загарбників у республіці в стислі терміни проведено велику роботу з відбудови садівництва. Лише в колгоспах у

1944—1945 рр. було проведено ремонтні роботи на площі 15 720 га садів і плодоягідних плантацій¹⁸⁷, посаджено тисячі гектарів нових садів. Однак до повного виконання обсягів відбудовних робіт у галузі було ще далеко, адже це потребувало тривалого часу й великих матеріальних і трудових затрат. Відновлення старих й закладання нових садів затримувалося через відсутність садивного матеріалу. Тому насамперед вживалися заходи, спрямовані на якнайшвидше відновлення довоєнної кількості та площі плодкових розсадників, поліпшення породного й сортового складу садивного матеріалу.

У 1945 р. площа садів у всіх категоріях господарств України охоплювала 491,8 тис. га, у т. ч. в колгоспах — 368,2 тис. га і радгоспах — 41,8 тис. га, площа ягідників — відповідно 4,3, 3,0 та 0,6 тис. га¹⁸⁸. Водночас не в усіх колгоспах й радгоспах відновленню садівництва приділялась належна увага. У багатьох з них до відновлювальних і ремонтних робіт у садах навіть не приступили або проводили їх у незначних розмірах. Понад 10 тис., або 38 %, колгоспів зовсім не мали садів і ягідників, а 40 % колгоспів мали їх менше 10 га. Майже у 40 % садіб колгоспників не було плодкових дерев та ягідників¹⁸⁹. Незначна кількість плодкових дерев у садибах селян зумовлювалась головним чином тим, що через поганий сортовий склад насаджень, періодичне плодоношення яблунь і груш та їхню низьку врожайність селянам не вигідно було відводити землю для присадибного садівництва. У селянських садибах переважали вишні й сливи.

Великий обсяг роботи належало виконати і з відновлення й розвитку в республіці виноградарства. Україна мала сприятливі умови і великі можливості для розвитку виноградарства й виноробства. У 1940 р. площа насаджень цієї сільськогосподарської культури досягла 86,8 тис. га, у т. ч. 53,7 тис. га у східних областях УРСР¹⁹⁰. Під час війни виноградарство України зазнало дуже значних втрат. Велика площа виноградників загинула, а ті, що залишилися, були вкрай зрідженими. Знищено цінні виноградні розсадники, а більшість маточників американських лоз викорчувано. Ситуація ускладнювалась тим, що в Україні були мало поширені кращі сорти винограду, натомість поширені низькоякісні сорти гібридів, які порівняно з європейськими сортами давали у кілька разів нижчий урожай і, до того ж, низької якості. Так, у виноградних насадженнях колгоспів і радгоспів, а також на присадибних виноградниках колгоспників та одноосібників питома вага гібридів становила 80 %. Серйозним недоліком було й те, що більшість виноградників були багатосортними і нестандартними, їхній асортимент не враховував особливості окремих зон та районів¹⁹¹.

За розрахунками Наркомату землеробства УРСР, для відновлення пошкоджених у період війни виноградників необхідно було організувати, починаючи від 1944 р., щорічне закладання нових плантацій на площі 3980 га, у т. ч. європейських сортів — 3475 га, маточників американських лоз — 415 га. Для забезпечення садивним матеріалом необхідно було утворити виноградні розсадники на площі 270 га, а для забезпечення виноградарського

господарства кваліфікованими кадрами щорічно готувати 1270 бригадирів-виноградарів¹⁹².

Уже в 1944 р. у республіці були виконані великі за обсягами роботи з відродження виноградарської галузі, організації державних і колгоспних виноградарських господарств та виноградних розсадників й відновлення виноградних насаджень. З метою концентрації керівництва процесом вирощування й переробки винограду в складі Наркомату харчової промисловості створено Головне управління виноробної промисловості (з чотирма трестами: Одеським, Херсонським, Сталінським та Ізмаїльським), якому підпорядкували 20 виноградарських радгоспів інших наркоматів і трестів. До 21 листопада було відновлено діяльність 5 виноградарських радгоспів в Ізмаїльській обл., підібрані господарства для організації виноградарських радгоспів у Сталінській, Ворошиловградській і Чернівецькій областях. Приступили до організації 11 радгоспів в Одеській обл. й 10 радгоспів — в Ізмаїльській.

Для забезпечення виконання плану ремонту наявних виноградників і закладання нових у 1944 р. радгоспами було вирощено 640 тис. шт. кореновласних європейських саджанців і 515 тис. шт. прищеплених саджанців, що дало змогу забезпечити потреби в ремонті виноградників радгоспів на площі 800 га і посадку 25 га нових виноградників.

Велику кількість посадкового матеріалу надала для радгоспів і колгоспів України Грузинська РСР, а саме: прищеплених саджанців — 500 тис. шт., чубуків прищеплених сортів — 6 млн шт., чубуків європейських сортів — 600 тис. шт. Крім того, Україна одержала 11 млн 600 тис. шт. чубуків європейських стандартних сортів винограду з інших республік та областей Радянського Союзу.

Однак для виконання планових завдань із закладання нових виноградників у радгоспах не вистачало прищеплених саджанців — 600 тис. шт., американських прищеп — 10 млн шт. Тому для виконання встановленого урядом плану виробництва посадкового матеріалу (із заготівлі, прищеплення й вирощування) Наркомхарчпром УРСР і Наркомзем УРСР спільно розробили й реалізували наступні заходи: визначили 47 колгоспних розсадників, в яких вирощували посадковий матеріал на договірних засадах з радгоспами; для заготівлі посадкового матеріалу до Грузії й Криму було відряджено 15 агрономів, 50 робітників радгоспів і 175 колгоспників; здійснено підготовку ґрунту (плантаж) під закладання шкілок навесні 1945 р. у радгоспах на площі 149 га і в колгоспах на площі 230 га¹⁹³.

Розпочата робота в 1944 р. щодо організації державних і колгоспних виноградних розсадників та відновлення виноградних насаджень була продовжена в 1945 р. Однак через відсутність необхідної кількості коштів, спеціальної техніки й тягла, посадкового матеріалу, спеціалістів і робочої сили в повному обсязі поставлені завдання у справі відродження галузі не вдалося виконати.

З початком відбудовного процесу держава здійснювала заходи щодо відновлення в аграрній сфері вигідних для неї систем оподаткування та заго-

тівель сільськогосподарської продукції*. Вони базувалися на введених у дію в передвоєнні роки та доокупаційний період війни й чинних на той час в СРСР законах з цих питань і директивних документах, які регламентували порядок оподаткування й заготівель на визволеній від загарбників території України.

У міру відновлення і налагодження господарської діяльності колгоспів на них поширювалася система прибуткового оподаткування, що діяла в передвоєнний період. Водночас державні органи, списавши з усіх колгоспів попередню заборгованість за податковими зобов'язаннями, надавали економічно слабким з них пільги щодо обсягів і термінів сплати податків.

Одним із основних податків, який платили селяни у відбудовний період, був сільськогосподарський податок, система якого базувалася на тих самих засадах, що й у доокупаційний період війни. Водночас у чинний закон про сільськогосподарський податок Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1943 р. було внесено зміни, якими держава намагалася впорядкувати оподаткування колгоспників та одноосібників шляхом ліквідації невідповідності, що існувала на цей час між прибутками від продажу продуктів на базарі (у зв'язку зі зростанням цін), яка збільшувалася, і податковим обкладанням. На початок 1943 р. в середньому по СРСР фактичний прибуток селянського господарства перевищував чинні норми прибутковості в 7—10 разів, а в деяких регіонах — і значно більше¹⁹⁴. Водночас ставки оподаткування залишалися на рівні 1939 р. Оподатковуваний прибуток до фактичного прибутку становив по зернових — 14,8 %, картоплі — 16,1, овочах — 12,1, на корову — 17,8, вівцю й козу — 10,6, свиню — 7,3 %. У цій ситуації держава пішла на збільшення норм прибутковості селянських господарств у середньому по СРСР приблизно в 3—4 рази та продовжила шкалу обкладання з 4 тис. крб. до 10 тис. крб. річного прибутку, внаслідок чого відповідно збільшилися ставки податку¹⁹⁵.

У той же час зміни до закону передбачали глибшу диференціацію норм прибутковості селянських господарств для обкладання їх податком залежно від економічних особливостей областей, районів та населених пунктів. З цією метою раднарками республік та облвиконками одержали право змінювати середні норми: республіканські — для певних областей, а обласні — для окремих районів та населених пунктів на 30 % у бік зменшення або збільшення. Цим правом користувалися, зокрема, Раднарком УРСР та облвиконками, встановлюючи зменшені норми оподаткування для областей, районів і населених пунктів, що особливо постраждали внаслідок війни та окупації. У результаті цього в післяокупаційний період у республіці значно зросла кількість господарств, які користувалися пільгами по сільськогосподарському податкові. Основні пільги надавалися сім'ям військовослужбовців й інвалідам війни, громадянам похилого віку, у господарствах яких не було працездатних членів сім'ї.

Ще одним основним податком, який сплачували у цей період селяни, був воєнний податок. У 1943 р. його сплачували колгоспники та одноосібни-

* Системи оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції в українському селі в доокупаційний період детально розглянуті в розділі, присвяченому функціонуванню аграрного сектору в перший період війни.

ки Ворошиловградської та Харківської областей за середньообласними ставками відповідно 350 і 300 крб. На 1944 р. середньообласні ставки були встановлені в наступних розмірах: Ворошиловградська обл. — 320 крб., Харківська — 300 крб., Чернігівська, Сумська, Полтавська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Кіровоградська — 260 крб., Запорізька, Сталінська, Дніпропетровська, Київська, Житомирська, Миколаївська — 240 крб., Волинська і Ровенська — 220 крб. Виходячи із середньообласних ставок, об-виконкоми встановлювали більші або менші ставки податку для деяких районів і населених пунктів, залежно від їхнього економічного стану, відстані від ринків збуту й розміру ринкових прибутків від продажу сільгосппродуктів, та зовсім звільняли від його сплати населення найбільш постраждалих від окупації населених пунктів¹⁹⁶.

Принагідно зауважимо, що платниками воєнного податку в 1944 р. були визначені сільські мешканці не лише визволених до 1 січня 1944 р. територій (для них кінцевий строк сплати податку був встановлений 15 травня), а й тих, які передбачалося звільнити в 1944 р. (для них кінцевий строк сплати податку — 15 жовтня)¹⁹⁷.

Ще один податок, який у післяокупаційний період війни сплачувала значна частина селян, був податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян (вперше його запровадили у 1941 р. для неодружених, одиноких та бездітних чоловіків у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20—45 років). У 1944 р. контингент платників цього податку розширився за рахунок малосімейних громадян, котрі мали одну і дві дитини¹⁹⁸. Колгоспники та інші громадяни, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку сплачували його за наступними ставками: бездітні — 150 крб., ті, хто мав одну дитину, — 50 крб., ті, хто мав дві дитини, — 25 крб. Бездітні робітники та службовці, які працювали й проживали в сільській місцевості, сплачували цей податок у розмірі 6 % від заробітку, за наявності однієї дитини — 1 % від заробітку, двох дітей — 0,5 % від заробітку¹⁹⁹. До речі, для багатьох молодих сімей в українських селах таке нововведення було незрозумілим, адже до зазначеного віку вони не могли мати трьох та більше дітей, про що з обуренням заявляли представникам влади²⁰⁰. Від цього податку повністю звільнялися наступні категорії сільських жителів: жінки, які одержували допомогу від держави на утримання дітей, незалежно від їхньої кількості; громадяни, у яких діти загинули на фронтах війни; дружини солдатів та молодшого командного складу Червоної армії²⁰¹.

У зв'язку із запровадженням воєнного податку та переглядом норм прибутковості по сільськогосподарському податкові відпала необхідність у культжитлозборі як самостійному податковому платежі, й з другої половини 1943 р. його скасували для сільського населення.

З інших державних податків мешканці українського села сплачували тільки податок на коней в одноосібних господарствах, причому на західні області УРСР цей податок не поширювався. А з комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажі продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих речей,

ставки якого за роки війни значно підвищилися у зв'язку з різким зростанням цін на сільськогосподарську продукцію. З одержаних від разового збору сум 90 % надходили у відповідні місцеві бюджети²⁰².

Як одну з форм оподаткування селянства було відновлено самооподаткування. Розміри ставок по ньому зберігалися на рівні доокупаційного періоду. А нововведенням було те, що рішенням уряду в роки війни 75 % коштів самообкладання направлялося на покриття навчальних та господарських витрат шкіл, які перебували на сільському бюджеті²⁰³.

На визволеній від нацистських окупантів території України, згідно з рішеннями союзних та республіканських органів влади, були скасовані недоїмки із сільського населення за попередні роки по всіх державних і місцевих податках, а сотням тисяч селян надано податкові пільги. Так, уже в 1943 р. від сплати всіх державних і місцевих податків та зборів звільнялися члени сімей (господарства) військовослужбовців, партизанів, громадян, які загинули або пропали безвісти під час окупації, якщо в сім'ї (господарстві) не залишилося працездатних, а також громадяни, у яких під час окупації було повністю знищене господарство.

На додаток до пільг, передбачених чинним законодавством, облвиконкоми знижували державні й місцеві податки і збори в межах до 50 % громадянам, що зазнали збитків під час окупації, залежно від їхнього розміру. Оподаткування тих категорій населення, які повинні були сплачувати податки повністю або на пільгових умовах, здійснювалося лише через місяць після звільнення від окупації²⁰⁴. У подальшому зазначені пільги поширювалися на сільське населення звільнених від окупантів інших регіонів України. Так, лише по сільськогосподарському податкові сім'ям військовослужбовців упродовж січня — вересня 1944 р. було надано пільг на суму 158 млн крб.²⁰⁵

Сумарне податкове навантаження було різним як для окремих категорій сільських мешканців, так і для селянських господарств у межах кожної категорії. Чи було воно посиленням для знедоленого селянства в умовах воєнного лихоліття й, особливо, після руйнівного окупаційного періоду? Якщо виходити з базарних цін на сільгосппродукцію у великих містах, то, на перший погляд, фіскальна політика видається обґрунтованою. Візьмемо, наприклад, базарні ціни (у крб.) на деякі види сільськогосподарських продуктів в обласних містах Центральної України (див. таблицю 5)²⁰⁶.

Для того, щоб розрахуватися з усіма податковими платежами, наприклад, проживаюча біля Києва сім'я колгоспника, що не мала жодних пільг, у складі чоловіка, дружини й двох неповнолітніх дітей повинна була заплатити у 1944 р. 1358 крб. (808 крб. сільськогосподарський податок по максимальній загальносоюзній ставці, 480 крб. на двох дорослих, воєнний податок та 50 крб. податок з малосімейних, 20 крб. самообкладання). Для порівняння зазначимо, що у 1940 р. загальна сума податків з цієї ж сім'ї становила б 219 крб. (164 крб. сільськогосподарський податок, 35 крб. податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, 20 крб. самообкладання). Суми податкових платежів у 1944 р. таких же сімей, які проживали біля Полта-

Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943—1945 рр.

Т А Б Л И Ц Я 5

Вид продукції	Київ			Полтава			Вінниця		Кіровоград		
	25.05.1941	Після визволення	25.05.1944	25.05.1941	Після визволення	25.05.1944	25.05.1941	25.05.1944	25.05.1941	Після визволення	25.05.1944
М'ясо (за кг)	14	200	160	9	210	80	7	45	10	90	80
Молоко (за л)	2	75	25	1,5	40	15	1,5	12	1,4	30	12
Масло тваринне (за кг)	21	1110	300	30,0	1000	600	27,5	125	27,5	300	200
Олія соняшникова (за л)	—	650	200	—	500	220	—	—	—	250	160
Яйця (за дес.)	5,8	160	58	4,5	115	45	4,5	20	3,5	50	40
Пшоно (за кг)	2,7	68	30	1,6	60	30	1	0,3	1,5	30	30
Хліб житній (за кг)	—	65	40	—	100	35	—	15	—	20	20
Картопля (за кг)	0,6	12	4	0,4	25	6	0,5	0,5	0,7	3	2
Капуста (за кг)	3	70	—	1,5	80	—	—	20	—	30	30
Буряк (за кг)	0,7	28	20	1,5	75	40	0,5	—	0,2	15	15
Цибуля (за кг)	3	100	50	1,5	85	40	4	—	5,5	25	25

ви, Вінниці й Кіровограда, становили 1398 крб., оскільки воєнний податок для цих областей був установлений у розмірі 260 крб. з особи. Щоб мати гроші для сплати податку на вказану суму, колгоспникам необхідно було продати на базарах названих вище обласних центрів таку кількість продуктів (див. таблицю б):

Т А Б Л И Ц Я 6

Вид продукції	Київ	Полтава	Вінниця	Кіровоград
М'ясо (кг)	8,5	17,5	31,1	17,5
Молоко (л)	55	93	116,5	117
Масло тваринне (кг)	4,5	2,4	11,2	7,0
Яйця (десятиків)	23,4	31,1	69,9	35,0
Картопля (кг)	339,5	233	2796	694,5

Як видно з наведених даних, можливість одержання в такий спосіб необхідних господарству колгоспника грошей навіть на базарах названих міст була неоднаковою, та й скористатися нею могла обмежена частина колгоспників, переважно з приміських сіл. Подібна ситуація щодо використання селянами можливостей базарів великих міст і промислових центрів склалась і в інших регіонах України. У невеликих містах (а надто на базарах у сільській місцевості) ціни на базарах були набагато нижчими. Переважна більшість селян, особливо з віддалених сіл, доставити на базар сільгосппродукцію в умовах відсутності транспортних засобів, весняного та осінньо-зимового бездоріжжя не мала можливості.

До того ж держава всіляко обмежувала вільний продаж певних видів сільгосппродукції. Відбувалося це, як правило, через залучення селян до

численних всесоюзних, республіканських та регіональних кампаній відповідно до поширеного гасла: “Все для фронту, все для перемоги над ворогом!” Більшість таких кампаній проголошувалися як патріотичні рухи мас, але насправді організовувалися партійними та радянськими органами влади. Так, у другій половині 1943 р. у визволених регіонах України колгоспників масово залучили до продажу державі для забезпечення потреб фронту т. зв. “лишків” хліба, насіння олійних культур, овочів по твердих, а отже низьких, заготівельних цінах. Такі кампанії проводилися й у 1944 р.

Поряд з цим застосовувалися й прямі заборонні заходи. Так, 22 листопада 1943 р. уряд УРСР відповідно до постанови РНК СРСР “Про заборону торгівлі хлібом до виконання плану хлібозаготівель” (вересень 1943 р.) заборонив не лише колгоспам, а й колгоспникам та одноосібним господарствам (крім прифронтових районів) продаж і обмін зерна, борошна та печеного хліба до виконання ними планів здачі хліба по обов’язкових поставках у фонд Червоної армії, натуроплати за роботу МТС, а також засипки колгоспами насінневих і мінімальних фуражних фондів. За порушення цієї постанови голів колгоспів й інших посадових осіб притягували до судової відповідальності, а колгоспники та одноосібники, затримані при незаконній торгівлі хлібом, на перший раз підлягали штрафові в сумі 300 крб., а у повторному випадку — притягувалися до судової відповідальності з конфіскацією продуктів²⁰⁷.

Отже, у післяокупаційний період проблема накопичення грошей для сплати податків, а на додаток до цього — й оплати страхових внесків, була найбільшочішою для переважної більшості українських селян. Розраховувати на грошову частку від заробленого на трудовні в колгоспах вони не могли, адже колгосп забезпечував грошовий прибуток колгоспних дворів у кращому разі на рівні менше 10 %.

Поряд із податками грошима колгоспи й селяни виконували зобов’язання по поставках сільськогосподарської продукції. Продукція здавалася безкоштовно, а за певну винагороду — за твердими державними цінами (у кілька, а то й десятки разів нижчими від базарних).

Скрутне становище, в якому перебували колгоспи й сільське населення визволених у 1943 р. регіонів України, змусило вищі державні органи внести корективи у заготівельну політику. Були списані їхні недоїмки минулих років по поставках зернових та олійних культур, тваринницької продукції, натуроплаті МТС і позиках. Усі колгоспи звільнялися від обов’язкових поставок зерна, насіння, олійних культур, картоплі, овочів, шкірсировини, бринзи-сиру, яєць, льону та конопель, а колгоспи районів, визволених після 1 липня 1943 р., звільнялися від здачі м’яса, молока й вовни. Проте вони зобов’язувалися здавати зерно, олійні культури та м’ясо до хлібного і м’ясного фондів Червоної армії у визначених (залежно від кількості посіяних гектарів та наявних голів худоби) обсягах.

Господарства колгоспників та інших категорій сільських мешканців у районах, звідки окупанти були вигнані після 1 липня 1943 р., звільнялися в поточному році від обов’язкових поставок шкірсировини, вовни, яєць, брин-

зи-сиру, насіння олійних культур, льону й конопель. Водночас господарства, котрі мали в особистому користуванні худобу, у другій половині 1943 р. здавали м'ясо і молоко у фонд Червоної армії за нормами: господарства колгоспників — 15 кг м'яса (у живій вазі) з господарства й 50 л молока від корови, а господарства одноосібників та некооперованих кустарів за нормами, збільшеними на 30 %. Усі селянські господарства у цих же районах здавали у фонд Червоної армії зерно й картоплю.

Багатьом колгоспам, колгоспникам, працівникам радгоспів та іншим категоріям сільського населення були надані значні пільги щодо здачі державі сільськогосподарських продуктів. У 1943 р. повністю або частково звільнено від поставок зерна 19,9 % колгоспів, картоплі — 26,6, м'яса — 24,1 % і т. д., котрі особливо постраждали від окупантів²⁰⁸. Серед селянських господарств від поставок звільнялися насамперед сім'ї загиблих на фронті, червоноармійців, інвалідів, непрацевдатних та ін. Серед 412 350 селянських господарств в Україні, повністю звільнених у 1943 р. від усіх видів поставок сільськогосподарських продуктів державі, було: 287 124 господарства воїнів Червоної армії і партизанів; 93 817 господарств непрацевдатних; 11 312 господарств пенсіонерів й інвалідів війни та праці²⁰⁹.

На таких же засадах здійснювалася державна заготівельна політика й у наступному році, а кількість колгоспів та селянських господарств, яким було надано пільги, збільшилася після визволення Правобережжя й західних областей.

Починаючи від 1945 р., було поновлено довоєнну практику вирахування обов'язкових поставок державі колгоспами УРСР м'яса, молока, вовни, шкірсировини за земельною площею (ріллі, у т. ч. сади й городи; луки і пасовища) та поставок яєць за площею ріллі, закріплених за колгоспами. Середньореспубліканські норми поставок цих продуктів на 1945 р. були затверджені в таких розмірах: м'ясо (в живій вазі) — 1,5 кг, молоко — 3,0 л, вовна — 25,0 г з 1 га земельної площі; велика шкірсировина — 0,8 шт., овечі й козячі шкури — 0,3 шт. зі 100 га земельної площі; яйця — 4,0 шт. з 1 га ріллі. Але для кожної області (крім західних) ці норми були різними, переважно більшими або меншими за середньореспубліканські.

На підставі затверджених Раднаркомом УРСР для областей розрахункових норм обов'язкових поставок виконкоми обласних рад встановили на 1945 р. порайонні річні норми поставок колгоспами. Виконкомам районних рад дозволялося допускати для окремих колгоспів, з санкції уповноваженого Наркомату заготівель по області, відхилення в бік збільшення або зменшення порайонних норм поставок у межах до 50 % при обов'язковому дотриманні середньорічних норм поставок, затверджених для районів.

Як і в попередні роки, діяла система пільг. Виконкомам обласних рад дозволялося звільняти повністю або частково в 1945 р. від здачі державі продуктів тваринництва окремі колгоспи, що особливо постраждали від німецької окупації. Водночас розмір надаваних у зв'язку з цим пільг, згідно з рішенням уряду, не повинен був перевищувати встановлені обсяги, як загалом по республіці, так і по окремих областях. По республіці загальний обсяг

пільг колгоспам складав: по м'ясу в живій вазі — 4400 т, молоку — 10 млн л, яйцях — 9 млн шт., вовні — 730 ц, шкірсировині — 14 700 шт. Не притягалися в 1945 р. до обов'язкових поставок продуктів тваринництва державі колгоспи західних областей республіки, а колгоспи решти областей — до поставок бринзи-сиру.

Колгоспні двори, одноосібні господарства й господарства інших сільських громадян республіки в 1945 р. притягувалися до обов'язкових поставок м'яса, молока, яєць, вовни і бринзи-сиру за нормами, що існували в 1941—1942 рр. Як і в попередні роки, від обов'язкових поставок м'яса, молока, яєць, бринзи-сиру та вовни звільнялися господарства: спеціалістів сільського господарства й соціальної сфери села; непрацездатних через похилий вік (чоловіків 60-річного віку і жінок 55-річного віку), за відсутності інших працездатних членів сім'ї, зайнятих у господарстві; пенсіонерів, які одержували пенсію від державних органів; інвалідів війни і праці 1-ї та 2-ї груп; калік, які не могли брати участь у польових та інших роботах, якщо їхні господарства не мали польових ділянок землі, не обкладалися сільськогосподарським податком і якщо в складі їхніх сімей не було працездатних членів сім'ї, які працювали у господарстві. Щодо господарств воїнів Червоної армії і партизанів, то порівняно з попередніми роками кількість пільговиків скоротилася: у 1945 р. від обов'язкових поставок тваринницьких продуктів звільнялися лише господарства тих воїнів і партизанів, які загинули в боротьбі із загарбниками, якщо у їхніх сім'ях залишилися діти до 7-річного віку при одному працездатному членові сім'ї, зайнятому в господарстві, а тим господарствам загиблих воїнів і партизанів, у яких при одному працездатному, зайнятому в господарстві, було двоє і більше непрацездатних членів сім'ї, надавалися пільги по поставках у розмірі 50 %. У деяких випадках виконком районних Рад звільняли, з дозволу уповноважених Наркомату заготівель по областях, від обов'язкових поставок державі м'яса і яєць господарства колгоспників, одноосібників, робітників і службовців, які особливо потерпіли від окупації й не мали в особистому користуванні худоби.

Колгоспам і селянським господарствам дозволялося виконувати в окремих випадках свої зобов'язання по поставках продуктів тваринництва іншими сільськогосподарськими продуктами за встановленими еквівалентами²¹⁰.

Виконання обов'язкових поставок більшістю селянських сімей унаслідок їхнього важкого матеріального становища відбувалося з великими труднощами. Постановою РНК СРСР від 24 листопада 1942 р. "Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспними дворами й одноосібними господарствами" передбачалося накладання на боржників штрафів і притягнення злісних порушників до кримінальної відповідальності. У разі невиконання визначених поставок народний суд за висновком районного уповноваженого Наркомату заготівель накладав на боржників штраф у розмірі двократної вартості незданих у строк продуктів, вирахованої за ринковою ціною. Винні в неодноразовому невиконанні обов'язкових поставок, крім штрафу, притягувалися до кримінальної відповідальності. Згідно із затвердженою РНК

СРСР інструкцією про порядок застосування постанови уряду від 24 листопада 1942 р. районний уповноважений Наркомзагу або, за його дорученням, агент по державних поставках вручав боржникові письмове попередження, у якому зазначалося, що у разі невиконання зобов'язань у десятиденний строк справа про стягнення заборгованості передаватиметься до суду. При цьому для забезпечення стягнення заборгованості здійснювався опис майна боржника. Після рішення суду про стягнення заборгованості народний суддя видавав районному уповноваженому Наркомзагу виконавчий лист для примусового виконання судового рішення²¹¹. Але на практиці судові санкції застосовувалися не до всіх боржників, бо інакше необхідно було б засуджувати все село.

В умовах непередбачуваності та, як правило, малих розмірів грошових і натуральних виплат від колгоспів одним із основних джерел засобів існування для селян, як і в довоєнний період, була присадибна ділянка. Як і раніше, майже всі м'ясні та молочні продукти, яйця, овочі, дві третини картоплі, які споживалися селянами, забезпечували їм присадибні ділянки. Водночас присадибна ділянка була для селян не лише джерелом продуктів харчування, а й джерелом товарної продукції. Продаючи надлишки (й не лише надлишки) продукції з присадибної ділянки на базарі, селяни, разом з продажем тих же продуктів державі за контрактом, одержували понад половину грошей, необхідних їм для сплати податків та страхових внесків, придбання промислових, деяких продовольчих товарів, реманенту тощо. Однак через невеликі розміри присадибної ділянки вирішити нагальні проблеми життєзабезпечення селянського двору та здійснити платежі й поставки державі не було можливості.

Таким чином, податкова політика радянської держави післяокупаційного періоду була важким тягарем для переважної більшості українських селян й негативно позначалася на їхньому повсякденному житті, ускладнювала процес ліквідації руйнівних наслідків війни та окупації.

Відбудова у ході війни сільського господарства, що здійснювалася в складних умовах, зумовлених величезними втратами та руйнуваннями, відсутністю належного державного фінансування, матеріальних і трудових ресурсів, мала велике значення для збільшення продовольчих та сировинних ресурсів республіки, що зміцнювало економіку країни й наближало перемогу над ворогом. Активна участь селянства у відродженні сільського господарства прискорила ліквідацію наслідків нацистської окупації та війни, створила необхідні передумови для відбудови усієї економіки в післявоєнні роки.

¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 223.

² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 459.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 49.

⁴ Історія селянства Української РСР: В 2 т. — Т. 2. — К., 1967. — С. 312.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 172 зв.

- ⁶ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 312.
- ⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. док. и материалов: В 3 т. — К., 1985. — Т. 3. — С. 335.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 173.
- ⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 335.
- ¹⁰ Підраховано за: Там само. — С. 265; Київський процес: документи і матеріали / Упор. Л.М. Авраменко. — К., 1995. — С. 102.
- ¹¹ *Буцько М., Лавринович М.* Відродження колгоспного села: (Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). — К., 1968. — С. 77.
- ¹² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 3. — С. 462.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 130.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 109; Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 109.
- ¹⁵ Там само. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 130.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 131.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 133—135.
- ¹⁸ *Буцько М., Лавринович М.* Цит. праця. — С. 111.
- ¹⁹ *Канєвський О.П.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. — К.; Х., 1947. — С. 65.
- ²⁰ История Украинской ССР: В 10 т. — К., 1984. — Т. 8. — С. 483, 484.
- ²¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 2. — С. 463, 464.
- ²² История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 481.
- ²³ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 314.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 25.
- ²⁵ Там само. — Спр. 33. — Арк. 26.
- ²⁶ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 314.
- ²⁷ *Ткачова Л.І.* Радянська армія — українському народові. — К., 1971. — С. 113.
- ²⁸ История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 481.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 111—114; *Буцько М., Лавринович М.* Цит. праця. — С. 78.
- ³⁰ Підраховано за: *Старченко В.Ф.* Підсумки 1945 року і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР. — К., 1946. — С. 55; *Буцько М., Лавринович М.* Цит. праця. — С. 81.
- ³¹ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 48, 49.
- ³² Там само. — С. 48; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.: В 3 т. — К., 1969. — Т. 3. — С. 219.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп. 18. — Арк. 16, 16а.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 238, 239.
- ³⁵ Підраховано за: Там само. — Арк. 240.
- ³⁶ Там само. — Арк. 246.
- ³⁷ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 69.
- ³⁸ *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963. — С. 398—401.
- ³⁹ *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943—1945 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 3. — С. 30.

- ⁴⁰ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 136. — Оп. 12. — Спр. 86. — Арк. 312.
- ⁴¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 342, 343.
- ⁴² Киевский Краснознаменный: История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1972. — М., 1974. — С. 287; *Коваль М.В.* Роль Тсоавіахіму у суцільному розмінуванні території УРСР (1943—1945 рр.) // УІЖ. — 1974. — № 2. — С. 45; *Ларін А.Ф.* Допомога Червоної армії населенню в ході визволення території УРСР // УІЖ. — 1980. — № 2. — С. 94.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 3353. — Арк. 4, 16.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 11—13.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 14, 15; Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 5556. — Арк. 21, 21 зв., 22.
- ⁴⁶ Там само. — Р-2. — Оп. 7. — Спр. 3353. — Арк. 17, 18.
- ⁴⁷ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 344; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938—1946 гг. — М., 1948. — С. 281—286.
- ⁴⁸ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 344.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 3353. — Арк. 18, 19.
- ⁵⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 339.
- ⁵¹ Там само. — С. 345.
- ⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 32. — Арк. 129.
- ⁵³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 88. — Спр. 241. — Арк. 9.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 32. — Арк. 129.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 130, 131.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 132.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 133, 134.
- ⁵⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 344.
- ⁵⁹ *Ткачова Л.І.* Цит. праця. — С. 107.
- ⁶⁰ Там само. — С. 108.
- ⁶¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 2. — С. 465.
- ⁶² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 306.
- ⁶³ Там само. — С. 300.
- ⁶⁴ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 257.
- ⁶⁵ Визволена Київщина. — К., 1944. — С. 93; *Лавринович М.І.* Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943—1945 рр.) // УІЖ. — 1964. — № 1. — С. 60.
- ⁶⁶ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 257.
- ⁶⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 391.
- ⁶⁸ Там само. — Т. 3. — С. 282.
- ⁶⁹ Там само. — С. 282, 283.
- ⁷⁰ Там само. — С. 379.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 124 зв., 125.
- ⁷² Радянська Україна. — 1944. — 9 червня.
- ⁷³ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 46.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 47 зв.; відсотки вираховані автором.

- ⁷⁵ Підраховано за: Там само. — Арк. 48 зв., 49, 119.
- ⁷⁶ *Ткачова Л.І.* Цит. праця. — С. 111.
- ⁷⁷ Там само. — С. 115, 116.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 802. — Арк. 39, 41.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 41.
- ⁸¹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 182. — Арк. 45, 46, 70.
- ⁸² ДАВО. — Ф. 136. — Оп. 201. — Спр. 1. — Арк. 144, 148.
- ⁸³ *Ткачова Л.І.* Цит. праця. — С. 120—122, 125.
- ⁸⁴ Там само. — С. 123.
- ⁸⁵ Там само. — С. 124, 125.
- ⁸⁶ *Голиш Г.М.* У вирі війни: Становище неповнолітніх громадян України в 1941—1945 рр. — Черкаси, 2005. — С. 160.
- ⁸⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 284.
- ⁸⁸ Там само. — С. 327; *Коваль М.В.* Все — для перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — К., 1970. — С. 179.
- ⁸⁹ *Мельник П.І.* Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // УІЖ. — 1975. — № 5. — С. 101.
- ⁹⁰ *Голиш Г.М.* Цит. праця. — С. 161.
- ⁹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 3. — С. 285.
- ⁹² *Мельник П.І.* Цит. праця. — С. 101, 102.
- ⁹³ Там само. — С. 102.
- ⁹⁴ История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 487; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 125 зв.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 49 зв., 127, 127 зв.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 50, 128, 128 зв., 129, 129 зв.
- ⁹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — Т. 3. — С. 223.
- ⁹⁸ ДАВО. — Ф. 136. — Оп. 12. — Спр. 74. — Арк. 7.
- ⁹⁹ Державний архів Черкаської області. — Ф. Р-539. — Оп. 1. — 18. — Арк. 135, 142.
- ¹⁰⁰ История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 487; *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 54.
- ¹⁰¹ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 51.
- ¹⁰² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — Т. 3. — С. 218; История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 484; *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 54.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 56; Народне господарство в Українській РСР в 1959 р.: Стат. щорічник. — К., 1960. — С. 170, 176, 182, 188.
- ¹⁰⁵ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 57.
- ¹⁰⁶ Там само.

- ¹⁰⁷ Там само. — С. 58.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8864. — Арк. 12.
- ¹⁰⁹ Там само. — Арк. 12, 12 зв.
- ¹¹⁰ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 58, 59.
- ¹¹¹ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 318.
- ¹¹² *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 296.
- ¹¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — Т. 3. — С. 223.
- ¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 7; Спр. 8866. — Арк. 6.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр. 8882. — Арк. 8.
- ¹¹⁶ Там само. — Спр. 8866. — Арк. 6, 7.
- ¹¹⁷ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1957. — Т. 2. — С. 762, 771; *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 266.
- ¹¹⁸ История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 484.
- ¹¹⁹ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 266.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8880. — Арк. 15.
- ¹²¹ История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 484; Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 310.
- ¹²² Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 325.
- ¹²³ *Ткачова Л.І.* Цит. праця. — С. 112.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 58. — Арк. 265.
- ¹²⁵ Вираховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 51 зв.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 132.
- ¹²⁷ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 63.
- ¹²⁸ Там само. — С. 64.
- ¹²⁹ Там само. — С. 62, 63.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 47.
- ¹³¹ Там само. — Арк. 11.
- ¹³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 51 зв., 140 зв., 141, 141 зв.
- ¹³³ Там само. — Арк. 140, 141.
- ¹³⁴ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 63, 64.
- ¹³⁵ Там само. — С. 188.
- ¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 21.
- ¹³⁷ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 173, 174.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8880. — Арк. 4; Спр. 8882. — Арк. 54.
- ¹³⁹ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁴⁰ Там само. — Спр. 8881. — Арк. 30.
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 31.
- ¹⁴² Там само. — Спр. 8882. — Арк. 24.
- ¹⁴³ Там само. — Спр. 8880. — Арк. 1—2; Спр. 8822. — Арк. 52, 53.
- ¹⁴⁴ Там само. — Спр. 8880. — Арк. 4; Спр. 8882. — Арк. 54.
- ¹⁴⁵ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 186, 187.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8880. — Арк. 24.

- ¹⁴⁷ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 436.
- ¹⁴⁸ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 181.
- ¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8880. — Арк. 21—24.
- ¹⁵⁰ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 436.
- ¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 19, 20.
- ¹⁵² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — Т. 3. — С. 223.
- ¹⁵³ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 19; Спр. 8880. — Арк. 20.
- ¹⁵⁴ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 184.
- ¹⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 20.
- ¹⁵⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — Т. 3. — С. 223.
- ¹⁵⁷ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — 49.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Спр. 8882. — Арк. 26, 27.
- ¹⁵⁹ Там само. — Арк. 27.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Там само. — Арк. 28, 29.
- ¹⁶² Там само.
- ¹⁶³ *Арутюнян Ю.П.* Цит. праця. — С. 434.
- ¹⁶⁴ Народне господарство в Українській РСР в 1959 р.: Стат. щорічник. — С. 269.
- ¹⁶⁵ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 50.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8864. — Арк. 18.
- ¹⁶⁷ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 50, 51.
- ¹⁶⁸ Підраховано та подано за: ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 31—33.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 205, 206.
- ¹⁷⁰ Там само. — Арк. 206.
- ¹⁷¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 138.
- ¹⁷² *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 432.
- ¹⁷³ ЦДАГО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8822. — Арк. 1.
- ¹⁷⁴ *Арутюнян Ю.В.* Цит. праця. — С. 434.
- ¹⁷⁵ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 208.
- ¹⁷⁶ Там само. — С. 209.
- ¹⁷⁷ *Лаута С.П.* Цит. праця. — С. 180, 181.
- ¹⁷⁸ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 62.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 8882. — Арк. 40.
- ¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 240.
- ¹⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 17. — Спр. 11395. — Арк. 9—10; Спр. 11 399. — Арк. 2, 10.
- ¹⁸² Там само. — Спр. 8882. — Арк. 40.
- ¹⁸³ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 214, 221.
- ¹⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 23.
- ¹⁸⁵ *Лаута С.П.* Цит. праця. — С. 179.
- ¹⁸⁶ *Канєвський О.П.* Цит. праця. — С. 221.

- ¹⁸⁷ Буцько М., Лавринович М. Цит. праця. — С. 138.
- ¹⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 47 зв.
- ¹⁸⁹ Канєвський О.П. Цит. праця. — С. 215, 216.
- ¹⁹⁰ Там само. — С. 225.
- ¹⁹¹ Там само. — С. 227.
- ¹⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 195.
- ¹⁹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 396, 397.
- ¹⁹⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 88. — Спр. 351. — Арк. 15—17.
- ¹⁹⁵ Марьяхин Г.Л. Налоги и сборы с колхозов и населения. — М., 1949. — С. 124.
- ¹⁹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 43. — Спр. 2270. — Арк. 59; ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 582. — Арк. 167.
- ¹⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 967. — Арк. 72.
- ¹⁹⁸ Марьяхин Г.Л. Цит. праця. — С. 97.
- ¹⁹⁹ Марьяхин Г.Л. Очерки налогов в СССР. — М., 1964. — С. 208.
- ²⁰⁰ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 88. — Спр. 351. — Арк. 15—17.
- ²⁰¹ Марьяхин Г.Л. Цит. праця. — С. 208.
- ²⁰² Там само. — С. 124.
- ²⁰³ Там само. — С. 128, 129.
- ²⁰⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 43. — Спр. 2270. — Арк. 60—61; ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 582. — Арк. 165, 166.
- ²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 582. — Арк. 120.
- ²⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1243. — Арк. 121—126.
- ²⁰⁷ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 43. — Спр. 2272. — Арк. 206.
- ²⁰⁸ Арутюнян В. Цит. праця. — С. 268.
- ²⁰⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 2. — С. 465.
- ²¹⁰ Збірник указів і розпоряджень Уряду УРСР. — 1945. — № 4—5. — С. 110—113.
- ²¹¹ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов: 4-е доп. изд. — М., 1943. — С. 121—123.

Ю. НИКОЛАЄЦЬ

**Моральний стан населення України
під час відновлення радянської влади
(1943–1945 рр.)**

Відомо, що будь-який політичний режим, у т. ч. тоталітарний, не може існувати без певної підтримки широких верств суспільства. Сталінський режим, вміло граючи на патріотичних, національних та релігійних почуттях людей, використовуючи різноманітні засоби — від ідеологічної обробки до терору, формував у суспільстві відповідні політичні настрої, аби забезпечити підтримку авторитету правлячої верхівки.

В умовах, які передували війні, технології впливу на масову свідомість спрямовувались на те, щоб закріпити в ній чітке уявлення про те, хто є ворогами СРСР, прищепити переконання в правомірності всіх військово-політичних акцій радянського уряду та віру у швидку перемогу “малою кров’ю” над потенційним противником. Водночас про можливі труднощі під час тривалого ведення бойових дій майже не говорилося, оскільки це не узгоджувалося з доктриною війни на території агресора.

Ставлення людей до тих чи інших подій під час бойових дій впливає на їх кінцевий результат і визначається низкою обставин, пов’язаних із особливостями функціонування правлячого режиму у минулому. Широке застосування карально-репресивних методів, чимало непопулярних експериментів у економічній та соціальній політиці спричинили формування серед значної частини суспільства негативного ставлення до пануючих владних структур. Ситуація, що склалась в УРСР (і не тільки), дала підстави історикам характеризувати її як кризу лояльності щодо радянської влади¹. Водночас більша частина населення республіки виявляла готовність стати на захист Батьківщини².

Загалом під час війни громадяни набагато більше цікавляться політичними подіями у своїй власній країні. Люди вступають до лав Збройних Сил з певними настроями, сподіваннями та переживаннями і стають солдатами. Їхній морально-психологічний стан є одним з вирішальних чинників, що визначає боєздатність армії. Багато радянських громадян, особливо молоді, на початку війни добровільно йшли на призовні пункти, виявляли в боях стійкість і мужність. Чимало було й тих, хто з різних причин не бажав іти на фронт, дезертирував чи здавався в полон за першої нагоди. Не варто вірити, що подібних випадків не було серед вояків Вермахту. Досить складно визначити, скільки німецьких солдатів намагались уникнути призову до частин, які воювали на Східному фронті, через страх потрапити до цієї страшної “м’ясорубки”.

Радянське керівництво вважало повний контроль над масовою свідомістю запорукою успішного здійснення політичних та соціально-економічних

програм. При цьому застосовувався різноманітний інструментарій, у тому числі збір даних, джерелом яких виступили численні інформатори. Одержана у такий спосіб інформація оброблялась органами НКВС і доповідалась у партійні керівні органи. Вона давала уявлення про певний зріз настроїв усіх категорій населення, їхню реакцію на ті чи інші кроки влади.

Завдяки оперативній роботі радянських спецслужб на окупованій території радянське керівництво добре знало про те, що відбувається за лінією фронту, як люди сприймають “новий порядок”, ставляться до найманців і радянської влади. Особливого значення ця інформація набувала під час визволення України. На захоплених ворогом землях була велика кількість громадян, які після звільнення від окупантів ставали потенційним призовним контингентом. Їхній морально-психологічний стан не міг не турбувати командування Червоної армії. Адже масове влиття щойно мобілізованих на визволеній території республіки до лав діючої армії несло ризик поширення в середовищі червоноармійців “небажаних та шкідливих” настроїв.

Та й для тих, хто приймав новобранців у свої підрозділи й частини, небайдуже було, з ким пліч-о-пліч воювати. Доля бійця на фронті залежить не тільки від компетентності командування, наявності зброї чи боєприпасів, а й від поведінки однополчан, сусідів по окопу. Від настрою військ під час бою залежить не тільки особисте життя бійців, а й життя тих, хто розраховує на їхню підтримку у скрутну хвилину.

Про морально-психологічну ситуацію на визволених територіях УРСР можна довідатися з регулярних повідомлень працівників НКВС, доповідей голів місцевих комітетів партії на з'їздах, конференціях. Ці відомості частково узагальнювались у матеріалах до виступів, які готувалися для партійних керівників вищої інстанції. Співробітники апарату 4-х управлінь республіканських НКВС постійно готували розвідувальні повідомлення, в яких детально висвітлювалася ситуація в окремих областях. Тут йшлося про стан економіки, початкової та середньої освіти, культури, діяльність ОУН—УПА. Причому такі документи склалися на основі результатів бесід, повідомлень і доповідей тих, хто перебував у конкретному регіоні впродовж певного часу³. Виокремимо кілька груп політичних настроїв населення України, динаміку змін яких можна простежити за історичними джерелами. Це настрої, пов'язані зі ставленням до радянської влади, до Німеччини і її союзників, а також зумовлені етнонаціональною, релігійною та культурною ситуацією. Складність вивчення морально-психологічного стану населення спричинена специфікою документування та відсутністю класичних соціологічних опитувань. Повідомлення органів НКВС певною мірою розрізнені і містять у багатьох випадках характеристику лише антирадянських настроїв. Вони базуються на інформації, препарованій під ідеологічні кліше й містять відбиток загальноосвітньої, професійної підготовки та особистої культури працівників, які їх складали. Співробітники органів держбезпеки СРСР, апарату ЦК КП(б)У, аналізуючи дані розвідки, особисті враження від зустрічей із підпільниками та командирами партизанських загонів, доповідали вищому керівництву УРСР про окремі прояви настроїв населення.

Зіставити інформацію з подібних джерел можна, спираючись на висловлювання мешканців певної місцевості з того чи іншого приводу. Точний кількісний аналіз однотипних висловлювань провести практично неможливо через відсутність (або ж відсутність доступу до) подібної статистики. Проте навіть з розрізненої інформації досить рельєфно простежуються деякі тенденції динаміки політичних настроїв населення певної території.

Насамперед можна зробити висновки щодо відмінностей у настроях населення західної та центральної і східної частин України. На Пленумі ЦК КП(б)У у листопаді 1944 р. вказувалося на кілька особливостей настроїв та поведінки жителів західного регіону республіки. Першою з них називалося тривале перебування “трудящих українців та поляків під гнітом австрійських і польських панів”, що призвело до виховання людей “у капіталістичному дусі”. Другу пов’язували з надто коротким терміном існування тут радянської влади у 1939—1941 рр. Однак ці твердження не розкривали всієї складності ситуації у краї. Переважна більшість західноукраїнського соціуму керувалася здебільшого не ідеологічними, а суто прагматичними міркуваннями, пов’язаними з виживанням в умовах війни. Радянські керівники наголошували, що радянська влада не має авторитету серед мешканців західної частини республіки⁴. Певна частина мешканців регіону активно й свідомо підтримувала український самостійницький рух (чи пасивно солідаризувалася з ним), наражаючи себе на реальну небезпеку репресій з боку радянської влади. Так, на допиті член ОУН Петро Марченко заявив, що село залишається джерелом людей, хліба та інших засобів для самостійницького руху. І додав, що український народ може сподіватися у боротьбі за суверенну державу тільки на себе⁵.

Загалом відновлення радянської влади на території західноукраїнських земель сприймалося місцевим населенням із більшим острахом, аніж у інших регіонах республіки. У багатьох селах фактично існувало двовладдя: націоналістичне підпілля і ради⁶.

Для мешканців центральної та східної частин України повернення Червоної армії в основному створювало надію на певне поліпшення матеріально-побутових умов із відновленням централізованої радянської системи забезпечення продовольством. Суспільство чекало на значні поступки з боку держави: припинення масового терору, ліквідацію колгоспної системи, пом’якшення цензури тощо. В умовах визволення території України поступово почало проявлятися незадоволення частини бійців регулярної армії та демобілізованих воїнів, які виступали проти бюрократизму й адміністрування. Багато студентів, колишніх фронтовиків, критично висловлювалися щодо пануючих у суспільстві ідеологічних догм⁷.

На визволені землі приходив довгоочікуваний мир, але разом з радянською владою верталася все те, що притаманне тоталітарній системі. Насамперед держава намагалася відновити повний контроль над людською особистістю, який був дещо втрачений під час війни. Побоювання репресій з боку радянського керівництва виявилася небезпідставним. Чим впевненіше відновлювала радянська влада свою силу на звільнених від загарбників терито-

ріях, тим менше оптимістичних сподівань залишалось у людей. Причому переслідувань чи утисків на українських землях зазнавали не тільки ті, хто брав участь у діяльності німецьких каральних органів, що було цілком зрозумілим і підтримувалося абсолютною більшістю мешканців України, а й багато інших категорій населення, яке проживало на тимчасово окупованій території і вимушено контактувало із займанцями. На жаль, певна частина українців дозволили використати себе в якості інструментів політики насильства та брали участь у вбивствах співвітчизників, зокрема єврейської національності. У цьому випадку влада і суспільство синхронізували свої бажання та наміри покарати винних у співпраці з ворогом під час каральних акцій. Більшість українців не лише не брали активної участі в терорі німецьких окупантів, а й не підтримували його, виступаючи в ролі однієї з його жертв. Тому відповідальність за жахливі масові вбивства і руйнування, на думку А. Каппелера, несуть не українці, а націонал-соціалістична Німеччина⁸.

Для формування прийнятних для влади політичних настроїв використовувався широкий спектр репресивних заходів аж до фізичної розправи, а також засоби економічного тиску, що проявлялися у позбавленні житла, можливості регулярно отримувати продовольство й необхідні для життя вироби промисловості тощо. Репресивна система використовувала будь-які труднощі для надання їм політичного забарвлення, усунення незадоволених та зміцнення існуючого режиму.

Цілком усвідомлюючи строкатість настроїв різних категорій населення, керівництво республіки, згідно із вказівками центру, дуже ретельно вивчало поведінку окремих його прошарків. Знаючи про невідворотність покарання для тих, хто співпрацював з ворогом чи брав участь в українському самостійницькому русі, люди прагнули убезпечити себе, намагаючись потрапити до списків учасників руху Опору і цим засвідчити власну лояльність радянському уряду. У свою чергу, партійні та комсомольські органи здійснювали контроль за тими членами КП(б)У й ЛКСМУ, які перебували на окупованій території. Відомо, що за кілька перших місяців війни понад 3 млн червоноармійців опинилися у полоні. Частину з них німці відпустили по домівках, щоб вони допомагали збирати врожай, працюючи на нову владу.

На окупованій території України залишалось 42 598 комуністів, з них 15 179 осіб зареєструвалося в окупаційних органах⁹. На 1944 р. в Україні нарахувалось 60 218 комуністів та 14 975 кандидатів у члени ВКП(б), тоді як до війни кількість членів ВКП(б) сягала 554 645 осіб. Станом на травень 1944 р. на звільненій від гітлерівців території України було взято на облік 194 тис. комсомольців, які залишалися на окупованих землях. Із цієї кількості райкомами, а в деяких випадках — обкомами ЛКСМУ, після розгляду персональних справ із 99 тис. було поновлено у комсомолі 93 тис. юнаків і дівчат¹⁰. Відмова вмотивовувалася, здебільшого, ідеологічними міркуваннями та “поведінкою, негідною комсомольця” за німців.

На території Харківщини під час німецької окупації залишилося 4642 комуністи. З них 1237 осіб пройшли реєстрацію в органах німецької влади.

На території Сталінської області залишилося 9950 комуністів, з них 4773 особи пройшли процедуру реєстрації в окупаційній адміністрації¹¹. Такі люди вважалися “втраченими” для партії. Начальник управління НКДБ по Одеській області Лебін у своєму спецповідомленні від 12 лютого 1945 р. констатував, що на підпорядкованій йому території залишилося 244 особи зі складу керівництва колгоспів та сільських рад, які працювали під час окупації на німців¹².

У результаті перевірок певна частина членів партії була позбавлена членства. Більшість виключених з КП(б)У були тими, хто залишався на окупованій території (близько 60 %) ¹³.

Вагомим чинником, що визначав психологічний стан українців, стало відновлення діяльності радянської карально-репресивної системи. Особливо обурювало громадян те, що працівники правоохоронних органів нерідко самі ставали на шлях порушення закону, прикриваючись гаслами боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”. Ще більше сум’яття населення викликала практика використання спецгруп та спецзагонів як засобу боротьби з УПА. У середині 20 червня 1945 р. в Західній Україні діяло 156 подібних спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи¹⁴. Під маскою бійців УПА спецгрупи НКДБ і МДБ вдавалися до підступних дій, що супроводжувалися пограбуваннями, підпалами, убивствами. Ситуацію загострювали й бійці винищувальних батальйонів, які поширювали звинувачення у співпраці з ОУН та УПА на значну частину населення. Як заявляв голова Підгаєцького райвиконкому Тернопільської області Рибальченко, бійці цих загонів “замість боротьби з бандами тероризують місцеве населення, грабують, мародерствують, порушують революційну законність, знищують державні будинки, а п’янство і хуліганство для них є системою”¹⁵.

Часто порушення й зловживання чинили співробітники силових структур. Як зазначав відповідальний співробітник організаційно-інструкторського відділу партії Бабак, працівники НКВС Львівської області впродовж липня—серпня 1944 р. систематично займалися грабунками¹⁶. У Тернопільській області працівники НКВС, перебуваючи у стані сп’яніння, затримали трьох жінок, які працювали у полі, і розстріляли їх. У однієї з них чоловік служив у Червоній армії. Дільничний інспектор Білобожинського райвідділу НКВС Д. Бондаренко у с. Звинич спалив чотири будинки, три з яких належали сім’ям червоноармійців. 22 жовтня 1944 р. п’яні майор Полянський та молодший лейтенант Молдованинов у с. Кривеньки розстріляли 10 невинних громадян і спалили 45 будинків. 1 жовтня 1944 р. у с. Ракітня Велико-Борковського району начальник райвідділу НКВС Костильов з групою бійців винищувального батальйону, які прибули туди на пошуки бандитів, не виявивши їх, спалили 14 господарств (8 з них — сімей військовослужбовців) і розстріляли трьох громадян¹⁷. Працівники НКВС Станіславської, Львівської, Волинської областей систематично пиячили, проводили незаконні обшуки, займалися мародерством, здійснювали вбивства під виглядом боротьби з бандерівцями¹⁸.

У Печенізькому районі комісар райвійськкомату Уваров під виглядом надання допомоги Червоній армії збирав продукти і привласнював їх. У Домінському районі бійці винищувального батальйону систематично займалися грабунками під час виїздів на операції, а у Солотвинському районі — незаконно проводили обшуки й забирали потрібні їм речі. Тих, хто опирався обшукам, жорстоко били. У Снятинському районі начальник 3-ї частини старший лейтенант І. Перебийніс, інструктор 4-ї частини райвійськкомату лейтенант П. Валусь та гвардії майор І. Ларкін займалися мародерством, відбираючи худобу і птицю. Заступник начальника 18-ї застави 87-го прикордонного загону неодноразово під час бойових операцій відбирав речі у місцевого населення для власних потреб. За відмову підняти пам'ятник, що лежав на землі, у грудні 1944 р. заступник голови Заболотівського райвиконкому Голубців убив двох дівчат, які проходили поблизу¹⁹.

Атмосфера у краї загострилася настільки, що у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від 21 березня 1945 р. підкреслювалось, що “у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами”²⁰.

Факти беззаконня з боку працівників правоохоронних органів у багатьох місцевостях України були зафіксовані організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У. Так, райвоєнком Бахмачського району Чернігівської області Шипанський забрав для себе у магазині № 1 велику кількість товарів. Шипанський та його працівники виявляли грубість по відношенню до призовників. Мали місце факти побиття військовозобов'язаних працівником райвійськкомату старшим лейтенантом Красиковим. Шипанський у масовому порядку незаконно накладав штрафи на військовозобов'язаних. У Кагановичському районі Київської області під керівництвом колишнього партизана Г. Попова була організована банда, що займалася збройними пограбуваннями населення. У жовтні—листопаді 1943 р. працівники Дубов'язівського відділу НКВС незаконно забирали речі та худобу в населення²¹.

Прокурор м. Чистякова Фомичов змушений був зазначити, що працівники Чистяковського відділу НКВС систематично порушували законність, здійснюючи обшуки й вилучення майна у населення району. Не маючи постанови на проведення обшуку, вони не складали відповідні протоколи, а відібрані речі привласнювали або передавали іншим працівникам НКВС. У незаконних обшуках брали участь міліціонери і навіть технічні працівники міського відділу НКВС. Обшуки проводилися і в громадян, які не підозрювалися у “контрреволюційних злочинах” чи порушенні карного законодавства. Працівники НКВС незаконно використовували заарештованих, які працювали у них на квартирах. Заарештовані також систематично залучалися й до інших робіт²².

За даними Прокуратури УРСР та СРСР, у Харківській, Сумській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та інших областях в адміністративному порядку вилучалися худоба й майно окремих громадян лише на основі припущення, що худоба та майно “могли бути придбані незаконно”. Без будь-яких підстав також реквізувалася худоба, придбана цілком законно, для

виконання певної роботи. Під виглядом вилучення трофейного майна постійно проводилися санкціоновані обшуки, результатом яких було привласнення майна працівниками НКВС. Багато грубих помилок допускалося під час перерозподілу житлового фонду. Постійно порушувалися права воїнів Червоної армії та їхніх сімей. Радянські працівники у наказовій формі вимагали від колгоспів відпуску їм продуктів харчування, пропонували передавати особам, які не працювали у колгоспах, коней та інше майно. Незважаючи на суворі вказівки керівництва країни, населення залучалося до різноманітних робіт (сільськогосподарських, відбудовних тощо) лише на підставі постанов місцевих органів влади й навіть розпоряджень окремих керівників, хоча для цього потрібно було мати у якості підстави постанову ДКО²³.

У м. Вилково Кілійського району Ізмаїльської області населення на збирання врожаю мобілізувалося шляхом проведення облав, які здійснювали працівники міліції. 5 та 8 серпня 1945 р. під час проведення облав міліціонери зайнялися погромами і грабунками. 6 серпня на мітинг поблизу приміщення райвідділу міліції зібралися понад 200 мешканців, які вимагали звільнити заарештованих і кричали, що більшовики своїми діями не відрізняються від німців. Мітинг було розігнано²⁴.

Особливою гостротою відзначалися конфлікти, пов'язані з вирішенням життєво важливих проблем. Величезне незадоволення населення викликали факти незаконного перерозподілу житлової площі. Виселення на окраїни, висилка за межі району після проведення перевірок органами НКВС тих, хто проживав на окупованих територіях, ущільнення житлової площі, видача кількох ордерів на одну й ту саму квартиру призводили до серйозних сутичок за житлову площу, самозахоплення квартир. Величезного розмаху набула практика виселення в адміністративному порядку осіб, які проживали на законних підставах, із будинків, закріплених за підприємствами чи відомствами. Мали місце випадки затримки призначення чи надання пільг сім'ям військовослужбовців. Багато з них виявляли свої помешкання зайнятими, що породжувало нові конфлікти. Значна частина скарг сімей військовослужбовців залишалася невіршеною. Наводячи приклади названих злочинів місцевого партійного керівництва, виконуючий обов'язки Прокурора УРСР Р. Руденко наголошував, що подібні правопорушення часто не тільки не припинялися місцевим радянським керівництвом, а, навпаки, супроводжувалися покаранням тих, хто виступав проти цих незаконних дій²⁵.

Принагідно також зазначимо, що участь у незаконних діях, які супроводжувалися жорстоким ставленням до місцевих жителів, брали колишні партизани, виправдовуючи свої вчинки загальним негативним ставленням до населення окупованих територій. За інформацією бюро Чернігівського обкому КП(б)У від 29 січня 1944 р., частина колишніх партизанів без суду й слідства розстрілювали односельців після приходу Червоної армії. У районах влаштовувалися бенкети, які нерідко супроводжувалися порушеннями законності і навіть убивствами. Так, 7 жовтня 1943 р. у с. Грем'яч Грем'ячського району для зустрічі з партизанами прибули представники частин Червоної армії. Після застілля під час сутички були вбиті командир частини Ге-

рой Радянського Союзу Кошелів, його заступник Купчиков, командир партизанського загону Азарян та колишній партизан Бабушкін. Колишній партизан Марченко у Іваницькому районі незаконно розстріляв 25 осіб. У Куликовському районі колишні партизани розстріляли 6 осіб. Факти незаконних розстрілів мали місце й у Яблунівському, Ічнянському, Борзнянському, Щорському та інших районах області. У Холменському районі колишні партизани Ярошенко, Мальчик, Солохненко проводили самовільні обшуки й вилучали речі, били громадян. У цьому ж районі колишні партизани влаштовували гучні гулянки. У м. Чернігові колишній партизан Корпачов у нетверезому стані почав стріляти у кінотеатрі²⁶.

Подібними фактами оперувала й прокуратура. Тимчасово виконуючий обов'язки Прокурора УРСР А. Волковинський у донесенні М. Хрущову від 4 грудня 1943 р. зазначав, що деякі колишні партизани, а іноді й командири партизанських загонів били односельчан, влаштовували пиятики зі стрільбою та вигуками: “Ми партизани і для нас не існує перепон”. Вони заявляли, що будуть підкорятися лише командирам загонів. Великого розмаху набули випадки позасудової розправи колишніх партизанів над особами, які підозрювалися у співпраці або таки співпрацювали з німецькими окупантами, у Чернігівській, Сумській та Полтавській областях. Нерідко такі самочинні розправи ставали способом зведення особистих рахунків²⁷.

Матеріально-побутове становище населення було вкрай важким. Встановлена карткова система забезпечувала критично низький прожитковий рівень. Майже 10 млн громадян республіки залишилися без житла. Саме руками цих напівголодних людей до закінчення війни було відбудовано 30 % довоєнних виробничих потужностей. Поступово ставали на ноги сільське та житлово-комунальне господарства. Вже на першому етапі відбудови економіки України було мобілізовано близько 1 млн осіб, переважно із села. Більшість селян визволених областей політику радянської держави, спрямовану на відновлення колгоспної системи, сприйняли покійно. Окупаційна адміністрація також не запропонувала їм альтернативи, лише трохи скоригувавши колективні форми господарювання, тому різкі перепади у ставленні до них у більшості регіонів республіки (за винятком південно-західних) не спостерігалися.

Не останню роль відіграло й те, що селяни перебували у стані очікування оцінки факту їхнього проживання та вимушеної “співпраці” із загарбниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів. У тогочасних умовах будь-яке відкрите заперечення, а тим більше протидія владі могли викликати репресії. Ще однією причиною індиферентного сприйняття селянами відродження колгоспно-радгоспної системи було те, що саме з цим вони пов'язували сподівання на подолання жахливих наслідків окупації та успішну відбудову села. Були й випадки, коли майно, яким упродовж окупації володіли селяни, до колгоспів поверталось примусово²⁸. Звичайно, це обурювало господарів, але образу на радянську владу вони приховували. Адже більша частина колгоспної власності (худоба, реманент тощо) під час евакуації була кинута напризволяще, й аграрії, по суті, зберегли її.

Загальна атмосфера недовіри до населення колишніх окупованих територій проявлялась і в діях частини місцевих представників радянської влади. Так, бюро обкому КП(б)У та виконком обласної ради Чернігівської області у своїй постанові від 10 березня 1944 р. змушені були констатувати: у деяких районах області керівники сільрад і колгоспів допускають грубі порушення законів, що виявляється у незаконних обшуках, вилученні продуктів харчування і майна, а також у привласненні відібраного. Зокрема, голова сільради с. Мартинівки Бахмачського району Прокопенко і голова колгоспу "1-е Травня" Зінченко проводили масові обшуки у квартирах сімей військовослужбовців, заарештовували окремих осіб, під час обшуків проводили вилучення одягу й продуктів, які згодом привласнили. Голова сільради с. Петрівки цього ж району Рябчин та його заступник Ярмач проводили незаконні обшуки у колгоспників, а відібраний хліб, сіно, продукти й речі забирали собі. Голова Старо-Білоруської сільради Чернігівського району Любчик і голова колгоспу Хрущ незаконно вилучили у сімей військовослужбовців зерно й продукти. Під час вилучення матір військовослужбовця Ткаченко сильно побили, постріляли у неї на подвір'ї курей. Чимало незаконних обшуків, вилучення продуктів і речей було проведено головами Онисівської й Лукашівської сільрад Чернігівського району. Аналогічні порушення мали місце в Ніжинському, Щорському, Дмитрівському та інших районах області. Міськкоми й райкоми партії, міськ- і райради, знаючи про подібні правопорушення, часто не реагували на них, потураючи, таким чином, свавіллю. Порушення законності представниками радянської влади провокувало карних злочинців, які теж вдавалися до свавілля й насильства²⁹.

У довідці про результати роботи працівників міліції НКВС по Одеській області від 10 квітня 1944 р. до 10 січня 1945 р., складеній заступником начальника УНКВС Одеської області полковником міліції Кузьменком, йшлося про факти об'єднання раніше засуджених військовослужбовців із карними злочинцями-рецидивістами з метою пограбувань, мародерства, що супроводжувалися вбивствами потерпілих. У зв'язку з тим, що комендантський нагляд в Одесі не був налагоджений на достатньому рівні, офіцери й солдати Червоної армії без відповідного дозволу часто з'являлися у місті п'яними, вчиняли хуліганські дії, які іноді призводили до смертельних випадків. В Одесі та у деяких районах області було проведено 351 операцію з метою припинення подібних злочинів, у операціях задіяли 6207 міліціонерів, 22 441 військовослужбовця та радянських активістів. Під час операцій було затримано 25 шпигунів, 2 парашутисти, 618 дезертирів, 685 осіб, які ухилялися від служби у Червоній армії, 526 осіб, які порушували військову дисципліну, 323 особи, звинувачені у зраді Батьківщині, 225 карних злочинців, 2747 порушників паспортного режиму, 433 військовослужбовці, що відстали від своїх частин, та 130 осіб, які втекли з підприємств військової промисловості. З цієї кількості правопорушників в Одесі було затримано 3136 осіб. За звітний період у місті ліквідовано 28 бандитських угруповань (117 осіб), які здійснили 49 розбійних нападів. До їхнього складу входили 39 військовослужбовців, які брали участь у 23 пограбуваннях, використовуючи для здійснення

злочинів автотранспорт, що належав військовим частинам. Також було ліквідовано 53 грабіжницькі групи (202 особи), що здійснили кілька пограбувань держустанов та будинків приватного сектору. Серед них були й військовослужбовці. Зростання злочинності працівники міліції та НКВС пояснювали прибуттям великої кількості громадян по лінії реєвакації, серед яких була велика кількість карних злочинців та дезертирів³⁰.

Подібні випадки сіяли між громадянами неспокій та острах за життя рідних і близьких та власне майно. Відновлення діяльності радянського карально-репресивного апарату, невважена економічна політика, нагнітання недовіри щодо населення окупованих територій, широке застосування примусових заходів і відверто насильницьких дій, незаконного вилучення майна, а також труднощі у справі відновлення правопорядку на визволених землях України формували відповідне ставлення до радянської влади, що затьмарювало радість від визволення українських земель бійцями Червоної армії від нацистської окупації.

Відповідний спектр політичних настроїв населення республіки було виявлено під час перлюстрації кореспонденції мешканців тилу та бійців регулярної армії. Керівництво НКВС було стурбоване великою кількістю негативних висловлювань на адресу радянської влади, які виявлялися у листах, надісланих бійцям на фронт. У донесенні начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-лейтенанта С. Шатілова від 21 червня 1944 р. зазначалося, що на адресу солдатів і офіцерів діючої армії стало надходити дедалі більше листів від родичів зі скаргами на місцеві органи влади, їхнє байдуже ставлення до сімей фронтовиків. Так, червоноармійцеві 1-ї роти 32-ї інженерно-саперної бригади Міусову надіслала листа донька, яка скаржилася на те, що страждає від голоду, але в неї хочуть забрати останню корову. Вона наголошувала, що, можливо, загине у той час, як три представники їхньої сім'ї воюють на фронті. Червоноармійцеві 37-ї автороти БАО Ленченку дружина у листі повідомила про те, що у тилу до тих, хто проживав на окупованій території, ставляться вкрай погано. Герой Радянського Союзу майор Куманічкін, отримавши від дружини листа подібного змісту, заявив начальникові політвідділу дивізії гвардії полковнику Кутузову про своє обурення діями тилкових бюрократів, які відмовляються допомогти його сім'ї. Старшина роти протитанкових рушниць 786-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії Бубнов, дізнавшись про незаконне виселення його сім'ї з квартири у м. Сумах, наголосив, що коли місцева влада не допоможе його родичам, він кине фронт і поїде розправитися із бюрократами-тиловиками, а потім знову повернеться воювати. На політбесіді військовослужбовець 317-го артилерійського винищувального батальйону комуніст Могильов сказав, що, незважаючи на війну, сім'ям фронтовиків потрібно допомагати, бо вони потерпають від голоду. Багато бійців його батальйону жалілися на важке матеріальне становище їхніх родин, що не отримували встановленої для них допомоги. У таких випадках політоргани фронту писали листи від імені командування у радянські чи партійні органи з проханням допомогти сім'ям фронтовиків. Позитивні відповіді з тилу використовувалися політпрацівника-

ми для “підняття настрою бійців”. На допомогу своїм сім’ям у тилу фронтовики реагували іноді навіть зі сльозами на очах, обіцяючи й надалі бити німецьких загарбників. Проте частина листів залишалася без відповіді. У таких випадках листи на адресу місцевих партійних органів писав начальник політуправління фронту³¹.

Цензура по Київській, Чернігівській, Кіровоградській, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській областях з 1 травня до 13 червня 1944 р. виявила 170 листів із повідомленнями про підлив на мінах великої кількості людей у тилу. У листах мінери звинувачувалися у неякісному виконанні своєї роботи, причому наголошувалося, що під час вибухів гинуть і діти. Військова цензура НКДБ Української РСР по Київській, Харківській, Одеській, Сталінській, Сумській, Житомирській, Полтавській, Вінницькій, Кам’янець-Подільській, Чернігівській, Миколаївській областях за липень 1944 р. виявила 530 листів зі скаргами на податки. У серпні 1944 р. виявлено 572 листи, в яких висловлювалося незадоволення великими податками і держпоставками. Від 1 липня до 20 серпня 1944 р. зафіксовано 1064 скарги сімей військовослужбовців на тяжке матеріальне становище, знуцання з боку місцевих органів радянської влади, а також на відсутність допомоги і пільг відповідно до постанов уряду³².

Про складність становища у радянському тилу свідчить лист жительки с. Осівки Бершадського району Вінницької області. Вона писала своєму чоловікові-фронтовику, що змушена залишити дітей просто на вулиці, оскільки її примусово виселили з квартири. І все це, наголошувала жінка, “за твої заслуги на фронті, за твій орден, яким ти такий гордий”³³.

За даними ЦК КП(б)У, військова цензура від 1 січня до 1 лютого 1944 р. виявила 497 листів громадян Харківської області на адресу діючої Червоної армії зі скаргами на черстве ставлення до сімей військовослужбовців з боку представників місцевої влади³⁴. Впродовж квітня 1944 р. по Київській, Харківській, Дніпропетровській, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Миколаївській, Кам’янець-Подільській, Ровенській областях цензура виявила 1089 листів подібного характеру³⁵.

Для відповідальних керівників такі випадки слугували сигналом для рішучих дій у справі налагодження роботи всіх ланок апарату, в боротьбі з бюрократизмом і тяганиною, байдужістю до людських доль. Іншим важливим показником ставлення населення України до радянської влади стало проведення мобілізації. Зараз важко визначити точну кількість осіб призовного віку в Україні, хто за велінням серця пішов служити у 1943 р. Більшість призовників були порівняно молодими людьми, які відзначалися сміливістю й відвагою у боях із ворогом, однак недостатній рівень їхньої бойової підготовки призводив до невиправдано великих втрат. Необстріляну молодь (і не тільки молодих) часто посиляли без крайньої необхідності одразу на фронт, де набуті в системі Всеобучу навички не витримували випробовування. Траплялося, що так звані “чорносвитки” гинули неподалік від своїх домівок, як це трапилося в одному із сіл Черкащини (цьому трагічному епізоду присвячений стенд у “Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни

1941—1945 рр.”). Такі факти справляли гнітюче враження в суспільстві, хоча відкрито протестувати не наважився практично ніхто. Задля піднесення бойового духу й радянського патріотизму керівництво держави перейменувало кілька фронтів у чотири Українські, запровадило орден Б. Хмельницького, широко використовувало інші засоби моральної мобілізації призовників з України, які в 1943—1945 рр. становили значний відсоток особового складу Червоної армії, поступаючись тільки росіянам.

На фоні конфліктного характеру мобілізації цей процес став своєрідним вузлом політичних, військових, національних, релігійних проблем³⁶. Небажання певної частини призовного контингенту воювати було причиною дезертирства з лав діючої армії, що залишалося для військового командування та радянського керівництва в тилу істотною проблемою й у 1943—1945 рр. Про це свідчило проведення масових облав з метою “полювання” на дезертирів. Мали місце випадки вилучення паспортів з метою мобілізації членів сімей до Червоної армії. Причому паспорти відбирали не тільки у мобілізованих, а й у тих громадян, які відправлялися на лікарські комісії. І це у той час, коли для отримання продовольчих карток сім'ям військовослужбовців обов'язково потрібен був паспорт. Для забезпечення мобілізації на виконання господарчих робіт місцеве керівництво Харкова, наприклад, відбирало не тільки паспорти, а й військові квитки та інші документи. У деяких районах негаразди з проведенням мобілізації на виконання трудової повинності досягли таких масштабів за умови, коли облік осіб, які не працювали, практично не проводився, що місцеві ради через деякий час самі змушені були поставити питання про звільнення з роботи незаконно мобілізованих осіб. Не виконувалися вимоги законодавства й щодо порядку мобілізації населення на сільськогосподарські роботи. Виконкоми районних рад, не маючи відповідного дозволу РНК чи облвиконкому, самі виносили постанови про мобілізацію населення на сільськогосподарські роботи³⁷.

З метою локалізації антирадянських настроїв у суспільстві керівництво держави активно використовувало різноманітні засоби ідеологічного впливу. Одним із напрямів роботи радянської пропагандистської машини у 1944—1945 рр. стала апологетика радянського військового мистецтва і могутності радянських Збройних Сил. У тогочасній пресі систематично з'являлися публікації про перемоги Червоної армії, героїзм радянських воїнів, талант полководців. Такі дії спрямовувалися не тільки на зміцнення віри в перемогу над ворогом, а й на утвердження думки про силу радянського ладу та авторитету керівництва країни. Однак нерідко розбіжності між поясненнями агітаторів і преси та власними спостереженнями викликали поширення критичних настроїв серед населення. Широкого розповсюдження набуло проведення бесід відповідного спрямування. Щоправда, при цьому агітаторам доводилося відповідати на досить незручні запитання присутніх. Особливо багато питань викликали швидкий відступ з території республіки Червоної армії на початку війни, великі втрати на фронті та перспективи і час завершення бойових дій. Пояснюючи причини поразок радянських військ на початку війни, представник міськкому КП(б)У Підсадний на загальних зборах працівників тресту “Водока-

нал” м. Вінниці наголосив, що німці змогли зосередити танкові війська, а крім того, радянська економіка не була переведена на випуск військової продукції, до того ж великою була протяжність фронту³⁸.

На зборах робітників Вінницької кондитерської фабрики 14 квітня 1944 р. доповідач Сидоренко підкреслив, що німці розраховували на розпад Радянського Союзу під тиском класових та національних проблем. Поразки Червоної армії на початку війни пояснювалися наявністю у Вермахту великої кількості легкого озброєння, у той час як Червона армія була озброєна важкою зброєю “з розрахунку на тривалу війну”. Доповідач наголошував, що успіхи у цій війні в радянських солдатів були вже у 1941 р. Протягом 1941—1942 рр. німці мали лише тактичні успіхи. А загалом радянські люди в боргу перед партією і урядом та зобов’язані дати фронту необхідні харчові продукти. На цих же зборах доповідач Ямпільський заявив, що вже з перших днів війни радянське командування розгадало задуми ворога і нав’язало йому тривалу війну, для чого тил повинен тісніше згуртуватися навколо партії Леніна—Сталіна³⁹.

Інтенсивна ідеологічна робота, що спиралася на патріотичні настрої людей і їхнє бажання сприяти відновленню мирного життя, забезпечувала активізацію процесу відбудови господарства та соціальної сфери. Прагнення населення визволених від ворожих військ територій прискорити відродження промисловості й сільського господарства, яке супроводжувалося надією на підвищення власного життєвого рівня, відносно швидко дало свої результати⁴⁰.

Народ самовідданою працею піднімав свою країну з руїн. Основна маса населення свідомо відгукнулася на заклик партії і уряду й віддавала всі сили, аби швидше подолати наслідки війни. Водночас люди часто критично оцінювали методи керівництва і роботу партійних та радянських органів. Так, один із робітників у приватній розмові висловився, що “п’ятирічки — це ніщо інше, як засіб викачування останніх сил народу. Питання ставиться так: нехай люди загинуть, але п’ятирічку виконати потрібно. Але ж непогано придумали всілякі методи безкоштовної праці, як соціалістичні змагання, стахановщина та ін.” Якщо в перші післявоєнні дні подібні думки тонули в могутній хвилі патріотизму, то невдовзі вони ставали дедалі помітнішими. В умовах війни населення свідомо несло важкий тягар випробувань і нестатків. У мирний час природним було бажання жити краще. Чим далі відходила війна, тим більше в людей переважали подібні настрої. Могутній патріотичний порив, незважаючи на певні успіхи відбудови, ніс у собі й іншу тенденцію. Психологічна установка на відносно безболісний перехід до миру дедалі більше вступала в конфлікт з реальним життям, що залишалося досить віддаленим від омріяних ідеалів⁴¹.

Наведені факти свідчать про те, що внаслідок невважених рішень керівництва держави й звинувачувального характеру деяких нормативних актів у суспільстві закріплювалася атмосфера підозрливості та недоброзичливості окремих його категорій щодо населення, яке тимчасово проживало на окупованій території. Громадяни, що проживали певний час в окупації, частиною представників радянської влади нерідко сприймалися в якості “чу-

жих” і “винних”, таких, стосовно яких можна застосовувати насильницькі дії. В архівних документах така мотивація часто пояснювалася тим, що у час, коли вони воювали, ті, хто залишився в окупації, уникав боротьби з ворогом. Так само негативно у свідомості керівництва сприймалося населення західної частини України, яке підозрювалось у підтримці ОУН та УПА.

Загалом на визволеній українській території оптимістичні сподівання й очікування людей перемішувалися з побоюваннями. Абсолютна більшість мешканців України сприймала повернення Червоної армії як визволення від німецьких окупантів. Натомість у деяких регіонах реставрацію більшовицьких порядків розглядали як чергову окупацію території України. Багато людей боялися “помсти більшовиків” за своє перебування на окупованій території. Ще однією проблемою у формуванні ставлення до радянської влади стало відновлення режиму в усіх його (в тому числі брутальних) формах поруч із відновленням колгоспно-радгоспної системи. Партійні та радянські органи особливо непокоїло те, що багато мислячих громадян, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності й почали розуміти злочинну сутність тоталітаризму не тільки гітлерівського, а й сталінського зразка.

Реставрація радянської політичної системи й соціалістичних економічних відносин примусовими методами помітно погіршувала фактичний моральний клімат у діючій армії. Особливістю сприйняття негативних проявів щодо своїх родичів у тилу воїнами Червоної армії було те, що негаразди відносилися в основному не на рахунок самої радянської системи, а асоціювалися з неправомірними діями деяких тилкових працівників. Водночас певна частина солдатів та офіцерів вбачала в негативних фактах системні вади режиму, що фіксувалося і в документах спецслужб.

Загострення суперечностей між економічною політикою влади та її оцінкою населенням призводило до зростання прихованої опозиційності, незадоволення політикою влади. Але сама радянська влада сприймалася більшістю населення України як “своя”, “рідна”. Вигнання гітлерівців з України безперечно розглядалося як позитивний момент, адже всі чекали закінчення війни, що принесла стільки страждань і горя. Розгром Вермахту та його союзників викликав в українському суспільстві певний стан переможної ейфорії, а культ Сталіна досяг свого апогею. Саме ця тенденція виявилася визначальною рисою морально-психологічного стану населення республіки на завершальному етапі війни.

¹ *Гриневич В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.). — К., 2004.

² *Ведєнєєв Д.В., Лисенко О.Є.* Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Укр. істор. журн. — 2010. — № 3. — С. 4—29.

³ *Север А., Колпакиди А.* КГБ. — М.: Яуза; Эксмо, 2010. — С. 320.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 38, 39.

⁵ Там само. — Оп. 23. — Спр. 687. — Арк. 3.

⁶ *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. — К., 2002. — С. 541.

- ⁷ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945—1953. — М., 1999. — С. 137.
- ⁸ *Каппелер А.* Мала історія України. — К., 2007. — С. 191.
- ⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3967. — Арк. 6—8.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 652. — Арк. 220.
- ¹¹ Там само. — Арк. 233, 234.
- ¹² Там само. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 823. — Арк. 17 зв.
- ¹³ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23.
- ¹⁴ *Киричук Ю.* Нариси історії українського національно-визвольного руху 40—50-х років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 190.
- ¹⁵ Заява голови Підгаєцького райвиконкому Тернопільської області Рибальченка // *Сергійчук В.* Десять буремних літ. — К.: Дніпро, 1996. — С. 425.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1361. — Арк. 1—3.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 4—6.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 9—14.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 324. — Арк. 15—20.
- ²⁰ *Лисенко О.Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941—1946 рр.: Дис. д-ра істор. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1999. — С. 34.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 324. — Арк. 6, 7.
- ²² Там само. — Спр. 386. — Арк. 2, 3.
- ²³ Там само. — Арк. 30—38.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 798. — Арк. 3.
- ²⁵ Там само. — Спр. 682. — Арк. 38.
- ²⁶ Там само. — Спр. 324. — Арк. 1.
- ²⁷ Там само. — Спр. 682. — Арк. 21, 22.
- ²⁸ *Лисенко О.Є., Перехрест О.Г.* Відбудовні процеси на селі в 1943—1945 рр. // Історія українського селянства: В 2 т. — Т. 2. — К., 2006. — С. 319.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 324. — Арк. 3.
- ³⁰ Там само. — Спр. 823. — Арк. 5—7.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1021. — Арк. 20—23.
- ³² Там само. — Арк. 42—68.
- ³³ Там само. — Арк. 71.
- ³⁴ Там само. — Арк. 4.
- ³⁵ Там само. — Арк. 13.
- ³⁶ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 397.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 682. — Арк. 30—38.
- ³⁸ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. П-87. — Оп. 3. — Спр. 144. — Арк. 11.
- ³⁹ ДАВО. — Ф. П-87. — Оп. 3. — Спр. 144. — Арк. 17—19.
- ⁴⁰ *Чернега П.* Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. — 2000. — № 5, 6. — С. 8.
- ⁴¹ *Кононенко В.В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945—1953 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України. — К., 2004. — С. 133.

Т. ВРОНСЬКА, С. ГАЛЬЧЕНКО

**Обличчя визволених міст України
після окупації і життєві стратегії городян
(1943–1945 рр.)**

Влітку 1943 р. міста Донбасу і Харків першими святкували визволення. Пізніше до них приєдналися обласні центри — Суми, Чернігів, Полтава, Запоріжжя і Дніпропетровськ. 6 листопада того ж року кияни вітали радянських воїнів на вулицях столиці. Вже до 1 червня 1944 р. було визволено 202 міста і 401 селище міського типу¹. Фронт поступово відсувався на захід. Здавалося б, що і війна, яка принесла з собою смерть і руйнування, трагедії поразок і велич подвигу, невимовну біль втрат близьких і рідних, також мусить здавати свої позиції, йти з життя людей. Проте вона ще тривалий час звідусіль нагадувала про себе: чорними руїнами будівель, “похоронками”, хлібними картками, шинелями і гімнастюрками, що замінили цивільний одяг, гострим дефіцитом усього найнеобхіднішого для забезпечення життя.

Поріділе населення визволених міст на заклик центральної та місцевої влади заходилося налагоджувати мирне життя у визволених містах, зводячи з руїн та попелу промислові підприємства, запалюючи печі мартенів, виготовляючи зброю для фронту, ставши для держави справжнім і надійним опертям у цих та інших важливих справах.

Повернення до мирного життя в умовах війни у звільнених від ворога містах республіки відбувалося нелегко. Окупація залишила страшний слід практично на всіх без винятку складових життя міст та їхніх мешканців.

Більшість колись величних, затишних, озелених міст України за короткий проміжок часу перетворилася на згарища. Значних руйнувань зазнали міста Донбасу, де точилися запеклі бої. Істотно постраждали обласні центри, через які проходила лінія фронту — Харків, Полтава, Київ, Чернігів. Вщент зруйновані були Чугуєв, Слов'янськ, Змієв, мало що залишилось від Червоноармійська, Ізюма, Кременчука. Масштаби руйнувань у містах Західної України були порівняно невеликими.

За час війни у містах України було зруйновано 28,2 млн м² площ у будівлях різного типу. Більша частина наведеної кількості припадає на приватний сектор — 12,80 млн м², далі — відомчого підпорядкування — 10,10 млн м², 5,30 млн м² належали місцевим Радам². Руїнація житлового фонду великих міст сягала 45 %. Майже чверть будинків була настільки пошкоджена, що експлуатувати їх було вже неможливо. Окупанти при відступі прагнули знищити центральні райони міст, де розташовувалися багатопверхові та упорядковані будівлі. Неушкодженими здебільшого залишалися лише одно- і двоповерхові некапітальні будинки на міських околицях.

Таким чином, у перші місяці після визволення проблема житловлаштування стала однією з найголовніших у великих містах України. Городяни, які за тих чи інших обставин залишилися без даху над головою, змушені були облаштувати під житло підвали, сараї, комори, кухні. Навіть ванні кімнати, сходинокві майданчики вцілілих будинків слугували тимчасовим прихистком для безпритульних. Люди мусили жити у непристосованих приміщеннях. На одну квартиру у кращому випадку припадало 1,5 родини, у гіршому — на одній житловій площі проживали разом до певного часу навіть зовсім чужі сім'ї. Останнє траплялося тому, що під час окупації та й одразу після визволення квартири займали або без дозволу, або за ордерами, нашвидкуруч виданими місцевою владою, незважаючи на бронювання житлової площі їхніми колишніми мешканцями перед евакуацією.

У 1944 р. майже 50 тис. киян жили у землянках³. Цей незвичний для міських мешканців спосіб житловлаштування, як і проживання на чужій площі, залишався актуальним ще тривалі роки. Так, ще у липні 1946 р. найбільша кількість таких людей була у Полтавській області, де у землянках тулилися 31 915 осіб, а на чужій житловій площі — 49 338 осіб. На Чернігівщині ці показники відповідно виглядали наступним чином — 19 868 і 28 720, Київщині — 16 888 і 41 431, Сумській — 12 167 і 19 809, Дніпропетровській — 10 716 і 32 215, Харківській — 10 658 і 16 723 осіб. В цілому по Україні у цей час в землянках проживало 163 786 осіб (47 744 родини), у чужих помешканнях було прописано 397 767 осіб (120 195 родин)⁴, тобто більше ніж півмільйона громадян. Можна небезпідставно припустити, що друге число, яке вказує на кількість громадян, змушених тулитися на чужій житловій площі, здебільшого стосується міського населення. Ці дані підтверджують і вже оприлюднені відомості стосовно руйнації житлового фонду, зокрема, у містах Полтавської, Київської, Дніпропетровської та інших областей.

Війна внесла свої корективи у демографічний та соціальний склад населення. Звичайне для мирного часу статеве і соціальне співвідношення суспільства були спотворені об'єктивними реаліями часу.

Демографічна криза відбулася внаслідок цілого ряду причин, а саме: мобілізації дорослого населення чоловічої статі до збройних сил, евакуації на схід значної частини робітників та службовців, масового знищення окупантами жителів міст (особливо євреїв), депортації їх до Німеччини на примусові роботи (в тому числі і дітей); високої смертності під час окупації, хвороб, переїзду частини населення з міст до сільської місцевості; різкого скорочення народжуваності. Всі ці фактори призвели до істотного зменшення міського населення. Якщо перед війною у містах України мешкало 8 446 029 осіб, то на час визволення налічувалося 3 207 754 осіб, або 38 % довоєнного рівня⁵. Наведені цифри можна було б із певними застереженнями прийняти як достовірні. Проте, зважаючи на великий розрив у часі визволення українських міст (від літа 1943 р. до осені 1944 р.), важко уявити собі, як вони обраховувалися. Тим більше, що кількість мешканців у містах після повернення радянської влади зростала дуже швидкими темпами.

Більш-менш реальну картину кількісного складу населення визволених міст УРСР (ще до повного визволення її території) можливо реконструювати за даними “Статистичного збірника економічної характеристики УРСР. 1944 р.”, складеного уповноваженим Держплану СРСР із залученням матеріалів статуправління України, яке, у свою чергу, використовувало звіти з місць. Чисельність населення обласних центрів і міст УРСР з кількістю мешканців понад 50 тис. (за переписом 1939 р.) скоротилася у середньому від двох до десяти разів⁶.

Оприлюднення наведених цифр видається доречним, оскільки, окрім встановлення реальної демографічної картини у конкретний час, дає змогу також робити певні висновки і стосовно багатьох інших аспектів, пов’язаних як з окупацією, так і з наступними відбудовчими процесами.

За підрахунками, здійсненими навіть за відсутності статистики щодо Тернополя, можна переконатися, що наведені відомості близькі до реальних. За даними таблиці (див. нижче) загальна чисельність населення міст, де проживало понад 50 тис. городян, становила до війни 7044, 3 тис. чол., а на 1 червня 1944 р. — 3154,5 тис. чол., тобто воно скоротилося більше, ніж удвічі.

З наведених даних видно, що після окупації більше ніж удесятеро зменшилася кількість населення у Кам’янець-Подільському та Новоград-Волинському. Далі йшли Запоріжжя, Черкаси, Житомир, слідом за ними — Кіровоград, Вінниця, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Київ, Одеса.

Серйозні зміни відбулися і в складі міського населення. Від двох до чотирьох разів, порівняно з довоєнним часом, скоротилася кількість представників чоловічої статі, і у два з половиною рази — населення робочого віку. Більш ніж утричі зменшився рівень народжуваності⁸. Приріст населення, який обчислюється шляхом встановлення різниці між народженими та померлими, зменшився з 137 132 — у 1939 р. (за середніми показниками за один квартал) до 17 849 — за 1 кв. 1944 р.⁹

Характеризуючи соціально-демографічний склад населення визволених міст, треба пам’ятати головне — тривала виснажлива війна, яка забирала нові й нові життя. Демографічні процеси не могли бути більш-менш сталими, оскільки на них впливали об’єктивні фактори воєнного часу.

Разом з тим архівні джерела засвідчують, що чисельність мешканців більшості міст України від часу визволення до травня 1944 р. збільшилася у декілька разів, і ця тенденція була неухильною за рахунок припливу населення, що поверталось з евакуації та прибувало на відбудову промислових підприємств. Такі мегаполіси, як Київ і Харків, значно швидше нарощували ці показники, що пояснювалося більш енергійним припливом новоприбульців з інших регіонів СРСР, хоча там протягом усього досліджуваного часу діяли режимні обмеження щодо в’їзду.

Серед міського населення робочого віку відбулися зміни і у статевому співвідношенні. У Києві жінок робочого віку було майже у два з половиною рази більше, ніж чоловіків (123,0 і 52,5 тис.), у Київській області — у два рази (54,4 проти 26,7 тис.), приблизно таке ж співвідношення спостерігалось у Вінницькій (37,7 проти 18,4 тис.), Кіровоградській (36,7 проти 16,4 тис.). На

Населення обласних центрів і міст УРСР з числом мешканців понад 50 тис. чол. станом на 1 червня 1944 р.

Міста	Області	Кількість населення (в тис.)	
		За переписом 1939 р.	За даними на 01.06.1944 р.
Київ		846,3	347,0
Харків	Харківська	833,4	396,9
Одеса	Одеська	604,2	250,0
Дніпропетровськ	Дніпропетровська	500,7	169,9
Сталіно	Сталінська	462,4	217,9
Запоріжжя	Запорізька	289,2	67,6
Макіївка	Сталінська	240,1	96,5
Маріуполь	Сталінська	222,4	118,0
Ворошиловград	Ворошиловградська	213,0	121,8
Кривий Ріг	Дніпропетровська	197,6	74,2
Миколаїв	Миколаївська	167,1	78,3
Житомир	Житомирська	157,8	34,6
Дніпродзержинськ	Дніпропетровська	147,9	55,2
Полтава	Полтавська	130,3	64,6
Кам'янець-Подільський	Кам'янець-Подільська	117,8	11,7
Чернівці	Чернівецька	112,4	40,5
Горлівка	Сталінська	108,7	75,0
Кіровоград	Кіровоградська	100,3	24,1
Херсон	Херсонська	97,2	43,9
Костянтинівка	Сталінська	95,1	54,1
Краматорськ	Сталінська	93,4	52,9
Вінниця	Вінницька	92,9	27,6
Кременчук	Полтавська	89,6	38,3
Орджонікідзе (Єнакієве)	Сталінська	88,2	59,8
Мелітополь	Запорізька	75,7	42,7
Слов'янськ	Сталінська	75,5	38,9
Серго (Кадіївка)	Ворошиловградська	68,4	30,2
Чернігів	Чернігівська	67,4	27,8
Новоград-Волинський	Житомирська	66,3	5,5
Суми	Сумська	63,9	34,7
Бердичів	Житомирська	62,1	22,5
Тернопіль	Тернопільська	61,0	—
Нікополь	Дніпропетровська	57,9	37,1
Артемівськ	Сталінська	55,2	33,6
Ворошиловськ	Ворошиловградська	54,8	22,2
Черкаси	Київська	51,7	10,0
Осипенко	Запорізька	51,7	22,1
Красний Луч	Ворошиловградська	50,8	24,5
Чистяково	Сталінська	49,9	27,0
Рівне	Рівненська	44,0	19,7
Луцьк	Волинська	41,5	21,6
Проскурів	Кам'янець-Подільська	37,5	13,0 ⁷

Полтавщині серед міського населення робочого віку кількість жінок перевищувала майже утричі число представників чоловічої статі (84,5 проти 29,7 тис.)¹⁰. Далекою від оптимістичної була і картина природного руху (народжуваності і смертності) серед міського населення центральної України.

Суспільство, що стало на шлях поступового виходу з війни, значно відрізнялося від довоєнного не лише своєю демографічною структурою, а й соціальним складом. Його обличчя після окупації вже визначали не лише традиційні категорії населення (робітники, службовці, пенсіонери, молодь тощо), а й мікро-соціуми, народжені воєнним часом: інваліди війни, діти-сироти, вдови, а по війні — демобілізовані. Тож змальовуючи обличчя визволених міст, страшне зубожіння їхніх мешканців, треба окремо зупинитися на характеристиці становища тих, хто найбільше постраждав під час війни.

Характерною ознакою практично всіх міст України стала велика кількість інвалідів. На милицях, маленьких візках, відштовхуючись від землі дерев'яними “прасками”, жебракували вони на вулицях, базарах, вокзалах, у “чайних” та вагонах поїздів. Лише на Україні таких людей (з ампутованими кінцівками) налічувалося 16,3 % від загальної кількості інвалідів. Без рук, ніг, сліпі — інваліди боялися стати тягарем для своїх родин і часто-густо не поверталися зі шпиталів до рідної домівки. Скалічені війною, вони потяглися до міст у сподіванні знайти там порятунку.

Серед найтяжчих соціальних наслідків війни й окупації стала також поява великої кількості бездоглядних і безпритульних. Якщо у перший рік війни, залишившись без батьків, чимало їх тікало здебільшого у “теплі краї” — на південь СРСР, то після визволення великих міст діти потяглися туди, щоб розшукати своїх близьких або ж сподіваючись знайти у мегаполісах засоби для виживання та харчування. Особливо багато таких знедолених війною дітей-сиріт було в Україні, де лише у першому кварталі 1944 р. їх налічувалося 67 тис., у тому числі 10 200 безпритульних, а вже у грудні 1944 р. їхня кількість подвоїлась і становила відповідно — 125 і 21 тис.¹¹

Цих найменш захищених громадян держави у важких умовах воєнного часу необхідно було якнайшвидше нагодувати, одягти та влаштувати. Тому одразу ж після визволення у містах проводились рейди, організовані силами НКВС та представників громадськості, під час яких з вулиць, вокзалів, горіщ, підвальних приміщень вилучали дітей і відправляли їх до спеціально організованих приймальних пунктів, звідки згодом більшість безпритульних розподіляли по дитячих будинках різних типів. Приплив дітей до згаданих установ за останні роки війни був настільки великим, що держава не могла упоратися з проблемою забезпечення їх навіть мінімальним обсягом найнеобхідніших речей і продуктів харчування.

Складну ситуацію у визволених містах доповнював і зовнішній вигляд їхніх мешканців. Більшість чоловічого населення, як дорослого, так і найменшого, була одягнена у вкрай зношений одяг або військове обмундирування радянської та німецької армій.

До речі, предмети військового обмундирування залишалися найпопулярнішим вбранням для чоловіків та хлопчаків не лише в останні місяці війни, а й тривалий час після неї. Про це згадують свідки тих подій, свідчать фотодокументи. Повоєнна повсякденність запам'яталася сучасникам у сіро-зелених кольорах: на вулицях міст переважали гімнастюрки, шинелі та інший одяг, іноді замалий, іноді такий, що звисав аж до землі. Танкістські шоломи й офіцерські планшетки стали предметом мрій багатьох тисяч хлопчаків, а люди у ватниках і зношених черевиках навіть для столиці були нормальним явищем.

Одяг жінок, як і чоловіків, був також невибагливий. Його асортимент коливався у діапазоні від старих пальто і шуб, зношених за час окупації, до плісових чи ватяних фуфайок, які були найбільш популярними у той час. Жінки здебільшого були одягнені у перешиті зі старих речей плаття та жакети. Серед тканин превалював ситець. Втім, серед жіноцтва були й такі, хто навіть у той час примудрялися виглядати досить привабливо й навіть кокетливо. Це, передусім, жінки, які під час окупації працювали у сфері обслуговування — ресторанах, кафе, їдальнях, де можна було щось виміняти або купити у німців з посилок, що надходили з Німеччини, або у комівояжерів. Краще за інших були одягнені й ті, хто мав чоловіків з вищого складу військової або радянської номенклатури.

Серед взуття найпопулярнішими були черевики і чоботи з військового обмундирування, а також гумове або валяне взуття. Останнє, підбите дерев'яною або гумовою підошвою, носили взимку. Не гребували люди і взуттям з убитих німців. Чоботи носили і жінки, і чоловіки. Модельне жіноче, або хоча б пристойне іншого зразка, було лише у небагатьох мешканок столиці України, які мали відповідні запаси або доступ до німецьких чи приватних магазинів, що функціонували у Києві під час окупації.

Непоодинокими були випадки, коли дорослі і діти мусили по черзі одягати одну пару взуття, щоб вийти на вулицю. Взагалі гострий дефіцит одягу та взуття диктував і спосіб життя окремих родин. Іноді діти вже у визволених містах не ходили до школи, оскільки не мали в що взутися. Вони були вбрані в одяг, з якого вирости, або, навпаки, у дорослі речі, завеликі для них.

Принагідно слід підкреслити, що вбрання жінок і чоловіків — мешканців великих міст України — суттєво відрізнялося від інших — провінційних, де городяни й до війни були одягнені значно скромніше. Зрештою, й під час окупації їхні можливості добувати собі якесь нове вбрання були обмежені. Втім, як би не відрізнялися городяни поміж собою у деталях, все ж треба визнати, що в цей час вони наблизились один до одного в спільних ознаках зuboжіння.

Окрім одягу та взуття до розряду гостродефіцитних товарів потрапив і папір, через брак якого вже у відновлених радянських установах міст писали на зворотному боці німецьких листівок. Діти вчилися писати на такому папері, на ньому ж і малювали. Вже у перші місяці після визволення гострий дефіцит паперу призводив навіть до тимчасового припинення друкування хлібних карток, що було неприпустимим у тих умовах.

І нарешті, окрім згаданих речей, вкрай необхідних для нормального життя, найбільш дефіцитними стали майже всі предмети першої необхідності, товари широкого вжитку — сірники, мило, тютюнові вироби, гас, без якого у помешканнях міських жителів не було світла. Постільна білизна, матраци стали предметами розкоші для городян.

Серед обтяжливих факторів, які посилювали зубожіння міського населення, був і загрозливий санітарно-епідеміологічний стан, в якому опинилися визволені міста України. Ні в чому іншому так яскраво не виявилось варварство окупантів, як у масовому, безглуздому руйнуванні таких мирних і необхідних закладів, як лікарні, поліклініки, амбулаторії, санепідемстанції, дитячі ясла, садки, школи. Гітлерівці часто використовували ці будівлі для своїх потреб, але під час відступу висаджували їх у повітря або спалювали.

Внаслідок “господарювання” окупаційної адміністрації у багатьох населених пунктах були зруйновані каналізація, мережа водопостачання, знищені очисні споруди і насосні станції. У великих і малих містах УРСР збереглося всього близько 6 % каналізаційних систем, 7 % водогонів, унаслідок чого у два—три рази знизилась фактична норма водоспоживання городян.

В умовах війни ремонтувалися вцілілі і найменш пошкоджені об’єкти. Комунальні підприємства відновлювали свою роботу порівняно швидкими темпами, але працювали неритмічно через брак палива, води, засобів дезінфекції. Вони не могли задовольнити потреби міського населення, кількість якого швидко зростала. У визволених містах з населенням понад 50 тис. чол. у травні 1944 р. стали до ладу 39 лазень (з 83, що працювали до війни), а також 11 пралень (з 24). У столиці вже працювало 5 лазень, Харкові — 3 (включно з 2 санпропускниками на 110 місць), Одесі — 6, Дніпропетровську — 3, Сталіно і Ворошиловграді — по 2, у більшості інших міст — по одній. У Запоріжжі, Маріуполі, Дніпродзержинську, Кіровограді, Херсоні, Вінниці, Кременчуці, Черкасах, Нікополі, Артемівську городянам взагалі не було де помитися і випрати білизну¹².

Складно вирішувалося питання водопостачання у столиці. У містах східної України ця проблема ускладнювалася дефіцитом води. В умовах швидкого зростання населення, збільшення вживання води ця проблема вийшла на рівень стратегічних. Багато міських мешканців змушені були з відрами ходити по воду до колонок, або до річок та озер. Тим, хто жив у багатоповерхових будинках, доводилося долати не один десяток сходів, щоб забезпечити свою родину питною водою.

Через погіршення умов на транспортних вузлах, де у зв’язку з масовою реевакуацією спостерігалось велике скупчення людей, швидко поширювалися інфекційні хвороби. Цьому сприяло і зниження імунітету людей, які після окупації були виснажені і психологічно, і фізично. Ускладнювала санітарно-епідеміологічний стан у визволених містах і завошивленість великої кількості дорослого населення та дітей, спричинена повною відсутністю найпримітивніших засобів особистої гігієни, нелюдськими умовами життя.

З 470 лікарень, що приймали своїх відвідувачів у 140 містах України до війни, на момент визволення збереглося лише 195, тобто менше 42 %.

Уціліла лише третя частина санітарно-епідеміологічних станцій¹³. У медичних закладах, що приймали відвідувачів, гостро бракувало лікарів, ліків та елементарного медичного обладнання.

Негативно позначилося на рівні життя населення те, що у містах з 64 електростанцій, які діяли до війни, повністю було знищено 62, а 2, що залишилися, зазнали значних пошкоджень¹⁴. Городяни у своїх неопалюваних квартирах лаштували каганці, саморобні печі та освітлювачі зі стріляних гільз. У багатьох квартирах з'явилися “буржуйки”, забуті з часів громадянської війни.

Значно постраждав міський транспорт, зокрема трамвайний, який був до війни основним видом перевезень населення у 23 містах УРСР; було виведене з ладу майже все тролейбусне господарство, що функціонувало у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі та Чернівцях, оскільки окупанти вдалися до широкомасштабного пограбування. Тролейбусний дріт та трамвайні рейки вивезли до Німеччини. Київські тролейбуси, які були напередодні війни отримані з Ярославського заводу, дуже сподобалися окупантам. Їх, як і дверні ручки від трамваїв, дбайливо завантаживши до вагонів, німці також направили до “фатерлянду”.

Завдяки зусиллям республіканської та місцевої влади наприкінці війни у Дніпропетровську, Києві, Львові, Сталіно, Чернівцях, Одесі та Харкові вже було відновлено трамвайний рух¹⁵.

Окупанти не обійшли своєю варварською “увагою” і освітянську мережу України. Зі 150 шкіл, що працювали у столиці до війни, переважна більшість була зруйнована німцями при відступі. Така ж доля спіткала середні навчальні заклади Донбасу. З 122 одеських шкіл окупанти вивезли все обладнання і знищили навчальні посібники. В цілому по УРСР збереглося 25 % шкіл. Тому відновлювати роботу цих закладів довелося у досить складних умовах. До того ж, держава не поспішала виділяти на цю ланку освітянської сфери належні кошти¹⁶. Та незважаючи на всі труднощі і несприятливі умови, на 1 червня 1944 р. на визволеній території України розпочали свою роботу 2098 шкіл (з 3816 довоєнної кількості), де навчалося 574 944 учнів. Кількість учителів у цих закладах скоротилася з 70 803 (до війни) до 22 995¹⁷.

У грудні 1943 р. розпочався навчальний процес у Харківському державному університеті, Полтавському, Ворошиловградському, Сумському педінститутах, у січні 1944 р. відновилися заняття на старших курсах Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. За даними на 1 березня 1944 р., тобто через чотири місяці після визволення, у столиці вже відчинили свої двері 11 вищих учбових закладів (з 20) із загальною кількістю студентів 2906. По всій Україні ці показники становили відповідно 93 (зі 154) і 21 119 (зі 118 360 у 1940 р.). Наприкінці 1945 р. в УРСР вже працювало 6 університетів і 20 педагогічних інститутів¹⁸.

* В 1947 р. міські мешканці Ворошиловграда, Запоріжжя і Миколаєва також змогли користуватися цим видом транспорту. Через два роки трамваї ходили вулицями 22 міст України. На рівень довоєнного розвитку електротранспорт українських міст вийшов лише в 1953 р.

Характеризуючи обличчя визволених міст, підраховуючи збитки, завдані тим основним складовим, від яких залежало життєзабезпечення городян, не можна не згадати про руйнацію підприємств легкої, харчової промисловості, торгівлі та закладів громадського харчування.

Внаслідок бойових дій та окупації в Україні було зруйновано 16 150 підприємств, на яких до війни працювало близько 2,3 млн робітників. Загальна сума збитків, завданих легкої промисловості республіки, становила 594 828 тис. крб. і зокрема текстильній — відповідно 236 106, шкіряній — 97 870, трикотажній — 134 551, швейній — 105 857 і взуттєвій — 112 196 тис. крб. У харчовій промисловості республіки найбільшої шкоди було заподіяно цукровій і м'ясо-молочній галузям. Зі 159 цукрових заводів, які працювали в УРСР до війни, збереглося лише 46¹⁹. Серед 725 підприємств м'ясо-молочної галузі повністю збереглося лише 277 (або 36,4 %), знищено вщент — 184 (25,4 %) ²⁰. З 233 хлібних заводів України було цілком зруйновано 115, тобто майже половина, значних ушкоджень зазнали 67. Збереглося лише 47 хлібозаводів, або п'ята частина від їхньої загальної кількості ²¹. Окупанти вивезли 4445 одиниць обладнання для млинів, 1828 — для виробництва крупи, 350 комплектів апаратури для цукрової промисловості, зруйнували і спалили 60 тис. магазинів, 13 тис. їдалень і ресторанів, знищили майже всі холодильні установки, склади, бази, 1862 інші підприємства громадського харчування. Збитки, заподіяні підприємствам торгівлі республіки, перевищували 2 млрд крб. ²²

Гітлерівці вивозили не лише промислове устаткування, раритети й коштовності з українських музеїв та церков — не гребували вони всім, що потрапляло їм під руку: меблями, одягом, килимами, кришталем, навіть білизною та продуктами харчування, заощадженими людьми.

Не продовжуючи далі перелік збитків, заподіяних війною та окупацією містам УРСР та їх мешканцям, варто підкреслити цілком очевидний та неспростовний факт: на момент визволення у великих та малих містах республіки нормально не функціонувала жодна зі складових, що мала забезпечувати життєдіяльність людей.

Після окупації настав час “заліковування ран” — і фізичних, і духовних — складний етап на шляху повернення до мирного життя, що супроводжувався величезними проблемами матеріально-побутового характеру.

Налагодження нормального життя всього міського господарства, закладів охорони здоров'я, освітянської сфери вимагало певного часу. Але були з-поміж тогочасних проблем справді безальтернативні, які треба було вирішувати негайно, оскільки без цього неможливим було звичайне існування і виживання людей. Це, перш за все, — забезпечення людей житлом, їжею та одягом.

У визволених від окупантів містах найбільш актуальними для людей ставали питання: де взяти хліба, у що одягтися, де жити? Вирішення цих питань перетворювалося у стратегію виживання. Всі інші до часу відсувалися на другий план. До того ж і життя у великих містах диктувало свої особливі умови, оскільки там, на відміну від сільської місцевості, практично відсутні можли-

вості прогледуватися, скажімо, з городу чи лісу. Та й проблема житла вирішувалася вкрай повільно і складно. Тривала війна, і всі ці болючі питання владі доводилося вирішувати в екстремальній ситуації надзвичайними заходами.

Розв'язання житлової проблеми межувало з багатьма найгострішими завданнями. Передбачаючи великий обсяг проблем у цій сфері, 13 вересня 1943 р. (ще до визволення більшості українських міст) РНК УРСР з дозволу союзного керівництва створив Наркомат житлового та цивільного будівництва. Пізніше для відбудови міст були організовані спеціальні організації — “особливі будівельно-монтажні частини” (ОБМЧ), які вже глибокої осені 1943 р.²³ почали розгортати свою роботу, організувавши в першу чергу збирання уцілілих будівельних матеріалів на руїнах з метою подальшого використання. Варто зауважити, що діяльність згаданих організацій з розбирання зруйнованих будинків краще була налагоджена в Києві та Харкові, ніж в інших містах — скажімо, в Житомирі, Полтаві, Запоріжжі, де відповідні організації не спромоглися виконати план.

Намагаючись вирішити проблему житла в містах, 23 травня 1944 р. ДКО ухвалив рішення “Про створення індустріальної бази для житлового будівництва”, а РНК СРСР 29 травня 1944 р. — постанову про заходи з відбудови житлового фонду у визволених районах та розвиток житлового будівництва у містах та робітничих селищах²⁴.

Проте, незважаючи на заходи, вжиті союзною, республіканською та місцевою владою, в жодному з визволених міст навіть і в останній рік війни розгорнути у повному обсязі відновлення житлового фонду не вдалося. Брак будматеріалів, належних механізмів, фахівців, транспорту та й коштів дали змогу владі на місцях лише підготувати майданчики для подальшого широкомасштабного капітального будівництва, розчистивши руїни, здебільшого, у промислових центрах республіки.

У перші повоєнні роки асигнування у житлове будівництво в УРСР було досить мізерним і становило лише 15 % усіх союзних фондів²⁵. Ця та інші обставини, пов'язані з масштабами повоєнної відбудови, проблемами виробничого характеру, швидке зростання міст не дали змоги забезпечити городян житлом у стислі терміни. Плани у цій важливій сфері життєзабезпечення людей до кінця першої повоєнної п'ятирічки не були виконані.

Часткове вирішення житлової проблеми вбачалось у стимулюванні індивідуального будівництва. Радянська влада надавала різним категоріям населення, насамперед інвалідам війни, кредити і будматеріали за пільговими цінами. У Києві таким чином вже у перші повоєнні роки відбувалася забудова сучасних Нивок та інших районів на околицях і передмісті. В обласних центрах, у провінційних містечках також широко практикувалася ця система швидкого зведення бодай маленьких будиночків. Проте згодом виявилось, що намагання вирішити житлову проблему шляхом форсованого приватного будівництва, яке часто-густо проводилось без належного продуманого планування, призвело до того, що придатні для багатопверхової забудови земельні ділянки у мегаполісах були зайняті одноповерховими будівлями.

У 1944—1945 рр. українські архітектори спроектували кілька типів спрощеного індивідуального житла з місцевих підручних матеріалів (глини, очерету, дерева тощо), але вони годилися для застосування хіба що у райцентрах.

Оптимістичні звіти місцевої та республіканської влади про відновлення житлової площі у визволених містах наприкінці війни та у перші повоєнні роки певним чином спростовують наведені вище дані стосовно кількості міських мешканців, що проживали у землянках або на чужій житловій площі. Значно скромнішими від урочистих рапортів, якими рясніли шпальта республіканських газет, були і показники стосовно новоселів. Так, справді кількість тих, кому пощастило вже в липні 1946 р. вселитися у відбудовані будинки (найбільше у Харківській — 12 605, Чернігівській — 12 448, Полтавській — 12 079 і Житомирській області — 10 662 осіб. Може здатися дивним, але у Київській області таких людей було значно менше — всього 6537 осіб)²⁶.

Житлове будівництво у містах України упродовж 1944—1945 рр. мало характер капітальної відбудови та капітального ремонту, що зумовлювалося причинами об'єктивного характеру, зокрема гострим дефіцитом коштів, будівельних матеріалів та кваліфікованої робочої сили.

Перевага великих індустріальних міст і залишковий принцип у фінансуванні відновлювальних робіт призвели до того, що швидше реанімували зруйноване війною комунальне господарство міста сходу та півдня України, а також, звичайно, столиці. Решта просувалися у цьому напрямі досить повільно, продовжуючи традицію диспропорції у розвитку індустріальних та периферійних міст і містечок. Сам процес відновлення житлового фонду в УРСР відбувався з відчутними перекосами, характерними для всієї радянської економіки. Спочатку зводили заводи і вже потім будинки для звичайних громадян, чиїх зусиль, наснаги та розуму потребувала промисловість.

Не применшуючи значення житлової та інших болючих і нагальних проблем у визволених містах, задля справедливості все ж треба наголосити, що головним у стратегії виживання городян було задоволення їхніх скромних фізіологічних, безальтернативних потреб у їжі.

Надзвичайне становище, в якому після окупації опинилося населення визволених міст, вимагало і надзвичайних заходів. Державні ресурси, господарська діяльність, підпорядковані якнайшвидшому залученню всього і всіх до ефективної праці для потреб фронту, відбудовчим процесам, необхідність зберегти працездатність людей за умов вкрай обмежених продовольчих резервів стали причинами введення нормованого постачання продуктів харчування та промислових товарів.

Справді, ті вкрай обмежені кошти та товарні ресурси, які були у розпорядженні влади для того, щоб дуже скромно нагодувати людей та забезпечити їх найнеобхіднішими промисловими товарами, потребували раціонального розподілу поміж усіма верствами населення в містах України. У визволених містах УРСР відповідно до наказу Наркомату торгівлі СРСР від 13 листопада 1942 р. № 380 про впорядкування карткової системи (на хліб, хлібобулочні вироби, борошно, крупу, макарони, цукор і кондвироби, жири,

м'ясні і рибні продукти, а також на промислові товари — одяг, взуття, білизну, сірники, мило тощо) запроваджувалося нормоване постачання²⁷. У сільській місцевості картки не вводились. Хліб та інші продукти харчування видавалися там за талонами та списками лише окремим категоріям населення — лікарям, вчителям, зоотехнікам, інвалідам війни та деяким іншим особам. Пізніше до них долучилися працівники цукрової та інших галузей промисловості, підприємства якої розташовувалися у сільській місцевості, а також деякі інші категорії.

Налагодження нормованого постачання у визволених містах України вимагало вжиття першочергових заходів, серед яких був облік наявного населення, складання відповідних списків, а також створення спеціального розподільчого і контролюючого апарату. Ця організаційна робота вимагала певного часу, тому ще до видачі карток хліб та інші продукти городянам розподіляли за складеними нашвидкуруч списками. Трохи пізніше ввели денні та разові талони, оскільки існували певні труднощі для налагодження друку цих важливих документів. Так, у Києві з метою регулювання розподілу продуктів харчування у перші дні були введені десятиденні разові талони, а вже з 1 січня 1944 р. — місячні картки на продукти та обіди в їдальнях²⁸. У Вінниці ці важливі для життя документи населення отримало лише на п'ятий місяць після визволення. Затримка ж на 3—4 місяці запровадження чітко функціонуючої карткової системи спостерігалася практично в усіх містах УРСР. Час очікування на картки у Черкасах, Житомирі, Сумах та інших невеликих містах проходив не так болісно, як, скажімо, у Києві чи Харкові, оскільки там переважали приватні будинки з присадибними ділянками і прохарчуватися було легше, ніж в індустріальних мегаполісах.

Не вдаючись до поглибленого аналізу створення та функціонування всіх ланок карткової системи, зауважимо лише, що вона протягом усього п'ятирічного існування (до грудня 1947 р.) зазнавала серйозних реформувань, пов'язаних як з об'єктивними, так і з суб'єктивними обставинами, а самі картки цінувалися нарівні з золотом. Тим, хто мав нещастя загубити, скажімо, місячні картки, загрожувало голодне або напівгольне животіння, оскільки, як правило, картки не дублювалися. Відновлювалися втрачені картки у виняткових випадках. Дуже важко було довести, що картка дійсно була викрадена. Спрямованість відповідних органів на ще більшу суворість у вирішенні цих питань була непохитною. Це пояснювалось не в останню чергу і тим, що у воєнний та повоєнний час процвітала спекуляція картками.

Раз на місяць відбувалася перереєстрація карток робітників для того, щоб зняти з обліку тих, хто звільнився. Працездатним громадянам, які не влаштувалися на роботу, видавали лише картки на хліб, з постачання жирами і м'ясом вони знімалися. Мешканці приміської зони, де картки не видавалися, у разі влаштування на роботу отримували їх нарівні з городянами²⁹.

Однією з особливостей тогочасної системи соціального забезпечення було те, що влада позбавляла пенсій, утримання, а відтак і карток, завдяки яким можна було якось прохарчуватися, дружин тих військовослужбовців, які потрапили до полону або були розстріляні за “контрреволюційними”

статтями Кримінального кодексу. Упродовж війни і певний час після неї поза державною системою постачання опинилися ті, хто був позбавлений виборчих та інших прав. Треба підкреслити, що такі громадяни не прописувалися у великих містах і перебували у статусі т. зв. мінусників, тобто осіб, які мали право селитися лише за 50-м кілометром від великих міст УРСР.

Без грошей картки не отоварювалися, і тому рівень забезпечення продуктами харчування кожної родини залежав від того, скільки працюючих та утриманців у ній було. Розмір самої зарплати, пенсії, допомоги або стипендії (для студентів і учнів ремісничих училищ) суттєво впливав на рівень забезпечення і споживання*. Варто зважати і на ту важливу обставину, що більшість працюючих у досліджуваній період практично ніколи не отримували зарплати у повному обсязі, оскільки з неї в обов'язковому порядку вираховували близько 20—25% т. зв. воєнних та інших податків. Отже платоспроможність переважної більшості населення була досить низькою, хоча й державні ціни на нормовані продукти протягом війни залишалися фіксованими й невисокими. А за самими картками можна було придбати дуже обмежений продукто-вий набір. Додаткове харчування люди видобували собі шляхом обміну речей на базарах, у мандрах в ближні села, вирощуючи на присадибних ділянках овочі, фрукти тощо. Тож зважаючи на середній рівень матеріальних статків громадян, обов'язкові воєнні позики, податки, а також базарні ціни, що злетіли вгору одразу після визволення — масло тваринне — 1000 крб., хліб житній — 30 крб., картопля — 60 крб. за кг³⁰, — можна собі уявити, наскільки важко було виживати міським мешканцям о тій порі.

Аналіз документів, свідчення очевидців тієї доби переконують у тому, що рівень карткового постачання для більшості громадян був далеко недостатнім і давав змогу задовольняти лише фізіологічний мінімум. У багатьох родинах, де картки були не у всіх, доводилося виживати на одну—дві картки трьом—чотирьом особам. Тому дуже важливими факторами карткової системи, через яку здійснювалося постачання продуктами харчування, були чинні норми та їх диференціація.

Норми постачання диференціювалися залежно від ролі, яку відігравав той чи інший громадянин у створенні оборонної могутності країни з урахуванням важкості виконуваної роботи та орієнтувалися на соціальні принципи, пануючі в суспільстві.

В ході організації карткової системи виникла досить складна, хоча й прозора, ієрархія груп і підгруп. Диференціація відбувалася за 4 групами (категоріями) населення: а) для робітників і прирівняних до них осіб (інженерно-технічних працівників промислових підприємств, робітників зв'язку та

---

* Середня зарплата міського населення УРСР становила приблизно 300 крб. (Підраховано за даними довідки Статуправління УРСР "Чисельність робітників і службовців та фонд заробітної плати за березень 1944 р. по наркоматах і організаціях УРСР" (ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 1242. — Арк. 96—105)). Розмір пенсії та допомоги тим громадянам, що тимчасово або взагалі втратили працездатність чи годувальника, коливався від 100 до 250 крб., стипендії — трохи більше 100 крб.

транспорту, вчителів, робітників науки, мистецтва та літератури, медичних працівників, донорів та ін.); б) службовців та прирівняних до них; в) утриманців та прирівняних до них; г) дітей віком до 12 років включно (постачання дітей залежало від їхнього віку: менші отримували продуктовий набір за вищими нормами).

Особливо помітною у картковому постачанні була диференціація (категорійність) за сферою зайнятості. Так, до першої категорії належали робітники оборонної, вугільної, нафтової, хімічної промисловості, металургії, машинобудування, лісохімічних підприємств, транспорту, будівництва оборонної і важкої промисловості; до другої — працівники всіх інших галузей промисловості. Окрему групу становила номенклатура, представники якої, хоча й постачалися, принаймні декларовано, за нормами першої категорії, проте мали свої відчутні переваги перед іншими громадянами.

Рівень постачання в цілому, місячні норми на продукти* міських мешканців залежали і від того, у якому регіоні вони проживали. Загальні обсяги постачання продовольством для кожного з регіонів визначалися у відповідності до встановленого центром рівня, зумовленого принципом індустріального прагматизму. Великі та промислові міста мали досить відчутні преференції у цій сфері й до війни. Після окупації відбулося певне коригування у бік ще більшої стратифікації поміж індустріальними і сільськогосподарськими регіонами республіки.

Декларовані преференції в забезпеченні продуктами харчування мали певні категорії міського населення: інваліди війни, діти, матері, які годували немовлят, хворі на туберкульоз.

Упродовж всього досліджуваного періоду безпритульні, незалежно від свого регіонального місцезнаходження, на жаль, потрапляли до числа тих громадян, які не підлягали обліку, оскільки не мали постійних помешкань і, відповідно, не могли отримати карток на нормоване постачання. Їхній "споживчий кошик" залежав від власних зусиль, завдяки яким можливо було щось добути собі для підтримання життя. Тому вони жебракували і, що найгірше, крали на базарах. Натомість у дитячих будинках місцева влада намагалася налагодити нормальне постачання продуктами харчування, хоча в той час це було складно зробити. Інвалідам війни, родинам військовослужбовців, хворим на туберкульоз, жінкам, які годували немовлят, держава гарантовано додавала до загального пайкового утримання певну кількість продуктів. Цим категоріям людей до свят видавали: інвалідам і членам родин вій-

* Робітники та інженерно-технічні працівники, що належали до 1-ї категорії, отримували на місяць 2200 г м'яса (риби), 900 г жирів і 1500 г круп (макаронів). Ці ж норми для робітників та інженерно-технічних працівників, що належали до 2-ї категорії, коливалися від 1800 до 1200 г, жирів — 400—300 г, круп-макаронів 1200—800 г. Норми утриманців за згаданими продуктами становили відповідно — 500, 200 і 800 г, дітей — 400, 300 і 800 г. І нарешті керівні працівники районних, радянських і партійних органів постачалися за підвищеними та особливо підвищеними нормами, у відповідності до яких вони отримували щомісяця 3500—3200 г м'яса (риби), 900—600 г жирів і 2000—1500 г круп (макаронів).

ськовослужбовців — горілку, дітям і хворим — молоко та білий хліб, іноді — кондвироби.

Диференціація в постачанні продуктами харчування мала досить відчутні й позитивні риси для вищої партійної, радянської, інтелектуальної еліти і становила важливу частину її привілеїв. Отримання продуктів понад карткову систему відбувалося через мережу закритих спецрозподільників.

Увага до належного постачання номенклатури була виявлена ще задовго до визволення всієї території України. У відповідності до постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 р. “Про постачання керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій” ЦК КП(б)У затвердив списки вищого керівництва республіки за трьома групами для пільгового постачання за підвищеними нормами через мережу Головгастрономторгу. До першої групи в УРСР належали партійні, комсомольські, радянські та профспілкові керівники республіканського та обласного рівнів, що прирівнювалися до робітників “особливого списку” (вугільної, металургійної та інших галузей промисловості), до другої і третьої — міські та районні функціонери, які прирівнювалися до транспортників³¹. Керівники вищої і середньої ланки мали додаткові літерні обіди, сухі пайки, 100 г хліба на вечерю і багато чого іншого³².

Продовжуючи піклуватися про номенклатурних працівників, ДКО постановою від 16 січня 1944 р., окрім вже згаданих пільг, встановив додаткове харчування для партійних, радянських, комсомольських та господарських функціонерів. Трохи згодом — 25 березня 1944 р. — спільною постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У запроваджувалося додаткове харчування для номенклатурних працівників, які прибували на Україну зі східних областей СРСР³³.

Інтелектуальна еліта республіки також входила до числа привілейованих городян. Як і партійна та радянська номенклатура, вона мала свої окремі заклади громадського харчування: закриті їдальні АН УРСР, спілок письменників, композиторів, художників.

У визволених містах перш за все налагоджувалося забезпечення хлібом, оскільки він був головним продуктом харчування практично для всього міського населення. Ним за картками постачалися всі без винятку міста, робітничі селища та майже все населення в них, у той час, коли на м'ясо, рибу, крупу та макаронні вироби карткова система була введена не для всіх^{**}. На відміну від інших продуктів харчування, встановлена норма хліба була не місячною, а денною, що вимагало чіткої роботи всіх організацій, пов'язаних із постачанням хлібом. Карткові норми на хліб офіційно були диференційовані менше, ніж на інші продукти харчування. Так, для працюючих на вироб-

* У спеціальному таємному додатку до згаданої постанови була затверджена загальна кількість керівників республіканського рівня — 1305 чол. і їх розбивка за групами. До першої належало 280 осіб, до другої — 510 і до третьої — 515 осіб.

** Приватні торговці, працездатне населення, яке не влаштовувалося на роботу, а також деякі інші категорії осіб інших продуктів, окрім хліба, за картками не отримували. Пізніше хліб за картками отримувало все міське населення лише у Києві та Харкові.

ництві вони коливалися у 1943—1944 рр. від 800 г на день для першої категорії до 600 г — для другої, службовці та утриманці одержували відповідно 500 і 400 г хліба на день³⁴.

Треба підкреслити, що якість хліба не завжди відповідала стандартам, оскільки в найбільш напружені моменти, коли зерно не завозили вчасно, борошно заміняли сурогатними сумішами, схожими на пресовану тирсу або додавали картопляне лушпиння і т. ін. Траплялися і перебої з постачанням цього найголовнішого продукту. Так, наприкінці 1943 р. у Києві та інших містах спостерігалися величезні черги за хлібом. Населення вистоювало у тих чергах годинами. Причини полягали в тому, що діючі пекарні не були повністю завантажені роботою внаслідок нестачі транспортних засобів. Часто-густо борошно та паливо підвозилися із запізненням і в недостатній кількості. У столиці замість необхідних 100 т хліба фактично випікалося 72—75 т цього життєво необхідного продукту³⁵.

Напруженою залишалась ситуація з постачанням хлібом за картками і наступного року. Навесні, влітку і восени 1944 р. фіксувалися непоодинокі випадки, коли борошна не вистачало для того, щоб забезпечити хлібом міське населення. В одній з урядових телеграм у жовтні 1944 р. М. Хрущов писав до Москви, що союзний наркомат торгівлі місяць від місяця недодає Україні борошна з ринкових фондів, внаслідок чого в деяких областях родини військовослужбовців, робітники, учителі та інші не забезпечуються хлібом. Окрім цього зазначалося, що обсяги картоплі, запланованої в якості домішок до хліба, зокрема у жовтні 1944 р., зовсім не виділені, оскільки “заброньовані для потреб армії”. Тому М. Хрущов особисто просив В. Молотова скасувати “домішки картоплі і виділити додатково у жовтні 8560 тонн борошна” для визволених районів України³⁶.

Купити хліб можна було і в закладах комерційної торгівлі та на базарі, де він був дуже дорогий. Ціна пайкового житнього хліба — основного продукту для більшості населення визволених міст України — в різних регіонах коливалась від 75 коп. до 1 крб. 15 коп. за 1 кг, тоді як його комерційна ціна становила 8—10 крб. за кілограм³⁷.

Інші продукти харчування надходили до споживачів у містах не так оперативно, як хліб. Постачання ними налагоджувалося значно складніше, хоча відповідні плани складалися ще задовго до визволення того чи іншого населеного пункту. Розповсюдженням явищем ставала заміна зазначеного у картці продукту. М'ясо замінялося субпродуктами, частіше консервами, цукор — кондвиробами низьких гатунків, замість риби також видавали консерви і т. ін., що, звичайно, мало свої об'єктивні причини, зазвичай пов'язані з неспроможністю централізованих фондів забезпечити існуючі потреби, або з іншими обставинами.

Варто підкреслити, що в стратегії виживання міського населення певну роль відігравала робота закладів торгівлі, через які, власне, і здійснювалася реалізація того обмеженого асортименту продуктів, який можна було придбати за картками. Функціонування цих установ, як зрештою й інших, о тій порі відбувалося зі значними ускладненнями. Наприклад, восени 1943 р. у

містах України готові для відкриття магазини не працювали через відсутність у них товарів³⁸. На початку 1944 р. процентні показники темпів відновлення державної торгівлі за 9 визволеними областями України порівняно з 1941 р. становили 18,5 %. Проте такий низький відсоток був пов'язаний не з гальмуванням роботи, а з тим, що місцеві торги передавали значну частину своїх вже відновлених точок відділам робітничого постачання (російськомовна абрєвіатура — ОРС)³⁹.

На 1 червня 1944 р. в УРСР вже функціонувало 14 775 одиниць мережі роздрібної торгівлі і споживчої кооперації з тих 76 968, що працювали до війни⁴⁰. З 15 714 підприємств громадського харчування державної і кооперативної торгівлі стали до ладу 3529⁴¹, або приблизно п'ята частина довоєнного рівня.

Від квітня 1944 р. почали працювати державні магазини і ресторани, де можна було вільно придбати продукти за “комерційними” цінами, які в декілька разів перевищували пайкові. Функціонування комерційних магазинів давало змогу городянам понад встановлені норми купити продукти. За висловом російського дослідника О. Любимова, ці альтернативні джерела придбання продуктів “стали свого роду економічною розвідкою”⁴² перед скасуванням карткової системи і переходом до вільної торгівлі.

Аналізуючи стратегію виживання міського населення в останні роки війни, варто особливу увагу зосередити на вже згаданих відділах робітничого постачання. Налагодження їхньої роботи стало чи не найважливішим організаційним заходом у сфері забезпечення продуктами працюючих городян, оскільки у містах з розвиненою промисловістю ОРСи взяли на себе основний тягар нормованого постачання. Вони могли краще, ніж торги, що раніше обслуговували все населення міста, організувати роботу магазинів та їдалень, підпорядкувавши їх інтересам виробництва, здійснюючи цільове забезпечення тих, хто сприяв відбудові соціальної сфери господарства. Непрацюючі на тому чи іншому підприємстві не могли потрапити до орсівських магазинів та їдалень. Вже наприкінці війни 48 % всіх робітників, що перебували на нормованому постачанні, обслуговувалися в ОРСах. В одному лише Києві в травні 1944 р. нараховувалося 38 ОРСів. У цей же час були відновлені та активізували свою роботу у визволених містах УРСР 82 підсобні підприємства, з яких 27 випікали хліб для населення, 13 — виготовляли алкогольні напої⁴³.

Специфікою відділів робітничого постачання було те, що окрім товарів, які вони діставали з державних резервів, їм дозволяли залучати й децентралізовані фонди. ОРСи вирощували й виробляли власну продукцію на базі переданих їм радгоспів, у підсобних господарствах, теплицях й парниках, на городах.

Зацікавленість підприємств і організацій у розвитку підсобних господарств підсилювалася встановленим порядком розподілу продукції з них: 50 % м'яса, зерна і риби і повністю всі інші продукти (картопля, молоко, яйця тощо) спрямовувалися винятково для потреб робітників і службовців понад карткові норми⁴⁴, що було дуже важливою обставиною в умовах тогочасного гострого дефіциту продовольства. Людям, зайнятим на підприємствах, що

мали ОРСи, у скрутних умовах воєнної доби виживати було значно легше, ніж іншим.

У цей складний період певною підтримкою для городян стало індивідуальне городництво. Розміри ділянок, що виділялися під городи для окремих осіб, не повинні були перевищувати 0,15 га, хоча ці норми певною мірою коливалися залежно від наявності землі. Траплялося й так, що люди освоювали ділянки у приміській зоні без будь-якого дозволу. Влада іноді закривала на це очі, оскільки це допомагало їй вирішувати питання, пов'язані із забезпеченням людей продуктами харчування. Вже навесні 1945 р. чисельність городян, які володіли ділянками землі у приміській зоні, збільшилася порівняно з цим же періодом 1944 р. на третину. Колективними й індивідуальними городами в УРСР у 1945 р. було зайнято 385,5 тис. га землі, їх обробляли 2630 тис. виробників⁴⁵.

Треба визнати, що підсобні господарства підприємств, колективне та індивідуальне городництво відіграли позитивну роль у розширенні асортименту продуктів харчування, які надходили до столу міських жителів.

У більшості визволених міст УРСР суттєвою складовою стратегії виживання городян стали заклади громадського харчування, доля яких у загальному обсязі роздрібного товарообігу державної і кооперативної торгівлі збільшилася в УРСР з 13 % довоєнного рівня до 24 % у 1944 р.⁴⁶ Це було пов'язано з тим, що робітникам та службовцям у той час вигідніше було харчуватися в їдальні, ніж готувати вдома за умов відсутності необхідного набору продуктів. Борщі, супи, макарони з мінімальною добавкою інших продуктів стали звичною їжею навіть для тих, хто до війни взагалі не відвідував їдальні.

Мережа закладів громадського харчування у визволених містах відновлювалася досить швидкими темпами. У Харкові перші сім їдальні відкрили двері для своїх відвідувачів вже через чотири дні після визволення. Якщо наприкінці 1943 р. на визволеній території УРСР функціонувало лише 1753 закладів громадського харчування, з яких 308 належали місцевим торгам, 755 — ОРСам, 329 — тресту їдальні, то в лютому 1944 р. їх кількість становила 2192, тобто 38,1 % від кількості функціонуючих у 1941 р.⁴⁷ Треба підкреслити, що й ці, здавалося б, невисокі показники, досягалися зі значними труднощами, оскільки гостро бракувало матеріальних ресурсів, продуктів, а в самих їдальнях не вистачало посуду та меблів. Зваживши на стан справ у громадському харчуванні України, РНК УРСР 2 грудня 1944 р. видав розпорядження № 1497, згідно з яким на території республіки планувалося відновити діяльність раніше існуючих трестів їдальні Наркомату торгівлі УРСР в містах, а також Сумське, Миколаївське, Полтавське обласні управління громадського харчування, перейменувавши їх у відділи робітничого постачання⁴⁸.

Треба зауважити, що їдальні відвідували не лише звичайні робітники та службовці. Харчувалася там і номенклатура, яка, звісно, мала покращений раціон. Ще влітку 1944 р. у столиці почали жваво приймати своїх "особливих" відвідувачів — партійно-радянську номенклатуру, військових, науковців, митців та інших — 6 ресторанів⁴⁹. Ці пільгові категорії міського населен-

ня, звичайно, не так гостро відчували на собі обмеження та дефіцит, що стали головною ознакою часу для більшості городян.

Окремі категорії населення столиці України забезпечувалися продуктами харчування через мережу спеціальних магазинів системи Гастрономторгу. Цей перелік дає досить чітке уявлення, за якими принципами здійснювалося нормування у той час.

У магазині № 1 за спеціальними перепустками обслуговувалися науковці зі званнями професора, доцента, завідувачі кафедрами та кандидати наук, члени спілки письменників, а також заслужені артисти у загальній кількості 2243 чол. Магазин № 2 обслуговував таку ж кількість киян, що постачалися за I та IV категоріями, серед яких були працівники міськкому та обкому партії, міського та обласного виконкомів, наркомату торгівлі, Верховної Ради УРСР, наркомату закордонних справ, міськкому та обкому комсомолу, Держконтролю та Держкомфіну. Магазин № 3 був розрахований лише на 701 особу — співробітників ЦК КП(б)У та РНК УРСР. У магазині № 4 отоварювався 1571 громадянин з числа працівників наркоматів, республіканських та обласних організацій, які постачалися за I-ю категорією, але не увійшли в обслуговування магазином № 2. Магазины № 5 та № 6 були призначені для робітників II та I категорій, депутатів та ін.⁵⁰

Навесні 1944 р. додаткове постачання за лімітами для керівних працівників (у відповідності до розпорядження РНК УРСР від 16 лютого 1944 р.) у м. Києві, де їх було найбільше, його отримували 459 осіб за I-ю категорією, 900 — за II-ю і 1350 — за III-ю категорією⁵¹.

На відміну від привілейованих верств городян звичайні мешканці міст у зв'язку з мізерністю, малою альтернативністю державного постачання, високими цінами комерційної торгівлі змушені були шукати додаткові джерела самозабезпечення. Важливими для них ставали базари, де можна було виміняти або купити продукти харчування. Це мало особливе значення для тих, хто не потрапив до числа “гарантованих споживачів” і для кого базар взагалі залишався єдиною можливістю добути собі хоч якісь продукти.

Якщо роздрібні ціни в державних магазинах були незмінними і порівняно низькими (на відміну від комерційної торгівлі), то на базарах ціни встановлювалися стихійно, залежно від попиту та пропозицій. Враховуючи те, що наприкінці 1943 р. понад половину своїх потреб міські мешканці покривали за рахунок колгоспного ринку — ціни на ньому зросли і стали просто запаморочливими. Так, за середньомісячної зарплати по УРСР 300 крб. за кілограм м'яса доводилося платити від 200 крб. у Києві до 90 — в Кіровограді (до війни — від 7 до 14 крб.). Літр молока на базарах столиці коштував 75 крб., Полтави — 40 (до війни — від 1,4 до 2,0 крб.), ціна на десяток яєць коливалася поміж названими містами від 58 крб. (у Києві) до 20 у Вінниці (до війни — від 3,5 до 5,8 крб.), масла тваринного відповідно — від 1100 до 300 крб. (до війни — від 21,5 до 30,0 крб.)⁵². Пізніше ціни дещо знизилися, втім залишалися дуже високими впродовж всього 1944 р. і лише наприкінці війни трохи поповзли вниз і перевищували довоєнні лише у 5—6 разів.

Отже, цілком очевидно, що забезпечити себе базарними продуктами на зарплату було практично неможливо. Хоча люди примудрялися викручуватися і якось підтримували свій життєвий рівень, купуючи продукти харчування й на базарі. Хтось вимінював цінні речі або пайковий хліб у селян, інші задовольнялися кілограмом м'яса на місяць, а більшість не куштувала його у ті скрутні дні взагалі. На базарах процвітала спекуляція, яку, незважаючи на відповідні заходи влади, неможливо було зупинити.

Більшість з тих, хто пам'ятає ті роки, згадує базари (а не нормоване державне постачання) як єдине надійне джерело якогось харчування. Якщо пайкового хліба, круп та деяких інших продуктів вистачало на дуже обмежений час, то картопля чи один літр молока на тиждень, придбані на базарі, залишали приємні спогади в ті важкі дні для городян. Родини, які отримували за картками на годувальника мізерну кількість тютюну або цигарок, накопичували їх і згодом вимінювали на гостродефіцитні продукти на базарі. Деякі винахідливі жінки ліпили вареники, готували іншу "нехитру" їжу, купували сирі яйця, варили їх і продавали все це вже як готову продукцію на стихійних маленьких базарах (які називали о тій порі "лінивими" або "вечірніми") робітникам, які поверталися ввечері з фабрик та заводів, намагаючись таким чином заробити гроші й підтримати сімейний бюджет. Все це було частиною стратегії виживання у визволених містах України.

Іншим додатковим джерелом забезпечення в досліджуваний час стали т. зв. мінки — своєрідні комерційні угоди, народжені людською ініціативою в злиденних умовах життя. Міські мешканці вирушали до сільської місцевості з метою виміняти свій одяг та інші речі на будь-які харчі. Такого роду "мандрівки" практикувалися городянами й до окупації, під час неї та пізніше. Для тих, хто мав здоров'я і можливість пішки (або з великими труднощами якимось транспортом) дістатися села, щоб там видобути картоплю чи навіть сало, це ставало відчутним "приварком" до скромного раціону.

Окрім продуктів харчування, городянам гостро бракувало одягу та взуття, які (в дуже обмежених обсягах) вони теоретично мали право придбати також за картками.

Вітчизняна легка промисловість, яка мала б забезпечувати населення одягом та взуттям, дуже повільно ставала на ноги. Більшість її заводів та фабрик були зруйновані, а ті, що вціліли, одразу після налагодження своєї роботи розпочинали працювати для потреб фронту: шили шинелі, плащі-намети, чоботи, черевики військового зразка. Тому про відновлення повноцінного випуску предметів широкого вжитку в потрібних обсягах і виконання держзамовлення в конкретному регіоні або ж в УРСР у цілому для цивільного контингенту не могло бути й мови. Тим більше, що й до війни легка промисловість ніколи не йшла в ногу з часом. Її вироби відрізнялись від західних зразків не лише зовні, а й за якісними показниками.

У перші роки після визволення у забезпеченні населення товарами повсякденного попиту особливе місце відігравали місцева промисловість та кооперативи, які мали можливість відновити свою роботу оперативніше, ніж інші підприємства. Так, вже в лютому 1944 р. функціонувало 82 відновлених підсобних

виробничих підприємства, 18 з яких шили верхній одяг і головні убори, 16 майстерень виготовляли і ремонтували взуття⁵³, хоча цього було явно недостатньо. Наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. стан місцевої промисловості дещо поліпшився за рахунок широкого залучення до виробництва інвалідів війни, опанування ними окремих професій (шевця, чоботаря, майстра залізних виробів та ін.). Збільшився випуск товарів промкооперації та міської промисловості.

В перші місяці після визволення міст України на повний голос заявили про себе кустарі, які стали певною альтернативою підприємствам легкої промисловості, оскільки (хоча й дуже в обмеженій кількості) шили взуття, одяг, виготовляли посуд та інші вироби широкого вжитку.

На тлі такого незадовільного стану легкої промисловості, а відтак і вкрай мізерного забезпечення городян найнеобхіднішими речами, не можна не звернути увагу на тогочасні хиби у плануванні. Традиційно звіти не віддзеркалювали справжнього стану речей із постачанням, оскільки часто-густо маніпулювали цифровими показниками, подаючи їх у грошовому виразі, не акцентуючи на асортименті та рівні забезпечення кожного громадянина. Зазвичай під 100 % закладалися норми, далекі від реальних потреб людей. Тому коли в звітах наводилися відсотки виконання планових поставок, які не перевищували 20—50 %, треба сприймати їх реально як такі, що не відповідали навіть вказаним показникам, і в жодному разі не могли задовольнити навіть скромних потреб городян в одязі, взутті та інших найнеобхідніших речах. Більшість сучасників тієї доби пригадують, що придбати в магазині одяг чи взуття за картками було дуже важко. Натомість на полицях магазинів стояли порцеляна, пудра, фаянс, що ніяким чином не могло вплинути на задоволення найперших і гострих потреб городян.

Треба зауважити, що місцева влада досить реально прогнозувала великі труднощі з постачанням населення визволених міст товарами легкої промисловості, тому заздалегідь, як і у випадку з продуктами харчування, намагалися вжити відповідних заходів. Не сподіваючись на швидке відновлення підприємств легкої промисловості, напередодні визволення східних областей УРСР союзний уряд 12 квітня 1943 р. ухвалив досить практичне і доречне рішення: “Зобов’язати головне інтендантське управління Червоної армії виділити у розпорядження РНК УРСР у II кв. того ж року з відремонтованого військового обмундирування: 2500 комплектів гімнастсьорок і шаровар, 2500 пальт або піджаків з тих, що були зібрані від населення, 2500 речових мішків і 1000 рушників”. Окрім цього Наркомат легкої промисловості зобов’язувався негайно виділити для РНК УРСР 5000 дециметрів юхти і 1 т жорстких шкір за рахунок фондів УРСР, встановлених на II кв. 1943 р.⁵⁴

Асортимент одягу та інших речей, згаданих у документі, проливає яскраве світло на тогочасну систему забезпечення, зокрема на її якісний бік. По-перше, стає зрозумілим, що речі з військового спорядження, як і вже не нові речі, в той та в пізніші часи були цілком природним, якщо не єдино можливим і бажаним вбранням для багатьох людей. По-друге, можна пересвідчитись, що допомога в досліджуваний час йшла в обидва боки — від громадян до армії і від армії до громадян, які того гостро потребували.

У заявці на постачання промисловими товарами населення визволених областей УРСР, складеній у серпні 1943 р., заздалегідь закладався гострий дефіцит усіх товарів для городян України: передбачалося отримати у III кв. на одну особу в середньому бавовняної тканини на 1,71 крб., вовняної відповідно на 0,44, трикотажних виробів — 0,56 і парфумерії на 1,25 крб.⁵⁵ Трохи пізніше, вже на IV квартал, в аналогічному плані-заявці “запити” населення визволених областей УРСР були конкретизовані як за асортиментом, так і за регіонами. Передбачалося постачати городян, поділяючи міста України на індустріальні і сільськогосподарські, в зв’язку з чим останні мали отримувати удвічі менше, ніж перші. Більшість міст України концептуально повинні були отримувати на 50 % менше, ніж, скажімо, такі індустріальні центри, як Ворошиловград, Сталіно, Харків чи Київ. Так, якщо мешканцям згаданих міст мало надійти швейних товарів у середньому на 2 крб. на одну особу, то полтавчанину — на 1 крб., трикотажу — відповідно на 1 і 0,5 крб. Таке співвідношення спостерігалось і щодо шкіряного взуття, панчох, шкарпеток тощо⁵⁶.

У той же час нарком торгівлі СРСР на клопотання керівництва УРСР за рахунок республіканських фондів за планом на IV кв. 1943 р. для постачання “спецконтингенту”, які іменувалися в діловому мовленні партійні та радянські керівники, виділив 1000 пальт, стільки ж костюмів і шкіряного взуття, а також 2000 пар білизни, які були відправлені з Москви до Києва у вагонах пасажирського поїзда і прибули до столиці 23 листопада⁵⁷. Можливо ці обсяги, з урахуванням гострого дефіциту, і не були такі вже великі, проте порівняно з 50 копійками, виділеними для звичайного громадянина на білизну й іншими “подушними” нормами, виглядають справді вражаючими.

Не покращилася ситуація і в 1944 р., а більшість з тогочасних мізерних надходжень в першу чергу потрапляла до магазинів великих заводів та фабрик, звідки за спеціальними ордерами розподілялася серед працюючих там.

Картки на промислові товари, на відміну від продуктових та хлібних, видавалися зазвичай на 6—9 місяців. Вони мали певну кількість купонів-одиниць, які зараховувалися при продажу окремих товарів: для робітників і інженерно-технічних працівників — 125, службовців — 100, утриманців, дітей до 12 років і учнівської молоді — 80 купонів. Для прикладу, купуючи пару чоловічого або жіночого шкіряного взуття, сплативши її вартість, покупець повинен був здати 50 купонів-одиниць, за дитячі сандалі — 20, жіноче вовняне плаття — 60, пару шкарпеток або панчох відповідно — 5 купонів⁵⁸.

У визволених містах центральної України придбання одягу або взуття за промтоварними картками для всіх без винятку городян було великою рідкістю. Держава вжила в досліджуваний період таких заходів, щоб продаж товарів мав стимулюючий характер для тих, хто працював на виробництві, що, звісно, мало дискримінаційний характер стосовно всіх інших верств населення. В окремих промислових регіонах республіки, на важливих відбудовних об’єктах були встановлені додаткові норми видачі промислових товарів. Одягом та взуттям видавали премії передовикам виробництва. Проте й ці “стимулюючі” заходи були вкрай обмеженими. Так, звітуючи про стан забезпечення населення промисловими товарами в столиці, серед іншого як

позитив зазначалося, що упродовж 1945 р. робітникам заводів та фабрик вдалося видати по одній парі нижньої білизни⁵⁹.

Зважаючи на матеріальні статки городян України і ціни в державній торгівлі, де скромний чоловічий костюм, наприклад, коштував у середньому 300 крб. і майже стільки ж — шкіряні черевики, а гумове взуття — 43—45 крб., можна уявити собі, що реально могла дозволити собі придбати людина за картками. Так, студенти вузів, які отримували стипендію трохи більше 100 крб., не могли придбати на свої гроші практично нічого. Їм ледь-ледь вистачало на тиждень харчування. Студентка сільськогосподарського інституту Білої Церкви А. Котляренко, яка вже була демобілізована і вступила до вузу, 5 січня 1945 р. у листі до батьків писала: “Ходжу гола й боса, купити на базарі нема за що, холод такий, що душу не зігрієш. Краще було б на фронті загинути...”⁶⁰.

Державна торгівля була головним, але не єдиним каналом надходження товарів до споживачів. Винахідливість та заповзятливість міського населення викликає сьогодні в умовах ринкових відносин справжнє здивування. Люди, які володіли певними навичками, шили “з нічого” (старих шматків тканини, парашутів, гардин, військового обмундирування та ін.) нові речі, перелицьовували зношений одяг.

Одночасно з державними закладами торгівлі у визволених містах почали розгортати свою діяльність і комерційні, в яких купувати речі могла дуже обмежена кількість городян, через дуже високі ціни. Інші ж мусили задовольнятися тим, що передбачало тогочасне нормоване постачання за відповідних умов його диференціювання.

До речі, й у державній торгівлі до певного часу купувати промислові товари могли далеко не всі городяни, оскільки ще у вересні 1943 р. РНК і Наркомат торгівлі УРСР ухвалили відповідне розпорядження, згідно з яким у зв'язку з обмеженістю надходжень взуття, готовий одяг, трикотаж та бавовняні тканини відпускалися лише сім'ям військовослужбовців, школам, інвалідам, працівникам мистецтва, а також для обладнання закритих установ⁶¹.

Окрім згаданого, людей, які повернулися до рідних міст внаслідок отриманих на фронті каліцтв, держава намагалася підтримати, надаючи їм допомогу у вигляді матеріальних виплат, а також дровами, торфом і окремими видами продуктів харчування. В Українській РСР, за даними на 1 січня 1945 р., інвалідам видали 62 862 м мануфактури, 16 408 пар взуття, 1163 пари гумових калош, 1653 пальта, 1611 костюмів, 4999 трикотажних комплектів, 7889 комплектів білизни, 1243 комплектів постільної білизни, 11 468 предметів білизни, 11 468 предметів різноманітного одягу⁶².

Серед тих, кому держава намагалася допомогти промисловими товарами, були і члени родин військовослужбовців. Треба зауважити, що обсяги та якість речової допомоги залежала від декількох факторів, зокрема й того, до якого складу належав член цієї родини: офіцерського чи рядового. Першим, зазвичай, видавали речі швидше і кращі. За цим стежили спеціально утворені органи — управління при РНК УРСР, відділи при виконкомах Рад, а також громадські комісії, яких у досліджуваний період по УРСР нараховувалося 17 125⁶³. Ці громадські утворення спромоглися провести досить велику роботу, зокрема й з

обліку членів родин військовослужбовців, які потребували речової допомоги. В цілому на облік до 1 січня 1945 р. було взято 3 938 867 родин, з яких державну допомогу отримували 1 483 487 родин, а пенсії — 323 044 родини⁶⁴.

Трохи кращими, на відміну від інших міст республіки, були справи в столиці. Вже в червні—липні 1944 р. до київського відділу Воєнторгу на обслуговування було прикріплено 7660 осіб з сімей військовослужбовців, з них офіцерів-інвалідів війни — 825 осіб⁶⁵. Всі вони час від часу отримували чи то нове взуття та одяг, чи речі, що надходили до визволених міст з інших джерел, про що йтиметься нижче.

Найбільш незахищеними від страждань воєнної доби і знедоленими були діти, які втратили батьків. Вони, поряд із вже згаданими категоріями громадян, цілком справедливо потрапили до категорії привілейованих осіб, які повинні були постачатися державою в першу чергу. З цього приводу у той час вийшло чимало постанов, розпоряджень та рішень, через які червоною ниткою проходило гасло: потреби дітей необхідно прирівняти до потреб фронту. Для керівництва цією роботою при РНК УРСР була створена Республіканська комісія допомоги дітям на чолі з письменником М. Бажаном. Аналогічні комісії працювали при міських та районних Радах депутатів трудящих.

Про заходи, що вживалися задля покращення ситуації в забезпеченні найменших мешканців міст України, зокрема безпритульних або бездоглядних, які за тих чи інших обставин опинилися в дитячих приймальних пунктах і спецрозподільниках НКВС, свідчить лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР Н. Кальченка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка від 18 травня 1944 р. У ньому серед іншого зазначалося: “На 1 травня 1944 р. у визволених областях України організовані і функціонують 32 дитячі приймальні пункти... У багатьох з них, особливо в областях Київській, Дніпропетровській, Полтавській, Чернігівській, Кіровоградській, Миколаївській, діти сплять без матраців, немає ковдр, відсутня постільна білизна і верхній одяг...”. І далі дописувач просив дати вказівку Наркомторгу УРСР про відпуск для згаданих установ НКВС в централізованому порядку необхідної білизни та взуття⁶⁶.

Упродовж 1944—1945 рр. у дитячих установах (дитбудинках і спецрозподільниках) були проведені перевірки, в ході яких встановлено, що більшість з них перебуває в поганому стані, а наряди на промислові товари, які виділяються для дитбудинків, не завжди отovarюються достатньою мірою. У багатьох дитячих установах гостро бракувало одягу, взуття, посуду. На кінець 1944 р. майже половина дітей не мала теплої верхньої одягу, лише на третину були задоволені потреби в матрацах та постільній білизні, близько 50 % малечі не мали ніякого взуття, тому змушені були гуляти по черзі⁶⁷.

Допомога, що надавалася дитячим будинкам державою, громадськими організаціями, була дуже далекою від необхідної, і, що найголовніше, більшість дітей перебувала поза цими установами і тому підтримати їх не видавалось можливим. Тому й вешталися вулицями міст тисячі обірваних дітей, яких лише по війні вдалося більш-менш пристойно влаштувати.

На відміну від згаданих категорій громадян у кращому становищі перебували ті, хто користувався спеціальними пільгами і міг придбати речі у спе-

ціальних розподільниках. Створення кращих умов для постачання певних груп населення за рахунок обмеження або й повного припинення доступу до закритих магазинів та їдалень інших громадян, в сутужних умовах постопукаційної України виглядало справжнім моральним випробуванням для нужденних городян, які мусили це спостерігати і не мали такої можливості самі.

Ще в грудні 1943 р. відкрили двері для своїх привілейованих відвідувачів перші три закриті магазини спецторгу НКВС і два — воєнторгу⁶⁸. Ширшою стала їх мережа вже в травні 1944 р., коли для спецконтингентів почали працювати спеціальні магазини-розподільники. Поряд з партійно-радянською номенклатурою, представниками НКВС і військової верхівки лише незначна частина обласного керівництва також забезпечувалася одягом та взуттям за спеціальними ордерами і талонами, пізніше — наприкінці війни — лімітними книжками. Останні становили, власне, позакарткове промтоварне постачання в досить солідних для того часу обсягах (від 1000 до 750 крб. на кожного номенклатурного працівника, залежно від рівня)⁶⁹. Це стало дуже суттєвою підтримкою для згаданих осіб, якої не мали і не могли мати в той час звичайні городяни, що ледь-ледь зводили кінці з кінцями.

Говорячи про стратегію виживання пересічних громадян УРСР у визволених містах та констатуючи краще постачання “пільговиків”, все ж треба підкреслити, що їхня планка матеріального статку в останні воєнні й повоєнні роки була дуже низькою і незрівнянною з подальшими часами, коли номенклатура втратила почуття міри і вже не соромилася різючого контрасту між собою і народом, інтереси якого вона репрезентувала на всіх щаблях влади.

Городяни, більшість з яких не мала можливості забезпечити свої гострі потреби в одязі та взутті завдяки картковій системі, шукали інших джерел самозабезпечення. Такими джерелами в досліджуваний час стали базари та “барахолки”, на яких за шалені гроші можна було купити все, або вимінити якусь цінну річ вартістю кілька тисяч карбованців, наприклад, на пару чобіт. Купівля населенням вже використовуваних раніше речей була іноді єдиним шансом задовольнити нагальні потреби аби підтримувати більш-менш нормальне життя.

Наприкінці 1943 р. ціни на міських базарах України були однаково високими, хоча й дещо відрізнялися поміж собою в різних регіонах: коробка сірників — від 15 до 25 крб., керосин приблизно на одному рівні — 40—45 крб. за літр, 1 метр ситцю — 200—250 крб., нові резинові калоші в Києві були вдвічі дешевші, ніж у Полтаві — 1200 крб. проти 2500 крб. На інші речі ціни виглядали наступним чином: пара хромових рантових чобіт коштувала 6—7 тис. крб., ютових — 5—6 тис., чоловічих черевиків (кольорових шеврових рантових) — 4—5 тис., катушка чорних ниток — 100—125 крб., пара чоловічих шкарпеток 150—200 крб.; за один метр пальтового драпу треба було заплатити 1500—2000 крб., крепдешину — 1000—1500 крб., пальто тепле на ваті з хутряним комірцем та шовковою підкладкою — 7—8 тис. крб., валянки чоловічі білі — 1800—2000 крб., валянки чоловічі чорні — 2000—2500 крб.⁷⁰

Цілком очевидно, що за тогочасних статків звичайний городянин міг лише мріяти про якусь пристойну річ, або придбати на базарі хіба що метр ситцю чи пару шкарпеток. Проте на “барахолці” — досить актуальному для

того часу місці обміну та продажу речей, що вже були у вжитку, — міським мешканцям дійсно вдавалося якось викручуватися й шляхом нехитрих торговельних операцій добувати собі окремі речі. Барахолка становила обов'язкову частину всіх колгоспних базарів. І по війні люди купували там взуття, одяг, посуд, кухонне начиння і навіть меблі.

У декого з городян час від часу з'являлося взуття чи одяг імпортного походження. Ці речі не купувалися на базарі, а отримувалися за спеціальними ордерами на виробництві або через спеціальні комісії, що опікувалися проблемами і побутом інвалідів війни та членів сімей військовослужбовців. Светри, пальта, жакети, малознайомі для українських міст комбінезони іноземного виробництва потрапляли до міських мешканців з-за кордону.

Упродовж 1944—1945 рр. проблему забезпечення людей одягом у визволених містах України частково вдавалося вирішувати за рахунок гуманітарної допомоги, що надходила здебільшого з США, Великої Британії, Канади та окремих країн Латинської Америки.

Вже на початку 1944 р. до УРСР почали надходити посилки (з одягом, взуттям, ковдрами, білизною, іншими нерідко вже й не новими речами) з-за океану від представників української діаспори та інших громадських об'єднань США і Канади. Хвиля надходжень гуманітарної допомоги на початку 1944 р. досягла таких значних розмірів, що для контролю та розподілу її виникла необхідність в організації спеціальних структурних підрозділів при РНК УРСР та урядах союзних республік. Спеціально організовані бази “Різноекспорту” з'явилися в Києві, Львові та інших містах України.

Згідно з постановами РНК УРСР від 21 грудня 1944 р. та від 26 грудня 1944 р. виконкомом облрад було виділено носильні речі для інвалідів війни, сімей фронтників, партизанів та їхніх родин, робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, які постраждали від німецької окупації; а також для представників науки. Окремо було ухвалено постанову про виділення носильних речей для дітей-сиріт⁷¹.

Маючи конкретні цифри надходжень одягу та взуття з гуманітарної допомоги до кожної з визволених областей, можна скласти певне уявлення про те, як могли ці речі позначитися на забезпеченні людей (за умов справедливого їхнього розподілу). Поверхове порівняння цифрових показників і далеке від реальності гіпотетичне припущення, що речі о тій порі розподілялися справедливо, дало б змогу сподіватися, що якась частина цих досить солідних обсягів взуття та одягу могла потрапити практично до кожного мешканця всіх обласних центрів України. Втім, документи засвідчують, що ці речі, здебільшого, надходили (цілком справедливо) до інвалідів війни, членів сімей військовослужбовців, дитячих установ, робітників промислових підприємств. Значна частина їх за особистими розпорядженнями заступника голови РНК УРСР К. Караваєва розподілялася серед окремих категорій міських мешканців, які клопотали перед місцевою владою стосовно покращення свого побутового стану за рахунок речей з “американських подарунків” (науковці, діячі культури, спортсмени, вчителі тощо).

Зважаючи на справді злиденні умови, в яких опинилися діти, що втратили батьків, начальник управління НКВС по Київській області просив виділити 400

наволочок і 800 простирадл, 800 пальт і 600 хлопчачих костюмів для приймача-розподільника, організованого у Києві під егідою НКВС від грудня 1943 до липня 1944 р., який за час своєї роботи прийняв та розподілив по дитячих установах міста близько 2000 сиріт — дітей загиблих військовослужбовців та партизанів. Ця установа, що перебувала на утриманні місцевих органів влади, не мала жодного комплекту білизни та інших предметів одягу⁷². 18 липня 1944 р. таке ж клопотання надійшло і щодо виділення речей для інших приймачів-розподільників НКВС України, яких в середині 1944 р. налічувалося 41 (через них за перше півріччя пройшло 13 249 дітей-сиріт). Просили виділити для всіх 30 тис. метрів бавовняної тканини⁷³. Народний комісар охорони здоров'я І. Кононенко клопотав до К. Караваєва про виділення для дитячих ясел, дитбудинків і лікарень 80 тис. м тканини та 6 тис. комплектів дитячого взуття та постільної білизни для установ Київської області⁷⁴.

Партійно-радянська номенклатура також задовольняла свої потреби з цієї гуманітарної допомоги. Пізніше, коли до СРСР почали надходити вантажі з іншого гуманітарного джерела — акції ЮНРРА, організатори останньої серед основних застережень висунули вимогу стосовно здійснення своїми силами особливих наглядових функцій за розподілом всього, що потрапляло з-за кордону до визволених областей УРСР.

Узагальнюючи аналіз стану постачання міського населення одягом, взуттям та іншими предметами першої необхідності після визволення в контексті стратегії виживання, можна дійти висновку, що найважчим для людей були 1943 р. та 1944 р. У 1945 р. практично до всіх міст УРСР більш-менш стабільно (хоча й в обмежених обсягах) почали надходити бавовняні тканини і швейні вироби. Як і раніше, хустки, нитки, шкіряне, гумове та валяне взуття залишалося мрією більшості міських мешканців України.

Дуже важливо підкреслити, що в досліджуваний час вкрай обмежені державні фонди цивільного призначення йшли перш за все на виготовлення спецодягу (шкіряного, ватяного, гумового взуття, кожухів, брезентових плащів, комбінезонів, ватників та штанів, різноманітної білизни, рукавиць та іншого), білизни для гуртожитків, шкіл ФЗН, їдалень, заводських лікарень, поліклінік, дитячих садків та ясел. Мило, сірники, нитки та інші товари першої необхідності також направлялися на забезпечення виробничих та господарських потреб підприємств громадського харчування, шкіл та училищ, дитячих та лікувальних установ. І лише частина промтоварних фондів виділялася для отоварювання карток робітників та службовців.

Сумною реальністю тогочасного повсякдення став гострий дефіцит майже всіх товарів першої необхідності. Лампи, гас, мило, сірники видобути у ті дні без зусиль було майже неможливо. Придбання відрізу на плаття, нового пальто чи пари взуття для більшості людей ставало цілою подією. Гостро бракувало звичного домашнього краму: постільної білизни, ковдр, каструль, чайників, ложок тощо.

З початку запровадження карткової системи в УРСР і до кінця війни з'явилося багато постанов щодо покращення її функціонування. Незважаючи на всі перебої і недоліки у цій сфері, треба визнати, що нормоване постачання (яким

було охоплено за станом на 1 січня 1944 р. по 9 областях УРСР 4806,2 тис. чол., тобто 23,1 % до загальної кількості⁷⁵) дало змогу забезпечити населення продовольством, у першу чергу найважливішим продуктом харчування — хлібом у гарантованих розмірах за низькими цінами; використати найбільш ефективно в інтересах обороноздатності країни обмежені ресурси продовольства.

З-поміж іншого міського населення республіки в забезпеченні всім найнеобхіднішим виокремлювалася столиця, де були сконцентровані промислові підприємства, вищі республіканські та партійні органи, наукові установи та заклади культури, а також індустріальні центри. Втім, констатація факту кращого постачання ні в якому разі не означає, що воно покривало потреби місцевого населення в продуктах харчування та промислових товарах. Стан міського населення багато в чому залежав від темпів розгортання закладів торгівлі і громадського харчування, роботи відділів робітничого постачання, наявності інших додаткових джерел надходження як продуктів харчування, так і промислових товарів.

Асортимент продуктів, що надходив до міських жителів, не був різноманітним та багатим, “споживчий кошик” характеризувався як за розмірами, так і за змістом великою скромністю. Городянам, як і всьому іншому населенню України, довелося існувати на межі виживання, що було пов’язане не лише з крайньою обмеженістю карткової системи, вмістом споживчого кошику, а й матеріальними статками — зарплатнею, пенсіями, стипендіями, розмір яких не давав можливості іноді викупити навіть пайок, не кажучи вже про комерційні або базарні продукти. Калорійність харчування залежала від кількості карток у родині, рівня заробітної плати, пенсій, соціальної допомоги, оскільки ціни у державній торгівлі, комерційних магазинах, базарі дуже різнилися між собою.

Держава, намагаючись забезпечити своїх громадян найнеобхіднішим — житлом, їжею та одягом, — у ті важкі часи не могла упоратися сповна з цією проблемою через низку об’єктивних і суб’єктивних причин. Дивна річ, але труднощі і проблеми тогочасного життя, — неминучі після такої страшної війни, — сприймалися більшістю населення з розумінням, як своєрідна “норма” повоєнного буття. При цьому ще й радянська пропаганда не втомлювалася пропагувати триумф відбудовчих процесів, натомість замовчуючи реальні проблеми економічного і суспільного життя. У гучних заявах переважали рапорти про здобутки у відновленні промислових гігантів, залишаючи добробут населення на периферії інтересів і зацікавлень держави.

Та у народу, який пережив окупацію і вистояв у важкій війні, були вищі пріоритети, ніж власні статки. Виховані у радянській системі координат, поступаючись своїми інтересами, люди справді щиро і віддано працювали на Перемогу, чекали її і готові були ще міцніше затягати паски, аби країна пододала руїну.

¹ Центральний державний архів громадських об’єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 1242. — Арк. 4.

² Дудник В.М. Відбудова міського господарства України у 1943—1945 рр. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. — К., 2004. — С. 50.

- ³ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — С. 117.
- ⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 4587. — Арк. 16—19.
- ⁵ Марзеев А.Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941—1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды 2-й конференции (17—19-го декабря 1946 г.) — Т. 1. — М., 1946. — С. 126.
- ⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1242. — Арк. 9—10.
- ⁷ Там само. — Арк. 9—10.
- ⁸ Там само — Арк. 15—17, 21.
- ⁹ Там само. — Арк. 26.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 1227. — Арк. 17.
- ¹¹ Коваль М.В. Вказ. праця. — С.131.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 1242. — Арк. 166—167.
- ¹³ Марзеев А.Н. Вказ. праця. — С. 103—109.
- ¹⁴ Радянська Україна. — 1944 р. — 18 березня.
- ¹⁵ Дудник В.М. Вказ. праця. — С. 129.
- ¹⁶ Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945—1955 рр.). Дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. — К., 2006. — С. 152.
- ¹⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 1242. — Арк. 141.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 143; Прохоренко О.А. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945—1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Випуск 10. — К., 2006. — С. 191, 192.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 30. — Спр. 25. — Арк. 93.
- ²⁰ Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. — К., 2000. — С. 89.
- ²¹ Марзеев А.Н. Вказ. праця. — С. 114.
- ²² Ларін А.Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів // УІЖ. — 1974. — № 7. — С. 50.
- ²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 4487. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—24, 11—21.
- ²⁴ Історія Української РСР. — Т. 7. — К., 1977. — С. 421.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 26. — Спр. 190. — Арк. 51а.
- ²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4587. — Арк. 41.
- ²⁷ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. Р-151. — Оп. 9. — Спр. 13. — Арк. 1, 2.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 78. — Спр. 19. — Арк. 69.
- ²⁹ Чернявский У.Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны // Исторические записки. № 69. — М., 1961. — С. 10.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 677. — Арк. 125, 126.
- ³¹ Там само. — Арк. 11, 12.
- ³² Там само. — Арк. 11—13.
- ³³ Там само. — Оп. 78. — Спр. 88. — Арк. 199.
- ³⁴ Вронська Т.В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941—1947 рр.) // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових праць. Випуск 2. — К., 1998. — С. 166.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 46. — Спр. 164. — Арк. 141.

- ³⁶ Там само. — Оп. 30. — Спр. 51. — Арк. 16.
- ³⁷ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 1061. — Арк. 12—13.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 676. — Арк. 123.
- ³⁹ Там само. — Оп. 78. — Спр. 19. — Арк. 39.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1242. — Арк. 112.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 113.
- ⁴² *Любимов О.* Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. — М., 1968. — С. 179.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 4. — Арк. 182; Спр. 19. — Арк. 81.
- ⁴⁴ *Чернявський У.Г.* Вказ. праця. — С. 13—14.
- ⁴⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — С. 178.
- ⁴⁶ *Чернявський У.Г.* Вказ. праця. — С. 17.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 19. — Арк. 5, 40.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1664. — Арк. 98.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 92. — Арк. 37.
- ⁵⁰ Там само. — Оп. 78. — Спр. 90. — Арк. 8.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 30. — Спр. 25. — Арк. 265.
- ⁵² Там само. — Оп. 23. — Спр. 677. — Арк. 124—127.
- ⁵³ Там само. — Оп. 78. Спр. 19. — Арк. 81.
- ⁵⁴ Там само. — Оп. 23. — Спр. 676. — Арк. 13.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 676. — Арк. 45—47.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 59.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 63.
- ⁵⁸ *Любимов О.В.* Вказ. праця. — С. 41.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 92. — Арк. 65.
- ⁶⁰ Там само. — Оп. 23. — Спр. 2359. — 20 зв.
- ⁶¹ Там само. — Оп. 78. — Спр. 19. — Арк. 200.
- ⁶² *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943—1945 рр.). — К., 1995. — С. 67.
- ⁶³ *Коваль М.В.* Вказ. праця. — С. 131.
- ⁶⁴ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. — К., 1985. — 574.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1666. — Арк. 18.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1352. — Арк. 103.
- ⁶⁷ *Вронська Т.В.* Вказ. праця. — С. 73.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 304. — Арк. 1.
- ⁶⁹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 677. — Арк. 11—12.
- ⁷⁰ Там само. — Оп. 78. — Спр. 48. — Арк. 22—23; Оп. 23. — Спр. 677. — Арк. 128—129.
- ⁷¹ *Вронська Т.В.* Вказ. праця. — С. 63.
- ⁷² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1666. — Арк. 73—73 зв.
- ⁷³ Там само. — Спр. 1667. — Арк. 94.
- ⁷⁴ Там само. — Спр. 1666. — Арк. 132.
- ⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 19. — Арк. 2.

I. МАЗИЛО

Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки

Відомий дослідник транспортно-шляхового будівництва в СРСР 1941—1945 рр. Ю. Дьяков аргументовано стверджує, що “будь-яка війна, особливо минула, усією своєю вагою базувалася на транспорті”¹, що у той час став об’єктом стратегічного значення. Про його особливу роль в умовах війни свідчить факт безпрецедентного за своїми масштабами і темпами проведення евакуації матеріальних ресурсів і людей України у 1941—1942 рр. Та навіть під час евакуаційної епопеї транспорт підпорядковувався військовим потребам. Ситуація вимагала підвезення великої кількості військових контингентів, озброєння і боєприпасів фронту. Виконати ці завдання було під силу лише залізниці. Залізничний транспорт слід розглядати як один із найважливіших чинників, що кардинальним чином впливав на перебіг подій на фронтах і вирішення економічних та соціальних завдань.

Протягом війни та величезна кількість зброї, яку виробили у тилкових районах тодішнього СРСР, доставлялася на фронт за допомогою транспорту. Без зусиль перевізників, в основному працівників залізниць, усе підготовлене для фронту озброєння залишилося б вантажем без особливої користі.

У передвоєнний період залізничним транспортом забезпечувалося 95 % усіх перевезень на території України². Довжина шляхів тут сягала 20 102 кілометри³, з 137 тис. км експлуатаційної довжини залізниць СРСР, у тому числі в системі НКШС — 106,1 тис. км⁴. В УРСР діяло дев’ять залізниць — Вінницька, Ковельська, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна, Південно-Донецька, Північно-Донецька й Сталінська магістралі. На них були зайняті 348 тис. працівників, які обслуговували залізничні мережі⁵ з 2 млн 821 тис. усіх працюючих у системі НКШС⁶.

У 1939—1940-х рр. залізниці Галичини і Буковини були долучені до транспортної системи УРСР. Довжина залізниць Західної України і Західної Білорусії становила 6,7 тис. км, у тому числі 4,9 тис. км одношляхових і 1,8 тис. км двошляхових ліній⁷. У Чернівецькій області згідно з радянськими законами оголосили державною власністю 426 кілометрів залізничної колії, 5 паровозних і вагонних депо, 46 залізничних станцій, 2100 км ліній телеграфного і телефонного зв’язку⁸. Варто зазначити, що Західна Україна і Західна Білорусія мали погані залізниці⁹ з недостатньою пропускною здатністю¹⁰. В західних регіонах перебували залізничні вузли з великою кількістю підходів (Ковель, Ровно, Львів), оснащення яких було слабким. Станційні колії мали недостатню довжину, більшість стрілочних переводів приводилися в дію вручну¹¹.

У 1940 — першій половині 1941 рр. розгорнулося транспортне будівництво на західному кордоні СРСР. Під реконструкцію потрапили колії Львів—Перемишль, Проскурів—Тернопіль—Львів—Яворів—держкордон¹².

У 1941—1945 рр. транспорт став основним ланцюгом зв'язку між фронтом і тилом. На початковому етапі війни залізничники здійснювали надзвичайно інтенсивні військові й евакуаційні перевезення. Фронт з початку бойових дій потребував усе більшої кількості матеріальних і людських ресурсів. Колишній нарком шляхів сполучення І. Ковальов стверджував: "... лише за один тиждень навантаження військових ешелонів і транспорту на залізничних шляхах СРСР більше ніж у півтора рази перевищували навантаження військових ешелонів царської Росії в 1914 р. за весь період зосередження, який тривав близько двох місяців"¹³. Оперативні перевезення 23 і 24 червня 1941 р. досягли 29,4 % від загального завантаження залізниць¹⁴.

Саме на залізничний транспорт ліг тягар у гігантському за своїми масштабами перебазуванні військ, озброєння та спорядження з внутрішніх округів до лінії фронту. Залізничники за осінньо-літній період 1941 р. перебазували 291 стрілецьку дивізію, 4 стрілецькі корпуси. Ще одним важливим завданням транспортників вважалось своєчасне матеріально-технічне забезпечення військ. Протягом перших сорока днів на фронт доставили 2 млн 500 т вантажів¹⁵.

Військові перевезення в республіці за перші півтора місяці становили 72,5 % від загального вантажопотоку¹⁶.

Однак швидко з'ясувалося, що залізничне господарство прикордонних областей виявилось недостатньо розвинутим у технічному відношенні через "тупиковість до 1939 і 1940-х рр., до моменту приєднання до України її західних областей і Буковини"¹⁷. Це підтверджує факт збільшення обсягів перевезень на дільницях, близьких до кордонів з Польщею і Бессарабією¹⁸.

Назва дільниці	1937 р.		1940 р.		1947 р.		1952 р.	
	Туди	Звідти	Туди	Звідти	Туди	Звідти	Туди	Звідти
Гречани—Підволочиськ	—	—	1672	809	1160	1225	1240	1345
Жмеринка—Гречани	884	705	1412	2209	1335	1750	2800	1750

Керівництво Вінницької залізниці, починаючи з 1940 р., сприяло розширенню мережі залізничних шляхів на території Подільського краю. Будувався лінія Вапнярка—Ямпіль—Могилів-Подільський¹⁹.

З початком війни транспорт перебудовував роботу на воєнний лад. З метою подолання труднощів, що виникали в організації величезного обсягу перевезень НКШС з 18 годин 24 червня ввів використання військового паралельного графіку, який діяв до травня 1942 р. ("паралельним" він називався тому, що всі вантажні й пасажирські ешелони, рухалися з однаковою швидкістю, мали одну вагу, що значно спрощувало формування, рух і простої на станціях)²⁰. Крім того, залізниці переводилися на особливий військовий

графік — літер “А”, яким передбачалося швидке просування в першу чергу військових ешелонів і вантажів, пов’язаних з мобілізаційними перевезеннями²¹. На Львівській, Вінницькій, Південно-Західній та інших магістралях запроваджувався стан облоги²².

Поряд із суто військово-адміністративними методами в організації роботи транспорту характерною особливістю перших місяців війни стало масове трудове піднесення серед працівників транспорту²³. Багато залізничників встигли перейти на лунінські методи роботи, своїми силами налагодили догляд за паровозами, ліквідували різні пошкодження, виконували поточний ремонт²⁴. Давалася взнаки звичка до “авралів”, а також навички змагальних форм організації праці, новаторства й винахідництва, що прискорило адаптацію транспортників до нових умов.

Транспортування військ і вантажів відбувалося в надзвичайно складних умовах. Залізничникам доводилося долати значні труднощі. Так, до 28 червня 1941 р. на Вінницькій магістралі накопичилася велика кількість ешелонів, що значно ускладнювало роботу. Тому на залізниці розгорнувся рух за прискорення пропуску ешелонів до лінії фронту. Відзначилися залізничники Редько і Берчак. На дільниці Ярмолинці—Гусятин за військовим графіком мали пропускати 8 пар поїздів на добу. Берчак на 3 липня обробив 29 ешелонів, 5 липня — 38, 6 липня — 45²⁵.

Характерною особливістю роботи залізничного транспорту України періоду війни було те, що система і працюючі перебували під ударами авіації спочатку німецької, а в період окупації і радянської, що бомбардували станції і рухомий склад.

М. Хрущов (у 1941 р. — член військової ради Південно-Західного фронту), з цього приводу зазначав: “Німці літали безкарно і в нас не було нічого, чим можна було захиститися”²⁶. Лише в липні 1941 р. ворог 1470 раз бомбардував об’єкти транспорту²⁷. Всього ж за роки війни ворожа авіація здійснила 19 863 напади, з яких 11 326 спричинили до різноманітних пошкоджень, з яких 3949 призвели до затримки руху²⁸. Станцію Калинівка Вінницької магістралі у червні—липні бомбардували 12 разів²⁹. Від 22 червня до 6 вересня 1941 р. на об’єкти Одеської магістралі було скинуто 5500 авіаційних бомб. По станції Шевченково цієї ж магістралі ворог завдав 18 масованих ударів з повітря³⁰. Пошкоджені були вузлові станції Київ, Львів, Дрогобич, Станіслав, Рава-Руська та інші. Для ліквідації наслідків бомбардувань управліннями залізниць були організовані спеціальні команди, які гасили пожежі, рятували людей. На Північно-Донецькій магістралі діяло 568 таких груп чисельністю 5500 осіб.³¹ З наслідками бомбардувань активно боролися самі залізничники. Кваліфікований підхід до справи сприяв тому, що рух поїздів, як це було на Одеській магістралі, не припинявся більше ніж на 2—3 години, на Південно-Західній — на 4 години³². Лише місцями поїзди не рухалися добу і більше. Значний обсяг відновлювальних робіт виконали 8 спеціалізованих поїздів Північно-Донецької магістралі. Тільки з 1 до 26 лютого 1942 р. ними було здійснено майже 200 виїздів на пошкоджені об’єкти і відновлено 106 паровозів, 987 вагонів, 200 тис. метрів залізничного полотна, 42 стрілочних переводи і 3 мости³³.

Одночасно з ударами авіації ворога роботу транспорту намагалися порушити численні диверсанти. Управління залізниць пішли на збільшення кількості воєнізованої і цивільної охорони. На Південно-Західній магістралі на початку серпня 1941 р. до охоронних підрозділів увійшло 2200 осіб³⁴. На Сталінській їх налічувалося 19 (по 44 особи в кожному)³⁵. На Полтавському паровозоремонтному заводі створили загін із 1000 ополченців, бійці якого крім безпосередньої участі в бойових діях працювали на відбудові транспортних споруд³⁶.

У надзвичайно складних умовах залізничникам прифронтових магістралей доводилося допроваджувати ешелони до лінії фронту. Машиніст депо станції Жмеринка Дацько, повернувшись з чергового рейсу, дізнався, що на станції перебуває важливий вантаж. За відсутності вільних бригад він знову повів ешелони до лінії фронту. На перегоні Юрківка—Журавка залізничник загинув під час нападу ворожої авіації. Його помічник довів поїзд до станції призначення³⁷.

У період оборонних боїв на Україні стримувати наступаючі ворожі частини воїнам Червоної армії допомагали збудовані залізничниками бронепоїзди. Робітники Київського паровозоремонтного заводу самі розробили технічну документацію і за власний кошт розпочали його будівництво. 100 працівників Південно-Західної магістралі увійшли до складу екіпажу. Командиром призначили А. Тихохода, його заступником — начальника відділення заводу Л. Василевського³⁸. Перше бойове хрещення екіпаж бронепоїзда “Літер-А” отримав у районі Новограда-Волинського 11 липня 1941 р.³⁹ Наступне завдання він виконав у боях за станцію Коростень. Намагаючись прорватися в напрямку Києва, гітлерівці висадили десантний загін з метою захопити ділянку дороги Коростень—Новоград-Волинський. На цьому напрямку бійцям бронепоїзда вдалося знищити ворога і захопити чималі трофеї⁴⁰.

20 липня у свій перший бойовий рейс вирушила команда бронепоїзда “Літер-Б”⁴¹. Його бійці разом із командою бронепоїзда “Літер-А” тримали оборону на напрямках Фастів—Київ, Тетерів—Ірпінь⁴², на початку серпня — на дільниці Жуляни—Боярка⁴³. Коли ворог підтягнув танки в район Ірпеня, екіпажі бойових одиниць надали підтримку частинам, що оборонялися. 19 вересня 1941 р. бронепоїзд “Літер-А” отримав завдання прорватися в райони безпосередньої оборони Києва і здійснити рейд по захопленій ворогом території. Однак у районі станції Переяслав противнику вдалося заблокувати його рух. Тоді екіпаж вирішив підірвати бронепоїзд і виходити з оточення, що тривало протягом 23 днів⁴⁴. Деякі бійці дісталися лінії фронту, інші поповнили партизанські загони⁴⁵. Разом з екіпажами бронепоїздів билися з ворогом команди винищувальних батальйонів, укомплектовані залізничниками Південно-Західної магістралі⁴⁶. Так, наприкінці серпня 1941 р., коли ворожі підрозділи закріпилися в одному із сіл неподалік станції Ворзель, їх вибив звідти екіпаж бронепоїзда “Літер-А” разом із ополченцями-десантниками. Іншому ворожому десанту вдалося захопити станцію Жуляни, на якій відступаючі радянські частини залишили вагон з авіаційним обладнанням. Екіпаж бронепоїзда зробив усе, щоб урятувати його. Для цього він відбудував за ніч

частину зруйнованого залізничного полотна, що дало можливість вибити зі станції ворога і вивезти обладнання⁴⁷.

Разом із робітниками Київського паровозоремонтного заводу бронепоезди споруджували і працівники заводу “Більшовик”, Дарницького вагону-ремонтного⁴⁸. Залізничники Донбасу і Придніпров’я обладнали 15 бронепоездів⁴⁹. На початку оборони Одеси на лінії фронту діяли три бронепоезди, споруджені робітниками місцевого заводу ім. Січневого повстання⁵⁰. Згодом одеські залізничники збудували два бронепоезди — “Чорноморець” і “За Батьківщину”⁵¹.

Одночасно працівники транспорту виконували ще одне надзвичайно важливе завдання — евакуювали велику кількість підприємств і матеріальних ресурсів у тиліві райони країни. Їхня діяльність набула неабиякого значення за умов швидкого просування ворога по території республіки. Для виконання цього завдання залізничний транспорт виявився найбільш придатний. Ще за довоєнних часів на території України його мережа була досить густою, особливо в районах Донбасу і Придніпров’я. На автомобільний транспорт особливо не розраховували. Уряд більшу частину автопарку передав у розпорядження діючої армії. Як наслідок, кількість вантажних автомашин, що обслуговували економіку, зменшилася більше ніж удвічі. В армію віддали значну частину тракторів, гужового транспорту. Перші місяці війни продемонстрували слабку готовність водного транспорту до подібного виду перевезень. Крім того, водні артерії перетинали територію республіки з півночі на південь. З цих причин річковий транспорт не могли залучити до перевезення евакуаційних вантажів. Тому в 1941 р. — першій половині 1942 р. основну масу перевезень здійснили працівники Південно-Західної, Південно-Донецької, Північно-Донецької, Сталінської і Південної магістралей, що пролягали в промислових районах України.

Залізничники Вінницької магістралі взяли на себе головний тягар евакуації засобів виробництва, матеріальних ресурсів і населення з Вінницької, Кам’янець-Подільської і Житомирської областей⁵². Проведені ними евакуаційні заходи стосувалися, головним чином, колективів найбільших промислових підприємств і деяких категорій населення адміністративних центрів.

Евакуацію з великих промислових районів Придніпров’я, Причорномор’я, Лівобережної України і Донбасу вдалося провести більш організовано.

Так, 5 серпня 1941 р. залізничники Києва завантажили 85 295 вагонів⁵³. Упродовж усього двомісячного періоду евакуації їм вдалося вивезти обладнання 197 підприємств, з яких 64 — союзного і 88 — республіканського значення, 45 — місцевої промисловості⁵⁴.

З міста Одеси і області вдалося евакуювати устаткування 150 підприємств, 190 тис. 69 тонн обладнання, металів, матеріалів та інших цінностей⁵⁵. Через швидкий наступ ворога на залізничних станціях поблизу міста залишилася велика кількість паровозів і 4500 вагонів з військовим вантажем⁵⁶. Ще певну частину обладнання транспортували морем. Так, перший док з 26 паровозами відплив з Одеси 7 серпня 1941 р. На маршруті його бомбардувала ворожа авіація. Серйозно пошкодженим виявився лише один ло-

комотив. Останні паровози вранці 8 серпня були доправлені до м. Миколаєва, а звідти вивезені із заводським обладнанням вглиб країни⁵⁷.

У серпні розпочалася евакуація промислового устаткування і людей з Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу. Наркомат шляхів сполучення зобов'язали надавати для цього щодня 5080 вагонів⁵⁸. Основні вантажі з Придніпров'я і Криму проходили через Південну магістраль. За невеликий проміжок часу з правого берега Дніпра за безпосередньої участі залізничників вдалося евакуювати 20 підприємств чорної і кольорової металургії. З Кривого Рогу було вивезене обладнання великих підприємств “Дзержинськ-руда”, “Ленруда” та інших.

Евакуація підприємств Запоріжжя відбувалася з 19 серпня по 3 жовтня 1941 р. 45 днів проводилися роботи з демонтажу та вивезення обладнання під вогнем ворожої артилерії і повітряних бомбових ударів авіації. Усього залізничники відвантажили 16 тис. вагонів. Також вдалося вивезти 8 тис. вагонів чорних і кольорових металів⁵⁹.

16 вересня розпочалася евакуація Харкова. Залізничники, використовуючи наявний потенціал, зуміли відправити до 20 жовтня на схід 320 ешелонів з людьми, а до 22 жовтня рухомий склад Південної залізниці⁶⁰.

З Донбасу з липня до жовтня 1941 р. залізничники вивезли майно 177 фабрик і підприємств союзного і 289 республіканського підпорядкування, а також 83 підприємств промислової кооперації⁶¹. Усього ж з України було евакуйовано 550 великих підприємств і 3,5 млн цивільного населення, або майже десята його частина. Також із липня до 23 жовтня 1941 р. у східні райони СРСР було відправлено 1667,4 тисячі тонн зерна і 269,5 тис. тонн зернопродуктів, велику кількість шкірсировини, шерсті, хутра⁶².

Поряд з евакуацією промислових підприємств перед залізничниками постало складне завдання — зберегти рухомий склад магістралей. Велика потреба в ньому виявилася на тилових залізницях. Він мав поповнити рухомий склад, що виходив з ладу. Евакуацію доводилося здійснювати у складних умовах прифронтової зони. Армійське командування намагалося використати транспорт до останньої хвилини, до моменту появи рішення про відступ. Тому управлінням залізниць часто доводилося узгоджувати цей процес із військовими радами армій, фронтів. Так, керівництво Львівської залізниці 24 червня 1941 р. звернулося до командуючого 6-ю армією з проханням евакуювати рухомий склад станції Рава-Руська. Лише отримавши дозвіл, залізничники 26 і 27 липня забезпечили виїзд 437 паровозів, 16081 вагону. Частину рухомого складу не вдалося вивезти. На захопленій фашистами території залишилося 917 вагонів, 317 паровозів, кілька бронепоездів⁶³.

Під час відступу залізничники намагалися вивезти не лише рухомий склад, але й верхнє полотно, яке, крім забезпечення роботи тилових залізниць, слугувало ще й сировиною для металургійних заводів. Те, що вони не встигли евакуювати, спеціальні формування НКШС приводили в непридатний стан. До 10 листопада 1941 р. було розібрано головного шляху: на Сталінській залізниці — 118,1 км, Південній — 15, Південно-Донецькій — 123, Північно-Донецькій — 368,2, всього — 824,3 км. Із цієї кількості: на Сталін-

ській залізниці вивезли 304,2 км, Південній — 13, Південно-Донецькій — 51, Північно-Донецькій — 196,8, всього — 565 км. Також було розібрано станційних шляхів: на Сталінській — 108,7 км, Південно-Донецькій — 0,8, Північно-Донецькій — 10,5, разом — 120 км, з яких вивезли: на Сталінській — 87,4, Південно-Донецькій — 0,8, Північно-Донецькій — 4,5, всього 92,7 км. Сталінській залізниці вдалося розібрати 304 стрілочних переводи, Північно-Донецькій — 590, всього 894, з них вивезено 725 стрілочних переводів⁶⁴.

Евакуація обладнання підприємств, рухомого складу, кваліфікованих кадрів дали змогу залучити значні людські ресурси на збільшення військового виробництва.

Перехід кампанії літа—осені 1941 р. в тривалу позиційну фазу різко позначився на зменшенні продовольчих ресурсів Вермахту й самого Райху. Їхнє поповнення мало відбутися за рахунок поставок з України. А. Гітлер розумів, що для успішного ведення воєнних дій йому необхідна сировина, хліб, пальне, руда, рідкісні метали і надати їх в необхідній кількості міг тільки СРСР⁶⁵. Тому загарбники планували перетворити територію України і Поволжя на зернову базу “нової” Європи, щорічно вивозячи 10—12 млн тонн зерна. Для доставки матеріальних цінностей передбачалося будівництво багатоколіїної 3-метрової магістралі від Берліна до Владивостока⁶⁶.

Німецькі загарбники добре розуміли стратегічне значення залізниць. Разом із союзниками вони демонтували підприємства з України, щоб створити в себе потужні промислові центри. Лише уряд Румунії вивіз 173 промислових підприємства з СРСР, переважно з України⁶⁷.

Також німецький Вермахт потребував щорічно 1,5 млн тонн хліба, 260 тис. тонн цукру⁶⁸.

В Німеччину вивезли залізницею 2,4 млн осіб цивільного працездатного населення. Відтак окупантами були видані вказівки по відновленню залізничного транспорту.

До літа 1943 р. гітлерівське командування володіло на захопленій частині радянської території мережею залізничних шляхів протяжністю до 35 тис. км, з яких біля 30 тис. було перешито на європейську колію⁶⁹.

Ситуацію, з якою зіткнулися окупанти на залізничному транспорті в Україні, ілюструє довідка, підготовлена першим управлінням НКВС УРСР наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. з експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.: “1. Окупанти, розпочавши відновлювальні роботи на залізничному транспорті, зіткнулися з тим фактом, що основні залізничні лінії України в найбільш дошкульних місцях були зруйновані, а значна кількість рухомого складу — паровози, вагони були відігнані в тил при відступі частин Червоної армії. Це змусило їх стати на шлях перешивки основних ліній на європейську колію і пустити в експлуатацію свій рухомий склад з окупованих ними західноєвропейських країн. Були перешиті колії і організоване пряме залізничне сполучення: Сталіно—Синельниково—Дніпропетровськ—Берлін; Дніпропетровськ—Криворіжжя. Відновили залізничне сполучення, яке зв’язувало глибинні райони України з ос-

новною магістраллю: Берлін—Дніпропетровськ—Донбас. По відновленим дорогам курсують паровози різних марок: ФД, ОВ, навіть паровози типу «кукушка». В окремих місцях поїзди складають 5—7 вагонів. На Лівобережній Україні пасажирський рух відсутній. Курсують лише товарні поїзди. Також під час окупації була відновлена частина колій Північно-Донецької залізниці. Верхнє полотно перешли на західноєвропейське, шириною 1435 мм. Рух поїздів здійснювався на дільницях Чугуїв—Куп'янськ, Приколотне—Куп'янськ, Дебальцево—Зверево, протяжність 680 км. На інших 316 км рух ешелонів був відсутнім. А загалом організація руху здійснювалася наступним чином: усі шляхи були перешиті на вузьку колію й пристосовані для перепуску паровозів і рухомого складу західноєвропейського зразка. Штучні споруди шляхового господарства і ремонтна база рухомого складу й локомотивів були полагоджені й мали тимчасовий характер. Працювало 70 станцій замість 100, 5 депо замість 10. Найбільш інтенсивні перевезення відбувалися за напрямками: Чугуїв—Куп'янськ—Валуйки й Уразово—Шалаєво—Старобільськ—Кіндрашівка—Міллерово, які обслуговували Воронежське й Сталінградське угруповання ворога”.

Роботу залізничників на окупантів характеризує комендант Білокураківської дистанції шляху на Донбасі в наказі за № 4 від 29.09.1942 р.: “Я усе бачу ..., що можливо сказати доброго, коли на одній з виробничих дільниць проводять заміну по одній шпалі на одного чоловіка в день, чи виділяють зі складу бригади робітників, які слідом за шляховиками добивають костилі й ущільнювачі. Ось вам відношення робітників до праці. Комендант був обурений. Він вимагав від бригадирів і шляхових майстрів позбавитися такої виключної байдужості до роботи їхніх підлеглих. Ці вимоги були підкріплені погрозами: “Якщо люди не зрозуміють слова, ой як погано їм буде”. Також попереджав усіх робітників, що особи, яких затримують при руйнуванні дороги і невиконанні наказів німецьких властей, будуть розстріляні”⁷⁰.

Окупаційній адміністрації вдалося відновити в Україні 15 740 км з усіх 20 тис. км⁷¹. При відступі гітлерівці, за невеликим винятком, знищили залізничне господарство. Так, на Північно-Донецькій, Південній, Південно-Донецькій, Сталінській і Південно-Західній залізницях з експлуатаційною довжиною шляхів у довоєнні часи 10 844 км, гітлерівці зруйнували 9203 км, що склало 80,3 %. Із загальної кількості залізничних мостів зірвано й спалено 2087, або 80 %. З 52 паровозних депо зруйновано 34, або 70 %, з 19 363 стрілочних переводів пошкоджено 11 485. Матеріальні збитки в карбованцях становили для: Північно-Донецької — 643,537 тис. крб., Південної — 502,312 тис., Південно-Донецької — 466,715 тис., Сталінської — 459,746 тис., Південно-Західної — 700,001 тис. крб. Разом 2 772 010 тис. крб.⁷²

На залізницях України було зруйновано 5,6 тис. мостів, 8 тис. вокзалів і станцій⁷³. Було знищено 18 заводів з ремонту рухомого складу, в тому числі побудовані в роки перших п'ятирічок — Дарницький і Попаснянський⁷⁴. Сума збитків залізничному господарству України становили понад 10 млрд крб.⁷⁵ Однак далеко не всі витрати можна списувати на окупантів. На руйнуванні транспортної інфраструктури до певної міри відбилися й евакуаційні

процеси 1941—1942 рр., коли залізничники намагалися вивезти в тил не лише рухомий склад, але й верхнє полотно. Те, чого не встигли евакуювати спеціальні формування НКШС, приводили в непридатний стан. Також на технічному стані залізниць позначилася диверсійна діяльність підпільників і партизан у фашистському тилу в 1941—1944 рр. Значних збитків залізничний транспорт зазнав від дій радянської авіації та в ході бойових дій.

Руйнувань залізницям завдавали удари радянської авіації під час підготовки і проведення частинами Червоної армії наступальних операцій. Так, у ніч на 19 квітня 1944 р. авіація дальньої дії провела масований наліт на Львівський залізничний вузол і бомбардувала там ешелони з військами й технікою ворога, внаслідок чого виникло сорок пожеж, які супроводжувалися вибухами⁷⁶.

18 квітня 1944 р. радянські літаки в черговий раз бомбардували залізничну станцію й порт м. Севастополь; у результаті нападу на залізницю виникли чисельні пожежі⁷⁷.

Свого апогею битва за Україну досягла восени 1943 р. Тоді українська ділянка фронту становила 800—850 кілометрів. В її межах зосереджувалася майже половина радянських військ — 30 загальновійськових, 10 танкових, і 7 повітряних армій⁷⁸. Упродовж 1943—1944 рр. на території України відбулася 1 оборонна, 11 стратегічних і 23 фронтові операції. У визволенні території республіки було задіяно війська шести фронтів — 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських і 1-го та 2-го Білоруських, Чорноморський флот, три військові флотилії, кілька авіаційних армій⁷⁹.

Масштаб дій вимагав перебазування великої кількості вантажів. За свідченням колишнього наркома шляхів сполучення І. Ковальова, "... у складі 1, 2, 3, і 4 Українських фронтів перебувало до п'яти-шести і більше армій. Перебазування кожної потребувало від 60 до 200 ешелонів по 50 вагонів в кожному"⁸⁰.

В період літньої кампанії 1944 р. вага лише одного бойового комплексу армій, які діяли в напрямку головного удару 1-го Українського фронту й інших фронтів, досягла 5—6 тис. тонн, однієї заправки пального — 500 тонн, вага добової норми харчування — 700—800 тонн⁸¹.

На завершальному етапі війни зросла технічна оснащеність та енергозабезпеченість частин Червоної армії. Потреба у військових перевезеннях збільшилася на 12 %⁸². Якщо у 1942 р. військам було доправлено 1,5 млн тонн боєприпасів і 2662 тис. тонн пального, то вже у 1943 р. ці показники збільшилися відповідно до 3 млн тонн і 3261 тис. тонн⁸³. Середньодобове його відвантаження за увесь період Великої Вітчизняної війни сягало в середньому 987 цистерн, зокрема у 1944 р. — 1484, у квітні 1945 р. — 1693 цистерни⁸⁴. Для забезпечення радянських військ залучалися всі види транспорту, але в першу чергу — залізничний⁸⁵.

Великий масштаб бойових дій, віддаленість фронту від тилу за відсутності розвинутої мережі шосейних доріг ставили залізничний транспорт у розряд важливих факторів успішного наступу Червоної армії.

У боях використовувалася велика кількість бойової техніки, танків. Оскільки у радянської сторони матеріально-технічних можливостей для ор-

ганізації серйозного ремонту в польових умовах просто не було, радянські танки залишалися стояти на полях битв, чекаючи, допоки тилові служби зможуть відправити їх у глибокий тил (Челябінськ, Свердловськ, Горький) на транспортні заводи⁸⁶. Зробити це можна було лише після відновлення роботи залізниць.

Неабияке значення транспорту обумовлювалося ще й природним фактором — раною весною 1944 р. Про це писав у своїх мемуарах Герой Радянського Союзу, генерал армії П. Лащенко: “Вранці четвертого березня 1944 р. війська 60-ї армії перейшли в наступ, у напрямку Тернополя. Маршрут проходив у неймовірно тяжких умовах... Дороги, починаючи з Білозір’я, так розвезло, що всі йшли, погрузнувши по коліна в густій, непролазній багнюці. Чорна як дьоготь і важка як свинець, вона пудовими шматками липнула до чобіт і шинелей. Тяжка військова ноша нагинала до землі й люди через силу вистромляли ноги з липкого місива, щоб зробити черговий крок... З настанням ночі температура різко впала. Мокрі, забруднені шинелі і ватники покривалися льодом... З коней звисали бурульки. На холоді багнука гусла і колеса переставали крутитися. Тому, в даному конкретному випадку, неабияку роль відіграла залізниця Одеса—Львів, за яку йшла жорстока боротьба. Гітлер навіть видав спеціальний наказ, яким заборонив здачу цього важливого стратегічного вузла — міста Тернополя”⁸⁷.

Відбудова шляхів і мостів вважалася одним з найважливіших стратегічних завдань. Не буде перебільшенням твердження Ю. Дьякова про те, що залізниця відіграла основну роль у транспортному забезпеченні фронту і тилу⁸⁸.

Відбудова транспорту вимагала значних коштів, яких в умовах тривалої війни бракувало. Союзний уряд зміг асигнувати на відродження звільнених районів у 1942—1945 рр. 39,5 млрд крб.⁸⁹ Держава змогла надати на відновлення економіки 1943—1945 рр. 7 % від суми збитків, завданих Україні війною та окупацією⁹⁰. Для організації робіт з відновлення залізничного транспорту УРСР на 1945 р. згідно з відповідним планом було видано капіталовкладень на суму 1062 млн крб.⁹¹ Річний план освоєння коштів становив: для Південно-Західної залізниці — 137,5 млн крб., Північно-Донецької — 195,0, Сталінської — 176,4, Одеської — 110,2, Південно-Донецької — 104,6, Львівської — 89,1, Ковельської — 60,1, Вінницької — 55,0 млн крб.⁹²

Особливістю відбудови стало поєднання різних джерел фінансування відновлювальних робіт із широким використанням всіх можливих трудових ресурсів. Трудові мобілізації працівників галузі та цивільного населення різних областей стали одним із вирішальних чинників забезпечення галузі трудовими ресурсами. Такі підходи характерні переважно для періоду відбудови першої черги залізниць. Найбільш поширеними стали трудові мобілізації місцевого населення. Так, на відбудову транспортних артерій Вінницької і Кам’янець-Подільської областей у травні 1944 р. мобілізували 6000 робітників, згодом — ще 16 906 осіб⁹³. З ініціативи місцевих партійних органів у травні—липні 1944 р. для відбудови залізничних шляхів провели 8 масових недільників, у яких взяли участь 60 тис. мешканців Подільського регіону.

Так, 9 липня 1944 р. 19 861 залізничник узяв участь у недільнику, виконавши при цьому великий обсяг ремонтних і відбудовних робіт⁹⁴.

Залучалися до відбудови залізниць і німецькі військовополонені⁹⁵. На Ковельській залізниці працювало 2000 військовополонених⁹⁶. На Вінницькій магістралі вони відновили водне забезпечення станцій Козятин, Вінниця, Жмеринка, Рахни, Немерче, Суховоле, Вікторія, Старокостянтинів⁹⁷. У 1945 р. для безперебійної роботи складів палива, торфорозробок для Південно-Західної залізниці виділили 1500 осіб з числа інтернованих і військовополонених, в основному німецьких підданих⁹⁸.

Про використання примусової праці свідчить лист секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 1 грудня 1943 р. керівникам облвиконкомів Харківської, Сумської, Полтавської, Сталінської, Ворошиловградської, Чернігівської, Дніпропетровської, Київської і Курської областей, в якому наголошувалося, що на підставі рішення ДКО від 22 листопада 1943 р. “Про невідкладні заходи щодо зміцнення господарства залізних доріг, звільнених від німецьких окупантів” усі працівники, як мобілізовані, так і добровільно набрані у систему УБВР залізниць, закріплюються на постійну роботу з поширенням на них дії Указу Президії ВР СРСР від 15 квітня 1943 р. “Про введення військового стану на всіх залізницях” й “Статуту про дисципліну робітників і службовців на залізничному транспорті”. Тому ЦК КП(б)У просить негайно дати вказівку райвійськкоматам згаданих областей прискорити призов в Червону армію і мобілізацію цих працівників на інші види робіт⁹⁹.

Частково забезпечення залізниць кадрами здійснювалося за рахунок перерозподілу робітників між східними та західними регіонами країни. Інженерно-технічні кадри для організації відбудовних робіт відряджались із залізниць Уралу й Сибіру. Всього за 1944 р. було відкомандировано 118 осіб, з них на Львівську залізницю — 24, Ковельську — 6, Південно-Донецьку — 1¹⁰⁰. Поверталися й представники керівного складу — С. Кутафін, Н. Загорко — які до війни працювали: перший — начальником Південної магістралі, другий — Сталінської. П. Кривоніс повернувся до керівництва Північно-Донецькою магістраллю. На нові робочі місця прибували працівники різних залізничних спеціальностей.

Джерелом поповнення вакансій на транспорті стали залізничники, що були зайняті обслуговуванням залізниць на окупованій території і які не підлягали мобілізації в діючу армію. Так, місцеві органи влади зобов'язувалися постановами ДКО від 22 листопада 1943 р. і РНК СРСР і ЦК КП(б) України від 30 листопада 1943 р. мобілізувати на роботу залізничників, які залишилися на окупованій ворогом території. Партійні й радянські органи Дніпропетровської, Запорізької областей і Криму в 1944 р. виявили і відізнали для роботи на залізничний транспорт 6985 осіб, на магістралях Сталінській, Одеській — 113, Південно-Донецькій — 280, Північно-Донецькій — 29 і Північно-Кавказькій — 193 особи¹⁰¹.

Деякою іншою була ситуація з набором робітників для праці на транспорті на західноукраїнських землях. Згідно постанови ЦК КП(б)У в травні 1944 р., в Управління будівельно-відновлювальних робіт Ковельської залізниці були

направлені робітниками колишні партизани зі з'єднання Героя Радянського Союзу С. Ковпака в кількості 1900 осіб, значна частина яких мала урядові нагороди — ордени і медалі за бойову діяльність. В апараті УБВР Ковельської залізниці на відповідальних адміністративно-господарських посадах працювало 17 осіб з числа колишніх партизан, на будівельних ділянках — 109. Крім того, аби ліквідувати відсутність керівників низової ланки, у червні і липні 1944 р. на спеціальних курсах було підготовлено 75 фахівців із числа партизан, які мали сім класів освіти¹⁰².

Залучення партизан вимагала ситуація, яка склалася з набором робочої сили на території західної України і Волині. Про це, зокрема, свідчить доповідна записка на ім'я секретаря обкому КП(б)У, якого інформували, що райвиконкоми Волинської області в наборі робочої сили транспортникам відмовляють, пояснюючи це тим, що відсутні наряди з мобілізаційного відділу облвиконкому¹⁰³.

Органи влади на місцях, зважаючи на спеціальний контингент працюючих, намагалися забезпечити їх житлом і належними побутовими умовами¹⁰⁴, та не скрізь вони були задовільними. Наприклад, усі інженерно-технічні працівники, службовці 1-ї ділянки УБВР Ковельської залізниці жили, в основному, в невідремонтованих, брудних гуртожитках. На тапчанах замість матраців лежав мокрий очерет, що неодноразово використовувався, доводилося спати в одязі через брак простирадл. Штукатурка в приміщеннях обвалювалася, вікна були без скла. Майже всіх робітників і партизанів не забезпечували взуттям, теплими речами на зиму. Деякі ходили босі. Лише чверть працюючих мали одяг і взуття. Фіксувалися випадки педикульозу. 116 робітників хворіли на грип і малярію¹⁰⁵. На ділянках діяли дві їдальні: одна для робітників, інша для комскладу. Перша перебувала в антисанітарному стані, друга була значно чистішою. Не вистачало мила, халатів, рушників, посуду, їжу доводилося вживати з бачків, вироблених з оцинкованого заліза. Меню не відзначалося різноманітністю. З крупів давали лише пшоно, зрідка — картоплю і м'ясо, хоча вони й були у підсобному господарстві. Працювало дві майстерні: взуттєва і швейна, що недостатньо забезпечували матеріалами¹⁰⁶.

Деякі партизани перебували у край важкому матеріальному становищі. Про це свідчать матеріали перевірки, надіслані на ім'я Голови Президії ВР України М. Гречухи від 11 квітня 1946 р. У своїх листах дописувачі скаржилися, що після реформування загонів колишні партизани потрапили в УБВР Ковельської залізниці. Серед них — Т. Бубенко, Я. Яковчук, С. Остапчук, на утриманні яких були непрацездатні члени родини. Їхні будинки, рухоме і нерухоме майно було пограбоване і знищене окупантами. Сім'ї проживали в землянках. Враховуючи це, керівництво залізниці клопотало звільнити їх від роботи з виїздом до місця проживання. Іншим партизанам рекомендовано перевести свої родини до місця роботи, забезпечивши по можливості житлом і земельними ділянками для індивідуального городництва¹⁰⁷.

Загальна ситуація в районі Ковельської залізниці була неспокійною. 11 квітня 1945 р. на 3-тю ділянку УБВР прибув інженер проектної організації Кадигров для обстеження лінії Ковель—Камінь-Каширський і вста-

новлення обсягів робіт. Перед тим, як розпочати роботи, останній вимагав надати йому охорону з озброєних партизанів: два кулемети, 15 автоматників, по дві гранати кожному. Робітників слід було озброїти, щоб мали гвинтівки з достатньою кількістю боєприпасів. Без виконання цих вимог він відмовлявся починати роботи. Керівництву довелося знімати партизанів з інших об'єктів, відбудова яких була передбачена на квітень¹⁰⁸.

Через вкрай незадовільні матеріально-побутові умови на дорогах спостерігалася плінність кадрів. Так, станом на 1 січня 1946 р. на Львівській залізниці працювало 40 475 осіб¹⁰⁹. За рік відрядили на інші дороги — 652 працюючих, виїхало до Польщі — 1792, звільнилося за хворобами — 471, призвали до армії — 39, на навчання — 424, самовільно покинули місце роботи — 352 особи¹¹⁰. За дев'ять місяців 1947 р. працюючих зі Львівської дороги вибуло — 6352, в тому числі в армію — 55, на пенсію і через смерть — 816, за вироком суду і репресовані — 542, направлені на курси — 483, на навчання — 233, виїхали через відсутність дитячих садків і ясел — 110, самовільно покинули місце роботи — 499, відкомандировано на інші дороги — 1006, виїхали до Польщі — 2077, за сімейними обставинами — 130. Особливо велика плінність кадрів виявилася в головних службах і паровозній — 1690, руху — 1216, шляху — 1526¹¹¹.

У зв'язку з виїздом поляків Львівський, Станіславський паровозоремонтні та Стрийський вагоноремонтні заводи майже не були забезпечені робочою силою¹¹².

Покращити ситуацію з кадровим складом намагалися власними силами у трьох технічних школах. Протягом 1946 р. у Львівській школі навчалось 15 груп. У річній школі діяло 4 групи машиністів, у Коломийській техшколі — 8 груп. В них отримували знання і навички 295 осіб, з яких завершили навчання 275 осіб¹¹³.

Також у 1944—1950 рр. на цій території відбулися міграційні процеси, обумовлені територіальними змінами в деяких центральноєвропейських країнах, зокрема Польщі, Чехословаччині та в УРСР. Упродовж 1944—1946 рр. здійснювався обмін населенням: з України в Польщу переселилося майже 1 млн осіб, переважно поляків, із Польщі в Україну — 520 тис. українців¹¹⁴, що підвищило соціальну напругу, адже польська мова і традиційний галицький менталітет витіснялися з залізниці, натомість стверджувався менталітет радянський¹¹⁵. Проявилось це через непорозуміння між військовим командуванням та керівництвом дороги і міськими властями Львова. Перші поводилися зухвало, нехтуючи інтересами багатонаціональної громади залізничників Львівського вузла. Так, 30 серпня 1946 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У надійшла скарга, в якій наголошувалося, що в центрі Львова поблизу палацу культури залізничників розташоване велике приміщення спортивного залу з підсобками, центральним опаленням. Було воно споруджене за поляків спортивним товариством “Сокіл” і використовувалося за призначенням до 1944 р. З 1939 р. його передали на баланс залізниці. Під час фашистської окупації це приміщення також слугувало потребам спорту. У 1944 р. керівництво військово-експлуатаційної частини вивезло з нього все спортивне облад-

нання і влаштувало там гуртожиток. Міськвиконком за клопотанням управління залізниці ухвалив рішення надалі використовувати його за попереднім призначенням. Щоб цього не допустити, військове керівництво вдалося до сили, виставивши охорону з автоматами, і в такий спосіб намагалося призупинити дію рішення міської влади. Якийсь час там навіть проживали військові. За зиму 1945 р. вони вивели з ладу опалення, водогін і каналізацію, спалили 400 м² паркетної підлоги. В такий спосіб військові знехтували інтересами 10-тисячного колективу Львівського залізничного вузла¹¹⁶, що не могло не позначитися на виробничому процесі і міжнаціональних стосунках.

В наступні роки відбудова Львівської залізниці вплинула на покращення економічної й соціальної ситуації в краї. На кінець липня 1944 р. ввели в дію 552 км¹¹⁷. Залізничників з членами родин нараховувалося більше 200 тис¹¹⁸.

На закріплення кадрів, особливо на залізницях Західної України, впливала релігійність місцевих мешканців. Так, 24 травня 1945 р. під час святкування Великодня більшість робітників із місцевого населення самовільно залишили роботу й поїхали додому, 99 працюючих по завершенню свят так і не з'явилися до праці. Керівництво Львівської залізниці було змушене звернутися до місцевих партійних органів, щоб ті допомогли повернути робітників, оскільки райвиконками цією проблемою особливо не переймалися¹¹⁹.

На початковому етапі відбудови на всій території республіки різко змінилося співвідношення між чоловічим і жіночим населенням працездатного віку, позаяк в республіці загинув кожний п'ятий мешканець. Втрати різко позначилися на забезпеченості транспорту трудовими ресурсами. Це й не дивно, адже на звільненій від фашистських окупантів території України залишилося тільки 17 % від довоєнної кількості спеціалістів¹²⁰.

У різних галузях економіки звільнених районів кількість працездатних чоловіків скоротилася втричі. Тому вирішальну роль на початковому етапі відбудови відігравали жінки, молодь і люди старшого віку.

Варто також зауважити, що якщо до війни чисельність чоловіків поступалася кількості жінок на 8,9 %, то після війни — на 43,5 %. Післявоєнне суспільство, в основному, було жіночим¹²¹. Так, у передвоєнні роки на Південній магістралі працювали 5404 жінки, або 13 %, а вже на 1 січня 1945 р. — 16,5 тис., або 36 % від загальної кількості працюючих¹²².

На Південно-Донецькій залізниці працювало 9773 жінки (28,7 % до загальної кількості працюючих), на Північно-Донецькій — 15 243 жінки (37 %) ¹²³.

Соціальний статус залізничників закріплювався Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. "Про введення військового стану на всіх залізничних дорогах", згідно з яким зайняті в цій системі ставали мобілізованими на період війни й отримували відстрочку від мобілізації на фронт. За недбале ставлення до роботи їх могли покарати судом військового трибуналу¹²⁴. Відповідно до постанови РНК СРСР від 25 квітня 1943 р. запроваджувався новий дисциплінарний Статут робітників і службовців на залізничному транспорті, яким декларувалося введення військової дисципліни на всіх магістралях¹²⁵.

З метою зміцнення єдиначальності ЦК ВКП(б) 31 травня 1943 р. ухвалив рішення про ліквідацію політвідділів на залізничному транспорті¹²⁶.

Також Президія Верховної Ради СРСР 4 вересня 1943 р. видала Указ “Про введення персональних звань для особового складу залізничного транспорту”. В перспективі це мало позначитися на покращенні роботи залізничного транспорту¹²⁷.

Такі кроки були направлені на зміцнення трудової і виробничої дисципліни, з якою навіть у воєнні роки не все було гаразд. Так, токар паровозного депо Волноваха Південно-Донецької залізниці, М. Томський 1 січня 1944 р. вийшов на роботу в нетверезому стані. Пропрацювавши дві години, самовільно залишив робоче місце. Перебував дома 4 години, згодом знову прийшов на виробництво, але до роботи так і не взявся. Прокуратура порушила справу, а військовий трибунал залізниці позбавив волі строком на 5 років, з перебуванням у військово-трудовах таборах. Виборчих прав він не був позбавлений¹²⁸.

Траплялися випадки, коли залізничники порушували своїми діями з великими труднощами налагоджений ритм роботи залізниці. Так, у березні 1944 р. машиніст паровоза Супрун на робочому місці заснув. Його помічник Гераськін, отримавши від чергового по станції Оленівка шляхову записку на право зайняти перегін, став керувати паровозом, але проїхав наступну станцію, не звернувши увагу на сигнал зупинитися, який йому подавали¹²⁹.

В іншому випадку чергові по станції Глушко і Похалко систематично порушували правила технічної експлуатації, не перевіряли правильність оформлення маршрутів перед прийомом поїздів, допускаючи останні на зайняті колії.

Також, слюсарі Слов'янського вагоноремонтного пункту В. Гуляко і М. Павленко самовільно залишили робочі місця. Старший стрілочник М. Заболотний регулярно порушував правила технічної експлуатації і допускав прийом поїздів на зайняту колію. Усіх їх засудили судом військового трибуналу. Супруна, Гераськіна і Глушка позбавили волі на 5 років. Павленка за дезертирство засудили до 10 років позбавлення волі. Зазнав покарання і Заболотний¹³⁰.

На Сталінській магістралі працівниця 4-ї будівельної дільниці Корнієнко, відбувши покарання, усе ж продовжувала порушувати виробничу дисципліну. Лише за 2 місяці 1944 р. не виходила на роботу впродовж 42 днів, надавши, як з'ясувалося під час слідства, фіктивні довідки про хворобу. Суд позбавив її волі терміном на 10 років¹³¹.

На Південно-Донецькій дорозі Анна Кулакова 17 грудня 1943 р. не вийшла на роботу, не повідомивши причину своєї відсутності. На запитання: “Чим вона займалася?, — відповіла — латала панчохи”. За прогул її позбавили волі на 3 роки¹³².

Суворі покарання через суди військових трибуналів були покликані стримувати від скоєння злочинів на залізниці недобросовісних працівників. Так, на Південно-Донецькій магістралі працівник вагоноремонтного підприємства депо Слов'янськ С. Браславська, завідуючий базою Крикунов, го-

ловний бухгалтер В. Гаєвий і начальник А. Саржевський завдали шкоди державі на 7800 крб. Військовий трибунал засудив Гаєвого до 10 років, Брацлавську до 7, Саржевського — до 5 і Крикунова — до 3 років позбавлення волі¹³³.

На станції Іловайськ цієї ж магістралі працівниця Філенко запропонувала вантажникам Мезенцеву, Муравйову і Вагаревій-Майській вкрати пшеницю. Зі складу зникло близько 500 кг пшениці, частину якої вивіз машиніст Юрченко. Вирок суду військового трибуналу був жорсткий: Філенко присудили до розстрілу, Муравйова і Юрченка позбавили волі на 10 років, без права оскаржити вирок¹³⁴.

Директивні органи вимагали від керівників підприємств дотримуватися не тільки положень указу від 15 квітня 1943 р., а й постанови РНК СРСР від 21 серпня 1940 р., наказу НКШС і Прокурора СРСР від 21 квітня 1943 р. про передачу у 3-денний термін матеріалів слідчим органам про самовільне залишення робочих місць. Подібне трапилося з робітником паливного складу Касяновим, що не з'явився на роботу. Замість того, щоб у термін, передбачений законом, передати матеріали в прокуратуру, його начальник — Даниленко лише на 12 добу повідомив про цей випадок¹³⁵.

Суворі підходи до вирішення складних проблем транспорту були обумовлені масштабністю завдань, які доводилося вирішувати залізничникам у воєнний період. Наслідки давали себе взнаки. Так, на Південно-Донецькій магістралі ... “із місяця в місяць дорога покращувала свої виробничі показники. В кілька разів зменшилися прогули і запізнення на роботу, випуск бракованих деталей, виросла продуктивність праці. Але було б помилкою вважати, що сповна виконуються вище згадані директиви. Ще є багато нарікань, які позначаються на виробництві”¹³⁶.

Варто зауважити, що тодішній режим використовував й інші важелі чіткої організації роботи залізниці. Особливого значення надавалося змагальним формам організації праці, новаторству. Партійні видання активізували пропаганду досягнень стахановців, вжили заходів до відновлення соціалістичного змагання, спрямованого на виконання замовлень фронту¹³⁷. Керівники заохочували виробничу ініціативу щодо якнайшвидшого формування і збільшення швидкості руху поїздів, своєчасного ремонту поїздів, паровозів, колій з метою забезпечення масових перевезень вантажів для фронту¹³⁸, відбудовчих процесів, які мали велике військово-стратегічне значення. Перед залізничниками ставилося завдання поряд із забезпеченням потреб фронту здійснювати необхідний обсяг перевезень для відбудови промисловості й сільського господарства. Основні пріоритети відбудови викладені в постанові ДКО від 23 червня 1943 р. “Про капітальне будівництво на залізничному транспорті у 1943 р.”¹³⁹

Першочергові відбудовчі роботи першої половини 1943 р. розпочалися на території Ворошиловградської області, в другому півріччі — в інших областях Лівобережжя. На початку березня 1943 р. радянські війська у Ворошиловградській, а також північно-східних районах Сталінської області від-

били у противника 40 мостів і залізничних станцій. За 50 днів залізничники разом із місцевим населенням на Північно-Донецькій магістралі відновили 700 км головних шляхів, мостові переходи, лінії зв'язку. З початку вигнання німецьких військ і до вересня 1943 р. у Ворошиловградській області було відновлено 1140,1 км головних шляхів, 6 великих мостів, 21 середній міст, 68 малих мостів, 800 стрілочних переводів¹⁴⁰.

До 10 травня 1944 р. Донбас був зв'язаний залізничною мережею з багатьма регіонами країни. Це дало змогу військам Південного і Південно-Західного фронтів у період боїв за регіон з 10 серпня по 10 вересня відправити на Північно-Донецьку дорогу 37,5 тис. вагонів вантажів¹⁴¹.

Під час визволення Правобережної України норми відновлення залізничних шляхів мали скласти 8 км на добу, на практиці такі норми наближались до 11—12 км¹⁴².

У період боїв за Дніпро спеціальними формуваннями і залізничниками було поставлено на службу фронту 11 тис. км залізничних шляхів¹⁴³. На території Правобережної України на чотирьох Українських фронтах із січня 1944 р. діяли 11 залізничних бригад, що займалися відновлювальними роботами¹⁴⁴.

Значних руйнувань зазнало господарство Львівської залізниці. Однак, на липень 1944 р. завдяки самовідданій праці залізничників введено в дію на Львівській магістралі 552 км шляхів, Ковельській — 1020¹⁴⁵.

На кінець 1944 р. на залізницях республіки було відновлено й перешито на вітчизняну колію 20 292 км^{146;147}.

Зростання темпів відбудови залізниць та військових перевезень залежало від введення в дію ушкоджених мостів і надводних переходів через великі й малі ріки України. Особливо важливим це було в зонах дій фронтів, промислових і металургійних центрів, передусім Донбасу, міст Запорізької області, Дніпропетровська та інших. 26 лютого 1944 р. ДКО зобов'язав НКШС розгорнути роботи в першу чергу на 37 великих мостах через річки Сіверський Донець (5 мостів), Дніпро (12), Десну (4), Сож (3), Прип'ять (2), Березину (2 мости).

Негайно підлягали відбудові на Сталінській залізниці мости поблизу станції Кіндрашівської (227 м), через Дніпро і Новий Дніпро (738,4 м) та через Старий Дніпро (370 м) в районі Запоріжжя, мости через Дніпро в районах Дніпропетровська (1524,0 м), Кременчука (1003 м), Черкас (1175 м), Дарницький міст (1095 м). На Південно-Західній залізниці потребували ремонту мости через Дніпро поблизу Канева (780 м), на Десні поблизу Чернігова (завдовжки 556 м)¹⁴⁸.

Під час відбудови мостових переходів залізничники зіткнулися з величезними труднощами. Головною з них була відсутність кваліфікованих кадрів. Тому велику частину робіт виконували спеціалізовані військові формування залізничників. Показовим у цьому відношенні були дії шляховиків 1-ї гвардійської залізничної бригади із забезпечення відновлювальних робіт у Донбасі. Повністю зруйнований міст через річку Мокра Московка довжиною 121,5 м та висотою 18,5 метрів почали зводити 2 листопада 1943 р.¹⁴⁹

Введення споруди в експлуатацію мало забезпечити рух поїздів до Кримського півострова. Робота розпочалася з видалення зруйнованих пролітних конструкцій під артилерійсько-мінометним вогнем противника. Проводили її війська 2-го мостового батальйону. Сержант І. Горбунов, перебуваючи на висоті 28 метрів, упродовж тривалого часу здійснював демонтаж пошкодженої конструкції. Замість запланованих 6 одиниць він вирізав 13¹⁵⁰. Не менш складно було встановити 15-тонні рами на висоті 17 метрів та і з цим завданням гвардійці справилися¹⁵¹. Під час робіт одна з рамних конструкцій через пошкодження металевого тросу в повітрі мала випасти в річку. Старший сержант В. Гольцов, піднявшись по опорі на 28 метрову висоту, замість перебитого тросу закріпив додатковий, що дозволило без зупинки продовжувати роботи¹⁵². На правому березі водної артерії додалися й труднощі з розмінуванням берега й мостових опор. Гвардійці-залізничники, долаючи труднощі, перший поїзд з військовим спорядженням пропустили через міст 22 листопада 1943 р. Матеріальне забезпечення військ 3-го і 4-го Українських фронтів значно покращилось¹⁵³.

Важливим було відновлення мостового переходу в районі м. Запоріжжя через Новий і Старий Дніпро¹⁵⁴. Розпочати роботи заважала велика руйнація цього мостового переходу і зірвана гребля Дніпрогесу. Виникло рішення будувати заново тимчасовий мостовий перехід через Новий Дніпро, острів Хортицю та південну частину Старого Дніпра¹⁵⁵. Вдруге гвардійцям-залізничникам довелося будувати такий великий мостовий об'єкт. Особливо заважали мінні поля на острові Хортиця. Складність полягала ще в тому, що в січні 1944 р. сталася відлига і температура повітря піднялася до +5—8 градусів, почав танути сніг, пішли дощі, почалося бездоріжжя¹⁵⁶. На допомогу прийшли цивільні залізничники й місцеве населення, з яких сформували 12 робітничих батальйонів чисельністю 500 осіб кожний¹⁵⁷. Нарощувати темпи робіт заважали сніг з дощем. Перша черга цього мосту була здана в експлуатацію 22 лютого 1944 р., що мало особливе значення на період, коли йшли напружені бої військ 3-го Українського фронту з німецькими загарбниками на Правобережній Україні¹⁵⁸.

На будівництві мостових переходів і магістральних шляхів на Північно-Донецькій, Південній і Сталінській магістралях було задіяно 27 тис. залізничників та членів їх сімей, місцеве населення¹⁵⁹.

Для нарощування темпів наступальних операцій на Правобережній Україні велике значення мало будівництво мосту в районі станції Дарниця поблизу м. Києва. Військова рада 1-го Українського фронту встановила терміни його спорудження — 20 діб. Залізничники доставили 5 тис. кубометрів лісоматеріалів, понад 100 свай, 150 тонн металевих поковок¹⁶⁰. З метою інтенсифікації відбудовчих робіт мобілізували 6000 осіб різних спеціальностей із цивільного населення. Тому й роботи велися цілодобово. Інша частина залізничників і місцевого населення зайнялися спорудженням висоководного Подільського мосту довжиною 1195 метрів. Для цього необхідно було забити 2146 опор, встановити проміжні конструкції вагою понад 200 тонн, відсипати біля 100 тис. кубічних метрів ґрунту¹⁶¹.

Роботи розпочали 15 грудня 1943 р. і завершилися 20 лютого 1944 р.¹⁶² На спорудження залізничного мосту в районі Києва витратили 48 тис. людино-днів, або 45,4 людино-дня на один погонний метр мосту. Середній темп відновлення сягав 81,5 погонних метра на добу¹⁶³. Загалом за допомогою спецформувань НКШС на Київському відділенні Південно-Західної залізниці до 15 січня 1944 р. вдалося звести 37 великих і малих мостів¹⁶⁴. Це значно допомогло прискорити перекидання сил і засобів для відбиття контрнаступу німецьких військ з району Фастова та Житомира, який вони розпочали 15 листопада з метою захоплення Києва.

Відновлення роботи транспорту мало важливе господарське значення. Так, через територію Житомирської області пролягала понад тисяча кілометрів залізничних колій, тут було розташовано майже 100 роз'їздів і такі великі станції, як Коростень, Житомир, Новоград-Волинський, Бердичів, Овруч, Білокоровичі, через які здійснювалися значні обсяги перевезень військового й господарського призначення¹⁶⁵.

Важливим наслідком Другої світової війни стало завершення возз'єднання українських земель¹⁶⁶. Певною мірою механізмом їх інтеграції в загальносоюзний організм стали залізниці Західної України, а з жовтня 1944 р. — і Закарпаття. На території останнього діяла залізнична мережа протяжністю 653 км, з яких 168 км — союзній колії, 345 км — західноєвропейської і 140 км вузьких колій. Залізнична мережа складалася з 4-х залізничних ліній, три з яких перетинали територію Закарпаття з північного сходу на південний захід в напрямку Ужгород—Чоп, Скотарське—Батєво, Зимир—Вишів і одна — зі сходу на захід у напрямку Чоп—Вишів¹⁶⁷.

Паровозний парк складався з 85 різнотипних паровозів, з яких 69 були пристосовані до західноєвропейської колії, 2 — до союзній і 14 — до вузькоколейних. Обладнання паровозного господарства за роки війни зазнало руйнувань і не ремонтувалося. Паровозні депо на той час не були обладнані технікою, не мали пристосувань для ремонту паровозів, завантажувалися вручну.

Вагонний парк становив 3000 товарних і 113 пасажирських вагонів. Із 72 вокзальних приміщень 38 було зруйновано. Телефонний зв'язок перебував у незадовільному стані. Матеріальні запаси залізниці були вивезені вогором¹⁶⁸.

У 1944—1945 рр. на залізниці працювало 3376 осіб, серед яких 1125 українців, 1338 росіян, 597 словаків та інші¹⁶⁹.

Територія Закарпаття була зв'язана з мережею доріг СРСР в основному через три дільниці: Самбір—Сянок—Ужгород, Стрий—Лавочне—Мукачево, Коломия—Делятин—Рахів. Із самого початку рух поїздів відбувався по тимчасово відновленій колії Стрий—Лавочне—Мукачево. На цій дільниці необхідно було відбудувати три тунелі, з яких на території УРСР перебувало два, загальною довжиною 800 метрів. На дільниці Коломия—Делятин—Рахів тимчасовий рух поїздів відкрили 3 травня 1945 р. по трьох тунелях, проїзд в яких забезпечувався за допомогою тимчасових стаяків і дерев'яного кріплення, що захищали ешелони від гірських порід. Лінія Самбір—Сянок—Ужго-

род мала 7 завалених тунелів, зруйнованих по всій довжині. Їх відновлення до плану відбудови на 1945 р. не увійшло. Роботи проводилися силами Львівської залізниці на ділянці Львів—Самбір довжиною 20 км. Постановою ДКО від 6 травня 1945 р. капітальну відбудову залізничної ділянки Стрий—Лавочне—Мукачево доручили спеціальній конторі НКШС “Головтунельмагістраль” з терміном завершення робіт 15 липня 1945 р. На лінії Коломия—Делятин—Рахів роботи доручили Управлінню будівельно-відновлювальних робіт із завершенням їх до 1 жовтня 1945 р. Того року для проведення робіт з метою відновлення сполучення із Закарпатською Україною Львівська залізниця потребувала 6000 осіб; фактично на початок виконання робіт налічувалося 3000, з яких 800 осіб збиралися виїздити до Польщі¹⁷⁰.

Матеріально-побутові умови робітників були досить складними. Серед головних негативних чинників найдошкульнішою стала відсутність централізованого постачання продуктами харчування і спецодягом. Високі ціни на предмети першої необхідності негативно впливали на настрої працюючих. Сталося так через відсутність підприємств робітничого постачання, оскільки бракувало обігових коштів і державних кредитів¹⁷¹. Ці та інші обставини ускладнювали набір працівників на залізницю Закарпаття.

Керівництво республіки, врахувавши економічний стан регіону, етнографічні особливості, слабку технічну оснащеність, відсталість і запущеність залізничного господарства, вирішило надати допомогу Закарпатській Україні шляхом створення Закарпатської залізниці. На ім'я Й. Сталіна надійшли доповідні записки і проект постанови ДКО, в яких визначалися межі залізниці та перелік необхідних підготовчих робіт, які потрібно провести до 1 листопада 1945 р. До складу залізниці мали увійти 800 км широкої колії, 140 — вузької, крім низинних ліній ще й гірські, на території Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей, загальною довжиною 1740 км. Межу залізниці по Львівській дорозі окреслювали станції Самбір, Стрий (включно), Ходорів, Підвисоке і Березовиця, Острів (включно), Кишинівської — станція Окниця (включно), Вінницької — станції Гусятин і Могилів-Подільський (включно)¹⁷². Управління дороги мало перебувати в м. Станіславі, у приміщенні колишньої дирекції Польських залізниць.

Планували організувати продовольче і промтоварне забезпечення шляхом надання лімітів необхідної кількості спецодягу і взуття¹⁷³, а також 25 000 м² житлового фонду для службовців управління і працівників¹⁷⁴. Витрати на заходи з організації дороги оцінювались у 5 млн крб.¹⁷⁵ Цей проект не вдалося реалізувати, що не завадило швидко відбудувати залізничну мережу Закарпаття. Протягом 1944—1945 рр. залізничний зв'язок із краєм здійснювався по 9 відбудованих тунелях, у тому числі Бескидському, розташованому по лінії Мукачево—Стрий, протяжністю 1800 м. Були відновлені основні споруди станцій, депо, водозабезпечення. План відновлювальних робіт працівники залізниці виконали у 1944 р. на 86 %, у 1945 — на 77 %¹⁷⁶.

За високих на той час темпів відбудови і значних обсягів робіт траплялися випадки, коли бюрократична тяганина, зволікання, неузгодженість дій уповільнювали роботи. Так сталося при відбудові Жмеринського вагоноремонт-

ного заводу. Через певну незлагодженість Харківська проектна організація “Трансзахідпроект” лише в грудні 1944 р. розпочала підготовку проектного завдання з його наступним затвердженням НКШС. Через бюрократичну тяганину ДКО не встиг своєчасно ухвалити спеціальну постанову щодо відбудови заводу. Тому трудовий колектив підприємства в четвертому кварталі 1944 р. залишився без необхідного централізованого постачання будматеріалами. Фактично з грудня 1944 р. і по лютий 1945 р. роботи на підприємстві були майже припинені¹⁷⁷, за винятком дрібних і монтажу деякого обладнання. Обсяг виконаних робіт становив у сумі лише 42,3 тис. крб.¹⁷⁸ У першому кварталі 1945 р. ситуація не змінилася. Так, харківська установа внесла певні корективи у проектне завдання з метою часткового перепрофілювання підприємства — одночасного ремонту пасажирських і товарних вагонів. Тому наприкінці першого кварталу 1945 р. в повному обсязі не розпочалися відновлювальні роботи через неможливість забезпечити їх матеріалами¹⁷⁹. Щоб якось покращити ситуацію, партійні і державні органи на місцях запланували забезпечити фронт робіт матеріалами власного, місцевого виробництва¹⁸⁰.

Без нормальної роботи залізниці у визволених районах України не могло бути й мови про відбудову і введення в експлуатацію довоєнного промислового потенціалу.

ДКО двічі, 26 лютого і 22 жовтня 1943 р., розглядав питання про заходи допомоги щодо відновлення вугільної промисловості й шахт Донбасу¹⁸¹. Був визначений обсяг робіт на четвертий квартал 1943 і весь 1944 р. Передбачалося відновити діяльність 209 шахтних стволів загальною протяжністю 55 400 м, відкачати 117 млн т води¹⁸². Допомогу шахтарям надали залізничники. Вони доставили з усіх кінців СРСР обладнання, машини, інструменти, матеріали. З Куйбишевської області ними було вивезено 53 вагони з шахтним обладнанням, з Кузбасу — 23 вагони¹⁸³. Це дозволило в короткі терміни відродити вугільну галузь Донбасу. Якщо у 1943 р. було видобуто 4,3 млн т вугілля, то в 1944 р. — 21 млн т, а в 1945 р. видобуток вугілля виріс до 38,4 млн т, що значно вплинуло на нормалізацію паливного балансу країни¹⁸⁴. Доставляли його до місць призначення залізничники. З 1 до 25 квітня 1943 р. на Південно-Донецькій залізниці було відвантажено 1440 вагонів або 28 639 т вугілля¹⁸⁵.

Залізничники сприяли відродженню енергетичних потужностей металургійної і хімічної промисловості. В процесі відродження доменної печі № 3 Сталінського металургійного заводу довелося вивезти 200 вагонів щебеню¹⁸⁶. На початку 1944 р. підприємствам вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості залізничники доставили 4,5 тис. верстатів, 6 тис. автомашин, 7 турбін, 30 тис. т металу, 15 тис. т цементу, 300 тис. м² скла¹⁸⁷. На початку 1945 р. вони транспортували 100 вагонів верстатів і металевих конструкцій на завод “Запоріжсталь”. Майже 75 тис. т промислового обладнання були доставлені для промислових підприємств України, що дозволило організувати роботу Дніпродзержинського, Макіївського, Дніпропетровського ім. Г. Петровського металургійних комбінатів¹⁸⁸.

У 1945 р. виплавка чавуну в республіці становила 1647 т, або 18 % рівня 1940 р. Це призвело до збільшення виробництва металу, значну частину яко-

го, а саме 109 620 т, перевезли з вересня 1944 р. працівники Північно-Донецької магістралі¹⁸⁹.

Залізничники здійснювали перевезення з метою відродження коксохімічних заводів, підприємств переробної галузі. Вони поставили для заводу “Азовсталь” устаткування вартістю 98,3 млн крб.¹⁹⁰ На виконання постанови ДКО від 6 березня 1945 р. було перевезено на промисловий майданчик Лисичанського азотнотукового заводу обладнання німецького хімічного комбінату “Хайде-Брек”, вартість якого становила 20 млн карбованців золотом. Додатково на заводі було прокладено 12 км колій¹⁹¹.

Паралельно відроджувалося сільськогосподарське виробництво. Уже в 1945 р. посівні площі становили 23 млн га¹⁹². Для перевезення зернових продуктів колективами залізниць України організовано спеціальні кільцеві маршрути. На Сталінській залізниці їх налічувалося 120, Одеській — 100, Південній — 85¹⁹³.

Своєчасне забезпечення сировиною та продуктами харчування різних регіонів України сприяло відродженню і налагодженню роботи багатьох сфер життєдіяльності суспільства.

Залізничники України в роки минулої війни здійснили величезні обсяги фронтних, евакуаційних, господарських і пасажирських перевезень. Досягнуто це було шляхом використання тогочасних економічних і позаекономічних методів управління галуззю, що стала на час війни мілітаризованою. Факти засвідчують, що залізнична система України і її працівники з гідністю витримали воєнні навантаження.

Як і всі інші стратегічно важливі галузі, залізничний транспорт перебував під пильною увагою спецслужб. Не оминули залізничників і репресії стосовно тих, кого радянська Феміда вважала “колаборантами”, “зрадниками Батьківщини”. Значна частина тих, хто під час окупації працював за фахом заради виживання сім’ї, або став згодом жертвою побутового конфлікту й доносу, були покарані. Залізничники були одним з найчисельніших загонів робітництва, в галузі працювали десятки тисяч фахових інженерно-технічних працівників. Усі вони перебували в орбіті суспільно-політичних процесів, що мали місце в Україні в роки війни, і поділяли радощі перемог та гіркоту втрат разом зі своїм народом.

¹ Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941—1945 гг. — М., 1997. — С. 3.

² Нариси розвитку господарства УРСР. — К., 1949. — С. 409.

³ Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. — К., 1974. — С. 4.

⁴ Дьяков Ю.Л. Назв. праця. — С. 36.

⁵ Народне господарство УРСР. Статистичний збірник. — К., 1957. — С. 385.

⁶ Куманев Г.А. На службі фронту і тилу. — М., 1976. — С. 56.

⁷ Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). — М., 1981. — С. 24.

⁸ Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область. — К., 1963. — С. 37.

⁹ Ковалев И.В. Назв. праця. — С. 18.

¹⁰ Дьяков Ю.Л. Назв. праця. — С. 35.

- ¹¹ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 24.
- ¹² Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941—1945. — М., 1988. — С. 43.
- ¹³ Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. — С. 84.
- ¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза. — М., 1961. — Т. 2. — С. 169.
- ¹⁵ Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. — С. 86.
- ¹⁶ Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — К., 1975. — Т. 1. — С. 124.
- ¹⁷ Державний архів Вінницької області (*далі* — ДАВО). — Ф. 136. — Оп. 23. — Спр. 81. — Арк. 2.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 2.
- ¹⁹ Мазило І.В. Подвиг залізничників Поділля в роки Великої Вітчизняної війни // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський. — 2004. — С. 71.
- ²⁰ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 45.
- ²¹ Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. — С. 73.
- ²² Куманев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963. — С. 22, 23.
- ²³ Там само. — С. 22—27.
- ²⁴ Там само. — С. 28.
- ²⁵ Мазило І.В. Назв. праця. — С. 71.
- ²⁶ Хрущев Н.С. Воспоминания // Огонек. — 1989. — № 31. — С. 18.
- ²⁷ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 59.
- ²⁸ Военные сообщения за 50 лет. — М., 1957. — С. 54.
- ²⁹ Куманев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963. — С. 36.
- ³⁰ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (*далі* — РЦХИДНИ). — Ф. 111. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.
- ³¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — К., 1975. — Т. 1. — С. 126.
- ³² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 8. — Арк. 13.
- ³³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — Т. 1. — С. 126.
- ³⁴ РЦХИДНИ. — Ф. 111. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 45.
- ³⁵ Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. — С. 66.
- ³⁶ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. — Харків, 1970. — С. 288.
- ³⁷ Мазило І.В. Назв. праця. — С. 71.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 9. — Спр. 25. — Арк. 33.
- ³⁹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов. — К., 1963. — С. 79—80.
- ⁴⁰ Київ-герой. Збірник матеріалів. — К., 1961. — С. 205.
- ⁴¹ Рабочее слово. — 1962. — 24 февраля.
- ⁴² Там само. — 1962. — 3 марта.
- ⁴³ Там само. — 1962. — 15 марта.
- ⁴⁴ Дубина К.В. В годы тяжелых испытаний. — К., 1962. — С. 64.
- ⁴⁵ Балковой П.М. Народне ополчення Радянської України. — К., 1962. — С. 64.

- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 9. — Спр. 25. — Арк. 69.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 70.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 33, 34.
- ⁴⁹ *Тронько П.Т.* Подвиг твоїх батьків. — К., 1968. — С. 43.
- ⁵⁰ *Азаров И.И.* Сражающаяся Одесса. — М., 1965. — С. 63—66.
- ⁵¹ Там само. — С. 53.
- ⁵² *Мазило І.В.* Назв. праця. — С. 72.
- ⁵³ *Куманев Г.А.* Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. — С. 55.
- ⁵⁴ Там само. — С. 55.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 14. — Спр. 43. — Арк. 17-а.
- ⁵⁶ Архивный фонд Одесского областного краеведческого музея: Материалы обороны Одессы. — Инв. № 648-5344. — Арк. 3.
- ⁵⁷ Там само. — Инв. № 648-5345. — Арк. 5.
- ⁵⁸ Эшелоны идут на восток. — М., 1966. — С. 39.
- ⁵⁹ *Шереметьев А.Г.* 45 дней и 45 ночей // Гвардия тыла. — М., 1962. — С. 18.
- ⁶⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. — К., 1967. — С. 118.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 14. — Спр. 196. — Арк. 75—85.
- ⁶² Там само. — Спр. 32. — Арк. 34, 35.
- ⁶³ РЦХИДНИ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9, 10.
- ⁶⁴ Центральный архив Министерства путей сообщения Российской Федерации. — Ф. 33-а. — Оп. 49. — Спр. 1413. — Арк. 13.
- ⁶⁵ Слово о великой войне. — М., 2005. — С. 119.
- ⁶⁶ *Безыменский Л.* Разгаданные загадки Третьего рейха. — М., 1984. — С. 6, 7.
- ⁶⁷ *Кондратенко О.В.* Особливості відбудови промисловості України в 1943—1945 рр. // Збірник наукових статей: Сторінки воєнної історії України. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 85.
- ⁶⁸ *Пентер Т.* “Робота на ворога” чи “примусова праця” у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941—1943 // Український історичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 35.
- ⁶⁹ *Клоков В.И.* Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. — К., 1984. — С. 124.
- ⁷⁰ Железнодорожник Донбасса. — 1944. — 31 августа.
- ⁷¹ *Пономаренко П.К.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков. — М., 1986. — С. 173.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 266. — Арк. 29.
- ⁷³ *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946—1980). — К., 1999. — Т. 13. — С. 27.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 266. — Арк. 29.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 29.
- ⁷⁶ Железнодорожник Донбасса. — 1944. — 20 апреля.
- ⁷⁷ Сталинская магистраль. — 1944. — 18 апреля.
- ⁷⁸ *Кульчицкий С.* Українські фронти Другої світової // Вінниччина. — 1998. — 20 жовтня.
- ⁷⁹ *Лисенко О.Е.* Методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни // Черкащина в контексті історії України. — Черкаси, 2005. — С. 14.
- ⁸⁰ *Ковалев И.В.* Транспорт в Великой Отечественной войне. — М., 1981. — С. 261.

- ⁸¹ *Минеев А.* Организация железнодорожных войск // Тыл и снабжение Красной армии. — 1945. — № 5—6. — С. 10—14.
- ⁸² История Великой Отечественной войны Советского Союза. — М., 1963. — Т. 3. — С. 198.
- ⁸³ *Куманев Г.А.* На службе фронта и тыла. — С. 262.
- ⁸⁴ *Никитин В.В.* Горючее фронту. — М., 1984. — С. 150.
- ⁸⁵ Там само. — С. 152.
- ⁸⁶ *Морозов А.Г.* Актуальні проблеми вивчення історії Великої Вітчизняної війни. — Черкаси, 2005. — С. 28.
- ⁸⁷ *Лашенко П.Н.* Из боя в бой. — М., 1972. — С. 231, 233, 235, 236, 238, 251.
- ⁸⁸ *Дьяков Ю.А.* Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941—45 гг. — М., 1997. — С. 80.
- ⁸⁹ *Сорокина О.Л.* Всенародный вклад в возрождение общеобразовательных школ на освобожденной территории РСФСР в годы Великой Отечественной войны // 50-летие Великой Победы над фашизмом. — Смоленск, 1995. — С. 260.
- ⁹⁰ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—45 рр.). — К., 1999. — Т. 12. — С. 296.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 154. — Арк. 25.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ *Мазило І.В.* Назв. праця. — С. 73.
- ⁹⁴ Там само. — С. 75.
- ⁹⁵ *Стейбнек Д.* Русский дневник. — М., 1989. — С. 44, 88; *Чайковский А.С.* Плен. Военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953. — К., 2002. — С. 337.
- ⁹⁶ Державний архів Волинської області (*дали* — ДАВЛО). — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 735. — Арк. 31.
- ⁹⁷ ДАВО. — Ф. 136. — Оп. 23. — Спр. 16. — Арк. 48, 49.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 154. — Арк. 24.
- ⁹⁹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 112.
- ¹⁰⁰ Там само. — Спр. 234. — Арк. 2.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 11.
- ¹⁰² ДАВЛО. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 735. — Арк. 150.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 8.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 378. — Арк. 136.
- ¹⁰⁵ Там само. — Арк. 73.
- ¹⁰⁶ Там само. — Арк. 73.
- ¹⁰⁷ Там само. — Арк. 122.
- ¹⁰⁸ ДАВЛО. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 735. — Арк. 14.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 287. — Арк. 41.
- ¹¹⁰ Там само. — Арк. 49.
- ¹¹¹ Там само. — Арк. 99.
- ¹¹² Там само. — Арк. 82.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 44.
- ¹¹⁴ *Світлична В.* Історія України. Навчальний посібник. — К., 2003. — С. 287.
- ¹¹⁵ Львівська залізниця. Історія і сучасність. — Львів, 1996. — С. 37.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 287. — Арк. 82.
- ¹¹⁷ *Данилюк М., Панчук М.* На службі фронту і тилу. — К., 1974. — С. 142, 143.

- ¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 4058. — Арк. 43.
- ¹¹⁹ ДАВЛО. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 735. — Арк. 24.
- ¹²⁰ *Картавий С.М.* Вклад народов Советского Союза в освобождение Украины от немецко-фашистских оккупантов и восстановление народного хозяйства // Героическое и трагическое лихолетье. — М., 2000. — С. 182.
- ¹²¹ *Кононенко В.В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945—1953 рр.) // Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2004. — С. 7.
- ¹²² Державний архів Харківської області. — Ф. 157. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 35.
- ¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 11. — Арк. — 86.
- ¹²⁴ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. — С. 290.
- ¹²⁵ *Куманев Г.А.* Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. — С. 160—161.
- ¹²⁶ Там само. — С. 167.
- ¹²⁷ Столичная магистраль Украины. — К., 1970. — С. 126.
- ¹²⁸ Магистраль угля. — 1944. — 20 января.
- ¹²⁹ Там само. — 1944. — 30 марта.
- ¹³⁰ Там само. — 1944. — 30 марта.
- ¹³¹ Сталинская магистраль. — 1944. — 28 октября.
- ¹³² Магистраль угля. — 1944. — 6 января.
- ¹³³ Там само. — 1944. — 22 апреля.
- ¹³⁴ Там само. — 1944. — 9 мая.
- ¹³⁵ Там само. — 1944. — 4 января.
- ¹³⁶ Там само. — 1944. — 15 апреля.
- ¹³⁷ Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — С. 124.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ *Дьяков Ю.Л.* Назв. праця. — С. 193.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ¹⁴¹ Железнодорожники в Великой Отечественной войне. — М., 1985. — С. 262.
- ¹⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 7. — Арк. 167.
- ¹⁴³ *Ковалев И.В.* Назв. праця. — С. 270.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 281.
- ¹⁴⁵ *Данилюк М., Панчук М.* Назв. праця. — С. 142, 143.
- ¹⁴⁶ *Куманев Г.А.* На службе фронта и тыла. — С. 307.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 43. — Арк. 1.
- ¹⁴⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 43. — Арк. 1.
- ¹⁴⁹ *Терехин К.П., Таралов А.С.* Гвардейцы-железнодорожники. — М., 1966. — С. 93.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 93, 94.
- ¹⁵¹ Там само. — С. 95.
- ¹⁵² Там само. — С. 95, 96.
- ¹⁵³ Там само. — С. 97.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 99.
- ¹⁵⁵ Там само. — С. 98.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 101.

- ¹⁵⁷ Там само. — С. 100.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 102, 103.
- ¹⁵⁹ История Украинской ССР: В 10-ти т. — Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне. — С. 475.
- ¹⁶⁰ *Куманев Г.А.* На службе фронта и тыла. — С. 252.
- ¹⁶¹ Нариси історії Київської обласної партійної організації. — К., 1967. — С. 472.
- ¹⁶² Железнодорожники в Великой Отечественной войне. — С. 280.
- ¹⁶³ *Ковалев И.В.* Назв. праця. — С. 266, 267.
- ¹⁶⁴ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. — С. 473.
- ¹⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 154. — Арк. 30.
- ¹⁶⁶ *Ленська В.В.* Роль Сталіна у процесі приєднання та об'єднання українських земель // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2000. — С. 58.
- ¹⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 77. — Спр. 208. — Арк. 5.
- ¹⁶⁸ Там само. — Спр. 154. — Арк. 61.
- ¹⁶⁹ Там само.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Там само. — Спр. 208. — Арк. 5.
- ¹⁷³ Там само. — Арк. 2.
- ¹⁷⁴ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁷⁵ Там само. — Арк. 4.
- ¹⁷⁶ Там само. — Спр. 266. — Арк. 30.
- ¹⁷⁷ Там само. — Арк. 11.
- ¹⁷⁸ ДАВО. — Ф. 136. — Оп. 23. — Спр. 58. — Арк. 5.
- ¹⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁰ Там само. — Арк. 7.
- ¹⁸¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917—1967: Сборник документов. — М., 1968. — Т. 6. — С. 169.
- ¹⁸² *Кравченко Е.И.* Военная экономика СССР 1941—45 гг. — М., 1963. — С. 245.
- ¹⁸³ *Шигалин Г.И.* Народное хозяйство СССР в период Великой Отечественной войны. — М., 1960. — С. 151.
- ¹⁸⁴ *Кравченко Г.С.* Военная экономика СССР 1941—45 гг. — К., 1963. — С. 246, 247.
- ¹⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 14. — Спр. 64. — Арк. 39.
- ¹⁸⁶ *Коваль М.В.* Все для перемоги. — К., 1970. — С. 171.
- ¹⁸⁷ Там само. — С. 12.
- ¹⁸⁸ Там само. — С. 168.
- ¹⁸⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. — Т. 3. — С. 210.
- ¹⁹⁰ Особливості відбудови промисловості України в 1945 рр. // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. — К., 1997. — С. 84.
- ¹⁹¹ Там само. — С. 88.
- ¹⁹² *Коваль М.В.* Социалистическая экономика — важнейший фактор победы советского народа в Великой Отечественной войне. — К., 1984. — С. 36.
- ¹⁹³ *Якушин С.* Перевозка зерна кольцевыми маршрутами // Железнодорожный транспорт. — 1945. — № 5—6. — С. 28.

О. БРОВАР, І. ВЕТРОВ,
М. ЛОБОДА, Л. ХОЙНАЦЬКА

Відбудова промисловості республіки

(1943–1950 рр.)

Однією з актуальних і недостатньо опрацьованою в теоретичному розділі залишається проблема відбудови економіки СРСР в цілому та України зокрема. Саме недосконала концепція відродження промислового потенціалу СРСР повоєнних років призвела до наступних викривлень в економіці республік, що входили до його складу, не захистила від руйнівних процесів періоду розпаду Союзу і становлення незалежних держав. Глорифікаційний характер висвітлення економічних явищ спричинив фактологічні підходи на шкоду концептуальним, внаслідок чого багато важливих питань відбудовної епопеї так і не були детально вивчені. У першу чергу це стосується економічної стратегії, а також перспективних наслідків економічних рішень.

Внаслідок бойових дій та ворожої окупації економіку УРСР було майже повністю зруйновано. Під час евакуації 1941 р. на Схід перебазували найцінніше обладнання 550 найбільших українських підприємств з сотнями тисяч висококваліфікованих спеціалістів та робітників. Частина промислових об'єктів зруйнували війська Червоної армії при відступі. Україна стала центром найважливіших воєнних дій та запеклих боїв, що відбувалися на її території впродовж 1941—1944 рр. і спричинили значні руйнування промислових підприємств. До того ж, лідери Німеччини розглядали Україну як головну базу постачання продовольством і сировиною своєї держави. Суть економічної політики у 1942 р. висловив райхскомісар України Е. Кох, — “Україна повинна дати те, чого не вистачає Німеччині”¹. Діючи відповідно до директив нацистського уряду, німецькі монополії розкрадали і вивозили до Райху промислове устаткування, запаси сировини, матеріалів, готової продукції та напівфабрикатів — усе те, що з тих чи інших причин на початку війни радянська влада не встигла евакуювати у тиліві райони СРСР. Так, концерн “Герман Герінг” вивіз на свої базові підприємства в Німеччині гірничо-шахтне устаткування багатьох шахт й рудників Донбасу і Кривбасу; гірничо-металургійне акціонерне товариство “Схід” — обладнання Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта; концерн “Фрідріх Крупп і Ко” — метал, напівфабрикати і деяке устаткування Новокраматорського машинобудівного заводу. Нацистам вдалося захопити і вивезти до Німеччини обладнання кількох промислових підприємств Києва, Горлівки, Єнакієвого, Костянтинівки, Макіївки, Маріуполя та інших міст. Українська економіка зазнала грабунку і з боку союзників Німеччини. Загальна вартість захопленого в Україні майна, за румунськими даними, становила наприкінці війни близько 948 млрд лей у довоєнній валюті (витрати ж

державного бюджету Румунії в 1941—1942 рр. — 160 млрд лей)². На заключному етапі війни окупаційна політика німецького керівництва в галузі економіки спрямовувалася (поряд з пограбуванням) на організоване знищення основних господарських фондів країни.

Залишаючи окуповані радянські землі, загарбники за спеціальними інструкціями здійснювали тактику “випаленої землі”. Добре усвідомлюючи те, яку велику роль відігравали економічні ресурси України у зміцненні воєнної могутності СРСР, на території республіки руйнувалося все, що не підлягало вивезенню. Цілеспрямовано знищувалася основа основ економіки УРСР — важка індустрія: Донецький вугільний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни, всі головні електростанції України. На руїни перетворено 16 150 підприємств: у тому числі 599 машинобудівних, 28 металургійних, 26 хімічних, 25 коксохімічних заводів, 30 трикотажно-текстильних, понад 100 прядильно-джутових фабрик, велику кількість підприємств шкіряно-взуттєвої, харчової, скляної, деревообробної промисловості тощо.

Україна фактично втратила енергетичну, металургійну, вугільну, хімічну, транспортну, суднобудівну, літакобудівну, верстатобудівну та інші галузі промисловості³.

Проте найтяжчими для республіки виявилися людські втрати. За час окупації населення республіки скоротилося на 13 614 тис. осіб, у тому числі міське — на 45 %. У промисловості України кількість робітників, інженерно-технічних працівників та службовців зменшилась на 45,5 %⁴.

Вражаючими були збитки вугільної галузі — основи тодішньої економіки. Так, у Сталінській області зі 140 шахт вціліли тільки 12 із загальним видобутком 500 т вугілля. Вибухами ушкоджено чи зруйновано 154 шахтні стволи довжиною понад 15 тис. метрів, 192 копри, 292 підймальні машини, 198 вентиляторів. З 268 надшахтних будівель виведено з ладу 241. Зруйнованими виявилися машинні приміщення об’ємом 260 тис. м³, 183 будівлі трансформаторних підстанцій, 161 естакада, а також компресори, сортувальні й матеріальні склади, механічні майстерні, підірваними, пошкодженими й затопленими — 1900 врубових машин, 1209 конвеєрних пристроїв, 802 електровози, 1651 електросвердло, 700 насосів, 1065 скреперних лободок, 4155 відбійних молотків⁵.

Сьогодні складно встановити, що зазнало руйнувань у ході бойових дій та цілеспрямованих заходів воюючих сторін, які обопільно використовували тактику “спаленої землі”. Відтак, залишається констатувати незаперечний факт: в результаті війни господарський комплекс України зазнав катастрофічних збитків. Його відновлення вимагало величезних коштів, матеріалів, трудових зусиль і тривалого часу.

Аби уявити масштаби і характер відбудовних робіт, слід брати до уваги кілька обставин. У першу чергу слід з’ясувати, так би мовити, стартові позиції, з яких починалося відродження промислового виробництва. Стислі терміни демонтажу й евакуації обладнання і матеріалів у 1941 р. під тиском стрімкого просування агресорів дозволили вивезти вглиб СРСР лише найцінніше. Багато що залишалося ворогу чи було розтягнуто тими, хто залишався на окупа-

ваній території. Окупанти також змогли вивезти, далеко не все, хоча й вони системно підійшли до руйнування виробничих комплексів, споруд, транспортних засобів тощо. Якщо в актах Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і заподіяної ними шкоди подаються узагальнені дані, то в доповідних записках та інформаціях місцевих органів влади, партійних органів, відповідальних працівників наркоматів детально вказувалося, що було зруйноване, а що можна використати для налагодження виробництва. У зв'язку з цим під терміном “руйнування” слід розуміти: по-перше, ушкодження різного ступеня, яких зазнали промислові споруди; по-друге, вивезене й приведене до стану непридатності обладнання; по-третє, зруйновані рухомий склад і транспортні магістралі; по-четверте, пошкоджені й недіючі об'єкти обслуговуючої й допоміжної інфраструктури (енергетичні та інші).

В середині 40-х років Радянський Союз, як і решта країн світу, зіткнувся з новим викликом, що мав спільну генетичну природу з індустріальним викликом на початку ХХ ст. Для СРСР проблема цивілізаційного “стрибка” в цей час вирішена не була: війна перервала стрімкий індустріальний розвиток держави і, на думку деяких фахівців, після завершення війни Радянський Союз посідав становище, відповідне ситуації в колишній імперії Романових⁶. Одержавши перемогу, він відчутно відставав від розвинених індустріальних держав світу. Більше того, на думку М. Харрісона, СРСР залишився слабшим як від колишніх союзників, так і від переможених супротивників, а вплив війни для країни виявився настільки руйнівним, що вона так і не змогла повернутися на свою довоєнну економічну траєкторію⁷.

Особливістю зусиль, спрямованих на відновлення економічного потенціалу республіки, у їхній початковій фазі була відсутність перспективних планів. Під час війни радянський уряд відмовився від 5-річного планування й перейшов до використання короткотермінових — річних і квартальних планів. Після процедури їхнього розгляду й затвердження РНК СРСР та ДКО (а в союзних республіках — їх урядами) такі планові орієнтири набували статусу закону. Підготовчі роботи здійснювала Державна планова комісія СРСР (Держплан). На основі раціональних планових рішень цей орган мав забезпечити оптимальну міжгалузеву кооперацію з метою оперативного задоволення потреб військово-промислового комплексу. Конкретизація цих завдань здійснювалася шляхом складання планів випуску зброї, боєприпасів, військової техніки і спорядження підприємствами різного підпорядкування. Крім того, Держплан мав контролювати стан матеріально-технічного забезпечення виробництва.

Та все ж провідну роль у відродженні промисловості країни в цілому та Української РСР зокрема відігравала РНК СРСР. До її компетенції входили розгляд і затвердження “народногосподарських” планів виробництва й розподілу, державного бюджету, кредитування всіх галузей економіки.

Воєнний стан ускладнив функціонування вищих органів влади Союзу і республіки — Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни відбулося тільки три сесії Верховної Ради СРСР: 9-та (чер-

вень 1942 р.), 10-та (січень—лютий 1944 р.) та 11-та (квітень 1945 р.). У цій ситуації головне навантаження лягло на Президію Верховної Ради СРСР, що ухвалювала укази в широкому діапазоні питань економічного розвитку. До повноважень Президії входило запровадження воєнного стану й визначення його режиму, розв'язання нагальних проблем державного будівництва, створення нових наркоматів у країні та союзних республіках, призначення наркомів, здійснення адміністративних і територіальних змін, нагородження працівників тилу, військовослужбовців, науковців, колективів промислових підприємств тощо. На Президію покладалася контроль за тим, щоб усі розпорядження й постанови вищих і республіканських державних органів відповідали конституційним нормам та існуючому законодавству. Вона безпосередньо керувала роботою Президій Верховних Рад союзних республік, давала керівні вказівки органам державного управління, місцевим Радам депутатів трудящих про організацію відбудовних робіт.

У період війни дещо змінилося місце партійних органів у механізмі функціонування управлінських структур, що вирішували комплекс найскладніших воєнно-господарських завдань. У цей час керівні органи Комуністичної партії “розчинилися” серед багатьох інших, у тому числі надзвичайних, інституцій. Не скликалися з'їзди партії, пленуми ЦК. Втім, це принципово не змінило роль партійних комітетів на виробництві та місії ВКП(б) в цілому. Місцевий партійний апарат, парторганізації на підприємствах виступали провідниками директив центру на місцях.

З метою централізації, уникнення дублювання функцій різними органами влади та управління влітку 1943 р. радянське керівництво створило Комітет при РНК СРСР з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації, у складі Г. Маленкова, (голови), А. Мікояна, М. Вознесенського, А. Андрєєва. На цей орган покладалася координація зусиль усіх відомств, причетних до відновлювальних робіт на визволених від ворога територіях.

Водночас робилися спроби чіткіше розмежувати компетенцію партійних і радянських структур. Наприкінці січня 1944 р. за підписами В. Молотова, Г. Маленкова і М. Хрущова Й. Сталін одержав текст проекту Постанови ЦК ВКП(б) “Про покращення державних органів на місцях”. Констатуючи паралелізм у діяльності партійних і радянських структур на всіх рівнях, автори документа звертали увагу на те, що партійний апарат, маючи більш авторитетні й досвідчені кадри, відповідні відділи для керівництва окремими галузями економіки, “взяв на себе оперативну роботу з управління господарськими установами”, а також “невластиві йому функції безпосереднього розпорядження господарськими справами, в той час як він не має права виступати в ролі адміністративно-господарського органу”. На їхнє переконання, “оперативне керівництво державним і культурним будівництвом мало зосереджуватися в одному місці — в радянських органах”⁸.

Попри те, що накладання повноважень ЦК партії і РНК, республіканських ЦК і РНК, обласних, районних партійних комітетів і Рад було очевидним і відчутно гальмувало роботу, вище керівництво країни так і не змогло знайти адекватне вирішення цієї проблеми. Очевидно, будь-яке урізання

необмеженої до того компетенції партії сприймалося ним як підрич монолітної системи влади в цілому, адже партія вважалась її цементуючою основою.

Пошук компромісних варіантів знаходив прояв у створенні всіляких додаткових органів (комісій, комітетів тощо), на які покладалося виконання певних економічних, соціальних та інших завдань.

Відбудовна епопея умовно поділяється на два періоди: перший — від звільнення певних регіонів республіки до завершення війни; другий — від ухвалення 5-річного плану в 1946 р. до початку 50-х років. В основу такої періодизації покладено принципи планування економічних процесів. Упродовж першого періоду орієнтовні планові показники закладалися в рішення з економічних питань, що ухвалювалися центральними й республіканськими відомствами. Так, одним з перших документів у цьому плані стала Постанова ДКО від 3 січня 1942 р. “Про відновлення залізниць”. Серед першочергових залізничних напрямків, на відбудові яких зосереджувалися зусилля і засоби Наркомату шляхів сполучення, вказувалася ділянка Білгород—Харків (Південна залізниця)⁹.

Ближче до кінця війни економічне планування поступово повертається до традиційних форм і методів. 25 березня 1945 р. союзний уряд затверджував Постанову “Про народногосподарський план відновлення і розвитку народного господарства на 1945 рік”. Вміщені у ньому директиви визначили основні тенденції відбудови економіки на останній рік війни.

Відразу після вигнання ворога з того чи іншого населеного пункту розпочиналися відбудовні роботи (у першій половині 1943 р. — у Ворошиловградській області, у другому півріччі — майже на всьому Лівобережжі, до кінця року — у ряді важливих економічних районів Правобережжя). У центрі уваги уряду, на що націлювалися й зусилля сотень тисяч виробників, перебувала першочергова реконструкція паливно-енергетичної та металургійної бази республіки, відродження промисловості Донбасу і Придніпров'я, Харкова й Києва, Миколаєва та Одеси. Підприємства визволених територій становили важливий резерв для розширення військового господарства країни, зростання його виробничих потужностей, а отже — для безперервного збільшення масштабів надходжень танків, артилерійсько-стрілецького озброєння, літаків і боєприпасів наступаючій Червоній армії. Разом з тим, введення в дію підприємств важкої індустрії становило неодмінну умову високих темпів відродження та подальшого розвитку економіки України і СРСР в цілому.

Процес відбудови регулювався і контролювався державними і партійними органами: вже в 1943—1945 рр. ДКО, РНК СРСР, ЦК ВКП(б), республіканські партійні та державні органи ухвалили ряд важливих рішень з питань відновлення та діяльності промислових підприємств України. В нормативних актах визначалися терміни відбудови, заходи, спрямовані на забезпечення заводів кредитами, обладнанням, будівельними матеріалами, шляхи постачання робочої сили.

Що стосується періоду 1943—1944 рр., то для нього характерними були короткотермінові, що не перевищували півроку, військово-господарські плани, які зазнавали частих змін. Отже, відбудовники не мали чіткої перспектив-

ної програми забезпечення виробництва будівельними матеріалами, обладнанням, енергоносіями, сировиною, робочою силою. Справа ускладнювалася й тим, що на початковому етапі відбудови, коли ще тривала війна, союзний уряд практично всі фінансові проблеми України переклав на плечі самої республіки. Так, прямі матеріальні збитки, завдані окупантами господарству України, становили 285 млрд руб. Усього ж за роки війни союзний уряд асигнував на відбудову економіки і культури визволених районів УРСР 18 млрд 320 млн руб., тобто лише близько 7 % від загальної суми збитків. Вказані кошти насамперед спрямовувалися на відродження тих галузей, що мали першочергове значення для союзної економіки (Донбасу, Криворізького залізорудного і Нікопольського марганцевого басейнів, металургії Придніпров'я).

22 лютого 1943 р. ДКО ухвалив Постанову “Про відбудову вугільних шахт Донбасу”, в якій зобов'язав Наркомвугілля негайно приступити до відновлення шахт і підприємств вугільної промисловості у визволених районах Ворошиловградської і Сталінської областей.

Документ націлював, у першу чергу, на організацію видобутку вугілля на малозруйнованих, незатоплених, легко відновлюваних, а також дрібних шахтах, розташованих поблизу залізниць. З цією метою керівництву наркомату пропонувалося розробити й подати на затвердження ДКО план відбудови вугільної промисловості Донбасу. Про важливість цієї справи свідчить той факт, що вже в цій директиві вказувалося на необхідність виявлення у звільнених районах краю запасів видобутого вугілля і його негайного вивезення для прифронтових залізниць та військової промисловості центральних районів Радянського Союзу¹⁰.

Початкова програма відбудови Донбасу знайшла свій подальший розвиток у постанові ДКО “Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну” від 26 жовтня 1943 р., в якій ставилося завдання значно підняти роль Донбасу в забезпеченні вугіллям залізничного транспорту, електростанцій, чорної металургії та об'єктів військової промисловості Півдня і центральних районів СРСР.

З цією метою керівництво країни рекомендувало ЦК КП(б)У, РНК УРСР, Сталінському і Ворошиловградському обкомам КП(б)У звернути особливу увагу в першу чергу на відновлення середніх і мало зруйнованих великих шахт, відбудову й будівництво дрібних шахт та організацію якомога швидкого видобутку вугілля. Водночас відповідні відомства націлювалися на відновлення машинобудівних підприємств і культурно-побутових закладів¹¹.

Впродовж 1944—1945 рр. ДКО розробив низку конкретних заходів щодо відродження не лише вугільної, й інших галузей важкої індустрії. Було ухвалено низку відповідних постанов: “Про розвиток виробництва металорізних верстатів на підприємствах Наркомату верстатобудування” (28 лютого 1944 р.); “Про заходи з відбудови Криворізького залізорудного басейну Наркомчормету” (19 вересня 1944 р.); “Про посилення уваги в справі відбудови і розвитку вугільної і нафтової промисловості, чорної і кольорової металургії та електростанцій” (1 жовтня 1944 р.); “Про заходи допомоги чорній металургії Півдня” (23 листопада 1944 р.); “Про дальші заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу для забезпе-

чення вугіллям чорної металургії, залізничного транспорту, електростанцій і військової промисловості Півдня” (18 липня 1944 р.); “Про заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу” (13 квітня 1945 р.) та інших, в яких детально викладалися підходи до відновлення й організації виробництва.

У нормативних актах перед відповідними наркоматами й місцевими радянськими та господарськими органами ставилися завдання: в галузі вугільної промисловості — довести до червня 1945 р. видобуток вугілля в Донбасі до 100 тис. т на добу; у залізничній промисловості — відбудувати в 1944 р. 33 шахти Криворізького басейну потужністю 7370 тис. т залізної руди на рік і ввести в дію на цих шахтах потужності на 4500 тис. т залізної руди на рік; відбудувати у Кривому Розі завод гірничошахтного устаткування “Комуніст”; у чорній металургії — форсувати роботи з відбудови об’єктів галузі на Півдні з тим, щоб якнайшвидше ввести в дію найменш зруйновані потужності з виробництва сталі, чавуну, прокату, коксу; у машинобудівній галузі — у 1944 р. запустити потужності на верстатозаводах та підприємствах суміжного виробництва, які б забезпечили у 1945 р. випуск 35 тис. штук металорізальних верстатів; приступити до відбудови Краматорського, Київського, Лубенського та інших верстатобудівних заводів.

Одночасно значна увага приділялася відновленню господарської інфраструктури західних областей України. Так, важливу роль у цій справі відіграли Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про заходи щодо розвитку республіканської і місцевої промисловості м. Львова” (10 січня 1945 р.) і “Про заходи з відбудови та подальшого розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік” (7 травня 1945 р.).

Для втілення в життя цих рішень у визволені райони призначалися уповноважені ЦК ВКП(б), ДКО, РНК СРСР і Держплану СРСР. До їх обов’язків входила підготовка разом з місцевими державними органами влади та представниками галузевих наркоматів планів відбудови та координації діяльності всіх заангажованих організацій. Контролювало роботу уповноважених Головне економічне управління (ГЕУ), створене у складі НКВС СРСР ще 4 вересня 1939 р. Цей орган, у штаті якого налічувалося 629 осіб, очолив Б. Кобулов. ГЕУ мало структуру з чіткою компетенцією кожного з її відділів. Так, 1-й відділ контролював оборонну промисловість; 2-й — важку промисловість та машинобудування; 3-й — легку, лісову та місцеву промисловість; 4-й — сільське господарство та заготівлю; 5-й — торгівлю, кооперацію та фінанси¹². У такий спосіб, досягався певний рівень економічної безпеки держави.

У розвиток директив центру ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР 15 лютого 1943 р. ухвалили спільну постанову “Про організацію видобутку вугілля та відбудови шахт Донбасу”, що в умовах воєнного часу фактично мала силу закону. Перед Ворошиловградським і Сталінським облвиконкомама й обкомами партії ставилися такі завдання: 1) поновити діяльність державних трестів “Лисичанськвугілля”, “Червоноармійськвугілля”, “Ворошиловградвугілля” та інші й тимчасово підпорядкувати державним трестам Наркомвугілля всі шахти інших наркоматів та місцевих організацій;

- 2) налагодити видобуток вугілля на дрібних і середніх шахтах;
- 3) взяти на облік устаткування, матеріали, майно, наявні запаси вугілля й забезпечити їхню надійну охорону;
- 4) здійснити облік робітників, інженерно-технічних працівників та службовців, спрямувавши їх на роботи з видобутку вугілля, відбудову шахт і підсобних підприємств, житла та комунально-побутових установ¹³. Ці та інші рішення були покладені в основу відбудовної стратегії вугільної індустрії регіону.

Відразу після визволення столиці Донбасу відновили роботу 13 вугільних трестів комбінату “Сталінвугілля”. Перед ними стояло завдання впродовж року відбудувати 176 шахт. Роботи виконувалися у вкрай несприятливих умовах, за відсутності необхідної кількості працівників, устаткування, інструментів, матеріалів, транспортних засобів, електроенергії. Першочерговим завданням господарських органів, ЦК профспілки робітників кам’яновугільної промисловості Донбасу стало формування трудових колективів, які виконували будівельно-ремонтні роботи й налагоджували виробничий цикл. У листопаді 1943 р. на відновленні об’єктів галузі працювало 57 тис. осіб, які здали в експлуатацію 218 малих шахт. Щодоби на них видобували 8 тис. т вугілля. До кінця 1943 р. гірники відновили 466 невеликих і 26 основних шахт і дали державі 4,3 млн т палива¹⁴.

Для впорядкування відбудовних робіт на кожній шахті затверджувалися їхні обсяги і графіки. Крім того, було створено спеціалізовані гірничо-відбудовні організації, зокрема спеціалізовані трести “Донбасшахтбуд” у Сталіно, “Донбасвуглемаш” у Горлівці, “Південшахтпроект” у Харкові.

Ці заходи дозволили сконцентрувати зусилля, матеріальні і трудові ресурси й до 1 березня 1944 р. відновити роботу 17 основних та 460 невеликих шахт, які разом давали понад 31 тис. т вугілля на добу.

Без справжньої самовідданості й трудової активності будівельників та гірників розраховувати на успіх було б важко. Адже лише обсяг затоплених виробітків на шахтах регіону сягав 585 млн м³. Робітники викачували воду з ліній забоїв, діставали вціліле й ушкоджене устаткування та механізми й повертали їм друге життя¹⁵.

Оскільки про реевакуацію вивезеного на схід обладнання не йшлося, вугільникам Донбасу доводилося здебільшого розраховувати на власні сили, а також допомогу, що надходила з інших регіонів Союзу. Так, з Куйбишевської області для Донбасу відправили 7 вагонів з обладнанням і матеріалами, Ярославської — 134 вагони (3 тис. найменувань), Кіровської — 23 вагони для “Сталінвугілля” і 43 — для “Ворошиловградвугілля”, Тульської — відповідно 34 і 4 вагони¹⁶. В руслі шефської допомоги Донбасу молодь Іваново збрала 23 електродвигуни, 53 трансформатори, 2562 кг мідного дроту, Куйбишевської області — 24 т голомідного кабелю, 12,5 км врубового кабелю, 150 т емалі¹⁷.

Першим у Донбасі досяг довоєнного рівня видобутку вугілля колектив шахти “Новомушкетове”. Тут кожен вибійник виконував щозміни не менше двох норм.

Задля підвищення інтенсивності й продуктивності праці керівні органи широко впроваджували змагальні форми організації праці, заохочували рух

раціоналізаторів та винахідників. До багатьох форм і засобів морального стимулювання наприкінці 1943 р. додалося почесне звання “Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни”, що присвоювалося Наркоматом вугільної промисловості та ЦК профспілок Донбасу вибійникам, наваловідбійникам, машиністам врубових машин, прохідникам та робітникам інших основних професій, які виконували місячну норму не менш як на 150 %. У Донбасі поширювався досвід вибійника шахти ім. Ф. Кона (“Сталінвугілля”) О. Кедея, з іменем якого пов’язаний рух за високий виробіток. Послідовниками передовика стали М. Афонін, Л. Голоколосов, Б. Калюжний, С. Рубан, І. Панащатенко, О. Селютін, Я. Тристичев, Ф. Гримаїло, А. Чередняк. За прикладом М. Гришутіної на підземні роботи прийшли тисячі жінок, які становили 40 % робітниць, зайнятих на підприємствах галузі. Якщо на 1 грудня 1943 р. на шахтах регіону жінки становили 15 % загальної кількості працюючих, то на 1 квітня 1944 р. — 30 %¹⁸.

Гострий дефіцит лісу змусив шукати альтернативні рішення. Інженер-будівельник тресту “Червоногвардійськвугілля” Шарапов розробив технологію кріплення лав бетонними блоками. Це дозволило тільки на комбінаті “Сталінвугілля” зекономити 10,5 тис. м³ лісу.

Інженер М. Косауров (“Ворошиловградвугілля”) вніс раціоналізаторську пропозицію про бункеризацію лав, що дало змогу оптимізувати процес навантаження видобутого вугілля у вагонетки та відкатки його до підземного стовбура шахти. Упродовж 1944 р. раціоналізатори подали 1420 пропозицій, впровадження яких дало економію 5,8 млн руб.

Завдяки вжитим заходам і трудовій активності гірників з травня 1943 р. до травня 1944 р. видобуток вугілля зріс у 7 разів. У республіці стали до ладу 2376 шахт (24,5 % всіх об’єктів, що діяли в УРСР до війни). План 1944 р. трудівники Донбасу виконали на 105 %, видобувши 17 млн т вугілля¹⁹.

Та цього виявилось недостатньо, аби завантажити всі потужності коксохімічної та металургійної промисловості. Тому постановою від 13 квітня 1945 р. ДКО поставив перед Наркоматом вугілля завдання довести видобуток вугілля Донбасу у червні до 100 тис. т щодоби (у тому числі 30 тис. т коксівного). З цією метою було вирішено вдосконалити механізми управління об’єктами галузі шляхом створення ще двох комбінатів — “Артемвугілля” й “Донбасантрацит” — та реорганізації Головного управління з нового шахтного будівництва Центру в Головне управління з відбудови й будівництва шахт і підприємств Донбасу. Продовжувалася напружена робота з відновлення затоплених і зруйнованих шахт, виробничої і транспортної інфраструктури. До завершення війни із затоплених лав регіону вдалося відкачати 200 млн м³ води, відбудувати 123 основні великі та 506 середніх і малих шахт. Однак досягти планових показників добового видобутку через низку об’єктивних і суб’єктивних обставин гірники не змогли. Основними серед них були брак технічних засобів, значна частка ручних робіт, відсутність достатньої кількості кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників.

Траплялося, недисциплінованість суміжників ставала причиною зриву темпів запуску шахт. Ось лише один з типових прикладів.

1 березня 1945 р. “Правда України” опублікувала листа директора, головного інженера й парторга шахти № 22 ім. Кірова (трест “Кіроввугілля”), в якому зазначалося, що наказом по комбінату “Ворошиловградвугілля” вона була визначена для швидкісного відновлення. Колектив шахти енергійно взявся за роботу й відновив головний стовбур, а також підготував інші об’єкти, пов’язані з пуском підприємства.

Але введення шахти в експлуатацію затримувалося лише тому, що Горлівський завод ім. Кірова (директор Ханахбеєв) не виготовив обладнання для армування стовбура, замовленого ще 29 вересня 1944 р. Більше того, завод загубив замовлення і креслення²⁰. Підготовку документації довелося поновлювати.

До кінця 1945 р. в Донбасі щодоби видобували 90 тис. т вугілля, що становило 38,5 % довоєнного рівня²¹. А всього за 1943—1945 рр. шахтарі краю дали державі 64 млн т вугілля, повернувши собі лідируючі позиції в Союзі з видобутку палива.

Швидко відновлювалися підприємства, що видобували інші види палива. Завдяки зусиллям робітників тресту “Львівшахтбуд” поновили роботу 4 шахти, які до кінця 1944 р. давали 350 т бурого вугілля на добу. Від початку відбудовних робіт до кінця 1945 р. підприємства західного басейну видобули 45,5 тис. т бурого вугілля.

Важливе значення для забезпечення місцевої промисловості й населення паливом мало відновлення 220 торфопідприємств і промартілей Полісся, на яких працювали 3,2 тис. робітників²².

В умовах триваючої війни кожна крапля пального цінувалася “на вагу золота”. Тому навіть не дуже багаті (порівняно з Азербайджаном) нафтоносні райони Західної України перебували в зоні підвищеної уваги керівництва країни і республіки. Вже через кілька днів після вигнання окупантів нафтовики Дрогобицької, Львівської і Станіславської областей розпочали видобуток цінного продукту. 7 тис. робітників Борислава щодоби видобували 460—480 т нафти (до війни — 576 т). Налагоджувалася робота нафтопереріжних заводів, що повністю задовольняли потреби військ 4-го Українського фронту в паливно-мастильних матеріалах (окрім авіаційного бензину). До кінця 1945 р. у регіоні стали до ладу 326 об’єктів нафтової галузі. На них працювало 23,2 тис. робітників та інженерно-технічних працівників, які видобули 343 т нафти (у 1940 р. — 326,5 тис. т)²³.

Поряд з відновленням паливної промисловості вживалися заходи з відбудови енергетичної інфраструктури. Згідно з рішенням ДКО “Про введення нових потужностей на електростанціях у 1944 р.” (квітень 1944 р.) будівельники й енергетики прискореними темпами змонтували перші турбіни Зуївської, Штерівської та Північнодонецької ДРЕС. 9 січня 1944 р. дала перший струм Зуївська ДРЕС, а 2 травня — Штерівська ДРЕС. У стислі терміни працівники “Донбасенерго” відновили 80 % ліній електропередач, 42 силові трансформаторні установки, 323 масляні вимикачі²⁴.

Гігантські обсяги робіт очікували на робітників та інженерно-технічний персонал на відбудові Дніпрогесу. Згідно з постановою ДКО від 11 березня 1944 р. тут було створено спеціальне будівельно-монтажне управління, бетонні

й каменедробильні заводи, механічний завод та лісозавод, що обслуговували цей стратегічно важливий об'єкт. 11 тис. робітників у надзвичайно складних умовах, переважно ручною працею відроджували символ української енергетики — Дніпрельстан. Про масштаби відбудовних робіт свідчать дані, наведені в доповідній записці Запорізького обкому КП(б)У Раднаркоміві УРСР від 28 травня 1945 р. “Про хід відбудовних робіт на Дніпрогесі”. У ній, зокрема, повідомлялося, що на цей час було розібрано підірваного бетону 183 тис. м³ (90 %), демонтовано зруйнованих металоконструкцій 8 тис. т (83 %) й обладнано — 6 тис. т (57 %), укладено бетону — 29 тис. т (15 %), змонтовано металоконструкцій — 2500 (18 %) ²⁵. Завдяки трудовій звитязі таких передовиків, як бригади монтажників Ф. Друшлякової і Ф. Євграфової, бурильників К. Каблучка та В. Канцеляриста, електромонтерів Ф. Куби, комсомольсько-молодіжні бригади П. Коробкової, Г. Лошкарьової, Т. Черемискіної, П. Шило, які виконували планові завдання на 150—180 %, Дніпровську ГЕС було піднято з руїн. 3 березня 1947 р. перша турбіна станції дала промисловий струм.

Одночасно відновлювалося виробництво електроенергії на невеликих електростанціях. На початку 1944 р. вже працювало 483 електростанції загальною потужністю 538 тис. кВт. Через два місяці після визволення міста енергетики Одеси виготовили на місцевих підприємствах агрегати й деталі для монтажу турбін, встановили два котли й достроково пустили в експлуатацію місцеву електростанцію. 20 млн кВт електроенергії виробили енергетичні об'єкти західноукраїнських областей ²⁶. 9 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР ухвалили рішення “Про розвиток сільської електрифікації в областях УРСР”. До завершення війни було відбудовано 822 електростанції в сільській місцевості, які впродовж 1944—1945 рр. виробили 4431 млн кВт/год електроенергії.

Нарощування енергетичних потужностей сприяло швидкому відродженню важкої індустрії, в першу чергу металургії і машинобудування. 19 вересня ДКО ухвалив постанову “Про заходи з відбудови Криворізького залізорудного басейну Наркомчормету”. Вважаючи відродження Кривбасу найважливішим господарським завданням, Державний комітет оборони зобов'язав керівництво наркомату в 1944 р. відновити 33 шахти басейну та вийти на повну проектну потужність 7370 тис. т залізної руди на рік з введенням в дію в 1944 р. на цих шахтах потужностей на 4500 тис. т на рік. У IV кварталі того року видобуток мав сягнути 800 тис. т, I кварталі 1945 р. — 1200 тис. т. Крім того, передбачався початок відбудовних робіт ще на 34 шахтах, що мали стати до ладу в 1945—1946 рр.

На рудниках Криворіжжя особливо ефективно впроваджувалися новаторські й інтенсивні форми організації праці. Повернувшись в Україну з Уралу й очоливши шахтоуправління у Кривому Розі, широко впроваджував прогресивні методи роботи відомий забійник О. Семиволос. Цю методику, коли бурильник звільнявся від підсобних робіт, збільшуючи продуктивність праці в кілька разів, успішно впроваджували у виробничий процес О. Дунда, І. Кобзар, І. Курило, О. Морока, І. Стадник, І. Швець, В. Яценко та інші забійники. Так, І. Стадник у жовтні 1944 р. домігся виконання змінного завдання на 3573 %, а 5 листопада — на 4020 %. За 9 місяців 1945 р. він виконав понад чотири річні планові норми, І. Кобзар — дві норми. Від чоловіків прагнули не

відставати й жінки. О. Морока постійно перевиконувала змінні завдання на 200—300 %, а бурильниця шахти “Південна” В. Яценко в лютому 1945 р. виконала денну норму на 3573 %. Н. Єгорова об’єднала на шахті ім. С. Кірова гірників у комплексну бригаду (за методом Є. Агаркова), що дозволило вивільнити для інших ділянок виробництва 2 бригадирів та 11 робітників.

Успішне поєднання організаційно-матеріальних зусиль і трудового ентузіазму відбудовників за рік після визволення Кривого Рогу дозволило тут відновити 20 шахт, які дали 750 тис. т руди. Через два роки після вигнання окупантів відбудовані об’єкти марганцевої промисловості Нікопольщини становили 56 % довоєнних потужностей галузі²⁷.

Першими відбудовні роботи й налагодження циклу розпочали металурги Ворошиловградського заводу ім. К. Ворошилова. Влітку 1943 р. 3,5 тис. робітників зводили корпуси основних цехів. До кінця року фахівці відремонтували всі газогенератори й пустили в дію мартенівську піч. 25 листопада 1943 р. налагодили виплавку сталі металурги Костянтинівського заводу²⁸.

Швидкими темпами відроджувалися й інші галузі, що забезпечували функціонування чорної та кольорової металургії республіки. До закінчення війни запрацювали 62 коксові батареї у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Горлівці, Краматорську, Макіївці, Маріуполі, Сталіно. Ставали до ладу підприємства нерудних копалин, зокрема один з найбільш потужних у Європі Часовоярський завод вогнетривів у Донбасі, кар’єри вапняку, інші об’єкти, що працювали на металургію.

Постійне нарощування видобутку палива, залізної, марганцевої та інших руд і сировини сприяло відновленню металургійної промисловості. До початку березня 1945 р. в Кривбасі ввели в дію 34 шахти, з яких залізна руда надходила до металургійних підприємств Придніпров’я і Донбасу.

Нарощуванню темпів відбудови галузі й видобутку руди перешкоджав брак електроенергії. Скарг на роботу електрогосподарства було дуже багато. Водночас Кривбас незадовільно використовував наявні ресурси. Так, у січні 1945 р. трест “Кривбасруда” одержав 4 електропоїзди. Пересувні електростанції не потребують великих зусиль і часу, щоб запустити їх у дію. Але упродовж двох місяців було задіяно тільки один (і лише частково) електропоїзд. Замість запуску решти трьох тут почали займатися складанням проектів будівництва фундаментів, щоб зробити поїзди стаціонарними. А директор тресту Косов заявив, що для установки одного поїзда потрібно два місяці.

Відступаючи, гітлерівці не встигли зруйнувати всі механізми Криворізької електростанції (КРЕС). Тут уцілів потужний турбогенератор. Не потребувало великих витрат робочої сили і матеріалів відновлення машинного залу. Держава виділила криворіжцям три парові котли, однак минуло три місяці, а до їхнього монтажу не приступали. Спеціальна будівельна організація “Кресбуд” пропонувала свої послуги для виконання цієї операції, але позитивної відповіді так і не отримала. Тим часом пуск турбогенератора міг би наполовину задовольнити потреби Кривого Рогу в електроенергії.

Трест “Кривбасруда” мав власний електропоїзд потужністю 3 МВт, що дозволяло обслуговувати 3—4 шахти. Але він не працював через відсутність

системи водяного хімічного очищення. Таке обладнання мала КРЕС, причому воно не експлуатувалося. Однак дві організації не могли вирішити питання про використання установки. Тим часом Криворізький міськком партії залишався осторонь цих проблем.

Трест “Кривбасруда” мав також 8 дрібних пересувних електростанцій, спроможних виробити сукупно 5 МВт електроенергії. Однак їхні потужності використовувалися ледь на половину²⁹.

Незважаючи на всі негаразди й “вузькі місця”, підприємства важкої індустрії один за одним ставали до ладу. У січні 1944 р. перший прокат дали блюмінг і рейкобалковий стан “800” Єнакіївського металургійного заводу. 16 січня перший конвертор бесемерівського цеху прийняв чавун з доменної печі № 6 і дав бесемерівську сталь. Ще через місяць дав перший прокат універсальний стан “550”. 27 березня задута третя за чергою доменна піч, а 14 квітня одержано першу сталь з мартенівської печі № 5. Менш як за півроку тут було відновлено повний технологічний цикл і на двох домнах до другої річниці вигнання окупантів з Донбасу досягнуто довоєнного рівня виплавки чавуну. У 1943 р. підприємство випустило перші 8 тис. т сталі³⁰.

На Маріупольському металургійному заводі до кінця війни встигли відновити і ввести в дію 10 мартенівських печей, 8 вагранок, 5 прокатних станів, 1000 одиниць верстатного устаткування. На той час дала перший метал найпотужніша в Україні домна № 3 на “Азовсталі” об’ємом 1300 м³. Унікальні технології були використані під час відновлення доменної печі № 4, яку спочатку передбачалося повністю демонтувати і звести знову. Інженери Є. Камінський С. Крупенников, П. Мамонтов вперше у світовій практиці розробили технологію підняття домни та її встановлення на місце, яка була успішно реалізована. За це досягнення групу інженерів “Азовсталі” відзначили Сталінською премією.

Значні обсяги відновлювально-ремонтних робіт виконав колектив Сталінського металургійного заводу, який власними силами зібрав двошляхові підйомні крани, повністю відбудував котельно-монтажний цех і частково — ковальський, механічний, ливарний, електроремонтний, вогнетривів і транспортний. У лютому стала діяти мартенівська піч № 4 з 10 газогенераторами, 2 завантажувальними машинами, 175-тонним розливним і 12-тонним вантажним кранами, а в березні почав давати продукцію крупносортовий прокатний стан “400”. В рекордні терміни — за 45 днів — була пущена в дію доменна піч № 4. У липні 1944 р. завод відвантажив перший метал³¹.

Дефіцит палива загрожував зриву графіків введення в експлуатацію потужностей Дніпродзержинського заводу. Завдяки нестандартному рішення працівників підприємства, які запропонували змішувати відходи коксохімічного виробництва з кам’яновугільним пеком, глиною, дерев’яною стружкою, вдалося вирішити проблему палива для парових котлів. Ще одне “вузьке місце” — відсутність пароповітродувної машини — також було ліквідовано завдяки новаторській пропозиції директора заводу М. Фоменка. Провідні фахівці заводу власноруч сконструювали й побудували газоочисну установку на холодному газі, за допомогою якої задули доменну піч. Замість дефіцитного мазуту для мартенівських печей застосовували кам’яновугільні смоли і пек³².

21 листопада 1943 р. перший мартен дав метал, а наступного року стали до ладу 2 доменні, 5 мартенівських печей, кілька прокатних станів та допоміжних цехів. За рік після визволення Дніпропетровщини на одному з найстарших металургійних об'єктів України — заводі ім. Петровського (директор — І. Коробов) були пущені в хід 3 мартенівські печі, 2 прокатних стани, доменна піч, чавуноливарний, механічний, модельні цехи, електростанція, впорядкована заводська транспортна система. Металургійні підприємства області за цей час дали 6,2 тис. т чавуну, 40,8 тис. т сталі й 22,4 тис. т прокату³³.

На час завершення війни в УРСР введено в експлуатацію 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних станів, 2 бесемерівських конвертори. Упродовж 1944—1945 рр. металурги республіки дали 1,8 млн т чавуну (23 % довоєнних обсягів), 1,2 млн т сталі (23 %), 900 тис. т прокату і труб (29,5 %) ³⁴.

Основним споживачем металу була машинобудівна промисловість, причому більший її сегмент спеціалізувався на виробництві військової продукції. У результаті евакуаційних заходів та руйнувань галузь зазнала величезних збитків. Найбільшою шкоди завдано Мелітопольському дизельному, Сталінському ім. М. Горького, Київським “Червоному екскаватору”, “Арсеналу”, “Ленінській кузні”, обом Краматорським заводам, Одеському ім. Січневого повстання, Ворошиловградському паровозобудівному. Значних втрат зазнали об'єкти сільськогосподарського машинобудування — Кіровоградський “Червона Зірка”, Харківський “Серп і Молот”, Запорізький “Комунар” та інші.

Для встановлення масштабів і характеру руйнувань в одному з центрів важкого машинобудування — Краматорську — до міста у вересні 1943 р. прибув секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко. Спільно з місцевими партійними, радянськими й господарськими керівниками ним було здійснено обстеження підприємств і вироблено підходи до їх відбудови. З цього приводу на адресу М. Хрущова була підготовлена докладна доповідна записка, в якій детально перелічувалися заподіяні збитки, а також містилася інформація про обладнання, придатне для ремонту й подальшого використання. У документі вказувалося, що гітлерівці висадили в повітря 12 заводських труб Новокраматорського машинобудівного з розрахунком, аби вони падали на корпуси. У такий спосіб були зруйновані стальцех, обрубний, ковальський, пресовий, термічний цехи, газова станція. У кількох корпусах були підірвані залізобетонні колони, підкранові шляхи та несучі стіни, внаслідок чого обвалилися дахи, балки і крани. Після пожеж в основних цехах уціліли колони, підкранові балки і стропильні ферми, але деякі з них під впливом високої температури деформувалися. Та все ж на заводі збереглася частина верстатів, мостові крани, пічне обладнання й устаткування енергетичного господарства. Комісія з обліку майна встановила наявність 56 верстатів (частково розкомплектованих, 70—90-відсоткової готовності до роботи); 24 мостових крани, що після дрібного ремонту могли експлуатуватися; 25 кранів з ушкодженням пожежами електроустаткуванням; 25 нагрівальних і термічних печей, 5 з яких — придатні для роботи на вугіллі (решта потребувала невеликого ремонту); 27 печей у пресовому цеху в задовільному стані (лише вентилятори були зняті й вивезені; одна велика і дві малі відпалювальні печі в обрубному цеху. ТЕЦ, що була основним дже-

релом електричної та паротеплової енергії для підприємства, суттєво постраждала від вибухів. У котельному цеху ТЕЦ підірвані котли. Частина машинного залу та будівлі розподільного приладдя повністю знищені, як і все обладнання у цих цехах. Водночас виявилось, що під час окупації завод отримував електроенергію по кільцю “Доненерго” з Маріуполя, яке збереглося. Збереглися споруди з устаткуванням хімічного водоочищення й берегової насосної. Приміщення підстанцій заводу, за винятком підстанцій № 3 і № 8, вціліли, хоча й потребували незначного ремонту. Всі теплові магістралі перебували в задовільному стані. Будівлі газостанцій № 1 і № 3 не зазнали ушкоджень, але обладнання першої з них німці перевезли до Маріуполя, а другої — підірвали. Газостанцію № 2 розбила підірвана димова труба, що впала, а газогенератори — вибухи. Газопроводи були зруйновані тільки біля станцій, а на території заводу залишилися цілими. У цеху металоконструкцій і стальцеху збереглися компресорні установки, які після ремонту на перший час могли постачати завод повітрям. Питну й технічну воду підприємство отримувало з 6 свердловин, з яких функціонувала тільки одна.

Автори записки висловлювали пропозиції з приводу шляхів відновлення виробництва. Враховуючи стан споруд і наявного устаткування, передбачалося в першу чергу ввести в дію дрібномеханічний цех з парком верстатів 70—100 одиниць, а ще 40—70 необхідно було отримати зі сторони. Одночасно мали розпочатися роботи з відбудови механічного цеху № 1 і встановлення 160—180 верстатів, які ще слід було одержати. Це дозволило б задіяти 14 тис. м² виробничих площ і виготовляти й устаткування для вугільних шахт Донбасу та металургійної промисловості. Потім повинні були відновлюватися цехи № 2 і № 3, за ними — механічний цех № 3 та пресовий цех, з якого надходили поковки. Цехи спецпризначення — № 5, 6, 7 — потребували окремого визначення термінів.

На час підготовки наведеного документа заводчани власними силами вкомплектували дрібномеханічний цех 30 верстатами, готували до пуску дрібноливарний цех чавунного литва, а також ковальський цех з п'ятьма малими молотами “ВШ” і ручними горнами, модельний цех, два прольоти цеху металоконструкцій, відремонтували два паровози і два залізничні парові крани, вжили заходів для забезпечення водою об'єктів, що ставали до ладу³⁵.

Стрімкий наступ радянських військ позбавив окупантів можливості здійснити масштабні руйнування Старокраматорського заводу. На підприємстві залишилися (з незначними ушкодженнями) цехи № 2, 3, 4, натомість великої шкоди було завдано механічному цеху № 1, інструментальному і модельному цехам, проектно-конструкторському відділу. На об'єкті збереглося всього 11 одиниць верстатного обладнання, мостові крани і частина обладнання енергетичного господарства. Оскільки радянським органам вдалося вивезти всі справні верстати, під час окупації використовувалися тільки ті, що вдалося полагодити. Ешелони, навантажені матеріалами й обладнанням для транспортування до Німеччини, були захоплені частинами Червоної армії й підлягали поверненню на завод. Крім того, після відступу гітлерівців залишилося 2 преси для втулок, пневматичний молот на 450 кг, правильний верстат,

37 мостових кранів, з яких 8 виявилися придатними для експлуатації, 22 потребували капітального ремонту, 7 — відновлення. Підприємство отримувало струм підземною кабельною мережею з центральної електростанції металургійного заводу ім. Куйбишева. Мережа й центральна розподільна підстанція вціліли. Через руйнування водонапірної башні об'єкт не мав технічної води.

Керівництво двох гігантів машинобудування вважало, що для якнайшвидшого введення в дію виробничих потужностей необхідно: по-перше, забезпечити негайне й чітке виконання Постанови ДКО № 4168с від 21 вересня 1943 р. “Про відбудову Ново-Краматорського заводу імені Сталіна і Старо-Краматорського заводу імені Орджонікідзе в Донбасі” відповідними відомствами; по-друге, реалізувати рішення уряду, що зобов'язувало Наркомат електростанцій забезпечити заводи електроенергією в обсязі 5000 кВт шляхом відновлення живлення цих підприємств з мережі “Доненерго”; по-третє, повернути на об'єкти керівні й висококваліфіковані кадри, які раніше працювали на них, а восени 1943 р. працювали на об'єктах інших наркоматів³⁶.

Відбудовні роботи перебували під постійним контролем партійних органів, однак вони не могли забезпечити всі запити з місць через брак матеріальних і кадрових ресурсів у державі, що продовжувала війну. У зв'язку з цим багато залежало від розпорядливості, винахідливості, ентузіазму самих трудових колективів, сміливості, ініціативності, енергійності керівників, інженерів та конструкторів.

Паралельно з відбудовними зусиллями робітники й інженерно-технічні працівники Новокраматорського заводу виконували важливі військові замовлення. Так, у ковальському цеху виготовили 25 тис. деталей загальною вагою 200 т, а за успішне виконання двох інших завдань виробничники цеху металоконструкцій одержали подяку від однієї з частин армії³⁷.

Слід зазначити, що це підприємство перебувало серед тих, що фінансувалися й забезпечувалися кадрами, обладнанням і матеріалами в першу чергу. До завершення війни капіталовкладення в його відновлення становили 164 млн руб. Тому й віддача була відчутною: у 1944 р. завод випустив продукції на 28 млн руб., а за 8 місяців 1945 р. — на 36,6 млн руб.³⁸

А от на Старокраматорському заводі ушкодження таких важливих ланок виробництва, як механічний цех, були настільки значними, що відбудувати його власними силами колектив не міг.

Завдяки титанічним зусиллям працівників, цілеспрямованим заходам керівників галузі та підприємств вдалося досить швидко відродити заводи Ворошиловграда, Харкова, Полтави, Конотопа, Дніпропетровська, Києва, Ізюма, що спеціалізувалися на виробництві транспортних засобів. На Ворошиловградському паровозобудівному в середині квітня запрацював чавуноливарний, а у травні — прокатний, ковальсько-пресовий, складальні цехи. Наприкінці 1944 р. завод випустив перші підйомні машини для шахт Донецького й Криворізького басейнів, механізми для металургійної промисловості. Відновивши весь технологічний цикл, колектив заводу 2 листопада 1945 р. вивів за ворота перший паровоз серії “СО”.

Постійно зростаючі потреби вугільної промисловості у врубових машинах, пневматичних відбійних молотках, вентиляторах, насосах та інших механізмах й устаткуванні диктували необхідність організації виробництва на спеціалізованих підприємствах. Так, на Горлівському заводі ім. Кірова вже на початку 1944 р. цю продукцію серійно виробляли у 14 відновлених цехах.

Особливим попитом гірників користувалася продукція Харківського заводу “Світло шахтаря”, який ще до кінця 1943 р. задіяв 18 тис. м² виробничих площ (до війни — 27 тис. м²) і випустив 30 транспортерів РТШ-3, 20 — РТШ-5, 30 перенавантажувачів Н-4, 3250 шахтарських ламп на суму 1 млн 657 тис. руб. Крім того, тут виготовили товарів широкого вжитку і на замовлення військових частин загальною вартістю 400 тис. руб.

Значно повільніше відбудовувався завод “Серп і Молот” (Харків), на якому до кінця листопада 1943 р. стало до ладу трохи більше 12 % довоєнних виробничих потужностей. Незважаючи на труднощі, підприємство виробило продукції на 228,4 тис. руб. (танкові пічки, буксирні троси та ін.)³⁹.

Величезні втрати тракторного парку в ході евакуації (з 50 тис. піднятих до евакуації тракторів за межі УРСР вдалося вивести трохи більше 20 тис.) потребували швидкого відновлення виробництва тракторів та іншої сільськогосподарської техніки в республіці⁴⁰. Повертати назад вивезене з Харківського тракторного заводу обладнання вважалося недоцільним. Тому уряд скеровував відповідні відомства на використання альтернативних ресурсів. 10 листопада 1943 р. вийшла постанова ДКО, якою визначався графік введення в дію цехів і технологічних ліній. Передбачалося з грудня 1943 р. розпочати випуск запасних частин, а з грудня 1944 р. — і самих тракторів “Кіровець-35”. З цієї метою вживалися заходи, спрямовані на енергопостачання Харківського тракторного заводу, підготовку кваліфікованих кадрів, вирішення соціальних питань, ідеологічне “забезпечення” тощо⁴¹. 28 жовтня 1944 р. з конвеєра заводу вийшов перший трактор, який вивела передова бригада М. Белінської. У IV кварталі 1944 р. було випущено 100 тракторів, а з 1 лютого 1945 р. відновилося серійне виробництво.

Незрідка трудові колективи розпочинали випуск продукції в неоснащених цехах, не маючи обладнання й інструментів. Для прикладу, робітники Харківського турбогенераторного заводу на обгорілих верстатах, без необхідних пристроїв у стислі терміни зібрали турбіну для міської електростанції на 7 тис. кВт. На завершальному етапі війни на підприємстві змонтували 7 турбін для харківських електростанцій загальною потужністю 63 тис. кВт, 3 турбіни по 50 тис. кВт кожна для Зуївської ДРЕС, 2 турбіни для Дзержинської електростанції. Виготовлені заводчанами запасні частини дозволили замінити зношені деталі на 24 електростанціях Радянського Союзу⁴².

У центрі уваги керівництва держави перебували підприємства військово-промислового комплексу. Колектив заводу № 135 до кінця осені 1943 р. відбудував майже половину площ і запустив 14 одиниць металообробного устаткування. Це дало можливість відремонтувати 47 літаків Яковлева, Лавочкина, Ільюшина.

Менше 9 % площ та 41 одиницю металорізального обладнання зі 150 некомплектних одиниць вдалося за цей час задіяти на заводі № 75. Та

незважаючи на це, виробничники відремонтували 51 танк Т-34 і КВ, 78 двигунів, 8 паровозів. Колектив заводу № 115 на половині виробничих площ та 71 верстаті забезпечили ремонт 8 танків Т-70 і Т-60, 7 танків Т-34, 43 коробок передач, 6 двигунів ГАЗ-11, 27 двигунів В-2 та виконання кількох інших військових замовлень. Маючи невеликі площі (3,8 тис. м² з 14 тис. м² до війни) та лише 8 одиниць обладнання робітники та інженерно-технічні працівники заводу № 3 полагодили 16 ушкоджених танків Т-70, 18 двигунів ГАЗ-11, 38 двигунів інших типів для армії⁴³.

З метою більш оптимального використання наявного устаткування здійснювався його перерозподіл між підприємствами. При цьому виконання вказівок центру суворо контролювалося. Так, після перевірки виконання наказу Наркомату верстатобудування № 680 від 24 вересня 1943 р. “Про відбудову Харківського заводу ім. Молотова”, з’явився наказ наркома № 833 від 29 листопада, в якому директори заводів ім. Орджонікідзе (Чуйков), МОЗ (Єрмаков), “Червоний пролетар” (Тараничев), ім. ЦК машинобудування (Воробйов), Троїцького (Свадковський), “Комсомолец” (Люльченко) звинувачувалися в невиконанні наказу № 680 у частині відвантаження верстатів. Усі вони зобов’язувалися у 2—3-денний термін демонтувати й передати заводу ім. Молотова певні типи верстатів з електрообладнанням. Те саме мало зробити керівництво “Головерстатінструментзбуту” за 6 спеціальними нарядами. Навіть з Новосибірського заводу “Важверстатогідропрес” упродовж 5 днів повинні були відправити до Харкова два горизонтально-фрезерних верстати та один вертикально-фрезерний. У IV кварталі 1943 р. передбачалося переправити харківським машинобудівним підприємствам 150 металорізальних і деревообробних верстатів, а також два молоти з тих, що не використовувалися на інших об’єктах галузі. А на I квартал 1944 р. закладалися такі наряди, які за кількістю й номенклатурою дозволили б розгорнути виробництво⁴⁴.

У наказі наркома верстатобудування О. Єфремова № 877 від 11 грудня 1943 р. йшлося про те, що з метою якомога швидкого введення в дію харківських заводів ім. Молотова, “Електроверстат”, “Реммаштрест” директори московських заводів “Червоний пролетар”, “Верстатоконструкція”, ім. Орджонікідзе, внутрішньошліфувальних верстатів, устаткування й електронасосів зобов’язувалися відвантажити в Україну певні види верстатів та обладнання⁴⁵.

Такі підходи до вирішення організаційних, технологічних і соціальних проблем у сукупності й забезпечували успіх. Вже у 1944 р., за рік до завершення війни, машинобудівні заводи постачали продукцію, якої потребували фронт і тил. Надалі темпи виробництва нарощувалися. Лише за 8 місяців 1945 р. Маріупольський завод важкого машинобудування випустив продукції на 108 млн руб.

Після визволення столиці України розгорнулися роботи з відбудови заводів “Більшовик”, “Червоний екскаватор”, “ім. Лепсе”, “Укркабель”, “Ленінська кузня”. Завдяки трудовим починам і творчому підходу до виконання поставлених завдань колектив “Укркабеля” достроково налагодив виробничий цикл. Понад 100 передовиків виробництва, зокрема В. Чичугін та Г. Сутковий, які регулярно перевиконували норми, забезпечували своєчасне вико-

нання замовлень, 50 % продукції підприємства йшло на фронт, решта — на важливі індустріальні об'єкти. У 1944 р. на заводі відновили виготовлення врубового кабелю й до річниці звільнення Донбасу відправили на його підприємства першу партію дефіцитної продукції.

Ще тривали бої в околицях Одеси, а колектив заводу ім. Січневого повстання в напівзруйнованих приміщеннях налагодив ремонт танків, автомашин, гармат.

До 1 вересня 1945 р. зі 108 підприємств машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування, які діяли в республіці до війни, відновили роботу 95, причому 93 з них розпочали випуск основної продукції. Водночас в Україні було створено 9 нових заводів і закладено ще 4 об'єкти, в тому числі Львівський та Одеський складальний заводи.

Загалом же до 1 вересня 1945 р. в УРСР відбудували 2,2 млн м² виробничих та допоміжних площ машинобудівних підприємств (51,6 % довоєнних площ), встановили 32,9 тис. одиниць виробничого обладнання (43,8 % довоєнної кількості). У машинобудівній та оборонній галузі зосереджувалося 135 тис. робітників та інженерно-технічних працівників (34,6 % довоєнної чисельності), на відродження цих галузей у роки війни держава асигнувала 1288,5 млн руб. Ці заходи дали поштовх для відбудови інших галузей промисловості та сільського господарства, а також допомогли переможно завершити війну. До осені 1945 р. відбудовані і щойно створені заводи дали військової та цивільної продукції на суму 1617,2 млн руб.⁴⁶

Особливе місце у функціонуванні виробничої сфери відігравали підприємства хімічної промисловості. У 1944 р. на 80 зі 137 довоєнних об'єктів галузі інтенсивно велися відбудовні роботи; на виконання постанови ДКО від 16 листопада 1943 р. були створені будівельні організації — трест “Донхімпромбуд” і Донецька контора 6-го монтажного тресту “Головхімбуд” Наркомату хімічної промисловості, на які покладалося відновлення Донецького содового заводу. Через 8 місяців напруженої роботи будівельники поставили до ладу енергогосподарство, системи водо-, тепло-, мазутопостачання, під'їзні шляхи, вапнякові печі, механічні майстерні, налагодили зв'язок. 1 червня 1944 р. поновив випуск продукції цех кальцинованої соди. 1 липня наступного року введення в експлуатацію цеху наступної соди завершило відбудову другої черги заводу. Упродовж 10 місяців 1945 р. підприємство виробило 80 тис. т кальцинованої соди, за 4 місяці — 2,72 тис. т каустичної соди.

До закінчення війни вдалося частково відновити виробництво на Слов'янському содовому, Горлівському і Сталінському азотно-тукових заводах, Рубіжанському хімкомбінаті, Костянтинівському та Одеському суперфосфатних заводах — всього 23 % довоєнних потужностей галузі.

Комплексні заходи уряду, самовіддана й важка праця багатьох тисяч робітників, техніків, інженерів, конструкторів, науковців дали можливість у 1943—1945 рр. відбудувати і завести заново 3000 великих промислових об'єктів і ввести в дію 30 % довоєнних виробничих потужностей⁴⁷.

Для налагодження мирного життя й забезпечення громадян предметами першої необхідності вживалися заходи до налагодження роботи підпри-

ємств місцевої промисловості. У 1940 р. вони дали продукції на суму 664 млн руб. У жовтні 1945 р. Відділ промисловості ЦК КП(б)У підготував довідку “Про відбудову й роботу місцевої промисловості”, в якій, зокрема, повідомлялося, що у 1944 р. на об’єктах місцевпрому виготовлено продукції на 188,3 млн руб. (28,4 % річного довоєнного рівня). До 1 жовтня 1945 р. цей показник зріс до 214,9 млн руб. (666,1 % річного плану), а з часу визволення України становив 420 млн руб.⁴⁸

Функціонування економічної інфраструктури ускладнювалося руйнуваннями транспортних засобів і магістралей. Головне навантаження у військових та цивільних перевезеннях припадало на залізниці, тому підвищена увага приділялася насамперед налагодженню безперебійної роботи саме цього виду транспорту.

Водночас відновлювалися й інші галузі, зокрема автомобільний, водний і повітряний транспорт. Триваючі бойові дії спричинили гострий дефіцит автомашин: до початку 1944 р. в економіці республіки налічувалося всього кілька сотень автомобілів. За півтора роки їхня кількість значно зросла, хоча й після цього проблеми постачання запчастин, вузлів, гуми для транспортних засобів, будівництва доріг не втратили свою гостроту.

За цих умов широко використовувалися можливості водного транспорту. У першу чергу відновлювалась інфраструктура Дніпровського басейну, Київський, Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Запорізький річкові порти. Велася роботи з очищення фарватерів судноплавних річок, підняття затоплених і ремонту пошкоджених плавзасобів, розмінування портів, упорядкування причалів, вокзалів, портових складів, налагодження роботи суднобудівних заводів.

У довідці транспортного відділу ЦК КП(б)У від 1 вересня 1945 р. повідомлялося, що тільки Дніпровське річкове господарство в роки війни зазнало збитків, що оцінювались у 475,4 млн руб. До осені 1945 р. річковики республіки відновили 78 одиниць самохідного флоту, 149 одиниць несамохідного флоту місткістю 34 320 т, що становило відповідно 22 % і 24 % довоєнного рівня. З дніпровського дна піднято 103 одиниці самохідного й 157 одиниць несамохідного транспорту. Відновлено регулярний пасажирський і товарний рух — з перервою в Запоріжжі — у нижній та середній течії Дніпра, на Десні й Південному Бузі. Повністю стали до ладу Київський завод ім. Сталіна і Херсонський ім. Комінтерна, що ремонтували річкові судна. У 1945 р. річковий флот перевіз 2 млн (у 1940 р. — 6 млн) пасажирів, чверть від довоєнного тоннажу вантажів⁴⁹.

Значних зусиль вимагало відновлення морського транспорту. 10 квітня 1944 р. до Одеси прибула оперативна група Чорноморського пароплавства, на яку покладалася координація відбудовних робіт. Через дві доби в порту працювало 2 тис. осіб, а через 5 днів — 3,1 тис. Портовики Миколаєва упродовж місяця повністю очистили порт від завалів і продовжили роботи з відновлення його інфраструктури.

У жовтні 1944 р. розпочато перевезення військових та цивільних вантажів на маршрутах Одеса—Поті—Батумі, Одеса — Дунайські порти — Кон-

станца — Варна. До завершення війни було відбудовано 80 % промислових підприємств Чорноморського пароплавства і 65 % флоту.

Швидко відновлювалися повітряні перевезення. 15 березня поновлено регулярні авіарейси на шістьох маршрутах. Управління цивільного повітряного флоту займалося відбудовою злітно-посадочних смуг, аеродромів, аеропортів, ремонтної бази, системи зв'язку та обслуговування літаків. Наприкінці 1945 р. в Україні діяло 75 повітряних ліній, 29 аеропортів, 295 посадочних майданчиків. Обсяги вантажних перевезень порівняно з 1940 р. зросли удвічі⁵⁰.

Успішне виконання завдань відбудови (налагодження і запуск виробництва), у першу чергу, залежало від наявності достатньої чисельності трудових ресурсів. Проте відразу віднайти необхідну кількість робочих рук у розореній і спустошеній країні було надзвичайно складно.

Щоб поповнити поріділі ряди робітничого класу уряд у першу чергу звернувся до мобілізації місцевого ринку робочої сили. Адже саме серед цієї категорії населення можна було більшою мірою знайти людей, знайомих зі специфікою роботи підприємств. По-друге, місцеві мешканці не потребували житла. По-третє, на перших порах підприємствам на відбудовних роботах потрібна була маса робітників, не обов'язково кваліфікованих, які б розчищали завали, прибирали сміття, доставляли матеріали тощо. Оскільки в роки війни місцеве населення становили, в основному, люди похилого віку, жінки, молодь, саме вони й поповнювали штат відновлюваних підприємств.

Проте, як виявилось, населення міст і сіл промислових регіонів не могло забезпечити усі об'єкти, що відбудовувались, достатньою кількістю робочих рук. В ситуації, що склалася, уряд взявся розв'язати цю проблему шляхом централізованого перерозподілу трудових ресурсів з усіх куточків республіки за рахунок збільшення їхньої питомої ваги в тих галузях виробництва, що визначалися пріоритетними. В результаті, впродовж 1943—1945 рр. і першої повоєнної п'ятирічки 1946—1950 рр. на відбудові промисловості України додатково були залучені: робітники, мобілізовані за оргнабором з усіх областей республіки, учні й випускники професійних та ремісничих училищ, демобілізовані воїни з лав Червоної армії, репатрійовані радянські громадяни, іноземні військовополонені, інтерновані та мобілізовані іноземці, в'язні системи НКВС/МВС тощо.

Покриття потреб у робочій силі покладалося на Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР та обласні військкомати. Крім того, відбувався організований набір робітників безпосередньо підприємствами, а також поповнення його добровольцями з різних груп населення.

Щодо реевакуації робітничих колективів, то у роки війни її не доцільно було здійснювати в широких масштабах, оскільки це призвело б до перебоїв у роботі підприємств оборонної промисловості на Сході. Загалом, впродовж 1943—1944 рр. з 3,5 млн осіб, евакуйованих у тиллові райони СРСР, в Україну повернулися всього 500 тис. осіб⁵¹.

Урядові плани з мобілізації виглядали багатообіцяюче й обнадійливо, оскільки передбачали у стислі терміни забезпечити зруйновані підприємства

робочою силою в достатній кількості для відбудови, введення в дію та відновлення довоєнних потужностей.

Керівники областей одержували завдання забезпечити виконання передбачених у постановках планів з оргнабору, причому наголошувалося на добровільності цього процесу. Проте, керуючись принципом добровільності, виконати мобілізаційні плани було нереально, тому функціонерам на місцях часто доводилося вживати додаткових заходів, що базувалися на примусі.

Нерідко плани з організованого набору робітників були недостатньо обміркованими та не завжди адекватними ситуаціям, що склалися на місцях. Зокрема, набір робочої сили на підприємства України ускладнювався одночасними мобілізаціями населення для роботи на підприємствах стратегічного значення за межі республіки. Так, ДКО та Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР зобов'язали РНК УРСР у II і III кварталах 1943 р. відібрати для роботи на підприємствах, розміщених за межами України, 14 500 осіб. І вже до 10 жовтня 1943 р. з Харківської, Ворошиловградської, Сталінської областей було відправлено за межі республіки 8717 осіб⁵².

Трудові мобілізації здійснювалися також райкомами ЦК ЛКСМ України. Вони направляли на виробництво, як правило, підлітків з дитячих будинків (віком від 16 років), часто непрацездатних, інвалідів, яких підприємства повертали. Все робилося лише для того, щоб якомога швидше й у максимальному обсязі виконати плани мобілізації, накреслені керівництвом країни, нехтуючи здоровим глуздом.

З другої половини 1944 р. відбувається залучення робочої сили у промисловість з колгоспів на договірних засадах. Так, РНК УРСР разом з Наркоматом вугільної промисловості розробили заходи з укладання договорів між вугільними шахтами та колгоспами, за якими правління колгоспів зобов'язувалися направляти на роботу у Донбас по 1—2 колгоспника терміном від 6 місяців до одного року без права відкликання.

Відповідальність за виконання мобілізаційних планів несли голови сільських рад та колгоспів⁵³. Адміністрація підприємств, у свою чергу, зобов'язувалася забезпечувати прибулих заробітною платнею, утримувати їх, створювати придатні умови для життя. Так, працюючим у шахтах на підземних роботах належало отримувати згідно з існуючими нормами на місяць залежно від спеціальності (у кілограмах): м'яса-риби — 4,5—3,2 кг на день, жирів — 1—0,9, крупів — 3—2, цукру — 0,5, чаю — 0,025, солі — 0,1, хліба — 1 кг на день. Працюючим на поверхні відповідно: м'яса-риби — 3,2—1,8 кг на день, жирів — 0,9—0,4, крупів — 2—1,2, цукру — 0,5—0,4, чаю — 0,025, солі — 0,4, хліба — 0,7 кг на день*.

* Місячні норми продуктів за робітничими картками становили, в кілограмах: за звичайною робітничою картою (так звані норми для робітників та інженерно-технічних працівників промисловості, транспорту і зв'язку) — м'ясні та рибні продукти — 1,8; жири — 0,4; крупи і макаронні вироби — 1,2; особливий список — відповідно 2,2; 0,6; 1,5; підвищені норми — 3,2; 0,9; 2; особливо підвищені норми — 4,5; 1; 3.

За умови сумлінної праці гарантувався продаж промислових товарів⁵⁴. Мобілізованим дозволялося перевозити до місця постійної роботи свої сім'ї та отримувати від родичів харчово-речові посилки вагою до 8 кг. Так було на папері. Коли ж доходило до виконання адміністрацією підприємств пунктів таких угод, колишні колгоспники стикалися з численними порушеннями своїх прав.

Поповнення робітничих кадрів за рахунок жителів сільської місцевості практикувалося впродовж усього періоду відбудови. На нашу думку, реальною мотивацією добровільної міграції колгоспників на роботу в промисловість і будівельну галузь було не стільки патріотичне прагнення допомогти відбудові, скільки тяжке становище, в якому перебували сільські мешканці, особливо в голодний 1947 рік. На відміну від жителів міст, які, хоч і мінімально, але забезпечувались харчуванням шляхом централізованої дії карткової системи, селяни повністю залишалися на самозабезпеченні. Зваблювали сільську молодь в першу чергу умови, за якими укладалися трудові угоди. Для дітей з багатодітних родин обіцяні 150—300 руб. допомоги⁵⁵ були в ті голодні часи “манною небесною”. Саме тому часто траплялися випадки, коли сільські юнаки й дівчата, аби потрапити під мобілізацію, дописували собі роки⁵⁶.

Процес мобілізації проходив за чітко встановленим порядком: на телеграми-запити, що надходили до Москви, складалися “рознарядки”, згідно з якими у різні регіони країни місцевим органам влади надсилювалися директиви-накази про залучення тієї чи іншої кількості робітників на відбудову⁵⁷. Таким чином, майже щомісяця в кожную область надходило по кілька розпоряджень про організацію набору робітників для виїзду на роботу на конкретні підприємства чи в галузі промисловості. І хоча постанови й розпорядження уряду були обов'язковими, виконати їх у повному обсязі вдавалося лише зрідка.

Так, шахти комбінату “Ворошиловградвугілля” в травні 1943 р. із запланованих 11 500 осіб отримали 6300. Костянтинівський хімзавод у листопаді 1943 р. з 1000 необхідних робітників отримав лише 250⁵⁸. На відбудову заводу гірничого машинобудування ім. Ворошилова в м. Дружківка (Сталінська область) в 1944 р. з Ізмаїльської області мали мобілізувати 1000 осіб. З 922 осіб, які прибули на завод, 167 мали понад 55 років, до того ж після медичного огляду за станом здоров'я відразу “відсіяли” й повернули 125 хворих, здебільшого молодших 55-річного віку⁵⁹.

Спосіб, у який вирішувалася тоді проблема постачання людських ресурсів на підприємства, можна розглядати як тотальну мобілізацію. Необхідну кількість робочої сили добирали в першу чергу на підприємства союзного підпорядкування за наявності відповідних рішень ДКО щодо їхньої відбудови, а також у разі рішень щодо організації на цих підприємствах шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН). З метою виконання планів набору робочої сили у промисловість місцеві органи влади часто-густо застосовували примусові форми мобілізації та вводили населення в оману.

Так, у селах Добромільського і Рудківського районів Дрогобицької області за вказівкою представника обкому КП(б)У в червні 1946 р. було організовано озброєну обласно-мобілізаційну сільського населення за участю працівників МВС, бійців винищувальних загонів і уповноважених райкомів

КП(б)У. Замість оргнабору за принципами добровільності та укладання індивідуальних договорів “вербувальниками” було здійснено озброєні нальоти на церкви під час богослужіння, стрілянину по утікачам, обхід будинків, захоплення та затримання громадян. Серед мобілізованих значну частку становили хворі, інваліди, багатодітні жінки, яких під конвоем автоматників відправляли в райцентри, заточували в арештантські приміщення і не випускали звідти аж до посадки на поїзди до місця призначення⁶⁰.

Організовані набори робітників продовжували здійснюватися упродовж усієї IV п’ятирічки.

Помітну роль у мобілізації молоді на відбудову підприємств промисловості відіграв комсомол. XV пленум ЦК ВЛКСМ (квітень 1946 р.) ухвалив постанову, згідно з якою “головне завдання комсомолу полягало в активній участі у всенародній боротьбі за виконання і перевиконання” п’ятирічного плану розвитку господарства СРСР на 1946—1950 рр. Зазначалося, що ЦК ВЛКСМ оцінюватиме роботу кожної комсомольської організації перш за все по тому, як вона зуміє мобілізувати молодь на відбудовні роботи⁶¹.

В результаті закликів комсомольської організації тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. за путівками ЦК ЛКСМ України на шахти Донбасу прибули 12 тис. осіб з Київської, Житомирської, Запорізької, Чернігівської та інших областей України⁶².

Слід зазначити, що комсомол не лише мобілізував молодь на постійну роботу, а й використовував її робочу силу у вигляді шефської допомоги. Так, у зв’язку з шефством Ворошиловградської обласної комсомольської організації над відбудовою паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції 14 травня 1946 р. Марківський райком КП(б)У ухвалив дозволити райкому ЛКСМ України відібрати і відрядити до 25 травня на відбудову 73 фізично здорових юнаків⁶³.

Ще однією формою шефської допомоги комсомольських організацій стали недільники. Вони почали проводитися відразу ж зі звільненням української території від загарбників. Так, до кінця 1943 р. у Ворошиловградській області було відпрацьовано понад 500 тис. людино-днів і навантажено 63 тис. т вугілля⁶⁴. В січні 1944 р. на Харківському тракторному заводі проведено 3 недільники, в яких брали участь відповідно 1051, 2041 і 700 осіб, які розчищали цехи від завалів і брухту, розвантажували матеріал і встановлювали обладнання⁶⁵.

Використовувалися й нові джерела поповнення робочої сили — демобілізовані з лав Червоної армії, репатрійовані “остарбайтери” та радянські військово-полонені, яких звозили з нацистських таборів до “фільтраційних пунктів”.

Збільшення контингенту робочої сили, а також та обставина, що воно відбувалося в багатьох випадках за рахунок такого специфічного джерела, як репатріанти, примушувало державні органи приділяти увагу “перевірці на лояльність” радянській владі. Подібні “перевірки” незрідка мали негативні наслідки: призводили до плинності робітників, керівників виробничих цехів та відділів. Так, на Харківському тракторному заводі за півтора року з 32 начальників цехів було замінено 19⁶⁶.

Галузеві відділи ЦК КП(б)У тримали під особистим контролем роботу директорів підприємств з добору, розміщення кадрів та очищення їх від “сторонніх елементів”. Керівництво підприємств та заводів, у свою чергу, принижувало гідність майстрів та робітників, які залишалися на окупованій території чи повернулися з Німеччини, застосовуючи до них звертання “німецька шкура”, “есесівська морда”. Особливо “небезпечних” виробників, які не викликали політичної довіри, звільняли.

В результаті планомірного залучення цієї категорії населення у багатьох шахтах чисельність репатрійованих становила 25—40 % від загальної кількості. Лише в 1945 р. у вугільну, металургійну промисловість і на будови в складі робітничих батальйонів було направлено близько 200 тис. осіб⁶⁷.

Повернення командно-адміністративної системи з її схильністю до “надзвичайних” методів управління спричинило нагнітання нового витка підозр і взаємного відчуження між людьми. Це сприймалося як продовження репресивної практики довоєнних років і не могло не гальмувати успішну відбудову господарства країни.

Значне поповнення робочої сили у промисловості впродовж 1943—1950 рр. сталося за рахунок військовополонених. Особливо велика їх кількість надійшла в Україну у воєнні та перші післявоєнні роки. Лише у 1945 р. на підставі рішення ДКО між підприємствами України планувалося перерозподілити 495 520 осіб⁶⁸. Найбільше військовополонених працювало на промислових підприємствах Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Миколаївської областей. Цей факт засвідчує розташування та кількість таборів в областях: Сталінській — 7, Ворошиловградській — 5, Київській — 3, Запорізькій — 3, Харківській — 3, Дніпропетровській — 2⁶⁹.

Попри сподівання уряду на ефективне використання дешевої робочої сили, продуктивність праці військовополонених впродовж усього періоду їх перебування в Україні була дуже низькою.

Згідно з матеріалами перевірки використання праці військовополонених Наркоматом вугілля і НКВС СРСР, в 1945 р. виведення полонених на роботу в деяких табірних відділеннях і трестах не перевищувало 60—65 % трудового фонду; низькою була продуктивність праці, особливо на підземних роботах, де норми виробітку виконувалися на 32—37 %.

Інтерновані та мобілізовані іноземці становили ще одну категорію осіб, яку уряд активно використовував на відбудовних роботах. У квітні 1945 р. в Україну було завезено 92 714 осіб цієї категорії працівників⁷⁰. У 1946 р. вони продовжували поповнювати лави зайнятих на підприємствах Донбасу і суміжних металургійних областей південної України: сюди було направлено 126 робітничих батальйонів, що нараховували 98 040 осіб⁷¹.

На початку відбудовних і відновлюваних робіт зі зменшення питомої ваги робочої сили особливо гостро проявилася проблема нестачі кваліфікованих кадрів. Якщо на перших порах для розчищення завалів та різних підсобних робіт можна було використовувати мобілізоване населення з навколишніх міст і сіл без стажу й досвіду роботи, то для введення в дію агрегатів,

виконання спеціалізованих робіт потрібні були кадрові робітники, а їх після окупації України залишилося обмаль.

Ще більше дефіцит кваліфікованих кадрів загострювався тоді, коли надходили розпорядження вищих органів про термінове переведення кваліфікованих працівників з одного заводу на інший без урахування потреб підприємства, якому ставилися такі завдання. Так, переведення 6 листопада 1943 р. 100 осіб з Краматорського заводу важких верстатів на Новокраматорський завод ім. Сталіна порушило нормальний ритм робіт на першому з них, оскільки було втрачено ряд працівників з гостродефіцитних спеціальностей без можливості їх миттєвої заміни⁷². У 1944 р. завод “Запоріжсталь” отримав завдання від Наркомату чорної металургії відрядити 650 фахівців на Челябінський металургійний завод, при тому, що напередодні вже відправив 120 кваліфікованих робітників⁷³.

Практика переміщення працівників з одного підприємства на інше мала місце і в післявоєнні роки.

Отримуючи численні звіти заводів про вкрай складну ситуацію у зв'язку з відсутністю достатньої кількості фахівців, уряд звернув увагу на необхідність залучення на підприємства визволених територій колишніх працівників, які в силу різних причин не повернулися на свої довоєнні місця роботи: під час евакуації працювали в інших галузях або перебували за межами України в тилових районах. Для вирішення цього питання ухвалювалися спеціальні постанови.

В окремих випадках ситуація була настільки складною, що навіть заради повернення одного колишнього фахівця дирекції заводу доводилося звертатися у відповідні наркомати.

Зіткнувшись із труднощами у поверненні робітників з тилових районів на їх колишні місця роботи, уряд пішов іншим шляхом. З різних підприємств Радянського Союзу на відбудову промисловості України почали направляти кваліфікованих робітників. Наприклад, в 1943 р. на допомогу відбудові Донбасу з Пермської області направили 150 електриків, столярів, токарів; Горьківське обласне управління трудових резервів — 1200 учнів ремісничих училищ разом з майстрами, обладнанням та інструментами⁷⁴. У відбудові Криворізького басейну брали участь близько 2 тис. кваліфікованих шахтарів і спеціалістів Уралу⁷⁵ тощо.

Крім того, у вересні 1943 р. уряд СРСР направив на відбудову і монтаж лише енергетичних та металургійних підприємств Донбасу 20 тис. випускників ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання. Комплектування цих бригад проходило в 12 союзних і автономних республіках, в 23 областях і краях. Загалом, у 1943 р. в Донбас та інші райони України було відряджено 200 тис. осіб зі східних областей СРСР.

І все ж подібні заходи не могли забезпечити реальних потреб у кваліфікованих кадрах. Нові робітники, які приходили на заводи, змушені були у стислі терміни освоювати ази виробництва, навчаючись за скороченою програмою. Як результат — вони здебільшого отримували недостатню кваліфікацію, до того ж, не мали часу набути виробничого досвіду. Серед ро-

бітників Донбасу і його галузевих підрозділів більшість мали безперервний стаж роботи до 3 років, у тому числі 25—30 % з них — менше року⁷⁶.

Щоб покращити ситуацію на місцях, керівництво держави розгорнуло широкомасштабну програму підготовки кадрів, що проводилася не лише з метою миттєвого забезпечення підприємств (будов) працівниками різної спеціалізації, а й мала на меті сформувати постійні робочі кадри для промисловості. Крім того, масова підготовка кваліфікованих фахівців мала сприяти підвищенню продуктивності їх праці, підвищенню ділового рівня і виробничо-технічному зростанню. Все це мало позитивно вплинути на кількість і якість виробленої працівниками продукції.

Підготовка кваліфікованих робочих кадрів здійснювалася за двома напрямками: в навчальних закладах трудових резервів і шляхом масової короткотермінової підготовки робітників безпосередньо на виробництві.

Підготовка кваліфікованих кадрів у системі державних трудових резервів, (створена наприкінці 1940 р.) передбачала навчання молоді в ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. На визволеній від окупантів території України відновлення діяльності цієї системи мало відбуватися через повернення евакуйованих училищ та шкіл (реєвакуюцію) та заснування нових навчальних закладів. Оскільки реєвакуюція не була проведена (головною причиною її зриву було недотримання базовими підприємствами умов організації реєвакуюції устаткування та людей на попередні місця), починаючи з осені 1943 р. в Україні навчальні заклади системи державних трудових резервів фактично створювалися заново. Забезпечення цих закладів достатньою кількістю учнів відбувалося шляхом планової мобілізації молоді з різних областей України. В результаті такої політики уряд досягав кількох цілей.

По-перше, підприємства і фабрики отримували безкоштовну робочу силу за рахунок прикріплення до них учнівської молоді на час практики.

По-друге, — в ремісничих училищах і школах фабрично-заводського навчання готувалися майбутні фахівці різних робітничих професій, які на кілька років примусово прикріплювалися до конкретного підприємства з обмеженим правом звільнення. Передбачалося, що такі заходи зможуть зупинити плінність кадрів і підвищити ефективність виробництва.

За аналогією з організованим набором робітників, для кожного району і міста встановлювалася кількість молоді, яку планувалося направити в ремісничі училища і школи фабрично-заводського навчання, а також визначався час її відправлення. Слід зазначити, що, як і у випадку з плановою мобілізацією населення на виробництво, плани щодо призову молоді в ремісничі училища і школи фабрично-заводського навчання також не завжди виконувались у повному обсязі.

Зіткнувшись із труднощами добровільної мобілізації, призовні комісії часто допускали порушення. В одному з архівних документів із цього приводу зазначалося: “Більшість молоді сільської місцевості не бажає добровільно йти в школи ФЗН. З метою забезпечення плану набору місцеві ради використовують насильницькі форми мобілізації й обману. Щоб уникнути

примусового вивезення, в окремих районах Ізмаїльської області після проходження комісії траплялися випадки, коли молодь групами розходилась по домівках у села і залишалась там, переховуючись у родичів чи близьких. Так, у Татарбунарському районі сховалось від відправлення 30 осіб, залишивши свої паспорти та інші документи. Подібна ситуація склалася і в м. Кілія та інших районах⁷⁷.

Шляхи створення шкіл трудових резервів та форми їхньої співпраці з виробничими підприємствами були різні. Одні з них цілеспрямовано готували фахівців за державним планом; інші — отримували замовлення на підготовку кваліфікованих робітників тих чи інших спеціальностей безпосередньо від конкретних підприємств; решта — створювалися саме при заводах, поповнюючи таким чином ресурси кваліфікованої робочої сили.

На заводах виробниче навчання учнів шкіл фабрично-заводського навчання проходило в складі бригад чи ланок на робочих місцях під керівництвом кваліфікованих кадрових робітників та під загальним наглядом й інструктажем майстра училища⁷⁸.

Для проходження виробничої практики адміністрація ремісничого училища укладала угоди з керівництвом заводів. Згідно з ними училище мало направляти учнів на виробниче навчання; а заводи — надати умови для отримання відповідних професій. Заводи брали на себе зобов'язання: створити учням навчальні місця відповідно до їх професій; забезпечити процес навчання обладнанням, пристроями, інструментами, надати необхідну документацію; не допустити використання учнів не за спеціальністю, а також на підсобних допоміжних роботах; забезпечити перед початком робіт роздачу нарядів зі вказівкою в них обсягу робіт і розцінок, а також організувати облік виробітку учнів нарівні з робітниками цеху; оплачувати роботу учнів, а гроші перераховувати через цех на розрахунковий рахунок у відділеннях Держбанку. У свою чергу училища зобов'язувалися забезпечити своєчасну явку учнів на роботу; сплачувати вартість спричиненої учнями шкоди за поломку чи псування устаткування, пристроїв тощо по фактичній вартості; своєчасно виплачувати учням відповідний відсоток заробітної плати за виконану роботу; стежити за дотриманням трудової дисципліни в період проходження виробничої практики-навчання в цеху⁷⁹.

Всі ці заходи передбачали, що учні шкіл фабрично-заводського навчання і ремісничих училищ отримують можливість удосконалювати і покращувати свою виробничу майстерність, закріплювати набуті теоретичні знання. Водночас практика навчально-виробничої співпраці училищ і шкіл із заводами не завжди давала позитивні результати.

Управління трудових резервів при РНК СРСР намагалося стежити за якісним навчанням молоді та її плановим перерозподілом між підприємствами, хоча за постійного зростання кількості шкіл і училищ, а також кадрових ротаций на заводах це зробити було надзвичайно складно. Траплялись випадки, коли РМ СРСР і Міністерство трудових резервів СРСР не враховували реальних потреб підприємств у спеціалізації робочої сили і вимагали надати робочі місця випускникам шкіл фабрично-заводського навчання за спеціальностями, вакансії яких були відсутні.

Попри всі складнощі й недоліки в організації навчального процесу і засвоєнні на практиці отриманих умінь і навичок, підготовлена в школах фабрично-заводського навчання і ремісничих училищах молодь масово розподілялася на підприємства та будови. Загалом ремісничі і залізничні училища та школи фабрично-заводського навчання випустили в 1944 р. 23,8 тис. молодих кваліфікованих робітників, в 1945 р. — 82,7 тис. осіб, в 1946 р. — 90,2 тис., 1947 р. — 183,9 тис.⁸⁰ На кінець 1949 р. в Україні діяло 268 училищ з контингентом учнів 74 485 осіб, в тому числі: ремісничих училищ — 176 (навчалася 46 953 особи), залізничних училищ — 40 (11 922 особи), гірничопромислових — 21 (8123 особи), гірничотехнічних — 2 (350 осіб), спеціально ремісничих і сільськогосподарських — 29 (7137 осіб)⁸¹.

Одночасно з відновленням діяльності системи державних трудових резервів розгорнулася широка кампанія з підготовки робітників різних професій безпосередньо на виробництві.

Зумовлено це було тим, що відразу з визволенням території України на підприємства, що відбудовувалися і вводилися в дію, масово залучалося населення, більшість якого зовсім не була знайома з виробничим процесом. Тому для масової підготовки кадрів на шахтах комбінатів “Ворошиловградвугілля” і “Сталінвугілля” було створено мережу курсів, шкіл і комбінатів виробничо-технічного навчання, де молоді робітники здобували професію, оволодівали суміжними спеціальностями, навичками продуктивної праці, отримували теоретичні знання. Як результат, до липня 1943 р. на шахтах Ворошиловградської області такими формами навчання було охоплено понад 28 тис. робітників; з вересня 1943 р. до квітня 1945 р. у вугільній промисловості Донбасу оволоділи гірничими спеціальностями 277 тис. трудящих, серед них — 103 тис. жінок⁸². Впродовж 1943—1944 рр. основам гірничої спеціальності без відриву від виробництва навчено близько 11 тис. гірників Криворізького залізничного басейну⁸³.

Для проведення систематичних заходів з навчання фахівців необхідних професій на заводах створювалися спеціальні відділи з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників. Співробітники цих відділів у своїй роботі керувалися планами відповідного міністерства з підготовки кадрів, а також локальними потребами кожного відділу, цеху.

У своєму арсеналі відділи з підготовки кваліфікованих кадрів мали різні методи роботи, кожний з яких цілеспрямовано застосовувався для навчання певних категорій робітників та інженерно-технічних працівників.

Для щойно прибулих робітників запроваджували бригадно-індивідуальне і курсове навчання. Для підвищення кваліфікації зайнятих у виробництві використовували освоєння другої професії, курси цільового призначення, стахановські школи, навчання на вищій розряд, складання техмінімумів. Навчанням підлягали всі робітники, які не справлялися з виконаннями встановлених норм виробітку.

Пильна увага приділялася підвищенню кваліфікації молодих робітників, які закінчили школи трудових резервів.

Як уже зазначалося, результати від використання праці висококваліфікованих фахівців з числа військовополонених були невисокими: до 1943 р. вони або взагалі не працювали за спеціальністю, а якщо й працювали, то їхня кваліфікація використовувалася малоефективно. Так, у видобувній промисловості не враховували відсутність у полонених досвіду гірничої справи, їх недооцінювали як робочу силу: висококваліфікованих фахівців використовували здебільшого як чорноробів. Наприклад, на шахті “Центрально-Єжовська” тресту “Краснолучшахтобуд” на монтажі підймальних машин працювала бригада некваліфікованих робітниць, тоді як на очищенні шахтного двору було задіяно близько 500 військовополонених, серед яких більше 50 % мали кваліфікацію монтажників, токарів, слюсарів, теслярів, штукатурів. Окрім цього, не було налагоджено законодавчо передбачене технічне навчання працівників у різних цехах. Як наслідок — незнання методики й організації процесів гірничого устаткування призводило до порушення техніки безпеки⁸⁴.

Ситуація почала змінюватися з квітня 1945 р., коли НКВС СРСР ухвалив директиву, що зобов’язала всіх начальників таборів військовополонених здійснити облік полонених-фахівців за групами кваліфікації; провести підготовчі заходи для їхнього максимального використання на виробництві безпосередньо за прямим призначенням; домовитися з господарськими органами про організацію профтехнічного навчання даного контингенту за дефіцитними спеціальностями. У червні того ж року НКВС видав розпорядження, яким конкретизував вимоги згаданої вище директиви: під облік підпадали полонені із закінченою вищою та середньою спеціальною освітою.

Однак заходи щодо виявлення серед полонених Управлінь у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ—ГУПВІ) фахівців та їхнього раціонального працевикористання не принесли сподіваних результатів. Велика кількість військовополонених продовжувала працювати не за спеціальністю на низькокваліфікованих роботах.

Виконання державних планів виготовлення продукції потребувало не тільки достатньої кількості кваліфікованих працівників, а й відповідної організації виробництва: механізації працемістких процесів, оснащеності спеціального інструментом та пристроями. Без цього продуктивність праці робітників була низькою, що, у свою чергу, спонукало керівників підприємств, добираючи робітників, створювати так званий резерв, унаслідок чого їх чисельність порівняно з плановими показниками зростала.

Відбудовувати промисловість України доводилося у складних умовах. Від самого початку гостро постала потреба в механізованому обладнанні, устаткуванні, інструментах. Не вистачало електроенергії, будівельного матеріалу, кріпильного лісу тощо. Евакуйоване на Схід обладнання, поверталось далеко не в повних обсягах: частину знищено під час бомбардувань при перевезенні; частина вийшла з ладу та стала непридатною до експлуатації вже на новому місці; щось загубилося в дорозі або потрапило на інше місце призначення, а більшість з того, що працювало на нових місцях — не підлягало поверненню (його заміна без зниження обсягів виробництва була неможливою).

Відбудовні роботи таких масштабів не обходилися без “вузьких місць”, бюрократичної тяганини, нерозпорядливості тощо. Серед недоліків на будівельних майданчиках найбільш поширеними вважалися: несвоєчасна доставка розчину мулярам і штукатурам, відсутність інструментів, шлангів для подачі води на робочі місця. До того ж, приймаючи результати роботи, майстри не контролювали їхню якість, а враховували лише кількісні показники⁸⁵. Так, у тресті “Південважбуд”, де працювали радянські в’язні, через відсутність матеріалів у січні 1947 р. за наявності працездатного контингенту 800 осіб цілодобові простої становили 4968 людино-днів; у березні (контингент 300—350 осіб) — 1000 людино-днів, без урахування значної кількості прихованих простоїв⁸⁶.

Нерідко в незадовільному стані перебувала організація робочих місць, яка певним чином впливала на продуктивність праці. Майстри часто не мали планів і робочих графіків, складених відповідно до ступеня складності виконуваних робіт; в їх обов’язки не входило складати фонди зарплати, матеріалів, планувати кількісний результат, відповідно — вони не мали змоги наперед призначати робітникам їх ділянки роботи.

Особливо незадовільно складалася ситуація на вугільних шахтах. За результатами перевірки, проведеної в 1946 р. РМ СРСР, було виявлено, що режим роботи лав і шахт за час війни погіршився — штатні вагони і ліс для кріплень доставлялися до забоїв несвоєчасно, більшість механізмів не діяла, решта використовувалася незадовільно; на шахтах знижувалася роль бригадирів і гірничих майстрів як основних організаторів праці робітників у бригадах; керівництво вугільних шахт, трестів і комбінатів недостатньо уваги приділяло організації виробництва і праці⁸⁷.

Відбудовувати промисловість робітникам доводилось в умовах, що не відповідали основним вимогам безпечної організації праці. Так, на Харківському заводі маркшейдерських інструментів в 1945 р. цехи не були оснащені інструкціями і правилами внутрішнього розпорядку; не всі робітники отримували відповідний інструктаж з техніки безпеки; частина верстатів мала пошкоджене загородження; шкідливі ділянки робіт не достатньо вентильовалися; усе обладнання використовувалося без контуру заземлення; електрообладнання механічного цеху мало незадовільну ізоляцію⁸⁸.

Незадовільні умови праці, порушення техніки безпеки призводили до виробничого травматизму. Здебільшого причинами нещасних випадків були: незнання, невиконання чи порушення правил техніки безпеки; відсутність, спецодягу і спецвзуття; недостатній технічний нагляд і керування роботами, використання недосвідченими робітниками неправильних і небезпечних прийомів праці; низька кваліфікація і погана організація праці; відсутність інструктажу на місці роботи біля верстату; необережність; порушення чи ігнорування правил технічної експлуатації обладнання; брак огорожі і захисних пристроїв, освітлення; загромодження робочих місць; несправність чи невідповідність інструментів, устаткування, пристроїв тощо⁸⁹.

Нещасні випадки, зумовлені порушеннями у справі охорони праці часто мали наслідком втрату робітниками працездатності. У важкій промисловості

виробничий травматизм характеризувався наявністю значного відсотку важких та смертельних випадків.

Як у воєнні, так і в перші післявоєнні роки на досить низькому рівні знаходилося медичне обслуговування. Внаслідок того, що не всі шахти та заводи мали медпункти, робітники змушені були ходити за кілька кілометрів за отриманням медичної допомоги. В наявних же медичних пунктах у більшості випадків пацієнтів обслуговували тільки медсестри або фельдшери.

І все ж поступово справа медико-санітарного обслуговування працюючих налагоджувалася. На деяких підприємствах майже відразу з відновленням на них виробництва починали працювати медичні заклади. В міру можливості керівники підприємств і профспілки організували будинки відпочинку. Однією з форм відпочинку й охорони здоров'я робітників ставали заводські здравниці. На Харківському заводі транспортного машинобудування 55 стахановців поверталися не додому, а в санаторій, розміщений у робітничому селищі: там вони на протязі двох місяців харчувалися, приймали процедури, відпочивали, вранці знову йшли на завод. Путівки в санаторій видавалися безкоштовно за рішенням цехових профспілкових організацій кращим виробничникам⁹⁰. Подібні здравниці діяли й на інших підприємствах.

Проте навіть у ті важкі часи зловживання довкола безкоштовних благ не були рідкістю. Про це свідчили результати перевірки Української республіканської ради профспілок. Для прикладу, перевірка використання держбюджетних путівок Харківської курортної поліклініки засвідчила, що в загальній кількості осіб, які пройшли курортне лікування у 1948—1949 рр., значну частку становив керівний і адміністративно-господарський персонал. Траплялись випадки, коли на лікування їхали особи з підробленими довідками, де зазначалося, що вони працюють на заводах як робітники або інженерно-технічні працівники. Таким чином, із наданих у 1948—1949 рр. 590 путівок лише 165 дісталися справжнім робітникам, які потребували лікування.

Про надзвичайно низький відсоток відвідування робітниками курортів свідчать дані й за окремими заводами. Так, на Харківському тракторному заводі з 83 путівок робітникам видано 27, із 5 путівок у Сочі — жодної; на заводі “Світло шахтаря” з 40 путівок робітникам видали 11, в Сочі з 7 — жодної. Значну кількість випадків підробки довідок про займані посади викрили на харківських заводах: тракторному — 10, “Світло шахтаря” — 11, електромеханічному — 13⁹¹. Такі факти спричинили брак контролю з боку органів охорони здоров'я, профспілок та фабрично-заводських і місцевих комітетів.

В забезпеченні належного санітарного стану не менш важливу роль відігравала наявність таких комунально-побутових закладів як лазні, дезінфекційні камери, пральні. Ситуація в забезпеченні їхніми послугами населення була надзвичайно складною, оскільки за іншими проблемами не завжди знаходилися час і гроші на введення цих установ у дію, навіть якщо передбачалося використати мінімальні затрати.

В умовах суцільного дефіциту вже якось звично сприймалась відсутність чи брак належної кількості спецодягу і спецзасобів індивідуального захисту.

Перебої з постачанням спецодягом і спецвзуттям продовжувалися майже протягом усього періоду відбудови. Одна з причин — відставання відбудови легкої промисловості і тих її галузей, що виготовляли таку продукцію.

Загалом, звичайний робочий і спеціальний одяг надходив на підприємства. Щоправда, його постачання супроводжувалося труднощами. Спочатку одяг і взуття отримували з інших республік, а з відбудовою підприємств легкої промисловості республіки його почали виготовляти в Україні. Перебої в постачанні були зумовлені недоліками і затримками під час залізничних перевезень; одяг не встигали виготовити через відсутність матеріалів та дефіцит працівників; погана якість зумовлювалася незадовільними матеріалами. І найголовніше — будови, заводи, шахти масово поповнювалися новими робітниками, тому галузі легкої промисловості не встигали виготовляти таку кількість спецодягу.

Поступово, з введенням у дію підприємств і налагодженням виробництва на окремих заводах, почали з'являтися перші ознаки покращення ситуації у сфері охорони праці.

У воєнні роки робочий день робітників і службовців був ненормованим. Загалом в умовах осені й зими 1943—1944 рр., коли насамперед відбудовувалися підприємства, що виготовляли зброю й боєприпаси, робочий день для робітників тривав по 10—12 і навіть 16 годин. При цьому люди незрідка працювали просто неба, часто під дощем, снігом, у сильні морози, без сну й відпочинку, без відпусток, вихідних, права звільнення з роботи⁹². Як згадує С. Костоглодов (головний технолог цеху з ремонту оптичних приладів заводу “Арсенал” у м. Києві): “В 1943 р. працювали по 10 годин, залежно від обставин, а траплялись випадки, що офіцери по кілька діб не виходили, спали за столами. Один офіцер два тижні не виходив, дружина йому білизну приносила...”⁹³. Необхідність понаднормового робочого дня аргументувалася не лише потребою виготовлення продукції для фронту, а й частою практикою дострокового виконання урядових планів до державних свят. Так, у 1944 р. РНК СРСР поставила завдання до 1-го травня відбудувати Штерівську ДРЕС у Ворошиловградській області. Середній робочий день тривав 14—16 год. Не лише дорослі робітники, а й учні шкіл фабрично-заводського навчання залучалися до нічних змін, скасовувалися вихідні дні, а перерва між змінами компенсувала відпочинок⁹⁴.

Деякі зміни в законодавстві у бік полегшення умов праці було зроблено 1945 р.: зокрема, припинилася мобілізація на засадах воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві та будівництві, робітників і службовців переведено на 8-годинний робочий день та ін.⁹⁵ Проте керівники деяких підприємств задля виконання завдань змушені були йти на порушення законодавства про працю. Наприклад, у 1945 р. на Макіївському металургійному заводі ім. С. Кірова в механічному цеху верстатники працювали у дві зміни, по 11 годин кожна⁹⁶. В 1946 р. на Харківському заводі маркшейдерських інструментів систематично понаднормово працювали робітники ливарного цеху. У 1947 р. на відбудові металургійного заводу “Запоріжбуд” електромонтажники працювали по 10 і більше годин за зміну⁹⁷. Подібні

випадки порушення трудового законодавства в частині застосування понад-нормових робіт зумовлювалися прагненням забезпечити гарантоване виконання норм виробітку.

Військовополонені та інтерновані працювали загалом у подібних умовах праці, що й радянські громадяни. Робочий день для 1-ї та 2-ї груп військовополонених тривав 8 годин, проте обумовлювалося, що коли на підприємствах тимчасово використовується 9- або 10-годинний робочий день, у цих випадках вони мали працювати як і решта робітників⁹⁸. Для 3-ї групи встановлювалась тривалість робочого дня у 4—6 годин на легких фізичних роботах, а в зимові місяці — законодавчо гарантувалося звільнення від праці, 4-та група або взагалі не залучалася до роботи, або виконувала спеціальні роботи, які були під силу інвалідам.

Робітники та службовці вимушені були тулитися в землянках, підвалах, перебудованих сараях та інших непридатних приміщеннях. У кращому випадку величезні цегляні казарми, що збереглися з початку ХХ ст., перетворювали на гуртожитки. Новозбудовані бараки часто-густо всередині на окремі приміщення не ділилися. В них з метою економії площі влаштовувалися тільки нари, іноді в два яруси. В землянках та наметах побутові зручності були відсутні, тому виконання господарських занять (приготування їжі, прання, прибирання) надзвичайно ускладнювалося. Побут робітників начебто був сконцентрований на спальному місці — ліжку, топчані, розкладушці. Сидячи на постелі, нерідко їли, читали, виконували господарські справи. Нестача житла гальмувала залучення нової робочої сили, що у свою чергу затримувало розвиток виробництва.

Тяжкі умови життя та праці відбудовників призводили до постійної плінності кадрів на виробництві. В цій ситуації з новою силою запрацював указ 1941 р. про “дезертирів з виробництва”, за яким встановлювався термін відсидки в ГУЛАГу від 3 до 8 років. Тільки за липень—серпень 1944 р. органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад 30 тис. осіб, 32,6 тис. — розшукувалися⁹⁹. До кримінальної відповідальності притягалися й керівники підприємств за “приховування” дезертирів. У боротьбі з дезертирством не допомогло й запровадження в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1944 р. “Про амністію трудових резервів, які добровільно повернулися на підприємство”.

Так, у червні 1944 р. Військовим трибуналом військ НКВС Ворошиловградської області безпосередньо на шахтах було заслухано 12 справ на дезертирів вугільної промисловості. На процесі були присутні 250 осіб. Після завершення судового процесу головуючий провів з робітниками шахт колективні та особисті бесіди щодо порушення указу про “дезертирів з виробництва”. З’ясувалася одна з головних причин дезертирства — погане харчування.

Під час відбудови промисловості України серед найважливіших проблем перед адміністраціями та фабрично-заводськими і місцевими комітетами профспілок підприємств постали проблеми житла, створення елементарних умов побуту.

На них покладалася відповідальність не лише за підготовку заводських, а й житлових приміщень до зимового періоду.

Проте більшість підприємств не мали змоги дістати віконне скло, тому були вимушені закрити віконні прорізи тонким целулоїдом; нерідко замість скла використовувалися старе дахове залізо, фанера.

Та не тільки об'єктивні обставини спричиняли невиконання накреслених заходів. Часто-густо причиною була халатність профспілкових організацій і фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок підприємств. Так, комісія, що перевіряла підготовку гуртожитків Харківського турбогенераторного заводу до зими 1945—1946 рр., встановила, що з асигнованих державою на капремонт 4 827 тис. руб. було використано лише 720 тис. руб. Профспілкова організація жодного разу не заслухала звіт директора заводу про заходи щодо підготовки житла до зимових умов. А мешканці гуртожитків власних зусиль до ремонту не докладали. Як наслідок, у гуртожитках не було дверей, віконних рам, світла, палива, не працювала каналізація. Всього в гуртожитках мешкало 300 осіб (значна частина з них прибула з дитячих будинків), які не мали одягу, змінної білизни, взуття.

Незважаючи на спроби фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок та дирекції підприємств поліпшити умови життя і праці робітників, вони залишалися незадовільними і наприкінці 40-х років. Основна причина полягала в тому, що держава, яка головною метою ставила якнайшвидше досягнення довоєнного рівня випуску продукції важкої промисловості, не мала можливостей задовольнити підприємства будівельними матеріалами, паливом, електроенергією. Незадовільне централізоване постачання матеріалами призводило до того, що відділам постачання заводів доводилося вишукувати матеріали на місцях у значно меншій кількості і низької якості.

На виконання постанови ДКО "Про створення індустріальної бази для масового житлового будівництва" і РНК СРСР "Про заходи щодо відбудови індивідуального житлового фонду у визволених районах та посилення індивідуального житлового будівництва у містах і робітничих селищах СРСР" (затверджені у травні 1944 р.) профспілкові й адміністративні органи підприємств спрямували діяльність на ремонт і відбудову житла, благоустрій територій. Житлово-побутові комісії профспілкових комітетів цікавилися потребами забудовників і порушували перед керівниками підприємств та виконкомами Рад депутатів трудящих питання про своєчасне виділення для них позик, земельних наділів, будівельних матеріалів, вживали заходів для ліквідації причин, що затримували хід будівництва. Фабрично-заводські і місцеві комітети профспілок стежили, щоб кредити на будівництво в першу чергу надавалися передовим робітникам та сім'ям захисників Батьківщини, щоб вони використовувалися за призначенням і максимально ефективно. У першому півріччі 1944 р. в Україні на індивідуальне житлове будівництво було виділено 73,2 млн руб.¹⁰⁰ Завкоми регулярно звітувалися перед президією ЦК спілки працівників відповідних міністерств про надання допомоги робітникам і службовцям у відбудові й будівництві індивідуального житла, про порушення, що спостерігалися під час розподілу будівельних матеріалів. А по-

рушень було чимало. Один з робітників рудоремонтного заводу тресту “Макиїввугілля” скаржився: “На нашому заводі дуже погано ставляться до індивідуального будівництва. Ще навесні склали списки бажаючих побудувати дім, виділили земельні ділянки. Потім землю відібрали під городи. Ніякої допомоги забудовникам не надають. У цьому році будуються тільки директор і головний інженер. Інші не мають можливості”¹⁰¹. На Київському заводі “Більшовик” у 1950 р. зі 164 тис. шт. нової будівельної цегли робітникам було виділено лише 16 тис. шт. (9,8 %), тоді як керівництво заводу одержало 148 тис. шт. (90,2 %).

Робітникам під час забудови здебільшого не надавали допомоги робочою силою, вони використовували випадкових людей, тому були вимушені платити більше, ніж це передбачалося державними розцінками. Для себе ж керівництво організовувало спеціальні будівельні бригади, які оплачувались за рахунок підприємств.

Керівні працівники ЦК КП(б)У, Ради Міністрів УРСР, міністерств та відомств також грубо порушували права громадян на житло: самовільно займали найкращі багатокімнатні квартири в центрі міст. Намагаючись залишити житлову площу за собою чи окремими працівниками, вказані особи відмовлялися виконувати вимоги постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. й повертати її законним господарям — демобілізованим з Червоної армії, реєвакуйованим та членам їх сімей. У випадках, коли органами прокуратури на підставі закону виносилося рішення про повернення житла, партійні керівники відкрито починали зловживати службовим становищем, вимагаючи ухвалення рішень в обхід закону чи вживали заходів щодо їх невиконання.

Зловживання мали місце і в багатьох житлових органах ряду міст УРСР та поступово ставали суспільним явищем. Міські житлові відділи, які організовувалися після визволення міст від окупантів з метою врахування вільної житлової площі в будинках комунального фонду, приватного сектору та її розподілу, приховували значну кількість вільного житла, спекулювали ним. Так, у жовтні 1944 р. органами прокуратури м. Вінниці було розкрито низку зловживань з боку робітників житлових управлінь, начальники яких видавали ордери на квартири, керуючись особистими стосунками та приватними записками. Часто-густо ордеристи затримували виписку законно оформлених ордерів, вимагаючи хабара¹⁰². Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У навіть вимушені були ухвалити Постанову “Про заходи боротьби зі зловживанням у житлових органах місцевих Рад УРСР”¹⁰³.

Зусилля, спрямовані на розв’язання житлово-побутових проблем, поступово давали результати. З початку вигнання ворога з України до закінчення війни в республіці було відбудовано і споруджено 10,3 млн м² житла (75 % від рівня 1940 р.). Крім того споруджено 95 630 виробничих і 2600 культурно-побутових приміщень. На 1 червня 1945 р. введено в дію 137 міських електростанцій, 105 водопроводів, 210 лазень та механічних пралень тощо¹⁰⁴.

Питанням питань, як під час війни, так і в повоєнні роки, залишалося продовольче постачання. Упродовж війни, як відомо, таке постачання виробничників та їх сімей держава регламентувала картковою системою.

Значна частина централізованих товарних ресурсів доводилася до робітників і службовців через систему закритого розподілу — відділи робітничого постачання.

Робота головних управлінь робітничого постачання і відділів робітничого постачання відповідних наркоматів щодо забезпечення товарних ресурсів для потреб і матеріально-побутового обслуговування робітників заводів здійснювалася в основному за рахунок: найбільш повного вибирання товарних фондів централізованого постачання; організації і розвитку підсобних сільських господарств; розвитку централізованих заготівель незернових сільськогосподарських продуктів; вилову риби; розвитку відділів робітничого постачання промислових підприємств з вироблення харчових продуктів, предметів широкого вжитку, майстерень з побутового обслуговування працівників.

Лише на підприємствах Наркомату сільськогосподарського машинобудування СРСР на 1 січня 1945 р. нараховувалося: 147 відділів робітничого постачання, 560 магазинів, 171 торговельна палатка, 12 фабрик-кухонь, 605 їдалень, 177 підсобних господарств, 542 підприємства побуту, 72 риболовних господарства¹⁰⁵.

Виконуючи постанову Президії ВЦРПС “Про посилення боротьби профспілок з розкраданням і розбазарюванням продовольчих і промислових товарів” (лютий 1944 р.), комісії робітничого постачання фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок, громадські контролери перевіряли роботу торговельних баз, складів, магазинів, їдалень*, підсобних господарств. Вони намагалися запобігати крадіжкам продуктів і товарів, обмірюванню, обважуванню та обрахуванню споживачів. Керівники підприємств не мали права без відома комісії видавати ордери на промислові товари широкого вжитку.

А працювати було над чим. Діючі торговельні точки, їдальні мали у продажу обмежений асортимент товарів і страв, перебували переважно в антисанітарному стані. У свою чергу, це нерідко призводило до поширення інфекційних захворювань та отруєнь. Так, на Ворошиловградському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції недоброякісною рибою отруїлося 120 осіб, з них 4 — з летальним наслідком, на Харківському заводі “Світло шахтаря” зареєстровано 388 випадків шлункових захворювань, на Дніпродзержинському цементному заводі — 31¹⁰⁶. Через відсутність посуду в їдальнях робітники простоювали по півтори години в черзі, щоб отримати обід.

Істотним доповненням до централізованих фондів продовольства було індивідуальне і колективне городництво робітників та службовців. Вже в 1944 р. лише у вугільній промисловості Донбасу 240 тис. сімей обробляли більше 34 тис. га землі¹⁰⁷. Загалом, під індивідуальними і колективнимигородами робітників і службовців республіки в 1944 р. було зайнято 200 тис. га землі, а в 1945 р. — 385,5 тис. га землі¹⁰⁸, яку обробляли 2630 тис. виробничників¹⁰⁹. Проблема розвитку індивідуального городництва трудящих і в наступні роки продовжувала залишатися актуальною.

* В Україні на 1 січня 1944 р. діяли 2473 їдальні, закуочні й буфети. На 1 липня 1945 р. їх нараховувалося вже 9158, що становило 51 % довоєнного рівня.

Однак впроваджені урядом заходи з розвитку підсобних господарств та індивідуального городництва не давали сподіваних результатів. Зруйноване війною сільське господарство країни, порушення сталих економічних зв'язків не могли забезпечити реальних потреб суспільства. До того ж через несприятливі погодні умови врожайність зернових у 1945 р. впала до 7 ц з га проти 10,8 ц у попередньому році¹¹⁰.

У зв'язку зі зменшенням державних фондів хліба у вересні 1946 р. РМ СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову про економію у витрачаннях хліба. Подібна економія була апробована ще зовсім недавно, 1944 р., і передбачала: зниження норм видачі хліба утриманцям і дітям виробничників (щоденна норма видачі хліба за картками скорочувалася в містах та робітничих селищах для утриманців з 300 до 250 г); зняття з продовольчого постачання ряду категорій утриманців, робітників і службовців підприємств місцевої промисловості, машинно-тракторних станцій, радгоспів.

Цими заходами радянське керівництво, з одного боку, збільшувало запаси продуктів, що давало можливість дотягнути до нового врожаю, а з другого, — забезпечувало зростання чисельності робочої сили, оскільки мільйони юнаків і дівчат, які у своїй більшості залишилися без батьків і без засобів до існування, змушені були заради продуктової картки йти працювати на заводи або в школи трудових резервів, де перебували на державному утриманні (отримували безкоштовний обід і форму (взуття, одяг). В результаті реалізації постанови у такий спосіб в Україні скоротилася кількість їдців, які постачалися хлібом, у сільській місцевості на 2,9 млн осіб, а в містах і робітничих селищах — на 724 тис. осіб. Економія позначалася й на якості готової продукції: починаючи від листопада при випіканні хліба різко збільшилися домішки вівсяного, ячмінного і кукурудзяного борошна¹¹¹.

Перебої в налагодженні ефективної системи централізованого продовольчого постачання зумовлювалися не лише об'єктивними (природними) чинниками, а й рядом суб'єктивних, викликаних людським фактором. Попри кількарічну практику ще й у 1946 р. не була відлагоджена належним чином карткова система забезпечення робітників продуктами. Так, у Запорізькій області в серпні—вересні 1946 р. 320 осіб, які прибули за оргнабором упродовж 3 діб не могли отримати хлібні продовольчі картки. Загалом районне карткове бюро практикувало видачу продовольчих карток новоприбулим лише через 6—7 днів¹¹². Подібні випадки траплялися в багатьох містах України, інколи робітники не мали змоги отримати картки й залишалися без гарантованого харчування до 15 діб.

Оскільки відділи робітничого постачання в цілому відповідали за постачання продовольства, вони мали безпосередній вплив на організацію якісного обслуговування в закладах громадського харчування. Проте, як і у випадку з підсобними господарствами, у справі налагодження якісного харчування в робітничих їдальнях було виявлено чимало порушень.

Найбільш поширеними вважалися випадки ненадання передбачених нормами продуктів харчування. Так, на Харківському мотороремонтному заводі у 1945 р. не отримали літерного харчування керівники, а також інже-

нерно-технічні працівники другого гарячого розряду заводу, які працювали ненормований робочий день¹¹³. Інколи робітникам, які мали різні категорії постачання, замість карток видавали перепустки різних категорій в їдальню, меню для всіх готували спільне, без розподілу за категоріями. В їдальні Дзержинського шахтоуправління обважували виробничників при роздачі хліба та других страв¹¹⁴.

Досить часто працівники харчових закладів готували несмачну їжу. Оскільки досвідчених поварів були одиниці, навіть за наявності на базах відділів робітничого постачання різноманітного асортименту продуктів і спецій їжа в їдальнях готувалася одноманітна.

Внаслідок порушення технологічних вимог мало місце приготування неякісної їжі. На багатьох підприємствах установи громадського харчування були взагалі відсутні. Жоден з трьох заводів будматеріалів Тернопільської групи (1945 р.) не мав їдалень, як наслідок — робітники користувалися міською їдальнею, розташованою за 3—4 км від заводу¹¹⁵.

Багато робітничих їдалень мали низьку культуру виробництва й обслуговування (примітивне устаткування, кухонний посуд у більшості випадків не відповідав своїм вимогам, не було гарячої проточної води для миття посуду тощо)¹¹⁶.

Щоб налагодити справу якісного харчування робітників поряд із централізованими перевітками державних органів на окремих підприємствах поширювався громадський контроль за роботою їдалень і робітничих магазинів. Хоч він формально і здійснювався, все ж зміни на краще відбувалися дуже повільно, оскільки робітники-контролери не були поінформовані про існуючі закони й норми робітничого постачання, норми закладки продуктів, техніку ведення громадського контролю тощо.

Проте з кожним роком у звітах підприємств дедалі частіше з'являлися факти позитивних зрушень в організації установ громадського харчування. Навіть мінімальні покращення у цій справі широко висвітлювалися в пресі. Наведемо окремі з цих свідчень. Сидір Гай (бригадир розподільників на будівництві "Радянськвугілля", 1945 р.) зазначав: "... Харчуємося всі в їдальні тричі на день. Для стахановців і ударників є окрема зала. Крім триразового гарячого вони додатково отримують сало, цукор, і додаткові м'ясні харчі. При їдальні є буфет. В ньому ми одержуємо свою норму хліба. Для підземних робітників норма — 1 кг. В їдальні готують смачну їжу. Але харчуватися в ній не обов'язково. Хто хоче, бере продукти додому і там йому готує їжу господарка квартири. Місцеві шахтарі, звичайно, живуть краще за нас. Кожен з них обробляє город, тримає корову, свиней, птицю"¹¹⁷. Надя Оліферчук (десятиниця дільниці руху шахти № 5 тресту "Краснолучвугілля", колишня колгоспниця) також не скаржилася: "Харчі хороші. Крім усього, що одержуємо за картками у крамниці, нам дають додаткове харчування: 2 кг масла, 3 кг м'яса й інші продукти"¹¹⁸.

Незважаючи на те, що робітники і службовці галузей важкої промисловості забезпечувалися за нормами першої категорії, а деякі з них за підвищеними нормами, голод 1946—1947 рр. їх не обминув. У травні 1947 р. на

ім'я Л. Берії Міністерство державної безпеки СРСР надіслало повідомлення про те, що за період з 15 квітня по 15 травня зареєстровано 875 листів робітників, мобілізованих у вугільну промисловість Станіславської області з повідомленням про дезертирство з шахт через низьку зарплатню та скрутні матеріально-побутові умови. Мобілізовані робітники у листах додому скаржилися на скрутне життя, відсутність у магазинах продуктів: "... хліба інколи по 2—3 дні немає..."; "... люди вже попухли, а місцеві жителі виїздять, хто куди. Проте їх ловлять і віддають під суд..."; "... хоч люди систематично не доїдали, все ж норму виробітку з них вимагали. Якщо вона не виконувалася, то весь робочий день не оплачувався..." Один з робітників писав: "Робота моя важка, а харчування дуже погане. Йдеш з роботи, а в очах темно, як було у полоні. Деяких робітників розраховують, але це тих, котрі вже зовсім попухлі і непрацездатні. Цих робітників вигнали з гуртожитку, бо на роботу вони не ходять, а отже, валяються у лазні або будь-де. Здоровій людині можна звільнитися за умови, якщо в неї є 1000 чи 1500 кар. Взагалі за гроші можна звільнитися дуже швидко, проте грошей зараз в мене немає і дістати їх немає де"¹¹⁹.

Жахливі умови існування підштовхували найбільш слабких до самогубства. Частіше це були молоді люди-сироти, вихованці дитячих будинків. Відділи охорони здоров'я часто зверталися до міських органів влади з пропозиціями про створення будинків відпочинку для знесилених робітників, про запровадження додаткового харчування в дієтичних їдальнях дистрофіків під наглядом лікарів-дієтологів. Однак органи влади реагували на ці пропозиції мляво. Всього ж в Україні внаслідок голоду на дистрофію захворіло 1154 тис. людей, понад 1 млн з яких померли¹²⁰.

У повоєнні роки продовжувалась плінність кадрів, особливо у будівельній та вугільній галузях економіки. Так, трестом "Дніпровськпромбуд" з відбудови заводів чорної металургії за 9 місяців 1946 р. було прийнято на роботу 4296 осіб, за цей час пішло з різних причин — 1689 осіб, з них дезертирів — 410¹²¹.

У перші місяці визволення того чи іншого регіону культурно-освітня робота на підприємствах підмінялася ідеологічними заходами. При фабрично-заводських і місцевих комітетах профспілок працювали комісії з культурно-масової роботи, бібліотечні ради, осередки художньої самодіяльності, гуртки ліквідації неписьменності. Культурно-масова робота мала спрямовуватися передусім на виховання в населення відданості партії та уряду. Посилена увага до ідейно-політичної роботи в масах пояснювалася побоюванням керівництва СРСР змін у мисленні радянських людей, які брали участь у визволенні від фашизму демократичних країн Європи. Ознайомлення з життям народів країн з "несоціалістичним" устроєм могло породити сумніви щодо соціалізму сталінського типу як гаранта щасливого життя. Тому на всіх підприємствах у позаробочий час вивчалася спеціальна пропагандистська література, передусім книга Й. Сталіна "Про Велику Вітчизняну війну", "Короткий курс історії ВКП(б)", біографія вождя, висвітлювалися з партійних позицій питання міжнародних відносин.

Стомлені, голодні робітники, підкоряючись дисципліні, годинами просиджували на зборах, вислуховували питання, які не стосувалися виробничого процесу. Інколи доходило до абсурду. Так, у 1947 р. на Київському заводі “Арсенал” робітники на зборах заслуховували рішення ЦК КП(б)У про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР і засуджували вчених за “похибки”¹²².

У клубах підприємств, які відбудовувалися робітниками в позаробочий час, діяла художня самодіяльність: драмгуртки, хорові капели, духові оркестри тощо. Там відбувалися товариські вечори, зустрічі робітників різних професій, вечори молодіжних бригад, цехові вечори. З метою підвищення продуктивності праці гуртки художньої самодіяльності до свого репертуару включали номери, підготовлені на місцевих виробничих сюжетах, гумористичні сценки тощо.

Художня самодіяльність неодмінно мала агітаційний підтекст: засобами мистецтва популяризували працю кращих стахановців і цілих колективів — переможців соціалістичного змагання, критикували недбалих працівників. Монтажі, шаржі, частівки — ці масові форми художньої агітації широко відображали виробничу тематику. Колективи художньої самодіяльності брали участь у республіканських і всесоюзних оглядах.

Так, 20—26 листопада 1949 р. відбулася республіканська олімпіада художньої самодіяльності, присвячена 10-річчю возз’єднання українського народу в єдиній українській державі. Склад журі затвердила Рада Міністрів УРСР. До нього увійшли такі видатні діячі мистецтва та літератури, як Г. Верьовка, Л. Ревуцький, М. Рильський, Н. Ужвій, А. Малишко та інші. Під час олімпіади було виконано 663 виступи, серед них 394 вокальних, 73 — музичних, 100 — танцювальних, 79 — художнього читання. Особливо відзначилися такі колективи, як заслужена капела УРСР Південно-Західної залізниці, оркестр народних інструментів Миколаївського заводу ім. 61 комунара, капела Київського заводу “Більшовик” і танцювальний колектив Горлівського машинобудівного заводу¹²³.

З метою подальшого масового розвитку художньої самодіяльності ВЦРПС з 1 червня 1950 р. розпочала проведення Всесоюзного огляду художньої самодіяльності. В Україні у місцевих, районних, міських і обласних відбіркових оглядах взяло участь 10 415 колективів художньої самодіяльності підприємств.

Загалом, у 1950 р. в Україні діяло 4814 драматичних гуртків, 3232 — хорових, 2435 — музичних, 1635 — хореографічних, 265 — образотворчого мистецтва¹²⁴.

Спортивні товариства профспілок налічували 47 стадіонів, 42 тенісних корти, 25 водних станцій, 12 будинків фізичної культури, 44 спортивних зали, 2 яхтклуби, 1 велотрек, 275 спортмайданчиків¹²⁵.

Долаючи великі труднощі, зумовлені наслідками війни, український народ надзвичайно швидкими темпами відбудовував промисловість республіки. Тільки за останні роки IV п’ятирічки в Донбасі було введено в дію 69 основних шахт загальною потужністю 39,5 млн т вугілля за рік. Почав да-

вати продукцію найбільший в країні Дніпровський алюмінієвий комбінат ім. Кірова, енергетики довели до повної потужності Дніпрогес ім. Леніна, досягли проектної потужності заводи важкого машинобудування. На підприємствах чорної металургії введено в дію 22 доменні та 43 мартенівські печі, 46 прокатних станів¹²⁶. Машинобудівні заводи республіки освоїли випуск понад 740 нових машин, верстатів та устаткування¹²⁷. 1948 р. дала першу продукцію нова галузь транспортного машинобудування — автомобільна.

Великих якісних змін зазнала галузева структура економіки західних областей республіки. За короткий час тут особливо зросла важка промисловість. Разом з тим, у цих областях закладено основи нової в республіці паливно-енергетичної бази, деревообробної, легкої та інших галузей економіки.

Впродовж 1946—1950 рр. в Україні відбудували, збудували і ввели в дію понад 6 тис. промислових підприємств (тобто більше, ніж за першу і другу п'ятирічки разом взяті). Середньорічний темп приросту промислової продукції республіки досяг 34,5 % (проти 22—23 % в цілому по СРСР). В 1950 р. загальний обсяг промислового виробництва порівняно з 1940 р. збільшився на 15 %, у тому числі по чорній металургії — на 16 %, машинобудівній і металообробній промисловості — на 44 %, промисловості будівельних матеріалів — у 2,3 рази¹²⁸.

На основі відродження й розвитку суспільного виробництва поступово покращувалося життя населення. За 1946—1950 рр. в містах і селах державними і кооперативними підприємствами та організаціями (без колгоспів), а також робітниками і службовцями за допомогою державного кредиту і за власний рахунок було збудовано й відбудовано жител загальною площею 21 263,6 тис. м². В результаті, на початок 1951 р. житловий фонд міст республіки перевищив довоєнний рівень на 1 млн м². Проводилась робота з газифікації міст і робітничих селищ. З введенням у дію газопроводу Дашава—Київ (1948 р.) дашавський газ одержала столиця України. Того ж року в Києві газифікували 19 тис. квартир, 2 електростанції, 15 заводів. У січні 1949 р. переведено на газове паливо 650 промислових і транспортних підприємств Станіславської, Львівської, Вінницької, Житомирської та Київської областей, закладено базу газифікації промислових і транспортних об'єктів у Хмельницькій і Тернопільській областях¹²⁹. У 1950 р. газопостачання мали 17 міст республіки (тоді як у 1940 р. — 11).

У повоєнні роки на підприємствах уживалися заходи щодо вдосконалення системи оплати праці, заміни застарілих норм виробітку на більш прогресивні й технічно обґрунтовані. Їх послідовне здійснення разом зі зростанням продуктивності праці давало змогу підвищити заробітну плату робітників. Середньорічна оплата праці підвищилася з 32,4 руб. у 1940 р. до 69 руб. у 1950 р. (у цінах 1961 р.), тобто перевищила довоєнний рівень на 24 %¹³⁰.

Разом з тим, виробництво ще відставало від зростаючих потреб населення, виразно відчувалися наслідки війни. Лишалася невирішеною проблема зернового дефіциту, недостатньо вироблялося продуктів тваринництва, овочів, фруктів. Не задовольнявся також попит на промислові товари. Дуже гострою залишалася житлова проблема. Остаточо відбудова промисловос-

ті України завершилася лише на початку 50-х рр., коли був досягнутий довоєнний рівень по всіх без винятку галузях економіки республіки.

На відміну від країн, що зазнали великих втрат у Другій світовій війні, але зуміли блискуче вирішити повоєнне завдання економічного та соціального поступу, керівництво Радянського Союзу обрало однобічний курс у напрямі “завершення будівництва соціалізму і переходу до комунізму”. Пріоритетом цього курсу в умовах “холодної війни” став розвиток галузей економіки, пов’язаних із військовим виробництвом.

Така концепція повоєнної відбудови господарства негативно позначилася на подальшому розвитку радянської економіки. Мета досягнення результату за будь-яку ціну з самого початку надала їй екстенсивного, витратного характеру, що супроводжувалося виснаженням природних ресурсів. І саме промисловість України, орієнтована на задоволення потреб військово-промислового комплексу СРСР, зазнала найбільших деформацій. Не заперечуючи певної соціальної спрямованості й досягнень політики радянської влади щодо поліпшення життя та добробуту людей, слід зауважити, що на практиці перевага віддавалася не соціальним заходам, а необмежним витратам на гонку озброєнь, а також фінансовій підтримці так званих союзників СРСР та країн “соціалістичної орієнтації”.

Отже, зазначені результати були здобуті завдяки граничному напруженню зусиль, величезним витратам матеріальних та людських ресурсів. Безгосподарність на тлі війни й розрухи, примусово-мобілізаційні методи організації праці, балансування між надзвичайними заходами та народним ентузіазмом — за таких умов відбувалося відродження економіки республіки.

Об’єктивно висвітлюючи як негативні, так і позитивні аспекти повоєнного відбудовного періоду, треба передусім беззастережно визнати, що народ України звершив справжній трудовий подвиг у ті жорстокі й буремні роки.

¹ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.). — М., 1965. — С. 169.

² *Ветров І.Г.* Економічна експансія Третього райху в Україні 1941—1944 рр. — К., 2000. — С. 90.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.: У 3-х т. — К., 1969. — Т. 3. — С. 155.

⁴ *Хлусов М.И.* Развитие советской индустрии (1946—1958 гг.). — М., 1977. — С. 20.

⁵ *Бровар О.В.* Вугільна промисловість Донбасу у 40—60-х рр. ХХ ст.: Проблеми соціального розвитку. — Донецьк, 2009. — С. 93.

⁶ *Вишневатский А.Г.* Серп и рубль: Консервативная модернизация в СРСР. — М., 1988. — С. 386.

⁷ *Harrison M.* Accounting for war: Soviet production, employment and the defence burden, 1940—1945. — Cambridge, 1996. — P. 162—165.

⁸ *Жуков Ю.Н.* Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков. — М., 2000. — С. 272—275; *Шестаков В.А.* Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — М., 2006. — С. 34—36.

⁹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917—1967: В 5-ти т. — М., 1968. — Т. 3. — С. 56—61.

- ¹⁰ Там само. — Т. 3. — С. 95.
- ¹¹ Там само. — Т. 3. — С. 169, 170.
- ¹² Лубянка. ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917—1960: Справочник. — М., 1997. — С. 21, 24.
- ¹³ *Бровар О.В.* Назв. праця. — С. 95.
- ¹⁴ Там само. — С. 96.
- ¹⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1997. — Т. 7. — С. 393.
- ¹⁶ Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна: Сборник документов: В 3-х т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 28, 29.
- ¹⁷ Правда. — 1943. — 29 ноября.
- ¹⁸ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 394.
- ¹⁹ Там само. — С. 395.
- ²⁰ Правда України. — 1945. — 1 березня.
- ²¹ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 396.
- ²² *Чернега П.М.* Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939—1945). — К., 2004. — С. 110.
- ²³ Там само. — С. 111.
- ²⁴ Труд. — 1944. — 1 июня, 27 августа, 23, 25 ноября.
- ²⁵ Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. — М., 1986. — С. 213.
- ²⁶ *Чернега П.М.* Назв. праця. — С. 110.
- ²⁷ Українська РСР у Великій... — Т. 3. — С. 202.
- ²⁸ *Чернега П.М.* Назв. праця. — С. 115.
- ²⁹ Правда України. — 1945. — 6 березня.
- ³⁰ *Головка М.Л., Лисенко О.Є.* Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — К., 2002. — С. 135.
- ³¹ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 204.
- ³² Там само. — С. 206.
- ³³ *Чернега П.М.* Назв. праця. — С. 116.
- ³⁴ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 314.
- ³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 606. — Арк. 3—6.
- ³⁶ Там само. — Арк. 9—12.
- ³⁷ Там само. — Арк. 133—138.
- ³⁸ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 402.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 606. — Арк. 150—154.
- ⁴⁰ Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 281.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 606. — Арк. 186—191.
- ⁴² Українська РСР у Великій Вітчизняній... — Т. 3. — С. 211.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 606. — Арк. 150—154.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 155.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 242.
- ⁴⁶ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 404.
- ⁴⁷ Там само. — Т. 7. — С. 404—405.
- ⁴⁸ Возрождение прифронтовых и освобожденных... — С. 214.

- ⁴⁹ Там само. — С. 214.
- ⁵⁰ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 408, 409.
- ⁵¹ *Хойнацька Л.М.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943—1950 рр.). — К., 2003. — С. 77.
- ⁵² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*далі* — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 597. — Арк. 104, 105.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1852. — Арк. 101.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 76. — Спр. 863. — Арк. 98—126.
- ⁵⁵ Державний архів Рівненської області (*далі* — ДАРО). — Ф. Р-582. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 59.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 109.
- ⁵⁷ *Вронська Т.В.* В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943—1945 рр.). — К., 1995. — С. 30, 31.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 604. — Арк. 83.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 1852. — Арк. 18.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 3649. — Арк. 2, 4.
- ⁶¹ Промышленность и рабочий класс СССР, 1946—1950: Документы и материалы. — М., 1989. — С. 28.
- ⁶² История рабочих Донбасса: В 2-х т. — К., 1981. — Т. 2. — С. 89.
- ⁶³ Восстановление Донбасса (1946—1950): Документы и материалы. — К., 1986. — С. 59.
- ⁶⁴ *Зинченко Ю.И.* Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. — К., 1989. — С. 85.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4587. — Арк. 8—10.
- ⁶⁶ Там само. — Спр. 4673. — Арк. 51.
- ⁶⁷ Державний архів Донецької області. — Ф. П-326. — Оп. 4. — Спр. 133. — Арк. 8.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1830. — Арк. 35—48.
- ⁶⁹ *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939—1954). — К., 2004. — С. 206—353.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1830. — Арк. 29—33.
- ⁷¹ *Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001. — С. 218.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1078. — Арк. 142.
- ⁷³ Там само. — Спр. 1067. — Арк. 9.
- ⁷⁴ *Буцко Н.О.* Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. — К., 1962. — С. 54, 57.
- ⁷⁵ Там само. — С. 65.
- ⁷⁶ История рабочих Донбасса. — К., 1981. — Т. 2. — С. 91.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5118. — Арк. 36.
- ⁷⁸ Державний архів Запорізької області (*далі* — ДАЗО). — Ф. Р-2506. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 112, 113.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1946—1950: Сборник документов и материалов. — К., 1980. — С. 343.
- ⁸¹ Там само. — С. 479.

⁸² Чернега П.М. Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. — К., 2005. — Вип. 9: У 3-х ч. — Ч. 3. — С. 172.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Баглікова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943—1954 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005. — С. 131.

⁸⁵ ДАЗО. — Ф. Р-2174. — Оп. 1. — Спр. 443. — Арк. 20, 21.

⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4723. — Арк. 27, 28.

⁸⁷ Державний архів Луганської області. — Ф. П-179. — Оп. 3. — Спр. 740. — Арк. 1.

⁸⁸ Державний архів Харківської області. — Ф. Р-5776. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 4.

⁸⁹ Там само. — Арк. 2, 4, 6, 7.

⁹⁰ Санатории для угольщиков // Известия. — Киев. — 1950. — 10 января.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 106. — Арк. 50, 51.

⁹² Удалова Т.М. Донеччина у відбудові та розвитку народного господарства краю як базової основи для зростання боєздатності Червоної армії (1943—1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження (видання Донецького національного університету, історичний факультет). — Донецьк, 2005. — № 1 (23). — С. 217; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1071. — Арк. 11, 19.

⁹³ Костоглодов С.Д., м. Київ. 9 вересня 2006 р. Інтерв'ю записала М.К. Лобода.

⁹⁴ Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — К., 2000. — С. 219.

⁹⁵ Кондратенко Л.В. Здобутки і прорахунки відбудови промисловості України (1946—1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 147.

⁹⁶ Внедряем метод Агаркова // Кировец. — Макеевка. — 1945. — 18 января.

⁹⁷ Затримує відсутність інструменту // Радянська Україна на Запоріжбуді. — Запоріжжя. — 1947. — 3 червня.

⁹⁸ Русский архив: Великая Отечественная: Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. — М., 1996. — Т. 24 (13). — С. 246.

⁹⁹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 299.

¹⁰⁰ Коваль М.В., Чернега П.М. Участь профспілок у налагодженні матеріально-побутового обслуговування трудящих Української РСР // Український історичний журнал. — 1984. — № 5. — С. 56.

¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2842. — Арк. 5.

¹⁰² Там само. — Спр. 1385. — Арк. 8, 9.

¹⁰³ Там само. — Спр. 4600. — Арк. 14—25.

¹⁰⁴ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — С. 24, 25.

¹⁰⁵ Російський державний архів економіки. — Ф. 7516. — Оп. 2. — Спр. 159. — Арк. 62.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4674. — Арк. 233; Спр. 2350. — Арк. 48; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1767. — Арк. 25.

¹⁰⁷ Зинченко Ю.И. Назв. праця. — С. 105.

¹⁰⁸ Там само. — С. 106.

- ¹⁰⁹ Українська РСР у Великій... — Т. 3. — С. 178.
- ¹¹⁰ *Литвин В.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946—1955 рр.) — К., 2004. — С. 97; *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови населення України в другій половині ХХ ст. (1945—2000 рр.). — К., 2003. — С. 18.
- ¹¹¹ *Литвин В.* Назв. праця. — С. 98.
- ¹¹² ДАЗО. — Р-2174. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 163.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 90. — Арк. 33.
- ¹¹⁴ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1353. — Арк. 11, 12.
- ¹¹⁵ В їдальню за чотири кілометри // Вільне життя. — Тернопіль. — 1945. — 24 серпня.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 78. — Спр. 92. — Арк. 50, 51.
- ¹¹⁷ Нас харчують тут добре // Вільне життя. — Тернопіль. — 1945. — 8 квітня.
- ¹¹⁸ Приїжджайте в Донбас! // Радянська Україна. — Київ. — 1947. — 3 січня.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4785. — Арк. 84.
- ¹²⁰ Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 115.
- ¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3480. — Арк. 98.
- ¹²² Державний архів Київської області. — Ф. 321. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 62.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 8003. — Арк. 41—44.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 247. — Арк. 49, 64.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 247. — Арк. 73.
- ¹²⁶ *Борнацкий И.И., Терещенко Н.А.* Развитие черной металлургии Украинской ССР. — К., 1963. — С. 14.
- ¹²⁷ Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. — К., 1985. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 216.
- ¹²⁸ Там само. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 294.
- ¹²⁹ Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР: Період будівництва розвинутого соціалізму. — К., 1978. — С. 86.
- ¹³⁰ Народное хозяйство СССР. 1922—1972: Юбилейный статистический ежегодник. — М., 1972. — С. 350.

Розділ 8
**Підсумки війни.
Меморіалізація пам'яті**

**Підсумки війни.
Меморіалізація пам'яті**

О. ЛИСЕНКО, О. ПЕРЕХРЕСТ,
І. ПЕРЕХРЕСТ, А. ІРЖАВСЬКА

Демографічні втрати України в роки Другої світової війни

Серед величезних втрат України у Другій світовій війні найтяжчими були демографічні. Війна й окупація призвели до різкого, катастрофічного зменшення кількості населення, значних деформацій у його національному, статевому, віковому, професійному складі. Від січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 40 млн 967 тис. до 27 млн 383 тис.¹ Демографічні зміни такого характеру відбулися внаслідок взаємодії багатьох факторів, зокрема: репресивно-депортаційних акцій радянських органів у 1939—1941 рр. та 1943—1945 рр.; мобілізації значної частини населення чоловічої статі до лав Збройних Сил і їх масової загибелі; евакуації у тиліві регіони СРСР на початку війни; загибелі мирного населення в районах бойових дій воюючих сторін; масового знищення окупантами значної кількості цивільного населення та військовополонених; депортацій працездатного населення на примусові роботи до Німеччини та під час застосування тактики “випаленої землі” відступаючими загарбниками; високої смертності під час окупації від голоду, виснаження та хвороб; значного зменшення народжуваності; бойових дій формувань ОУН—УПА та каральних заходів проти них і населення, яке їх підтримувало, здійснюваних органами НКВС, та ін.

Для відтворення причин демографічної трагедії українського народу розглянемо кожен з названих факторів. При цьому якщо чинники, що спричинили демографічні втрати, вже розглянуті в попередніх розділах, вони розгорнуто аналізуватися не будуть. У таких випадках виклад обмежимо лише наведенням узагальнених кількісних показників людських втрат, в інших — буде більш розгорнутий виклад.

Перші згубні демографічні втрати для України в часи Другої світової війни пов'язані вже з її початком і стосувалися насамперед мешканців західних областей. Воєнні дії й радикальні зміни режимів призвели до того, що сотні тисяч людей різних національностей у вересні 1939 р. були змушені покинути місце свого постійного проживання й, рухаючись двома потоками із заходу на схід та зі сходу на захід, перетворились на біженців. На лінії розмежування між Червоною армією і Вермахтом постійно накопичувалося від кількох тисяч до десятків тисяч людей. 25 вересня 1939 р. німці закрили кордон, пропускаючи на свою територію тільки “фольксдойчів”, “українських активістів”, і водночас заборонили проїзд на територію Третього Райху євреїв. Останні натомість отримали дозвіл на вільний виїзд з території Польщі до радянської зони. Польські євреї рятувались передовсім від расової політики нацистського

режиму, частина поляків та українців — від комуністичного режиму. Зокрема, Україну залишило від 20 до 30 тис. “українських активістів”².

Те, що німецька сторона вільно відпускала зі своєї зони всіх бажаючих, передусім євреїв, викликало підозру радянської сторони. Зокрема, представники спецорганів висловлювалися у тому сенсі, що “під приводом перекидання євреїв і громадян інших національностей німці засилають... свою агентуру з метою шпигунства і диверсійної діяльності”. Незабаром біженців як “потенційно неблагонадійний елемент” (серед них євреї становили понад 80 %) стали примусово переселяти вглиб території СРСР³. Негативно оцінюючи депортацію радянською стороною польських євреїв-біженців, як, згодом, і буковинських євреїв, водночас зауважимо, що завдяки цьому багато з них врятувалися від знищення нацистами в часи німецько-радянської війни.

Західноукраїнські землі, у результаті подій 17 вересня 1939 р. увійшовши до складу СРСР, підлягали швидкій радянізації та інтеграції. З цієї метою сталінський режим використовував різні форми й методи, серед яких — репресії та терор щодо окремих верств західноукраїнського населення.

Розгортання масових репресій у процесі насадження в Західній Україні радянського режиму розпочалося зі знищення старої еліти, передовсім польської. Це розглядалося радянською владою як важлива умова руйнування структур державного та адміністративного апарату попередньої системи управління й власності та заміни її новою, радянською. Були заарештовані “найбільш реакційні” представники польської адміністрації, землевласники й капіталісти, члени польських та українських політичних угруповань, працівники й агенти польського 2-го відділу Головного штабу, а також офіцери діючої служби й запасу, багато працівників поліції, священнослужителів Римо- та Греко-католицької церков, частина українців—воєнків польської армії, які потрапили в радянський полон, повітові й сільські активісти українського руху.

Репресій зазнали члени антирадянських підпільних польських та українських організацій і угруповань, зокрема Організації українських націоналістів. У числі заарештованих також перебувало понад 250 галицьких інтелігентів. Серед потерпілих виявилися і місцеві комуністи — члени компартій Польщі та Західної України, які після необґрунтованого розпуску виконкомом Комінтерну в 1938 р. були заплямовані політичною недовірою. На початку жовтня 1939 р. відділ кадрів виконкому Комінтерну направив до НКВС списки членів КПЗУ, яких звинувачували в провокаціях і “дворушництві”. Навіть тих, хто сидів у польських в'язницях і був звільнений у вересні 1939 р., розглядали на рівні з іншими “класово ворожими елементами”⁴. Загалом тільки з вересня до грудня 1939 р. було затримано й передано до судових та каральних органів понад 10,2 тис. осіб⁵. Значна кількість заарештованих у цей період була знищена органами НКВС або вивезена до спецтаборів у північні й східні райони СРСР, інші — ув'язнені в тюрмах.

Радянські спецслужби і надалі системно відстежували всіх, хто міг становити хоча б потенційну загрозу новій владі: інтелігенцію, духовенство, членів українських партій. Про “результативність” цієї роботи свідчить кількість в'язнів — 34 тис., яких утримували в тюрмах регіону напередодні

німецько-радянської війни⁶. Упродовж 1939—1941 рр. в Західній Україні було заарештовано 10,5 тис. українців, 2,5 тис. євреїв, 16,5 тис. поляків⁷.

Широкого розмаху на приєднаних землях набули депортації. З метою “очищення регіону від неблагонадійного елемента” впродовж 1940 — першої половини 1941 рр. радянськими спецорганами було проведено кілька операцій адміністративного виселення місцевого населення.

Перший етап депортацій здійснювався 10—13 лютого 1940 р. згідно з постановою РНК СРСР “Про виселення із західних областей України польських осадників у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську й Омську області та Комі АРСР” й затвердженого “Положення про спецпереселенців і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР”. Депортованих передбачалося використовувати здебільшого на лісорозробках. Під категорію осадників підпадали переселенці з Польщі, колишні військово-вслужбовці польської армії, які одержали в 1920—1930-х рр. землю в районах, заселених українцями та білорусами⁸. “Польські осадники” разом з біженцями налічували 210,6 тис. осіб⁹. Вважаючи Польщу ворожою державою, радянське керівництво відразу після ліквідації Другої Речі Посполитої вдалося до їхньої масштабної депортації.

Згадана постанова передбачала переселення із західних областей України 21 тис. сімей, або щонайменше 100 тис. осіб. Уся робота з підготовки й проведення акції покладалася безпосередньо на НКВС СРСР і НКВС УРСР та їхні місцеві органи. Для перевезення такої кількості людей у глибинні райони СРСР завчасно було виділено на залізничних станціях 3537 вагонів, не пристосованих для перевезення людей. Однак ця хвиля депортацій охопила значно ширші верстви населення, аніж осадників. Зокрема, до тих, хто підлягав вивезенню, потрапила й невелика група українців, яка складалася з лісників, — влада боялася перетворення лісів на місце антирадянської партизанщини¹⁰. Загалом, станом на 13 лютого 1940 р. було депортовано 17 206 сімейств, або 89 062 особи; залишено тимчасово через хвороби — 1457 осіб; були відсутні на момент операції — 2152 особи; переїхали в інші райони до початку операції — 34 особи. Тих осадників і лісників, які з тієї чи іншої причини уникли каральної операції до 14 лютого, згодом також було вивезено до місць спецпоселення.

Другий етап депортацій з приєднаних територій, який здійснювався відповідно до спеціальної постанови РНК СРСР від 2 березня 1940 р., розпочався 13 квітня 1940 р. і тривав до червня того ж року. Виселенню підлягали “класово-ворожі групи” поляків та українців. Одну з них склали польські чиновники, поміщики, колишні офіцери й військовополонені польської армії та жандарми, заарештовані й відправлені у табори і в'язниці відразу після приєднання західних земель. Інша — серед якої було дуже багато українців — об'єднувала політичних і громадських діячів, українських націоналістів та членів колишньої КПЗУ. Ще одну групу становили підприємці, купці й заможні селяни (до 6 тис. сімей), котрі володіли землею понад встановлені норми (5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 га в гірській місцевості). Де-

портували не тільки “ворогів народу”, а й їхні сім'ї. Вивозилися також сім'ї, в яких не було годувальника, оскільки вважалося, що ті були заарештовані, або втекли в німецьку зону окупації — і в першому, і в другому випадку вони розглядалися як “сім'ї ворогів народу”¹¹.

Третій етап депортацій, який припав на червень 1940 р., мав характер “зачистки” західноукраїнських земель від решток “неблагонадійного елементу”. До числа депортованих потрапили “сім'ї ворогів народу”, які не були виселені в попередні місяці, а також українські студенти, вчителі, представники місцевої інтелігенції. Разом з тим углиб СРСР вивозили біженців із Центральної і Західної Польщі (значну частину в цій групі становили польські євреї, що втікали від нацистського Голокосту), які не побажали прийняти радянське громадянство. Так, лише з Волинської області тоді було депортовано за національністю: українців — 1017 осіб, поляків — 1837, євреїв — 8924¹².

А після ухвалення 16 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постанови “Про виселення ворожого елементу з республік Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії, Молдавії” у червні 1941 р. західноукраїнськими територіями прокотилася четверта хвиля депортацій населення¹³.

Процес депортації супроводжувався великими людськими втратами. Чимало депортованих на знак протесту покінчили життя самогубством, а до тих, хто чинив опір вивезенню, застосовували жорстокі заходи та розстрілювали. Перевозили людей у товарних вагонах, які не були забезпечені опаленням у люті морози, а влітку люди страждали у тих товарняках від задухи. У вагонах не було туалетів, не вистачало продуктів харчування й води. У таких умовах особливо страждали діти й люди похилого віку. За даними архівів НКВС, у дорозі до місць призначення через жахливі умови транспортування померло 32 733 особи¹⁴. Становище загнаних у незвичні, суворі кліматичні умови людей було нестерпним. Надмірна, тяжка робота, незадовільні житлово-побутові умови, відсутність належної медичної допомоги, погане забезпечення продуктами харчування, одягом та взуттям призводили до спалахів епідемічних захворювань й голоду і, як результат, — великої смертності засланців. Так, серед депортованих осадників смертність у IV кварталі 1940 р. сягала 1,2 %, а в II кварталі 1941 р. — 1,7 %. У спецпоселеннях біженців ситуація теж була жахливою: у першому кварталі 1941 р. їх померло 0,7 % від загальної кількості, а в другому кварталі того ж року — 0,8 %¹⁵.

Поряд з депортаціями радянська влада практикувала й відселення мешканців з певних регіонів. Так, у 1940 р. були відселені мешканці 229 населених пунктів (21 212 родин, що становило 102 800 осіб), які проживали у 800-метровій смузі вздовж західної та південно-західної ділянки державного кордону СРСР. Повністю виселили мешканців сіл у зоні розпочатого наприкінці 1939 р. будівництва Яворівського військового полігону на Львівщині. Велику частину мешканців прикордонної смуги і Яворівського полігону примусово вивезли у глибинні райони СРСР та в Бессарабію¹⁶.

Питання про кількість депортованого населення із Західної України в 1939—1941 рр. залишається дискусійним і до кінця не з'ясованим. В опуб-

лікованих працях наводяться різні цифри. Так, польський дослідник Анджей Щесняк вказує, що під час першого етапу депортацій було вивезено 220 тис. осіб, другого етапу — 320 тис. осіб, третього — 220 тис. осіб¹⁷. Українські дослідники Т. Марискевич і І. Гаврилів стверджують, що за неповні два роки із Західної України депортовано 1,5 млн осіб¹⁸, а Ю. Киричук вважає, що всього за 1939—1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено мало не 550 тис. осіб¹⁹. Інші ж українські дослідники (В. Гриневич, Ю. Шаповал та ін.) вважають, що загалом репресії на колишніх польських землях охопили близько 1,2 млн осіб, тобто до 10 % місцевого населення. При цьому зазначається, що хоча каральні заходи сталінського режиму спрямовувалися проти представників усіх національностей, все ж найбільше постраждали поляки (близько 550 тис. осіб) та українці (близько 500 тис. осіб). На контрольованій радянською владою території Західної України загинуло в 3—4 рази більше місцевого населення, ніж на вдвічі більшій за розмірами німецькій частині окупованої Польщі²⁰.

Значні демографічні втрати мали місце й в анексованих Радянським Союзом румунських провінціях. Звідти до Румунії виїхало до 200 тис. румунів (у тому числі значна частина інтелігенції, представників владної та економічної еліти). Ті з представників вищого й середнього класу, хто не встиг виїхати, у процесі радянізації, яка, розпочавшись з чисток “класово чужих елементів”, швидко набула етнічної забарвленості, були майже повністю ліквідовані. Їх чи заслали, чи засудили до різних термінів ув'язнення, або розстріляли. Однією з перших жертв НКВС стали також члени “антирадянських партій”, яких, за підрахунками спецорганів, там налічувалося (разом з членами родин) до 5 тис. осіб. До “зрадників Батьківщини” зараховувалися і румунські державні службовці, причому особливо небезпечними вважались ті, хто перебував на службі в поліції, жандармерії та примаріях. Навіть дрібні посадовці й пересічні охоронці отримували за цей “злочин” до 7-ми років виправно-трудових робіт.

Депортації в цьому регіоні відбулись у два етапи: 23 травня 1941 р. вислали 181 родину (понад 500 осіб), передусім тих, хто висловлював бажання виїхати з СРСР. А 13 червня 1941 р. виселили ще 2279 сімей (7720 осіб) з числа активних членів політичних партій та їхніх близьких родичів (2340 осіб), членів сімей “зрадників Батьківщини” (2766 осіб), колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників, поліцейських, офіцерів румунської, польської та Білої армії (1510 осіб). Загалом, за неповними підрахунками, упродовж 1940—1941 рр. на території Північної Буковини й Хотинщини було репресовано з політичних мотивів близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 були розстріляні, загинули в тюрмах і на спецпоселеннях²¹.

Частина місцевого сільського населення, якій органи радянської влади не дозволили навіть зареєструватися з приводу виїзду до Румунії, робила спроби здійснити групові переходи державного кордону. Прикордонні загони та оперативні працівники УНКВС жорстоко присікали такі спроби, проводили масові арешти й розстрілювали порушників кордону. І все ж, за даними

НКВС, з 1940 р. — по 6 червня 1941 р. за кордон з цього регіону втекли 3302 особи²².

Водночас, рятуючись від потужного спалаху антисемітизму, що здійснювався в Румунії після втрати нею Бессарабії та Північної Буковини, до СРСР переїхало кілька десятків тисяч євреїв, чимало яких напередодні німецько-радянської війни було депортовано до тилкових районів СРСР. Наприклад, 18 червня 1941 р. 3800 буковинських євреїв з т. зв. “контрреволюційних елементів” були виселені до східних районів СРСР. А ізраїльський дослідник М. Альтшулер стверджує, що лише із самих Чернівців було депортовано 4 тис. євреїв — представників “експлуаторських класів”²³.

До числа депортованих потрапили також українці-емігранти із Закарпаття, що перебувало в той час під окупацією Угорщини. Повірівши радянській пропаганді, вони сім'ями нелегально перетинали кордон, щоб врятуватися від мадярських переслідувань. Та по переході кордону їх відразу арештовували органи НКВС, після чого засуджували за нелегальний перетин кордону на 3—5 років виправно-трудова таборів. Загалом 60 тис. закарпатських біженців, серед яких переважну більшість становили селяни (здебільшого бідняки, наймити й чорнороби), було ув'язнено у двох таборах для переміщених осіб у прикордонних районах. А потім частину з них, котрі викликали підозру, там же розстрілювали, а решту відправляли до таборів “Печорлагу”²⁴.

Дещо інакше склалася доля етнічних німців Західної України. Згідно з угодою між урядами СРСР та Німеччини, від 16 листопада 1939 р. розпочався їхній масовий виїзд з територій, контрольованих Червоною армією. Оскільки більшість фольксдойчів не виявляли симпатій до радянської влади, сталінське керівництво, проводячи політику ліквідації “опозиції” на приєднаних землях, не перешкоджало цьому процесові. В 1939—1940 рр. зі щойно приєднаних до СРСР територій до німецької зони окупації Польщі виїхало понад 250 тис. етнічних німців, у т. ч. 60 тис. — з Волині, 96 тис. — з Південної Бессарабії, 42 тис. — з Північної Буковини, 60 тис. — зі Східної Галичини²⁵.

Завершальною акцією у переліку репресивних заходів сталінського режиму щодо населення Західної України стала страта близько 10 тис. політв'язнів у в'язницях західного регіону на початку німецько-радянської війни²⁶.

До величезних демографічних змін в Україні призвів початок німецької агресії проти СРСР. Насамперед вони були зумовлені мобілізацією сотень тисяч українських громадян до діючої армії та загибелі більшості з них на фронтах й у ворожому полоні. Дослідженнями українських істориків на основі залучення нових архівних джерел встановлено, що в результаті мобілізації військовозобов'язаних та поповнення військового контингенту за рахунок добровольців, а також бійців винищувальних батальйонів і народного ополчення до Червоної армії і Військово-морського флоту протягом перших місяців війни було направлено 3 184 726 українців та громадян України інших національностей²⁷.

Після окупації усієї території України до Червоної армії було мобілізовано десятки тисяч українців, які перебували в евакуації у східних районах СРСР.

У період вигнання окупантів з території України Червона армія поповнювалася контингентом із визволених територій республіки. Це були юнаки призовного віку, учасники партизанського та підпільного рухів, військовополонені, виявлені дезертири, затриманий кримінальний елемент тощо. Особливою категорією призовників були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Упродовж 1943—1945 рр. червоноармійцями стали майже 4 млн громадян України. Щоправда, певна частина мобілізованих вдруге призивалась до Червоної армії, оскільки на окупованій території України осіло чимало оточенців і відпущених гітлерівцями полонених українців. Отже, загальна кількість українських громадян, які впродовж війни воювали в складі Червоної армії та ВМФ, становить близько 7 млн осіб²⁸.

Значна частина мобілізованих до діючої армії громадян України загинула. Особливо великими були втрати на початковому етапі війни, коли неспроможне реально оцінити ситуацію на фронті Верховне командування СРСР категорично вимагало від військ будь-якою ціною зупинити противника, перейти в наступ. Жертвою військової некомпетентності та волонтаризму ставали цілі армії, які гинули в оточенні. Негативні наслідки мало й те, що на початку війни більшість мобілізованих у військовому відношенні були недостатньо підготовлені: 40 % мобілізованих з Полтавської, Сумської та інших областей Харківського військового округу не були навчені військовій справі. Подібне мало місце і в інших військових округах на території України. У багатьох випадках, не навчивши військовій справі, відразу кидали в бій мобілізованих польовими військкоматами й у 1943—1944 рр., що призводило до величезних втрат.

Незаперечним є й те, що на різних етапах війни прорахунки Ставки Верховного Головнокомандування та командирів вищих рівнів, некомпетентність, а часом недбалість, низька виконавська дисципліна здебільшого компенсувалися нарощуванням кількості діючих частин і прагненням створити кількісну перевагу над противником й за рахунок посилення цього домогтися успіху.

Значна частина воїнів, мобілізованих до Червоної армії з території України, потрапила у полон. Як і всі радянські військовополонені, вони піддавалися витонченим знущанням: їх морили голодом й холодом, непосильною працею, масово знищували, піддавали медичним експериментам. За останніми оцінками, кількість загиблих військовополонених громадян України обчислюється щонайменше у 500 тис. осіб²⁹.

Сучасні підрахунки дали змогу встановити, що втрати військового персоналу з числа українців і громадян України інших національностей СРСР за роки війни становили близько 4,1 млн осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки)³⁰.

Але основна причина демографічної трагедії України пов'язана з геноцидом нацистів щодо населення окупованих територій. Нацистський геноцид став найбільш крайнім виявом терору, здійснюваного гітлерівцями в окупованій Україні, мета якого полягала у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами. Спланований керівництвом Райху геноцид щодо народу України

мав наперед визначений кінцевий результат — його винищення задля звільнення “життєвого простору” — і здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і в прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричиняли повне або часткове фізичне винищення населення (голод на окупованих територіях, викликаний грабіжницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних санітарно-гігієнічних умов).

Передусім звернемо увагу на те, що у геостратегічних планах керівництва Німеччини важливе місце відводилося німецькій колонізації завойованих східних територій, до яких належала й Україна. Про це свідчать неодноразові заяви Гітлера та інших нацистських керівників, офіційні документи Райху. Так, 17 жовтня 1941 р. фюрер заявив, що він розраховує поселити на окупованому Сході через десять років чотири мільйони, а через двадцять років — принаймні десять мільйонів німців. Але оскільки для освоєння цих величезних територій німців з Райху не вистачало, пропонувалося поселити тут також німців із Америки, зі скандинавських країн, Голландії і Фландрії. При цьому Гітлер вважав, що для успіху колонізації необхідно позбутися місцевого населення шляхом прямого його знищення та депортації³¹. Керівництво справою колонізації східних територій Гітлер доручив райхсфюрерові СС Г. Гімлеру. Цей лютий расист цинічно вважав, що на Сході “повини жити винятково люди чистої німецької крові”. Ще в січні 1940 р. він заявив, що для успіху німецької політики на Сході треба знищити 30 млн слов'ян. В одному з циркулярів Гімлер вимагав, щоб на цій території зникли такі народності, як українці, гораки і лемки³².

У підготовленому в 1941 р. відомством Гімлера генеральному плані “Ост”, який складався з двох фаз — короткочасної і розрахованої на тривалу перспективу (30 післявоєнних років), межа колонізації пролягала по лінії Ладозького озера, через Валдай до Брянська і далі включала Україну. За 30 років передбачалося переселити у Західний Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн), 75 % білорусів і 65 % українців Галичини. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягало депортації на схід від довоєнного німецького кордону або винищенню, становила від 30 до 45 млн осіб³³.

У другому, більш радикальнішому, варіанті генерального плану “Ост”, поданого Гімлеру в квітні 1942 р., кількість населення, яке вимагалось знищити або переселити (естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців), зросла до 46—51 млн, а залишити передбачалося лише 14 млн³⁴. До числа територій на Сході, які планувалося колонізувати і заселити німцями у найкоротші терміни, включалися Придніпров'я, Таврія (нинішня Херсонська область), Крим.

План “Ост” керівництво Райху тримало в суворій таємниці, але своїх намірів колонізувати завойовані землі на Сході не приховувало. Зрештою, це було важко зробити, оскільки серед населення Німеччини вже розгорталася агітація за переселення на східні землі. У травні 1942 р. в офіційній німецькій радіопередачі повідомлялося, що “на Україну буде надіслано

25 мільйонів колоністів з німців і споріднених з ними народів, які можуть не боятися труднощів, бо для важкої й чорної роботи будуть використані українці”³⁵. У червні 1942 р. Гімлер оприлюднив в есесівському тижневикові “Чорний корпус” цілком відверту заяву з приводу германізації “життєвого простору”: “Наше завдання полягає не в тому, щоб германізувати Схід відповідно до старої концепції, за якою люди повинні вивчити німецьку мову і дотримуватися німецьких законів, але в тому смислі, щоб Схід був заселений людьми справді германської крові”³⁶.

Так доля України та місцевого населення була вирішена нацистськими керівниками. Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою — на слугування німецьким колонізаторам. Расистські ідеї Гітлера—Гімлера стали основоположними для каральних органів СС, СД, гестапо, польових командирів Вермахту тощо. Перед ними стояли конкретні демографічні завдання. “В Україні найкраще буде вбити всіх чоловіків віком понад 15 років”, — говорив Геринг, рекомендуючи на посаду райхскомісара України Е. Коха. Фельдмаршал Рундштедт твердив: “Ми маємо знищити принаймні третину населення приєднаних територій”. (Принагідно зазначимо щодо України, що кожного третього її мешканця гітлерівцям знищити не вдалося, проте її прямі й непрямі демографічні втрати становили саме третину населення!)³⁷ Чітке уявлення про гітлерівський окупаційний режим та його ставлення до цивільного населення в Україні створюють й заяви Е. Коха, який очолював окупаційну владу в Україні. Він відверто сформулював власну політику в Україні: “Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертаємо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення”³⁸.

Ще до нападу на СРСР керівниками нацистської Німеччини було підготовлено 14 директив щодо репресій та заздалегідь спланованих злочинів. А вже безпосередньо у ході війни з’явилися сотні директив, розпоряджень, наказів, інструкцій вищого керівництва Райху та Вермахту, які ретельно дублювались у нижніх ланках і в сукупності мали забезпечити “правові” підстави здійснення геноциду на окупованих східних територіях. Серед документів, що передбачали фізичне знищення військовослужбовців та політпрацівників Червоної армії, партійних і радянських працівників цивільних інституцій, партизанів та підпільників, осіб із числа цивільного населення, насамперед слід назвати: “Про особливі повноваження військ”, “Про поведінку військ на Сході”, “Дванадцять заповідей поведінки німців на Сході та їх поводження з росіянами”, “Про комуністичний повстанський рух в окупованих областях”, “Про особливе поводження з радянськими противниками”, “Про поведінку з комуністичними комісарами”, “Про застосування військових юрисдикцій в районі «Барбаросса» і про особливі заходи у військах”³⁹, “Про запровадження надзвичайних каральних заходів до місцевого населення”, “Про придушення комуністичного повстанського руху”⁴⁰ та багато ін.

Санкціонуючи масове винищення широких верств громадян України, Гітлер категорично заборонив притягати до відповідальності особовий склад Вермахту за будь-які злочини, вчинені щодо цивільного населення⁴¹. А оскільки серед нацистського керівництва переважали прихильники жорсткої політики щодо України, це спричинило небачений терор і призвело до масової загибелі людей на окупованих українських землях.

Такі директиви, накази й інструкції підкріплювалися відповідними організаційними заходами. З цією метою було створено спеціальні оперативні групи поліції безпеки та СД у складі Вермахту (айнзацгрупи — айнзацкоманди — зондеркоманди). Айнзацгрупа “С” діяла на основній території України, а айнзацгрупа “Д” у південній її частині. Головне завдання цих підрозділів полягало в “утихомиренні” населення окупованих земель будь-якими засобами. На рахунку айнзацгруп за короткий період їхньої терористичної діяльності (від початку війни до ліквідації наприкінці 1942 р.) — більше мільйона людських жертв. Після ліквідації айнзацгруп масові езекуції проти населення здійснювали включені в тиллові війська зондеркоманди, загальна чисельність яких на всій окупованій території СРСР становила 350 тис. осіб⁴². Найактивнішими учасниками здійснення геноциду були також: таємна польова поліція (ГФП), польова жандармерія, військова розвідка і контррозвідка (абвер), ягдкоманди, територіальні органи військової адміністрації, польові та місцеві комендатури, сили СС і поліції Гімлера⁴³. Діяли вони з надзвичайною жорстокістю, адже були звільнені від відповідальності за скоєне. Згідно з таємними директивами ОКВ від 13 травня 1941 р. та 16 грудня 1942 р., категорично заборонялося притягнення до відповідальності будь-якого німця в дисциплінарному чи в судовому порядку за злочини щодо місцевого населення⁴⁴.

Здійснюючи тотальну війну на фізичне винищення населення, окупанти тисячами вигублювали мирних громадян та військовополонених. За даними Надзвичайної Державної комісії з розслідування нацистських злочинів, оприлюднених під час Нюрнберзького процесу, лише в Києві було закатовано, розстріляно, загублено в душоубках понад 195 тис. радянських громадян. У Запоріжжі гітлерівці знищили 43 тис. осіб⁴⁵. У Дніпропетровську 13—14 жовтня 1941 р. були розстріляні або кинуті живими у глибокий рів 11 тис. мирних громадян⁴⁶. Подібних трагічних прикладів можна навести тисячі.

Особливо жорстокі каральні акції здійснювали окупанти з метою “утихомирення” населення, яке підтримувало або потенційно могло підтримувати партизанський рух. У рамках цих акцій гітлерівці стерли з лиця землі понад 250 українських сіл, населення яких звинувачувалося у допомозі партизанам, та знищили десятки тисяч мирних жителів. Жертвами окупантів стали не лише особи, причетні до руху Опору, а й сотні тисяч ні в чому невинних громадян, у їх числі й ті, хто не становив ніякої загрози окупаційному режимові — діти, жінки, люди похилого віку, хворі. Наведемо лише кілька фактів із тисяч подібних. Так, уже в жовтні 1941 р. цілі села спалювалися загарбниками, як покарання за допомогу та зв'язки селян з партизанами на Полтавщині. Зокрема, 28 листопада 1941 р. в області було поширене оголошення: “Встановлено, що партизани одержували допомогу з боку населення. Вна-

слідок цього нами було вжито таких заходів: 1) село Баранівка спалене; 2) село Обухівка спалене, а населення розстріляне". Обухівка стала першим в Європі селом, в якому все населення було розстріляне у відплату за партизанську діяльність⁴⁷.

На Чернігівщині за зв'язки з партизанами та в помсту за їхні напади в Щорському районі було повністю спалено село Єліно, у якому згоріло 600 селянських дворів та вбито понад 600 мешканців⁴⁸, а також село Загребельна Слобода. У Новобасанському районі повністю були знищені села Мочалище та Піски, де в полум'ї разом з будівлями загинули відповідно 267 і 861 особи. 11 березня 1943 р. було повністю спалено село Козари Носівського району, де у вогні загинуло 3908 селян, а 14 березня 1943 р. така ж доля спіткала село Клубівку Добрянського району. 28 квітня 1943 р. німецькі автоматники оточили село Кувечичі Чернігівського району й почали палити хати разом з людьми в них. З 340 хат вогнем було знищено 270, згоріло 160 стариків, жінок і дітей⁴⁹. У лютому 1943 р. повністю спалено сільський районний центр Корюківка, населення якого надавало активну допомогу партизанам: тут було розстріляно і спалено на вогнищах понад 5000 осіб. Зриваючи злість на селянах за невдачі в боротьбі з партизанами, з особливою жорстокістю окупанти знищували села та їхніх мешканців на Житомирщині. Так, у Словечанському районі тільки за три місяці 1943 р. вони спалили 17 сіл із загальною кількістю 3400 садиб, в Олевському районі — 7 сіл із загальною кількістю 2300 садиб, розстрілявши і спаливши при цьому 950 сільських мешканців, у Городницькому районі — 6 сіл із загальною кількістю 1700 садиб, причому лише в одному селі цього району — Велика Цвиля — було спалено 523 садиби⁵⁰. У Коростенському районі за допомогу партизанам та саботаж німці повністю спалили села Сантарка (у селі тоді нараховувалось близько 130 сімей з населенням 450 осіб, які за винятком 3—4 сімей, надавали велику допомогу партизанському загону ім. Котовського: допомагали продовольством, проводили помол зерна, випічку хліба, надавали транспорт, переховували поранених, прали перев'язувальні матеріали і білизну, добували розвіддані про ворога тощо) і Ковбашина, а їхнє населення змушене було переховуватися в лісі⁵¹.

Багато сіл були знищені нацистами разом із їхніми мешканцями у відплату за напади радянських партизанів на Волині. Так, 23 вересня 1942 р. вони знищили села Борки, Заболоття, Борисівку та Кортеліси. Замкнені в церкві та інших будівлях 2892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї. Худобу, сільськогосподарський реманент, запаси хліба зі знищених сіл німці забрали собі⁵².

Найбільші криваві паціфікації каральні окупаційні структури проводили в місцях здійснення антинімецьких акцій партизанами. З огляду на антилюдську природу німецького нацизму всі форми боротьби партизанів проти нього були виправданими. Воднораз зазначимо, що в десятках і сотнях випадків антинімецькі дії партизанів, зокрема радянських, за міркою заподіяння шкоди окупантам та їхнім прислужникам ніяк не були співмірними з масштабами покарання сільського населення. Підтвердимо це низкою прикладів. Так,

приводом для спалення вже згадуваного села Кортеліси на Волині став напад на поліцейську дільницю партизанського загону ім. Ворошилова, що діяв у районі цього села. Партизани розгромили поліцейську дільницю, захопили два кулемети, кілька автоматів і гвинтівок. Коли ж німці спробували відновити в селі поліцейську дільницю, партизани не допустили їх у село, але згодом, коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини, вони не вступили в бій з явно переважаючим противником і відійшли⁵³. Із селом же трапилася страхітлива трагедія. Влітку 1943 р. біля села Шайно (нині — Журавлине Старовижівського району) партизани вбили двох німців. Коли ж з'явилося підкріплення з Ковеля, партизанів уже не було. Німці спалили у селі 208 дворів і вбили 150 селян. У Турійському районі партизани пошкодили залізничну колію від села Обеніжин до села Овадно. В помсту німці спалили в селі Бобли 159 дворів та вбили 180 його мешканців⁵⁴. Влітку 1943 р. у селі Лісняки в покарання за вбивство старости нацисти спалили 44 двори та вбили 180 селян⁵⁵. Подібних випадків у всіх регіонах України було дуже багато.

Масові вбивства мирного населення окупанти вчиняли й з інших причин: у відповідь на будь-який прояв непокори, зокрема невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної влади, несплата податків та обов'язкових поставок сільгосппродукції, ухилення від виконання трудової повинності та виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті, вбивства німецьких військовослужбовців тощо.

Та з особливою люттю здійснювалася політична “дезінфекція” по-нацистськи — знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових і колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії та взагалі всіх небажаних для фашистів осіб. Їхні списки й адреси ще до війни склалися німецькими спецслужбами і були зосереджені в спеціально підготовлених довідниках: “Особлива розшукова книга для СРСР”, “Німецька розшукова книга”, “Довідковий лист виявлень місць проживання”, а вже з початком окупації до полювання на цих людей заповзято долучилися жертви сталінського терору та колективізації, засуджені радянськими правоохоронними органами злочинці, колаборанти з числа місцевого населення. Жодне повідомлення не залишалося поза увагою окупантів. Багато комуністів та радянських активістів було вигублено через систему заручників, яку широко використовували загарбники. Наслідки боротьби з “політично неблагонадійними елементами” жахливі. Так, у Львові впродовж кількох днів від початку окупації нацисти розстріляли близько 400 активістів радянських і профспілкових органів. Масові розстріли комуністів мали місце в Києві з моменту окупації столиці⁵⁶. У Житомирській області в багатьох містах на площах були повішані всі, кого нацисти підозрювали в політичній неблагонадійності. У с. Срібне Чернігівської області в приміщенні школи було спалено 1500 сільських активістів, а в м. Корюківка за рік панування нацистами було знищено до 500 радянських активістів⁵⁷. Серед розстріляних гітлерівцями у м. Золотоноша на Полтавщині понад 12 750 осіб переважну більшість становили радянські, в основному сільські, активісти із Золотоніського, Чор-

нобаївського, Гельмязівського, Драбівського й Іркліївського районів⁵⁸. Більші або менші екстермінації щодо до цієї категорії громадян України мали місце по всій території республіки. Лише членів КП(б)У за період окупації загинуло не менш як 50 тис. осіб⁵⁹.

Жорстоких репресій зазнали й українські націоналісти, які несподівано для німців виявили власну позицію. Як можна судити з документів нацистських органів безпеки, на кінець 1942 р. з самостійницькою небезпекою у “Великій Україні” методами гестапівського терору було в основному покинчено. Повсюди окупанти без суду та слідства вішали й розстрілювали поборників української самостійності. Лише в Києві від рук нацистів загинув 621 член ОУН⁶⁰, а по всій Україні — декілька тисяч.

За окремим планом знищувалися пацієнти неврологічних диспансерів, стаціонарів з тяжкохворими. У лікувальних закладах Києва, Одеси, Сватового (Ворошиловградська область), Вінниці, Херсона, Полтави, Дніпропетровщини й Харківщини різними способами було позбавлено життя тисячі хворих, для яких лікарні стали останнім притулком⁶¹.

У роки окупації жертвами нацистів стали сотні тисяч громадян України, які належали до інших етнічних груп. Особливо масовими були нищення євреїв, які, згідно з расистською теорією Гітлера, належали до націй, що підлягали повному винищенню. Загальні втрати єврейського населення України обчислюються у 1,5—1,8 млн осіб⁶². Разом із євреями знищенню підлягали й цигани.

Місцями масового знищення людей служили “робочі”, “трудоі” табори, гетто і табори для військовополонених, яких в Україні нараховувалося близько 230. Там були закатовані, померлі від голоду, хвороб і холоду сотні тисяч громадян України. У таких таборах, окрім звичайних тортур та знущань, нацистські лікарі й учені проводили біохімічні, бактеріологічні, кріогенні досліді над бранцями, у тому числі над дітьми, внаслідок чого більшість “піддослідних” помирала у жахливих муках⁶³.

Жертвами нацистського терору в Україні стали тисячі дітей. Їх розстрілювали, спалювали, отруювали, закопували в землю разом з батьками та самих, а також знищували особливими методами, які супроводжувалися витонченим садизмом. Вбивства неповнолітніх роглядалися нацистами як один з ефективних засобів підриву генофонду народу України.

Смерть багатьох тисяч людей спричинило використання німецьким командуванням місцевого населення в якості “живого щита”, яким прикривалася передислокація, відступ чи наступ військ, а також при розмінуванні загороджувальних перешкод. Часто відступ німецьких військ супроводжувався майже повним обезлюдненням цілих районів у прифронтовій смузі. Значна частина населення, зокрема міського, загинула від бомбардувань, артилерійських та мінометних обстрілів німців, які, вже знаючи про відступ радянських військ, з метою залякування й знищення продовжували вести нищівний вогонь по мирних населених пунктах та міських кварталах.

Значний вплив на зменшення кількості населення викликало й систематичне викачування з України продовольства й усього, що мало хоч найменшу цінність. У плани нацистських керівників Німеччини входило винищення

місцевого населення шляхом голоду. Про це вони заявляли неодноразово. Так, А. Гітлер говорив: “Необхідно напасти на Росію, захопити її ресурси, не рахуючись з можливістю смерті мільйонів людей у цій країні. Нам необхідно взяти в Росії все, що нам потрібно. Нехай гинуть мільйони...”⁶⁴ Райхсміністр східних територій А. Розенберг прямо заявив, що не існує ніяких зобов'язань щодо забезпечення продовольством населення окупованих територій, а райхскомісар України Е. Кох, збираючись ефективно грабувати українські землі, цинічно наставляв своїх підлеглих: “Харчування цивільного населення перед лицем цих завдань нас не обходить”. Така позиція в цьому питанні була характерна й для командування Вермахту. У наказі генерала-фельдмаршала фон Райхенау “Про поведінку військ на Сході” зазначалося: “Забезпечення харчування місцевих жителів та військовополонених є непотрібною гуманністю”⁶⁵. А в одному з інструктивних документів ОКВ, датованому 2 грудня 1941 р., цинічно підкреслювалося: “Вилучення з України продовольчих надлишків в інтересах постачання Райху можливе за умови, якщо внутрішнє споживання на Україні буде доведено до мінімуму. Цього можна досягти такими засобами: 1) знищення зайвих їдців (євреїв, населення великих українських міст, Київ взагалі не одержує ніякого продовольства); 2) шляхом граничного скорочення продовольчої норми українцям — жителям інших міст; 3) зменшення продовольчого постачання селянського населення”⁶⁶. І справді, киянам за 3—4 місяці після захоплення міста не було видано ані грама продовольства, і лише після того, як населення Києва переписали, йому видали продовольчі картки. Проте норми споживання були визначені на межі голодної смерті: на одного їдця виділялося в місяць 2,6 кг хліба, тобто 53 г на день. Працюючі додатково отримували 2 кг хліба на місяць, тобто цей додаток в розрахунку на день не перевищував 67 г⁶⁷. Взимку 1941/42 р. харчовий раціон на одного мешканця міста у середньому становив лише 500 калорій. Навіть окупаційна влада вимушена була визнати, що “продовольче становище населення Києва надзвичайно погане, навіть безнадійне”⁶⁸.

Уже восени 1941 р. особливо гостра потреба в хлібі була зафіксована також у Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві. Хлібний пайок для жителів Сум становив лише 100 г для людини на добу⁶⁹. Характеризуючи становище на Харківщині, командувач військами оперативного тилового району групи армії “Б” констатував, що “існує величезна невідповідність між заробітньою платою і цінами на продукти харчування. Це веде до того, що місцеве населення змушене продавати все своє майно, щоб вижити. Господарська інспекція повідомила, що вона зовсім не може забезпечити продуктами харчування 2,5 млн непрацюючого цивільного населення. Інші категорії місцевого населення також не можуть прожити за рахунок продуктів харчування, що йому видаються...”⁷⁰

У жодному місті населення не було охоплене “плановим постачанням”, а виділені продукти для працюючого населення становили менше того мінімуму, котрий був необхідний для підтримання життєдіяльності людського організму. Але часто через штрафи та інші покарання, перебої з підвезен-

ням продуктів міські жителі залишалися й без цих мізерних харчів. Наприклад, на заводі “Запоріжсталь” в якості покарання в робітників відбирали хлібну картку на місяць, тим самим прирікаючи їх на голод⁷¹.

Щоб врятуватися від голоду, тисячі міських жителів, наражаючись на велику небезпеку, вимушені були мандрувати в пошуках хоч якихось харчів. Очевидець так описував це явище: “На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3—4 шеренги. Усі йшли на село, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей на тачках”⁷².

Однак не всім вдавалося здобути рятівні продукти. Причин цьому було багато. По-перше, такі переміщення категорично забороняли окупанти; по-друге, обдерте окупаційною адміністрацією селянство не мало достатніх продовольчих лишків, які воно могло б запропонувати голодуючим жителям міст; по-третє, нерідко селяни зустрічали масових прохачів явно недоброзичливо, відмовлялися від пропозиції обміну, були й такі, хто змушував доведених до відчаю городян погоджуватися на далеко не рівноцінний обмін. Але часто навіть ті з небагатьох продуктів, що могли здобути міські жителі в обмін, по дорозі додому відбирали спеціальні поліцейські пости та застави. Чимало міських жителів під час походів за харчами ставали жертвами насильства від кримінальних злочинців та зазнавали пограбувань.

Відсутність продуктів харчування стала причиною смерті сотень тисяч українських громадян. Так, в деякі місяці 1942 р. від голоду вмирили 400—500 харків’ян щоденно, а всього, за неповними даними, в окупованому Харкові померли від голоду та виснаження близько 110—120 тис. осіб⁷³. Масові випадки голодної смерті мали місце серед міського населення Києва, Сум, Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької та ін. областей. На початку березня 1942 р. у щоденникові Геббельса з’явився запис: “Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить”⁷⁴.

У результаті безконтрольних та надмірних заходів окупантів із заготівлі сільськогосподарської продукції в 1942—1943 рр. голод охопив сільську місцевість Київщини, Вінничини, Житомирщини, Сумщини та ін. областей⁷⁵.

До значних демографічних втрат призвели й фактори, які зумовили вкрай незадовільний санітарний стан у містах і селах, неймовірно ускладнили умови життя мільйонів громадян, згубно позначилися на їхньому здоров’ї й у результаті стали причиною масової смертності як у часи війни, так і в перші повоєнні роки. Серед них надзвичайно негативні наслідки мали масштабні нищення й руйнування житлового фонду, мережі комунальних та побутових об’єктів, які були насамперед результатом цілеспрямованих заходів та каральних акцій нацистів під час окупації і застосування тактики “випаленої землі” при відступі з території України. Їх також спричинили бойові дії у зоні протистояння військових частин Червоної армії та загарбників у перший період війни й під час звільнення, інтенсивні бомбардування, нищівні удари артилерії і танків, дії радянських партизанів та формувань ОУН і УПА на окупованій території тощо.

Особливо значних збитків зазнав житловий фонд міст України. При руйнуванні міст часто гинули не лише окремі житлові будівлі, а й цілі міські квартали. Обстеженнями, проведеними за програмою Українського інституту комунальної гігієни під керівництвом його директора академіка АМН СРСР О. М. Марзєєва влітку 1945 р. в 98 містах України, засвідчено, що сумарно в них повністю та частково було зруйновано 34,5 % житлових кварталів, а в ряді областей цей відсоток був набагато більшим. Так, в обстежених трьох містах Дніпропетровської області він становив 85 % (зокрема, у Дніпропетровську — 73,8 %, Ново-Московську — 100 %), двох містах Чернівецької — 78,8 %, чотирьох містах Полтавської — 57,5 % (у Полтаві — 26,5 %, Кременчуці — 94,3 %), п'яти містах Тернопільської — 54,3 %, двох містах Чернігівської — 47,1 % (у Чернігові — 78,4 %), чотирьох містах Волинської — 45,3 %, трьох містах Херсонської — 43,8 %, чотирьох містах Станіславської — 43,8 %, двох містах Кам'янець-Подільської — 41,6 %, двох містах Запорізької — 36,2 % (у Запоріжжі — 45 %), дев'яти містах Харківської — 36,2 % (у Харкові — 25,3, Ізюмі — 85,7, Чугуєві — 100, Зміїві — 100 %), сімнадцяти містах Сталінської — 35,1 % (у Сталіно — 40,1 %, Костянтинівці — 80,0, Слав'янську — 100, Червоноармійську — 85,2 %) і т.д. У Києві повністю зруйновано 258 кварталів і 15 частково⁷⁶.

Про обсяги руйнування житлових будинків у містах України можна судити на підставі показників по 130 найбільш великих промислових і найбільш постраждалих містах. До обрахунків бралися випадки, коли будинок повністю зруйнований або зовсім вибув із експлуатації, а мешканці залишилися без даху. Із загальної кількості 638 636 житлових будинків у цих містах повністю було зруйновано 78 158 або 12,2 %. У відсотковому відношенні найбільші руйнування житлових будинків зафіксовані в містах Сталінської області — 10,0, Харківської — 10,2, Кіровоградської — 11,8, Житомирської — 13,3, Дніпропетровської — 15,9, Київської — 20,1 %; у м. Києві — 15,6 %. Частково було зруйновано 99 857 будинків або 15,8 %. Відсоток частково зруйнованих будинків вище середньоукраїнського був у містах Київської області — 17,2, Сталінської — 22,9, Кіровоградської — 26,2, Вінницької — 29,0, Харківської — 33,5 %. Разом повністю і частково зруйновані житлові будинки становили 28,0 % від їхньої загальної кількості, тобто понад 1/4. Причому в переважній більшості це були капітальні й упорядковані житлові будинки, зазвичай з центральним опаленням, водопроводом, каналізацією. Залишився непошкодженим та зберігся 429 621 будинок (72 %). Цей відсоток, на перший погляд, досить великий, але його складали маленькі одно- двоповерхові, некапітальні, мало впорядковані будинки, розташовані на околицях міст.

У багатьох містах республіки руйнувань зазнала більшість житлових будинків: їх збереглося менше 50 %. Були міста, в яких житловий фонд був зруйнований майже повністю, або збереглося 1/5—1/3 його частина⁷⁷. Це міста, котрі опинилися в зонах бойових дій, здійснюваних окупантами широкомасштабних каральних операцій та заходів нищівного плану в рамках тактики “випаленої землі”.

Т А Б Л И Ц Я 1

Руйнування житлової площі в містах УРСР

Області	Було житлової площі на 01.01.41	Зруйновано житлової площі в період окупації	% зруйнованої площі
м. Київ	4330200	1563240	36,1
Ворошиловградська	6462900	3432200	53,4
Харківська	6325300	3018420	47,7
Сталінська	1175830	6540400	55,6
Запорізька	2329600	1843200	79,1
Дніпропетровська	5975800	2852600	47,7
Полтавська	2064500	885200	42,9
Сумська	1539700	379950	24,7
Чернігівська	1552100	623000	40,1
Кіровоградська	1037900	326300	31,4
Київська	1721200	571370	33,2
Житомирська	1384400	792100	57,2
Вінницька	1080200	479700	44,4
Кам'янець-Подільська	919600	449660	48,9
Херсонська	782700	339200	43,3
Миколаївська	1156600	412310	35,6
Одеська	3832900	1216150	31,7
Ровенська	616120	501220	81,3
Волинська	488200	314700	65,1
Станіславська	1333300	588900	44,2
Тернопільська	638000	341960	53,6
Львівська	2493200	534900	21,5
Чернівецька	837200	89300	10,7
Дрогобицька	1254300	543000	43,3
Ізмаїльська	523850	155500	31,6
Всього в містах України	62438130	28197430	45,1

Хоча наведені дані про руйнування житлових кварталів і будинків дають картину руйнування житлового фонду в містах, однак більш точно судити про них можна, враховуючи лише втрати житлової площі. Згідно з офіційними даними, в усіх містах України в період війни й окупації було зруйновано і виведено із ладу величезну житлову площу в 28 197 430 м² — 45,1 % наявного до війни житлового фонду (див. табл. 1)⁷⁸.

Унаслідок таких величезних руйнувань житлової площі в урбанізованих центрах України склалися надзвичайно важкі житлові умови для населення. Якщо виходити з фактичної довоєнної “норми” житлоплощі на одного мешканця (у середньому вона не перевищувала 6 кв. м), то без житла залишилося 4—5 млн осіб.

Житлову проблему ускладнювали й проблеми загально-соціального характеру. За роки окупації в населених пунктах республіки відбулися значні зміни в розподілі житла. Окупаційні органи розподіляли житло на свій роз-

суд. Пріоритет надавався тим, хто співпрацював з ними. У свою чергу, ті, хто не хотів або не встиг вчасно евакуюватися, часто самовільно займали залишені господарями квартири. Після визволення міст радянські установи при відновленні своєї діяльності часто розміщувалися в уцілілих житлових будинках, від чого скорочувалася й без того вкрай незначна житлова площа.

Про стан житлових умов міського населення у 1945 р. можна судити за результатами обстежень у 24 найбільше постраждалих містах України. Обстеження показали, що забезпеченість житловою площею у квадратних метрах на одну особу (у відсотках від обстеженого населення) становила: до 3 м² — 13,6 %; від 3,1 до 5 м² — 18,2 %; від 5,1 до 7 м² — 15,7 %; від 7,1 до 9 м² — 26,0 %; понад 9 м² — 19,9 %; не вказано — 6,6 %. Таким чином, біля однієї третини (31,8 %) міського населення мало площу, меншу 5 м². На одну обстежену квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї. Обстежені сім'ї мали кімнат: менше однієї кімнати — 15,6 % сімей, одну кімнату на сім'ю — 60,9 %, дві кімнати на сім'ю — 20,3 %, три й більше кімнат на сім'ю — 3,2 %⁷⁹.

Надзвичайно негативні санітарні наслідки для міського населення мали руйнування в системі комунального господарства. За період окупації та внаслідок воєнних дій воюючих сторін на території України було знищено більшу частину довоєнної кількості підприємств комунального господарства. Загалом втрати виробничих потужностей підприємств житлово-комунальної системи України порівняно з довоєнними потужностями становили по: водогонях — 87,6, каналізації — 88,6, підприємствах очистки міст — 87,3, електростанціях — 88,2, газифікації — 80,0, підприємствах зеленого господарства — 90,0, лазнях — 79,8⁸⁰.

Величезних втрат у роки війни зазнав житловий фонд у сільській місцевості, найбільше — у період окупації України. Тільки в 197 районах Лівобережної України з 10 295 сільських населених пунктів окупантами було спалено та зруйновано 6226 або 60,5 %; з них 1148 (11,2 %) — повністю і 5078 (49,3 %) — частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садіб колгоспників там було спалено та зруйновано 319,4 тис. (22,8 %) ⁸¹. По областях республіки кількість знищених й зруйнованих окупантами житлових будинків сільських мешканців наступна: у Харківській обл. — 57 700⁸², Дніпропетровській — 60 298⁸³, Полтавській — 106 823⁸⁴, Сумській — 35 600⁸⁵, Вінницькій — 39 362⁸⁶, Сталінській — 24 771⁸⁷, Станіславській — 30 000⁸⁸, Львівській — понад 25 000⁸⁹, Волинській — 35 000⁹⁰ і т.д. У Київській області без житла залишилося майже 800 тис. осіб⁹¹. Всього ж у селах України окупанти зруйнували 1808 тис. житлових будинків⁹². Але це тільки кількісні характеристики, про її якісні ж виміри певну уяву можна скласти, скориставшись даними обстеження 194 потерпілих сіл майже в усіх областях України (крім Ізмаїльської), здійсненого за програмою Українського інституту комунальної гігієни. Результати обстеження свідчать, що в селах, котрі зазнали руйнувань, більше половини жителів було зруйновано й збереглося лише 46,8 %. У 156 селах втратили свою домівку, залишилося без даху: сімей — 27 537, жителів — 94 662, що на одне село в середньому дало: безхатних сімей — 177, мешканців — 607. На основі наведених показників комісія зро-

била висновок, що екстраполяція на всю Україну дає сотні тисяч бездомних селянських сімей і декілька мільйонів сільських мешканців, котрі втратили житло⁹³. А загалом кількість населення України, яке внаслідок війни та окупації залишилося без даху над головою, становила близько 10 млн осіб⁹⁴.

І перед кожною селянською сім'єю, житло якої було спалене або зруйноване, постало наповнене драматизмом питання, де жити? Куди подітися з малими дітьми, стариками, хворими? Адже їхнє життя та здоров'я опинилося під загрозою. При цьому полум'я, яке в лічені хвилини позбавило їх даху над головою, у більшості випадків забрало з собою й ті небагаті пожитки, які були в злиденних селянських оселях, і невибагливий одяг, взуття, яких й до цього було обмаль, і ощадливо збережені невеликі залишки продовольства, реманенту та багато іншого, нажитого роками тяжкою селянською працею. У значній кількості уцілілих селянських сімей вирішення цих питань лягло на плечі жінок, бо чоловіки багатьох з них були на фронті, або загинули.

Матеріали вже названого обстеження показують, як сільське населення, що залишилося без даху, розв'язувало питання про своє житло. Поселилися в уцілілих будинках шляхом підселення — 40,2 %; у збудованих землянках — 38,3 %; у тимчасово пристосованих будівлях — 16,3 %; невідомо де — 5,2 %⁹⁵.

Як видно із наведених даних, велика кількість постраждалого сільського населення проживала в землянках, де з санітарної точки зору умови для цього були найбільш несприятливими. Результати детальних обстежень 594 землянок у 130 постраждалих селах (вибірково по 5 землянок на село) свідчили, що ці житла були невеликими за розмірами: загальна площа дорівнювала 14,0—15,0 м²; площа, що припадала на одну проживаючу особу — 3,1 м²; висота середня — 2,2 м, мінімальна — 1,5 м, що в основному становило на одного проживаючого 7 м³. Землянки на 1,0—1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення; у 87 % із них була підвищена вологість⁹⁶. Поширеним було проживання в одній землянці двох сімей. У таких антисанітарних умовах в землянках селянські сім'ї вимушені були жити роками. За даними на 1 січня 1946 р., в Україні в землянках проживало 61 836 сімей, і навіть на початку 1948 р. офіційно таких сімей налічувалося 11 498⁹⁷. У пристосованих для проживання господарських приміщеннях — льохах, хлівах, стайнях, фермах умови проживання були не кращими, а пристосовані приміщення — лазні, клуби, комори та інші не мали елементарних побутових умов.

Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначалося на здоров'ї людей, особливо дітей. Якщо додати до цього недостатнє медичне обслуговування, недоїдання та необхідність багато й важко працювати, то цілком пояснюваним буде велике зростання захворювань серед населення, особливо дітей, спалахи й поширення інфекційних хвороб і, як наслідок, — висока смертність. Жахливі наслідки нацистської агресії та окупації для житлової сфери соціально-побутової інфраструктури українські міста і села відчували не одне післявоєнне десятиліття.

Ще одним чинником, що безпосередньо спричинив значні демографічні втрати в Україні в роки війни та окупації, стала руйнація довоєнної системи

медичного обслуговування населення. До цього призвело пошкодження й знищення медико-санітарних закладів, особливо у місцевостях, де відбувалися жорстокі бойові дії воюючих сторін, мобілізація медичних працівників до діючої армії та їхня евакуація у тиліві регіони країни. Та найбільшою шкодою медичній сфері республіки завдав нацистський окупаційний режим. Вважаючи, що одним із факторів зменшення чисельності населення в Україні має стати штучне підвищення смертності внаслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення, окупанти свідомо позбавляли мільйони українців елементарної медичної допомоги шляхом цілеспрямованого руйнування мережі медичних закладів й ліквідації радянської системи охорони здоров'я. Одночасно українському населенню заборонялося користуватися німецьким медичним обслуговуванням. Так, у спеціальній директиві, котра в липні 1942 р. була надіслана начальником канцелярії нацистської партії Борманом міністру східних окупованих територій А. Розенбергу, зазначалося: «Ні в якому разі не варто вводити німецьке медичне обслуговування для місцевого населення східних областей. Наприклад, за будь-яких умов не повинні робитися щеплення та інші оздоровчі заходи для населення України, воно для нас — ніщо»⁹⁸. У меморандумі міністерства у справах окупованих східних областей від 25 серпня 1942 р. зазначалося: «Слов'яни повинні працювати на нас. Вони можуть померти, оскільки вони нам не потрібні. Вони не повинні мати можливості користуватися німецьким громадським медичним обслуговуванням»⁹⁹.

Головним чинником, що спричинив недоступність медичної допомоги для переважної більшості сільського населення, були масштабні руйнування та ліквідація окупантами медичних закладів. Загалом на території України загарбниками було розорено й пограбовано понад 18 тис. лікувальних і санітарних закладів¹⁰⁰, у т. ч. вщент знищено майже 8 тис. медико-санітарних установ, зокрема, понад 500 лікарень, 200 пологових будинків, 28 фізіотерапевтичних лікарень, 1000 поліклінік і амбулаторій, понад 150 протитуберкульозних диспансерів, 600 консультацій та багато інших медичних закладів¹⁰¹. Лише матеріальні втрати на об'єктах республіканського підпорядкування Наркомату охорони здоров'я УРСР обчислювалися сумою 849 млн крб., у т. ч. на об'єктах лікувально-санітарних установ — 110 млн крб. А загальні збитки, яких зазнала вся система охорони здоров'я республіки, сягнули 2764 млн крб. (без закладів і підприємств союзного підпорядкування). За розмірами збитків Українська РСР перебувала на першому місці: майже половина (47 %) всіх втрат системи охорони здоров'я СРСР (5880 млн крб.) припадала на її долю¹⁰². Сума ж втрат із врахуванням закладів, підпорядкованих НКОЗ СРСР, оцінювалась у 3 млрд крб.¹⁰³ Найбільша частка збитків (53,6 %) припадала на будівлі та споруди, решта (46,4 %) — на втрати по інших видах майна. З-поміж зруйнованих будівель і споруд більше половини (57,3 %) припадало на вщент знищені об'єкти. Відновлювальна вартість повністю знищеного майна визначалася в 76,5 % до загальної суми збитків, а розмір витрат, необхідних для поновлення частково пошкодженого майна, — у 23,5 %¹⁰⁴. Особливо постраждала медична сфера у сільській місце-

вості: більша частина районних і сільських лікарень, амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій та інших лікувально-профілактичних закладів була пограбована, зруйнована і припинила своє існування. Дані про руйнування лікувально-профілактичної мережі в сільській місцевості в усіх областях республіки були приблизно однаковими й становили 70—80 %, а в деяких районах — 100 %¹⁰⁵.

Цілеспрямована руйнація окупантами радянської системи охорони здоров'я призвела до майже повного зникнення таких важливих її ланок, як дільничне лікарське обслуговування, профілактика й патронажна робота серед населення, профілактика дитячої захворюваності та ін. Надзвичайно негативні наслідки мало скасування безплатної медичної допомоги. Під час окупації всі відносини населення з медичним персоналом регулювалися як приватні, на засадах плати за надані послуги. Так, первинний прийом пацієнта в амбулаторії коштував 5 крб., повторний — 3 крб., перебування протягом доби в лікарні — 10 крб., відвідування хворого вдома лікарем або фельдшером — 15 крб., інші види обслуговування (рентген, лабораторний аналіз та ін.) — 5 крб.¹⁰⁶ Це було не під силу більшості населення в селах й істотно впливало на доступність медичних послуг.

Через руйнування лікувальних закладів та відсутність фахівців для більшості хворих була недоступна спеціалізована медична допомога. При загальній малій чисельності лікарських кадрів (зокрема, з кожних 100 лікарів, які працювали до війни в сільській місцевості, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29, особливо гостро не вистачало хірургів, педіатрів, отоларингологів, офтальмологів, акушерів-гінекологів, фтизіатрів, кардіологів, венерологів та ін. спеціалістів¹⁰⁷. Натомість з'явилися позабуті знахарі й бабки, активно підтримувані окупаційним апаратом управління. Між діючими в період окупації лікувальними закладами був відсутній будь-який взаємозв'язок.

У період окупації населення було позбавлене й належного медикаментозного забезпечення. Окупантами було зруйновано аптечне господарство республіки. Із наявних в Україні до війни 2499 аптек, 520 магазинів санітарії та гігієни, 5360 аптечних пунктів було зруйновано і знищено 1834 аптеки (75 % довоєнної кількості) й усі магазини та аптечні пункти, а збитки, завдані аптечній системі республіки, обраховуються в сумі 280 млн крб.¹⁰⁸ Особливо постраждала аптечна мережа у сільській місцевості, адже саме там перебували майже всі аптечні пункти та значна частина аптек, постачання яких припинилося. Проте й ті аптечні заклади, що функціонували, не могли здійснювати медикаментозне обслуговування населення, оскільки не мали навіть найнеобхідніших медикаментів та обладнання. У ході боїв і в період окупації з наявних до війни в республіці 25 спеціалізованих підприємств хіміко-фармацевтичної промисловості були повністю зруйновані 8, на решті підприємств — частково зруйновано будівлі та споруди, розграбовано устаткування, сировину, матеріали й готову продукцію. Окупанти також знищили 54 підприємства Головного аптечного управління, в тому числі 51 галено-фармацевтальну лабораторію. Окупаційна влада зробила спробу відновити роботу

деяких підприємств, однак їй вдалося організувати виробництво медикаментів в незначній кількості лише на чотирьох підприємствах¹⁰⁹.

Документальні дані, спогади партизанів, медпрацівників та фармацевтів, які залишилися на окупованій території, свідчать про тяжкий стан, в якому перебувало населення, не маючи змоги придбати необхідні медичні препарати. У приватних аптеках, відкритих спритними ділками, ціни на медикаменти були дуже високі (на 500—1000 % вище довоєнних). Так, 1 грам іхтіолу коштував 1 крб. замість 3 копійок; 1 грам анестезину — 5 крб. замість 50 коп., протаргол — 4 крб. замість 15 коп. і т. д.¹¹⁰ У багатьох випадках медикаменти й перев'язувальні матеріали лікувальні заклади і хворі змушені були купувати на ринку за спекулятивними цінами. У ситуації, що склалась із забезпеченням медикаментами, переважна більшість населення використовувала для лікування лікарські рослини та засоби народної медицини.

В умовах, коли більшість населення погано харчувалася через гострий дефіцит предметів першої необхідності, істотного погіршення житлово- побутових умов, фізичного виснаження ненормованою щоденною працею, часто в негоду, за низької температури, без належного одягу і взуття, поширення інфекційних та застудних хвороб, відсутність медичної допомоги призводила до великого рівня захворюваності й смертності.

Серед дорослого населення надзвичайно поширилися туберкульоз, серцево-судинні, шкірно-венеричні, інфекційні хвороби, захворювання органів травлення. Значні негативні наслідки мала ліквідація всієї протитуберкульозної мережі й допомоги хворим цією недугою. Хворі вимушені були приховувати свою хворобу, забирали в лікувальних закладах свої історії хвороби, щоб не потрапити до числа “неповноцінних” людей, яких гітлерівці розстрілювали, як вони робили це і з психічнохворими. Оскільки туберкульозні хворі зовсім не лікувалися, а умови життя постійно погіршувалися, інфікованість та захворюваність населення туберкульозом збільшувалася. Смертність від туберкульозу в період окупації була надзвичайно високою. Наприклад, навіть у Дніпропетровській інфекційній лікарні вона становила 40—42 % всіх госпіталізованих туберкульозних хворих¹¹¹. А для абсолютної більшості таких хворих, особливо з числа селян, стаціонарне лікування було недоступним.

Окупанти знищили в сільській місцевості всю систему охорони материнства й дитинства. У зв'язку з ліквідацією колгоспних пологових будинків та акушерської служби рідкістю була госпіталізація сільських породіль. Вони народжували дітей вдома, а допомогу їм, у кращому випадку, надавали бабці-повитухи. Все це негативно позначалося на здоров'ї жінок, а часто навіть призводило до летальних наслідків. Ненабагато кращою була ситуація з допомогою породіллям й у містах, щоправда, там існувала можливість скористатися послугами приватних фахівців.

Особливо негативні наслідки мало різке збільшення інфекційних захворювань, виникнення та швидке розповсюдження епідемій різних хвороб. Наприкінці 30-х рр. такі хвороби, як висипний тиф, туляремія майже не траплялися на території УРСР, а черевний тиф, малярія, дизентерія, хоча й не

були повністю ліквідовані, проявлялися в одиничних випадках і не призводили до спалахів епідемій. Та в умовах незадовільного санітарного стану, припинення роботи, за деякими винятками, санітарно-епідеміологічних закладів і різкого звуження функцій діючих, на окупованих територіях щойно названі хвороби поширювалися з неймовірною швидкістю й набули катастрофічних масштабів. Зокрема, в селах майже усіх районів північної та північно-східної України, за свідченнями партизанських джерел, лютувала епідемія тифу¹¹². Нерідко окупанти спеціально поширювали серед населення інфекційні хвороби. Командир партизанського з'єднання О. М. Сабуров свідчив: "Ми перехопили одну таємну німецьку інструкцію. У ній були страхітливі за своєю жорстокістю вказівки. Щоб викликати серед партизанів епідемію тифу, гітлерівці вирішили прищеплювати тиф мешканцям усіх лісових сіл"¹¹³. Гітлерівці свідомо розміщували тифозних хворих у населених пунктах, збільшуючи тим самим кількість вогнищ епідемії, у результаті чого цілі райони майже повністю були заражені висипним тифом¹¹⁴.

З початком визволення території України від загарбників перед військовими частинами Червоної армії постала жахлива картина масштабного поширення інфекційних хвороб. Серед населення лютували захворювання на висипний та поворотний тиф, кишкові й венеричні хвороби, дитячі інфекції. У деяких населених пунктах при звільненні більшість населення, нерідко цілими сім'ями, лежали вдома хворими на тиф без будь-якої медичної допомоги¹¹⁵. Особливо тяжке становище склалося в районах Полісся та в північних областях республіки, де окупанти, не зважаючи й на без того величезні масштаби захворювань інфекційними хворобами, перед відступом навмисно поширили серед місцевого населення висипний тиф. Метою цієї злочинної акції було подальше зараження ним воїнів наступаючих частин Червоної армії.

Біля переднього краю своєї оборони гітлерівці створювали спеціальні концтабори, в яких разом із військовополоненими та виснаженим населенням розміщували в антисанітарних умовах тисячі хворих на висипний тиф, спеціально вивезених із різних районів окупованої території. Лише на кордоні України з Білорусією дислокувалося три таких табори, в яких перебувало понад 33 тис. дітей, жінок, людей похилого віку¹¹⁶. З огляду на ситуацію М. Хрущов у січні 1944 р. телеграмою попереджав усіх командуючих Українськими фронтами про небезпеку поширення епідемій, зазначивши при цьому, що "при швидкому відступі німецькі окупанти залишили на нашій території концентраційні табори цивільного населення та табори військовополонених. Зазвичай, усі ці табори сильно заражені різними інфекціями, особливо тифом. Негайний розпуск після звільнення та розселення серед цивільного населення бранців цих таборів створює велику загрозу широкого розповсюдження інфекційних хвороб, особливо висипного тифу"¹¹⁷. Керівництво республіки давало рекомендації санітарно-медичним службам, як зменшити небезпеку поширення хвороб, однак виконати всі протиепідемічні заходи у повному обсязі вони не мали змоги.

Відсутність медичного обслуговування в умовах погіршення житлово-побутових умов та харчування особливо шкідливо позначилася на дітях та під-

літках. Серед цієї категорії сільського населення панували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дизентерія, дифтерит, коклюш. Обов'язкове щеплення дітей проти хвороб було припинене під час окупації. І лише в деяких районах воно проводилося за плату — 3 крб. за щеплення проти віспи, 5 крб. — проти дифтерії й черевного тифу. Дані про те, скільки дітей померло від цих хвороб, не одержавши вчасно медичної допомоги, відсутні. Але відомо, що лише в 1942 р. в Україні летальність від кору досягла 12,7, від скарлатини — 7,9, дифтерії — 13,6, коклюшу — 9,8 %¹¹⁸.

Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста, на яку хворіло 23—63 % населення. Через несвоєчасне лікування перебіг корости призводив до масових ускладнень піодермією¹¹⁹.

До значних людських втрат призвела й надзвичайно складна ситуація із захворюваністю населення на щойно визволеній від окупантів території впродовж 1943—1945 рр. Насамперед це стосувалося інфекційних хвороб. Адже, незважаючи на вживані заходи, кількість захворювань цієї групи швидко зростала, спричиняючи в окремих регіонах виникнення епідемій. У довідці Наркомздоров'я УРСР від 1 січня 1944 р. констатовалося, що в 1943 р. в усіх областях республіки спостерігалось зростання захворюваності на висипний тиф, значними були показники черевного тифу, дифтерії та дизентерії¹²⁰. Наприкінці 1943 р. у визволених регіонах України офіційно було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний, черевний і поворотний тиф та дизентерію¹²¹.

Кількість інфекційних захворювань була надзвичайно великою й упродовж 1944 р. Згідно зі звітом Державної санітарної інспекції УРСР за 1944 р., у порівнянні з 1939 р. кількість тих, хто захворів у звітному році на висипний тиф, збільшилася у 28 разів, поворотним тифом — у 2,3, черевним тифом — у 2, дифтерією — у 4,3 раза¹²². Того року лише у 12 областях республіки офіційно було зафіксовано 19 378 випадків захворюваності на черевний тиф та дизентерію¹²³. Значне підвищення захворюваності цими хворобами частково пояснюється метеорологічними факторами та незадовільними житлово-побутовими умовами. Літні місяці 1944 р. характеризувалися малою кількістю опадів і високою температурою, що спричинило надвеликий виплід мух, а недостатня санітарна очистка населених пунктів, тяжкі житлові та санітарно-побутові умови дуже сприяли швидкому розповсюдженню гострих кишково-шлункових інфекцій. Така ж ситуація спостерігалася і влітку 1945 р.

Із травня 1944 р. на території республіки були зареєстровані випадки масових захворювань поворотним тифом. Це було несподіванкою для лікарів, адже ця хвороба не реєструвалася в Україні впродовж кількох років до початку війни¹²⁴. Інфекція просувалася із сходу на захід республіки і була завезена реєвакуйованим населенням із Середньої Азії, де випадки захворювання на поворотний тиф були звичним явищем. До кінця 1944 р. лише офіційно було зареєстровано 6430 випадків захворювань поворотним тифом у 21 області. І хоча поворотний тиф залишався, в основному, хворобою

великих міст й обласних центрів, але 20 % офіційно зареєстрованих інфікованих ним були мешканцями сільських населених пунктів¹²⁵.

З початком визволення території України значно збільшилася кількість випадків захворювань на венеричні хвороби, а у наступні місяці 1943 р. — першої половини 1944 р. кількість інфікованих ними, особливо сифілісом, дуже швидко зростала. Поширеною була захворюваність і на таку важку хворобу, як малярія. Навіть у 1945 р. захворюваність нею у республіці становила 175 осіб на 10 тис. населення, тоді як у 1940 р. цей показник становив 63 особи¹²⁶. На визволених територіях для боротьби з венеричними хворобами й малярією не вистачало ні необхідних засобів та медикаментів, ні фахівців.

Значно поширились у перший повоєнний період й дитячі інфекції. Так, порівняно з довоєнним часом смертність від дитячих інфекцій у щойно звільнених районах зросла на 51 %, а від малярії — у 5,9 раза¹²⁷. У 1944 р. в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Кіровоградській та Вінницькій областях кількість дітей до 14 років, які захворіли на скарлатину, порівняно з довоєнними роками збільшилася на 94 %¹²⁸. З лютого до грудня 1944 р. на території республіки було зареєстровано 285 тис. випадків захворювань на кір¹²⁹. Захворюваність на дифтерію у звільнених областях у 1944 р. порівняно з 1939 р. зросла на 15 %¹³⁰. Значно збільшилася захворюваність дітей на дистрофію, що створювало значну загрозу для природного росту населення республіки. Ще довгий час стан здоров'я дітей і підлітків, які пережили окупацію, залишався незадовільним. Зокрема, у 1944—1945 рр., через 1,5 — 2 роки після вигнання загарбників, діти дошкільного віку все ще відставали у фізичному розвитку від однолітків 1935—1940 рр. народження¹³¹.

З приводу викладеного зауважимо, що відомості про реальний стан справ з поширення епідемій інфекційних хвороб та кількістю хворих на визволеній від окупантів території республіки в 1943—1944 рр. тривалий час замовчувалися. У той період цензурою вилучалася будь-яка інформація про факти масових епідемічних захворювань. Зокрема, це стосувалося й приватного листування громадян. Так, лише у Чернігівській області за період з 5 до 20 березня 1944 р. цензурою було вилучено 328 листів із відомостями про масові епідемічні захворювання та велику смертність в населених пунктах області¹³². У серпні 1944 р. у Київській, Полтавській, Житомирській, Ровенській, Кіровоградській та Вінницькій областях серед переглянутих цензурою 720 тис. листів громадян було виявлено і вилучено 394 листи з повідомленнями про масові інфекційні захворювання серед дорослого населення й, особливо, серед дітей, відсутність належної медичної допомоги та ліків, велику смертність серед хворих¹³³. Наведемо кілька таких повідомлень із названих областей. “02. 08. 1944 р. ... У нас діти помирають, у раз по 8 осіб хоронять щодня...” (Глобинський район, с. Білоусівка, Білоус О.); “06. 08. 1944 р. ... Багато дітей помирають від дифтерії, лікарні переповнені хворими дітьми...” (Любарський район, с. Стрижовка, Поліщук П.); “10. 08. 1944 р. ... Багато дітей померло від кору й по 2 особи щоденно помирають, а решта всі хворіють...” (Вінницький район, с. Хутори, Мидякова, Івацько) “12. 08. 1944 р.

... Дуже лютують тиф, кір, дизентерія — велика смертність...” (Богуславський район, с. Розкожанці, Шкараба О.); “12. 08. 1944 р.... У нас лютують різні хвороби, дуже багато хворих, біля 60 дітей померло від скарлатини, дифтерії...” (Яготинський район, с. Лозовий Яр, Посна А.); “13. 08. 1944 р. ... У нас багато дітей помирає від тифу. Кожного дня — двоє, троє...” (Прачнівський район, с. Кодня, Новаковська В.); “14. 08. 1944 р. ... У нас лютує хвороба — дизентерія, від якої багато односельчан померло. А зараз немає ліків, щоб лікувати людей” (Таращанський район, с. Северинівка, Луценко Є.); “17. 08. 1944 р. ... У нас у районі дуже сильно лютують хвороби — висипний і черевний тиф. По всім селам багато гине людей...” (Словчанський район, с. Сирковщина, Аврамчук). “Серпень 1944 р. ... У нас багато дітей хворіє на кір, багато помирають... Якщо лікувати, то це жах скільки для цього потрібно грошей. Куди не підеш — скрізь треба платити...” (Знам'янський район, с. Дмитріївка, Вихрова Є.)¹³⁴.

Наркомат внутрішніх справ УРСР за результатами цензури листів напавляв спеціальні повідомлення першому секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку, котрий накладав на них резолюції, якими звертав увагу центральних і місцевих органів влади та охорони здоров'я на погану постановку санітарно-просвітницької агітації серед населення й незадовільну роботу щодо запобігання епідемії інфекційних захворювань, ставив завдання вжити заходів, спрямованих на їхню ліквідацію¹³⁵.

Тут треба зазначити, що подібне інформування керівництва республіки здійснювалося зі значним запізненням. Так, спеціальне повідомлення НКВС УРСР Д. Коротченку із наведеними фактами було направлено лише 11 вересня 1944 р., тобто в ньому йшлося про події майже місячної давності. А із врахуванням багатоступеневої процедури проходження документів та ще й під грифом “цілком таємно”, реалізація розпоряджень з центру і вживання ефективних заходів з локалізації та подолання інфекційних хвороб безпосередніми виконавцями здійснювалося зі значним запізненням, що призводило до тяжких наслідків. То ж вірогідно, що наведена тут офіційна статистика щодо кількості хворих і померлих від інфекційних хвороб не відображала реального стану речей — їхня кількість була значно більшою.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що, незважаючи на проведення в республіці в першій період після визволення заходів з нормалізації епідемічної ситуації, рівень захворювань на інфекційні хвороби не знижувався. Особливо це стосувалося захворювань на паразитарні тифи. За даними Держсанінспекції України, станом на листопад 1944 р. кількість хворих на паразитарні тифи значно збільшилася, хвороби було діагностовано майже в усіх областях¹³⁶. Епідемічна напруга в Україні не спадала й упродовж першої половини 1945 р.

Причини такої ситуації з епідемічним станом у регіонах і загалом у республіці були пов'язані з дією багатьох чинників післявоєнного періоду, зокрема, неспроможністю тодішньої медико-санітарної сфери республіки в повній мірі здійснювати всі необхідні заходи щодо подолання епідемії, несвоєчасне виявлення інфікованих, гострий дефіцит ліків та медичних препа-

ратів, брак медичних кадрів, низький рівень санітарного стану визволених територій, міграційні процеси, пов'язані з масовою реевакуацією населення.

Жорстокі насильства, система затримання і знищення заручників, доповнена каральними акціями, а також голод і хвороби в період окупації призвели до значних втрат населення. Зокрема, обезлюднили не лише провідні промислові та культурні центри республіки, а й сотні інших міст і містечок. Обстеження 109 міст України, проведене Інститутом комунальної гігієни, показало, що в них у січні 1941 р. проживало 8 446 029 осіб, а після звільнення — 3 207 754 особи, або 38 %, що у 2,6 разів менше¹³⁷. У Києві з 900 тис. жителів залишилося 200 тис., в Одесі — відповідно 600 тис. та 200 тис.¹³⁸, Дніпропетровську — 501 тис. і 280 тис.¹³⁹, у Запоріжжі — 286 та 120 тис.¹⁴⁰, Полтаві — 130 тис. і 75 тис.¹⁴¹. Майже третина населення залишилася в ряді міст Харківської, Житомирської, Запорізької, Сталінської областей; менше половини — у містах Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Тернопільської, Херсонської, Чернівецької, Чернігівської областей. У жодній області України не було міста, в якому залишилося хоча б 75 % його довоєнного населення¹⁴². Більш детальні показники щодо зменшення населення в містах (в обстежених областях) України містить табл. 2¹⁴³.

Фізичне знищення нацистами мільйонів громадян України кардинальним чином вплинуло на генофонд України. Про результати цієї політики нацистських окупантів свідчить наступне: у Вінницькій області було знищено цивільного населення 204 781 особу, Волинській — 165 339 осіб, Ворошиловградській — 19 671, Дніпропетровській — 78 119, Житомирській — 220 364, Закарпатській — 114 582, Запорізькій — 86 745, Кам'янець-Подільській — 221 820, Київській — 269 268, Кіровоградській — 71 000, Львівській разом з Дрогобицькою — 674 804, Миколаївській — 74 662, Одеській разом з Ізмаїльською — 278 024, Полтавській — 112 850, Сталінській — 240 000, Станіславській — 239 920, Харківській — 270 296, Херсонській — 21 353, Чернівецькій — 15 895, Чернігівській — 127 778¹⁴⁴. А загальні втрати цивільного населення на окупованій території України вираховуються в 4,5 млн осіб (вбитих і зниклих безвісти)¹⁴⁵.

Важливим фактором, котрий вплинув на демографічну ситуацію в Україні, стали міграції населення в умовах війни¹⁴⁶. Війна примусила мільйони людей зрватися з рідних місць та покинути домівки. У роки війни на території України відбувалися масштабні міграційні процеси, зумовлені евакуацією, реевакуацією та депортацією громадян України, здійснюваними радянською стороною, вивезенням окупантами найбільш працездатної частини населення республіки до Німеччини на примусову роботу, депортацією під приводом "евакуації" при відступі окупантів з України, примусовим переселенням ними цивільного населення та трудовими мобілізаціями, вимушеною зміною місця проживання міського населення у пошуках засобів до існування, радянськими мобілізаціями на відбудовні роботи. Серед негативних наслідків цих процесів найбільш визначальними стали: різке погіршення санітарних умов життя людей, зростання інфекційних та загальних захворювань, зменшення тривалості життя й народжуваності, висока смертність.

ТАБЛИЦЯ 2

Зменшення населення в містах України

№	Області	Кількість міст, що увійшли в розробку	Кількість населення у % порівняно з 1 січня 1941 р.	
			при звільненні	на 1 січня 1945 р.
1	м. Київ	1	22,2	55,5
2	Ворошиловградська	3	41,5	68,3
3	Сталінська	17	36,7	56,6
4	Харківська	7	33,5	68,2
5	Запорізька	1	34,3	48,1
6	Дніпропетровська	5	40,3	52,6
7	Сумська	13	61,2	79,0
8	Полтавська	6	33,0	64,2
9	Чернігівська	2	38,8	53,5
10	Кіровоградська	1	45,7	64,9
11	Київська	7	43,2	69,8
12	Миколаївська	3	48,9	71,1
13	Вінницька	5	45,1	57,8
14	Кам'янець-Подільська	3	39,2	—
15	Житомирська	4	33,2	46,8
16	Одеська	1	33,1	41,4
17	Херсонська	2	44,6	47,6
18	Волинська	6	35,7	38,2
19	Ровенська	7	62,4	64,4
20	Станіславська	5	72,6	71,7
21	Тернопільська	4	48,8	—
22	Чернівецька	2	36,9	50,9
23	Дрогобицька	4	57,2	59,2
	Всього	109	38,0	58,0*

* Відсоток вираховано без міст Кам'янець-Подільської й Тернопільської обл.

Серед осіб, яких війна змусила залишити рідні домівки, численною була й категорія громадян України, евакуйованих у східні райони СРСР. Переміщення людей у безпечні райони СРСР було, безумовно, одним із найважливіших завдань радянської держави в перший період війни. Цей процес далеко не завжди проходив вдало. Так, через об'єктивні труднощі — швидке просування військ агресорів, бомбардування й артилерійські обстріли залізниць і шосейних доріг, відсутність мобілізаційних планів, нездатність керівництва на місцях оперативно в повній мірі розв'язати проблему евакуації людей, а також через відступ Червоної армії з безперервними боями — значна частина населення України опинилася на окупованій території. Великі труднощі під час евакуації населення виникали через те, що основна частина рухомого складу залізниць була задіяна у вивезенні промислового устаткування, продовольства й інших матеріальних цінностей. У зв'язку з цим велика кількість цивільного населення та спеціалістів виходили із районів бойо-

вих дій пішки, маршовими колонами. І хоча потяги затримувалися через велике перевантаження залізниць, від 24 червня до 18 липня 1941 р. через південний шлях пройшло на схід 349 ешелонів з евакуйованим населенням¹⁴⁷. Серед причин незадовільного проведення евакуації населення та вирішення пов'язаних з нею важливих питань, як уже зазначалося, були й недооцінка воєнної ситуації, що швидко погіршувалася, намагання місцевих органів влади виробляти продукцію до останнього і заборона виїжджати у тил без спеціального дозволу. Мав місце й психологічний аспект: багатьма евакуація сприймалася як втеча. Робітники деяких підприємств відмовлялися демонтувати й перевозити устаткування, виїжджати в тил. Не сприяла вчасній евакуації й ситуація, коли преса, радіо, керівники на мітингах та зборах запевняли населення, що ворога буде зупинено.

Евакуація переважної частини людських контингентів проводилася разом з підприємствами, на яких вони працювали. Евакуювали не всіх бажаних, а тільки тих, хто був необхідний для налагодження виробничого процесу на новому місці. Тому в першу чергу евакуювалися кваліфіковані робітничі кадри та інженерно-технічні працівники. Але оскільки не всі з них бажали кидати своє житло і їхати невідомо куди, спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільне залишення підприємства встановлювався термін ув'язнення в таборі від 3-х до 5-ти років¹⁴⁸. Переміщення в тил населення УРСР в основному завершилося до грудня 1941 р. У числі евакуйованих було 1934,3 тис. фахівців і робітників промисловості, з них — 1819,6 тис. осіб або 94 % зі східних областей: з Київської — 301,9 тис., Харківської — 270,1 тис., Дніпропетровської — 209,9 тис., Сталінської і Одеської — по 182,7 тис., Запорізької — 122,2 тис., Ворошиловградської — 106,3 тис. осіб. Загалом ці сім областей дали 1375,8 тис. осіб або 71 % загальної кількості евакуйованих фахівців і робітників промисловості¹⁴⁹. З усієї Української РСР було евакуйовано біля 3,5 млн громадян, тобто менше 10 % її населення (принагідно зазначимо, що всього в СРСР до східних районів було евакуйовано 8,5 — 9,5 млн громадян). Переважно це були мешканці індустріальних міст, робітники й службовці зі Східної України¹⁵⁰. Так, тільки з трьох міст республіки — Києва, Одеси, Харкова у тилі регіони СРСР переїхало понад мільйон громадян — інженерів, техніків, робітників підприємств, науковців, митців, службовців. З Донбасу було вивезено понад 481 696 осіб, 40 тис. з яких були зайняті у вуглевидобувній промисловості¹⁵¹.

У порівнянні з робітниками селян виїхало набагато менше, адже евакуація, за винятком МТС й окремих колгоспів з технікою і частиною фахівців сільського господарства, у селі не проводилася. Та й саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще оселю, власне майно й господарство.

Щодо національного складу громадян, евакуйованих з України у східні райони СРСР, зазначимо, що українців серед них було значно менше, ніж могло бути, зважаючи на їхню питому вагу як у складі населення республіки, так і загалом в СРСР. За деякими даними, у загальній кількості евакуйованих вони посідали третє місце після росіян та євреїв. Оскільки кількість ро-

сіян, які проживали у промислових центрах Східної України, зокрема в Донбасі, була досить великою, то й їхня частка серед евакуйованих була значною. Натомість євреї становили значно більшу частку відносно їхньої питомої ваги у складі населення республіки. Автори четвертого тому “Політичної історії України ХХ століття”, посилаючись на дослідника радянської евакуаційної політики В. Дубсона, зазначають, що з українських земель (у кордонах 1939 р.) загалом виїхало до східних регіонів СРСР близько 700 тис. євреїв¹⁵² (тобто майже кожний п'ятий із числа евакуйованих), що й врятувало їх від загибелі. Така велика кількість представників цієї етнічної групи серед евакуйованих з України пояснюється насамперед високою питомою вагою їх серед представників тих категорій населення, які підлягали евакуації в першу чергу (мешканці міст, фахівці з вищою освітою, інтелектуальна еліта тощо). Відіграло свою роль й те, що, з огляду на відомі факти переслідувань і знущань нацистів над німецькими й польськими євреями, радянські євреї (зрозуміло, ті, хто мав можливість) значно активніше виявляли бажання виїхати в евакуацію у східні регіони СРСР, ніж, скажімо, українці¹⁵³.

Евакуація врятувала життя частини громадян України, дала змогу їм уникнути страхіть нацистського рабства. Попри всі помилки й прорахунки вона зберегла те, що неможливо виміряти, оцінити ніякими цифрами — науково-технічний, духовний та культурний потенціал України. У той же час спеціалісти, науковці, жінки, діти, вивезені на Схід, активно включалися у виробничий процес, робили все можливе (і навіть більше) для зростання обороноздатності країни та бойової могутності Червоної армії. Водночас наголосимо й на тому, що велика частина працездатного населення полишила Україну назавжди. Хтось із них помер у дорозі або в місцях нового проживання, а багато українських робітників і спеціалістів після вигнання німецьких окупантів на Батьківщину не вернулися й залишилися в Сибіру, Середній Азії, Казахстані.

Демографічною трансформацією неосяжних масштабів, завданою війною Україні, наслідки якої неподолані й досі, стала примусова депортація працездатних людей на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної сім'ї, практично всього українського народу. Провал спроби налагодити восени 1941 р. — на початку 1942 р. масовий добровільний виїзд до Німеччини українських робітників змусив окупантів здійснювати примусову мобілізацію людей обох статей віком від 15 до 60 років до трудової повинності в Райху. Усі підрозділи, ланки та служби окупаційного апарату й т. зв. цивільні адміністрації брали участь в цих акціях, як заходах першочергової ваги. Спеціальним розпорядженням верховного командування Вермахту окупаційні війська на Україні були офіційно підключені до проведення масштабних операцій по захопленню й вивезенню великих мас людей до Німеччини. У виконанні цих планів брали участь і каральні органи окупантів. Методи нацистів не відзначалися винахідливістю — переважали пастки, облави, прямий примус. Вже на осінь 1942 р. нацистам вдалося загнати на каторгу сотні тисяч українців, переважно молоді. Навесні 1943 р. безчинства людоловів сягнули апогею. Лише з райхскомісаріату “Україна” планувалося де-

портовувати 6 тис. осіб щодня. Навіть окупаційні чиновники вважали за потрібне поінформувати свого шефа Розенберга про застосування методів “найчорніших періодів торгівлі рабами”. Щоправда, їх турбувало не те, як здійснюються “мобілізації”, а те, що внаслідок них зменшувалися трудові ресурси, вкрай необхідні для роботи на окупованих територіях. Війська, жандармерія, поліція з собаками перекривали виходи з міст, оточували вулиці, цілі квартали, базари, вокзали, зупиняли пасажирські потяги. Хапали всіх без розбору, у тому числі жінок з дітьми, неповнолітніх, людей похилого віку. Наприклад, у Києві з весни 1943 р. нескінченні облави проводилися у центрі міста, на Подолі, Солом’янці, Куренівці, Дарниці, навіть на дніпровських пляжах. Усього з Києва вивезено в рабство 100 тис. осіб, а по Київському генеральному комісаріату — 450 тис.¹⁵⁴ І таке було скрізь. Особливо постраждало населення великих міст. Наприклад, із Вінниці насильно вивезено 13 400 осіб¹⁵⁵, Сум — 5 тис., Запоріжжя 58 тис., Маріуполя — до 60 тис., Полтави — 37 тис. і т.д.¹⁵⁶

Справжня війна велася проти сільського населення, методи були ще жажливішими, ніж у містах. Нерідко гітлерівці спалювали цілі села, працездатних жителів гнали до Німеччини, а решту знищували (так було вчинено майже зі всіма селами північної Сумщини)¹⁵⁷.

Прямим продовженням злочинних дій окупантів стала примусова евакуація населення міст і сіл під час відступу нацистських військ. Ці заходи були складовою частиною планів нацистів, з одного боку — про перетворення української землі на “випалений простір”, з другого, — про поповнення контингенту робочої сили. Згідно з директивою німецького командування в Україні “Про відхід і евакуацію” у вересні 1943 р. військові коменданти видавали такі накази: “В інтересах ведення війни, в інтересах населення жителі даного населеного пункту негайно евакуюються... Евакуація проходить під контролем німецьких окупаційних сил та місцевої поліції. Населення зобов’язане підкорятися розпорядженням поліції. Особи, які не підкоряються наказу й залишаються у населеному пункті, а також особи, які повернуться назад після евакуації або залишать маршову колону по дорозі до нового місця розташування, розстрілюватимуться на місці.” У директиві наголошувалося, що евакуйоване населення треба використовувати у стокілометровій зоні від лінії фронту як робочу силу спочатку на окопних та вантажних роботах, далі — в економіці Райху¹⁵⁸.

Людей, зібраних у колони по 1000 осіб, пішки тижнями гнали за сотні кілометрів від лінії фронту в т. зв. приймальні табори. І в дорозі, і вже “на місці” люди не отримували майже ніякого харчування й медичної допомоги; жінки з дітьми, незважаючи на морози, змушені були жити просто неба, лише небагатьом щастило знайти “притулок” у виритих земляних норах або куренях. При спробі залишити маршову колону або втекти з переселенських таборів розстрілювали на місці. Лише за даними штабів груп армій “Південь” та “А”, на території України протягом січня — лютого 1944 р. у такий спосіб було “евакуйовано” 284 тис. осіб. А всього німецькими планами передбачалося в період відступу вигнати з місць постійного проживання 600

тис. осіб працездатного населення¹⁵⁹. Здійсненню цих планів завадив наступ Червоної армії. З України в її нинішніх межах, тобто включаючи Закарпаття і Крим, з 1941 до 1944 рр. депортовано 2 402 234 мешканці, або 48 % загальної кількості людей, вивезених з території СРСР¹⁶⁰. З Вінницької області до Німеччини було депортовано — 64 167, Волинської — 30 000, Ворошилоградської — 71 956, Дніпропетровської — 176 303, Житомирської — 59 975, Запорізької — 174 416, Кам'янець-Подільської 117 020, Київської — 169 979, Кіровоградської — 52 000, Львівської разом з Дрогобицькою — 170 370, Миколаївської — 25 884, Одеської разом з Ізмаїльською — 56 101, Полтавської — 175 117, Ровенської — 22 279, Сталінської області — 252 239, Станіславської — 68 361, Сумської — 78 038, Тернопільської — 164 046, Харківської — 164 045, Херсонської — 40 407, Чернівецької — 69 726, Чернігівської — 41 578 осіб, а також з Криму 85 447 і Закарпаття — 70 895 осіб¹⁶¹.

Депортація не тільки забезпечувала німецьку військову економіку необхідною робочою силою, а й спрямовувалася на послаблення супротиву окупантам, а разом з тим і життєвої сили українського народу. На примусових роботах у Німеччині загинуло не менше мільйона громадян України, що становить понад 46 % загальної кількості загиблих на каторзі в Райху 2 164 313 радянських “остарбайтерів”¹⁶². Частина вцілілих після розгрому Німеччини “остарбайтерів” з різних причин вирішила не вертатися на Батьківщину. За оцінками спеціалістів, від 143 тис. до 200 тис. українців після війни виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії¹⁶³. Масова насильницька депортація населення була зарахована Міжнародним воєнним трибуналом у Нюрнберзі до військових злочинів і злочинів проти людства.

У 1941—1945 рр. Україна зазнала й інших безповоротних втрат. Так, під час війни наклали головою близько 60 тис. українських партизанів (понад 40 тис. у 1941—1942 рр. і 15 — 20 тис. у 1943—1945 рр., з них 80 % не повернулися з боїв, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами)¹⁶⁴. Вважається, що на час закінчення війни не менше 100 тис. осіб становили втрати членів ОУН та вояків УПА, майже 16 тис. українців загинуло у складі збройних формувань, що воювали на боці Німеччини¹⁶⁵. Щодо втрат ОУН—УПА, то дослідник І. Білас на основі документів архівів НКВС, які стали доступними лише недавно, визначає їхні втрати за період з лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. вбитими в кількості 110 785 осіб та заарештованими 54 339¹⁶⁶.

Чималими були людські втрати в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині в зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. Не вдаючись до аналізу причин та перебігу подій у рамках цього конфлікту, зауважимо, що в тій боротьбі обидві сторони не раз включали до числа своїх противників мирних мешканців, вдавалися до обопільних масових убивств, нищення житла й господарств. Остаточна кількість жертв обох сторін не з'ясована й досі. Фахівці з цієї проблематики називають різні цифри. Так, українські історики Ю. Киричук і С. Макарчук у спільному дослід-

женні зазначають, що в ході цієї боротьби загинуло з обох сторін приблизно 40—60 тис. осіб, причому більшу частину загиблих становили поляки¹⁶⁷. Сам же Ю. Киричук в іншій праці пише, що, за оцінками польських істориків, кількість жертв з польської сторони становить до 50 тис., а з української — приблизно утричі менше. На його думку, ці дані серйозно завищені й він вважає, що найправдоподібніша чисельність жертв на Волині, згідно із звітами Армії Крайової за 1943 р., складає 15 тис. поляків і дещо менше українців, а в Галичині жертвами збройного протистояння стали 10—12 тис. поляків¹⁶⁸. У монографії В. Литвина зосереджені дані про жертви, котрі наводяться в дослідженнях польських істориків, а саме: В. Серчика, який вважає, що кількість жертв серед поляків доходила до 100 тис., а серед українців — від 15 до 20 тис. осіб; Б. Мотики, який оцінює польські жертви в діапазоні 80—100 тис., а українські — 15—20 тис. осіб; Р. Тожецького, який погоджується з цифрою вбитих українцями поляків — від 80 до 100 тис. осіб (кількість вбитих українців він не називає) й вважає неймовірно завищеною цифру, яку називали польські націоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), а також не погоджується з оцінкою польських жертв до 100 тис. тільки на Волині, наведеними у публікаціях В. Семашка і Ю. Туровського, В. Семашка і Е. Семашко, які стверджують, що на Волині з польського боку загинуло 35 тис. осіб, з яких 18 тис. із встановленими прізвищами (на їхню думку, це — винятково жертви УПА), а з українського боку — від 1 до 2 тис. осіб. З цього приводу В. Литвин зауважує, що проведені вже після публікації праці вказаних авторів контростереження волинських сіл засвідчили істотне завищення ними кількості польських жертв й аналогічне незафіксування кількості українських жертв¹⁶⁹.

Наслідком українсько-польського протистояння були втрати населення, пов'язані з масовою втечею польських біженців на територію Генерального губернаторства та добровільним виїздом на роботу до Німеччини, аби врятуватися від загибелі. Так, вже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили із Сарн цілий ешелон, завантажений поляками¹⁷⁰. Польські історики вважають, що сукупні втрати польського населення, наприклад, на Волині (вбитими, пораненими, вивезеними на роботу до Німеччини) з травня 1943 р. до літа 1945 р. сягнули 150 тис. осіб¹⁷¹.

До істотних змін у кількості жителів УРСР у роки війни призвели також міждержавні міграції. Тільки в результаті організованих переселень, за неповними даними, територію України залишили й виїхали за кордон близько 1,3 млн осіб, у тому числі 810,4 тис. до Польщі в рамках українсько-польського трансферу 1944—1946 рр. (з них 776,2 тис. осіб польської національності, майже 248 тис. селян); 32,8 тис. чехів і словаків; 447,6 тис. німців, яких гітлерівці переселяли не тільки із західних, а й зі східних областей¹⁷². При цьому зауважимо, що серед фольксдойчів, які залишили територію України, переважну частину становили селяни, що вимушено співпрацювали з нацистським окупаційним режимом, котрий проводив сприятливу аграрну політику щодо них. Боячись бути покараними за це, селяни-фольксдойчі залишали територію України з відступаючою німецькою армією. Лише терито-

рію Придніпров'я за період від початку відступу окупантів до липня 1944 р. залишили 125 тис. селян-фольксдойчів¹⁷³.

Водночас у рамках українсько-польського трансферу з Польщі в Україну прибуло 122 622 українські родини (482 880 осіб). Серед них українців налічувалося 439 903 особи, а за соціальним складом найбільш чисельну категорію “самостійного” населення становили селяни — 286 858 осіб та 182 944 особи “несамостійного” (діти, люди пенсійного віку, інваліди і т.п.).

До демографічних втрат призводили й інші чинники. Так, на завершальному етапі війни разом з відступаючими німцями Україну залишили люди, які зробили це добровільно, рятуючись від радянської влади — колабораціоністи (голови управ великих міст, службовці адміністративних органів, начальники української поліції), а також чимало представників старої інтелігенції.

Визволення території України від окупантів та відновлення радянської влади супроводжувалося новою хвилею депортацій населення. Першими жертвами стали ті “фольксдойчі”, які ще залишилися на території республіки. Їхнє переселення розпочалося наприкінці 1943 р. Відповідно до розпорядження від 7 січня 1944 р. за підписом Л. Берії, усіх виявлених на території України “пособників німецьких окупантів” арештовували й з конфіскацією майна відправляли до Чорногорського спецтабору Красноярського краю.

У зв'язку зі звинуваченням татарського населення Кримського півострова у співробітництві з гітлерівцями 18—21 травня 1944 р. (згідно з постановою ДКО від 11 травня) до Узбецької РСР було виселено 35 275 сімей кримських татар, а всього 151 604 особи. 21 травня 1944 р. ДКО ухвалив постанову про додаткове виселення кримських татар на територію Марійської АРСР та в деякі інші області РРФСР. Разом з татарами з Криму виселяли греків, болгарів, вірменів (усього близько 37 тис. осіб). А влітку 1944 р. були додатково депортовані в Узбецьку РСР, Удмуртську та Марійську автономні республіки РРФСР 2115 сімей кримських татар (8597 осіб). Всього ж із Криму було депортовано 191 014 осіб татарської національності. На момент прибуття з Криму на спецпоселеннях нараховувалося 228 392 виселенці всіх національностей¹⁷⁴.

Та найбільш масовими й жорстокими були репресивно-каральні акції в західних областях України. Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби здійснили масову депортацію “членів родин” оунівців, вояків УНА і УНРА. У 1944—1945 рр. лише з Галичини у східні райони СРСР було вивезено 12 117 сімей (30 259 осіб). Депортації продовжувалися до 1949 р., й загалом охопили 50 453 сім'ї (143 141 особу)¹⁷⁵.

До зменшення кількості населення в республіці в роки війни призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя мільйонів жінок, зумовлене мобілізацією чоловіків на фронт, так і внаслідок підвищеної смертності людей. Особливо це позначилося на міському населенні, смертність серед якого у воєнні роки була, як правило, вищою за народжуваність. Причиною депопуляції міст стало те, що в них окупанти запровадили мізерний, фактично голодний режим харчування для міських

жителів. Перестала існувати й система охорони здоров'я, що вкрай негативно позначилося на тривалості життя і смертності цивільного населення. Через голод міста залишила частина їхнього населення, яка була змушена переїхати в сільську місцевість. Головним чином це була та частина міських жителів, які були вихідцями з села та зберегли там родинні зв'язки, а нерідко й нерухоме майно. Цим, зокрема, пояснюється збільшення кількості селянських дворів порівняно з довоєнним періодом. Якщо в 1940 р. у східних областях УРСР їх налічувалося 3858,7 тис., то на 1 липня 1944 р. — 4183,5 тис.¹⁷⁶ На селі були значно сприятливіші умови для народжуваності, про що свідчать облікові дані на 1 січня 1950 р. про кількість дітей, які народилися у 1942—1945 рр. у сільській місцевості УРСР. Чисельність народжених в Україні у згаданий період дітей, які дожили до 1 січня 1950 р., становила: 1942 р. — 444 тис. осіб; 1943 р. — 353 тис.; 1944 р. — 372 тис.; 1945 р. — 258 тис. За оцінкою ЦСУ УРСР природний приріст населення за роки нацистської окупації дістав вираз у від'ємній величині — у мінус 1 млн 471 тис. осіб. У той час народилося 1 млн 152 тис. дітей, а померло 2 млн 623 тис. осіб, тобто на одне народження припадало 2,3 смерті “через природні причини”¹⁷⁷.

Загалом динаміка чисельності жителів Української РСР віддзеркалювала тяжкі демографічні втрати та масштабні міграції населення, пов'язані з війною. Про це свідчать наступні дані. Так, загальна чисельність населення в Україні (без Криму та Закарпаття) на 1 січня 1941 р. становила — 40 967 тис. осіб, на 1 січня 1945 р. — 27 383 тис., на 1 липня 1946 р. — 32 099 тис., тобто відповідно 66,8 % і 78,3 % довоєнної чисельності; у східних областях на 1 січня 1941 р. — 31 570 тис., на 1 січня 1945 р. — 21 534 тис., на 1 липня 1946 р. — 25 429 тис., тобто відповідно 68,2 % і 80,5 % довоєнної чисельності. У західних областях на 1 січня 1941 р. — 9397 тис., на 1 січня 1945 р. — 5849 тис., на 1 липня 1946 р. — 6070 тис., тобто відповідно 62,2 % і 70,9 % довоєнної чисельності. Детальніші дані про чисельність населення Української РСР у 1941—1946 рр. містить таблиця 3¹⁷⁸.

За роки війни різко скоротилася кількість сільського, а особливо міського населення. У порівнянні з 1 січня 1941 р. чисельність міського соціуму зменшилася на 1 січня 1945 р. на 43,8 % (з 13,7 до 7,7 млн). Сільське населення скоротилося за цей час на 27,2 % (з 27,2 до 19,8 млн). У східних областях міське населення зменшилося на 43,2 % (з 11,8 до 6,7 млн), а сільське — на 25,3 % (з 19,8 до 14,8 млн). Принагідно зазначимо, що у західних областях зменшення відбулося відповідно — на 55,0 % (з 2,0 до 0,9 млн осіб) і на 32,5 % (з 7,4 до 5,0 млн осіб)¹⁷⁹.

Зауважимо, що відмінності у демографічних втратах у східних та західних областях пояснюються тим, що окупаційний режим у східних областях був коротшим, адже вони були зайняті пізніше і визволені раніше. Із західних областей не вдалося провести ефективну евакуацію (з цього регіону було евакуйовано тільки 114,7 тис. громадян). Це стало однією з причин того, що на території західних областей гітлерівці знищили майже все єврейське населення. Українсько-польський конфлікт у західних областях призвів до того, що значна частина поляків ще до визволення Західної України від німецьких

Т А Б Л И Ц Я 3

Загальна чисельність населення Української РСР в 1941—1946 рр.*

Області	(у тис. осіб) на 01.01. 1941 р.	(у тис. осіб) на 01.01. 1945 р.	(у тис. осіб) на 1945 р. в % до 1941 р.	(у тис. осіб) на 01.07. 1946 р.	(у тис. осіб) на 1946 р. в % до 1941 р.
<i>Східні області</i>	31 570	21 534	68,2	25 429	80,5
Київська	3694	2456	66,5	2972	80,5
Чернігівська	1784	1278	71,6	1412	79,1
Житомирська	1725	1173	68,0	1374	79,7
Вінницька	2390	1774	74,2	2037	85,2
Кам'янець-Подільська	1770	1199	67,7	1442	81,5
Сумська	1717	1270	74,0	1428	83,2
Полтавська	2226	1591	71,5	1820	81,8
Харківська	2618	1747	66,7	2041	78,0
Ворошиловградська	2018	1244	61,6	1556	77,1
Сталінська	3324	1998	60,1	2507	75,4
Дніпропетровська	2312	1607	69,5	2002	86,6
Запорізька	1443	994	68,9	1144	79,3
Кіровоградська	1190	935	78,6	1063	89,3
Миколаївська	793	565	71,2	617	77,8
Одеська	1804	1129	62,6	1380	76,5
Херсонська	762	574	75,3	634	83,2
<i>Західні області</i>	9397	5849	62,2	6670	70,9
Львівська	1435	853	59,4	1036	72,2
Дрогобицька	1111	751	67,6	795	71,6
Станіславська	1462	880	60,2	1054	72,1
Тернопільська	1576	933	59,2	962	61,0
Ровенська	1223	736	60,2	779	63,7
Волинська	1031	665	64,5	809	78,5
Ізмаїльська	684	464	67,8	534	78,1
Чернівецька	875	567	64,8	701	80,1
Українська РСР	40 967	27 383	66,8	32 099	78,3

* Відсотки в третій колонці вираховані, а в п'ятій — уточнені авторами.

окупантів втекла на територію Польщі. Обмін населенням, який розпочався в 1945 р. за домовленістю між Польщею та СРСР, прискорив цей процес. У 1945—1946 рр. основна маса поляків, які в 1941 р. жили в західних областях республіки, виїхали на свою історичну батьківщину. Принагідно зазначимо, що польське та єврейське населення було тут досить численним. Тому майже суцільний геноцид євреїв і масове переселення поляків істотно позначилися на зміні загальної чисельності населення західних областей у 1941—1946 рр.

Із наведених даних видно, що в 1945 — першій половині 1946 рр. стався приріст загальної чисельності населення. В основному він відбувався за рахунок повернення демобілізованих з армії, репатріантів із Німеччини, еваку-

йованих зі східних районів СРСР. Переважну більшість серед них становили чоловіки, що, в свою чергу, викликало зміни у віково-статевій структурі населення в працездатному віці (чоловіки 18—59 років, жінки 18—55 років). Кількість чоловіків у цій групі збільшилася з 2,9 до 5,7 млн, тобто майже подвоїлася, а жінок — з 8,7 до 10,6 млн або на 22 %. Однак позитивні зрушення у віково-статевій структурі населення працездатного віку не можна назвати істотними: у 1946 р. на 100 жінок у середньому налічувалося 54,2 чоловіків. При цьому приріст чисельності чоловічого населення відбувався головним чином за рахунок демобілізації із Збройних Сил представників старших вікових категорій, а в молодших — співвідношення осіб різних статей серед цивільного населення залишалося несприятливим. У 1946 р. статеві-вікові пропорції в Українській РСР склалися так: на 100 жінок 1928—1917 років народження, тобто віком 18 — 29 років, припадало тільки 36,4 чоловіків; 1916—1907 (віком 30 — 39 років) — 52,2; 1906 — 1897 років народження (40 — 49 років) — 60,7 чоловіків¹⁸⁰.

Істотного поліпшення у пропорціях представників різних статей серед усіх вікових категорій не відбулося й надалі. Як свідчать дані розробки віково-статеві структури за 1950 р., коли хвилі повоєнного повернення населення вщухли, на 100 жінок у групі контингентів 1917—1928 років народження налічувалося тільки 54,7 чоловіків, на 100 жінок у групі контингентів 1907—1916 років народження — 56,6 чоловіків. На цей час особи 1917—1928 і 1907—1916 років народження досягли віку 22—33 і 34—45 років. Саме на ці контингенти припадало основне навантаження з народження дітей у перші повоєнні роки. Тому очікуваного зростання народжуваності дітей після війни у другій половині 40-х років в Україні не сталося. Величезний “дефіцит” чоловіків у найбільш активному віці призвів до вимушеного безпліддя значної кількості жінок. Внаслідок цього у повоєнний час відновити рівень народжуваності, що існував до 1941 р., вже не вдалося: в 1940 р. середня народжуваність на 1 тисячу населення становила 27,3, а в 1950 р. — тільки 22,8¹⁸¹.

Одним із негативних соціально-демографічних наслідків війни було зменшення різниці між рівнями народжуваності у міській та сільській місцевостях при загальному уповільненні темпів відтворення населення як у селах, так і в містах. Уповільнення темпів відтворення населення у повоєнні роки відбувалося через зменшення народжуваності як у містах, так і в селах, однак різниця у рівнях народжуваності в міських та сільських населених пунктах значно зменшилася. Якщо в 1939 р. народжуваність у селах була вищою, ніж у містах, на 25,6 пункта, то в 1950 р. — лише на 4,3 пункта. Однією з причин цього були більші відносні втрати здатної до дітонародження частини населення саме серед сільських жителів та глибокі деформації шлюбно-вікової структури населення, які сталися під впливом демографічних наслідків війни. Зменшення народжуваності в селах у перші повоєнні роки негативно позначалося на відновленні демографічного потенціалу республіки в цілому, адже сільське населення становило тоді переважну більшість.

Демографічні втрати в роки війни істотно деформували й трудовий потенціал населення, зокрема на селі. Так, на 1 січня 1948 р. у колгоспах республіки налічувалося 6077,2 тис. працездатних членів господарств у віці понад 16 років. З них чоловіків від 16 до 60 років — 1990,2 тис. осіб, а жінок від 16 до 55 років — 4086,9 тис. осіб. Жінки, таким чином, становили 67,2 % працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більш як мільйон дорослих непрацездатних (похилого віку і хворих) колгоспників, які проте, по змозі брали участь у колгоспному виробництві та в присадибному господарстві. Все це помітно знижувало ефективність використання трудового потенціалу в повоєнному колгоспному селі України, оскільки основне трудове навантаження лягало на плечі жінок, підлітків і стариків¹⁸².

Ще одним наслідком війни, що обтяжував демографічну ситуацію, стало значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій і цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди. Серед них 377 889 осіб були інвалідами Вітчизняної війни, у т. ч. 6388 — інвалідами першої групи (1,7 %), 193 128 — інвалідами другої групи (51,1 %), 178 423 — інвалідами третьої групи (47,2 %)¹⁸³.

За результатами проведеного до кінця 1945 р. персонального медичного обстеження лікувально-відбірними комісіями інвалідів війни показники за групами інвалідизації дещо змінилися: до першої групи було зараховано 1,6 %, до другої — 37,6 %, до третьої — 60,8 % від їхнього загального числа. Серед інвалідів чоловіки становили 99,4 % і жінки 0,6 %; 14,9 % інвалідів мали вищу освіту. Інвалідів у віці від 20 до 30 років налічували 32,4 %, від 30 до 40 років — 37,8 % і старші 40 років — 23,2 %.

Основний контингент становили громадяни, у яких причиною інвалідності були наслідки поранень, травми та контузії: їхня кількість досягала 85,8 %. На першому місці були такі причини інвалідності, як анкілози й контрактури верхніх і нижніх кінцівок — 21,2 %. Число інвалідів, у яких були ампутовані кінцівки, становило 16,3 % від всіх облікованих, причому 10 % припадало на інвалідів з ампутованими нижніми кінцівками й 6,3 % з ампутованими верхніми кінцівками. Інвалідів, у яких унаслідок травм були виявлені остеомієлітичні процеси, налічувалося 9,5 %, з паралічем верхніх кінцівок — 8,0 %, з травматичною епілепсією й т. зв. “травматичним неврозом” — 3,9 %, зі сліпотою — 2,4 % (з яких зовсім сліпих — 0,6 %).

У 14,2 % причиною інвалідності стали захворювання. Найбільш поширеним був туберкульоз легенів — 2,9 %, потім виразкова хвороба шлунка — 1,6 %, хвороби серця та судин — 1,4 %, захворювання нервів — 1,1 %.

Із загальної кількості інвалідів війни, переоблікованих у 1945 р., потребували окремих видів лікування 58,3 %, а 63,6 % від цієї кількості — різних видів стаціонарного лікування: хірургічного, ортопедичного, психоневрологічного, фізіотерапевтичного і т.п. При цьому найбільше інвалідів війни потребували хірургічного лікування — 27,4 %, фізіотерапевтичного — 24,9 %,

санаторного — 21,8 %. Поліклінічного лікування потребували 34,4 % від загальної кількості тих, хто підлягав лікуванню, причому значній кількості інвалідів потрібна була хірургічна допомога. Потребували протезування 17,1 % інвалідів; із них інвалідів першої групи — 2,8 %, другої — 64,6 %, третьої групи — 32,6 %¹⁸⁴.

На 1 січня 1946 р. кількість інвалідів війни становила 465,3 тис. осіб¹⁸⁵, а станом на 1 вересня 1946 р. їхня кількість зросла до 529 692 тис. осіб¹⁸⁶, що пояснюється поверненням додому значної кількості інвалідів після лікування у госпіталях і санаторіях та з евакуації. Таким чином, інвалідом війни був кожний шістдесятий мешканець України, або 16 осіб на 1000 мешканців республіки.

Треба зазначити, що вже впродовж 1943—1945 рр. в УРСР було чимало зроблено для забезпечення інвалідів війни медичною допомогою. Насамперед їй надавали позачергово й по можливості силами кращих фахівців усі медичні заклади та створені в областях спеціальні лікарні або відділення відновлювального лікування інвалідів (із загальною кількістю 1625 стаціонарних ліжок), а також відкриті в обласних центрах і містах з кількістю населення понад 50 тис. мешканців при поліклініках відділення для їхнього амбулаторного лікування та кабінети при багатьох амбулаторіях у сільській місцевості. А в другій половині 1945 р. в усіх областях України на базі військових евакошпиталів було створено 74 спеціалізовані шпиталі або шпиталі зі спеціалізованими відділеннями (із загальною кількістю 18,1 тис. ліжок) для профільного лікування та протезування інвалідів війни¹⁸⁷. Соціальне профільне лікування й складне протезування інвалідів війни з важкими тілесними ушкодженнями здійснювалося в клініках відновлювальної хірургії та протезування при Київському і Харківському науково-дослідних інститутах травматології та ортопедії (клініки одночасно могли приймати на лікування 500 осіб)¹⁸⁸. На кінець 1945 р. у системі українського курортного управління для лікування й оздоровлення інвалідів та поранених воїнів Червоної армії вже було розгорнуто 4535 ліжок, у т. ч. 3270 постійних і 1265 сезонних¹⁸⁹.

Однак такої кількості стаціонарних ліжок для спеціального лікування інвалідів війни було замало, то ж значна їх частина, особливо в сільській місцевості, залишалася без кваліфікованої медичної допомоги. Так, у 1944 р. у загально-цивільних медичних закладах стаціонарну та амбулаторну спеціалізовану допомогу в Сумській області одержали лише 2316 інвалідів війни, Запорізькій — 2745, Миколаївській — 2400, Полтавській — 5727, Харківській — 13 371¹⁹⁰. У 1945 р. у лікарнях 15 східних областей курс лікування пройшли всього 26 675 інвалідів війни, у клініках науково-дослідних та навчальних інститутів — 6909, а у реорганізованих шпиталях наприкінці 1945 р. — на початку 1946 р. лікувалося 6 тис. інвалідів війни¹⁹¹. Та й якість лікування у багатьох випадках не була належною, що зумовлювалося слабкістю матеріально-технічного та кадрового потенціалу медичних закладів у тогочасних умовах.

Надзвичайно гострою була проблема соціальної реабілітації інвалідів війни, насамперед відновлення їхньої працездатності та повернення до тру-

дової діяльності. Однією з умов для цього було забезпечення інвалідів протезами. Але по-справжньому робота в цьому плані в республіці розпочалася лише після її визволення від загарбників, а до кінця 1945 р. протезно-ортопедичні вироби вже виготовляли 14 заводів і 22 майстерні¹⁹²; крім того, протезні майстерні були створені при шпиталях. То ж на цей час протезно-ортопедичними виробами вдалося забезпечити лише незначну кількість інвалідів (до речі, первинне протезування всіх інвалідів війни в Україні вдалося закінчити, в основному, аж у 1948 р.). До того ж, якість протезів для ніг була низькою, а конструкція протезів для верхніх кінцівок — недосконалою¹⁹³. Особливо погано забезпечувалися інваліди спеціальними візками. За 1945—1946 рр. було виготовлено лише одну тисячу найпростіших триколісних візків і 911 візків з ручним приводом¹⁹⁴.

Іншим важливим завданням була організація професійної підготовки та перекваліфікації інвалідів для набуття нових спеціальностей. Здійснювалися вони в майстернях трудового навчання при шпиталях і лікарнях, у спеціальних професійних школах та на курсах масових професій в усіх областях. На початок 1945 р. у республіці навчалося різним спеціальностям 6310 інвалідів війни¹⁹⁵. Поряд з професійним навчанням інваліди війни мали можливість здобувати загальну освіту. При загальноосвітніх школах для дорослих організовувалися спеціальні групи для навчання інвалідів за програмами неповних середніх і середніх шкіл. Здобувши середню освіту, чимало інвалідів згодом продовжували навчання в технікумах та вузах.

Унаслідок здійснюваних заходів до кінця 1944 р. у республіці було працевлаштовано 230 976 інвалідів війни, з них у східних областях — 227 805 інвалідів¹⁹⁶. Станом на 1 вересня 1945 р. загальна кількість працевлаштованих інвалідів війни становила 290 200 осіб, або 76,8 % від їхньої загальної кількості на цей час, у т. ч. інвалідів другої групи — 109 326 осіб (61,2 %), третьої групи — 180 874 особи (93,7 %). Та, на жаль, повністю забезпечити інвалідів роботою не було можливостей. На кінець 1945 р. не працевлаштованими ще залишалися 87 689 інвалідів війни, зокрема 69 тис. інвалідів другої групи та 13 тис. інвалідів третьої групи¹⁹⁷.

На повному державному соціальному утриманні перебували 2—3 % інвалідів війни з тяжкими формами ушкоджень та незворотніми процесами¹⁹⁸. Переважна більшість їх проживала в інтернатах для інвалідів війни. Уже в 1944 р. в Україні функціонував 21 такий інтернат на 587 місць. Частина інвалідів війни знайшла притулок у будинках інвалідів загального типу, яких наприкінці 1944 р. в Україні функціонувало 106 (96 для дорослих і 10 для дітей) з фондом ліжок для дорослих 6135 і для дітей 336¹⁹⁹. Та більшість таких людей доглядали вдома рідні й близькі. Відсутність можливостей для якісного і швидкого протезування, посттравматичний синдром, нервово-психічні розлади, що супроводжували контузії та поранення, в цілому не досить висока якість лікування ускладнювали процес соціальної реадaptaції інвалідів. Їм не тільки важче було знайти роботу й власне місце в суспільстві, а й влаштувати особисте життя, створити повноцінну сім'ю. Вони частіше від інших громадян впадали у відчай, шукаючи розраду в алкоголі, замикалися в

собі, відгороджувалися від інших, відчуваючи себе зайвими для держави, яка не дуже поспішала віддячити їм увагою і турботою. Певна їх частина маргіналізувалась, так і не змігши знайти себе у повоєнному соціумі.

Спричинені війною демографічні втрати й зумовлений її наслідками демографічний розвиток призвели до істотних змін в національному складі народу України. Про етнічний склад населення республіки у передвоєнні роки можна судити за даними перепису 1926 р. (справа в тому, що матеріали перепису 1939 р. були опубліковані лише частково, а істотних змін у складі населення між цими двома переписами не відбулося: за переписом 1926 р. в Україні проживало 29 018,2 тис. осіб, а за переписом 1939 р. — 29 534 тис. осіб). Тож із 29 018,2 тис. осіб українці становили 23 218,9 тис. осіб (80 % населення республіки), росіяни — 2677,2 тис. (9,2 %), євреї — 1574,4 (5,4 %), поляки — 476,4 (1,6 %), німці — 393,9 (1,4 %), молдавани — 259,3 (0,9 %), греки — 104,7 (0,4 %), болгары — 92,1 (0,3 %), білоруси — 75,8 (0,3 %), чехи — 16,1 тис. осіб (0,1 %). Усі інші, менш чисельні національності разом нараховували 129,4 тис. осіб, або 0,4 %. За переписом 1939 р. помітно змінились показники чисельності лише трьох національностей: росіян стало 3079 тис. осіб (10,43 % населення республіки), німців — 455 тис. (1,54 %) та греків — 152 тис. осіб (0,51 %). Чисельність євреїв, поляків, молдаван помітно зменшилася.

На всій західноукраїнській етнічній території, що перебувала в складі іноземних держав (Західна Україна належала до Польщі, Північна Буковина — до Румунії, Закарпаття — до Чехословаччини), за переписом 1930—1931 рр. проживало 10 649,6 тис. осіб, з них 6884,8 тис. українців (61,8 %), 2254,2 тис. поляків (21,2 %), 1110,8 тис. євреїв (10,4 %), 219,3 тис. чехів і словаків (0,9 %), 126,2 тис. осіб інших національностей (1,2 %) ²⁰⁰.

Коли ж наприкінці 50-х років завершився процес кількісного відтворення населення України і його чисельність досягла довоєнного рівня, етнічний склад народу України (згідно з переписом 1959 р.) разом з Кримом і Закарпатською областю був таким: у числі 41 869 тис. осіб громадян України українці становили 32 158 тис. (76,8 %), росіяни — 7091 тис. (16,9 %), євреї — 840 (2,0 %), поляки — 363 (0,9 %), білоруси — 291 (0,7 %), молдавани — 242 (0,6 %), болгары — 219 (0,5 %), угорці — 149 (0,36 %), греки — 104 (0,25 %), румуни — 101 (0,24 %), татари — 62 (0,15 %), вірмени — 28 (0,07 %), гагаузи — 24 (0,05 %), німці — 23 (0,05 %) ²⁰¹.

Отже, на території республіки динамічним був приріст російської етнічної меншини, що пояснюється міграцією з РРФСР в Україну в зв'язку із залученням на відбудовні роботи в післявоєнний період, а в подальшому — внаслідок асиміляційних процесів, яким війна надала значного поштовху. Водночас різко зменшилася кількість євреїв, поляків, німців, чехів і словаків.

Підсумовуючи викладене, констатуємо: усього безповоротні втрати українців і громадян України інших національностей колишнього СРСР упродовж 1939—1945 рр. оцінюються в межах від 8 до 10 млн. У той же час демографічні втрати України внаслідок війни були значно більшими. Згідно з

наведеними у книзі “Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945” даними, лише із січня 1941 р. до січня 1945 р. вони становили 13 млн 584 тис. осіб²⁰². Але ж сюди не були включені військові втрати під час кровопролитних битв останнього етапу боротьби з нацизмом у Центральній Європі, Далекосхідна кампанія, в ході яких загинули тисячі воїнів-українців, а також померлі від ран у перші повоєнні місяці. Так, лише в Далекосхідній кампанії загинуло 12 тис. українців²⁰³. В. Косик оцінює загальні демографічні втрати у кількості приблизно 14,5 млн (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості)²⁰⁴.

Для поповнення демографічних втрат воєнного періоду в республіці знадобилося більш як 19 років. Загальної довоєнної чисельності населення України у її нинішніх межах на 1 січня 1941 р. — 42,9 млн осіб — було досягнуто тільки в другому півріччі 1960 р.²⁰⁵ Це був один із найбільш негативних наслідків війни.

Таким чином, війна і пов'язані з нею події, зокрема нацистський геноцид, завдали народу України непоправних демографічних втрат, істотно підірвали його генофонд та деформували етнопонаціональну структуру. Спостворена демографічна ситуація, загибель найбільш дієздатної частини населення, особливо чоловічої статі, на тривалий час позбавила можливості нормально відтворювати населення. Значне зменшення чисельності населення республіки, виснаження її трудових ресурсів негативно вплинули на стан відбудови й розвитку післявоєнної промисловості та сільського господарства.

¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945 / Гол. ред. колегія: голова І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко; Р. Г. Вишневецький відповідальний секретар. — К., 2000. — С. 561.

² *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 393.

³ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2. Радянський проект для України / [В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко]; відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2004. — С. 163.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.: історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2002. — С. 575.

⁵ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 687.

⁶ *Лисенко О.* Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни. — С.13 (<http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/lysenko.pdf>).

⁷ *Мазур Г.* Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939—1941 рр.: суть і наслідки // Україна — Польща: важкі питання. Т. 4: Матеріали IV Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. — Варшава, 8—10 жовтня, 1998 р. — 1999. — С. 91—108.

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 565.

⁹ *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К., 2003. — С. 85.

¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 583.

¹¹ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. — С. 687; Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 584; Депортації: західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1997. — Кн. 2. — С. 57, 58.

- ¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 585.
- ¹³ *Кондратюк К.* Втрати населення Західної України в 1939—1941 рр. // Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 2001. — Т. 5. — С. 153; Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 585.
- ¹⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 586.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. — С. 587.
- ¹⁷ *Скоропадєнко З.* Західна Україна — Сибір. Хресний шлях: роки 1939—1941 // День. — 2002. — № 41. — 2 берез.
- ¹⁸ *Марискевич Т., Гаврилів І.* Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Історія України. — 2009. — № 3. — С. 48.
- ¹⁹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 585.
- ²⁰ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2. — С. 161.
- ²¹ *Мусієнко І.* Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — № 2—4. — С. 479, 480, 482; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2. — С. 161, 162.
- ²² *Мусієнко І.* Цит. праця. — С. 478.
- ²³ Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 2. — С. 164.
- ²⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 585.
- ²⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 2. — С. 164.
- ²⁶ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 589.
- ²⁷ *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 37.
- ²⁸ Там само. — С. 401.
- ²⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 559.
- ³⁰ Там само. — С. 561.
- ³¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — Документ № 98. — С. 537.
- ³² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 174.
- ³³ Мировые войны XX века. Кн. 3. Вторая мировая война: Истор. очерк. — 2002. — С. 396—397; *Литвин В. М.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004. — С. 201.
- ³⁴ Совершенно секретно. Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. — М., 1967. — С. 111.
- ³⁵ *Леонтьев А.* Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины // Парт. строительство. — 1942. — № 11. — С. 18; В тылу врага (листки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.)). — М., 1962. — С. 252.
- ³⁶ *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 202.
- ³⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 569.
- ³⁸ Там само. — С. 550.
- ³⁹ Там само. — С. 549, 550.
- ⁴⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Док. и материалы: В 3 т. — К., 1985. — Т. 1. — С. 305, 311.
- ⁴¹ *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 204.
- ⁴² Там само. — С. 205.
- ⁴³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 550.
- ⁴⁴ *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 204.

- ⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Док. и материалы. — Т. 3. — С. 327, 330.
- ⁴⁶ Там само. — С. 260.
- ⁴⁷ История Украинской ССР: в 10 т. — Т. 8. — К., 1984. — С. 87; *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 205.
- ⁴⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Т. 2. — С. 319.
- ⁴⁹ Черниговщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. — К., 1978. — С. 102.
- ⁵⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Т. 2. — С. 294.
- ⁵¹ Житомирщина в Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. — К., 1969. — С. 88—89.
- ⁵² *Косик В.* Цит. праця. — С. 227.
- ⁵³ Вінок безсмертя: Книга-меморіал. — К., 1988. — С. 222, 223.
- ⁵⁴ *Макарчук С.* Нищення населення на Волині в часи війни (1941—1945) // Вісник Львів. ун-ту. Серія істор. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 365, 366.
- ⁵⁵ Вінок безсмертя: Книга-меморіал. — С. 276, 277.
- ⁵⁶ *Першина Т. С.* Фашистський геноцид на Україні. 1941—1944. — К., 1985. — С. 35.
- ⁵⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Т. 2. — С. 294, 301, 320.
- ⁵⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1945): Зб. документів. — Полтава, 1947. — С. 26.
- ⁵⁹ *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) // Україна крізь віки. В 15 т. — К., 1999. — Т. 12. — С. 159, 160.
- ⁶⁰ Там само. — С. 152, 153.
- ⁶¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 550.
- ⁶² *Косик В.* Цит. праця. — С. 455.
- ⁶³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 551.
- ⁶⁴ *Першина Т. С.* Цит. праця. — С. 8.
- ⁶⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. документов. В 7 т. / Под общ. ред. Р. А. Руденко. — Т. 3. Военные преступления и преступления против человечности. — М., 1958. — С. 345.
- ⁶⁶ *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 208, 209.
- ⁶⁷ *Коваль М. В.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Вища школа, 1995. — С. 114; *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 209.
- ⁶⁸ *Коваль М. В.* Цит. праця. — С. 120.
- ⁶⁹ *Першина Т. С.* Цит. праця. — С. 90—92.
- ⁷⁰ *Литвин В. М.* Цит. праця. — С. 209.
- ⁷¹ *Першина Т. С.* Цит. праця. — С. 95.
- ⁷² *Коваль М. В.* Цит. праця. — С. 115.
- ⁷³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 194.
- ⁷⁴ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941—1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А. Н. Артемова [и др.]; Под ред. А. Ф. Юденкова. — М., 1974. — С. 132.
- ⁷⁵ *Першина Т. С.* Цит. праця. — С. 92, 94.

- ⁷⁶ *Марзеев А. Н.* Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941—1945 гг. // Медико-санитар. последствия войны и мероприятия по их ликвидации / Труды второй конференции (17—19 декабря 1946 г.). — Т. 1. — М., 1948. — С. 89, 90.
- ⁷⁷ Там само. — С. 91—93.
- ⁷⁸ Подано за: *Марзеев А. Н.* Цит. праця. — С. 95.
- ⁷⁹ *Марзеев А. Н.* Цит. праця. — С. 100.
- ⁸⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Т. 3. — С. 256.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 64, 80.
- ⁸² Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. — К., 1967. — С. 51.
- ⁸³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 274.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 105, 107.
- ⁸⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. — К., 1973. — С. 70.
- ⁸⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1973. — С. 56.
- ⁸⁷ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. — Донецк, 1980. — С. 255.
- ⁸⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. — К., 1971. — С. 37.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 235. — Арк. 1.
- ⁹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1970. — С. 36.
- ⁹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. — К., 1971. — С. 56.
- ⁹² Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 157.
- ⁹³ *Марзеев А. Н.* Записки санитарного врача. — К., 1965. — С. 142, 143.
- ⁹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Т. 3. — С. 257.
- ⁹⁵ *Марзеев А. Н.* Цит. праця. — С. 142—143.
- ⁹⁶ Там само. — С. 151.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 144.
- ⁹⁹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. — Т. 3. — С. 524.
- ¹⁰⁰ *Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980. — С. 284.
- ¹⁰¹ *Каган С. С.* Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год (в кратком изложении) // Здравоохранение УССР в 1944 г.: Сводно-аналитический обзор, составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 г. — К., 1947. — С. 156; Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В 3 т. — Т. 1. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. — К., 1987. — С. 66.
- ¹⁰² *Натрадзе А. Г., Качалов С. Ф.* Материальный ущерб, причиненный здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну // Сов. здравоохранение. — 1946. — № 3. — С. 11, 12.
- ¹⁰³ Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. 1917—1947. — С. 57.
- ¹⁰⁴ *Натрадзе А. Г., Качалов С. Ф.* Цит. праця. — С. 12.
- ¹⁰⁵ *Маковская Н. В.* Деятельность КПСС по восстановлению системы здравоохранения освобожденных районов УССР в годы Великой Отечественной войны (1943—1945 гг.). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1985. — С. 13.

- ¹⁰⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 105.
- ¹⁰⁷ *Каган С. С.* Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 г. // Сов. здравоохранение. — 1947. — № 10/11. — С. 40.
- ¹⁰⁸ *Наградзе А. Г., Качалов С. Ф.* Цит. праця. — С. 20; *Губський І. М., Ткачук В. А.* Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки // Фармацевт. журнал. — 1975. — № 2. — С. 10.
- ¹⁰⁹ *Єна М. Г.* Хіміко-фармацевтична промисловість Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) // Там само. — С. 14—16.
- ¹¹⁰ *Губський І. М.* Аптечна справа в УРСР. — К., 1964. — С. 65.
- ¹¹¹ *Шкляр Б. М.* Мероприяття по ліквідації санітарних наслідків війни і окупації в Дніпропетровській області // Медико-санітарні наслідки війни і заходи по їх ліквідації: Труды второй конференции (17—19 декабря 1946 г.) — М., 1948. — С. 60.
- ¹¹² *Маєвська Н. К.* Медична служба в партизанських загонах. — К., 1985. — С. 90, 91.
- ¹¹³ *Сабуров А. Н.* У друзей одни дороги. — М., 1965. — С. 13.
- ¹¹⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 553.
- ¹¹⁵ *Ларін А. Ф., Маковська Н. В.* Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943—1945 рр.) // УІЖ. — 1980. — № 2. — С. 56.
- ¹¹⁶ Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загартників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 156.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 420. — Арк. 54.
- ¹¹⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 553.
- ¹¹⁹ *Маєвська Н. К.* Цит. праця. — С. 100.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р.-4620. — Оп. 3. — Спр. 321. — Арк. 7.
- ¹²¹ Там само. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 445. — Арк. 27.
- ¹²² Державний архів Черкаської області. — Ф. Р.-80. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 14.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 558. — Арк. 35.
- ¹²⁴ Там само. — Ф. Р.-2. — Оп. 2. — Спр. 2803. — Арк. 67.
- ¹²⁵ Там само. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 563. — Арк. 19.
- ¹²⁶ *Грандо А. А.* Развитие гигиены в Украинской ССР. — К., 1975. — С. 121; Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. — К., 1954. — С. 234.
- ¹²⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 553.
- ¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р.-2. — Оп. 7. — Спр. 1553. — Арк. 46.
- ¹²⁹ *Коваль М. В.* Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР — фронту і тилу (1941—1945 рр.) // УІЖ. — 1975. — № 4. — С. 85.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р.-2. — Оп. 7. — Спр. 557. — Арк. 14.
- ¹³¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 553.
- ¹³² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1360. — Арк. 14.
- ¹³³ Там само. — Арк. 58.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 58 зв. — 61 зв.
- ¹³⁵ Там само. — Арк. 58.
- ¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 372. — Оп. 14. — Спр. 563. — Арк. 78.
- ¹³⁷ *Марзеев А. Н.* Санитарные последствия разрушения городов Украины ... — Т. 1. — С. 125.
- ¹³⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 553.
- ¹³⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / Редкол.: П. Л. Варгатюк та ін. — К., 1970. — С. 677.

- ¹⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / Редкол.: В. І. Петрикін та ін. — К., 1970. — С. 701.
- ¹⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / Редкол.: І. П. Буланій та ін. — К., 1967. — С. 576.
- ¹⁴² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 533.
- ¹⁴³ Подано за: *Марзеев А. Н.* Записки санитарного врача. — С. 151.
- ¹⁴⁴ Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. — Т. 3. — С. 153; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 552.
- ¹⁴⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 561.
- ¹⁴⁶ *Поляков Л. Е.* Цена войны: Демографический аспект. — М., 1985. — С. 29.
- ¹⁴⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 489.
- ¹⁴⁸ Борьба за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945—1953 гг.): Док. и материалы. — М., 1961. — С. 138.
- ¹⁴⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 567.
- ¹⁵⁰ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Гол. ред. І. Ф. Курас, ред. кол.: Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець, В. О. Котигоренко та ін. — Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К.: Генеза, 2003. — Т. 4. — С. 143, 144.
- ¹⁵¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 489, 491.
- ¹⁵² Політична історія України ХХ ст. У 6 т. — Т. 4. — С. 144.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 215.
- ¹⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. — С. 233.
- ¹⁵⁶ Там само. — Т. 2. — С. 306—307, 330.
- ¹⁵⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 215.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Там само. — С. 215, 216.
- ¹⁶⁰ Там само. — С. 216, 552.
- ¹⁶¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: В 3 т. — К., 1969. — Т. 3. — С. 149, 150.
- ¹⁶² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 552.
- ¹⁶³ Там само. — С. 562.
- ¹⁶⁴ Там само. — С. 392.
- ¹⁶⁵ Там само. — С. 561.
- ¹⁶⁶ *Білас І.* Каральні військові підрозділи НКВС—МДБ у боротьбі з ОУН—УПА // Державність. — 1992. — № 4. — С. 48.
- ¹⁶⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 572.
- ¹⁶⁸ *Киричук Ю.* Український національний рух 40—50 років ХХ ст.: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 129, 130.
- ¹⁶⁹ *Литвин В. М.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004. — С. 250, 251.
- ¹⁷⁰ *Льюшин І. І.* ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 87.
- ¹⁷¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 572, 573.
- ¹⁷² *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 18; *Буцко О. В.* Украина—Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С. 70.
- ¹⁷³ *Іванов О. Ф., Іваньков І. О.* Фольксдойче в Україні // Укр. істор. журнал. — 2005. — № 3. — С. 92.
- ¹⁷⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 574.

- ¹⁷⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2. — С. 322.
- ¹⁷⁶ *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Цит. праця. — С. 16.
- ¹⁷⁷ Там само.
- ¹⁷⁸ Подано за: *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 17; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 561.
- ¹⁷⁹ *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Цит. праця. — С. 18; відсотки уточнені авторами.
- ¹⁸⁰ *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Цит. праця. — С. 18.
- ¹⁸¹ Там само. — С. 18, 19, 22.
- ¹⁸² Там само. — С. 23, 24.
- ¹⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1840. — Арк. 99.
- ¹⁸⁴ *Кононенко І. Ф.* Изучение состояния инвалидов Отечественной войны на Украине // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации / Труды второй конференции (17—19 декабря 1946 г.). Т. 2. — М., 1948. — С. 85, 87, 88.
- ¹⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 2.
- ¹⁸⁶ Там само. — Спр. 138. — Арк. 9.
- ¹⁸⁷ *Кононенко І. Ф.* Цит. праця. — С. 84, 89.
- ¹⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 1637. — Арк. 23.
- ¹⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1841. — Арк. 213.
- ¹⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 1637. — Арк. 23.
- ¹⁹¹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 149. — Арк. 15. Принагідно зазначимо, що вже в наступні роки спеціалізовані шпиталі стали основними центрами відновлювального лікування інвалідів війни. Так, упродовж 1946 р. — першої половини 1947 р. у них пройшли курси лікування 113 667 інвалідів й ефективність лікування була досить високою: повністю відновили працездатність 31,7 % інвалідів, частково — 25,3 %, підвищили працездатність — 20,5 % і без змін залишився стан здоров'я лише у 22,5 % (ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 3. — Спр. 138. — Арк. 15).
- ¹⁹² *Кононенко І. Ф.* Цит. праця. — С. 93; Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР: В 3 т. / Под ред. А. Е. Романенко. — Т. 1.: Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. — К., 1987. — С. 254.
- ¹⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 3. — Спр. 294. — Арк. 45.
- ¹⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 915. — Арк. 13.
- ¹⁹⁵ *Гриценко Т. Т.* Піклування партії та уряду про інвалідів Великої Вітчизняної війни та сім'ї фронтовиків у 1943—1945 рр. // Укр. істор. журнал. — 1973. — № 3. — С. 75.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 111.
- ¹⁹⁷ Там само. — Спр. 1840. — Арк. 100.
- ¹⁹⁸ *Иванов Н. Г., Георгиевский А. С., Лобастов О. С.* Советское здравоохранение и военная медицина в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. — Л., 1985. — С. 205.
- ¹⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5487. — Арк. 60.
- ²⁰⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 564, 565.
- ²⁰¹ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Стат. щорічник. — К., 1960. — С. 14.
- ²⁰² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — С. 561.
- ²⁰³ http://inter.ua/uk/programs/info/podrobnosti_week (вечірній випуск від 2 вересня 2010 р. 20.00).
- ²⁰⁴ *Косик В.* Цит. праця. — С. 455.
- ²⁰⁵ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний стат. щорічник. — К.: Статистика, 1972. — С. 9; *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Цит. праця. — С. 24, 25.

М. ДУБИК

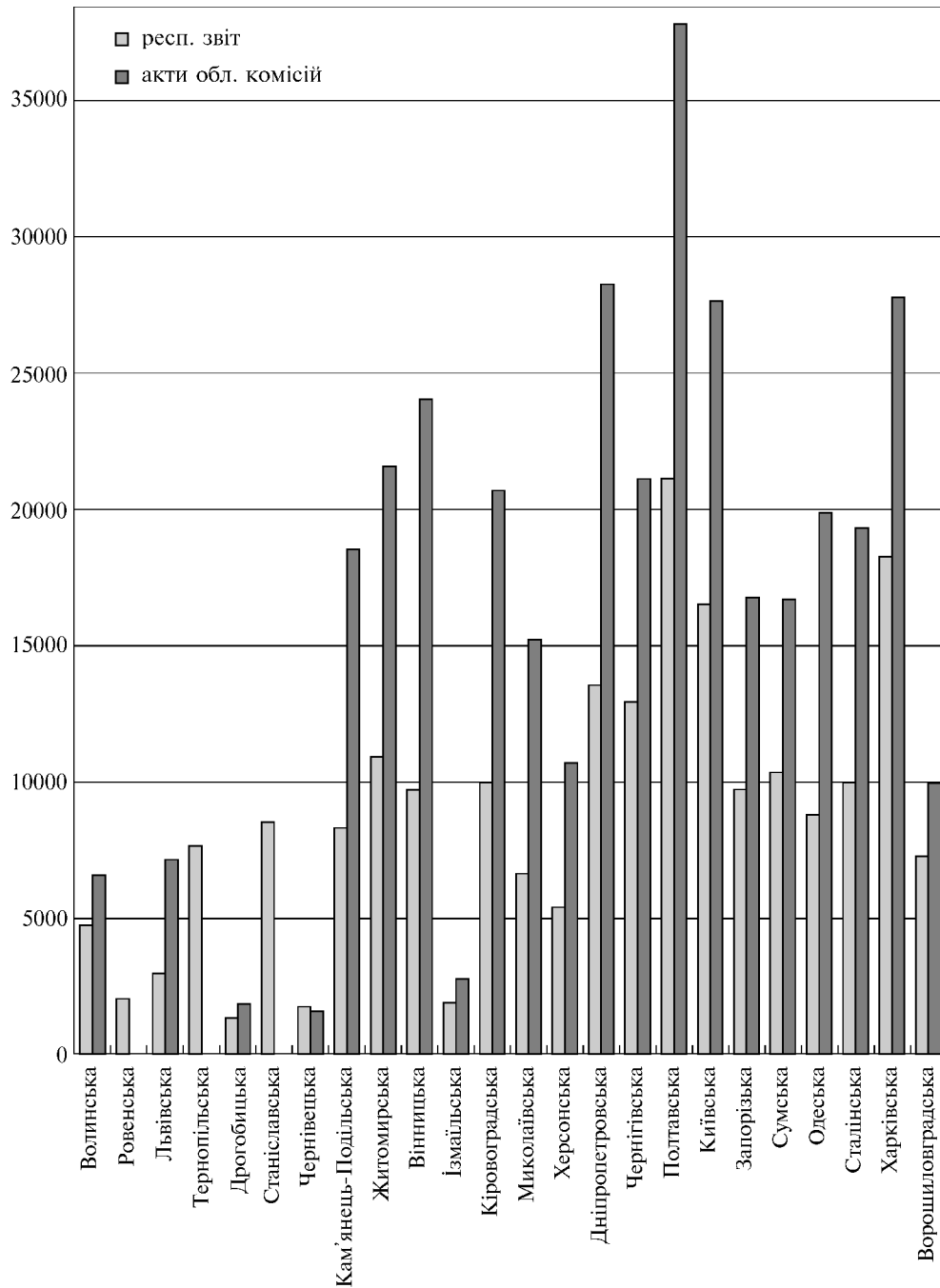
Матеріальні збитки України в Другій світовій війні

У 1945 р. Українська Республіканська комісія сприяння роботі НДК¹ підготувала звіт про підсумки роботи із встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам УРСР. У цьому звіті була названа цифра, яка фігурувала пізніше майже в кожній праці про Другу світову війну, — 285 млрд крб. матеріальних збитків, завданих господарству УРСР, з них державним підприємствам, установам і громадським організаціям союзного значення — 74 279 млн крб., державним підприємствам, установам, громадським організаціям республіки та місцевого підпорядкування, колгоспам і радянським громадянам — 210 730 млн крб. (у діаграмі 1 подаються дані республіканського звіту у розрізі областей відповідно до часу загарбання окупантами), зокрема громадянам — на суму 84,7 млрд крб., колгоспам — 88,1 млрд крб.²

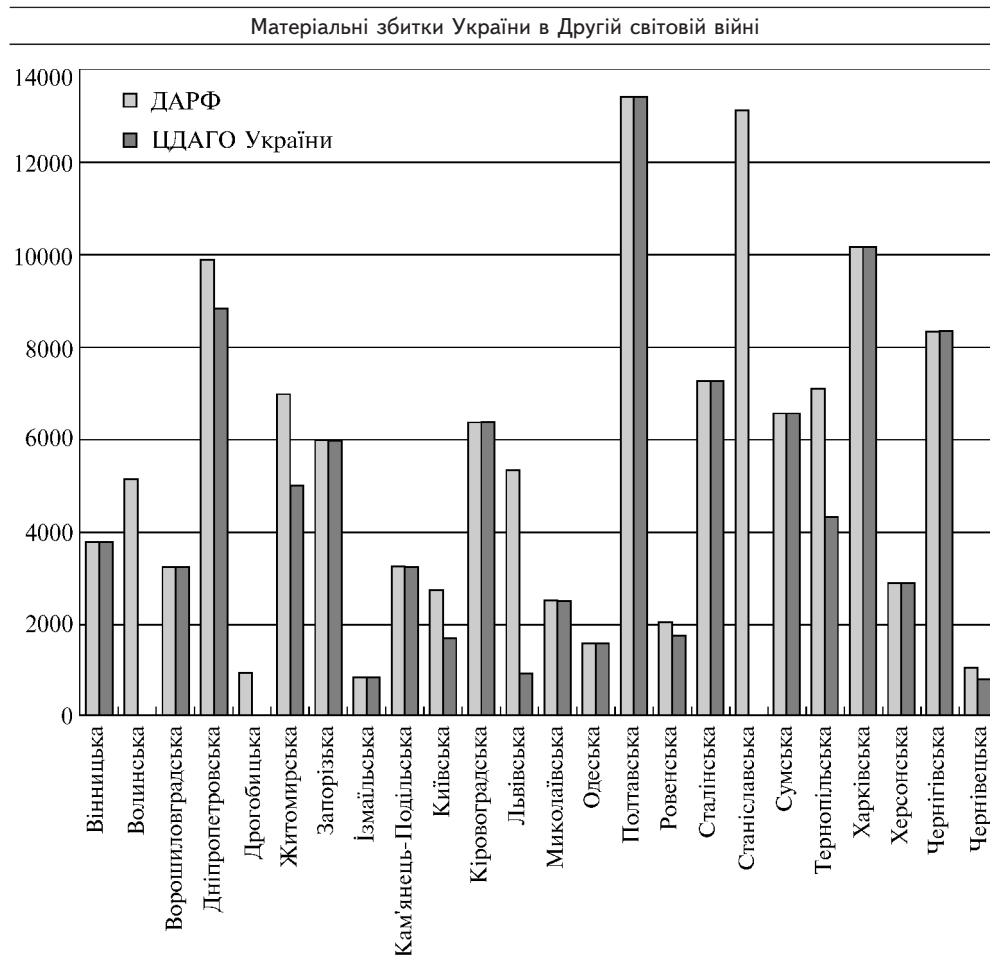
На перший погляд, нібито усе ясно й зрозуміло, але навіть у звіті немає чіткого виокремлення збитків державних підприємств та установ — ці дані подаються разом зі збитками громадських організацій; немає розмежування у розрізі областей між громадянами й колгоспами, підприємствами та установами. Здавалось би, чого простіше — варто лиш звернутись до актів відповідних областей і можна відновити детальну картину матеріальних збитків у всіх можливих розрізах. Але тут починаються складнощі: жоден з актів обласних комісій не надає таких цифр, які фігурують у звіті Республіканської комісії. Так, навіть найвищий серед республіканських даних показник Полтавської області (21 188 млн крб.) не підтверджується актом обласної комісії, котра оцінювала лише збитки колгоспів у 22 807 млн крб., громадян — у 12 946 млн крб.³ Житомирська область визначила цифру матеріальних збитків у 21 596 млн крб. (у республіканському звіті — 10 945 млн крб.⁴), Миколаївська область виставила цифру збитків у 15 247 млн крб. без підприємств республіканського значення (збитки колгоспів становили 12 300 млн крб., громадян — 2505 млн крб.) при тому, що Республіканська комісія оцінила загальні збитки області у 6631 млн крб.⁵ Кам'янець-Подільська область надала цифру у 18 588 млн крб. (колгоспи — 14 970 млн крб. та громадяни — 3186 млн крб.) при республіканській цифрі у 8274 млн крб.⁶

Найбільш суперечливими є дані щодо збитків, яких зазнали громадяни. У звіті про збитки, заподіяні загарбниками економіці та громадянам на території УРСР, датованому 1946 р., в узагальнених даних фігурує цифра,

Розділ 8. Підсумки війни. Меморіалізація пам'яті

Діаграма 1. Збитки, заподіяні державним підприємствам, установам, громадським організаціям республіканського та місцевого підпорядкування, колгоспам і радянським громадянам, усього на суму 210 730 млн крб. (республіканський звіт) та дані актів обласних комісій, у розрізі областей (у мільйонах крб.)⁷.

Діаграма 2. Майнові збитки громадян УРСР у порівнянні даних зі звітів 1945 р. (ЦДАГО України) та 1946 р. (ДАРФ)⁸.

як і в щойно названому документі, — 84 725 млн крб., а у докладних даних у цьому ж звіті стосовно збитків громадян УРСР у розрізі областей фігурує цифра вже у 128 722 млн крб., з яких сума податків, штрафів, контрибуцій становила 2574 млн крб., сума недоотриманої заробітної плати — 2188 млн крб. Майнові збитки на суму 123 523 млн крб. представлені у діаграмі 2 (ДАРФ).

Зведені дані щодо матеріальних збитків Української РСР станом на 1 квітня 1945 р. були направлені головою НДК М. Шверником тодішньому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову. У цих даних загальні збитки республіки оцінені у 353 422 млн крб., у т. ч. колгоспам — 223 254 млн крб., громадянам — 98 038 млн крб., державним підприємствам та установам, кооперативним і громадським організаціям — 32 030 млн крб.⁹ Таким чином, можна констатувати, що збитки державних підприємств, установ, громадських організацій союзного значення тут не були враховані. У цьому документі пред-

ставлено збитки громадян у розрізі областей, які ми наводимо у діаграмі 2 (ЦДАГО України). Одразу впадає в очі, що М. Хрущову було надано статистичні дані про майнові збитки громадян без врахування податків та неотриманих доходів, хоча у розрізі різних видів збитків ці дані фігурують: штрафів, податків — 2681 млн крб. (у звіті 1946 р. — 2574 млн крб.), неотриманої заробітної плати — $109 + 2026 + 1055$ (по окремих позиціях) = 3190 млн крб. (у звіті 1946 р. — 2188 млн крб.).

Отже, якщо враховувати, що у даних, які перебували у розпорядженні М. Хрущова, були відсутні відомості з Волинської, Дрогобицької і Станіславської областей, ми знову виходимо на вже згадану цифру у 128 млрд крб. збитків, завданих громадянам. Побіжне порівняння з документами обласних комісій підтверджує ці дані. Нагадуємо, що одержані М. Хрущовим дані датуються квітнем 1945 р., а відомості, які зберігаються у ДАРФі, — 1946 роком, проте у них фігурують приблизно одні й ті самі цифри. Очевидно, що на стадії формування остаточних даних Української Республіканської комісії показники були істотно занижені, іноді більш як у два рази (лише по збитках Чернівецької області спостерігається незначне завищення показника). Регіональні комісії тоді вже закінчили роботу, тобто часу для суттєвого перегляду даних не було. Одразу спадає на думку, що дані коригувалися вольовим рішенням. У чому була причина такого відчутного заниження даних? Одна із версій — з огляду на масштабні евакуацію та руйнування господарських об'єктів радянськими органами напередодні окупації було вирішено не подавати повні дані про збитки, оскільки на їхній підставі формувалися претензії на відшкодування для Нюрнберзького процесу. За іншою версією — отримані дані по збитках УРСР настільки контрастували із втратами інших республік, передусім РРФСР, що було вирішено занизити їх свідомо до більш коректного рівня. Нагадуємо, що НДК обрахувала загальні збитки СРСР, завдані загарбниками, у 679 млрд крб., таким чином, на долю усіх інших республік, окрім УРСР, припадає сума у 394 млрд крб. Якщо до даних, якими володів М. Хрущов, додати збитки підприємств, установ, громадських організацій союзного значення, представлені у республіканському звіті, відсутні у документі дані по трьох областях (врахуємо тільки збитки громадян за актами обласних комісій), невраховані дані по показниках штрафів та неотриманих доходів, виходимо на цифру **понад 450 млрд крб.** До речі, у даних УРСР не враховувалися збитки Криму (14 346 млн крб.) та Закарпаття (1648 млн крб.). Можна дискутувати щодо цих цифр з огляду на відмінності даних комісій усіх рівнів — починаючи від районних. Наявність прогалів по окремих позиціях стимулювала до їх заповнення не обрахованими, а приблизними даними, що позначилося на остаточних показниках.

За методикою обчислення матеріальних збитків враховувалася довоєнна вартість знищеного або пошкодженого на момент визволення території республіки майна. Вважаємо, що встановлені на регіональному рівні дані більш-менш реально відображають обсяги збитків, спричинених у цілому війною, а не тільки окупацією. Ще раз звернімося до діаграми 1. Впадає в око, що західні області, які найдовше перебували під окупацією, постражда-

ли від неї найменше, а найбільші матеріальні збитки були понесені на сході країни. По-перше, саме тут зосереджувалось осердя промислового комплексу республіки, але зрозуміло, що вагомим чинником стали масштабні знищення напередодні окупації, обсяги проведеної евакуації підприємств та майна, неабиякі знищення промислових об'єктів партизанами¹⁰, що зазвичай ігнорувались у ході підрахування збитків. Не принижуючи масштабів збитків, заподіяних окупантами, які при відступі також застосовували тактику “випаленої землі”, треба також враховувати і вказані чинники, тобто виважено **оцінювати цифри, отримані НДК, як прямі збитки, спричинені війною та викликані воєнними обставинами, значну частину яких було завдано все ж таки окупантами.**

Наведемо такий приклад. В акті про злодіяння загарбників у Запоріжжі, датованому 20 квітня 1944 р., йдеться про знищення через вибухи Дніпровської ГЕС ім. В. Леніна вартістю у 376,126 млн крб.¹¹, причому цей показник вноситься у загальну суму збитків Запорізької області. У звітах інспекторів Економічного штабу “Схід” після окупації Запоріжжя зазначалося, що за винятком підриву середньої частини греблі, інші цехи мали досить незначні пошкодження, на станції були демонтовані 4 турбіни та генератори, а також зруйнована невелика частина високовольтної лінії, судноплавні шлюзи на лівому березі Дніпра залишилися неушкодженими. Німці змогли відновити роботу станції лише з січня 1943 р.¹², але, згідно з тактикою “випаленої землі”, підірвали її перед відступом. Таким чином, завдані окупантами збитки повинні були оцінюватися у набагато менших розмірах, ніж зафіксовано в актах НДК.

Ще сумнішою виглядає справа з обчисленням збитків внаслідок руйнування шахт Донецького басейну. Так, у республіканському звіті вказується, що “загарбники зруйнували та затопили 882 шахти з річною продуктивністю понад 115 млн т вугілля, у т. ч. ім. Леніна, ім. Сталіна, «Ірміно», «Голубівка», ім. ОГПУ, ім. Артема з видобутком понад 1200 тис. т вугілля на рік у кожній”¹³. У звітах експертів Економічного штабу “Схід” підкреслювалося, що цей регіон після його окупації перебував у стані повного занепаду: майже все устаткування було демонтоване та відправлене на Урал, на багатьох шахтах залишилися підривні заряди, а в Сталінській області було підірвано або спалено майже всі шахти та важливі залізничні перегони, тільки 4 рудники могли відносно легко розпочати видобуток вугілля за умови підведення електроенергії¹⁴.

Зіставлення масштабів евакуації та руйнувань, здійснених радянськими органами, й обсягів матеріальних збитків, зафіксованих НДК, залишається завданням для науковців.

У республіканському звіті підкреслювалося, що отримані дані стосуються лише прямих збитків УРСР, до їхньої суми не включалися, за документом, такі втрати, як зниження народного доходу від припинення або скорочення роботи державних підприємств, колгоспів і громадян, вартість незібраного врожаю, воєнні видатки, втрати від уповільнення темпів господарського розвитку республіки внаслідок дій ворога, а також неоціненні втрати, пов'язані із загибеллю мільйонів громадян.

Та у діяльності НДК через низку причин як об'єктивного, так і суб'єктивного, характеру не було враховано ще кілька важливих моментів.

Якщо із сумою завданих збитків підприємствам, установам та іншим об'єктам господарства можна погодитись за умови наведеного тут трактування, оскільки обрахування проводилося шляхом прямого зіставлення того, що було наявним у 1941 р., і того, що залишилося після визволення від окупації, то категорично не можна погодитися із зафіксованими НДК розмірами збитків, завданих громадянам УРСР. До загальної цифри (нагадаємо, що максимальна оцінка сягала 128 722 млн крб.) увійшли лише дані, отримані із заяв громадян за відповідною формою про завдані збитки, тобто тих, хто перебував у 1943—1944 рр. (час інтенсивної роботи НДК) на визволеній території. Зрозуміло, що при такому методі обчислення втрат не були враховані матеріальні збитки громадян, що загинули (близько 4 млн осіб цивільного населення), а також тих, хто перебував у той час на примусових роботах у Райху (2,4 млн осіб) та на фронті. Таким чином, цей показник, на відміну від інших, треба вважати із самого початку неповним. За оцінками НДК, на 1 січня 1941 р. в Українській РСР налічувалося майже 40 966 тис. осіб, на 1 січня 1945 р. — лише 27 382 тис. осіб, тобто різниця сягала 13 584 тис. осіб¹⁵. Таким чином, матеріальні втрати майже третини українських громадян не були враховані у матеріалах НДК (йдеться про не менше як 40—50 млрд крб.).

Для підтвердження значних майнових втрат громадян України порівняємо лише дані про втрати громадянами золотих і срібних виробів, що були оцінені у звіті НДК на суму 93 тис. крб.¹⁶, з даними, отриманими з матеріалів Служби трофеїв Головної каси Райху, до якої направлялися цінні речі, що вилучалися примусово під час арештів, відправки до концтаборів, акцій знищення єврейського населення та інших каральних заходів. Цією службою було зареєстровано із вказівкою на українське походження лише золотих монет на суму 33 тис. райхсмарок (далі — РМ)¹⁷. Загалом обсяг надходжень різних валют з України можна підтвердити на суму понад 660 тис. РМ, дорожчості не оцінювалися, а реєструвалися окремо у штуках або кілограмах. Так, із вказівкою на українське походження зареєстровано не менше 110 кг дорожчостей, а також 588 золотих виробів, понад 7 тис. дорожчих предметів (серед яких 22 скрині зі срібним брухтом загальною вагою у 2501,55 кг)¹⁸.

Одним із важливих інструментів отримання прибутку Райхом та втрат громадян на окупованих територіях були воєнні емісії. У Генеральному губернаторстві ще з 1939 р. до обігу були введені банкноти райхскредиткаси, які були зобов'язаннями цієї каси на виплату райхсмарок, причому у самому Райху вони не були дійсними. Ці банкноти згодом були також розповсюджені у дистрикті "Галичина", губернаторстві "Трансністрія" (на відміну від губернаторств "Бессарабія" та "Буковина", де офіційною валютою був румунський лей (згідно з декретом Антонеску від 19 серпня 1941 р. банкноти райхскредиткаси ставали єдиною валютою¹⁹) у військовій зоні окупації. Якщо до кінця 1940 р. їхній обсяг становив 553 млн РМ, то у листопаді 1943 він сягав

3352 млн РМ²⁰. Загалом таких банкнот, які ще називалися окупаційними марками, не було переведено у готівку на окупованих радянських територіях на суму близько 2,9 млрд РМ, які надійшли до бюджету Райху²¹.

У дистрикті “Галичина” за розпорядженням від 28 серпня 1941 р. в обіг було також введено злоті (грошову одиницю Генерального губернаторства, відому як “краківський злотий”), обмін радянських карбованців та червінців здійснювався у співвідношенні 1 злотий = 5 крб.²² Офіційний курс становив 1 злотий = 1/2 або 0,5 РМ, але впродовж війни він знецінився у 15—20 разів. Якщо восени 1939 р. в обігу перебувало 0,5 млрд злотих, то наприкінці 1944 р. — близько 10 млрд.²³

У райхскомісаріаті “Україна”, де було введено грошову одиницю — т. зв. “окупаційні” карбованці²⁴, емісію розпочато 30 червня 1942 р. (у тогочасних кордонах), з 14 жовтня 1942 р. — у Полтавській, Запорізькій та східних частинах Київської, Дніпропетровської і Миколаївської областей. Офіційний курс становив 1 РМ = 10 крц. Ці карбованці приймалися до сплати тільки на території райхскомісаріату “Україна”. Оскільки платежі здійснювалися через місцеві гроші, а після завершення окупації вони вже не мали ціни, важко з’ясувати наслідки цієї реформи. За даними статистичного відділу райхсбанку, обмін радянських карбованців на “окупаційні” сягав на 25 квітня 1943 р. 2 млрд крб.²⁵

У військовій зоні окупації нова грошова одиниця не вводилася і платіжним засобом залишалися радянські карбованці, причому було заборонено офіційний обмін карбованців та червінців на банкноти райхскредиткаси й “окупаційні” карбованці райхскомісаріату “Україна”, які не приймалися до сплати²⁶, хоча господарські банки військової зони згортали свою діяльність саме через Центральний господарський банк України у Ровно.

Одним із напрямів діяльності банків було вилучення коштовностей і валюти. За спеціальним розпорядженням дорогоцінні метали й валюта підлягали із серпня 1942 р. обов’язковому продажеві банкам, їх використання для розрахунків каралося штрафом або ув’язненням. Наприклад, приховування царського золота у кількості трьох золотих монет та його непродаж банку за вироком Ровенського відділення спеціального суду при генерал-комісарі Волині і Поділля від 21 жовтня 1942 р. було покарано штрафом у розмірі 900 крц. За придбання 1 кг золота банк сплачував на 30 червня 1942 р. 27 840 крц. Обмін золотих монет царської карбівки Чернігівський банк з 1 квітня 1943 р. здійснював у співвідношенні: монети у 5 руб. = 75 крб., монети у 10 руб. = 150 крб.²⁷ Важко визначити обсяги вилучених таким чином дорогоцінних металів та валюти, але цей процес можна оцінювати як окремий канал збільшення капіталу.

Сума штрафів, податків, контрибуцій, яка взагалі не увійшла до остаточних даних НДК, була обрахована у 2574 млн крб. Наголошуємо, що ці дані одержані також із заяв громадян та були далеко не повними у матеріалах НДК. Наприклад, за даними фонду Ради Міністрів України, сума податків, штрафів, контрибуцій становила 2 692 795 тис. крб., 45 933 тис. марок, 195 194 тис. крц., 14 460 тис. злотих, причому, за іншими джерелами, тільки

в Тернопільській області з населення було стягнуто 211 469 258 злотих²⁸. Вирахувати остаточні цифри з наявних джерел не видається можливим.

Серед інших складових матеріальних збитків громадян потрібно назвати примусову працю українських громадян на окупованій території та у Райху.

Загалом на окупованих східних територіях, за даними Економічного штабу "Схід", у березні 1943 р. нараховувалося понад 55 млн осіб, у тому числі у райхскомісаріаті "Україна" — 16,91 млн, у зоні господарської інспекції "Південь" — приблизно 6 млн населення²⁹ (принагідно зауважимо, що господарською інспекцією "Південь" на той момент вже було вивезено до Райху понад 600 тис. осіб, з райхскомісаріату "Україна" — понад 400 тис. осіб). До того ж у цих даних не враховувалася чисельність населення у румунській сфері впливу та дистрикті "Галичина". Таким чином, загальну кількість населення УРСР, що опинилося в окупації, можна рахувати у 30—35 млн осіб, причому основну його частину становили літні люди та діти: більшість чоловіків служили в армії чи виїхали разом з евакуйованими підприємствами на схід.

За республіканським звітом, сума неотриманої заробітної плати становила 2188 млн крб.³⁰, сумований зі звіту М. Хрущову показник сягає 3190 млн крб. (109 млн крб. прибутків, втрачених внаслідок каліцтва або хвороб, спричинених окупантами, 2026 млн крб. прибутків, втрачених внаслідок неможливості займатися своєю професією, 1055 млн крб. прибутків, втрачених членами родин внаслідок загибелі годувальника). Цей показник дуже умовний, оскільки розрахунок проводився з розміру довоєнної заробітної плати на підставі заяв громадян за цим показником. Можна стверджувати, що реальні оцінки мають дати набагато більші цифри.

Якщо обраховувати втрати тих, хто не міг працювати за своєю спеціальністю, то можна взагалі до цього показника зарахувати майже все доросле населення, яке залишилося під окупацією, тобто не менше 15 млн осіб. Коли брати до уваги збитки лише тих, хто працював примусово та безкоштовно, тобто перебував у трудових таборах, у робочих командах на ремонті та будівництві шосейних доріг, залізничних колій, аеродромів, підземних роботах на Донбасі, у таборах примусової праці для євреїв, залучався за пайку хліба працювати на польових роботах, розчистці доріг від снігу тощо, то навіть якщо на окупованій території примусово працювало не більше 1 млн осіб у середньому два роки, розрахунок із середньої заробітної плати 1940 р. у 331 крб. (324 крб. для робітників і 696 крб. для ІТР)³¹ дає цифру майже у 8 млрд крб.

Важливим чинником функціонування воєнної економіки Німеччини стало використання трудових ресурсів України в Третьюму райху. Одразу треба констатувати, що українці, тобто громадяни УРСР, не виділялися в Райху із загальної кількості оstarбайтерів, до того ж вихідці із Західної України вважалися польською робочою силою (кількість громадян УРСР становить близько 50 % від загальної кількості оstarбайтерів). Також важко виокремити громадян УРСР серед радянських військовополонених (оцінюється приблизно у 20 %), тому це питання розглядається у загальному контексті.

Загальна кількість примусових робітників з України, за даними НДК СРСР, становила більше двох мільйонів осіб (за уточненими пізніше даними, разом із Кримом і Закарпаттям вона сягала 2,4 млн осіб)³². Середній час перебування у Німеччині становив два роки. Фактично у великих масштабах вивезення робочої сили здійснювалося з березня 1942 до грудня 1944 р., причому наприкінці окупації це було примусовою евакуацією цивільного населення.

Оскільки розміри заробітної плати у Райху, за оцінками дослідників, значно різняться, їх потрібно диференціювати як за джерелами, так і за категоріями робітників. За даними П. Поляна, оstarбайтери отримували від 1—2 до 3—5 РМ на тиждень, хоча нетто-зарплата сягала 84 РМ за місяць³³. За анкетними листами, які зберігаються у матеріалах НДК СРСР, розмір заробітної плати коливався між 15 і 75 РМ за місяць. М. Коваль наводить дані про заробітну плату українок на заводі, що становила 2—3 РМ за місяць порівняно з 3,5 РМ за день німецьких робітниць³⁴.

На нашу думку, дуже слушним у сенсі оцінок прибутку Райху за рахунок використання праці примусових робітників є дослідження Т. Кучинського з приводу компенсаційних платежів за примусову працю у Третьому райху³⁵, що базується на даних про чисельність примусових іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у той час. Вихідним мотивом для автора було те, що заробітна плата примусових робітників значно відрізнялась від зарплати німецьких робітників, тому його метою було підрахувати отриманий підприємствами додатковий прибуток за рахунок використання дешевої або зовсім безплатної робочої сили, як це було у випадку з працею в'язнів концтаборів. Автор виокремив 7 категорій примусових робітників, умови праці яких відрізнялись, та підрахував у відсотковому співвідношенні додатковий прибуток державної скарбниці Третього райху, підприємств громадського сектору та приватних підприємств. За підрахунками Т. Кучинського, у Райху працювало близько 14—15 млн осіб примусових іноземних робітників, загальний робочий час яких становив понад 21 млн років. Завдяки використанню примусової праці було отримано додатковий прибуток у 16,23 млрд РМ³⁶. Остарбайтери відпрацювали у Третьому райху, з врахуванням змін їхньої чисельності впродовж війни, близько 45 млн місяців, або майже 4 млн років. 35 % оstarбайтерів були зайняті у сільському господарстві, 50 % — у промисловості та 15 % — в інших галузях економіки. Так, тільки в промисловості прибуток від використання праці оstarбайтерів сягнув 2207,688 млн РМ, а загалом він оцінюється у 2904,910 млн РМ³⁷.

Окремою категорією примусових робітників були радянські військовополонені, оскільки вони становили, по суті, рабську силу. За підрахунками Т. Кучинського, прибуток від використання праці радянських військовополонених у Третьому райху сягав 1907,446 млн РМ, разом вони відпрацювали у Райху 1,315 млн років³⁸.

Таким чином, додатковий прибуток Райху тільки за рахунок використання праці примусових робітників та військовополонених з України становить

не менше 1,7 млрд РМ, причому в цій цифрі не враховано ефект використання праці в'язнів концтаборів українського походження та примусових робітників з дистрикту "Галичина". Цей прибуток Райху цілком виправдано можна зарахувати до матеріальних втрат України.

Ще однією складовою визиску остарбайтерів стали т. зв. "заощадження". Із тих малих грошей, що вони отримували за свою працю, остарбайтерам з листопада 1942 р. надавалося право надсилати перекази своїм родичам на батьківщину. Порядок їхньої видачі був дуже складним, до того ж великий обсяг коштів залишився у банках наприкінці окупації. Остарбайтери здійснювали перекази через ощадні картки, у Райху виплата за цими картками була майже неможливою, у разі пересилання карток не сплачувалися відсотки за останні 6 місяців (2,5 %), рідні могли отримати тільки половину з переказаних грошей, друга частина залишалася до повернення остарбайтера³⁹. Картки пересилалися Берлінським бюро Центрального господарського банку до банку в Ровно, де перебувало бюро "Заощадження робітників Сходу". Принагідно також зазначимо, що за ощадні картки остарбайтери сплачували райхсмарки, але отримати в Україні можна було лише карбованці. За даними статистичного відділу Райхсбанку, на кінець 1942 р. фонд заощаджень остарбайтерів становив 32,39 млн крб., на липень 1943 р. — понад 100 млн крб., на жовтень 1944 р. — 191,1 млн крб.⁴⁰, й ці кошти так і не були сплачені вкладникам. Близько половини цієї суми належить до втрат громадян України, які перебували на примусових роботах у Райху.

Які ще моменти є важливими при обрахуванні втрат України внаслідок Другої світової війни? Звертає на себе увагу те, що в матеріалах НДК зовсім не було враховано господарської діяльності окупантів із використання сировинних та людських ресурсів України — йшлося лише про пограбування окупантами наявного майна. Проте результати їхньої діяльності в цьому напрямку також можна зарахувати до матеріальних втрат України, оскільки майже все, що вироблялося на окупованій території, йшло на постачання Вермахту та до Райху.

У харчовій промисловості у липні 1941 р. за розпорядженням Г. Герінга було створено державну монополію — Центральне торговельне товариство "Схід" для заготівлі та збуту сільськогосподарських продуктів і постачання сільського господарства (Zentralhandelsgesellschaft Ost für landwirtschaftlichen Absatz und Bedarf mbH — ZO). Головними завданнями товариства проголошувалися: а) заготівля, перевезення та збут усіх сільськогосподарських продуктів (постачання Вермахту й до Райху); б) управління продовольчими підприємствами; в) забезпечення продовольчих підприємств устаткуванням, сільського господарства — засобами виробництва, сільського населення — споживчими товарами.

В Україні було створено 12 дочірніх компаній з виробництва продовольчих товарів із 130 філіалами. Обіг ZO становив з часу заснування до 31 березня 1944 р. 5,6 млрд РМ, за цей час було заготовлено (загалом на окупованих східних територіях) 9200 тис. т зерна, 662 тис. т м'яса та м'ясних товарів, 950 тис. т насіння олійних культур, 208 тис. т масла, 400 тис. т цукру,

Матеріальні збитки України в Другій світовій війні

2500 тис. т грубих кормів, 3200 тис. т картоплі, 141 тис. т насіння, 1200 тис. т інших с/г продуктів, 1075 млн яєць⁴¹. Вартість вивезеної до Райху з окупованих східних територій продукції обчислювалася приблизно у 700 млн РМ, постачання Вермахту — майже у 1865 млн РМ⁴².

З райхскомісаріату “Україна” та зони господарської інспекції “Південь” було поставлено Вермахту й до Райху упродовж 1941—1944 рр. 5445 т зерна, 381 479 т м’яса, 75 708 т жирів (окрім інших позицій)⁴³. Якщо у звіті Української Республіканської комісії сприяння у роботі НДК обсяги вивезеного зерна названі істотно вищими (7887 тис. т забрано з колгоспів та 9420 тис. т у громадян), то показники жирів та м’яса зазначені набагато нижчими (42,8 тис. т жирів та 13,2 тис. т м’яса та риби, хоча в акті ще були названі обсяги пограбованої худоби).

У харчовій промисловості на території райхскомісаріату “Україна” та господарської інспекції “Південь” працювало майже 12 тис. підприємств, переважну кількість яких становили сепараторні станції (дані представлені у таблиці 1).

Т А Б Л И Ц Я 1

Підприємства харчової промисловості у райхскомісаріаті “Україна” та у зоні господарської інспекції “Південь” (станом на весну 1943 р.)⁴⁴

Вид підприємства	Кількість підприємств	Щоденна продуктивність (у тоннах)
Млини (без малих підприємств зі щоденною продуктивністю до 5 т)	861	20 165
Луцильні млини	84	1675
Хлібозаводи	631	6106
Фабрики виробів з тіста	23	113
Фабрики хлібобулочних виробів тривалого зберігання	6	14
Фабрики ерзац-кофе	34	54
Скотобійні та підприємства м’ясних виробів	120	450
Фабрики м’ясних консервів	9	130
Об’єкти з фасування яєць	91	—
Комбінати птиці	35	—
Молокозаводи	746	—
Сепараторні станції	8758	—
Олійні	2	200
Малі олійні	50	750
Підприємства з обробки фруктів та овочів	31	462
Крохмальні фабрики	7	233 (сирої картоплі)
Цукрові заводи	106	65 000 (обробка буряку)
Пивоварні	21	950 000 гл (на рік)
Спиртові заводи	80	750 000 гл (на рік)
Разом	11 695	

Станом на першу половину 1943 р. в райхскомісаріаті “Україна” та у зоні господарської інспекції “Південь” функціонувало близько 2,5 тис. важливих промислових підприємств (окрім військових об'єктів та підприємств харчової промисловості). У таблиці 2 наведено дані за промисловими галузями й територіальним поділом.

Т А Б Л И Ц Я 2

Кількість найважливіших промислових підприємств в окупованій Україні (крім військових та харчової промисловості) станом на 1-шу половину 1943 р.⁴⁵

Галузі промисловості	Кількість підприємств			
	Райхскомісаріат “Україна”		Госп. інспекція “Південь”	Разом
	на захід від Дніпра	на схід від Дніпра		
Енергопостачання	148	6 (понад 1000 КВт)	39	193
Водопостачання			28	28
Видобуток вугілля	4	—	109	113
Видобуток торфу	164	19	69	252
Інша гірнич промисловість	25	—	17	42
Металургія	248	62	111	421
Хімічна промисловість	137	35	43	215
Текстильна -//-	126	55	47	228
Паперова -//-	16	—	1	17
Шкіряна -//-	124	27	28	179
Виробництво цегли, кераміки, скла	313	21	100	434
Деревообробна промисловість	25 (окрім пилорам)	39	49	113
Тютюнова -//-		3	6	9
Інша -//-	161	—	45	206
Разом	1491	267	692	2450

Одним із головних здобутків видобувної промисловості було забезпечення потреб Райху в марганцевій руді. Якщо з липня до грудня 1941 р. за рахунок постачання з Нікополя вони забезпечувалися на 40 %, у січні—червні 1942 — на 70 %, то з липня до грудня 1942 р. — вже на 128,6 %⁴⁶. Загалом у Нікополі було видобуто за період окупації 1,778 млн т марганцевої руди, з них 660 тис. т руди та 450 тис. т концентрату було транспортовано до Райху⁴⁷. У таблиці 3 наведено показники обсягів виробництва в окупованій Україні видобувної та обробної промисловості, майже все вироблене йшло на постачання Вермахту та Райху, тобто також може бути зарахованим до матеріальних втрат України.

Загалом тільки з райхскомісаріату “Україна” до Райху було транспортовано товарів (разом із сільськогосподарською продукцією) на суму 424,5 млн РМ, загалом з окупованої радянської території у 1941—1943 рр. було вивезено товарів на суму 826,3 млн РМ⁴⁸.

Т А Б Л И Ц Я 3

Обсяги виробництва в окупованій Україні видобувної та обробної промисловості⁴⁹

Вироби	Метричний показник	Виробництво промислової сировини та готових виробів в Україні (райхскомісаріат “Україна” та госп. інспекція “Південь”) з початку окупації до кінця квітня 1943 р.
I. Сировина		
кам’яне вугілля	т	2 858 750
буре вугілля	т	417 697
марганцева руда	т	1 008 359
залізна руда	т	8 671,5
кам’яна сіль	т	62 831
ртуть	т	342
бавовна	т	6500
льоноволокно	т	17 000
папір і картон	т	3000
цемент	т	174 000
цегла	шт.	45 000 000
шкіра	т	2573
II. Готові вироби		
вироби прокату	т	10—15 000
тканини (льон, бавовна, вовна)	м ²	2 120 000
трикотаж	шт.	3 120 000
валянки	пари	150 000
канатно-мотузкові вироби	т	2400
кисень	балони	300 000
мило і миючі засоби	т	3888
сірчана кислота	т	700
покрівельний толь	м ²	535 500
сірники	коробки	181 731
шкіряні ремені до возів	шт.	187 870
сани	шт.	4000
махорка	кг	13 082 600
цигарки	шт.	3 841 814 800

У Трансністрії у травні 1943 р. нараховувалося 994 важливих підприємств (з них 888 харчової промисловості), у т. ч. 54 підприємства — під німецьким управлінням (з них 34 — харчової промисловості)⁵⁰.

У дистрикті “Галичина”, за неповними даними, діяло 14 невеликих підприємств ливарної промисловості, які виробляли чавун для обігрівачів для Вермахту, сірий чавун для запчастин тракторів, арматурний чавун для енергопідприємств та нафтопереробних заводів, 2 підприємства з підвищення якості матеріалів, об’єднаних для забезпечення потреб Вермахту, 15 невеликих підприємств металообробної промисловості, 3 миловарних заводи з

місячною продуктивністю 350 т, лакова фабрика № 1 у Львові (вироблено загалом близько 700 т лаків і фарб) та киснева фабрика у Львові з продуктивністю 20 000 м³ (під опікою Ганса Пределя з Бойтена (Верхня Силезія))⁵¹.

На жаль, дуже важко реконструювати історію діяльності окремих приватних підприємств, які діяли на території України. Часто-густо можна отримати тільки інформацію про розташування фірми чи статутний капітал. Багато німецьких підприємств, що діяли в Україні, були новоствореними та існували недовгий час. З'ясування масштабів їхньої діяльності залишається завданням на майбутнє, якщо це взагалі можливо, враховуючи брак джерельної бази. Проте відомо про діяльність на території України таких великих концернів, як Міттельдойче Штальверке АТ та Райхсверке АТ Г. Герінга (опікували "Дніпросталь", металургійний завод ім. Петровського та коксохімічний завод ім. Калініна, металургійний завод ДСМО, завод ім. Леніна у Дніпропетровську; металургійні заводи ім. Комінтерна I—III, металургійні заводи ім. Карла Лібкнехта та ім. Артема у Нижньодніпровську; металургійний завод у Кам'янському); Фрідріх Крупп АТ, Ессен (фабрики с/г машин у Бердянську, Дніпропетровську, Сімферополі, лісопильні заводи в Орозеві, Шмизі, Києві, Ново-Краматорський завод ім. Леніна, ливарні "Азовсталь", I і II та трубопрокатний завод ім. Куйбишева у Маріуполі), Сіменс-концерн (представництво у Львові, ремонтний завод, кабельно-дротовий завод та завод зі встановлення обладнання у Києві; підприємство з ремонту й виробництва електрообладнання для гірничої галузі у Сталіно); Штальверке Брауншвайг ТОВ (заводи ім. Кайдацького та Детальбуд у Нижньодніпровську, завод у Запоріжжі з професійною школою; "Запоріжсталь", "Дніпросталь"), "Даймлер-Бенц", Берлін (заводи у Дніпропетровську та Новомосковську).

За різноманітними джерелами встановлено присутність на території окупованої України ще майже 30 відомих німецьких фірм, які вже існували на початок війни з Радянським Союзом та створили філії в Україні або дочірні підприємства чи мали під опікою українські підприємства⁵². Окрім того, тут діяла велика кількість дрібних приватних фірм, які виникли у роки війни, але з її завершенням припинили свою діяльність. Однак вони також отримали значний прибуток завдяки поспішній діяльності на окупованих територіях.

Напередодні відходу німецьких військ окупантами здійснювалась евакуація підприємств до тилу. Спочатку їхнє майно вивозилося у західні області, потім — до Генерального губернаторства, а згодом — до Райху. Так, згідно зі звітом про транспортування вантажів з окупованих східних територій за 1943 р., у ході проведення робіт з "роззосередження" у райхскомісаріаті "Україна" та господарській інспекції "Південь" було навантажено та відправлено 7791 вагон із промисловим майном, причому до них було включено велику кількість вагонів із продукцією сільського та лісового господарства, обладнанням Вермахту та ін. На лютий 1944 р. було зареєстровано як ті, що надійшли до Райху, 5451 вагон, з них 1921 вагон — від групи промисловості, 2955 вагонів — від товариства сировини, 325 вагонів тютюнової сировини від групи тютюну, 150 вагонів нафтової продукції через групу нафти, 100 вагонів через центральний склад. Більша частина цього майна надійшла зі Східної України⁵³.

Отже, якщо враховувати наведені фактори, прямі матеріальні збитки України внаслідок Другої світової війни були набагато більшими, ніж обраховані НДК, навіть якщо виводити їх загальну оцінку на підставі актів обласних комісій, не беручи до уваги легендарну цифру 285 млрд крб. Отримання значних прибутків Райхом за рахунок використання сировинних, промислових та людських ресурсів України може й повинно враховуватись у складі її матеріальних втрат внаслідок Другої світової війни. Інша справа, що на сьогодні видається неможливим назвати остаточну цифру цієї складової збитків — внаслідок слабкої збереженості документальних джерел та труднощів з доступом до архівів окремих підприємств.

Свідомо не виводячи остаточну цифру матеріальних втрат з огляду на необхідність виваженого та копіткого аналізу усіх наявних джерел, можна стверджувати, що дане питання залишається дискусійним і потребує подальших наукових досліджень.

¹ Надзвичайна державна комісія із встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР. Створена у листопаді 1942 р., припинила діяльність у червні 1951 р. Регіональні комісії сприяння у роботі НДК різних рівнів діяли у тісній взаємодії та під керівництвом НДК.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы: В 3 т. — Т. 3. — К., 1985. — С. 256—267.

³ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. — К., 1977. — С. 93, 94. Док. датується 29.05.1944 р.

⁴ Советская Украина... — С. 227. Док. датується не раніше квітня 1944 р.

⁵ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Док. и материалы. — Одесса, 1964. — С. 216. Док. датується 23 грудня 1945 р.

⁶ Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. — Львів, 1969. — С. 320. Док. датується 1944 р.

⁷ Советская Украина. — С. 257, 258; дані обласних комісій: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3962; див. також збірники документів окремих областей.

⁸ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 7021. — Оп. 53. — Спр. 291. — Арк. 29; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1845. — Арк. 56.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1845. — Арк. 43—59.

¹⁰ Див., наприклад, рапорт С. Ковпака про результати Карпатського рейду: Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 рр.): Сб. док. и материалов. — Х., 1963. — С. 215—219.

¹¹ Советская Украина... — Т. 2. — К., 1985. — С. 328.

¹² Науменко В.М. Політика Економічного штабу Ост в сфері промисловості на території окупованої України: Дис. ... канд. істор. наук. — Х., 2008. — С. 64—68.

¹³ Советская Украина... — С. 261.

¹⁴ Науменко В.М. Цит. праця. — С. 71.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3962.

¹⁶ Звіт, наданий М. Хрущову // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1845. — Арк. 59.

¹⁷ Курс райхсмарки до карбованця обраховувався у 1941—1944 рр. як 1:10.

¹⁸ Детальніше див.: *Дубик М.* Нацистські трофеї з України: аналіз документальних джерел // Наук. зап.: Зб. праць молодих учених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. — Т. 3. — К., 1999. — С. 598—602.

¹⁹ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України / Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 826.

²⁰ *Eichholtz D.* Geschichte den deutschen Kriegswirtschaft. B. 3: 1943—1945. — Berlin, 1996. — S. 725.

²¹ *Boelcke W. A.* Die Kosten von Hitlers Krieg: Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe in Deutschland 1933—1948. — Paderborn, 1985. — S. 109.

²² ДАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 59. — Спр. 17. — Арк. 150.

²³ *Ветров І.* Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939—1944 рр.) // Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України / Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 775.

²⁴ Для розрізнення цієї валюти у тексті від радянських карбованців далі застосовується скорочення “крб.” для радянських карбованців та скорочення “крц.” для “окупаційних” карбованців.

²⁵ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* “Нацистське золото” з України: У пошуках архівних свідчень. — Вип. 1. — К., 1998. — С. 58.

²⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (далі — ВА-МА). — Bestand RW 31. — Akte 720. — Bl. 10.

²⁷ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* Цит. праця. — С. 54.

²⁸ Там само. — С. 56.

²⁹ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. — Boppard am Rhein, 1991. — S. 519.

³⁰ ДАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 53. — Спр. 291. — Арк. 29.

³¹ Рабочий класс накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1938—1945 гг. — М., 1984. — С. 128.

³² Советская Украина... — С. 257, 453.

³³ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 277, 278.

³⁴ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) — К., 1999. — С. 191.

³⁵ *Kuczynski Th.* Entschädigungsansprüche für Zwangsarbeit im “Dritten Reich” auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen und Gewinne // Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts: Universität Bremen, 1999. — S. 29.

³⁶ Т. Кучинський наводить коефіцієнт співвідношення РМ до ДМ з урахуванням зміни стандарту життя як 1:11,121, що без урахування інфляції 2002—2010 рр. відповідає співвідношенню РМ до євро як 1:5,6885.

³⁷ *Kuczynski Th.* Entschädigungsansprüche... — S. 21, 22.

³⁸ Ebenda. — S. 26.

³⁹ Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-3456. — Оп. 1. — Спр. 475. — Арк. 47, 47зв.

⁴⁰ Bundesarchiv in Berlin. — Bestand R 2501. — Akte 5540. — Bl. 131, 132 Rs.

⁴¹ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.) / Под общ. ред. Е.А. Болтина. — 3-е изд. — М., 1985. — С. 351—353.

⁴² Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 136, 137.

⁴³ Ebenda. — S. 448.

⁴⁴ Ebenda. — S. 458.

⁴⁵ BA-MA. — Bestand RW 31. — Akte 260: Berlin, 6.9.1943.

⁴⁶ *Riedel M.* Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter deutschen Besatzung (1941—1944) // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. — Heft 3/1973. — S. 272.

⁴⁷ Ebenda. — S. 284.

⁴⁸ Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der Zeit des Nationalsozialismus. 2. Teilband: Die Kriegswirtschaft / Hrsg. von W. Steitz. — Darmstadt, 2000. — S. 354.

⁴⁹ BA-MA. — Bestand RW 31. — Akte 260: Berlin, 16.6.43.

⁵⁰ BA-MA. — Bestand RW 31. — Akte 260: Anlage zum Schreiben v. 17.3.44 Chefgruppe W.

⁵¹ Там само. — Akte 972. — Bl. 22—35.

⁵² Детальніше див.: *Дубик М.Г.* Німецькі підприємства в окупованій Україні // Сум. історико-архів. журнал. — 2010. — № 8—9. — С. 205—213.

⁵³ BA-MA. — Bestand RW 31. — Akte 375. — Bl. 100.

В. НАХМАНОВИЧ

Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України

Спроба комплексно висвітлити проблематику, пов'язану з історією Голокосту в Україні, викриває насамперед усі вади, притаманні підходу, що майже сто років тому був проголошений батьком радянської історіографії Михайлом Покровським: “Історія — це політика, перекинута у минуле”. Принцип осучаснення минулого був і залишається проблемою, з якою раз у раз стикається дослідник. І якщо сьогодні ми не змушені вишукувати всюди боротьбу експлуататорів і експлуатованих, то потреба створити національні історії часто-густо призводить до необхідності штучно затискати події загальноєвропейського, ба навіть всесвітнього, масштабу до адміністративних меж державних утворень, яких, до того ж (ані утворень, ані меж), не існувало на момент, коли ці події відбувалися.

Голокост, напевно, є останнім у низці глобальних історичних явищ, що сформували обличчя сучасної Європи, поруч із прийняттям християнства й великим переселенням народів, імперією Карла Великого і хрестовими походами, Ренесансом та Просвітництвом. Усвідомлення тих подій як частини власної і спільної історії є тим лакмусовим папірцем, який визначає приналежність до європейської цивілізації, попри всі географічні потуги й спекуляції. У цьому сенсі для європейської перспективи України вкрай важливо нарешті акцептувати Голокост як частину власної історії. І зробити це не через абстрактне співчуття до долі мільйонів загиблих євреїв, не через показове каяття за співучасть у їхньому знищенні, а саме через глибоке усвідомлення Голокосту як кризи власної цивілізації.

Але для цього треба попередньо змінити парадигму історичного підходу, визнати, що історія України — це не лише історія створення Української держави, а й уся історія існування українського народу та інших народів, що населяли й населяють українські землі, історія, межа у якій лежить не між державним і недержавним існуванням, а між існуванням у європейській та неєвропейських цивілізаціях. З цього погляду нам стане зрозумілим, чому два найстрашніших геноциди, що їх пережила Україна у ХХ ст. — Голодомор і Голокост — викликають різний відгук у наших західних сусідів. Голодомор (як, до речі, і геноцид вірмен) стався поза межами Європи, у державі, що, попри всі свої модернізаторські потуги, ніколи до Європи не належала і не належить до сьогодні (як ніколи не належала і, напевно, не належатиме до неї Туреччина чи, наприклад, Японія). Голокост же був породженням самого осердя Європи, засадничою гуманітарною кризою, навіть не в сенсі

страждань мільйонів безневинних жертв, а в сенсі кризи усього європейського гуманізму.

Щойно викладене не варто розглядати як заклик до відмови від національної історії. Але національна історія має інтегруватися у більш широкий цивілізаційний контекст. Це надасть можливість розглядати масштабні історичні явища, не заганяючи їх за будь-яких умов до прокрустового ложа етнічності чи державності. Водночас збереження національної складової дасть змогу запропонувати той особливий кут зору, що надає можливість не лише виокремити індивідуальне у загальному, а й віднайти нове у самому загальному. Історія України минулого сторіччя надає для цього справді унікальні можливості. Впродовж ста років українські землі та їхнє населення перебували у складі традиційних (Російської та Австро-Угорської) і тоталітарно-репресивних (радянської та нацистської) імперій, а також авторитарних та демократичних східноєвропейських держав (Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини). Українці й інші народи України за цей час набули досвіду національного відродження та асиміляції, інтеграції і визвольної боротьби. Усе це дає підстави українському науковцю порівнювати згадані режими й умови існування за них, ґрунтуючись не лише на власній уяві, а й на безпосередньому досвіді — особистому, родинному, народному. Такого ефекту “відчуття історії у собі”, в усій її багатовимірності та неоднозначності за об’єктивних обставин не здатні досягти наші колеги ані на сході, ані на заході.

Термінологія. Історіографія. Міфологія

Отже, спробуємо знайти український вимір одного з найвизначніших явищ європейської історії ХХ ст. Розпочнемо з термінології. Слово *Голокост*, що потрапило практично до всіх мов, несе виразний слід своєї етимології. Давньогрецьке *όλοκάυ(σ)ος* — буквально “цілком (όλοσ) спалений (καύστος)” — використовується спочатку в грецькій, а потім у латинській (*holocaustum*) Біблії у значенні “жертва всеспалення”. Зазначимо, що слов’янська біблійна традиція також знає цей термін (*олокауст* та *олокаустум*): його було вжито, зокрема, у новгородській Геннадіївській біблії 1499 р. Але саме в англійській мові цей термін вже у Середньовіччі починає вживатись у світських текстах — спочатку в латинському написанні, а згодом набуває сучасної форми (*holocaust*). Він спочатку використовувався на позначення значних масакр, причому вперше (англійськими хроністами ХІІ ст.) — масакр саме єврейських, а у ХХ ст. — геноциду вірмен в Османській імперії та, знов-таки, єврейських погромів часів Громадянської війни. Так само з початку 1940-х років він уживався і щодо нацистського геноциду євреїв, доки згодом, уже в 1960—1970-ті роки, саме ці події не набули значення Голокосту *par excellence*. Ба більше, нацистська практика спалення трупів євреїв та інших жертв у таборах смерті й на окупованих територіях значною мірою повернула цьому термінові його первісне значення, хоча й у конотації поганської, а не юдейської традиції, оскільки остання, як відомо, принципово забороняє людські жертвопринесення.

З одного боку, ця конотація дуже приваблива з погляду філософського та релігійного осмислення Голокосту. Але з другого — використання даного терміна підсвідомо викликає бажання звузити це явище саме до історії фізичного винищення європейських євреїв, залишивши поза увагою як інші форми переслідування, що їх впроваджував нацистський режим, так і загальноісторичний контекст, у якому воно відбувалося. У цьому сенсі єврейські терміни *Шоа* (івр. *Катастрофа*) та, особливо, *Хурбан* (івр. й ід. *Руїна* — термін, що використовує, переважно, ідишистська література) є не просто нейтральнішими, а й набагато більш ємними, хоча їхнє активне впровадження пов'язане насамперед із бажанням уникнути саме поганських алюзій. Нарешті, вживається для визначення цього явища і термін *Катастрофа* (англ., франц. *Catastrophe*, нім. *Katastrophe*) як такий.

Дана термінологія весь час зазнає певної еволюції в бік розширення свого значення. Вперше це відбулося з терміном *Геноцид*. Цей штучний термін, що походить від поєднання грецького *γένος* (рід, плем'я) та латинського *caedo* (убиваю), був запроваджений 1944 р. польським юристом єврейського походження Рафаелем Лемкіним для визначення німецької політики винищення євреїв. Проте сам Р. Лемкін спочатку не розглядав даний термін як ексклюзивний щодо саме одного явища, оскільки ще з 1930-х років прагнув запровадити у міжнародне право аналогічне поняття (тоді йому йшлося про винищення вірмен в Османській імперії). Відтак вже 1948 р. було ухвалено Конвенцію ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”, де цей термін набув загального значення цілеспрямованого знищення різних груп населення ¹.

Подібний процес повільно відбувається і з терміном Голокост. Так, вже існує усталена традиція вживати це слово з великої літери, коли йдеться про долю євреїв під нацистським пануванням, і з малої — щодо інших масових вбивств. Але останнім часом з'явилися й дві нові тенденції. По-перше: вживання терміна Голокост для визначення усієї сукупності нацистських репресій проти різних етнічних, конфесійних, соціальних і політичних спільнот. Дослідники, що до цього вдаються, намагаються у такий спосіб побороти уявлення про винятковість долі євреїв за часів нацизму ². По-друге, використання терміна Голокост як складової конкретних назв інших геноцидів — *Голокост ромів (циган)* (нацистський геноцид щодо циганського населення), *український Голокост* (штучний голод в Україні 1932—1933 рр.). Ця тенденція, навпаки, прагне піднести інші національні трагедії на рівень такої самої історичної винятковості, як і єврейська. Парадокс полягає у тому, що логіка мови вимагає особливої назви для будь-якого виняткового явища. Тому заміна унікальної назви *Голодомор* на “український Голокост”, попри бажання її авторів, знижує, а не підвищує значення трагедії українського народу ³. Розуміння цього, очевидно, спричиняє і намагання ромських провідників віднайти власну назву для трагедії циганського народу (*Пораймос*, *Самударипен*) ⁴. Зауважимо, що, хоча обидві тенденції мають виразно ідеологічний характер, вони підштовхують істориків до подальших досліджень у галузі порівняльного аналізу геноцидів і масових репресій.

Так чи так, термін *Голокост* дедалі більше втрачає своє унікальне значення і вживається, як і Катастрофа, з додатковим визначенням: *єврейський*

Голокост чи *Голокост євреїв*. За цих умов можна очікувати, що його місце посяде, очевидно, термін *Шоа*. Це вже сьогодні відбувається в Ізраїлі та у світовій єврейській спільноті ⁵, а також, наприклад, у Франції, де він набув офіційного визнання (державний *Mémorial de la Shoah* в Парижі тощо). Щодо України, то тут конкурують терміни *Катастрофа євреїв*, *Голокост*, *Голокост євреїв*, *Шоа*, хоча у вузькофаховому середовищі визнаним сьогодні є саме *Голокост* (рос. *Холокост*).

Але проблема не обмежується термінологією. Серед провідних фахівців немає згоди щодо таких засадничих питань, як загальні причини Голокосту, його ідеологічне підґрунтя, загальний зміст тощо. Щоб одразу ввести читача до епіцентру проблематики, запропонуємо зведений аналіз основних підходів до розуміння сутності й причин Голокосту, зроблений провідним ізраїльським дослідником Даном Міхманом ⁶ (табл. 1):

Т А Б Л И Ц Я 1

Автор	Сутність	Періодизація	Причини
Леон Поляков ⁷	Псевдорелігійне переслідування євреїв, що ґрунтується на расових доктринах; знищення як ключовий, але не єдиний аспект.	1935—1945	Сфабрикована расистська релігія, що потребує сатанинського ворога для збудження мас, а також давня особливість європейської історії — ненависть до євреїв.
Джеральд Райтлінгер ⁸	Вбивство євреїв як індивідуумів (особливо східноєвропейських і незаможних).	1935—1945	Гітлер як божевільний антисеміт, що перейшов від боротьби проти “всесвітнього єврейства” до війни проти “євреїв-недолюдей”.
Рауль Гилберг ⁹	Масова руйнація єврейства (винищення як друга стадія).	1933—1945	Самостійно поширювана політика адміністративного апарату сучасної держави; расизм і антисемітизм як тло, а не сутнісний аспект.
Джозеф Тененбаум ¹⁰	Мстива расова ворожість німецького народу, базована на “біологічному” світогляді; як наслідок — схильність до різноманітних форм винищення (аж до вбивства).	Середина XIX ст. — 1945	Расова доктрина та “біологічний” світогляд.
Люсі Давидович ¹¹	Війна як заключна стадія всеохоплюючої європейської боротьби (політики) у сучасну епоху проти єврейської унікальності — у сенсі боротьби супротивників.	Кінець XVIII ст. — 1945 (1933—1945 як заключна стадія)	Реакція на емансипацію євреїв; відмова європейського суспільства прийняти унікальність євреїв як народу (сучасний антисемітизм, спрямований проти східноєвропейського єврейства як квінтесенції юдаїзму).

Продовження табл. 1

Автор	Сутність	Періодизація	Причини
Лені Ягіль ¹²	Катастрофа I (1932—1939) — боротьба проти німецьких євреїв; Катастрофа II (1940—1945) — війна на винищення європейського єврейства.	1932—1945	Расовий антисемітизм як загальне пояснення. У Катастрофі I більшу роль відігравав антисемітизм та його традиційні вияви; у Катастрофі II на перший план висувається расовий аспект, “расова гігієна” та радикальні висновки з них.
Арно Дж. Мейєр ¹³	Масове вбивство євреїв (переважно східноєвропейських); спроба зігнати на них свою злість після провалу фашистської (німецької) контрреволюції, спрямованої проти радикального більшовизму під час Другої світової війни.	1933—1945	Європейська модель перетворення євреїв на цапів-вбивайлів під час священних війн різного ґатунку (починаючи від 1-го Хрестового походу); реакція на більшовизм і ототожнення євреїв з більшовиками (комуністами).
Филип Бюрен ¹⁴	Гітлерівське маніакальне прагнення вбити усіх євреїв (ґеноцид).	1914 (1933)—1945	Антисемітизм як (патологічна) складова расизму набув вибухонебезпечного характеру в особі Гітлера внаслідок поразки Німеччини у Першій світовій війні.
Зигмунд Бауман ¹⁵	Бюрократичне масове вбивство (за винятком діяльності айнзатцгруп) “противника” (наприклад, євреїв), “що мало метою створення довшеного суспільства”.	Конкретна періодизація відсутня (передбачається 1942—1945)	Притаманне модерному часо-ві хворобливе прагнення до “раціональності”; використання медичної моделі “здоров’я” з метою “виполювання” “хворих елементів” суспільства.
ґьоц Алі та Сусанна Гайм ¹⁶	Вбивство європейських євреїв як частина політики знищення (частини) населення з метою соціальної перебудови Німеччини та Європи.	1938—1945	Утопічні цілі “політики модернізації” у Німеччині, реалізовані у контексті німецької територіальної експансії.
ґьоц Алі ¹⁷	Систематичне фізичне винищення європейського єврейства (за винятком вбивств, здійснених айнзатцгрупами) як вторинний наслідок демографічної політики.	1939—1945	Тиск обставин, що виник під час реалізації німецької схеми реорганізації населення Європи; Катастрофа стала можливою внаслідок не ідеології, а практичних концепцій осіб, що відповідали за втілення цієї схеми.

Закінчення табл. 1

Автор	Сутність	Періодизація	Причини
Деніел Дж. Гольд-хаген ¹⁸	Намір “німецького суспільства” у жорстокий спосіб “еліминувати” (піддати гнобленню та фізично знищити) всіх євреїв; Гітлер і нацизм як вияв ширшої “волі німецького народу”.	XIX ст. — 1945; 1933— 1945 як період практичного втілення	“Елімінаційний антисемітизм”, що виник водночас із німецьким націоналізмом і зберігся у німецькій політичній культурі впродовж XIX ст. і перших десятиліть XX ст.
Сол Фридландер ¹⁹	Гітлерівська ідеологічна маячня “вбити єврея” (тобто усіх євреїв) — визначальна риса нацизму.	1933—1945; Поділ на два періоди: (I) переслідування (1933—1939); (II) винищення (1939—1945)	“Рятівний антисемітизм” — особливий, безпрецедентний, “елітарний” різновид антисемітизму; від Гітлера та його найближчого оточення поширився на більші кола внаслідок постійної взаємодії з бюрократією і населенням.
Петер Лонгеріх ²⁰	Постійна, але гнучка ідеологічна мета нацистського руху на чолі з Гітлером, що полягала у знищенні головного ворога німецького народу — (європейських) євреїв; центральна тема в історії Третього райху.	1933—1945; перший період, 1933—1939 (“переслідування”) є передісторією, що готувала ґрунт для політики винищення (1939—1945)	Антисемітизм як основа расистського світогляду; прагнення біологічно “очистити” німецьку націю і побудувати імперію на расових засадах.

На нашу думку, такі розбіжності значною мірою походять від того, що дослідники не розділяють три принципових аспекти цього явища. Їх зручно сформулювати як три окремих питання, на які історик Голокосту має дати відповідь. У свою чергу, ці питання можна співвіднести з поглядом кожної зі сторін класичного голокостного трикутника “жертви — кати — спостерігачі”:

1. Що це було, або “чому нас переслідували”? — сенс і місце Голокосту у загальноісторичному процесі;
2. Як це відбувалося, або “як ми їх вбивали”? — перебіг подій, безпосередньо пов’язаних із переслідуванням та винищенням євреїв;
3. Чому це сталося, або “як ми цьому попустили”? — загальноєвропейські та внутрішньонімецькі обставини, які уможливили Голокост.

Але до того, як ми запропонуємо власні відповіді на ці запитання, окреслимо ще одне поле, до якого мимоволі потрапляє український дослідник Голокосту, — поле національних міфологій, тісно пов’язаних як зі щирими спробами осмислення тих подій, так і з відвертим ідеологічним протистоянням на пострадянському просторі²¹.

Перше місце за впливом посідає пострадянська міфологія. Підкреслимо це визначення, оскільки українська пострадянська міфологія в істотних моментах відрізняється як від класичної радянської, так і від сучасної російської міфології, хоча, звичайно, тісно пов'язана з ними. Пов'язує ці міфології центральне місце, яке посідає в них Велика Вітчизняна війна — подія, що була і залишається трансцендентною метою, сенсом і виправданням усєї історії радянських часів, а також основним мотивом збереження надалі радянської системи. Відмінність між радянською й усіма пострадянськими міфологіями стосується саме теми Голокосту. Радянська міфологія не просто ігнорувала Голокост, а жорстко забороняла й карала будь-які спроби громадськості увічнити пам'ять його жертв. Антисемітизм, як незмінна складова повоєнної радянської політики, був тут навіть не основною причиною. Визнання винятковості трагедії євреїв під час війни порушувало тезу про те, що нацистський терор був спрямований передовсім проти слов'янських народів, які й зазнали наймасштабніших втрат. Жертви мали бути розподілені “справедливо” між усіма “братніми народами Радянського Союзу” відповідно до їхньої частки у складі населення. Логічного розвитку цей підхід набув у сьогоднішній Росії, де минулого року на найвищому рівні було проголошено, що саме РРФСР зазнала найбільших втрат у ході війни і саме зусиллями “росіян” війну було виграно. Очевидно, цей момент є точкою біфуркації, за якою природним шляхом мають нарешті розійтися російський і український пострадянські міфи про Велику Вітчизняну війну.

Але щодо подій Голокосту ці пострадянські міфи мають багато чого спільного. Провідними їх тезами є такі:

саме Радянський Союз як єдиний послідовний противник “німецького фашизму” від початку Великої Вітчизняної війни ніс визвольну місію на всіх окупованих нацистами землях і саме йому мають дякувати євреї, що пережили Катастрофу;

Радянський Союз був узагалі єдиною державою, яка щиро прагнула врятувати євреїв, тоді як усі інші учасники війни в той чи інший спосіб намагалися євреїв знищити, або залишалися байдужими до їхньої долі;

Червона армія врятувала від смерті євреїв, що залишилися живими на окупованій території колишнього СРСР і держав Східної Європи, зокрема у нацистських таборах смерті на території Польщі.

Очевидно, ми маємо справу з намаганням експлуатувати дві особливості сучасного західного суспільства: новітню увагу до теми Голокосту і застарілі ліві симпатії значної частки інтелектуалів. Водночас у такий спосіб перекидається місток до Держави Ізраїль та єврейської спільноти, яка має свою міфологію Катастрофи.

Єврейський історичний міф виходить з концепції народу-жертви, що в усі часи зазнавав невмотивованих переслідувань. Щодо Голокосту він складається з таких тез:

Голокост є закономірним наслідком та апогеєм багатовікового європейського (зокрема християнського) антисемітизму;

Голокост у відомих нам масштабах був би взагалі неможливим без масової підтримки його організаторів з боку неєврейського населення;

масштаби Голокосту на землях Східної Європи, зокрема в Україні, є наслідком “генетичного” антисемітизму місцевого населення і націоналістичних рухів. В Україні він безпосередньо пов’язаний з традиціями погромницького руху XVII—XX ст. і підживлювався антиєврейською ідеологією та практикою “ОУН—УПА” (що б не стояло за цією фантомною сполукою).

Дивним чином ця єврейська міфологія стає вагомою підтримкою для новітньої німецької міфології Голокосту. Її поява цілком зрозуміла з погляду масової психології. Очевидно, суспільна свідомість нездатна тривалий час існувати з постійним комплексом історичної провини. Засобом його позбавлення стає перерозподіл відповідальності за Голокост, що чим далі посідає більше й більше місце поруч з офіційною позицією визнання загальнонімецької провини у нацистських злочинах. Ця нова концепція ґрунтується на двох прийомах:

відведення на задній план провідної ролі саме нацистського Райху у здійсненні Голокосту на окупованих територіях;

перенесення основного акценту на участь в антиєврейських злочинах українських, литовських та інших поліційних підрозділів, а також націоналістичних збройних формувань.

З українського погляду очевидне те, що три зазначені міфології збігаються у своїй антиукраїнській спрямованості, оскільки намагаються покласти головну провину за долю місцевих євреїв на українців взагалі та на їхні політичні й збройні формування зокрема. Це призвело до формування вже у повоєнні часи в еміграційному середовищі українського міфу про Голокост. Після досягнення незалежності він був акцептований значною частиною українського суспільства і включений до загальної міфології українсько-єврейських взаємин. Вона складається з низки тез:

євреї в усі часи виступали на боці поневолювачів України (Польщі, Росії);

з часів більшовицького перевороту євреї були опорою нового режиму, з них складалася непропорційно велика частка партійного, радянського та карального апаратів СРСР, тож вони несуть головну відповідальність за всі злочини комуністичної влади;

у міжвоєнній Польщі євреї не підтримували визвольних змагань українців, а під час приходу Червоної армії 1939 р. радо її зустріли й висловили найвагомішу підтримку новій владі;

українському народові ніколи не був притаманний антисемітизм;

погроми XVII — початку XX ст. були стихійною відповіддю на зловживання євреїв;

основну частку погромів під час Громадянської війни та Визвольних змагань здійснювали неукраїнські сили, а українські провідники, зокрема Симон Петлюра, усіляко намагалися їх припинити;

ОУН—УПА (тут, зазвичай, йдеться про відповідні бандерівські структури) не були антиєврейськими організаціями і жодною мірою не дотичні до винищення євреїв;

місцеве населення всіляко допомагало євреям рятуватися, а роль “української” поліції у реалізації нацистами своїх антиєврейських планів невинувато перебільшено.

Як ми бачимо, національні міфи багато в чому перетинаються з науковими концепціями, хоча, зрозуміло, формулюють свої підходи більш радикально. Щодо українських науковців, то вони від початку опиняються у вкрай не вигідному становищі. З одного боку, вони мають вступати на дуже добре опрацьоване поле як початківці, а з другого — одразу опиняються в ситуації “глухої кругової оборони”. Тому вкрай важливо запропонувати концептуальні підходи, що могли б піднести ситуацію з рівня політичного протистояння на рівень наукової дискусії.

Нацистська ідеологія та єврейське питання

Це питання є, насправді, найскладнішим для дослідників. Дати на нього відповідь означає зрозуміти логіку нацистського геноциду щодо євреїв, що несе у собі подвійну небезпеку суспільно-політичного характеру.

По-перше, як то кажуть, “зрозуміти — означає вибачити”. Спроба зрозуміти логіку єврейської політики III Райху та його очільників, насамперед особисто Гітлера, нерозривно пов'язана з необхідністю відмовитися від патетичної фразеології, якою рясніють й начебто суто академічні праці, зокрема від штампів на кшталт “людиноненависницька ідеологія”, “печерний (чи зоологічний) антисемітизм”, “божевільні ідеї расової вищості” тощо. Очевидно, для пересічного читача спокійний аналіз нацистської ідеології може стати покажчиком того, що цю ідеологію повернуто до кола “прийнятних”, що вона була просто одним із варіантів розвитку людства у минулому сторіччі, ба більше, може стати таким і в майбутньому. Але так само очевидно й інше. Постійне таврування нацистської ідеології здатне викликати і насправді викликає зворотну реакцію, особливо серед молоді, що завжди критично налаштована щодо загальноприйнятих табу.

Існує й інша причина, так би мовити, “конкурентного” характеру. Нацизм був не єдиною у ХХ ст. “людиноненависницькою ідеологією”, а III Райх — не єдиною державою, що впроваджувала у життя “божевільні ідеї”. Різниця полягає у тому, що та, інша, ідеологія вважалася і продовжує вважатися “науковою”, а результати практичної діяльності її adeptів досі пояснюють такими собі “викривленнями”, що начебто спотворили “прекрасну й чисту” ідею. Хоча, насправді, різниця між ними полягає лише в тому, що нацизм як державна ідеологія і практика проіснував лише трохи більше дванадцяти років (з 30 січня 1933 р. до 8 травня 1945 р.) і лише в одній суверенній державі. На відміну від комунізму, він не встиг пустити метастази по всій земній кулі, а офіційне засудження на міжнародному трибуналі досі залишається надійним щепленням від його відродження у будь-якій іншій країні. Звичайно, за

короткий час свого легального і панівного існування нацизм просто не встиг створити той обсяг “наукової” і популярної літератури усіма людськими мовами, який би гарантував йому повноцінне інтелектуальне життя навіть після політичної смерті.

Зазначене підводить нас до нагальної необхідності неупереджено проаналізувати справжній зміст теоретичного нацистського антисемітизму, що мав практичним наслідком винищення третини світового єврейства.

Будь-яку ідеологію можна вивчати у різний спосіб. Можна ігнорувати “сакральні” тексти, апріорі вважаючи їх засобом “припорошення” мізків адептів, і зосередитися винятково на практиці, з якої й намагатися вивести ідеологію, так би мовити, зворотним шляхом. Саме цей метод нині фактично найпоширеніший у вивченні Голокосту, і він подекуди призводить до дивних наслідків, на кшталт т. зв. теорії “функціоналізму”, що, фактично, проголошує весь єврейський геноцид ледве не результатом низки випадкових рішень незалежних одна від одної бюрократичних структур Райху²². Вітчизняний дослідник у зв’язку з цим не може не згадати сумнозвісної теорії щодо “управлінських помилок” та “перегинів на місцях”, за допомогою якої досі намагаються пояснити походження, наприклад, Голодомору 1932—1933 рр.

Але й у не такому крайньому разі, тобто, коли дослідник все ж визнає наявність єдиної волі та єдиної мети у нацистській антиєврейській політиці, просте вивчення послідовності законодавчих і каральних заходів зазвичай не дає можливості піти далі нескладного висновку: нацисти вели брутальну антиєврейську політику, оскільки дуже не любили євреїв. Більше того, такий підхід викликає бажання у сумлінного дослідника додати хоча б якихось раціональних резонів і, наприклад, пов’язати посилення темпів та масштабів винищення євреїв з невдачами Вермахту на Східному фронті²³. Взагалі-то метод виведення ідеології з практики, хоча й загальноприйнятий у марксистській та позитивістській історіографії, дуже просто може призвести до хибних висновків. Це, знов-таки, ми бачимо на прикладі вивчення історії Голодомору, коли його очевидний *наслідок* — геноцид українського етносу — беззастережно розглядають як *наперед поставлену* політичну мету, хоча співвідношення національних і класових резонів у світогляді й політиці радянського керівництва на початку 1930-х років ще потребує окремого дослідження.

Інший метод полягає у тому, щоб вивчати певну ідеологію за комплексом джерел. Таким чином, дослідник припускає, що у її формуванні так чи інакше бере участь більша чи менша кількість осіб, що посідають провідні місця (у даному разі) в нацистській партії. Очевидно, відбір кола таких осіб пов’язаний насамперед із тим, яке місце в їхньому власному ідейному доробкові посідає (знову ж таки, у даному разі) єврейське питання. Природно, що увагу дослідника привернуть передовсім, поряд із Гітлером, Альфред Розенберг з його “Міфом ХХ сторіччя” і Юліус Штрайхер з його “Штюрмером”. Але ж широко відомо, що на Розенберга у партії дивилися як на зарозумілого інтелектуала, а його претензії на місце головного ідеолога недвозначно відкидалися самим Гітлером, який підкреслював, що “наполягає на

тому, що книгу Розенберга «Міф ХХ сторіччя» не варто розглядати як відображення офіційної доктрини партії»²⁴. Що ж до Штрайхера, то хоча він і вихвалявся, що його газета — єдина, яку фюрер читає «від» і «до», сам Гітлер називав дане видання та його антисемітські карикатури «формою порнографії, дозволеної у III Райху», і це визначення було загальновідомим у партійному середовищі²⁵. Самого ж Штрайхера на початку 1940 р. за аморальну поведінку було звільнено з усіх офіційних посад, і до самого кінця він залишався лише головним редактором «Штюрмера», хоча й мав номінальний титул гауляйтера. Безумовно, ми не можемо заперечувати впливу як «Міфу» Розенберга на досить вузькі, так і «Штюрмера» — на набагато ширші кола німецького суспільства. Але розглядати цих двох діячів як таких, що власне *формували* нацистську ідеологію щодо єврейського питання, є, на нашу думку, невиправданим перебільшенням.

На підтримку тези, що єврейська ідеологія у НСДАП мала один центр формування, можна навести той факт, що з єврейського питання жодних принципових дискусій ніколи не виникало.

Тут зробимо певний відступ. Навіть досвідчені дослідники часто зазначають впливу ефекту одночасності. Завжди існує спокуса при аналізі подібних історичних явищ, що існували в один і той самий час, механічно переносити характеристики одного з них на інше, фактично замінюючи порівняння отождоженням. Саме це відбувається у науковому, а ще частіше — суспільному і політичному дискурсі, з нацизмом і сталінізмом. З того факту, що Сталін і Гітлер були політичними сучасниками і (за усталеним уявленням) основними ідейними та воєнними супротивниками, автоматично (а радше — підсвідомо) роблять той висновок, що очолювані ними режими мали однакові системні риси. Насправді ж це було далеко не так. На той момент, коли Гітлер отримав владу у січні 1933 р. (цей цілком легітимний акт, що став результатом перемоги НСДАП на демократичних парламентських виборах, отримав у III Райху гучну назву «націонал-соціалістичної революції»), більшовики вже 16 років керували колишньою Російською імперією, причому понад десять останніх у повністю мирних умовах (якщо вважати закінченням Громадянської війни взяття Владивостока армією Далекосхідної республіки у жовтні 1922 р.). «Ніччю довгих ножів» 30 липня 1934 р. Гітлер ліквідував двовладдя в партії і лише *розпочав* шлях до справжнього тоталітаризму. Практично у той самий час, 1 грудня 1934 р., вбивство Кірова поставило остаточну крапку у можливих внутрішньопартійних дискусіях і ознаменувало *завершення* розбудови Сталініним справді тоталітарної держави. Відтак, якщо вже ми воліємо проводити історичні паралелі, треба порівнювати гітлерівський Райх не зі сталінською, а з ленінською радянською державою, яка поєднувала жорсткий «зовнішній» терор проти населення з відносно широкою внутрішньопартійною демократією.

Можливо, найцікавішим для нас прикладом такої дискусії, що з першого й до останнього дня точилася між керівниками нацистської партії та III Райху, була дискусія щодо майбутньої долі країн і народів Східної Європи, зокрема України. Але з єврейського питання принципових дискусій такого сти-

бу не було ніколи. Суперечки могли точитися довкола другорядних проблем, переважно щодо темпів проведення тих чи інших заходів, залучення до них тих або інших адміністративних і силових структур, доцільності публічного проголошення тих чи інших акцій тощо. Сама ж необхідність послідовної й безжальної боротьби з єврейством сумніву не підлягала ніколи. Адже єврейське питання, як і питання германське (арійське), було однією з двох точок опори, на якій трималася уся нацистська ідеологія. Ці два питання просто не могли обговорюватися в режимі вільної дискусії, на відміну від питання, скажімо, українського чи французького. Українська або французька політики були просто засобами. Засобами забезпечити життєвий простір чи політичне домінування. Германська і єврейська політики були власне метою: позитивною та негативною, відповідно. Будь-яка спроба їхнього критичного перегляду підірвала б самі засади III Райху, позбавила би сенсу всю його внутрішню й зовнішню політику в цілому, знецінила би мільйонні людські жертви та позбавила б виправдання масові злочини, вчинені в його ім'я. Так само у Радянському Союзі можна було до певного моменту дискутувати з приводу, наприклад, майбутньої долі інтелігенції чи дрібної буржуазії, але той, хто наважився би поставити під сумнів абсолютно позитивну оцінку місця та ролі в історії промислового пролетаріату або так само абсолютно негативну оцінку великого капіталу, тим самим автоматично проголосив би себе ворогом самої комуністичної ідеології.

Розуміння цього змушує нас звернутися до того єдиного джерела, з якого виходила вся засаднича ідеологія націонал-соціалізму, до фюрера III Райху Адольфа Гітлера. Але спочатку знову кілька зауважень загального плану.

Перше стосується ролі особистості в історії. Очевидно, що від того, чи вважаємо ми того або іншого видатного діяча керманічем, що веде покірні маси за собою, чи випадковою постаттю, що може бути у будь-який момент замінена іншою, залежатиме наша оцінка ролі Гітлера у формулюванні ідеології та політики нацизму взагалі і щодо єврейського питання зокрема. Оскільки, насправді, ця проблема (з погляду власне історичної науки) належить скоріше до аксіоматичних, тобто тих, що не доводяться на підставі аналізу фактичного матеріалу, а виходять із загальних історіософських позицій автора, ми обмежимося простим формулюванням свого погляду. Отже, ми вважаємо, що людина, яка так чи інакше стає лідером певної людської спільноти, неодмінно має сформулювати певну ідеологію, що буде свідомо прийнята цією спільнотою. Але разом із тим вона мусить мати більше натхнення, тобто її духовна енергія має значно перевищувати енергію інших претендентів на посаду лідера. Тобто, з одного боку, лідер формулює ідеї та веде за собою народ, але, з другого — народ (тобто його критична більшість) свідомий свого вибору і йде за лідером із власної волі. Щодо нашої проблеми це означає, що дослідження ідей, сформульованих таким лідером, має пріоритет перед аналізом ідей будь-яких його соратників чи послідовників.

Дана проблема стосується аналізу власне гітлерівського доробку як такого. Вона має дві складові. На відміну від комунізму, власне нацизм не мав

тривалої інтелектуальної передісторії. Гітлер змушений був стати, так би мовити, водночас і “Марксом”, і “Леніним” свого вчення, тобто, не встигнувши як слід сформулювати основні постулати “нової віри”, він вже мав втілювати їх у життя (хоч задля справедливості визнаємо, що Леніну-практику, зрештою, мало допомогли як марксові, так і його власні “наукові” доробки). Крім того, за своїми особистими характеристиками, тобто за своєю вдачею, освітою, темпераментом, Гітлер якнайменше був теоретиком (як, до речі, і буденним практиком, що радикально різнило його від Сталіна). Це мало прямим наслідком виняткову сумбурність його писань, насамперед головного його твору — “Майн кампф”. Хоча ця сумбурність значно перебільшена дослідниками, які підсвідомо прагнули дискредитувати Гітлера в усіх його проявах — інтелектуальних, політичних, творчих, інтимних тощо. Але не можна заперечувати, що книга, яка видавалася у III Райху найбільшими накладками, є міксом з особистих спогадів, нотаток з історії націонал-соціалістичного руху, критичних замальовок тогочасного соціального ладу, політологічних рецептів, історичних і геополітичних міркувань та релігійно-філософських відкриттів. Цілком очевидно, що якби автор завдав собі клопоту розділити ці сюжети, це значно б полегшило роботу подальших дослідників. Проте, зовсім не очевидно, чи не призвело б це до того, що його праця залишилася б черговою збіркою пересічних мемуарів і дилетантських мудрувань, втративши основну свою принаду, — ефект живого слова. Так чи так, все це дає можливість історикам за бажання або взагалі ігнорувати будь-яку логіку у гітлерівських писаннях, або знаходити її лише там, де вона їм потрібна за концепцією (передовсім це зазвичай стосується геополітичних планів Гітлера). Щодо єврейського та взагалі расового питання, то досі найпоширенішою є характеристика їх як “расової маячні” та “брутального антисемітизму”.

Але якщо все ж таки виходить з того, що сама лише брутальність та маячня не можуть надихати увесь народ упродовж 12-ти років, з яких шість припадають на найжорстокішу в історії війну проти всього світу, то ми змушені будемо знайти у цих поглядах певну логіку. І ця логіка є. Але щоб її збагнути, ми маємо відмовитися від модернізаційного підходу до вивчення історичних процесів. Його головною ознакою і водночас вадою є підсвідоме або навіть свідоме переконання в тому, що люди в усі часи та в усіх країнах повинні мати один спосіб мислення і одне уявлення про світ та місце людини в ньому. Розбіжності ж начебто виходять зі свідомих облуд суспільних провідників, що вводять в оману широкий загал. Насправді ж реальність полягає в тому, що людина (і суспільство) живе саме в тому світі, який собі уявляє, і хоча тривалість існування такого суб'єктивного світу залежить і від адекватності тієї уяви, але ж, з другого боку, досі жодна з цивілізацій не довела безпомилковості саме свого бачення Всесвіту.

Розглянемо спочатку нацистську ідеологію в контексті ідейних процесів, що відбувались у світі впродовж останніх чотирьох сторіч. Криза християнства мала своїм найближчим наслідком Реформацію на Заході та Розкол на Сході. Цим справа не обмежилася, оскільки утвердження релігії праці й особистої відповідальності не вирішувало основної проблеми: шлях вільного

пізнання був так само закритий для адептів Ісуса. Але новий гностичний бунт у вигляді Відродження завершився десь у середині XVII ст. компромісом, згідно з яким церква визнавала право науки на існування, натомість наука відмовлялася від дослідження духовного світу. При цьому відсутність Бога не була доведена науковим дослідженням, а постулювалася як *credo* нової релігії — релігії Розуму, як її було названо під час Французької революції. Цей момент є принциповим: як не парадоксально, в основі науки як цілісного світогляду лежала і досі лежить не знання, а віра. Це треба постійно мати на увазі, коли ми вдаємося до аналізу соціально-політичних концепцій, що їх народив вік Просвітництва.

Звернемося спочатку до трьох універсалістських концепцій: лібералізму (теорії громадянського суспільства), комунізму (теорії класового суспільства) і нацизму (теорії расового суспільства). Усі вони наслідують християнство (альтернативою якому себе проголошують) у двох ключових аспектах: по-перше, вони є месіанськими у тому сенсі, що передбачають своє поширення, а відтак встановлення ідеального суспільного ладу по всьому світі; по-друге, вони пропонують чітку вертикальну ієрархію за віссю “Добро—Зло”. Для лібералізму — це ієрархія суспільств, залежно від ступеня демократії та громадянських свобод. Для комунізму — це ієрархія класів, залежно від їхнього місця у громадському розподілі праці. Для нацизму — це ієрархія рас, залежно від колективного характеру та чистоти крові.

Для порівняння зазначимо, що різного ґатунку націоналістичні ідеології, включно з фашистськими (до них належала й ідеологія українського націоналізму Д. Донцова, що її було взято на озброєння ОУН), є за своєю структурою постсередньовічними — корпоративістськими. Вони поділяють суспільство на соціальні та етнічні групи, між якими існують (мають існувати) або взаємодія (переважно всередині національної спільноти), або конфлікт (між різними національними спільнотами). Але ж зазначені корпорації жодною мірою не перебувають, згідно з цим баченням, у вертикальному зв'язку одна з одною і не створюють іманентної осі “Добро—Зло”. Тобто Добро завжди ототожнено з власною нацією (етносом). Але Зло не має одного довічного носія. Воно ототожнюється з тією (тими) національною спільнотою, яка сьогодні заважає (чи здається, що заважає) повноцінному (державному) існуванню “нашої” нації. Відтак стосунки між народами можуть змінюватися з плином часу і відповідно до конкретних обставин.

Зауважимо, що ознаки, якими послуговуються перелічені ідеології, лише на перший погляд є раціональними. Насправді ж усі вони передбачають довільне етичне навантаження суто об'єктивних властивостей. Але відсутність задекларованої “науковості” не позбавляє ці концепції притаманної їм внутрішньої логіки і певного ступеня адекватності реальному світові, що й зробило їх життєздатними та привабливими для тих чи інших народів.

А як вписується нацизм у багатотисячлітню історію антисемітизму? Тут, знову ж таки, потрібно зробити попередні зауваження. Природно, що історією антисемітизму (як, до речі, і Голокосту) щонайбільше цікавляться автори єврейського походження. Це неминуче справляє певний вплив на їхній підхід, оскільки

висновки дослідника за таких умов обтяжені особистим емоційним сприйняттям проблеми. Це призводить до того, що сам факт переслідування, чи, принаймні, негативного ставлення до євреїв затьмарює досліднику розбіжності в ідеологічному підґрунті таких дій. Зрозуміло, що для пересічної людини, не схильної до зайвого мудрування, байдуже, з якого лиха її ненавидять, переслідують чи вбивають, якщо це відбувається без очевидних для неї підстав. Але зосередженість науковця лише на зовнішньому перебігові подій та відмова від пошуку їхньої сутності значно підважує цінність його роботи.

За таких умов і неєврейські дослідники, що починають перейматися цією проблематикою, мимоволі або пристають на позицію своїх єврейських колег (не в останню чергу виходячи чи із загального співчуття до переслідуваних, чи з абстрактної політкоректності), або навпаки, стають до неї в опозицію і починають шукати тих самих “очевидних підстав” для антисемітизму. Нарешті, усе, знов-таки, перетворюється на змагання міфів про євреїв — чи то одвічних “цапів-відбувайлів”, чи то ворогів усього людства.

Тому зараз спробуємо стисло показати, як змінювалися причини негативного ставлення до євреїв впродовж історії людства (табл. 2).

Ми бачимо, що антисемітизм* типологічно розпадається на два види. У першому немає нічого ексклюзивного, він пов'язаний з процесами, що відбувалися в різні епохи з різними народами. До таких, наприклад, належать:

боротьба з єврейським національно-визвольним рухом в античних імперіях та Великій Британії ХХ ст.;

етноконфесійні конфлікти в різних країнах (у т. ч. в Україні XVII—XX ст.) за умов соціальної та/або державної конкуренції представників відповідних спільнот;

боротьба за володіння Палестиною між арабськими державами й Ізраїлем тощо.

Але є й інший вид антисемітизму: він пов'язує євреїв з певними ідеологіями, що начебто іманентно їм усім властиві та колективними носіями й провідниками яких вони є. І якщо, наприклад, у випадку протистояння за лінією християнство—юдаїзм ми маємо справу зі свідомим вибором певної релігійної спільноти, то новітні спроби *тотального* ототожнення євреїв з тією чи іншою постхристиянською ідеологією є, очевидно, цілком штучними. Проте механізм такого ототожнення є зрозумілим і ґрунтується на суб'єктивному баченні людства, винятково як сукупності народів, ігноруючи процеси стратифікації та атомізації етнічних і конфесійних спільнот.

Зрозуміло, що в свідомості пересічних учасників тих або інших конфліктів ставлення до євреїв зазвичай не обмежується одним якимось підходом. Те, що ми здатні виокремити на рівні теорії, на практичному рівні переплітається у спільний негативний образ ворога. Одні резони підживлюють інші, що, своєю

* Ми й надалі будемо вживати цей звичний термін. Хоча насправді він був штучно створений лише у ХІХ ст. німецьким публіцистом Вільгельмом Марром і його використання вже саме по собі затьмарює різницю між по-різному вмотивованим негативним ставленням до євреїв.

чергою, живить усталення антиєврейських стереотипів. Але навіть на такому тлі очевидно є унікальність нацистського антисемітизму, що не просто увібрав чимало рис своїх попередників, а й перетворив їх на якісно новий продукт.

Т А Б Л И Ц Я 2

Носії	Зміст
Держава Селевкідів та Римська імперія	— боротьба поганства з єдинобожжям; — боротьба з прагненнями національної незалежності (повстання Маккавеїв, II ст. до н.е.; повстання в Іудеї, I ст.; повстання Бар-Кохби, II ст.).
Християнство та держави християнського світу	— змагання за визнання єдино істинного одкровення і Завіту; — боротьба з юдеями (релігійною спільнотою), а не з євреями (етнічною спільнотою). Головна мета — вихрещення, а не винищення.
Теоретики комунізму і соціалізму XIX ст., у т. ч. українські (Драгоманов та ін.)	— євреї — носії ліберальних “капіталістичних” цінностей та лідери ліберального суспільства; — євреї — традиційні визискувачі народних мас, серед яких вони мешкають.
Релігійні (національно-релігійні) та соціальні (національно-соціальні) повстанські (повстансько-визвольні) рухи в Україні нової доби (Хмельниччина, Гайдамаччина, погромницькі рухи XIX — поч. XX ст.)	— відсутність специфічної антиєврейської ідеології (запозичення традиційної християнської або соціалістичної); — поєднання з такою ж боротьбою з іншими релігійними або соціальними спільнотами; — територіальна обмеженість (мета — очистити “свою” територію).
Праві інтелектуали XIX—XX ст.	— єврейський таємний уряд править світом; — євреї посідають місце в елітах національних держав, у яких вони мешкають.
Держави та народи (у т. ч. українці) Східної Європи 1918—1940-х рр.	— євреї — колективні носії комуністичної ідеології.
Націоналістичні (національно-визвольні, фашистські) рухи новітньої доби, у т. ч. ОУН	— євреї — один з ворожих народів; — територіальна обмеженість (мета — очистити територію власної держави); — можливість відмови від антиєврейської ідеології та практики за умов зміни реально-історичних обставин.
Західні держави 1920—1940-х рр.	— небажання масового допуску біженців на власну територію; — небажання вступати у конфлікт з арабським світом в умовах єврейсько-арабської боротьби за Палестину.
Повоєнний Радянський Союз, західні ліві інтелектуали	— сіонізм — провідна сила імперіалізму та фашизму.
Сучасні арабські та взагалі ісламські держави й рухи	— головний ворог — сіонізм та Ізраїль, що окупує палестинські землі.

Перед читачем гітлерівської “Майн кампф” послідовно розкривається образ єврея, що є зосередженням усіх негативних якостей, як особистість і як частина певної расової спільноти, як творець одразу всіх ворожих арійським цінностям ідеологій: юдаїзму, християнства, комунізму та лібералізму. Єврей, на думку Гітлера, є не просто носієм земного зла, він є уособленням зла трансцендентного, а відтак це покладає особливу місію на його супротивника.

“Коли я став глибше вивчати всю роль єврейського народу у всесвітній історії, — писав він, — у мене одного разу раптом знов промайнула думка, що, можливо, несповідимі долі з причин, що нам, бідним людям, залишаються ще невідомими, усе-таки наперед визначили остаточну перемогу саме цьому маленькому народові.

Може бути, цьому народові, що споконвічно живе на цій землі, все ж таки в нагороду дістанеться вся земля?

Чи маємо ми об'єктивне право боротися за самозбереження, чи це право має лише суб'єктивне обґрунтування?

Коли я остаточно заглибився у вивчення марксизму і зі спокійною ясністю підбив підсумок діяльності єврейського народу, доля сама надала мені свою відповідь...

Якби єврею... вдалося здобути перемогу над народами світу, його корона стала би вінком на могилі всього людства. Тоді наша планета, як було з нею мільйони років тому, носилася б в ефірі, знову безлюдна і порожня... Нині я упевнений, що дію цілком у дусі Творця всемогутнього: борючись за знищення єврейства, я борюся за справу Божу”²⁶.

Ці слова, що неодноразово були повторювані Гітлером, можна було б вважати за публіцистичне перебільшення, якби їхній автор послідовно не втілював в життя таке бачення світу. Це могло б також залишитися маячною дрібною політикою, якби Гітлер не став фюрером однієї з найпотужніших держав світу і в той чи інший спосіб не залучив до виконання своєї програми мільйони німців, і не лише їх. Відтак ми мусимо приділити більше уваги його теоріям. У пошуках історичних аналогів ми не здатні знайти нічого поза межами Біблії. Саме там з'являється споконвічний та беззастережний ворог євреїв — народ амалікетян, що його назвав “початком народів” (4 М 24.20) антигерой єврейського Святого Письма пророк Валаам. Амалекитяни, нащадки Ісава (1 М 36.12), брата-антагоніста Якова, без жодних підстав нападають на євреїв під час їх переходу через пустелю (2 М 17.8). Саме після цього було сказано Богом: “... зітру Я пам'ять Амаликову з-під неба” (2 М 17.14). За єврейською традицією, з цього ж народу походить й інший заклятий ворог євреїв — Аман, біблійний попередник Гітлера, що намагався знищити Божий народ за часів царя Ахашвероша (Ест.). У ієрархії народів, що її вибудовує юдейське бачення історії, саме Амаликові належить місце споконвічного, принципового і беззастережного ворога євреїв ²⁷.

Донедавна ми знали про Амаліка лише за єврейськими джерелами. Але ХХ ст. “подарувало” нагоду безпосередньо познайомитися з цим ворогом вибраного народу. Герцен свого часу назвав російського імператора Мико-

лу І “Чингізханом з телеграфом”. Гітлер був самим Аманом з газовими камерами. На рівні сучасної науки це, зрозуміло, можна вважати лише метафорою. Але розгляд питань, пов’язаних з нацистським антисемітизмом і Голокостом, спонукає нас до висновку щодо неможливості дати відповідне пояснення цим явищам у межах позитивного історіописання ²⁸.

Єврейська політика нацистів: напрями, виконавці, періодизація, результати

Фактичний перебіг подій, пов’язаних з Голокостом, є найбільш дослідженим у світовій та вітчизняній історіографії*. З цього не випливає, що не залишилося жодних “білих плям”. Очевидно, для дослідників локальних (не лише у географічному, а й у тематичному сенсі) проблем, у т. ч. (якщо не передусім) вітчизняних, залишається великий простір для роботи. Але це дає нам змогу зупинитися все ж на найбільш концептуальних і проблемних моментах цієї трагедії. Отже, надалі ми свідомо відмовляємося від викладення хронології подій як такої, хоча певні аспекти загальної періодизації Голокосту знайдуть відображення і в нашій розвідці.

На перший погляд, єврейська політика Райху мала мозаїчний характер. Різноманітні, почасти не узгоджені, заходи, конкуренція відомств, хитання в бік то посилення, то пом’якшення тощо. Щоб знайти (але не винайти) в усьому цьому логіку, треба усвідомити, що ж було кінцевою метою нацистської політики? А нею була розбудова т. зв. “Нового порядку”, спочатку в Європі, а потім — по всьому світу. Суттю цього порядку було впровадження “арійських” цивілізаційних цінностей (що б це не означало) під проводом “арійсь-

* Назвемо лише деякі загальні роботи (енциклопедії, довідники, монографії, підручники для вишів), видані за останні 20 років українською та російською мовами, а відтак найбільш доступні для вітчизняних дослідників: а) історія Голокосту в цілому: Холокост: Енциклопедія / Ред. У. Лакер, соред. Ю.Т. Баумель; Пер. с англ. — М.: Рос. полит. енциклопедия (РОССПЭН), 2005 (далі — Холокост: Енциклопедія). — 808 с., ил., карты; Катастрофа европейского еврейства: В 7 ч. / Ред. Д. Михман и др., Пер. с ивр. — Тель-Авив: Изд-во Открыт. ун-та, 1995—2000; б) історія Голокосту на теренах СРСР: Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Ред. И. Альтман. — М.: РОССПЭН; Научно-просвет. центр “Холокост”, 2009. — 1144 с.; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти: Холокост в СССР (1941—1945 гг.). — М.: Фонд “Ковчег”, 2002. — 543 с.; *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941—1945): Т. 1/2. / [Пер. с англ.] — Днепропетровск; М.: Центр “Ткума”; Центр “Холокост”, 2007. — 816 с., карты; в) історія Голокосту на українських землях: *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. — К.: Еврейс. совет Украины, 2000. — 224 с.; *Его же.* Катастрофа украинского еврейства 1941—1944 гг.: Энциклопед. справочник. — Х.: “Каравелла”, 2001. — 376 с.; *Его же.* Хроника Холокоста в Украине 1941—1944 гг. — Днепропетровск; Запорожье: Центр “Ткума”; “Премьер”, 2004. — 208 с.; *Левитас Ф.* Евреї України в роки Другої світової війни. — К.: “Вирій”, 1997. — 272 с.; Катастрофа та опір українського єврейства (1941—1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С.Я. Елисаветський. — К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1999. — 424 с.

кої” ж раси, очоленої націонал-соціалістичною партією та її фюрером. Для досягнення даної мети було необхідно подолати спротив сили, що “була” основним цивілізаційним ворогом “арійства”, — євреїв. Дуже важливим є той факт, що ворогом були не просто євреї (*Juden*) як особистості, як народ чи навіть як певна цивілізація. Ворогом було “єврейство” (*Judentum*) як метафізична ідея, як носій певних позачасових цінностей, що начебто були втілені (свідомо, на думку Гітлера) у таких різних цивілізаційних проектах, як європейське християнство, західний лібералізм та російський комунізм.

Отже, загальною метою нацистської політики в цьому питанні було подолання єврейства в усіх його проявах: духовному, біологічному, економічному, нарешті — фізичному. Ця мета не змінювалась упродовж перебування Гітлера при владі. Змінювалися конкретні засоби, але в цьому немає нічого дивного. Попри всі намагання представити його божевільним блазнем, персонажем якогось чорного фарсу, Гітлер був практичним політиком* і, до певного моменту, політиком вельми вдалим. А відтак він добре розумів провідну максиму, сформульовану його великим попередником, райхсканцлером Отто фон Бісмарком: “Політика є мистецтвом можливого”. Це добре видно на прикладі зовнішньої політики Гітлера, яку ніхто з дослідників не характеризує як божевільну, хоча саме вона призвела до краху його самого та створений ним Райх. По-перше, всі її кінцеві завдання окреслено у тому самому творі, що й завдання політики єврейської, — “Майн кампф”. По-друге, до втілення їх у життя Гітлер йшов поступово і, напевне, йшов би ще довше, якби не логіка подій, що змусила його вступити у війну, шансів виграти яку в нього не було від початку. Ще менше шансів, насправді, у нього було виграти війну з єврейством, але прорахунки метафізичні не настільки очевидні в нашому матеріальному світі.

Таким чином, при аналізі єврейської політики III Райху, тобто власне змісту Голокосту, головною методологічною посилкою буде диференціація:

- а) загальної мети цієї політики;
- б) способів, якими намагалися досягти цієї мети у той чи інший період;
- в) конкретних заходів, спрямованих на її реалізацію.

Як зазначалось, мета єврейської політики нацистів залишалася незмінною від самого початку їх панування. Для її більш повного розуміння наведемо фрагмент діалогу між Гітлером і Германом Раушнінгом у першій половині 30-х років.

“— ... Чи знаєте Ви, якою є роль євреїв у глибинній боротьбі за нову історичну добу?”

---

* Сам він, до речі, розрізняв ролі вождя і політика, вважаючи, що “завдання вождя, який створює нову програму, полягає не в тому, щоб з усіх боків зважати на здійсненність цієї програми у кожний поточний момент, а в тому, щоб найясніше продемонструвати саму її сутність. Це означає, що такий діяч має більше думати про саму мету, ніж про шлях до цієї мети.

Завдання ж утілення цієї мети в життя є завданням політика. Перший у своєму мисленні керується переважно ідеями вічних істин; другий у своїй дії керується переважно резонами практичної дійсності” (*Гітлер А. Моя боротьба. — Х., 2003. — С. 209.*)

Я [тобто Раушнінг. — В.Н.] відказав, що навряд чи можу це собі уявити.
— Два народи не можуть бути обраними одночасно. Сьогодні ми — народ Божий. Ви розумієте, про що йдеться?

Я відповів, що це, вочевидь, варто розуміти як символ.

— Ні, це повсякденна реальність, що не підлягає будь-якому тлумаченню. Два світи постали на двобій! Люди Бога і люди Сатани!”²⁹.

Очевидно, за такого бачення світу у провідників Райху не залишалося вибору щодо кінцевої мети єврейської політики. Але щодо способів, то тут можна провести досить чітку межу між двома принципово різними етапами антиєврейської політики нацистів. Якщо на першому етапі головною метою було витіснення євреїв із Німецького райху, то на другому — їх фізичне винищення на всіх територіях, що опинилися під його владою. Ще 6 лютого 1939 р. райхсміністр економіки Вальтер Функ у відомчому циркулярі щодо засобів проведення т. зв. *Entjudung* (буквально “деєврейзація”), тобто політики, спрямованої на звільнення німецької економіки від єврейського впливу, зазначав, що “виїзд євреїв з Німеччини є головною метою усіх охоронних заходів націонал-соціалістичної держави і необхідно сприяти будь-яким крокам у цьому напрямі та вітати їх”³⁰. Але вже за тиждень до цього, 30 січня 1939 р., А. Гітлер у своїй широковідомій промові у Райхстазі з нагоди 6-ї річниці його призначення райхсканцлером заявив: “Сьогодні я хочу виступити як пророк: якщо міжнародному фінансовому єврейству* в Європі та за її межами вдасться втягнути народи у світову війну, то наслідком буде не більшовизація планети і не перемога єврейства, а знищення єврейської раси в Європі”³¹.

На початку 1939 р. гітлерове “пророцтво” насправді варто було розглядати як чіткий план дій: як щодо початку світової війни, так і щодо майбутньої долі європейських євреїв. Хоча до війни залишалося ще півроку, а до перших “єврейських акцій” — більше двох років, але слово було вимовлене.

Так чи так, на обох етапах нацистська політика щодо євреїв включала певну низку різноманітних заходів, що розрізнялися: а) за напрямками та б) виконавцями, в) у часі та г) просторі. Різні комбінації цих складових і продукували ту саму мозаїку, логіку якої дослідники не завжди простежують. Тотальне фізичне винищення було хоча й найбільш радикальним і брутальним, але не єдиним способом реалізації цієї політики, навіть на її другому етапі. Більше того, воно, насправді, не було й “остаточним” засобом**, оскільки навіть повне зникнення євреїв не гарантувало автоматичного позбавлення “єврейської” духовної спадщини (у нацистському розумінні).

Отже, єврейська політика, крім фізичного винищення, проводилася у таких напрямах:

* *Internationalen Finanzjudentum*. Принагідно зазначимо, що в Радянському Союзі у цьому випадку використали б вираз “міжнародний єврейський капітал”. Очевидною є різниця расового та класового мислення.

** *Endlösung der Judenfrage* — остаточне розв’язання єврейського питання — термін, яким нацисти визначали свою єврейську політику “звільнення Європи від єврейства”. Зазвичай під ним розуміють саме тотальне винищення євреїв.

1) пропагандистський: систематична публікація в німецькій та окупаційній пресі (а також на радіо й у кіно) централізовано підготовлених матеріалів, що з усіх боків “викривали” “шкідницьку” діяльність євреїв та їх “зловісну” роль в історії. Ці функції було покладено на Міністерство народної освіти й пропаганди (Й. Геббельс) та Управління пропаганди Вермахту³²;

2) науково-дослідний: історичні, расові, етнологічні, антропологічні дослідження, а також збір єврейських (у найширшому розумінні, тобто будь-яким чином пов'язаних з євреями) книг, рукописів, документів, предметів культури для їх подальшого вивчення. Цим опікувалися: заснований Й. Геббельсом Інститут з вивчення єврейського питання (*Institut zum Studium der Judenfrage*) у Берліні, підпорядковані А. Розенбергові Оперативний штаб та Інститут дослідження єврейського питання (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*) у Франкфурті-на-Майні, а також VII управління РСГА³³ та інші установи більш широкої спеціалізації;

3) цивільно-правовий*, забезпечення якого покладалося головним чином на Міністерство внутрішніх справ (В. Фрік, Г. Гімлер) і Головне управління імперської безпеки (РСГА) (Р. Гайдріх, Е. Кальтенбрунер):

формальне визначення “єврея”, згідно з його походженням, сімейним станом, належністю до релігійної громади. Зазначимо, що диференційоване ставлення до різних категорій євреїв (зокрема до т. зв. *Mischlinge* — метисів) не впроваджувалося на окупованих територіях Східної Європи, тобто там, де мешкала переважна частина європейських євреїв;

зазначення “єврейства” в особистих документах (штамп “J” — *Jude*);

зобов'язання взяти додаткове виразно “єврейське” ім'я (“Ізраїль” або “Сара”, відповідно, для всіх чоловіків та жінок);

зобов'язання носити зовнішню відзнаку (зазвичай, жовту шестикутну зірку**);

позбавлення громадянства (німецькі євреї вважалися лише підданими Райху);

примусовий вступ до т. зв. Імперського об'єднання євреїв у Німеччині;

заборона брати шлюб або перебувати у позашлюбних стосунках з “арійцями”;

виведення за межі судової юрисдикції, тобто передача під пряму юрисдикцію гестапо³⁴;

4) соціально-економічний, яким опікувалися: Генеральний уповноважений з чотирирічного плану Г. Герінг та підпорядкований йому Генеральний штаб “Ост”,

* Ці заходи (а також значну частину заходів соціально-економічного спрямування) було унормовано на законодавчому рівні т. зв. Нюрнберзькими законами 1935 р. (Закон про громадянина Райху та Закон про захист німецької крові та німецької честі) й 13 додатковими розпорядженнями до них, ухваленими в 1935—1943 рр.

** Шестикутна зірка (гексаграма) — поширений у різні часи містичний символ. За середньовіччя набула значення одного з традиційних єврейських символів. Назву — Зірка Давида або Щит Давида (івр. *Маген-Давид*) — отримала відповідно до легенд, згідно з якими її було зображено на щитах воїнів давньоєврейського царя Давида.

Міністерство економіки (Я. Шахт, Г. Герінг, В. Функ), Райхсбанк (Я. Шахт, В. Функ), Міністерство окупованих східних територій (А. Розенберг) тощо:

заборона на економічні відносини з арійцями (торгівля, особистий на-йом, лікування);

загальна заборона на державну службу, викладання, наукову роботу, роботу в галузях юриспруденції, лікування, культури, освіти тощо;

заборона участі в комерційних фірмах;

конфіскація майна, у т. ч. методом т. зв. “штрафів” і “контрибуцій”^{*};

примусове переселення до т. зв. гетто — закритих єврейських кварта-лів, з яких був заборонений вільний вихід;

примус до праці за призначенням німецької влади, у т. ч. з утриманням у спеціальних єврейських таборах примусової праці³⁵.

Перераховані заходи (за винятком переселення до гетто й таборів приму-сової праці) у тій чи іншій формі застосовувалися на всіх територіях, підвладних Райхові. Принципова різниця між їх запровадженням на теренах Старого Рай-ху^{**} та на завойованих територіях полягала в тому, що на німецьких землях во-ни вводилися поступово, а на наново приєднаних і окупованих — практично відразу. Ба більше, наприклад, у Старому Райхові євреїв було виведено з-під дії судової юрисдикції лише влітку 1943 р. (13-м розпорядженням до Закону про громадянина Райху), а на окупованих територіях вони від початку перебували у сфері виняткової компетенції поліції (причому німецької, а не місцевої).

Останнім і найбільш катастрофічним напрямом нацистської політики бу-ло, як зазначено, фізичне винищення єврейського населення, що відбувало-ся шляхом:

знищення у газових камерах таборів смерті;

масових розстрілів;

убивства за допомогою т. зв. “газенвагенів” (точніше, “газвагенів”, від *Gaswagen* — газове авто) або “душогубок” — герметично закритих вантаж-них фургонів із заведеною всередину вихлопною трубою.

Розглянемо детальніше склад виконавців, відповідальних саме за остан-ній напрям єврейської політики Райху. Тут зробимо ще кілька загальних зау-важень. Як ми вже бачили, за кожний напрям єврейської політики відпо-відало кілька різних структур. Це не випадково і не є специфікою лише єв-рейської політики. Така множинність відповідальних чиновників і дублюван-ня функцій були притаманні всій партійно-державній структурі нацистської держави. Як зазначали навіть найближчі соратники Гітлера, він свідомо “зруйнував чітку систему управління державою і створив повністю заплутану мережу установ, чії функції частково перекривали одна одну. За часів Гітле-

^{*} Зразком такої контрибуції був штраф в обсязі 1 млрд райхсмарок, офіційно накладений на німецьких євреїв після “Кришталеві ночі” — організованого владою загальнонімецького погрому 9 листопада 1938 р. До цього “штрафу” було включено видатки на компенсацію збитків, що їх... завдали погромники.

^{**} *Altreich* (Старий Райх) — Німеччина у межах до 1938 р.

ра стало майже звичайною справою засновувати двоїсті посади й відомства, що конфліктували між собою... Всюди у Райху та на окупованих територіях Гітлер встановлював однаковий лад: подвійні призначення, спеціальні уповноважені, орда чиновників з функціями, що частково дублювалися... Його метод систематично дезорганізував діяльність вищих підрозділів уряду так, щоб він за бажання міг владно втрутитися в їхню роботу...”³⁶

Ця система управління, що нині має назву політики “стримань і проти-ваг”, є ще одним доказом того, що нацистська держава не встигла перетворитися на суцільний тоталітарний режим. За останнього лідер (“вождь”) вже не потребує таких механізмів, оскільки навколо нього залишилися лише віддані підлеглі, а не тією чи іншою мірою незалежні соратники й поплічники. Проте не варто перебільшувати значення такої свідомої дезорганізації управлінського апарату. Так, безумовно, ця система часто-густо спричиняла суперечки між окремими відомствами як щодо владних повноважень, так і щодо практичного здійснення тих чи інших заходів. Гарним прикладом цього, як щодо нашої теми, є історія з т. зв. операцією “Нисько” — проектом депортації євреїв з Остмарка* і Протекторату** до Генерал-губернаторства***. Її було розпочато за наказом шефа гестапо Г. Мюллера в середині жовтня 1939 р. висилкою євреїв з Відня, Острави-Моравської та Катовиць до м. Нисько (у дистрикті “Люблін”), що було обране для створення резервату. Але вже наприкінці жовтня цю операцію було зупинено за наполяганням генерал-губернатора Г. Франка, оскільки вона відволікала ресурси, потрібні для іншої акції — виселення євреїв і поляків з Вартегау**** і переселення на їх місце фольксдойче з Прибалтики та Західної Волині³⁷.

У стороннього спостерігача, особливо, якщо він внутрішньо не готовий збагнути справжні цілі, що ставить перед собою така держава, як гітлерівський Райх, виникає ілюзія того, що “за цим шаленством” насправді немає аніякої системи. Такому спостерігачеві здається, що він має справу із суцільним “ексцесом виконавця” (або, за відомою нам термінологією, “перегинами на місцях”), що лідер не керує процесом, а лише пливе за течією. Така

* Остмарк (*Ostmark* — Східна марка) — назва Австрії у складі III Райху. Державне утворення з такою назвою існувало на землях майбутнього Австрійського герцогства у IX—XII ст. у складі імперії Карла Великого та Священної Римської імперії германської нації.

** Протекторат Богемії і Моравії (*Protektorat Böhmen und Mähren*) — залежне від III Райху квазі-державне утворення, що було створене на етнічних чеських землях після окупації Чехії у березні 1939 р.

*** Генерал-губернаторство для окупованих польських територій (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*) — підпорядковане III Райху адміністративне утворення зі столицею у м. Кракові. Створене після поділу Другої Речі Посполитої у жовтні 1939 р. Включало землі центральної Польщі (дистрикти “Варшава”, “Радам”, “Люблін” та “Краків”) і (із серпня 1941 р.) Східної Галичини (дистрикт “Галичина”).

**** Вартегау (*Reichsgau Wartheland* — райхсгау “Вартеланд”) — адміністративна одиниця у складі III Райху з центром у м. Позені (Posen, польська Познань), створена у жовтні 1939 р. на анексованих західних землях Другої Речі Посполитої. До січня 1940 р. мала назву райхсгау “Позен” (*Reichsgau Posen*).

помилка особливо властива людині західної культури, яка не здатна усвідомити основну засаду й водночас небезпеку авторитарного режиму: він базується не лише на грубій силі, а й на добровільному ототожненні переважною частиною населення себе з пануючою диктатурою (хоча ставлення до деяких лідерів може бути досить критичним) та її ідеологією. У цьому й полягав той самий *Führerprinzip* (принцип фюрерства), за яким з гори до низу було побудовано нацистську партію і нацистську державу: фюрер не командує підлеглими, а веде своїх послідовників на виконання спільних завдань. Будь-які суперечки всередині цієї системи залишаються суперечками не щодо загальної мети, а щодо найкращих засобів її виконання. У нашому випадку такою метою було позбутися “ворожої раси”.

Отже, які структури безпосередньо опікувалися її досягненням?

Провідними установами, на які було покладено практичне виконання “історичного завдання” з тотального винищення європейського єврейства, були СС та Міністерство внутрішніх справ. Саме практичне, оскільки за формування єврейської політики в цілому, тобто за розробку загальних способів і напрямів “остаточного розв’язання єврейського питання”, відповідав Г. Герінг. Голова Райхстагу, прем’єр-міністр Пруссії, уповноважений з виконання 4-річного плану, взагалі друга людина в III Райху й офіційний наступник Гітлера, Герінг за дорученням фюрера опікувався цією проблемою від 1938 р. і до кінця нацистського режиму. Але практичних інструментів для знищення мільйонів осіб у головнокомандуючого Люфтваффе не було. Мали їх інші структури — зокрема, СС. При цьому очевидно, що між СС — воєнізованими партійними підрозділами, та МВС — установою державною, дуже швидко мали виникнути суперечки щодо повноважень. Для уникнення цього було запроваджено механізм, що за середньовіччя мав назву “особистої унії”, — райхсфюрера СС Г. Гімmlера 1936 р. призначили шефом німецької поліції у статусі статс-секретаря МВС, а у серпні 1943 р. він взагалі очолив це міністерство.

Але це був лише перший крок. За унією особистою йшла унія інституційна, тобто об’єднання керівництва партійними і поліційними силовими структурами в одному відомстві. Ним стало РСГА (*RSHA*) — Головне управління імперської безпеки (*Reichssicherheitshauptamt*). Хоча формально воно мало статус одного з головних управлінь СС, РСГА було створене у вересні 1939 р. шляхом об’єднання під одним дахом державного Головного управління поліції безпеки (*Hauptamt der Sicherheitspolizei*, сипо), якому підпорядковувалися таємна політична (*Geheime Staatspolizei*, гестапо) та карна (*Kriminalpolizei*, крипо) поліції, і партійної Служби безпеки райхсфюрера СС (*Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS*, СД), що виконувала аналітичні, безпекові та розвідувальні функції. Двоїстий характер РСГА відображала й назва посади її керівника, який офіційно йменувався шефом поліції безпеки і СД (а не шефом головного управління СС). Цю посаду послідовно займали: Р. Гайдріх (від створення РСГА до поранення внаслідок замаху у травні 1942 р.), сам Гімmlер (до кінця 1942 р.) та Е. Кальтенбрунер (від кінця січня 1943 р. до завершення війни).

У РСГА, а саме у його IV управлінні — гестапо*, що очолював Г. Мюллер, — у відділі В, що опікувався конфесійними питаннями**, існував невеличкий “єврейський” реферат IV В 4***, очолюваний А. Айхманом³⁸. Викрадення Айхмана ізраїльською розвідкою з Аргентини 1961 р., а потім гучний процес над ним призвели до того, що саме цю людину значною мірою почали сприймати як головного архітектора “остаточного розв’язання єврейського питання”. Насправді ж, хоча Айхман і відповідав за важливу ланку у цьому процесі, а саме — організацію депортацій євреїв до таборів смерті, він був лише одним із низки виконавців злочинних наказів. Можна сказати, що цей чиновник посідав одне з центральних місць у нацистській машині масового винищення євреїв, але це було місце водія, який обирає найзручніший шлях, а не шефа, який визначає, куди саме рухатися. Сказане жодним чином не знімає з Айхмана відповідальності, але допомагає реально оцінити його роль у Голокості.

Власне ж табори винищення (*Vernichtungslager*) були підпорядковані:

“Кульмгоф” (у с. Хемлно-на-Нері) — РСГА через поліцію безпеки та СД Вартегау;

“Аушвіц—Біркенау” (у м. Освенцим) та “Люблін” (у передмісті Майданек), як і всі концентраційні табори, — Головному адміністративно-господарському управлінню СС (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*) на чолі з О. Полем через інспекцію концентраційних таборів (*Inspektion der Konzentrationslager*) (Р. Глюкс);

табори “акції Райнгардт” — “Белжець”, “Собібор” і “Треблінка” — перебували під безпосереднім контролем особистої канцелярії Гітлера. Керівництво ними здійснював Гімmlер через командувача СС і поліції у дистрикті “Люблін” О. Глобочника;

Охорону таборів здійснювали підрозділи, що входили до складу дивізії СС “Мертва голова”. Як і з’єднання військ СС, їх було підпорядковано Головному командному управлінню СС (*SS-Führungshauptamt*). Цим управлінням керував безпосередньо Гімmlер, доки у січні 1943 р. його не очолив колишній начальник штабу військ СС Г. Ютнер.

РСГА, проте, відіграло значну роль у здійсненні масових розстрілів та інших форм знищення євреїв на місцях. Саме воно відповідало за створення й діяльність айнзатцгруп (*Einsatzgruppe* — оперативна група) — мобільних

* Офіційна назва управління — “Вивчення і боротьба із супротивником” (*Amt IV Gegner-Erforschung und -Bekämpfung*).

** Офіційна назва відділу — “Світоглядний супротивник” (*Gruppe IV B Weltanschauliche Gegner*). Принагідно зазначимо, що відділ, який опікувався переслідуванням комуністів, мав назву “Опозиція” (*Gruppe IV A Opposition*).

*** Офіційна назва реферату — “Єврейське питання та питання евакуації” (*Referat IV B 4 Judenangelegenheiten, Räumungsangelegenheiten*). Назва є одним із прикладів евфемізмів, на кшталт “евакуації” (*Räumung* також може означати “звільнення, очищення”), які використовували нацисти у документах для описування своєї антиєврейської політики.

підрозділів, сформованих, головним чином, з числа колишніх поліцейських та співробітників СД. Айнзатцгрупи були тимчасовими формуваннями, завдання яких полягало спочатку у захопленні архівів та швидкому виявленні й ізоляції усіх, кого нацистський режим вважав своїми політичними ворогами. 1938—1939 рр. вони діяли в Австрії, Чехословаччині й Польщі. Пізніше такі формування використовувалися, зокрема, для боротьби з партизанами в Югославії та Словаччині, каральних акцій у Норвегії, Тунісі, Франції, Люксембурзі, Бельгії.

Але найбільш відомими стали чотири айнзатцгрупи, що діяли на окупованій території СРСР. У їх складі було від 600 (айнзатцгрупа D) до 900 (айнзатцгрупа A) осіб, і їх, у свою чергу, було поділено на декілька зондеркоманд (*Sonderkommando* — спеціальна команда) та айнзатцкоманд (*Einsatzkommando* — оперативна команда). Кожна айнзатцгрупа діяла у прифронтовій смузі однієї з груп армій: айнзатцгрупа A — групи армій “Північ”, айнзатцгрупа B — групи армій “Центр”. На території України діяли: айнзатцгрупа C (у складі зондеркоманд 4a і 4b, айнзатцкоманд 5 і 6) — у смузі групи армій “Південь”, та айнзатцгрупа D (у складі зондеркоманд 10a, 10b, айнзатцкоманд 11a, 11b і 12) — у смузі 11-ї армії³⁹. Айнзатцгрупою C командували О. Раш (до кінця вересня 1941 р.) та М. Томас, айнзатцгрупою D — О. Олендорф (до липня 1941 р.) і В. Біркамп.

У міру просування фронту на схід ці формування перетворювалися на стаціонарні структури поліції безпеки і СД. Так, на базі айнзатцгрупи C було створене управління командувача поліцією безпеки і СД (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, BdS*) у райхскомісаріаті “Україна”, а айнзатцкоманда 5 стала основою формування служби начальника поліції безпеки і СД (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD, KdS*) для генерального округу “Київ”. Принагідно зазначимо, що так само, як айнзатцгрупи були незалежні у своїй оперативній діяльності від військових начальників, так і структури поліції безпеки і СД були самостійні щодо органів цивільної адміністрації на окупованих територіях.

Айнзатцгрупи відіграли провідну роль у масових розстрілах євреїв на окупованих територіях. Але вони були не єдиними підрозділами, що виконували каральні функції, у т. ч. щодо євреїв. Разом з ними діяли:

1) у зоні військової адміністрації — охоронні дивізії (*Sicherungs-Division*), польова жандармерія (*Feldgendarmarie*) і таємна польова поліція (*Geheime Feldpolizei*, ГФП), підпорядковані начальникові тилу відповідної групи армій (*Befehlshaber rückwärtiges Heeresgebiet*). На українських землях цю посаду у різний час обіймали К. фон Рок, Е. Фрідерічі та Й. Вітгофт. Також у їхньому віданні перебували табори для військовополонених, у яких відокремлювали воїнів-євреїв для негайного розстрілу. Отже, ці структури перебували у підпорядкуванні Вермахту, що потребувало додаткових узгоджень на випадок проведення спільних акцій;

2) у зоні цивільної адміністрації — частини охоронної поліції (*Schutzpolizei*, шупо) у містах та жандармерії (*Gendamerie*) у сільській місцевості, що входили до складу поліції охорони порядку (*Ordnungspolizei*, орпо). Її було

підпорядковано Гімлерові як шефові німецької поліції через Головне управління поліції охорони порядку (*Hauptamt Ordnungspolizei*), очолюване К. Далюге (до кінця серпня 1943 р.) та А. Вюнненбергом. Регіональна структура орпо була тотожною структурі поліції безпеки і СД. Так, у райхскомісаріаті “Україна” її очолював командувач (*Befehlshaber der Ordnungspolizei, BdO*), якому були підпорядковані начальники орпо (*Kommandeur der Ordnungspolizei, KdO*) у генеральних округах. Посаду командувача в різні роки обіймали О. фон Ольгафен, А. фон Бомгард, Г. Лонге та К. Бренер;

3) поліцейські й есесівські частини, підпорядковані командувачам СС і поліції (*SS- und Polizeiführer*), яких призначав особисто Гімлер. Зокрема, на українських землях це були головнокомандувачі СС і поліції на півдні Росії (*Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Süd*) Ф. Єкельн (до жовтня 1941 р.) та його наступник Г.-А. Прютцман, що з жовтня 1943 р. одержав звання верховного головнокомандувача СС і поліції в Україні (*Höchste SS- und Polizeiführer Ukraine*)*. Їм було підпорядковано поліцейський полк “Південь” (у складі трьох батальйонів), два окремих поліцейських батальйони, піхотні й кавалерійські з'єднання СС⁴⁰.

На нижчому щаблі діяли командувачі СС і поліції в генеральних округах та дистрикті “Галичина”. Останній був підпорядкований головнокомандувачеві СС і поліції на Сході (*Höhere SS- und Polizeiführer Ost*), тобто у Генерал-губернаторстві. Крім того, наприкінці жовтня 1943 р. було призначено головнокомандувача СС і поліції на Чорному морі (*Höhere SS- und Polizeiführer Schwarzes Meer*), що діяв у тилу групи армій “А”. Треба зазначити, що командувачі СС і поліції були водночас старшими начальниками для керівників відповідних територіальних підрозділів поліції безпеки і СД та поліції охорони порядку, що давало змогу Гімлеру безпосередньо контролювати та, за потреби, втручатися в їхню діяльність.

Крім німецьких формувань, до каральної системи входили підрозділи, сформовані з місцевих мешканців та військовополонених, а саме:

підрозділи охорони таборів винищення та концтаборів, зокрема т. зв. “травники”**;

стаціонарні структури допоміжної поліції (*Hilfspolizei*);

мобільні підрозділи охоронної поліції (*Schutzmannschaft*);

єврейська поліція (*Judischer Ordnungsdienst*) у гетто.

* Це був другий і останній випадок призначення саме “верховного” головнокомандувача СС і поліції. Першим таке звання отримав начальник особистого штабу Гімлера та офіцер зв'язку від СС при Гітлері К. Вольф, коли у вересні 1943 р. його було призначено на таку саму посаду в Італії (*Даллес А. Тайная капитуляция. — М., 2002. — С. 83*).

** Назва походить від концентраційного табору “Травники” поблизу Любліна. Тут у 1941—1944 рр. діяв центр з підготовки табірних охоронців із добровольців з числа радянських військовополонених, а з осені 1942 р. — й цивільного населення дистриктів “Галичина” і “Люблін” та генерального округу “Волинь—Поділля”.

Усі ці формування перебували під загальною німецькою командою, а відтак і участь у будь-яких каральних заходах брали лише за німецьким наказом (до питання про їхню роль у Голокості ми ще повернемося).

Спробуємо окреслити головні хронологічні етапи єврейської політики нацистів. Зауважимо, що вона весь час перебувала у щільному зв'язку з їх зовнішньополітичними (включно з воєнними*) надбаннями чи втратами. Цей зв'язок мав кілька вимірів:

а) технічний: розширення території, що перебувала під контролем Райху, автоматично збільшувало кількість євреїв, які опинилися у сфері досяжності нацистів;

б) глобальний: зовнішня політика забезпечувала розширення території панування арійської ідеї та арійської раси, а єврейська політика мала позбавити їх головного “конкурента”;

в) містичний: ліквідація головного трансцендентного “ворога” мала забезпечити успіх у виконанні земних завдань: поширення расової ідеології, зміцнення політичної влади, досягнення військових перемог, опанування й освоєння нових територій тощо.

Отже, не випадково періодизація Голокосту значною мірою збігається з періодизацією зовнішньої політики III Райху. Так само, як збігається внутрішня логіка їх розгортання у часі.

Обережні кроки на самому початку, навіть подекуди зменшення тиску або відмова від запланованих акцій. Так завжди веде себе держава, що після катастрофи повертається до кола великих. Обережно перевіряється сила зовнішнього (а спочатку — і внутрішнього) спротиву радикальним крокам. З розрізнених, начебто, заходів поступово формується єдина політика. Відчуття єдиного глобального завдання передається від лідера до найближчого оточення, потім далі, аж до кожного конкретного виконавця, доки вся система не почне діяти в унісон. Тоді починає виявлятися ефект резонансу, коли команди згори надходять дедалі рідше, нижчі ланки адміністрації та силових структур вже самі доводять справу до завершення.

У якийсь момент цей ефект захоплює не лише виконавців, а й лідерів. Події набувають власної логіки, один крок вимагає наступного. Державна машина вже не може зупинитися, тим більше, що до подій втягнуто зовнішні сили (іноземні держави та поневолені народи), що їй не підкоряються. Спроба поставити їх під контроль спричиняє посилення опору, побороти який у певний момент стає неможливим з огляду на обмежений власний ресурс. Лідери змушені обирати, на яких завданнях треба сконцентрувати увагу. У нашому випадку таким завданням для керівників III Райху стало саме винищення євреїв, що тривало майже до самого кінця війни. Але на воєнному фронті все валилося, а на зовнішньополітичному держава опинилася в повній ізоляції, що унеможливила будь-який вихід, крім повного знищення режиму та його очільників. Усі намагання знайти порятуюнок — від винаходу

---

* Тут варто згадати К. фон Клаузевіца, що влучно визначив війну як “продовження політики іншими засобами”.

диво-зброї до збільшення людських жертвоприношень, — не дають ефекту. Час, відпущений для здійснення одного з найжахливіших історичних експериментів, закінчується. Закінчується і Голокост, як одна з основних його складових.

Але вернімося до проблеми періодизації історії Голокосту. Будь-яка її спроба одразу стикається з тим фактом, що перебіг подій був кардинально(!) різним у різних регіонах, підвладних нацистам. Це підштовхує до відмови від спроби написати єдину історію Голокосту, натомість поділивши її на окремі регіональні історії. Дуже часто, до речі, саме це відбувається й з історією Другої світової війни, що розпадається на історії бойових дій на окремих фронтах. Про таку проблему вже йшлося на початку нашої статті, але тут варто знову до неї повернутися.

Перше питання полягає у тому, що дослідникам важко визначити, що саме в даному разі розуміти під терміном “регіон”. Тут є три можливості, кожна з яких має своє обґрунтування. Отже, можна розглядати історію Голокосту:

у довоєнних кордонах європейських держав, що доцільно з погляду сприйняття її сучасниками подій;

у повоєнних кордонах європейських держав, що доцільно з погляду сучасних національно-політичних інтересів;

нарешті, у державних та адміністративних кордонах III Райху, його союзників та окупованих ним територій.

Останній підхід здається найбільш науковим, адже ми вивчаємо саме нацистську політику, що, очевидно, мала б співвідноситися з нацистським адміністративним поділом “Нової Європи”. Однак він дещо незручний з огляду на досить швидку мінливість цих кордонів. Але це не найголовніша завада. Звернімо увагу на основну внутрішню суперечність тієї адміністративної структури, що її було створено в межах III Райху.

Отже, територія, яка перебувала під владою нацистів, змінювалася майже безперервно впродовж їхнього панування, причому адміністративний статус новозахоплених земель був різний. Це не було тимчасовим наслідком воєнної ситуації, коли окуповані території очікують вирішення своєї долі на мирних конференціях. На відміну від Сталіна — свого головного конкурента у сфері розподілу Європи, який дуже швидко інтегрував анексовані території до загальної системи радянських республік-квазідержав, — Гітлер свідомо наслідував середньовічну систему організації феодальної імперії.

Як зазначав один з його близьких соратників, Гітлер “був засліплений картинами минулого Німеччини — принцами-курфюрстами й імперською пишнотою — і прагнув відживити їх у новому одязі — у сучасній індустріальній країні!”⁴¹. Але це ставлення було неоднозначним. З одного боку, він завжди підкреслював, що “у листопаді 1918 р. ще не був готовий схвалити крах королівських та князівських династій Німеччини, які відіграли таку славетну роль в її історії”. З другого — “за всієї своєї ненависті до соціал-демократії він беззастережно вітав ліквідацію малих держав, які перетворювали Німеччину на клаптикову ковдру”⁴². Недарма ж III Райх виводив свою історичну

тяглість не так від держави Бісмарка і Вільгельма II, як від I Райху — Священної Римської імперії германської нації. Останню Гітлер пов'язував безпосередньо з Карлом Великим (що, взагалі-то, не дуже коректно із суто наукового погляду), якого глибоко шанував, вважаючи найвеличнішою постаттю німецької історії, що об'єднала німців і створила Райх^{43*}.

Як наслідок такої двоїстості Гітлером було створено низку адміністративних утворень з різними назвами, але всі вони, зрештою, були жорстко підпорядковані йому особисто. Це була дивна химера середньовічної форми і найсучаснішого авторитарного змісту. Саме через це спроба пов'язати особливості перебігу історії Голокосту (у нашому випадку) з відмінностями формального адміністративного статусу окремих земель не може бути успішною. Форми переслідування євреїв, наприклад, у зоні військової адміністрації у Франції мало чим відрізнялися від таких у райхскомісаріаті “Нідерланди”. І навпаки, перебіг подій, пов'язаних з Голокостом, у дистрикті “Галичина” мав істотні відмінності порівняно з іншими чотирма дистриктами Генерал-губернаторства.

Тому ми пропонуємо такі методологічні підходи до розгляду історії Голокосту в географічно-часовому контексті:

відмовитися від розгляду та періодизації історії Голокосту щодо будь-яких наперед визначених формальних регіональних кордонів;

періодизацію історії Голокосту в окремих регіонах розглядати як вторинну щодо її загальної періодизації;

регіональні розбіжності в історії Голокосту розглядати як спричинені певними місцевими особливостями, а не відсутністю єдиної державної політики у цьому питанні;

загальну історію Голокосту розглядати як єдиний процес, центр подій якого на різних етапах зміщувався до різних регіонів.

Водночас ми вважаємо, що долю євреїв на територіях, підвладних союзникам III Райху, методологічно не варто розглядати разом з історією нацистських переслідувань, тобто власне Голокосту. При цьому необхідно зважати на такі обставини:

ідеологічне підґрунтя антиєврейської політики у країнах “Осі” було іншим, ніж у нацистській Німеччині;

власне антиєврейська політика у цих країнах формувалася значною мірою під тиском Райху або з огляду на його успіхи;

* У цьому контексті цікаве ще одне спостереження О. Дітріха. Попри своє негативне ставлення до християнства, Гітлер заборонив будь-яку критику політики кривавого терору, за допомогою якого Карл Великий впроваджував католицизм. “Хто міг підозрювати, — пише Дітріх, — що він уже тоді підсвідомо шукав виправдання жахливим масакрам, наказ щодо яких він віддасть через декілька років по тому? Хто міг підозрювати, що він уже тоді шукав прецедент для винищення цілого народу, який називав “ферментами розкладання”?” (*Дітріх О. Дванадцять лет с Гитлером: Воспоминания имперского руководителя прессы: 1933—1945.* — М., 2007. — С. 147).

ця політика, попри все, була значно менш непримиренною, ніж нацистська, і доля євреїв у більшості з них (точніше, тих, що до кінця війни зберегли власну незалежність) виявилася, врешті-решт, значно кращою, ніж на підвладних Райхові територіях.

З огляду на це розглядати історію євреїв під час війни у цих країнах (а відтак і на українських землях, що входили до їх складу) ми будемо у заключній частині нашої статті.

Відтак можна запропонувати таку періодизацію Голокосту. По-перше, чітко виокремлюються два етапи, межею між якими є 22 червня 1941 р. — початок німецько-радянської війни. На першому етапі перевагу було віддано мирним засобам “розв’язання єврейського питання”, на другому нацисти перейшли до фізичного винищення євреїв.

Перший етап поділяється на три періоди.

Перший — 1933—1938 рр., від призначення Гітлера райхсканцлером до аншлюсу Австрії. У внутрішній політиці це період консолідації влади в руках НСДАП, створених нею структур (СС, Робітничий фронт тощо) та особисто Гітлера. У зовнішній політиці у цей час Райх робить перші кроки для відновлення свого статусу як великої держави: створюються повноцінні збройні сили, Німеччина виходить з Ліги націй та відмовляється виконувати умови Версальського договору, повертає собі Саарську область тощо. Єврейська політика цих років — це політика поступових обмежень євреїв у всіх сферах життя. Її центральною подією є ухвалення Нюрнберзьких законів. Проте в 1936 р., у зв’язку з проведенням у Берліні літніх Олімпійських ігор, нацисти демонструють позірне послаблення антиєврейських заходів, хоча це обмежалося лише зняттям плакатів і вивісок та включенням євреїв до складу олімпійської збірної Німеччини. Центром єврейської політики у цей час є територія Старого Райху.

Другий період — 1938—1939 рр., від аншлюсу до початку німецько-польської війни. У зовнішньополітичній сфері це початок німецької експансії: приєднання Австрії та Судетської області, поділ Чехословаччини і створення Протекторату Богемії та Моравії. У єврейській політиці на цей час припадає Євіанська конференція і початок цілісного формування підходів до остаточного розв’язання єврейського питання, форсована аріїзація економіки та стимулювання єврейської еміграції. Центр подій значною мірою перенесено до Відня, де мешкало 90 % євреїв Австрії. Оскільки Закарпаття під час поділу Чехословаччини відходить до Угорщини, українські землі поки що залишаються поза впливом нацистів.

Третій період — 1 вересня 1939 р. — 22 червня 1941 р. Під владу чи вплив Райху потрапляє, практично, вся Західна й Центральна Європа та її єврейське населення. Центр подій єврейської політики переноситься до Генерал-губернаторства, де проводиться примусова геттоїзація євреїв. Західні українські землі, що за Московським договором відійшли до СРСР, знов-таки, залишаються поза впливом нацистів. Одночасно вирішується питання щодо подальших заходів: чи-то примусової депортації (Мадагаскар-

ський план та інші проекти), чи-то знищення. Саме у цей період ідея фізичного винищення європейських євреїв поступово проходить шлях від політичних декларацій Гітлера до конкретних інструкцій керівникам каральних підрозділів. Значною мірою це, вочевидь, було пов'язано з ухваленням рішення про війну проти СРСР і визначенням її нацистськими керівниками як війни проти світоглядного ворога, під час якої скасовуються усі загальноприйняті європейські норми людської моралі, військової етики й законного судочинства. Після цього починається другий етап Голокосту, що також розпадається на три періоди.

Перший — від 22 червня до весни 1942 р. Це час переможних наступів Вермахту на всіх фронтах, лише тимчасово зупинених поразкою під Москвою. Водночас формується потужна антигітлерівська коаліція, що, практично, вирішує питання про стратегічні перспективи війни. Центр єврейської політики перенесено до окупованих територій Радянського Союзу (у кордонах 1941 р.), зокрема України, де у цей період проводяться масові розстріли єврейського населення. Одночасно в тилу створюються гетто, куди переселяють євреїв, які вціліли під час акцій айнзатцгруп. На цей час припадає також проведення Ванзейської наради та створення таборів смерті, тобто підготовка до нових форм масових убивств.

Другий період — весна 1942 р. — кінець 1944 р. На зовнішніх фронтах у цей час перемоги Вермахту поступово змінюються поразками, а підвладна Райхові територія поступово скорочується. На цьому тлі розгортається інтенсивна робота таборів винищення, отже, центр єврейської політики знову повертається на польські землі, куди звозять євреїв з усієї окупованої Європи. Доля українських євреїв у цей час складається по-різному. З гетто округу "Галичина" їх, головним чином, депортують на загибель до Белжеця, гетто у генеральному окрузі "Волинь—Поділля" знищують на місцях. Довше за всіх залишаються у спокої євреї на Закарпатті. Але після окупації Угорщини на весні 1944 р. їх вивозять для винищення до Аушвіцу.

Третій, заключний, період — кінець 1944 р. — 8 травня 1945 р. Це час остаточного розгрому німецької армії та поразки нацистського режиму. Гітлер контролює, фактично, лише Райхсгебіт*, територія якого швидко зменшується. Саме сюди знову зміщується центр подій єврейської політики. У цей час проводиться евакуація таборів винищення та концтаборів, т. зв. "марші смерті". На українських землях, наново зайнятих Червоною армією, Голокост припиняється.

Знову підкреслимо, що в основу нашої періодизації покладено принцип визначення домінуючого центру подій. Відтак у межах одного етапу паралельно в інших регіонах відбувалися події, що складали основний зміст інших етапів. Так, наприклад, еміграція з Райху тривала до лютого 1941 р., а зако-

* Райхсгебіт (*Reichsgebiet* — територія Райху) — власне III Райх, тобто довоєнна Німеччина з анексованими нею землями (Австрією, Судетською областю, Данцигом, західною Польщею, польською Померанією тощо), але без адміністративних одиниць, створених на окупованих територіях (Протекторату, Генерал-губернаторства, райхскомісаріатів тощо).

нодавчо її було заборонено лише восени того року. Так само знищення євреїв у таборі “Кульмгоф” почалося ще у грудні 1941 р., а масові розстріли на Сході відбувалися до кінця 1943 р.

Нам залишається оцінити результати єврейської політики III Райху. Хоча масштаби втрат європейського єврейства в цілому було встановлено одразу після війни, поточення конкретних цифр триває й досі⁴⁴. Так само проблеми виникають при вираховуванні частки єврейського населення, знищеної під час Голокосту, оскільки у нашому розпорядженні немає надійних статистичних даних щодо передвоєнного населення європейських країн*. З другого боку, саме фізичне винищення єврейського населення залишається головним об'єктом атаки т. зв. “ревізіоністів”, метою яких є заперечення або хоча б істотне применшення масштабів Голокосту**. Не вдаючись тут до предметного обговорення їхніх викладок⁴⁵, зазначимо лише, що, попри все, науковці мають досить надійну джерельну базу для обрахування реальної чисельності єврейських жертв нацизму (з відповідними поправками). Отже, поглянемо, як на сьогодні виглядає загальна картина Катастрофи у кордонах міжвоєнної Європи. У даному разі ми вважаємо такий погляд найбільш адекватним, оскільки, як зазначалося, саме так бачили політичну мапу учасники тих подій і саме так вони себе ідентифікували. Адже до кінця війни усі територіальні зміни, що відбувалися, починаючи від 1938 р., сприймалися як тимчасові не лише пересічними сучасниками, а й керівниками європейських держав (табл. 3).

Ця таблиця дає змогу, по-перше, оцінити “успіхи” нацистського уряду щодо витіснення євреїв з території Райху. За перші вісім років панування нацистів єврейське населення Німеччини, Австрії та Данцигу зменшилося внаслідок еміграції на 60 %. Але варто взяти до уваги, що євреї цих трьох країн від початку становили менше 8 % європейських євреїв. Можна припустити, що впродовж наступних 5—10 років Гітлеру вдалося б мирним шляхом очистити Райх від євреїв, хоча велику роль у цьому відіграла б позиція інших країн (до цього питання ми ще повернемося). Але, як і будь-яке інше припу-

* Найбільш значущими є такі проблеми: різні роки проведення переписів; різні критерії визначення національності (релігійний, етнічний, громадянський, мовний); віддаленість часу останніх переписів від часу початку знищення євреїв; недостатня достовірність результатів переписів (наприклад, перепису в СРСР 1939 р.); зміни державних кордонів; розбіжності між ідентифікацією населення під час переписів і під час нацистських переслідувань.

** Мотивація діяльності ревізіоністів може бути різною, але зазвичай вона полягає у площині тієї або іншої форми антисемітизму, зокрема антисіонізму. В останньому випадку йдеться про те, щоб підважити аргументи на користь існування Ізраїлю як єврейської держави. Докладніше див.: *Полян П.* Отрицание и геополитика Холокоста // *Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем: Дебаты о демографии и геополитике Холокоста* / Сост. А. Кох, П. Полян. — М., 2008. — С. 21—102; а також: *Избранная библиография по теме отрицания Холокоста* (Сост. П. Полян) // Там само. — С. 345—358.

щення *if history*, воно має сенс лише у тому, щоб краще зрозуміти, чому сталося саме так, як сталося, а не так, як могло б бути.

Відповідь на це питання, знов-таки, лежить у площині розуміння загальної ідеології (а відтак і політики) нацизму, що вимагала опанування всім

Т А Б Л И Ц Я 3

Довоєнні європейські держави	Єврейське населення на початку 1930-х рр. (переписи) ⁴⁶			Чисельність єврейського населення ^a 1939 р. (оцінка) ⁴⁷	Знищено євреїв ⁴⁸		
	рік	чисельність	від європейських євреїв, %		чисельність	від передвоєнного населення держави, %	від знищених євреїв Європи, %
Австрія	1934	191 000	2,03	71 000	65 000	91,55	1,11
Албанія	1930	204	0,00	200	100	50,00	0,00
Бельгія		100 000	1,06	90 000	25 000	27,78	0,43
Болгарія	1934	48 565	0,52	50 000	0	0,00	0,00
Греція		100 000	1,06	77 000	59 000	76,62	1,01
Данія	1921	6000	0,06	7700	116	1,51	0,00
Данциг	1929	10 448	0,11	1666	595	35,71	0,01
Естонія	1934	4381	0,05	4500	1000	22,22	0,02
Італія		48 000	0,51	57 000	7000	12,28	0,12
Латвія	1930	95 000	1,01	95 000	77 000	81,05	1,31
Литва	1923	154 000	1,63	150 000 ^b	145 000 ^b	96,67	2,48
Люксембург	1927	1171	0,01	3200	1200	37,50	0,02
Нідерланди	1930	111 917	1,19	170 000	102 000	60,00	1,74
Німеччина	1933	503 900	5,35	208 500 ^c	165 000	79,14	2,82
Норвегія	1920	1457	0,02	1800	758	42,11	0,01
Польща	1931	3 113 933	33,05	3 300 000 ^d	3 030 000 ^d	91,82	51,73
Румунія	1930	756 930	8,03	750 000	295 000	39,33	5,03
СРСР	1926	2 599 973	27,59	3 028 538 ^b	1 230 000 ^b	40,61	21,00
Угорщина	1920	473 000	5,02	480 000 ^d	270 000 ^d	56,25	4,61
Фінляндія		1800	0,02	2000	7	0,35	0,00
Франція		225 000	2,39	350 000	75 200 ^e	21,49	1,28
Чехословаччина	1930	356 830	3,79	359 715 ^d	253 000 ^d	70,33	4,32
Югославія	1931	73 000	0,77	80 000	65 000	81,25	1,11
Інші країни ^f		446 100	4,73				
ЄВРОПА		9 422 609	100,00		5 866 976	62,26^g	100,00

^a Із урахуванням емігрантів та біженців з Райху й анексованих ним територій.

^b У кордонах на 1 вересня 1939 р.

^c У межах Старого Райху станом на 1 лютого 1941 р., коли було заборонено еміграцію євреїв.

^d У кордонах на 30 вересня 1938 р.

^e У т. ч. 200 — у Північній Африці.

^f Велика Британія — 350 000, Ірландія — 3600, Іспанія — 4000, Португалія — 1000, Туреччина — 56 000, Швейцарія — 25 000, Швеція — 6500.

^g Від чисельності на початок 1930-х рр.

світом, а не обмежувалася внутрішньонімецькими (хоча б і в масштабах усіх німецьких земель) справами. Так само у всесвітніх масштабах мало вирішуватися єврейське питання. Отже, примус до еміграції був “непоганим” способом до того часу, як почала здійснюватися європейська експансія Райху. Одним із наслідків цієї експансії, що тривала впродовж кількох років, стало те, що під владою Райху опинилися мільйони європейських євреїв. Отже, єврейське питання потребувало нових шляхів вирішення. І шлях, зрештою, залишався для нацистів один — тотальне знищення євреїв.

Другий очевидний факт пов'язаний з тим, що понад 84 % європейських євреїв у 30-ті роки ХХ ст. мешкало у державах Східної Європи, у т. ч. 64 % — у Польщі та СРСР. Саме тут мало вирішуватися й вирішувалося єврейське питання, і саме звідси походить 90 % єврейських жертв нацизму, у т. ч. майже 73 % — з польських і радянських земель. Отже, наслідком Голокосту було не просто фізичне винищення майже 6 млн людей — 2/3 європейського єврейства чи більше третини єврейства світового. Наслідком було фізичне знищення євреїв-ашкеназів*, що у поєднанні з примусово-добровільною асиміляцією підрадянських євреїв призвело, практично, до зникнення цієї потужної субцивілізації, що існувала багато сторіч. Істотною складовою цієї спільноти були євреї, які мешкали на українських землях. Отже, зробимо певне “оптичне наближення”, щоб побачити долю українських євреїв у загальній трагедії Катастрофи (табл. 4, 5).

ТАБЛИЦЯ 4

Довоєнні європейські держави з українськими регіонами*	Єврейське населення на початку 1930-х рр. (переписи)				
	рік	чисельність ⁴⁹	від європейських євреїв, %	від євреїв держави, %	від євреїв на українських землях, %
Польща, у т. ч.	1931	3 113 933	33,05		
Східна Галичина		511 406	5,43	16,42	20,38
Західна Волинь		190 041	2,02	6,10	7,57
Румунія, у т. ч.	1930	756 930	8,03		
Північна Буковина		85 380	0,91	11,28	3,40
СРСР, у т. ч.	1926	2 599 973	27,59		
Велика Україна (УРСР)		1 574 391	16,71	60,55	62,73
Крим		45 921**	0,49	1,77	1,83
Чехословаччина, у т. ч.	1930	356 830	3,79		
Закарпаття		102 542	1,09	28,74	4,09
ЄВРОПА, у т. ч.		9 422 609			
Всі українські землі		2 509 681	26,63		100,00

* У межах сучасної України.

** У т. ч. кримчаки.

* Ашкеназ (від імені правнука біблійного Ноя) — традиційна єврейська назва Німеччини у середньовіччі, від якої походить самоназва східноєвропейської гілки єврейського народу (ашкенази).

Т А Б Л И Ц Я 5

Довоєнні європейські держави з українськими регіонами*	Єврейське населення 1939 р. (оцінка і переписи) ⁵⁰	Знищено євреїв**				
		кількість ⁵¹	від перед-воєнного єврейського населення, %	від євреїв, знищених у Європі, %	від євреїв, знищених у державі, %	від євреїв, знищених на українських землях, %
Польща, у т. ч.	3 300 000	3 030 000	91,82	51,73		
Східна Галичина	571 000	553 000	96,85	9,44	18,25	35,59
Західна Волинь	219 000	204 000	93,15	3,48	6,73	13,13
Румунія, у т. ч.	750 000	295 000	39,33	5,03		
Північна Буковина	85 500	66 000	77,19	1,13	23,16	4,25
СРСР, у т. ч.	3 028 538	1 230 000	40,61	21,00		
Велика Україна (УРСР)	1 532 776	602 000	39,28	10,28	48,94	38,74
Крим	65 452	25 000	38,20	0,43	2,03	1,61
Чехословаччина, у т. ч.	359 715	253 000	70,33	4,32		
Закарпаття	110 000	104 000	94,55	1,78	41,11	6,69
ЄВРОПА, у т. ч.		5 866 976	62,26			
Всі українські землі	2 583 728	1 554 000	60,15	26,53		100,00

* У межах сучасної України.

** Депортованих з інших регіонів (Закарпаття, Буковина тощо) враховано за місцем походження.

Наступна таблиця (6) має унаочнити місце України в історії євреїв напередодні та під час Голокосту.

Т А Б Л И Ц Я 6

Територія	Частка місцевих євреїв, %	
	у довоєнному єврейському населенні Європи	від кількості європейських євреїв, знищених під час Голокосту
Польща (без українських земель)	25,60	38,49
Україна (у сучасних межах)	26,63	26,53
СРСР (без українських земель)	10,39	10,29
Усі інші європейські держави (без українських земель)	37,36	24,36

Отже, на українських землях мешкала чверть європейського єврейства, тобто одна з двох найбільших громад у світі. Так само на Україну припадає більше чверті жертв Голокосту, тобто більше, ніж разом в усіх (!) європейських державах, без Польщі та решти території СРСР. Додамо до цього, що саме українське єврейство зазнавало найбільшого асиміляційного тиску у часи радянського панування вже через те, що воно було найбільшим осеред-

Т А Б Л И Ц Я 7

Регіони*	1926 р.	1939 р.	1959 р.	1979 р.
Загальна чисельність євреїв (за переписами) ⁵²				
СРСР, у т. ч.	2 599 973	3 028 538	2 267 814	1 761 724
РРФСР	566 917	956 599	875 307	692 311
у т. ч. м. Москва з областю та м. Ленінград	226 848	504 975	470 924	395 952
Українська РСР	1 574 391	1 532 776	840 311	632 610
Білоруська РСР	407 059	375 092	150 084	135 416
Частка у складі єврейського населення СРСР, %				
СРСР, у т. ч.	100,00	100,00	100,00	100,00
РРФСР	21,80	31,59	38,60	39,30
у т. ч. м. Москва з областю та м. Ленінград	8,73	16,67	20,77	22,48
Українська РСР	60,55	50,61	37,05	35,91
Білоруська РСР	15,66	12,39	6,62	7,69

* У державних та адміністративних кордонах на час проведення перепису.

ком традиційної єврейської цивілізації на теренах СРСР. Це унаочнюють дані табл. 7.

Як саме все це вплинуло на сучасний стан нечисленної єврейської спільноти України (згідно з переписом 2001 р., в Україні мешкає 103,5 тис. євреїв), зокрема, на її ставлення до непростих проблем історії ХХ ст., залишається перспективним напрямом подальших досліджень на стику історії, політології та соціології. Так само має бути пояснений стан свідомості українства, яке досі не готове збагнути, що саме на його землях і на його очах зникла унікальна цивілізація разом з мільйонами її носіїв*. Цей приклад паралельного (тобто, практично, окремого) співіснування народів у часі й просторі є також значною мірою науковою загадкою, розв'язання якої може стати у нагоді для розуміння багатьох глобальних історичних процесів.

Голокост в історичному контексті

Щойно ми намагалися довести, що Голокост не був побічним чи навіть випадковим продуктом націонал-соціалізму, а став планомірною реалізацією одного з базових положень цієї ідеології. Тому для з'ясування умов, за

* Не можна визнати слушним прямолінійне тлумачення ситуації американським дослідником єврейського походження О. Бартолом, який вважає головною причиною такої історичної амнезії активну участь українців у знищенні євреїв під час Голокосту (*Бартолом О. Стерті: Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломийця. — К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту; "Зовнішторгвидав України", 2010. — 300 с.*).

яких став можливим Голокост, треба наперед визначити коло глобальних чинників, що впливали на дії держав і народів напередодні та під час Катастрофи. Ця проблематика потребує якнайшвидшого позбавлення того, що можна назвати “нюрнберзькою історіографією”, якій притаманні дві основні характеристики: політично вмотивоване штучне обмеження кола досліджуваних питань і ретроспективна оцінка подій та явищ з погляду сучасного (повоєнного) знання про них.

Отже, ці чинники можна диференціювати так:

ідеологічні: поширення расової теорії та різних форм антисемітизму;
світоглядні: криза віри у всебічний (зокрема гуманітарний) прогрес як провідний стрижень історичного процесу;

цивілізаційні: виникнення загрози знищення європейської (“Західної”) цивілізації як такої.

Розпочнемо з ідеології, оскільки саме ідеї є основною рушійною силою історичного процесу. Знову вернімося на два сторіччя назад.

Добу Просвітництва, коли здавалося, що Розум здатний безпосередньо керувати суспільством, було знищено якобінською гільйотиною. Французька революція, що подарувала людству ідеали Свободи, Рівності та Братерства, насправді поховала наївні сподівання енциклопедистів. Їхні нащадки ХІХ ст. перетворилися на жерців високої науки, які прагнули надавати рецепти, що ними мали скористатися не народні маси, а політичні еліти.

Саме за цих умов упродовж ХІХ ст. — сторіччя розквіту науки й віри у безперечний технічний та гуманітарний прогрес — з’являються різноманітні наукові теорії, серед яких расова жодною мірою не була якимось виродком. Вона була прямим наслідком розуміння людини лише як вершини розвитку тваринного світу та цілком логічного перенесення на суспільні процеси дарвінівської теорії еволюції й природного відбору. Расова і класова теорії були загальновизнаними концепціями, оскільки сприймалися як останнє слово суспільної науки. Зрозуміло, що як і будь-які інші наукові теорії, вони еволюціонували. Марксистська теорія на початку ХХ ст. поділилася на ортодоксальний лєнінізм, що став підґрунтям більшовизму й комунізму, та ліберальне бернштейніанство, покладене в основу сучасної соціал-демократії. Так само расова теорія породила й ліберальний британський колоніалізм, що базувалася на цивілізаторській концепції “тягаря білої людини”, і патріархальне рабовласництво на півдні США, що змінилося сторіччям расової дискримінації негрів, і південноафриканську систему апартеїду — роздільного існування рас у межах однієї держави.

Це сьогодні ми звикли, що расизм передбачає поділ людства винятково на білу, жовту та чорну раси, тобто пов’язує певні цивілізаційні ознаки тільки з кольором шкіри. Але у ХІХ ст. широко використовувалася й інша стратифікація, зокрема, протиставлення арійської та єврейської рас. Гітлер, зокрема, проголосував: “Арієць і єврей: я протиставляю їх одне одному; і якщо першого я називаю Людиною, то другого я маю назвати інакше. Вони так само далекі один від одного, як тварини далекі від людей. Але це не означає,

що я хочу назвати єврея твариною. Він ще більше далекий від тварини, ніж ми, арійці. Єврей — це істота, далека від природи і ворожа природі”⁵³. Чи суперечить це іншим підходам расового бачення світу, за якими, наприклад, негр є проміжною ланкою між мавпою та білою людиною? Чому наука, що зробила людину просто одним із ссавців, не може взагалі вивести частину людства за межі тваринного світу? Після того, як расову теорію було акцентовано інтелектуальною елітою, вже ніщо не могло завадити появі націонал-соціалізму як теорії науково-політичної.

У науковому дискурсі XIX ст. не існувало жорсткого поділу між прибічниками, скажімо, класової та расової теорій. Це лише у наступному столітті вони беззастережно зіткнулися на політичному ґрунті. А для науковців, як завжди, питання стояло комплексно, тобто вони намагалися так чи інакше врахувати різні чинники історичного процесу, як вони їх розуміли. Відтак визнавали наявність об'єктивно існуючих расових (національних) ознак, притаманних окремим народам, зокрема євреям*. При цьому кожен вважав домінуючими саме ті ознаки, що були визначальними для його загальноісторичної концепції. Так, для націоналіста основною вадою євреїв був їхній космополітизм, для соціаліста — дух комерції та підприємництва, для ліберала — внутрішній корпоративізм, для консерватора — схильність до ліво-радикальних рухів, а для адептів християнської науки залишався традиційний образ юдея, замкненого у своїх “талмудичних забобонах”. Отже, досягнення “найсучаснішої науки” надавали політичним діячам (так само, як і пересічним громадянам) “вагомні аргументи” на підтримку необхідності тих чи інших антиєврейських заходів.

Так чи так, але у єврейському питанні XIX ст. було все ж сторіччям емансипації, тобто скасування традиційних середньовічних обмежень і надання євреям загальногромадянських прав. Це було пов'язано з домінуючим переконанням, що саме зрівняння євреїв у правах і статусі з усім населенням є найкоротшим шляхом до подолання усіх їхніх “негативних” властивостей. Фактично йшлося про повну асиміляцію, що наприкінці XIX — на початку XX ст. було також загальною метою домінуючої частини єврейського народу. Але цій тенденції поклав край історичний катаклізм, що поховав загальне переконання у можливості шляхом природного прогресу досягти побудови справедливого суспільного ладу. Йдеться про Велику війну, про яку тільки згодом стане відомо, що вона була лише Першою світовою.

Ми, що досі перебуваємо під психологічним впливом останньої війни**, нездатні усвідомити той величезний вплив, який Перша світова справила на

* Расовою термінологією послуговувалися і єврейські науковці — світські та релігійні. Просто їм, зрозуміло, акцентувалося на позитивних характеристиках “єврейської раси”.

** Саме Друга світова війна досі залишається для нас Війною *par excellence* і не потребує навіть додаткових визначень на відміну від, скажімо, Алжирської, В'єтнамської чи Афганської.

свідомість сучасників. Поява “втраченого покоління” була наслідком повної розгубленості від краху усіх світоглядних і суспільних цінностей, що їх сповідувало цивілізоване людство впродовж попередніх ста років. Демократія та гуманізм виявилися нездатними запобігти величезній бійні, що в ім’я незрозуміло якої ідеї забрала десятки мільйонів життів і понівечила невідомо скільки душ та доль. За десять років Велика депресія наздогнала людство, що намагалося морально піднятися після війни, та завдала нового нищівного удару по суспільній свідомості.

Проте зневіра у ліберальному прогресі не означала автоматичної зневіри у науковому світогляді як такому. Крах спіткав віру у природній прогрес, отже, суспільний розвиток потребував прогресу керованого. І пропозиції щодо його шляхів не забарилися. Найслабкішою ланкою “старого світу” (“старого мира”) виявилася Російська імперія. Саме тут, попри всі прогнози т. зв. “наукового соціалізму”, 25 жовтня (7 листопада за європейським календарем) 1917 р. почався наймасштабніший з часів фараонів експеримент із побудови абсолютно керованого суспільства. В основі цього експерименту лежали повністю одержавлена економіка, тотальний примус до праці та знищення будь-яких політичних і культурних свобод. Напівфеодальна країна, де цей експеримент було розпочато, опиралася зламіві традиційних устоїв, що спричинило великомасштабну громадянську війну, а напівазійський характер російської цивілізації став ґрунтом для нечуваних жорстокостей з боку всіх її учасників.

Виснажене світовою війною та підкуплене дармовою землею селянство пішло за пророками комунізму, і над Європою нависла загроза нової “татарської навали”, оскільки, за “науковою теорією” нових господарів Росії, їхнє вчення мало перемогти в усьому світі. “Диво на Віслі” 1920 р. зупинило “перманентну революцію”, але не змінило глобальних планів більшовиків. На зміну арміям Троцького мала прийти “п’ята колона” Зинов’єва. Керовані Комінтерном розкольників європейського соціалістичного руху — фінансовані експропрійованим царським золотом комуністичні партії — мали зініціювати народні повстання по всій Європі, в першу чергу — у знекровленій та приниженій Версалем Німеччині. Слабка Ваймарська республіка зуміла, попри все, відбити перший натиск лівих заколотників, але морально знесилена демократична Європа не мала що протиставити захоплюючій утопії загальної рівності й праці.

Системний наступ вимагав системної відповіді. Нею виявилася фашистська теорія, що не відкидала класових суперечностей, але вимагала підпорядкування їх національній ідеї. Скомпрометовану демократію було відкинуто, і на чолі згуртованих націй мали постати харизматичні лідери — висунуті партіями “народні вожді”. “Марш на Рим” вже у жовтні 1922 р. привів до влади першого з них — Беніто Муссоліні, послідовники якого згодом поступово взяли владу майже в усій Європі. Авторитарні керівники успішно придушили комуністичні диверсії, що змусило більшовиків вдруге змінити тактику — замість ставки на внутрішнє повстання було взято курс на роздмухування нової “імперіалістичної” війни, в яку в слушний час мала втру-

титися переможна Робітничо-селянська червона армія. Для її розбудови було закріпачено та виморено голодом селянство комуністичної імперії, а владу жорстко перебрав партійний апарат на чолі зі Сталіним. Примара нової навали знову нависла над Заходом. Ліві сили всередині європейських країн підважували будь-які зусилля, спрямовані на підготовку рішучої збройної відсічі агресору. Робітничі маси і “прогресивні” інтелектуали прагнули миру й співчували більшовицькому експерименту. Економіка перебувала у кризі, підприємці вимагали відкриття будь-яких ринків для грошей і товарів. Демократичні лідери виявилися нездатними до рішучих дій і пливли за течією.

За такої непевної ситуації консервативна Європа очікувала на лідера, який об'єднав би її у “хрестовому поході” проти більшовизму. Саме на цьому історичному тлі до влади у Німеччині прийшла і закріпилася Націонал-соціалістична робітничая партія та її фюрер Адольф Гітлер. При цьому, щоб зберегти правильну історичну перспективу, варто тримати у пам'яті три дати:

30 січня 1933 р., коли Гітлер із радикального демагога перетворився на авторитарного диктатора;

1 вересня 1939 р., коли Гітлер з авторитарного диктатора перетворився на зухвалого агресора;

22 червня 1941 р., коли Гітлер із зухвалого агресора перетворився на брутального ката.

Ми напевно не знаємо, чи був Гітлер насправді внутрішньо готовий до здійснення масових убивств вже на початку своєї політичної кар'єри. Можна припустити, що так. Але йдеться про його перетворення саме в очах зовнішніх спостерігачів. Адже сьогодні, коли ми знаємо, чим все закінчилося, нам здається, що будь-який демагог априорі несе у собі небезпеку можливого Голокосту. Проте в усі часи у світі існувало безліч демагогів, диктаторів і агресорів, які, однак, не здійснювали масових убивств цивільного населення, зокрема євреїв. Отже, жоден політик на схід чи захід від Райху не міг *наперед* спрогнозувати увесь шлях еволюції Гітлера та його режиму, а відтак у своїх діях виходити з передбачення *майбутнього* Голокосту та інших нацистських злочинів. І навпаки, будь-який політик на захід від Збруча в цей час вже *точно знав*, чого саме очікувати його країні у разі перемоги більшовизму.

Ми подали загальний нарис історичного тла, на якому готувався й відбувався Голокост. Детальний опис поведінки кожної з держав у цей період виходить за межі даної розвідки. Тому надалі ми зосередимося на їхній ролі у подіях, безпосередньо пов'язаних із переслідуванням і винищенням нацистами європейського єврейства. Очевидно, розгляд та оцінка позиції держав щодо єврейського питання мають бути принципово різними щодо різних періодів.

Період 1. Від приходу Гітлера до влади до початку німецько-польської війни.

Це час насамперед законодавчих утисків євреїв у Райху та приєднаних до нього територіях. Здавалося б, саме на цьому етапі найпростіше було покласти край нацистському антисемітизмові шляхом цілеспрямованого зовнішнього тиску. Але насправді це лише абстрактні міркування, що не враховують світових політичних реалій.

По-перше, хоча антиєврейське законодавство Райху й суперечило загальноєвропейській тенденції громадянської емансипації євреїв, воно, за наслідками для переслідуваної групи (хоча й не за принципом її визначення), суттєво не виходило за межі традиційного кола заходів із обмеження їхніх прав, що, скажімо, ще років із 20 тому існували в Російській імперії. Більше того, у деяких країнах Східної Європи, як-от Польщі та Румунії, 30-ті роки теж були позначені стрімким посиленням державного утиску євреїв, що його за наслідками можна порівняти з аналогічними явищами у Німеччині тих часів. Досить зазначити, що у той самий час, коли німецькі євреї шукали на еміграції порятунку від нацистських переслідувань, десятки тисяч єврейських біженців з Польщі з тією ж метою... перетинали польсько-німецький кордон.

По-друге, всі антиєврейські заходи впроваджувалися на власній суверенній території державою, що була визнана міжнародною спільнотою і перебувала у стані миру з іншими країнами. За таких обставин можливості іноземного впливу й нині дуже обмежені. Міжнародне право та дипломатичні традиції новітнього часу визнають можливість втручання у внутрішню політику іншої держави або на захист власних громадян, або якщо переслідуванню піддано національно споріднену групу. Саме тому, наприклад, 1938 р. європейськими державами було визнано справедливість гітлерівських вимог щодо захисту прав судетських німців. В усіх інших випадках, пов'язаних із загальними міркуваннями щодо прав і свобод, зазвичай обмежуються гучними заявами та значно обережнішими економічними санкціями.

Отже, до початку німецько-радянської війни існували насправді два реальні варіанти допомоги євреям, які опинилися під владою Райху: збільшення можливостей для їхньої еміграції та запобігання подальшому розширенню сфери нацистського панування. Провідну роль у цьому, очевидно, мали відіграти західні держави, оскільки саме вони були бажаним напрямом еміграції німецьких євреїв та, з часів Версаля, несли відповідальність за збереження статус-кво в Європі. На обох напрямках міжнародні зусилля виявилися невдалими.

Впродовж нацистського панування єврейська еміграція (значною мірою нелегальна) зіштовхувалася з систематичним спротивом з боку урядів США, Канади, країн Західної Європи (у першу чергу Великої Британії) та Латинської Америки. Апофеозом такої політики у зазначений період стала міжнародна конференція, скликана з ініціативи США в липні 1938 р. в Евіан-ле-Бен (Франція). Ця конференція, що відбувалася за наслідками аншлюсу, мала вирішити питання щодо відкриття нових можливостей для еміграції євреїв з

Німеччини та Австрії. Як відомо, з 32 її учасників* лише Домініканська Республіка виявила принципову згоду прийняти 100 тис. єврейських біженців (хоча реально до цієї країни 1940 р. в'їхало 800 осіб), усі ж інші з різних причин відмовилися збільшувати існуючі квоти. Показово, що Велика Британія категорично відмовилася збільшити єврейську імміграцію до Палестини, натомість запропонувала для цих цілей територію британських колоній у Східній Африці. Водночас зазначимо, що до початку Другої світової війни 360 тис. євреїв з підвладних Райхові територій знайшли притулок у 87 країнах світу**, хоча значна їх частина згодом знову потрапила до рук нацистів.

Так само невдало закінчилися влітку 1939 р. британо-франко-радянські переговори щодо укладення антинімецького воєнного договору. Сталінський уряд вів подвійну гру, намагаючись вирішити три завдання: у короткостроковій перспективі — максимально розширити сферу свого впливу у Східній Європі шляхом санкціонованої великими державами окупації Румунії, Польщі, Балтійських держав та Фінляндії; у середньостроковій перспективі — підштовхнути німецько-французьку війну на заході; нарешті, у стратегічній перспективі — в слушний момент вдарити по знесилених противниках і поширити більшовицьке панування по всій Європі. Оскільки Гітлер виявив більше поступливості щодо вирішення першого зі сталінських завдань, саме йому було віддано перевагу при виборі союзника Москви на найближчий час.

Період 2. Між початком німецько-польської та німецько-радянської воєн.

Цей період був перехідним у єврейській політиці Райху. Хоча масове винищення ще не почалося, нацисти вже вийшли за межі антиєврейських заходів, які ще можна було вважати "традиційними". Тисячі євреїв було страчено айнзатцгрупами разом з іншими представниками польської еліти. Але набагато страшнішим стало примусове переселення польських євреїв до гетто. Усі єврейські громади чисельністю менш як 500 осіб мали бути ліквідовані шляхом їхнього переміщення до великих міст, єврейське населення яких, у свою чергу, мусило зосередитися в окремих кварталах. До цих самих гетто депортували й значну кількість євреїв з Райхсгегбіту, а потім іще з деяких інших територій. Виняткова скупченість, дефіцит ліків та їжі призвели до масової смертності у гетто вже взимку 1940/41 рр.***

* Це 9 європейських держав (Бельгія, Велика Британія, Данія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Франція, Швейцарія, Швеція), 19 латиноамериканських (Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Еквадор, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі), а також США, Канада, Австралія та Нова Зеландія.

** У т. ч. 102 тис. — у Великій Британії (з яких 46 тис. — у підмандатній Палестині), 63 тис. — у США, 40 тис. — у Франції, 30 тис. — у Нідерландах, 25 тис. — у Бельгії, 17 тис. — у Шанхаї, 10 тис. — у Швейцарії (The Holocaust Encyclopedia / Ed. W. Laqueur, Ass. ed. J.T. Baumel. — New Haven; L., 2001. — P. 522). У російському перекладі цього видання помилково зазначено кількість біженців до Швейцарії — 100 тис. (Холокост: Енциклопедія. — С. 54).

*** У Варшавському гетто впродовж його існування (листопад 1940 р. — травень 1943 р.) від епідемії та голоду загинуло майже 100 тис. мешканців, у гетто Лодзі (травень 1940 р. — серпень 1944 р.) — майже 40 тис. (Холокост: Енциклопедія. — С. 173).

Паралельно зі значним погіршенням становища євреїв різко звузилися можливості допомогти їм ззовні. Після 1 вересня 1939 р. чисельність євреїв, які перебували під владою нацистів, миттєво збільшилася від 400 тис.* до 2,2 млн осіб**, тобто більш як у п'ять разів⁵⁴. Відтак навіть за всіх інших обставин об'єктивні можливості для їхньої швидкої абсорбції в інших країнах зменшилися у відповідній пропорції. З другого боку, початок загальноєвропейської війни позбавив західні держави дипломатичних ресурсів впливу на Райх, а їхні невдачі на фронті зробили примарними сподівання на швидке повалення нацистського режиму.

Водночас значно збільшилася залежність подальшої долі європейських євреїв від позиції основного союзника Гітлера у той період — сталінського СРСР. Можна говорити про потрійний потенціал радянського впливу:

дипломатичний — тиск на німецький уряд з метою припинити антиєврейську політику;

міграційний — готовність прийняти на теренах СРСР євреїв із територій, підвладних Райхові;

воєнний — успішне здійснення заздалегідь запланованого “удару в спину” Гітлеру.

Щодо останнього, то втіленню цього плану завадили дві обставини. По-перше, вдалий опір фінської армії під час Зимової війни продемонстрував неготовність РСЧА до бойових дій у сучасних умовах, а відтак вимагав тривалішої підготовки до нападу на Німеччину. По-друге, неочікувано швидко поразка британо-французьких військ під час західного “бліцкригу” Вермахту вибила з рук Сталіна його основний козир — “розрив” Гітлера на два фронти. Тепер, фактично, лише від героїчного опору королівських ВПС, що вирішували долю “Битви за Британію”, залежало, чи зможе радянський диктатор розпочати війну за сприятливих для себе умов.

Дипломатичний ресурс залишався суто теоретичним. По-перше, та політика щодо євреїв, яка для цивілізованої Європи вже виходила за межі звичних уявлень про гуманітарні стандарти, для Сталіна була ще досить поміркованою. Адже за сім років до цього він піддав цілеспрямованому винищенню голодом мільйони селян України, Кубані, Поволжя та Казахстану, *повністю* позбавивши їх будь-якої їжі та перетворивши на оточене військами гетто територію цілої республіки. По-друге, Сталіну зовсім не йшлося про полегшення становища будь-яких верств населення на території потенційного противника. Навпаки, чим більше буде невдоволених нацистським режимом, тим, гадалося господареві Кремля, легше буде його перемогти. Сталін не заступився перед Гітлером за німецьких комуністів, що ж тут говорити про євреїв, переважна більшість яких, до того ж, належала до “буржуазії” та “буржуазної інтелігенції”.

* Сукупна чисельність євреїв 1939 р. у Старому Райху, Австрії, Судетській області та Протектораті.

** 1,8 млн осіб — оціночна чисельність євреїв у 1939 р. на польських землях, за винятком Західної України, Західної Білорусі, Віленського краю та біженців з німецької зони окупації.

Найреальнішим залишався ресурс міграційний. По-перше, після знищення Польської держави до радянської зони окупації втекло, за різними оцінками, від 230 (більш реальна цифра) до 500 тис. євреїв⁵⁵. Значну частину з них було депортовано у східні регіони СРСР разом з представниками інших національних груп (передовсім поляків), що належали до “експлуаторських класів”. Так, лише із Західної України у 1940—1941 рр. було депортовано понад 70 тис. євреїв⁵⁶, які, таким чином, все ж уникали Голокосту.

Але існувала й набагато радикальніша можливість врятувати євреїв. На початку лютого 1940 р. Берлінське та Віденське бюро з переселення євреїв звернулися до Управління з питань переселень Раднаркому з пропозицією щодо переміщення євреїв з території Райху до СРСР, зокрема до Біробіджану та Західної України. Проте радянський уряд виявив повну незацікавленість у такій пропозиції⁵⁷. Напевно, у Москві (як до того — у західних столиць) існувало безліч вагомих аргументів економічного та політичного характеру на користь такого рішення⁵⁸.

Період 3. Від початку німецько-радянської війни й до капітуляції Німеччини.

Це період фізичного винищення європейських євреїв, спочатку на території СРСР (переважно місцевих), а потім Польщі (усіх інших). Брутальність нацистського способу “остаточного розв’язання єврейського питання” у цей час вже не підлягала сумніву, проте союзники змогли “вдало” абстрагуватися від цього. Очевидно, зважаючи на потенціал суспільного антисемітизму у власних країнах, вони прагнули не надавати аргументів на користь гітлерівської концепції “війни проти світового єврейства”, що “стояло” за спинами Сталіна, Рузвельта та Черчілля. Так чи так, офіційною позицією союзників на той період було не наголошувати зайвий раз на переслідуванні нацистами саме євреїв, а щодо припинення Голокосту, то найкращим засобом для цього вони вважали загальну перемогу над Райхом. Певний сенс у цьому був.

Нищівна поразка Франції влітку 1940 р. віддала до рук Гітлера понад 700 тис. євреїв (включно з біженцями попередніх років), які мешкали у цій країні, а також у Бельгії, Нідерландах та Люксембурзі. Ця поразка стала закономірним наслідком повоєнної моральної кризи французького суспільства й політичної еліти, що прагнули миру понад усе та сподівалися схватися від агресора за лінією Мажино.

Минув рівно рік від 22 червня 1940 р., коли у Комп’єнському лісі, в історичному вагоні маршала Фоша, було підписано принизливе франко-німецьке перемир’я. Тепер до двобою з Вермахтом стала держава, яка двадцять років готувалася до війни, режим якої для створення сучасної армії пожертвував десятками мільйонів життів, наново закріпачив селян і робітників, з ранку до ночі промивав мізки своїм підданам, обіцяючи переможну війну “малою кров’ю на чужій території”. Але Сталін не встиг завдати удару першим, і Червона армія змушена була вести оборонну війну, до якої виявилася не готовою стратегічно, а головне — морально. Вся ненависть, яку накопичували “радянські люди” впродовж двох десятиріч більшовиць-

кого знуцання та терору, вилилась у небажання воювати, масову здачу в полон, видачу ворогові комісарів, комуністів та євреїв. Упродовж 1941—1942 рр. під контролем Райху та Румунії опинилася величезна частина території СРСР, на якій (у кордонах 1941 р.*) на початок війни мешкало понад 4 млн євреїв⁵⁹ (без врахування біженців із Чехословаччини, Польщі та Румунії**). Якою мірою їхня доля залежала від швидкості просування Вермахту, наочно демонструє таблиця 8.

Вочевидь, у ситуації, коли Червона армія була нездатна зупинити наступ супротивника, радянському урядові залишалося, по-перше, якомога ефектніше організувати централізовану евакуацію найбільш загрожуваної частини населення, а по-друге, провести широку роз'яснювальну кампанію з тим, щоб євреї знали, якій небезпеці вони піддаються, опинившись на окупованій Райхом території, і намагалися евакуюватися власними силами. Повторимо, що масові розстріли почалися на заході СРСР вже у перші дні війни, тож підстави для зазначених заходів існували від самого початку. Але була й низка чинників, що заважали ухваленню таких рішень:

загальна байдужість радянської системи до долі “непродуктивного” населення (тобто тих, хто не належав до номенклатури, військових, спеціалістів і кадрових робітників);

спрямованість евакуаційних зусиль і ресурсів на вивезення промислового обладнання й щойно зазначених категорій “цінних кадрів”;

Т А Б Л И Ц Я 8

Регіон (у складі СРСР, 1941 р.)	Час окупації (1941 р.)	Знищено євреїв* (від довоєнної кількості), % ⁶⁰
Литва	червень	95
Західна Білорусь	червень	90
Східна Галичина	червень — середина липня	97
Західна Волинь	червень — липень	93
Латвія	початок липня	81
Східна Білорусь	липень — серпень	60
Центральна Україна	вересень	34
Нижнє і Середнє українське Подніпров'я	кінець вересня — початок жовтня	27
Слобожанщина і Донбас	друга половина жовтня	14

* Без урахування біженців і депортованих з інших регіонів.

* Тобто без Закарпаття, але з районами Білостока, Ломжі та Перемишля.

** Оцінка їхньої загальної чисельності коливається у межах від 280 до 635 тис. Також достеменно невідомо, яку частку з них було депортовано у східні регіони СРСР у 1939—1941 рр. загалом із усіх західних республік (*Куповецкий М.* Людские потери еврейского населения в довоенных (на сентябрь 1939 года) и послевоенных границах СССР в годы Великой Отечественной войны // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем: Дебаты о демографии и геополитике Холокоста / Сост. А. Кох, П. Полян. — М., 2008 (далі — Отрицание отрицания). — С. 186).

небажання підсилювати уявлення про радянський режим, як “жидо-більшовицький”.

Як наслідок — централізована евакуація євреїв відбувалася на загальних підставах. Що ж до евакуації стихійної, то якщо на старих радянських землях їй просто ніхто не перешкодив, то на анексованих 1939—1940 рр. територіях у перші тижні війни їй істотно завадила боротьба з “ненадійними” елементами. На колишньому радянському кордоні біженців затримували прикордонні частини НКВС, вимагаючи оформлених перепусток. Лише після того, як прикордонники самі відійшли на схід, біженці (у значній кількості саме євреї) отримали змогу продовжити свій шлях. Але часто-густо було вже запізно⁶¹. Як би там не було, до внутрішніх районів СРСР було евакуйовано 1,2—1,4 млн євреїв⁶², тобто майже третина довоєнного єврейського населення окупованих територій. Це склало 7—8 % від загальної кількості евакуйованих громадян СРСР (17 млн осіб⁶³), що приблизно дорівнювало їхній частці у передвоєнному населенні України та Білорусі.

Щодо інформаційної роботи, то тут ситуація теж була не найкращою. З одного боку, не можна стверджувати, що радянські ЗМІ взагалі замовчували інформацію про переслідування та масове знищення євреїв нацистами. Певна кількість повідомлень час від часу з'являлася у газетах і на радіо⁶⁴. Але якщо оцінити потужності радянської пропагандистської машини, треба визнати, що вони були використані у цьому разі далеко не повністю. Тим більше, що після укладення Московського договору публікацію антинацистських матеріалів взагалі було припинено аж до початку німецько-радянської війни. Отже, якби не політичні резони, радянський уряд міг би набагато краще зорієнтувати єврейське населення щодо нацистської загрози.

У ситуації, коли керівництво Райху взяло курс на тотальне знищення європейських євреїв, а Вермахт продовжував свою переможну ходу, неабиякої ваги у єврейському питанні набувала позиція союзників Німеччини. До кінця 1941 р. під контролем Болгарії, Данії, Італії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Фінляндії, вішістської Франції, Хорватії та Японії опинилися понад 2,2 млн євреїв. Єврейська політика цих держав була різною і залежала від низки обставин.

По-перше, серед цих держав були історичні монархії (Болгарія, Данія, Італія, Румунія, Угорщина, Японія) чи республіки (Фінляндія) з давньою традицією незалежного або автономного існування та нові державні утворення (Словаччина, Хорватія) чи режими (вішістський уряд), що постали лише внаслідок німецьких перемог, а відтак, з одного боку, не мали історичних традицій, а з другого — значною мірою залежали від Райху.

По-друге, серед них були держави фашистського типу (Італія, Словаччина, Хорватія), де влада належала єдиній партії, позапартійні диктатури (Болгарія, Румунія, Угорщина, вішістська Франція) та держави з традиційним конституційним ладом (Данія, Фінляндія, Японія).

Третя обставина стосується ставлення цих держав до євреїв. З одного боку, їхні правлячі еліти (за винятком Данії та Фінляндії) значною мірою бу-

ли схильні до антисемітизму, що стало природним наслідком їхньої загальної націоналістичної ідеології (конструкція “свій—чужий” у національній площині). Але з іншого — навіть для тих із них, що декларували свою націонал-соціалістичну сутність (Словаччина, Хорватія), єврейське питання залишалося другорядним, а не системоутворюючим, як у нацистів німецьких. Цікаво, що в Японії уявлення про єврейське всещля навело очільників режиму на думку про необхідність укласти з євреями політичний союз для співучасті у взятті влади над світом.

У практичній політиці це призвело до таких наслідків.

Усі вони (за винятком Фінляндії) самостійно (Румунія, Хорватія) або під більшим чи меншим німецьким тиском запроваджували у себе антиєврейське законодавство, що обмежувало євреїв у політичній та економічній сферах.

У питанні щодо знищення євреїв чітко розрізняється політика старих і новопосталих держав. Серед останніх Словаччина та уряд Віші на вимогу нацистів без заперечень організували депортації євреїв до таборів на території Генерал-губернаторства, а хорватський режим ще й самостійно знищив близько 25 тис. євреїв, у т. ч. у власному таборі смерті “Ясиновац”⁶⁵.

Уряди Данії, Італії, Фінляндії та Японії досить рішуче відмовилися від співучасті у нацистській політиці геноциду євреїв. При цьому Муссоліні взяв під свій захист євреїв в італійських окупаційних зонах Албанії, Греції, Югославії, а згодом і Південної Франції. Японський же уряд обмежився створенням гетто у підконтрольних йому китайських містах (Шанхаї, Харбіні та ін.).

Нарешті, Болгарія, Румунія й Угорщина у своїй політиці чітко розрізняли ставлення до “своїх” та “чужих” євреїв. Так, уряд Болгарії вислав до німецьких таборів винищення 20 тис. євреїв з анексованих територій Фракії, Македонії і Південної Добруджі, але під тиском парламентарів та Церкви змушений був відмовитися від депортації євреїв зі старих болгарських земель.

Угорщина в цілому взагалі не підтримувала політики геноциду євреїв. Проте влітку 1941 р. уряд депортував з території Закарпаття близько 15—19 тис. євреїв-біженців з Польщі. Вони потрапили до Кам’янця-Подільського та населених пунктів Східної Галичини, де разом з місцевими євреями були страчені німецькими каральними підрозділами⁶⁶. Після того, як угорський уряд дізнався про ці страти, депортації було припинено. На початку 1942 р. було знищено понад тисячу євреїв під час антипартизанської акції в анексованій Бачці (Воєводина). На карб угорському урядові ставлять також долю службовців єврейських робочих батальйонів, спрямованих на Східний фронт у складі мадярської армії. 42 тис. з них загинули⁶⁷, у т. ч. від рук німецьких карателів, які не звертали уваги на протести командування своїх союзників.

Найбрутальнішою з-посеред цих держав була єврейська політика Румунії. Територію Трансністрії було визначено для знищення як місцевих євреїв, так і тих, які мали бути переселеними з інших регіонів країни. Це відбувалося у різний спосіб:

розстріли євреїв частинами румунської армії та жандармерії, із залученням місцевої поліції і т. зв. “самооборони” (*Selbstschutz*) фольксдойче;

створення гетто, де євреї вмирили від голоду та епідемії;
масова загибель під час піших переселень через холод, нестачу одягу,
взуття та їжі.

Зауважимо, що декілька разів румунська адміністрація робила спробу переправити значні групи євреїв через Південний Буг до німецької окупаційної зони, що натрапило на рішучий спротив з боку їхніх союзників.

Іншою була доля євреїв Північної Буковини, Бессарабії та округу Дорохой. Після масових розстрілів у перші тижні окупації (липень 1941 р.) та невдалої спроби переправити частину з них на угорську територію, місцевих євреїв почали концентрувати у таборах на півночі Бессарабії. Після створення губернаторства “Трансністрія” у вересні 1941 р. починається їхнє переселення до гетто на його території. Але значній кількості євреїв все ж вдалося уникнути цієї акції завдяки отриманню свідоцтв про їхню “корисність” для місцевої економіки. Що ж стосується євреїв старого королівства (Регату), то їх депортації взагалі було припинено 1942 р. за особистим розпорядженням Й. Антонеску. Загалом внаслідок румунського геноциду було знищено 270—305 тис. євреїв*, що становило мало не третину тих, хто мешкав на землях, які під час війни опинилися під владою Румунії.

До речі, навіть ті з перелічених держав, що вели найбрутальнішу антиєврейську політику (Румунія, Хорватія), згодом різко відмовилися від неї під впливом військових поразок Райху та у сподіванні на зміну стосунків з альянтами.

До цього моменту йшлося про роль різних держав у Голокості. Коли йдеться про “держави”, зазвичай мають на увазі тих, хто визначає політику у тій чи іншій сфері, і тих, хто її безпосередньо впроваджує. Але у нашому випадку (та в аналогічних ситуаціях геноциду або інших форм масового переслідування невинного населення) треба приділяти увагу й позиції інших складових суспільства, а саме адміністративного апарату і збройних сил, Церкви, рухів Опору і громадських організацій, нарешті, населення як такого. Ситуація ускладнюється у випадку, коли йдеться про окуповані країни, де будь-яка колаборація (а не лише участь у каральних акціях) викликає осуд. Очевидно, тут етична складова стає каменем спотикання для наукового аналізу, оскільки дослідник завжди вимушений виправдати або засудити цілі народи, організації чи конкретних осіб. Зважаючи на це, все ж спробуємо запропонувати певні підходи до висвітлення даної проблематики.

Отже, можна визначити такі форми поведінки під час Голокосту:
участь у нацистських переслідуваннях за службовим обов'язком;
добровільна участь у нацистських переслідуваннях;

* У т. ч. 115—130 тис. мешканців Трансністрії, 135—155 тис. — Буковини і Бессарабії, 20 тис. — Регату (*Поль Д.* Так скільки же?.. О числе євреїв, уничтоженных в ходе национал-социалистических преступлений (Пер. с нем. *П. Поляна*) // Отрицание отрицания. — С. 167—169).

самостійне переслідування;
нейтральна поведінка;
допомога жертвам.

Можна сказати, що за будь-яких історичних обставин *абсолютна більшість* населення будь-якої країни в ситуаціях, аналогічних Голокосту, обирає нейтральну позицію. Причому ми вважаємо неправильним називати таких людей “спостерігачами”, оскільки, знову ж таки, більшість із них намагається взагалі “не знати” про те, що відбувається. Добре відомим є ефект раптового “прозріння”, коли переважна більшість радянських громадян “несподівано” дізнавалася про злочини комуністичного режиму, спочатку під час “відлиги”, а вдруге — під час “перебудови”. Все ж треба визнати, що, на відміну від радянських керівників, нацисти чинили свої антиєврейські заходи цілком публічно, відтак і “не знати” про них було складніше.

Однак, на диво, позиція саме цієї частини населення є визначальною, оскільки своєю нейтральністю вони не лише мовчазно санкціонують злочинну діяльність режиму, а й забезпечують своєю повсякденною працею можливість його існування. Вочевидь, роль, наприклад, Вермахту у Голокості визначається не участю чи неучастю окремих військових чи навіть цілих формувань і підрозділів у вбивствах євреїв. Набагато важливішою була загальна лояльність армії, яка не просто не скинула нацистський режим, а своїми перемогами спочатку забезпечила йому завоювання майже всієї Європи, а потім своїм героїчним опором надовго відтермінувала його поразку. Тобто саме Вермахт віддав до рук Гітлера європейських євреїв і надав його поплічникам досить часу, щоб їх знищити.

Далі. Коли ми говоримо про співучасть у переслідуваннях євреїв, треба розуміти, про що саме йдеться. Очевидно, що у різних формах економічного та політичного утисків брали участь різні адміністративні інстанції. Але зі зрозумілих причин найбільшу увагу все ж привертає питання співучасті саме у фізичному знищенні євреїв. Про роль німецьких каральних органів вже йшлося. Коли ж визначати роль місцевих поліцейських структур на окупованих територіях, то треба пам’ятати, що з погляду “технології” винищення вони розрізнялися:

на колишній радянській території (у кордонах 1941 р.) та у німецькій окупаційній зоні в Югославії (Сербія і Банат) євреїв із самого початку розстрілювали айнзатцкоманди, потім уцілілих переселяли до гетто чи таборів; надалі гетто й табори ліквідували: у дистрикті “Галичина” та окрузі “Білосток”^{*} шляхом вивезення до таборів винищення, на інших територіях — шляхом розстрілу на місці;

---

^{*} Округ “Білосток” (*Bezirk Bialystok*) — окреме адміністративне утворення, підпорядковане III Райхові. Створене у червні 1941 р. на східних польських землях між Генерал-губернаторством, Східною Пруссією та райхскомісаріатом “Остланд”. Ця територія восени 1939 р. за Московським договором відійшла до СРСР і до початку німецько-радянської війни входила до складу Білоруської РСР.

у Генерал-губернаторстві та Вартегау євреїв спочатку концентрували у гетто, а потім перевозили до розташованих тут таборів винищення;

з усіх інших територій (Райхсгегбіт, Протекторат, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Греція, з 1943 р. Італія, 1944 р. Угорщина) євреїв депортували до таборів винищення на польських землях або до гетто на колишній радянській території, де на них очікувало знищення разом із місцевими євреями.

Відомі на сьогодні документи не дають змоги однозначно відповісти на питання, чому нацисти використовували різні технології на окремих землях. Але вочевидь простежується залежність вибору технології від загальної расової оцінки нацистами тих чи інших народів* і, відповідно, планів щодо їхнього майбутнього за “Нового порядку”. Так чи так, відповідно до цього діяльність місцевої поліції полягала в співучасті у депортації, геттоїзації, охороні таборів чи прямому вбивстві, але характер такої співучасті визначався саме загальною нацистською політикою в цьому питанні.

Вочевидь, можна погодитися з твердженням, що власними силами німецькі каральні органи не впоралися б зі своїм завданням. Але так само очевидно, що загальна кількість місцевих поліцейських була відносно обмеженою, то ж за будь-яких умов можна було знайти потрібну кількість добровольців, у т. ч. для участі у каральних акціях. Водночас зазначимо, що випадки відмови (хоча б шляхом звільнення з поліції) від співучасті у нацистській антиєврейській політиці з боку поліцейських окупованих країн були лише поодинокими. Зрозуміло, що для колишніх радянських військовополонених, з числа яких переважно формувалася місцева поліція на окупованих територіях СРСР, така відмова могла означати у кращому випадку повернення до табору, де на них часто-густо чекала голодна смерть. Але й кадрові поліцейські європейських країн у більшості залишилися на своїх місцях під час окупації та спокійно брали участь в усіх антиєврейських заходах.

Взагалі в умовах репресивного окупаційного режиму кожна людина була змушена раз по раз особисто визначати свою позицію в критичних ситуаціях. І хоча більшість, як ми вже зауважили, вважала за краще просто дистанціюватися від долі переслідуваних, обличчя народів в очах наступних поколінь визначала поведінка саме тих, хто свідомо брав активну участь у подіях. Зрозуміло, що всі національні міфології намагаються постфактум створити найпривабливіший образ власного народу, але правда завжди є багатогранною.

Розглянемо це на прикладі України, де під час війни постала, можливо, найскладніша конфігурація сил. По-перше, базові поняття “окупація” та “коллаборація” тут взагалі є неоднозначними. Йдеться не про те, що нацистський режим не був окупаційним — проблема полягає в тому, що він змінив режим радянський, що навіть за своїм походженням (зважаючи на радянсь-

* Треба пам'ятати, що нацистський расовий поділ народів включав увесь комплекс цивілізаційних, зокрема культурних, ознак.

ке завоювання Великої України 1918—1920 рр. та Західної України 1939—1940 рр.) багатьма також сприймався як окупаційний. Вочевидь, дискусія може точитися з приводу того, ким були ці окупанти: етнічними росіянами чи інтернаціональною більшовицькою спільнотою. Ми більше схильні до другого підходу, оскільки політика режиму щодо підвладного населення всюди була тотожною політиці окупанта. Відтак і співпрацю з радянською владою за суттю можна вважати такою самою колаборацією. Це мало той наслідок, що за появи нового окупанта — нацистів — кожна людина мала для себе визначити, який з них гірший. І дуже часто, особливо у початковий період німецького панування, вибір був не на користь більшовиків (а у Західній Україні — ще й не на користь Польської держави).

Друга проблема стосується загального ставлення до євреїв, на яке впливала чимала низка додаткових чинників. Як уже зазначалося, провідною тенденцією всередині єврейської спільноти від кінця XVIII ст. було прагнення до секуляризації та асиміляції. Очевидно, що найкращі можливості для асиміляції надавало соціалістичне вчення, що декларувало інтернаціоналізм, тобто взагалі ігнорувало етнічність своїх adeptів. Через це по всьому світу значна кількість єврейської молоді, тобто найактивнішої частини спільноти, ставала активними учасниками соціалістичних і комуністичних рухів, а відтак симпатиками радянських більшовиків. Справді, за радянської влади євреї були зрівняні у правах з іншим населенням. І хоча це зрівняння відбулося ще після Лютневої революції у колишній Російській імперії, у суспільній свідомості саме Радянський Союз асоціювався з різкою зміною соціального статусу євреїв, зокрема зі стрімкою появою їх у складі партійних, урядових, військових і каральних структур.

Значні зміни відбувалися і всередині української спільноти. Поразка Визвольних змагань, що призвела до чергового поділу українських земель між Варшавою та Москвою, істотно дискредитувала український демократично-соціалістичний рух, який був їхньою рушійною силою. На цьому тлі на еміграції та в Західній Україні стрімко зріс український націоналізм з притаманним такій ідеології пошуком ворогів з-посеред представників інших народів, зокрема євреїв. З другого боку, патріархальне українське селянство на радянських (а потім і польських) землях переважно не сприймало комуністичного войовничого атеїзму. Прихована релігійність, що знайшла свій вихід у тимчасовому відродженні за німецької окупації, разом з усіма позитивними якостями несла й традиційну антиюдейську складову. Згадані тут чинники призвели до формування у значної частини українського населення збірного образу “жидо-більшовика” — опори радянського режиму, ворога християнської церкви та української незалежності.

Наступна проблема стосується множинності непідконтрольних окупаційній владі структур, представники яких діяли на теренах України. З-посеред них можна виокремити організації:

церковні: греко-католицькі, римо-католицькі, православні автономні та автокефальні;

громадсько-політичні: КП(б)У й ЛКСМУ, ОУН та ОУН(р)*, Український центральний комітет, Державний центр УНР в екзилі й гетьманці, польський уряд в екзилі та Польська робітничка партія;

збройні: радянські партизани, підпільні й диверсійні групи у підпорядкуванні Українському штабові партизанського руху (УШПР), підпільному ЦК КП(б)У, НКВС, розвідупру та незалежні; УПА “Поліська Січ” (згодом Українська народно-революційна армія) та мельниківська УПА, Українська національна революційна армія (УНРА), бандерівські УПА та Українська народна самооборона; Армія Крайова і Гвардія (згодом Армія) Людова.

Сформульовану офіційну позицію в єврейському питанні (безвідносно до Голокосту) з-посеред названих структур мали лише релігійні конфесії та обидві ОУН. Але навіть це мало другорядне значення. На ділі кожен священник чи партизанський командир вирішував, як йому поводитися у кожній конкретній ситуації. Це принциповий момент, на якому треба наголосити, оскільки він істотно ускладнює будь-які спроби узагальнення щодо “типової” поведінки тих чи інших структур.

Водночас на дослідження болючих проблем українсько-єврейських відносин під час війни відчутно впливають сьгоднішні ідеологічні та політичні уподобання істориків, що примушують їх свідомо чи підсвідомо наперед ставати на певну загальну позицію та штучно обмежувати коло досліджуваних питань. Як наслідок, маємо констатувати, що сьогодні не існує комплексних робіт, присвячених тому, що можна визначити як “український рахунок Голокосту”. Тому ми обмежимося лише стислим переліком основних проблем, що перебувають в епіцентрі суспільної уваги.

1. Масові єврейські погроми, які відбулися наприкінці червня — на початку липня 1941 р. у містах і селах Східної Галичини, а також (у значно менших масштабах) Західної Волині. Як відомо, напередодні війни Гайдріх у своїх інструкціях командирам каральних загонів рекомендував сприяти всім антисемітським та антикомуністичним ініціативам місцевого населення й, за можливості, провокувати їх⁶⁸. Такі погроми прокотилися справді широкою хвилею як з ініціативи місцевого населення, так і за сприяння й активної співучасті німецьких військових та айнзатцгруп. Часто-густо провідну роль у них відігравали бійці української міліції, створеної у перші дні війни однією з ОУН. Загалом на Галичині (зведених даних по Волині немає), де відбулася основна кількість погромів, вони охопили понад півтори сотні населених пунктів. Але дійсно значними за кількістю загиблих євреїв були події у Тернополі (4,6—5 тис.), Львові (3 тис.) та Золочеві (1,4 тис.). У Львові у розстрілах євреїв взяв участь також один взвод українського батальйону “Нах-

* Нагадаймо, що звичні аббревіатури ОУН(м) та ОУН(б) накинута ззовні (ще під час війни їх використовували у німецьких і радянських документах). Офіційними назвами відповідних структур були (і досі залишаються): ОУН — для організації під проводом А. Мельника; ОУН(р) — “революційна” — для організації під проводом С. Бандери. Отання у 1943 р. мала також назву ОУН(сд) — “самостійників-державників”.

тігаль”, що входив до полку спецназу абверу “Бранденбург”*. Назагал, кількість жертв цих погромів у Галичині не перевищувала 3 % довоєнного єврейського населення (15—17 тис. осіб)⁶⁹. Отже, німці вже наприкінці літа 1941 р. змушені були визнати, що їхні сподівання на “розв’язання єврейського питання” українськими руками не виправдалися⁷⁰.

Те, що погромницький рух був обмежений лише західноукраїнськими землями, переважно Східною Галичиною, свідчить не на користь спробам представити його у контексті “вікових антисемітських традицій” українського народу. Річ у тім, що, на відміну від Великої України, де остання погромна хвиля прокотилася під час Громадянської війни, в Галичині того часу погромів не відбувалося**. Ба більше, погромів не відбувалося й у всіх містах, де під час тієї війни стояли галицькі Січові стрільці. Отже, шукати причини радикальної зміни ставлення галичан до євреїв треба у подіях міжвоєнної доби.

2. Зрадництво місцевого населення — видача поліції євреїв, вцілілих під час масових розстрілів та ліквідацій гетто. Мотивація місцевих жителів при цьому могла бути як ідеологічною (антисемітизм), так і суто матеріальною, оскільки нацисти винагороджували за видачу євреїв. Часто-густо у такий спосіб зводилися особисті рахунки ще довоєнного походження. Об’єктивно сьогодні важко оцінити реальні масштаби цього явища. Наприклад, один із керівників айнзатцкоманди, що діяла у Києві восени 1941 р., на суді у ФРН через багато років після війни стверджував, що його підлеглим навіть не було потреби влаштовувати облави на євреїв, оскільки населення їх ненавиділо і самостійно передавало німецьким військовим, цивільним та поліцейським органам⁷¹.

Водночас постає питання, чи не вплинув значною мірою на таку поведінку населення довоєнний радянський досвід тотальної боротьби з “ворогами народу”, що призводив до глибокого розбещення “радянських людей”, привчав їх полювати на сусідів, зраджувати їх та отримувати за це моральне й матеріальне заохочення?

3. Найбільш контраверсійним є питання щодо ставлення до євреїв бандерівської ОУН та створеної нею УПА. Вочевидь, можна вважати неспростовними такі факти.

В ідеологічній площині:

ухвалені напередодні німецько-радянської війни програмні документи ОУН(р) містили чіткі антиєврейські настанови, що передбачали за певних умов їхнє винищення⁷²;

* Офіційна назва на той час — 800-й навчальний полк особливого призначення “Бранденбург” (*Lehr-Regiment “Brandenburg” z. b. V. 800*). Зважаючи на наявну міфологію, підкреслимо, що ця частина не мала жодного стосунку до військ СС. Отже, український командир “Нахтігалью” Р. Шухевич не міг носити есесівське звання гауптштурмфюрер, а мав на той час чин гауптмана (армійського капітана).

** Під час Визвольних змагань на території ЗУНР відбулося лише два погроми: у Львові силами польських військових після взяття міста та у Тернополі — вояками армії УНР.

проте у ході війни, принаймні з весни 1942 р., керівництво ОУН(р) закликало своїх членів і симпатиків, у т. ч. у лавах допоміжної поліції, не брати безпосередньої участі у нацистському геноциді євреїв ⁷³;

на III Великому зборі ОУН(р) (серпень 1943 р.) було затверджено нову програму, яка проголошувала рівне й толерантне ставлення до всіх національних меншин ⁷⁴.

У практичній площині:

від самого початку німецько-радянської війни ОУН(р), так само, як і мельниківська ОУН, взяла активну участь у створенні допоміжної поліції, маючи на меті у подальшому використати її як власну збройну силу ⁷⁵;

під час масового переходу до бандерівської УПА колишніх службовців допоміжної поліції ⁷⁶ у складі УПА опинилася значна кількість людей з особистим досвідом участі в німецьких акціях зі знищення євреїв.

Але чи проводила УПА на практиці винищення вцілілих євреїв, на яких підставах і в якому масштабі? Нагадаймо, що 1943 р., коли бандерівська УПА широко розгорнула свою боротьбу, євреїв у Західній Україні взагалі залишалося небагато. Значна частина з тих, хто втік з гетто і переховувався в лісах у сімейних таборах, перебували під захистом УПА та надавали їм послуги як фахові ремісники. Багато лікарів безпосередньо служили в УПА ⁷⁷. Щодо їхньої подальшої долі ведеться дискусія. Існує низка свідоцтв про те, що:

євреїв знищували під час антипольських акцій на Волині разом із поляками, у яких вони переховувалися ⁷⁸;

навіть після ухвали нової програми ОУН(р) її Служба безпеки видавала розпорядження щодо знищення євреїв-неспеціалістів ⁷⁹.

Відповіді істориків на питання про практичні наслідки тих розпоряджень та їхніх безпосередніх виконавців залежать, як зазначалося, від їхньої загальної позиції. Прихильники ОУН вважають, що УПА євреїв не вбивала, а мешканців сімейних таборів було знищено під час німецької антиповстанської акції ⁸⁰. Натомість автори, вороже налаштовані до українського націоналістичного руху, стверджують, що саме СБ ОУН відповідальна за загибель євреїв, які перебували на контрольованих УПА територіях. Загальну кількість єврейських жертв українських націоналістів вони оцінюють у 1—2 тис. осіб ⁸¹.

4. Набагато менше уваги, на жаль, приділяють дослідники зворотному явищу — рятуванню євреїв під час Голокосту. Справді, це питання складне для вивчення, оскільки будь-які узагальнення тут робити дуже важко, отже, дослідник має здебільшого просто перелічувати окремі факти. Усі намагання статистично їх узагальнити є дуже сумнівними, що можна проілюструвати на такому прикладі. Як відомо, національний ізраїльський Меморіальний комплекс Катастрофи і героїзму єврейського народу “Яд Вашем”^{*} надає по-

^{*} Яд Вашем (івр. *Яд Ва-Шем*) — “Пам’ять та ім’я” або “Місце та ім’я”. Назва меморіалу пов’язана зі сказаним у пророка Ісаї: “Я їм дам у Своїм домі та в мурах Своїх місце і ймення, що краще воно за синів та дочок, — Я дам йому вічне ім’я, яке не понищиться!” (Іс. 56.5).

чесне звання “Праведників народів світу”^{*} тим, хто під час війни рятував євреїв. Станом на 1 січня 2011 р. таке звання отримали 23 788 осіб з 45 країн світу⁸², у т. ч. (табл. 9):

Т А Б Л И Ц Я 9

Країна	Кількість осіб	Країна	Кількість осіб	Країна	Кількість осіб
Польща	6266	Угорщина	764	Росія	173
Нідерланди	5108	Білорусь	555	Сербія	131
Франція	3331	Словаччина	522	Латвія	129
Україна	2363	Італія	498	Чехія	108
Бельгія	1584	Німеччина	495	Хорватія	102
Литва	800	Греція	307		

Але вважати ці дані повними неможливо. Річ, по-перше, у тім, що звання надається лише за умови, що врятований залишився живим. Тобто якщо врятованого все ж було пізніше вбито, рятівник звання “Праведника” отримати не може. Крім того, існує багато обмежень, пов’язаних із обставинами врятування, зокрема мотивами рятівника. Отже, можна погодитися з фахівцями Яд Вашему, які зазначають: “Перш ніж робити статистичні висновки за різними країнами, необхідно пам’ятати, що, незважаючи на те, що Катастрофа була тотальною спробою знищити євреїв у всій Європі, між країнами існували важливі відмінності. Різними були кількість євреїв, способи реалізації остаточного розв’язання єврейського питання, форми адміністративного управління, історичні традиції, рівень впливу єврейської громади, ставлення нацистів до населення окупованих країн і ступінь небезпеки для тих, хто допомагав євреям, — ці та безліч інших чинників вплинули на ставлення місцевого населення до євреїв і на особливості по-рятунку в кожній країні”⁸³.

Якщо говорити про країни колишнього СРСР, зокрема про Україну, то тут ситуацію ускладнює той факт, що майже до кінця існування Радянського Союзу піднімати тему Голокосту у ньому було заборонено. Отже, про рятівників із цих земель громадськість та дослідники отримали змогу дізнатися лише в останні 20 років. Багато учасників тих подій (як євреїв, так і їхніх рятівників) за цей час померли. Тому дані Яд Вашему щодо цих держав є особливо неповними. Для порівняння зазначимо, що лише звання “Праведник Бабиного Яру”, яке окремо від Яд Вашему надає київський фонд “Пам’ять Бабиного Яру”, станом на 2010 р. отримали 605 осіб⁸⁴.

Попри те, що рятували євреїв представники різних прошарків населення та різних релігійних, політичних і збройних структур, треба звернути увагу

^{*} Праведники народів світу (івр. *хасідей умот га-олам*). Назва почесного звання пов’язана з юдейським терміном, що означає неєвреїв, які дотримуються т. зв. “семи заповідей синів Ноя” — загальнолюдського етичного кодексу (на відміну від 613 заповідей, яких мають дотримуватися євреї).

на системну допомогу, що надавала переслідуванім Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким⁸⁵. За цих обставин винятково політично вмотивованою виглядає позиція Яд Вашему, що досі відмовляється надати митрополитові Андрею звання Праведника.

Ситуація з Греко-католицькою церквою в Україні не є унікальною. Ми вже зазначали, що вплив Болгарської православної церкви був одним із найдієвіших чинників порятунку тамтешніх євреїв. Так само досить широко долучилася до захисту переслідуваних Римо-католицька церква у країнах Західної Європи, хоча сам Папа Пій XII не наважився на будь-який протест. Допомогу надавали й численні православні священники та єпископи, хоча, знову ж таки, офіційної позиції, скажімо, Російської православної церкви з цього приводу сформульовано не було.

Для нас у цьому важливим є той факт, що релігійний світогляд був, напевно, найважливішим системним чинником (порівняно з мотивами особистого характеру) людської поведінки під час Голокосту. Не варто забувати, що врятування євреїв супроводжувалося ризиком для життя не лише рятівника, а й його власної родини. Щоб зважитися на це, людина мусила мати міцний моральний стрижень, який дозволив би їй пожертвувати собою та найближчими родичами для врятування життя часто-густо незнайомої людини. Так само релігійні переконання надавали людині сили, щоб опиратися посиленому пропагандистському тискові, відстоювати цінності гуманізму, коли навкруги панувала віра в право сили та у необхідність фізичного знищення “зайвих”, “ворожих”, просто “чужих” народів чи класів.

Це приводить нас до розуміння найглибших причин таких явищ, як Голокост. Вони полягають у тотальній деградації етичних уявлень і моральних цінностей внаслідок абсолютизації державної ідеї. Як наслідок, у жертву державі (байдуже, якими були ідеологічні засади формування тієї державності), що, за ставленням до неї, посідає місце Всевишнього, дозволяється приносити необмежену кількість людських життів. Жоден народ у минулому сторіччі (включно з євреями) не уник цієї загальної деградації, що виявилось у масовій підтримці різноманітних право- і ліворадикальних рухів та режимів, які сповідували й практикували фактично одну й ту саму антилюдську ідеологію. Збагнувши це, ми зможемо, нарешті, вийти з зачарованого кола взаємних звинувачень і визнати, що запорукою неповторення трагедій на зразок Голокосту є наше спільне каяття: не одного перед одним, а всіх разом — перед Богом.

¹ Schaller D.J., Zimmerer J. Raphael Lemkin: the “founder of the United Nation’s Genocide Convention” as a historian of mass violence // *Journal of Genocide Research*. — 2005. — № 7(4). — Dec. — P. 447—449.

² Михман Д. Историография Катастрофы: Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. — Днепропетровск, 2005. — С. 401.

³ Див. про це: Кульчицький С. Треба відмовитися від поняття “український Голокост” (до дискусії про Голодомор як геноцид) // Форум націй. — 2007. — № 11(67); Його ж. Голодомор в Україні та український Голокост // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2008. — № 1(3). — С. 88—98.

⁴ Див. про це: *Бессонов Н.* Об использовании терминов “Пораймос” и “Холокост” в значении “геноцида цыган” // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2007. — № 1(2). — С. 71—82.

⁵ *Михман Д.* Цит. праця. — С. 429.

⁶ Там само. — С. 51, 72.

⁷ *Poliakov L.* Bréviaire de la haine. — Paris, 1951.

⁸ *Reitlinger G.* The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939—1945. — London, 1953.

⁹ *Hilberg L.* The Destruction of the European Jews. — London, 1961.

¹⁰ *Tenenbaum J.* Race and Reich. — New York, 1956.

¹¹ *Dawidowicz L.* The War against the Jews, 1933—1945. — New York, 1975.

¹² *Yahil L.* Ha-sho'a: goral yehudey eyropa, 1932—1945. — Jerusalem, 1987. Англ. мовою: *Yahil L.* The Holocaust: The Fate of European Jewry. — New York, 1990.

¹³ *Mayer A.J.* Why Did the Heavens Not Darken? The “Final Solution” in History. — New York, 1988.

¹⁴ *Burrin Ph.* Hitler et les Juifs: Genèse d'un génocide. — Paris, 1989.

¹⁵ *Bauman Z.* Modernity and the Holocaust. — New York, 1989.

¹⁶ *Aly G., Heim S.* Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung. — Frankfurt-am-Mein, 1991.

¹⁷ *Aly G.* Endlösung: Volkerverschiebung und der Mord der europäischen Juden. — Frankfurt-am-Mein, 1995.

¹⁸ *Goldhagen D.J.* Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. — New York, 1996.

¹⁹ *Friedländer S.* Nazi Germany and the Jews (I): The Years of Persecution 1933—1939. — London, 1997.

²⁰ *Longerich P.* Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung. — München, 1998.

²¹ Див. про це: *Нахманович В.Р.* Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 23—24 червня 2005 р. — К., 2005. — С. 18—26.

²² *Михман Д.* Цит. праця. — С. 29—33, 63—65, 112, 113, 371.

²³ Там само. — С. 44—46.

²⁴ *Тревор-Ропер Х.* Застольные беседы Гитлера. 1941—1944 гг. — М., 2004. — С. 395.

²⁵ *Раушинг Г.* Говорит Гитлер. Зверь из бездны. — М., 1993. — С. 59.

²⁶ *Гитлер А.* Моя борьба. — Харьков, 2003. — С. 64, 65.

²⁷ Див. про це: *Копелиович Д.* “Помни, что сделал тебе Амалек...” Литературный генезис Амалека как главного врага Израиля // Лехаим. — 2008. — Март. — № 3(191).

²⁸ Див. про це: Поза межами розуміння: Богослови та філософи про Голокост / За ред. Д.К. Рота, М. Беренбаума. — К., 2001; *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / З фран. пер. Т. Марусик. — К., 2007; *Нахманович В.* Проблемы и перспективы украинского “холокостоведения” // Форум націй. — 2002. — № 4(6). — Листоп.; *Його ж.* Размышления о причинах и смысле Холокоста // Голокост і сучасність. Наук.-пед. бюлет. — 2003. — № 5(11). — Жовт.—Груд.

²⁹ *Раушинг Г.* Цит. праця. — С. 185.

³⁰ *Захаров В.В., Кудряшов В.Д.* Анатомия Холокоста: Начало начал: Германия 1933—1939. — М., 2000. — С. 198, 199. Ця робота цікава насамперед великою кількістю наведених у ній німецьких документів з російських трофейних колекцій.

³¹ Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942 / Hrsg. K. Pätzold. — Leipzig, 1987. — S. 217.

³² Див. про це: *Захаров В.В., Кудряшов В.Д.* Цит. праця. — С. 67—88; Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Пропаганда та „єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941—1944” // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 31. — К., 2006.

³³ Див. про це: *Гримстед П.К.* Дважды украденные или дважды спасенные? Идентификация русских “трофейных” архивов и нацистских учреждений, конфисковавших их // [Матеріали міжнародної конференції “Культурная карта Европы: судьба перемещенных культурных ценностей в третьем тысячелетии”, Москва, 10—11 апр. 2000 г.] (http://www.libfl.ru/restitution/conf/grimsted1_r.html); *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхс-ляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941—1943) / Уклад. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова. — К., 2004. — С. 114—148; *Кашеварова Н.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941—1944) // Архіви окупації 1941—1944 / Упор. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 860—871.

³⁴ Див. про це: *Захаров В.В., Кудряшов В.Д.* Цит. праця. — С. 37—67.

³⁵ Див.: Там само. — С. 89—95, 137—144, 170—220.

³⁶ *Дитрих О.* Двенадцать лет с Гитлером: Воспоминания имперского руководителя прессы: 1933—1945. — М., 2007. — С. 111, 114.

³⁷ *Полян П.М.* Между Аушвицем и Бабым Яром: Размышления и исследования. — М., 2010 (далі — *Полян П.М.* Между Аушвицем и Бабым Яром). — С. 14—16.

³⁸ Topographie des Terrors: Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem “Prinz-Albrecht-Gelände”: Eine Dokumentation. — Berlin, 1987. — S. 78.

³⁹ Див. про це: *Чуев С.Г.* Спецслужбы Третьего Рейха. Кн. II. — СПб., 2003. — С. 28—41; *Круглов А.* К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941—1943 гг. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2008. — № 1(3). — С. 40—49.

⁴⁰ Див. про це: *Круглов А.* “Schießt ihn Tot”: Роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // Проблемы історії Голокосту. — 2006 (Дніпропетровськ). — № 3. — С. 26—30.

⁴¹ *Дитрих О.* Цит. праця. — С. 122.

⁴² Там само. — С. 218.

⁴³ Там само. — С. 147.

⁴⁴ Див. про це: *Полян П.* Демография и статистика Холокоста // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем: Дебаты о демографии и геополитике Холокоста / Сост. А. Кох, П. Полян. — М., 2008 (далі — *Отрицание отрицания*). — С. 244—266, 294—298, а також порівняльні дані різних досліджень: Умершие и убитые евреи Европы, по странам и категориям: различные оценки (Сост. П. Полян) // Там само. — С. 383—386.

⁴⁵ Аналіз та критику статистичних розрахунків ревізійоністів див.: *Полян П.* Демография и статистика Холокоста // Там само. — С. 266—294.

⁴⁶ Чисельність наведено за: Австрія, Албанія, Болгарія, Данія, Естонія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Румунія, Чехословаччина, Югославія — Краткая еврейская энциклопедия. В 11-ти тт. — Иерусалим, 1976—2005. Цит. за: Электронная еврейская энциклопедия (<http://www.eleven.co.il/>) (далі — КЕЭ); Бельгія, Греція, Італія, Фінляндія, Франція, інші європейські країни (оціночні дані) — Холокост: Эн-

циклопедия / Ред. У. Лакер, соред. Ю.Т. Баумель; Пер. с англ. — М., 2005 (далі — Холокост: Энциклопедия). — С. 242; Данциг — *Vason G.C. Danzig Jewry: A Short History* // *Danzig 1939: Treasures of a Destroyed Community: An exhibition catalogue*. — New York, 1980. Цит. за: Jewish virtual library (<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Danzig.html>); Польша — *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność: Polska*. — Warszawa, 1938. — S. 15; СРСР — Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. XVII: СССР. — М., 1929. — С. 8—25. Цит. за: Демоскоп Weekly (http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.xls).

⁴⁷ Чисельність наведено за: Австрія, Німеччина — згідно з даними, наведеними у доповіді Р. Корхера 1943 р. Цит. за: *Aktion Reinhard Camps* (http://www.deathcamps.org/reinhard/korherr_de.htm) (далі — Доповідь Корхера 1943 р.); Албанія, Греція, Данія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польша, Югославія — КЕЗ; Бельгія, Болгарія, Італія — СС в действии: Документи о преступлениях СС / Пер. с нем. — М., 2000. — С. 167; Естонія, Румунія, Фінляндія, Франція — Інститут Яд Вашем (<http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/faq.asp#4>); Данциг — *Pinkas HaKehillot: Entsiklopedia shel ha-yishuvim le-min hivasdam ve-ad le-aher shoat milhemet ha-olam ha-sheniya* [Encyclopedia of Jewish Communities: Poland]. — Vol. VI: Districts Poznan and Pomerania; Danzig. — Jerusalem, 1999. Цит. за: JewishGen (http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol6_00033.html) (далі — Encyclopedia of Jewish Communities. Danzig); СРСР — Российский государственный архив экономики (далі — РГАЭ РФ), ф. 1562, оп. 336, д. 966—1001. Цит. за: Демоскоп Weekly (http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=0); Угорщина — *Stark T. A magyar zsidóság a vészorkorszakban és a második világháború után Statisztikai áttekintés Regio* // *Kisebbség, politika, társadalom*. — 4. évf. (1993). — 3.sz. Цит. за: *Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis* (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/09.pdf>); Чехословаччина — КЕЗ, *Поль Д.* Так сколько же?.. О числе евреев, уничтоженных в ходе национал-социалистических преступлений (Пер. с нем. *П. Поляна*) // *Отрицание отрицания*. — С. 170; *Stark T.* Op. cit.

⁴⁸ Чисельність наведено за: Австрія, Албанія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польша, Румунія, Угорщина, Франція, Чехословаччина, Югославія — *Поль Д.* Цит. праця. — С. 172; Болгарія, Фінляндія — Інститут Яд Вашем (<http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/faq.asp#4>); Данциг — Encyclopedia of Jewish Communities. Danzig; Естонія, Латвія — *Альтман И.А.* Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. — М., 2002. Цит. за: *История еврейского народа* (http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_115.htm); СРСР — *Полян П.* Цит. праця. — С. 297—298.

⁴⁹ Чисельність на українських землях наведено/пораховано за: у складі СРСР — Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. IX: Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. — М., 1928. — С. 34—51, Т. XVII: СССР. — М., 1929. — С. 8—25. Цит. за: Демоскоп Weekly (http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.xls, http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.xls); у складі інших держав — *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. — К., 2000 (далі — *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста). — С. 28, 46, 65, 71, 106, 145, 156, 193.

⁵⁰ Чисельність на українських землях наведено/пораховано за: у складі СРСР — РГАЭ РФ, ф. 1562, оп. 336, дд. 966—1001. Цит. за: Демоскоп Weekly (http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=0, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39.xls); у складі інших держав — *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. —

С. 28, 29, 46, 47, 65, 71, 72, 106, 107, 145, 146, 156, 193; *Куповецкий М.* Людские потери еврейского населения в довоенных (на сентябрь 1939 года) и послевоенных границах СССР в годы Великой Отечественной войны // Отрицание отрицания. — С. 184, 185.

⁵¹ Чисельність на українських землях пораховано за: *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. — С. 20, 58, 66, 78, 95, 115, 122, 123, 134, 183, 198, 199, 203.

⁵² Дані переписів наведено за: Демоскоп Weekly (http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census_types.php?ct=6)

⁵³ *Раушинг Г.* Цит. праця. — С. 185.

⁵⁴ *Полян П.М.* Между Аушвицем и Бабьим Яром. — С. 29.

⁵⁵ *Куповецкий М.* Цит. праця. — С. 186.

⁵⁶ *Надольський Й.* Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30—31 жовтня 2006 р. — К., 2007 (далі — Друга світова війна і доля народів України). — С. 329.

⁵⁷ Див. про це: *Полян П.М.* Между Аушвицем и Бабьим Яром. — С. 9—11.

⁵⁸ Див. міркування П. Поляна з цього приводу: Там само. — С. 20—30.

⁵⁹ *Куповецкий М.* Цит. праця. — С. 184, 185, 195.

⁶⁰ Пораховано за: Білорусь — РГАЭ РФ, ф. 1562, оп. 336, д. 966—1001. Цит. за: Демоскоп Weekly (http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=0, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39.xls), *Куповецкий М.* Цит. праця. — С. 184; *Поль Д.* Цит. праця. — С. 163, 167; Латвія, Литва — *Альтман И.А.* Цит. праця; Україна — *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. — С. 20, 28, 29, 46, 47, 58, 65, 66, 71, 72, 78, 95, 106, 107, 115, 122, 123, 134, 145, 146, 156, 183, 193, 198, 199, 202, 203.

⁶¹ *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941—1945): Т. 1/2. / [Пер. с англ.]. — Днепропетровск, 2007. — С. 139, 140.

⁶² *Швейбиш С.* Эвакуация и советские евреи в годы Катастрофы // Вестник Еврейского университета в Москве. — 1995. — № 2 (9). — С. 36.

⁶³ *Куманев Г.А.* Война и эвакуация в СССР. 1941—1942 годы // Новая и новейшая история. — 2006. — № 6. Цит. за: VIVOS VOCO! (<http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/EVACO.HTM#77>).

⁶⁴ Див. про це: *Беркхофф К.* “Поголовное уничтожение еврейского населения”: Холокост в советских СМИ (1941—1945) // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2010. — № 1(7). — С. 62—122.

⁶⁵ Холокост: Энциклопедия. — С. 703, 704.

⁶⁶ *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. — С. 65, 72, 76, 181, 183.

⁶⁷ *Поль Д.* Цит. праця. — С. 168—170.

⁶⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941—1944 годах / Сост. А. Круглов. — К., 2002 (далі — Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины). — С. 23, 24.

⁶⁹ *Круглов А.* Погромы в Восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия // Проблемы історії Голокосту. — № 5. — 2010 (Дніпропетровськ). — С. 56—74; *Патриляк І.К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 363, 364.

⁷⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины. — С. 47.

⁷¹ Там само. — С. 141.

⁷² *Патриляк І.К.* Цит. праця. — С. 322, 323.

⁷³ Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение “еврейского вопроса”. — М., 2008. — С. 67—70.

⁷⁴ Там само. — С. 75, 76.

⁷⁵ Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941—1943) // Друга світова війна і доля народів України. — С. 248—250.

⁷⁶ Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: Спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — С. 360.

⁷⁷ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів, 2006. — С. 74—82; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв'язання єврейського питання”. — К., 2002. — С. 119—121.

⁷⁸ Дюков А. Цит. праця. — С. 78, 79.

⁷⁹ Там само. — С. 81, 82.

⁸⁰ В'ятрович В. Цит. праця. — С. 76.

⁸¹ Дюков А. Цит. праця. — С. 82—84; Баканов А.И. Украинское подполье и евреи до III Съезда ОУН-Б // Историческое пространство: Проблемы истории стран СНГ. — 2010. — № 1. Цит. за: Советские исследования (<http://www.soviethistory.ru/histspace/a-20.html>).

⁸² Яд Вашем (http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics_detailed.asp).

⁸³ Там само. — (<http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>).

⁸⁴ Левитас И.М. Сражались в одном строю. — К., 2010. — С. 407, 408.

⁸⁵ Ковба Ж. Цит. праця. — С. 128—148.

М. ТЯГЛИЙ

Окупаційна політика та доля ромів України.

1941–1944 рр.

Роми СРСР та окупованої України в роки війни: дискусії в історіографії

Незважаючи на те, що від часів Другої світової війни минуло майже 70 років, доля ромського населення на окупованих теренах України, як і взагалі на окупованих нацистами територіях, вивчена вкрай недостатньо¹. При порівнянні існуючих підходів виявляються розбіжності з концептуального питання про те, чи був Пораймос (термін, запроваджений деякими істориками для позначення переслідувань ромів у роки нацистського панування²) феноменом, який можна порівняти з Голокостом (нацистською політикою тотального винищення євреїв). Чи було знищення ромів тотальним, ідеологічно обумовленим (що здійснювалося на основі расистської ідеології) і таким, що виконувалося повсюдно відповідно до заздалегідь ухваленого наміру й оформленого потім плану, з використанням мобілізованих для цього технічних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів, що працювали для досягнення однієї мети? Чи є роми жертвами геноциду? Позитивну відповідь у своїх роботах дають дослідники С. Мілтон³, Я. Генкок⁴, Б. і Дж. Лутц⁵. На протилежному полюсі — позиція, викладена у працях істориків І. Бауера⁶, М. Циммерманна⁷, Г. Леві⁸, Г. Маргаліта⁹: антиромська політика нацистів мала дещо інший характер, ніж антиєврейська — тобто, не мала яскраво вираженого расово-ідеологічного підґрунтя, не була реалізацією прийнятого щодо всіх ромів єдиного плану, не набула рис універсальності, не мала на меті повсюдного тотального знищення ромів, а відомі випадки масових убивств стали результатом збігу конкретних обставин, які під впливом ситуації “на місцях” на фоні бруталної атмосфери воєнного часу у поєднанні з ідеологічним ставленням до ромів як до “расово неповноцінних” призвели до загибелі окремих громад. Тому вважати ромів також жертвами Голокосту, на думку згаданих дослідників, некоректно.

У Німеччині ромське питання нацистською владою розглядалося як питання переважно расове (у псевдонаукових дослідженнях Інституту расової гігієни, висновки якого використовувалися чиновниками з РСГА), хоча чинник “соціальної влаштованості” також міг відігравати певну роль; тут щодо ромів протягом 1933—1942 рр. чинилися спроби розробити систему ідентифікації, що враховувала неоднорідність цієї етнічної групи (були відомі підгрупи: сінті, лаллері, роми, калдерари, ловари, балканські роми та ін.¹⁰). Кожна з названих підгруп посідала своє місце в расовій ієрархії і щодо кожної передбачалися відповідні заходи (стерилізація, концтабір і примусова праця, депортація тощо). Дана система співвідносилася з іншою, заснова-

ною на біологічних критеріях, відповідно до якої виокремлювалися “чисті роми”, “змішані роми” з “переважанням арійської крові” або з “переважанням циганської крові”. Ухваленню та здійсненню єдиного плану розв’язання “циганського питання” перешкоджало те, що система расово-біологічної класифікації так і не була остаточно розроблена і впроваджена в бюрократичний апарат, що вважав за краще на місцевому рівні використовувати менш деталізовані принципи ідентифікації ромів. До кінця 1942 р. ця програма наштовхувалася на деяку протидію з боку райхсфюрера СС Гімmlера, який вважав, що деякі ромські групи є нащадками арійців і тому мав намір зберегти ці групи для вивчення расових питань¹¹.

Відтворити комплексну картину нацистської політики стосовно ромів вважає також і те, що принципи, які визначали ставлення окупантів до ромів на території СРСР, зокрема України, були іншими, ніж ті, якими керувалися у III Райху. Тут управління займалися інші організації; вплив на остаточні рішення мала й місцева влада. Відповідно і погляди на ромську проблему, і методи тут практикувалися інші¹². Заходи в “циганському питанні” розрізнялися залежно від домінуючих повноважень тієї або іншої гілки окупаційної влади: цивільних органів, есесівської адміністрації або Вермахту. Критерії для вирішення “циганської проблеми” черпалися не з детально розроблених інститутом Ріттера расово-біологічних концепцій. У реалізації “циганської політики” на окупованій території України були задіяні кілька гілок німецької адміністрації, кожна з яких керувалася власними потребами та інтересами. Найбільш активними були дві айнзатцгрупи — “С” та “D” — поліції безпеки і СД, що рухалися вслід за групами армій Вермахту вглиб радянської території. Окрім них, у цій політиці брав участь також стаціонарний апарат головнокомандувачів СС і поліції. Свій “внесок” у знищення ромських громад зробили і підрозділи Вермахту, польової жандармерії. Цивільна адміністрація райхскомісаріату “Україна” також не залишалася осторонь. Одночасний вплив багатьох чинників та ініціатив різних рівнів робили “циганську” політику непослідовною і суперечливою. У зв’язку з цим виникає низка питань, зокрема такі: на підставі яких наказів і інструкцій діяли органи окупаційної влади? Чи видавалися керівництвом СС, РСГА, ОКВ й інших центральних структур Райху які-небудь розпорядження щодо ставлення до ромів, подібні до тих, які до серпня 1941 р. були віддані про тотальне знищення євреїв СРСР?

Підходи Вермахту і СС до “циганського питання”

В ході Нюрнберзького процесу і потім окремого процесу у справі айнзатцгруп колишній командир айнзатцгрупи “D” О. Олендорф заявив, що в травні—червні 1941 р. в Претцше під час формування айнзатцгруп їхні командири отримали від райхсфюрера СС Гімmlера і начальника РСГА Гайдріха через керівників відділів РСГА Штрекенбаха і Мюллера усні вказівки захищати тилові райони армії і для цього вбивати євреїв, ромів, партійних

функціонерів, активних рядових комуністів і всіх інших, хто становив загрозу безпеці¹³. На підставі цього свідчення дослідники тривалий час робили висновок, що ще до вступу на радянську територію завдання винищувати ромів, як і євреїв, вже було отримано айнзатцгрупами¹⁴. Проте сьогодні більшість учених ставить під сумнів факт існування такого розпорядження, вважаючи це повідомлення Олендорфа ненадійним джерелом¹⁵. Письмові розпорядження керівництва РСГА, в якому визначалися ті категорії населення, що підлягали знищенню, наказів про вбивство ромів не містять¹⁶. У спеціальній інструкції айнзатцгрупам про те, як необхідно складати щомісячні звіти про тих, хто підлягав “спеціальному ставленню”, роми названі не були¹⁷.

Впродовж окремого процесу у справі айнзатцгруп Олендорфу було поставлено питання про накази, інструкції і розпорядження щодо ромів. Олендорф свідчив:

“... Питання. На якій підставі ви вбивали циган — просто за те, що вони цигани? Чому вони представляли загрозу безпеці Вермахту?

Відповідь. Так само, як і євреї.

П. За принципом крові?

В. Тут я можу послатися на власні пізнання в європейській історії: євреї завжди в ході воєн постійно шпигували для обох воюючих сторін.

П. Я запитав про циган, а не про євреїв. Я хочу запитати: на якій підставі ви вирішили, що будь-який циган в Росії має бути знищений — через його небезпеку для німецької армії?

В. Між циганами і євреями не було різниці. В той же час для євреїв існував такий наказ. І я вже пояснив, що з європейської історії відомо, що євреї під час воєн постійно шпигували для обох сторін...

П. Ви можете привести нам приклад подібної діяльності груп циган на користь Росії в останній війні?

В. Тільки те, що можна сказати щодо євреїв — що вони активно брали участь в партизанській боротьбі.

П. Ви самі можете навести приклад того, як цигани займалися шпигунством або як-небудь саботували німецькі військові дії?

В. Я якраз це і намагався сказати... Наприклад, в районі Кримської яйли була виявлена така активність циган...

П. Як приклад того, коли цигани були включені до кола тих, що підлягали знищенню, чи можете ви назвати об'єктивну причину для їх знищення?

В. В Росії я знаю тільки, як циганську проблему було вирішено в Сімферополі. Про інші акції проти циган не знаю, за винятком сімферопольської...”¹⁸

Олендорф не послався на будь-які накази і розпорядження керівництва щодо ромів або на інші підстави раціонального характеру для їхнього винищення — натомість він розмірковував про їхні нібито шпигунські схильності та відсутність у цьому відмінностей між ромами і євреями. Коли б такий наказ про ромів існував, то Олендорф, який будував свій захист на твердженні про вико-

нання “наказу фюрера”, неодмінно назвав би його. Проте, кажучи про ромів, Олендорф і циганам, і євреям приписує властивості “асоціальних елементів” і наполягає на ідентичності причин для усунення обох груп.

Айнзатцгрупи мали право “в рамках завдань, що стояли перед ними, під свою відповідальність здійснювати репресивні заходи щодо цивільного населення”¹⁹. Це означало, що в кожній конкретній ситуації, в кожному окремому регіоні командувач айнзатцгрупи міг на свій розсуд визначати ті категорії, які становили потенційну “загрозу” Вермахту. Одним з істотних чинників, що визначали ставлення до ромів, була переконаність окупантів в їхній “шпигунській” діяльності та підтримці ними партизан, і, таким чином, ставлення до них як до групи, що загрожувала безпеці фронту і тилу в областях. 25 серпня 1942 р. начальник армійської польової поліції відзначав: “Циганські банди несуть серйозну загрозу встановленню миру і ладу на даній території. Вони бродять по сільській місцевості і допомагають партизанам, забезпечуючи їх продовольством, зброєю тощо. Якщо покарати частку підозрюваних у зв’язку з партизанами циган або навіть тих, чию провину доведено, останні ставитимуться до німецьких військ ще більш ворожо і почнуть допомагати партизанам ще інтенсивніше. Необхідно нещадно і безжально нищити ці групи”²⁰.

У зоні військового управління і діяльності айнзатцгруп поліції безпеки і СД диференціація ромів на кочових і осілих та відмінності в ставленні до перших і других, судячи з наявних джерел, існували далеко не завжди. Знищення ромів тут здійснювалося швидкими темпами.

Цивільна адміністрація та “циганське питання”

Одним з підходів, якими керувалися представники окупаційної адміністрації на зайнятих радянських землях, був поділ ромів на кочових та осілих, “асоціальних” і “соціально благополучних”. Він виявився, зокрема, у діяльності райхскомісара “Остланду” Г. Лозе. Восени 1941 р. він звернув увагу Гімлера на проблему, яку створюють кочові роми в райхскомісаріаті внаслідок їхньої непридатності до праці і поширення ними хвороб. 4 грудня 1941 р. Лозе віддав таке розпорядження:

“Цигани, кочуючи по всій країні, становлять подвійну небезпеку:

1. Вони розносять хвороби, особливо тиф.
2. Вони є нестійкими елементами, яких неможливо залучити до продуктивної праці.

Вони також заподіюють шкоду німцям, оскільки надають відомості противникові. Таким чином, я доходжу висновку, що до них необхідно ставитися так само, як і до євреїв”²¹.

Розпорядження Лозе було вміщено на бланку відділу охорони здоров’я і народного добробуту райхскомісаріату “Остланд”, проте підготовлено воно було за ініціативи командира поліції охорони порядку в країнах Балтії Б. Єдіке. Єдіке, у свою чергу, підпорядковувався головнокомандувачу СС і

поліції в “Остланді”, на той час Ф. Єкельну. 12 січня 1942 р. Єдіке розповсюдив указ Лозе і зауважив, щоб “в кожному випадку проводився відповідний розгляд”.

Питання про критерії для проведення “циганської політики” обговорювалося в Міністерстві східних окупованих територій. 11 червня 1942 р. О. Бройтігам інформував керівництво райхскомісаріату “Остланд”, що у Міністерстві планують виробити політику для ромів на сході. Для цього він запитував владу “Остланда” про те, який статус там мають роми. “Зокрема, я цікавлюся, чи повинні, на вашу думку, цигани піддаватися такому ж ставленню, як євреї. Також необхідна інформація про те, який спосіб життя циган, чи є вони осілими або кочовими, які їхні заняття, і наскільки багато серед них змішаних ромів”. Такий самий запит був відправлений до райхскомісаріату “Україна”. 2 липня 1942 р. з райхскомісаріату “Остланд” до Берліна була відправлена відповідь. У ній як підстава для “циганської політики” наводилася ухвала Лозе від 4 грудня 1941 р. і вказувалося, що роми, які залишилися, становлять загрозу для регіону. Таким чином готувалося підґрунтя до того, щоб і до осілих ромів застосувати ті ж заходи, що і до євреїв. У липні 1942 р. в Східному міністерстві був підготовлений проект розпорядження під назвою “Поводження з циганами на східних окупованих територіях”, відповідно до якого передбачалося надалі “не робити різниці між кочовими і осілими циганами. Змішані цигани в основному повинні отримати той самий статус, що і євреї, особливо якщо вони живуть як цигани і не є соціально влаштованими”. Визначити ромську приналежність слід було за такими ознаками: самовизначення, відгуки інших членів групи, спосіб життя і соціальні обставини. У певних випадках не виключалися генеалогічні пошуки. На думку дослідника М. Циммерманна, широта та неоднозначна визначеність цих критеріїв відображала прагнення цивільної адміністрації позбутися в перспективі всіх ромів у зоні свого контролю²².

З невідомих причин робота над цією ухвалою тривала до травня 1943 р. Але наступний варіант пропонував інше вирішення проблеми і замість ліквідації всіх ромів передбачав урахування відмінностей між кочовими та осілими та “виселення їх в особливі табори, де над ними здійснюватиметься нагляд. Ставлення до циган мусить відрізнитися від ставлення до євреїв. З покручами слід поводитися як з чистокровними циганами, особливо якщо вони живуть як цигани і не є соціально влаштованими”. Виконання цієї ухвали й особливе визначення, кого слід вважати ромами, покладалося на генеральних комісарів, а проведення необхідних заходів доручалося начальникам поліції безпеки і СД. На думку Г. Леві, зміна ставлення до ромів була обумовлена тим, що Східне міністерство і його керівник А. Розенберг зокрема намагалися додержуватися лінії політики Райху щодо ромів, яку проводив Гімmlер і відповідно до якої частину ромів Німеччини, яких вважали кочовими та “соціально небезпечними”, було відправлено до Аушвіца, у той час як осілі роми вважалися корисними та мали бути використані у таборах праці²³.

19 жовтня 1943 р. начальник поліції безпеки і СД “Остланда” повідомив райхскомісара, що Імперське управління кримінальної поліції поінформувало його про плани Гімmlера стосовно ромів. Осілі роми і особи змішаної ромської крові підлягали такому ж ставленню, як і інші жителі окупованої території. А кочові роми і покручі зараховувалися до тієї ж категорії, що і євреї, і підлягали відправленню в концтабори. Ці принципи, мовилося в листі, будуть втілені і в найближчій ухвалі Східного міністерства. Така ухвала з’явилася 15 листопада 1943 р. і була відтворена в указі райхскомісара “Остланда” Г. Лозе:

“1. Осілих циган і змішаних циган слід розглядати як [інших] жителів країни.

2. Кочові цигани і цигани наполовину на тих самих підставах, що і євреї, мають бути відправлені до концентраційних таборів.

У випадках сумнівів щодо ромської національності рішення ухвалюють командири поліції”²⁴.

На думку Г. Леві, дана ухвала ніяк не змінювала ситуацію, а лише формально легітимізувала ту політику, яка і так фактично проводилася в райхскомісаріаті “Остланд” задовго до появи ухвали: кочових ромів розстрілювали в міру виявлення, тоді як осілі мали шанс вижити. Треба додати, що аналогічна документація з приводу обговорення принципів ставлення до ромів у райхскомісаріаті “Україна” донині залишається невивченою; джерела з цього питання ще не введені до наукового обігу, а позиція функціонерів відома лише на окремих рівнях системи цивільного управління та небагатьох генеральних округах і гебітах (див. нижче).

* * *

За даними довоєнного перепису населення СРСР, в країні у 1939 р. проживали 88 200 ромів, в УРСР — 10 443 (0,03 % від загальної кількості населення)²⁵. Як вважає О. Круглов, враховуючи кількість ромів у Криму (2064 за переписом 1939 р.), а також декілька тисяч ромів у Західній Україні, яку було включено до складу СРСР в 1939—1940 р., загальна кількість ромів в Україні (без Закарпатської області, що входила до складу Угорщини в 1939—1944 рр.) до середини 1941 р. навряд чи перевищувала 20 тис. осіб²⁶. Та оскільки частина ромів вела кочовий спосіб життя (що ускладнювало процес перепису), а також враховуючи те, що під час проведення перепису частина ромів намагалася репрезентувати себе як представників оточуючих етносів, ця кількість могла бути більшою.

Як зазначалося, в зв’язку з відсутністю інструкцій центральних органів поліції та СС та розмаїттям локальних обставин, що супроводжували окупаційну політику “на місцях”, розв’язання “циганського питання” в різних зонах окупованої України мало свої особливості. Оскільки територію сучасної України було поділено на кілька окупаційних зон з переважанням повноважень тієї чи іншої гілки влади: зона під управлінням воєнної адміністрації

(Лівобережна Україна), цивільної адміністрації (райхскомісаріат “Україна”), зона під управлінням румунської влади (“Трансністрія”) та дистрикт “Галичина” (Східна Галичина, яку було включено до Генерального губернаторства), — видається доцільним розглянути окупаційну політику щодо ромів у межах сучасних областей України, згрупованих у межах вищеназваних окупаційних зон. Запропонований нижче опис історичних подій становить спробу зібрати всі відомі з наявних джерел та літератури випадки проявів нацистської політики щодо ромів на теренах України, тим самим створивши певне фактографічне підґрунтя для аналізу тих аспектів теми, що потребують подальшого дослідження.

Зона воєнної адміністрації

Чернігівська область. Ще 13 вересня 1941 р. зондеркомандою 4а дорогою з Варви до Дедеріва був розстріляний ромський табір з 32 осіб нібито за те, що у возі була знайдена німецька амуніція. Як зазначалося у звіті айнзатцгрупи “С”, “оскільки банда не мала документів і нічого не могла пояснити про походження цих речей, її було страчено”²⁷. 30 травня 1942 р. за наказом начальника районної жандармерії були заарештовані осілі роми колгоспу ім. Сталіна Чернігівської області. Вони були перевезені в с. Батурин. Було страчено 11 осіб. Двоє ромів і ромка на прізвище Бичок із с. Рябухи Дмитрівського району Чернігівської області, які займалися сільськогосподарською працею, були вивезені до м. Бахмач 24 жовтня 1942 р. і там розстріляні²⁸.

Однією з найбільш задокументованих була розправа над ромським населенням, проведена в Чернігові. 10 липня 1942 р. вийшло оголошення українською та російською мовами за підписом начальника поліції безпеки, згідно з яким ромам наказували зібратися “для переселення на нові місця проживання”. Тим, хто не виконає розпорядження, загрожувала “сувора кара”. Роми з’їжджалися до Чернігова з навколишніх міст, сіл і хуторів. Тут їм давали усні пояснення, що на них чекає переселення до Сербії. Гроші і коштовності наказували брати з собою. У серпні ромів, які зібралися в місті, перевезли до міської в’язниці, звідки протягом декількох днів їх партіями вивозили на розстріл в Подусовський ліс²⁹. За різними даними, 30 вересня було розстріляно від кількох сотень до двох тисяч осіб³⁰.

У вересні 1942 р. пошук і знищення ромів було поновлено, тепер на розстріл їх вивозили в ліс біля Павлівки. За свідченнями, перед вивезенням на страту заарештовані напівроздягнені і босі роми утримувалися в 26 камерах в’язниці. Вранці 30 вересня їх по черзі вигнали на двір, посадили на вантажівки і відвезли на розстріл. Після знищення основної маси ромів не припинялися пошуки тих, хто вцілів і переховувався. З Тихонівської сільради Корюківського району Чернігівської області 20 грудня 1942 р. до Чернігова на розстріл було вивезено четверо ромів Панченків — жінку, дівчину і двох дітей. У с. Ковчин під Черніговом також були виявлені і затримані 14 ромів.

Вони були вивезені до Чернігова і в 1943 р. розстріляні. У с. Журавки Варвинського району були схоплені, вивезені до м. Прилук і там 25 вересня 1942 р. страчені сім ромів³¹.

Окрім офіційних документів, світло на подробиці нацистської антиромської політики допомагають пролити усні свідчення. Влітку 1942 р. нацисти виявили ромську стоянку в районі Чернігова. У таборі цього дня святкували весілля. Чоловікам наказали копати могилу, а наречених повели в місто. Там їм проткнули наскрізь щоки залізним штирем з різьбою на кінцях. По сторонах закрутили гайки, і якийсь час водили наречених вулицями на мотузці. Потім розстріляли всіх ромів. Загинули 18 сімей³².

У 1943 р. масові страти ромів тривали: за документами НДК, 6 січня 1943 р. у Новгород-Сіверському було розстріляно 387 осіб; 26 лютого 1943 р. у с. Горбово Новгород-Сіверського району — 40 ромів; у травні 1942 — березні 1943 р. невеликі групи ромів були вбиті у різних населених пунктах області³³.

Донецька область. За документами НДК, в Артемівську наприкінці лютого 1942 р. слідом за євреями було знищено також ромське населення. Розстріл виконано зондеркомандою 4б, страчено щонайменше кілька десятків ромів³⁴. Страту було здійснено в печерах алебастрового кар'єру. Протягом декількох місяців після страти тривали пошуки тих, хто вцілів, та ромів, які перебували в змішаних шлюбах³⁵. Наприклад, за доносом від 13 квітня 1942 р. був заарештований ром Іван Федорович Корякін, який проживав у шлюбі з україночкою та мав шістьох дітей³⁶.

НДК Сталінської області дійшла висновку, що в м. Маріуполь така ж доля (як і та, що спіткала єврейське населення міста в жовтні 1941 р., яке було розстріляно німцями) була і в ромського населення міста³⁷. Загинуло щонайменше 40 ромів внаслідок розстрілу, який був вчинений зондеркомандою 10а³⁸.

Харківська область. Карателі знищили ромську громаду Харкова. Масові розстріли проводилися в Харківському лісопарку і в Дробницькому Ярі. Найчастіше облави проводилися на кінному ринку в Харкові і в районі селища Орджонікідзе.

У Харківській області роми, які їхали через місто Балаклея, були схоплені німецькими окупантами і страчені. Дата і виконавці злочину залишаються невідомими³⁹. Було вбито близько 50 осіб⁴⁰.

Сумська область. В середині 1942 р. в Сумах були розстріляні близько 30 ромів⁴¹. 7 січня 1943 р. в с. Ленінське Кролевецького району поліцейські заарештували декілька сімей місцевих ромів на прізвище Прокота, Москаленко і Пінчук (відомі імена 31 людини), а також 15 ромів з іншої місцевості. Вони були розстріляні 9—10 січня⁴².

Запорізька область. За даними НДК, з жовтня 1941 р. до лютого 1942 р. розстріли ромів були здійснені принаймні у шести населених пунктах. У смт. Михайлівка 5 жовтня було вбито 48 осіб, у смт. Пришиб 21 жовтня — 60 осіб, у м. Молочанськ (тоді Гальбштадт) 15 грудня команда

(Bereichskommando) 31 зі складу айнзатцгрупи Halbstadt розстріляла 81 рома; у м. Гуляйполе айнзатцкоманда 12 у січні — 17 ромів, у м. Мелітополь у січні 1942 р. зондеркомандою 10а вбито близько 100 ромів, у м. Пологи у лютому айнзатцкомандою 12 — 300 ромів⁴³.

Зона цивільної адміністрації

Миколаївська область. Перші страти ромського населення області почали здійснюватися службовцями айнзатцгрупи D, яка просувалася на схід у тилу 11-ї армії. У вересні—жовтні 1941 р. вони провели дві страти ромів у Миколаєві та околицях: в першому випадку було вбито від 100 до 150 осіб, включаючи жінок та дітей, у другому кількість страчених невідома⁴⁴. У січні 1942 р. близько 200 ромів були розстріляні у Миколаєві⁴⁵. Декілька ромських сімей разом з єврейськими (всього 120 родин) було вбито в колишній німецькій колонії Штейнберг у Варваровському районі. Їх використовували на примусових роботах, а потім розстрілювали або забивали на смерть камінням.

Херсонська область. За даними НДК, у Херсоні у березні 1942 р. було вбито 70 ромських жінок і дітей. У травні 1942 р. ромам наказали зібратися для від'їзду “на батьківщину” до Румунії. Коли роми зібралися (в кількості 300 осіб), вони були розстріляні біля міської в'язниці, а їхні трупи звалені в ями в районі валів⁴⁶. Влітку 1943 р. було вбито ще 50 ромів⁴⁷. За додатковими даними, ще один масовий розстріл ромів був здійснений біля могильника худоби: знищений там табір складався зі 150 осіб.

Знищення ромів здійснювалося також в околицях Херсона. За документами НДК, 6 травня 1942 р. були убиті роми в с. Сиваші Сиваського району Херсонської області. Загинули 26 ромів (2 чоловіки, 12 жінок, 12 дітей). Перед розстрілом роми були замкнені в сараї. Їм було оголошено, що їх перевезуть до Бессарабії. 15 травня в с. Павлівка недалеко від Сивашів також було вбито 14 осіб, їхні імена відомі. За свідченнями очевидців, екзекуцію здійснила та ж команда, що і в Сивашах, ромам також говорили про переселення. У с. Бехтера Голопристанського району 13 травня 1942 р. було заарештовано 18 ромів, яких вивезли на вантажівці і розстріляли неподалік⁴⁸. У 1942 р. були також розстріляні 16 ромів у с. Берислав, а 10 серпня 1942 р. — група ромів у с. Старосолдатське Баштанківського району⁴⁹.

Дніпропетровська область. М. Бессонов наводить історії про винищення нацистами табору біля м. Нікополь. Німці підігнали до протитанкового рову “колонну критих та відкритих ромських візків”. Коли жертви зрозуміли, що на них чекає, один з ромів розвернув бричку та погнав коней через поле. Німці не могли переслідувати його, оскільки їхня техніка була неспроможна пройти по ріллі. Віз зник за пагорбом. Ті ромські родини, які залишилися, були розстріляні⁵⁰. У Покровському районі наприкінці 1942 р. жандармерією та допоміжною поліцією було проведено облаву, внаслідок чого були заарештовані та вбиті 40 ромів⁵¹.

Кіровоградська область. Перше вбивство ромів у області було вчинено у Новоукраїнці штабом айнзатцгрупи С, коли серед інших вони на початку вересня 1941 р. стратили “6 асоціальних елементів (циган)”⁵². На думку О. Круглова, систематичне знищення ромів почалося тут у 1942 р., коли у зернорадгоспі ім. Леніна (Новоукраїнський район) були розстріляні 72 рома. Влітку 1942 р. було вбито 27 осілих ромів-колгоспників у с. Яничі (Чигиринський район)⁵³. В самому Кіровограді, згідно з висновками слідчої групи УНКВС по Кіровоградській області, було встановлено, що в місті “розстріляно і замучено, за далеко не повними даними, близько шести тисяч душ єврейського населення і більше тисячі душ циган”⁵⁴.

Полтавська область. Восени 1941 р. під час облави на “небажаних елементів” в Полтаві було затримано і потім зліквідовано групу ромів. Таку саму облаву було проведено в с. Чутово — затриманих ромів вивезли на вантажівках на околицю, розстріляли і засипали тіла в рові. 18 травня 1942 р. у Пирятині були розстріляні 25 ромських та єврейських родин (загалом 163 особи)⁵⁵. У місті Зіньків у 1942 р. був знищений табір з 61 особи — чоловіків, жінок, дітей. Коли карателі засипали яму, деякі люди були ще живі. Дата розстрілу залишається невідомою⁵⁶. У лютому 1943 р. було вбито 25 ромів у Кобеляках, у квітні 1943 р. — близько 250 ромів в Лубнах⁵⁷. О. Вакуленко, учень школи с. Вільшанка Лубенського району, в жнива 1943 р. пас коней. Він бачив, як приїхало декілька машин, навантажених ромами та іншими особами. “Як завжди, за ними їхала легкова машина. Почалася дика розправа. Люди кричали, рвали на собі волосся, ховалися під машини. ... Потім [учні] пішли до могили, там скрізь була кров, валялися карти, плаття, моністи...”⁵⁸.

Черкаська область. На території с. Білозір'я Черкаського району (неподалік від м. Сміла) є надгробний камінь розстріляним 120 ромам, які були закатовані в лісовому масиві в урочищі Тясминських боліт⁵⁹.

Житомирська область. За документами НДК, вбивства ромів відбулися в червні 1942 р. у Малині (близько 300 ромів) та Янушполі (близько 60 ромів)⁶⁰. За спогадами уцілілого рома І. Корсуна, частина ромського табору була розстріляна в 1941 р. в Житомирській області, неподалік від Новоград-Волинського⁶¹. В с. Голиші Олевського району німці вбили 32 ромів⁶². Є свідчення про те, що 26 ромів, яких німці заарештували у Житомирській області, були депортовані до табору Плашув поблизу Кракова; діти з цього табору були переведені до табору у Лодзі (у 1945 р. вони змогли повернутися на батьківщину), у той час як дорослих спочатку перевезли до Німеччини, а потім до Франції⁶³.

Волинська область. Перше вбивство ромів тут відбулося 2 червня 1942 р., коли у с. Шиловода німецька жандармерія розстріляла 64 ромів⁶⁴. У Камінь-Каширському роми були розстріляні у серпні 1942 р. 17 серпня 1942 р. підрозділ СД м. Рівного відзвітував, що в Камінь-Каширському і Ковелі в сукупності піддано “особливій обробці” 76 ромів⁶⁵. Місцевого селянина змусили викопати яму для масового поховання на єврейському цвинтарі, в якій було закопано близько 100 ромських жертв. Їх до цього утримували в збір-

ному таборі⁶⁶. Близько 30 ромів було вбито у 1942 р. у Ратно, навесні 1943 р. поблизу Заболоття — близько 50 ромів⁶⁷. У с. Видерта Камінь-Каширського району роми були розстріляні у 1943 р. За спогадами свідків, було вбито не менше 60 осіб⁶⁸.

У Ковелі також було заарештовано близько 150 ромів — чоловіків, жінок і дітей. Їх утримували в таборі протягом трьох днів, а потім вивезли і вбили⁶⁹.

Тернопільська область. У серпні 1942 р. 20 ромів — чоловіки, жінки та діти — були вивезені у в'язницю м. Кременець і там розстріляні⁷⁰.

Рівненська область. Недалеко від с. Степангород Володимирецького району було розстріляно 15 ромів, які ховалися в лісі⁷¹. Згідно зі звітом гебітскомісара у м. Костопіль до генерального комісара Брест-Литовська, 22 квітня 1942 р. 92 ромів — жінок, дітей, чоловіків — було заарештовано напередодні дати звіту та розміщено у таборі праці (Arbeitslager) у Людвіполі. Їхня подальша доля невідома, але враховуючи те, що ці “цигани становили для табору велике навантаження у зв'язку з тим, що були значно завошивлені”, скоріше за все вони були страчені⁷². 15 травня 1942 р. генеральний комісар Брест-Литовська надіслав розпорядження про те, що “всі кочуючі цигани у генеральному окрузі мають бути заарештовані та ув'язнені. Згодом їх слід направляти до корисної праці, а візки, коней конфіскувати”. 21 травня від генерального комісара “Волині—Поділля” до всіх гебітскомісаріатів було надіслано додаткове розпорядження, що “всіх бродячих торговців слід негайно заарештовувати, тому що вони розповсюджують чутки. Всіх кочуючих циган ув'язнити негайно. Коней та візки конфіскувати та передати для раціонального використання”⁷³.

За документами НДК, у Сарнах 26 серпня 1942 р. було вбито близько 200 ромів, у с. Воронки Володимирецького району — 15 ромів⁷⁴. Згідно з підсумковим звітом НДК по Рівненській області, серед вбитих у Сарнівському районі налічувалося 200 ромів⁷⁵.

Київська область. В київському Бабиному Яру також знищувалося ромське населення. А. Кузнєцов писав у книзі “Бабин Яр”: “На ромів фашисти полювали, як на дичину. Вони підлягали такому ж негайному знищенню, як і євреї... Ромів везли в Бабин Яр цілими таборами, причому вони, здається, до останнього моменту не розуміли, що з ними роблять”⁷⁶. За неперевіреними даними, ще у вересні 1941 р. три табори ромів з Куренівки були розстріляні за Кирилівською церквою⁷⁷. Але є також два свідчення про розстріли кочових ромів з кибитками пізніше розправ з євреями, наприкінці 1941 — на початку 1942 рр.⁷⁸ Зафіксовані свідчення про знищення 30-ти ромських жінок з дітьми в Бабиному Яру і в 1942 р. Трагедія, що сталася з євреями і ромами Києва, призвела до поширення серед киян прислів'я, що відображало основні принципи окупаційної політики терору: “Немцы пришли — гут! Евреям капут. Цыганам тоже. Украинцам — позже”. Станом на 1 квітня 1942 р. в Києві налічувалося всього 20 євреїв та 40 ромів⁷⁹. Станом на 1 квітня 1943 р. київське СД утримувало 2 ромів⁸⁰.

У травні 1942 р. у Васильків з усього району були зібрані роми, яких розстріляли (загибло 52 родини)⁸¹. За документами НДК, у серпні 1942 р. до 250 ромів було заарештовано біля м. Обухів. Декілька днів їх утримували в поліції, потім вивезли в урочище Забара колгоспу ім. 9 Січня і розстріляли біля силосної ями. Участь у розстрілі брали німці й українські поліцейські. Накази про розстріл віддали начальник жандармерії Обухова Фабіш і начальник обухівської поліції С. Заєць.

Крим. За даними перепису населення 1939 р., в Криму проживали 2064 роми, з них в містах — 998, в сільській місцевості — 1066⁸². Проте деяка частина ромів півострова вела кочовий спосіб життя і тому не була врахована. Унаслідок того, що у самоідентифікації частини ромів головну роль відігравала приналежність до певного клану, а не до етнічної групи, а також релігійна приналежність, деяка частка могла бути зафіксована як кримські татари. Значна частина ромів сповідувала мусульманство і перейняла мову, повсякденні традиції, звичаї та імена татар (що пояснювалося багатовіковим співіснуванням ромських общин з кримськотатарською спільнотою). Кримськотатарське населення називало ромів *чінгене*⁸³, а та група, що була найбільш близька до татар, отримала від останніх назву *татар чінгенеси* [татарські роми]⁸⁴, або *татарітіка рома*. Найбільш багаточисельні ромські общини мешкали в містах Сімферополь (у якому існував окремий квартал, відомий в народі як Циганська слобідка), Бахчисарай (з передмістям Салачік, де жили переважно роми), Карасубазар (нині Білогірськ), Євпаторія (тут також була Циганська слобідка)⁸⁵.

Вирішення “ромського питання” на півострові почали проводити одночасно з “єврейським” і максимально швидко. У кримських містах ромські групи знищували одночасно з єврейськими вже в кінці листопада — грудні 1941 р.

Перелік “політичних противників” режиму, визначений керівництвом поліції безпеки і СД, був досить широкий. Підрозділи німецької армії в Криму відчували брак продовольства і місця для розміщення. Ще одним істотним чинником був партизанський рух. Під впливом цих обставин, і до того ж будучи групою, зарахованою нацистською ідеологією і пропагандою до “неповноцінних народів”, роми були включені місцевою каральною адміністрацією до кола тих, хто підлягав винищенню. Від грудня 1941 р. до серпня 1942 р. айнзатцгрупа “D” відправляла до Берліна інформацію про діяльність в Криму. Згідно з цим звітом, з 16 листопада до 15 грудня 1941 р. було розстріляно 824 роми⁸⁶, з 16 по 28 лютого 1942 р. були розстріляні “роми, асоціальні елементи і саботажники — 421”⁸⁷, у березні — “810 асоціальних елементів, ромів, психічнохворих і саботажників”⁸⁸, за другу половину березня страчений “261 асоціальний елемент, у тому числі роми”⁸⁹. З наведених формулювань видно, що роми здебільшого не виділялися в окрему категорію жертв і розглядалися есесівцями в Криму як “асоціальні елементи і саботажники” або прирівнювалися до таких — незалежно від їхніх реальних занять, професійної приналежності або соціального статусу. Неоднорідна

професійно-кланова структура ромського населення також не мала жодного значення для каральних органів. Таким чином, сам факт приналежності до цієї етнічної групи в листопаді—грудні 1941 р. означав смертний вирок для кримських ромів. У Євпаторії німецька влада повідомила всім ромам, що їм слід з'явитися на реєстрацію. Циганську слобідку було оточено військами, ромів почали завантажувати в автомобілі, маленьких дітей просто кидали в автомашину і звозили на Червону гору до протитанкового рову на розстріл⁹⁰. У підсумковому акті міської євпаторійської НДК наголошувалося, що в місті “шляхом масових розстрілів знищено все населення євреїв, кримчаків і ромів”⁹¹. У Керчі, за свідченням рома, за фахом коваля (що проживав до окупації в с. Камиш-Бурун), 29 грудня 1941 р. всі ромські сім'ї були заарештовані і направлені у в'язницю. Наступного дня ромів помістили в 12 автомашин і вивезли до протитанкового рову. Охорона складалася з румунів, а біля Багеровського рову на відстані 50 метрів стояли німецькі солдати з автоматами. Людей розвантажували з автомашин по черзі і направляли до протитанкового рову. Там люди падали в рів від пострілів німецьких автоматників⁹². У Джанкої, за висновком джанкойського відділення НДК, встановлено, що в березні 1942 р. були знищені шляхом отруєння в машинах-душогубках близько 200 осіб, за національністю ромів, які підвозилися цими машинами до рову і безладно накидалися в декілька шарів, а потім закривалися землею⁹³. У Феодосії на 10 грудня 1941 р. серед 28 434 мешканців міста було зареєстровано лише 10 ромів⁹⁴. У Сімферополі, за спогадами свідків, операція зі збору ромів в Циганській слобідці була проведена 9 грудня 1941 р. Ось свідчення на Нюрнберзькому процесі ад'ютанта командира айнзатцгрупи “D” Г.Г. Шуберта, який інспектував процедуру збору і страти сімферопольських ромів: “Я попрямував у циганський квартал Сімферополя і спостерігав за завантаженням людей, яких планували розстріляти, у вантажівку. Я поклопотався про те, щоб відправлення було проведене якнайшвидше і щоб не було інцидентів з боку решти населення. Крім того, я стежив, щоб засуджених людей не били під час відправлення”⁹⁵. Свідок тих подій Х. Лашкевич записав у щоденнику: “...Одночасно [з кримчаками] поїхали згідно з наказом і роми. ... Роми прибули натовпами на підводах до будівлі Талмуд-Тори. Вони навіщо високо виставили якийсь зелений прапор (символ магометанства) і на чолі своєї процесії посадили муллу. Роми прагнуть запевнити німців, що вони не роми, деякі видають себе за татар, інші — за туркмен. Але їхніх протестів не почули і посадили у велику будівлю”⁹⁶. За даними одного зі свідків, в грудні 1941 р. — січні 1942 р. в Сімферополі було знищено від 800 до 1000 ромів⁹⁷. Станом на 1 листопада 1941 р. (початок окупаційного періоду), з відомостей статистичного бюро міськуправи Сімферополя, на обліку в місті перебувало 1700 ромів⁹⁸. За “суто орієнтовними розрахунками”, на 1 січня 1942 р., коли минула хвиля знищення ромів в місті, міська управа нарахувала 1100 ромів⁹⁹.

За словами очевидців, багатьом ромам удалося уникнути розстрілів шляхом своєчасної втечі з міста. Крім того, врятуватися допомагали спроби

видати себе за кримських татар, що було можливо завдяки мовній і релігійній схожості. Слід зазначити, що кримськотатарська адміністрація (мусульманські комітети) зробила особливі кроки, щоб захистити ромську меншість — принаймні ту її частину, яка сповідувала мусульманство. За стійкими в історичній пам'яті кримськотатарської інтелігенції даними, в розпал кампанії виявлення і знищення ромів у Сімферополі із клопотанням за них перед німецьким командуванням виступив кримськотатарський Мусульманський комітет, і масові переслідування ромів після цього припинилися¹⁰⁰. Оскільки цей орган виник в кінці грудня 1941 р., вже небагато ромів в Сімферополі могли скористатися цим захистом. Олендорф у ході Нюрнберзького процесу також свідчив, що вирішення “циганського питання” в Сімферополі здійснювалося не прямолінійно і було ускладнене чинником однакової релігійної приналежності ромів і кримських татар: “[в ідентифікації ромів] були певні труднощі, оскільки деякі роми — якщо не всі — були мусульманами. У зв'язку з цим ми вважали за важливе не псувати відносини з татарами, і тому ми для цієї роботи брали людей, які добре знали обстановку і населення”¹⁰¹. Ймовірно, за цими бюрократичними формулюваннями командира айнзатцгрупи “D” стояли переговори і консультації з Мусульманським комітетом і призначення останнім своїх консультантів, які безпосередньо “на місці” вирішували, хто з ромів є необхідним. Хоч там як, але в Сімферополі після знищення частини ромів у грудні 1941 р. припинилися переслідування окремих осіб, які залишилися. Про це повідомляв очевидець Х. Лашкевич: “...частину ромів не встигли захопити, а потім помилували з невідомих мені причин і не стали більше їх переслідувати”¹⁰². Ще більш релевантно “мусульманський чинник” спостерігався у Бахчисараї, де, як відомо з різних усних свідчень, ромське населення не постраждало зовсім. Старожили Бахчисараю розповідають історію про те, що коли роми вже були зібрані для “переселення”, міський голова, грек-мусульманин Фенеров, “пішов до натовпу, що плакав, і попросив [німецького] офіцера відібрати трьох [ромів] на свій розсуд, що і було зроблено. Фенеров завів їх у штаб і попросив перед німцями зняти — пардон — штани. Перед здивованими німцями з'явилися... мусульмани. Фенеров же сказав, що не може бути далі головою в місті, де розстрілюють мусульман. Репресії були скасовані”¹⁰³. Ймовірно, це міфологізована версія подій; швидше за все, зусилля з порятунку ромів мали місце не лише з боку муніципальної адміністрації, але й з боку Мусульманського комітету, що існував також в Бахчисараї, а клопотання були представлені не за всіх ромів, а насамперед за тих, які десятиліттями жили поруч, ходили в ту ж мечеть, говорили тією ж мовою і займалися потрібним і звичним для сусідів ремеслом або торговельною діяльністю¹⁰⁴.

У сільській місцевості півострова “циганське питання” вирішувалося впродовж першої половини 1942 р. також одночасно з “єврейським”. Ідентифікація й облік всього, у тому числі і ромського, населення здійснювалися за наказами польових комендатур, які віддавали розпорядження про реєстрацію місцевого населення районним старостам, а ті передавали їх

сільським старостам. Документи свідчать про широку участь місцевої адміністрації — сільських старост і допоміжної поліції — в реєстраційних заходах, в зборі ромського населення в різних селах. Власне ж винищення ромів займалися підрозділи айнзатцгрупи “D” і підрозділи польової жандармерії. У сільській місцевості так само, як і в містах, каральні підрозділи не розрізняли осілих і кочових ромів. Так, в с. Карагоз Старо-Кримського району проживала родина ромів Буралієвих. Мати і батько працювали в колгоспі “2-га П'ятирічка”, доньки вчилися в школі. За повідомленням свідка, даним старокримській НДК, “...у лютому 1942 р. під'їхала вантажна машина до будинку, де жили Буралієви. У машину були завантажені всі члени родини і відвезені до Старого Криму.... Більше цих людей ми ніколи не бачили, але знаю як я, так і односельці, що всі вони розстріляні, оскільки в період після висадки десантних військ в Криму німці нещадно вбивали євреїв, кримчаків, ромів”¹⁰⁵.

З села Джума-Ели Старо-Кримського району була вивезена і розстріляна сім'я Асанових, що складалася з семи осіб¹⁰⁶. На станції Біюк-Онлар 15 січня 1942 р. карателі вбили Петра Фурсенка і його родину з шістьох осіб з села Джайчі Біюк-Онларського району “за національну приналежність як цигани”¹⁰⁷. У Колайському районі були знищені: у селі Тереплі-Абаш — 32 роми, Арлін-Пан — 6 ромів, Нем-Барін — 8 ромів, Шірін — 2 роми, Михайлівка — 2 роми, в колгоспі “Більшовик” — 25 ромів, в селі Авлач — 2 роми, в колгоспі “8 березня” — 3 роми¹⁰⁸.

Як і в містах, в селах знищення ромів також не було доведено до кінця. Так, згідно зі звітом євпаторійської польової комендатури № (V) 810 від 9 липня 1942 р., за повідомленнями районних старост в Євпаторійському районі мешкали 76 ромів при загальній кількості населення району 91 910 осіб¹⁰⁹.

Загалом у Криму, як повідомлялося в звіті айнзатцгрупи “D” від 8 квітня 1942 р., “за винятком невеликих груп, що все ще з'являються на півночі Криму, на цій території більше немає євреїв, кримчаків і ромів”. Проте за лінією армії, за звітом центру тилової області № 553 (Kogück 553) у відділ O.Qu./Qu.2 штабу 11-ї армії від 15 липня 1942 р., на півострові серед 573 428 осіб мирного населення налічувалося 405 ромів¹¹⁰. Останні відомості про знищення ромів датуються серединою 1942 р. — пізніших свідчень про це немає. Проте це не означало, що ромів на півострові не залишилося.

Те, що деяка частка ромського населення пережила окупацію, підтверджується і фактом депортації з Криму радянською владою ромів навесні—влітку 1944 р. разом з кримськими татарами, вірменам, болгарам і греками. В офіційних документах НКВС роми не виділялися в окрему категорію. Ймовірно, в поспіху органи внутрішніх справ прийняли ромів за татар. Проте пізніше, в 1949 р. в МВС була підготовлена довідка про тих, хто був депортований з Криму як “інші” поряд з “основним контингентом”; серед них налічувалося 1109 ромів¹¹¹. У 1948 р. в МВС обговорювалося питання про клопотання щодо звільнення з-під спецпоселення тих, хто під час висе-

лення не міг довести свою національну приналежність — серед них також фігурували кримські роми¹¹². Ймовірно, депортована була та група кримських ромів, яка була близькою за мовною і культурною приналежністю до кримських татар; будучи з цієї причини врятованими від переслідувань нацистів, роми з цієї ж причини були репресовані радянською владою, що повернулася. Є підстави вважати, що нацистську окупацію в Криму пережили більше тисячі ромів.

Губернаторство “Трансністрія”

В Одеській області вбивства ромів сталися ще в серпні 1941 р. Неподалік від хутора Кошари в Андрієво-Іванівському районі німецький каральний загін зіткнувся з ромським табором з 11 підвод. Затриманих відправили до району села Миколаївка, де їх розстріляли: всього загинуло 70 осіб¹¹³.

Поряд із депортаціями єврейського населення влада Румунії здійснювала з червня 1942 р. висилання до “Трансністрії” (що розглядалася як “етнічне звалище”) також і ромів Румунії та Бессарабії. Кількома хвилями депортацій через Дністер було переправлено майже 25 тис. осіб, що становило 12 % від загального ромського населення Румунії на 1941 р. Спочатку, у червні—серпні 1942 р., були депортовані роми, яких вважали кочовими, потім (у вересні 1942 р.) тих, хто вважався “асоціальними” елементами, рецидивістами, особами без постійної роботи та заробітку і т. ін.¹¹⁴

П. Радіта так описує подорож на одному з потягів: “Нас вивезли з Бухареста у вагонах для худоби, дозволивши взяти тільки те, що ми могли понести самі. Ми їхали декілька тижнів, з частими зупинками. Ночі були холодними, ковдр майже не було, їжі теж, і багато хто помер з голоду і холоду перш ніж ми дісталися до річки Буг на Україні. Тих, хто вцілів, поселили в хатинах і змусили копати траншеї”¹¹⁵. Ромів селили у префектурах Голта, Очаків, Березівка та Балта. Спочатку кочових ромів планувалося розмістити у префектурі Голта, у той час як осілих — у префектурі Очаків. Багато ромів дісталися до “Трансністрії” зі своїми кінями і возами. За наказом губернатора “Трансністрії” Алексяну від 29 липня 1942 р. всі коні і вози у ромів були конфісковані.

18 грудня 1942 р. губернатор “Трансністрії” видав наказ, яким окреслювався статус депортованого. Ромам наказувалося селитися групами по 150—350 осіб у селах, усі особи віком від 12 до 60 років мусили працювати за оплату, яку отримувало місцеве населення; кожне село мало обрати ромського старосту, який би стежив щодня за тим, аби роми не залишили місця проживання та не уникали роботи¹¹⁶. Але всі правила залишилися лише на папері. Депортовані не мали продовольства, одягу, медикаментів, будь-яких засобів до існування. За словами одного свідка, “роми, як і євреї, прибули в район Голти. У них відібрали всі речі, і вони мерли як мухи”. Свідок подій в сусідній Ахмечетці також згадував, що роми вмирали так само, як і євреї. Кількість їх нестримно скорочувалася через епідемії, голод і страти. До

21 березня 1943 р. в Ковалівці залишилися живими 3423 роми, розподілені по чотирьох робочих колоніях. До 28 листопада цього ж року 9567 ромів перебували в Голті, Кривому Озері, Врадівці, Любашівці і Доманівці. За показами свідка, роми в Ковалівці були залишені без засобів до існування, і щоб вижити, вони були вимушені продавати свій одяг. Зима 1942—1943 рр. була найважчою для ромів “Трансністрії”. Наприклад, у звіті з району с. Ландау до префектури Березівка повідомлялося, що через епідемію тифу кількість ромів у Ландау скоротилася з 7500 до 1800—2400 осіб¹¹⁷. Враховуючи це та намагаючись поліпшити ситуацію, місцева влада навесні та влітку 1943 р. видала розпорядження про розпуск колоній та розподіл наявного ромського населення серед існуючих колгоспів та радгоспів, у яких працювало місцеве населення. Це частково — але не скрізь — покращило умови для виживання ромів, адже давало подекуди можливість прогледуватися та отримати роботу. У той же час місцева адміністрація не припиняла у звітах критикувати ромів за нібито небажання працювати і залишатися на одному місці, схильність до крадіжок і жебрацтва. Місцеве населення часто-густо розцінювало ромів як зайвий елемент, не бажаючи ділитися з ними обмеженими ресурсами. До того ж, час від часу кочуючі роми ставали жертвами екзекуцій румунських жандармів, есесівців та місцевих фольксдойче. Відповідно до заяви звинувачення на суді над Антонеску, від шести до восьми тисяч ромів було вбито в Голті за наказом префекта Модеста Ісopesку¹¹⁸. Невідома кількість ромів була страчена учасниками місцевих загонів самооборони — наприклад, у с. Шенфельд¹¹⁹.

Політика переселення ромів в Україну спричиняла невдоволення німецьких офіційних осіб. Райхскомісар України Е. Кох писав про це міністрові окупованих східних територій А. Розенбергу в серпні 1942 р., який 11 вересня 1942 р. надіслав аналогічний лист у Міністерство закордонних справ до Берліна, вказуючи, що роми, які прибувають на східний берег Бугу, “як і раніше, є небезпекою і можуть погано впливати на українців”. Міністр зазначав, що територія, на якій їх передбачалося пізніше розмістити, була заселена етнічними німцями, і просив міністерство закордонних справ вплинути на Румунію. Після війни Румунський народний суд створив комісію для розслідування військових злочинів, яка ухвалила: “У Трансністрію зігнали десятки тисяч беззахисних ромів. Половина з них перехворіла тифом. Жандарми поводитися вкрай жорстоко: життя кожного рома було в небезпеці, тортури — жахливими. Командири вдавалися до розпусти і заводили собі цілі гареми з красивих ромських жінок. Жертвами режиму Антонеску стали близько 36 000 ромів”. За підрахунками Д. Кенріка та Г. Паксона, приблизно 20 000 чистокровних ромів і 4000 осіб змішаного походження було вивезено на схід поїздами, і приблизно стільки ж кочових ромів виїхали в “Трансністрію” на своїх возах; імовірно, 36 000 ромів вижили, а 9000 загинули¹²⁰. Але за сучасними оцінками, кількість ромів, які загинули у “Трансністрії”, становить близько 11 тис., вижило приблизно 14 тис.¹²¹

Закарпаття

За переписом населення 1930 р. громада ромів у Закарпатті складалася з 1442 осіб¹²². Але є підстави вважати, що насправді їхня кількість була де-що більшою. Виявлені М. Панчуком архівні документи свідчать, що вже в 1940—1941 рр. “циганське питання” актуалізується і в Закарпатті. Зокрема, піджупан Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповідав міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування ромів, однак повністю викоринити його не вдається¹²³. 16 квітня 1941 р. це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді. Вирішено було звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу, заготівлі лісоматеріалів та на інших роботах. При цьому учасники наради посилалися на приклад м. Секешфехервар, де було створено прецедент саме такого вирішення “циганського питання” в Угорщині¹²⁴.

Такі пропозиції надходили і з інших міст Закарпаття. Наслідком їх стало перетворення багатьох ромських таборів у своєрідні гетто. За спогадами Я. Терпак (м. Свалява), Е. Наці (с. Тернівці Ужгородського району). Ю. Бругоша (м. Ужгород) та інших безпосередніх очевидців і учасників подій того часу¹²⁵, ромські табори оточували колючим дротом, виставлялась охорона, вхід і вихід з табору-гетто без дозволу заборонявся. За умов виснажливої фізичної праці, крайнього обмеження харчування та браку медичного догляду роми чекали або вивезення до Німеччини у концтабори, або повільної смерті. У 1944 р., у зв'язку з розгортанням бойових дій безпосередньо в Карпатах, “стараннями” органів місцевої влади на вимогу військового командування від 15 липня того року¹²⁶ ізоляція ромів у таборах-гетто набуває всеохоплюючого характеру. Однак скільки ромів краю загинуло в таборах-гетто на Закарпатті, а скільки було вивезено на примусові роботи вглиб Угорщини та у концентраційні табори Німеччини, де вони були знищені, — невідомо.

Дистрикт “Галичина”

На думку О. Круглова, переслідування ромів у дистрикті “Галичина” почалися не одразу після утворення дистрикту, а пізніше, коли в лютому 1942 р. губернатор дистрикту, спираючись на отримане з Генерального губернаторства розпорядження, наказав виявляти всіх угорських, румунських, словацьких ромів та ромів з інших країн¹²⁷. Внаслідок цього 30 квітня 1942 р. відділ “населення та соціального забезпечення” дистрикту відзвітувався до уряду Генерал-губернаторства про проведену “евакуацію” ромів; з цієї доповіді випливає, що в дистрикті було 536 іноземних та 670 польських ромів¹²⁸. Стосовно місцевих ромів політика у дистрикті була неоднозначною: наприклад, у м. Городок Львівської області наприкінці червня 1942 р. 25 ромів було розстріляно німецькою жандармерією; через місяць у районі Ра-

ви-Руської оперативна команда 1-ї роти 133-го поліцейного батальйону стра-тила 24 роми. У Дрогобичі та Бориславі у серпні 1942 р. ромам цих міст бу-ло наказано зібратися у поліції, звідки їх незабаром депортували до таборів примусової праці. Коли у 1943 р. у дистрикті ліквідували гетто, в окремих на-селених пунктах роми також були вбиті разом з євреями — наприклад, у Самборі у червні 1943 р.¹²⁹

Переслідування ромів та позиція місцевого населення

При вивченні долі ромів на окупованій території України поза увагою дослідників залишається ще один аспект цієї проблеми, а саме — ставлення тих місцевих жителів, які залишалися на окупованій території, до переслідувань і знищення ромів. Дана проблема на перший погляд здається друкорядною порівняно з вивченням намірів і дій головного провідника екстермінаційної політики, тобто нацистських каральних структур. Очевидно, в контексті окупаційної політики і встановлення політичного управління на захоплених територіях саме німецькі і румунські каральні органи відповідальні за масове знищення мирних жителів і політику “особливого ставлення” до категорій населення, що вважалися “расово” ворожими або потенційно небезпечними для “нового порядку”. Водночас видається безперечним, що які б заходи щодо ромів не планувалися і не здійснювалися окупаційною владою, вони далеко не завжди реалізовувалися за участі в цьому процесі лише двох сторін: “виконавець” — “жертва”. Ромські групи, громади або ареали компактного поселення існували по сусідству або були тісно інтегровані з місцевим населенням України — українцями, росіянами, представниками інших етнічних груп. Умови окупації висували на передній план представників місцевого населення, які в умовах браку людських і матеріальних ресурсів починали відігравати важливу роль в адмініструванні, реалізації окупаційних наказів, у тому числі виконанні розпоряджень щодо місцевого населення. Позиція місцевого населення — як на індивідуальному рівні, тобто окремих людей, вчорашніх сусідів, — так і на організаційному рівні, — тобто місцевих жителів, залучених на другорядних і допоміжних ролях в апарат місцевої адміністрації і військово-політичного управління — могла справити суттєвий вплив на хід подій і, зокрема, на проведення владою заходів щодо “циганського питання”. Без вивчення цієї позиції, без урахування того, яким було ставлення до переслідуваних ромів у їхніх етнічних сусідів, як воно варіювалося залежно від регіональної специфіки, масового сприйняття ромів очима навколишнього населення напередодні війни, історії передвоєнних взаємин, а також впливу комплексу соціальних, професійних, майнових, психологічних факторів на події в період екстремуму спроби реконструювати долю ромів окупованої України виявляться однобічними.

Досліджень з указаної проблематики поки що не існує. Одна з причин цього — відсутність методологічної моделі. Лише один автор — М. Бессо-

нов — ставить питання про ставлення сусідів до переслідуваних і робить спробу не просто навести окремі факти, але і на їх основі зробити узагальнення, виділити закономірності в реакціях більшості, яка оточувала ромів. Автор вважає, що "... слов'янське населення надало ромській національній меншості підтримку, якої євреї не мали. ... Діаметрально протилежною (ніж щодо євреїв. — М.Т.) була картина з ромами". Автор "не знайшов жодного випадку, коли місцеве населення надавало б допомогу карателям". Причини повної підтримки місцевим населенням ромської меншості, на думку автора, такі: 1) *політична*: на відміну від євреїв, роми не були залучені в політичну діяльність і, таким чином, не несли в очах певної частини місцевого населення відповідальність за дії радянського режиму; 2) *економічна*: як власники коней і кваліфіковані ремісники роми були важливим елементом структури господарської діяльності селянства, що призводило до тісних взаємин, які виражалися навіть у практиці надання селянами притулку ромським родинам на зимовий період; 3) *культурно-психологічна*: у зв'язку із симпатіями до певних традиційних видів діяльності ромів (ворожіння, пісні і танці), а також з масовим сприйняттям ромів як групи ще більш незаможної, ніж слов'янське сільське населення, останнє зберігало співчуття до ромів і готовність допомогти їм у ситуації небезпеки¹³⁰.

Визнаючи важливість описаних М. Бессоновим закономірностей, зазначимо, що, по-перше, вони більшою мірою відповідають системі взаємин, що склалися в сільській місцевості, ніж у міському середовищі з різноманітністю соціальних, професійних, майнових чинників; по-друге, вони характеризують ставлення радше до груп кочових ромів, тоді як залишають поза увагою взаємозв'язки між навколишнім населенням й осілими, інтегрованими в міське соціально-професійне середовище й акультурованими ромами; по-третє, відповідають на питання про реакцію і ставлення до ромів з боку мирного цивільного населення, не враховуючи рішень і дій з боку тієї частини місцевих жителів, які брали участь у роботі окупаційного адміністративного і карального апарату; по-четверте, оминають увагою ступінь впливу на події доволі поширених масових стереотипів і колективної думки про ромів (згадуючи лише ту частину, яка мала позитивний характер).

Що стосується позиції з "ромського питання" колективних соціальних акторів, які діяли на українських землях в період окупації, необхідно звернути увагу перш за все на дії двох найбільш впливових сил — Організації українських націоналістів (ОУН) і згодом Української повстанської армії, з одного боку, і радянського партизанського руху, — з другого. Обидва аспекти вивчено на сьогоднішній день украй недостатньо. Хоча і не настільки помітно, як "єврейське питання", "циганське" так само посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за "жидів, циган і іншу наволоч"¹³¹. Проаналізувавши численні інтерв'ю з ромами, які пережили переслідування, М. Бессонов підтверджує, що таке ставлення до ромів було поширене не лише на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, але і визначало

повсякденні дії щодо цих людей. Він порівнює віддзеркалення в історичній пам'яті ромів образів українських націоналістів і радянських партизанів: “Якщо радянські партизани сприймалися як брати і навіть серед окупантів роми згадують “добрих німців”, то для бандерівців не залишилося жодного доброго слова... Бандерівці для ромів — це бандити, що знищували мирне населення, тобто поляків, євреїв, росіян і, звичайно ж, кочові табори. Про випадки, коли справа обмежилася насильством, образами і побоями, колишні кочівники згадують як про велике везіння”¹³². М. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 р. циганознавцем Є. Фицовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині¹³³. Стосовно ОУН можна припустити, що однією з причин негативного ставлення до ромів була небезпека, яку націоналістичне підпілля відчувало з боку кочуючих ромів, які могли надати ворогові певну інформацію. Ймовірно також, що зміна ідеологічно-програмних орієнтирів ОУН в УПА в 1943 р., вочевидь, не могла не вплинути на зміну їхнього ставлення до ромів. Наприклад, на території запілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше — близько 50 чоловік. Як вважає дослідник Г.М. Стародубець, автор звіту подав аргументацію нейтрального ставлення ромів до повстанського руху: “Цигани заявляють, що нам і владі — не розходить (з цигана комісара не буде), нам “аби жити”¹³⁴.

Роль місцевої адміністрації та органів допоміжної поліції у переслідуванні ромів залишається також досі невивченою, але рельєфно віддзеркалюється в тих документах та свідченнях, які походять не з німецьких джерел, але пов'язані з повоєнною діяльністю радянських органів влади. Органи статистики і господарського управління муніципалітетів та сільських управ, як у багатьох випадках з євреями, були також задіяні у реєстрації ромів, а по розправах з ними — в обліку залишеного майна. Наприклад, у м. Козелець Чернігівської області начальник паспортного столу О. Потанін на виконання наказу жандармерії здійснював паспортизацію населення. Він отримав розпорядження ставити літеру “Ю” навпроти прізвищ євреїв, а також літеру “Ц” навпроти прізвищ циган. За його наказом паспортистка зробила відповідні нотатки у списку. У вересні 1942 р. за цим списком 30 ромів були заарештовані жандармерією та відвезені до Чернігова, де їх усіх розстріляли¹³⁵. У Старому Криму в березні 1942 р. список з 20 ромів, які проживали в місті та околицях, був складений міським головою К. Арцишевським. За його свідченням, список він передав у жандармерію, і за цим списком всі роми були заарештовані, відвезені до Феодосії і там розстріляні¹³⁶. Службовців допоміжної поліції німці використовували для збору, конвоювання та подекуди страти ромів. Наприклад, 8 травня (за іншими даними — у червні 1942 р.) було вбито 13 місцевих ромів в с. Каланчак Херсонської області. Німці зібрали, конвоювали до місця розстрілу та розстріляли ромів за допомогою місцевої поліції. Німці — два жандарми, а також начальник районної поліції та його заступник — приїхали до села на легковій автомашині. По-

ліцейським було наказано зібрати всіх ромів, яким було оголошено, що вони будуть переселені до Скадовська. Треба зазначити, що всі роми були осілими, працювали колгоспниками. Коли підводи з ромами та автомашина від'їхали від села на відстань 2 км за сад колгоспу “Красний партизан”, ромам наказали зійти з підвод і повели їх до протитанкового рову. Декількох поліцейських було відправлено назад до районної поліції, у той час як жандарми, начальник райполіції та двоє поліцейських біля протитанкового рову розстріляли ромів — п'ятьох дітей, двох старих та шістьох жінок¹³⁷. У Криму у с. Абакли-Тома Джанкойського району в березні 1942 р. староста, його заступник і писар сільської управи за завданням німецької жандармерії склали список з 60 ромів, які проживали в цьому селі; 28 березня, коли в село прибула автомашина-“душогубка”, вони брали участь у зборі ромів і завантаженні їх у цю автомашину. Згодом було встановлено, що ці роми були вбиті і трупи їх були викинуті в північно-східній частині Джанкоя¹³⁸. У сусідньому селі Бурлак-Тома 45 ромів, які проживали в цьому селі, за допомогою місцевого старости і двох поліцейських зібрали і загнали в “душогубку”. Ці роми не були кочовою, прийшлою і тому чужорідною для місцевого населення групою. За словами одного зі свідків, всі вони “були корінними жителями с. Бурлак-Тома, до війни були членами нашого колгоспу і добре працювали. Серед задушених були ... і молоді комсомольці, і люди похилого віку”¹³⁹. Після війни старости та поліцейські на допитах наполягали на тому, що їм було невідомо, для чого склалися списки ромів. Але коли роми були відвезені і про їх знищення стало відомо, це не перешкодило старостам і поліцейським привласнити майно жертв. Один узяв собі брюки, сарафан, матрац тощо, другий — плаття, патефон, костюм, туфлі та інші речі. Один з поліцейських свідчив: “З хліба, що залишився від задушених ромів, я виміняв за 60 яєць два центнери пшениці і в обмін за 4-місячне поросля і 60 штук яєць я отримав від німців одну корову, що належала тим же ромам”¹⁴⁰. За однастайними повоєнними твердженнями багатьох свідків, роми жили не лише в цих, але і в багатьох інших селах Джанкойського району — і скрізь залишилися живі, тому що старости тих сіл не надали німецькій адміністрації відомостей про “своїх” ромів, видаючи їх, як правило, за татар¹⁴¹. Сільська адміністрація могла дійсно щиро вважати їх радше татарами (через релігійно-культурну схожість з останніми). Цілком можливо, що старости цих сіл могли здогадуватися про те, що загрожувало цим ромам, і тому наважилися на подібну фальсифікацію. До певної міри світло на питання про національну ідентифікацію ромів можуть пролити повоєнні свідчення родичів загиблих, надані радянським органам держбезпеки: по-перше, ці люди самі називали себе татарами, і, по-друге, наполягали на тому, що загиблі за національністю були кримськими татарами, але були видані старостами німцям як “татарські цигани”. Так, один з них, зафіксований у протоколі допиту як татарин, показував: “У березні 1942 р. під час окупації німцями нашого району частину татарського населення в числі 45 осіб було зібрано місцевим старостою Криворучком під виглядом татарських циган, тоді як це було все

осіле населення: татари, робітники, бідняки. Особисто я був очевидцем, як усіх заарештованих у дворі старости Криворучка німці посадили в машину-“душогубку”, що підійшла”¹⁴². Це підштовхує до висновку, що в суспільстві не було одностайної думки щодо національної приналежності цієї групи населення. Одні, у тому числі самі жертви, вважали за краще називатися татарами, тоді як інші не поспішали вважати чингене за своїх.

Якщо згадати про допомогу, яку ромам у Криму було надано з боку Мусульманських комітетів, то є очевидним, що місцеві громади могли позитивно вплинути на нацистську політику та на загальний хід подій за умови глибокої переконаності їхніх представників у культурно-історичній близькості з ромами. Є свідчення про те, що, подібно до ситуації в Криму, в Одесі також декілька ромів, які сповідували мусульманство, були врятовані під час окупації від розстрілів їхніми сусідами-татами¹⁴³. Але таке відбувалося не скрізь, та й відповідні умови для цього існували не завжди.

“Циганське питання”

в ЗМІ та пропаганді на теренах окупованої України

Хоча “циганське питання” не було, на відміну від “єврейського”, наріжним каменем у нацистській ідеології та пропаганді, але йому також були присвячені кілька публікацій в газетах, що друкувалися в окупованій Україні. Наприклад, газета “Нова Україна” (Харків) 5 вересня 1943 р. надрукувала статтю під назвою “Цигани та Європа”. В статті йшлося про те, що “циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження. У Німеччині це давно зрозуміли, і організована у Франкфурті центральна інституція в справах реєстрації та контролювання всіх циганів Німеччини, працюючи спільно з поліцією, радикально розв'язала циганську проблему. Цигани ... за кількатисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу не призвичаїлися до осілого побуту, а залишились первісними варварами-номадами. ... Нова Європа (так у тексті. — *М. Т.*), що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку”¹⁴⁴. Однак на відміну від “єврейського питання” висвітлення ромської проблематики було не завжди послідовним та уніфікованим, а прагнення позбутися елементів ромської культури, які залишалися у масовій свідомості, було відсутнє. Так, у газеті “Голос Криму” (Сімферополь) після того, як у листопаді 1943 р. до Сімферополя приїхав співак П. Лещенко, було надруковане оголошення: “В п'ятницю, 3 грудня, виступив по радіо известный за границей исполнитель цыганских романсов и жанровых песен — эмигрант Петр Лещенко. Он исполнил на русском языке четыре песенки, в том числе «Прощай, мой табор» и свою коронную песенку — «Чубчик»”. Це свідчить про те, що у різних гілок окупаційної влади не було чіткої та несуперечливої концепції висвітлення ромського питання, і багато що залежало від місцевих органів влади.

Висновки

Якщо звернутися до висновків, яких дійшли автори досліджень про нацистське “розв’язання циганського питання”, у яких доля ромів на східних окупованих землях, зокрема українських, розглядається у ширшому контексті вивчення окупаційної політики на Сході, можна констатувати тенденцію про незгоду більшості авторів з тезою про тотальність знищення ромів на Сході¹⁴⁵. Але в останніх працях, присвячених саме окупованій радянській території, переважає інша думка. Характеризуючи нацистську політику щодо ромів на окупованій території СРСР, зокрема України, дослідник М. Бессонов виокремлює три етапи: 1) літо 1941 — початок 1942 р. — знищення ромських кочових таборів айнзатцгрупами поліції безпеки та СД; 2) 1942 р. — геноцид за етнічною ознакою, включаючи винищення також осілих ромів; 3) від 1943 р. до кінця окупації — роми поряд зі слов’янським населенням стають жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів¹⁴⁶. Аналогічної думки дотримується О. Круглов, вважаючи, що “доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну приналежність”¹⁴⁷. Німецький дослідник М. Холлер частково поділяє думку про тотальність винищення ромського населення, наголошуючи, щоправда, на тому, що цей висновок сьогодні актуальний лише щодо тих територій, які були під управлінням воєнної адміністрації¹⁴⁸. Всі автори визнають, що розрізнення між кочовими та осілими ромами існувало лише на папері.

Окрім спроби описати відомі факти переслідувань ромів під час Другої світової війни в Україні, ця стаття мала на меті дослідити, чи існувала якась різниця у ставленні до ромів з боку різних гілок німецької окупаційної влади. Під час розгляду політики Румунії або Угорщини можна було дійти висновку про те, що вона, будучи брутальною, врешті-решт все ж таки не передбачала тотального винищення усіх ромських громад, що перебували під їхнім контролем. У випадку Румунії бажання позбутися усіх елементів, які розглядалися як “чужі” для етнічно чистої румунської нації, призвело до масових депортацій значної частини румунських ромів до щойно завойованих земель. Але місцева влада у цих землях не могла (а подекуди й не хотіла) забезпечувати відповідні життєві умови для депортованих (і в деяких випадках вирішувала проблему їх знищенням). Щодо політики Угорщини наявні джерела свідчать про те, що влада у Закарпатті була перш за все зацікавленою в експлуатації праці ромів. Обидві ситуації свідчать про відсутність програми тотального винищення.

Політика німецької влади виглядає інакше. Порівнюючи зони цивільного та воєнного управління, можна знайти дуже мало відмінностей. На тлі того, що відомо з офіційних дискусій про т. зв. циганське питання у райхскомісаріаті “Остланд” та Східному міністерстві, можна припустити, що у райхскомісаріаті “Україна” ставлення до осілих та кочових ромів відрізнялося. Але з відомих на сьогодні джерел та наведених у цій статті свідчень такий висновок зробити неможливо.

Що надає деяким дослідникам підстави схилитися до думки про тотальність нацистської екстермінаційної антиромської політики? Як і в інших схожих випадках, тут дослідник значною мірою залежить від первинних джерел, які потрапляють в коло його уваги. У даному випадку ці автори активно використовували ще один пласт джерел, який був недоступний їхнім попередникам — а саме, документи радянської Надзвичайної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Ці джерела, дійсно, містять багато свідчень та офіційних звітів про вбивства ромів, як і інших категорій мирного населення (насамперед — євреїв), у період окупації, адже саме фіксація людських та матеріальних збитків, завданих окупантами, була головним завданням комісії. Але при цьому, надаючи перевагу саме цим документам та не залучаючи джерела іншого походження, дослідник потрапляє у певну методологічну пастку: якщо він виявляє численні факти знищення в окремому регіоні, то автоматично доходить висновку про тотальність цієї політики з боку нацистів. До того ж, ці джерела, як правило, не містять ані точних даних про те, хто саме виконував страти, ані про їхню мотивацію. Це опосередковано сприяє виникненню помилкового уявлення про те, що окупаційна влада була монолітною та різні її гілки діяли узгоджено у виконанні вбивчих намірів щодо ромів.

Даний розгляд, який побудовано радше за адміністративним, ніж хронологічним принципом, також не дає можливості відповісти на всі питання. Сам по собі факт того, що цивільна влада райхскомісаріату “Україна” формувалася поступово з передачею влади від одних до інших окупаційних установ, ускладнює розуміння того, яка саме офіційна установа керувала діями у тій або іншій місцевості та хто саме вчиняв злочини. Можна лише припустити, що багато випадків масового вбивства було вчинено саме тоді, коли місцевість перебувала ще під управлінням Вермахту. Ба більше, навіть тоді, коли цивільна влада нарешті перебрала на себе керівництво регіоном, то не вона, як правило, відігравала провідну роль у прийнятті рішень, що стосувалися питань безпеки (як це демонструє кримський приклад).

Наведені вище дані про факти страт ромів дійсно мали місце (не слід виключати, що їх було набагато більше, адже навряд чи всі випадки були задокументовані), але чи дає це підстави для ствердження про виконання програми тотальних вбивств? Адже відомі випадки, коли цивільна адміністрація була зацікавлена у використанні праці ромів (хоча багато ромів загинуло від виснажливої праці та жорстокого ставлення до них, але це не дорівнює спланованому вбивству). З цього випливає, що поряд з документами НДК та звітами айнзатцгруп та армійських і поліційних формувань, маємо також залучити до наукового обігу документи з різних рівнів цивільної влади — райхскомісаріату “Україна”, документів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. Маємо також більш активно використовувати усні історичні джерела, а саме — спогади тих ромів, які пережили нацистську окупацію, що поряд з фактами вбивств містять інформацію про використання ромів на примусовій праці, у таборах. Попри сумніви щодо існування цієї

групи джерел та можливі труднощі інтерпретації, такі джерела є — це близько 150 відеосвідчень ромів, які були записані у 90-х рр. в Україні та нині зберігаються в Інституті Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії¹⁴⁹, вже не кажучи про менш об'ємні, але також важливі архіви ромських організацій, що формувалися в Україні у 1990—2000-х рр.¹⁵⁰

Дуже непростим залишається питання кількості жертв. Статистичні підрахунки, складні у будь-якому випадку, тут ускладнюються ще й фактором відсутності достовірної інформації про кількість ромів у тому чи іншому регіоні напередодні окупації. Зрозуміло, що це в першу чергу пов'язано з фактом кочового або напівкочового способу життя значної частини ромського населення напередодні війни. У дослідженнях останніх років можна побачити різні дані про кількість ромських жертв усієї Європи. З найбільш виважених відзначимо оцінку Д. Кенріка та Г. Паксона, які вважають, що серед 200 тис. прямих жертв на територію України, Білорусі та Росії припадає близько 30 тис.¹⁵¹ З них, на думку українського дослідника О. Круглова, від 19 до 20 тис. осіб припадає на територію України в сучасних кордонах, причому більше половини усіх жертв становлять роми, депортовані до України з Румунії¹⁵². Але знову ж таки зазначимо, що ці висновки можна вважати лише попередніми, адже спираються вони лише на задокументовані випадки масових убивств, яких, можна припустити, було набагато більше.

Якщо у світлі наявних джерел спробувати узагальнити все відоме про долю ромів на теренах України під час війни, то мусимо визнати, що виокремити якийсь один універсальний для усіх окупованих регіонів чинник не вдається можливим. Принаймні за наявної інформації робити це поки що зарано. Розглядати це явище треба не в одному, а в кількох контекстах, що певною мірою взаємопов'язані один з одним. По-перше, це розвиток подій у часовому вимірі: очевидно, окупаційна політика щодо ромів, не маючи на початковій фазі війни проти СРСР ідеологічно окреслених форм (на відміну, скажімо, від “єврейського питання”), зазнавала істотних трансформацій та формувалася “на місцях” вже під час розвитку подій, а тому у різні проміжки часу мала неоднаковий вигляд (що ілюструється наведеною вище дискусією у Міністерстві східних окупованих територій та, відповідно, у райхскомісаріатах “Остланд” та “Україна”). По-друге, це залежність від географічного регіону та окупаційної зони, що розглядаються: переважання інтересів тієї чи іншої окупаційної структури накладало відбиток на політику в “циганському питанні” (наприклад, численні випадки демонструють те, як Вермахт підтримував чи навіть безпосередньо брав участь у знищенні таборів кочових ромів, керуючись уявленням про них як про “шпигунські елементи” та потенційну небезпеку для тилу). Цей другий контекст тісно пов'язаний з третім, а саме: навіть у межах одного географічного регіону або адміністративної одиниці антиромські заходи залежали від тимчасових факторів: ходу воєнних подій, просування територією тих чи інших збройних угруповань, економічно-господарськими потребами тощо (перша хвиля вбивств ромів була здійснена саме мобільними оперативними загонами поліції безпеки та

СД, у той час як цивільна адміністрація була зацікавлена радше в експлуатації праці ромів, аніж у їх негайному винищенні).

Нарешті, ще одне дуже важливе питання конче потребує бути принаймні внесеним до порядку денного у дослідженнях. Розглядаючи нюанси нацистської політики щодо ромів, те, як вона трансформувалася, якими були її особливості, як працювала нацистська машина переслідувань та винищення, ми, як не парадоксально це звучить, мимоволі до певної міри вподібнюємося до виконавців злочину, які ставилися до своїх жертв зневажливо, як до пласких та не маючих жодних індивідуальних рис “фігур”, намагаючись знищити їх не лише фізично, але стерти усі їхні сліди з колективної пам'яті та масової свідомості тих, хто їх оточував протягом багатьох століть. Тим часом, це були живі люди, які мали свій неповторний внутрішній світ, свій особистий досвід — як індивідуальний, так і колективний — співіснування та співпраці з навколишнім оточенням, реакції на переслідування, що складалася упродовж тривалого часу. Як вони сприймали все те, що з ними коїли окупанти? Як пояснювали собі те, що з ними трапилося? Якими шляхами вони намагалися уникнути або протистояти переслідуванням? Які стратегії та тактику вони для цього обирали? Нарешті, яким чином (якщо це трапилося) це змінило їхній персональний та груповий світогляд? Які наслідки це справило у їхньому повоєнному житті та у житті тих, поряд з ким вони жили довгий історичний час? Це найважливіші питання, на які майбутні дослідники мають знайти відповіді, тому що саме ці питання виводять те, що трапилося з ромами, з розряду якоїсь “другорядної” окремої трагедії та допомагають осягнути її як універсальний феномен, що, поряд з іншими, спонукає нас до кращого розуміння самих себе.

¹ Показово, що матеріали симпозиуму, присвяченого темі вивчення долі циганів Європи в період нацистського панування і проведеного в 2002 р. в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, були видані під назвою “Рома та синті: невивчені жертви нацизму” (*Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings.* — Washington: The United States Holocaust Memorial Museum, 2002, 91 p.). Однією з науково-популярних праць з даної теми є робота *Kenrick Donald, Puxon Grattan. Gypsies under the swastika.* — Hertfordshire: Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995. — 157 p. (Рос. видання: *Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой.* — М., 2001. — 205 с.).

² *Hancock Ian. Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust // Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (ed. by Alan S. Rosenbaum). — Oxford: Westview Press, 1996. — P. 39—64. Про те, яке місце сьогодні посідає це поняття в історичній пам'яті ромів і яку роль, на думку активістів організацій ромів, воно має відігравати в конструюванні сучасної ідентичності ромів і в процесі політичної консолідації різних груп в одну спільноту, див.: *Kapralski Slavomir. Why Teach about the Romani Holocaust // Why Should We Teach About the Holocaust* (eds. Jolanta Ambrosewicz-Jacobs, Leszek Hondo). — Cracow: The Jagiellonian University, Institute of European Studies, 2005. — P. 82—92.

³ *Milton Sybil. Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933—1945 // Journal of the Gypsy Lore Society* 5, vol. 2, № 1 (1992), P. 1—18; *Її ж. Gypsies and the Holocaust // The History Teacher*, Vol. 24, № 4 (Aug., 1991). — P. 375—387.

⁴ *Hancock Ian*. Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust // Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide (ed. by Alan S. Rosenbaum). — Oxford: Westview Press, 1996. — P. 39—64.

⁵ *Brenda Davis Lutz, James M. Lutz*. Gypsies as Victims of the Holocaust // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 9, № 3, Winter 1995. — P. 346—348.

⁶ *Bauer Yehuda*. Gypsies // Anatomy of the Auschwitz Death Camp, edited by Yisrael Gutman and Michael Berenbaum. — Bloomington: Indiana University Press, 1998. — P. 441—455; *Його ж.* Correspondence: Gypsies and the Holocaust // The History Teacher. — Vol. 25, № 4 (Aug., 1992). — P. 513—521.

⁷ *Zimmermann Michael*. Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”. — Hamburg: Christians, 1996. — 574 p.; *Його ж.* Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933—1942 // Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. — P. 9—21; *Його ж.* The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 15, № 3, Winter 2001. — P. 416.

⁸ *Lewy Guenter*. The Nazi persecution of the gypsies. — Oxford — New York: Oxford University Press, 2000. — 306 p.; *Його ж.* Gypsies and Jews under the Nazis // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 13, № 3, 1999. — P. 383—404.

⁹ *Margalit Gilad*. The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies // Romani Studies 5, Vol. 10, № 2 (2000). — P. 185—210.

¹⁰ *Фрейзер Ангус*. Цигани. — Київ: Видавничий дім “Всесвіт”, 2003. — С. 263.

¹¹ Подробнее об этом см.: *Lewy Guenter*. Himmler and the “Racially Pure Gypsies” // Journal of Contemporary History 34 (2). — P. 201—214. У дуже обережній формі Г. Леві висловлює припущення, що уникнути депортації в Аушвіц змогла дуже значна кількість циганів Німеччини, можливо, навіть більше половини (с. 210).

¹² Спеціальні дослідження, присвячені долі ромів на окупованій території СРСР, відсутні. Як розділи в роботах, присвячених іншим темам, деякі дані можна знайти в: *Кенрик Д., Паксон Г.* Указ. соч. — С. 89—126; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945 гг. — М.: Фонд “Ковчег”, 2002. — С. 38, 39; *Фрейзер Ангус*. Указ. соч. — С. 268—271; *Кроу Дэвид*. Історія циган Східної Європи та Росії. — Київ: Мегатайп, 2003.

¹³ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. — Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). — P. 244.

¹⁴ *Headland Ronald*. Messages of murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941—1943. — London and Toronto: Associated University Press, 1992. — P. 54, 63.

¹⁵ Ненадійним з кількох причин. Одна з них полягає в тому, що для свідчень Нюрнберзького трибуналу характерні ті ж особливості, що для інших усних джерел; у даній ситуації це означає, що про вбивство ромів рішення могло бути ухвалено пізніше, на іншому адміністративному рівні і під впливом інших обставин, але було екстрапольовано Олендорфом на більш ранню ситуацію травня 1941 р. Друга причина властива свідченням саме даного процесу (як і аналогічним судовим процесам): трибуналу необхідно було довести наявність злочинних намірів в діях підсудних, а підсудним, щоб зняти з себе провину — приписати злочинні накази вищим адміністративним ланкам і довести, що самі вони були лише виконавцями цих наказів. Детальний огляд позиції Олендорфа під час трибуналу див. в дисертації Хіларі Ерл (*Earl Hilary Camille*. Accidental Justice: The Trial of Otto Ohlendorf and the Einsatzgruppen Leaders in the American Zone of Occupation, Germany,

1945—1958 (a thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, graduate department of history, University of Toronto, 2002).

¹⁶ У директиві Гайдріха від 2 липня 1941 р. начальникам СС і поліції були перелічені такі групи, які підлягали екзекуціям на радянській території: 1) співробітники Комінтерну і всі професійні комуністичні діячі; 2) співробітники вищого і середнього рангу, а також найбільш активні співробітники нижчого рангу в партії, Центральному комітеті, в обласних і районних комітетах; 3) народні комісари; 4) євреї — члени партії і зайняті на державній службі, а також інші радикальні елементи (диверсанти, саботажники, пропагандисти, снайпери, вбивці, палії і тому подібне). См.: *The Einsatzgruppen Reports* / eds. Yi. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector — New York: Holocaust Library, 1989. — P. VII—IX.

¹⁷ Г. Маргаліт навіть висловлює припущення, що запис “циганів не винищувати” в щоденнику Гімлера від 20 квітня 1942 р. свідчить про те, що райхсфюрер СС займав поміркованішу позицію щодо ромського населення на східних землях порівняно з його підлеглими, і що він був проти знищення циганів айнзатцгрупами (*Margalit G. The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies.* — P. 202).

¹⁸ *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case).* — P. 286, 287.

¹⁹ З наказу Головного командування сухопутних сил від 28 квітня 1941 р. (“Директива Браухіча”) про “завдання поліції безпеки і СД в сухопутних військах”. — *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuerenberg, October 1946 — April 1949 (Green Series). Vol. X.* — P. 1242.

²⁰ *Кроу Девід.* Вказ. праця. — С. 217.

²¹ Там само. — С. 221.

²² *Zimmermann Michael.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941—44: the Massacre of the Gypsies // *The Gypsies during the Second World War.* — Vol. 2: In the Shadow of the Swastika / Ed. D. Kenrick. — Hatfield, 1999. — P. 147.

²³ *Lewy Guenter.* The Nazi persecution of the Gypsies. — P. 126.

²⁴ *Кроу Девід.* Вказ. праця. — С. 219—220.

²⁵ *Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги.* — М., 1992. — С. 58, 59.

²⁶ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* — 2009. — № 2 (6). — С. 92.

²⁷ *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941—1944 гг.* / Сост. А. Круглов. — Ч. 3. — Днепропетровск: “Ткума”, 2009. — С. 87.

²⁸ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // *Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI—XX ст.). Матеріали круглого стола.* — Севастополь: Вебер, 2006. — С. 12.

²⁹ Там само. — С. 15.

³⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 93; *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2009. — S. 74.

³¹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 15.

³² Там само. — С. 16.

³³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 93, 94.

³⁴ Там само. — С. 95.

³⁵ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 10.

- ³⁶ Там само. — С. 11.
- ³⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 303. — Арк. 4.
- ³⁸ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 95.
- ³⁹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁴⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 95.
- ⁴¹ *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941—1945). — Днепропетровск, 2007. — С. 290.
- ⁴² *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 13.
- ⁴³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 96, 97.
- ⁴⁴ *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord: die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941—1943. — Hamburg, 2003. — S. 252.
- ⁴⁵ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 102 (із посиланням на статтю в газеті “Бугская заря”, 1946, 11 січ.).
- ⁴⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 317. — Арк. 37.
- ⁴⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 102 (із посиланням на: Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945). — Одесса, 1968. — С. 166—167.
- ⁴⁸ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁴⁹ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 102 (із посиланням на статтю в газеті “Бугская заря”, 1946, 12 січ. та 15 січ. відповідно).
- ⁵⁰ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁵¹ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 101 (із посиланням на документи НДК).
- ⁵² *Круглов А.* Без жалости и сомнения. — Ч. 3. — С. 70.
- ⁵³ *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2009. — S. 77.
- ⁵⁴ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁵⁵ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 100.
- ⁵⁶ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁵⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 100.
- ⁵⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 297. — Арк. 47.
- ⁵⁹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.
- ⁶⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 99.
- ⁶¹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁶² Там само. — С. 11.
- ⁶³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 99 (із посиланням на: *Литвинов В.* Операция “Черный дятел”. Документальная повесть. — К., 1981. — С. 136, 138, 144).
- ⁶⁴ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 97. У тексті документа — Szylowoda, назва очевидно перекручена.
- ⁶⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины / Сост. А.И. Круглов. — Киев: Институт иудаики, 2002. — С. 397.
- ⁶⁶ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.
- ⁶⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 98.
- ⁶⁸ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.

- ⁶⁹ Там само. — С. 11.
- ⁷⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 103.
- ⁷¹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.
- ⁷² United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMM), RG 31.017 M, reel 3.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 98.
- ⁷⁵ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.
- ⁷⁶ *Кузнецов А.* Бабий Яр. Роман-документ. — Запорожье: Интербук, 1991. — С. 114.
- ⁷⁷ *Левитас И.* Неразгаданные тайны Бабьего Яра // Еврейские вести. — 1993. — № 17/18.
- ⁷⁸ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941—1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. — Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К., 2004. — С. 86; *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 100.
- ⁷⁹ *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 — 1944 рр.). — Дис. ... канд. істор. наук за спец. історія України. — Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2005. — С. 89.
- ⁸⁰ Там само. — С. 97.
- ⁸¹ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 99 (із посиланням на: Київський процес. Документи та матеріали. — К., 1995. — С. 96).
- ⁸² ГААРК. — Ф. Р.-137. — Оп. 1, д. 14. — Л. 46.
- ⁸³ Чінгене (*çingene*, мн. *çingeneler*), поряд з іншою назвою — *kipti* — був загальнопоширеним терміном, що використовувався адміністрацією імперії Османа для позначення циганського населення; обидві назви були запозичені турецькими чиновниками з грецької термінології (*yiftos* и *atsingan*): *Eval Ginio.* Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State // *Romani Studies* 5, Vol. 14, № 2 (2004). — P. 131.
- ⁸⁴ На жаль, ми не знаємо, яка саме частка кримських циганів сповідувала мусульманство, оскільки при проведенні переписів населення радянськими органами статистики це питання не фіксувалося.
- ⁸⁵ Докладніше про соціально-професійну і культурну історію циганів Криму див.: *Араджиони М.А.* Крымские цыгане. — В кн.: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане / Ред.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. — Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. — С. 21—28; *Араджиони М.А.* Крымские цыгане. — В кн.: От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII века. — Симферополь: Доля, 2004. — С. 241—253; *Зейналиева Э.С.* Цыгане Крыма: кочевье длиной в сотни лет // Культурно-этнографический туризм в Крыму. Справочное научно-методическое пособие. — Симферополь, 2004. — С. 155—157.
- ⁸⁶ The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews. (Edited by Y. Arad, Sh. Krakowski, S. Spector). — New York: Holocaust Library, 1989. — P. 267.
- ⁸⁷ Ibid. — P. 309.
- ⁸⁸ Ibid. — P. 318.
- ⁸⁹ Ibid. — P. 325.

- ⁹⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. 7021. — Оп. 9. — Д. 35. — Л. 34.
- ⁹¹ ГААРК. — Ф. Р-1289. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 27.
- ⁹² ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 9. — Д. 38. — Л. 212—213.
- ⁹³ Там само. — Л. 12.
- ⁹⁴ ГААРК. — Ф. Р-1458. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 122.
- ⁹⁵ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). — P. 582.
- ⁹⁶ Из дневника Х.Г. Лашкевича // Передайте детям нашим о нашей судьбе. — Симферополь: БЕЦ “Хесед Шимон”, 2002. — С. 63.
- ⁹⁷ The United States Holocaust Memorial Museum Archives, RG-06.025*05 (Из протокола допроса свидетеля Велиева И.М.).
- ⁹⁸ ГААРК. — Ф. Р-1302. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 6.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ *Адильша оглы Р.* Куда подевались крымские цыгане // Крым. — 1994. — № 48. — С. 2.
- ¹⁰¹ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. — P. 290.
- ¹⁰² Из дневника Х.Г. Лашкевича // Передайте детям нашим о нашей судьбе. — Симферополь: БЕЦ “Хесед Шимон”, 2002. — С. 93.
- ¹⁰³ *Мемис Решид.* Забытое племя // Голос Крыма. — 1998. — 4 сентября. — С. 5.
- ¹⁰⁴ Крим не був єдиним регіоном, де фактор мусульманської релігійної приналежності зіграв рятівну роль в долі багатьох ромів. Тут можна провести певну паралель з долею ромського населення в Боснії—Герцеговині. Там місцеві власті — усташі — завдяки втручанню боснійського ісламського духівництва в 1941—1942 рр. пощадили і не включили в депортації так званих білих циганів, які були мусульманами, були глибоко асимільованими і поступово втрачали свою мову і звичаї (на відміну від двох інших груп циганів, *čergaši* і *karavlası*, які вели кочовий спосіб життя, асимілювалися у меншій мірі і піддалися депортаціям). Докладніше див.: *Jelinek Yeshayahu A.* Bosnia—Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Moslems // Holocaust and Genocide Studies, 5:3 (1990). — P. 289; *Biondich Mark.* Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941—1945 // Roma and Sinti: Understudied Victims of Nazism. — P. 36—38; *Trubeta Sevasti.* “Gypsiness”, Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War // Nationalities Papers, Vol. 31, № 4, December 2003. — P. 505—506.
- ¹⁰⁵ ДААРК. — Ф. Р-1289. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 142.
- ¹⁰⁶ Там само. — Арк. 88.
- ¹⁰⁷ ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 9. — Д. 34. — Л. 96.
- ¹⁰⁸ ДААРК. — Ф. 1289. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 36—44 об.
- ¹⁰⁹ Yad Vashem archives, Record Group O 51, file 185/I. — Doc. 12. — P. 1.
- ¹¹⁰ Ibid. — Doc. 1. — P. 1.
- ¹¹¹ Справка о количестве лиц других национальностей, находящихся на спецпоселении, выселенных с немцами, с выселенцами Кавказа, Крыма, но не входящих в состав семей этих контингентов // Депортация народов Крыма (сост. Бугай Н.Ф.). — Москва: Инсан, 2002. — С. 114.
- ¹¹² Перечень № 2 вопросов по работе среди выселенцев-спецпоселенцев, обсуждавшихся на совещании у заместителя министра внутренних дел СССР генерал-лейтенанта Рясного. — Там само. — С. 103.
- ¹¹³ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 8.

- ¹¹⁴ *Akim Viorel*. The Deportation of the Roma and their Treatment in Transnistria // Final Report. International Commission on the Holocaust in Romania. — Iasi, 2005. — P. 226—228.
- ¹¹⁵ *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. — С. 120.
- ¹¹⁶ *Akim Viorel*. The Deportation of the Roma. — P. 231.
- ¹¹⁷ Ibid. — P. 233.
- ¹¹⁸ *Ioanid R.* The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940—1944. — Chicago, 2000. — P. 235.
- ¹¹⁹ Ibid. — P. 234.
- ¹²⁰ *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. — С. 124.
- ¹²¹ *Akim Viorel*. The Deportation of the Roma. — P. 236.
- ¹²² *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет. — Львов, 1977. — С. 68; *Минович І. І., Макара М. П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород, 2000. — С. 4.
- ¹²³ ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 1.
- ¹²⁴ ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 6.
- ¹²⁵ *Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є.* Назв. праця. — С. 16, 32, 51 та ін.
- ¹²⁶ ДАЗО. — Ф. 47. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 3—4.
- ¹²⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — № 2 (6). — С. 105 (Державний архів Львівської області. — Ф. Р-35. — Оп. 12. — Спр. 19. — Арк. 18).
- ¹²⁸ Там само (ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 5. — Спр. 119. — Арк. 1).
- ¹²⁹ Там само. — С. 106.
- ¹³⁰ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2009. — № 2 (6). — С. 31.
- ¹³¹ “Відозва до Українців червоноармійців” за підписом Подорожного. В іншому місці цієї листівки значилося: “Українці-червоноармійці, Ви є нащадки славних лицарів козацьких, і як не встид Вам ходити по лісах з жидами та циганами і вбивати та грабити своїх братів-українців” (ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 370. — Арк. 3зв.).
- ¹³² *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания. — С. 49.
- ¹³³ Там само. — С. 49, 50 (Н. Бессонов посилається на: *Ficowski J.* Cyganie Polscy. — Warszawa, 1953. — S. 219—223).
- ¹³⁴ *Стародубець Г.М.* Міжнаціональні відносини в рамках повстанського запілля в 1943 році // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів (Житомир, 23—24 жовтня 2009 р.): Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 284 (з посиланням на: ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 136—144).
- ¹³⁵ Архів УСБУ в Чернігівській області, арх.-крим. спр. № 2240, т. 1. — Арк. 108зв. (з протоколу допиту Потаніна О. від 20 січня 1944 р).
- ¹³⁶ Архів УСБУ в АРК, арх.-крим. спр. № 10135. — Арк. 134, 205 об.
- ¹³⁷ Архів УСБУ в Херсонській області, арх.-крим. справа № 8209 (з протоколу допиту Одаріка С.І.). — Арк. 42—45.
- ¹³⁸ Архів УСБУ в АРК, архивно-слідственне дело № 7214, лл. 132—135.
- ¹³⁹ Архів УСБУ в АРК, архивно-слідственне дело № 18834, л. 57об.
- ¹⁴⁰ Архівно-слідственне дело № 9775, лл. 14, 26, 27.
- ¹⁴¹ Архівно-слідственне дело № 18834, лл. 57об., 65, 78.
- ¹⁴² Архівно-слідственне дело № 18834, лл. 47, 48.
- ¹⁴³ Татари рятували життя / Татари мунтисарде о дживіпе // *Романі Яг* (Ужгород). — 2005. — (№ 9) 25 травня. Автор пише: “Оскільки одеські роми відносяться до

кримської групи і є прихильниками ісламу, то вони вирішили звернутися за допомогою до татарської общини і мечеті, тим паче, що ще з початку минулого століття діти кримських ромів в Одесі відвідували татарські школи і дружили з татарами, було багато змішаних шлюбів. З числа шановних ромів були вибрані старші чоловіки, які і відправилися по допомогу в татарську громаду. Татари записали всіх ромів в свою громаду і за необхідності підтверджували, що роми є татарами”.

¹⁴⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 119.

¹⁴⁵ Наприклад, Кристофер Браунінг вважає, що “антиромську політику в Райху можна кваліфікувати як геноцид, тоді як на зайнятих територіях політика щодо ромів, хоча вона і призводила до масових вбивств, не була геноцидом” (*Browning Christopher. The Origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939 — March 1942. — Lincoln, 2004. — P. 473, note 47*); Гюнтер Леві вважає, що “вбивства ромів Радянського Союзу не були часткою якогось загального плану винищити усіх ромів” (*Lewy Guenter. The Nazi persecution of the Gypsies. — Oxford — New York, 2000. — P. 128*).

¹⁴⁶ Бессонов Н. Геноцид цыган Украины... — Севастополь: Вебер, 2006. — С. 4—28.

¹⁴⁷ Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 111.

¹⁴⁸ Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg, 2009. — S. 108.

¹⁴⁹ Характеристику цієї колекції див.: Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941—1944 рр. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі (Київ). — 2009. — № 2 (6). — С. 114—123.

¹⁵⁰ Див., наприклад: Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі (Київ). — 2009. — № 2 (6). — С. 124—140.

¹⁵¹ Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой. — С. 103.

¹⁵² Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 113.

Л. ЛЕГАСОВА, Н. ШЕВЧЕНКО

Україна в Другій світовій війні у музейному просторі

У становленні та історичному поступі українського народу особливе місце за своїм змістом, доленосним значенням, епічним звучанням посідають події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Розколотий за політичними й ідеологічними вподобаннями народ України піднявся на боротьбу не лише за свою свободу, а й за право на гідне існування інших народів, зробив помітний внесок у перемогу над нацизмом і фашизмом.

Історія і пам'ять — близькі, тісно пов'язані між собою категорії. Для того щоб не переривався живий зв'язок поколінь, необхідно постійно вивчати невідомі сторінки воєнної доби, встановлювати імена тих, хто загинув і не був похований або пропав безвісти, фіксувати спогади учасників і свідків тих подій, поширювати історичні знання про війну серед юнацтва та молоді, вшановувати ветеранів і піклуватися про них.

Саме це завдання стоїть перед музеями військово-історичного профілю, які посідають вагоме місце серед загалу музейних установ сучасної України. Більшість осередків музейництва військової минувшини акцентують увагу на висвітленні окремих аспектів Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Серед них слід назвати Національний військово-історичний музей України, Національний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 році", Національний музей-меморіальний комплекс "Букринський плацдарм", Національний історико-культурний заповідник у м. Корсунь-Шевченківському (до його складу входить Музей історії Корсунь-Шевченківської битви), Національний музей героїчної оборони і визволення Севастополя (у його структурі — діорама "Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року"), Національний меморіальний комплекс "Висота маршала І.С. Конєва" та інші. Означені музейні заклади, як правило, подають події воєнної доби в руслі певної проблематики, а також в історико-краєзнавчому або біографічному вимірі. Єдиною музейною інституцією в Україні, яка висвітлює події війни у глобальній площині, з урахуванням усіх без винятку її складових, — залишається Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років", визнаний державою і суспільством одним з провідних науково-дослідних, методичних і культурно-освітніх центрів, що спеціалізуються на цій тематиці. Всю його діяльність спрямовано на те, щоб музейними засобами допомогти людям зрозуміти витоки трагедій і спустошень, які несуть війни, показати шляхи їхнього відвернення, розкрити історичну правду про жертвність і подвиг народу в боротьбі про-

ти нацизму, сприяти патріотичному вихованню громадян, зокрема молоді, на героїчних традиціях минулого. Наріжним каменем діяльності співробітників Меморіального комплексу є вироблення науково вивірених, концептуально оформлених, зважених підходів на всіх етапах роботи.

Музейна справа — це особлива сфера увічнення всенародного подвигу і трагедії. Сучасний рівень її постановки у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни, а також кваліфікація співробітників дають змогу не лише нагромаджувати фонди й базуватися на цих матеріалах у процесі створення нових експозицій, виставок, підготовки та проведення науково-просвітницьких заходів, а й ґрунтовно займатися серйозними фундаментальними науковими дослідженнями. Наукова робота передбачає два основні напрями: музеєзнавчі розвідки і загальноісторичні напрацювання. Ще одним самостійним і перспективним вектором наукових зусиль стала підготовка спеціальних тематичних видань силами власного колективу та у співпраці з науковцями Інституту історії України Національної академії наук України.

Комплектування колекції, її облік і вивчення, вдосконалення основної експозиції, створення виставок, розробка науково-теоретичних та методичних засад, визначення напрямів культурно-освітньої діяльності, професійна реставрація пам'яток історії — всі ці форми музейної роботи ґрунтуються на наукових принципах і дають можливість колективу готувати і проводити методологічні і методичні семінари, всеукраїнські та міжнародні конференції, а також видавати наукові збірники, науково-методичні посібники, буклети, путівники, створювати документальні фільми тощо.

Високий суспільний рейтинг музею, інтерес широких кіл і фахівців до його багатогранної діяльності ґрунтуються на інтелектуальному потенціалі досвідчених науковців, практиків-музеєзнавців і підтримуються плідними творчими зв'язками з вітчизняними та зарубіжними військово-історичними музеями, з ученими і професорсько-викладацьким складом провідних ВНЗ країни, пошуковими групами, ветеранськими організаціями, громадськими об'єднаннями, засобами масової інформації.

Завдяки керівній, координуючій роботі наукової частини Меморіалу, його вченої ради музейна наукова діяльність підпорядковується спільній меті, спрямовується в певних напрямках.

Основними принципами роботи музею, як і інших наукових установ, є актуальність, історизм, хронологічна послідовність, суворота доказовість, обґрунтованість, проблемність, системність, функціональність. В основі методологічних підходів лежить концепт про те, що народ України став одним з найпомітніших суб'єктів історичного дійства і зробив визнаний світом внесок у перемогу над нацизмом.

У своїй науково-дослідній, експозиційно-виставковій, методичній, науково-популяризаторській роботі творчий колектив Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років" керується сучасною науковою концепцією і за оцінками учених-істориків, фахівців музейної справи, представників громадськості зумів комплексно й

об'єктивно відобразити епічні події протистояння агресорам, що стали центральною подією ХХ ст.

Узагальненим підсумком усіх видів роботи наукового колективу, найважливішою складовою музейної практики стала головна експозиція музею, створена в 1994—1995 роках до 50-річчя визволення України від гітлерівських загарбників та 50-річчя Перемоги. До неї увійшли реліквії, що експонувалися раніше, а також нові надходження — всього близько 15 тис. музейних предметів. Експозицію розгорнуто в 16 залах загальною площею 5 тис. кв. метрів. За останні роки вона значно вдосконалена та доповнена матеріалами з нових надходжень, у тому числі унікальними.

Поступова зміна світоглядних та ідеологічних парадигм диктує необхідність осмислення історичних подій з нових, сучасних позицій, що базуються на засадах об'єктивності, деміфологізації і деполітизації подій Другої світової війни, а також осягнення їхнього гуманітарного наповнення.

Враховуючи, що протягом останніх років дослідження історії України періоду війни вийшло на якісно новий рівень, науковці Меморіалу, спираючись на досягнення фундаментальної історичної науки, власний досвід, джерельну базу та залучаючи нові архівні документи, наукові публікації, намагаються переосмислити події минулого, якомога об'ємніше висвітлити їх, шукають нові підходи, тематичні напрями. При цьому відкидаються політизовані версії, непідтверджені здогади, старі та нові "міфи", що ними "грішать" засоби масової інформації і які, на жаль, проникли в історіографію. Єдиним орієнтиром для науковців музею залишається історична істина, базована на достовірних джерелах.

Отже, науковий колектив обрав саме ту концептуальну версію, котра найбільш відповідала б історичним реаліям. При цьому враховувалося, що нині чимало людей сприймають музеї, присвячені Великій Вітчизняній війні, як і взагалі пам'ять про неї у будь-якій формі (наукові праці, художня література, кінотвори), лише як релікт комуністичного минулого. Не спростувати цю точку зору, котра, на жаль, поширена в окремих прошарках суспільства, було б фатальною помилкою, бо тим самим можна знецінити вкрай важливий відтинок історії нашого народу.

Концептуальне спрямування документальної експозиції музею акцентувалося на декількох фундаментальних положеннях:

переосмислюючи вельми складну, суперечливу вітчизняну історію воєнної доби, слід констатувати, що український народ у цілому сприйняв агресію як загрозу самому своєму існуванню. Одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу Друга світова війна стала для нього визвольною, справедливою, Вітчизняною, бо це була війна за свою землю, власну оселю та долю, а разом з тим і за всю людську цивілізацію;

якщо спробувати стисло сформулювати історичну сутність воєнної епохи, то це — трагедія і героїзм українського народу, незмірні бідування та втрати, з одного боку, і небувалий ратний і трудовий подвиг, — з другого. Даючи загальну оцінку минулій війні, слід мати на увазі, що це один з най-

складніших і найсуперечливіших розділів вітчизняної історії. На перебігу тогочасних подій позначилось усе, з чим країна прийшла до цього збройного протистояння. Це і значні економічні та соціальні зрушення, що дали змогу швидко розгорнути могутній військово-промисловий потенціал. Водночас цей важкий наслідок тоталітарної деформації суспільства, репресій проти власного народу, керівництва Червоної армії. Завданням музейної експозиції стало висвітлення не тільки світлих, “вигідних”, а й трагічних, “непрезентабельних” сторінок. Тільки так можна реконструювати історичне полотно, показати справжню суть і ціну Перемоги, здобутої в неймовірно важких умовах;

стрижневим змістовним наповненням експозиції стали: Україна і український народ у Великій Вітчизняній та Другій світовій війнах, їхній внесок у Перемогу над нацизмом і фашизмом. 40-мільйонна українська спільнота, її територія, промисловий потенціал, сировинні та продовольчі ресурси були втягнуті в епіцентр смерчу світової війни вже з вересня 1939 р. (якщо згадати Карпатську Україну, — то з весни 1939 р.). Майже 7 мільйонів осіб, що становило 23 % особового складу Збройних сил СРСР, було мобілізовано в роки війни з України. Серед генералів і адміралів цього періоду — близько 300 представників України¹;

у зв'язку з тим, що в оновленій експозиції центральне місце посідає українська тематика, необхідно було ґрунтовно показати такі поворотні воєнно-політичні події, як Московська, Сталінградська і Курська битви, Берлінська операція, що мали безпосереднє значення для долі України, участь у них воїнів українського походження. Важливе значення має розкриття участі представників різних національностей колишнього СРСР у битві за Україну, багатонаціональний характер Перемоги;

на окрему увагу заслуговує питання про боротьбу самостійницьких сил за відновлення незалежності Української держави і створення для реалізації даної ідеї суто національних збройних сил — Української повстанської армії. Концепція експозиції не могла не враховувати того, що Друга світова війна поглибила громадянське протистояння в Україні, вододілом якого виступало питання про характер її державності. Не можна обійти увагою і проблему колаборації. Участь українців в арміях держав супротивних блоків слід розглядати як трагічний збіг обставин, спричинений попереднім історичним розвитком, глибокими геополітичними, внутрішньополітичними, соціально-економічними та морально-психологічними чинниками;

Україна вийшла з війни у новій якості: вперше у своїй історії стала соборною, увібравши до свого складу майже всі українські етнічні землі. Експозиція врахувала і цей важливий наслідок війни. У ній показано, що у міжнародному плані республіка у воєнний період стала настільки помітним чинником Антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому, зрештою, здобула право стати країною-фундатором і членом Організації Об'єднаних Націй. Отже, період Другої світової війни заклав міцний підмурок соборизації етнічних українських земель і майбутньої незалежності України, її міжнародного авторитету;

людський фактор у війні став “червоною ниткою” всієї експозиції. Головна ідея експозиції — перемогу здобув народ та його “плоть від плоті” — звитязний солдат, на плечі якого ліг основний тягар війни;

в історичній перспективі незліченні жертви та бідування народу не були даремні: Батьківщину врятовано від чужоземного поневолення, створено найголовнішу передумову майбутнього державного суверенітету України;

війна не оминула жодну українську родину. У кожній оселі живе пам'ять про близьких і рідних, які загинули на війні чи зазнали тяжких мук у той безжальний час. Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, його своєрідним генетичним кодом, запорукою відродження нації. Збереження та актуалізація цієї пам'яті має величезний виховний, моральний, історикотворчий потенціал, здатний оптимізувати суспільство, дати йому додаткові імпульси для поступу і духовного зростання.

Зміст та тематично-художнє оформлення експозиції здійснені згідно з цією концепцією, покликані донести до відвідувача думку про те, що, незважаючи на плин часу, зміни політичної мапи світу та соціально-економічних умов, попри істотний перегляд цінностей та світоглядних орієнтирів у сучасному українському суспільстві, перемога над нацизмом і фашизмом, героїзм та жертвовність народу у війні не підлягають девальвації. Перемога та пам'ять про неї — категорії вічні.

Особливість технології експонування виявилась у подачі суто історичного матеріалу шляхом створення символів і образів, що легко сприймаються та запам'ятовуються. При цьому науковці музею намагались уникнути нав'язування оцінок подій, фактів, вчинків людей. Головне завдання полягало в тому, щоб подати воєнну епоху і людину в контексті історичних подій. Шляхом поєднання документальних, реліквійних, художньо-символічних та аудіовізуальних засобів було здійснено спробу відтворити основні події Великої Вітчизняної та Другої світової воєн. На стінах увідного залу — назви частин і з'єднань, які носять почесні найменування визволених ними населених пунктів України, а також перелік партизанських загонів і з'єднань, підпільних антифашистських організацій, що діяли на окупованій території нашої країни. Експозицію всіх залів тематично та хронологічно об'єднує акцентний образний стрижень, названий “Дорогою війни”. За допомогою реліквійних матеріалів створюється наскрізний художньо-історичний образ кожної теми, що розкривається, конкретизується і доповнюється документальною частиною експозиції, розгорнутої у вітринах відповідного залу.

Історичні реліквії, новозалучені архівні документи аргументовано і послідовно відтворюють особливості міжнародної обстановки тридцятих років, характерні риси розвитку країн-антагоністів — Німеччини та СРСР, достовірно показують причини війни, катастрофічний перебіг подій на її початковому етапі: відступ, оточення, втрати, всебічно розкривають хід вирішальних битв — Московської, Сталінградської, Курської, битви за Дніпро, Корсунь-Шевченківської операції, штурму Берліна. Значну увагу приділено визвольним операціям на території Європи, створенню та діяльності Антигітлерівської коаліції, руху Опору. У новій експозиції ґрунтовно відтворено стратегічне місце України як одного з центральних плацдармів війни, переконли-

во показано масовий характер боротьби проти нацистів, роль українського народу у створенні матеріальних і технічних передумов перемоги. Частина експозиційної площі розкриває особливості окупаційного режиму в Україні. Не обійдено увагою такі теми, як діяльність УПА, трагічні події у Західній Україні після її визволення від гітлерівців, долі тих, хто повернувся з нацистського полону, колишніх остарбайтерів. Музейними засобами показано значення соборності України, її становлення як суб'єкта міжнародного права. Кульмінацією експозиції є Зал Пам'яті, основною змістовною канвою якого стали такі тематичні вектори: війна в історичній долі України та його народу, пам'ять про війну, ціна Перемоги. Реліквійно-образні композиції "Стіна пам'яті", "Стіл тризни", "Журавлиний ключ", "Вдови", "Повоєнне дитинство" увічнюють невмирущу пам'ять про героїчне минуле, споріднену зі споконвічними християнськими традиціями українського народу.

У Залі Слави на біломармурових пілонах золотом викарбувано прізвища 11 686 Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці. Зал увінчують мозаїчний фриз, що відтворює основні етапи на шляху до Перемоги, та макет ордена "Перемога".

Створенню кожного експозиційного залу, розділу, тематичного вузла передувала тривала й ретельна дослідницька робота. Мало хто знає, що дані про Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, імена яких представлені в Залі Слави музею, були зібрані, систематизовані і оприлюднені вперше. На той час, у 70-х роках, виявити всі прізвища було дуже важко, адже ще не існувало історико-статистичного довідника "Герої Радянського Союзу" й двотомного біографічного словника "Герої Радянського Союзу", що вийшли відповідно у 1984 і 1987—1988 рр. Треба було виявити всіх живих і загиблих, тих, хто пропав безвісти і помер від ран, чи помер з різних причин після війни. Для цього в першу чергу були досліджені тексти всіх Указів Президії Верховної Ради СРСР від червня 1941 до 1946 рр., післявоєнних 1957, 1965 та інших років, у яких йшлося про присвоєння цього звання за подвиги, здійснені під час Великої Вітчизняної війни. Далі тривала копітка робота у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР, де досліджувались нагородні листи і складалися остаточні списки. Інтенсивністю відзначалися контакти з радами ветеранів частин та з'єднань, Радянським комітетом ветеранів війни, обласними, крайовими, республіканськими партійними і радянськими органами, військовими комісарами всіх рівнів. Як не дивно це виглядає сьогодні, партійні органи давали рекомендації щодо вміщення в Залі Слави прізвищ Героїв, які жили на території їхніх регіонів.

З листів обкомів, крайкомів, міськкомів КПРС*

22.10.1980 р. *"...Сообщаем, что Донецкий обком Компартии Украины не возражает против занесения фамилии Героя Советского Союза Литвиненко Г.Е. на пилоны зала Славы музея истории Великой Отечественной войны.*

Размещение в этом зале фамилий Заикина С.Я. и Удодова А.А. считаем нецелесообразным".

* Збережено мову оригіналів.

31.10.1980 р. *“Пермский областной комитет КПСС считает нецелесообразным заносить на пилоны фамилию тов. Козича И.С., так как он своим недостойным поведением компрометирует присвоенное ему звание Героя Советского Союза”.*

16.12.1980 р. *“Получено сообщение по телефону от начальника административного городского отдела горкома КПСС г. Москвы о нецелесообразности помещения фамилий Героев Советского Союза Ляпкина Л.Г., Гокова Ф.А., Бабия В.В. в мемориал Славы. В письменной форме ответа не будет”.*

Згідно з цими рекомендаціями 22 прізвища Героїв Радянського Союзу не були вміщені на пілонах через “негідну” поведінку, скоєння дрібних злочинів чи якісь інші “провини”, незважаючи на те, що звання Героя вони офіційно позбавлені не були. Не вміщені були на пілонах також прізвища Йожефа Буршика — підпоручика Чехословацької бригади, удостоєного звання Героя Радянського Союзу Указом від 21 грудня 1943 р. (у 1968 р. він нелояльно поставився до вступу радянських військ до Чехословаччини), Героїв Радянського Союзу-євреїв: молодшого лейтенанта М. Фельзенштейна (Указ від 17 листопада 1943 р.) і сфрейтора К. Шураса (Указ від 24 березня 1945 р.), які виїхали на постійне місце проживання в Ізраїль (відповідно у 1974 і 1979 рр.)².

Ці прикрі явища, допущені не з вини наукових працівників музею, були виправлені у 1998 та 2004 роках: після ретельної перевірки даних у ЦАМО РФ та Управлінні Президента Російської Федерації з державних нагород всі прізвища Героїв були вміщені в Залі Слави.

Долаючи великі труднощі, науковцям Меморіального комплексу вдалося не тільки скласти списки Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці за час війни, а й зібрати статистично-демографічні дані про них і кавалерів ордена Слави трьох ступенів.

У результаті дослідницької роботи підготовлено аналітично-цифрові довідки:

Герої Радянського Союзу, які одержали це звання за бої на території республіки (близько 4 тис. осіб);

двічі Герої Радянського Союзу, які одержали це звання за подвиги, здійснені в боях за Україну або брали участь у боях на українських землях (94 особи);

кавалери ордена Слави трьох ступенів, які одержали нагороди за бої на території УРСР (859 осіб).

Принагідно слід зазначити, що в Україні подібний аналітично-узагальнюючий пошук більше ніде не проводиться.

Досить тривалою була й науково-дослідницька робота над створенням увідного залу музею, де вміщено перелік 1152 об'єднань, з'єднань і частин, що одержали почесні найменування населених пунктів України, які вони визволяли, а також перелік 252 партизанських з'єднань, загонів і підпільних організацій, що діяли на теренах України³.

Матеріали ці на час створення музею були закриті, тому довелося ретельно вивчати накази Верховного Головнокомандування, виявляти в них інформацію про ті частини, які носили найменування міст і сіл України. На допомогу прийшли ветерани, працівники Міністерства оборони Радянського Союзу. Вони допомогли знайти необхідні джерела й одержати доступ до них.

У цьому ж залі вміщено перелік з'єднань і частин, що одержали найменування за географічними назвами. В більшості наказів ВГК дається тільки назва, а перелік відсутній. Тому довелося звертатися до Генерального штабу Збройних сил СРСР, працювати у Центральному архіві Міністерства оборони Радянського Союзу і на базі дослідження наданих матеріалів скласти такі списки. Це стосується таких назв як “Дніпровські”, “Донбаські”, “Карпатські”, “Кримські”, “Нижньодніпровські”, “Перекопські”, “Прикарпатські”, “Сиваські” (всього — 120 військових формувань).

Крім цього, на базі дослідження науково-військової літератури та вже опрацьованих джерельних матеріалів вперше складено списки понад 80 військових формувань із подвійними почесними найменуваннями міст і географічних найменувань України та інших держав, до яких увійшли 50-й Київсько-Берлінський мотоциклетний полк, 252-га Харківсько-Братиславська стрілецька дивізія, 94-та гвардійська Звенигородсько-Берлінська дивізія, 243-тя Нікопольсько-Хінганська стрілецька дивізія, 1-й Кіровоградсько-Берлінський штурмовий авіакорпус тощо.

Спеціально уточнювалися і систематизувалися дані про склади фронтів, армій, корпусів, на базі чого підготовлено їхній перелік: “Бойовий склад фронтів, що воювали в Україні”, “Бойовий склад армій, що воювали в Україні”, “Бойовий склад корпусів, що воювали в Україні”, “Бойовий склад армій і фронтів, що воювали на території Російської Федерації, Білорусії, Кавказу, Молдови і Прибалтики”. Завдяки цілеспрямованій пошуковій роботі науковцям Меморіалу вдалося розшукати, а також домовитись про передачу з Міністерства оборони СРСР, від рад ветеранів, окремих осіб на постійне зберігання даних про бойовий шлях об'єднань, з'єднань, частин, у тому числі тих, що брали участь у бойових діях на території України. Це 603 історичні довідки, 243 історичні формуляри, 228 схем тощо, а також численні спогади учасників війни.

Ці матеріали дають змогу створити уявлення про визначне місце українського фактору не тільки на радянсько-німецькому фронті, а й в усьому ході бойових дій.

Треба зазначити, що результати досліджень, проведених науковцями Національного музею, досить широко використані в історико-меморіальному серіалі “Книга Пам'яті України”. Так, до його завершального тому “Безсмертя” (2000 р.) увійшли матеріали “Поріднені назавжди. З'єднання та частини, удостоєні назв визволених міст і територій України” і “Герої Радянського Союзу — українці та уродженці України”.

Поглиблене вивчення історичного джерельного комплексу, в тому числі архівних документів, фондової колекції, новітніх наукових публікацій; багаторічна співпраця з ветеранами-учасниками боїв, провідними вченими-істо-

риками, насамперед Інституту історії України НАН України, Національного університету імені Тараса Шевченка, а також з редакціями “Книги Пам'яті України”, “Енциклопедії історії України”, інших наукових видань; робота з наукового комплектування фондів музею — все це дає змогу через головну експозицію, публікації, масові заходи та численні тематичні, реліквійні виставки достовірно розповісти про події, що відбувалися понад 65 років тому, чітко розставити акценти та зробити наголос на людському чиннику перипетій доби воєнного лихоліття.

Воїн, партизан, підпільник, повстанець, евакуйований, військовополонений, остарбайтер, той, хто перебував у концентраційному таборі чи на зайнятій ворогом території, живі й полегли, поранені й ті, хто пропав безвісти, — всі ці категорії учасників війни як суб'єкти історичного дійства становлять змістовне ядро теоретичних напрацювань та їхнього експозиційного втілення. Отже, антропоцентричний розгляд війни в останні роки визначено як один із домінуючих для всіх форм роботи колективу.

У цьому сенсі особливого значення набуває опрацювання документів і матеріалів, що стосуються втрат народу України (зокрема, так званих похоронок), осмислення глибинних причин трагічних наслідків Другої світової війни.

Плануючи та здійснюючи свою діяльність, музей враховує те, що відвідувачів, за їхніми словами, насамперед цікавить “нова інформація про минуле”, “додаткові знання, що допомагають розширити світогляд”, “першоджерела”, “оригінальні пам'ятки”, “достовірність”, “наочність” тощо.

Значну частину екскурсантів Меморіалу становить молодь. Оскільки вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн у школах та вищих навчальних закладах носить поверховий характер, а рівень навчальних посібників і підручників не завжди задовольняє сучасні вимоги, науковими співробітниками Меморіального комплексу розроблено різноманітні тематичні екскурсії, сценарії музейних уроків, семінарів, конференцій, інших заходів, спрямованих на поглиблене вивчення цієї теми, окремих її розділів.

Домінуючою лінією роботи з цією категорією є традиційні, універсальні засоби музейної педагогіки й освітньої роботи, а також пошук нових, нетрадиційних форм впливу на свідомість підростаючого покоління, яке не сприймає шаблонів, стереотипів і штампів, з одного боку, і надзвичайно щиро й безпосередньо сприймає цікаво й неординарно подані події — з другого. Від музейного предмета — через спільне переживання — до спільної історичної пам'яті — такий магістральний шлях формування громадянина через прилучення до пізнання найскладніших сторінок минулого нашого народу.

Аналіз відгуків, відповідей на музейні анкети, моніторингові показує, що музей допомагає набагато глибше зрозуміти історію війни, більш яскраво уявити собі ці події, відкрити для себе щось нове, відчути себе частинкою історії:

З Книги відгуків:

“З величезним хвилюванням і захопленням ознайомився з оновленою експозицією чудового музею Великої Вітчизняної війни.

Ви знайшли зовсім нові форми демонстрації великого лиха і чудової Перемоги нашого народу. Це — правдива історія Великої Вітчизняної війни, такою і повинна бути справжня історична наука.

Академік Б.Є. Патон

“Хотілося б окремим рядком відзначити в побудові експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» таку особливість, як науковість. Науковість побудови експозиції відчувається в усіх без винятку залах музею. Прикметною рисою меморіального комплексу є вдале поєднання емоційної спрямованості експозиції музею з дійсно науковим підходом співробітників музею.

Нас особливо вразив і той факт, що екскурсоводи музею намагаються сформувати у відвідувачів об'єктивне враження про Велику Вітчизняну війну.

Магістри Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова: Віталінен Олександр, Губань Вадим

“...Ерудиція, методична майстерність, глибокі знання фактичного матеріалу, глибокі морально-політичні висновки з викладеного матеріалу допомагають майбутнім офіцерам значно поповнити свої поверхові знання про війну, про роль керівників та їх відповідальність на війні, залишають моральні та психологічні наслідки в серцях, розумах і душах майбутніх захисників Батьківщини.

...Вивчення воєнної історії в Київському інституті телекомунікації та інформатизації і в наступному році буде продовжено тут, в Музеї.

Доцент ВІТІ «КПІ» К. Кулик

Намагаючись уникнути політичної кон'юнктурщини, науковий колектив Меморіального комплексу водночас надає особливого значення патріотичній спрямованості своєї діяльності, показу народного героїзму, викриттю сутності нацизму, ствердженню вирішального внеску народів Радянського Союзу, в тому числі українського, в перемогу. Демократизація суспільства, ліквідація табу на “закриті” теми, відсутність ідеологічного тиску і цензури, більш відкритий доступ до архівних документів, зняття грифу таємності з багатьох архівних справ, творчі контакти з закордонними колегами, обмін історичними матеріалами, спільні міжнародні музейні проекти дали можливість вивести історико-музеезнавчі дослідження на новий рівень. Головним напрямом наукової роботи — дослідницької, експозиційно-виставкової, методичної, освітньої — є вивчення й висвітлення ролі українського народу у боротьбі з нацизмом, втрат України, глибоке осмислення історичного процесу та засвоєння його уроків.

Навіть перелік деяких тем наукових вислідів дає уявлення про те, наскільки цікавим і різноманітним є коло питань, що розробляються: “Прикордонні бої в Україні. 1941 р.”, “Радянський антинацистський рух Опору. Уродженці України в європейському русі Опору (аналіз фондової колекції)”,

“Самостійницький рух в Україні під час Другої світової війни. Діяльність ОУН та УПА в архівних джерелах. Знані особистості національно-визвольної боротьби”, “Втрати українського народу під час окупації”, “Жертви Бабиного Яру — представники різних національностей”, “Військовополонені — долі, жертвовність, трагедія”, “Українці — учасники інтернаціональної боротьби в концтаборах Європи”, “Участь бійців штрафних батальйонів у визволенні України”, “Морально-психологічний стан населення щойно визволених територій”, “Тил — фронту. Підприємства Києва під час Великої Вітчизняної війни”, “Видатні особистості української культури в роки війни”, “Сталінградська битва та початок визволення України в епістолярній колекції музею”, “Радянські військові мобілізації 1941 р. та 1943—1944 рр. в Україні”, “Почесні подвійні назви військових частин та з'єднань, які брали участь у визволенні України та країн Східної Європи від нацистських загарбників”, “Кількаразове визволення від гітлерівських окупантів населених пунктів України”, “Парад Перемоги”, “Відзнаки Червоної армії. 1935—1945 рр.”, “Карпатська Україна напередодні Другої світової війни”, “Звитяга й жертвовність молодогвардійців”, “Документи нацистської окупаційної влади в Україні у фондозбірні музею”, “Через ГУЛАГ у Герої”, “Діти війни (у руслі соціальної історії)”, “Церковне життя в окупованій Україні. Православні конфесії”, “Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні” та багато інших.

Такі дослідження спрямовані на осмислення місця і ролі України не тільки у війні, а й у довоєнний та повоєнний час, трактування українського народу як суб'єкта історичного буття, що істотно впливав на тогочасні події. Лише така історична ретроспектива дає можливість створити умови для усвідомлення світовою спільнотою і нашими співгромадянами єдності повоєнної долі європейських народів, зближення позицій у сприйнятті тогочасних подій, синхронізувати дії в руслі їхньої меморіалізації та комеморації.

З погляду поглибленого вивчення та розкриття теми “Внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини” важливе місце посідає створення спеціальних тематичних виставок, серед них — “Полководці та воєначальники українського походження”, “З іменем Богдана”, “Золоте сузір'я Героїв”, “Генерал Орленко” (до 100-річчя від дня народження двічі Героя Радянського Союзу О. Федорова), “Іван Данилович Черняхівський” та інші, яким передувала глибока дослідницько-пошукова робота.

Нерідко тематика досліджень диктується прагненням нагадати, а іноді й вивести з забуття імена наших земляків-українців, уродженців України, тих, хто проживає тут зараз. Саме їм, відомим і маловідомим, присвячені такі наукові довідки, повідомлення та виставки, як “Солдат, дипломат, генерал” (про Героя України генерала К. Дерев'янка), “Солдатська мати...” (про родину матері-героїні Є. Степанової), “До 55-річчя від дня загибелі закарпатського поета Дмитра Вакарова”, аналітичні довідки про Героїв Радянського Союзу — учасників боїв за Україну, “Солдати Перемоги” (про воїнів, які пройшли війну з першого до останнього дня), “Кияни — герої завершальних операцій Великої Вітчизняної війни” тощо.

Виставка, присвячена 100-річчю від дня народження генерал-лейтенанта К. Дерев'янка, який 2 вересня 1945 р. від імені СРСР підписав Акт капітуля-

ції Японії і тим самим поставив крапку у Другій світовій війні, набула особливого резонансу в суспільстві. Її створенню передувала значна дослідницька та пошукова робота.

Молодий військовик українського походження постає перед численними відвідувачами Музею не тільки як генерал і дипломат, а й як просто людина. На виставці вперше демонструвалися матеріали з сімейного архіву Дерев'янків.

Зі щоденника Кузьми Дерев'янка: *“...Найбільш складне для мене питання: яка мова є для мене ріднішою — російська чи українська? Перші слова, які я почув і вимовив, — це були слова з самої глибини української мови. З цією мовою я жив і ріс, розвинувся і зміцнів. Російською мовою я навчився читати і пізнав усе, що зміг. З російською мовою у мене пов'язане усе свідоме життя. Але у той же час жодного слова української я не забув і важить воно для мене стільки ж, як і російське...”*⁴.

Результатом зусиль стала підготовка відповідних документів, що послужили підставою для присвоєння К. Дерев'янку звання Героя України (по смертно), а також передача до музею Комісією державних нагород та геральдики при Президентові України комплексу нагород та документів до них К. Дерев'янка.

Героїка і трагізм війни у постатях, які уособлюють кращі риси нашого народу, розкриття наступності поколінь українських воєначальників поглиблюють знання рідної історії, сприяють вихованню у відвідувачів Музею, зокрема молоді, патріотичних почуттів, поваги до ратного подвигу поколінь воєнної доби.

Спробою дослідити специфіку антинацистського руху Опору у різних регіонах України, його форми і наслідки стали наукові довідки та розвідки “До питання про інтернаціональний характер руху Опору в Україні. 1941—1944 рр.”, “Український штаб партизанського руху — 60 років по тому”, “Партизанський рух Київщини. Створення та бойова діяльність партизанського загону “Перемога або смерть” та інші.

Надзвичайно актуальним залишається дослідження національного руху в роки Другої світової війни. На базі існуючого історіографічного доробку, а також у результаті наукових відряджень з метою комплектування музейної колекції підготовлено низку наукових розвідок “Антинацистська діяльність ОУН—УПА у роки Другої світової війни (роздуми над архівними та музейними документами)”, створено та проведено цикл виставок, присвячених УПА: “На шляхах збройної боротьби”, “Ніл Хасевич: відомий та невідомий” та інші.

Представлені документи свідчили, що боротьба проти гітлерівських загартників на окупованій території — складне, різнобічне явище, вона мала як організований, так і стихійний характер, різні політико-ідеологічні орієнтири. Враховуючи те, що історична наука ще не дала повного, вичерпного аналізу подій на окупованій території України, співробітники музею не ставили за мету робити певні висновки, давати остаточні оцінки. Це справа майбутнього. Мета проблемної експозиції щодо діяльності ОУН і УПА — наблизити відвідувачів до розуміння неоднозначних, трагічних сторінок історії бо-

ротьби українського народу, показати людину в контексті історичних подій. Однак дана тема потребує подальшого поглибленого вивчення і комплексного висвітлення, бо це одна з найскладніших й найбільш контроверсійних сторінок історії України ХХ століття.

Це простежується і в полярних настроях та оцінках відвідувачів музею:

“Дякую працівникам музею за висвітлення діяльності ОУН—УПА в роки Великої Вітчизняної війни. На мою думку, ґрунтовні наукові дослідження в цій царині з подальшим їх оприлюдненням, зокрема в екскурсійних програмах, сприяють пізнанню власної історії, якою вона була, а не «історіографії», яку штучно створюють. 14.07.2007 р.

М. Смірнова — онука підполковника Радянської армії — фронтовика, кавалера орденів Червоного Прапора (1943 р.), Червоної Зірки, багатьох медалей. 49 років, м. Київ”

“Уже третий год подряд я привожу группу студентов на летнюю практику по музеям Киева. Мы посещаем многие музеи Киева, но ни один не производил такого сильного впечатления, как музей Великой Отечественной войны. Эта важная составная нашей исторической памяти. Очень хорошо, что он есть. Но совершенно не допустимо помещать экспозицию по ОУН—УПА в зале Движения сопротивления. Украинский фашизм не должен занимать это место. Ибо тем самым оскверняется память всех борцов против фашизма. 29.06.2008 г.

Шахин Ю.В. — кандидат исторических наук”

У 2008 році музею передано частину архіву Андрія Михалевича — керівника боївки Седлищанського районного проводу (“Кос”), провідника Старовижівського районного проводу, Старовижівського надрайонного проводу, заступника провідника, референта служби безпеки Ковельського окружного проводу ОУН (“Денис”, “13”). Він загинув 8 грудня 1951 року, а всі його родичі були репресовані. На початку 90-х років Йосип Шиманський, учасник “консервування” архіву проводу, розповів про місце його зберігання своїм синам, які відкопали бідон, де зберігалися звіти, повідомлення, накази, інструкції, інформації та інші документи 40-х років.

Через погані умови зберігання більшість матеріалів зазнала значних ушкоджень і перебуває в критичному стані. Після їх одержання співробітниками музею була проведена значна робота з консервації, відновлення та повної реставрації документів. Близько 100 з них реанімовано і наразі досліджуються та атрибууються науковцями Меморіалу. До цієї роботи залучено також Державний галузевий архів СБУ, документи якого допоможуть дізнатися детальну біографію згаданих у матеріалах осіб, відтворити історичний фон тих буремних подій.

Наприкінці квітня 2009 року до Меморіального комплексу за консультацією кваліфікованого реставратора звернулися колеги з Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. Пошуковці громадської організації “Патріот” передали науковцям обласного музею знайдений на місцях оборонних боїв за Чернігів металевий сейф із документами. 68 років

пролежала знахідка у воді, внаслідок чого документи перетворилися на суцільну масу. Після попереднього обстеження було вирішено перевезти реліквії до Києва і розпочати реставрацію. Робота ця дуже складна, копітка, потребує багато часу. Але вже нині, аналізуючи документи, які вдалося від'єднати й реставрувати, з великою долею ймовірності можна припустити, що сейф належав відділу політпропаганди 195-ї стрілецької дивізії. Відомо, що в складі 31-го стрілецького корпусу 5-ї армії Південно-Західного фронту в 1941 р. вона вела бої на чернігівському напрямі. Наразі робота з реставрації та дослідження документів триває.

Матеріали з Чернігівської знахідки та архіву А. Михалевича були представлені широкому загалу на документально-реліквійній виставці “Війна. Документ. Пам’ять. Маловідомі сторінки”, присвяченій 65-річчю визволення України від нацистських загарбників.

Отже, завдяки музейним предметам, архівним документам можна сподіватися, що будь-яка історична таїна піввікової, навіть вікової давнини, захована під грифами “цілком таємно”, затушована військовою цензурою, закопана глибоко в землі чи затоплена водою, у будь-який момент здатна пролити світло правди на реальні події воєнної доби, аби нащадки пам’ятали, шанували історію своєї держави та її творців.

У центрі уваги творчої діяльності науковців Меморіалу стоїть насамперед вивчення музейного зібрання. Воно складається, з одного боку, з опрацювання фондової колекції, а з другого — з безпосереднього дослідження музейних пам’яток. Результати цих зусиль збагачують історичні знання та використовуються науковими співробітниками музею для вирішення різноманітних питань у практичній музейній роботі.

Протягом багатьох років музейними дослідниками ретельно вивчаються матеріали республіканської виставки “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”, що експонувалась у Києві в 1946—1950 роках, а в 70-х була передана музею і стала основою для створення експозиції з теми “Антифашистський рух Опору українського народу”; архіви відомого письменника-дослідника С. Смирнова та учасника оборони Києва І. Євдокимова.

Україна, її люди та історія посідали особливе місце у житті, фронтовій біографії, творчості С. Смирнова*. Тому цілком зрозуміло, чому значну частину архіву відомого письменника-дослідника його родина на прохання керівництва Меморіального комплексу в 1983 році передала саме до цього музею в Києві: це листи-спомини, клопотання, запити — справжні сповіді про все пережите, деякі з особистими реліквійними матеріалами (фото, фронтові листи, довідки, характеристики, газети тощо). Крім того, є й особисті матеріали С. Смирнова — фронтові записники, робочі нотатки, рукописи літературних творів, стенограми деяких авторських програм, численні поздо-

* С. Смирнов разом з батьками підлітком потрапив в Україну, закінчив школу та розпочав трудову біографію в Харкові. У роки війни, з 1943 р. був спеціальним кореспондентом армійської газети “Мужество” у складі Степового, 1 і 2-го Українських фронтів.

ровлення, фото різних років. Серед тих, чиї імена “відкрив” Сергій Смирнов, — захисники Брестської фортеці та Аджимушкайських каменоломень у Керчі, герої Малинського підпілля на Житомирщині легендарний підводник Олександр Маринеско та льотчиця Катерина Зеленко, які одним із останніх Указів Президії Верховної Ради СРСР були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу, та багато інших, нині ушанованих, а тоді зовсім невідомих героїв. Саме С. Смирнов став одним з тих, хто сприяв реабілітації колишніх військовополонених, поверненню їм доброго імені.

Треба зауважити, що на відміну від особистого архіву письменника, що зберігається у фондах Меморіалу Брестської фортеці (що містить матеріали про учасників захисту цієї фортеці в 1941 році), архів у Національному музеї відображає найголовніший сенс пошуково-дослідницької роботи С. Смирнова: повернути Батьківщині імена гідних її патріотів — колишніх бранців гітлерівських концтаборів. Серед них — Герой Радянського Союзу, Національний Герой Італії Ф. Полетаєв, один з організаторів та керівників антифашистської боротьби радянських військовополонених у Генуї; І. Алексєєв, лікар-хірург, учасник оборони Києва, який надавав медичну допомогу в'язням Дарницького, Богунського (Житомирщина) таборів для радянських військовополонених, а також у концтаборах Німеччини; Л. Силін, військовий юрист, організатор і керівник підпільного госпіталю в селі Єреміївка (Полтавщина) восени 1941 року та інші.

За результатами дослідницької роботи проводився пошук, складено наукові довідки, розвідки, статті, публікації. Деякі з унікальних матеріалів експонувались на реліквійних виставках “Пам'ятаємо”, “Війна і Перемога — жіночого роду”, “Трагедія радянських військовополонених”, “Буду думати, що я не дарма ходив по землі...” (до 90-річчя від дня народження С. Смирнова) та інших. Таким чином, пошуково-дослідницька та просвітницько-виховна діяльність талановитого письменника, телерадіопубліциста, кіносценариста С. Смирнова знайшла продовження в зусиллях співробітників Національного музею.

Не менш цікавим є й архів І. Євдокимова, в роки війни — полкового комісара, воєнкома Київського укріпрайону, учасника оборони столиці України, який після війни понад 20 років ретельно збирав та вивчав матеріали про події під Києвом у 1941 р. Після смерті Іларіона Федоровича ці документи були передані до музею, де вони не просто зберігаються, а постійно використовуються науковцями у дослідницькій, пошуковій, експозиційній і виставковій роботі. Саме до цього джерела музейні працівники звертаються за інформацією при складанні текстів екскурсій, тематичних картотек, наукових довідок, для надання консультацій відвідувачам. Інформація та документи з цього фонду використані під час оновлення розділу основної експозиції музею, присвяченого Київській оборонній операції 1941 року. Наприклад, фото і сповіщення про загибель лейтенанта І. Баранника, командира взводу 339-го окремого артдивізіону 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту, написане ним власноруч в критичний момент бою. Основну частину фотодокументів композиції “Вибух”, до якої увійшли фото

загиблих захисників міста, також становлять фотодокументи, зібрані за довгі роки дослідником і збережені в його архіві.

Упродовж тривалого часу І. Євдокимов працював у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР з документами Південно-Західного фронту за липень—вересень 1941 року. Інформація, відібрана там, — а це виписки з бойових зведень і політдонесень окремих підрозділів, частин і з'єднань фронту, реляції до нагороджень захисників Києва тощо, — допомагає відтворити картину подій, що відбувалися на підступах до міста під час його оборони. Вона набуває ще більшої ваги в наш час, коли доступ до архівів, які опинилися на території іншої держави, ускладнився.

Довгі роки Іларіон Євдокимов листувався з безпосередніми учасниками подій, які він досліджував. У 60-ті роки, коли були живі багато з учасників оборони Києва, їхні спогади іноді були ціннішими за архівні документи. Як приклад, можна навести спогади лейтенанта К. Односума — командира вогневого взводу 244-го артполку 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту, представлені в основній експозиції музею (композиція “Вибух”). Крім того, колишній комісар вважав своїм обов'язком розшукати місця поховання всіх, хто пропав безвісти, домогтися вручення нагород за мужність всім, хто їх не отримав. Цьому напряму роботи Іларіона Федоровича присвячувався розділ реліквійної виставки “Пам'ятаємо” (1996 рік). Тоді її відвідало багато киян та гостей міста, переважно молоді. І, безумовно, побачене на виставці посяло в їхніх душах зернину вдячності тим, хто не пошкодував свого життя, захищаючи Київ.

У цій нелегкій благородній справі співробітники музею вважають себе наступниками І. Євдокимова, продовжувачами його справи. Відомо, що пошукова робота посідає не останнє місце серед всіх видів діяльності, якими займається музей. Завдяки музейним науковцям тільки останнім часом отримали звістки про місце загибелі та поховання рідні захисників Києва О. Антипіна, Ф. Бабровського, Д. Губського, В. Кочелаєвського, П. Кучеренка, Д. Неудахіна, Ф. Олексієнка, В. Осипова, О. Панічкіна, І. Плишакова, В. Плотнікова, М. Сала і С. Чаленка. Останки воїнів були знайдені на місцях боїв за столицю України та ідентифіковані за вкладками до солдатських медальйонів, які тепер експонуються в музеї.

Наразі триває пошук рідних чотирьох наших земляків: І. Ромодана, Борисенка (ініціали не встановлені), І. Уманя та А. Легкого, полеглих на території Білорусі, — які дотепер перебувають серед тих, хто пропав безвісти.

Продовжуючи пошук, розпочатий І. Євдокимовим, наукові співробітники встановили зв'язок з рідними й зібрали комплекси матеріалів про оборонців Києва — молодшого лейтенанта В. Якуніна, старшого сержанта М. Максимова — коменданта гарнізону і зв'язківця доту № 131, лейтенанта А. Жуковця — коменданта доту № 208 Київського укріпрайону, молодшого лейтенанта О. Федораки — командира взводу 737-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту.

Робота над документами архіву триває. Можливості їхнього використання ще не вичерпані.

Послідовне та поглиблене вивчення матеріалів архіву І. Євдокимова допомогло науковцям Меморіального комплексу підготувати низку наукових матеріалів, що сприяло створенню експозиції виставок “Під крилом — Київ” та “Знову цвітуть каштани”.

Висвітленню маловідомих подій історії столиці України, увічненню героїзму і жертвовності захисників і визволителів міста, збагаченню історичної пам'яті поколінь присвячені наукові розвідки “Київський УР в обороні Києва”, “Участь бійців 4-го полку НКВС в обороні Києва”, “Життя в окупації. Будні Києва в період 1941—1942 рр.”, “Бойова діяльність 166-го Київського інженерно-танкового полку”, “Партизанський рух Київщини”, “Протиповітряна оборона Києва (листопад 1943 р. — липень 1944 р.)”, “Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва у 1943—1944 рр.” та багато інших.

В українській історіографії немає спеціальних праць, присвячених Парку Слави у Києві, які б у повній мірі розповідали про тих, хто похований поруч з могилою Невідомого солдата. Протягом багатьох років співробітники Меморіального комплексу проводять науково-дослідну та пошукову роботу: вивчають фондову колекцію, літературу, періодичні видання; опрацьовують особові справи та нагородні листи Героїв Радянського Союзу; простежують бойовий шлях кожного, хто похований у Парку Слави.

Комплектування матеріалів про цих воїнів музею розпочав ще у 80-х роках. Одними з перших музейних предметів стали документи, речі, фото Героїв Радянського Союзу М. Кирпоноса, Д. Турбіна, Н. Шолуденка, А. Вітрука. Згодом, у 2000 р., значну частину експонатів знайдено у колишньому музеї історії Печерського району, який було розформовано. Завдяки цілеспрямованій, наполегливій роботі з наукового комплектування колекція Меморіалу поповнилася документами, фронтовими листами, фотографіями Героїв Радянського Союзу М. Гогичайшвілі, І. Леонова, С. Малигіна, Ю. Должанського; кавалерів бойових орденів Ю. Фоміна, І. Єлисеєва, А. Пилипенка, І. Колотушкіна.

На жаль, довідкового матеріалу про частину персоналії майже не було. На запити науковців музею до різних архівів надійшли довідки на А. Бабіна, І. Єлисеєва, Й. Зубарева, А. Пилипенка, Ю. Фоміна, С. Фрідмана. Але й донині немає даних на О. Жукова, І. Ромашенка, В. Сербіна, М. Чернишова.

Одночасно з накопиченням довідкового матеріалу працівники музею продовжували роботу з комплектування. Вдалося дізнатися, що один із похованих офіцерів, А. Бабін, після визволення Києва був начальником інженерних військ Київського військового округу. Архівні джерела підтвердили колишнє місце його проживання. У будинку № 8 на Печерському узвозі мешкали його далекі родичі. Через них вдалося встановити контакт з донькою генерала — Лідією Бабіною, котра живе у Філадельфії, та отримати реліквійні документи: записник, орденську книжку, фото. Крім цього, було зроблено запит до ЦАМО РФ, завдяки якому з'ясовано багато біографічних подробиць, героїчних звершень. Адже у генерал-майора інженерних військ А. Бабіна високі нагороди: ордени Леніна, два — Червоного Прапора, Віт-

чизняної війни I ступеня. У результаті пошуку музей отримав експонати і дізнався про легендарну долю заступника командувача, начальника інженерних військ Закавказького фронту А. Бабіна, який, за словами колишнього командувача Закавказького фронту генерала І. Тюленєва, “успішно заплombsував Кавказ від ворожої піхоти і танків”⁵.

У 2009 р. родичі Героя Радянського Союзу М. Авдєєва прочитали у Залі Слави ім'я дідуся. Під час дослідження родинного архіву науковцями Меморіалу встановлено, що капітан М. Авдєєв, штурман ескадрильї, загинув у бою 2 вересня 1944 р. Похований у Парку Слави. Донька Миколи Дмитровича передала на довічне зберігання до музею унікальні фото та документи батька. Таким чином вдалося пролити світло на долю ще одного поховання на алеї Героїв.

Унікальні документи науковці музею виявили у 2002—2003 роках в архівних справах військкоматів м. Києва та області: це списки, складені у 1945 р. на 29 військовослужбовців, похованих у районі Аскольдової могили (28 воїнів було перепоховано у 1957 р. у Парку Слави, доля останків 29-го за списком — лейтенанта Бориса Файвужинського (1922—1943 рр.) — невідома, пошук триває); схема розміщення могил на Аскольдовій могилі; документи, накази, розпорядження 1945—1948 рр. про благоустрій могил фронтовиків; оригінал повідомлення про загибель Героя Радянського Союзу Н. Шолуденка і т. д.

Результатами науково-дослідної роботи стали реліквійні експозиції “Парк Слави” у раді ветеранів Печерського району та у Печерській районній у м. Києві державній адміністрації. Складено наукову довідку “Парк Слави — Парк Героїв”, проведено радіопередачі і телепрограми з цієї тематики. З успіхом проходять лекції на цю ж тему у військових частинах і школах.

Пошук і дослідження в цьому напрямі тривають.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення воєнної антропології, воєнної психології, впливу війни на суспільство в цілому й окремих його членів зокрема є листи і щоденники учасників війни, її безпосередніх свідків. Саме цей пласт документального фонду музейної колекції протягом багатьох років є одним з предметів досліджень наукових працівників Меморіалу, за результатами яких з'явилися наукові повідомлення, розвідки, довідки: “Листи з війни”, “Листи, датовані 1941-м роком, у колекції музею”, “Пишу тобі листа із сорок п'ятого...” (колекція фронтових листів завершального періоду війни), “З думою про Україну”, — які розкривають внутрішній світ учасників війни, їхні почуття, переживання, морально-психологічний стан, розповідають про їхню боротьбу, тугу за мирним життям, віру в перемогу над загарбниками.

Крім того, на базі цих музейних предметів створено та проведено стаціонарні та пересувні виставки “Чекай на мене” та “Листи з війни”, які експонувались і в самому музеї, і за його межами, у тому числі у Національному музеї героїчної оборони та визволення Севастополя, Національному Корсунь-Шевченківському історико-культурному заповіднику, Національному палаці культури “Україна”.

На виставці “Врятовані. Збережені. Повернуті” до 65-річчя Великої Перемоги до розділу “Непрочитані листи 41-го” увійшла колекція з 1208 актів кореспонденції червня—вересня 1941 року, які залишилися невідправленими на пошті м. Кам'янець-Подільський та були вивезені окупантами до Відня. Інспектор телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату “Україна” доктор Ольшлегер, який займався відправкою листів, у супровідному документі зазначив: “Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція дає картину настрою російського народу на початку війни”. 67 років ці листи перебували у музеях Австрії, але не тільки не досліджувалися, а навіть не були прочитані. На початку 2010 року листи були передані Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України до фонду Меморіального комплексу. Співробітникам музею вже вдалося розшукати понад 400 родин адресатів.

Спільно з відповідними організаціями України, Російської Федерації та країн СНД Меморіал організував та здійснює Міжнародний гуманітарний проект-пошук солдатів 1941-го року — “Пишу тобі... Доля однієї колекції”.

Грунтовне вивчення писемних джерел і насамперед епістолярної спадщини допомагає проаналізувати рівень масової свідомості, дослідити психологію, відтворити морально-психологічний стан усіх категорій суспільства в роки випробувань, адже саме вони несуть в собі значний виховний потенціал.

Слід зазначити, що історична цінність і унікальність цих музейних предметів очевидна: саме через листи та щоденники можна простежити зміни у сприйнятті війни безпосередніми її учасниками в різні періоди війни, роздуми, вчинки й долі конкретних людей. Не випадково важливим напрямом наукового комплектування музейної колекції є пошук та збирання документальних писемних свідчень періоду війни. Одним з таких унікальних джерел стали сторінки щоденника київської вчительки Г. Лук'янової, яка під час гітлерівської окупації нелегально навчала дітей і підлітків математиці й фізиці.

Зі щоденника Г. Лук'янової:

18.09.1941 р. “...Ось вони і відступають! Вони дуже повільно йдуть — сірі, запорошені, різних родів наші радянські війська. А ми так були впевнені, що вони будуть й далі захищати Київ. У Києві барикади з мішків з піском, “їжаки”, протитанкові рови, доти в магазинах. Що ж це? Серце моє розривається від болю... Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться. Вони йдуть бульваром від Святошина. Очі їх відсутні. Вони дивляться в себе. Що вони бачать там? Я сідаю на лаву на бульварі та гірко, рева реву — йде з ними життя!”⁶.

А якою великою внутрішньою динамікою і напругою позначені листи, що стали передсмертними... Вони є ще одним свідченням того, що їх автори йшли у безсмертя свідомо, виявляючи при цьому непересічну мужність та відвагу. Ось лише два рядки з епістоли Героя Радянського Союзу О. Борканюка:

3.10.1942 р. *“...Сьогодні мене повісять... Умираю в сорок одному році Віку... Вірю, що Перемога буде наша. Не плачте, не горюйте, будьте щасливі”*⁷.

У наукових розвідках “Радянський партизанський рух у щоденникових записах його учасників”, “Листи учасників антинацистського радянського підпільно-партизанського руху на Україні в 1941—1944 рр. (воєнних часів і до середини 90-х років)”, “Щоденники учасників радянського руху Опору” музейними науковцями зроблено спробу проаналізувати документи з музейної колекції: листи та щоденники відомих партизанських керівників С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, С. Руднева, Т. Строкача, в яких простежується не тільки цілий спектр почуттів партизанських вождів, а й цінна інформація, що істотно доповнює вже відому картину подій. Особливо цікавими в цьому плані є щоденники двічі Героя Радянського Союзу командира Сумського партизанського з’єднання С. Ковпака та Героя Радянського Союзу комісара з’єднання С. Руднева, які вели їх у винятково важких умовах — під час Карпатського рейду. Навіть враховуючи те, що автори не могли бути повністю відвертими та щирими, ці щоденники залишаються унікальними писемними пам’ятками війни, що передають її суперечливу драматургію.

З перших сторінок майже у кожному записі поруч — трагедія і звитяга, біль втрат і радість зустрічі, суворі випробування війни.

Зі щоденника С. Ковпака:

12.06.1943 р. *“...На шляху зустріли прикордонне село Глушкевичі. Села не було — все село спалили німці. Населення зі сльозами розповідало про звірства німців. До сімдесяти родин було зарізано людожерями, їх потім поспіхом поховали по дворах. Двори перетворились у могили, а село — у кладовище. Нас зустріли як синів, із сльозами на очах...”*⁸.

16.07.1943 р. *“Розвідка 3 і 6 рот форсують ріку по шую у воді... Вода збиває з ніг, люди падають, вода несе їх під ноги іншим, збиває... Ураганний вогонь, трасуючі ниті станкачів, розриви снарядів... Герої форсують річку, допомагаючи один одному...”*⁹.

Не залишалися поза увагою партизанського керівника і побутові проблеми своїх підлеглих:

24.08.1943 р. *“Після Карпат — перший день відпочинку. Бійці нагороджані, а деякі навіть зайнялись лагодженням одягу, обірвались остаточно, в групі 50 % без взуття, а штани обірвались у всіх, шинелей немає ні в кого”*¹⁰.

Цікавою й цінною є інформація про зустрічі та стосунки з місцевим населенням, а також загонами УПА:

21.06.1943 р. *“...Форсували річку Случ в селі Більчаки. Узяли у полон бульбівців, розпитали їх та відпустили”*¹¹.

26.06.1943 р. *“Щоб не пролити даремно кров жінок, дітей, старих, що перебували в селі, щоб не спалювати красиві українські мазанки, ми вирішили написати націоналістам листівку і відправити зі зв’язковим...”*

Проїжджаючи село Здвиж, я помітив на вулицях жінок, стариків, відчувалось, що населення симпатизує нам...

...Ми поки що ведемо політику не помічати націоналістів. Половину справи вони роблять з користю для нас..."¹².

20.07.1943 р. *"Населення від нашої появи розгублене..."¹³.*

24.08.1943 р. *"Прикарпатське населення починає надавати нам допомогу і не тільки харчуванням, але і різними повідомленнями про противника..."¹⁴.*

Особливу увагу приділяє цій темі в своєму щоденнику й С. Руднев. У музеї зберігається копія цього щоденника, перезаписана з оригіналу в 1944 році відомим партизаном — поетом П. Вороньком.

Зі щоденника С. Руднева:

24.06.1943 р. *"...Тут таке політичне протистояння, що треба добре міркувати: вбити — це дуже просто, але треба зробити так, щоб уникнути цього, націоналісти — наші вороги, але вони б'ють німців. Ось тут маневруй та міркуй!"¹⁵.*

25.06.1943 р. *"...нам треба вести політику бити німця разом, а жити нарізно..."¹⁶.*

Різні за стилем викладу, із самоцензурою, щоденники учасників антифашистського руху Опору дають змогу відчутти ставлення безпосереднього учасника протистояння з ворогом до суперечливих явищ воєнного повсякдення.

Темою окремого дослідження тривалий час залишається початковий етап війни, який характеризується складністю і неоднозначністю подій, а також відсутністю базових документів. Саме цей період нерідко спричиняє гостру полеміку, псевдонаукові спекуляції та категоричні, емоційні оцінки з боку деяких учених, політиків, літераторів, ветеранів.

Оскільки історична наука недостатньо використовує специфічні музейні джерела, співробітники музею намагаються в міру можливості заповнити цю прогалину шляхом вивчення та аналізу фондових набутоків, збирання супутньої інформації, виявлення нових фактів тощо.

Саме так з'явилася науково-аналітична довідка "1941-й рік у фондовій колекції музею", інформаційна довідка "На першій лінії вогню (про бойову діяльність бійців прикордонних загонів Українського прикордонного округу 22 червня 1941 р.)", повідомлення за матеріалами експозиції і фондів музею "Прикордонні бої в Україні" та інші.

Такі дослідження збагачують історико-фактологічну базу та використовуються для вирішення проблем практичної музейної роботи, насамперед, екскурсійної та експозиційно-виставкової.

Помітною подією в суспільному житті стала реліквійна виставка "22 червня... На зламі", створена до 60-річчя початку війни на базі матеріалів Меморіального комплексу, а також провідних музеїв військової тематики Російської Федерації, Республіки Білорусь, Федеративної Республіки Німеччини. Не повторюючи змісту головної експозиції, матеріали виставки дали змогу

розвинути й поглибити розкриття трагедії і подвигу нашого народу на зламі його історичної долі — в 1941 році. Задум акцентувати на цій прикрій смузі воєнного періоду був новаторським, адже донедавна в радянській історіографії тема невдач та поразок Червоної армії не віталася і в ту пору подібна виставка була б неможливою. Проведений захід став цілком доречним і вписався у відзначення дня 22 червня як Дня скорботи і пам'яті жертв війни.

У результаті багаторічної пошуково-дослідницької роботи співробітники Меморіалу поповнили музейну колекцію цінними матеріалами про випускників 1941 року. На основі вивчення нових надходжень, фондової колекції Меморіального комплексу, матеріалів Педагогічного музею України та музею середньої школи № 77 м. Києва було створено документально-реліквійну виставку “А завтра була війна...”, що мала широкий резонанс у наукових колах, засобах масової інформації та відвідувачів.

З Книги відгуків:

“...Виставка наче символізує грань між життям і смертю. Саме контраст мирного, затишного життя та свідомість того, що завтра трапиться непоправна трагедія з героями виставки, створює цю неповторну, зворушливу атмосферу. Вчора мені виповнилося 16 років і як добре, що немає війни.

Настя”

“Ми з древнього Львова. Те, що побачили на виставці, вразило нас до глибини душі. То є не просто експонати, то є зболена дитяча пам'ять. Подібного немає ніде. У вас працюють вельми душевні і розумні люди, бо то не під силу простим людям...

З великою пошаною до Вас — вчителі”

“Виставка вражає своєю високою моральністю, трагізмом, величезним патріотизмом. Фактично це були ще зовсім діти, але яка в їхніх душах була велика любов до Батьківщини! Вони йшли на смерть і перемогли! Ми повинні зберігати мир на землі, повинні пам'ятати, що війна — це лихо, смерть... Спасибі співробітникам за пам'ять! Це унікальна виставка.

Родина Борисових, м. Донецьк”

Слід зазначити, що цю виставку, як і всі експозиції Меморіалу, наповнювали документальні матеріали, виявлені та досліджені, головним чином, музейними працівниками.

Українське суспільство передвоєнної доби без прикрас, замовчувань і патетики — так стисло можна окреслити провідну сюжетну лінію виставки “Якщо завтра війна...”. На перший погляд здається, що нічого нового тут не скажеш, однак співробітники музею знайшли “свіжий”, промовистий матеріал і змогли “вплести” його в загальну канву таким чином, що він пульсує, привертає увагу, будить розум і серце. Зібрані разом понад 250 експонатів із

фондової колекції музею відтворили неповторну й сповнену протиріч атмосфери 30-х — початку 40-х років, що існувала на теренах тодішнього Радянського Союзу, а відтак і в Україні.

Намагаючись бути максимально об'єктивними, співробітники Меморіалу спираються на документальні джерела, серед яких не останнє місце посідають спогади учасників цих подій, концептуально вибудовують виставки таким чином, щоб у читача й відвідувача створювалось цілісне уявлення про перший період війни, його темні й світлі сторони, трагізм і героїзм. У центрі уваги тут завжди перебуває простий солдат, який виніс на собі увесь тягар війни.

Не залишилися поза увагою й непрості долі генералів 1941-го. Саме їм були присвячені тематична виставка, створена в музеї до 60-річчя початку війни, та дослідження “Солдати у погонах генералів”. Шляхом тривалого пошуку й зіставлення опублікованих даних, матеріалів фонду Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років” на фоні конкретно-історичного полотна вдалося розповісти про генералів, які брали участь в обороні столиці України 1941 р. і наступальних операціях 1943 р., в результаті яких Київ був звільнений від гітлерівських загарбників. Рецензуючи цей матеріал, науковий консультант музею доктор історичних наук О. Лисенко зазначив, що “стисла, але змістовна інформація, систематизована авторами вперше в історіографії, дозволяє скласти уявлення про напругу і трагізм тих подій”¹⁷.

Це дослідження, а також наукові повідомлення “Невільники ХХ століття”, “Салюти Перемоги”, “Автографи Перемоги”, “І пам'ять, і слава...”, підготовлені провідними науковцями Меморіального комплексу, увійшли до останнього тому історико-меморіального серіалу “Книга Пам'яті України” — “У вічному боргу. Місто-герой Київ”. Цей серіал широко використовується в дослідницькій, виставковій, просвітницькій діяльності Меморіального комплексу. Відповідно до ювілейних дат здійснюється тематичне експонування обласних “Книг Пам'яті України” і “Книги Скорботи” у Залі Пам'яті музею. Такий спосіб презентації цих видань акцентує увагу на результативності спільних пошуково-наукових зусиль, демонструє їхню логіку, завершеність. Крім того, відвідувачі мають можливість ознайомитися зі списками загиблих, відшукати прізвища рідних.

З Книги відгуків:

“Уважаемые сотрудники музея! Преклоняю колени перед вами. Спасибо за память. Я сегодня нашла своего родного деда — Пилипца Кирилла Федоровича, пропавшего без вести в 1941 году. Я не ожидала, что такое возможно.

о. Сахалин,

подполковник юстиции Тумашева Валентина Васильевна и моя мама”

На жаль, навіть такому солідному виданню, як “Книга Пам'яті України” не вдалося згадати всіх поіменно. Зібрані в результаті копіткої роботи матеріали дали змогу ніби повернути з небуття постаті тих воїнів, які були по-

ховані. А ось трагічні долі тих, хто й досі вважається зниклим безвісти, залишаються невідомими, і це потребує подальших зусиль наукових, громадських, ветеранських, пошукових організацій та їхньої підтримки з боку держави.

Одним із прикладів є доля старшого сержанта С. Богуна з Донеччини, який в грудні 1943 р. (так значиться в сповіщенні) пропав безвісти. Причому в цьому посвідченні на адресу матері не вказано ані дати, ані місця чи назви населеного пункту, поблизу якого це трапилось. Але дуже старанно закреслені слова “в бою за соціалістичну Батьківщину, вірний воїнській присязі, проявив героїство та мужність...” Мати так і не дізналася, де похований її син, адже багаторічні неодноразові спроби родичів та працівників Меморіального комплексу встановити долю воїна залишилися марними. На жаль, ім'я захисника Вітчизни Семена Павловича Богуна навіть не згадується в “Книзі Пам'яті України”, оскільки архів місцевого військкомату, де перебували оригінальні документи, згорів у 1953 році, а документ, що зберігався у матері воїна та його родичів, у редакції “Книги Пам'яті України” оригіналом не вважають...

Серед магістральних тем дослідження протягом багатьох років залишається нацистський геноцид на території окупованої України — найбільш трагічна сторінка в історії нашого народу. Тільки останнім часом науковцями відповідного відділу музею підготовлено близько десяти наукових, аналітичних, інформаційних довідок, розвідок, повідомлень з цієї тематики: “Бабин Яр — біль нашої пам'яті”, “Знищення фашистськими окупантами пацієнтів Київської психіатричної лікарні імені академіка І.П. Павлова. 1941—1942 рр.”, “Документи нацистської влади в Україні у фондозбірні музею” та інші.

Упродовж усього функціонування Меморіального комплексу співробітники по крихтах збирали, вивчали, досліджували документи і матеріали, що проливають світло на проблему радянських військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 рр. Ця тема недостатньо вивчалася радянською історичною наукою з ідеологічних причин.

За результатами досліджень музейними працівниками підготовлено наукову довідку “Табори в Дарниці та на Сирці — місця масового винищення радянських військовополонених і мирних громадян за часів німецько-фашистської окупації м. Києва (1941—1943 рр.)”, наукове повідомлення “Мартиролог “Гросс-лазарету” м. Славути Хмельницької області: музейний аспект проблеми”, стаття “Невільники ХХ сторіччя”, наукова розвідка “Заручники неволі”, що стали основою концептуального рішення виставки “Трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі”. Не претендуючи на повне розкриття цієї складної та болісної теми, виставка відтворила атмосферу полону, його наслідки для тих, хто мав нещастя “пройти” крізь цей жах, а, отже, й привернути увагу суспільства до цієї теми, стимулювати зусилля пошуковців, учених, краєзнавців, переглянути стереотипи у ставленні до колишніх радянських військовополонених, сприяти поверненню цим людям доброго імені.

Наведення невідомих або маловідомих фактів, спогадів, чітка позиція авторів щодо оцінки описуваних явищ підвищують науково-пізнавальну цінність цих наукових матеріалів.

Особливо відчутні результати дало вивчення трьох книг обліку померлих в'язнів "Гросс-лазарету" міста Славута Хмельницької області. Створений у серпні 1941 р., цей табір проіснував до січня 1944 р. Через нього пройшло близько 150 тисяч поранених і хворих червоноармійців. Книги реєстрації померлих у "Гросс-лазареті" таємно, з ризиком для життя, вели самі в'язні. Усього в них записано — 19 053 прізвища полонених різних національностей колишнього Радянського Союзу.

Науковці музею проаналізували та систематизували наведені у книгах списки померлих і, наскільки можливо, дослідили біографії згаданих у них людей. Завдяки багаторічним зусиллям було складено детальну картотеку за місцем народження полонених, яка багаторазово уточнювалась.

У 1995 році були вперше підготовлені, розіслані та опубліковані списки уродженців України по областях. Ці ж списки відпрацьовувались разом з редакцією "Книги Пам'яті України", співробітники якої внесли їх до нових публікацій.

Наступним етапом стало оприлюднення упродовж 1996—1998 рр. списків уродженців Російської Федерації, які загинули у "Гросс-лазареті «Славута»".

На надіслані музеєм матеріали надійшли офіційні відповіді від апарату Президента Татарстану, мерій Москви і Санкт-Петербурга, адміністрацій Іркутська, Красноярська, Пермі, Твері, Курської, Оренбурзької та Ростовської областей. Департамент у справах видавництва та інформації Уряду Москви одержані матеріали оформив у збірник, передав до всіх районних і міських друкованих та електронних засобів масової інформації. Адміністрація Твері не тільки двічі опублікувала списки у місцевій пресі, а й підготувала сюжет для міського телебачення, віднайшла кошти, щоб надати родичам можливість відвідати Україну.

Лише за останні роки науковцями після ретельного дослідження написано й відправлено у всі куточки колишнього СРСР ще близько 3000 листів-анкет. І нерідко, надсилаючи листи-відгуки (а їх уже понад 100), рідні колишніх військовополонених на знак вдячності співробітникам Меморіалу передають до музею на довічне державне зберігання власні сімейні реліквії. Отже, ця робота дає подвійний результат: по-перше, повертаються з небуття імена тих, хто пропав безвісти, по-друге, фонди музею поповнюються безцінними реліквіями, які, в свою чергу, дають змогу створювати на їхній основі нові експозиції.

Продовжуючи цю діяльність, у 2007—2008 рр. науковці Меморіалу опрацювали та підготували матеріали та тексти для науково-популярних видань "Мости дружби. Україна—Грузія", "Мости дружби. Україна—Узбекистан" за темою "Табір військовополонених «Гросс-лазарет—301» м. Славута Хмельницької області.

Тематика наукових досліджень часто визначається суспільними потребами та викликами часу. Специфіка такої роботи полягає у тому, що вона має не лише пізнавальне, а й практичне призначення. Протягом кількох років працівники музею досліджують тему “Українські «остарбайтери»”. За результатами цієї роботи — а вона складалася з вивчення музейного зібрання, літературних джерел, архівних документів, фіксації та опрацювання спогадів колишніх “остарбайтерів” — було підготовлено кілька публікацій, телерадіопередач, а також наукові розвідки і довідки: “Українські «остарбайтери»” (за трофейними німецькими документами з фондового зібрання Меморіального комплексу), “Соціально-гуманітарний аспект музейного дослідження проблеми українських «остарбайтерів””, “Спогади «остарбайтерів”” як джерело дослідження історії міста Києва”, “До проблеми українських «остарбайтерів». Погляд дослідника” та інші.

Першим підсумком тривалих пошукових зусиль науковців Музею стала виставка “Про них ще не все сказано... Долі українських остарбайтерів”, підготовлена у 1998 році. Практично вперше широкий загал дістав можливість ознайомитися з тими аспектами проблеми, що лише почали опрацьовуватися в науковій літературі. Високий суспільний статус виставки та її суспільно-політичне звучання засвідчило участь у її презентації Надзвичайного і Повноважного Посла Німеччини в Україні Е. Гайкена, інших офіційних осіб.

Правильно обрані методологічні орієнтири, об’єктивність у висвітленні суперечних і складних питань, оригінальність експонатів викликали підвищений інтерес німецької громадськості до виставки, і її пересувний варіант під назвою “Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів” експонувався в деяких музеях Берліна (ФРН).

Наступним кроком у цьому напрямі став вихід у світ спільного з Інститутом історії НАН України наукового видання “«...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів”.

Все це привернуло увагу суспільства до маловідомого, але вкрай хворобливого історичного явища, породженого війною, а також, напевно, сприяло вирішенню деяких питань компенсаційних виплат колишнім “остарбайтерам” з боку Німеччини.

З метою подальшої реалізації спільних з Інститутом історії НАН України науково-дослідних та публіцистичних проектів продовжено роботу над підготовкою документально-меморіального видання “Повернуті з небуття” про табір військовополонених “Гросс-лазарет—301” м. Славути Хмельницької області. Завершено роботу над науково-публіцистичним збірником “Українські в’язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив”. Здійснюється комплексна музейна розробка та експозиційне втілення науково-дослідної проблеми “Українці — колишні в’язні нацистського концтабору Аушвіц” та ін.

Участь у спільних виставках, міжнародних наукових конференціях, численні публікації, робота з засобами масової інформації дали змогу Меморіа-

льному комплексу репрезентувати себе на міжнародній арені як поважну науково-дослідну установу, встановити нові контакти з громадськими і державними інституціями, започатковувати нові музейні та наукові проекти.

У діапазоні широких суспільних функцій музеїв виконує наукові дослідження на замовлення державних установ, громадських організацій, окремих ветеранів або їхніх родин.

Важливим суспільним завданням, що ставлять перед собою наукові відділи музею, є участь у формуванні колективної історичної пам'яті. Оскільки щороку невблаганно скорочується число безпосередніх учасників тих вікомовних подій, а з ними йдуть у небуття фрагменти історичної пам'яті про війну, без яких неможливо відтворити її цілісну, сповнену суперечностей і внутрішньої драматичності картину, одним із пріоритетних напрямів роботи музейних науковців залишається формування бази усної історії війни: збирання, фіксація та наукове опрацювання спогадів у вигляді записів, фонозаписів, автографів, анкет представників усіх категорій населення України, які пережили війну, а також комплектування музейної колекції матеріалами воєнної доби, насамперед, документальними, їх систематизація і вивчення.

Відомий український історик М. Коваль, який протягом кількох років був науковим консультантом Музею, дав високу оцінку цієї діяльності колективу Меморіалу: "Ця робота є перспективною в тому плані, що збирання якнайповніших даних про учасників війни — бійців Червоної армії, партизанів й підпільників, трудівників тилу, — визначення їхнього соціального, національного, освітнього, професійного статусу може дати соціологічний "зріз" всього воєнного покоління й, отже, — створити унікальний колективний образ народу-переможця. Така праця вкупі з історичними нарисами бойових шляхів формувань Червоної армії, що відвоювали Україну від поневолення нацистами і цим створили засади для її майбутнього незалежного існування, може бути гідним здобутком і в історіографії, і в музейно-популяризаторській роботі"¹⁸.

Науковцями музею у теоретичних працях, експозиційно-виставковій, освітній діяльності порушуються й такі актуальні питання, як міжнародне становище та міжнародні зв'язки України, СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Тут слід відзначити такі пошукові теми: "До проблеми союзних взаємовідносин у роки Другої світової війни", "Союзники СРСР і союзники нацистської Німеччини у Другій світовій війні", "Конвої — одна з цікавих сторінок історії Другої світової війни (огляд музейної колекції)", "Тегеран—43: другому фронту в Європі — бути" (до 60-річчя першої тристоронньої зустрічі керівників СРСР, США та Великої Британії) — науковий огляд і однойменна тематична виставка. Створено виставки й до 60-річчя Кримської та Берлінської конференцій.

Особливість дослідницької діяльності у музеї полягає в тому, що вона вимагає тісного взаємозв'язку історичної науки і музеологічної практики. Маючи солідну наукову базу, музейний заклад повинен усі види накопиченої наукової інформації робити доступними для відвідувачів.

Ось чому серед різнобічних напрямів діяльності музеїв особливе місце посідає експозиційно-виставкова робота. Адже виставки дають можливість більш докладно висвітлити ту чи іншу подію, оперативно оприлюднити необхідну інформацію, повніше відгукнутися на пам'ятні, ювілейні дати, привернути увагу громадськості до сучасних проблем тощо.

Міжнародні виставки — це ще одна можливість через безцінні музейні реліквії розкрити для іноземних громадян трагедію, героїзм і звиягу українського народу, а також ознайомити вітчизняних відвідувачів з історико-культурним надбанням інших народів.

Головними напрямами науково-експозиційної та виставкової діяльності Меморіалу є визначні історичні ювілеї вітчизняної та світової історії, помітні події та особистості воєнної доби, показ окремих колекцій, звіти про нові надходження в результаті наукового комплектування. Ряд виставок було організовано та проведено за участю інших музеїв, як українських, так і зарубіжних.

Тричі (у 2000, 2005 та 2010 роках) Меморіал узяв участь у міжнародній виставці “Парад Перемоги” в Державному історичному музеї в Москві. Численні відвідувачі виставок ознайомилися з матеріалами генерала П. Жмаченка, капітанів В. Чугаєвського та Ф. Кулиша, сержанта І. Данилейка та інших учасників параду українського походження.

Однією з ґрунтовних спроб дати своєрідний соціальний зріз воєнного покоління у тому вигляді, яким воно було на День Перемоги, стала тематична виставка “Весна. Перемога. Пам'ять”, присвячена 55-річчю Перемоги.

У центрі експозиції, що налічувала понад 750 раритетних експонатів, перебували солдати й офіцери, чоловіки і жінки, дорослі й діти. Через документи — листи, щоденники, нагородні довідки, фотографії — на повний зріст постав колективний образ народу-переможця. Особливу увагу привертали воєнні та повоєнні долі Героя України полковника Л. Сушка, Героя Радянського Союзу Н. Федутенко, вчителя київської школи, кавалера ордена “Слави” трьох ступенів В. Рибалка, солдата, а по війні служителя православної церкви Б. Крамаренка, відомих українських письменників О. Гончара, Ю. Збанацького та інших.

Творчий колектив музею постійно оновлює методичний інструментарій, надаючи випробуванім формам діяльності нового змісту й звучання. Співробітники Меморіалу мають багатий досвід створення невеликих тематичних виставок, що давно вже увійшов у практику науково-експозиційної роботи Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Створенню цих виставок передує глибоке вивчення наукової та мемуарної літератури, архівних документів, матеріалів фондів, а також пошукова робота. Однією з таких науково-експозиційних акцій стала тематична виставка “Герої повітряних таранів над Чорним морем” (1998 р.) із циклу “Із племені крилатих”. Науковці Меморіалу встановили прізвища та знайшли фотографії шістнадцяти льотчиків ВПС Чорноморського флоту, які в різні роки війни здійснили 18 таранів ворожих літаків (у кримському селищі Кача на їх пам'ять споруджено обеліск).

Наступним етапом роботи було відновлення деталей повітряних боїв, розшук родичів героїв, збирання фронтових реліквій. Хвилюючим і неповторним стало відкриття цієї виставки, де знайшла відомості про батька, капітана В. Чернопащенко, який загинув у квітні 1942 р., його донька Марія Василівна, про народження якої він так і не дізнався...

Науковці Меморіального комплексу продовжують вивчення бойових дій регулярної армії та партизанів. З цієї метою на базі музейної колекції, доступних архівних матеріалів, наукової та мемуарної літератури були написані такі розвідки, як “Бойові дії на Лівобережній Україні та Донбасі (липень 1941 р. — липень 1942 р.)”, “Бойові дії на півдні України і Кримському півострові. 1941—1942 рр.”, “Дніпровська повітряно-десантна операція 1943 р.” та багато інших.

Предметом наукового зацікавлення є й так звані “білі плями”, тобто маловідомі сторінки історії. Результатом таких досліджень стали невеличкі за обсягом, але змістовні й цікаві науково-інформаційні довідки і розвідки “Маловідомі сторінки Корсунь-Шевченківської битви”, “Операція «Малий Сатурн»”, “Військова операція «Стрибок» (Міуська фронтова операція)”, “Морально-психологічний стан населення щойно визволених областей України (в руслі історичної антропології)”.

Віддаючи належне значенню наступальних операцій на території України у 1943—1944 рр., працівники музею звернули увагу на те, що вони здебільшого глорифікуються, подаються без критичного осмислення. Глибоке вивчення матеріалу, аналіз втрат привернули увагу до теми новобранців, яких сотнями тисяч мобілізували польові військкомати і незрідка непідготовленими, ненавченими кидали у криваві битви, іноді без підтримки авіації, танків і навіть артилерії. Дослідженню цієї теми сприяло вивчення документального фонду з обліку загиблих воїнів у роки Великої Вітчизняної війни, що тривалий час розпорошено зберігався по військкоматах та військових архівах України.

Невідворотна загроза повної втрати цього надзвичайно важливого, унікального пласту джерел інформації про війну зумовила необхідність його збирання, опрацювання та належного зберігання в одному місці — у стінах Меморіального комплексу. З ініціативи музейного керівництва Міністерство оборони України вирішило це питання. Протягом 2006—2008 років науковцями музею були здійснені відрядження майже до всіх обласних центрів України та доставлено понад 7 тис. архівних справ, що містять майже 2 млн документів: сповіщення про загибель (похоронки) військовослужбовців Червоної армії 1939—1945 рр., видані діючими військовими частинами, санітарними та лікувальними установами, районними військкоматами, Управлінням з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу; особисті документи та листи загиблих військовослужбовців, надіслані військовими частинами до військкоматів разом зі сповіщенням про загибель; документи сільських та місцевих органів влади про пошук зниклих безвісти червоноармійців тощо.

Крім того, на постійне зберігання до Меморіального комплексу з військоматів були передані особові справи двічі Героїв та Героїв Радянського Союзу, які проживали в Україні.

Дослідження документів з обліку втрат є самостійним і перспективним вектором наукових зусиль колективу музею, що передбачає насамперед систематизацію, наукову обробку і музейне використання сповіщень про загибель воїнів радянських Збройних сил. Для її здійснення було створено новий науково-дослідний відділ з вивчення та музейного використання документальних пам'яток щодо людських втрат в Україні під час війни, проведено конкурс серед концепцій діяльності даного відділу, підготовлених молодими науковцями. Темами наукових досліджень відділу стали: “Повідомлення про загибель — історичні документи пам'яті й скорботи”, “Питання обліку втрат у Червоній армії”, “Радянські військові мобілізаційні процеси в Україні”, “Діяльність польових військоматів у ході звільнення території України. Український вимір війни. Втрачені роди України”, “Похоронка” як джерело музейного та історичного дослідження” та інші.

Результатом пошукових зусиль у цьому напрямі стало виявлення співробітниками музею сотень “похоронок” на так званих “чорносвітків” — мобілізованих зі щойно визволених українських територій. На Букринському плацдармі на південь від Києва у жовтні—листопаді 1943 р. навечно залишилися новобранці з Переяславщини: Іван Кравченко (1924 р. н.), Григорій Кравченко (1925 р. н.), Василь Кучеренко (1926 р. н.), Кирило Куличевський (1926 р. н.), Василь Ковалевський, Андрій Кутовий, Петро Кутовий, Василь Розовик (1910 р. н.), Павло Рибак (1922 р. н.), Федір Рибак, Зіновій Рубан, Степан Романенко, Ілля Репа, Михайло Репа та сотні інших. Це тільки кілька прізвищ зі справ №№ 11, 12, 18, в яких вказане місце загибелі¹⁹.

5 листопада 1943 р. у Пуща-Водиці загинули рядові В. Москаленко (1910 р. н.), М. Мельниченко (1920 р. н.), С. Москаленко (1912 р. н.), М. Савенок, Д. Винниченко (1906 р. н.), П. Новик (1911 р. н.), П. Мельниченко, І. Мельниченко, Д. Москаленко (1912 р. н.) з села Лютиж²⁰.

У довідці (замість червоноармійської книжки) рядового Селеги Микити Юхимовича з с. Димер — бійця 712-го стрілецького полку 132-ї Бахмацької стрілецької дивізії значиться, що боєць загинув 29 листопада 1943 р. Димер було визволено бійцями 132-ї стрілецької дивізії 4 листопада. Отже, справжньої червоноармійської книжки боєць не встиг отримати, бо зовсім недовго воював.

У томах з “похоронками” часто зустрічаються витяги з протоколів засідань сільських рад, де чітко вказано: “призваний польовим військоматом”.

У документі сільської ради с. Старі Петрівці записано: “Журавель Андрій Корнійович, 1912 р. н., 20.10.1943 р. призваний польовим військоматом у РСЧА і 4.11.1943 р., був вбитий на полі бою за Київ, похований у лісі біля Пуща-Водиці”²¹. У той же день у Пущі-Водиці загинув новобранець зі Старих Петрівців Чухманенко Григорій Семенович, зовсім недалеко відійшовши від рідного дому²².

Окремі документи скорботних стосів присвячені військовим некрополям Києва, де поховані десятки тисяч наших земляків та воїнів різних національностей. Мимоволі виникає питання — а скільки людей залишилось уздовж доріг, шосе? “Похоронки” спонукають до тривалого пошуку невідомих, безіменних солдатів та офіцерів, рідні яких і до цього часу не знають, де їхні могили.

Систематизація та аналіз цих документів ще раз фокусують увагу як істориків, так і суспільства в цілому на питанні про людські втрати України, остаточною цифрою яких і досі невідома (загальні втрати українців за різними даними оцінюються в межах від 8 до 10 млн чоловік), мільйони співвітчизників продовжують вважатися серед тих, хто пропав безвісти.

Першою в Україні спробою створення цілісної, науково обґрунтованої експозиції на базі “похоронок” став завершальний експозиційний зал музею — Зал Пам'яті, відкритий для відвідувачів ще в 1995 році до 50-річчя Перемоги. Саме тут на 27-метровому “поминальному столі” вишикувалися нехитрі речі фронтового побуту, а поміж ними — понад 1000 “похоронок”, невеличка частина того, що передано музею лише одним, Чорнобаївським районним військкоматом Черкаської області. Тут же й довідки про поранення. Вони нагадують: кожен другий воїн-українець загинув на фронті, кожен другий з тих, хто залишився живим, став на все життя інвалідом²³.

Зрозуміло, що документи з обліку втрат — це гігантський науковий айсберг, що дає можливість не лише глибокого аналізу загальної проблеми людських втрат України у війні, а й надає систематизовану персональну інформацію щодо кожного з загиблих. Для практичної реалізації цих можливостей у 2008 р. науковцями було розпочато створення “Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих і тих, хто пропав безвісти в роки Другої світової війни”. Мета її створення полягала у наданні можливості громадянам одержати узагальнену інформацію про час і місце загибелі своїх рідних, встановити військову частину, в якій проходив службу воїн, його бойовий шлях, знайти відомості про місце його поховання, а також наочно ознайомитися з оригінальними музейними документами з обліку втрат (в електронному вигляді), проаналізувати та зіставити відомості. Наразі до бази даних внесено 67 тис. персональних карток загиблих та сканографій документів (по Київській та Вінницькій областях). Робота над її наповненням постійно триває.

Одночасно зі створенням електронної бази загиблих науковці музею проводять пошукову роботу з запитами від населення, громадських організацій тощо. Протягом 2006—2010 рр. було опрацьовано чотири тисячі запитів від громадян України та іноземців стосовно надання інформації про їхніх загиблих рідних. В них яскраво виражена моральна мотивація пошуку, вони, як правило, емоційні, змістовні. У листах простежується духовний зв'язок із загиблим не лише в родині — між дітьми, онуками — а й з рідною землею, батьківщиною. Усім заявникам надана вичерпна відповідь.

Окремою проблемою є пошук зниклих безвісти. Зниклим вважався військовослужбовець, котрий був відсутній у частині з невідомої причини, й якщо його пошук протягом 15 діб не дав результатів. Відомості про зниклих передавались у штаб, а родичам направлялось сповіщення на зниклого безвісти. Переважна кількість військовослужбовців, які рахуються зниклими безвісти, загинули під час відступу, під час розвідки боєм, в оточенні, тобто у тих випадках, коли поле бою залишалося за противником. Засвідчити їх загибель в силу різних причин було важко. Серед тих, хто пропав безвісти, був також й особовий склад цілих частин й підрозділів, які були розбиті або загинули в оточенні. Через десятки років вони повертаються із небуття.

У 2008 р. пошуковцями загонів “Прикордонник” на чолі з С. Мальцем та ім. генерала Ватутіна на чолі з О. Тарасюком у лісовому масиві поблизу м. Вишгород Київської області були знайдені останки 75 бійців, які загинули у 1941 р. під час Київської оборонної операції. Усі полегли були одягнуті у військовий одяг, мали зброю, засоби особистого протихімічного захисту. У деякого були також при собі солдатські медальйони (усього знайдено 18 медальйонів). Пошуковці звернулися до музею про допомогу встановлення персоналій загиблих та пошуку їхніх родин.

Науковці Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років провели значну роботу з дослідження солдатських медальйонів. Вдалося відкрити й прочитати 13 іменних записок загиблих. За документами ЦАМО РФ усі воїни вважалися зниклими безвісти. Переважна більшість — родом зі Сталінградської області Російської Федерації, воювали у 102-му стрілецькому полку 41-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту й загинули на території Окунінівського плацдарму під час оборони Києва. 6 листопада 2008 р. останки захисників Вітчизни були перепоховані у смт. Калита Броварського району Київської області. Урочисте перепоховання відбулося за участю рідних загиблих, які доповнили музейну колекцію особистими речами фронтовиків.

Робота з пошуку є дуже важливою для музею. Вона має не лише велике гуманітарне й виховне значення, допомагаючи рідним дізнатися про долю загиблих, а молодим пошуковцям — розповісти про піднятих ними з небуття воїнів, а й дає змогу поповнювати й збагачувати музейний фонд. Це — як дорога з двостороннім рухом: у відповіді на запит про пошук “похоронки” науковці Меморіального комплексу звертаються до рідних з проханням надати якомога більше інформації про загиблого. У результаті такого спілкування документальний фонд оживає.

Наприклад, у березні 2007 р. до музею звернулася Лідія Губа — дочка загиблого червоноармійця Івана Бодрухіна, уродженця с. Юганівка Станично-Луганського району Луганської області, з проханням повідомити інформацію про місце й обставини загибелі свого батька. Про нього було відомо лише те, що він пропав безвісти в 1943 р. У листі жінка також написала, що разом із батьком загинули і його брати — Михайло та Микола, про яких вона взагалі нічого не знає. “Вже немає серед живих мами, діда, бабусі, але де

вони — я знаю, а ось про загиблих хотілось би дізнатись”, — писала Лідія Іванівна. Науковцями музею були знайдені “похоронки” на усіх трьох братів Бодрухіних: Михайло (1923 року народження) пропав безвісти в березні 1943 р., Микола (1925 року народження) пропав безвісти в лютому 1944 р., Іван (1915 року народження) пропав безвісти в березні 1944 р. Усі три “похоронки” були виписані Управлінням з обліку загиблого й пропалого безвісти рядового й сержантського складу в один день — 27 серпня 1946 р. На прохання музею написати детальніше про родину Бодрухіних та надіслати матеріали жінка відгукнулася змістовним листом про життя родини до, під час і після війни. Повідомила, що в родині батька виросло 8 дітей. Чотири брати були мобілізовані на фронт у перші дні радянсько-німецького протистояння. Повернувся лише Федір, але і той невдовзі помер. “Усі ми — діти менший меншого. Я найстарша, мені було 4—5 років. Жили в окупації. Німці за столом, а ми під столом, але вижили. Були голод, холод, злидні. Такі тяжкі роки, що й зараз згадати страшно”. На жаль, більше ніяких матеріалів про родину не збереглося.

Тривалий час нічого не знав про долю діда — молодшого лейтенанта, командира танка Івана Школяренка, уродженця Оріхівського району Запорізької області його онук — Сергій. На його прохання співробітниками музею була знайдена “похоронка”, в якій зазначалося, що дід загинув на території Австрії. До чергової річниці Перемоги син і онук Школяренки відвідали цю країну. Поклали на могилу грудку рідної землі. Їм пощастило зустрітися з місцевим мешканцем, який був свідком останнього бою й перепоховання загиблого. Після повернення родина передала до Меморіалу фронтові листи та фото І. Школяренка.

Відновлення історичної пам'яті про тих, хто поліг на українській землі, незалежно від національності, релігійних або політичних уподобань, стало головним завданням документально-реліквійних виставок “Невідомому солдату присвячується” (2002 р.), “І пам'ять, і слава...” (2003 р.), “Біль і гордість твої, Україно”, “Чорна піхота” (2004 р.), “Я єсть народ” (2005—2006 рр.) та інших.

До Перемоги наш народ ішов через героїзм і втрати — така магістральна ідея ювілейної виставки “Переможці”, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Великим і трагічним символом виставки, її смисловим стрижнем став “птах” скорботи й болю, який несе на своїх крилах “похоронки” за кожен з 1418 днів війни, а також 70 томів цих скорботних документів з усіх областей України. Створенню цього експозиційного розділу передувала копітка робота наукових співробітників музею, які докладно вивчили усі томи та стоси, вперше виявивши та систематизувавши “похоронки” за кожен день війни.

Виходячи з принципу історичної достовірності та загальнолюдських цінностей, увага акцентується не тільки на трагедії, на самому факті загибелі людей, а й на тому, в ім'я чого це діялося — заради життя інших, наступних поколінь, які нині плакають пам'ять про полеглих.

Переплетіння ліній живих і полеглих воїнів-переможців розкривається через персоніфіковані людські долі: А. Єрмоєнко, О. Гончар, І. Черняхівський, А. Кравченко, В. Петров, Д. Вакаров, В. Майборський — всесвітньо відомі та зовсім незнайомі імена. Але всіх їх поєднує участь у тій кривавій війні.

Отже, ювілейна виставка, як і вся діяльність Меморіального комплексу, мала на меті всебічно розкрити тернистий і жертвний шлях українського народу до перемоги, її велич і значення для долі України. Олександр Довженко зазначав у своєму щоденнику: “Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін”²⁴.

Повернення до глибин народної пам’яті, увічнення всіх, хто поліг в роки воєнного буревію, закріплює за нами почесне місце серед цивілізованих народів, найвищою цінністю для яких є людське життя.

З Книги відгуків:

“...Працівники Храму Пам’яті подарували неймовірно: через 54 роки вручили мені орденську книжку брата Ілька. Ось чому я так часто приходжу в зали музею — на зустріч з братом, якого поглинула придніпровська земля у сорок третьому...

Киянин Д.Р. Ляшенко”

За цим записом у Книзі відгуків стоїть копітка робота працівників Музею, які, отримавши від Д. Ляшенка лише один документ — похоронку на брата Іллю, простежили службовий список полеглого воїна, встановили правильне найменування військової частини, уточнили, до складу якої армії, фронту входила ця бойова одиниця, надіслали кілька запитів до Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації і таким чином дізналися, що танкіст лейтенант Ілля Ляшенко за мужність під час форсування Дніпра наказом від 2 вересня 1943 р. був представлений до ордена “Червоної Зірки”. Але отримати нагороду не встиг — 22 вересня наш земляк став одним із 7920 воїнів, котрі щодоби гинули під час Смоленської наступальної операції 1943 року.

Внаслідок клопотань Меморіального комплексу в Адміністрації Президента Російської Федерації, міністерствах оборони Росії та України, інших організаціях напередодні 54-ї річниці визволення Києва від гітлерівських загартників Д. Ляшенко отримав нагородні документи на полеглого брата²⁵.

Це тільки одна історія пошуку та дослідження, а такі випадки — не поодинокі. Співробітники Меморіалу тісно співпрацюють з різними пошуковими організаціями, з людьми, які ставлять метою життя увічнення героїв і жертв Великої Вітчизняної. Розшук, клопотання і вручення нагород громадянам України на їхніх загиблих родичів — це святий обов’язок держави, громадськості, людей.

У музеї розроблено та впроваджено в життя пошукову програму “Невідомий солдат”, у рамках якої проводиться робота з опрацювання матеріалів “Книги Пам’яті України” та документів фонду сповіщень про загибель

воїнів, які були призвані з областей республіки, з метою уточнення даних про військові втрати народу України; створено розділ “Невідомий солдат” на сайті Меморіального комплексу; започатковано рубрику на Першому Національному радіоканалі (програма “Пам’ять”); з метою обміну інформацією підтримується зв’язок з пошуковими організаціями України і Росії та триває листування з рідними воїнів, які зникли безвісти.

Відходять у вічність свідки й учасники тих трагічних подій, які могли донести до прийдешніх поколінь свою власну історію війни. Через це особливо ваги набирають тогочасні документи, що зберігаються в архівних установах і залишаються вагомими свідченнями історичних подій тієї далекої епохи. Сьогодні архівні документи, замість померлих свідків війни, мають промовляти до нових поколінь. Зробити це вони можуть через опубліковані збірники, а також через експонування в музеях.

Виходячи з необхідності поглиблювати знання найширших кіл громадян, у першу чергу — молоді про історію війни, у 2009—2010 роках співробітники Меморіального комплексу спільно з Державним комітетом архівів України започаткували серію виставок з документального циклу “Війна. Документ. Пам’ять”. Понад 3500 документів з фондів Меморіального комплексу, центральних та обласних архівів України, представлених на цих виставках, показали різноманітні аспекти минулого, з яких складається історична пам’ять нації, переконливо акцентували “український фактор” досягнення Перемоги, підкреслили велич Перемоги над нацизмом, повагу до індивідуальної пам’яті кожного представника багатонаціонального українського народу, акцентували героїчну історичну спадщину країни, незгасаючу пам’ять про героїв-визволителів.

Матеріали виставок нагадали, що територія України майже всю війну була місцем найбільшої концентрації військ та озброєння ворогуючих сторін, а свого апогею вона досягла в період з осені 1943 до осені 1944 років. Олександр Довженко, який у цей час перебував на фронті, зазначав у щоденнику, що навколо України “точиться добра половина усієї світової війни”. На виставках цю тезу підтвердили щоденникові записи та машинописні сторінки кіносценарію О. Довженка “Україна в огні”, звернення “До українського народу!” учасників антифашистського мітингу представників українського народу 1943 року; постанови військової ради 1-го Українського фронту, а також газети, листівки тих часів, відповідні фотодокументи. Про одну з мало відомих сторінок війни — багаторазове визволення українських населених пунктів — розповіли документи одного з розділів виставки “У вогняному валу війни”, адже мало хто знає, що лише на Житомирщині 269 населених пунктів кількаразово переходили з рук в руки.

У визволенні України від гітлерівських загарбників брали участь представники понад 40 національностей. Про багатонаціональний характер Перемоги, героїзм та жертвність представників різних націй та народностей, які брали участь у боях за Україну, розповіли грамоти-подяки Верховного Головнокомандувача воїнам різних національностей за визволення облас-

них центрів України та за участь у вирішальних подіях у ході наступу Червоної армії на українських землях, а саме — у форсуванні Сиваша, Корсунь-Шевченківській наступальній операції, подоланні Карпатського хребта, а також матеріали, що підкреслюють колективну звитягу бійців, зокрема нагородження військових частин і з'єднань, що особливо відзначилися у боях.

Важко переоцінити ратний подвиг українського народу. Українська РСР була другою за представництвом у радянських Збройних силах. Це переконливо підтвердили представлені на виставках документальні джерела. Один з найбільших розділів мав назву “Звитяга і мужність”. Його матеріали розповіли про воїнів-українців, учасників вирішальних битв війни, партизанів, підпільників, Героїв Радянського Союзу, Героїв України. Серед документів — датований 1 лютого 1944 року список генералів та офіцерів, українців за національністю, які відзначилися у війні; автобіографії, характеристики, нагородні листи, донесення, особисті та офіційні матеріали тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба, Героїв Радянського Союзу О. Стахорського, М. Внукова, М. Захарчука, кавалера чотирьох медалей “За відвагу” А. Сиротенка, Героїв України А. Волошина, О. Береста, К. Дерев'янка, М. Василюшина, родин Хуторянських, Холодів, Даценків.

Надзвичайно цікавими є оригінали архівних документів з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, що раніше не експонувалися. Це ряд наказів про здачу продовольства та мобілізацію молоді на роботу до Німеччини; перелік періодичних видань на теренах райхскомісаріату “Україна”; матеріали Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників; постанова з “Окремої теки” до протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У 1943 р.; документи зі справи С. Руднева, рукописи О. Довженка; нещодавно розсекречені документи 1941—1945 років, що зберігалися в галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України; вперше представлені на широкий огляд документи з окупаційних фондів Е. Коха та А. Розенберга. Окрім того, до експозиції включено документи, що розповідають про Міжнародну конференцію в Сан-Франциско, де Україна як одна з держав-переможниць у війні стала членом ООН.

Виставки з документального циклу “Війна. Документ. Пам'ять” стали ще одним кроком до формування єдиної колективної пам'яті українського народу про цей період нашої історії.

Резонанс, який ці виставки мали у суспільстві, довів, що проведення Меморіальним комплексом спільних заходів із Держкомархівом України є справою державного значення, адже звертаючись до минулого з відстані у 65 років, переглядаючи оцінки і переосмислюючи факти, відвідувачі мали можливість ще раз усвідомити: активна участь українського народу в Анти-

гітлерівській коаліції, його великі людські жертви і колосальні матеріальні збитки сприяли поглибленню національної свідомості, а відтак поступовому реальному наповненню державницького потенціалу України. Вони покликані донести до відвідувача думку про те, що, незважаючи на плин часу, зміни соціально-економічних умов та політичної карти світу, попри перегляд ціннісних та світоглядних орієнтирів у суспільстві, перемога над нацизмом і фашизмом, героїзм та жертвовність народу у війні не підлягають девальвації. Перемога та пам'ять про неї — категорії вічні.

Останнім часом підвищену зацікавленість науковців та широких кіл громадськості викликає питання про долю історико-культурних цінностей. Адже людство не може розвиватися без поваги до минулого, до безцінної культурної спадщини, створеної розумом і талантом народу. Загроза загибелі культурної спадщини — це загроза загибелі нації.

У силу цілої низки історичних і політичних чинників Україна, не маючи впродовж багатьох сторіч своєї державності, втратила безліч пам'яток культури та мистецтва. Втрати Україною культурних цінностей під час Другої світової війни мали величезні масштаби і негативні наслідки.

Так, Р. Пиріг з цього приводу зазначає: “З усіх типів руйнацій, породжених війною, найбільш важливими є втрати історико-культурних надбань”²⁶. Культурні цінності гинули від бомбардувань і артилерійських обстрілів. Частина історико-культурних пам'яток залишилася на території Росії та інших держав пострадянського простору. Але, безумовно, найбільше шкоди українській культурі завдав нацистський окупаційний режим. З цього приводу М. Коваль констатував: “Ставлячись зі зневагою до української культури загалом, нацисти водночас виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах. Вони не приховували своїх переконань, що цінності культури українцям ні до чого і що їхнє місце — в Німеччині”²⁷. У цілому, у роки Другої світової війни Україна втратила понад 300 тис. музейних експонатів, близько 51 млн книг, 46 млн архівних справ²⁸. Лише творів мистецтва було вивезено понад 130 тис. одиниць²⁹. Загалом відсоток культурних збитків України у загальному списку під час Другої світової війни за офіційними джерелами становить приблизно 53 %.

6 травня 2010 р. у Меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років” відбулося відкриття виставки пам'яток культури, повернутих в Україну “Врятовані. Збережені. Повернені”, присвяченої 65-річчю Великої Перемоги. Це друга виставка спільного проекту Меморіального комплексу та Державної служби контролю за розміщенням культурних цінностей через державний кордон України.

На виставці було представлено близько 1500 експонатів з фондів Меморіалу, Донецького обласного художнього музею, Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (м. Київ), Музею українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), Харківського історичного музею та багатьох інших архівних, бібліотечних, музейних установ України. Ці експонати в роки гітлерівської окупації були вивезені за межі України, а останнім часом, зав-

дяки входженню нашої держави в міжнародний реституційний процес, повернуті на батьківщину.

Серед матеріалів — беззаперечні свідчення нацистських злочинів щодо української культурної спадщини та унікальні шедеври, повернуті в Україну.

Це передусім хоругва запорізького Самарського куреня (1772 р.), Актова книга Володимирського Гродського суду (1595 р.), картина голландського художника Бельта Корнеліса (1702 р.), фрагмент фрески Михайлівського Золотоверхого собору (XII ст.), книги з бібліотеки митрополита Флавіана, археологічні, декоративно-ужиткові, етнографічні колекції та інші музейні, архівні й бібліотечні раритети.

Емоційною домінантою виставки стала вже згадана колекція приватної кореспонденції червня—вересня 1941 року, що залишилася невідправленою на пошті м. Кам'янець-Подільський і була вивезена до Австрії. Понад 65 років ці листи зберігалися навіть не відкритими у фондах музеїв м. Відень, а у лютому 2010 року були передані Меморіалу.

Треба зазначити, що чимало наукових статей і розвідок працівників Національного музею увійшли до збірників наукових конференцій різних музеїв та інших установ, а також друкуються в таких відомих виданнях, як “Енциклопедія історії України”, “Сторінки воєнної історії України” Інституту історії України НАН України, “Український історичний журнал”, журнал “Воєнна історія”, “Військово-історичний альманах Національного військово-історичного музею України” та інших. Незважаючи на обмежені фінансові можливості, протягом останніх років вдалося підготувати та видати збірник наукових статей “Музей війни народної”, фотопутівник та науково-популярний фотоальбом “Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років”, а також підготувати матеріали для фотоальбому, що був виданий з ініціативи та на кошти журналіста й історика Пітера Дікенсона, громадянина Великої Британії. Готується ще кілька проектів — книга “Бабий Яр. Человек. Власть. История”; збірник документів, фото та щоденників учасників руху Опору в Україні (спільний проект Меморіального комплексу та ЦДАГО України); завершено роботу над проектом “Не підлягає забуттю. Концтабір Маутхаузен” (спільно з Інститутом історії НАН України).

У 2009 році побачило світ науково-довідкове видання “Реліквії фондowego зібрання”, що містить інформацію про найбільш цінні експонати з колекцій однієї з провідних музейних установ України. Воно дає змогу оцінити хронологічну, тематичну і персональну репрезентативність фондowego зібрання, що налічує понад 300 тис. пам’яток та є складовою Державного музейного фонду України. Саме з фондowych колекцій, що постійно поповнюються, живиться основна експозиція музею. Це стимулює пошук і теоретичну інтерпретацію вікопомних подій. Їх опрацювання сприяє осмисленню феноменології війни у всьому різноманітті його проявів.

Хронологічний діапазон відібраних для видання матеріалів охоплює період з тридцятих років до кінця Другої світової війни, адже ці десятиріччя

закумулювали в собі найбільш складні й трагічні суспільно-політичні проблеми ХХ століття. Тематичну репрезентативність усіх колекцій та музейних предметів визначає їхній широкий рельєфний історичний контекст, а персональну — та обставина, що фондове зібрання містить матеріали про людей різних національностей, представників різних родів військ, різних звань — від маршалів до рядових, трудівників тилу, радянських партизанів та підпільників, вояків УПА, спогади очевидців.

Багато ілюстроване видання розраховане на музеологів, науковців, усіх, кого цікавить історія Другої світової війни та музейна справа.

Кожна наукова публікація, експозиція, виставка, екскурсія, масовий захід, що створюються та проводяться в музеї, спрямовані на формування у свідомості відвідувачів конструктивних образів, впевненості в спроможності українського народу досягати успіхів у справі державного будівництва та розвитку країни у всіх сферах життя.

Теоретичні і практичні аспекти фундаментальних досліджень проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, архівної і музейної справи, "українського аспекту" перемоги, увічнення пам'яті про учасників та жертви світового збройного конфлікту обговорювались на Міжнародній науковій конференції "Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації" (до 65-ї річниці Великої Перемоги). Захід під такою назвою відбувся 27 квітня 2010 р. у Меморіальному комплексі "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років". Його організаторами виступили Міністерство оборони України, Міністерство культури і туризму України, Державний комітет архівів України, Інститут історії України НАНУ, Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років", Національний військово-історичний музей України, Національний університет оборони України, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, молодіжна громадська організація "Київський клуб «Червона зірка»". Враховуючи рівень наукового форуму, його організатори виходили з необхідності охоплення всіх найважливіших подій воєнної доби.

Конференцію та пленарне засідання відкрив директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України В. Смолій, який у своєму виступі дав змістовну характеристику сучасного стану досліджень історії Другої світової війни в Україні і за кордоном, окреслив основні перспективи наукового пошуку.

На пленарному засіданні були виголошені узагальнюючі доповіді провідних науковців (істориків, архівістів, музеєзнавців), в яких прозвучали теоретико-методологічні міркування з приводу опрацювання складних і суперечливих явищ та процесів, що мали місце в період Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, оцінка перспектив, аналіз сучасного стану історичної пам'яті про війну і суспільної реакції на тогочасні події.

Секційні засідання орієнтувалися на спеціальне обговорення певних тем. Згідно з існуючою традицією було виокремлено чотири групи проблем,

що охоплюють весь перебіг війни. Так, учасники першої секції займалися методологією, історіографією і джерелознавством, архівною та музейною справами у тій частині, в якій вони стосуються історії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Нацистський окупаційний режим у всіх його режимних, адміністративних, соціально-економічних, культурно-освітніх, етноконфесійних, морально-психологічних вимірах — ця тематика становила центральну вісь дискусій у другій секції. Радянський рух Опору та український самостійницький рух як феномени суспільного розвитку стали предметом детального розгляду учасників, які працювали у третій секції. Остання, четверта, секція присвячувалася широкому колу питань суспільного, економічного, соціокультурного спектрів, заходам радянського уряду, спрямованим на мобілізацію матеріальних і людських ресурсів, підвищенню обороноздатності країни. Особливе значення надавалося проблематиці колективної та індивідуальної пам'яті про війну. Напрацювання теоретичного і практичного змісту у цій царині в останнє десятиліття створили підґрунтя для плідного обміну думками, а також вироблення підходів і рекомендацій у сфері державної політики пам'яті.

У роботі конференції взяли участь близько 120 вчених-істориків, провідних фахівців архівної та музейної справи від 48 організацій та установ з 11 областей України та АР Крим, науковці з Російської Федерації, Білорусі, а також ветерани війни, офіцери-слухачі Національного університету оборони України, курсанти Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ "КПІ", студенти-історики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка та Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Проведення конференції в стінах Меморіального комплексу стало своєрідним символом поєднання фундаментальної науки і музейної справи на ниві дослідження історії найбільшого збройного конфлікту в історії людства та увічнення пам'яті про ці події.

Одним з найголовніших напрямів діяльності музею є науково-освітній сегмент, основні форми якого становлять оглядові й тематичні екскурсії по головній експозиції, виставках, території Меморіалу, а також науково-просвітницькі заходи, яких у музеї налічується десятки різноманітних форм.

Виховний вплив цих заходів пов'язаний насамперед з формуванням патріотичних почуттів та історичної свідомості молодого покоління. Завдання музею полягає не тільки в тому, щоб познайомити учнів, студентів, курсантів з історією рідної країни, а й у тому, щоб сформувати громадську повагу до минулого та культури України, до людей, які їх творили.

Процес популяризації історичного знання у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни базується на таких засадах, як науковість, об'єктивність, зв'язок із сьогоденням.

В уроках пам'яті та мужності, музейних уроках, історичних та тематичних кінолекторіях, семінарах, тематичних зустрічах, "круглих столах", мистецько-літературних вечорах, історико-краєзнавчих конференціях, засіданнях

клубу історичних знань, історичних вікторинах тощо закладено пізнавальний, емоційний та виховний потенціал, що розбуджує пошану до збереження ідеалів боротьби за свободу і незалежність, сприяє усвідомленню того, що мир і злагода у суспільстві є найголовнішими його здобутками, запорукою його поступу та прогресу.

Поряд з активною публічною науково-просвітницькою, науково-дослідною, експозиційно-виставковою роботою зусилля науковців Національного музею спрямовані й на участь у наукових заходах інших установ. Це, насамперед, міжнародні наукові конференції Інституту історії України НАН України, всеукраїнські “Круглі столи”, які проводить Український інститут Національної пам'яті, Інтернет-конференції Клубу Пошани визначних людей, різнобічні заходи Головної редколегії “Книги Пам'яті України”, профільних музеїв, навчальних закладів тощо.

Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років” є центральним науково-методичним осередком серед музеїв військового профілю. Надання методичної допомоги, вдосконалення музейної діяльності, підвищення професійного рівня працівників музею — ось основні напрями цієї роботи. Провідні наукові співробітники Меморіалу систематично проводять наукові заняття з питань історії війни та музейної справи для слухачів Державної Академії керівних кадрів культури; рецензують наукові концепції, тематико-експозиційні плани державних, відомчих, громадських музеїв; надають наукові консультації тощо.

До 60-річчя визволення України, 60-річчя Перемоги, 65-ї річниці початку Великої Вітчизняної війни науковцями музею підготовлено низку методичних рекомендацій, науково-інформаційних довідок, розроблено технологічні карти екскурсій для іноземних громадян. Одним із напрямів діяльності Меморіального комплексу є підготовка матеріалів з військово-історичної тематики для публікацій у засобах масової інформації.

Протягом багатьох років наукові співробітники музею висвітлюють у ЗМІ України непересічні, героїчні долі солдатів перемоги, розповідають про цікаві знахідки та надходження, інформують про нові виставки та експозиції, запрошують на різноманітні заходи. Особливе місце в цій роботі посідає висвітлення маловідомих сторінок війни, результатів дослідницької діяльності музейних науковців, проблемні питання.

Не залишаються поза увагою працівників питання музейної соціології, психології, педагогіки: вивчення соціального, вікового складу, географії проживання основних груп відвідувачів. Виявляються динаміка, мотиви відвідування, освітньо-виховний вплив засобів музейної роботи на різні групи відвідувачів, у першу чергу — учнівської молоді. З цією метою проводяться та використовуються моніторинги, опитування, візуальні спостереження, аналіз Книг відгуків, статистика, обліково-звітна документація. Це важливо для музею, насамперед, у прикладному плані, оскільки результати цих досліджень лежать в основі практичної роботи з відвідувачами.

Пам'ять про війну є тим ментальним ланцюгом, який пов'язує кілька поколінь наших співгромадян. Загальна концепція Національного музею відповідає патріотичним настроям відвідувачів, викликає почуття шанобливості до покоління воєнної епохи, віддає данину пам'яті мільйонам полеглих.

Діяльність Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років” постійно перебуває у центрі уваги державних і громадських організацій, наукових установ, громадян України та іноземних гостей, ЗМІ, які відзначають позитивну роботу колективу щодо об'єктивного висвітлення історії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, історичного значення перемоги над нацизмом і фашизмом для світової цивілізації, утвердження ідеалів миру, злагоди і гуманізму.

¹ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 562.

² Ці прізвища не згадувались навіть у двотомному біографічному довіднику “Герої Радянського Союзу” (1988 р.), вони з'явилися у додатку до цього видання — книзі “Кавалери ордена Слави трьох ступенів”, який вийшов у 2000 р.

³ Ці дані та дані про Героїв Радянського Союзу — українців та уродженців України представлені у заключному томі “Книги Пам'яті України «Безсмертя»”. — С. 701—830.

⁴ Рукопис К.М. Дерев'янка. 1947р. З архіву родини Дерев'янків. Акт № 050039 від 28.02.2005 р.

⁵ Тюленев І.В. Через три війни. — М., 1972. — С.167.

⁶ Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років” (далі — НМІВВв). — КВ-21243. — Д-34787.

⁷ НМІВВв. — КВ-89474. — Д-16471.

⁸ НМІВВв. — КВ-41678. — Д-9543. — Арк. 1.

⁹ Там само. — Арк. 46.

¹⁰ Там само. — Арк. 67.

¹¹ Там само. — Арк. 10.

¹² Там само. — Арк. 14—18.

¹³ Там само. — Арк. 53.

¹⁴ Там само. — Арк. 67.

¹⁵ НМІВВв. — КВ-160766. — Д-22584. — Арк. 55—56.

¹⁶ Там само. — Арк. 58.

¹⁷ НМІВВв. — Наукова частина.

¹⁸ НМІВВв. — Наукова частина.

¹⁹ НМІВВв. — ТФ-4418; ТФ-4419; ТФ-4425.

²⁰ НМІВВв. — ТФ-4275.

²¹ НМІВВв. — ТФ-4278.

²² НМІВВв. — ТФ-4275.

²³ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. — К., 1994. — С. 25.

²⁴ Довженко О.П. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941—1956). — К., 1995. — С. 195.

²⁵ НМІВВв, КВ-207603, НД-24894.

²⁶ *Пиріг Р.* Повернення культурних цінностей: роль архівів у їх пошуку // Повернення культурного надбання України: Проблеми. Завдання. Перспективи. — Вип. 7: Культура і війна. Погляд через півстоліття / Упоряд. М. Макаревич та ін. — К., 1996. — С. 33.

²⁷ *Коваль М.* Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941 — 1945 роках // Там само. — С. 16.

²⁸ *Білаш П.М.* Основні напрямки державної політики у сфері повернення в Україну культурних цінностей // Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України / Ред. кол.: Савчук Ю. К. (голова) та ін. — К., 2010. — С. 15.

²⁹ Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 3. — К., 1994. — С. 16.

З М І С Т

Розділ IV. Повсякденне життя населення в роки окупації	5
Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941—1944 рр.) (<i>Т. Заболотна</i>)	7
Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація (<i>С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко</i>)	44
Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації (<i>О. Потильчак</i>)	92
Трагедія знівченого дитинства (<i>Г. Голиш, Л. Голиш</i>)	127
Розділ V. Соціокультурні процеси воєнної доби	175
Релігійне життя в Україні (1941—1946 рр.) (<i>О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник</i>)	177
Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати (<i>С. Кот</i>)	231
Розділ VI. Грані війни	277
Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни (<i>Д. Веденєєв</i>)	279
Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці (<i>Т. Вронська</i>)	311
По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни (<i>В. Левикін, Т. Пастушенко</i>)	340
Український визвольний рух у роки Другої світової війни (<i>І. Патриляк, В. Трофимович</i>)	386
Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини (<i>І. Дерейко</i>)	430
Україна—Польща 1944—1946 рр.: переселенський процес (<i>О. Буцько</i>)	480
Розділ VII. Радянська економіка в роки війни та відбудовний період	493
Дорога на Схід: евакуаційна епопея (<i>Т. Пастушенко</i>)	495
Становлення ВПК у східних регіонах СРСР: участь українських виробників у вирішенні воєнно-економічних завдань (<i>Т. Першина</i>)	516
Функціонування аграрного сектору в умовах першого періоду війни (червень 1941 р. — червень 1942 р.) (<i>О. Перехрест</i>)	551
Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943—1945 рр. (<i>О. Перехрест</i>)	563
Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943—1945 рр.) (<i>Ю. Ніколаєць</i>)	616

Зміст

Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943—1945 рр.) (<i>Т. Вронська, С. Гальченко</i>)	631
Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки (<i>І. Мазило</i>)	661
Відбудова промисловості республіки (1943—1950 рр.) (<i>О. Бровар, І. Ветров, М. Лобода, Л. Хойнацька</i>)	688
Розділ VIII. Підсумки війни. Меморіалізація пам'яті	735
Демографічні втрати України в роки Другої світової війни (<i>О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська</i>)	737
Матеріальні збитки України в Другій світовій війні (<i>М. Дубик</i>)	785
Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України (<i>В. Нахманович</i>)	802
Окупаційна політика та доля ромів України. 1941—1944 рр. (<i>М. Тяглий</i>)	864
Україна в Другій світовій війні у музейному просторі (<i>Л. Легасова, Н. Шевченко</i>)	898

Науково-популярне видання

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович
ВРОНСЬКА Тамара Василівна
ПЕРШИНА Тамара Степанівна та ін.

**Україна в Другій світовій війні:
погляд з ХХІ століття**

Історичні нариси

У двох книгах

Книга друга

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011

Редактори *О.Ю. Бей, В.Т. Береговий, Я.В. Богданьок,
Д.В. Вонсик, М.М. Ломонос*

Оформлення художника *Є.І. Муштенка*

Художній редактор *Р.І. Калиш*

Технічний редактор *Г.М. Ковальова*

Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, Н.А. Дерев'янка*

Комп'ютерна верстка *О.І. Фуженко*

Підп. до друку 15.11.2011. Формат 70 x 100/16. Папір офс. №1.

Гарн. Text Book. Друк офс. Ум. друк. арк. 76,7.

Ум. фабро-відб. 77,68. Обл.-вид. арк. 80,0. Наклад 3000 прим. Зам. № 11—553

Оригінал-макет виготовлено у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2440 від 15.03.2006 р.

01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”
09117 Біла церква 117, вул. Леся Курбаса, 4